OSMANLILARDA KÜTÜPHANELER VE KÜTÜPHANECİLİK
Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu
İsmail E. Erünsal

TİMAŞ YAYINLARI | 3793
Tarih İnceleme Araştırma Dizisi | 71

PROJE EDİTÖRÜ
Adem Koçal

EDİTÖR
Filiz Dığıroğlu
Zeynep Berktaş

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

SAYFA DÜZENİ
Nurel Naycı

1. BASKI
Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri, Türk Tarih Kurumu, 2008

2. BASKI
Mart 2015, İstanbul

ISBN
ISBN: 978-605-08-1943-4

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik

Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu

İSMAİL E. ERÜNSAL

TİMAŞ

İSMAİL E. ERÜNSAL

1 Mart 1945'te Erzincan'ın Kemaliye ilçesinde doğdu. 1968'de İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nü, 1969'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. Meydan yayınevinin yayımladığı *Meydan Larouss: Büyük Lugat ve Ansiklopedi*'nin yayın kurulunda çalıştı. 1974 yılında doktora eğitimi için İngiltere'ye gitti. Edinburgh Üniversitesinde J.R.Walsh'ın danışmanlığında Tâci-zâde Cafer Çelebi üzerine 1977 yılında doktorasını tamamladı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü'nde 1977-1990 yılları arasında öğretim üyesi olarak görev yaptı. 1982 yılında doçent, 1988'de profesör oldu. 1990-2006 yılları arasında Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü Başkanlığı'nı yürüttü.

1984-1995 yıllarında Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu üyeliği, 1992-1994 yıllarında Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Danışma Kurulu üyeliğinde bulunmuştur. 1995'te Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu üyesi olan İsmail E. Erünsal 1991 yılında Türk Tarih Kurumu ödülüne, 2011 yılında da Türk kültürü alanındaki araştırma ve yayınları nedeniyle Elginkan Vakfı Türk Kültürü Araştırma Ödülü'ne ve *Osmanlılar'da Sahaflık ve Sahaflar* kitabıyla ESKADER Araştırma Ödülü'ne, Türkiye Yazarlar Birliği Araştırma Ödülü'ne ve Necip Fazıl Kısakürek Araştırma Ödülü'ne layık görülmüştür.

1983 yılından beri İstanbul'da yayınlanmakta olan TDV İslâm Ansiklopedisi'nin yönetiminde görev almaktadır. Hâlen İSAM Kütüphanesi'nin ilmî danışmanlığı yanında İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi'nde de görev yapmaktadır. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) tarafından yayımlanan hakemli iki akademik dergiden biri olan *İslâm Araştırmaları Dergisi*'nin yayın kurulu başkanı, *Osmanlı Araştırmaları* dergisinin ise yayın kurulu üyesidir. Ayrıca *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* dergisinin yayın kurulu üyesi olup İngilizce, Fransızca, Arapça ve Farsça bilmektedir.

Yazarın Timaş Yayınları'ndan Çıkan Kitapları:

Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri

Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar

Merhum
Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız
ağabeyimin aziz hatırasına...

İÇİNDEKİLER

II. BÖLÜM
VAKIF KÜTÜPHANELERİNİN TEŞKİLATI

TEŞEKKÜR

Osmanlı devri Türk kütüphanelerinin tarihini ortaya çıkarmayı amaçlayan bazı teşebbüslere XIX. asrın sonları gibi erken bir tarihte girişilmişse de, günümüze kadar bu amacı gerçekleştiren bir çalışma ortaya çıkmamıştır. Ne Serkis Orpelyan ve Abdülzâde Mehmed Tahir'in *Mahzen-i Ulûm*'un (İstanbul 1308) altıncı cildi olarak çıkarmayı planladıkları "merkez-i saltanat-ı seniyyede ve memâlik-i şahanede" bulunan kütüphanelerle ilgili araştırma[1] ne de Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi'nin *Maârif-i Umumiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâatı* (İstanbul 1338) adlı eserinin ikinci cildi olarak tasarlanan İstanbul Kütüphaneleri Tarihçesi yayımlanabilmiştir.

Cumhuriyet'ten sonra Türk basın tarihine yönelik bazı çalışmalar yapan Selim Nüzhet Gerçek kütüphaneler tarihiyle de ilgilenmişse de, bu konuda hazırlamakta olduğu eser vakitsiz ölümü dolayısıyla tamamlanamamıştır.

Üniversitelerimizde kütüphanecilik kürsülerinin açılmasıyla bazı ilim adamları Türk kütüphanecilik tarihinin çeşitli yönlerini işleyen makaleler yayımlanmışlardır. Bu makalelerin gördüğü ilgi, kütüphaneler tarihi konusunda yapılacak monografik bir araştırma için duyulan ihtiyacın bir göstergesi olarak kabul edildiğinden, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan Cumhuriyet'e kadarki devri içine alan yeni bir çalışmaya teşebbüs edilmiştir. Daha önce Osmanlı vakıf kütüphaneleri tarihinin bir bölümünü ele alan bir çalışmam yayımlanmıştı. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi'nce yayımlanan *Türk Kütüphaneleri Tarihi: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri* (Ankara 1988) adlı bu eserim, üç cilt olarak planlanan bir eserin ikinci cildi

1 Ancak S. Orpelyan, 1316 tarihinde İstanbul'da yayınladığı *Mecelle-i Ulûm* adlı risâlenin üçüncü bölümünü (s. 106-120) "Memâlik-i şâhâne kütüphanelerine" ayırmıştır. Bu bölümde verilen bilgiler genellikle sâlnâmelerden alınmıştır ve ilmî bakımdan herhangi bir kıymeti yoktur. Öyle anlaşılıyor ki S. Orpelyan, ileride çıkarmayı tasarladığı altıncı cilt için topladığı malzemeyi bu risâlede değerlendirmek istemiştir. Bu risâleden beni haberdar eden merhum Ali İhsan Yurd ağabeyimi rahmetle anıyorum.

olarak tasarlanmıştı. Ancak sonraki yıllarda bu eserin başka müelliflerce hazırlanacak diğer ciltleri yazdırılamadığı için bu teşebbüs akim kaldı.

Bu eser otuz yıllık bir çalışmanın mahsulüdür. Osmanlı kütüphaneleri konusunda daha önce müstakil bir çalışmanın yapılmamış olması, uzun süren bir arşiv ve kütüphane çalışmasını zaruri kılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki okuyucuya açık tasniflerin hepsi taranmış,[2] Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul ve İstanbul dışındaki Şer'î Sicil arşivleri ve çeşitli kütüphanelerde bulunan vakfiye suretlerinin ve vakıf kayıtlarının hemen hemen tamamı gözden geçirilmiştir. Bu yüzden ham malzemeye dayanan bu araştırmada, belgelerin değerlendirilmesinde bazı hatalar yapılmış olabileceği gibi, konunun ele alınışında da bazı eksik kalan yönler bulunabilir. Bu hususta meslektaşlarımdan ve hocalarımdan gelecek tenkitleri şükranla karşılayacağım. Genellikle arşiv kaynaklarına dayanan bu çalışmada, elden geldiğince şimdiye kadar yapılan araştırmaların ortaya koydukları sonuçlar da değerlendirilmeye çalışılmıştır. Merhum Dr. Müjgân Cunbur'un ve Merhum Prof. Dr. Süheyl Ünver'in çeşitli makaleleri bu araştırmanın ortaya konulmasında büyük yarar sağlamıştır. Bibliyografyada da görüleceği üzere, Türk kütüphanecilik tarihi her iki araştırıcıya da çok şey borçludur. Tanrı'dan Süheyl Ünver ile Dr. Müjgan Cunbur hocamıza rahmet diliyorum.

Çalışmalarım sırasında büyük yardımlarını gördüğüm bütün kütüphaneci ve arşivci dostlarıma teşekkür etmek isterim. Özel kütüphanelerinde bulunan "Kamil Kepeci Bursa Şer'iyye Sicilleri Kütüphaneler Defteri"ni kullanmama müsaade ettikleri için merhum Ekrem Hakkı Ayverdi Beyefendi'yi rahmetle anar ve özel arşivindeki kütüphanelerle ilgili belgelerden yararlanmamı sağlayan Turgut Kut Bey'e şükranlarımı arz ederim. Dâima teşvik ve yardımlarını gördüğüm ve kütüphanecilik konusundaki fikir ve tecrübelerinden yararlandığım Prof. Dr. Jale Baysal Hanımefendi'ye, özellikle de İstanbul Üniversitesi Kütüphanecilik Bölümü'nde görev yaptığım yıllarda bölüm başkanı olarak bana rahat bir çalışma zemini hazırladıkları için teşekkür ederim.

Çalışmalarım süresince birçok hocamın değerli yardımları oldu. Bilhassa Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu'na şükranlarımı arz ediyor, merhum Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu ve Prof. Dr. Nihad Çetin hocalarımı da rahmetle anıyorum.

Marmara Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü'ndeki çalışma arkadaşlarımın, arşiv ve kütüphane çalışmalarımı kolaylaştırmak için yaptıkları yardımları özellikle vurgulamam gerekir. Başta Dr. Bilgin Aydın olmak üzere Prof. Dr. Hamza Kandur, Doç. Dr. A. Oğuz İcimsoy, Doç. Dr. R. Tûba Çavdar (Karatepe), Dr. Mustafa Oğuz, Dr. Rıfat Günalan, Talip Mert, Dr. Ekrem Tak ve Doç. Dr. Cengiz Tomar'la Mustafa Birol Ülker'e teşekkür ederim. Kitabın baskıya hazırlanmasında emeği geçen Dr. Yücel Dağlı'yı da rahmetle anıyorum.

Bu çalışma, yıllar önce böyle bir çalışmanın lüzumuna işaret eden merhum Şinasi Tekin hocamızın bu arzusunu yerine getirir[3] ve bundan sonra bu alanda yapılacak araştırmalara da bir zemin hazırlayarak yardımcı olabilirse amacına ulaşmış sayılacaktır.

Yurtdışında doktoramı tamamlayıp döndükten sonra bu araştırmamı ithaf ettiğim merhum ağabeyim Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın yönlendirmesiyle Kütüphanecilik bilim dalına intisap ettim. Vefatına kadar da bütün çalışmalarımda dâima destek ve yardımlarını gördüm. Kendisine rahmet diliyor, yokluğunu her gün daha çok hissediyor ve ortaya çıkışına vesile oldukları bu eserle borcumun bir kısmını ödeyebilmiş olmayı umuyorum.

Prof. Dr. İsmail E. ERÜNSAL
7 Mart 2015 - Çamlıca

2 Bu taramalar sırasında rastladığım bazı orijinal belgeleri şu çalışmamda yayınladım: İsmail E. Erünsal, *Kütüphanecilikle İlgili Metinler ve Belgeler, I-II*, İstanbul, 1982-1990.

3 "Bu ve buna benzer vakıfnamelerin toplanarak hep bir arada tetkiki gerekmektedir. Böylece: 1) Kültür müesseselerimizden medrese ve kütüphanelerimizin tarih boyunca nasıl işlediğini, 2) Bu gibi teşekküllerde nelere, hangi kademelere, hangi mesleklere ne gibi ehemmiyet verildiğini vs. teker teker göreceğiz. Birçok tarihçimizin yaptığı gibi vesikaların teker teker ele alınıp işlenmesi, bizi umumi ve tahlili neticelere götüremez. Mesela medrese ve kütüphaneler konusu ele alınıp bunlarla ilgili bütün vakıfnameler bir araya toplanmalı ve bunların tarih boyunca nasıl işledikleri bütün yönleriyle gösterilmelidir." Şinasi Tekin, "1729 Yılında Vakfedilmiş Bir İstanbul Medresesinin Öğretim ve İdare Kadrosu Hakkında", *Türk Kültürü*, c. VI, no. 71, Ankara 1968, s.15.

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal hizmetler hayır sahipleri tarafından kurulan vakıflar vasıtasıyla yürütülmekteydi. Bir insanın doğumundan ölümüne kadar hayatının her safhasında duyabileceği ihtiyaçlara cevap verebilmek gayesiyle kurulmuş bu vakıflar arasında,[4] medreselerde müderris ve öğrencilerin, mahallelerde de mahalle halkının kitap ihtiyaçlarını karşılamak için yapılmış kitap ve kütüphane vakıfları da bulunmaktaydı. Bu kütüphaneler ilk devirlerde ya câmi, türbe, tekke gibi müstakil bir hayır kurumunun içinde veya karakteristik Türk ve Müslüman şehirlerinin teşkilinde ve sosyal ve ekonomik hayata yön vermede önemli bir yeri olan imaret tesislerinde[5] kurulmuşlardı. Daha sonraki yüzyıllarda da aynı gayeye yönelik, yine bir vakıf kuruluşu olan müstakil kütüphaneler ortaya çıkmıştır. Bu yüzden Osmanlı devri Türk kütüphaneleri karşımıza

4 "Her medenî memlekette şehre su getirmek, çeşmeler, sebiller yapmak; hastaları tedavi için bîmârhâneler darüssaâdeler (bugünkü manasıyla hastahaneler) açmak; fukarayı doyurmak için imâretler (bugünkü ismiyle aşhaneler) küşâd etmek, şehre gelen garipleri ve misafirleri i'âşe ve ibâte için tabhâneler (dârülacezeler) yolcular ve tacirler için karvansaraylar ve hanlar (oteller) inşa etmek; ölülerin defni için hıfzussıhhaya uygun yerler tahsis etmek, şehir halkının okuması ve istifâdesi için mektebler, kütüphaneler ve müzeler te'sis etmek; daha ileri gidilerek münhasıran belediye işi olan yollar ve köprüler mevzu edilmese bile halkın bi'l-ictima ibadet etmeleri için ibadethaneler bina etmek... ilh. gibi medenî ve ictimâî vazifeler kâmilen belediyeye âit olduğu halde bizde bu vazifeler onikinci asra kadar hükümet ile muhtelif şahıslar ve idareler tarafından deruhde ve îfâ olunmuş ve Tanzimat devrinde ve 1252 tarihinde ise hepsini câmi' ve kâffesine şâmil olmak üzere bir Evkaf Nezâreti ihdâs edilmiştir." Osman Nuri [Ergin], "Belediye Teşkilâtı Karşısında İki Müessese", *Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Şehir Emâneti Mecmu'ası*, c. 5, no. 50, İstanbul 1928, s. 66.

Ayrıca bkz: H. Baki Kunter, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd*, İstanbul 1939, s. 24-31; Aynı müellif, "Vakfiyelerin Tarih ve Sosyoloji Bakımından Önemi", *Ülkü* VI/35 (1936), s. 335-340; Norman A. Stillman, "Vaqf and the Ideology of Charity in Medieval Islam", *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth*, c. 1: *Hunter of the East: Arabic and Semitic Studies*, yay. haz. Ian Richard Netton, Leiden 2000, s. 357-372.

5 Osman Nuri Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul 1939, s. 17-28; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İFM*, c. XXIII/1-2 (1963), s. 239-241.

bir vakıf kuruluşu olarak çıkmaktadır. Dolayısıyla bu konuda yapılacak herhangi bir çalışma da birinci derecede vakıfla ilgili vesikalara dayanmak zorunda kalacaktır.

Bu çalışmada kullanılan vakıf vesikalarını birkaç grupta incelemek mümkündür. Bir vakıf kuruluşunu incelerken ilk başvurulacak kaynak o vakfın kuruluş senedi, yani vakfiyesidir. Vakfiyelerin genellikle orijinalleri mütevellilerin elinde bulunup bunların tasdikli birer suretleri devlet arşivlerinde muhafaza edilmekteydi. Bu yüzden kitap ve kütüphane vakfiyelerinin kopyelerinin tespit edilebilmesi için Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki vakfiye defterleri ve Şer'î Siciller arşivinde bulunan çeşitli mahkemelere ait kayıtlar taranmıştır. Bunun yanında bazı vakıfların orijinal vakfiyelerinin mevcut olup-olmadığını tespit için de Topkapı Sarayı Arşivi, Başbakanlık Arşivi ve çeşitli kütüphanelerde araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların sonucu kütüphanelerle ilgili üç yüze yakın vakfiye bulunmuştur.

Ancak herhangi bir vakıf kuruluşunun incelenmesinde sadece vakfiyelere dayanmanın ortaya çıkarabileceği bazı mahzurlar düşünülerek, vakıfların işleyişle ilgili bilgiler verebilecek kaynakların tespitine çalışılmıştır. Zira vakfiyeler bir vakfın nasıl işlediğini değil, ne şekilde çalışması istendiğini gösteren belgelerdir.[6] Bir vakfın nasıl işlediğini ise ancak maaş defterlerinden, muhasebe cedvellerinden[7] ve vakfın idaresiyle ilgili olarak yapılan yazışmalardan çıkarmak mümkün olabilmektedir. Bu tür belge ve yazışmaları bulabilme maksadıyla da Başbakanlık Arşivi'nde Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinde bulunan 20.000 civarındaki defter arasından kütüphanelerle ilgili kayıtlar ihtiva etmesi muhtemel olan muhasebe ve evkaf vazife defterleri seçilerek taranmıştır. Ayrıca İstanbul Şer'iyye Sicilleri Arşivi mülga Evkaf-ı Hümayun Muhasipliği'nde ve İstanbul Belediye Kütüphanesi Muallim Cevdet Bölümü'nde bulunan defterler de incelenerek kütüphanelerle ilgili bazı orijinal kayıtlar ortaya çıkarılmıştır.

Kütüphane personelinin tayini, azli ve çıkan anlaşmazlıkların çözümlenmesi ile ilgili kayıtlar ise, Başbakanlık Arşivi'ndeki Ruus Defterlerinden yüz tanesi gözden geçirilerek ve aynı arşivde bulunan Cevdet-Maârif, Cevdet-Evkaf ve İbnülemin-Evkaf bölümlerindeki vesikalar taranılarak tespit edilmiştir.

6 Ömer Lütfi Barkan, "Süleymaniye Câmii ve İmâreti Tesislerine Ait Bir Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586), *VD.* IX (1971), s. 109-110; Maya Shatzmiller, "Islamic Institutions and property rights: The Case of the Public Waqf", *JESHO* 44/1 (2001), s. 48.

7 Ömer Lütfi Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler* 1/2, Ankara 1965, s. 237-239.

Devletin gelir kaynaklarını tespit amacıyla yapılan sayımların sonuçlarının kaydedildiği Tahrir Defterleri'nin bazen kitap listeleri de verdiği bilindiğinden çeşitli bölgelere ait tahrir defterleri incelenmiş ve bunlardan bir kısmında bazı kayıtlar bulunabilmiştir.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki Selâtin Evkafı ile ilgili yazışmalar taranırken vakıfların işleyişi, kitap sağlama ve bazı kütüphanelerin kuruluşu gibi konularda aydınlanmamızı sağlayacak önemli belgeler bulunmuştur. Ayrıca bu arşivde bulunan bazı kitap listeleri Osmanlı vakıf kütüphanelerindeki kataloglama çalışmaları hakkında bilgi edinmemizi sağlama bakımından çok yararlı olmuştur.

Birkaç kütüphane kataloğuna arşivlerde rastlanılmışsa da bu tür eserlerin genellikle kütüphanelerde bulunduğu görüldüğünden, çalışmamızın içine aldığı devrede yapılan kataloglar kütüphaneler taranarak tespit edilmiştir.

Basılı kaynaklar arasında Taşköprî-zâde'nin *Şakâ'ik-i Nu'maniyye* adlı eserinden ve zeylinden özellikle Osmanlı ilim hayatı ve ilmiye sınıfına mensup kimselerin kurdukları kütüphanelerle ilgili olarak bilgi edinme hususunda yararlanılmıştır. Diğer tarihî kaynaklardan ise, daha çok siyasi tarihe ağırlık verdiklerinden, pek fazla istifade edilememiştir.

Batılı yazarların Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili müşahedelerine yer veren seyahatnamelerde zaman zaman kütüphanelere de temas edilmiştir. Ancak verilen bilgilerin büyük bir kısmının herhangi bir değeri yoktur. Bu yüzden sırf zikretmiş olmak için işlenilen konuya bir ışık tutmayan herhangi bir Batılı seyyahın görüşlerine yer vermedik. Bununla birlikte birkaç yerde bazı Osmanlı kütüphanelerine dâir faydalı bilgiler veren seyahatnamelere atıfta bulunuldu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde başlayan kültürel çalışmaların bir ürünü olan şehir tarihlerinde, genellikle tarihî eserlere ve kitabelere de yer verildiğinden bu konudaki eserler de gözden geçirilmiştir. Şehir tarihlerinin yanında belli bir bölgenin veya devrenin tarihî eserlerini konu eden araştırmalara da müracaat edilmiştir.

Vakfiyeleri ve arşiv kaynaklarını neşre yönelik çalışmalar bu araştırmanın yürütülmesinde son derece yararlı olmuştur. Müjgân Cunbur'un yayınladığı bazı vakfiye metinleri ve vakıf kayıtlarına, Ömer Lütfi Barkan'ın neşrettiği muhasebe bilançoları ve Ekrem Hakkı Ayverdi ile yayına hazırladığı *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'ne (1970) ve M. Tayyib Gökbilgin'in *Edirne ve Paşa Livası* (1952) adlı eserine sık sık baş vurulmuştur.

Ancak bu çabalara rağmen Osmanlı topraklarında kurulmuş bütün kütüphaneleri tespit edebilme hedefine ulaşılabildiğini söylemek mümkün değildir. Zira bu kütüphanelerin kuruluşlarını gerçekleştiren vakfiyelerin bir kısmı resmî kayıtlara geçirilmemiş, bir kısmı ise günümüze ulaşamamıştır. Bu kütüphanelerin bazıları da zaman içinde bir iz bırakmadan kaybolmuştur. Biz yine de mevcut resmî belgelerden ve yukarıda zikrettiğimiz kaynaklardan yararlanarak mümkün olduğunca tam bir tespit yapmaya çalıştık.

Burada şunu da belirtmekte yarar vardır. Tarihî gelişimi içinde kütüphane sözcüğü belgelerde, farklı koleksiyonu, teşkilatı ve işleyişi olan kurumlar için bir ayrım yapmadan kullanılmıştır. II. Murad devri vezirlerinden Saruca Paşa'nın Gelibolu'daki medresesinin bir odasındaki bir rafa konmuş herhangi sorumlusu olmayan 19 cilt kitap koleksiyonu da kütüphanedir, I. Mahmud'un Ayasofya'da kurduğu titizlikle hazırlanmış kataloğunda yer alan 4.000 civarında bir kitap koleksiyonuna, geniş bir kütüphaneci kadrosuna ve müstakil bir mekâna sahip kütüphanesi de bir kütüphanedir. Bu bakımdan her dönemde kütüphane denildiğinde farklı oluşumlar göz önüne getirilmelidir.

Bu çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte Osmanlılara kadar Ortaçağ İslâm dünyasında ortaya çıkmış olan kütüphaneler, genellikle bu konuda yapılan araştırmalardan yararlanılarak belirli bir düzen içinde sıralanmıştır. *Girişin orijinal bir araştırma olma gibi bir iddiası yoktur.* Zira Ortaçağ İslâm dünyasındaki kütüphanelerle ilgili olarak kaynaklarda verilen bilgiler birçok eserde ve yüzlerce makalede tekrarlanmıştır.[8]

Çalışmamın birinci bölümünde, vakıf kütüphaneleri, kuruluştan Cumhuriyet'e kadar olan devrede geçirdikleri gelişmeler ve gösterdikleri özellikler belirtilerek tarihî bir sıra içinde incelenmiştir. Bu çalışmanın ikinci hedefi ise Osmanlı dönemindeki vakıf kütüphanelerinin organizasyonu ve çalışma esaslarını tespit etmekti. Bunu 500'e yakın vakfiyeyi ve bazı vakıf kayıtlarını inceleyerek gerçekleştirmiş olduğumu umuyorum. Bu bölümde personel, koleksiyon ve yararlandırma konularında belgelerin zenginliği, bu konular üzerinde daha fazla durulmasına sebep olmuştur. Ancak

8 Burada özellikle vurgulamak istediğim husus şudur: İslâm dünyasında kütüphanelere dâir kaynakların verdiği bilgiler başta Yusuf Eche, Filip Tarrâzî, Yahya es-Sâ'âtî olmak üzere birçok araştırmacı tarafından değerlendirilmiş ve bu konuda yüzlerce makale yazılmıştır. Benim burada yaptığım, ağırlıklı olarak araştırmacıların ortaya çıkardığı bilgileri nakletmekten ibarettir. Bu bakımdan bu bölümün orijinal bir yönü yoktur. Maalesef son yıllarda birkaç kitaptan ve beş-on makaleden yararlanarak ortaya orijinal (!) çalışmalar koyan araştırıcılar üremiş ve türemiştir.

bütçe ve kütüphane binaları bulunabilen malzemenin imkân verdiği nisbette işlenebilmiştir.

İkinci bölümde teşkilatla ilgili meseleler tarihî bir sıra içinde ele alınarak kütüphanelerde meydana gelen değişme ve gelişmeler gösterilmeye gayret edilmiştir. Bu bölümde kütüphane kurucularının isimlerinden sonra parantez içinde verilen tarihler kütüphanelerin yapılış veya vakfiyelerinin düzenleniş tarihlerini göstermektedir. Kütüphane kurucularının ölüm tarihleri belirtilmek istenildiğinde, parantez içindeki tarihten önce "öl." kısaltması konulmuştur.

Birinci ve ikinci bölümlerin ele alınışında bilinen şeylerin üzerinde etraflıca durulmamış, eksik olan bilgilerin tamamlanmasına ve yaygın olan bazı yanlış görüşlerin düzeltilmesine çalışılmıştır.

Meslektaşlarımın yaptığı araştırmalar dolayısıyla haberdar olduğum arşiv kayıtlarına hangi çalışma dolayısıyla ulaştığımı gösterme konusunda elden geldiğince titizlik göstermeye çalıştım. Maalesef son yıllarda başkalarının eserlerinden yararlanılarak ulaşılan arşiv belgelerini, aradaki araştırmacıyı aradan çıkararak kullanmak yaygın bir uygulama haline gelmiş ve bu uygulama akademik olduğunu iddia eden dergilerin sanal hakemlerinin gafletleri dolayısıyla her gün daha da yaygınlaşmaktadır.

Dr. İsmail E. Erünsal
1 Mayıs 2007 -Çamlıca

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Bu çalışmanın ilk baskısı Türk Tarih Kurumu tarafından 2008 tarihinde yayımlanmıştı. (*Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 2008).[9] Bu tarihten sonra aynı konu üzerindeki çalışmalarımı sürdürdüm. Arşivlerde yaptığım yeni taramalarda vakıf kütüphaneleriyle ilgili 100'e yakın yeni vakfiye tespit ettim. Ayrıca konuyla ilgili literatürü de güncelledim. Yeni ulaştığım bazı belge ve bilgilerin yardımıyla ilk baskıda yaptığım bazı hataları da gidermeye çalıştım. Bir bakıma kendi yaptığım yanlışları yine kendim düzelttim. Hemen hemen her bölüme bazı ilavelerde bulunduğum gibi kütüphane okuyucularıyla ilgili de müstakil bir bölüm ilave ettim.

Birinci baskısında olduğu gibi bu çalışmamın ikinci baskısında da kullandığım belgeler, eğer daha önce başka araştırmacılar tarafından kullanılmışsa bu hususu belirtmede azami dikkati gösterdim. Maalesef günümüzde bu konu son derecede suistimal edilmektedir ve bulduğunuz bir belgeyi, aradan sizi çıkararak kullanmak yaygın bir uygulama haline gelmiştir. Bunun cebinizden para çalmaktan farkı yoktur. Benim bu çalışmamda okuyucu, dipnotlarda yer yer "bu belgeye şu çalışma vasıtasıyla ulaştım", "bu belgeden şu çalışma vasıtasıyla haberdar oldum" şeklinde ifadelere rastlayacaktır. Farkına varmadan bu konuda bir ihmalim olduysa ilgili araştırmacılardan özür dilerim. Haklarını helal etsinler.

Otuz-kırk yıllık bir çalışmadan sonra acaba oldu mu diye ortaya çıkan bu esere dönüp baktığımda, "Evet oldu," diyememenin üzüntüsünü yaşıyorum. Maalesef ülkemizde yapılan bu tür çalışmalarda siz hem işçi, hem kalfa, hem mühendis hem de mimar olmak zorundasınız. İşe sıfırdan başladığınız, binlerce belgeyi taramanız ve değerlendirmeniz gerektiği için genellikle ömrünüz kalfalıktan öteye geçmeye imkân vermiyor.

9 Aynı konunun daha muhtasar bir versiyonunu da İngilizce olarak Batı dünyasındaki okuyucular için yayınladım: *Ottoman Libraries: A Survey of the History, Development and Organization of Ottoman Foundation Libraries*, (edited by Cemal Kafadar-Gönül Alpay Tekin), Turkish Sources LXXXIV, Published at the Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, 2008. XXIV+253.

Ortaya ancak binanın kara yapısını koyabiliyorsunuz. Batı'da aynı konuyu çalışan bir meslektaşınız ise size göre çok daha avantajlı bir konumda çalışmasına başlamaktadır. Batılı araştırmacılar, yayınlanmış olarak XI. asırdaki bir manastır kütüphanesinden ödünç kitap almış kişilerin listesine, XIII. yüzyıldaki bir kütüphanenin ödünç verme esaslarına, Canterbury'deki bir kütüphanenin 1375'te hazırlanmış kataloğuna kolayca ulaşabiliyor. Eğer kitap ticareti çalışıyorsanız Padua'da 1485 yılında yapılan bir kitap müzayedesinde kitap alanların aldıkları kitapları ve bunlara ödedikleri miktarı müzayede kataloğunda bulabiliyorsunuz. Ya da bir müstensihin XV. asırda hangi tür yazının satırını kaça yazdığını ve yazı örneklerini evinin kapısına astığı listede bulabilirsiniz. Osmanlı kültür tarihi çalışmalarında bir monografi hazırlamanın zorluğu, hem alandaki malzemenin ortaya konulup işlenmemiş olmasından hem de öncü çalışmalar bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, sizin tek başınıza yapmaya çalıştığınız işi Batılı meslektaşlarınız yüzlerce kişinin alana yaptıkları katkılardan yararlanarak yapıyorlar ve layıkıyla da yapıyorlar. Bense sadece kataloglarla ilgili 30-40 sayfalık bölümü yazmak için birkaç sene, bulduğum katalogları inceledim. Bu bakımdan tesbit ettiğim belgeleri ve az sayıda olan kaynakları[10] yeterince değerlendirdiğimi söyleyemem. İnşallah gelecek nesiller bir adım önde başlayarak daha güzel çalışmalar ortaya koyarlar.

Bu baskının İslâm kütüphaneleri ile ilgili giriş bölümünü değerli meslektaşım Abdülkerim Özaydın Bey okuyarak özellikle de imlâyla ilgili değerli katkılarda bulundu. Kendisine teşekkür borçluyum. Kitabın baskıya hazırlanmasında her zaman olduğu gibi ihtiyaç duyduğumda Ender Boztürk imdadıma yetişti. Belgelerin dijitale geçirilmesinde Oğuz Kallek'in yardımını gördüm. Her ikisi de sağ olsunlar. Kitabın ikinci baskısının Timaş Yayınları arasında çıkması için Adem Koçal Bey büyük gayret gösterdi. Zeynep Berktaş ve Filiz Dığıroğlu eserin editörlüğünü büyük bir titizlikle gerçekleştirdiler. Her üçüne de müteşekkirim.

Prof. Dr. İsmail E. Erünsal
10 Mart 2015

10 Maalesef Osmanlı dönemi tarihî kaynakları kültürel faliyetlere çok az yer vermektedirler. Osmanlı kroniklerinin sadece birkaçında kitap ve kütüphaneyle ilgili, o da padişahın ilgisi dolayısıyla birkaç satır bulabilirsiniz.

KISALTMALAR

A.Ü.	Ankara Üniversitesi
AJSL	*The American Journal of Semitic Languages* (Chicago)
Amasya Tarihi I	Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi* I, İstanbul 1327.
Ayverdi I	Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri I*, İstanbul 1966.
Ayverdi II	Ekrem Hakkı Ayverdi *Osmanlı Mimarisinde Çelebi Mehmed ve II. Sultan Murad Devri*, İstanbul 1972.
Baltacı *Medreseler*	Cahid Baltacı, *XV., XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.
Belgeler I	İsmail E. Erünsal, *Kütüphanecilikle İlgili Metinler ve Belgeler I*, İstanbul 1982.
Belgeler II	İsmail E. Erünsal, *Kütüphanecilikle İlgili Metinler ve Belgeler II*, İstanbul 1990.
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)
D.E.Ü.	Dokuz Eylül Üniversitesi
D.T.C.F.	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DBİA	*Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*
Dener	Dener, Halit, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi*, İstanbul 1957.
DİA	*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
DİFM	*Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*
DTCF Dergisi	*Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*
Emsem	Şemim Emsem, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. IX, no. 1-2 (Ankara,1960), s. 14-35.
GOW	Franz Babinger, *Die geschichtsschreiber der Osmanen und ihre werke*, Leipzig, 1927.
Gökbilgin, *Edirne*	M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952.
Hadika I	Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmî*, I, İstanbul 1281.
IC	*Islamic Culture*
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi

İA	*İslâm Ansiklopedisi*
İFM	*İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*
İLAM Araştırma Dergisi	*İlmi Araştırmalar Merkezi Araştırma Dergisi* (İstanbul)
İÜK	İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi.
İVTD	Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970.
JESHO	*Journal of Economic and Social History of the Orient*
M. Bilge, *Medreseler*	M. Lütfü Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.
OTAM	*Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*
SO	Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. I-IV, İstanbul 1308-1315.
Subhî, *Tarih*	Subhi, *Tarih*, İstanbul 1198.
Şaka'ik	Taşköprülü-zâde, *Eş-Şakâ'ikü'n-Nu'maniyye fi Ulemâi'd-Devlet'l-Osmaniyye*, yay. haz. Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1985
ŞS.	Şer'iyye Sicilleri
T.T.K.	Türk Tarih Kurumu
TAD	*Tarih Araştırmaları Dergisi* (Ankara)
TASG News	*Newsletter of the Turkish/Turkic Area Study Group*, Centre for Middle Eastern Studies, SOAS.
Ta'tir III	Işkî Mustafa b. Ömer Kilisî, *Ta'tirü Ercâi'd-Devleti'l-Mecdiyye*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T.Y. 1490.
TD	*İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*
TDED	*İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*
TED	*İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*
TK	*Türk Kültürü (Ankara)*
TKDB	*Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni (Ankara)*
TM	*Türkiyat Mecmuası* (İstanbul)
Toderini II	M. l'Abbe Toderini, *De la Litterature des Turcs*, Paris 1789.
TOEM	*Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* (İstanbul)
TSA	Topkapı Sarayı Arşivi (İstanbul)
TSK	Topkapı Sarayı Kütüphanesi (İstanbul)
TTEM	*Türk Tarih Encümeni Mecmuası* (İstanbul)
TUBA	*Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları (Harvard)*
TY	Türkçe yazmalar
VD	*Vakıflar Dergisi*
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (Ankara)
WZKM	*Wiener Zeitschrift für die Kunde Des Morgenlandes* (Wien)
ZDMG	*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*

GİRİŞ

ORTAÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA KÜTÜPHANELER

Ortaçağ İslâm dünyasında kitap te'lifinin ve kütüphane te'sisinin yoğun bir şekilde görüldüğü Abbasîlerin beş asır süren hilafeti süresince (132-656/749-1258), gerek Abbasî halifeleri, vezirleri, âlimleri ve diğer sınıflara mensup şahısların, gerekse de Abbasî hilafetini tanımakla birlikte müstakil devlet tesis etmiş bulunan Büveyhîler ve Selçukîlere mensup kişilerin kurdukları kütüphanelerin tarihî gelişimini kronolojik olarak verebilmek, kaynakların bu konuda yeterli bilgi vermemeleri yüzünden mümkün olamamaktadır. Şimdiye kadar yapılan araştırmalarda da böyle bir yol izlenememiştir. Y. Eche[1] ve onu takip eden Muhammed Mahir Hammâde[2] ve Yahya Sâ'atî'nin[3] eserlerinde takip edilen, kütüphaneleri kuruluş yerine göre sınıflandırma ve gelişimini Mescid-Beytü'l-Hikme-Dârü'l-ilm-Medrese ekseninde gösterme sistemi ise, tatmin edici bulunmadığı gibi sınıflandırmada zorlama olduğu yolunda tenkitlere de uğramıştır.[4] Bu yüzden bu girişin yazılmasında, Ortaçağ'daki İslâm coğrafyasının karmaşıklığı önemli bir mahzur teşkil etmesine rağmen belli bir coğrafyada hüküm süren hanedanların ön plana çıkarıldığı bir yol izlenmiştir. Konunun bu şekilde ele alınmasının okuyucunun zihninde İslâm kütüphanelerinin gelişimini daha açık bir şekilde canlandıracağı kanaatindeyim.

Asr-ı saadet'te ve Hülefâ-yı Râşidîn devrinde, Hz. Ebû Bekir devrinde mushaf haline getirilip Hz. Osman devrinde çoğaltılan Kur'ân-ı Kerîm nüshaları, Hz. Peygamber'in çeşitli devletlerin reislerine yazdığı

1 Youssef Eche, İslâm dünyasında erken devirlerde kütüphanelerin gelişmesinde Beytü'l-Hikme-Beytü'l-İlim devri gibi birbirini takip eden iki devrenin bulunduğunu kabul eder. Bkz: *Les Bibliothèques Arabes*, Damas 1967, s. 9-162.

2 Muhammed Mahir Hammâde, *el-Mektebat fi'l-İslam*, Beyrut 1998.

3 Yahya Mahmud Sâ'atî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988.

4 George Makdisi, *The Rise of Colleges*, Edinburgh 1981, s. 24-27.

mektupları yaptığı andlaşmalar[5] ve bazı hadis sayfaları[6] dışında yazılı eser bulunmamaktadır. Bu yüzden Hz. Peygamber'in ibadet yanında öğretim faaliyetlerini de sürdürdüğü Medine'deki mescidinde ve Hülefâ-yı Râşidîn devrinde yaptırılan diğer mescidlerde eğer kitap dolapları mevcut idiyse, koleksiyonlarında Kur'ân ve Hadis sayfaları dışında bir eserin yer almadığı muhakkaktır.[7]

İslâm âleminde ilk kütüphanelerin, Kur'ân-ı Kerîm ve Hadislerin etrafında yoğun bir te'lif faaliyetinin başladığı Emevîler döneminde (661-750) aynı zamanda birer okul olarak da görev yapan mescidlerde ortaya çıktığı sanılmaktadır.[8] Kaynaklardan öğrendiğimize göre bu devrede bazı âlimlerin de evlerinde önemli sayılabilecek sayıda kitaptan oluşan kütüphaneleri vardı. Hadisci İbn Şihâb ez-Zührî, Abdülhakem b. Amr el-Cumahî, Ebû Kılâbe el-Cermî, Şu'be b. Haccâc, Küreyb, Ebû Amr b. Alâ, Urve b. Zübeyr ve İbn Cüreyc gibi âlimlerin özel kütüphaneleri bu arada zikredilebilir.[9]

İslâm dünyasında kütüphanelerin Hicri I-II. (Miladi VII-VIII) asırlarda daha çok Beytü'l-Hikme veya Dârü'l-Hikme şeklinde adlandırılan araştırma kurumlarında yer aldığını görmekteyiz. Bu kurumlar Hicri IV. (Miladi X) asrın ortalarına kadar varlıklarını sürdürmüşler ve bu asrın sonlarına doğru yerlerini dârü'l-ilmlere bırakmışlardır. Emevîler devrinde ulemâya ve talebeye açık ilk kütüphanenin Muaviye devrinde (41-60/661-680) Şam'da, bu tür bir araştırma merkezi olan Beytü'l-Hikme'de kurulduğu kabul edilmektedir.[10] Mes'udî'nin naklettiğine göre bu müessesede hadise, tarihe, biyografiye dâir bazı kitaplarla bu kitapların muhafazasıyla vazifelendirilmiş görevliler bulunmaktaydı.[11]

---

5 A. S. Qasimi, "Libraries in the Early Islamic World", *Journal of the University of Peshawer,* no. 6 (1958), s. 1.

6 Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri II,* Chicago 1967, s. 10-14.

7 Gâzi Hüseyin İnâye, *Menâhicü'l-bahsi'l-ilmî fi'l-İslâm,* Beyrut 1990, s. 247-248; İbnü'n-Neccâr, *Tarihü'l-Medineti'l-Münevvere,* Medine 1422 [2001], s. 225.

8 Abdüllatif b. Abdullah, "Neş'etü'l-mektebeti'l-İslamiyye ve tatavvuruha hatta evâhiri'l-asri'l-Abbasi", *el-Arab* VII-VIII (1986), s. 487-489.

9 N. Abbot, *Aynı eser, s.* 49-50; R.S. Mackensen, "Arabic Books and Libraries in the Umaiyad Period", *The American Journal of Semitic Languages,* c. 52 (1935-1936), s. 248-251 ve c. 53 (1935-1937), s. 240-245; M. M. Azamî, *Studies in Early Hadith Literature,* Indiana 1978, s. 16-17.

10 W. Heffening [J. D. Pearson], "Maktaba", *EI²,* VI, 197; Muhammed Kürd Ali, "el-Kütüb ve'l-mektebât fi'ş-Şam, *el-Muktataf,* c. 74 (1929), 505-506; Yusuf Kandil, "el-Mektebât fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye, Beytü'l-hikmeti enmüzecen", *Beytü'l-Hikmeti'l-Abbâsiyye,* c. I, Bağdad 2001, s. 285.

11 *Murûcu'z-zeheb* II, Kahire, 1349, s. 72.

Muaviye'nin torunu Halid b. Yezid, kaynakların bildirdiğine göre âlim ve şâir olduğu gibi aynı zamanda da bir kitap meraklısıydı.[12] Özellikle kimya, tıp ve astroloji sahasındaki eserlere büyük bir ilgi duymakta ve bu konularda biriktirdiği bazı yabancı eserleri Arapçaya çevirtmekteydi.[13] Halid b. Yezid, Beytü'l-Hikme'de dedesi Muaviye'nin kurduğu kütüphaneyi devralmış ve zamanla onu daha zengin bir hale getirmiştir.[14] Emevî halifelerinden Velid b. Abdülmelik'in (86-96/705-715) bu kütüphaneyi teşkilatlandırdığını ve bir kütüphaneciyle bir de müstensih tayin ettiğini görüyoruz.[15] Sem'anî'nin *Kitabu'l-Ensâb*'ında geçen bir kayıttan bu kütüphanede görevli kütüphanecinin adının Sa'd olduğunu öğrenmekteyiz. Görevi sâhibü'l-mesâhif olarak belirtilen Sa'd, adı günümüze ulaşan ilk Müslüman kütüphanecidir.[16]

Halife Velid b. Abdülmelik'ten sonra da tercüme ve te'lif faaliyetleri devam etmiştir. Ömer b. Abdülaziz'in de (99-101/717-720) bu faaliyete katkıda bulunduğu ve ayrıca bu kütüphanede mevcut kitapların yeni bir tasnife göre kataloğunu hazırlattırdığı rivâyet edilmektedir.[17]

Hilafet 132 (749) tarihinde Abbasîlere geçtiğinde, ilk Abbasî halifesi olan Ebu'l-Abbas es-Seffâh, Emevîler devrinde gelişmeye başlayan ilmî ve kültürel faaliyetlere pek vakit ayıramadığından kısa süren saltanatında te'lif sahasında bir inkişaf görülmedi. 136 (754) yılında halife olan kardeşi Ebû Cafer el-Mansur'un devrinde ise te'lif sahasında büyük bir gelişme görüldüğü gibi tercüme faaliyetlerine de önem verildi. el-Mansur, 148 (765) tarihinde Bağdat'a gelen Corcis b. Cibril'e birçok tıbbî eseri tercüme ettirdi.[18] İbn Haldun'un naklettiğine göre halife Mansur, Bizans imparatoruna bir mektup göndererek kendisine tercüme edilmek üzere fen ilimleri sahasında yazılmış bazı eserler göndermesini istemiş, o da halifeye Euclides'in kitabıyla, fizikle ilgili birkaç eser göndermiştir.[19] Bu devirde

---

12 Mansur Muhammed Serhan, *el-Mektebât fi'l-'usûri'l-İslâmiyye,* Bahreyn 1997, s. 53.

13 Muhammed Rüstem Divan, "el-Mektebât fi'l-'âlemi'l-Arabî ve'l-İslâmî fi'l-asri'l-vasît", *el-Mevrid,* c. IX/4 (1981), s. 284; R. S. Mackensen, "Arabic Books and Libraries in the Umaiyad Period-Concluded", *AJSL,* 54 (1937), s. 52-55.

14 Youssef Eche, *Les Bibliothèques Arabes,* Damas 1967, s.13-14; Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şâm,* c. 5, Dımaşk 1927, s. 184; el-Cübûrî, Yahya Vehîb, *Beytü'l-hikmeti ve Dârü'l-İlm fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye,* Beyrut 2006, 29-30.

15 Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye,* Beyrut 1998, s. 172.

16 Eche, *Aynı eser, s.* 18; M. Lesley Wilkins, "Islamic Libraries to 1920", *Encyclopedia of Library History,* yay. haz. A. Wiegand Wayne ve Donald G. Davis, New York 1994, s. 299.

17 Kabir Ahmad Khan, "Library Movement in the Muslim World", *Islamic Culture,* c. 56/4 (1982), s. 305.

18 El-Cüburî, *Beytü'l-hikme,* s. 33.

19 Eche, *Aynı eser,* s. 21.

Grekçe, Latince, Süryanice, Pehlevice ve Farsçadan birçok eser Arapçaya çevrilmiştir. Bu faaliyetlerin tabii bir neticesi olarak Mansur'un sarayında zengin bir kütüphane vücuda gelmiştir.[20] Halife Mehdi devrinde de devam eden te'lif ve tercüme çalışmaları sırasında özellikle astroloji konusundaki eserlere önem verildiğini görüyoruz.

Harun Reşid'in hilafeti (190-193/786-809), daha sonra oğlu Me'mûn'un devrinde en üst noktasına ulaşacak olan ilmî faaliyetlerin gelişmesine büyük bir katkıda bulunmuştur. Özellikle papirüs yanında kağıdın yazı malzemesi olarak kullanılmaya başlaması ve Harun Reşid tarafından 794 yılında Bağdat'ta bir kâğıt fabrikası kurdurulması[21] te'lif faaliyetlerinin yoğunlaşmasına, kitap ticaretinin gelişmesine ve kütüphanelerin zenginleşmesine yol açmıştır. Abbasîler devrinde bir süre ilmî faaliyetlerin merkezi haline gelen Beytü'l-Hikme Harun Reşid tarafından Bağdat'ta kuruldu.[22] Harun Reşid, Ebû Ca'fer el-Mansur'un sarayda kurduğu zengin kütüphaneyi de bu kuruma naklettirdi.[23] Böylece Beytü'l-Hikme'nin ana koleksiyonu bu şekilde oluşturulmuş oldu.[24] Çeşitli dillerden tercüme faaliyetlerinin yürütüldüğü bu araştırma merkezinde zengin bir koleksiyondan oluşan bir de kütüphane bulunmaktaydı. Bu yüzden bazı kaynaklarda bu müesseseden Hizânetü'l-hikme veya Hizânetü Kütübi'l-hikme şeklinde de bahsedildiği görülmektedir. Bu kütüphanede mevcut kitaplar arasında Arapçaya çevrilmek üzere toplanmış olan Grekçe, Süryanice, Farsça kitaplar büyük bir yekun tutmaktaydı. Kaynaklarda, Harun Reşid'in kitap temini için özellikle Bizans'a düzenlettirdiği seferlerden bahsedilir.[25]

Beytü'l-Hikme'nin en verimli devri Halife Me'mûn'un hilafetine (198-218/813-833) rastlar. Bu devrede özellikle felsefe ve fen bilimleri sahalarında yazılmış eserlerin Arapçaya çevrilmesine çalışılmıştır. Huneyn b. İshak, Yakub b. İshak el-Kindî, Muhammed b. Musa el-Hârizmî ve Ebû'l-Hüzeyl el-Allaf, tercüme ve te'lif eserleriyle müteakip devrin felsefe ve ilmine zemin hazırlamışlardır.[26]

20 Gorgis Avvâd, *Hazâinü'l-kütübi'l-kadîme fi'l-Irak,* Beyrut 1986, s. 104.

21 Osman Ersoy, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt,* Ankara 1963, s. 12; J. Pedersen, *The Arabic Book,* Princeton, 1984, s. 61.

22 Eche, *Aynı eser,* s. 23-27.

23 Mansur Muhammed Serhan, *el-Mektebât fi'l-'Usûri'l-İslâmiyye,* Bahreyn 1997, s. 54.

24 Es-Seyyid Abdülaziz Sâlim, "Mecâmi'ü ilmiyyeti İslâmiyye ve mektebâtü 'ala ğırâri Mektebeti'l-İskenderiyye", *el-Müerrihü'l-Arabî,* no 49, Bağdad 1994-1995, s. 47.

25 Hammâde, *Aynı eser,* s. 56-57; Mustafa Demirci, "Antik Yunan Kitaplarının Abbasiler Bağdat'ına Yolculuğu", *İslamiyat,* c. VII/2, Ankara 2004, s. 55; el-Cüburî, *Beytü'l-hikme,* s. 34-35.

26 Fikret Işıltan, "Me'mun", *İA.* VII, s. 699; L. E. Goodman, "Translation of Greek Materials into Arabic", *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period,* yay. haz. M. J. L. Young ve dgr. Cambridge 1990, s. 484-485.

İslâm kaynaklarında halife Me'mûn'un Beytü'l-Hikme kütüphanesini zenginleştirmek için Bizans imparatorlarıyla tesis ettiği münasebetlerle ilgili çeşitli rivâyetler vardır. Bir rivâyete göre Me'mûn, Bizans imparatoruna bir mektup yazarak kendisine felsefeyle ilgili kitaplar göndermesini istemiş, Bizans imparatoru da ona Eflatun'un, Aristo'nun, Hipokrat'ın, Galen'in, Euclides'in ve Batlamyus'un eserlerini göndermiştir.[27] Diğer bir rivâyette de Me'mûn'un Bizans'a Haccâc b. Yusuf b. Matar, Yahya b. Batrik, Selman ve diğer bazı kimselerden oluşan bir ilim heyeti gönderdiği ve bu heyetin seçtikleri bazı kitapları Bağdat'a getirdikleri bildirilir.[28]

Beytü'l-Hikme'nin koleksiyonunda tercüme için temin edilmiş eserler yanında halife Me'mûn adına te'lif edilmiş eserler ve kütüphane müstensihleri tarafından kopye edilmiş kitaplar da önemli bir yekun tutmaktaydı.[29] Bu koleksiyonun önemli yönlerinden biri de Mu'tezilî görüşleri aksettiren çok sayıda eseri ihtiva etmesiydi. Bilindiği gibi halife Me'mûn kelâmî mezheplerden Mu'tezile'nin görüşlerini benimsemiş ve onların görüşlerini bazen de kuvvet kullanarak yaymaya çalışmıştı.[30] Bu yüzden Beytü'l-Hikme bir süre, Mu'tezilî fikirlerin propagandasının yapıldığı bir ilim merkezi olarak da faaliyet göstermiştir.[31]

Beytü'l-Hikme'nin kütüphanesinin tam manasıyla halka açık bir kütüphane olduğunu söylemek güçtür. Ancak tarihî kaynaklarda, mütercimler ve Beytü'l-Hikme araştırmacıları dışında bazı kimselerin de bu koleksiyonlardan yararlandığı belirtildiğine göre bu kütüphanenin sınırlı bir şekilde okuyucuya açık olduğu söylenebilir. Kütüphane, *sâhibü Beyti'l-Hikme*'nin kontrolü altında çalışmaktaydı.[32] Burada görevli kütüphanecilerin de *hâzin* diye adlandırıldıklarını görmekteyiz.

Mu'tasım devrinde (218-227/833-842) hilafet merkezinin Bağdat'tan Samerra'ya taşınması ve bilemediğimiz başka sebepler yüzünden Beytü'l-

27 Eche, *Aynı eser,* s. 28; George Makdisi, *The Rise of Humanism in Classical Islam and the Christian West,* Edinburgh 1990, s. 81.

28 Eche, *Aynı eser,* s. 28. Bizans imparatoru önce Me'mûn'un istediği Grekçe yazmaları göndermekte isteksiz davranmışsa da papazların, "Bu kitapların gittiği ülkelerde, görüş ayrılıkları ve fitne çoğalır," demeleri üzerine istenilen kitapları Bağdat'a göndermiştir. Bkz: Mustafa Demirci, a.g.m. s. 56.

29 Eche, *Aynı eser,* s. 36-37.

30 F. Işıltan, "Me'mun", *İA.* VII, 699; Eche, *Aynı eser,* s. 53; R. S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda"; *AJSL* 51 (1934-1935), s. 87-88.

31 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Institutions of Science Education", The Oxford Encyclopedia of Philosophy, Science and Technology in Islam, c. I, yay. haz. İbrahim Kalın, Oxford 2013, s. 387.

32 Yusuf Kandil, "el-Mektebât fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye, Beytü'l-Hikmeti Enmüzecen", *Beytü'l-Hikmeti'l-Abbâsiyye,* c. I, Bağdad 2001, s. 294-295.

Hikme bir araştırma merkezi olma hüviyetini kaybetmiş ve bir süre varlığını sadece kütüphane olarak idame ettirmiştir.[33] Zehebî gibi bazı tarihçilerin bu müesseseden Hizânetü'l-Me'mûn (Me'mûn'un Kütüphanesi) diye bahsetmeleri bu sebepten olsa gerektir. IV./X. asrın sonlarına kadar bu kütüphanenin faaliyette bulunduğuna dâir rivâyetler varsa da bu tarihten sonra Hizânetü'l-Me'mûn'dan hiçbir şekilde söz edilmez. Y. Eche, bu kütüphanenin muhtemelen halifelerden birinin kütüphanesine katılmış veya Mu'tezile mezhebine son darbeyi indiren Selçuklular tarafından dağıtılmış olabileceğini söyler.[34] Kalkaşandî ise Moğol istilasında bu kütüphanenin de diğer kütüphanelerle birlikte yok olduğunu bildirmektedir.[35] Nâsirüddin Tûsî'nin bu kütüphaneden 400.000 yazmayı alıp İlhanlı topraklarına taşıdığına dâir rivâyetler de vardır.[36]

Harun Reşid'in ünlü veziri Yahya b. Halid el-Bermekî'den kaynaklar, âlim ve sanatkârların hamisi olması yanında, zengin kütüphanesi dolayısıyla da övgüyle bahsederler.[37] Ebû Osman b. Ömer, onun zamanının en zengin kütüphanelerinden birine sahip olduğunu söyler. Bu kütüphane özellikle Grekçe ve Farsça yazmalar bakımından oldukça zengindi. Yahya b. Halid'in kütüphanesini zenginleştirmek için önemli miktarda para sarf ettiği rivâyet edilir. Bermekîlerin düşüşüyle bu kütüphane müsadere edilerek Beytü'l-Hikme'ye katılmıştır.[38]

Me'mûn devrinde Beytü'l-Hikme'de çalışan âlimlerden Yahya b. Ebû Mansur'un oğlu Ali b. Yahya el-Müneccim (ö. 275/888), Bağdat yakınlarındaki Kerker'de bulunan konağında kurduğu kütüphaneye Hizânetü'l-hikme adını vermişti.[39] Beytü'l-Hikme modelinde kurulan bu kütüphaneye İslâm ülkesinin her tarafından âlimler gelir ve özellikle felsefe ve astronomi konularında oldukça zengin olan koleksiyonundan serbestçe yararlanırlar[40]

33 Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitab*, s. 181.

34 Eche, *Aynı eser*, s. 57.

35 Mansur Muhammed Serhan, *el-mektebât fi'l-'usûri'l-İslâmiyye*, Bahreyn 1997, s. 66-67. Beytü'l-Hikme ile ilgili geniş bilgi için bkz: Hızır Ahmed Atâullah, *Beytü'l-hikmeti fi asri'l-Abbâsiyyîn*, Kahire, t. y. Beytü'l-Hikme'nin akıbetiyle ilgili farklı görüşler için bkz: M.-G. Balty-Guesdon, "Le Bayt al-Hikma de Baghdad", *Arabica*, c. XXXIX/2, Leiden 1992, s. 131-150.

36 Jonathan Lyons, "Bayt al-Hikmah", *The Oxford Encyclopedia of Philosophy, Science and Technology in Islam*, c. I, yay. haz. İbrahim Kalın, Oxford 2013, s. 94.

37 Gulâm-Rıza Fedâyî Irakî, "Evvelü kitâb ve mektebe fi târihi'l-İslâm", *Mecelletü'l-Ulûm ve'l-İnsâniyye*, c. III/3-4, Tahran 1992, s. 52.

38 Kabir Ahmad Khan, a.g.m. s. 307; Gorgis Avvad, *Aynı eser*, s. 177-178.

39 Eche, *Aynı eser, s.* 58; Hammâde, *Aynı eser, s.* 87; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 182.

40 Abdüllatif b. Abdullah Dihiş, "Neş'etü'l-mektebeti'l-islamiyye ve tatavvuruha hatta evâhiri'l-asri'l-Abbasi", *el-Arab*, no. 7-8 (1986), s. 496.

ve bütün masrafları Ali b. Yahya tarafından karşılanırdı.[41] Kaynaklarda, Horasanlı ünlü astronomi bilgini Ebû Ma'şer el-Müneccim'in hac için Mekke'ye giderken daha önce ünününü duyduğu bu kütüphaneye uğradığı, ilmî araştırmalara dalıp hacca gidemeden ömrünün son yıllarını burada geçirip öldüğü nakledilir.[42]

Ali b. Yahya el-Müneccim, halife Mütevekkil'in kâtibi ve başmüşaviri Türk asıllı Feth b. Hakan[43] (ö. 247/861) için de bir kütüphane kurmuştu. Ali b. Yahya bu kütüphaneyi kurarken istinsah ettirdiği ve satın aldığı eserlerin dışında kendi kütüphanesinden de bir miktar kitap getirmişti.[44] Kaynaklar Feth b. Hakan'ın da edip ve şâir olduğunu,[45] bütün boş vakitlerinde olduğu gibi hatta halifeyle olan görüşmeleri sırasında bile fırsat bulduğunda cübbesinin yeninden çıkardığı bir eseri mütalaa ettiğini naklederler.[46] Hizânetü'l-hikme diye adlandırılan ve İbni Nedim'in, "Hiçbir kütüphanede bu kadar çok, bu kadar güzel eser görmedim," diye bahsettiği bu kütüphanenin[47] sahibinin öldürülmesinden sonra dağıldığı sanılmaktadır.

Benu Musa diye tanınan Muhammed, Ahmed ve Hasan kardeşlerin felsefe, hendese, astronomi ve mekanik konusunda birçok eser biriktirdiklerine dâir çeşitli rivâyetler varsa da bir kütüphane kurduklarına dâir herhangi bir bilgi mevcut değildir.[48]

Halife Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil'in vezirliğinde bulunmuş olan Muhammed b. Abdülmelik b. Zeyyat'ın da Samerra'da zengin bir kütüphanesi olduğunu Câhız'ın ve diğer kaynakların rivâyetlerinden öğrenmekteyiz. İbn Ebu Usaybia'nın naklettiğine göre İbn Zeyyat her ay kitap tercüme ve istinsahı için bin dinar harcamaktaydı. Onun için kitap tercüme edenler arasında Yuhanna b. Maseveyh, Cibrail b. Buhtişu ve Buhtişu b. Cibrail gibi ünlü bilginler bulunmaktaydı. İbn Zeyyat'ın 233'te (848) halife Mütevekkil tarafından katlinden sonra bu kütüphanenin müsadere edildiği sanılmaktadır.[49]

41 Muhammed Hüseyin Zebidi, "el-Merâkizü's-Sakafiyye fi'l-Irak fi'l-Karneyni'r-Rabi' ve'l-Hamisi'l-Hicrî", *el-Müerrihü'l-Arabi*, c. 20 (1981), s. 207-208.

42 Sh. Inayatullah, "Bibliophilism in Medieval Islam", *Islamic Culture*, XII/2 (1938), s. 160.

43 Olga Pinto, "Feth b. Hakan", çev. H. D. Yıldız-Neyire Milani, *İ.Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 27 (1973), s. 42.

44 Hammâde, *Aynı eser*, s. 87.

45 O. Pinto, a.g.m. s. 49.

46 Eche, *Aynı eser*, s. 59.

47 Eche, *Aynı eser*, s. 60'dan naklen.

48 Eche, *Aynı eser*, s. 60-62.

49 G. Avvâd, *Aynı eser*, s. 178-180; Kabir Ahmed Khan, a.g.m. s. 307.

Radî bi'llah'ın (322-329 / 934-940) halife olmadan önce bir kütüphanesi olduğunu, hilafet mevkiine geçtikten sonra da bu kütüphaneyi oldukça zenginleştirdiğini Ebû Bekir es-Sûlî'nin *Kitabu'l-Evrak*'ındaki bazı kayıtlardan öğrenmekteyiz.[50] Sûlî'nin de çok zengin bir kütüphaneye sahip olduğunu Hatib el-Bağdadî, Yakut el-Hamevî gibi bazı müelliflerin rivâyetlerinden öğreniyoruz. Hatib el-Bağdadî'nin naklettiğine göre Sûlî'nin büyük bir evi dolduracak kadar kitabı vardı. Raflara dizilmiş olan bu kitaplar konularına göre de farklı renkte derilerle ciltlenmişti. Yakut da bu kitapların çok güzel bir şekilde tasnif edilmiş olduğunu ve Sûlî'nin herhangi bir kitaba ihtiyacı olduğu zaman hizmetçisine şu kitabı getir dediğini rivâyet eder.[51]

Bağdat'ın batısındaki İbn Ebî Avf mıntıkasında Garsü'n-ni'me diye tanınan Ebû'l-Hasan Muhammed b. Hilâl es-Sâbi'î'nin 452 (1060) tarihinde kurduğu kütüphane kısa bir ömre sahip olmasına rağmen önemli ilmî faaliyetlere sahne olmuştur.[52] Müstakil bir binada kurulan bu kütüphanenin koleksiyonunda mevcut kitapların miktarı konusunda 1.000-4.000 arasında değişen farklı rivâyetler vardır.[53] Nizâmiye'nin açılışından sonra okuyucuların bu kütüphaneye kayması dolayısıyla Garsü'n-ni'me Kütüphanesi'ni kapatmıştır.[54] İbnü'l-Cevzî'ye göre ise kütüphanede görevli İbnü'l-Aksâsî kitapların üzerindeki vakıf kayıtlarını silerek satmış, böylece bu kütüphane dağılıp gitmiştir.[55]

Basra'da İbn Ebî Beka'nın (ö. 499 / 1105) kurduğu kütüphane hakkında pek fazla bir bilgiye sahip değiliz.[56] Zehebî'nin nakline göre bu kütüphanede 12.000 cilt kitap mevcuttu. Kaynaklarda dârü'l-ilm, dârü'l-kütüb, hizânetü'l-kütüb gibi farklı şekillerde adlandırılan bu kütüphane bedevîler tarafından yağmalanarak yok edilmiştir.[57]

Selçuklu Sultanı Alpaslan'ın ünlü veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Bağdat'ta kurduğu medrese ve kütüphane (459 / 1067), diğer medrese ve

50 G. Avvâd, *Aynı eser*, s. 115-117'den naklen; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 200-201.
51 G. Avvâd, *Aynı eser*, s. 218-219'dan naklen.
52 Eche, *Aynı eser*, s. 140; Yahya Mahmud Sâ'atî, *el Vakf ve Bünyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988, s. 47; İhsan Abbas, *Buhûs ve Dirâsât fi'l-Edebi ve't-Tarih*, c. I, Beyrut 2000, s. 440-441.
53 G. Avvâd, *Aynı eser*, s. 238-239; Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 46.
54 Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of Abbasids", *Islamic Culture*, c. III / 2 (1929), s. 216.
55 Ali Sevim, "Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan (Kayıp Uyûnü't-Tevârîh'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) Sıbt İbnü'l-Cevzî", *TTK. Belgeler*, c. XIV / 18, Ankara 1992, s. 7.
56 Abdüllatif b. Dihiş, *Aynı eser*, s. 496.
57 Eche, *Aynı eser*, s. 128; İsmail E. Erünsal, "İslam Dünyasında Bir Kütüphane Türü Olarak Darü'l-İlimlerin Ortaya Çıkışı", *Prof. Dr. Osman Ersoy'a Armağan*, Ankara 1990, s. 73.

kütüphanelere öncülük etmiştir. Bu tarihten sonra İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde birçok medresenin kurulduğunu ve bu medreselerin çoğunda da farklı sayıda kitaptan oluşan birer koleksiyon teşekkül ettiğini görüyoruz. Bağdat'ta Ciliyye, İbn Hübeyre, Fahriyye, Cevziyye, Ubeydullah, Beşiriyye, Mesûdiyye ve Mustansiriyye adlarıyla kurulan medreselerde birer kütüphanenin bulunduğunu çeşitli kaynakların rivâyetlerinden öğrenmekteyiz.[58] Ebû Said Muharremî (ö. 513 / 1119) tarafından kurulan ve talebelerinden Abdülkadir Cîlî (ö. 561 / 1165) tarafından genişletilen Cîliyye medresesinde kurucularının bağışladığı kitaplar yanında, ulemâdan Ebû'l-Fadl b. Nasr ve Ebû'l-Hasan el-Betaihî gibi şahısların vakfettikleri eserler de bulunmaktaydı.[59]

Vezir İbn Hübeyre 557 (1161) tarihinde yaptırtığı medresesine özel koleksiyonundaki eserlerin bir kısmını bağışlamıştı. Bir vezir ailesine mensup olan Fahru'z-zaman Ebû'l-Fadl Mesud b. Ali'nin (ö. 578 / 1182) Bağdat'ın Me'mûniyye semtindeki medresesinde her ilim dalıyla ilgili zengin bir koleksiyon bulunmaktaydı. Müverrih ve fakih İbnü'l-Cevzî, medresesindeki kütüphanesine kendi eserleri dışında birçok kitap vakfetmişti. Beşiriyye ve Mesudiyye medreselerinde de önemli sayılacak sayıda kitaptan oluşan birer koleksiyon mevcuttu.

Önde gelen Abbasî halifelerinden Nâsır li-dini'llah'ın (575-622 / 1180-1225) zengin bir kütüphanesi ve birçok hayratı vardır.[60] Ubeydullah Medresesi'nde, Nizâmiye Medresesi'nde, Dârü'l-Müsenna'da, hanımı Selçuke Hatun'un türbesinde ve Bağdat'ın batısındaki Harimü't-Tahirî'de inşa ettirdiği Ribat'ta ve Ribatü'l-Merzübaniyye'de de birer kütüphane kurmuştur. Ubeydullah Medresesi'ndeki kütüphane 725 (1324) tarihinde Bağdat'ın bir sel felaketine uğraması sonucu yok olmuştur.[61] Halife Nâsır, Bağdat kalesinde inşa ettirdiği Dârü'l-Müsenna'ya da özel kütüphanesinden Ebû Reşid Mübeşşir b. Ahmed'in seçtiği bir koleksiyonu naklettirmiş ve burada bir kütüphane kurmuştur.[62] Halife Nâsır, 584 (1188) tarihinde vefat eden hanımı Selçuke Hatun için Bağdat'ın batısındaki Basra kapısında yaptırdığı türbede de bir kütüphane kurmuştur.[63] Yakut

58 Eche, *Aynı eser*, s. 180-184.
59 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 80; Eche, *Aynı eser*, s. 180; Angelika Hartmann, *an-Nâsır li-Dîn Allâh (1180-1225)*, Berlin 1975, s. 256-259.
60 Angelika Hartmann, *Aynı eser*, s. 198-201.
61 Eche, *Aynı eser*, s. 184.
62 G. Avvâd, *Aynı eser*, s. 120-121; Hammâde, *Aynı eser* 85; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 208.
63 A, S. Quasimi, "Libraries in the Early Islamic World", *Journal of the University Peshawer*, no. 6 (1958), s. 7.

el-Hamevî bu kütüphanede el-Ferezdakî'nin otuz ciltlik *"Kitabu'd-Düvel fi't-tarih"* adlı eserini gördüğünü nakleder.[64] Halifenin özel koleksiyonundan getirilen eserlerden oluşan bu kütüphaneye saray görevlilerinden Necmü'd-devle 500 kitap vakfetmiştir.[65] İbnü'l-Esir'in naklettiğine göre halife Nâsır, Harîmü't-Tâhirî'de kurduğu kütüphaneye en güzel kitaplarını nakletmişti.[66] Ayrıca Ribatü'l-Merzübaniyye'ye de halifenin Kur'ân-ı Kerîm nüshaları ve bazı değerli eserler vakfettiği bilinmektedir.[67]

Nizâmiye'den sonra Bağdat'ta kurulan en önemli medrese kütüphanesi halife Mustansır'ın (623-640 / 1226-1242) Mustansiriyye Medresesi'nde tesis ettiği kütüphanedir. Dört mezhebin esaslarına göre öğretim yapmak için 631 (1233) tarihinde kurulan bu medreseye halife ilk elde özel kütüphanesinden seçtirttiği 290 yük kitap göndertmiştir.[68] Devlet görevlileri de bu kütüphaneye birçok kitap bağışlamıştır.[69] Medresenin imaretinin doğusunda yer alan bu kütüphane "Hizânetü'l-kütüb" diye adlandırılmaktaydı.[70] Kaynaklar bu kütüphanenin çok zengin bir koleksiyona sahip olduğu konusunda fikir birliğindedirler. Burada bir süre hâfız-ı kütüblük yapan İbnü'l-Fuvatî[71] bu kütüphanenin dünyada eşi görülmemiş derecede zengin bir koleksiyona sahip olduğunu söylemektedir.[72] Kaynakların nakillerinden anlaşıldığına göre bu kütüphanede 80.000 ciltin üzerinde kitap mevcuttu.[73] Halife Mustansır, Mustansiriyye Kütüphanesi'nin kuruluşunda burada mevcut koleksiyonun tanzim ve tertibi görevini Harîmü't-Tâhirî ribatının Şeyhi Abdülaziz b. Dülef'le, saraydaki kütüphanesinin hâfız-ı kütübü İbn Ziyaeddin Ahmed'e verdi.[74] Bunların geliştirdikleri sistem sayesinde hâfız-ı kütüb yardımcısı istenen kitabı kolaylıkla bulabiliyordu.[75] Kütüphanenin büyük birkaç ciltten oluşan bir kataloğu bulunmaktaydı.[76]

64 G. Avvâd, *Aynı eser,* s. 158; Eche, *Aynı eser,* s. 115.
65 G. Avvad, *Aynı eser,* s. 158.
66 Y. Sâ'atî, *Aynı eser,* s. 108; Hüseyin Emin, *Tarihü'l-Irak fi'l-Asri's-Selçuki,* Bağdad 1965, s. 399; Hammâde, s. 113.
67 Eche, *Aynı eser,* s. 189.
68 Sami al-Sakkar; "The Mustansiriyyah Madrasah and its Role In Islamic Education", *Arabian and Islamic Studies,* London 1983, s. 124.
69 Hisham Nashabe, *Muslim Educational Institutions,* Beirut 1989, s. 18.
70 Hammâde, *Aynı eser,* s.141.
71 Naci Maruf, "Ulemâü Mustansiriyye", *Mecelletü Külliyeti'l-Adab,* c. I (1959), s. 319; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye,* Beyrut 1998, s. 243.
72 Hammâde, 142'den naklen.
73 Sami al-Sakkar, a.g.m. s. 124.
74 Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitab,* s. 196.
75 Hammâde, *Aynı eser,* s. 142.
76 Muhammed Kandil el-Baklî, "el-Mektebetü'l-Arabiyye ve Fehârisühâ", *Mecelletü Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye,* c. 50, Kahire, 1982, s. 150-151.

Mustansiriyye Kütüphanesi'nin personel kadrosu nâzır (müşrif), hâfız-ı kütüb (hâzin) ve hâfız-ı kütüb yamağından (münavil) oluşmaktaydı. Bu kütüphanede görev yapan hâfız-ı kütüblerin büyük çoğunluğu devrin meşhur âlimleriydi.[77] Medrese görevlileri arasında müderrisden sonra en yüksek maaş alan hâfız-ı kütübdü.[78] Halife Mustansır vakfiyesinde, kütüphaneden yararlanacak kişilere çeşitli kolaylıklar yanında kalem, kâğıt, mürekkep gibi kitap istinsahı için lüzumlu malzemelerin teminini de şart koşmuştu.[79] Devrinde büyük bir üne kavuşan bu kütüphane İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen âlimlerin ve devlet adamlarının bir ziyaretgâhı olmuştu.[80]

Mustansiriyye Kütüphanesi Bağdat'ın 656 (1258) tarihinde Moğollar tarafından zaptı sırasında büyük kayıplara uğradı. Moğol askerleri yağmaladıkları kitapların bir kısmını satıp bir kısmının da ciltlerini çıkartıp atlarına takım yapmada kullandılar. Bu kitapların bir bölümü de Hülâgû'nun maiyyetinde bulunan Nasirüddin Tusî tarafından Meraga'ya götürüldü.[81] 828 (1424) tarihinde vefat eden İbn Anbe, Mustansırıyye Medresesi'nden bahsederken burada hiçbir kitabın kalmadığını söyler.[82]

Bağdat'ta Abbasî hilafetinin son dönemlerinde kurulmuş başka bazı kütüphaneler de bulunmaktaydı. Halife Musta'sım'ın kütüphanesinden İbnü'l-Fuvâtî övgüyle söz eder.[83] Bunlardan İbnü'l-Mâristaniyye (ö. 599 / 1202) tarafından kurulan dârü'l-ilm pek uzun ömürlü olmamıştır.[84] Halife Nâsır'ın vezirlerinden İbnü'l-Kassab (ö. 592 / 1195) aynı zamanda iyi bir hattattı ve Hayyatîn sokağında kurduğu kütüphaneye vakfettiği kitapların üzerlerine vakıf kayıtlarını kendi eliyle yazmıştı.[85] Fakih ve muhaddis Şerif Ali b. Ahmed ez-Zeydi (ö. 575 / 1180) Bağdat'ın doğusundaki Dinarü's-sağir denilen mahalde yaptırdığı mescide kitaplarını da vakfederek bir kütüphane kurmuştu.[86] Bu kütüphaneye Ebû'l-Hayr Sabih b. Abdullah el-Habeşî,

77 Naci Maruf, a.g.m. s. 318-319; Sami al-Sakkar, a.g.m. s.124; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitab,* s. 198-199.
78 Eche, *Aynı eser,* 177; Sâlim el-Âlûsî, "Vesâ'ikü'l-Evkaf (el-Vesâ'ikü'l-Vakfiyye), *Mecelletü'l-Mecma'i'l-Iraki,* c. 53, no. 1, Bağdad 2006, s. 233-234.
79 Muhammed Hüseyin Assaf, "el-Medresetü'l-Mustansiriyye fi Bağdad", *Faysal,* c. 51 (1981), s. 116.
80 Eche, *Aynı eser,* s. 174 -176.
81 Sami al-Sakkar, a.g.m. s. 124.
82 Yahya Vehîb el-Cübûrî, *Aynı eser,* s. 199'dan naklen.
83 Yahya Vehîb el-Cübûrî, *Aynı eser,* s. 211-212.
84 Eche, *Aynı eser,* s. 129.
85 G. Avvâd, *Aynı eser,* s. 183.
86 Eche, *Aynı eser,* s. 185; Hammâde *Aynı eser,* s. 91; Hüseyin Emin, *Tarihü'l-Irak fi'l-Asri's-Selçuki,* Bağdad 1965, s. 399.

Ebû'l-Hattâb Ömer b. Muhammed ed-Dımaşkî, el-Uleymî (574/1129) ve Yakut el-Hamevî gibi âlimler de kitaplarını bağışlayarak buradaki mevcut koleksiyonu zenginleştirmişlerdi.[87] Son Abbasi Halifesi Musta'sım'ın vezirlerinden Müeyyidü'd-din Alkami'nin 644'te (1246) kurduğu kütüphanesinde 10.000 cilt kitap mevcuttu[88] ve İbn Kesîr'in naklettiğine göre devrin şâirleri bu kütüphaneyi öven şiirler yazmışlardı.[89]

İslâmın ve İslâm kültürünün yayılma ve gelişmesi Doğu'da Abbasîler tarafından gerçekleştirilirken Batı'da da bu görevi Endülüs Emevîleri üstlendi. I. Abdurrahman (138-172/756-788) tarafından siyasi bir hareket olarak başlatılan faaliyetler neticesinde, İspanya'da varlığını üç asır sürdürecek kuvvetli bir İslâm hanedanı doğdu. İdari, iktisadi ve ictimai sahalarda başlangıçta Emevî tesirinde şekillenen gelişmeler bir süre sonra kendine mahsus rengini ve özelliklerini kazandı. Kültür sahasında ise bu tesir daha da bariz bir şekilde ortaya çıktı. Endülüs Emevîleri kendi kültür müesseselerini kurmaya başlayınca Doğu'dan Batı'ya uzun yıllar süren ulemâ akınıyla, özel kütüphanelerle birlikte Doğu'daki kitap pazarlarında tedavül eden birçok yazma eser Endülüs'teki yeni sahiplerinin koleksiyonlarına intikal etti. Silahlara, atlara ve bazı eşyaya tanınan gümrük muafiyeti kitaplar için de tanınınca ortaya önemli bir ticari faaliyet çıktı. Birçok tacir Doğu'ya giderek önemli sayıda kitap getirip Kurtuba (Cordoba), İşbîliye (Sevilla), Tuleytula (Toledo), Gırnata (Granada) gibi kültür merkezlerinin kitap çarşılarında sattılar.[90] Bunun yanında müstensihler tarafından her yıl binlerce eser kopye edildi. Emevî hilâfetinin sona erişinden sonra ortaya çıkan tavâif-i mülûk döneminde bulundukları bölgelerde idareyi ele geçiren küçük hanedanlar döneminde de kültür alanındaki bu gelişmeler devam etti ve Endülüs Emevîlerinin kurdukları zengin kütüphanelerin koleksiyonları bu emirliklerin hüküm sürdükleri İşbiliye (Sevilla), Meriye (Almeria), Batalyeus (Badejoz), Tuleytula (Toledo), Sarakusta (Saragosa), Belensiye (Valencia) gibi şehirlerdeki kütüphanelere intikal etti.[91]

Her ne kadar bazı kaynaklarda ve araştırmalarda bu gelişmenin sonucu Endülüs'te yüzlerce halka açık vakıf kütüphanesinin doğduğu

87 G. Avvâd. *Aynı eser*, s. 155-156; A. S. Qasimi, a.g.m., 7; Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 68.

88 Hammâde, *Aynı eser*, s. 92; Eche, *Aynı eser*, s. 198.

89 G. Avvâd, *Aynı eser*, s. 186-187.

90 Sa'd b. Abdullah Beşerî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi Asri Mülûki't-Tavâ'if fi'l-Endülüs*, Riyad 1993, s. 187-190.

91 Muhammed İbrahim Zağrut, "Mektebetü'l-Emeviyyînü'l-İslâmiyye fî Kurtuba ve Te'sirühâ'l-Fikrî fî Şu'ubi Garbî Ûrubba", *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye*, no. VI, Riyad 1986, s. 340.

belirtilmekteyse de "Müslüman İspanyada Kütüphaneler ve Kitap Meraklıları" üzerinde önemli bir inceleme yayınlayan Julian Ribera y Tarrago[92] bazı mescid ve medrese kütüphaneleri istisna edilirse bu devrede ortaya çıkan kütüphanelerin çoğunun özel kütüphane olduğunu söylemektedir.[93] Zira Endülüs'te bu dönemde soylular ve servet sahipleri arasında zengin bir kütüphaneye sahip olma moda haline gelmişti.[94] Soylular kütüphaneleri ve kütüphanelerindeki nadir eserlerle övünmekteydiler.[95]

Endülüs'te kurulan önemli mescid kütüphaneleri arasında, I. Abdurrahman'ın Kurtuba'da 170'te (786) yaptırdığı Ulucâmii'deki kütüphane ile Mâleka'daki (Malaga) Ulucâmii'de İbnü'l-Lüb el-Mâlikî ve İşbîliye'-deki Ulucâmii'de İbn Mervân el-Bâcî'nin kurdukları kütüphaneleri zikretmek gerekir. Kurtuba Ulucâmii'ndeki kütüphane bu şehrin II. Ferdinand tarafından 634 (1237) yılında zaptı sırasında yok edilmiştir. Makkarî'nin rivâyetine göre yakılan kitaplar arasında Halife Osman'ın ünlü mushafı da bulunmaktaydı.[96]

Müslüman İspanya'da kurulan en önemli kütüphane şüphesiz Kurtuba'daki saray kütüphanesiydi. Başlangıçta oldukça yavaş gelişen bu kütüphane Halife II. Abdurrahman, III. Abdurrahman ve özellikle de II.

92 "Bibliôfolos y Bibliotecas en la Espana Musulmana", *Disertaciones y Opuscules* I, Madrid 1928, s.181-218.

93 Julian Ribera, "el-Mektebat ve hüvâtü'l-Kütüb fi İsbanya'l-İslamiyye", çev. Cemal Muhammed Muhrız, *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, IV-V, Kahire 1958-1959, s. 77.

94 Makkarî'de bu konuda dönemin ulemâsından Hadramî'nin naklettiği ilginç bir anekdot vardır:

> "Kurtuba'da bulunduğum sırada kitapçılar çarşısına gider aramakta olduğum bir kitabı elde etmeye çalışırdım. Nihayet bir gün bu eserin güzel yazılı ve ciltli bir nüshasına rastladım ve çok sevindim. Müzayede başlayınca fiyatını artırmaya başladım. Ancak her artırmamın sonunda tellal tekrar bana artırılmış bir fiyatla geri dönüyordu. Artık kitap değerini çoktan aşmıştı. Tellala dönerek bu kitabı değerinin üzerine çıkaranı bana göstermesini istedim. Üzerinde değerli elbiseler olan bir adamı işaret etti. O şahsa yaklaşarak, "Allah mertebenizi yüceltsin ey aziz fakih! Eğer bu kitabı ille de almak istiyorsanız ben çekileyim. Zira kitap değerinin çok üzerine çıktı," dedim. Bana dönerek, "Ben din bilgini değilim, kitabın neye dâir olduğunu da bilmiyorum. Ancak bir kütüphane kurdum ve bu kütüphaneyle şehrin soyluları arasında ün yapmak istiyorum. Kitaplarımın arasında tam da bu kitabın sığacağı kadar bir boşluk kaldı. Cildinin ve yazısının güzelliğini görünce fiyatına aldırmadan bu kitabı almak istedim. Bende para Allah'a şükür çok," dedi.
> Hadramî diyor ki ben de kızgınlıkla şöyle demek ihtiyacını hissettim, "Evet para senin gibilerde var. Allah cevizi dişi olmayana veriyor. Bu kitapta ne olduğunu bilen ve ondan istifade etmek isteyen ben ama benim param yok. Bu da benim o kitaba erişmemi engelliyor". Ahmed bin Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî, *Nefhü't-tîb*, yay. haz. İhsan Abbas, c. 1, Beyrut 1968, s. 463.

95 Muhammed İbrahim Zağrut, a.g.m. s. 338-339.

96 Mohamed Makki Sibai, *Mosque Libraries: An Historical Study*, London 1987, s. 54-55.

Hakem devrinde büyük bir gelişme gösterdi ve Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük kütüphanelerinden biri haline geldi.[97] II. Hakem (350-366/961-977), Endülüs Emevî halifeleri içinde ilmî faaliyetlere en fazla ilgi gösteren hükümdar olarak tanınır.[98] Özellikle öğretime büyük ehemmiyet vermiş ve Kurtuba medresesi onun zamanında en parlak dönemini yaşamıştır. Doğudaki önemli kültür merkezlerine gönderdiği adamları vasıtasıyla birçok kitap satın aldırarak saray kütüphanesini zenginleştirmiştir.[99] II. Hakem hükümdar olduğunda, sarayda babası III. Abdurrahman'dan kalan saray kütüphanesi dışında iki önemli koleksiyon daha vardı. Bunlardan biri kardeşi Muhammed'e, diğeri de kendisine aitti. II. Hakem bu üç koleksiyonu birleştirerek ünlü saray kütüphanesini vücuda getirmiştir.[100] Kaynaklar burada 400.000 eser mevcut olduğunu, bunlardan sadece divânların, her biri yirmi veya elli yapraklık kırk dört cilt tutan ve sadece eser adlarından oluşan bir kataloğunun bulunduğunu bildirmektedir.[101] Bu kütüphane, bulunduğu yer dar geldiği için taşınması gerektiğinde yeni yapılan bir binaya ancak altı ayda taşınabilmişti.[102] Saray kütüphanesinde kütüphaneciler dışında satın alma yoluyla temin edilemeyen kitapları istinsah eden müstensihler, müzehhibler ve mücellidler de görevlendirilmişti.[103]

II. Hakem'den sonra tahta geçen oğlu II. Hişam henüz ondört yaşında olduğundan devletin idaresi hâcib el-Mansur b. ibn Ebu Âmir'e kaldı. Mansur, iktidarı elinde tutabilmek için, II. Hakem'in bazı davranışlarından ve düşünce alanında serbestliğe taraftar olmasından rahatsız

97 S. M. İmamüddin, "Hispano-Arab Libraries, Books and Manuscripts", *Journal of the Pakistan Historical Society* VII/2 (1959), s. 106; Muhammed İbrahim Zağrut, a.g.m. s. 337.

98 Robert Hillenbrand, "Medieval Cordoba as a Cultural Centre", *The Legacy of Muslim Spain*, neşre hazırlayan: Salma Khadra Jayyusi, Leiden 1992, s. 120.

99 R. S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda", *AJSL* 51, (1935), s.108; Stephan Roman, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990, s. 189; Mansur Muhammed Serhân, *el-Mektebât fi'l-'Usûri'l-İslâmiyye*, Bahreyn 1997, s. 64-65. II. Hakem, Ebu'l-Ferec el-Isfahanî'ye, yazımını yeni bitirdiği kitabı *el-Eğânî*'yi başkaları görmeden kendisine göndermesi için bir adamıyla yüklü miktarda para göndermişti. Bkz: Sa'd Abdullah Sâlih el-Beşerî, *el-Hayatü'l-ilmiyye fî Asri'l-Hilâfeti fi'l-Endelüs*, Mekke 1997, s. 116-117.

100 S. M. İmamüddin, a.g.m. s. 104.

101 Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese)", *Araştırma (D.T.C.F. Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi)*, c. I, Ankara 1963, s. 16; Sa'd Abdullah Sâlih el-Beşerî, *Aynı eser*, s. 120.

102 J. Ribera. a.g.m. s. 87.

103 David Wasserstein, "The Library of al-Hakam II al-Mustansır and the Culture of Islamic Spain", *Manuscripts of the Middle East* no. 5, Leiden 1993, s. 101; Abdurrahman Ekrish, "Books and Libraries in the Iberian Peninsula", *Arab Journal for Librarianship and Information Science*, c. 10/1, London 1990, s. 23.

olan kesimin temsilcileri olan fakihleri memnun etmek gerektiğini gördü. Saraya çağırdığı fakihlerin temsilcilerine kütüphanede gördükleri zararlı kitapları seçip yakmalarını söyledi. Mansur'un bu davranışı neticesinde saray kütüphanesi büyük bir zarar gördü.[104]

Saray kütüphanesi Mansur'un ölümünden sonra ikinci bir felakete uğradı. Kurtuba'nın Berberîler tarafından kuşatılması sırasında askerlerinin aylıklarını ödemek için şehrin valisi Vâdıh, saray kütüphanesindeki bazı kitapları sattı. Berberîlerin şehri ele geçirmesinden sonra da saray kütüphanesi tekrar yağmalandı.[105] Endülüs'ün ve Mağrib'in çeşitli şehirlerine dağılan bu kütüphanenin kitapları sonunda Ferdinand ve Isabella'nın Müslümanlara karşı uyguladıkları eritme politikası neticesinde yok oldu. Saray kütüphanesinin dışında Endülüs'ün diğer şehirlerinde de devlet adamlarına, âlimlere ve zenginlere ait kütüphaneler bulunmaktaydı. Değerli bir kütüphaneye sahip olmak özellikle de zenginler arasında moda olmuştu.[106]

Kurtuba'da İbn Futays ailesine ait büyük bir kütüphane bulunmaktaydı. Müstakil bir binaya sahip olan bu kütüphanede kütüphanecinin dışında altı müstensih görevlendirilmişti.[107] İbn Futays müzayedelerde bir kitabı almak için genellikle değerinin birkaç katı fiyat verir, yine de alamazsa ödünç alarak kütüphanedeki müstensihlerine istinsah ettirirdi. Kütüphanesinden hiçbir kitabı ödünç olarak vermez, eğer vermek zorunda kalırsa o kitabın istinsah ettirdiği nüshasını verirdi.[108] İbn Futays'ın bu değerli kütüphanesi dahilî karışıklıklar sırasında torunlarından biri tarafından bir ay süren bir müzayedeyle satılmış ve bu satıştan 40.000 kasimî dinar elde edilmişti.[109] Yine Kurtuba'da Ebü'l-Velid İbnü'l-Mavsil'in kurduğu kütüphane özellikle hat değeri yüksek eserler bakımından zengindi. Öldüğünde bu kitaplardan bazısı, sekiz sayfası bir dinar gibi oldukça yüksek bir fiyata satılmıştır.[110] Endülüs'te mevcut kütüphaneler arasında Kasım b. Sa'dan, Ebû Muhammed Abdullah Tuleytulî, Ebû Ali el-Gassanî, Muhammed b. Yahya el-Gâfikî, İbn Hazm, Yahya b. Malik b. Aiz, İbnü's-Sabunî, Ebû Bekir b. Zekvan, İbn Avn el-Maarri, İbn Muhtar, Muhammed b. Yusuf, İbn Meymun, Âişe binti Ahmed, Mücahid el-Amirî ve Muzaffer b. Eftas'a ait kütüphaneleri de zikretmek gerekir.[111]

104 Mackensen, a.g.m. s. 109-110; Hammâde, *Aynı eser*, 125; Wasserstein *a.g.m.* s. 103.

105 J. Ribera, a.g.m. s. 96-97.

106 P. Hitti, *History of the Arabs*, London 1970, s. 563-564.

107 Stephan Roman, *Aynı eser*, s. 189.

108 Sa'd Abdullah Sâlih el-Beşerî, *Aynı eser*, s. 124.

109 J. Ribera, a.g.m: 90-91, İmamüddin, a.g.m. 107; Hillenbrand, a.g.m. s. 121.

110 İmamüddin, a.g.m. s.107.

111 J. Ribera, a.g.m. s. 91-92; Mustafa Behcet Müneccid, "et-Ta'lim fi'l-Endülüs fi'l-Karni'l-hamis li'l-Hicri", *Âdâbu'r-Râfideyn* X (1979), s. 248-249; İmamüddin, a.g.m. s. 107-108;

Kurtuba ve Gırnata başta olmak üzere yüzlerce kitap koleksiyonuna sahip olan Endülüs şehirleri, İspanyol istilasına uğradıklarında kütüphanelerde mevcut kitapların bir kısmı dahilî karışıklıklar neticesi yağmalanıp satılmış ve bunların önemli bir bölümü de Kuzey Afrika'ya götürülmüştü. Arda kalanların çoğu da katoliklerin taassubundan kurtulamadılar. Gırnata'da binlerce kitap Isabella ve Ferdinand'ın emirleriyle şehrin büyük meydanlarında yakıldı. Rivâyet edildiğine göre Kardinal Ximénez de Cisneros İslâm kültürünün izlerini silmek için olanca gayreti ile çalıştı ve Biberrambla meydanında düzenlenen bir kutlamada bir milyonun üzerinde kitap yaktırdı.[112] Diğer şehirlerde de durum farklı olmamıştı. II. Philip (1556-1598), ülkesinde Endülüs'ten kalan yazma eserleri bir araya getirmek istediğinde sadece 2.500 kadar kitap toplayabildi. Bu eserler bugünkü Escurial Kütüphanesi'nin temelini oluşturdu.[113]

Kuzey Afrika'daki Murabıtlar ve Muvahhidler İspanya ile olan münasebetleri geliştirdikleri gibi her iki hanedan da Endülüs Emevî Devleti'nin dağılmasından sonra bu ülkenin belli bölgelerine de hükmettiler. Dolayısıyla Endülüs'te oluşan zengin kitap mirasına da vâris oldular. Endülüs kütüphanelerinin zengin koleksiyonlarından bir kısmı bu dönemde olduğu gibi Endülüs'te tavâif-i mülûk döneminin sona ermesinden sonraki Müslüman göçü esnasında da Kuzey Afrika'daki çeşitli şehirlere aktarıldı.[114]

Her ne kadar kaynaklarda İdrisî Sultanı IV. Yahya'nın,[115] Murabitî Sultanı Ali b. Yusuf'un, Ağlebî Sultanı II. İbrahim'in[116] ve Zirî Sultanı Muiz b.

Sa'd Abdullah Sâlih el-Beşerî, *Aynı eser,* s. 126-127.

112 Stephan Roman, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America,* London 1990, s. 192; Muhammed İbrahim Zağrut, "Mektebetü'l-Emeviyyîni'l-İslâmiyye fî Kurtuba ve Te'sirühâ'l-Fikrî fî Şu'ubi Garbi Ûrubba", *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye,* no. VI, Riyad 1986, s. 340.

113 P. Hitti, *History of Arabs,* s. 564. İspanya'ya 1787 yılında elçi olarak gönderilen Ahmed Vasıf Efendi ziyaret ettiği bu kütüphaneyi şöyle anlatmaktadır:

Ve Eskorya didikleri asl bir manastır olmağla derûnunda kütübhanesi var. Memleket-i Endelüs'e Frenk müstevli oldukta kütüb-i ehl-i İslâmı cem' ve manastırda iki mahalla vaz' itmişler. Biri muhterik olmuş ki on iki bin cilde karîb imiş. Şimdi mevcud olan beş bin cilde karîb olmağla basma esâmi-i kütüb risâlesi tahsil olundu. Ve kütüb-i ehl-i İslâmı tabaka-i 'ulyâda ve kendi kitabları tabaka-i süflâda idi. Kitablarumuz ziyâret olundu. On kadar eski hatt ile mesâhif-i şerîf var idi. Fıkıh ve Kelâm ve Ehâdise dâir kütüb bî-hadd idi. Hayli mütehassir ve müteessif olduk. Ethan L. Menchinger, "The Sefaretname of Ahmed Vasıf Efendi to Spain", *International Journal of History Studies,* c. 2/3, Samsun 2010, s. 364.

114 Julian Ribera, "el-Mektebat ve Hüvâtü'l-Kütüp fi İsbanya'l-İslamiyye", çev. Cemal Muhammed Muhrız, *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye,* c. V/1, Kahire, 1959, s. 92-94; Stephan Roman, *Aynı eser,* s. 193.

115 Latifa Benjelloun-Laroui, *Les Bibliothèques au Maroc,* Paris 1990, s. 22; Ahmed-Chouqui Binebine, *Histoire des Bibliothèques au Maroc,* Rabat 1992, s. 22.

116 Es-Seyyid Abdülaziz Sâlim, "Mecâmi'ü İlmiyyeti İslâmiyye ve Mektebâtü 'ala Gırâri

Bâdis'in kütüphanelerinden söz edilirse de hakkında önemli bir bilgi sahibi olduğumuz ilk kütüphane Murabitî sultanı I. Yusuf'a (453-500/1061-1106) aittir.[117] Kitaba ve özellikle felsefe konusunda yazılmış eserlere büyük ilgi duyan Yusuf b. Tâşfîn felsefeye dâir bütün kitapların kütüphanesinde toplanmasını emretmiş ve özellikle de İspanya'dan getirttiği eserlerle sarayında zengin bir kütüphane meydana getirmişti.[118] Fas'ta 462 (1070) yılında kurduğu câmide de bir kütüphane tesis etmişti. Oğulları Ali b. Yusuf ve İbrahim b. Yusuf, bilhassa Endülüs'ten gelen kitaplarla babalarının sarayda topladığı koleksiyonu zenginleştirmişlerdir.[119] Ali b. Yusuf'un, Merakeş'teki adını taşıyan câmiinde de (Câmiü İbni Yusuf) bir kütüphane hüvâtü'l-kütüb bulunmaktaydı.[120]

Muvahhidî Hükümdarı Abdülmü'min b. Ali'nin (527-558/1133-1163) hem Merakeş hem Endülüs'teki sarayında kütüphanesi vardı. Oğlu Ebû Ya'kub Yusuf büyük bir kitap meraklısıydı ve Merrâküşî'nin rivâyetine göre sarayda II. Hakem'in Endülüs'te kurduğu kütüphane kadar zengin bir koleksiyon oluşturmuştu. Bunun oğlu Ebû Yusuf Ya'kub el-Mansûr, sağladığı önemli eserlerle bu koleksiyonu daha da zenginleştirdiği gibi Merakeş'te yaptırdığı medreselerde de kütüphaneler tesis etmişti.[121] Ancak I. Abdülvâhid b. Yusuf'un hal'i sırasında (621/1224) çıkan karışıklıklarda saray kütüphanesindeki kitapların çoğu yağmalanmıştır.[122] I. Abdülvâhid'den sonra tahta çıkan Ebû Muhammed Abdullah el-Âdil'in geri kalan kitapları yeni bir düzene koydurarak teşkilatlandırdığı kütüphane, Merînîlerin hâkimiyeti ele geçirmesine kadar varlığını sürdürmüştür.[123]

Muvahhidîler devrinde kurulan medreselerin bir kısmında kütüphaneler ve kitap koleksiyonları mevcuttu. Ancak kaynakların yetersizliğinden bu kütüphaneler hakkında bir bilgi sahibi olamıyoruz. Kaynaklarda sadece Yakub el-Mansur, Ebû'l-Hasan eş-Şarî (576/1180-649/1251), Abdürrahim b. Melcum, Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya, Muhammed b. İsa

Mektebeti'l-İskenderiyye", *el-Müerrihü'l-Arabî,* no. 49, Bağdad 1994-1995, s. 47-48.

117 Muhammed el-Menunî, *Fehârisü Mahtutati'l-Hizâneti'l-Haseniyye,* Rabat. 1983, s. I-II; Hasan Abdülvehhab, "el-İnâyetü bi'l-Kütübi ve Cem'iha fi'l-İfrikiyyeti't-Tunisiyye", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabi,* c.I/1, Kahire1955, s. 74; Abdülhadi Tazi, *Câmiü'l-Karaviyyin,* I, Beyrut, 1972, s. 123.

118 Ahmed-Chouqui Binebine, *Histoire des Bibliothèques au Maroc,* Rabat 1992, s. 37.

119 Latifa Benjelloun-Laroui, *Aynı eser,* s. 23-24; Ahmed-Chouqui Binebine, *Aynı eser,* s. 37-38.

120 es-Sıddık Bi'l-Arabî, "Hizânetü İbni Yûsuf ve Mahtûtâtuhâ. Nazratün Tarihiyye", *el-Mahtûtâtü'l-Arabiyye fi'l-Garbi'l-İslâmî,* Dârü'l-Beydâ 1990, s. 77-93; aynı müellif, *Fihrisü Mahtûtâti Hizâneti İbni Yûsuf bi-Merâkeş,* Beyrut 1994.

121 Latifa Benjelloun-Laroui, *Aynı eser,* s. 25-28.

122 Latifa Benjelloun-Laroui, *Aynı eser, s.* 29-30.

123 Muhammed el-Menuni, *Aynı eser,* s. II.

el-Mûminânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed es-Subaî, İbnü's-Sakr ve İbn Ğolanda'nın kurdukları kütüphanelerden söz edilir.[124] Bu kütüphanelerden medrese kütüphanesi olan ilk ikisi halka da açık oldukları için Mağrib'de kurulan ilk umumi kütüphane örnekleri olarak kabul edilir.[125] İbn Fazlullah el-Ömerî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinde Merakeş'te Muvahhidî hükümdarı Yakup el-Mansur'un sarayının yanındaki meydanda yaptırdığı medresede büyük bir kütüphane kurduğunu nakleder.[126] Yakub el-Mansur'un Merakeş'teki câmiinde de bir kütüphanesi vardı.[127] eş-Şarî diye maruf Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Ğafikî de Sebte'de kurduğu medreseye ömrü boyunca topladığı kıymetli kitaplardan oluşan zengin koleksiyonunu vakfetmişti. İbnü'l-Hatib (ö. 776/1374) *Mi'yâru'l-İhtiyâr* adlı eserinde bu kütüphaneden "Hizânetü Kütübi'l-Ulûm" şeklinde bahseder. Bazı kaynaklardan öğrendiğimize göre bu kütüphane IX/XV. asrın başlarında varlığını sürdürmekteydi.[128] Muvahhidîler devrinde ayrıca Karaviyyin Câmii'nde mevcut kütüphane ve kitap koleksiyonlarına yenileri katılmıştır.[129] Muvahhidîler döneminde Endülüs'te kurulan özel kütüphanelerden Abdülmün'im Muhammed (ö. 597/1201), İbnü Hayr el-İşbilî (ö. 575/1179), İbnü'l-Aşşâb (ö. 637/1239) ve İbnü'l-Bennâ el-İşbilî'nin (ö. 646/1248) kütüphaneleri koleksiyonlarının zenginliğiyle dikkat çekerler.[130]

Muvahhidîlerden sonra Mağrib'de hâkimiyeti eline geçiren ve Fas'ta hüküm süren Merinî hanedanına mensup hükümdarların birçoğunun sarayında kütüphaneleri mevcuttu. Bazı rivâyetlerden Sebte Emiri Ebû'l-Kasım el-Azfî ve Sebte Kadısı Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed'in de kütüphaneleri olduğunu öğrenmekteyiz.[131] Merînî hükümdarlarından Ebû Yusuf Ya'kub Karaviyyin Câmii'nin yanında Medresetü'l-Halfaviyyîn'i kurduğunda burada bir de kütüphane tesis etti. Bu kütüphanede önemli bir kısmı İspanya'dan getirtilmiş zengin bir koleksiyon bulunmaktaydı. Aynı hanedana mensup hükümdarlardan Ebû İnan Fâris de (749/1348-759/1359) Karaviyyin Câmii'nde bir kütüphane kurduğunda Medresetü'l-

124 Muhammed el-Menunî, *el-Ulûm ve'l-Adâb ve'l-Fünûn ala Ahdi'l-Muvahhidin*, Tetvan 1950, s. 281-286.

125 Ahmed-Chouqui Binebine, *Aynı eser*, s. 51.

126 Muhammed el-Menunî, *Aynı eser*, 279'dan naklen.

127 Latifa Benjelloun-Laroui, *Aynı eser*, s. 28.

128 Muhammed el-Menunî, *Aynı eser*, s. 281'den naklen.

129 Abdülbaki Tazî, *Câmiü'l-Karaviyyin* I, (1972), s. 123-124.

130 Yusuf b. Ali b. İbrahim el-Arinî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'l-Endülüs fi'l-Asri'l-Muvahhidîn*, Riyad 1995, s. 137-138.

131 Muhammed el-Menunî, *Fehârisü Mahtûtati'l-Hizâneti'l-Haseniyye*, Rabat 1983, s. IV.

Halfaviyyin'in zengin koleksiyonunu buraya nakletti.[132] Karaviyyin Câmii Kütüphanesi'nin kapısının üzerindeki kitabeden, Cemâzielevvel 750 (Temmuz 1349) tarihinde yaptırılan bu kütüphaneye hükümdarın çeşitli İslâmî ilimlere dâir birçok kitap vakfettiğini ve burada mevcut kitapların kütüphane dışına çıkarılmasını yasakladığını öğreniyoruz.[133] İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber* adlı eserini tamamladığında, 799 (1396) yılında bu kütüphaneye vakfetmiştir.[134] Karaviyyin Câmii'nde Muvahhidîler ve Merinîler devrinde kurulan kütüphanelere Vattasîler ve Sa'dîler devrinde de yenileri eklenmiştir.[135] Bu devirde burada mevcut kütüphanelerin sayısının otuz üçe yükseldiğini görmekteyiz.[136] Merinîler döneminde Karaviyyîn Câmii'nin civarında kurulan Medresetü'l-Mahzen, Medresetü'l-Attârîn, Medresetü's-Sıhrîc, Medresetü'l-Misbahiyye ve Medresetü'l-İnâniyye'de[137] ve Miknâs'taki Câmi-i Kebîr'de[138] de birer kütüphane mevcuttu.

Hafsî hükümdarlarından Ebû Fâris Abdülaziz b. Ahmed el-Hafsî'nin (796-837/1394-1434) Tunus'ta Zeytuniyye Câmii'nde kurduğu kütüphanede 30.000 civarında kitap vardı.[139] Ebû Abdullah Muhammed el-Muntasır bu kütüphaneye bir miktar kitap vakfetmiş ve talebelere kolaylık sağlamak için de kütüphanenin yerini değiştirmiştir.[140] Aynı câmide Osman b. Muhammed el-Mansur 839 (1535) yılında başka bir kütüphane kurmuştur.[141] Müteakip yıllarda da Zeytuniye Câmii'ne çeşitli kitap vakıfları yapılmıştır.

Kuzey Afrika'da kurulan Fatimî hanedanı kısa zamanda Mısır'ı ele geçirdi. Şiî mezhebinin hararetli bir savunucusu olan Fatimîler, devletlerinin ismini de Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fâtıma'nın adından almışlardı. İsmailî mezhebini ve kültürünü yaymak için İslâm dünyasının her yanına dâîler gönderdikleri gibi Kahire'de de bu dâîleri eğitmek için ilmî müesseseler kurdular.[142] Bu ilmî müesseselerin bir bölümünü de

132 Latifa Benjelloun-Laroui, *Aynı eser*, s. 137.

133 İbnü'l-Hayyat, "Mektebetü Câmii'l-Karaviyyîn 'abre't-Tarih", *el-Mecelletü'l-Mağribiyye li't-Tevsik ve'l-Ma'lûmât*, no. 3, (1985), s. 11; Muhammed el-Menûnî, "Nemâzicün min Enzimeti'l-Hizânâti'l-Umûmiyyeti bi'l-Mağribi'l-Vasît", *Kabesün mine'l-Mahtûtâti'l-Mağribî*, c. II, Beyrut 1999, s. 646-647.

134 Maya Shatzmiller, *The Berbers and the Islamic State: The Marînî Experience in Pre-Protectorate Morocco*, Princeton 2000, s. 102; Yahya Sâ'atî, *el-Vakf ve Bünyetü'l-Mektebe*, s. 72.

135 Ahmed-Chouqui Binebine, *Aynı eser*, s. 93.

136 Abdülhadi Tâzî, *Câmiü'l-Karaviyyin* II, (1973), s. 452-453.

137 Latifa Benjelloun-Laroui, *Aynı eser*, s. 133-135.

138 Fatıma el-Aysâvî, "Mektebetü'l-Câmi'i'l-Kebîr bi-Miknâs", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 43/1, Kahire, 1999, s.51-59.

139 Tâhâ Veli, *el-Mesâcid fi'l-İslâm*, Beyrut 1988, s. 574.

140 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 73.

141 Tâhâ Veli, *Aynı eser*, s. 574.

142 Muhammed İskenderânî, "el-Medresetü ve'd-Devle fi'l-Asreyni'l-Fatimî ve'l-Eyyûbî",

kütüphaneler oluşturdu. İslâm dünyasındaki kütüphanelerin en zengin örnekleri Fatimîler döneminde ortaya çıktı.[143]

Kahire'nin Fatimîler tarafından zaptından bir yıl sonra 358 (969) yılında Cevher es-Sıkıllî'nin inşa ettirdiği Ezher Câmii'ni Halife Azîz-Billâh (365-386/975-996) bir medreseye dönüştürdü.[144] Bu kurum kısa zamanda İmâmî-Şiî öğretisinin önemli merkezlerinden biri haline geldi.[145] Ezher'de ileriki dönemlerde Halife Hâkim bi-Emrillâh ve diğer halifelerin gayretleriyle gelişen kütüphanenin temelinin bu dönemde atıldığı sanılmaktadır. Makrizî'nin naklettiğine göre Halife Hâkim, Dârü'l-ilm'deki kitapların yarısını Ezher Câmii'ne naklettirmişti.[146] Ezher'deki kütüphaneye Fatimîler döneminde büyük ehemmiyet veriliyor olmalı ki 517 (1123) yılında önemli bir dâiü'd-duât olan Ebû'l-Fahr Sâhib bu câmiye hatib ve kütüphaneci (hâzin) olarak tayin edilmişti.[147] Minberin yakınındaki bir odada bulunan kitaplar câmi genişletilirken bu odanın yıkılması üzerine câmideki revakların arasına yerleştirilmişti.

Halife Muiz-lidînillâh ve Azîz-Billâh devirlerinde vezâret mevkiinde bulunan Yakup b. Killis sadece idari ve iktisadi alanlarda değil kültür sahasındaki görüş ve tavsiyeleri ile de bu halifeler üzerinde son derece tesirli olmuştur.[148] Aslen bir Yahudi olan İbn Killis, sadece İslâm'ı kabul etmekle kalmamış, aynı zamanda İsmâilî mezhebinin prensiplerini de benimsemişti. Vezâret mevkiine geçişinden itibaren her pazartesi ve çarşamba günleri sarayında devrinin fakihlerini, filologlarını, şâirlerini ve hâfızlarını toplar onlarla ilmî meseleleri münakaşa ederdi. Sarayındaki müstensihler de birçok önemli eseri istinsah etmekte ve İbn Killis'in kütüphanesini zenginleştirmekteydiler.[149] Ulemâya açık olan kütüphane İbn Killis'in ölümünden sonra Halife el-Aziz-Billâh tarafından saray kütüphanesine naklettirilmiştir.

Halife el-Aziz Billah'ın saltanatı süresince (365-386/975-996) özellikle dirâyetli vezir İbn Killis'in gayretleri sonucu dahilde sükûn ve huzur temin edildiği gibi iktisadi bakımdan da önemli gelişmeler sağlandı.

el-İctihâd, no. 4, Beyrut 1989, s. 150-152.

143 Mansur Muhammed Serhan, *el-Mektebât fi'l-'Usûri'l-İslâmiyye*, Bahreyn 1997, s. 59.

144 Ghulam Ali Allana, "Development of Libraries During the Fatimid Caliphate in Egypt", *Sind Quarterly*, c. 14/4 (1986), s. 31.

145 Susan Jane Staffa, *Conquest and Fusion. The Social Evolution of Cairo A. D. 642-1850*, Leiden 1977, s. 69.

146 *el-Ezher: Tarihuhu ve Tatavvuruhu*, Kahire 1403, s. 225.

147 Muhammed Abdü'l-Mün'im Hafâcî, *el-Ezher fî Elfi Âm*, c. I, Beyrut 1988, s. 60.

148 De Lacy O'leary, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, Delhi 1923, s. 99-119.

149 Gaston Wiet, "Recherches sur les bibliothèques egyptienne aux Xe et XIe siècles", *Cahiers de Civilization Medievale*, c. 6 (1963), s. 5-6.

el-Aziz'in de, babası el-Muiz gibi mimari eserler yaptırmaya büyük meyli vardı ve Kahire'de birkaç câmi ve saray inşa ettirdi.[150]

Kaynaklarda el-Aziz'in kitaba olan düşkünlüğüne ve onun zamanında saray kütüphanesinin son derece zengin bir hale geldiğine dâir çeşitli rivâyetler vardır.[151] Tarihçi Yahyâ b. Ebû Tay, bu kütüphanenin dünyanın harikalarından biri olduğunu ve İslâm âleminde bundan daha büyük bir kütüphanenin görülmediğini nakleder.[152] el-Aziz devrinde sarayda hâfız-ı kütüblük görevinde bulunan Ali Şâbüştî (öl: 390/1000) bu kütüphane hakkında önemli bilgiler vermekte ve sarayın kırk odasının bu kütüphaneye tahsis edildiğini söylemektedir. Kaynaklar koleksiyonda mevcut kitapların sayısı hakkında 200.000 ile 2.000.000 arasında değişen rakamlar verirler. Kaynaklardaki bilgileri mukayese eden Hasan İbrahim Hasan, Fatimîler hakkındaki doktora tezinde bu rakamın 600.000 civarında olması gerektiği sonucuna varmıştır.[153] Bu kütüphanede birçok eserin çok sayıda nüshası bulunmaktaydı ve kitaplar duvarları kaplayan raflara konularına göre ayrılarak yerleştirilmişlerdi. Tarihçi Müsebbihî'nin naklettiğine göre birgün Halife el-Aziz'in huzurunda Halil b. Ahmed'in *Kitabü'l-Ayn* adlı eserinden bahsedildiğinde halife kütüphanecisine bu eseri getirmesini söylemiş o da biri müellif nüshası olmak üzere *Kitabu'l-Ayn*'ın otuz nüshasını getirmişti.[154] *Taberi Tarihi*'nin bir nüshası kendisine hediye edildiğinde saraydaki koleksiyonda bu eserin biri müellif hattı olmak üzere yirmi nüshasının bulunduğu görülmüştü. Diğer bir vesileyle de bu kütüphanede İbni Düreyd'in *Kitabu'l-Cemhere*'sinin yüz nüshasının bulunduğunu öğreniyoruz.[155] Saray kütüphanesinde kütüphanecilerin dışında iki müstensih ve iki de ferrâş görevlendirilmişti.[156]

Saray kütüphanesi çeşitli tarihlerde büyük kayıplara uğramıştır. Safer 461'de (Kasım 1068) askerler ve görevliler maaşlarını alamadıkları için saray kütüphanesini yağmaladıklarında, sadece vezir Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ca'fer el-Mağribî, divânında çalışan adamlarının

150 De Lacy O'leary, *Aynı eser*, s. 115, 120.

151 R.G. Khoury, "Une description fantastique des fonds de la bibliotheque royale, Hizanat al-kutub au Caire", *Proceedings of the Ninth Congress of the Union Europeenne des Arabisants et Islamisants*, ed. by. Rudolph Peters, Leiden 1981, s. 123 vd.

152 Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 238'den naklen.

153 Hasan İbrahim Hasan, *Tarihü'd-Devleti'l-Fatimiyye*, Kahire, 1981, s. 430.

154 Eymen Fu'âd Seyyid, *Aynı eser*, s. 238'den naklen.

155 Gaston Wiet, a.g.m. s. 6; Kabir Ahmad Khan, "Library Movement in the Muslim World", *IC*, 56/4, (1982), s. 309.

156 Hammâde, *Aynı eser*, s. 117.

alacaklarına karşılık 25 deve yükü kitap götürmüştü.[157] Ancak sarayın iç bölümündeki kütüphane bu yağmalamalardan kurtulmuş[158] ve Selahaddin-i Eyyûbî'nin 567 (1171) yılında Kahire'yi fethinden sonra onun varlığı da sona ermiştir.[159]

Halife Hâkim bi-Emrillâh'ın 395'te (1005) Kahire'de dârü'l-hikme modelinde kurduğu dârü'l-ilm, kuruluşunda Sünnî bir araştırma kurumu özelliklerine sahiptiyse de[160] daha sonraları İsmailî propagandaların yönlendirildiği bir merkez haline gelmiştir.[161] el-Hâkim, büyük bir özenle inşa ettirdiği ve döşettiği Dârü'l-ilm'de zengin bir kütüphane de kurmuştu. Kaynaklar, kuruluşunda, bu kütüphanede mevcut her ilim dalından eserlerin genellikle Sünnî görüşü aksettiren kitaplar olduğunu belirtirler.[162] Kütüphanede mevcut kitapların büyük bir bölümü saray kütüphanesindeki zengin koleksiyondan sağlanmıştı.[163] Her sınıftan insana açık olan dârü'l-ilm kütüphanesi[164] başlangıçta halife el-Hâkim'in özel bütçesinden sağlanan gelirle desteklenmekteydi. 400 (1009) tarihinde el-Hâkim bütün hayratı için bir vakıf kurduğunda dârü'l-ilme de bu vakfın gelirlerinden 257 dinar ayırdı. Bu paranın sarf yerlerinin de zikredildiği vakfiyede kâğıt için 90, hâfız-ı kütübün maaşı için 48, kitapların tamiri için 12, hademe için 15, kâğıt, kalem ve mürekkebi müstensihlere ve okuyuculara tevzi edecek memur için de 12 dinar tahsis edildiğini görüyoruz.[165] Tarihçi Müsebbihî'nin naklinden de halka açık olan bu kütüphaneye gelen okuyuculara istinsah için gerekli olan kâğıt, kalem, mürekkep ve hokkaların ücretsiz sağlandığını öğrenmekteyiz.

157 Eymen Fu'âd Seyyid, "Hizânetü Kütübi'l-Fâtimiyyîn. Hel Bakiye minhâ Şey'ün ?, *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye,* c. 42/1, Kahire, 1998, s. 12.

158 Zeki Muhammed Hasan, *Künûzu'l-Fâtimiyyîn,* Kahire, 1937, s. 29.

159 Yağmalardan arda kalan kitaplar Selahaddin-i Eyyûbî'nin emriyle yıllarca süren müzayedelerle satılmıştır. Bkz: Eymen Fu'âd Seyyid, a.g.m. s. 13. Tarihçi Ebu Şâme'nin naklettiğine göre müzayedelerde kitaplar pahalı fiyatlarla satılmaya başlanınca kitapçılar, Selahaddin-i Eyyûbî'nin, sarayın sorumlusu olarak tayin ettiği vezir Bahaeddin Karakuşu kandırarak kitapları raflardan indirtmişler ve ciltleri birbirine karışan değerli eserleri, eksik oldukları bahanesiyle ucuz fiyatlarla satın almışlardır. Zeki Muhammed Hasan, *Künûzu'l-Fâtimiyyîn,* Kahire 1937, s. 33'ten naklen.

160 Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye,* Beyrut 1998, s. 185.

161 Eche, *Aynı eser,* s. 75-77. Dârü'l-ilmin ilk kuruluş yıllarında burada çalışan hocaların çoğunun Sünnî oluşu tarihçileri şaşırtan bir husus olmuştur. Bkz: Paul E. Walker, *Exploring an Islamic Empire: Fatimid History and its Sources,* London 2002, s. 44.

162 Eche, *Aynı eser,* s. 78; Gaston Wiet, a.g.m. s. 7

163 Yahya Sâ'atî, *el-Vakf ve Bünyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye,* Riyad 1988, s. 41.

164 Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât,* c. I, Kahire 1997, s. 234-235.

165 J. Pedersen, *The Arabic Book,* Princeton 1984, s. 114.

Dârü'l-ilmde kütüphanenin okuma salonunun yanında toplantı ve dersler için ayrı bölümler vardı.[166] Burada yapılan ilmî toplantılara zaman zaman halife el-Hâkim de katılırdı.[167] Kuruluşunun ilk yıllarında burada yapılan toplantılara iştirak edenler arasında başta devrin ünlü muhaddisi Abdülğani b. Said b. Ali b. Bişr Ebû Muhammed olmak üzere birçok Sünnî âlim de bulunmaktaydı.[168] Muhtemelen el-Hâkim'in hilafeti süresince Sünnî karakterini muhafaza eden dârü'l-ilm, bu halifenin ölümünden sonra İsmailî propagandacıları (dâi) yetiştiren bir merkez haline geldi ve dâi't-duâtların kontrolü altına girdi. Youssef Eche'e göre el-Hâkim'in bu müesseseye Sünnî bir görünüm vermesinin iki sebebi vardı; birincisi şiddetli İsmailî propaganda neticesinde isyan edecek hale gelen Sünnî Kahire halkını yatıştırmak, ikincisi ise bu müessesede okutulacak felsefe dersleriyle İsmailî propagandaya bir zemin hazırlamaktı.[169]

Halife ez-Zâhir (1021-1036) ve Mustansır (1036-1094) dönemlerinde dârü'l-ilmde dikkat çekecek bir ilmî faaliyet olmadığı görülmektedir. XI. asrın ortalarında çıkan iktisadi krizde maaşları ödenmeyen askerler ve görevliler saray kütüphanesini ve dârü'l-ilmi yağmaladılar (Safer 461 / Kasım 1068).[170]

Dârü'l-ilm, muhtemelen Nizarî İsmailî mezhebinin mensuplarının faaliyetleri dolayısıyla vezir Efdal b. Bedr el-Cemâlî Emirü'l-Cüyûş tarafından 513 (1119) yılında kapatılmışsa da 517 (1123) yılında vezir Me'mûn el-Batâihî'nin gayretleriyle başka bir binada tekrar açılmıştır.[171] Fatimîlerin saltanatına Eyyûbîler tarafından son verilinceye kadar dârü'l-ilm hem bir kütüphane hem de bir propaganda merkezi olarak faaliyetlerini sürdürmüştür.[172] Ancak Makrizî'nin bir rivâyetinden öğrendiğimize göre halife el-Hâkim dârü'l-ilmdeki kitapların büyük bir bölümünü başta Ezher olmak üzere üç câmiye göndermiştir.[173] Muhtemelen bu kitaplar dârü'l-ilmin Sünnî bir karaktere sahip olduğu dönemde ihtiva ettiği eserlerdi.

166 "Mescid", *İA.* VIII, s. 50.

167 S. R. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda", *AJSL, c.* 51. (1934-1935), s. 100; G. Wiet, a.g.m. 8; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *Beytü'l-hikmeti ve Dârü'l-İlm fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye,* Beyrut 2006, s. 61.

168 Eche, *Aynı eser,* s. 80-81.

169 Eche, *Aynı eser,* s. 76, 90, 96-97.

170 H. Halm, "Al-Azhar, Dâr al-'Îlm, al-Rasad. Forschungen- und Lehranstalten der Fatimiden in Kairo", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras,* yay. haz. U. Vermeulen ve D. De Smet, Leuven 1995, s. 104.

171 Makrizî, *El-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr fi Zikri'l-Hıtati ve'l-Âsâr,* neşre hazırlayan Eymen Fu'âd Seyyid, London 1416, s. 301-303; Eche, *Aynı eser, s.* 93-95; Mackensen, a.g.m. s. 102; G. Wiet, a.g.m. s. 9.

172 P. K. Hitti, *History of The Arabs,* s. 628.

173 Hasan İbrahim Hasan, *Tarihü'd-Devleti'l-Fatimiyye,* Kahire 1981, s. 435.

Halife el-Hâkim, dârü'l-ilmde kurduğu kütüphane dışında 402 (1011) tarihinde Kahire'de inşa ettirdiği câmide de bir kütüphane tesis etmiş ve Fustat'taki Amr b. el-Âs Câmii'ne çok sayıda mushaf ve kitap bağışlamıştır.[174] Ayrıca Kudüs'deki mevcut kiliselerden birinde yine Halife el-Hâkim tarafından bir dârü'l-ilm kurulduğuna dâir rivâyetler vardır.[175]

Fatimîler devrinde kurulan kütüphaneler arasında Medrese-i Fahriye Kütüphanesi[176] ile Vezir Efdal b. Bedrü'l-Cemalî[177] ve İbn Fâtik'in[178] kurdukları kütüphaneleri ve Fustat'taki dârü'l-ilm kütüphanesini[179] de zikretmek gerekir.

Eyyûbî hükümdarı Selahaddin, 567 (1171) tarihinde Kahire'yi fethedip Fatimî saltanatına son verdiğinde İsmailî propagandasının merkezi haline gelmiş olan bazı kütüphaneleri dağıttı; daha önce halife Mustansır devrinde de (427/1036-487/1094) büyük kayıplara uğramış bulunan saray kütüphanesinin ve sarayın, Fatimî saltanatı süresince devam eden varlığı da sona erdi.[180] İbn Kesir'in nakline göre Selahaddin-i Eyyûbî bu zengin kütüphaneden 100.000 veya 120.000 cilt kitabı veziri Kadı'l-Fâdıl'a verdi.[181] Ebû Şame'nin naklettiğine göre ise Kadı'l-Fâdıl bu kitapları satın almış,[182] geri kalan kitaplar ise yıllarca süren müzayedelerde satılmıştır.[183]

Fatimî halifelerinin İsmailî mezhebini ve kültürünü yaymak için gösterdiği gayretler sonucunda Mısır'da bu mezhep hâkim bir duruma geldiği gibi, İslâm dünyasının diğer bölgelerine gönderilen dâîler de bu mezhebin görüşlerini yaymaya başladılar. Bu yüzden devletini Fatimî devletinin enkazı üzerine kuran Selahaddin-i Eyyûbî, İslâm dünyasına hâkim olmaya çalışan İsmailî propagandalarıyla mücadelenin önemini görüp Sünnî görüşü kuvvetlendirip yaymak için medreselerin tesisine büyük önem verdi.[184] Yemen'den Diyarbekir'e kadar geniş bir bölgeye yayılan

174 Eche, *Aynı eser*, s. 263; Hammâde, *Aynı eser*, s. 84.

175 Eche, *Aynı eser*, s. 122-123.

176 Ghulam Ali Allana, *"Development of Libraries"*, s. 34.

177 Abdullah Sâlih b. İsa, "el-Mektebetü'l-İslamiyye fi Mısr fi'l-Asri'l-Fâtimî", *Âlemü'l-kütüb*, c. VI/4 (1985), s. 506.

178 S. M. İmamüddin, *"Some Leading Muslim Libraries of the World"*, Bengladesh 1983, s. 36; Hammâde, *Aynı eser*, s. 94.

179 Eche, *Aynı eser*, s. 126.

180 Susan Jane Staffa, *Conquest and Fusion. The Social Evolution of Cairo A. D. 642-1850*, Leiden 1977, s. 86.

181 Eche, *Aynı eser*, s. 249.

182 Mackensen, a.g.m. s. 99.

183 Hammâde, *Aynı eser*, s. 120-121.

184 Selahaddin-i Eyyûbî Kahire'yi fethettiğinde saray kütüphanesini dağıtmasının ve bir İsmâilî propaganda merkezi haline gelmiş olan Ezher Câmii'ni ikinci plâna düşürmesinin temelinde bu sâikin yattığı söylenebilir. Bkz: Muhammed İskenderânî, "el-Medresetü ve'd-Devle fi'l-Asreyni'l-Fatimî ve'l-Eyyûbî", *el-İctihâd*, no. 4, Beyrut 1989, s. 152-154. Mısır fethedildiğinde Eyyûbîler, Kahire ve Fustat'ta 24, Feyyum'da da 2 medrese kurmuşlardır. Bkz. İskenderânî, a.g.m. s. 154.

Eyyûbîler devrinde medreseler artık bir eğitim kurumu olarak en küçük şehirlere kadar yayılma gösterdi. Ortaçağ İslâm âlemindeki tedris sistemi dikkate alınacak olunursa bu medreselerin hemen hepsinde şu veya bu büyüklükte bir kütüphane olması gerekmektedir. Ancak kaynaklar büyük koleksiyonlardan oluşan kütüphaneler hakkında bilgi verdiğinden bu konudaki malumatımız sadece belli sayıdaki kitabı ihtiva eden medrese kütüphanelerine inhisar etmektedir.

Selahaddin-i Eyyûbî'nin veziri Kadı'l-Fâdıl, kaynakların belirttiğine göre büyük bir kitap meraklısıydı ve Ortaçağ'da İslâm âleminde mevcut kitap meraklılarının arasında ilk sırayı almaktaydı. Kitaplarının önemli bir bölümünü Fatimîlerin saray kütüphanesinden sağlamıştı.[185] Kaynaklar yukarıda belirttiğimiz gibi Kadı'l-Fâdıl'ın bu kütüphaneden 100.000 veya 120.000 kitap aldığını naklederler.[186] Selahaddin-i Eyyûbî'nin Âmid'i aldığında sadece bu şehirdeki 1.040.000 kitap ihtiva ettiği rivâyet edilen kütüphaneyi almakla yetindiği[187] ve bu zengin kütüphaneden Kadı'l-Fâdıl'ın da 70 yük kitap götürdüğü nakledilir. Birçok müstensihin yazdıkları eserlerle de zenginleşen Kadı'l-Fâdıl'ın özel kütüphanesindeki kitapların sayısını bir milyona kadar çıkaran müellifler de vardır.[188]

Eyyûbîler devrinde kurulan en zengin medrese kütüphanesi, Kadı'l-Fâdıl (529-596/1135-1200) tarafından Kahire'deki medresesinde tesis edilmiştir. Kadı'l-Fâdıl, 580 (1184) yılında Kahire'de kendi adıyla anılan medresesini kurduğu zaman özel koleksiyonundan ayırdığı 100.000 kitabı burada teşkil ettiği kütüphaneye koydu.[189] Bazı araştırıcılar bu rakamın biraz mübalağalı olduğunu ileri sürerler.[190] Makrizî'nin yaşadığı devre (1364-1442 m.) ulaşmayan bu kütüphanenin çeşitli ihmaller yanında 694'te (1295) Mısır'da baş gösteren kıtlık sırasında talebelerin bazı kitapları satması neticesinde de büyük kayba uğradığı ve daha sonra ödünç alınan kitapların iâde edilmemesi yüzünden zamanla yok olup gittiğine dâir rivâyetler vardır.[191] İbnü'l-Kıftî bu kütüphaneye ait bir kataloğu

185 Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 241-242.

186 Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda", *AJSL*, c. 51, (1934-1935), s. 99.

187 E. Honigmann, "Nûr-ed-din", *İslâm Ansiklopedisi*, c. IX, (1964), s. 361.

188 Eche, *Aynı eser*, s. 251.

189 Filip di Tarrâzî, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hâfikayn*, c. I, Beyrut 1947, s. 183-184.

190 Eche, *Aynı eser*, s. 252-253.

191 Eymen Fu'âd Seyyid, "Hizânetü Kütübi'l-Fâtimiyyîn. Hel Bakiye minhâ Şey'ün ?, *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 42/1, Kahire, 1998, s. 14-15; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 233.

gördüğünü söylemektedir.[192] Eyyûbîler devrinde Mısır'da kurulan diğer kütüphane el-Melikü'l-Kâmil Muhammed'in Kahire'de 621 (1224) yılında kurduğu dârülhadiste bulunmaktaydı.[193]

Eyyûbîler zamanında Şam'daki medrese sayısında büyük bir artış görüldü. Zengiler devrinde yapılan birçok medreseye yenileri eklendiği gibi, daha önce inşasına başlanıp da tamamlanamayan medreseler de tamamlandı. Bu devrede bu medreselerin çoğunda olduğu gibi câmilerde, türbelerde de kütüphaneler kuruldu. Bu câmiler arasında Câmiü'l-Emeviyye'nin önemli bir yeri vardır. Kurulduğu tarihten itibaren bir ilim ve kültür merkezi olan bu câmide birçok kitap birikmişti.[194] Eyyûbîler devrinde yeni ilaveler oldu. Devrin büyük âlimlerinden Taceddin Ebû'l-Yümn el-Kindî topladığı değerli kitapları Maksuretü İbn Sinan'a konulmak üzere vakfetmişti.[195] Bu vakfın fihristini gören Ebû Şâme, koleksiyondaki kitapların 771 cilt olduğunu ve bunların Kur'ân, hadis, fıkıh, luğat, şiir, nahiv, sarf ve ulûm-ı evâile dâir eserler olduğunu söyler.[196] Ebû Şâme ayrıca kendi devrinde, bu eserlerin bir bölümünün kaybolmuş olduğunu da nakleder.

Şerefüddin İbn Urve de (ö. 620/1223) kitaplarını câminin doğu kısmında Meşhedü Urve diye anılan bölüme konulmak üzere vakfetmiştir.[197] Hadis tedris edilen bu bölümde kitaplar iki dolaba yerleştirilmişti. Câmiü'l-Emevî içindeki bazı koleksiyonlar el-Melikü'l-Muazzam İsa (ö. 656/1258) devrinde Şam Kadısı Cemaleddin Yunus b. Bedran'ın teklifi üzerine bir araya toplanmış ve Meşhedü Urve'nin doğusuna ve batısına konulan kitap dolaplarına yerleştirilmişlerdi.[198] Şam'ı daha sonraki bir tarihte ziyaret eden İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1348) burada kitaplarla dolu birçok dolap gördüğünü söyler.[199]

Câmiü'l-Emevî kompleksinin içinde yer alan ve Nureddin Zengi tarafından inşa, Selahaddin-i Eyyûbî tarafından ihya edilen Kellase medresesinde İbnü'l-Kadı'l-Fâdıl Ahmed b. Abdurrahim (ö. 643/1245) daha önce babası Kadı'l-Fâdıl tarafından kurulan kütüphanenin yanında bir kütüphane kurmuştur.[200] Takiyüddin Abdurrahman el-Yeldânî de kitaplarını bu

192 Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire,1997, s. 241-242.
193 Eche, *Aynı eser, s.* 254-255.
194 Ghanem, *Aynı eser, s.* 45.
195 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser, s.* 70; Ghanem, *Aynı eser, s.* 50; Eche, *Aynı eser, s.* 206-207; Abdülkadir b. Muhammed en-Nuaymî, *ed-Dâris fi Tarihil-Medâris*, Dımaşk 1948, s. 484.
196 Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 334.
197 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 70; Ghanem, *Aynı eser*, s. 51; Nuaymî , *ed-Dâris*, s. 82.
198 Eche, *Aynı eser, s.* 206.
199 Eche, *Aynı eser, s.* 205.
200 Yahya Vehîb el-Cübûrî, *Beytü'l-hikmeti ve Dûrü'l-İlm fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye*, Beyrut 2006, s. 107-108.

kütüphaneye bağışlamıştır. Türbetü'l-Eşrefiyye'nin inşasından sonra bu kütüphane Câmiü'l-Emevî'deki büyük kütüphaneye katılmıştır.[201]

Câmiü'l-Emevî'nin kuzey köşesinde el-Melikü'l-Eşref (578-635/1182-1237) tarafından yaptırılan Türbetü'l-Eşrefiyye'de bir kütüphane mevcuttu.[202] İbn Hallikan bu kütüphaneden Hizânetü'l-Eşrefiyye diye söz eder.[203] Bu kütüphanenin XIII. yüzyılda yapılan bir fihristi, sonundan birkaç yaprağı eksik olarak günümüze kadar gelmiştir. Zamanımıza ulaşan en eski kütüphane fihristlerinden biri olan bu fihristten anlaşıldığına göre, kütüphanede bugün mevcut olmayan epeyce değerli eserin nüshası bulunmaktaydı.[204]

Eyyûbîler devrinde Şam'da inşa edilen en eski medreselerden biri Adiliyye Medresesi'dir. Nureddin Zengi tarafından yapımına başlanan bu medrese Melikü'l-Adil Seyfeddin tarafından tamamlattırıldığından Medresetü'l-Adiliyye ismiyle anılmaktaydı.[205] Kutbeddin Nisaburî'nin (ö. 578/1182) talebe-i 'ulûma vakfettiği kitaplar bu medreseye taşınarak eyvan bölümüne konulmuş ve burada bir kütüphane kurulmuştur.[206]

Kâfur b. Abdullah el-Hüsami Şibhü'd-devle'nin (ö. 623/1226) Tûra Nehri üzerinde,[207] Zekiyyüddin b. Revaha'nın Câmi-i Emevî'nin doğusunda Babu'l-Ferâdis'te,[208] Necmüddin Bedraî'nin yine Babu'l-Ferâdis'te,[209] Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed b. Kudame el-Hanbelî'nin (ö. 607/1210) Sâlihiyye'de,[210] Takiyüddin b. Şehinşah'ın Câmi-i Emevî'nin kuzeyinde[211] kurdukları medreselerde de birer kütüphane mevcuttu. Şam'daki türbelerden el-Melikü'l-Eşref Musa'nın veziri Mecdüddin el-Behnesî'nin (ö. 628/1230) türbesinde de bir kütüphane bulunmaktaydı.[212]

Eyyûbîler devrinde Şam'da kurulan Eşrefiyye-i Şam ve Ziyâiyye-i Muhammediyye dârülhadislerinde de birer kütüphane vardı; Eyyûbî hükümdarlarından el-Melikü'l-Eşref Musa Şam'da 634 (1236-1237) tarihinde yaptırdığı medresesinde[213] değerli kitaplardan oluşan bir de kütüphane

201 Ghanem, *Aynı eser*, s. 47; Eche, *Aynı eser*; 47; Nuaymî, *ed-Dâris*, s. 93.
202 Nuaymî *ed-Dâris*, s. 293.
203 Eche, *Aynı eser, s.* 204; Ghanem, *Aynı eser*, s. 48-50.
204 R. Şeşen, *Aynı eser*, s. 335.
205 Nuaymî, *ed-Dâris*, s. 359.
206 Eche, *Aynı eser, s.* 209; Nuaymî, *ed-Dâris*, s. 361.
207 Ghanem, *Aynı eser*, s. 123; Eche, *Aynı eser*, s. 209.
208 Ghanem, *Aynı eser*, s. 124; Eche, *Aynı eser*, s. 210.
209 Nuaymî, *ed-Dâris*, 205; Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 85; Ghanem, *Aynı eser*, s. 126; Eche, *Aynı eser*, s. 210.
210 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 81; Ghanem, *Aynı eser*, s. 118.
211 R. Şeşen, *Aynı eser*, s. 327; Ghanem, *Aynı eser*, s. 122-123.
212 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 81; Nuaymî, *ed-Dâris*, s. 215.
213 Ernst Herzfeld, "Damascus: Studies in Architecture III, " *Ars Islamica*, c. XI-XII (1988), s. 58.

kurmuştu. Vakfiyesinde aylık on sekiz dirhem ücret alan hâfız-ı kütübün ve kütüphane nâzırının yapacakları işler tafsilatlı bir şekilde belirtilmiştir.[214] Bu kütüphaneye devrin âlimlerinden birçoğu kitaplarını vakfetmişlerdir.[215] Moğol istilasında tahrip edilen medrese bir süre sonra tekrar ihya edilmiş ve yapılan bağışlarla burada tekrar bir kütüphane kurulmuştur.[216]

Devrin ünlü muhaddislerinden Ziyaeddin el-Makdisî (ö. 643/1245) Câmi-i Muzafferî'nin doğusunda ve Kâsıyun Dağı'nın eteklerinde kurduğu kendi adıyla anılan dârülhadisinde[217] önemli bir kısmını kendi istinsah ettiği eserlerden oluşan bir de kütüphane tesis etmiştir.[218] Daha sonra yapılan çeşitli vakıflarla büyük ölçüde zenginleşen bu kütüphanede birçok eski tarihli yazma eserin yanı sıra Tevrat ve İncil nüshaları da vardı.[219] Özellikle hadis konusunda ihtiva ettiği eserler bakımından büyük bir önemi haiz olan bu kütüphane Moğol istilasında büyük kayıplara uğramış ve bilemediğimiz bir tarihte Ömeriyye Medresesi'ne nakledilmiş, XIX. asrın sonlarında da Zâhiriyye Kütüphanesi'ne katılmıştır.[220]

Eyyûbîler devrinde Şam'da bir de hastahane kütüphanesi kurulmuştur. Şeyhületibba Mühezzibü'd-din b. Abdurrahman b. Ali Dahvar (ö. 628/1231) Câmi-i Emevî'nin güneyindeki evini kütüphanesiyle birlikte vakfederek bir tıp medresesi haline getirmiştir (621/1244).[221] Bu kütüphanede çoğu tıpla ilgili olmak üzere 500 civarında eser vardı.[222]

Şam'ın en büyük ribatlarından Hankah-ı Sumeysatiyye'de eskiden beri mevcut olan kütüphane Eyyûbîler devrinde yapılan yeni kitap vakıflarıyla daha da zenginleşmiştir.[223] Bu devrede mevcut koleksiyona katılan kitapların çoğu Halep Câmii Kütüphanesi'nden gelmişti; Selahaddin-i Eyyûbî, Halep'i aldığında Ebû Said Muhammed b. Abdullah Bündehî'ye Halep Câmii Kütüphanesi'nden istediği kitapları almasını söylemiş o da buradan ve daha önce de Fatimî sarayından aldığı kitapları Sumeysatiyye hankahına vakfetmiştir.[224]

214 Eche, *Aynı eser*, s. 214.
215 Eche, *Aynı eser*, s. 215; Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 85; Ghanem, *Aynı eser*, s. 84-89
216 Eche, *Aynı eser*, s. 216.
217 Nuaymî, *ed-Dâris*, 91-92; Muhammed Muti' el-Hâfız, *Dârü'l-Hadîsi ez-Ziyâ'iyye ve Mektebetühâ bi-Salihiyyeti Dımaşk*, Beyrut 2006, s. 261-273.
218 Eche, *Aynı eser*, s. 221-233.
219 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 84.
220 Ghanem, *Aynı eser*, s. 101; Şâkir Mustafa, "Âl-i Kudâme ve's-Sâlihiyye", *Havliyyâtü Külliyeti'l-Âdâb*, c. 3, Küveyt 1982, s. 85-88.
221 R. Şeşen, *Aynı eser*, s. 335; Ghanem, *Aynı eser*, s. 145-150; Nuaymî, *ed-Dâris*, s. 127.
222 Eche, *Aynı eser*, s. 236.
223 Eche, *Aynı eser*, s. 236; Ghanem, *Aynı eser*, s. 135-137.
224 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 113; R. Şeşen, *Aynı eser*, s. 334.

Halep'te de Eyyûbîler devrinde Zâhiriyye ve Şerefiyye medreselerinde birer kütüphane bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi Selahaddin-i Eyyûbî'nin oğullarından biri tarafından Zâhiriyye medresesinde diğeri ise Şerefüddin Abdurrahman el-Acemî (ö. 658/1259) tarafından kendi adıyla anılan medresesinde kurulmuştu.[225]

Ali b. Yusuf b. Eyyub (ö. 622/1225) Mekke'de 594 (1198) yılında yaptırdığı Ribât-i Rebî'de bir de kütüphane kurmuştur. Daha sonraki tarihlerde bu ribata bazı kitap vakıflarının yapıldığını görmekteyiz.[226] Kudüs'ün fethinden sonra Selahaddin-i Eyyûbî ve diğer Eyyûbî hükümdarları buradaki mescidlerde ve Nasiriyye, Nehaviyye gibi medreselerde kütüphaneler kurmuşlardır.[227]

Kaynaklar el-Cezire ve Suriye bölgesinde bir süre hüküm süren Hamdaniler devrinde kurulan iki önemli kütüphaneden söz ederler. Bunlardan birincisi şâir ve âlim Ebû'l-Kasım Cafer b. Muhammed b. Hamdan el-Mavsilî (240-323/854-935) tarafından Musul'da kurulmuştu. Bu kütüphane, Yakut el-Hamevî'nin naklettiğine göre herkese açık bir vakıf kütüphanesiydi.[228] Her ilim dalında önemli eserleri ihtiva etmekteydi ve özellikle de, kurucusunun ilgi alanı dolayısıyla felsefe ve astronomi konusundaki eserler bakımından oldukça zengindi.[229] Haftanın her günü okuyuculara açıktı.[230] Aynı zamanda bir araştırma merkezi olduğu için dârü'l-ilm diye adlandırılan bu müessese Ortaçağ İslâm dünyasında kurulan dârü'l-ilmlerin de ilk örneği olarak kabul edilmektedir.[231] Araştırıcılar bu özellikleri dolayısıyla bu kütüphanenin kelimenin tam manasıyla halka açık ilk kütüphane olduğu görüşündedirler.[232] Bu kütüphane hakkında kaynaklardaki bilgiler, kurucusunun, düşmanlarının tertibleri neticesinde Musul'u terk edip Bağdat'a gidişiyle son bulur.[233] 552 (1157) yılında Ebû'l-Kasım Ali b. Muhacir bu müessesenin arsası üzerine bir dârülhadis yaptırmış, daha sonraki bir tarihte de oğlu Elvan b. Muhacir aynı yerde bir Şafiî medresesi kurdurmuştur.[234]

225 Eche, *Aynı eser*, s. 244-245; Anne-Marie Edde, *La Principaute Ayyoubide d'Alep (579/1183-658/1260)*, Stuttgart 1999, s. 403.
226 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 109-110.
227 Es'ad Talas, "Dûru Kütübi Filistin ve Nefâisü Mahtutatiha", *Mecelletü Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabi*, c. XX. (1976), s. 234-235.
228 Yakut el Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VII, Kahire 1936, s. 193; Muhammed Hüseyin Zebidi, "el-Merâkizü's-Sekafiyye fi'l-Irak", *el-Müerrihü'l-Arabi*, 20 (1981), s. 213.
229 M. Hüseyin Zebidi, *Aynı eser*, s. 213.
230 Yahya Sâ'atî, *el-Vakf ve Bünyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988, s. 35-38.
231 Said ed-Diveci, *Tarihü'l-Mevsıl*, Musul 1982, s. 192.
232 Eche, *Aynı eser*, 99.
233 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 36.
234 Nikita Elisseef, *Nûr Ad-Din, un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades* (511-569/1118-1174), Damas 1967, s. 107.

Bu kütüphanelerden ikincisi Seyfü'd-devle b. Hamdânî (333-356 / 944-967) tarafından Halep'te kurulmuştur.[235] Zehebî'nin naklettiğine göre bu kütüphanede Seyfü'd-devle ve başkaları tarafından vakfedilmiş on bin cilt kitap bulunmaktaydı.[236] Kaynaklarda bu kütüphanenin kuruluşundan bir asır sonra yandığına,[237] Şiîlerle Sünnîler arasında çıkan bir çatışma sırasında yağma edildiğine[238] dâir değişik rivâyetler vardır. Bir rivâyete göre de 460 (1068) yılında İsmâiliyye aleyhindeki bazı kitaplardan dolayı İsmâilîler bu kütüphaneyi basıp kütüphanecisini asmışlar ve kitapları yakmışlardır.[239] Her ne kadar bu kütüphane kaynaklarda dârü'l-ilm olarak adlandırılmamaktaysa da, Ortaçağ'da İslâm dünyasında V / XI. asrın ortalarına kadar kurulan kütüphanelerin dârü'l-ilm karakterini taşıdığını nazar-ı itibara alarak Youssef Eche, bu kütüphanenin dârü'l-ilm olarak kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.[240]

Yarım asır kadar (462-503 / 1070-1109) Trablusşam ve civarında hüküm süren Ammâroğulları'ndan kaynaklar Trablusşam'da kurdukları dârü'l-ilm dolayısıyla övgüyle söz ederler. Her ne kadar, Zehebî'nin nakline göre dârü'l-ilmin kuruluşundan önce bu şehirde bazı kütüphaneler bulunmaktaysa da[241] bunlardan hiçbiri dârü'l-ilm kadar şöhret kazanmamıştı.[242] IV. (X.) yüzyılın sonlarında şehri ziyaret eden Ebu'l-A'lâ el-Maarrî'nin buradaki kütüphanelerden yararlandığı bilinmektedir. Şehrin Fatimî valisinin ölümü üzerine bağımsızlığını ilan eden kadı Ebû Talib Hasan b. Ammâr, devletinin merkezi yaptığı Trablusşam'da mensup olduğu Şiî mezhebinin akidesini yaymak ve propagandacı (dâi) yetiştirmek için zengin bir kütüphaneye sahip bir dârü'l-ilm kurdu. Başta Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed ibn Ammâr olmak üzere diğer Ammârî emirleri bu kütüphaneyi çok zengin bir hale getirdiler.[243] Dârü'l-ilm İslâm dünyasında o kadar şöhret kazandı ki Trablus bir dönem Medînetü Dâri'l-ilm diye anıldı. İslâm kaynaklarında bu kütüphanedeki kitap sayısı hakkında 100.000 ve 3.000.000

235 Filip di Tarrâzî, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hâfikayn*, c. I, Beyrut 1947, s. 121-122.

236 Muhammed Rağıb et-Tabbah, "Dûru'l-Kütüb fi Haleb, Kadimen ve Hadisen", *Mecelletü Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabi*, XV / 7-8, (1937), s. 300.

237 Eche, *Aynı eser*, s. 130.

238 Muhammed Rağıb, a.g.m. s. 301; Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şâm*, c. 5, Dımaşk 1927, s. 186.

239 Tarrâzî, *Aynı eser*, c. I, s. 121-122; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 202.

240 Eche, *Aynı eser*, s. 131.

241 Eche, *Aynı eser*, s. 117.

242 Abdullah Muhlis, "Hizanetü Âli'l-Mağribî fi Trablusşam, *Mecelletü Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabi*, XVIII / 3-4 (1943), s. 123.

243 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 48.

gibi oldukça farklı rakamlar mevcuttur. Youssef Eche, 3.000.000 rakamının râvîsi olan İbn Ebu Tayy'ın Şiî olması dolayısıyla bu konuda mübalağa etmiş olabileceğini belirtir ve Nüveyrî'nin naklettiği 100.000 rakamını daha makul bulduğunu söyler.[244] Bazı kaynaklar kütüphanedeki mushaf sayısını 50.000, tefsir sayısını da 20.000 olarak verir. Yine kaynakların naklinden, buradaki eserlerin Hâkim bi-Emrillâh'ın saray kütüphanesindeki gibi konularına göre farklı odalarda muhafaza edildiği anlaşılmaktadır.[245]

Tarihçi İbnü'l-Furat (ö. 807 / 1404) bu kütüphaneden bahsederken, "Trablusşam'daki dârü'l-ilmin benzeri dünyanın hiçbir yerinde görülmemiştir," der ve şöyle devam eder, "Bu kütüphane dünyanın harikalarından biriydi. Burada görevli 180 müstensihten otuzu gece ve gündüz devamlı çalışırdı. Benu Ammâr'ın İslâm dünyasının her yerinde mevcut adamları, satın aldıkları kitaplarla dârü'l-ilm kütüphanesini zenginleştirmişlerdi. Dünyanın her yerinden bu akademiye talebeler ve hocalar gelirdi. Benu Ammâr zamanında ilmin bütün şubeleri, özellikle de İmamî doktrini gelişmişti. Benu Ammâr bu doktrine mensuptu."[246] Kütüphanede Arapça eserlerin yanında Latince, Grekçe, Farsça ve Sanskritçe eserler de vardı. Maalesef bu kadar zengin bir koleksiyona sahip olan bu kütüphane uzun ömürlü olamamıştır. Trablusşam'ın 503 (1109) tarihinde Haçlılar tarafından işgalinde dârü'l-ilm Hristiyanlar tarafından önce yağmalanmış sonra da yakılmıştır.[247]

Olga Pinto, dârü'l-ilmin yakılışının Müslüman kaynaklarında canlı bir şekilde tasvir edilip Hristiyan tarihçilerinin bu konudan hiç bahsetmemesinden hareketle Lammens'in, Müslüman tarihçilerin böyle davranarak İskenderiye Kütüphanesi'nin yakılmasına benzer bir hadiseyi Haçlılara mâl etme gayretinde olabileceklerini ileri sürdüğünü nakleder. Pinto bu iddiaya mukabil, İslâm kültürünü çok az tanıyan ve ondan nefret eden Haçlıların her zaman ve her yerde kütüphane tahrip ettikleri için bu olayın Hristiyan tarihçilerin dikkatini çekmemiş olabileceğini söyler.[248]

Musul, Halep ve Şam bölgesinde hüküm süren Zengiler en parlak dönemlerini Nureddin Mahmud b. Zengi döneminde (1118-1174. m.)

244 Eche, *Aynı eser*, s. 118. Kitap sayısı hakkında verilen farklı sayıların tartışması için bkz: Ömer Abdü's-Selâm Tedmürî, "Mektebetü Benî 'Ammâr fi Trablusi'ş-Şam, el-Müsemmâ Dârü'l-İlm", *el-Fikrü'l-İslamî*, c. III / 10, Safed 1972, s. 73-77.

245 Dârü'l-İlim hakkında geniş bilgi için bkz: Ömer Abdü's-Selâm Tedmürî, "Dârü'l-İlm fî Trablusu'ş-Şâm Hilâle'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî", *'Âlemü'l-Fikr*, c. XII / 3, Safed 1981, s. 257-300; Aynı müellif, *Lübnan, mine's- siyâdeti'l-Fatimiyye hattâ's-sukuti bi-yedi's-Salibiyyîn*, Trablus 1994, s. 223-302.

246 Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of Abbasids", *IC*, c. III / 2 (1929), s. 236'dan naklen.

247 Nina Jidejian, *Tripoli Through the Ages*, Beirut 1980, s. 48.

248 O. Pinto, a.g.m. s. 237.

yaşamışlardır. Babasının ölümünden sonra Zengiler devletinin Şam ve Halep koluna hükmeden Nureddin Zengi'den İbnü'l-Esir, Hülefâ-yı Râşidîn ve Ömer b. Abdülaziz'den sonra gelen en adil ve salih hükümdar şeklinde bahsetmektedir.[249] Nureddin Zengi seferlerden elde ettiği ganimetleri ve servetini devletinin imarına harcamış ve Şam, Hıms, Hama, Halep ve Baalbek'te câmiler, medreseler, hastahaneler, kervansaraylar yaptırmıştır. Devrinde kurulan 42 medreseden hemen hemen yarısı Nureddin Zengi'ye aittir.[250] İslâm dünyasında bu asırda kurulan medreselerde, kütüphanenin medresenin tamamlayıcı bir bölümü haline geldiği bilinmektedir.[251] Bu bakımdan gerek Nureddin'in gerekse de diğer zevatın kurdukları medreselerde muhakkak ki bir miktar kitap bulunmaktaydı. Ancak kaynaklarda bunların sadece birkaçı zikredilmektedir.

Nureddin Zengi Halep'i aldığı zaman bu şehirde sadece bir medrese bulunmaktaydı. Nureddin bu şehirde Hanefîler için bir, Şafiîler için de üç medrese kurdu.[252] Kaynaklar bu medreselerden Hanefî medresesinde 543 (1148) tarihinde Nureddin'in bir de kütüphane kurduğunu nakletmektedirler.[253] Zehebi, hükümdarın birçok değerli kitap vakfettiğini rivâyet etmektedir.[254] Ünlü tarihçi İbn Asâkir'in öğrencilerinden Muhammed b. Ali b. Yasir el-Ceyyanî el-Endülüsî'nin bir süre burada hâfız-ı kütüblük yaptığı bilinmektedir.[255] Ebû Bekir er-Rainî, Muhammed b. Şarih (ö. 563/1167), Ebû Bekir b. Ahmed ez-Zâhir (ö. 553/1158) ve Ahmed b. Mahmud b. İbrahim İbnü'l-Cevherî (ö. 643/1245) gibi bazı âlimler kitaplarını bu kütüphaneye vakfetmişlerdir.[256] İzzeddin İbn Şeddâd'ın devrinde (ö. 684/1285) bu kütüphane mevcut olmadığına göre,[257] Zehebî'nin yakıldı diye bahsettiği on bin ciltlik kütüphane bu olabilir.[258]

Nureddin Zengi 549 (1154) tarihinde Şam'ı aldığında burada on bir medrese bulunmaktaydı. Bu on bir medreseye altısı Nureddin tarafından olmak üzere on bir yeni medrese eklendi.[259] Nureddin Zengi'nin Şam'da İbn Asâkir için kurmuş olduğu dârülhadis bu nev'i medreselerin ilk örneği

249 K. V. Zettersten, "Nur-ed-Din", *İA.* IX, s. 361'den naklen.
250 Nikita Elisseef, *Nûr Ad-Din, un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569/1118-1174)*, Damas 1987, s. 759.
251 N. Elisseef, *Aynı eser*, s. 761.
252 N. Elisseef, *Aynı eser*, s. 757.
253 Filip di Tarrâzî, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hâfikayn*, c. I, Beyrut 1947, s. 122-123.
254 Zehebi, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, II, s. 509.
255 Muhammed Kurd Ali, "el-Kütüb ve'l-Mektebât fi'ş-Şam", *el-Muktataf*, c. 74 (1929), s. 508.
256 Eche, *Aynı eser*, s. 243.
257 Eche, *Aynı eser*, s. 243.
258 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser, s.* 47.
259 Elisseef, *Aynı eser*, s. 757-758.

olarak kabul edilir.[260] Bazı yazma eserlerin üzerindeki vakıf kayıtlarından bu medresede Nureddin Zengi'nin bir kütüphane kurduğu anlaşılmaktadır.[261] Kaynakların bildirdiğine göre bu kütüphaneye ulemâdan Ahmed b. Muhammed el-Cevheri, Şemseddin Abdullah b. Ahmed b. el-Hulvanî (ö. 675/1276) kitaplarını vakfetmişlerdir.[262] Nureddin Zengi'nin Şam'da 563 (1167) tarihinde kurmuş olduğu el-Medresetü'n-Nuriyyetü'l-Kübra'da da bir kütüphane mevcuttu.[263] Nuaymî, Nureddin'in buraya birçok kitap vakfettiğini söyler.[264] Nureddin'in kabri de bu medresede bulunmaktadır.[265]

Nureddin Zengi'nin kurmuş olduğu üç hastahaneden Şam'dakinde bir de kütüphane bulunmaktaydı.[266] Kitabesinden anlaşıldığına göre Bîmâristân-i Nurî ve Mâristân-i Nurî diye adlandırılan bu hastahane 549 (1154) yılında tamamlanmıştı.[267] Kütüphane hastahanenin eyvan kısmındaki iki bölmede bulunmaktaydı. Kaynaklarda burada, Ebû'l-Mecd b. Ebi'l-Hakem'in, Nureddin'in hastahaneye vakfettiği tıbba dâir kitapları okuttuğu bildirilmektedir.[268] Nureddin Zengi'nin Baalbek'te yaptırdığı Medresetü'n-Nuriyye'de de bir kütüphane bulunmaktaydı.[269]

Zengi devletinin Musul ve Halep'te hüküm süren koluna bir süre hükmeden Nureddin Arslanşah (589-607/1193-1211), Musul'da Şafiîler için yaptırdığı medresede bir de kütüphane kurmuştu.[270]

Zengi devletini Nasirüddin Mahmud'dan sonra ele geçiren ve Musul'da bir süre hükümranlık süren vezir Bedreddin Lü'lü sarayında zengin bir kütüphane vücuda getirmişti. Tarihçi İbnü'l-Esir onun hakkında bir kitap yazdığı gibi zaman zaman sarayına giderek ahvâl-i âlemden haberdar olması için kendisine eski tarihleri okurdu.[271]

İki buçuk asır süren Memlûk saltanatı süresince Mısır, Suriye ve Irak'ta yaptırılan birçok câmi ve medresede kütüphaneler kurulduğu gibi daha önce yapılmış olan bu tür müesseselere kitap koleksiyonları da

260 Nuaymî, *ed-Dâris*, s. 99-100; Ernst Herzfeld, "Damascus: Studies in Architecture I", *Ars Islamica*, c. IX/1 (1968), s. 49-53.
261 I.E. Ghanem, *Zur Bibliothekgeschichte von Damascus 1115-1516*, Bonn 1969, s. 82-84; Eche, *Aynı eser*, s. 212.
262 Eche, *Aynı eser*, s. 212-213.
263 Ghanem, *Aynı eser*, s. 107-108.
264 Nuaymî, *ed-Dâris*, 608.
265 Ernst Herzfeld, a.g.m. s. 40-41.
266 Elisseef, *Aynı eser*, s. 838, 843: Ghanem. *Aynı eser, s.* 144.
267 Ernst Herzfeld, a.g.m. s. 2-3.
268 G. Avvad, *Aynı eser*, s. 26; Eche, *Aynı eser, s.* 235; Yahya, *Aynı eser*, s. 107.
269 Hasan Nasrullah, *Tarihü Baalbe*, Beyrut 1984, s. 734.
270 G. Avvad, *Aynı eser*, s. 127.
271 G. Avvad, *Aynı eser*, s. 128-129.

vakfedilmiştir. Ayrıca bazı türbe, zâviye ve ribatlarda da kütüphaneler tesis edildiği görülmektedir.[272]

Eyyûbîler devrinde Kahire'de kurulan medreselere VII/XIII. asrın ortalarından itibaren Memlûkler tarafından yenileri eklenmiştir. Hükümdarların yanı sıra devlet adamları, âlimler ve ticaret erbabı, çoğunluğu Kahire'de olmak üzere ülkenin çeşitli bölgelerinde birçok medrese kurmuşlardır.[273] Çeşitli kaynaklardan öğrendiğimize göre bu medreselerden Vezir Sâhib Bahâeddin Ali b. Hennâ'nın 654'te (1256) kurduğu Sâhibiyye, el-Melikü'z-Zâhir Baybars el-Bundukdârî'nin 662'de (1264) kurduğu Zâhiriyye, el-Melikü'l-Mansûr Kalavun'un 683'te (1284) kurduğu Mansûriyye, Emîr Seyfeddin Mengütemâr'ın 698'de (1299) kurduğu Mengütimuriyye, el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un 703'te (1304) kurduğu Nâsıriyye, Emîr Alâaddin Taybars'ın 709'da (1309) kurduğu Taybarsiyye ve Seyfeddin Âl Melik el-Cevgândâr'ın 719'da (1319) kurduğu Melekiyye medreselerinde birer kütüphane bulunmaktaydı.[274] Makrizî, Karasunguriyye, Ebûbekriyye, Sâbıkiyye ve Cemâliyye medreselerinde de birer kütüphane olduğunu söylemektedir.[275]

el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın 662 (1263) tarihinde tamamlanan[276] medresesindeki Zâhiriyye Kütüphanesi iki kısma ayrılmıştı ve alttaki kısma "beytü'l-kütübi'l-esfel" denilmekteydi. Makrizî bu kütüphanenin kendi devrinde de mevcut olduğunu söylemektedir.[277] el-Melikü'z-Zâhir Baybars adına Şam'da 1278 tarihinde yaptırılan medresede de bir kütüphane bulunduğunu bu medresenin vakfiyesindeki bir kayıttan öğrenmekteyiz.[278]

Melikü'l-Muzaffer Baybars el-Çaşnigîr, 703 (1304) yılında meydana gelen zelzelede harap olan Câmi-i Hâkim'i tamir ettirdiğinde burada bir de kütüphane kurmuştur. Ahmed b. Tolun'un Kahire'deki câmisinde tesis ettiği kütüphane, el-Melikü'l-Mansûr Lâçin tarafından düzenlenmiş ve

272 Fahruddin Falih, "et-Ta'lim fi Zilli Devleti'l-Memâlik", *Âdâbu'r-Rafideyn*, c. X (1979) s. 394; Abdüllatif İbrahim, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire, 1962, s. 20; Ali es-Seyyid Ali Mahmud, "Mektebâtü'l-Kudüs fi Asri Selâtini'l-Memâlik", *Mecelletü'l-Mektebât ve'l-Ma'lumâti'l-Arabiyye*, c. IV/4, London 1984, s. 8-9.

273 Seyyid en-Neşşâr, *Târihü'l-Mektebât fî Mısr: el-Asrü'l-Memlûkî*, Kahire 1993, s. 87-100.

274 Eche, *Aynı eser*, s. 255-256; Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 85; Abdüllatif İbrahim, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962, s. 15-35.

275 İsmail Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 11-12, İstanbul 1997, s. 32.

276 İsmail Yiğit, a.g.m. s. 32.

277 Eche, *Aynı eser*, s. 255. Bu kütüphane hakkında geniş bilgi için bkz: Muhammed Züheyr el-Bâbâ, "el-Medresetü'z-Zâhiriyye ve Mektebetühâ", *Mecelletü Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye bi-Dımeşk*, c. 71/1, Dımaşk 1996, s. 181-195.

278 Gary Leiser, "The Endowment of the Al-Zahiriyya in Damascus", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, c. XXVII/1 (1984), s. 44; Ghanem, *Aynı eser*, s. 128-130.

zenginleştirilmiştir.[279] Kahire'deki câmilerden Câmi-i Zâhirî, Câmi-i Hatîrî ve Câmi-i Özbek Eşrefî'de de birer kütüphane bulunmaktaydı.[280] Vakfiyesinden öğrenildiğine göre el-Melikü'n-Nâsır Ferec b. Berkuk'un 812'de (1409) Kal'atülcebel'de yaptırdığı Câmiu'l-ebyaz'da bir kütüphane vardı. Sultan Nâsır bu koleksiyondaki kitapların çoğunu öldürttüğü Cemaleddin Üstâdâr'ın kütüphanesinden temin etmişti.[281] Bâbüzüveyle'de Sultan el-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî'nin 822'de (1419) tesis ettiği Câmiü'l-Müeyyedî'deki kütüphane, Memlûkler devrinde kurulan en zengin câmi kütüphanesidir.[282]

VIII/XIV. asırda Kahire'de kurulan medreselerden, Sarğatmaşiyye (756/1355), Hicaziyye (761/1360), Kazasker (762/1361), Beşiriyye (761/1359), Lukalâniyye (762/1360), Seyfeddin Olcay (768/1367), Subaykiyye (776/1374), Cey (768/1367), Eşref Şaban (778/1376), Zâhiriyye (788/1386), Eşrefiyye (825/1422), Gavriyye (909/1503), Cevheriyye ve Mahmudiyye medreselerinde birer kütüphane vardı.[283]

Bu medrese kütüphaneleri arasında en ünlüsü Cemaleddin Mahmud b. Ali el-Ustâdâr ez-Zahirî'nin 797/1395'te Mahmudiyye medresesinde kurmuş olduğu Mahmudiyye Kütüphanesi'dir.[284] Makrizî bu kütüphaneden bahsederken "Mısır ve Şam diyarında misli yoktur... Burada her fenden kitap mevcuttur," demektedir.[285] Sehâvî'den öğrendiğimize göre, bu kütüphanenin hâfız-ı kütübü el-Fahr Osman et-Tâğî, vâkıfın dışarıya kitap ödünç vermeme şartına uymayıp da kütüphanedeki kitapların onda bir kadarını (400 cilt) zâyi ettiğinde, 826 (1423) tarihinde görevinden azledilmiş ve İbn Hacer el-Askalanî, kütüphanedeki kitaplar çok değerli olduğundan, kitaplara nezaret etme işini üzerine almıştır. İbn Hacer kütüphane için biri alfabetik, diğeri konularına göre olmak üzere iki katalog hazırlamış, kendi kitaplarını da bu kütüphaneye bağışlamıştır.[286] Yine Sehâvî'den

279 Seyyid en-Neşşâr, *Târihü'l-Mektebât fî Mısr:el-Asrü'l-Memlûkî*, Kahire, 1993, s. 83.

280 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 71, 73; Eche, *Aynı eser*, s. 264.

281 Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 251.

282 Seyyid en-Neşşâr, *Aynı eser*, s. 86.

283 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 85-89; Eche, *Aynı eser*, s. 256-257; Muhammed Kemaleddin İzzeddin, *el-Hareketü'l-İlmiyye fi Mısr: Devletü'l-Memâliki'l-Çerâkise*, Beyrut 1990, s. 76-77; Jonathan Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo*, Princeton 1992, s. 196-197.

284 Muhtarüddin Ahmed, "Mahmud b. Ali el-Ustadar ez-Zâhiri", *Meçelle-i 'ulûm-i İslamiyye*, c. I/1, (1960), s. 123-146.

285 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 88'den naklen; Eymen Fuad Seyyid, *Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye: Tarihuhâ ve Tatavvuruhâ*, Kahire 1996, s. 16.

286 Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire,1997, s. 255-256'dan naklen.

öğrendiğimize göre Celâleddin Süyûtî eserlerinin çoğunu Mahmudiyye Kütüphanesi'ndeki eserlerden yararlanarak yazmıştır.[287] Celâleddin Süyûtî'nin ayrıca bu kütüphaneden ödünç kitap verilmesiyle ilgili olarak yazdığı *"el-Bezlü'l-Mechûd fi Hizâneti Mahmud"* adlı bir risâlesi vardır.

Cemaleddin Mahmud b. Ali el-Ustâdâr, Melikü'l-Eşref Şaban b. Hüseyin b. Kalavun'un (ö. 778/1376) Kahire'de kurduğu medrese ve kütüphanenin adını da değiştirmiş, burada da kendi adıyla anılan bir medrese ve kütüphane kurmuştur. Bu medrese bir süre sonra Melikü'n-Nasr Ferec b. Berkuk tarafından lağvedilip yerine Nasiriyye medresesi kurulmuştur.[288]

Medine'deki Şihabiyye, (726/1326) medresesinde de burada ders veren müderrislerin ve ziyaretçilerin yaptıkları kitap vakıflarıyla zengin bir kütüphane oluşmuştu.[289] Sehâvî bu kütüphanede, "Sayılmayacak derecede çok kitap bulunduğunu," söyler.[290] Memlûk sultanlarından el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay (ö. 901/1496) Mekke'de, Mescidü'l-Haram yanında kurduğu medrese ve ribatta birer kütüphane kurmuştur.[291] 884 (1479) tarihinde yapımı tamamlanan medresede kurduğu kütüphaneye Sultan Kayıtbay bir de hâfız-ı kütüb tayin etmiştir.[292] XVI. asır müelliflerinden Kutbüddin Nehrevâlî Mekke'deki Eşrefiyye Medresesi'nin kütüphanesinde bulunan zengin koleksiyondaki nefîs yazmaların çoğunun ödünç verme neticesinde kaybolduğunu, kütüphanede sadece 300 cilt eser kaldığını ve kendisinin büyük bir çaba harcayarak ödünç alınan bazı kitapları tekrar kütüphaneye kazandırdığını Mekke tarihiyle ilgili eserinde nakleder.[293] Kayıtbay'ın Medine'deki medresesinde de bir kütüphane bulunmaktaydı.[294]

287 Fua'd Seyyid, "Nassânı Kadimani fi İ'âreti'l-Kütüb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, c. IV/1, (1958), s. 128-129'dan naklen.

288 Eche, *Aynı eser*, s. 258-259; Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 88-89.

289 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 86.

290 Adnan Muhammed Fâyiz Hârisî, *İmâretü'l-Medrese fi Mısr ve'l-Hicâz: Fi'l-Karn 9h-15m, Dirâse ve Mukârene*, Mekke 1418/1997, s. 394.

291 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 90 ve 112; Nâsır Abdullah Sultan el-Berekâtî, "et-Tatavvuru't-Tarihî li-Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkiyyi'ş-Şerîf", *el-Usûr*, c. II/2, (London 1987, s. 323; Halid Muhsin Hassan el-Câbirî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi'l-Hicaz Hilale'l-Asri'l-Memlûkî*, London 2005, s. 307.

292 İsmail Ahmed İsmail, "Medresetü's-Sultan Kayıtbay fi'l-Mescidi'l-Haram", *el-Arab*, c. XIV/1-2, Riyad 1979-1980, s. 88; Doris Behrens-Abouseif, "Qayıtbay's Foundation in Medina, the Madrasah, the Ribat and Dashishah", *Mamluk Studies Review*, c. II, Chicago 1998, s. 71.

293 *Kitâbu'l-İ'lâm bi-A'lâmi Beyti'llâhi'l-Harâm*, haz. Wüstenfeld, Göttingen 1274, s. 225; İsmail Ahmed İsmail, a.g.m. s. 88.

294 Halid Muhsin Hassan el-Câbirî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi'l-Hicaz Hilale'l-Asri'l-Memlûkî*, London 2005, s. 307.

Sultan Kayıtbay, Kudüs'teki Eşrefiyye Medresesi'ni 887'de (1482) tamir ettirdiğinde burada da zengin bir koleksiyona sahip bir kütüphane kurmuştur.[295] Sultan Berkuk da Kahire'de 788 (1386) yılında iki saray arasında inşa ettirdiği medreseye birçok kitap vakfederek bir kütüphane tesis etmişti.[296] Memlûkler devrinde Mısır'da kurulan medreselerden Aytmış el-Bagasî, Antabi ve Malikiyye medreselerinde de birer kütüphane bulunduğunu kaynaklardaki bazı kayıtlardan öğrenmekteyiz.[297]

Ortaçağ'da İslâm devletlerinde kurulan hastahane kütüphanelerine Memlûkler de bir yenisini ilave etmişlerdir. el-Melikü'l-Mansur Kalavun'un yaptırdığı hastahanenin içinde yer aldığı külliyede bir de kütüphane bulunmaktaydı.[298] Kütüphaneye tayin edilen hâfız-ı kütüb aylık 40 dirhem ücret alıyordu[299] ve kendisine beş yardımcı verilmişti. Bu kütüphaneye ünlü hekim İbnü'n-Nefîs de kitaplarını bağışlamıştı.[300] Makrizi ve Cebertî'nin nakillerinden bu kütüphanedeki kitapların bir kısmının kaybolduğunu, bir kısmının da çıkan bir yangında yandığını öğreniyoruz.[301]

Memlûkler devrinde yaygın medrese kütüphaneleri yanında câmilerde de kütüphaneler tesis edilmişti. I. Baybars'ın, Kahire dışındaki câmisinde kurduğu kütüphaneye devrin ulemâsından Yahyâ b. Abdülvehhâb b. Abdürrahîm ed-Demenhûrî (ö. 721/1321) kitaplarını bağışlamıştı. Emîr İzzeddin Aydemir'in Bulak'ta 737'de (1337) yaptırdığı câmisinde ve Şemseddin el-Vâsıtî'nin yine Bulak'taki câmisinde de birer kütüphane vardı.[302]

Yemen bölgesi, tarih boyunca birkaç Müslüman hanedanın hâkimiyeti altında yaşamış ve bu hanedanlardan özellikle Resulîler ve Zeydîler devrinde bölgenin kültür hayatında büyük bir canlanma görülmüştür. Küçük kasabalara kadar yayılan câmi ve medreselerde birçok kütüphaneye de yer verilmiştir. Bunların İslâm dünyasının uğradığı istila hareketlerinden etkilenmemesi ve Yemen bölgesinde yetişen birçok âlimin eserlerini ihtiva etmesi önemli bir husustur. Bu sayede asırlarca karanlıkta kalmış birçok

295 Ali es-Seyyid Ali Mahmud, "Mektebâtü'l-Kudüs, fi Asri Selâtini'l-Memâlik", *Mecelletü'l-Mektebât ve'l-Ma'lumâti'l-Arabiyye*, c. IV/4, London 1984, s. 9.

296 Ulrich Haarmann, "Mamluk Endowment Deeds As a Source For the History of Education in Late Medieval Egypt", *Al-Abhath*, c. XXVIII, Beyrut 1980, s. 36; Şehabettin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 117-118.

297 Eche, *Aynı eser*, s. 258; Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 89; Leonor Fernandes, "Mamluk Politics and Education: The Evidence from Two Fourteenth Century Waqfiyya", *Annales Islamologiques*, c. XXIII, Caire 1987, s. 92.

298 Abdüllatif İbrahim, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire, 1962, s. 17-19.

299 Eche, *Aynı eser*, s. 260.

300 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 107.

301 Eche, *Aynı eser*, s. 261.

302 Abdüllatif İbrahim, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962, s. 16.

değerli eser, bugün biraz fakirleşmiş olsalar da, Yemen kütüphanelerinde ortaya çıkmaktadır. Mu'tezilî ve İsmailî mezhebi ile ilgili önemli eserler bu kütüphaneler sayesinde günümüze ulaşabilmiştir.

Çeşitli kaynaklardan öğrendiğimize göre Câmi-i San'a, Câmi-i Zebid, Mescid-i Eşâir (Zebid), Câmi-i Muzaffer (Taiz), Câmi-i İmam Hâdî (Sa'de), Câmi-i İbb, Câmi-i Ravza, Kubbet-i Talha, (San'a), Kubbetü'l-Mehdi (San'a) ve Câmiü'z-Zafirî'de (Zebid) kütüphaneler mevcuttu.[303] Özellikle Taiz ve Zebid bölgelerinde toplanan medreselerde önemli kütüphaneler bulunmaktaydı. Resulî sultanlarından el-Melikü'l-Müeyyed Davud'un 672 (1273) yılında Taiz'de kurduğu medresede zengin bir koleksiyondan oluşan bir de kütüphane vardı.[304] Kaynaklar burada mevcut kitap sayısını yüzbin olarak verirler.[305] Kütüphanede görevli on müstensihin istinsah ettiği eserler de, mukabele işlemi tamamlandıktan sonra koleksiyona katılırdı. Davud b. Muzaffer'in kitaba olan düşkünlüğünü bilenler, ona hediye olarak çeşitli eserleri takdim etmekte ve karşılığını fazlasıyla almaktaydılar. Yakut'un hattıyla *Kitabu'l-Egânî*'nin bir nüshası hediye edildiğinde câize olarak bir rivâyete göre 200, diğer bir rivâyete göre de bin Mısır dinarı vermişti.[306]

Resulî sultanlarından el-Melikü'l-Eşref İsmail'in 800 (1398) tarihinde Taiz'de, el-Melikü'z-Zâhir Yahya b. İsmail'in yine aynı şehirde yaptırdıkları Eşrefiyye ve Zâhiriyye medreselerinde çeşitli ilim dallarındaki kitaplardan oluşan kütüphaneler vardı.[307] Zimar'da 947 (1540) tarihinde İmam Şerefüddin'in veya oğullarından Emir Şemseddin'in yaptırdığı medresede (Medresetü'ş-Şemsiyye) ulemâdan bir zatın kurduğu zengin kütüphane önce kitapları ödünç alıp getirmeyen ulemânın davranışları daha sonra da bu bölgeyi ele geçiren Ebû Fariğ'in yağmalaması sonucu yok olup gitmiştir.[308] Taiz'de kurulan Medresetü'r-Reşidiyye, Medresetü'l-Cevher, Medresetü'l-Abbasiye, Medresetü's-Selâme ve Zebid'de kurulan Medresetü'l-Ömeriyye, Medresetü İbnü'l-Cellad, Medresetü Mehâlibiyye, Medresetü Müzcade ve Medresetü Ridvaniyye'de kütüphaneler mevcuttu.[309] Cened'deki Mikâil, İbb'deki Esediyye ve Nüzzâriyye,

303 İsmail b. Ali el-Ekva', "et-Türâsü'l-Fikri fi Gâbiri'l-Yemen ve Hâdirihi", *Mecelletü'l-Mecmâi'l-Lugati'l-Arabiyye'l-Ürdüni*, IV/11-12 (1981), s. 80-81.

304 Yahya Sâ'atî, *el-Vakf ve Bünyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988, s. 85.

305 İsmail b. Ali el-Ekva', a.g.m. s. 79-80.

306 İsmail b. Ali el-Ekva', *el-Medârisü'l-İslamiyye fi'l-Yemen*, Beyrut 1986, s. 203.

307 İsmail b. Ali el-Ekva', *Aynı eser*, s. 268, 296; Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 89.

308 İsmail b. Ali el-Ekva', *Aynı eser*, s. 371.

309 İsmail b. Ali el-Ekva', *Aynı eser*, s. 31, 194, 240, 248, 252, 253, 318, 322; Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 87.

Habalî'deki Beni Hadar ve Zi-Ya'mi'deki İbni Battal medreselerinde de kütüphaneler bulunduğunu tarihî kaynaklardaki çeşitli rivâyetlerden öğrenmekteyiz.[310]

İran'ın güney ve batı bölgeleriyle Irak'ta hüküm süren Büveyhî hanedanının özellikle Irak kolu, kültür sahasında ortaya koyduğu faaliyetlerle de temayüz etmiştir. Muizü'd-devle'nin (334-356/945-967) veziri Ebû Muhammed el-Muhellebî'nin sarayı, âlimlerin, şâirlerin ve sanatkârların muntazaman toplandıkları bir yer haline gelmişti.[311] Muizü'd-devle'nin oğulları Bahtiyar ve Habeşî büyük bir kitap meraklısıydılar. Bahtiyar'a karşı başkaldıran Habeşî yenilip de serveti müsadere edildiğinde kütüphanesinden 15.000 cilt kitap çıkmıştı.[312]

Rüknü'd-devle'nin oğlu Adudü'd-devle (367-372/978-983) siyasi alandaki başarılarının yanında ülkesinin imarı konusunda yaptığı faaliyetler ve kültür sahasında gerçekleştirdiği hizmetleriyle de tanınır.[313] Devrinde özellikle matematik, astronomi ve tıp alanlarında Abdurrahman es-Sufî, Ebû'l-Kasım Antakî, Ali b. Abbas el-Mecusî, Cebrail b. Buhtişu gibi dehalar yetişmiştir. Kitaba da çok düşkün olan Adudü'd-devle Şiraz'daki sarayında çok zengin bir koleksiyondan oluşan bir kütüphane kurmuştu. Bu kütüphaneyi Adudü'd-devle'nin sağlığında ziyaret eden ünlü coğrafyacı Muhammed b. Ahmed el-Makdisî'ye göre mütevelli, hâfız-ı kütüb ve nâzır tarafından yönetilen bu kütüphanede kitaplar, bir holün iki tarafında yer alan odalardaki raflarda konularına göre sıralanmıştı ve her kısmın müstakil bir fihristi bulunmaktaydı.[314] Makdisî, kütüphanede Adudü'd-devle'nin zamanına kadar te'lif edilmiş bütün kitapların mevcut olduğunu söylemektedir.[315] Bu kütüphanenin kütüphanecisi, Adudü'd-devle'nin sağlığında fakihlerden Fars eyaleti kadısı Ebû Mansûr eş-Şîrâzî, Bahâüddevle döneminde hattat İbnü'l-Bevvâb'dı. Kaynaklarda bu kütüphanenin Bahaü'd-devle zamanında da varlığını sürdürdüğüne dâir kayıtlar mevcuttur.[316]

310 İsmail b. Ali el-Ekva', *Aynı eser*, s. 35, 124, 127, 348; Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 86.

311 Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, Calcutta 1964, s. 169-170.

312 Mafizullah Kabir, "Libraries and Academies During the Buwayhid Period-946 A.D. to 1055 A.D., *IC*, c. XXIII/1 (1959), s. 31; Heribert Busse, *Chalif and Grosskönig, Die Buyiden im Iraq, (945-1055)*, Weisbaden 1969, s. 524; G. Avvâd, *Aynı eser*, s. 223.

313 Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty*, s. 170.

314 S. M. İmamüddin, *Some Leading Muslim Libraries of the World*, Bengladesh 1983, s. 30.

315 G. Avvâd, *Aynı eser*, s. 126-129'den naklen; Kabir Ahmad Khan, "Library Movement in the Muslim World", *IC*, c. 56/4, (1982), s. 308.

316 Hammâde, *Aynı eser*, s. 111-113.

Necef'teki Hz. Ali'nin meşhedinde mevcut olan kütüphaneye çeşitli zamanlarda sultanlar, emirler, vezirler ve âlimler tarafından önemli miktarda kitap bağışlanmıştı. Bu kitapların büyük bir bölümü müellif nüshası ve eski tarihli eserlerdi. Adudü'd-devle'nin bu kütüphaneye de önemli sayıda kitap bağışladığı bilinmektedir.[317] Adudü'd-devle Bağdat'ta yaptırdığı hastahanede de bir kütüphane kurmuştu.[318]

Makdisî, Adudü'd-devle devrinde İbn Sevvâr adlı bir zat tarafından Basra ve Râmhürmüz'de iki kütüphane kurulduğunu nakleder.[319] Y. Eche'nin dârü'l-ilm sınıfına soktuğu Basra'daki kütüphane İbn Nedim'de Hizânetü'l-vakıf, Makdisî'de ise dârü'l-kütüb şeklinde geçer. Mu'tezilî fikirleri yaymak için tesis edilmiş bu iki kütüphaneden Basra'dakinde bu mezhebin doktrinini öğreten bir şeyh de bulunmaktaydı.[320] Makdisî ayrıca bu kütüphanelere yapılan vakıfların Mu'tezile mezhebini öğrenmek isteyen kişilere bazı imkânlar da sağladığını kaydeder.[321] Yine Makdisî'nin rivâyetinden Basra'daki kütüphanenin daha zengin olduğunu ve daha geniş bir okuyucu kitlesine hitap ettiğini öğreniyoruz.[322] İbnü'l-Esir ve İbnü'l-Cevzî 483 (1090) yılının vekayiini zikrederlerken Basra'nın bu yılın Cemâzielevvel'inde mehdilik iddia eden bir müneccimin taraftarlarınca yakıldığını ve bu sırada iki de kütüphanenin yok edildiğini söylerler.[323] Araştırıcılar bu iki kütüphaneden birinin İbn Sevvâr'ın kütüphanesi olduğu görüşündedirler.[324] Mackensen, *Ahsenü't-Tekâsim*'in, müellifi tarafından yapılmış bazı ilaveleri havi bir nüshasındaki bir kayıttan hareketle, İbn Sevvâr'ın Mu'tezilî fikirleri yaymak için Rey'de de bir kütüphane kurmuş olabileceğini söyler.[325]

Büveyhî vezirlerinden Ebu'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in Rey'deki ünlü kütüphanesinin hâfız-ı kütübü, tarihçi İbn Miskeveyh idi. İbnü'l-Amîd'in kütüphanesinde her fenden çok değerli ve nadir kitaplar bulunmaktaydı.[326]

317 Muhammed Hüseyin Zebidi, "el-Merâkizü's-Sekafiyye fi'l-Irak", *el-Müerrihü'l-Arabi*, c. 20 (1981), s. 213.

318 Hammâde, *Aynı eser*, s. 145; Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 107.

319 *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Leiden 1906, s. 413; Heribert Busse, *Chalif and Grosskönig, Die Buyiden im Iraq, (945-1055)*, Wiesbaden 1969, s. 524.

320 Makdisî, *Aynı eser*, s. 413; Eche, *Aynı eser*, s. 100; Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 236.

321 R. S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda", *AJSL*, c. 51, (1935-1936), s. 88.

322 Muhammed Hüseyin ez-Zebidi, "el-Merâkizü's-Sekafiyye...", s. 213.

323 G. Avvâd, *Aynı eser*, s. 139'dan naklen.

324 Eche, *Aynı eser*, s. 101; Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of the Abbasids", *IC*, c. III/2, (1929), s. 225; Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 37.

325 Mackensen, a.g.m. s. 90.

326 Hammâde, *Aynı eser*, s. 88.

İbnü'l-Amîd, kütüphanesi için temin etmek istediği kitapları satın alamazsa istinsah ettirirdi. Kaynaklardan öğrendiğimize göre bu kütüphanedeki kitaplar 100 deve yükü tutmaktaydı.[327] İbn Miskeveyh'in naklettiğine göre Sâmânî askerleri İbnü'l-Amîd'in sarayını yağmaladıklarında kitapları dışında her şeyini alıp götürmüşlerdi. İbnü'l-Amîd, kitaplarının yerinde durduğunu görünce İbn Miskeveyh'e, "Gidenlerin yerini doldurmak mümkündür. Kitaplarımın yerini ise tutacak bir şey yoktur," diyerek sevincini belli etmiştir.[328] İbnü'l-Amîd'in kütüphanesi daha sonra Sâhib b. Abbâd'a geçmişti.[329]

İbnü'l-Amîd'in yanında yetişen Büveyhî vezirlerinden Sâhib b. Abbad (ö. 385/995) diye maruf olan İsmail b. Abbad'ın Rey'de kurduğu 160 bin ciltlik[330] kütüphanenin kataloğu 10 cilt tutmaktaydı.[331] Sâmânî hükümdarı Nuh b. Mansur, Sâhib b. Abbad'a kendi hizmetine girmesi için haber gönderdiğinde o, "Dörtyüz devenin taşıyamayacağı kitaplarımı nasıl nakledérim," diyerek özür dilemiştir.[332] Kendisi de âlim ve şâir olan Sâhib b. Abbad, sarayında devrinin en ünlü âlimlerini ve sanatkârlarını toplamıştı.[333] Devrinde yazılan birçok eser ona ithaf edildiği gibi bu eserlerin müellif nüshaları da Sâhib b. Abbad'ın kütüphanesinde bulunmaktaydı.[334] Beyhakî'nin naklettiğine göre Gazneli Mahmud 420 (1029) tarihinde Rey'i aldığında ona Sâhib b. Abbad'ın kütüphanesinde rafizilikle ilgili bazı kitapların bulunduğu bildirilmiş o da bu kütüphanedeki ilm-i kelamla ilgili kitapların yakılmasını emretmiştir.[335] Muhtemelen bu kütüphanedeki kitapların bir kısmı da Gazneli Mahmud tarafından Gazne'ye götürülmüştür. Rey'i bu hadiseden bir asır sonra ziyaret eden Selame b. Gıyas'ın rivâyetinden anlaşıldığına göre kitapların bir kısmı ise Rey'de bırakılmıştı ve kütüphane varlığını sürdürmekteydi.[336] Moğol istilası bu kütüphanenin de varlığına son vermiş olmalıdır.[337]

327 Heribert Busse, *Aynı eser*, s. 529.

328 Muhammed Hüseyin ez-Zebidi, "Merâkizü's-Sekafiyye...", s. 206-207.

329 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ez-sadr-i İslâm tâ Asr-i Künûnî*, Tehran 1347, s. 8.

330 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Aynı eser*, s. 5.

331 Eche, *Aynı eser*, s. 324.

332 Hammâde, *Aynı eser*, s. 89-90.

333 M. A, Muid Khan, "As-Sahib ibn Abbad as a Writer and Poet", *IC*, c. XVII/2 (1943), s. 176-205.

334 R. S. Mackensen, a.g.m. s. 90-91.

335 R. S. Mackensen, a.g.m. s. 93.

336 R. S. Mackensen, a.g.m. s. 94.

337 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Aynı eser*, s. 76-82.

Şerefü'd-devle ve Bahaü'd-devle'nin vezirlerinden Ebû Nasr Sabur b. Erdeşir'in Bağdat'ın batısındaki Kerh mahallesinde 383 (993) tarihinde kurduğu kütüphane aynı zamanda bir tedris müessesesiydi.[338] İbni Şâkir el-Kütübî, İbni Kesir ve Aynî bu müessesenin İslâm dünyasında kurulan ilk vakıf medrese olduğunu ileri sürerler.[339] Bu koleksiyonda ünlü hattat İbn Mukle'nin hattıyla 100 mushaf mevcuttu.[340] Dârü'l-ilm diye adlandırılan bu kütüphanede ilk kuruluşunda 10.400 kitap vardı. Daha sonra bu sayı, yapılan bağışlarla ve âlimlerin eserlerinin birer nüshasını kütüphaneye vermeleriyle artmıştı. Ancak kütüphaneye bağışlanan her kitap kabul edilmemekteydi.[341] Kütüphanenin idaresi Şiîlerin elinde olmakla birlikte müderrislerin önemli bir kısmı Hanefî mezhebine mensuptu.[342]

Sabur b. Erdeşir'in kütüphanesi kurulduktan kısa bir süre sonra ulemâ ve şuarânın toplandığı bir merkez haline geldi.[343] Ünlü şâir Ebû'l-A'la el-Maarrî Bağdat'ta bulunduğu süre zarfında burada çalışmış ve o sırada bu kütüphanenin hâfız-ı kütübü olan Ebû Mansur'la dostluk kurarak risâlelerinden birini ona ithaf etmiştir. Kasidelerinden birinde de Ebû'l-A'la'nın bu kütüphaneye temas ettiği görülüyor.[344] Kaynakların rivâyetlerinden anlaşılacağı üzere bu kütüphanede nâzır ve hâfız-ı kütüb olarak çalışan kimselerin çoğu devrin ünlü âlimleriydi.[345] Dârü'l-ilm'in 70 yıl kadar süren hayatına Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in 451 (1059) tarihinde Bağdat'a girişi sırasında çıkan bir yangın son vermiştir.[346] Yangından artakalan eserleri gözden geçiren Tuğrul Bey'in veziri Amidü'l-Mülk Kündürî, bazılarını seçerek Horasan'a götürmüştür.[347]

338 Kâzım Müdürşâneci, "Kütüphane-i Şâpur b. Erdeşîr", *Kitâb ve Kitâbhâne der-İslâm,* Meşhed 1995, s. 84-94.

339 Eche *Aynı eser,* s. 115 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser,* s. 38; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye,* Beyrut 1998, s. 188.

340 es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefiyât,* c. 15, s. 73; Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât,* c. I, Kahire 1997, s. 236'dan naklen.

341 Eche, *Aynı eser,* s. 103-104; A. Metz, *el-Hadaretü'l-İslamiyye fi'l-Karni'r-râbi'i'l-hicri,* çev. Muhammed Abdülhadi Ebu Rîde, Beyrut 1967, s. 329-330.

342 İhsan Abbas, *Buhûs ve Dirâsât fi'l-Edebi ve't-Tarih,* c. I, Beyrut 2000, s. 438-439.

343 Hammâde, *Aynı eser,* s. 130-132; Mafizullah Kabir, a.g.m. s. 33.

344 Muhammed Hüseyin Zebîdî, "el-Merâkizü's-Sekafiyye...", s. 210-211.

345 Eche, *Aynı eser,* s. 108-111; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye,* Beyrut 1998, s. 187-188.

346 Eche, *Aynı eser,* s. 116; Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ve Kitâbhânehâ-yı Umûmî,* c. I, Tehran, t.y. s. 29.

347 G. Avvâd, *Aynı eser,* s. 145; Heribert Busse, *Chalif und Grosskönig...,* s. 527. Bu kütüphane hakkında geniş bilgi almak için bkz: Kâzım Müdürşâneci, *Kitâb ve Kitâbhâne der-İslâm,* Meşhed 1995, s. 84-94; Ahmet Güner, "Sâbûr b. Erdeşîr ve Dârü'l-İlmi", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* no. XIII-XIV, İzmir 2001, s. 65-92.

Devrinin en ünlü Şiî âlimi ve Sabur b. Erdeşir'in damadı Şerif er-Radî'nin (ö. 406/1015) Bağdat'ta kurduğu dârü'l-ilmin içinde "hizânetü dârü'l-ilm" diye adlandırılan bir kütüphane mevcuttu.[348] Şerif Radî'nin kardeşi, âlim ve şâir Şerif el-Murteza'nın (436/1044) Bağdat'ta kurmuş olduğu kütüphanede de 80.000 ciltlik bir koleksiyon bulunduğuna dâir rivâyetler vardır.[349]

İzzü'd-devle Ebû Kalicar'ın vezirlerinden Ebû Mansur b. Şah Merdan'ın Basra'da kurduğu kütüphane, bu şehirde tesis edilen en eski kütüphanelerden biriydi. İbnü'l-Esir'in nakline göre bu kütüphanede nefîs kitaplar mevcuttu.[350] Ahsa bedevilerinin 348 (959) tarihinde Basra'yı yağmalamaları sırasında bu kütüphane yok olmuştur.[351]

Büveyhî vezirlerinden Kıvamu'd-devle İmadü'd-din Ebû Mansur el-Adil ibni Mafenne'nin (ö. 433) Firuzabad'da kurduğu kütüphanede mevcut kitap sayısını İbnü'l-Cevzî 19.000, İbnü'l-Esir ve İbn Kesir ise 7.000 olarak verirler.[352] Bu kütüphanede ünlü hattat İbn Mukle'nin hattıyla 4.000 varak mevcuttu.[353] Isfahan'daki Câmi-i Kebîr'de Vezir Ebû'l-Abbas Ahmed ed-Dabbî'nin kurduğu kütüphanedeki çeşitli ilimlere dâir kitapların kataloğu üç büyük cilt tutmaktaydı.[354]

Büveyhîler devrinde kurulan kütüphaneler arasında Adudü'd-devle'nin oğlu Şerefü'd-devle'nin Şiraz'da ve Mecdü'd-devle'nin Rey'de kurdukları kütüphaneleri de saymak gerekir.[355]

Horasan ve Mâveraünnehir bölgesinde iki asır kadar bir zaman hüküm süren Sâmânîler döneminde Horasan, Buhara, Herât ve Merv gibi şehirlerde kurulan medreselerde kütüphaneler de mevcuttu.[356] Ebû'l-Fadl Ubeydullah b. Ahmed el-Mîkâlî, Nişâbur'da bir kütüphane kurmuştu. Abdurrahman Sülemî'nin Nişâbur'daki tekkesine bitişik bir de kütüphanesi vardı. İbnü'l-Esir Kazvin'deki, Süyûti de Merv'deki bir câmide bulunan kütüphanelerden söz ederler.[357]

348 G. Avvâd, *Aynı eser,* s. 231; Mafizullah Kabir, a.g.m. s. 33.

349 Heribert Busse, *Chalif und Grosskönig...,* 528; G. Avvâd, *Aynı eser,* s. 234-235

350 G. Avvâd, *Aynı eser,* s. 139.

351 Muhammed Hüseyin ez-Zebidi, a.g.m. s. 214.

352 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser,* s. 45; Heribert Busse, *Aynı eser,* s. 528.

353 Mafizullah Kabir, a.g.m. s. 32.

354 Zenûbe Nâdî Mürsî, "Edvâün 'Ala Ba'di Mezâhiri'l-Hadareti fi Medineti Isfahan fi'l-Ahdi'l-Büveyhî", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb, Câmiâtü'l-Kahire,* c. 58, no. 4, Kahire 1998, s. 201; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran,* Tahran 1381, s. 112.

355 Büveyhîler dönemi kütüphaneleri için ayrıca bkz: Ahmet Güner, "Büveyhi Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* no. XIII-XIV, İzmir 2001, s. 35-63.

356 Gulam Faruk Nilâb Rahîmî, *Seyr-i Târihî Kitâbhânehâ der-Afgânistan,* Tehran 1361, s. 107-115.

357 İhsan Zennûn es-Sâmirî, *el-Hayatü'l-İlmiyye, Zemenü's-Samâniyyîn,* Beyrut 2001.

Sâmânîlerin hükümet merkezleri olan Buhara'da kurdukları zengin kütüphaneden de tarihî kaynaklar çeşitli vesilelerle bahsederlerse de bu konudaki bilgilerimizin çoğunu Sâmânî Hükümdarı Nuh b. Mansur devrinde (365-387/976-997) bu kütüphanede bulunmuş ve bir süre burada çalışmış olan İbn Sina'ya borçluyuz. Herkese açık olmayan bu kütüphaneden İbn Sina, bir imami propagandacısı (dâî'si) olan oğlunun tavassutuyla Nuh b. Mansur'u tedavi edip iyileştirdiği için özel bir müsaadeyle yararlanabilmişti.[358] İbn Sina bu kütüphaneyi şöyle tasvir etmektedir:

> Çok odalı bir eve girdim; her odada kitap sandıkları üst üste yığılmıştı. Bir odada Arapça kitaplar ile şiir kitapları, başka bir odada fıkıh kitapları ve bu şekilde her odada bir ilme ait kitaplar vardı. Eski yazarların kitaplarının fihristini (*Kitâbu'l-evâ'il*) okudum ve bana lazım olanlarını aldım. Adları bile birçok kimse tarafından bilinmeyen kitaplar gördüm. Bundan önce ve sonra bu kadar büyük sayıda kitabı bir arada hiçbir zaman görmedim. Bu kitapları okudum ve faydalandım ve herkesin kendi ilmindeki değerini öğrenmiş oldum.[359]

Bu kütüphaneyi İbn Sina'nın, elde ettiği bilgilerin başka kimseler tarafından öğrenilmemesi için yaktığına dâir mevcut rivâyetler[360] Müslüman müellifler ve araştırmacılarca kabule layık görülmemiştir.[361]

Sâmânîlerin sınırlarında teşekkül etmeye başlayan Gazneli devleti tam bağımsızlığını Sultan Mahmud devrinde kazandı. Gazneli Mahmud "kâfirlerin çekici" olarak şöhret kazanması yanında[362] İslâm dünyasında Sünnî akidenin müdafii olarak da tanındı. 420 (1029) tarihinde Rey'i Büveyhîlerden aldığında şehrin hâkimi Mecdü'd-devle'yi sürdü, bazı Batinî ve İsmailîleri katletti, birtakım rafizî kitaplarını da yaktırttı. Bu arada Sâhib b. Abbad'ın yüz bin ciltlik kütüphanesi de büyük zarar gördü. *Tarih-i Beyhak*'da Sultan Mahmud Rey'e geldiğinde kendisine bu kitapların rafizî ve münkirlerin eserleri olduğu söylendiği ve onun da kelâm ilmiyle ilgili bazı kitapları yaktırdığı nakledilir.[363] Ancak kaynaklar, Mahmud'un zararsız

358 Hammâde, *Aynı eser*, s. 109-110; Muhammed Hasan Abdülkerim el-İmâdî, *Horasan fi'l-Asri'l-Gaznevî*, Yermuk 1997, s. 254.

359 V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981, s. 15.

360 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ve Kitâbhâneha-yı Umûmî*, c. I, Tehran, t.y. s. 32; Gulam Faruk Nilâb Rahîmî, *Seyr-i Târihî Kitâbhâneha der-Afgânistan*, Tehran 1361, s. 110; Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese)", *Araştırma (D.T.C.F. Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c. I, Ankara 1963, s. 18.

361 Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of the Abbasides", *IC*, c. III/2, (1929), s. 218; Hammâde, *Aynı eser*, s. 110.

362 C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, s. 226, çev. E. Merçil - M. İpşirli, İstanbul 1980.

363 R. S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda", *AJSL* c. 51, (1934-1935), s. 93.

gördüğü binlerce kitabı da başşehir Gazne'ye götürdüğünü söylerler. Mahmud, Rey'den, Isfahan'dan, Deylem'den ve fethettiği diğer şehirlerden getirdiği kitaplarla Gazne'de yaptırdığı medresede bir kütüphane kurmuştur.[364]

Gazneliler döneminde Nişâbur'da Sultan Mahmud'un kardeşi Nasr b. Sebük Tegin tarafından tesis edilen Sa'diyye Medresesi'nde bir kütüphane mevcuttu. Yine bu şehirdeki Ebû Sa'îd, Beyhakiyye, Hoca Mîrek ve İsferâyîniyye medreselerinde de birer kütüphane vardı.[365] Gazne şehrinde Sultan II. Mes'ûd'un kurduğu kütüphanenin bir süre hâfız-ı kütüblüğünü yapan şâir Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, divânında yer alan çeşitli şiirlerde kütüphanenin koleksiyonunun zenginliğine ve düzenine temas eder.[366] Gazneli Mahmud'un kütüphanesiyle şehirdeki diğer medrese ve câmi kütüphaneleri 550 (1155) yılında Gazne'yi alan Gur Sultanı Alâaddin Hüseyin tarafından tahrip edilmiştir.[367]

Hârizm bölgesinde, Hârizmşahlar devletinin hüküm sürdüğü devrede (470-628/1077-1231), Merv, Mervu'r-rûd, Gürgenç gibi bazı şehirlerde kütüphaneler mevcut olduğunu Yakut el-Hamevî ve İbnü'l-Esir gibi müelliflerin rivâyetlerinden öğrenmekteyiz. Moğol istilasından önce Merv'de üç yıl kalan ve yazacağı eserleri için malzeme toplayan Yakut bu şehirde kendi zamanında bazıları câmi, medrese ve hankahlarda bazıları da müstakil binalarda olmak üzere on kütüphane bulunduğunu söyler. Yakut'a göre bu kütüphanelerden genellikle rehin vermeden ödünç alınabiliyordu ve kendisi de 616 (1219) yılında Moğol tehdidi yüzünden bu şehirden ayrılıncaya kadar bundan oldukça yararlanmıştı.[368]

Hârizm hükümdarlarından Hârizmşah Atsız ile Hârizmşah Muhammed ilim erbabını eser telifine teşvik için büyük gayret sarf etmişler ve Hârizm'de birer kütüphane kurmuşlardır.[369] Hârizmşah Muhammed'in kütüphanesi 616'da (1219) Moğol istilası sırasında yakılıp yağmalanmıştır. Hârizmşah Tekiş'in veziri Nizâmü'l-Mülk Mesud (ö. 596/1200) Hârizm'de yaptırdığı medresede bir de kütüphane kurmuştu.[370] Gürgenç

364 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ve Kitâbhâneha-yı Umûmî*, c. I, Tehran, t.y. s. 35; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381, s. 46.

365 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Aynı eser*, s. 38; Gulam Faruk Nilâb Rahîmî, *Seyr-i Târihî Kitâbhâneha der-Afgânistan*, Tehran 1361, s. 116-122.

366 Bazı örnekler için bkz: Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Aynı eser*, s. 33.

367 Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of the Abbasids", *IC*, c. 3/2 (1929), s. 226.

368 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Aynı eser*. s. 42-43; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of Khwarazamshahs*, Karachi 1978, s. 216 ; Hammâde, *Aynı eser*, s. 127-128.

369 Gulam Faruk Nilâb Rahîmî, *Seyr-i Târihî Kitâbhâneha der-Afgânistan*, Tehran 1361, s. 142-144.

370 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 81'den naklen.

ulemâsından Şihabeddin Hivekî, Şafiî câmii yakınında, Nesevî'nin deyimiyle, "Önce ve sonra emsali görülmemiş" büyük bir kütüphane yaptırdı. Şihabeddin Hivekî, Moğol istilasında bu kitaplardan ancak en değerlilerini kurtarabilmiş, diğerleri yok olup gitmiştir.[371]

Gurlular döneminde Herât şehrinde yüzlerce medrese olduğu kaynaklarda zikredilir. Bu medreselerin birçoğunda kütüphanenin bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Gur hükümdarlarından Alâaddin Cihânsûz ve Şehâbeddin Gûrî'nin birer kütüphanesi mevcuttu. Sultan Gıyaseddin Gûrî 597 (1201) yılında Mescid-i Câmi-i Herât'ı tamir ettirince burada bir kütüphane tesis etmişti.[372] İbnü'l-Esir, Gûrî Gıyaseddin'in sarayında oturan ve 1206'da vefat eden şâir Fahreddin Mübarek Şah b. Hasan el-Mervu'r-Rûdî'nin içinde kitaplar ve satranç oynamaya mahsus yerler bulunan bir han yaptırdığını ve burada âlimlerin kitap okuyup, cahillerin de satranç oynadığını nakleder.[373]

İsmailîlerin merkezi olan Alamut'ta da zaman içinde farklı coğrafyalardaki Batinîlerin gönderdikleri değerli kitaplarla zengin bir kütüphane teşekkül etmişti. Hülâgü Han bu bölgeyi ele geçirdiğinde kütüphaneyi ortadan kaldırmak istediyse de Ata Melik Cüveynî'nin ricâsı üzerine sadece İsmailî mezhebiyle ilgili kitapların ayrılıp yakılmasını emr etti.[374]

XIII. yüzyılda İran, Irak, Suriye, Filistin ve Anadolu'yu hâkimiyeti altına alan İlhanlı Hükümdarı Hülâgû özellikle Şam, Bağdat, Kahire, Semerkand, Buhara, Merv ve Nişâbur gibi İslâm dünyasının önemli merkezlerinde bulunan kütüphanelerdeki kitapların bir bölümünü yaktırdı bir kısmıyla da Merağa'daki rasathanesinde büyük bir kütüphane vücuda getirdi.[375] Tarihçi İbnü'l-Fuvâtî burada on yıl kadar çalıştı.[376] Kaynaklarda bu kütüphanenin kitap mevcudu 400.000 olarak gösterilir.[377] Bu kütüphane İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'id'in ölümü ve İlhanlı devletinin zayıflamasından

371 Barthold, *Aynı eser,* s. 526.

372 Gulam Faruk Nilâb Rahîmî, *Seyr-i Târihî Kitâbhânehâ der-Afgânistan,* Tehran 1361, s. 137-140.

373 Barthold, *Aynı eser,* s. 526; Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ez-sadr-i İslâm tâ Asr-i Künûnî,* Tehran 1347, s. 22.

374 Rükneddin Hümâyûn Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ve Kitâbhânehâ-yı Umûmî,* c. I, Tehran, t.y. s. 46-48; Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese)", *Araştırma (D.T.C.F. Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* c. I, Ankara 1963, s. 19.

375 Hümâyûn-Ferruh, *Aynı eser,* s. 50-52; Aziz Devlet-âbâdî, *Kitâbhâne-hâ-yı Azerbeycan,* Tebriz, t.y. s. 4-5; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran,* Tahran 1381, s. 151-153.

376 Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye,* Beyrut 1998, s. 243.

377 Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam,* 2. bs. Ankara 1988, s. 194, 205.

sonra Ak Koyunlu ve Celayir Oğulları tarafından yağmalanmıştır.[378] İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın da Tebriz yakınlarındaki külliyesinde bir kütüphane vardı.[379]

İlhanlı vezirlerinden Reşidüddin Fazlullah'ın VIII/XIV. yüzyıl başlarında Tebriz şehrinin kuzey-doğusundaki Sorhab'da inşa ettirdiği Rab'-ı Reşîdî'de de biri külliye içerisindeki mütevelli evininin yakınında (Beytü'l-kütüb), diğeri de medrese eğitiminin yapıldığı yerde (Dârü'l-kütüb) olmak üzere iki kütüphane mevcuttu.[380] Kütüphanenin yanında kitapçılık sanatıyla meşgul olan hattatlar, nakkaşlar, mücellidler ve musavvirlere ait atölyeler bulunmaktaydı.[381] Bu kurumun 713 (1314) tarihli vakfiyesinde külliyede bulunan kütüphaneyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. İki kütüphaneci bir münâvil-i kütüb ve bir de mübâdil-i kütübden oluşan bir personel kadrosuna sahip olan bu kütüphaneden bir ay süreyle depozit karşılığı ödünç kitap alınabilmekteydi.[382] 60.000 civarında kitap ihtiva etmekte olan bu kütüphane, kurucusunun idamından sonra yağmalanmıştır.[383]

Şeyh Safiyüddin'in (ö. 735/1334) türbesindeki kütüphane bu tarikat mensuplarının ve Şah Abbas'ın vakfettiği kitaplarla oldukça zenginleşmişse de Erdebil şehrinin çeşitli tarihlerdeki işgallerinde bazı kayıplar vermiş ve 1828 Rus işgalinden sonra da değerlileri seçilerek St. Petersburg'a götürülmüştür.[384]

378 Hümâyûn-Ferruh, *Aynı eser,* s. 52.

379 Aziz Devlet-âbâdî, *Kitâbhânehâ-yı Azerbeycan,* Tebriz, t.y. s. 10; Haneda Masashi, "Gâzâniyya in Tabrîz", *The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam,* c. II, Tokyo, s. 283-299; Osman G. Özgüdenli, "XIV. Yüzyılda Tebrîz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu", *Turco-Iranica, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları,* İstanbul 2006, s. 181.

380 Aziz Devlet-âbâdî, *Kitâbhânehâ-yı Azerbeycan,* Tebriz, t.y. s. 5-10; Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak", *T.T.K. Belleten* LXX, no. 258, Ankara 2006, s. 511. Osman G. Özgüdenli, "Bir İlhânlı Şehir Modeli: Rab'i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler", *Turco-Iranica, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları,* İstanbul 2006, s. 209-210.

381 Karl Jahn, "Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* c. IV/3-4, İstanbul 1971, s. 32.

382 Muhammed Taki Dâniş-Püjûh, "Gencûr u Bernâme-i o. Nigâhî be-Vakfnâmehâ-yı kitâbhânehâ, Şerâ'it be-Emânet-giriften-i Kitâbhâ ve Hukuk ve Mezâyâ-yı Kitâbdârân-i Güzeşte ve Usûl-i Vezâ'if-i ânân", *Hüner ü Merdüm,* no. 124-125, Tehran 1973, s. 37-41.

383 Bu konuyla ilgili geniş bilgi Osman G. Özgüdenli'nin mezkûr makalesinde bulunmaktadır.

384 Hümâyûn-Ferruh, a.g.e. s. 54-56; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran,* Tahran 1381, s. 32; Osman G. Özgüdenli, "Şeyh Safîu'd-dîn Erdebîlî'nin Türbesinde Bulunan Kitaplar", *Turco-Iranica, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları,* İstanbul 2006, s. 375-387; Ali Sinan Bilgili, "Devletlik Pir; Şeyh Safiyüddin-i Erdebilî Vakfı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli* no. 49 Ankara 2009, s. 47-94.

Moğolların bir bakıma devamı olan Timurlular'da diğer Moğol hükümdarlıklarının aksine kültür ve sanat alanında büyük bir inkişâf görüldü. Çağatay Türkçesi ile eser veren birçok şâir ve nâsir yetişti. Timur, Semerkand'daki câmiinde bir kütüphane kurduğu[385] gibi Timur'un oğullarından Şahruh da (1405-1447) Herât'ta 813'te (1412) yaptırdığı medresede zengin bir kütüphane kurmuştu. Oğlu Baysungur'un Herât'taki kütüphanesindeki sanat değeri yüksek birçok eser aynı padişah tarafından kurulan atölyelerde hazırlanmıştı.[386] Bu atölyelerde çalışan sanatkârların yaptıkları faaliyetlerle ilgili olarak hazırlanan bir rapor (arzadaşt) bize eserlerin hazırlanışıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir.[387] Şahruh'un diğer oğlu Uluğ Bey de Semerkant'taki rasathanesinde bir kütüphane kurmuştu.[388] Timur'un torunlarından Halil Sultan'ın Taşkent'teki kütüphanesi şehrin ilim hayatını canlandırmıştı.[389] Özellikle de Hüseyin Baykara'nın saltanatında (875/1470-912/1506) Timurlu kültürünün en parlak dönemi yaşandı. Baykara'nın kütüphanesinde dönemin en meşhur hattatları, nakkaşları çalışmaktaydı.[390]

Selçuklular onuncu asrın sonlarına doğru Müslüman olup İslâm dünyasına girdiklerinde bir süre Mâveraünnehr'de çatışan kuvvetlerin hizmetinde asker oldular. Bu alanda gösterdikleri birçok başarıdan sonra Bağdat'a girerek Abbasî halifelerini Şiî Büveyhîlerin vesâyetinden kurtardılar[391] ve askerliğin yanında kültür sahasında da varlıklarını ortaya koymaya başladılar. Kaynaklarda Tuğrul Bey'in veziri Amidü'l-Mülk el-Kündürî'nin, Selçuklu ordusu Bağdat'a girdiğinde Büveyhî Veziri Sabur b. Erdeşir'in yağmalanan kütüphanesinden binlerce kitap aldığı ve bunlarla bir kütüphane tesis ettiği nakledilirse de Kündürî'nin kütüphanesi hakkında kayda değer bir bilgi verilmez.[392]

385 Abbas Key Meniş, "Kitâbhâneha-yı İran der-Devre-i Tîmuriyân", *Dâniş*, no. 42, İslâmâbâd 1995, s. 102 ; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381, s. 47.

386 Meniş, a.g.m. s. 104-106; O. F. Akimushkin, "The Library-Workshop (Kitâbkhâna) of Baysunghur-Mîrzâ in Herât, *Manuscripta Orientalia*, c. III/1, Helsinki 1997, s. 14-24; Nakib Nakavî, "Seyrî der-Kitâbhaneha-yı İslâmî", *Mişkât*, no. 21, Meşhed 1367/1989, s. 170-172.

387 Bu rapor merhum M. Kemal Özergin tarafından yayımlanmıştır: "Timurlu Sanatına Dâir Eski Bir Belge, Tebrizli Ca'fer'in Bir Arzı", *Sanat Tarihi Yıllığı*, c. VI, İstanbul 1976, s. 471-518. Bu kütüphanedeki faaliyetlerle ilgili olarak ayrıca bkz: Thomas W. Lentz-Gleen D. Lowry, *Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Washington 1989, s. 159-236.

388 A. Sayılı, *Aynı eser*, s. 226, 281.

389 Meniş, a.g.m. s. 107.

390 Nakib Nakavî, a.g.m. s. 173-174.

391 C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, çev. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980, s. 147.

392 Hüseyin Emin, *Tarihü'l-Irak fi'l-Asri's-Selçuki*, Bağdad 1965, s. 395.

Askerî başarılarının yanında dinî ve fikrî sahada da faaliyet göstermeye başlayan Selçuklular Şiî düşünceye karşı Sünnî düşüncenin hâkimiyetini sağlamaya çalıştılar ve Büveyhîler ve Fatimîler döneminde birer Şiî propaganda merkezi haline gelmiş olan dârü'l-ilmlerin karşısına Sünnî fikirleri ve inançları öğretecek ve yayacak medrese modelini geliştirdiler. İslâm dünyasında her ne kadar Selçuklulara gelinceye kadar medrese fonksiyonunu gören bazı öğretim müesseseleri vardıysa da ilk teşkilatlı ve düzenli medreseler Selçuklu Veziri Nizâmülmülk tarafından tesis edildi.[393] Nizâmülmülk, Selçuklu Devleti'nin Nişâbur, Belh, Musul, Herât, Merv, Basra, İsfahan ve Tohâristan gibi şehirlerinde birçok medrese kurdu.

Nizâmülmülk'ün Selçuklu İmparatorluğu'nun çeşitli şehirlerinde kurduğu Nizâmiye medreselerinin en ünlüsü Bağdat'ta kurulan Nizâmiye Medresesi'dir. Halifenin sarayının yakınlarında 457 (1064) yılında yapımına başlanan medrese 459 (1066) yılında tamamlandı. Bu medresenin bir bölümünde dârü'l-kütüb diye adlandırılan bir kütüphane kurulmuştu. 462 (1070) tarihinde hazırlanan vakfiyesinden anlaşıldığına göre bu kütüphanede bir hâfız-ı kütüb bir de hâfız-ı kütübe yardımcılık yapacak bir müşrif görevlendirilmişti.[394] Kaynaklarda koleksiyonunun zenginliğinden ve bu koleksiyonda çok değerli kitaplar bulunduğundan bahsedilirse de kitap sayısı hakkında bir rakam verilmez. Çeşitli rivâyetlerden zaten zengin bir koleksiyona sahip olan bu kütüphanenin sonraki devirlerde yapılan bağışlarla daha da geliştiği anlaşılmaktadır.[395]

510 (1116) tarihinde medresenin yakınında çıkan bir yangın dolayısıyla kütüphane boşaltılmış ve daha sonra yeniden yapılan raflara kitaplar zarar görmeden tekrar yerleştirilmiştir.[396] İbnü'l-Esir'in naklettiğine göre 589 (1193) tarihinde Abbasî Halifesi Nâsır li-dinillah Nizâmiye Medresesi'nde yeni bir kütüphane inşa ettirmiş ve bu kütüphaneye kendi özel koleksiyonundan seçtiği eşi bulunmaz binlerce kitabı taşıtmıştı.[397]

Nizâmiye Medresesi'nin Moğol istilasında pek fazla bir zarara uğramadığı nakledilir. Ancak İbnü'l-Cevzî zamanında (ö. 597/1200) 6.000 kitaba sahip olan bu kütüphaneden zamanımıza herhangi bir eser ulaşmamıştır.[398] Nizâmülmülk'ün Isfahan'da kurduğu medresedeki kıymetli eserlerden

393 R. S. Mackensen, "Four Great Libraries of Medieval Baghdad", *Library Quarterly*, c. 2 (1932), s. 295; Hammâde, *Aynı eser*, s. 135-136.

394 Eche, *Aynı eser*, s. 169; G. Avvad, *Aynı eser*, s. 149.

395 G. Avvad, *Aynı eser*, s. 147-148; Nurullah Kisâî, *Medâris-i Nizâmiyye ve Te'sîrât-ı İlmî ve İctimâ'î-i ân*, Tehran 1374, s. 176-181.

396 Eche, *Aynı eser*, s. 169.

397 Angelika Hartmann, *an-Nâsır li-Dîn Allâh (1180-1225)*, Berlin 1975, s. 199-200.

398 G. Avvad, *Aynı eser*, s. 150-151.

oluşan kütüphane ise[399] 542 (1147) yılında çıkan bir isyanda yakılmıştır.[400] Nizâmülmülk'ün Nişâbur'da kurduğu medresede de bir kütüphane vardı ve bu medresede Ebû Hamid Gazâlî bir süre ders vermişti.[401]

Selçuklular devrinde Serahs, Nişâbur, Merv, İsfahan, Hemedan, Herât, Sâve, Rey, Belh, Bağdat, Basra, Musul ve Buhara gibi şehirlerde kurulan medreselerin çoğunda birer kütüphane bulunmaktaydı.[402] Yakut kendi zamanında sadece Merv'de on kütüphane bulunduğunu nakleder. Bu kütüphanelerin çoğu Selçuklular devrinde kurulmuştu. Sultan Sencer'in şarabdârı Azizüddin Ebû Bekir ez-Zencanî'nin kurduğu Aziziye Kütüphanesi'nde 12.000 cilt kitap bulunmaktaydı.[403] Aynı şehirde bulunan ve Hizânetü'l-Kemâliyye diye adlandırılan kütüphanenin kimin tarafından kurulduğu bilinmemektedir. Nizâmü'l-Mülk'ün bu şehirde kurduğu Nizâmiye Medresesi'nde de bir kütüphane mevcuttu.[404] Şerefü'l-Mülk Muhammed b. Mansur el-Müstevfi (ö. 494/1099) Merv'de kurduğu medresesine nefîs kitaplar vakfetmişti.[405] Sultan Sencer'in kaynaklarda zikredilen kütüphanesi de muhtemelen bu şehirde bulunmaktaydı. Ebû Ali Hasan b. Ali el-Kattân'ın Merv'de tesis ettiği kütüphane 536 (1142) yılında Hârizm Hükümdarı Atsız'ın askerleri tarafından yağmalanmıştı. Muînüddin Ebû Bekir es-Sem'ânî ile Şihâbeddin es-Sem'ânî'nin de Merv'de birer kütüphane kurdukları bilinmektedir. Ayrıca kaynaklarda bu şehirde Hatuniyye, Mecdü'l-mülk, Zamîriyye adlı kütüphaneler bulunduğuna dâir rivâyetler yer alır.[406] Belh'te de Ebû Sa'îd Halîl b. Ahmed b. İsmâil'in tesis ettiği medresede bir kütüphane vardı.

Yakut, Sâve şehrinden bahsederken bu şehrin 617 (1220) tarihine kadar mamur olduğunu ve daha sonra Tatar kâfirleri tarafından tahrip edildiğini, bu arada dünyada misli görülmemiş bir kütüphanenin de

399 Nurullah Kisâî, *Medâris-i Nizâmiyye ve Te'sîrât-ı İlmî ve İctimâ'î-i ân*, Tehran 1374, s. 224-225; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381, s. 114.

400 Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 396; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381, s. 37.

401 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ve Kitâbhâneha-yı Umûmî*, c. I, Tehran, t.y. s. 38; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381, s. 37.

402 Gulam Faruk Nilâb Rahîmî, *Seyr-i Târihî Kitâbhâneha der-Afgânistan*, Tehran 1361, s. 125-133; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 259-260.

403 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, a.g.e. s. 43; Hammâde, *Aynı eser*, s. 84; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of Khwarazamshahs*, Karachi 1978, s. 216.

404 Nurullah Kisâî, *Medâris-i Nizâmiyye ve Te'sîrât-ı İlmî ve İctimâ'î-i ân*, Tehran 1374, s. 240-242.

405 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ez-sadr-i İslâm tâ Asr-i Künûnî*, Tehran 1347, s. 39; Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 79; Merçil, a.g.m. s. 398.

406 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ez-sadr-i İslâm tâ Asr-i Künûnî*, Tehran 1347, s. 39.

yağmalanarak yok edildiğini söyler.[407] Bu kütüphane müstevfî Muvaffakü'd-dîn Ebû Tahir Hâtunî tarafından kurulmuştu ve zengin kitap koleksiyonu yanında astronomi ile ilgili aletleri de ihtiva etmekteydi.[408] Câmi-i İsfahan ve Câmi-i Nişâbur'daki kütüphanelerin varlığından da Yakut'un ve İmadeddin el-Kâtib el-İsfahanî'nin rivâyetleri dolayısıyla haberdar olmaktayız.[409] Nişâbur'daki kütüphaneler Gazan Han bu şehri ele geçirdiğinde yakılmıştır.[410] Serahs şehrinde Horasan Kadılkudâtı Muhammed b. Mansûr es-Serahsî bir hankah yaptırmış ve burada bir kütüphane kurmuştu. Senâî onun için yazdığı bir kasidede kütüphaneyi de över. Ayrıca Beyhakî bu şehirde zengin bir kütüphane bulunduğundan söz ederse de kütüphanenin kurucusu hakkında bilgi vermez. Kirman Selçuklu meliklerinden Muğisüddin Muhammed de (ö. 551/1156) Kirman'da bir kütüphane yaptırıp beş bin kitap vakfetmişti.[411] Büyük Selçuklu devletinin dağılmasından sonra bu hanedanın hüküm sürdüğü bölgelerdeki birçok kütüphane iç karışıklıklar sırasında büyük zarara uğramışlardır.[412]

Anadolu Selçukluları devrinde kurulan medreselerin birçoğunda kütüphane mevcuttu.[413] Çeşitli vakıf kayıtlarından Selçuklu sultanlarının ve ümerâsının da özel kütüphaneleri olduğunu öğrenmekteyiz.[414] Anadolu Selçukluları devrinde bir ilim ve irfan merkezi haline gelen Konya'da ilk Selçuklu kütüphanesini Şemseddin Altun-Apa kurmuştur. II. Kılıç Arslan'ın oğlu Rükneddin Süleyman Şah zamanında, 598 (1202) tarihinde yazılan vakfiyesine göre Altun-Apa Medresesi'nde (ilk mütevellisinin İplikçi-oğullarından olması dolayısıyla İplikçi-oğlu Medresesi diye de adlandırılır) bir kütüphane kuran Şemseddin Altun-Apa, vakıf mütevelli ve nâzırının her yıl kütüphane için ayrılan vakıf gelirlerinden 100 dirhem ile gerekli kitapları satın almalarını ve mevcut koleksiyonu

407 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 49'dan naklen.

408 E. Merçil, *a.g.m.* s. 398.

409 Yahya Sâ'atî, *Aynı eser*, s. 67-68.

410 Rükneddin Hümâyûn Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ve Kitâbhâneha-yı Umûmî*, c. I, Tehran, t.y. s. 37-38; E. Merçil, a.g.m. s. 398.

411 Erdoğan Merçil *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 178.

412 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ez-sadr-i İslâm tâ Asr-i Künûnî*, Tehran 1347, s. 34-35.

413 Müjgan Cunbur, "Selçuklu Devri Konya Kütüphanesi", *Selçuk Üniversitesi, Selçuk Dergisi*, c. II/1 (1986), s. 41; Mustafa Can, "Selçuklular Devri Konya Kütüphaneleri Tarihçesi", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, c. II/1 (1986), s. 51; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985, s. 92; Oktay Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, London 1971, s. 147.

414 S. Ünver, "Anadolu Selçukluları Zamanında Umumi ve Hususi Kütüphaneler", *Atatürk Konferansları II*, Ankara 1970, s. 8-10.

zenginleştirmelerini şart koşmuştur. Ayrıca bu vakfiyeyle rehin karşılığı medrese dışına ödünç kitap vermeyle ilgili bir şart daha konulmuştur.[415]

Selçuklu döneminin ünlü bilginlerinden Sadreddin Konevî'nin Konya'da Şeyh Sadreddin mahallesindeki hankahında da bir kütüphane mevcuttu. İmaretin 673 (1274) tarihini taşıyan Arapça kitabesinde burada kurulan dârü'l-kütüb ve vakfedilen kitaplarla ilgili şartların vakfiyede açıklandığı belirtilmiştir.[416] Câmiin batısında yer alan kütüphanede Sadreddin Konevi'nin şahsi kitapları yanında kendisinin ve üvey babası Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin elyazısıyla bazı eserleri bulunmaktaydı.[417] Vakfiyesi bulunamadığından kuruluş sırasında koleksiyonda mevcut eserleri tam olarak bilememekteyiz. Ancak Konya vakıf defterinde Sadreddin Konevi Kütüphanesi'ndeki kitapları gösteren 888 (1483) tarihli bir sayım kaydında yüz yetmiş kitabın isimlerinin verildiği bir liste vardır.[418] Bu listenin yardımıyla kütüphanenin muhtevası hakkında bilgi sahibi olmaktayız.

Muzaffer Burucirdi'nin yaptırdığı medresede (670/1271),[419] Eminüddin Mikâil'in Sivrihisar'da Ulucâmii yanında (673/1274)[420] Siraceddin Urmevî evlâdından Bedreddin Mahmud'un zevcesi Kutlu Melek Hatun'un yaptırmış olduğu Dârü'l-huffâzında, Emirü'l-hac-oğlu Müstevfi Ebû's-Sena Mahmud'un da Nizâmiye hankahında birer kütüphane kurduklarını çeşitli vakıf kayıtlarından öğrenmekteyiz.[421]

Selçuklu vezirlerinden Sahip Ata'nın Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde kurduğu medreselerde birer kütüphane mevcut olduğu S. Ünver'in bazı yazma eserlerin üzerlerindeki vakıf kayıtlarını incelemesiyle ortaya çıkmıştır.[422] Sahip Ata'nın Sivas'taki medresesinde (678/1280)[423] ve Konya'daki Karatay Medresesi'nde de bir kütüphane bulunmaktaydı.[424]

415 Osman Turan, "Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyyesi ve Hayatı", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, c. XI, no. 42 (1947), s. 202; M. Cunbur, a.g.m., 41-42; M. Can, a.g.m. s. 51.

416 Mehmet Önder, *Mevlânâ Şehri Konya*, Ankara 1971, s. 117, 121.

417 M. Cunbur, a.g.m. s. 42.

418 İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II; Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 1988, s. 30.

419 Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 35-40.

420 Hacer Sibel Ünalan, *a.g.e.* s. 146-152.

421 M. Cunbur, a.g.m., 42. Kutlu Melek Hatun'un vakfettiği kitaplardan birinin (Konya Yusufağa Kütüphanesi no. 4812) üzerindeki vakıf kaydı için bkz: Mikail Bayram, "Anadolu Selçukluları Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler", *Dünden Bugüne Konya'nın Kültür Birikimi ve Selçuk Üniversitesi*, Konya 1999, s. 49; a.g.m. *Selçuklular Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler*, İstanbul 2008, s. 136-138.

422 S. Ünver, a.g.m. s. 10.

423 VGMA. 604, s. 67-72.

424 Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *TTK Belleten*, c. XII, no. 45 (1948), s. 80; Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği*, c. IV, Ankara 1999, s. 56.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin inkırazından sonra bu bölgede teşekkül eden beyliklerde kısa zamanda ilim ve fikir hayatında önemli gelişmeler ortaya çıktı ve bu beyliklerin hüküm sürdükleri bölgelerde gerek Mâveraünnehir'den gerekse de Hicaz, Irak ve Mısır gibi bölgelerden gelen veya bu merkezlerde öğrenim gören ulemâ eğitim kurumlarının oluşmasında önemli bir rol oynadılar. Bu gelişmenin tabii bir neticesi olarak kütüphanelerin de teessüsü kaçınılmazdı. Ancak medreselerin bünyelerinde kurulan bu kütüphaneler mütevazı koleksiyonlarıyla sadece talebelere hizmet verebilmekte idi. Kastamonu'da Çandarlı İsmail Bey,[425] Atabey Gâzi[426] ve Muzafferüddin Gâzi,[427] Uluborlu'da Alâaddin Bey,[428] Birgi'de Aydınoğlu Mehmed Bey,[429] Kırşehir'de Cacaoğlu Nureddin Bey,[430] Niksar'da Yağı Basan,[431] Diyarbakır'da Zinciriyye ve Hatuniyye,[432] Beyşehir'de Eşrefoğlu,[433] Manisa'da İshak Bey,[434] Kütahya'da Yakup Çelebi[435] ve İshak Fakih (725/1325),[436] Sivas'ta Gök Medrese[437] ve Buruciyye[438] medreselerinde birer kütüphane bulunmaktaydı.

425 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1969, s. 138; Yaşar Yücel, *XIII-XV. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu Tarihi, Çoban-Oğulları Beyliği-Candar-Oğulları Beyliği*, Ankara 1988, s. 116-117; İsmet Kayaoğlu, "Candaroğlu İsmail Bey Vakfiyesi", *X. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, c. III, Ankara 1991, s. 1041-1047. Hâfız-ı kütübünün kadılığa geçişi dolayısıyla yeni bir hâfız-ı kütüb tayini için yapılan 21 Ramazan 1150 tarihli vakıf kaydı için bkz: Kastamonu ŞS. 35, s. 195.

426 Mehmed Behcet, *Kastamonu Âsâr-ı Kadîmesi*, İstanbul 1341, s. 101.

427 Fâzıl Çifçi, *Kastamonu Câmileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Ankara 1995, s. 258; Abdülkerim Abdulkadiroğlu, *Kastamonu'da Bayramîlik ve Şemsizâde Ailesi*, Ankara 2005, s. 62-63.

428 Böcüzâde Süleyman Sâmi, *Kuruluşundan Günümüze Isparta Tarihi*, İstanbul 1983, s. 97.

429 Hüseyin Rahmi Ünal, *Birgi (Tarihi, Tarihî Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları)*, Ankara 2001, s. 180-181.

430 Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1959, s. 99.

431 Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği*, c. IV, Ankara 1999, s. 44-45.

432 Ö. Soysal, *Aynı eser*, c. IV, s. 46-49.

433 Ö. Soysal, *Aynı eser*, c. IV, s. 76-77.

434 Sadık Karaöz, *Manisa İli Kütüphaneleri*, Manisa 1974, s. 17.

435 Ara Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi, Bir Deneme", *Kütahya*, İstanbul 1981-1982, s. 302-304; A. Osman Uysal, *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimarî Eserleri*, Ankara 2006, s. 126-127.

436 VGMA. 608, s. 296; Mustafa Çetin Varlık, *Germiyan Oğulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara 1974, s. 108-110; Ara Altun, a.g.m. s. 315; A. Osman Uysal, *Aynı eser*, s. 163; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 62-66.

437 Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, c. 1, Ankara 1969, s. 92-94; Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği II*, s. 55-58.

438 Rıdvan Nâfiz-Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Sivas Şehri*, Ankara 1928, s. 112; Sadi S. Kucur, *Sivas Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları-Vakfiyelere Göre-* Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 1993, s. 36.

Pervaneoğullarından Muînüddin Süleyman'ın beyliğin merkezi olan Sinop'taki kütüphanesi oldukça zengin bir koleksiyona sahipti.[439] Eretna Beyi Hacı Şadgeldi Paşa ve oğlu Emir Ahmed'in de özel kütüphaneleri olduğu bilinmektedir.[440]

Diğer taraftan İran Azerbeycanı'nda, Irak'ta ve Anadolu'nun doğusunda hüküm süren Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde, İslâm dünyasının önemli ilmî merkezlerine yakınlıklarından dolayı önemli sayıda kitaba sahip kütüphaneler ortaya çıkmıştır. Karakoyunlu ve Akkoyunlu hükümdarları İran coğrafyasındaki birçok öğretim kurumunda mevcut kütüphanelerdeki kitapları kendi merkezlerine taşımış ve kütüphaneler tesis etmişlerdir. Karakoyunlu hükümdarlarından Kara Yusuf ve Cihanşâh'ın saraylarında kıymetli eserlerden oluşan kütüphaneleri vardı.[441] Molla Câmii, Cihanşâh'ın kütüphanesine kendi eserlerinin bir takımını göndermişti.[442] Sanata ve sanatkârlara yakın ilgi gösteren[443] Akkoyunlu hükümdarlarından Hamza Bey, Uzun Hasan, Halil ve Yakub'un saraylarındaki kütüphanelerinde dönemin sanatkârlarının hazırladıkları eserler önemli bir yekûn tutmaktaydı.[444] Otlukbeli Savaşı'ndan sonra da Uzun Hasan'ın kitaplarının bir kısmı İstanbul'a getirilmişti.[445]

Maalesef bu kadar zengin bir kültür mirasını ihtiva eden İslâm dünyasındaki kütüphanelerin büyük bir kısmı başta Haçlılar olmak üzere Moğollar[446] ve Sicilya'da barbarlar, İspanya'da da katolik krallar ve din adamları tarafından tahrip edilmiş[447] ve Osmanlı Devleti'nin kurulduğu döneme ait kaynakların zikrettikleri birkaç milyon civarındaki eserden çok azı gelebilmiştir. Bu yüzden Ortaçağ İslâm dünyasında örneklerine çokça rastlanan onbeş-yirmi bin ciltlik kütüphaneleri Osmanlı döneminde

439 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ez-sadr-i İslâm tâ Asr-i Künûnî,* Tehran 1347, s. 75.

440 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri,* Ankara 1969, s. 218.

441 Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran,* Tahran 1381, s. 49.

442 Uzunçarşılı, *Aynı eser,* s. 125; Aziz Devlet-âbâdî, *Kitâbhâneha-yı Azerbeycan,* Tebriz, t.y. s. 17-18.

443 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri,* Ankara 1969, s. 224-227.

444 *Aynı eser,* s. 126-127.

445 Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd,* çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1948, s. 99.

446 Nakib Nakavî, "Seyrî der-Kitâbhaneha-yı İslâmî", *Mişkât,* no. 21, Meşhed 1367/1989, s. 158-164.

447 Elmer D. Johnson, *A History of Libraries in the Western World,* New York 1965, s. 95-97; Stephan Roman, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America,* London 1990, s. 192.

görmek pek mümkün olamamaktadır. İleriki bölümlerde görüleceği gibi Osmanlı vakıf kütüphanelerinin en zenginleri bile beş-altı bin civarında kitap ihtiva etmekteydiler. XIX. asrın sonlarında yapılan bir sayımda Osmanlı coğrafyasında mevcut kütüphanelerdeki kitap sayısının yüz elli bin civarında olduğu görülmektedir.[448] Bu miktarın en az yarısının XV. asırdan sonra te'lif veya istinsah edildiği göz önüne alınacak olunursa tahribattan kurtulan ve günümüze ulaşabilen eserlerin sayısının yüz binin altında olması gerekir. Bu rakam da İslâm kültür mirasının uğradığı kaybın ne derecede büyük olduğunu gösterir.

448 Tevfik Güran (haz.), *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı,* Tarihi İstatistikler Dizisi cilt 5, Ankara 1997, s. 117.

I. BÖLÜM

OSMANLI VAKIF KÜTÜPHANELERİNİN TARİHÎ GELİŞİMİ

A. KURULUŞ DEVRİ KÜTÜPHANELERİ

Osmanlı Devleti'ne adını veren Osman Gâzi'nin saltanat yıllarının kültür tarihi bir yana, siyasi tarihini ve kronolojisini bile kesin çizgilerle tespit etmek mümkün olamamaktadır. Bu devirde ilmî müesseselerin varlığına dâir kaynaklarda herhangi bir kayda rastlanılmıyor. P. Wittek'in de belirttiği gibi, Selçuk-Bizans hudut boylarındaki gâzi topluluklarından meydana gelen bu beylik için en önemli mesele "gaza" yani mukaddes harpti.[1] Osman Gâzi'nin Bizans'la mücadele içinde geçen devri, muhtemelen ilmî sahalardaki gelişmelere şahit olamadı. Aslında siyasi bakımdan bir varlık göstermeye yeni başlayan bir beylikte, kültürel faaliyetlerin dikkat çekici bir seviyede olmaması tabii idi. Ayrıca Osmanlıların ilk yerleştikleri bölgelerin ve Bizans'tan aldıkları toprakların kendileriyle ortak bir kültür mirasına sahip olmayan bölgeler oluşu da bu sahadaki gelişmenin yavaş seyretmesine sebebiyet vermiştir.[2]

Osmanlıların ilk devirlerindeki ilim ve kültür hayatı konusunda en önemli kaynak olan *Şakâ'ik-i Nu'maniyye*'de, Sultan Osman devri ulemâsı bölümünde sadece iki âlimin bulunması da bu devirdeki ilmî faaliyetin henüz belirli bir seviyeye ulaşmadığını gösterir.[3] Bu yüzden henüz ilmî müesseselerin kurulamadığı bu devirde kitap ve kütüphaneden söz etmek mümkün görünmemektedir.[4]

1 P. Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına", çev. Halil İnalcık, *Belleten*, c. VII, Ankara 1943, s. 559

2 Ârif, "Devlet-i Osmaniye'nin Teessüs ve Takarrürü Devrinde İlim ve Ulemâ", *Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I/2, İstanbul 1332-1334, s.140-141. Daha sonra görüleceği gibi, Osmanlılarda ilmî faaliyetin gelişmesi ve yaygınlaşması, ancak belirli bir kültür birikimine sahip ve ilmî müesseselerini kurmuş olan Germiyanoğulları gibi beyliklerle temasa geçmelerinden ve bu beyliklerin bir kısmını kendi topraklarına katmalarından sonra mümkün olabilmiştir.

3 Taşköprülü-zâde, *Eş-Şakâ'ikü'n-Nu'maniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye*, neşreden Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1985, s. 4-6.

4 Neşrî, Osman Gâzi'nin miras olarak bıraktığı eşyanın bir listesini vermektedir. Listeden anlaşılacağı üzere bu gâzi padişahın hiçbir kitabı olmadığı gibi diğer eşyası da, sade bir hayat için gerekli olan tuzluk, kaşıklık vs. ve fethettiği topraklardan ibaretti.

Orhan Gâzi, babasının ölümü üzerine tahta geçtiğinde, Osmanlı Beyliği siyasi bakımdan kendini komşularına kabul ettirmiş ve Bizans'tan aldığı topraklar üzerinde istikbal için ümit veren bir devlet doğmaya başlamıştı. Artık bu beyliğe, Osman Gâzi devrinde olduğu gibi Anadolu'nun diğer beyliklerinden yalnız gâziler değil, Mevlânâ Sinan ve Kara Alâaddin gibi ilim erbabı da gelmekteydi. Birkaç sene sonra İznik feth edildiğinde, burada Osmanlıların ilk medresesi kuruldu ve müderrisliğine de Davud-ı Kayserî getirildi (1331).[5]

Şüphesiz ki bu ilk medrese ile birlikte, öğretim için gerekli olan bazı kitaplar da temin edilmişti. Fakat bir kütüphaneden, yani o devrin anlayışına göre bir kitap dolabından ya da kitap için ayrılmış bir odadan ve kütüphaneciden söz etmek için elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. İsmet Parmaksızoğlu, verdiği bir konferansta, her ne kadar Orhan Gâzi'nin Bursa, İzmit ve İznik'in fethinden sonra bu şehirlerde yaptığı hayır eserleri içinde birer de kitap odası tesis ettiğini söylemekteyse de,[6] bu görüşü destekleyecek herhangi bir kayıt veya belge bulamadığımızdan, şimdilik bu müesseselerde kütüphane kurulduğu fikrini kabul etmek mümkün olamamaktadır. İncelenen vakfiye ve muhasebe kayıtlarında bu kurumlarda kütüphane ve kütüphanecinin mevcudiyetini gösterecek bir işaret yoktur.[7] Bu devirde İznik'te kurulan diğer medreselerde ve Bursa medreselerinde de kütüphane bulunduğuna dâir herhangi bir bilgiye sahip değiliz.[8] Selçuklularda ve

Kitab-ı Cihânnümâ, c. I, hazırlayanlar Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, Ankara 1949, s. 147.

5 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classicial Age 1300-1600,* London 1973, s. 166.

6 "Türk Kütüphanelerinde Gelişmeler", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,* c. XXIII/2 (1974), s. 88.

7 İznik'teki medresesi için Sultan Orhan'ın 841 tarihli vakfiyesi, VGMA, Haremeyn 14, s. 359-360; Eleklü, tabi'-i Söğüt vakf-i imâret-i Orhan Bey, Belediye Ktp. (Atatürk Kitaplığı) Mc. O. 117/1, s. 38b; Vakf-i Câmi'-i Orhan Bey der İznik, Belediye Ktp. Mc. O. 117/1, s. 38b; Sultan Orhan'ın Bursa'daki Câmi, imaret, medrese ve mektebinin vakıf muhasebe defteri, BOA. MAD. 5645; Manastır ve İznik medreseleri, Yenice ve Geyve Câmileri muhasebe defteri, BOA. MAD. 5457.

8 Lala Şahin Paşa'nın Bursa'daki medresesinin vakfiyesi, VGMA. 732, s. 74-75; Süleyman Paşa'nın İznik'teki medresesinin vakfiyesi, BOA. MAD. 22, s. 164; Taraklı'daki câmi ve medresesinin muhasebe bilançosu, BOA. MAD. 626, s. 139-140. E. H. Ayverdi, *(Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,* İstanbul 1966, s. 207-208) Yenişehir'deki Süleyman Paşa Medresesi'nde bir kütüphanenin yerini yaptığı restitüsyon planı denemesinde göstermekteyse de, bu medreseye ait muhasebe defterinde kütüphaneyle ilgili bir kayda rastlanmamaktadır. Bkz. BOA. MAD. 626, s. 29-30. Muhtemelen E. Hakkı Ayverdi'nin bahsettiği bu kütüphaneye, küçük bir koleksiyona sahip olduğu için bir hâfız-ı kütüb tayin edilmemişti veya bu kütüphane daha sonraki tarihlerde kurulmuştu. Mefail Hızlı, bu medreseyle ilgili makalesinde önce "Süleyman Paşa, yirmi beş odalı, yarısı ahşap diğer yarısı ise kârgir bir bedrese binası ile bu kurumun ayrılmaz parçası olan, daha

Anadolu beyliklerinde yaygın olan "medrese kütüphaneleri"nin, Osmanlı Beyliği'nde de, medreselerin kurulmasıyla birlikte ortaya çıkması gerektiği ileri sürülebilirse de, yukarıda da belirtildiği gibi ilim adamı ihtiyacının hemen hemen tamamını dışarıdan sağlayan[9] ve henüz kitap ticaretine ve üretimine yeni geçilen bir cemiyette bu gelişmenin beklenildiğinden daha uzun bir süreye ihtiyaç gösterdiği görülmektedir.

I. Murad devrinde (1362-1389) Edirne'nin de fethiyle Osmanlı hâkimiyetinin kendini Rumeli'de de hissettirmeye başlaması, Anadolu'da da bazı beyliklere ait yerlerin alınması ve diğer beyliklerle de dostane münasebetlere girişilmesi sonucu bu beyliklerden Osmanlı ülkesine Orhan Bey devrinde başlayan ulemâ akını hızlandı. Ayrıca bazı Osmanlı âlimleri de o devrin ilim merkezlerine giderek bilgilerini artırmaya çalıştılar. Bursa kadısı Mevlânâ Mahmud'un Horasan ve Mâveraünnehr'e, Molla Fenârî'nin de Mısır'a gidip bir süre öğrenim gördükten sonra tekrar Anadolu'ya döndükleri görülmektedir.[10] Bu seyahatler neticesinde gelişen bir ilim alış-verişinin yanında Anadolu'ya bilhassa Şam, Mısır, Mâveraünnehr ve Horasan'dan bir kitap akımı da başladı. Öldüğünde geride 10.000 ciltlik bir koleksiyon bıraktığı nakledilen[11] Molla Fenârî, muhtemelen kütüphanesini, yaptığı ilmî seyahatlerle zenginleştirmişti.[12] Bunun yanında Osmanlı medreselerinden yetişen ilim adamlarının da bu devirde eser vermeye başlamaları ve bu eserlerin kopyelerinin meydana getirilmesiyle de artık Osmanlı ülkesinde bir kitap birikiminin başladığı görülmektedir. Ancak bütün bu müsbet gelişmelere rağmen I. Murad devrinde kurulan öğretim kurumlarında ve ibadet yerlerinde bu kitaplardan oluşan koleksiyonların varlığından söz edebilmemizi sağlayacak ne tarihî bilgilere ne

çok eski ve değerli eserlerden oluştuğu anlaşılan bir kütüphaneyi bu kente kazandırmıştı" demekteyse de daha sonra da "Bununla birlikte kütüphanenin inşa tarihi net olarak bilinmemekte olup daha sonraki dönemlerde bunun medreseye eklenmiş olması da mümkün görünmektedir" şeklinde bir yorum yapmaktadır. Bkz: "Yenişehir'de Bir Osmanlı Üniversitesi: Şehzade Süleyman Paşa Medresesi", *Bursa Araştırmaları,* yıl 7, sayı 25, Bursa 2009, s. 58-60. Ayrıca bkz: Özdemir Şarman, *Bursa Yenişehir 1301-2001,* Bursa 2001, s. 89.

9 Halil İnalcık'ın da belirttiği gibi (*Aynı eser,* s. 166), kuruluş devrinde bir hükümdar veya kumandan bir medrese kurmak istediğinde genellikle müderris olarak Anadolu'nun Konya, Kayseri gibi kültür merkezlerinden veya İslam dünyasının İran, Suriye, Türkistan gibi ilim muhitlerinden âlimler davet ederdi.

10 *Şakâ'ik,* s. 14-23.

11 *Şakâ'ik,* s. 25. Bu devir için oldukça büyük bir rakam olduğundan ihtiyatla kabul etmek gerekir.

12 Molla Fenârî'nin kütüphanesinden çıkan bazı kitaplar bugün Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bkz. S.Ünver, *Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı,* İstanbul 1946, s. 3.

de vesikalara sahibiz. Bunu ancak, bu kurumlarda bir kütüphane teşkil edecek sayıda kitap bulunmamasıyla ve bunun tabii bir neticesi olarak da böyle bir görev için herhangi bir tayinin yapılmamasıyla izah edebiliriz.[13] Molla Fenârî'yle ilgili olarak *Şakâ'ik*'in naklettiği bir kayıt, Bursa ve İznik gibi şehirlerin birer ilim merkezi haline gelmesi ve bu şehirlere Anadolu dışındaki ve içindeki ilim merkezlerinden büyük bir ulemâ göçünün başlamasına rağmen, öğretim kurumlarında hâlâ kitap sıkıntısı çekildiğini göstermektedir: Taşköprîzâde'nin bildirdiğine göre, Molla Fenârî'ye kadar medrese talebeleri Cuma ve Salı günleri tatil yapıyorlardı. Molla Fenârî bu tatil günlerine Pazartesi'ni de ekledi. Çünkü medrese talebeleri o devirde büyük bir şöhret kazanan Sa'deddin Teftâzânî'nin eserlerini okumak istemelerine rağmen satın almak için bu eserlerin nüshalarını bulamamışlar ve kendi kitaplarını yazmaya başlayıp da vakitleri yetmeyince Molla Fenârî tatil günlerini üçe çıkarmıştır.[14]

Yıldırım Bâyezid'in hükümdarlığı yıllarında (1389-1402) Osmanlılar yeni fetihlerle Balkanlar'da tamamen yerleştiği gibi, Anadolu tarafında da hüküm süren beyliklerin çoğu Osmanlı Devleti topraklarına katıldı. Bunu, Kütahya, Manisa ve Kastamonu gibi eski kültür merkezlerindeki ilmî muhitin ve bu muhitle birlikte bu ilim merkezlerindeki kütüphaneler dışında kalmış kitapların[15] ve özel koleksiyonların, bu yeni devletin merkezine doğru harekete geçmesi takip etti. P. Wittek'in de belirttiği gibi, Anadolu müstakil beylerin hâkimiyeti altında kaldıkça, bu bölgelerden ulemâ ve şehirli dalgası, ne yeter derecede serbest olarak, ne de tatmin edici bir ölçüde gelebilirdi.[16]

Yıldırım Bâyezid zamanında dışarıdan gelen âlimlerin yanında yerli âlimlerin sayısındaki artış da dikkati çekmektedir.[17] Artık bir ilim ve kültür merkezi haline gelen Bursa'da, daha önce kurulan beş medreseye bu devrede Ali Paşa, Ebû İshak, Gülçiçek Hatun, Eyne Bey, Eyne Bey Subaşı, Ferhâdiye, Molla Fenârî, Vâiziyye ve Yıldırım medreseleri eklenmiştir.[18]

13 Bu devrin en önemli ilmî kuruluşu olan, I. Murad'ın Bursa'da kurduğu imâret ve medresesinde hâfız-ı kütüb bulunmamaktadır. Bkz. Belediye Ktp. Mc.117/1, s. 21-22.
14 *Şakâ'ik*, s. 27-28.
15 "Osmanlı hududu Anadolu'da genişlediği zaman Anadolu beylerinden alınan yerlerdeki ilmî, ictimaî bütün kurumları, mevcut vakıf şartlarıyla tanımalarından dolayı bu kurumlar eski faaliyetlerini muhafaza ve devam ettirmişlerdir". İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Ankara 1972, s. 523.
16 P, Wittek, a.g.m. s. 563.
17 *Şakâ'ik*, s. 22-58. Menşe'leri belirtilen 19 âlimden onbiri Osmanlı ülkesinde yetişmiş, sekizi ise dışarıdan gelmiştir.
18 M. Lütfü Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s.102-115.

Bu medreselerden Eyne Bey Subaşı medresesinde, üst katta, müstakil bir kütüphane odası vardı.[19] Medresenin vakfiyesi bulunamadığından kütüphanenin idaresi ve koleksiyonu hakkında bilgi edinilememiştir.[20] Diğer medreselerde ve bu arada Yıldırım Bâyezid tarafından yaptırılan Ulucâmii'de bu dönemde bir kütüphane bulunduğunu belirten herhangi bir kayıt veya vesikaya rastlanmamıştır.[21] Bursa'nın Timur istilasına uğraması, şehrin ilk dönemlerinin tarihi hakkında vesikalara dayanarak bilgi edinmeyi güçleştirmiştir. Bu istila sonucunda muhtemelen o devirde mevcut bazı kitap koleksiyonları ve kütüphaneler de yok olmuştur.

Yıldırım Bâyezid devrinde Bursa dışında, başka şehirlerde de medreseler kurulduğu görülüyor.[22] Bu medreselerden Eyne Bey Subaşı'nın Balıkesir'de kurmuş olduğu medresede[23] bir kütüphanenin varlığından, hâfız-ı kütüblüğüne yapılan bir tayin dolayısıyla haberdar olabiliyoruz.[24] Bir kütüphanesi olduğunu bildiğimiz ikinci medrese ise Bolu'da Yıldırım Medresesi'dir. Her ne kadar medrese görevlileri arasında bir hâfız-ı kütübe rastlanılmıyorsa da[25] geç devir evkaf kayıtlarında, böyle bir kütüphanenin mevcudiyetinden kesinlikle söz edilmektedir.[26]

Yıldırım Bâyezid'in Ankara Savaşı'ndaki mağlubiyetini (804/1402) takip eden fetret devrinde ve iç savaştan galip çıkan Çelebi Mehmed'in hükümdarlığı yıllarında, (1403-1421) Osmanlı Devleti'nde siyasi alanda olduğu gibi kültür ve ilim sahasında da bir gelişmeden ziyade, bir toparlanma

19 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri I*, İstanbul 1966, s. 444 (Ayverdi I).
20 Bu medreseyi 1085/1674 tarihinde tamir ettiren es-Seyyid el-Hac Hüseyin Ağa bir miktar da kitap vakfetmiş ve bir de hâfız-ı kütüb tayin etmiştir. Bkz: Bursa ŞS. B.107, s. 138a-b. 1969 yılında Bursa'daki kütüphanelerde mevcut kitaplar bu medreseye taşınılarak burada Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi adıyla merkezî bir kütüphane oluşturulmuştur. Bkz: Seyit Akdoğan, "İnebey Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi", *Bursa'nın Tarihî Mahalleleri*, c. I, yay. haz. Neslihan Dostoğlu, Yusuf Oğuzoğlu, Aziz Elbas, Bursa 2011, s. 266-270.
21 E. H. Ayverdi (I, s. 401), Ulucâmii için "Burada kütüphane tesis olunmuş" denmekteyse de burada bir kütüphane kurulması oldukça geç bir devirde gerçekleştirilmiştir.
22 M. L. Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 161-207.
23 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, s. 331.
24 Ruus kaydından anlaşıldığına göre hâfız-ı kütüb günde bir akçe ücret almaktaydı. BOA, Ruus 64, s. 295.
25 *Ayverdi I*, s. 381.
26 Turgut Kut Arşivi'nde bulunan iki vesikada bu kütüphaneden "Cennet-mekân Sultan Yıldırım Bâyezid Han Hazretleri'nin cümle-i hayratından olup ahîren müceddeden inşa olunan kütüphaneye.." ve "Yıldırım Bâyezid Han Hazretleri'nin ihyâ-kerdesi olan kütüphaneye..." şeklinde söz edilmektedir. T. Kut Arşivi, Kütüphaneler Dosyası. Bolu Şer'i Sicilleri'ndeki 26 Zilkade 1288 (5 Şubat 1872) tarihli bir kayıtta bu kütüphanede mevcut 276 kitabın isimleri verilmektedir. Bkz: Bolu ŞS. 951, s. 5-6. Muhakkak ki bu liste kütüphanede zaman içinde biriken koleksiyonu yansıtmaktadır.

söz konusudur. Çelebi Mehmed devrinde, başta Bursa olmak üzere bazı şehirlerde ilmî müesseseler kurulmuşsa da, bunlarda bir kütüphane olup-olmadığını bilememekteyiz. Sadece Merzifon'da, 820 (1417) yılında tamamlanan Çelebi Mehmed Câmii ve medresesine mücellid tayini dolayısıyla yapılan bir kayıtta geçen "eczâ'-i şerîfe'nin ve kütüb-i fıkhıyyenin cildlerini tamir için yevmî iki akçe ile mücellid olan..." ifadesinden, bu kurumda bir kütüphane olduğunu tahmin etmekteyiz.[27] Süheyl Ünver, Çelebi Mehmed'e ait olduğunu söylediği mülkiyet kayıtlarını taşıyan bazı kitapların mevcudiyetinden hareketle, bu padişahın özel bir kütüphanesi olduğunu ileri sürmektedir.[28]

II. Murad devrinde (1421-1451) sağlanabilen siyasi birlik ve istikrara kavuşmuş müesseseler ve Edirne'nin hükümet merkezi olması Osmanlı kültür hayatının canlanmasına vesile oldu.[29] Osmanlı ilim ve fikir hayatı bu Osmanlı sultanı devrinde büyük bir gelişme gösterdi.[30] Adına birçok eser te'lif edilen[31] II. Murad, Latîfî'nin naklettiğine göre, haftanın iki gününü ulemâ ve şuârâ ile sohbet ederek geçirirdi.[32]

Abdurrahman Hibrî, Sultan II. Murad'ın, gördüğü bir rüya üzerine, 833 (1430) yılında Tunca Nehri kenarında Dârülhadis Medresesi'ni kurduğunu nakletmektedir.[33] Bu medresenin 23 Şaban 838 (24 Mart 1435) tarihinde düzenlenen Arapça vakfiyesinde, medresedeki müderris ve talebeler için fıkıh, hadis, tefsir ve diğer ilimlere dâir bazı kitaplar vakfedildiği belirtilmişse de bir hâfız-ı kütüb tayin edilmemiştir.[34] Ancak bu vakfa ait Rebiülevvel 894-Şaban 896 (Ocak 1489-Haziran 1491) tarihli bir muhasebe defterinde, vakfın artan gelirlerinden ücret alanlar (zevâidhoran) arasında Sinan adlı bir hâfız-ı kütübün adı geçmekte ve günlük iki akçe ücret aldığı bildirilmektedir.[35] Demek ki vakfiyede olmamasına

27 Belediye Ktp. Mc. O. 70, s. 335.

28 "Çelebi Sultan Mehmed'in Hususî Kütüphanesi", *TKDB.* XIX/4 (1974), s. 291-295. Süheyl Ünver Çelebi Mehmed'in kütüphanesine ait eserlerin üzerinde "Mâlikühü veliyyü'l-hamîd Mehemmed bin Bâyezid" şeklinde bir temellük kaydı olduğunu söyler. A. Süheyl Ünver, *İstanbul Risâleleri* c.4, yay. haz. İsmail Kara, İstanbul 1995, s. 103. Ayrıca bkz: Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 57-61.

29 Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire* and *Modern Turkey I*, Cambridge 1976, s. 142.

30 Halil İnalcık, "Murad II", *İA.* VIII, s. 613.

31 Uzunçarşılı bu eserlerin bir listesini vermektedir. Bkz. *Osmanlı Tarihi, I*, s. 539-542.

32 "Rivayet iderler ki fart-i terğîb ü tahrîk içün haftada iki gün ulemâyı ve şuarâyı cem' ve kendüyi samîm-i dilden iz'an ü iltifatla ser-ta-pâ sımâh u sem' idüp mübaheseye bâ'is olsun içün her fende nice mübahis tayin iderler imiş." Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, yay. haz. Rıdvan Canım, Ankara 2000, s. 138.

33 M. Bilge, *Medreseler*, s. 140'tan naklen.

34 TSA. D. 7081.

35 Belediye Ktp. Mc. O. 91, s. 263, 270.

rağmen sonradan bir hâfız-ı kütüblük görevi ihdas edilmiştir.[36] 1134 (1722) tarihli bir muhasebe raporundan öğrendiğimize göre de yine vakfın zevâidinden almak üzere günlük beş akçe ücretli bir mücellid tayin edilmiştir.[37] Vakfiyesinde bildirildiğine göre bu kütüphane sadece talebelerin ve hocaların istifadesine açıktı. Koleksiyondaki 71 cilt kitabın hemen hepsinin de Arapça oluşundan, ilmiye sınıfı dışındaki kimselerin bu kütüphaneden yararlanmalarının zaten söz konusu olamayacağını anlamaktayız.[38]

II. Murad devrinde Edirne'de kurulduğunu tespit edebildiğimiz iki kütüphane vardır. Bunlardan ilki bir câmi kütüphanesidir ve Gâzi Mihal Bey tarafından, 825 (1422) tarihinde inşa ettirilen câmiide kurulmuştur. Vakfiyesini tespit edemediğimiz bu câmide bir hâfız-ı kütübün görevli bulunduğunu bir ruus kaydından öğreniyoruz.[39]

Bu kütüphanelerden ikincisini Fazlullah Paşa, 839 (1435-1436) yılında yaptırdığı mescidde kurmuştur. Bu kütüphanede günlük üç akçe ücret alan bir hâfız-ı kütüb görevlendirilmişti.[40] Koleksiyonu hakkında bilgimiz olmadığından bu kütüphanenin yakınındaki bir medresenin öğrencilerinin kitap ihtiyaçlarını karşılamak için mi yoksa mahalle halkına kitap temini maksadıyla mı kurulduğunu söylemek mümkün değildir. Arşiv kayıtlarına göre bu kütüphane, 1191 (1777) yılında faaliyetini sürdürmekte idi.[41]

Bu devrede Edirne dışında da bazı kütüphaneler kurulmuştur. Serhad beyi İsa Bey'in babası İshak Bey'in, 848'de (1445) Üsküp'teki medresesi içinde kurduğu kütüphane, bugüne kadar ortaya çıkan vesikalara bakılacak olursa, eski Yugoslavya topraklarında kurulan en eski kütüphanedir.[42]

36 Belki de görevin ihdası, II. Murad'ın vakıflarının kuruluşundan sonraki bir tarihte yeniden düzenlenmesi ve teşkilatlandırılması sırasında yapılmıştır.

37 Selahattin Yıldırım, "Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dârü'l-hadisi", *1. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, yay. haz. Levent Doğan, Edirne, t.y. s. 699; BOA. EV. HMH. 2663, s. 3a.

38 TSA. D. 7081.

39 BOA. Ruus 64, s, 145.

40 BOA. Ruus 13.

41 Muhtelif tarihlerde hâfız-ı kütüb tayini için bkz: BOA. Ruus 13; BOA. Cevdet-Maârif 2598; BOA. Ruus 94, s. 674.

42 Hasan Kaleşi "Yugoslavya'da İlk Türk Kütüphaneleri", *Türk Kültürü* IV/38, Ankara 1965, s. 169; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, İstanbul 1972, s. 357-360; VGMA. 632/8, s. 428-431: BOA. Kepeci-Ruus 217, s. 29; Dr. Hasan Kaleşi, *Nejstarıjı Vakufskı Dokumentı u Jugoslavıjı na Arapskom Jezıku*, Pristina 1972, s. 89-109. Bu kütüphanedeki kitaplar muhtemelen 1689 tarihinde Üsküp yakıldığında yok olmuştur. Bkz: Hasan Djilo, "Islamic Manuscripts in Macedonia", *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilization in the Balkans, Sofia, April 21-23, 2000*, İstanbul 2002, s. 46.

Timurtaş Paşa oğlu Umur Bey'in Bursa, Bergama ve Biga'daki vakıfları için değişik tarihlerde düzenlediği vakfiyeleri ve vakıf kayıtları vardır; Zilkade 843 (Nisan 1440) tarihinde hazırlanan en eski tarihli vakfiyesine göre Umur Bey, Bergama'da yaptırdığı medreseye müderrisinin ve talebelerinin yararlanmaları için bazı Arapça eserlerle Bursa'daki câmiye, gelen cemaatin okuması için 41 cilt Türkçe kitap vakfetmiştir.[43] Umur Bey bu vakfiyede, vakfettiği kitapların medreseden ve câmiden kesinlikle dışarı çıkarılmamasını istemiş ve câmiinin müezzinin günlük bir akçe ücretle aynı zamanda hâfız-ı kütüb olarak görev yapacağını belirtmiştir.[44]

853 (1449) tarihinde yapılan Arapça bir vakıf kaydında ise Umur Bey, kitaplarının rehin alınmadan hiç kimseye ödünç verilmemesini ve asla Bursa şehrinin dışına çıkarılmamasını istemektedir.[45] Umur Bey'in kitaplarıyla ilgili üçüncü vakıf kaydını, vakfetmiş olduğu *Enfesü'l Cevâhir* adlı bir tefsirin son sayfalarında bulmaktayız.[46] Umur Bey bu kayıtta, "altmış pâre kitaplarının" adlarını teker teker saymış ve muhafazası, kullanılması ve kontrolüyle ilgili olarak şu şartları koymuştur:

> "...dahi şart itdiler ki bu kitablar merhum ataları İmaret mescidinde ola, anda kim şeyh olursa bu kitablara nâzır ve hâfız ola. Talebeden ve huffazdan ve gayrından bu mescidde ve imaretde kim sâkin olursa bu kitablardan şart-ı vakf üzere eminlikle intifâ' ideler. Ve bu mekândan gayrı yirde olan ehl-i ilm intifâ' itmeye meger ki emin kişiler zâmin ve kefil ola. Ve eger kimse zâminsiz ve kefilsüz bu kitablara taarruz iderse kendü iki cihanda mel'un ve intifâ' haram ola. Ve dahi şart itdiler ki kendüler madâm ki kayd-ı hayattadur bu kitablardan seferde ve hazarda intifâ' ideler ve kendülerden sonra mezkûr imarete kim şeyh olursa bu kitablara dâima hıfz u nazar ide, altı ayda bir defa bu kitabları hisab ide. Bu mekânda kim sâkin olursa intifâ' idüb vâkıfın duasına leyl ü nehâr meşgul olalar".[47]

Görüldüğü gibi bu vakıf kaydıyla Umur Bey, kitaplarının babasının mescidi ve imaretinde muhafaza edilmesini ve imaret şeyhinin hâfız-ı kütüb olarak da vazife yapmasını isteyerek daha önceki vakfiyesinde bulunan bazı şartları değiştirmektedir.

43 VGMA. 591, s. 181-182.

44 VGMA. 591, s. 182. Bursa ŞS. A.91, s. 47.

45 Bursa Eski Eserler Ktp. Ulucâmii no. 435, s. 1a.

46 Bursa Eski Eserler Ktp. Ulucâmii no. 436, s. 329a-b. Bilebildiğim kadarıyla bu vakıf kaydına ilk olarak dikkat çeken [Rahmi] Namdar Karatay'dır: "Bursada Omurbey Vakıfnamesi ve Yeni Bulunan Mühim Bir Vesika", *Uludağ, Bursa Halkevi Dergisi,* no. 35 (1941), s. 16-18.

47 Aynı yer.

Umur Bey 859 (1454) tarihinde hazırlattığı son vakfiyesiyle bir araya topladığı bütün vakıflarına son şeklini vermiştir. Bu vakfiyenin biri taş üstüne kazılmış, iki nüshası vardır. Câmiin kapısının iki yanına yerleştirilmiş olan taş vakfiyeden[48] anlaşıldığına göre Umur Bey'in son düzenlettiği vakfiyesi 859 Muharrem'inde (Aralık 1454) Arapça olarak yazılmış ve aynı yılın Cemâzielâhir'inde önemli kısımları Türkçeye tercüme edilerek taş üstüne kazılıp yerine konulmuştur. Vakfiyenin Arapça düzenlenen orijinal nüshası ise bugün Atatürk Kitaplığı diye anılan eski Belediye Kütüphanesi'nde Muallim Cevdet yazmaları arasında bulunmaktadır.[49] Boyu 5,15 metre, eni 27,5 cm. olan bu nüsha Bursa Kadısı Molla Hüsrev'in tasdikini ve imzasını taşımaktadır.

Umur Bey'in vakfettiği kitaplarla ilgili olarak yaptığı son düzenlemeleri bu iki vakfiyede bulmaktayız. Arapça vakfiyede Umur Bey, vakfiyesinin arkasında isimleri yazılı olan kitaplarının istifade edebilecek herkese vakfedildiğini belirtmekte ve bu kitapları muhafazaya memur edilen mütevellinin arzu edenlere istedikleri kitapları verip geri almasını şart koşmaktadır.[50] Ancak Arapça vakfiyede sayıları 300 cilde ulaşan kitapların[51] nereye konulacağı açık olarak belirtilmemiştir. Bu konuya Türkçe taş vakfiyenin açıklık getirdiğini görüyoruz, "Ve kitablarum tafsil ile vakf itdüm. Amma câmi'den taşra çıkmaya".[52]

Vakfiyelerinin ve vakıf kayıtlarının incelenmesinden anlaşıldığına göre Umur Bey, yirmi yıla yakın bir süre içinde kütüphanesiyle ilgili olarak birkaç düzenleme yapmış ve bu arada kitaplarının sayısını da 300 cilde çıkarmıştır. Muhtemelen bu sayı sonraları daha da artmıştır. Zira Bursa'da Eski Eserler Kütüphanesi'nin Ulucâmii bölümünde (no.1715) Umur Bey'in 861 (1456) yılında vakfettiği bir kitap bulunmaktadır.[53]

Umur Bey'in vakfiyelerine ve yaptığı vakıf kayıtlarına, kitaplarının korunması, kullanılması ve kontrolüyle ilgili olarak birbirinden

48 Taş vakfiyenin çeşitli tarihlerde bazı araştırmacılar tarafından yapılmış neşirleri vardır. En son ve en doğru okunuş rahmetli Ekrem Hakkı Bey'e aittir: *Ayverdi* II, s. 339-340.

49 Belediye Kütüphanesi (Atatürk Kitaplığı), Mc. Vakfiyeler no. 38. Vakfiyenin bu nüshası daha önce bilinmemekteydi. Atatürk Kitaplığı müdürü Erol Özbilgen Bey'le kütüphanenin deposunda inceleme yaparken vakfiyenin bu nüshasının bir sandık içinde bulunduğunu gördüm.

50 Aynı yer.

51 Kitapların bir listesi şu makalede verilmiştir: Tim Stanley, "The Books of Umur Bey", *Mukarnas,* c. 21, Leiden 2004, s. 323-331.

52 *Ayverdi* II, s. 339'daki taş vakfiye.

53 Murat Yüksel, "Kara Timurtaş-oğlu Umur Bey'in Bursa'da Vakfettiği Kitaplar ve Vakıf Kayıtları", *Türk Dünyası Araştırmaları* XXXI, İstanbul 1984, s. 143.

farklı, bazen de çelişen şartlar koyduğunu görüyoruz. Muhtemelen bunun önemli sebeplerinden biri, Osmanlı Devleti topraklarında henüz kütüphane kurma konusunda uyulacak bir geleneğin teşekkül etmemiş olmasıdır.

Edirne'nin hükümet merkezi olmasından sonra II. Murad tarafından burada, Üç Şerefeli Câmii'nin avlusunda yaptırılan Saatli Medrese kısa zamanda Osmanlı medreseleri arasında ilk sıralara yerleşti ve İstanbul'da Sahn-ı Semân Medreselerinin kurulmasından sonra da bir süre önemini korudu.[54] İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey, Mevlânâ Yarhisar-zâde ve Müftü Ahmed Paşa b. Hızır Bey gibi ünlü âlimlerin görev yaptığı bu medresede bir kütüphane bulunduğunu muhasebe kayıtlarında hâfız-ı kütüblük için tayin edilen iki akçelik yevmiyeden anlıyoruz.[55] Medresenin vakfiyesi bulunamadığından vakfedilen kitapların sayısı ve koleksiyonunun özelliği bilinmemektedir. 994 (1586) tarihinde yapılan bir kayda göre, kuruluşundan bir süre sonra Sultan II. Murad'ın câmi, medrese ve dârülhadis vakıfları birleştirilmiş, medrese ve dârülhadisteki iki hâfız-ı kütüblükten biri kâtib-i hâfız-ı kütüb görevine çevrilmiştir.[56] Bu tarihte hâfız-ı kütüblüğü câminin hatibi Ali, kâtib-i kütüblüğü de imamı Seyyid Ahmed yapmaktadır.[57]

II. Murad, birinci saltanatı ile ikinci saltanatı arasındaki iki yıllık devreyi Manisa'da geçirmiştir. İ. Parmaksızoğlu, bu süre zarfında padişahın imar hareketleriyle meşgul olduğunu ve sarayda da bir kütüphane kurduğunu söylemektedir.[58] II. Mehmed'in de şehzâdeliği sırasında Manisa'da sarayda bulunuyorken bazı kitaplara sahip olduğu bilinmektedir. Bunlardan Fâtih'in mührünü taşıyan bir miktarı zamanımıza kadar gelmiştir.[59] II. Murad'ın Manisa Sarayı'nda kurduğu söylenen kütüphane,

54 Şehabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin* 50. *Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1913, s. 11-12.

55 Belediye Kütüphanesi (Atatürk Kitaplığı), Mc. O. 91, s. 146; Ömer Lütfü Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler* I/2, Ankara 1965, s. 322.

56 BOA. MAD. 5455, s. 18. Abdurrahman Hibrî Efendi, Kanunî devrinde Rüstem Paşa'nın bu vakfın gelirleriyle ilgili bazı düzenlemeler yaptığını bildirmektedir. Bkz. M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952, s. 214.

57 BOA. MAD. 5455, s. 12.

58 "Manisa Kütüphaneleri", *TKDB*. VIII/1 (1959), s. 19. S. Ünver de II. Murad adına yazılmış birkaç kitaptan hareketle böyle bir kütüphanenin mevcut olduğu görüşünü savunmaktadır·. Bkz. "İkinci Selime Kadar Osmanlı Hükümdarlarının Hususi Kütüphaneleri Hakkında", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952, s. 301-303.

59 S. Karaöz, *Manisa Kütüphaneleri*, Ankara 1974, s. 19. Bugün Manisa Kütüphanesi Muradiye bölümünde bulunan 185, 186, 192, 216, 218, :225, 453, 478, 492. 495, 496, 506, 525, 526, 541, 639, 691, 709, 783, 985, 1355, 1342, 1766, 1831, 1899, 1912, 1924, 1978, 2329, 2751

muhtemelen Fâtih'in şehzâdeliğinde burada kurduğu kütüphanenin bir devamıydı.

II. Murad devri vezirlerinden Saruca Paşa, 846 (1442-1443) yılında Gelibolu'da kurduğu imâret ve medresesine, talebelerin yararlanması için 19 ciltten oluşan küçük bir kitap koleksiyonu vakfetmişti. Vakfiyesinden anlaşıldığına göre, ders kitaplarından meydana gelen bu koleksiyonun korunması için medresede bir hâfız-ı kütüb görevlendirilmemişti.[60] II. Murad'ın şarabdarı Hamza Bey'in Bursa'da adını verdiği bir mahalle ile câmi, medrese, kütüphane ve türbesi bulunmaktaydı.[61]

Tespit edilebilen kuruluş devri kütüphanelerinin genellikle ya medreselerde ya da câmilerde kurulduğu görülüyor. Bunun tespit edebildiğimiz tek istisnası Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin Gelibolu'daki türbesinde bulunan kütüphanedir. Eldeki belgelere göre türbe kütüphanelerinin ilki sayabileceğimiz bu kütüphanenin koleksiyonu ile ilgili olarak tek bildiğimiz şey Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin eserlerinin de burada saklandığıdır. 1124 (1712) yılında Manisa kadılığına tayin edilen Telhîsî-zâde Mustafa Efendi'nin Cerîde'sine[62] düştüğü bir nottan öğrendiğimize göre, Telhîsî-zâde Gelibolu'dan geçerken bu türbeye uğramış ve burada müellif nüshası olan *Muhammediye*'yi görmüştür:

> Ramazan başı Pazar 1124
>
> ... Gelibolu önüne lenger-endâz olup ol anda taşra hurûc ve Yazıcı Efendi Hazretleri türbe-i şerifelerine varılup merkad-i münevverlerinde ba'de'd-du'a nüsha-i musannif ki meşhûr-ı âlemdür li'llahi'l-hamd ziyaretleri müyesser olunup.[63]

Zilkade 1180 (Mart 1767) tarihli bir tamir raporunda bu türbe-tekkeden bahsedilirken, "İki bab oda ve bir kitabhane ve bir sofa ve divânhane," denildiğine göre bu tarihte tekke içinde kitaplar için tahsis edilmiş bir oda bulunmaktaydı.[64] Bir ruus kaydından da, bu kitapların hâfız-ı kütüblüğünün hasbî, yani karşılıksız olarak yapıldığını öğreniyoruz.[65]

Osman Nuri Peremeci, Şahabeddin Paşa'nın ve II. Murad'ın Filibe'de birer kütüphaneleri olduğunu kaynak belirtmeden söylemektedir.[66]

ve 2821 no.lu kitaplar Fâtih'in mührünü taşımaktadır.

60 Gökbilgin, *Edirne*, s. 248-252; 925 (1519) yılında yapılan tahrirde bu kitaplardan 7 cildinin kaybolduğu görülüyor. Bkz: BOA. Tapu Defteri 75, s. 497.

61 İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Hayırlar ve Vakıflar (H. 1060, Miladî 1650'den sonra)*, İstanbul 1950, s. 150-151.

62 *Ceride ve* yazarı için bkz: İsmail E. Erünsal, "Telhîsî-zâde Mustafa Efendi Ceridesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* II, İzmir 1984, s. 37-42.

63 BOA. Kepeci 7500, s. 32.

64 BOA. MAD. 3160, s. 618-619.

65 BOA. Cevdet-Maârif 5043.

66 *Tuna Boyu Tarihi*, İstanbul 1942, s. 191.

Şahabeddin Paşa'nın vakfının 1041-1051 (1632-1641) tarihli muhasebe defterinde medrese görevlileri arasında günlük 2 akçe yevmiye alan bir hâfız-ı kütübden bahsedilmektedir.[67]

Görüldüğü kadarıyla kuruluş döneminde kütüphanelerin gelişmesi için gerekli ortam teşekkül etmemiştir. Bilindiği gibi kütüphaneler ekonomik düzeyi yüksek, halkın okuma-yazma oranı yüksek ve kitap ticaretinin belli bir düzeye ulaştığı toplumlarda hızlı bir gelişme gösterebilmektedir.[68] Bu dönemde rastladığımız kütüphane örneklerinin ortak özelliği, bu kütüphanelerin medrese ve mescidlerin bünyesinde yer almaları, küçük bir koleksiyona sahip olmaları ve bulundukları kurumun bir odasında bir veya birkaç dolapta muhafaza edilmeleridir. Ayrıca bu koleksiyonların korunması için tayin edilen görevliye düşük bir ücret verildiği ve genellikle bu görevin kütüphanenin kurulduğu hayır kurumunda vazifeli kimseler tarafından yapıldığı, bazen de kütüphane için hiçbir görevli tayin edilmediği görülmektedir. Koleksiyonlardaki kitapların azlığının nitelikli personel kullanımını gerektirmediği anlaşılmaktadır. Kütüphanecinin en önemli görevi istenilen kitabı okuyucuya vermek ve sonra da geri alıp yerine koymaktı.

Bu dönemde kurulan kütüphanelerin çok azının vakfiyelerine ulaşabildiğimiz için koleksiyonlarını ne tür kitapların oluşturduğunu bilemiyoruz. Ancak bu kütüphanelerin hemen hemen hepsi medrese öğrencilerine hizmet etmek için kurulduklarından, koleksiyonlarını da medresede okunan derslerin şekillendirdiğini söyleyebiliriz. Kütüphanelerin satın alma veya başka yollarla kitap temini kısıtlı olduğu için koleksiyonlarındaki kitap sayıları, eğer kütüphane kurucu yeni bağışlar yapmazsa, sabit kalıyordu.

Bu dönem kütüphanelerindeki kitaplar devamlı kullanıldıkları için muhakkak ki yıpranmaktaydılar. Ancak mevcut birkaç vakfiyede ders kitabı oldukları için sıklıkla kullanılan kitapların yıprandığı veya kaybolduğu durumlarda ne gibi bir işlem yapıldığına dâir de herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

67 Hatice Oruç, Kayhan Orbay, *"Filibe'de Şehâbeddin Paşa Vakfı 1632-1641 (1041-1051), Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, no. 18, İstanbul 2011, s. 47.

68 Michael H. Harris, *History of Libraries in the Western World*, London 1999, s. 5.

B. CÂMİ VE MEDRESE KÜTÜPHANELERİNDEN MÜSTAKİL KÜTÜPHANELERE

a. Fâtih Devri Kütüphaneleri

İstanbul'un fethiyle Osmanlı Devleti bir imparatorluğa dönüşmeye başlar. II. Mehmed, kurmak istediği cihân-şümûl bir imparatorluğun idari merkezi olacak olan İstanbul'u aynı zamanda bir kültür merkezi haline getirmek istediğinden, fetihten kısa bir süre sonra şehri yeniden inşa faaliyetine girişir. Fâtih'in Türkçe vakıfnâmesinde bu imar faaliyeti "büyük cihad" olarak adlandırılmaktadır.[1] Daha fetihten önce "ölü bir imparatorluğun ölü merkezi" haline gelmiş olan İstanbul, fetih sırasında da belli bir ölçüde tahribe uğramıştı.[2] Bu yüzden ilk iş olarak surların tamiri, şehrin yeniden iskânının ele alındığı ve şehirde mevcut mabetlerin bazı değişikliklerle câmi ve medreseye çevrildiği görülmektedir.[3] Devrin kaynakları şehrin imarı ve özellikle iskânı konusunda tafsilatlı bilgi verirler.[4]

1 "... ve sekiz yüz altmış yedi senesinde... cihâd-ı asgardan cihâd-i ekbere mürâcaat ve bu kitâb-i müstetâbda bast u tafsil olunan hayrâta azîmet...", *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, faksimile, s. 37.

2 Halil İnalcık, "The Policy of Mehmed II towards the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, 23-24 (1968-1969), s. 231, 233. Fâtih, üç günlük yağma süresini, şehrin zarara uğramasına mani olmak için birinci günün akşamı sona erdirmiştir (a.g.m., s. 233).

3 Ş. Tekindağ, "İstanbul, Şehrin İmar ve İskânı", *İA.* V/2, s. 1205. "Rumeli ve Anatolı taraflarından İstanbul'da karara rağbet iden ra'iyyet men' olınmayup belki her taraf ashâb-ı sanayi ve hiref, ehl ve 'ıyalı ile payitahta irsal oluna diyü ahkam-ı muta' gönderilüb hasbe'l-me'mur şehr-i mezbûr kema-kân ma'mûr olmışdur. Beyt:
Hüner bir şehr bünyâd eylemekdür
Reâyâ kalbin âbâd eylemekdür"
(Mehmed II Vakfiyeleri, faks. s. 36). Ayrıca bkz: Speros Vryonis, "Byzantine Constantinople and Ottoman Istanbul", *The Ottoman City and It's Parts, Urban Structure and Social Order*, haz. Irene A. Bierman, Rifa'at A. Abou-El-Haj, New York 1991, s. 30-37.

4 Padişah hazretleri vücuda getirilecek mebâni-i nefîse ve cesîme ile şehre mamûriyet-i sâbıkasını iâde etmek ve ilim ve fenn erbâbını ve servet ve sâmân ashâbını cem' ederek burasını gıbta-fermâ-yı cihân olacak bir hale getirmek isterdi. (Kritovulos, *Tarih-i*

Fetihten sonra kurulan ilk kültür müesseseleri hakkında da kaynaklarda bazı bilgilere rastlanmaktadır: Pantokrator Manastırı'nın üst katındaki papaz odalarında Zeyrek Medresesi kurulur ve müderrisliğine elli akçe yevmiyeyle Molla Zeyrek getirilir.[5] Daha sonra Ayasofya'da da tedris başlar.[6] Semâniye Medreseleri kurulana kadar öğretimin kiliselerden çevrilmiş câmi ve medreselerde sürdürüldüğü görülmektedir.[7]

Fethi müteakip ilk yapılan binalardan biri Beyazıd'daki Eski Saray'dır. II. Mehmed'in Manisa'dan Edirne Sarayı'na götürdüğü kitapların Eski Saray'ın tamamlanmasından sonra buraya nakledildiği bilinmektedir.[8] Fetihten sonra İstanbul'da ilk kurulan kütüphane olan bu saray kütüphanesi daha sonra Yeni Saray'a taşınmıştır.[9] Kaynaklardan ve bazı belgelerden devrin ünlü âlimlerinden Molla Lütfi'nin bir süre bu kütüphanede hâfız-ı kütüb olarak çalıştığını öğrenmekteyiz.[10] Tezkireci Sehi (ö. 1548), Molla Lütfi'nin hâfız-ı kütüblüğü sırasında Sultan Fâtih'le arasında şöyle bir hadisenin cereyan ettiğini nakleder:

> Rivâyet iderler ki bir gün Sultan Mehmed bir kitab murad idinüb kitabhaneye gelmiş. Molla Lütfi'ye hitab idüb bana şol kitabı alıver diyü

Sultan Mehmed Han-i sânî, mütercimi Karolidi, İstanbul 1328, s. 123, *TOEM* ilavesi). Ayrıca bkz. *Aşıkpaşa-zâde Tarihi*, Âlî Bey neşri, İstanbul 1332, s. 142-143; Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, hazırlayan Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 70-75; *Kitab-ı Cihannümâ, Neşrî Tarihi*, c. II, neşredenler Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen, Ankara 1957, s. 709-713; İbn Kemal, *Tevârih-i Al-i Osman*, VII. Defter, hazırlayan Şerafettin Turan, Ankara 1957, s. 77-78; 96-103. Diğer kaynaklar için ayrıca bkz: Çiğdem Kafescioğlu, *The Ottoman Capital in the Making: The Reconstruction of Constantinople in the Fifteenth Century*, Basılmamış Doktora Tezi, Harvard University 1996.

5 *Şakâ'ik*, s. 124.

6 *Şakâ'ik*, s. 117.

7 Şahabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s. 12.

8 İsmail Baykal, "Fâtih Sultan Mehmed'in Hususî Kütüphanesi ve Kitapları", *Vakıflar Dergisi* IV (1958), s. 77; A. Süheyl Ünver, *Edirne'de Fâtih'in Cihannümâ Kasrı*, İstanbul 1953, s.12-13.

9 Belgelerde ve kaynaklarda bu kitapların muhafaza edildikleri yer belirtilirken genellikle hazine sözcüğü kullanılır. Muhakkak ki saray içinde kitapların bulunduğu bir mekân mevcuttu. Safer 915/Haziran 1509 yılına ait bir muhasebe defterinde buna işaret eden bir kayıt mevcuttur: "Be-cihet-i perde-i Kitâbhâne der Enderûn". BOA. Kepeci Müteferrik 7412, s. 11.

10 TSA. E. 6345; *Şakâ'ik* s. 107, 169. "İttifak Sultan Muhammed Han, hizâne-i kütübüne emîn bir ehl-i ilm istedi. Anlar [Sinan Paşa] dahi Monla Lütfi'yi sevk idüp gerek kendüler ve gerek Monla Lütfi ol tarikle kütüb-i nefîseye dest-res buldı". Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr, Fâtih Sultan Mehmed Devri 1451-1481*, c. II, hazırlayan: M. Hüdâi Şentürk, Ankara 2003, s. 202. Molla Lütfi, *Şerhü Risâletü'l-Ulûmi'ş-Şer'iyye ve'l-Arabiyye* (Beyrut 1994, s. 79) adlı eserinde Uzun Hasan, Tokat'ı yağmaladığında Fâtih'in kütüphanesinde hâfız-ı kütüb olarak görev yapmakta olduğunu söylemektedir.

> emreyledi. Kitab bir yüksecük yirde bulınub eli kitaba irmedi. Kitablar önünde yirde bir mermer pâresi taş yaturmış. Mevlânâ Lütfi ol taşa basub kitabı alub Padişah eline vireyin dimiş-iken Sultan Mehmed merhum incinüb hay neyledün ol taş İsa Aleyhisselam mevlididür, o taş üstine doğmışdur didi. Molla Lütfi dahi nesne dimeyüb kitabhanede hizmetine meşgul olub hizmet iderken kitablar üstine örtülmiş bir köhne bez pâresin görür. Güveler yemiş, delük delük eylemiş üstü kapkara toz olmış yatur. Nazükligile ol beze iki elinün parmağı ucıyla edeb ve ihtiram birle yapışub ol bezi getürüb i'zâz u ikrâm uslubunda Sultan Mehmed'in oturduğu yirde dizi üstine kor. Sultan Mehmed bunı göricek bî-huzur olub bunı benüm üstüme neye getürdün diyicek Molla Lütfi devletlü padişah neye bi-huzur olursuz. Bu bez İsa Peygamberin bişigi bezidür diyü cevab virdi.[11]

Saray kütüphanesinde Fâtih devrinde mevcut kitap sayısı hakkında bir bilgimiz yoktur. Ancak bu kütüphanenin II. Bâyezid devrinde 908 (1502) tarihinde hazırlanmış kataloğunda 5.700 cilt içinde 7.200 eserin künyelerinin verildiği göz önüne alınacak olunursa[12] Fâtih döneminde de saray kütüphanesinin oldukça zengin olduğu söylenebilir.

Saray kütüphanesinde İslâmî yazmalar dışında Grekçe, Latince, Ermenice, Süryanice, İtalyanca ve İbranice yazılmış yazma eserler de mevcuttu. Saray kütüphanesinin XVI. asrın başlarındaki durumunu aksettiren bir batılı seyyahın gözlemleri de bu hususu doğrulamaktadır:

> Sarayda iki büyük kütüphane vardır. Biri hizmetçilerin ve içoğlanlarının yaşadığı bölümün arkasındaki saray mensuplarına açık olan büyük kütüphane, diğeri de sultanın yatak odasının yanında daha gizemli olan diğer bir kütüphanedir. Bu ikincisi en meşhur olanıdır. [Burada] kristal camlı kapakları olan iki dolapta sultanın sık sık okuduğu iki düzine minyatürlü kitap vardır...Bu dolaplarda farklı dillerdeki kitaplar çok güzeldir. Özellikle de Büyük Konstantin'in kütüphanesinden gelen 120 aded, boyu iki, eni bir kulaçtan fazla, inceliğinden dolayı ipek gibi gözüken parşömen üzerine altınla yazılmış gümüş mahfazalı İncil ve Tevratlar.[13]

XVI. asırda hazırlanan bir listede çoğunluğu Grekçe olmak üzere saray kütüphanesinde 120 İslâmî olmayan yazma eser bulunduğu belirtilmiştir.[14]

11 *Heşt Behişt*, yayınlayan Günay Kut, Harvard 1978, s. 40a-b.

12 Maróth, Miklós, "The Library of Sultan Bayezid II", *Irano-Turkic Cultural Contacts*, yay. haz. Eva M. Jeremiàs (Piliscsaba 2003), s. 112.

13 *Relatione di Constantinopoli e del Gran Turco*, Bodleian Library, Oxford, Ms. Rawl. D. 499. Andrei Pippidi, *Visions of the Ottoman World in Renaissance*, London 2012, s. 126, 232'den naklen.

14 Speros Vryonis, "Byzantine Constantinople and Ottoman Istanbul", *The Ottoman City and It's Parts, Urban Structure and Social Order*, yay. haz. Irene A. Bierman, Rifa'at A. Abou-El-Haj, New York 1991, s. 37-40. Fâtih Sultan Mehmed'in saray kütüphanesine

Bu eserlerin bir kısmı muhtemelen Bizans'tan kalmış, önemli bir kısmı ise Fatih tarafından istinsah, tercüme ve satın alma yoluyla saray kütüphanesine kazandırılmıştır. Mesela Dubrovnik Arşivi'nde yer alan bir belgeden Fâtih'in, Veziriazam Mahmud Paşa vasıtasıyla getirtilen üç kitaba teşekkür ettiğini ve *"lo marçilio sopra lo poe lo quarto Tadeus çitilis"* adlı diğer bir kitabın da bulunup gönderilmesini istediğini öğrenmekteyiz.[15] 1460-1480 tarihleri arasında sarayda Grekçe eserleri istinsah eden katipler 16 Grekçe eseri kopye etmişlerdi. Saray kütüphanesi hakkında önemli bir eser yazmış olan Deisman Fatih'in İstanbul'da Doğu ve Batı kültürünü bir araya getirme misyonunu üstlendiğini söylemektedir.[16]

Bizans'tan kalma eserlerin saray kütüphanesine intikal ettiği varsayımıyla XVII. asrın ilk yarısından başlayarak Batılı araştırmacılar, Rönesans dönemine ait bazı eserleri gün ışığına çıkarma ümidiyle bu kütüphaneye nüfuz etmek için çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlarsa da[17] uzun süre pek de başarılı olamamışlardır.[18] XVIII. yüzyılın sonlarında İstanbul'da bulunan G. Toderini bu hususu şöyle dile getirir:

Batı'dan getirttiği ve yazdırttığı bazı eserler için bkz: J. Raby, "East and West in Mehmed the Conqueror's Library", *Bulletin du Bibliophile,* 3, Paris 1987, s. 297-321. Saray kütüphanesi için ayrıca bkz: Emil Jacobs, *Untersuchungen zur Geschichte der Bibliothek im Serai zu Konstantinopel,* Heidelberg 1919.

15 Ciro Truhelka, " Dubrovnik Arşivi'nde Türk-İslâm Vesikaları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* c. I, İstanbul 1955, s. 51-52. Fatih'in Grekçeden Arapçaya tercüme ettirdiği bazı kitaplar için bkz: Maria Mavroudi, "Translations From Greek into Arabic at the Court of Mehmed the Conqueror", *The Byzantine Court: Source of Power and Culture, Papers From The Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium,* Koç University Press 2013, s. 195-207.

16 Speros Vryonis, a.g.m. s. 39.

17 Loukia Droulia, "Les Foyers de Culture en Grèce Pendant la Domination Ottomana: Les Cas des Bibliothèques", *Le Livre dans le Sociétés Pré-Industrielles,* Athènes 1982, s. 195; Julian Raby, "Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium", *Dumbarton Oaks Papers,* c. 37 (1983), s. 15-16. Ahmed Sâ'ib'in de bu konuda erken tarihli oldukça ilginç bir yazısı vardır: "Saray-ı hümâyunda Vizantiyus Kütüphanesi", *Servet-i Fünûn,* c. 46, no. 1183, s. 302-304. Bu makalenin metni Latin harfleriyle şu çalışmada verilmiştir: Hasan Kaya, *Servet-i Fünûn Dergisi,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas 2002, s. 547-552.

18 Ancak yabancıların bu merak ve ilgisi dolayısıyla saray kütüphanesi ciddi kayıplara uğramıştır. Mesela, İngiliz şarkiyatçı Greaves 2 Ağustos 1638 tarihinde yazdığı mektubunda, Batlamyus'un saray kütüphanesinden bir sipahi tarafından çalınan Almagest adlı eserinin çok güzel bir nüshasını satın aldığını ve eğer elçi gayret ederse Yunan ve Latin yazarlarının eserlerini de temin edebileceğini söylemektedir. (*Miscellaneous Works of John Greaves, Professor of Astronomy in the University of Oxford: Many of which are now First Published,* London 1737, s. VIII). Sarayın önemli görevlilerinden silahtarın maiyetindeki bir İtalyan mühtedisinin de XVII. asrın sonlarında Saray'dan çeşitli zamanlarda çıkardığı önemli sayıda Grekçe yazmanın on beşi yer yer parşömen üzerine

Saray kütüphanesi bugüne dek Avrupa'nın ilim dünyası açısından bir sır olarak kalmıştı. Seyyahlar ondan söz etmiş, çalışma odalarında kitapların ortasında rahat rahat oturup, hakikatten uzak, masallarla dolu seyahatnamelere dayanan âlimler de hakkında fikir yürütmüşlerdi. Fransa kralının kütüphanesine Yunanca yazmalar satın almak üzere 1728'in sonuna doğru İstanbul'a gelen Başpapaz Sevin bu erişilmez mabede asla giremedi...Bu kütüphaneyi görebilmek için yapmadığım kalmadı; ama kurduğum onca hayalin ve sonu gelmeyen vaatlerin ardından, umutlarım söndü.[19]

Ancak XIX. yüzyılda bazı batılı bilim adamlarının saray kütüphanesine nüfuz etmeleri mümkün olabilmiştir.[20]

İstanbul'da ilk kurulan vakıf kütüphanesi konusunda ise araştırıcılar değişik görüşlere sahiptirler. Süheyl Ünver, ilk vakıf kütüphanesinin Mahmud Paşa Medresesi'nde kurulduğunu ileri sürerken, Selim Nüzhet Gerçek, Eyüp Külliyesi'nde 863 (1459) kurulan kütüphanenin daha eski olduğu görüşünü savunur.[21] Mahmud Paşa Külliyesi'nin kuruluş tarihini göz önüne alırsak 878 (1473), Süheyl Ünver'in fikrini kabul etmeye imkân olmadığını görürüz. Selim Nüzhet Gerçek'in görüşünü isbat için ileri sürdüğü delil ise çok zayıftır.[22] Fakat başka bir vakıf kaydı dolayısıyla Eyüp Külliyesi Kütüphanesi'nin Mahmud Paşa Medresesi Kütüphanesi'nden

yazılmıştı. Bunların arasından Cizvit Besnier on beş tanesini seçmiş ve Fransız elçisi M. Girardin için satın almıştı. Kalanı da Pera'da tanesi yüz liradan satılmıştı. (*Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey, edited from Manuscript Journals, by Robert Walpole,* London 1817, p. xvii.). Busbecq'in Sultan Süleyman'ın hekimbaşısının elinde gördüğü 5. yüzyılda istinsah edilmiş resimli *Dioscorides* nüshası da muhtemelen saray kütüphanesinden çıkarılmıştı. (*The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq,* c. I, çev. Charles Thornton Foster, F. H. Blackburne Daniel, Cambridge 2012, s. 417.

19 Giambattista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı),* çev. Ali Berktay, İstanbul 2012, s. 145-146.

20 Bu hususta başarılı olanlardan biri Constantin von Tischendorftu (1815-1874). Kırım Savaşı'ndan sonra İstanbul'da Rus elçisi olan Alexander Lobanov-Rostovskii'nin yardımıyla saray kütüphanesine girebilmiş ve Kritoboulos'un Fatih Sultan Mehmed'le ilgili yazdığı eserini (*Critobuli Imbriotae Historiae*) bulmuştu. Macar Bilimler Akademisi de İstanbul'a, saray kütüphanesine getirildiği söylenen Macar Kralı Mathias Corvinus'un (1443-1490) efsanevî kütüphanesini bulmak için bir heyet göndermişti. Bkz: Johann Strauss, "The Millets and the Ottoman Language", *Die Welt des Islam,* c. 35/2, 1995, s. 245.

21 S. Ünver, "İstanbul'un ilk Kütüphanesi Hakkında", *Akşam* gazetesi, *31* Ağustos 1942, s. 5; S. N. Gerçek, "İstanbul Kütüphaneleri; Bunların İlki Hakkında Bir Yazı Dolayısıyla", *Akşam* gazetesi, 27 Haziran 1942.

22 S. N. Gerçek, Eyüp Kütüphanesi'nin İstanbul'un ilk vakıf kütüphanesi olduğu görüşünü şöyle ispatlamaya çalışır. "Kitaplara basılan mühürde *Vakf-ı Ebi Eyyubi'l Ensarî* yazılıdır. Tarih yoktur. Fakat bu kitaplar arasında mevcut bir yazma *Şerh-i Mekasid*'de tarih 867 kaydı vardır ki buna göre ve yeni bir kayıt bulunmadıkça İstanbul kütüphanelerinin birincisi olduğu anlaşılır". *Akşam* gazetesi, 27 Haziran 1942.

daha önce kurulmuş olduğunu anlamaktayız. Bu külliyeye ait 990 (1582) tarihinde kopye edilmiş Arapça vakfiyede önce "medreseye konulan kitapları muhafaza edecek bir şahsın tayin edildiği" sonra da "hâfız-ı kütübe günlük bir dirhem ücret verileceği" ifade edilmektedir.[23] Süheyl Ünver, "bu vakfiyenin, külliyenin kuruluşundan bir asır sonrasına ait olduğunu" söyleyerek delil olarak kullanılamayacağını ileri sürerse de[24] külliyenin tesisinden otuz sene sonra hazırlanan 893-895 (1489-1491) yıllarına ait Eyüp vakfı muhasebe bilançosunda da Fakih adlı birinin câmide hâfız-ı kütüb olup günlük bir akçe ücret aldığı[25] bildirildiği dikkate alınacak olursa, bu itirazın geçersiz olduğu görülecektir.[26]

Eyüp vakfiyesinde, kütüphanenin işleyişiyle ilgili şartlar bulunmadığı gibi kütüphaneye konulan kitapların adları ve sayısı da verilmediğinden, koleksiyonun hacmi ve niteliği bilinmemektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Hz. Halid 178 no.'da kayıtlı *Kimyâ-yı Saadet* adlı kitabın başındaki Arapça bir nota göre bu eseri 884 yılı Zilhiccesi ortalarında (Şubat 1480), devrin veziriazamı Mehmed Paşa, Eyüp Medresesi'nde bulunanlara vakfetmiştir. Mehmed Paşa, vakfettiği bu eserle ilgili olarak şu şartları koymuştur: Değiştirilmemesi, başka bir yere götürülmemesi ve bir kimsede üç aydan fazla kalmaması[27] ve aynı kişiye ikinci defa olarak ödünç verilmemesi. Eyüp Kütüphanesi sonraları yapılan vakıflarla daha da zenginleşmiştir. 1071 (1667) yılında yapılan bir kayıttan, kütüphanenin bu tarihte faaliyette olduğu anlaşılmaktadır.[28]

Eyüp Külliyesi'ndeki kütüphane, Mahmud Paşa Medresesi Kütüphanesi'nden eski olmakla beraber fetihten sonra İstanbul'da kurulan ilk

23 Ş. S. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği no. 46. s. 83, 84. "Fâtih Mehmed-i sânî tarafından İstanbul'da ilk inşa ettirilen kütüphane, 863 (1459) tarihinde bina olunan Eyüp Câmii'nin el-yevm son cemaat mahalli yerde vücuda getirilmiş medrese dahilinde 867 tarihinde te'sis edilmiş ve bi'l-ahire Selim-i sâlis tarafından Eyüp Câmii'nin yeniden inşasında bu medrese kaldırılmağla kütüphane dahi câmi dahilinde teşkil ve tertip edilen dolaplar derununa vaz' olunmuştur". Ernest Mambouri, *İstanbul*, İstanbul 1925, s. 502.

24 S. Ünver, *Fâtih Külliyesi*, s. 155.

25 Ö. L. Barkan, "Ayasofya Câmii ve Eyüb Türbesi'nin 1489-1491 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları" *İFM*. XXIII/1-2 (1963), s. 375.

26 Ayrıca elimizde bulunan vakfiye de bir asır sonra düzenlenmemiş, kopye edilmiştir. O halde tesisin kuruluşundaki durumunu aksettirmesi gerekir.

27 Süheyl Ünver, bu şartı "üç aylarda, Receb-Şaban-Ramazan'da ödünç verilmemesi" şeklinde anlamaktadır (!). "Sadrazam Karamanlı Mehmet Paşa'nın Eyüp Sultan Medresesi Kütüphanesi'ne vakfettiği iki kitaba dâir", *Konya* no. 74-77, Konya 1945, s. 3. Mehmed Paşa'nın vakfettiği diğer kitap için koyduğu şartlar birinci kitap için koyduğu şartlardan pek az farklıdır. Bkz. Aynı makale, s. 3-4.

28 BOA. MAD. 4792, s. 31.

kütüphane değildir. Zira Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan bir vakfiye,[29] 858 (1454) yılında, yani fetihten bir yıl sonra Visâlî adıyla tanınan Şeyh Mehmed b. Şeyh Hasan Geylânî'nin İstanbul'da surdibindeki (At İskelesi) zâviyesinde küçük bir koleksiyona sahip bir kütüphane kurduğunu bildirmektedir.[30] Tasavvufa dâir yirmi civarında eserden meydana gelen ve muhtemelen tekke mensuplarının istifadesine sunulan bu koleksiyonun korunması ve bakımı için bir hâfız-ı kütüb tayin edilmemiştir.[31]

Fetihten sonra bir bölümü medrese haline getirilen Ayasofya'da da II. Mehmed tarafından bir kütüphane kurulduğu konusunda araştırmacıların görüş birliğinde oldukları görülmektedir.[32] Bu hususta ileri sürülen tek delil, Süheyl Ünver'in Ayasofya Medresesi'ne II. Mehmed tarafından vakfedildiğini tespit ettiği bir kitabın üzerindeki şu Arapça nottur: Bu nüshayı sultan, Ayasofya diye meşhur olan medresesine 869 yılının Zilkadesi başlarında vakfetti. Kazasker Mahmud b. Seydî Ahmed de bu vakfın sahih olduğuna hükmetti.[33]

Ayasofya Medresesi'nde, Semâniye Medreseleri kuruluncaya kadar, yani geçici bir süre eğitim yapıldığı bilinmektedir.[34] Fâtih vakfiyelerinde Ayasofya Medresesi müderris, muid ve öğrencilerine maaş tayin edilmemiş olması da bunu göstermektedir.[35] Ayrıca yapılan tedrisatın düzenli olmadığını düşündürecek bazı noktalar da bulunmaktadır. Bu medreseye ilk tayin edilen müderris, Molla Hüsrev, bu görevi İstanbul kadılığı ve

29 VGMA. 625, s. 141.

30 Vakfiyenin başındaki bir kayıttan anlaşıldığına göre bu zâviyenin arsası Sultan Fâtih tarafından Şeyh Mehmed Geylânî'ye mülk olarak verilmiştir:

> Be-iradeti'llah Kostantiniyye'nin fethi bu 'abd-i fakire müyesser olup Şeyh Mehmed Geylanî benüm ile ma'an bulunup Şühedâ kapusu hâricinde bir zâviye arsasını ricâ itmegin selâse etrafı kale duvarı ve bir cânibi ulu yol olan arsa-i hâliyeyi şeyh-i mezkûruma temlik itmişümdür. Evlâd-i evlâdı mutasarrıf olalar. Ba'de'l-yevm hatt-i şerifüm mucebince 'amel oluna. (VGMA. 625, s. 141)

31 Vakfiyenin metni ve tahlili için bkz: İsmail E. Erünsal, "Fetihten Sonra İstanbul'da Kurulan İlk Vakıf Kütüphanesi ve Vakfiyesi", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan*, yay. haz. Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul 2006, s. 391-403.

32 Ünver, *Fâtih Külliyesi*, s. 11; Müjgân Cunbur, "Fâtih Devri Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği", *TKDB*. VI/4 (1957), s. 6; Şemim Emsem, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi", *TKDB*. IX/1-2 (1960), s. 16; Cahid Baltacı, XV./*XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 474; Mübahat Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", İstanbul 1977, s. 29 (*TED*.'den ayrı basım).

33 Süleymaniye Ktp. Fâtih 3221.

34 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fâtih Devri* 855-886 *(1451-1481)*, İstanbul 1973, s. 318.

35 Türk-İslam Eserleri Müzesi no. 2202; Tahsin Öz, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultan Mehmed II, Fâtih*, İstanbul 1935, s. 130-132; *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*, faksimile s. 30 -31.

Galata ve Üsküdar kadılıklarına ek olarak almıştır.[36] İkinci müderris Ali Kuşçu 200 akçe yevmiyeyle tayin edilmiştir.[37] Altmış akçelik bir medreseye 200 akçeyle tayin, bu görevin bir pâye olduğunu düşündürmektedir. *Şakâ'ik*'teki bir anekdota göre de, bu medresede okumakta olan Manisa-zâde Muhyiddin'e 877'de (1472-3) yapımı tamamlanan Mahmud Paşa Medresesi müderrisliği verilmiştir.[38] Öğrenimini yeni bitiren bir kimseye elli akçelik bir medrese verilemeyeceğine göre, Manisa-zâde bizim anladığımız manada öğrenim gören bir öğrenci değildi.

863-875 (1459-1471) yılları arasında faaliyette bulunduğunu ancak *Şakâ'ik*'teki bazı biyografilerden çıkardığımız Ayasofya Medresesi'nin, tek bir kitap üzerindeki nota dayanarak kütüphanesi olduğunu kabul edebilir miyiz? Bu tek kitap, muhtemelen Ayasofya Medresesi'nin 875'te (1470-1) faaliyetini tatil etmesinden sonra Fâtih Külliyesi Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Bunu sayım kayıtları açıkça göstermektedir.[39] Eğer Ayasofya'da bir kütüphane vardıysa bu kütüphaneden sadece bir eser mi Fâtih Külliyesi Kütüphanesi'ne götürülmüştür? Ayrıca 1152 (1740) tarihinde Ayasofya'da bir kütüphane kuran I. Mahmud'un, bu kütüphaneye verdiği kitapların kataloğunun önsözündeki "ecdâd-ı 'izâm ve eslâf-ı kirâmlarından birinün hatırına hutûr etmeyen hayr-ı 'azîm ve birr-i cesîm sünûh etmekle câmi-i şerif-i mezkûrda" sözleri de bu konudaki şüpheleri kuvvetlendiren bir delil olarak alınabilir.[40]

Zeyrek Medresesi Kütüphanesi için de durum aynıdır.[41] Elimizde bu medreseye vakfedildiğini bildiğimiz birkaç kitap vardır.[42] Bunlardan biri Fâtih diğeri Mahbub Çelebi, ikisi de adları belirtilmeyen kimseler

36 *Şakâ'ik*, s. 117; Baltacı'nın *(Medreseler*, s. 474) "boşaltılan papaz odalarının 857 tarihinde medrese haline getirildiği" şeklindeki görüşü yanlış olmalıdır. Çünkü Molla Hüsrev, İstanbul Kadısı Hızır Bey'in ölüm tarihi olan 863'ten (1459) sonra bu göreve getirilmiştir.

37 *Şakâ'ik*, s.160.

38 *Aynı eser*, s. 116-117.

39 Eserin üzerinde, II. Bâyezid devrinde Fâtih Câmii kitaplığının sayımını yapmış olan Muhammed b. Ali el-Fenârî'nin kitabın sayfa sayısını belirten notu ve imzası bulunmaktadır. S. Ünver *(Fâtih Külliyesi*, s. 10-11) bu nota dayanarak "bu bize gösteriyor ki Fâtih'in emriyle hususî kütüphanesinden çıkarılan kitaplardan bir kısmı da Ayasofya'daki medresesine konmuştu" demektedir. Bahis mevzuu olan not, eser Ayasofya'dan geldikten sonra konduğuna göre burada bir yanlış değerlendirme söz konusudur.

40 Süleymaniye Ktp. Ayasofya, Katalog I, s. 16. Çeşitli tarihlerde yapılmış muhasebe kayıtları da bunu doğrulamaktadır: BOA. MAD. 5103, s.171; MAD. 1357, s. 14, 84, 161; MAD. 5064, s. 10, 39.

41 S. Ünver *(Fâtih Külliyesi*, s. 15-16), Bedii N. Şehsuvaroğlu *(İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul 1953, s. 29), M. Cunbur (Aynı makale, s. 6-7), Ş. Emsem (Aynı makale, s. 16) Zeyrek Medresesi'nde bir kütüphane bulunduğu görüşündedirler.

42 S. Ünver, *Fâtih Külliyesi*, s. 15-16.

tarafından vakfedilmiştir. Üzerlerindeki kayıtlardan daha sonra bu dört kitabın da Fâtih Külliyesi Kütüphanesi'ne nakledildiğini anlıyoruz.[43]

Semâniye Medreseleri açıldığında Zeyrek'teki tedris faaliyeti tatil edilmiş ve medrese câmiye çevrilmiştir.[44] Öyle anlaşılıyor ki geçici bir öğrenim yeri olarak kullanılan Zeyrek Medresesi'ne müderris ve öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak için bazı kitaplar verilmişse de burada bir vakıf kütüphanesi kurma teşebbüsünde bulunulmamıştır. Eğer Zeyrek'te Fâtih tarafından bir kütüphane kurulmuş olsaydı, o devrin standartlarına göre, medresede 100-200 kitaplık bir koleksiyonun bulunması gerekirdi. Böyle bir koleksiyondan sadece bir-iki eserin kalması ve böyle bir kütüphane ile ilgili hiçbir kayıt bulunmaması, Zeyrek Medresesi'nde bir kütüphane kurulmadığı kanaatini kuvvetlendirmektedir.[45]

Ayasofya ve Zeyrek örnekleri Fâtih'in hemen İstanbul'un fethinden sonra İstanbul'da büyük bir külliye kurmayı planladığını ve bu külliye kuruluncaya kadar da tedris işini geçici bazı tedbirlerle halletmeye çalıştığını düşündürüyor. Ayasofya ve Zeyrek'e ait müstakil vakfiyelerin bulunmaması ve Fâtih'in günümüze ulaşan en eski tarihli vakfiyesinin Semâniye'nin kuruluşundan sonra düzenlenmiş olması da bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir.

Fâtih devrinde, İstanbul'un yanında, başta imparatorluğun eski merkezi olan Edirne'de ve diğer bazı şehirlerde de kütüphane kurma çalışmalarının devam ettiği görülür. İstanbul'un fethini takip eden yıllarda da ilmî sahada bir müddet üstünlüğünü koruyan Edirne'de[46] belli bir kitap birikimi de olduğundan, bu şehirde yeni kurulan medreselerde kütüphanelere yer verildiği gibi, küçük koleksiyonlardan oluşan mahalle kütüphanelerinin de ortaya çıktığı müşahede edilmektedir.

Çandarlı-zâde İbrahim Paşa'nın Edirne'deki imâreti için 859-869 (1455-1465) tarihleri arasında düzenlediği vakfiyelerden birinde, imârette kurulan kütüphanede bulunan eserlerin isimleri verilmekte ve hâfız-ı kütübe de günlük bir akçe ücret tayin edildiği bildirilmektedir.[47] Arapça eserlerden meydana gelen bu 99 eserlik koleksiyonda Tefsir, Hadis, Fıkıh dalında eserlerin yanında birkaç tasavvufî eser, bir tıp kitabı ve bir de listeyi düzenleyenin ismini tespit edemediği bir kitap bulunmaktadır.[48]

43 *Aynı eser*, s. 16.

44 "Medâris-i refi'atü'l-bünyân tamâm olmağla kenise-i mezbûre câmi' olmak bâbında fermân-ı kaza-cereyân sudûr itmişdür". *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*, faksimile s. 44.

45 Zeyrek Medresesi'ndeki kitaplar da, Ayasofya'da olduğu gibi, Fâtih Külliyesi Kütüphanesi'ne taşınmıştır.

46 Ş. Tekindağ, "Medrese Dönemi", s. 12.

47 BOA. Tapu Defteri 1070, s. 430-434-435; T. Gökbilgin, *Edirne*, s. 417-428.

48 BOA. Tapu Defteri 1070, s. 434-435.

II. Selim devrinde düzenlenen Edirne Tahrir Defteri'ndeki bir kayda göre, yazımın yapıldığı tarihte bu kitaplar hâfız-ı kütüb Selman'ın elinde bulunmaktaydı.[49] 1087 (1676) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre bu tarihte mevcut olan 90 kitap Edirne'deki Ulucâmii hâfız-ı kütübünün sorumluluğuna bırakılmıştı.[50]

Edirne'de Câmi-i Cedîd müezzini Ali Fakih b. İbrahim'in, kitaplarını 875 (1470-1471) tarihinde düzenlediği vakfiyesiyle kendisine, ailesine ve azadlı kölelerine vakfettiğini, Edirne Tahrir Defteri'ndeki bir kayıttan öğreniyoruz.[51] Vakfiyeye konulan bir şartla bu kitapların kendinin ve azadlı kölelerinin, nesli kesildikten sonra "sulehâ-i ehl-i ilimden kütüb-i mezkûrenin mütalaasına muhtaç olanlara verilmesi" istenmektedir. Kitapların nezâreti ise, sağlığında kendisine, ölümünden sonra da Câmi-i Cedîd'de "gice ile imâmet eyleyen kimesneye" bırakılmıştır. Kitapların ihtiyaç sahiplerinden esirgenmemesi de vakfiyeye konulan şartlardandır. Vakfiyeden anlaşıldığına göre kitaplar, Ali Fakih tarafından evinde muhafaza edilecektir. Tahrir defterinin düzenlendiği tarihte (II. Selim devri), sayımı yapanın bildirdiğine göre kitapların çoğu kaybolmuştur. Geriye ancak onbeş kitap kalmıştır.[52]

Fâtih devri müderris ve şeyhlerinden Mesud Halife'nin 885 (1480-1) tarihinde Edirne'de kurduğu kütüphane, bir tekke kütüphanesi olması ve vakfiyesindeki bazı şartları dolayısıyla dikkati çekmektedir.[53] Mesud Halife, kitaplarını önce çocuklarına, sonra da kendi tarikatından olup da zâviyesinde oturanlara vakfetmektedir. Fakat zâviye dışındaki kimselerden de istifade etmek isteyenlere kitap verilecektir. Sayım kaydına göre Mesud Halife'nin kitapları da iyi korunmamış ve geriye ancak on dokuz kitap kalmıştır.[54] Bu on dokuz kitabın üçünün tasavvufî diğerlerinin ise İslâmî ilimlerle ilgili eserler olması, Mesud Halife'nin hem müderris hem de şeyh olmasıyla izah edilebilir.[55]

Fâtih devri ulemâsından, Molla Yegân diye tanınan Mevlânâ Mehmed b. Armağan, 865 (1460-1) tarihli vakfiyesiyle Bursa'da yaptırdığı mescidine 2.900 kitabını vakfetmiştir.[56] Vakfiyedeki bir kayıttan anlaşıldığına göre

49 Aynı yer.
50 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 371, s. 145.
51 BOA. Tapu Defteri 1070, s. 220.
52 "Vakıf-i mezburun vakfiyesinde mezkûr olan kitapların ekseri zâyi' olmuş, mevcut olan bunlardır ki zikr olundı" (Aynı yer).
53 BOA. Tapu Defteri 1070, s. 19.
54 Aynı yer.
55 Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1940, s. 124.
56 Bursa ŞS. A. 156, s. 24b-26b.

vakfedilen muhtelif ilimlere dâir 2.900 kitabın adları bir *Keşşâf tefsiri* nüshasının arkasına bizzat vâkıf tarafından yazılmıştı.[57] Vakfiyede kitapların oğlu Mehmed Şah Paşa ve neslinden gelenlere, bu neslin inkırazından sonra da Yusuf Bâli Paşa ve neslinden gelenlere vakfedildiği bildirilmiştir. Ancak Molla Yegân, bu kitapların mescidinde mi yoksa başka bir mahalde mi muhafaza edileceğine dâir vakfiyesine herhangi bir kayıt koymamıştır. Vakfiyede hâfız-ı kütübün, kitapları ehil olan kimselere ödünç vermesiyle ilgili şartlar bulunduğuna göre muhtemelen kitaplar ulemânın ve medrese öğrencilerinin istifade edebileceği bir mahalde muhafaza edilmekteydi. Molla Yegân hâfız-ı kütüb için vakfiyesinde bir ücret tayin etmemiş ücret miktarının daha sonra tespit edileceğini belirtmiştir. 990-991 (1582-1583) yıllarına ait bir muhasebe raporunda hâfız-ı kütübün yıllık olarak belirlenen ücretinin 60 akçe gibi düşük bir ücret olması dikkat çekmektedir.[58] Dönemi için oldukça fazla sayıda kitap ihtiva eden bu kütüphanenin müteakip yıllardaki durumuyla ilgili olarak sınırlı bilgiye sahibiz. Bursa Şer'î Sicillerinde bu vakıfla ilgili 1588 tarihli bir kayıt bulunmaktadır.[59] Yine Bursa Şer'î Sicillerindeki 1079 (1688) tarihli, bu şehirdeki birkaç kütüphanenin sayımıyla ilgili kayıtta "Merhum ve mağfûr Molla Yegân Hazretleri'nin vakfeyledügi kitablarun esâmisin beyân ider" başlığı altında 244 kitabın bibliyografik künyeleri verilmektedir.[60] İki asır içinde bu kütüphanenin koleksiyonunun neredeyse tamamının kaybolması ilgi çekicidir.[61]

Amasya Tarihi müellifi, Osmanlı ümerâsından Hızır Paşa'nın 870 (1465-1466) tarihinde, Amasya'da medresesi yanında bir kütüphane kurduğunu bildirir.[62] Bir tayin yazısından bu kütüphanenin hâfız-ı kütübünün günlük bir akçe almakta olduğunu öğreniyoruz.[63]

Sultan. II. Murad devri ümerâsından İshak Bey'in oğlu İsa Bey'in Üsküp'teki medresesinde 874 Safer'inde (Ağustos 1469) kurduğu kütüphane

57 Bursa ŞS. A. 156, s. 25a.
58 Bursa ŞS. A. 124, s. 44a. Bu muhasebe raporundan anlaşıldığı kadarıyla vakfın zengin gelir kaynakları bulunmamaktadır.
59 Cafer Çiftçi, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Bursa 2004, s. 280.
60 Bursa ŞS. B. 135, s. 66b-64a.
61 Molla Yegân'ın ölümünden sonra bu aile mensuplarından bazıları kendi isimleri altında yeni kitap vakıfları te'sis etmiştir. Bursa Şer'i Sicillerindeki Rebiülâhir 994 tarihli (Nisan 1586) bir kayıtla, *İVTD*'deki bir vakfiye özetinde (s. 172) Molla Yegân'ın soyundan gelen Sinan Çelebi'nin yaptığı vakıflar arasında üç yüz aded kütüb-i mevkûfeden de söz edilmektedir. (Bursa ŞS. A. 143, s. 15). *İVTD'* deki bir kayıtta da Ulemâdan Muslihiddin Çelebi b. Ahmed Çelebi el-Yegânî'nin çeşitli ilimlere dâir 100 kitabını Bursa'daki Ulu Cami'ye konulmak üzere vakfettiği belirtilmektedir.
62 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. I, İstanbul 1327, s. 261.
63 BOA. Cevdet-Maârif 340.

zengin koleksiyonu ile dikkati çeker.[64] Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi dinî ilimlerin yanında bazı edebiyat ve tıp kitaplarını da ihtiva eden ve 200'den fazla eserden meydana gelen bu koleksiyonun muhafazası için de, günlük iki akçe ücret alacak bir hâfız-ı kütüb tayin edilmiştir.[65]

Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'da kurmak istediği külliye inşasına başlanıldıktan ancak sekiz yıl sonra, 875 Receb'de (Aralık 1470) tamamlanabildi. Külliyede câmi, medreseler ve imaretin yanında birkaç da kütüphane bulunduğu konusunda araştırıcılar görüş birliğindedirler.[66] Süheyl Ünver, Fâtih'in bu külliyede üç kütüphane kurduğunu ve bunların câmi içindeki kütüphane, ayrı bir binada Sahn-ı Semân Kütüphanesi ve medreselerin hususî kütüphaneleri olduğu kanaatindedir.[67] Müjgân Cunbur ve diğer bazı araştırıcılar, S. Ünver'in bu görüşünü ufak değişikliklerle tekrarlarlar.[68] Bu hususu abartan araştırmacılar da vardır.[69] Fâtih Kütüphanesi'nden bahseden tarihî kaynaklardan *Tâcu't-Tevârih* ve *Hammer*, sadece câmide bulunan kütüphaneden kısaca bahsederler.[70]

Şimdiye kadar araştırıcıların münakaşasız kabul ettikleri "külliye içinde birkaç kütüphane bulunduğu" görüşünün, bazı arşiv belgeleri ve Fâtih vakfiyeleri incelendiğinde, pek de sağlam temellere dayanmadığı

64 İsa Bey vakfiyesi, Glisa Elezovic'in *Turski Spomenici* I/2, Beograd 1952, s. 13-29, adlı eserinde faksimile olarak verilmiştir.

65 Vakfedilen kitapların listesi ve hâfız-ı kütüb tayini için bkz. *Aynı eser*, s. 18- 22 ve 27. Bu kütüphanede 332 ciltten oluşan 215 eser vardır. Hasan Kaleşi, bu koleksiyonda bulunan kitapların konu başlıklarını tespit etmiş ve her konudaki eser sayısını vermiştir. Bkz. "Yugoslavyada ilk Türk Kütüphaneleri", *Türk Kültürü* IV/38 (1965), s. 41, 42. Ayrıca bkz: Lutfi Nexhipi, "*XV-XVI. Asırlarda Makedonya'da Kültür ve Medeniyet*", s. 37-39, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2006.

66 S. Ünver, *Fâtih Külliyesi*, s. 51; B. N. Şehsuvaroğlu, *500 Yıllık Sağlık* Hayatımız, s. 29; M. Cunbur, "Fâtih Devri Kütüphaneleri", s. 7-9; Ş. Emsem, Aynı makale, s. 16-17; C. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 351; Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classicial Age 1300-1600*, London 1973, s. 167. Merhum Süheyl Ünver bir yazısında da kurulan kütüphane sayısını ona kadar çıkarmaktadır. Bkz: "Fâtih'in Tuğrasıyla Bir Kitap Vakfı Hakkında", *TKDB*, c. IX, no. 1-2, Ankara 1960, s. 7.

67 S. Ünver, *Aynı eser*, s. 51-57.

68 Dipnot 66'da gösterilen yerler.

69 "Caminin, her medresenin ve Sahn-ı Seman'ın ayrı birer kütüphanesi vardı. Bilimin gelişmesini isteyen Fatih, kütüphanelere özel bir önem veriyordu. Kendisinin çok zengin özel kütüphanesinden kurdurduğu öteki 11 kütüphaneye kitap gönderiyordu". İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993, s. 15.

70 *Tâcü't-Tevârih I*, İstanbul 1279, s. 580; J. Von Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman* III (J. J. Hellert tercümesi), Paris 1836, s. 296. S. Ünver ve M. Cunbur'un (bkz. dipnot 66'daki yerler) bu konuda kaynak olarak kullandıkları *Cizyedâr-zâde Tarihi* Ahmed Bahaeddin Efendi'nin, 1187/1773 tarihinde *Tâcü't-Tevârih'i* yeniden kaleme almasıyla ortaya çıkmış bir eserdir. Bkz. *GOW*, s. 322; Ahmed Rif'at, *Ravzatü'l-Aziziye*, İstanbul, t.y., s. 179.

görülmektedir. Bu yüzden önce "birkaç kütüphane bulunduğu" fikrinin çıkış noktasını tespit ettikten sonra, "gerçekten külliye içinde aynı anda birkaç kütüphane mevcut mu idi? Yoksa külliyedeki kütüphanenin çeşitli tekâmül devreleri, araştırıcılar tarafından, farkına varılmayarak ayrı ayrı kütüphaneler olarak mı kabul edilmektedir?" sorusuna cevap aramak gerekecektir.[71]

Fâtih vakfiyelerini, Osman Ergin'in sıralamasını takip ederek tetkik ettiğimizde, bu problemin, S. Ünver'in vakfiyeleri bir sistem içinde incelememesinden kaynaklandığını görürüz.[72] S. Ünver, önce Fâtih'in Türkçe vakfiyesine dayanarak câmideki kütüphaneyle Sahn-ı Semân Kütüphanesi kitap mahzenini ve sonra da Arapça vakfiyeye (Türk İslâm Eserleri no. 2202) göre medreselerin hususî kütüphanelerini incelemektedir. Vakfiyelerdeki gelişme dikkate alınmadığından ortaya birden fazla kütüphane çıkmaktadır. S. Ünver'i kaynak olarak kullanan araştırıcılar da aynı yanlışı tekrarlamaktadırlar.

Fâtih Sultan Mehmed'in elimizde bulunan en eski tarihli vakfiyesi, muhtemelen 877-878 (1472-1473) yılları arasında düzenlenmiştir.[73] Bu vakfiyede "Sultan dört medreseye vakfedilen kitapları muhafaza için günlük beş akçe ücretle dört hâfız-ı kütüb tayin etti" denilmektedir.[74] Dört medreseye vakfedilen kitapların listesi, aynı vakfiyenin Başbakanlık Arşivi'nde bulunan diğer bir nüshasının arkasında bulunmaktadır.[75] Bu vakfiyeden anlaşıldığına göre Fâtih Külliyesi'nin açılışında ilk olarak dört medresede dört kütüphane kurulmuştur. Fâtih'in, II. Bâyezid devrinde düzenlenen Arapça vakfiyesinin 901 (1496) tarihli kopyesinde ise medrese

71 Bu konuyu ilk olarak doçentlik çalışmamda (1982) ele almış ve daha sonra *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*'de de (1988) mevcut vakfiyeleri inceleyerek uzun uzadıya tartışmıştım (s. 23-27). Fâtih Külliyesi üzerine yapılan bir çalışmada (Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara 2003, s. 68-73), "bu konuya ilk defa benim dikkat çekmiş (!) olduğum" belirtilerek, eldeki başka veriler de (!) değerlendirilmiş ve mesele ortaya konmuştur. Bu arada büyük bir lutufkârlık gösterilerek birkaç yerde ismime atıfta bulunulmuştur. Kitabımdaki beş sayfalık dikkat (!) konunun uzmanı olmayan bazı araştırmacılar tarafından da F. Unan'a nisbet edilerek tekrarlanmıştır: "İsmail Erünsal, meseleye değişik bir noktadan bakarak bunların yanlışlığına dikkat çekmiştir. Bu konuda nakledilen görüşlere ve konuyla ilgili vakfiye bilgilerine dayanarak en derli toplu bilgiler veren Fahri Unan, "*Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi* adlı eserinin kütüphane bahsinde konuya açıklık getirmektedir". Hüseyin Kutlu, *Fatih Camii ve Fatih Külliyesi*, İstanbul, t.y. s. 67.

72 Ergin, Fâtih'in vakfiyelerini bazı ipuçlarından yararlanarak tarihlemiş ve tarih sırasına göre incelemiştir. Bkz. *Fâtih İmareti Vakfiyesi*, İstanbul 1945, s. 13-37.

73 *Aynı eser*, s. 13.

74 *Aynı eser*, faksimile s. 63 (Türk-İslam Eserleri no. 2202).

75 BOA. Ali Emiri Tasnifi, Fâtih Devri no. 70. Eksik bir nüsha olduğundan Osman Ergin vakfiye parçası diye adlandırmaktadır. Kitap listelerinin fotokopileri için bkz. S. Ünver, *Fâtih Külliyesi*, resimler kısmı, s. 23-27.

kütüphanelerinden söz edilmemekte, sadece "mescidin batısında, medreselerdeki müderris ve talebeler için vakfedilen kitapları muhafaza için bir yer (buk'a)[76] yaptı" denilmekte ve sonra da günlük altı akçe ücretle tayin edilen bir hâfız-ı kütüb ve dört akçe ücret alacak bir kâtib-i kütübden söz edilmekte ve bunlarda aranacak nitelikler belirtilmektedir.[77]

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce bastırılan Türkçe vakfiye ise, II. Bâyezid devrinde düzenlenen Arapça vakfiyenin XVI. asır sonlarında yapılan bir tercümesidir.[78] Kütüphaneyle ilgili hususlarda önemli bir değişiklik yoktur.

Osman Ergin'in, sıralamasına göre vakfiyeler gruplandırılıp incelendiğinde Semâniye Medreselerinin dördünde kurulan dört kütüphanenin bir süre sonra câmide kurulan kütüphaneye nakledildiği, ayrıca Ayasofya ve Zeyrek medreselerinde bulunan kitapların da getirtilerek merkezî bir kütüphane kurulduğu görülmektedir. Bu koleksiyonları câmide toplama işleminin hangi tarihte gerçekleştirildiğini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak Fâtih imâretine ait 894-895 (1489-1490) yıllarına ait muhasebe bilançosunda[79] câmi görevlileri arasında günlük beş akçe ücret alan bir hâfız-ı kütüb ve kâtib-i kütübden söz edildiğine ve medrese görevlileri arasında da herhangi bir kütüphane personeline yer verilmemesine bakarak bu birleştirme işleminin 894 (1489) tarihinden evvel gerçekleştirilmiş olabileceğini tahmin edebiliyorduk. Nuri Arlases Bey'in Süleymaniye Kütüphanesi'ne bağışladığı Fâtih Külliyesi Vakfiyesi[80] ise bu nakil ve birleştirme işleminin ne zaman yapıldığı konusuna bir açıklık getirmektedir. II. Bâyezid tarafından 887 (1482) tarihinde Arapça olarak hazırlatılan bu vakfiyenin bugüne kadar sadece Türk-İslâm Eserleri Müzesi'ndeki 901 (1496) tarihli kopyesi

76 Fahri Unan, yukarıda belirtilen çalışmasında (s. 70) bu kelimeyi "müstakil bir kütüphane (=kitab mahzeni)" olarak değerlendirmiş ve "Dolayısıyla bunda da yine câmiin batısında yer alan müstakil bir kütüphaneden söz edilmesi tabiîdir" sonucuna varmıştır. Daha sonra da icad etmiş olduğu bu müstakil kütüphaneyi ortadan kaldırmak için orijinal fikirler geliştirerek, büyük bir çaba harcamıştır (s. 71-73). "Buk'a" bilindiği gibi özellikle küçük yerleşim bölgelerinde bazen herhangi bir eğitim kurumuna işaret edebilirse de (Bkz: Mehmet İpşirli, "Buk'a", *DİA.* VI, s. 386.) genellikle belgelerde "kısım, yer" anlamında kullanılmaktadır ve vakfiyede de câminin içindeki bir bölüme veya yere işaret etmektedir. Külliyede müstakil bir kütüphane binası olsaydı, bevvâbı olurdu, ferrâşı olurdu. Külliyeye ait herhangi bir muhasebe kaydında da bu tür görevliler zikredilmemektedir.

77 T. Öz, *Zwei Stiftungsurkunden* des *Sultan Mehmed II. Fâtih,* İstanbul 1935, s. 14-15, 119-120; Türk-İslam Eserleri no. 2182.

78 *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri,* Ankara 1938.

79 Ö. L. Barkan, "Fâtih Câmii ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", *İFM.* XXIII/1-2, (1963), s. 312.

80 Süleymaniye Ktp. Nuri Arlases Koleksiyonu no. 242.

bilinmekteydi.[81] Bu vakfiyeden anlaşıldığına göre Sultan II. Bâyezid tahta geçtikten kısa bir süre sonra Fâtih Külliyesi ile ilgili vakıfları yeniden tanzim ettirmiş ve muhtemelen bu tarihte Semâniye Medreselerinde bulunan kütüphaneleri de câmideki kütüphaneye naklettirmiştir. Dört hâfız-ı kütüblük görevini de bir hâfız-ı kütüb ve bir kâtib-i kütüblük görevine dönüştürmüştür.

Bu görüşü destekleyecek başka deliller de vardır. Semâniye Medreselerine vakfedilen kitapların listesiyle Fâtih Câmii Kütüphanesi kataloğunu[82] karşılaştırdığımızda medrese kütüphanelerinde bulunan birçok kitabın câmi kütüphanesinde de bulunduğunu görürüz. Bu bize, medreselerdeki kitapların câmi kütüphanesine nakledildiğini gösteren bir delil olabilir. Ancak denebilir ki Osmanlı medreselerinde her ilim dalında belli kitaplar okutulmaktaydı.[83] Fâtih devri kütüphanelerinin çoğunda bir *Keşşâf* veya *Beyzâvî Tefsiri* veya *Sahih-i Buharî* görmek mümkündür. Bu yüzden medrese kütüphanelerindeki kitapların câmi kütüphanesi kataloğunda bulunması, bu kitapların, câmi kütüphanesine, medrese kütüphanelerinden geldiğini göstermez.

Yapılması muhtemel böyle bir itiraz göz önünde bulundurulduğundan her iki koleksiyon arasındaki karşılaştırma, medrese kütüphanelerindeki bazı özelliğe sahip kitaplar seçilerek yapılmıştır. Mesela medrese kütüphanelerinin birinde beş cildlik *Kitabul-Etrâf*'ın sadece üç cildi bulunmaktadır.[84] Aynı eser câmi kütüphanesi kataloğunun 11a sayfasında kayıtlıdır ve yalnızca III-IV-V'inci ciltlerinin bulunduğu belirtilmiştir. Sinobiye Medresesi'nde bulunan üç ciltlik *Keşşâf Tefsiri*'nin nakıs olduğu belirtilmiştir.[85] Aynı eser eksik haliyle câmi kütüphanesi kataloğunun 4a sayfasında yer alır. *Câmiü'l-usul* adlı eserin Şeyhiyye Medresesi'nde sadece birinci cildi vardır.[86] Câmi kütüphanesi kataloğunun 9b sayfasında

81 II. Bâyezid devrinde düzenlenen Arapça vakfiyenin sonunda (T. Öz. *Aynı eser,* s. 149) "nukilet 'an nüshati'l-asl" denilerek vakfiyenin bugün elimize geçen 887/1482 tarihli orijinal nüshasına işaret edilmektedir.

82 TSA. D. 9559 no.'da kayıtlı olan bu katalog, ilk sayfasında belirtildiğine göre, Kanunî Sultan Süleyman zamanında, 968 (1561) tarihinde, Semâniye müderrislerinden Mevlânâ Hacı Hasan-zâde tarafından hazırlanmıştır. S. Ünver, bu katalog üzerine yaptığı bir incelemede ("İstanbul'un Fethinden Sonra Türklerde Tıbbî Tekamüle Bir Bakış", *Vakıflar Dergisi,* c. I (1938), s. 81) ve daha sonra *da Fâtih Külliyesi* (s. 55) adlı eserinde, kataloğun II. Bâyezid devrinde Mehmed b. Aliyyü'l-Fenârî tarafından hazırlandığını belirtmiştir. Bazı araştırıcıların da aynı yanlışı tekrarladıkları görülmektedir: Cunbur, a.g.m. s. 13; Şehsuvaroğlu, *Aynı eser,* s. 29.

83 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* Ankara 1965, s. 20-31.

84 S. Ünver, *Fâtih* Külliyesi, resimler bölümü, s. 25.

85 S. Ünver, *Aynı eser,* s. 24.

86 S. Ünver, *Aynı eser,* s. 23.

aynı eser gözükmektedir. Medrese kütüphaneleri koleksiyonlarında yer alması pek mu'tad olmayan *Tarih-i Cengiz Han*'ın bir nüshası Muslihiddin Medresesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[87] Aynı eseri câmi kütüphanesi kataloğunda (39b) görüyoruz. Bunlardan başka, daha önce de belirtildiği gibi Ayasofya ve Zeyrek medreselerine vakfedilen birkaç kitap da câmi kütüphanesi kataloğunda kayıtlıdır.

Hoca Sadeddin, Fâtih Câmii Kütüphanesi'nden bahsederken, okuyucuların nöbetleşe okumak zahmetinden kurtulmaları için vakfedilen kitaplardan çoğunun birden fazla nüshası bulunduğunu belirtir.[88] Gerçekten de kütüphane kataloğunu incelediğimizde bazen bir eserin birkaç nüshası olduğunu görürüz. Bu durum, öyle gözüküyor ki dört medreseden gelen ders kitaplarının bir yerde toplanmaları sonucunda ortaya çıkmıştır.

Ayrıca Fâtih külliyesinin çeşitli devirlere ait muhasebe bilançolarında medreselerde görevli hiçbir hâfız-ı kütübden söz edilmemesi de, bu medreselerde bulunan kütüphanelerin camiye nakledildiğini gösterir.[89] Aksi halde medrese kütüphanelerinde bulunan 300'ü aşkın kitabın onbeş sene gibi kısa bir süre içinde ortadan kaybolduğunu kabul etmemiz gerekecektir ki bu mümkün değildir.

Fâtih Kütüphanesi'nin ana koleksiyonunu Fâtih Sultan Mehmed'in vakfetmiş olduğu 839 kitap oluşturmaktadır. II. Bâyezid döneminde de devrin ulemâsından Kâbili-zâde, Hatib-zâde, Musannifek, Alâiyelü Muhyiddin ve vüzerâdan Hasan Paşa bu kütüphaneyi yaptıkları bağışlarla zenginleştirmişlerdir. II. Bâyezid döneminde hazırlanmış bir katalogda kütüphanedeki kitap mevcudunun 1241'e ulaştığı görülmektedir.[90] Kanunî döneminin sonlarına doğru kütüphanedeki kitap sayısı 1770'e ulaşmıştır.[91] Bu dönemde özellikle Halebî-zâde ve Şeyh-zâde çok sayıda kitap vakfetmişlerdir. Kütüphane iki asır boyunca câmi içinde hizmet vermiş ve bazı belgelerden anlaşıldığına göre de oldukça iyi muhafaza edilmiştir. Receb 1155'te (Eylül 1742) yapılan bir sayımda bu tarihe kadar kütüphaneden sadece 110 kitabın kaybolduğu görülmüştür.

Fatih döneminde bazı devlet adamlarının da kütüphaneler kurdukları görülmektedir. Kritovulos, Fâtih'in yaptığı birçok hayır eserinin yanında,

87 S. Ünver, *Aynı eser*, s. 27.

88 "Tenâvüb ile isti'mâl meşakkatinden tahlîs içün kütüb-i mevkufenün ekseri mükerrer ve nicesi müellifleri hutûtı ile muharrerdür". *Tâcü't-Tevârih*, c. I, İstanbul 1279, s. 580.

89 BOA. MAD. 5103, s. 108-109; MAD. 5305, s. 79, 131; MAD. 5019, s. 49. Fâtih Aşhanesi'nin 952 yılına ait tevzi-nâmesinde de câmi kadrosundaki hâfız-ı kütübe bir aş verileceği yazılıdır. Bkz. S. Ünver, *Fâtih Aşhanesi Tevzi-namesi*, İstanbul 1953, s. 10.

90 BOA. D. HMH. SFTH. no. 21 941/B.

91 TSA. D. 9559.

maiyyetinde bulunan devlet adamlarını ve zenginleri de şehrin imârı için faaliyette bulunmaya teşvik ettiğini söyler:

> ...ve erkân-ı devleti ve zât-ı şâhâneleri nezdinde hâiz-i nüfûz ve itibar olan ve servet-i cesîmeye mâlik bulunan zevâtı nezdine celb iderek şehr dâhilinde çarşular ve hânlar ve dükkânlar ve hamamlar ve muhteşem hâneler, câmiler ve ma'bedler inşa etmelerine müsâ'ade... ve şehri tezyîn idecek mebânî-i cesîme vücûda getirmelerini irade etti.[92]

Devrin sadrazamı Mahmud Paşa'nın, Fâtih'in emrine uyarak İstanbul'da bir câmi etrafında toplanan medrese, imâret, sıbyan mektebi, mahkeme, türbe, hamam gibi ünitelerden meydana gelen bir külliye kurduğu gibi,[93] imparatorluğun diğer şehirlerinde de bazı hayır eserleri vücuda getirdiği görülmektedir.[94] Mahmud Paşa İstanbul'daki ve Hasköy'deki medreselerinde birer de kütüphane kurmuştur. 878 (1473) tarihli vakfiyesinin *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'ne kaydedilen özetinde, İstanbul'daki medreseye verilen 195 kitapla Hasköy'deki medreseye konulan 84 kitap,[95] adları verilmeden sadece konularına göre kitap adedi belirtilerek zikredilmiştir. Vakfiye'ye göre İstanbul medresesine günlük beş akçe ücretle hâfız-ı kütüb tayin edilmiştir.[96] Diğer medresedeki kitapların korunması için herhangi bir görevlinin tayin edilmediği görülmektedir.

Fâtih'in veziriazamlarından Gedik Ahmed Paşa da, İstanbul'da kendi adıyla anılan semtte yaptırdığı hayır eserlerinden başka Afyon'da da câmi, imaret, hamam, medrese ve kütüphaneden meydana gelen bir külliye yaptırmıştır.[97] Külliyenin evâhir-i Zilhicce 879 (Mayıs 1475) tarihli

92 Kritovulos, *Aynı eser*, s. 128. Fâtih'in İstanbul'u cihanşümûl bir imparatorluğun merkezi haline getirmek için yaptığı çalışmalar ve bu çalışmaların dönemin batılı kaynaklarındaki akisleri için bkz: Theoharis Stavrides, *The Sultan of Vezirs: The Life and Time of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Paşa Angeloviç (1453-1474)*, Leiden 2001, s. 20-28 ve dipnot 6.

93 H. İnalcık, a.g.m. s. 237. Fâtih devrindeki imâr ve iskân faaliyetleri için bkz. Ş. Tekindağ, "İstanbul" maddesi, şehrin imar ve iskânı, *İA.* V/2, s. 1205-1213; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fâtih Devri*, III-IV, İstanbul 1973-1974.

94 Mahmud Paşa'nın yaptığı hayır eserleri ve kütüphanesi için bkz. S. Ünver, "Mahmud Paşa Vakıfları ve Ekleri", *VD.* IV (1958), s. 65-76; Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, s. 42-45; Theoharis Stavrides, *Aynı eser*, s. 307-310.

95 Elli dört yıl sonra yapılan sayımda kitap mevcudunun değişmediği görülüyor. Bkz: Mehmet Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 1009 (1600) Tarihli*, İstanbul 2004, s. 82.

96 *Aynı eser*, s. 43. 999-1052 yıllarını içine alan bir muhasebe defterinde Mahmud Paşa Medresesi hâfız-ı kütübüne günde bir de taamiye verildiği görülmektedir. Bkz. BOA. MAD. 5102, s. 79, 140, 463, 510.

97 Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Kitabeler*, İstanbul 1929, s. 25; Aynı müellif, "Değerli Vezir Gedik Ahmed Paşa", *T.T.K. Belleten* c. XXIX, no. 115 (1965), s. 495; Albert Dietrich, "Zur Geschichte einneger anatolischer Bibliotheken: Afyon, Akşehir, Çorum, Amasya", *Istanbuler Mitteilungen*, c. 17 (1967), s. 306-307; Ömer Fevzi Atabek, *Afyon (Vilayeti)*

vakfiyesinde bir kütüphaneden bahsedilmez.[98] Ancak Afyon Şer'î Sicillerindeki 5 Rebiülevvel 1065 (13 Ocak 1065) tarihli bir kayıttan bu kütüphanenin koleksiyonu hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Bu kayıtta "Gedik Ahmed Paşa'nın vakfı olan kitaplardan" bu tarihte kütüphanede mevcut olan altmış birinin isimleri verilmekte ve hâfız-ı kütüb Halil Çelebi b. Abdi Çelebi'ye teslim edildiği belirtilmektedir.[99] Aynı kayıttan anlaşıldığına göre hâfız-ı kütübün bir akçe olan günlük ücreti de[100] bu tarihte iki akçeye çıkarılmıştır.

Fâtih devri meşâyihinden Şeyh Vefâ diye tanınan Muslihiddin Mustafa için inşa edilen külliyede bir de kütüphane bulunduğu, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'ndeki bir vakıf kaydı dolayısıyla bilinmekteydi.[101] Receb 919 (Eylül 1513) tarihinde yapılan bu vakıf kaydına göre zâviyede miktarı belirtilmeyen cildli ve cildsiz kitaplar bulunmakta ve bu kitapların muhafazasıyla görevli hâfız-ı kütübe de günlük bir akçe ücret verilmekteydi. Fakat bu kayda esas olan vakfiyenin Yavuz Sultan Selim devrinde düzenlenmiş olması, kütüphanenin kurulduğu devri tespitte güçlük çıkarmaktaydı. İstanbul Şer'î Sicillerinde bulunan bir vesika bu konudaki tereddütleri giderdiği gibi, kütüphane hakkındaki bilgimizi de zenginleştirmektedir.[102] II. Bâyezid devrinde, vakıfları teftişe memur

Tarihçesi, Afyon 1997, s. 168-170; *Afyonkarahisar Kütüğü*, yay. haz. İbrahim Küçükkurt v.d., c. I, Afyon 2001, s. 374.

98 VGMA. 595, s. 28-30. Bu vakfiyeden şu eser vasıtasıyla haberdar oldum: Mustafa Karazeybek vdgr. *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri*, c. I, Afyonkarahisar 2005, s. 30.

99 Afyon ŞS. 504, s. 12b. Ancak XVIII. asrın sonlarında yapılan bir kayıttan anlaşıldığına göre bu kütüphane faaliyetlerini düzenli bir şekilde sürdürememiş ve Gedik Ahmed Paşa'nın soyundan gelen Ahmed Paşa-zâde Ahmed Bey kütüphaneyi ihya edip dört yüz cilt civarında kitap vakfetmiş ve hâfız-ı kütübe de aylık 30 kuruş ücret tayin ederek yeni bir düzenleme yapmıştır: "Gedik Ahmed Paşa merhumun ihyâ-kerdesi olan kütüphane ta'tîl olmasıyla muahharan Ahmed Paşa-zâde Ahmed Beg vakf-i mezbûra bazı kütüb ilave ederek ihyâ eyledigi bu mahalde mastur ve mukayyed bulunup bu def'a yine mu'attal bulunmasıyla ba-ma'rifet-i şer'î ve ma'rifet-i meclis ve evkaf müdürü Mehmed Sa'îd Efendi re'yiyle mâhiyye otuz ğuruş maâş ile Karahisar-i Sâhib müderrisîninden el-Hac Süleyman Efendi b. Hasan Efendi hâfız-ı kütüb nasb olunup ve kütüphane-i mezkûreye ik'ad bâlâda mestûr kitâb-ı müstetâblar yedine teslim olunduğu bu mahalle kaydolundu. Fî 2 ZA. 1161". Afyon ŞS. 555, s. 28-34.

100 "Hâfız-ı kütübe yevmî iki akçe virile". Afyon ŞS. 504, s. 12b. Ayrıca bkz: BOA. MAD. 626, s. 230; MAD. 5455, s. 240.

101 Barkan-Ayverdi, *Aynı eser*, s. 159. Külliye için bkz. Baltacı, *Medreseler*, s. 536; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fâtih Devri Mimarisi*, c. III, s. 198.

102 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Muhasibliği 102, s. 150b-152a. Bu hüccet, Şeyh Vefa'nın evkafıyla ilgili bazı ihtilaflı meselelere de açıklık getirmektedir. Hüccetin neşri için bkz. İsmail E. Erünsal, "Şeyh Vefâ ve Vakıfları Hakkında Yeni Bir Belge", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, no. 1, İstanbul 1997, s. 47-64. Makalenin genişletilmiş şikli için bkz: İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, İstanbul 2014, s. 279-303.

edilen Mevlânâ Alâaddin'in hazırladığı bu Arapça hüccete göre, Şeyh Vefâ'nın vakıflarının tasdikli bir vakfiyesi bulunmadığından, devrin padişahı vakfın durumunun tespit edilip işler hale getirilmesini emretmiştir. Bunun üzerine Mevlânâ Alâaddin, vakfın mahalline gidip adı anılan şahitler ve vakfın görevlilerinden vakıf mütevellisi Musa b. Ahmed ve Kâtib Mehmed b. İsa huzurunda, vakfın durumunu tespit edip Recep 890 (Temmuz 1485) tarihini taşıyan bu hücceti hazırlamıştır.

Mevlânâ Alâaddin'in hüccetinde zâviye kütüphanesi ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Her şeyden önce zâviyedeki mevcut kitapların Şeyh Vefâ tarafından vakfedildiğini öğrenmekteyiz.[103] Ayrıca çeşitli ilim dallarındaki kitapların sayısı verilmekte ve bu kitapların adlarının Rumeli kazaskerinin tasdik ettiği bir defterde yazılı olduğu bildirilmektedir.[104] Ödünç verme ile ilgili olarak da değişik şartlar konulduğu görülüyor.[105]

Şeyh Vefâ'nın vakfiyesini içeren hüccette hâfız-ı kütüb için herhangi bir ücret tayin edilmemiştir. Ancak 953 (1546) tarihli vakıf defterinde[106] ve XVI. asrın sonlarında yapılan bir vakıf tahririnde, Şeyh Vefâ Zâviyesi'nde bu kitapların hâlâ mevcut olduğu ve günlük bir akçe ücretli bir hâfız-ı kütüb bulunduğu bildirilmektedir.[107] Safer 980 (Haziran 1572) tarihli İstanbul kadısına hitaben yazılmış bir hükümden de, hâfız-ı kütübün günlük bir akçe olan ücretinin vakfa yapılmakta olan sadaka türü gelirlerden ödenmekte olduğunu öğrenmekteyiz.[108] Evliya Çelebi'deki bir kayıt XVII. asrın sonlarında buradaki kütüphanenin hizmet verdiğini göstermektedir.[109] Sonraki asırlarda Şeyh Vefâ kitaplarının ne olduğunu bilemiyoruz.[110] Abdülkadir

103 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Muhasibliği 102, s. 151a.

104 Yapılan tespite göre kütüphanede 381 kitap bulunmaktadır. Bu kitapların ilim dallarına göre dağılımları şöyledir: 33 Kur'ân ve 30 Kur'ân-ı Kerîm cüzü, 59 Tefsir, Usul-i Tefsir ve Tecvid, 50 Hadis, 12 Usul-i Fıkıh, 100 Tasavvuf, 21 Belağat ve gramer, 14 Tıb, 1 Lugat, 7 Felsefe, 5 Kelâm ilmi, 3 Mantık, 6 Astronomi, 21 Türkçe ve Farsça Divan.

105 Aynı yer, 151 a.

106 *İVTD*, s. 159.

107 BOA. Tapu Defteri 670, s. 450.

108 "İstanbul kadısına hüküm yazıla ki hâliyâ Dergâh-ı muallama arz gönderüp mahrusa-i İstanbul'da âsûde olan merhum Şeyh Vefâ-*nevvera'llahu merkadahu*-nun mezâr-i şerîflerinde vaz' olunan çeraklarına vârid olan sadakat-i müslimînden re'y-i hâkim ile yevmî iki akçe türbedârına ve bir akçe hâfız-ı kütübe ve on akçe şeyhine ve bir akçe nâzırına ve iki akçe aşçısına tayin olunup..." BOA. Mâliye Ahkâm Defteri, KK. 67, s. 110.

109 "El-Mevlâ Kâtibzâde Zeynel'âbidin: pederleri Koca Mahmud Paşa'nın katibi olmağıla Kâtibzâde dirler. Şeyh Vefa Câmii'nde medfûndur. Cümle kütüb-i mu'teberelerin Vefa Câmii'ne vakf idüp hakir *Kitâb-i Mülteka*'yı ve *Kitâb-ı Kohistâni'yi* hâfız-ı kütübden alup kıra'at itmişdük". Orhan Şaik Gökyay, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. I, İstanbul 1996, s. 153.

110 Kütüphaneler Müfettişi Mahmud Bey tarafından 1325 (1909) tarihinde yazılan bir raporda İstanbul'da bu tarihte kapalı olduğu belirtilen kütüphaneler arasında Şeyh Vefa Kütüphanesi de zikredildiğine göre (BOA. MF. KTU. Dosya 3/22) bu kütüphane 20.

Erdoğan, Köprülü Kütüphanesi'nde Şeyh Vefâ'nın vakıf mührünü taşıyan bir kitabını tespit etmiştir.[111] Şeyh Vefâ'nın vakıf mührünü taşıyan diğer bir eser de Şehid Ali Paşa Kütüphanesi'nde (no. 140) bulunmaktadır.[112]

Şeyh Vefa'nın, İstanbul'a gelmeden önce bulunduğu Konya'daki mescidinde de küçük bir koleksiyona (10 Mushaf 61 kitap) sahip bir kütüphane kurduğunu 864 (1459) tarihli vakfiyesinden öğrenmekteyiz.[113]

Fâtih devri âlimlerinden Molla Hüsrev'in de bir kütüphanesi olduğunu Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*'ında şöyle nakleder:

> Ve bi'l-cümle hüsn-i hatta mâlik sûfiyyûn ziyyine girüp inzivâya sâlik bir zû-fünûn monla idi. Cevârî ve gılmânına nihâyet yoğiken, kitâbhânesi hizmetini kendü görürdi. ... Hâlet-i vefatında kendü hattı ile niçe pâre kitâbı kalmışdı. Ba'de-mâ hayrâta mâ'il olmağın, niçe yirlerde mesâcid ü cevâmi' yapmışdı.[114]

Muhtemelen Molla Hüsrev kitablarını Âlî'nin bahsettiği mescidlerden birine vakfetmiş olmalıdır. Ancak bu konuda herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Konya'da Sadreddin Konevî Dergâhı'nda,[115] Fakih Dede Zâviyesi'nde,[116] İplikçi (Altun-Aba) Medresesi'nde[117] ve Hoca Ferruh Mescidi'ndeki kütüphaneyle,[118] Beyşehir'de Sü Başı Mescidi'ndeki kütüphane,[119] Fâtih devrinden önce kurulan kütüphaneler olmalarına rağmen Konya Osmanlı

asrın başlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Daha sonraki tarihlerde bu kütüphaneyle ilgili herhangi bir kayda rastlanmaması, burada mevcut kitapların 1909 yılı içinde vuku bulan yangında yandığını veya birkaç sene sonra yeniden inşa ettirilmek üzere yıktırıldığında dağıldığı ihtimalini akla getirmektedir. Külliyenin maruz kaldığı âfetler için bkz: Mustafa Sürün, İstanbul Şeyh Vefa Camii Haziresi (Mezar Taşları Tipolojisi Üzerine Bir Deneme), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2006, s. 17-18.

111 A. Erdoğan, insan gözüne benzeyen bu mühürdeki yazının *"mihr ü vefâ"* olduğunu söylemektedir. Bkz: *Şeyh Vefa, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1941, s. 8-9.

112 Günay Kut, Nimet Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Ankara 1984, s. 230.

113 İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964, s. 552-553.

114 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr, Fâtih Sultan Mehmed Devri 1451-1481*, c. II, hazırlayan M. Hüdâi Şentürk, Ankara 2003, s. 188.

115 Belediye Ktp. Mc. O. 116/1, s. 6b-8b. Bu defterin yayımı için bkz: M. Akif Erdoğru, "Murad Çelebi Defteri: 1483 Yılında Karaman Vilâyetinde Vakıflar I", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XVIII, no. 1 (2003), s. 119-160.

116 Tapu-Kadastro Arşivi, 906 Tarihli Tapu-Tahrir Defteri no. 1126, s. 47b-48a. Muharrem 1123 (Mart 1711) tarihinde yapılan bir tahrirde bu zâviyede mevcut kitaplardan yedisinin kaybolduğu görülmektedir. Bkz: Tapu-Kadastro Arşivi, 1123 Tarihli Tapu-Tahrir Defteri no. 1135, s. 11.

117 Zeki Atçeken, "İplikçi (Altun-Aba) Medresesi'nin Bilinmeyen Bir Yönü ve Osmanlılar Zamanında Bakım ve Kullanılması", *VD*. XXII (1991), s. 317-318.

118 Feridun Nafiz Uzluk, *Fâtih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Ankara 1958, s. 20.

119 *Aynı eser*, s. 38; Tapu-Kadastro Arşivi, Tapu-Tahrir Defteri no. 1126, s. 47b-48a. Ayrıca bkz: M. Akif Erdoğru, a.g.m., s. 125-126.

topraklarına bu padişah zamanında katıldığından Fâtih dönemi kütüphaneleri arasında sayılabilirler. Konya vakıf ve nüfus defterinde Sadreddin Konevî Kütüphanesi'ndeki kitapları gösteren 888 (1483) tarihli bir sayım kaydı vardır.[120] Yüzyetmiş kitabın isimlerinin verildiği bu listede, Muhyiddin Arabî'ye ait müellif nüshası eserler dikkati çekmektedir. Günlük iki akçe ücretli bir hâfız-ı kütübün görevli olduğu[121] bu kütüphane varlığını, XX. asrın başlarına kadar sürdürebilmiştir.[122] Kastamonu'da Candaroğlu İsmail Bey'in medresesinde kurduğu kütüphane de bu dönem kütüphaneleri arasında sayılabilir.[123]

b. II. Bâyezid ve I. Selim Devri Kütüphaneleri

II. Bâyezid devrinde, Osmanlı İmparatorluğu askerî ve siyasi sahadaki durgunluğun aksine, ilmî ve edebî sahalarda büyük bir gelişme gösterdi. Sulh ve sükûn taraftarı olan II. Bâyezid, özellikle Cem Sultan meselesi halledilinceye kadar, yeni fetihler yerine Asya ve Avrupa kıtalarında sınırları oldukça genişlemiş olan imparatorluğu sağlam temeller üzerine oturtmak istedi.[124] Ayrıca babasının devrinde mali ve hukuki sahalarda alınan

120 Belediye Ktp. Mc. O. 116/1, s. 6b-8b; Tapu-Kadastro Arşivi 1135 (Karaman Evkaf Defteri), s. 8-10; Tapu-Kadastro Arşivi, Konya Vakıf Defteri 564, s. 4-6. Ayrıca bkz: İrec Afşar, "Fihrist-i Kitâbhâne-i Sadrüddin-i Konevî", *Tahkikât-ı İslâmî*, c. X, no. 1-2, Tahran 1374/1996, s. 477-502.

121 Konya ŞS. 13, s. 291.

122 25 Eylül 1314 tarihinde yapılan bir sayımda bu kütüphanede 299 cilt kitap bulunduğu tespit edilmiştir. Bkz: Konya ŞS. 151, s. 5-6. 1926 yılında bu kütüphanede mevcut 167 kitap Yusuf Ağa Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. (Bekir Şahin, "The Library of Sadruddin Qunavi", *Journal of the Muhyiddin Ibn Arabi Society*, c. 49, Oxford 2011, s. 150). Ayrıca bkz: Mustafa Can, "Sadreddin Konevî'nin Eserleri ve Kütüphanesi", *Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Selçuk Dergisi* no. 4, Konya 1989, s. 120-121; Mikâil Bayram, "Sadru'd-din Konevî Kütüphanesi ve Kitapları", *Marife*, c. I, no. 2, Konya 2001, s. 179-186. Sadreddin Konevî'nin vakfettiği kitaplardan birinin üzerindeki vakıf kaydı için bkz: Guiseppe Scattolin, "The Oldest Text of Ibn al-Farid's Dîvân? A Manuscript of Yusufağa Kütüphanesi of Konya", *Quaderni di Studi Arabi* c. 16, Rome 1998, s. 161.

123 İsmail Bey'in 865 (1461) tarihli vakfiyesinde medresedeki hâfız-ı kütüblük görevinin günlük bir akçe ücretle medrese bevvâbı tarafından yapılacağı belirtilmiştir. Bkz: Talat Mümtaz Yaman, *Kastamonu Tarihi, XV'inci Asrın Sonlarına Kadar I*, İstanbul 1935, s. 160. Muharrem 1180 (Haziran 1766) tarihinde yapılan bir sayımda bu kütüphanede 97 cilt kitap olduğu tespit edilmiştir. Bkz: Kastamonu ŞS. 58, s. 223-224. Rebiülevvel 1225 (Mayıs 1810) tarihinde Hasan Efendi b. Mehmed bu kütüphaneye 205 cilt kitap vakfetmiştir. Bkz: Kastamonu ŞS. 81, s. 65-66. 1266 (1850) tarihinde yapılan bir sayımda ise kütüphanenin kitap mevcudunun 165 olduğu görülmektedir. Bkz: Kastamonu ŞS. 103, s. 25. 1153 (1740) yılına ait muhasebe kaydında medrese görevlileri arasında hâfız-ı kütübün adı da geçmektedir. Bkz: Kastamonu ŞS. 38, s. 137.

124 Sydney Nettleton Fisher, *The Foreign Relations of Turkey 1481-1512*, Urbana 1948, s. 5; Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge 1976, s. 70.

tedbirlerden dolayı zarara uğramış olan reâyâyı ve ulemâ sınıfını memnun etmek için bu tedbirleri yumuşatmaya ve sulhçu bir idare getirmeye çalıştı.[125]

II. Bâyezid devrinde kültür sahasında görülen gelişmeyi kaynakların çoğu bu padişahın ulemâ ve sanatkârlara karşı olan koruyucu tutumuna bağlarlar. Latîfî, onun âlimleri İstanbul'a getirmek için gösterdiği gayretten ve şâirlere gösterdiği ilgi ve alakadan övgüyle söz eder.[126] 909-917 (1503-1512) yılları arasında II. Bâyezid'in verdiği in'âm ve ihsanları tespit eden bir defterde, çeşitli vesilelerle verilen hediyelerin yanında, padişaha kitap getirip karşılığında ihsan alan çok sayıda şahıstan da bahsedilir.[127]

II. Bâyezid, Topkapı Sarayı'nda Fâtih'in kurduğu kütüphaneyi kendisine hediye edilen ve adına yazılan kitaplarla daha da zenginleştirmiştir. Saraydaki özel kitaplığında bulunan kitapların baş ve son sayfalarını mühürlediği gibi bazılarının üzerine de temellük kaydı koymuştur.[128] Bu dönemin önemli âlim ve vâizlerinden Atûfî'nin bir süre bu kütüphanede hâfız-ı kütüblük yaptığını biliyoruz.[129] Kanunî Sultan Süleyman dönemine ait bir muhasebe cedvelinden de bu kütüphanenin hâfız-ı kütübünün hâfız-ı kütüb-i hâssa diye adlandırıldığını öğrenmekteyiz.[130] Yaptırdığı Galata Sarayı Mektebi'nde de II. Bâyezid'in, talebelerin yararlanmaları için bir kütüphane kurduğu sanılmaktadır.[131]

Edirne'de Tunca kenarında II. Bâyezid'in 893 (1488) yılında yaptırdığı külliyenin vakfiyesinde 895 (1490), külliyede yer alan câmi, medrese, imâret ve darüşşifâ sayıldıktan sonra kütüphaneden, bunlar için gerekli

125 Halil İnalcık, "Mehmed II", *İA.* VII, s. 531-533; Aynı müellif, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, London 1973, s. 30-33.

126 Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, yay. haz. Rıdvan Canım, Ankara 2000, s. 141-143. *Tâcü't-Tevârih'te* de (II, s. 210) padişahın çok fazla ihsan ve in'âmda bulunduğu ve bu yüzden neredeyse hazinenin boşaldığı nakledilmektedir.

127 *İn'âmât defteri*'nin muhtevası ve bu defterden bazı örnekler için bkz. İ. E. Erünsal, "Türk Edebiyatı Tarihine Kaynak Olarak Arşivlerin Değeri", *Türkiyat Mecmuası* XIX (1980), s. 213-222.

128 S. Ünver, "İkinci Selim'e Kadar Osmanlı Hükümdarlarının Hususî Kütüphaneleri Hakkında" *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952, 309-311.

129 "fî 16 Cemâzielâhir, sene 909. Mevlânâ Atûfî hâfız-ı kütüb ki kitâb dâde-bud. Nakdiye: 2.000, Cübbe 'an murabba', bâ-çuka, sevb." Bkz. Belediye Kütüphanesi (Atatürk Kitaplığı), Mc. O. 71, s. 24. Atûfî hazırlamış olduğu saray kütüphanesi kataloğunda da kendisinden şöyle söz eder: min te'lîfâtı ad'afi'l-ibâd el-Atûfî el-hâdim li-kütübi'l-hizâneti'l-'âmireti's-Sultân Bâyezîd Hâniyye". *Defterü'l-Kütüb*, s.151. Magyar Todomanyos Akademia Künyvtara Keleti Gyüjtement, Török F. 39.

130 Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İFM.* XV (1954), s. 308.

131 İsmail Baykal, "Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplıkları", *Güzel Sanatlar* VI, İstanbul 1949, s. 75.

olan kitaphane şeklinde söz edilmektedir.[132] Evliya Çelebi bu külliyeden "Cânib-i etrâfında bîmâristân ve dârü'l-it'âm ve kilâr ü mahzenler ve tâbhâne ve kitâbhâne, dârü't-tedrîsler ile ma'mûr u müzeyyen" şeklinde bahseder.[133] Vakfiyede adları verilen kitaplar arasında medrese için gerekli olan dinî eserler yanında, muhtemelen darüşşifâ göz önünde bulundurularak tıbbî eserlere de yer verilmiştir.[134] 961 (1555) tarihinde darüşşifâya vakfedilen bir tıb kitabının üzerinde "darü'ş-şifâda baştabib olanlara vakfedilmiştir" vakıf kaydının bulunması, burada da bir koleksiyon bulunduğu ihtimalini düşündürmektedir.[135]

Edirne külliyesi vakfiyesinde kütüphane ile ilgili şartlar, II. Bâyezid'in vakfettiği kitaplara verdiği önemi ortaya koymaktadır. Özellikle "medresede mütemekkin olan talebeye hâcet oldukça şahit huzurunda aded-i eczâ ve evrakını 'add idüp kıt'asın ve cildin ve nefâsetin defterinde kayd idüp ve esâmi-i şuhûdu zeyl-i defter-i mezbûrda tahrir ide ta ki sonra kitabı alduğı vakit tamam yakaza ve tenebbüh üzerine olup kitaplar tağyir ve tebdilden masun ola"[136] şeklindeki şart, daha önceki devirlerde yapılan yanlış uygulamalara bir tepki olarak değerlendirilebilir.

II. Bâyezid'in bir süre valilik yaptığı Amasya'da yaptırdığı külliyedeki câmide de bir kitaplığa yer verdiği görülmektedir.[137] Vakfiyesinde

132 Gökbilgin, *Edirne*, vakfiyeler bölümü, s. 16. S. Ünver, vakfiyedeki sarahate rağmen Selimiye Kitaplığı'nda rastladığı II. Bâyezid'in mührünü taşıyan eserleri tanıtırken "Selimiye kitaplığında bunlara çok sayıda rastlanması, Edirne'ye tesadüfen ve tek tek değil de oraya II. Bâyezid tarafından kurulan bir kütüphane için götürüldüğü zannını vermektedir. Acaba bugün Selimiye Kitaplığı'nda bulunan bu kitaplar nereye kondu" şeklinde ortaya koyduğu soruyu cevaplandırırken "Külliye'deki Bâyezid Medresesi'nde kurulmuş olmalı" şeklinde tahmin yürütür. Bkz. "II. Sultan Bâyezid'in Edirne'deki Vakıf Kitaplarına Dâir" *VD.* IV (1952), s. 106.

133 *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, c. 3, haz. S. Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 1999, s. 245.

134 Gökbilgin, *Edirne*, s. 42-46.

135 Feridun Nafiz Uzluk, "Edirne Kitaplığındaki Tıb Yazmaları", *Edirne*, Ankara 1965, s. 330.

136 Gökbilgin, *Edirne*, vakfiyeler bölümü, s. 94.

137 VGMA. 2113, s. 179; Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. I, İstanbul 1327, s. 261; Muammer Ülker, "Amasya'da Beyazıt Kütüphanesi", s. 146, *Beyazıt Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında*, İstanbul, 1984; Sadi Bayram, "Sultan II. Bâyezid'in Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Bulunan Vakfiyelerindeki Tezyinat ve Kültürümüzdeki Yeri", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler* c. I, Ankara 1991, s. 354-356. II. Bâyezid'in bu kütüphaneye vakfettiği kitaplardan biri şimdi Nasser D. Khalili koleksiyonunda bulunmaktadır. Bu eserin üzerindeki Şeyh Hamdullah tarafından yazılan vakıf kaydı şöyledir: "Min mevkûfâti's-Sultâni'l-A'zam ve'l-Hâkâni'l-Mu'azzam sultan bin sultan Sultân Bâyezid bin Mehmed Han 'azze 'izzühu ve nasruhu li-medreseti'l-meniyyeti fî beldeti Amasya". Bkz: J. M. Rogers, *Empire of the Sultans: Ottoman Art From the Collection of Nasser D. Khalili*, London 1996, s. 86.

ve muhasebe kayıtlarında medrese kadrosunda yer alan hâfız-ı kütübe günlük iki akçe ücret tayin edildiği belirtilmektedir.[138]

Yapımına 906 (1500-1501) yılında başlanan ve 911 Rebiülâhir'de (1505 Eylül) bitirilen[139] İstanbul'daki Bâyezid Külliyesi'nde ise külliyenin kurulduğu tarihte bir kütüphanenin varlığından söz etmemizi sağlayacak bir belgeye sahip değiliz. *Ata Tarihi*'nin "ism-i âlîlerine mensûb olan câmi-i şerifle, dârülhadis, medrese, kütüphane"[140] şeklindeki kaydı, daha sonraki devirlere ait bir durumu naklediyor olabileceğinden ihtiyatla karşılanmalıdır. Ancak Bâyezid Külliyesi'nde bir kütüphane olduğunu gösteren XVI. yüzyılın sonlarına ait kayıtlar bulunmaktadır. Bu külliyenin 991 (1583) ve 1006 (1597-1598) yıllarında tutulan vakıf muhasebe defterlerinde câmi ve medrese hâfız-ı kütübüne üç akçe günlük ücret tahsis edildiği belirtilmektedir?[141] Böyle zengin bir vakfın hâfız-ı kütübünün ücretinin düşüklüğü, bu görevin ihdasının eski olduğunu göstermektedir.

II. Bâyezid kitaba çok düşkün olmasına karşın, bu kitap sevgisi, onun zengin koleksiyonlu kütüphaneler kurması şeklinde tezâhür etmemiştir. Külliyelerinde kurduğu kütüphanelerdeki kitap sayısının oldukça az oluşu dikkat çekici bir husustur.

II. Bâyezid dönemi devlet adamlarının, âlimlerinin ve meşâyihinin de gerek İstanbul'da ve gerekse Anadolu ve Rumeli'deki bazı şehirlerde yaptıkları hayır kurumlarında kütüphaneler kurdukları görülüyor. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'ndeki bazı vakfiye suretlerinden, İstanbul'da bu devirde kurulmuş dört kütüphane tespit ediyoruz: Alâiyelü Muhyiddin diye meşhur olan Mevlânâ Muhyiddin'in 907 (1501-1502) tarihinde 71 adet "kütüb-i mu'tebere" vakfettiği ve daha sonraları bu kitapların Fâtih Külliyesi'ndeki kütüphaneye nakledildiği görülmektedir.[142] Atik Ali Paşa'nın Çemberlitaş'taki medresesinde kurduğu kütüphanenin 119

138 VGMA. Kasa no. 127; Adnan Gürbüz, *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 1993, s. 208; BOA. MAD. 5455, s. 76, 210.

139 R. Melül Meriç, "II. Sultan Bâyezid Zamanı Binaları, Mimarları, Sanat Eserleri ve Sanatkârları", *Yıllık Araştırmalar Dergisi* II, Ankara 1958, s. 8.

140 *Tarih-i Ata*, c. 1, İstanbul 1291, s. 76.

141 BOA. MAD. 5103, s. 273; BOA. MAD. 5761, s. 61, 98. Müjgân Cunbur; Veliyüddin Efendi Kütüphanesi ile ilgili makalesinde, "Bâyezid Külliyesinde Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'nden önce kurulmuş bir kütüphanenin varlığına dâir elimizde kesin bir bilgi ve tarihî bir belge henüz yoktur" demektedir. Bkz. M. Cunbur, "Şeyhülislâm Veliyüddin Efendi Vakıfları ve Kütüphanesi, *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 165. Yukarıda verilen muhasebe kayıtları külliyede daha önce kurulmuş bir kütüphanenin bulunduğuna dâir güvenilir birer tarihî belgedir.

142 *İVTD*. s. 338.

kitaptan meydana gelen bir koleksiyona sahip olduğu ve kütüphane hâfız-ı kütübüne günlük üç akçe ücret tayin edildiği anlaşılmaktadır.[143] Devrin şeyhülislâmlarından Efdal-zâde Ahmed Çelebi de Fâtih Câmii yakınında kurduğu medresesine koyduğu 42 adet kitabın korunması için bir akçe günlüklü bir hâfız-ı kütüb tayin etmiştir.[144] Ulemâdan Muslihiddin Çelebi b. Ahmed Çelebi el-Yegânî'nin çeşitli ilimlere dâir 100 kitabını vakfettiğini tespit eden kayıtta, vâkıf, bu eserlerin "hayatta oldukça kendi tasarrufunda kalmasını, ölümünden sonra neslinden gelenlerin istifadesine sunulmasını, daha sonra da Bursa'daki Ulu Câmii'ye konulup ihtiyaç sahiplerinin faydalandırılmasını istemektedir.[145]

Şakâ'ik'teki bir kayıttan, Ahi Yusuf b. Cüneyd et-Tokatî'nin de, evinin yanında yaptırdığı mescide âlimlerin istifade etmeleri için çok sayıda kitap bağışladığını anlıyoruz.[146] Yine *Şakâ'ik*'teki diğer bir kayıttan Halebî-zâde'nin çok değerli kitapları olduğunu ve bu kitapları Semâniye müderrislerinin istifadesi için Fâtih Câmii Kütüphanesi'ne vakfettiğini öğreniyoruz.[147]

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 912 (1506) tarihli bir vakfiyeden II. Bâyezid devri vüzerâsından Abdullah Yakup Paşa'nın 135 cilt kitabını, Selanik'teki diğer hayratı ve eşyası ile birlikte vakfettiğini öğrenmekteyiz.[148] Ancak vakfiyede kitaplardan ne şekilde istifade edilebileceği belirtilmediği gibi bir hâfız-ı kütüb de tayin edilmemiştir.

II. Bâyezid'in sadrazamlarından Koca Mustafa Paşa'nın, adıyla anılan semtte yaptırdığı câmide[149] 1011-1014 (1602-1606) yılları arasında tutulan bir muhasebe bilançosuna göre günlük iki akçe ücret alan bir hâfız-ı kütüb bulunmaktadır.[150] Fakat 953 (1546) tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir

143 *İVTD*. s. 69. 54 yıl sonra yapılan bir vakıf tahririnde de bu sayının değişmediği görülüyor: Mehmet Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 1009 (1600) Tarihli*, İstanbul 2004, s. 113.

144 *İVTD*. s. 199.

145 *İVTD*. s. 172.

146 *Şakâ'ik* s. 275; *Tâcü't-Tevârih* II, s. 54 6. *İVTD*'de mevcut (s. 288-289) bir kayıtta, 905 (1499) tarihli vakfiyesiyle Ahi Sinan Çelebi b. Ahi Cüneyd'in mütalaasına kadir olan kimselerin faydalanması için çeşitli kitaplar vakfettiği bildirilmektedir. Aynı kayıtta Ahi Sinan'ın satılıp geliri işletilmek üzere bir miktar daha kitap bıraktığı fakat araştırıldığında bu kitapların "nam ve nişanlarının zahir olmadığı"nın anlaşıldığı belirtilmiştir. Sinaneddin lakabı Yusuf ismiyle kullanıldığı için Ahi Yusuf b. Cüneyd'le, Ahi Sinan b. Ahi Cüneyd büyük bir ihtimalle aynı kişilerdir.

147 *Şaka'ik* s. 471.

148 VGMA. 740, s. 305-312.

149 *Hadika* I, s. 162; Osman-zâde Tâ'ib, *Hadikatü'l-vüzerâ*, İstanbul 1271, s. 21. Semavi Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Câmii ve onun Osmanlı Mimarisindeki Yeri", *TD*, c. 5, İstanbul 1958, s. 156-157.

150 BOA. Kepeci, Haremeyn Muhasebesi 3304, s. 9.

Defteri'nde, câmi görevlileri arasında hâfız-ı kütüb gözükmemektedir.[151] Bu yüzden buradaki kütüphanenin II. Bâyezid devrinde kurulup-kurulmadığını kesinlikle bilemiyoruz.

Fâtih ve II. Bâyezid devri veziriazamlarından İshak Paşa doğum yeri olan İnegöl'de kurduğu imâret için hazırlattığı 894 (1489) tarihli vakfiyede, medresenin hâfız-ı kütübü için de günlük bir buçuk akçe ücret tayin etmiştir.[152] Edirne'de, 897 (1492) yılında Noktacı-zâde diye anılan Şeyh Mehmed b. Yusuf'un kurduğu kütüphane, bir tekke kütüphanesi olması ve 37 eserden oluşan koleksiyonunun büyük kısmını tasavvufî eserlerin teşkil etmesiyle dikkati çeker.[153] II. Bâyezid'in Amasya'daki şehzâdeliğinde kapu ağalarından olan Büyük Kapu Ağası Hüseyin Ağa Amasya'da 894 (1489) tarihinde yaptırdığı medresesinde bir kütüphane kurmuş ve günlük iki akçe ücretli bir hâfız-ı kütüb tayin etmişti.[154] Fâtih devri meşayihinden ve Akşemseddin'in halifelerinden Abdurrahim Karahisarî'nin Zilhicce 888 (Aralık 1483) tarihinde Afyon'daki hayratı için düzenlediği vakfiyesinde, vakfettiği kitapların da adlarını verdiğini görüyoruz. 159 ciltlik bu koleksiyonda tasavvufa dâir kitapların yanında muhtelif dini ilimlere ait çok sayıda eser de yer almaktadır.[155]

II. Bâyezid devrinde kurulan kütüphaneler arasında gerek kurucusunun kişiliği, gerek kuruluş yeri ve gerekse de koleksiyonunun özelliği ve zenginliği bakımından en ilgi çekici kütüphane, Mevlânâ Kıssahan Hacı Muslihiddin Mustafa b. Cüneyd'in, Kandıra'nın Çavlu Hacı köyünde yaptırdığı iki mescidde kurduğu kütüphanedir.[156] Vakfiyesinde kendinden "mukarribü'l-mülûk ve's-selâtîn yani "sultan ve hükümdarların yanında, yakınında bulunan" şeklinde söz edilen Kıssahan Hacı Muslihiddin, isminin başındaki kıssahan kelimesinden de anlaşıldığı gibi padişaha

151 *İVTD.* s. 368.

152 Vehbi Tamer, "Fâtih Devri Ricâlinden İshak Paşa'nın Vakfiyeleri ve Vakıfları", *VD.* IV (1958), fotokopi s. 12. 888-999/1483-1591 yılları arasında tutulan bir vakıf muhasebe defterinde ise hâfız-ı kütüb mescid görevlileri arasında sayılmaktadır. Bkz. BOA. MAD. 626, s. 276. Bu medreseye vakfedilen kitaplardan ikisinin üzerindeki vakıf kayıtları için bkz: Hüseyin Atak, Kenan Kahraman, *Geçmişten günümüze İnegöl*, İnegöl 1992, s. 109-110.

153 BOA. Tapu Defteri 1070, s. 270-272. Tapu defterinde "vakfettiği kitapların bazısı zâyi' olmuş" denildiğine göre kuruluş sırasında kütüphanede daha fazla kitap mevcuttu. Ayrıca bkz: Gökbilgin, s. 469.

154 Adnan Gürbüz, *a.g.t.* s. 229-230; BOA. MAD. 22, s. 125; BOA. İbnülemin Evkaf 718.

155 Afyon ŞS. 514, s. 94b-96a; VGMA. 487, s. 128-131; Edip Ali Baki, *Mısırlıoğlu Abdurrahim Karahisari*, Afyon 1953, s. 101-103; *Afyonkarahisar Kütüğü*, yay. haz. İbrahim Küçükkurt vd., c. I, Afyon 2001, s. 316- 317; Mustafa Karazeybek vdgr. *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri*, c. I, Afyonkarahisar 2005, s. 84-90.

156 VGMA. 579, s. 218.

hikâyeler okuyan bir saray görevlisi idi.[157] II. Murad, Fâtih ve II. Bâyezid ve hatta Kanunî Sultan Süleyman devirlerinde adından söz edildiğine göre uzun bir ömür sürmüş olmalıdır.[158] II. Bâyezid'in in'âmına nâil olanlar arasında da adı geçmektedir.[159] 902 Rebiülevvel (Ekim 1496) tarihinde düzenlettirdiği Arapça vakfiyesinde, vakfettiği 210 kitabın adlarını vermekte ve bu kitapların korunması ve okuyucunun yararlandırılmasıyla ilgili koyduğu şartları belirtmektedir. Koleksiyondaki tefsir, hadis, fıkıh ve gramerle ilgili eserlerin yanında, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Feridüddin Attâr, Mevlânâ Celâleddin Rumî, Gazâlî ve Kuşeyrî gibi büyük İslâm mutasavvıflarının eserleri de yer almaktadır. Bu kitapların büyük bir kısmı Farsçadır. Arapça eserlerin sayısı da oldukça fazladır. Kütüphanede *Envârü'l-Âşıkîn, Gülzâr* ve *Şir'atü'l-İslâm* gibi halk arasında pek yaygın olan birkaç da Türkçe eser bulunmaktadır.[160] Matematik ve astronomi dalında 5, tıb dalında da 9 eserin bulunuşu dikkati çekmektedir.[161]

Koleksiyondaki eserlerin çoğunun tasavvuf, ahlâk ve irşadla ilgili eserler olması, herhalde Kıssahan Hacı Muslihiddin Mustafa'nın saraydaki göreviyle ilgili olmalıdır. Din ilimleriyle ilgili eserlerin ise, mescidlerin etrafında bulunan odalarda oturan medrese talebelerinin kitap ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla temin edildiği düşünülebilir.

II. Bâyezid devrinde Balkanlarda kurulan iki kütüphaneden ilkini önce Manastır ve daha sonra Selanik kadılıklarında bulunan İshak Çelebi b. İsa Fakih, 914 (1506) tarihinde hazırlattırdığı vakfiyesiyle Manastır'daki medresesinde kurmuştur.[162] Bu, Manastır'da Türk devrinde kurulan ilk

157 "XV. Asırdan itibaren her tarafta tesadüf olunan ve büyük şehir ve kasabalarda halk hikâyeciliğini temsil eden bu kıssahan-meddâhlar, klasik bir tahsil görmemekle beraber, yine az-çok bir edebî terbiye almış kimselerdi; bilhassa saraylarda, çok yüksek tahsil görmüş sanatkâr kıssahan-meddâhlar da vardı ki, bunlar hükümdarların nedimi yerinde idiler". M. F. Köprülü, "Türk Hikayeciliğine ait Bazı Maddeler, Meddâhlar", *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1966, s. 37.

158 Köprülü, Aynı makale, s. 376; Ahmed Refik, "Fâtih Devrine Aid Vesikalar" *TOEM.* 49-62 (1337), s, 7. Kanunî dönemine âit bir bütçe cedvelinde Muslihiddin'den " Hacı Muslihiddin kıssahan ve emîn-i binâ-i cedîd ve emîn-i kilâr" şeklinde söz edilmektedir. Bkz: Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İFM.* XV (1954),

159 Ömer Lütfü Barkan, "İstanbul Saraylarına ait Muhasebe Defterleri", *Belgeler* IX/13 (1979). s. 371.

160 VGMA. 579, s. 224 -227.

161 Aynı yer, s. 227.

162 Dr. Hasan Kaleşi, "Ishak Çelebi von Bitola und seine Stiftungen", *La Macédonia et les Macédoniens dans la Passé*, Skopje 1970, s. 149-162; Dr. Hasan Kaleşi, *Najstarıjı Vakufskı Dokumentı u Jugoslavıjı Na Arapskom Jezıku*, Pristina 1972, s. 172-185; E. H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, III. cilt. 3. kitap, İstanbul 1981, s. 100-101.

kütüphanedir.[163] Diğeri ise 919 (1513) tarihinde Prizren'de, Şâir Sûzî Çelebi tarafından yaptırılan mescidde tesis edilmiştir.[164]

II. Bâyezid'in kadınlarından Hüsnü-Şah'ın, oğlu Şehinşah'ın Manisa valiliği sırasında, 896 (1490) tarihinde Hatuniye Câmii'ni yaptırdığı[165] ve burada bir de kütüphane kurduğu görülüyor.[166] Oğlu Şehinşah da bu kütüphaneye 140 ciltlik bir koleksiyon hediye etmiştir.[167]

II. Bâyezid devrinde ilim ve kültür hayatındaki gelişmelerin bir neticesi olarak daha önceki devirlerde de görülen ve vakıf kütüphaneleri için bir kaynak teşkil eden özel kütüphanelerin bazı önemli örnekleri ortaya çıkmıştır: Sinan Paşa'nın ölümünden sonra kardeşi Müftü Ahmed Paşa ile Molla Lütfi arasında çıkan bir ihtilaf dolayısıyla yazılan iki mektuptan, Sinan Paşa'nın zengin bir kütüphaneye sahip olduğunu ve ölümünden önce kitaplarını vakfedilmesini vasiyet ettiğini öğreniyoruz.[168] Dönemin ulemâsından bazıları özel kütüphanelerindeki kitaplarını Fâtih'in külliyesinde kurduğu kütüphaneye vakfetmişlerdir: Kâbilî-zâde'nin 91, Hatib-zâde'nin 80, Mevlânâ Musannifek'in 81, Alâ'iyelü Muhyiddin 65 ve Mîşeved Acem'in 19 kitap vakfettikleri görülüyor.[169]

Âlim ve şâir Şehzâde Korkud'un da Manisa Kalesi'nde büyük bir kütüphanesi olduğu[170] ve bir yerden diğer bir yere nakledildiği zaman deve

163 Hasan Kaleşi, "Yugoslavya'da İlk Türk Kütüphaneleri", *Türk Kültürü* IV/38 (1965), s. 170.

164 Agah Sırrı Levend, *Gazavat-nâmeler*, Ankara 1956, s. 203-204; Hasan Kaleşi, a.g.m. s. 170-171; Hasan Kaleşi, Oriental Culture in Yugoslav Countries from the 15th Century till the End of the 17th Century, *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries*. Prague 1978, s. 391. Olga Zirozeviç, "Prizren Şehri", *XI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. V, Ankara, 1994, s. 2116. Mehmet Z. İbrahimgil, Neval Konuk, *Kosova'da Osmanlı Mimarî Eserleri*, c. II, Ankara 2006, s. 649. Vakfiyenin tam metni şu iki eserde verilmiştir: *Sûzî Çelebi, Araştırma-İnceleme*, derleyen Osman Baymak, Prizren 1998, s. 202-204; Râif Virmiça, *Sûzî ve Vakıf Eserleri*, Ankara 2002, s. 42-43 ve 90-93.

165 Çağatay Uluçay, *Pâdişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1980, s. 23.

166 İ. Parmaksızoğlu, "Manisa Kütüphaneleri", *TKDB*. VIII/1 (1959), s. 18.

167 Manisa ŞS. 113, s. 237-238 (Bu sicil kaydından beni haberdar eden değerli meslektaşım Prof. Dr. Feridun Emecen'e teşekkür ederim); İ. Parmaksızoğlu, Aynı makale s. 18.

168 TSA. E. 6345 ve 8101. Her iki mektubun metni ve değerlendirilmesi için bkz: İsmail E. Erünsal, Molla Lütfî: Hakkındaki İthamlar ve Şikâyet Mektupları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, XIX, [Prof. Dr. Mücteba İlgürel'e Armağan] İstanbul 2008, 179-196.

169 BOA. D. HMH. SFTH. no: 21941/B

170 Feridun Bey, *Münşe'ât-i Selâtin*, c. I, İstanbul 1274, s. 373. Korkud'un vefatından sonra kütüphanesi saray kütüphanesine nakledilmiş olmalıdır. Saray kütüphanesinde Korkud'un koleksiyonundan çıkan bazı eserlerin bulunması da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan Korkut", *T.T.K. Belleten* c. XXX, no. 120 (1966), s. 601; Feridun Emecen, "Korkut, Şehzâde", *DİA*. 26, s. 207.

katarlarıyla taşındığı bilinmektedir.[171] Şehzâdenin ser-şarabdarı Piyâle Bey'in de bir kütüphanesi olduğunu ve Manisa'da yaptırdığı muallimhaneye bazı kitaplar koyduğunu bu ile ait tahrir defterindeki bir kayıttan anlamaktayız.[172]

Müeyyed-zâde'nin özel kütüphanesinden kaynaklar övgüyle bahsederler. *Şakâ'ik* müellifine göre, mükerrerleri dışında yedi bin cilt eserden oluşan bu koleksiyondaki eserlerin bazıları görülmek şöyle dursun, adları bile duyulmamıştır.[173] Hoca Sa'deddin ise "Kütüb-i garibe-i latifeye mâlik olmuştur. Hatta mükerreratından gayrı yedi bin mücelled kitap temellüküne fâyiz olduğu meşhurdur" demektedir.[174]

Müeyyed-zâde'nin gerçekten 7000 eserden meydana gelen bir kütüphaneye sahip olup olmadığını bilemiyoruz. Kaynakların verdiği rakam biraz mübalağalı gibi görünüyorsa da, Topkapı Sarayı Arşivi'nde, D. 9291/1-2'de kayıtlı bir defter incelendiğinde Müeyyed-zâde'nin, devri için gerçekten çok zengin sayılabilecek bir kitap koleksiyonu olduğu ortaya çıkmaktadır.

I. Selim, Müeyyed-zâde'nin 922'de (1516) vefatından sonra dağılan kitaplarının bir araya getirilerek tespitini emretmiş ve bu işle görevlendirilen Aydın adında padişahın adamlarından birinin başkanlığındaki bir heyet, şimdi elimizde bulunan bu defteri hazırlamıştır.[175] Defterdeki sayım sonucu tespit edilen kitap sayısı 2112'dir. Fakat defterin önsözünden anlaşıldığına göre, Müeyyed-zâde'nin sahip olduğu kitaplar daha fazla olabilir. Zira önsözde "Müeyyed-zâde'nin ne kadar kitapları varsa cem' olunup ve satılmış var ise dahi satılan yerlerden alınup bir yerde hıfz oluna" ve "ne kadar kitapları var ise olan yerlerden alınup bir yere cem' olunup veresesi zaptında ve hıfzında olan kitaplardan dahi mûmâ-ileyh merhûmundur

171 "Nice katar-ı cemel cebel-timsâl kitâb-hânesin ve ukud-i cevâhirden hizânesin çekerdi". Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, hazırlayan Rıdvan Canım, Ankara 2000, s. 146; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* II, s. 644.

172 BOA. Tapu Defteri 398, s. 27. Şimdi Atıf Efendi Kütüphanesi 1835 no.'da kayıtlı eser Piyale Bey'in koleksiyonundan çıkmıştır ve üzerindeki mühürde şu beyt vardır:
Piyâle bende-i Sultan Korkud
Ne-dâred der cihan cüz dost maksûd

173 *Şakâ'ik*, s. 232; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 232. Bugün Bursa Eski Eserler Ktp. Hüseyin Çelebi kısmında (no. 823) bulunan bir yazmadaki Müeyyedzâde'nin temellük kaydı şöyledir: "min kütübi'l-fakir ila rahmeti Rabbihi'l-ganiyyi's-samed, Abdurrahman b. Ali b. el-Müeyyed, 'ufiye anhüm bi-Muhammedin ve âlihi ve sahbih".

174 *Tâcü't-Tevârih* II, s. 556. *Şakâ'ik* ve *Tâcü't-Tevârih*'in verdiği bilgiler diğer kaynaklar ve araştırmalarda da tekrarlanmıştır. Bkz. *Hammer* IV, Paris 1886, s. 131; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* II, s. 664.

175 Birinci defter şu şekilde başlamaktadır: "Sûret-i defter oldur ki merhûm Müeyyed-zâdenin kitapları teftiş için Aydın nâm gulâm-ı şâhî geldükde 'Atâ nâm tâlib-i 'ilm ve merhûmun oğlu Abdülfettâh elinde zâhir olan kitapları beyan ider". TSA. D. 9291/1, s. 1b.

diyü ne kadar kitaplar izhâr itdiler ise bile bir emin yerde hıfz olunup ve zâhir olan kitapların esâmîsi mufassal ve meşrûh yazılup defter idilüp" denilmektedir.[176] Öyle görünüyor ki Müeyyed-zâde'nin kitapları ölümünden hemen sonra paylaşılmış ve belki de bir kısmı satılmıştır.

Defterin sonunda "Hüdâvendigâr hazretlerine mühim olan işaret buyrulup mâadâsı satılup alacaklılara verilse merhûm dahi borçdan halâs olurdı" cümlesi bulunduğuna göre, Müeyyed-zâde'nin kıymetli kitapları I. Selim'in saraydaki özel kitaplığına alınmıştır.

II. Bâyezid devrinde Fâtih vakıflarının yeni ilavelerle zenginleştirildiği gibi, yeni bir vakfiyesinin de hazırlandığı bilinmektedir.[177] Fâtih'in, külliyede kurduğu kütüphanesinin de bu devirde bir sayıma tâbi tutulduğunu, bu kütüphanede bulunan birçok eserin üzerindeki Muhammed b. Ali Fenârî'ye[178] ait sayım kayıtlarından öğreniyoruz.[179] Bu kütüphaneye ait ve Kanunî Süleyman devrinde hazırlanmış bir kataloğun önsözünde belirtildiğine göre Muhammed b. Ali Fenârî (ö. 929/1522-1523) tarafından külliyede bulunan kitapların bir de kataloğu hazırlanmıştır.[180]

Kataloglama kurallarının tespiti yönünde bir teşebbüsün de yine bu devirde yapıldığını görüyoruz. Bu teşebbüsün, bugünkü bilgilerimize göre, Osmanlı kütüphanelerinde yapılan ilk ve son deneme olması, bu kataloğun değerini arttırmaktadır. 908 (1502) tarihinde hazırlanan ve hazırlayıcısının "Kitabü'l-kütüb", *Defterü'l-kütüb"* diye adlandırdığı saray kütüphanesine ait olan bu katalog, günümüze ulaşabilen en eski tarihli müstakil katalogdur.[181] 340 sayfalık bu kataloğun başında kataloglama ve tasnif kurallarından bahseden bir Türkçe mukaddime ve kataloğun Sultan II. Bâyezid'in emri üzerine hazırlandığını bildiren bir Arapça mukaddime vardır.

Günümüze ulaşabilen diğer müstakil katalog ise Fâtih Câmii Kütüphanesi'ne ait olup yine II. Bâyezid devrinde (886/1481-918/1512) hazırlattırılmıştır. Bu katalogda 2 sayfalık bir giriş bulunmaktadır. Maalesef bu girişin birinci sayfasının alttan yarıdan fazlası kopmuş ve kaybolmuştur. Kalan kısımda, kataloğu hazırlayan, kendisine devrin sultanı tarafından, merhum sultan Mehmed Han'ın, câmiinin etrafında yaptırdığı medreselerine vakfeylediği kitapları görüp, asıl defteriyle karşılaştırarak etraflıca incelemesi, bulunmayan kitapları bulup yerine koymaya

176 TSA. D. 9291/2, s. 10a.

177 Osman Ergin, *Fâtih İmareti Vakfiyesi*, İstanbul 1945, s. 24-29.

178 Biyografisi için bkz: *Şakâ'ik*, s. 383.

179 Mesela bkz: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 581, 3208, 3896.

180 TSA. D. 9559. Bu katalog Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır: BOA. D. HMH. SFTH. no. 21 941/B.

181 İsmail E. Erünsal, , "The Catalogue of Bâyezid II's Palace Library", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi: Belge, Bilgi, Kütüphane Araştırmaları*, c. III, İstanbul1992, s. 55-66.

çalışmasına dâir gelen hükm-i hümâyuna uyarak bu kataloğu hazırladığını söylemektedir. İkinci sayfada kitaplar için tahsis edilen yerde kitapların nasıl yerleştirildiğini anlatan cümleler bulunmaktadır.[182]

Saltanat devresi oldukça kısa süren I. Selim'in hemen hemen bütün zamanını askerî faaliyetlere ayırdığı görülür. İlme, ulemâya büyük değer veren ve kitaba da çok düşkün bir padişah olmasına rağmen,[183] vakitsiz ölümü, kendisinin bu sahalarda adını yaşatacak hayır kurumları tesis etmesine fırsat vermemiştir. Fakat bu Osmanlı sultanının kitap sevgisi ve merakı gerek yeni fethedilen Suriye, Mısır gibi ülkelerden gelen[184] ve gerekse de sahiplerinin ölümüyle dağılan özel kütüphanelerden temin edilen kitaplarla[185] sarayda büyük bir koleksiyonun teşekkülüne yol açmış ve böylece daha sonraki devirlerde Osmanlı padişahları tarafından kurulacak olan birçok vakıf kütüphanesinin temeli atılmıştır.

Hoca Sa'deddin'in, Mısır Seferi sırasında Osmanlı ordusu çölü aşarken geçtiğini bildirdiği bir hadise, I. Selim'in kitaba olan düşkünlüğünü göstermesi bakımından önemlidir:

> Bir gice mirî esbâb yükinden biri zulmet-i leylde girü kalmağla arab gâret itmiş. Meger bir sanduk kitap dahi bile zâyi' olmış. Bir latîf hat ile *Tarih-i Vassâf* ol kitapların içinde imiş. Merhûm Pâdişâh ol nüshaya mâiller olup yolda eğlenceleri imiş. Vâlid eydür: Saray hocası var idi, Mevlânâ Şemseddin dirlerdi... Sür'at-i hattı böyle idi ki on günde bir Mushaf-ı şerîf yazar idi... Mısır fetholundukda hocaları Halimî Efendi'ye buyurdılar ki, "Şemseddin bize bir *Tarih-i Vassâf* yazsun."[186]

182 İsmail E. Erünsal, "The Oldest Extant Ottoman Library Catalogues", *61st IFLA GENERAL CONFERENCE BOOKLET* (1995), s. 58-62.

183 "merhum vâlid... Hizâne-i Âmire'ade olan kütüb-i nefîseye evâ'ilinden evâhirine dek birer kere icâle-i nazar buyurdukların bi'z-zât kendilerden nakl ve rivâyet eyler idi". Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, c. II, İstanbul 1279, s. 398-399.

184 Osmanlı döneminde fethedilen topraklardaki mevcut vakıf kütüphanelerine el sürülmediği gibi, bu bölgelerde Osmanlı devlet adamları ve uleması tarafından birçok vakıf kütüphanesi de kurulmuştur. Ancak fethedilen bölgelerin beylerinin ve hükümdarlarının özel kütüphanelerinde bulunan kitaplar ganimet olarak kabul edildiğinden, bunlara el konulmuştur. Fethedilen topraklardaki vakıf kütüphanelerine ise dokunulmadığı gibi sayımları yapılmış katalogları hazırlattırılmış ve düzenli bir şekilde faaliyetlerini sürdürmeleri sağlanmıştır. Osmanlıların vakıf eserlerinin muhafazası ve alım-satımına engel olunması hususunda son derecede hassastılar. Bursa Şer'î Sicillerindeki 12 Rebiülevvel 890 (29 Mart 1485) tarihli bir belge bunu çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır: Timurlu Hükümdarı Şahruh Mirza'nın vakfettiği kitaplardan *Tefsir-i Kadı*, İstanbul'a getirilip satışa çıkarıldığında, Hazine-i Âmire, yani saraydaki kütüphane için satın alınmış; ancak bu kitabın vakıf kitabı olduğu anlaşılınca tekrar yerine konulması için vilâyet-i Acem'de Emir Ali Şîr'e gönderilmiştir. Bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, c. X, no. 14, Ankara 1981, s. 43-44.

185 TSA. D. 9291 ve D. 9101.

186 *Tâcü't-Tevârih* II, s. 610.

Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan iki vesika, I. Selim'in Mısır Seferi sırasında kitap toplamaya çalıştığını ve bu arada kendi kütüphanesine ait birkaç kitabı da yolda kaybettiğini göstermektedir. Cemâziyelâhir 923 (Haziran 1517) tarihini taşıyan birinci vesika bir rapor niteliğindedir ve padişaha Halep Kalesi'nde bulunan kitaplar hakkında bilgi vermektedir.[187] Raporun birinci bölümünde (1b) padişahın kütüphanesine gönderilmeye lâyık eserler (Mesâhif- i kerime ve kütüb-i nefîse ki hızâne-i âmireye layıkdur anı beyân ider), ikinci bölümde orta değerde olan nüshalar (igen nefîs olmayup vasat olanlar bunlardur ki zikrolunur), üçüncü bölümde ise saklamaya değmeyecek, satılması uygun görülen değersiz ve eksik kitaplar yer almaktadır (satılmaktan gayrıya yaramaz. Saklamaya kabil değüldür). Raporun sonunda ise bu konuda padişahın fikri sorulmaktadır: "Ol bâbda her ne vech ile emrolunur ise işâret buyrula."

İkinci vesika ise, I. Selim'in Mısır Seferi sırasında Şam'da ikâmet ederken kaybettiği kitaplarla ilgili olarak Mısır Valisi Hayr Bey'in hazinedarbaşıya göndermiş olduğu bir mektuptur.[188] Hayr Bey mektubunda bundan önce sultanın kayıp kitaplarından birini buldurup göndermiş olduğunu hatırlatmakta, bu defa da dört kitabın bulunduğunu fakat kitapların, nemden zarar görür endişesiyle bu mektubu deniz yoluyla acele olarak götüren Mustafa ile gönderilmediğini, yakında emin bir kimse ile ve karayoluyla gönderileceğini bildirmektedir.[189]

I. Selim'in, o devirde saray kütüphanesine ait kitapların saklandığı Hizâne-i Âmire koleksiyonunu daha da zenginleştirmek için gösterdiği faaliyete diğer bir örnek de yukarıda işaret olunan Müeyyed-zâde'nin ölümünden sonra kütüphanesinde bulunan kitapların padişahın emriyle tespit ettirilmesidir.[190] Tespitin yapıldığını bildiren belgeden anlaşıldığına göre, bu tespit sonucunda birçok değerli eserin saray kütüphanesine alınması uygun görülmüştür. Mısır'ın fethinde de Memlûk sultanlarının hususi kütüphaneleri ganimet olarak İstanbul'a getirilmiş ve saray kütüphanesine konulmuştur.[191]

187 TSA. D. 9101.

188 TSA. E. 5596.

189 Amma işbu hâmil-i mektub adamımız Mustafa bendeniz şimdiki hînde bazı acele vâki' olup deryayla gemiden irsâl olunup ihtiyat olundu me-bâdâ deryâda sudan nem olmaktan zikr olan kitaplara bir vechile zarar ve hata vâki' oluna diyü irsâl olınmadı. TSA. E. 5596.

190 TSA. D. 9291.

191 Barbara Fleming, "Memlûk Saray ve Garnizonlarında Edebî Faaliyetler", çev. Cengiz Tomar, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, no. 12, İstanbul 2005, s. 209-220.

I. Selim devrinde kurulduğunu tespit edebildiğimiz birkaç kütüphaneden biri, devrin âlimlerinden Mevlânâ Bâlî tarafından, İstanbul'da Şeyh Süleyman Mahallesi'nde inşa ettirdiği mescidde kurulmuştur.[192] Mevlânâ Bâlî 925 (1519) yılında düzenlendiği vakfiyesiyle mescidinin etrafındaki odaları âlimler ve sâlihlerin ikâmetine tahsis etmiş, 620 kitaptan meydana gelen koleksiyonunun[193] muhafaza işini de mescidinin imamına bırakmış ve bu kitapların, faydalanabilecek kimselerden esirgenmemesini şart koşmuştur.[194] Sinan Paşa'nın kardeşi Ahmed Paşa b. Hızır Bey de (ö. 927/1521) Bursa'da yaptırdığı medresesine kitaplarını bağışlayarak bir kütüphane kurmuştur.[195] Bursa Şer'î Sicillerindeki 5 Safer 930 (14 Aralık 1523) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre Ahmed Paşa'nın, bu şehirdeki Câmi-i Kebir'de, yani Ulucâmii'de de vakfettiği kitaplar bulunmaktaydı.[196]

Edirne Tahrir Defteri'ndeki bir vakfiye suretine göre, Hasan Halife b. Ahmed, vakfettiği ev, para ve ondokuz kitapla ilgili olarak şu şartı koymuştur: "Adı anılan kitaplar Selmân b. Muhammed'e bırakılmıştır. Müntehâ ve paşa da vakfa nâzır tayin edilmiştir. Neslimin kesilmesinden sonra şehrin kadısının tayin edeceği âlim ve sâlih bir kimse bu kitapların muhâfazası için görevlendirilecek ve vakfettiğim evde oturacaktır. Kitaplar vakfedilen evden dışarıya çıkarılmayacaktır."[197]

İ. Parmaksızoğlu, Manisa kütüphaneleri hakkındaki araştırmasında Kanunî'nin annesi Ayşe Hafsa Sultan'ın, Manisa'da yaptırdığı dârüşşifâ ve câmide birer kütüphane kurduğunu söylemektedir.[198] Yavuz Sultan Selim'in, annesi Gülbahar Hatun adına Trabzon'da yaptırdığı külliyede de (Hatuniyye) bir kütüphane bulunmaktaydı.[199]

192 *İVTD.* s. 243; *Şakâ'ik*, s. 302.

193 İstanbul vakıflarının 1600 tarihindeki sayımında vakfiyenin düzenleniş tarihi 920 (1514) ve kitap sayısı da 600 olarak verilmektedir. Bkz: Mehmet Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 1009 (1600) Tarihli*, İstanbul 2004, s. 377.

194 *İVTD.* s. 242.

195 Mecdî, *Tercümetü'ş-Şakâ'ik*, s. 197; Tahsin Özalp, *Sivrihisar Tarihi*, Eskişehir 1960, s. 12. Bu medreseye ait 967 (1560) tarihli muhasebe raporunda (Bursa ŞS. A. 82, s. 52a) görevliler arasında bir hâfız-ı kütüb görülmemektedir. Ancak aynı vakfın 968 (1561) tarihli muhasebesinde (Bursa ŞS. A. 83, s. 48a.) medresede "ber-vech-i tevzi" 1 akçe yevmiyeli bir hâfız-ı kütübün görev yaptığı görülüyor.

196 Bursa ŞS. A. 35, s. (jpg) 341.

197 BOA. Tapu Defteri, 1070, s. 53.

198 "Manisa Kütüphaneleri", *TKDB.* VIII/1, (1959), s. 19; Bu kütüphaneye bir hâfız-ı kütüb tayini için bkz. BOA. Cevdet-Maârif 1175. 10 Zilhicce 1067 (Eylül 1657) tarihinde yapılan bir sayımdan anlaşıldığına göre, bu tarihte Hafsa Sultan Câmii'ndeki iki dolapta 311 kitap bulunmaktaydı (Manisa ŞS.113, s. 237-238).

199 Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi"*, çev. Demet ve Heath Lowry, (2. Baskı), İstanbul 1998, s. 68.

c. Kanunî Devriyle, XVI. Asrın Sonunda Kurulan Kütüphaneler

Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında, I. Selim devrinde olduğu gibi, kütüphanelerin gelişiminde bir durgunluk dikkati çekmektedir. Bu, belki de I. Selim'in birkaç seneye sığdırdığı iki büyük askerî seferin sosyal bünyede doğurduğu rahatsızlıkların bir sonucudur.[200] Edirne'de Kanunî'nin tahta çıkışının ilk yıllarında açılan birkaç kütüphane görülmekteyse de, İmparatorluğun merkezi İstanbul'da bu konuda önemli bir faaliyete rastlanılmamaktadır. Devrin devlet adamlarının ve ulemânın yaptırdıkları kütüphanelerin çoğunun Kanunî'nin saltanatının ikinci yarısına rastlaması, siyasi ve iktisadi alandaki gelişmelerin kültür hayatına müsbet bir aksi olarak yorumlanabilir.

Edirne'de, II. Murad devrinden itibaren görülmeye başlanan, mahallelerde küçük koleksiyonlardan oluşan kütüphaneler kurma geleneğinin, bu devirde de yeni örneklerle devam ettiği görülmektedir: Hacı Hasan b. Ali, Cemâzielâhir 927 (Mayıs 1521) tarihli vakfiyesiyle tesis ettiği muallimhanesine, çoğunluğu dinî ilimlere ait 11 kitaplık bir koleksiyon[201] vakfetmekte ve "zikrolunan kitaplar muallimhânede muallimden ve mütalaasına ehil olan kimesnelerden dirîğ olunmaya ve mahalle-i mezbûreden hârice verilmeye" şartını koşmaktadır.[202]

Kasım b. Abdullah'ın, yine Edirne'de, Cemâzielevvel 934 (Ocak 1528) tarihinde kurduğu kütüphane de aynı özellikleri taşımaktadır. Daha az sayıda kitaptan oluşan bu koleksiyonun korunması için "muallim, kitap verdiği kimseden kefil ala" şartının konulduğu görülmektedir. Her iki vakfiyede de, Edirne'deki diğer küçük kütüphanelerde olduğu gibi, bir hâfız-ı kütüblük görevi ihdas edilmemekte, bu görev muallimhânedeki muallime verilmektedir.[203]

Bu dönemde Bursa'da kurulan bir mektep kütüphanesi koleksiyonu ve vakfiyesiyle dikkati çekmektedir. Kendisi de bir mektep hocası olduğu anlaşılan el-Hac Hoca Pîr Ahmed Çelebi b. Mahmud önce Bursa'daki Dâye Hatun Mahallesi'nde bir mektep yaptırmış,[204] ve gurre-i Receb 953 (28 Ağustos 1546) tarihinde Arapça olarak düzenlettirdiği ikinci bir vakfiyeyle

200 Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", *İA*. XI, s. 149.

201 Bu kütüphane, kurulduğu yer dikkate alınırsa bir okul kütüphanesidir. Fakat koleksiyonunun niteliği ve işleyişi göz önünde bulundurulacak olursa, daha çok mahalledeki okumuş sınıfa hizmet veren bir kütüphane olarak gözükmektedir.

202 BOA. Tapu Defteri 1070, s. 239-241.

203 BOA. Tapu Defteri 1070, s. 211.

204 Bursa ŞS. A. 43, s. 40a.

de bu mektebe biri eksik 4 Mushaf ve 33 cilt kitap vakfetmiştir.[205] Ahmed Çelebi vakfiyesinde vakfettiği mushaflardan küçük boyda olan ikisini, mekteb mualliminin ve halifesinin, vâkıfın ruhu için okuyup bağışlamaları yanında, öğrencilerin Kur'ân-ı Kerîm'i kopye ettiklerinde yaptıkları yanlışları düzeltmede de kullanmalarını ve büyük boyda olan üçüncüsünü ise mektebin yaşça büyük talebelerinden kıraatı düzgün olan birinin mektepte okumasını, ancak evine götürmemesini istemektedir.

Vakfiyede adları, müellifleri ve fizikî özellikleri belirtilen 33 kitap arasında Türkçe olanlar dikkat çekmektedir: 4 ciltlik Kur'ân tefsiri, iki ciltlik *Şerh-i Kudurî*,[206] *Muhammediye*, *Şir'atü'l-İslâm*, *Ferec Ba'de'ş-şidde*, Hamdullah Hamdi'nin *Leyla ve Mecnûn*'u, *Mevlid*, Ahmed-i Dâ'î'nin bir risâlesi, Şeyhi'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i, iki ciltlik büyük boyda *Târih-i Taberi*, nesir olarak yazılmış *İskendernâme*, *Süleyman-nâme* ve *Fütûhu'ş-Şâm*, *Ferâyiz*, Mekke, Medine ve Kudüsle ilgili hikâyeleri muhtevi bir kitap, Türkçe *Gülşen-i Râz* ve *Süleymân Mevlidi*. Ahmed Çelebi Kütüphanesi için bir hâfız-ı kütüb tayin etmemiş, vakfına mütevelli olarak tayin ettiği Dâye Hatun Mahallesi'ndeki caminin imamı Muslihiddin b. Nasuh'un kütüphanedeki kitapları isteyenlere birer birer vermesini istemiştir. Koleksiyondaki kitapların dili ve konuları bu kütüphanenin, mahalle halkının istifadesi için kurulmuş bir halk kütüphanesi olduğunu göstermektedir.

Bursa Şer'î Sicillerindeki evâil-i Muharrem 994 (23 Aralık 1585) tarihli bir kayıttan[207] öğrendiğimize göre Rumeli kazaskerlerinden Şah Çelebi (ö. 929/1523) düzenlettirdiği bir vakfiyeyle kitaplarını neslinden gelenlere vakfetmiştir. Bu kaydın yapıldığı tarihte, 5 sandıktaki 300 kitapla üç sandıktaki "evrak-ı müteferrika" Şah Çelebi'nin kızı Fatma Hatun'un oğlu olan adı belirtilmeyen bir müderrise teslim edilmiştir.

Rumeli'de İştip'te Mevlânâ Muhyiddin Çelebi, Mehmed Çelebi Medresesi'ne 25 cilt kitaptan oluşan bir koleksiyon bağışlamıştı.[208] Sofya'daki Hacı Mehmed b. Sinaneddin'in mescidinde de küçük bir koleksiyon bulunmaktaydı.[209] Ankara'da Saraç Sinan Mahallesi'nde oturmakta olan

205 Bursa ŞS. A. 43, s. 40a. Bu vakfiyeden şu çalışma vasıtasıyla haberdar oldum: Hâle Demirel, *Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İlk Yarısında Bursa Vakıfları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi 2006, s. 77.

206 Vakfiyede Türkçe kelimesinden sonra "yani Tatarca" açıklaması vardır.

207 Bursa ŞS. A. 141, s. 239b-240a.

208 Osmanlı Arşivi Dâire Başkanlığı, *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) I*, Tıpkıbasım, Ankara 2003, s. 201.

209 Osmanlı Arşivi Dâire Başkanlığı, *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) I*, Tıpkıbasım, Ankara 2001, s. 206.

ulemâdan Ca'fer Halife 24,[210] Bursa'da ulemâdan Ömer Halife de 76 cilt[211] kitabını vakfetmişti.

Mısır Valisi Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'de 929 (1522) yılında tamamlattığı külliyesinde, 165 kitaplık bir kütüphane de yer almaktadır.[212] Çoğu dinî eserlerden meydana gelen bu koleksiyonda bazı tıbbî eserler de bulunmaktadır.[213] Muhasebe kayıtlarına göre bu kütüphanede günlük üç akçe ücret alan bir hâfız-ı kütüb görevlendirilmişti.[214]

Çoban Mustafa Paşa külliyesinde olduğu gibi, XVI. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde yaptırılan medreselerin çoğunda artık kütüphanenin medreseyi tamamlayıcı bir unsur olarak düşünüldüğü görülmektedir. Barboros Hayreddin Paşa (İstanbul 941/1534-1535),[215] Abdülvâsi' b. Hızır (Edirne 945/1538'den önce),[216] Gadiriyye (Kudüs 945/1538),[217] Arguniyye (Kudüs 957/1550),[218] Ulucâmii (Adana 1540'tan önce),[219] Güzelce Kasım

---

210 Tapu-Kadastro Arşivi, *Defter-i Evkaf-ı Livâ-i Ankara*, s. 31b.

211 Bursa ŞS. A. 60, s. 144a. Bu vakfiyeden Hâle Demirel'in şu çalışması vasıtasıyla haberdar oldum: *Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İlk Yarısında Bursa Vakıfları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi 2006, s. 77.

212 Muallim Cevdet, *Zeyl ala fasli'l-ahiyyeti'l-fityâni't-Türkiye" fi rıhleti İbni Batuta*, İstanbul 1932, s. 268-269. "...ve cümle yüz altmış beş mücelled kitâb olup imâretinde hıfz olunup". *İstanbul Ahkâm Defterleri*, c. I (İstanbul 1998), s. 236. Çoban Mustafa Paşa'nın 932 (1525) tarihli vakfiyesi TSA. D. 7003 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Bkz: Fâtih Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *VD*. XXV (1995), s. 72-73. Vakfiyenin tıpkıbasımı için bkz: Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* II, s. 85-93.

213 Süheyl Ünver, *Tıp Tarihimiz Yıllığı*, İstanbul 1966, s. 18.

214 BOA. MAD. 22, s.151; MAD. 5455, s. 29; MAD. 5070, s. 4, 24, 114, 126.

215 VGMA. 571, s. 185.

216 *Şakâ'ik* s. 393. Abdurrahman Hibrî, Abdülvâsi' Efendi'nin, Kemalpaşa-zâde'nin ölümüyle boşalan şeyhülislâmlığa tayin edilmediğinden gücenip bütün kitaplarını Edirne ulemâsına vakfettiğini ve Mekke'ye göç ettiğini belirtir. Bkz: *Enîsü'l-Müsâmirîn*, çev. Ratip Kazancıgil, Edirne 1996, s. 150.

217 Kamal J el-Asalî, "The Libraries of Ottoman Jerusalem", *Ottoman Jerusalem the Living City: 1517-1917*, yay. haz. Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, London 2000, s. 286.

218 Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Şerefüddin el-Halilî, *Tarihü'l-Kuds ve'l-Halîl*, yay. haz. Muhammed Adnan el-Bahît, Nûfan Recâ es-Sevarye, London 2004, s. 30.

219 Ramazanoğulları'ndan Halil Bey tarafından yaptırılan veya yapımı başlatılan bu medrese muhtemelen Halil Bey'in oğlu Pîrî Bey tarafından 947 (1540) tarihinde yeniden yaptırılmış veya tamamlatılmıştır. Bu kütüphaneye yapılan hâfız-ı kütüb tayinleriyle ilgili ruus kayıtlarındaki "Vakf-i Ramazanoğlu Pîrî Paşa der-Adana ve evkaf-ı Halil Bey veled-i Ramazan" şeklindeki başlık da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bkz: BOA. Ruus 29, s. 419; Ruus 55, s. 24; Ruus 84, s. 281. Bu medresenin koleksiyonunun kimin vakfettiği bilinmeyen birinci bölümü 45 ciltten oluşmaktadır. 87 ciltten oluşan ikinci bölümünü ise Nebi Halife b. Ramazan vakfetmiştir: Tapu-Kadastro Arşivi 1113, s. 9-10. 1570 Tarihli evkaf defterinde medresede görevli hâfız-ı kütübün günlük beş akçe ücret aldığı görülmektedir. Bkz: Yılmaz Kurt, "Ramazanoğulları'nın Vakıfları", *X. Türk Tarih Kongresi*, c. III, Ankara 1991, s. 1017-1018; Yılmaz Kurt-M. Akif Erdoğru, *Çukurova Tarihinin Kaynakları*, Ankara 2000, s. xxııı, xxxıı, 18-21. Ayrıca bkz: Tapu-Kadastro Arşivi 1113,

Paşa (İstanbul 951/1544), Kasım Paşa (Bursa 960/1553),[220] Rüstem Paşa (İstanbul 968/1561),[221] (Tekirdağ 960/1553),[222] Sofu Mehmed Paşa (İstanbul 954/1547),[223] Kanunî Sultan Süleyman (Rodos)[224] ve (Mekke),[225] İbrahim Paşa (İstanbul),[226] Mihrimah Sultan (İstanbul 965/1558),[227] Sekban Kara

---

s. 22. 1171 (1757) tarihinde yapılan bir sayımda bu kütüphanedeki kitapların alfabetik sıralamaya göre bir listesi hazırlanmıştır. Bkz: Adana ŞS. 33, s. 308-312.

220 Bursa ŞS. A. 82, s. 43b.

221 İ. Aydın Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, İstanbul 1995, s. 241, 268-269. BOA. Ruus 66, s. 5; Ruus 80, s. 546; Ruus 82, s. 230. Rüstem Paşa, İstanbul'daki medresesine medrese öğrencilerinin istifadesi için sadece 120 kitap vakfetmiştir. Paşanın çok zengin bir özel kütüphanesi vardı. Peçevî (İstanbul 1283, c. I, s. 23), Rüstem Paşa öldüğünde muhallefâtından 5.000 cilt kitap çıkdığını nakleder. *Künhü'l-Ahbâr*'da ise "Merhumuñ Kur'ân-ı 'Azimü'ş-şâna şuğli ve rağbeti ziyade olmağın hüsn-i hatt Kelâm-ı Şerîf'i bulundu ki yüz otuz mücelledi murassa' idi. 8.000. Ve kütüb-i mütenevvi'ası bulundu. Cilt 5.000. Belki dahi ziyâde idi diyü zikr olunmuşdur" demektedir. Bkz: Heinrich Friedrich von Diez, *Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften, Sitten, Gebräuchen und Alterthümen, Religion und Regierungverfassung aus Handschriften und eigenen Erfahrungen*, Berlin 1811, s. 95-96.

222 Rüstem Paşa'nın Tekirdağ'daki 8x8 metre en ve boyundaki kubbeli kütüphanesi, medresesi ile câmii arasında bulunmaktaydı. Hikmet Çevik, *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1949, s. 68. Ayrıca bkz: Mehmet Tunçel, "Türkiye'de Mimarî Mirası Koruma Anlayışı ve Koca Sinan Eserlerinden Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesindeki Gölgesine Bir Bakış", *Sanat Tarihi Dergisi*, c. VII, İzmir 1994, s. 189; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 79-85. Rüstem Paşa'nın Ermenek'teki mescidinde de küçük bir koleksiyon vardı. Bkz: Tapu-Kadastro Arşivi, 954-955 Tarihli İçel Evkaf Defteri no. 1133, s. 17.

223 VGMA. 988, s. 51-64. Bu kütüphaneye bir hâfız-ı kütüb tayini için bkz: BOA. Divân-ı Hümâyun Ruus 92 Mükerrer, s. 734. Sofu Mehmed Paşa'nın evkafı ile ilgili yayınlarda (Semavi Eyice, "Bosnalı Mehmed Paşa Câmii, *DİA*. VI, s. 305; A. Özcan, "Kanuni Devri Vezirlerinden Sofu Mehmed Paşa'ya ve Sofya'daki Külliyesine Dâir", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya 21-23 Nisan 2000*, İstanbul 2002, s. 270; Aşkın Koyuncu, Sofya'daki Sofu Mehmed Paşa Camisi (Kara Cami)'nin Kiliseye Dönüştürülmesi", *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu-II*, yay. haz. Ünal Şenel, Manisa 2010, s. 134) Sofya'daki külliyede bir kütüphane olduğu belirtildiğinden bu eserimin 1. baskısında (*Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 2008, s. 136) ben de kütüphaneyi, vakfiyeyi kullanmama rağmen, aynı yerde göstermiştim. Ancak Arapça vakfiyeyi dikkatle incelediğimde Mehmed Paşa'nın 69 kitabını İstanbul'daki Dârülhadis Medresesi'ne vakfetiğini ve kitapların korunması ve bakımı için de günlük bir akçe ücretle bir hâfız-ı kütüb tayin ettiğini gördüm.

224 BOA. MAD. 626, s. 189.

225 Kutbuddin el-Hanefî, *Tarihü'l-Kutbî*, Mekke 1950, s. 160-161 ve 198-200.

226 BOA. Ruus 78, s. 10; BOA. Cevdet-Maârif 580. Medresenin hâfız-ı kütübü günlük 5 akçe ücret almaktaydı. Bkz: BOA. EV. HMH. 746, s. 10a. 20 Zilkade 992 (13 Kasım 1584) tarihli bir hükümde de (BOA. Mühimme 55, s. 48) İbrahim Paşa'nın Mısır'daki Câmi-i Ezher'e bir miktar kitap vakfetmiş olduğu bildirilmektedir.

227 Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. 3752/2, s. 22b; VGMA. 635, s. 97-136; Aptullah Kuran, "Üsküdar'da Mihrimah Sultan Külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Hümaniter Bilimler*, c. I, İstanbul 1975, s. 43-72.

Ali (İstanbul),[228] Şehzâde Mehmed (İstanbul),[229] Semiz Ali Paşa (İstanbul, 973/1565),[230] medreselerinde ve Hacı Mehmed b. Abdülkerim Halife'nin Ermenek'deki muallimhanesinde[231] birer kütüphane bulunmaktaydı.

Medrese kütüphanelerinin yanında bazı câmi ve mescidlerde ve tekkelerde de kütüphaneler kurulduğuna dâir kayıtlara rastlanmaktadır. Kanunî Süleyman'ın sadrazamlarından Makbul İbrahim Paşa Hezargrad'da,[232] ve Selanik'te kiliseden çevrilen Ayasofya Câmii'nde (937/1531),[233] Sadrazam Lütfi Paşa Dimetoka'daki câmiinde (950/1544)[234], Hüsrev Paşa (ö. 951/1544) Diyarbakır'da[235] ve Halep'te (Mektebetü'l-Hüsreviyye)[236] Kiremitçi-zâde Sinan Bey (943/1536)[237] ve Hayreddin Bey[238] Bursa'da, Tercüman Yunus, İstanbul Draman'da,[239] Ferruh Kethüda İstanbul Balat'ta[240] yaptırdıkları câmi ve mescidlere bir miktar kitap koymuş ve birer de hâfız-ı kütüb tayin etmişlerdir. Şeyh Sinan b. Abdülmu'în el Erdebilî Ayasofya'da yaptırdığı tekkesine (946/1539)[241] bir miktar kitap koymuş ve Ahmed el-Karî de, Halep'te yaptırdığı tekkede bir kütüphane kurduğu gibi Halep Mevlevîhanesi'ne de bir miktar kitap vakfetmiştir.[242] Şeyh-zâde lakabıyla tanınan Şeyh Muhyiddin

228 BOA. Cevdet-Maârif 5465.

229 TSK, EH. 3003, s. 100b-106a.

230 VGMA. 585, s. 16-20.

231 Tapu-Kadastro Arşivi, 954-955 Tarihli İçel Evkaf Defteri no. 1133, s. 18.

232 BOA. Cevdet-Maârif 100; BOA. Ruus 84, s. 201; BOA. Ali Emiri, III. Mustafa 5844. İbrahim Paşa'nın, külliyenin kurulduğu tarihte hazırlattığı vakfiyesinde görevliler arasında hâfız-ı kütüb görülmemektedir. Muhtemelen bu görev daha sonraki bir tarihte ihdas edilmiştir. Bkz: Machiel Kiel, "Hrazgrad-Hezargrad-Razgrad: The Vicissitudes of a Turkish Town in Bulgaria", *Turcica*, c. 21-23, Paris 1991, s. 529.

233 VGMA. 581, s. 84.

234 Ümit Kılıç, "Sadrazam Lütfi Paşa'nın Dimetoka Vakfı", *OTAM*, 22, Ankara 2007, s. 115.

235 *998 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Diyar-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kadiriye Defteri (937/1530) I*, Ankara 1998, s. 310. Medreseye vakfedilen altmış kitabın bir listesi 973 tarihli Diyarbakır tahrir defterinde bulunmaktadır: Tapu-Kadastro Arşivi 1120, s. 4. Ayrıca bkz: BOA. Ruus 8, s. 110; Ruus 85, s. 95; İbnülemin-Tevcihat 1010. Hüsrev Paşa öldüğünde muhallefatından çıkan kitaplar için bkz: BOA. K. Kepeci 1863, s. 116. Bu kaydı bildiren İdris Bostan Bey'e teşekkür ederim.

236 Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtutât ve Hazâ'inühâ fi Haleb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. I, cüz 1, Kahire 1955, s. 15-16; Omar Kalhussien, *Halep Hüsrev Paşa Medresesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2011, s. 112-114; Enver Çakar, "16. Yüzyılda Halep'te Bir Osmanlı Vakfı: Hüsreviye Külliyesi", *Vakıflar Dergisi* 41, Ankara, s. 67-96.

237 Bursa ŞS. A. 83, s. 82a; VGMA. 629, s. 397- 405.

238 Bursa ŞS. A. 82, s. 90a.

239 BOA. Kepeci Ruus 217, s. 161.

240 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 2, s. 26-30; VGMA. 570, s. 60 (973/1565); BOA. Ruus 9; Ruus 32, s. 308; BOA. Cevdet-Evkaf 711; İbnülemin-Evkaf 5990.

241 VGMA. 571, s. 1-4.

242 Muhammed Râğıb et-Tabbâh, "Dûru'l-Kütüb fi Haleb Kadîmen ve Hadîsen",

b. Mustafa on altısı kendi te'lifi olmak üzere otuz dokuz adet kitabını 938 (1531) tarihli vakfiyesiyle Fâtih'teki Emîr Buhârî Zâviyesi'ne bağışlamıştır.[243] Mahmud Dede Konya'daki zâviyesine vakfettiği kitapların vakfiyesinde (947/1540), küçük bir koleksiyondan oluşan bu kütüphaneden dergâh mensuplarının altı ay süreli olarak kitapları ödünç alabileceklerini belirtmiştir.[244] Cihan Bey İstanbul'da Ayasofya Câmii'nde bir kütüphane kurmuş[245] ve vakfiyesine de vakfının artan gelirlerinin eski kitapların tamirine ve kullanılmayacak kadar eskiyenlerin yerine yenilerinin alınmasına dâir de bir şart koymuştur.[246] Hadım Süleyman Paşa ise vakfiyesinde (941/1535) Kahire Kalesi'ndeki câmiine vakfettiği kitapların bir sandık içinde muhafaza edilmesini ve ihtiyaç olduğunda bu sandığın mütevellinin nezâretinde açılıp isteyenlere arzu ettikleri kitapların verilmesini belirtmişti.[247] Bir vakıf kaydına göre de Çadırcı Hayreddin, Mercan'da Bezzâz-ı Cedîd Câmii'nde,[248] günlük bir akçe ücretli bir hâfız-ı kütüblük vazifesi ihdas etmiştir.[249]

Kanunî devri kütüphaneleri arasında Bağdat'ta Âsitâne-i Hz. Ali, Musa Kâzım[250] ve Hz. Hüseyin[251] türbe kütüphaneleri, Yorganî Dede'nin

Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-Arabî, c. XV, no.7-8, Dımaşk 1937, s. 305. Zaman içerisinde birçok dergâh müntesibinin bu kütüphaneye kitaplarını bağışladığı bilinmektedir. Bu bağışlar arasında en önemlisi bu dergâhın şeyhlerinden Abdülgani Dede (ö. 1294/1877) tarafından yapılmıştır. Abdülgani Dede ölümünden önce hazırlattığı vakfiyesiyle dergâha bin civarında kitabını vakfettiği gibi bu kitapların bakımı ve korunması için de gelir kaynakları temin etmiştir. Bkz: Sezai Küçük, *Mevleviliğin Son Yüzyılı*, İstanbul 2003, s. 198-208.

243 *İVTD*. s. 211-212. Küçük bir koleksiyona sahip bu tekke kütüphanesi müteakip asırlarda yapılan yeni vakıflarla oldukça zenginleşmiş olmalıdır ki 14 Rebiülevvel 1327 (5 Nisan 1909) tarihinde kütüphaneler müfettişliğince hazırlanan bir yazıda, tekke şeyhinin ifadesine dayanılarak bu kütüphanede mevcut 3.000 ciltlik koleksiyonun 1228 (1813) tarihindeki yangında yok olduğu belirtilmektedir. Bkz: BOA. MF. KTU. Dosya 2, no. 63.

244 Yusuf Küçükdağ, "Mahmud Dede Zâviyesi Vakfiyesi", *VD*. XXII, Ankara 1991, s. 87.

245 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun muhasibliği 7, s. 23b; BOA. Cevdet-Evkaf 24 290; Ruus 33, s. 11; Ruus 91, s. 168. Cihan Bey için bkz: BOA. Mühimme 2, s. 185.

246 *85 Numaralı Mühimme Defteri*, hazırlayan Osmanlı Arşivi Dâire Başkanlığı, Ankara 2002, s. 149.

247 Ahmed M. El-Masry, *Die Bauten von Hâdim Sulaimân Pascha (1468-1548)*, Berlin 1991, s. 339-340.

248 BOA. İbnülemin-Evkaf 97.

249 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Muhasibliği 7, s. 28a; 9, s. 39b.

250 BOA. Bağdat Tapu Defteri 386, s. 117-118, 124-127, 161. Hz. Ali'nin türbesindeki kütüphanenin tarihi hicri altıncı asra kadar gitmektedir. Bu kütüphane sürekli olarak yapılan bağışlarla ve zaman zaman yapılan düzenlemelerle oldukça zengin bir koleksiyona sahip olmuştur. Bkz: *World Survey of Islamic Manuscripts*, hazırlayan Geoffrey Roper, c. II, London 1993, s. 45-46; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *Beytü'l-hikmeti ve Dûrü'l-İlm fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye*, Beyrut 2006, s. 99-104. Kütüphanedeki kitapların bir tahrir sonucu hazırlanan listesi için bkz: Tapu-Kadastro Arşivi Defter no. 1134, s. 46b-50b.

251 BOA. Bağdat Tapu Defteri 1134, s. 55b-58a.

İstanbul'da Gül Câmii yakınındaki zâviyesindeki tekke kütüphanesi (972/1564-1565)[252] Pîr Ahmed Çelebi'nin Bursa'daki[253] ve Feridun Bey'in İstanbul'daki (967/1559-1560)[254] mekteblerindeki okul kütüphaneleri değişik tipte kütüphaneler olmaları bakımından dikkati çekerler.

Bu devirde görülen medrese, câmi, mektep, tekke ve türbe kütüphaneleri dışında genellikle örnekleri ancak XV ve XVI. asırlarda görülen bir kütüphane türü daha vardır ki şimdiye kadar yapılan kütüphane sınıflandırmalarında yer almamıştır.[255] Çoğunlukla ulemâ sınıfından olan kimselerin evlerinde veya vakfettikleri binalarda kurdukları bu kütüphanelerin ortak yanı vakfiyelerine, vakfedilen kitaplardan önce vakfı yapanın, sonra neslinden gelenlerin, daha sonra da mahalle âlimlerinin, sâlihlerinin ve bu kitapları anlayabilecek herkesin istifade etmesi şartının konulmasıdır. Fâtih ve I. Selim devirlerinde ancak birer örneğine rastlanan bu türün, bu devirde birkaç örneği İstanbul ve Edirne'de görülmektedir.

Edirne dârülhadisi müderrislerinden Mevlânâ Emir Hüseyin b. Seyyid Mehmed, Şaban 941 (Şubat 1535) tarihinde düzenlediği vakfiyesine göre 77 cilt kitabını ulemâya, talebelere ve bu kitaplardan istifade edebilecek kimselere vakfetmektedir.[256] Vakfiyede kitapların nereye konulacağı belirtilmemişse de, vakfiyenin kopye edildiği tarihte kitapların "Sevündük Fakih Mahallesi'nde Muslihiddin Dede'nin elinde" bulunduğunu yapılan bir kayıt dolayısıyla bilmekteyiz.

Bu kütüphane vakfiyesinde ödünç verme ile ilgili olarak konulan bir şart, kütüphane kurucusunun kitaplarının kullanılmadan âtıl bir şekilde kalmasını hoş görmediğini göstermektedir:

> Kitaplar rehn-i kavîsüz ve kefîl-i melîsüz virilmeye ve dahi şart eyledi ki bir kitap bir kişide müddet-i medîd durmaya. Belki ol kişi mütalaasından fâriğ olıcak hâfız alup âhara vire tâ ki intifâ'dan muattal olmaya ve ziyâ'dan emin ola.[257]

Mevlânâ Alâaddin b. Hacı Sinan'ın 952 (1545-1546) tarihinde vakfettiği 25 kitap için, vakfiyesine benzer şartlar koyduğu görülüyor. Mevlânâ Alâaddin, ölümünden sonra kitapları için Haseki Mahallesi imamını ve câmi cemaatini de nâzır tayin etmiştir.[258] İbn Köpricek lakabıyla bilinen

252 ŞS. Rumeli Sadareti 8, s. 55a-b.

253 Bursa ŞS. A. 43, s. 4a ve A. 82, s. 45b.

254 VGMA. 570, s. 198; Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa 2795, s. 52a.

255 Özer Soysal'ın, *Cumhuriyet Öncesi Dönemi Türk Kütüphaneciliği* (Ankara 1973, s. 17-21) adlı doçentlik tezinde şimdiye kadar yapılan kütüphane sınıflandırmaları verilmiştir.

256 BOA. MAD. 557, s. 11-12.

257 BOA. MAD. 557, s. 11-12.

258 *İVTD.* s. 341.

Sinaneddin Yusuf 957 (1550) tarihli vakfiyesiyle 264 cilt kitabı eviyle birlikte vakfetmiştir.[259]

Kadı Alâaddin b. Abdurrahman, Balat'ta Balaban Ağa Mahallesi'ndeki evini, kitaplarını ve bir miktar parasını Rebiülâhir 970 (Kasım 1562) tarihli vakfiyesiyle vakfetmektedir.[260] Arapça vakfiyeye göre mahalle imamı yahut onun tayin edeceği bir kimse, vakfedilen evde oturacak, vâkıfın ruhuna her gün Kur'ân'dan bir cüz okuyup vakfedilen kitapları muhafaza edecektir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 943 (1536-1537) tarihli belge ise bu devre ait aynı karakterde, fakat değişik bir özellikte olan bir kütüphaneden söz etmektedir: Sinan Bey ve Mehmed b. Sinan müştereken sahip oldukları kitapları önce çocuklarına sonra da Bursa şehrinde bu kitaplardan istifade edebilecek ulemâya vakfetmekte ve vakfiyede adı geçen câmiin imâmına da hâfız-ı kütüblük görevi vermektedirler. Vakfiyenin sonunda bulunan kitap listesinde her kitabın altına fiyatının konulmuş olmasını da vakıf sahipleri şöylece açıklamaktadırlar:

> Bu kitapları muhtaç olup taleb eyleyen kimseden altlarında rakam olunan kıymetlerini veya ol kıymete vefâ eder rehinlerini almayınca virmeye. Ve bu vech üzre vire ki elinde zayî' olduğu takdirce ol kıymetle yerine ona bedel kitap alına.[261]

Şeyh İshak b. Abdürrezzâk da, içlerinde tıb, matematik ve astronomiye ait eserlerin bulunduğu 53 kitabını yine aynı şekilde kendine ve çocuklarına, daha sonra da arkadaşlarından okumaya layık kimselere vakfetmekte ve bu kitapların asla İstanbul dışına çıkarılmamasını istemektedir.[262]

Kütüphanelerin bu şekilde mahallelere kadar yayılmasına ve Kanunî Süleyman'ın daha önce Şehzâde Mehmed ve Mihrimah Sultan için kurduğu medreselerde birer kütüphaneye yer vermesine rağmen, devrin en büyük ilim müessesesi olan Süleymaniye Külliyesi'nde, kuruluş yıllarında bir kütüphane bulunmadığı görülmektedir. Muhtemelen Receb 964 (Nisan 1557) tarihinde hazırlanan Süleymaniye Vakfiyesi'ne göre, külliyede daha sonra bir kütüphane kurulması planlanmıştı:

> Şöyle şart idüp buyurdılar ki medâris-i mezbûreye kütüb tedârük olındukda hâfız-ı kütüb ve kâtib-i kütüb vezir-i a'zam-ı zevi'l-ihtirâm ma'rifetiyle ta'yîn ve vazifeleri tebyîn oluna.[263]

259 Mehmet Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 1009 (1600) Tarihli,* İstanbul 2004, s. 481.

260 ŞS. Balat Mahkemesi 2, s. 5a.

261 VGMA. 578, s. 318.

262 *İVTD.* s. 439- 440; Mehmet Canatar, *Aynı eser,* s. 720-721.

263 Kemal Edib Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi,* Ankara 1962, faksimile s. 151-152.

Külliyede kütüphanenin ne zaman kurulduğunu ve ilk kütüphane görevlilerinin hangi tarihte tayin edildiğini bilemiyoruz. Müjgân Cunbur'un "Külliyeye kısa bir süre sonra kitap tedarik edilmeğe başlandığına"[264] dâir delil olarak gösterdiği Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 135 dolap 1390 numaralı vakfiye sonundaki liste, vakfiyenin tanziminden sonra ilave edilmiş olmalıdır. Bu vakfiyenin metninde, medreseye kitap temin edildiğinde hâfız-ı kütüb ve kâtib-i kütüb tayin edilmesi istendiğine göre vakfiyenin düzenlendiği tarihte medresede kurulmuş bir kütüphane mevcut değildir. Bu yüzden sadece bu vakfiyeye dayanarak, "Külliyeye kısa bir süre sonra kitap temin edilmeye başlanmıştır," diyemeyiz. Ancak Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan Rebiülâhir 969 (Aralık 1561) tarihli bir belgede "Padişah hazretlerinin medrese-i şerifine" bazı kitaplar verildiği belirtilmektedir.[265] Yine aynı arşivde bulunan 973 (1565-1566) tarihli diğer bir belge de "Süleymaniye'de medâris-i Hâkâniyye'ye lâzım olup fermân-ı pâdişâhîyle müderris efendilere verilen kitapların listesi" başlığını taşımakta ve gönderilen 55 kitabın adlarını vermektedir.[266] Eldeki mevcut bu belgelere göre câmiin ibadete açılışından birkaç sene sonra Süleymaniye'ye saray kütüphanesinden bazı eserler gönderilmeye başlandığı ve Süleymaniye Kütüphanesi'nin temelinin bu tarihlerde atıldığı söylenebilir.

Süleymaniye Külliyesi Kütüphanesi'ne hâfız-ı kütüb ve kâtib-i kütüb tayiniyle ilgili rastlayabildiğim en eski belge ise 991 (1583) tarihini taşımaktadır. Süleymaniye Vakıflarına ait bir muhasebe defterinde câmi görevlileri arasında Şeyh Şemseddin Mahmud'un altı akçe günlükle hâfız-ı kütüblük vazifesinde bulunduğu, kâtib-i kütüb Seyyid Mustafa'nın ise dört akçe günlük ücret aldığı belirtilmektedir.[267] Aynı defterde 998 (1589-1590) tarihini taşıyan bir kayıt ise Şeyh Şemseddin'in bu işi bıraktığını ve yerine İstanbul kadısının arzıyla Osman b. Hüdâverdi'nin tayin edildiğini bildiriyor. Daha sonraki yıllara ait muhasebe bilançolarından kütüphane görevlilerinin 1059 (1649) yılına kadar aynı ücreti aldıklarını,[268] bu tarihten sonra ise hâfız-ı kütübün günlüğünün on, kâtib-i kütübün günlüğünün ise yedi akçeye çıkarıldığını anlıyoruz.[269] Ayrıca hâfız-ı

264 Müjgân Cunbur, "Kanunî Devrinde Kitap Sanatı, Kütüphaneleri ve Süleymaniye Kütüphanesi", *TKDB*, c. XVII/3 (1968), s. 139.

265 TSA. E. 861/1.

266 TSA. E. 2803/1.

267 BOA. MAD. 5103, s. 4.

268 BOA. MAD. 2056, s. 6; MAD. 5761, s. 26: MAD. 1018, s. 9-10.

269 BOA. MAD. 994, s. 10; MAD. 5019, s. 88. Şevvâl 1018 (Aralık 1609) tarihli bir kayıt, bu tarihlerde Kanunî vakfından yeni görevler ihdas edildiğini ve vakfın masraflarının gelirini aştığını bildirmekte ve devrin padişahının bu konuda aldığı tedbirlere uymayacak

kütüb ve kâtib-i kütübe imâretin mutfağından günde birer kere yemek verilmektedir.[270]

II. Bâyezid'in kızı Selçuk Sultan'ın oğlu Gâzi Hüsrev Bey'in Saraybosna'da kurduğu külliyenin vakfiyesinde, kütüphane ile ilgili olarak, Süleymaniye vakfiyesinde bulunan şarta benzer bir madde bulunmaktadır. Bu külliyenin 943 (1535) tarihli vakfiyesinde Gâzi Hüsrev Bey, kütüphanenin kitaplarının medresenin inşası bittikten sonra artan para ile satın alınacağını bildirmektedir.[271] Gâzi Hüsrev Bey'in vakfettiği kitapların çoğu Prens Eugèn'in Saraybosna'yı tahribinde yanmış ve yağma ettirilmiş, daha sonraki yangınlarda da bu koleksiyonunun önemli bir kısmı tahrip olmuştur. Kütüphanenin ilk nüvesini teşkil eden yazmalardan çok azı günümüze ulaşabilmiştir.[272]

olanlara "ekmeğini haram edeceğini" bildirmektedir (MAD. 14 521, s. 2). Daha sonraki yıllara ait belgelerden bu tedbirlere pek uyulmadığı ve vakıftan yeni görevler ihdas edildiği görülmektedir. BOA. Ruus 66, s. 233.

270 BOA. MAD. 19 342, s. l.

271 Vakfiyenin metni şu eserde verilmiştir: *450 Godina Gâzi Hüsrev-Begove Medrese u Sarajevu,* Sarajevo 1988, s. 235-239. Gâzi Hüsrev Bey Kütüphanesi için ayrıca bkz: Nijaz Şukriç, "Gazi Husre Begova Biblioteka, *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke* IX-X, Sarajevo 1983, s. 291-304; Mehmed Mujezinoviç, Mahmud Traljiç, "Gâzi Husrev-Begova Biblioteka", *450 Godina Gâzi Hüsrev-Begove Medrese u Sarajevu,* Sarajevo 1988, s. 187-199; Lamıja Hadzıosmanovıc, *Biblioteke u Bosnı ı Hercegovini Za Irrıjeme Austorougarske Vladavine,* Sarajevo 1980, s. 6-69; İlhan Polat, "Saray-Bosna'da Gâzi Hüsrev Bey Kütüphanesi", *TKDB,* c. XVIII, no. 4, Ankara 1969, s. 244-248; Fikret Kardiç, "Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi", *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996, s. 458 "Mezkûr kütüphane, önceleri medrese içine yerleştirilmiş durumda iken, 1280/1862-3 tarihinde Gâzi Hüsrev Beğ Câmii yanında inşa ettirilen küçük bir binaya taşınmış, daha sonra (1935'te) Fâtih Câmii'nin (Careva dzamija) yanındaki müftilik binasının alt katına nakledilerek, 1948 tarihinde aynı binanın üst katı da aynı maksada tahsis edilmiştir". M. Tayyib Okiç, "Saraybosna Gâzi Hüsrev Beğ Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* no. 12, Ankara 1964, s. 145. Koleksiyonun zaman içinde gelişimiyle ilgili olarak bkz: Hatice Oruç, Gazi Hüsrev Bey'in Saraybosna'daki Vakıfları", *T.T.K. Belleten*, c. LXXI-II/268, Ankara 2009, s. 655-656.

272 M. Tayyib Okiç, "Saraybosna Gâzi Hüsrev Beğ Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* no. 12, Ankara 1964, s. 145; M. Tayyib Okiç, "Gâzi Hüsrev Beğ ve Onun Saraybosna'daki Câmiine Bir Minare Daha İlave Edilmesine Dâir Bir Vesika"", *Necati Lügal Armağanı*, Ankara 1968, s. 471-473. 25 Zilkade 1277 (6 Haziran 1861) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre bu kütüphanedeki kitapların "mahall-i mahsusu ve hâfız-ı kütübü bulunmadığından kütüb-i mezkûrenin ekserisi zâyi' ve perişan" olmuş ve on üç bin iki yüz kuruş sarfıyla câminin sağ tarafına bir kütüphane binası inşa edilmiştir. Bkz: Mustafa Küçük, "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Bosna-Hersek'teki Osmanlı Mirası", *Prilozi*, c. 51, Sarajevo 2003, s. 182-183. Gâzi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde toplanan koleksiyonlar için bkz: Fehim Nametak, "Vazniji Legati u Rukopisnom Fondu Gâzi Hüsrev-Begove Biblioteke u Sarajevu", *Anali Gâzi Hüsrev-Begove Biblioteke,* c. 13-14, Sarajevo 1987, s. 7-14.

Bazı araştırmalardan Drina Nehri üzerindeki Foça kasabasında 1550 tarihinde kurulan Hasan Nâzır Medresesi'nde de bir kütüphane bulunduğunu öğrenmekteyiz.[273] Keyvan Bey'in Bosna'daki bazı şehirlerde hayratı bulunmaktadır.[274] Keyvan Bey, Mostar'daki câmiinin imam ve hatibine 1 Zilhicce 965 (14 Eylül 1558) tarihli vakfiyesiyle bazı kitaplar vakfederek küçük bir kütüphane kurmuştur.[275]

Kanunî Süleyman devri âlimlerinden Bedreddin Mahmud b. Mevlânâ Süleyman b. Alâaddin Ali'nin Kayseri'de 966 (1559) yılında kurduğu kütüphane bilhassa kuruluş yeri dolayısıyla araştırıcıların dikkatini çekmiştir. Kütüphane tiplerini tespite yönelik çalışmalarda bu kütüphane dâima bedesten kütüphanelerinin ilki ve tipik bir örneği olarak gösterilmiştir.[276]

Bu kütüphanenin 966 Receb'inde (Nisan 1559) düzenlenen vakfiyesinin kitaplar ile ilgili bölümü, bu görüşü pek de destekliyor görünmemektedir. Bedreddin Mahmud, vakfiyesinde, kendi veya kardeşinin neslinden bir kimse hayatta oldukça kitapların onların elinde bulunmasını ve bu kitaplardan neslinden olan kimselerle, talebelerin istifade etmesini şart koşmakta, ancak neslinin inkırazından sonra kitapların Bezzâzistan diye meşhur olan tüccarlar çarşısında bir yere konulmasını ve bütün talebelerin faydalanabileceği bir kütüphane haline getirilmesini istemektedir.[277]

Vakfiye şartlarında da görüldüğü gibi bu kütüphane talebe-i ulûm yani öğrenciler için kurulmuş bir kütüphanedir. Koleksiyonundaki 400 cilt kitabın da hemen hepsinin dinî ilimlere ait Arapça eserler olması[278] bu kütüphanenin diğer medrese kütüphanelerinden farklı bir özelliği olmadığını göstermektedir.

273 Kasım Dobraca, *Aynı eser*, s. XXI; M. Tayyib Okiç, "Saraybosna Gâzi Hüsrev Beğ Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* no. 12, Ankara 1964, s. 144.

274 Hivzija Hasandediç, "Zaduzbine Cejvana Kethode u Hercegovini", *Prilozi*, c. 5, Sarajevo 1954-1955, s. 275-286; Muhammed M. el-Arnavut, "Vakfiyetün mine'l-Balkan fi'l-Luğati'l-Arabiyye min Muntasifi'l-Karni's-Sâdis 'Aşer", *Dirâsâtün Târihiyye*, no. 41-42, Dımeşk 1992, s. 134- 154.

275 *Vakufname iz Bosne I Hercegovine XV-XVI Vijek*, Sarajevo 1985, s. 126-127.

276 Ö. Soysal, *a.g.t.* s. 110; M. Cunbur, "Tarihimizde Anadolu'da Kütüphane Kurma Çabaları", *TKDB*. XV/3 (1966), 130; Aynı müellif, "Kayseri'de Raşit Efendi Kütüphanesi ve Vakfiyesi" *VD*. VIII (1969), 185; Mehmet Çayırdağ, "Kayseri'de Kitabelerinden XV ve XVI. Yüzyıllarda Yapıldığı Anlaşılan İlk Osmanlı Yapıları", *VD*. XIII (1981), s. 549-551. Vakfiyede mevcut kitapların listesi için bkz: Mehmet Çayırdağ, "Kayseri'de Vakıf Kütüphaneleri ve Matbah Emini Hacı Halil Efendi Kütüphanesi", *VD*. XX (1988), s. 265-271.

277 VGMA. 581/1, s. 33.

278 VGMA. 581/1, s. 31-33. Kütüphanedeki kitapların bir listesi şu eserde de verilmiştir: Mehmet Çayırdağ, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri 2001, s. 313-320.

Atâ'î, Şah Ali'nin (ö. 960/1553) biyografisini verirken, bu zatın kırk sene sabah namazını Ayasofya Câmii'nin ilk safında kıldığını belirtmekte ve bütün kitaplarını da talebe için vakfettiğini söylemekte ise de, kitapların konulduğu yerin Ayasofya Câmii olup olmadığını bildirmemektedir.[279]

Bu dönemde kütüphane kurma çalışmalarının yanında, daha önce kurulan kütüphaneleri yeniden düzenlemeye ve kontrol etmeye de önem verildiği görülmektedir. Fâtih Kütüphanesi'nin elimize ulaşan XVI. asra ait iki müstakil kataloğundan biri bu devirde hazırlanmıştır.[280] Semâniye müderrislerinden Muhammed b. Hızır b. el-Hac Hasan, hazırladığı kataloğun önsözünde belirttiğine göre, padişahın emriyle Fâtih Kütüphanesi'ne gitmiş, kütüphanede bulunan kitapları, bölümlerine ve başlıklarına varıncaya kadar inceleyerek elden geçirmiş ve yapabildiği nisbette kitap ve müellif isimlerini tespit edip gerekli gördüğü tashihleri yapmıştır.

Bu katalogdan anlaşıldığına göre, Fâtih Mehmed'in, câmiinde kurduğu kütüphaneye ölümünden sonra, devrin ulemâsından bazıları kitaplarını bağışlamışlardır. Balat Mahkemesi sicillerinde bulunan bir kayda göre, Kanunî devri müderrislerinden Kasım b. Hâbil de, 65 adet kitabını bu kütüphaneye vakfetmiş (971/1563) ve bu kitapların isteyenlere rehin karşılığı ödünç verilebileceğini vakfiyesinde belirtmiştir.[281]

XVI. asrın sonlarına doğru, özellikle padişah ve devlet adamlarının büyük merkezlerde, doğum yerleri veya vazife yaptıkları bölgelerde yaptırdıkları medreselerde genellikle bir kütüphaneye yer verdikleri görülmektedir. Daha sonraki yüzyılda daha da gelişecek ve yaygınlaşacak olan bu medrese kütüphanelerinin daha çok öğrencilerin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak hazırlanmış bir koleksiyonu ve II. Selim'in Edirne'de, Selimiye Câmii'ndeki kütüphanesi dışındakilerin genellikle bir hâfız-ı kütübü vardır.

II. Selim'in kızı ve Sokollu Mehmed Paşa'nın zevcesi İsmihan Sultan, Eyüp'te yaptırdığı medresesi için Receb 976 (Aralık 1568) tarihinde düzenlettirdiği vakfiyesinde, müderris, muid ve danişmendlerin istifade etmeleri için vakfettiği kitapların medrese yakınında bulunan türbesi içindeki dolaba konulduğunu belirtmiştir.[282] Bedreddin Mahmud'un Kayseri'deki kütüphanesi gibi bu kütüphane de bize, kütüphanelerin kuruldukları yerlere

279 *Hadâ'ikü'l-Hakâyık* I, İstanbul 1268, s. 72; *SO*. III, s. 498.

280 TSA. D. 9559.

281 ŞS. Balat Mahkemesi 2, s. 81b-82a.

282 VGMA. 572, s. 141. 1213 (1799) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre türbedeki kitaplar uzun süre kullanılmadığından ve ciltleri de harap ve tamire muhtaç olduğundan medrese içine konulan dolaplara nakledilmiş ve bakımları da yapılmıştır. Bkz: BOA. Cevdet-Maârif 1689. Kütüphanenin daha sonraki tarihlerdeki durumu için bkz: BOA. HH. VRK. 67/52.

göre değil de, kuruluş gayelerine göre sınıflandırılmalarının daha gerçekçi olacağını göstermektedir. İsmihan Sultan'ın kütüphanesinin kataloğu, bu asırda dikkatle yapılmış, kütüphanede bulunan kitapların özelliklerini ayrıntılarına inerek veren kataloglardan biridir.

Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki medrese (Fethiye Medresesi) ve hankahıyla, Burgos'taki medresesinde birer kütüphane kurduğunu 981-982 (1574-1575) tarihlerinde düzenlettiği iki vakfiyesinden öğrenmekteyiz.[283] Zevcesi İsmihan Sultan'ın vakfiyesinde olduğu gibi Sokollu Mehmed Paşa'nın vakfiyesinde de her üç müesseseye vakfedilen kitapların büyük bir itina ile hazırlanmış kataloğu mevcuttur.[284] Sokollu Mehmed Paşa, vakfiyesinde özellikle kitapların değiştirilmesinin önüne geçilebilmesi için alınacak tedbirler üzerinde durmuş ve eskiyen kaybolan kitapların yerine aynı eserin bir başka nüshasının satın alınıp vakfedilmesini istemiştir.[285] Sokollu Mehmed Paşa'nın Bor'daki külliyesinde de bir kütüphane bulunmaktaydı.[286]

Kanunî Süleyman'ın oğlu II. Selim'in şehzâdeliği döneminde Tire'deki dârülkurrâsında (965/1558),[287] tahta çıkışından birkaç yıl sonra da İzmir'de yaptırdığı medresesinde (977/1569-1570)[288] birer kütüphane kurduğunu vakfiyelerine koyduğu hâfız-ı kütüble ilgili şartlardan öğrenmekteyiz. Aynı padişahın 982'de (1574-1575) yapımı tamamlanan Selimiye Külliyesi'nde, medresesi için tesis ettiği kütüphane ise gerek koleksiyonunun zenginliği gerekse kataloğunun mükemmeliyeti bakımından dikkati çeker.[289] Personelle ilgili olarak da diğer kütüphane vakfiyelerindekilerden farklı şartlar konulmuştur.[290] Külliyenin 987 (1579) tarihli vakfiyesinde kütüphaneye tayin edilen üç hâfız-ı kütübden ikisinin hattatlık, nakkaşlık gibi vasıflara sahip olmaları ve gerektiğinde mushafların ve kitapların eksik

283 VGMA. 572, s. 27-63; VGMA. Kasa no. 103, s. 1-80; Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa 2795, s. 86-94. Burgos'taki medresesine bir hâfız-ı kütüb tayini için bkz: BOA. Kepeci-Ruus 222, s. 24.

284 VGMA. Kasa no. 103, s. 1-80.

285 VGMA. Kasa no. 103, s. 2-3.

286 Mehmet Özkarcı, "Niğde-Bor Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi", *Belleten* c. LXIII, no. 236 (1999), s. 99.

287 Selahattin Yıldırım, *Vakıfnâme-i Şehzâde-i Civânbaht Hazret-i Sultan Selîm-tâle Bekâhu- (II. Selim) Vakfiyesi*, İstanbul 2004, s. 79.

288 Münir Aktepe, "İzmir Şehri Osmanlı Devri Medreseleri Hakkında Ön Bilgi", *TD.* 26 (1972), 114, 117; VGMA. 741, s. 84.

289 VGMA. 1395, s. 87-114. Balkan Harbinde Edirne Bulgarlar tarafından işgal edildiginde Selimiye Kütüphanesi'nin kapıları kırılmış ve değerli eserlerden otuz kadarı çalınmıştır. BOA. DH. KMS. 1/4.

290 Müjgân Cunbur, "Osmanlı Çağı Türk Vakıf Kütüphanelerinde Personel Düzenini Geliştirme Çabaları", *VII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1973, s. 679.

sayfalarını tamamlamaları istenmektedir.[291] Vakfiyeye ekli olarak hazırlanan kataloğun girişinden anlaşıldığına göre burada, Süleymaniye'de olduğunun aksine, külliyenin tamamlanmasından birkaç yıl önce kurulacak kütüphane için Hazine-i Âmire'den kitap temin edilmiştir:

> Sultan Selim Han Hazretleri'nin mahrûse-i Edirne'de binâ buyurulan medrese-i şerifelerine vakf için hızâne-i âmireden ihrâc olunan kitaplar evsâfıyla defter olunmak fermân olmağın işbu defter-i hakikat-güster semanine ve tis'a mie senesinde... tahrir olunup...[292]

II. Selim'in başkadını ve III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan'ın (Atik Vâlide Sultan) Üsküdar'da, Toptaşı'nda 991 (1583) tarihinde yaptırdığı külliyede, bir de kütüphane kurduğunu 990 (1582) tarihli vakfiyesindeki kayıtlardan öğrenmekteyiz.[293] Kütüphane vakfiyesinde diğer medrese kütüphanelerinden farklı bir uygulamaya işaret edilmektedir: Hâfız-ı kütüb vakfedilen kitapları sadece medresenin müderrisine ve dârülhadisin şeyhine verecektir. Kim olursa olsun başka kimseye bu kitaplardan verilmeyecektir. Hâfız-ı kütüb görevi karşılığında günlük üç akçe ücret alacaktır.[294] III. Murad, annesinin kütüphanesine bir miktar kitap bağışlamıştı.[295] III. Murad'ın Kıbrıs'taki Ayasofya Câmii'nde bir kütüphane kurduğunu ve Selimiye Medresesi'ne de bazı kitaplar gönderdiğini biliyoruz.[296]

Yemen Fâtihi olarak şöhret bulan Koca Sinan Paşa, servetinin bir bölümünü vakıf ve hayır işlerinde kullanmıştır.[297] İstanbul'da ve imparatorluğun

291 VGMA. Kasa no. 169, s. 76-77.

292 VGMA. 1395, s. 91. Aynı yıl içinde Edirne Hâssa Harcı Eminine yazılan bir hükümde kitapların ne şekilde gönderildiği şöyle belirtilmektedir:

> Edirne Hâssa Harcı Eminine hüküm yazıla ki hâliyâ mahmiye-i Edirne'de bina olunan câmi-i şerifde kıraat olunmak içün bazı kitaplar muşammalar ile sanduklara koyulup diğerleri şehremini cânibinden virilüp irsal olundı. İmdi buyurdum ki hükm-i şerifüm vardukta gönderilen sanduklarda olan kitablar yerlü yerine konulduktan sonra tahliye olunan sandıkları muşammaları ile anda Bostancıbaşı -zîde kadruhuya- virüp teslim eyleyesin, şöyle bilesin diyü tahriren fi 23 Şa'ban-ı Mu'azzam sene 980. BOA. Maliye Ahkâm Defteri, KK. 67, s. 776.

293 Nina Cichocki, *The Life Story of the Çemberlitaş Hamam: From Bath to Tourist Attraction*, Basılmamış doktora tezi, University of Minnesota 2005, s. 364, 371, 383; BOA. MAD. 5455, s. 91; MAD. 6483, s. 5.

294 Nina Cichocki, *a.g.t.* s. 364.

295 Bu külliye, aynı adla anılan diğerlerinden ayırt edilebilmek için Vâlide-i Atik diye adlandırılmaktadır. Evkaf Nezâreti'nden Maârif Nezâreti'ne yollanan 1329 (1911) tarihli bir yazıda, bu külliyeye III. Murad'ın yaptığı bir ek vakıfla bir miktar kitap bağışladığı belirtilmekte ve vakfiyenin bir sureti de gönderilmektedir: BOA. MF. KTU. Dosya 7, no. 87 ve Dosya 8, no. 15.

296 Netice Yıldız, "The Vakf Institution in Ottoman Cyprus", *Ottoman Cyprus : a collection of studies on history and culture*, yay. haz. Michalis N. Michael, Matthias Kappler, Eftihios Gavriel, Wiesbaden 2009, s. 146.

297 Şerafeddin Turan, "Sinan Paşa", *İA.* X, s. 674.

diğer şehirlerinde yaptığı vakıfların 990-1000 (1582-1592) tarihleri arasında düzenlenmiş vakfiyeleri bulunduğunu Muallim Cevdet yer göstermeden bildirmektedir.[298] BOA, Süleymaniye bölümünde bulunan 994 (1586) tarihli bir vakfiye,[299] Sinan Paşa'nın kurduğu hayır kurumlarının bazılarında bulunan kütüphaneleri de bildirmektedir. Bu vakfiyeye göre Sinan Paşa, İstanbul'da İshak Paşa Mahallesi'nde, Aydın Yenişehiri'nde ve birkaç defa sürgün olarak gönderildiği Malkara'da yaptırdığı medreselerin müderrislerine ve İstanbul'da Kulaksız'daki zâviyesinin şeyhine bir miktar kitap vakfetmektedir. Bu kuruluşlara birer hâfız-ı kütüblük cihetinin tayin edilmemiş olmasını ve sadece İstanbul'daki medresesinde şeyhülkurrânın bir akçe günlük ücretle hâfız-ı kütüb tayin edilmesini, vakfedilen koleksiyonların zengin olmayışıyla izah edebiliriz. Bir ruus kaydına göre ise Sinan Paşa'nın İstanbul'da, Divanyolu'ndaki türbesinde de bir kütüphane bulunmakta ve kütüphanenin hâfız-ı kütübü, günlük sekiz akçe ücret almaktaydı.[300] Evkaf Nezâreti'nin Rebiülâhir 1329 (Nisan 1911) tarihinde yaptığı bir yazışmadan bu kütüphaneye ait vakfiyenin arandığı halde bulunamadığı, mütevellinin elindeki Cemâzielevvel 1035 (Şubat 1626) tarihli Arapça vakfiyenin de sıhhatinden emin olunmadığı için henüz tescil edilmediğini öğrenmekteyiz. Bu belgede türbede mevcut kitapların bir listesi de mevcuttur.[301]

XVI. asrın sonunda İstanbul'da kurulan medreselerden Şeyhülislâm Zekeriyya Efendi (1002/1593),[302] Darüssaâde Ağası Gazanfer Ağa (1004/1595-1596)[303] ve Vezir Hadım Hâfız Ahmed Paşa medreselerinde (1004/1595-1596)[304] birer kütüphane bulunduğunu çeşitli vakıf kayıtlarından

298 M. Cevdet, *Zeyl ala fasli'l-"ahiyyeti'l fityâni't-Türkiye" fi rıhleti İbni Batuta*, İstanbul 1932, s. 188.

299 BOA. Haremeyn, Dosya I.

300 BOA. Ruus 25, s. 161; Ruus 92 Mükerrer, s. 622.

301 BOA. MF. KTU. Dosya 8, no. 150 ve Dosya 9, no. 2.

302 VGMA. 571, s. 165; Bursa ŞS. B. 63, s. 95a-97a. Asım Yediyıldız, bu vakfiyenin Bursa Şer'î Sicillerindeki suretini kullanarak bir tanıtımını yapmıştır: "Bayramzâde Zekeriyya Efendi'nin (1514-1593) Vakfı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12, no. 1, Bursa 2003, s. 153-166.

303 VGMA. 571, s.11-22; BOA. Ruus 92, s. 353. Gazanfer Ağa, Fâtih Câmii Kütüphanesi Hâfız-ı kütübü ve kâtib-i kütübü için de vakfından ücret tayin etmiştir. Bkz: BOA. Sül. 2564, s. 23, 69.

304 *Hadika I*, s. 87-88; Kütükoğlu, "Medreseler", s. 53. Külliyenin vakfiyesini Mustafa L. Bilge bir inceleme ile birlikte yayımlamıştır: "İstanbul Fatih'teki Hâfız Ahmed Paşa Külliyesi'nin Vakfiyesi", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, c. I, yay. haz. Hatice Aynur-Bilgin Aydın-Mustafa Birol Ülker, İstanbul 2014, s. 277-330. G. Kut-N. Bayraktar'ın Yazma Eserler'de Vakıf *Mühürler*'inde (Ankara 1984, s. 72) bu kütüphanenin kurucusu olarak Sadrazam Hâfız Ahmed Paşa gösterilmektedir . Eserde

öğrenmekteyiz. Zekeriyya Efendi Medresesi Kütüphanesi'nin kitapları, daha önce birkaç örneğinde görüldüğü gibi, kurucusunun türbesinde bulunmaktaydı. Oğlu Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin bu kütüphanenin hâfız-ı kütübüne günlük üç akçe ilave ücret tayin ettiği 1047 (1637-1638) tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır.[305] Hâfız Ahmed Paşa Kütüphanesi'nin ödünç verme sistemi XVII. asrın sonlarında İstanbul'da bulunan Antoine Galland'ın (1646-1715) dikkatini çekmiştir:

> İstanbul'da Hafız Ahmed Paşa Camii denen bir cami mevcuttur. Burada üçü de Sudi tarafından tefsir edilmiş olan *Gülistan*, *Bostan* ve *Hafız* divânlarını okumak yahut birer suretlerini çıkarmak isteyenlere vermek üzere kurulmuş bir vakıf var. Bu maksatla her bir eserden yedişer cilt mevcut olup bu nüshalar iki kuruş bırakan herkese verilmekte ve cilt iade edilir edilmez para iade olunmaktadır. Çünkü, alınmasındaki gaye, cilt geri getirilmediği takdirde yenisinin tedarikini temindir.[306]

Medrese kütüphanelerinin yanında, bir kısmı müderris ve medrese öğrencilerinin faydalanması, bir kısmı da câmi cemaatinin ve mahalle halkının yararlanması için câmi içinde kurulan kütüphanelerin de varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir. Bu tür kütüphanelerden Ali b. Receb'in Şaban 962 (Haziran 1555) tarihli vakfiyesiyle Yenice-i Vardar'daki câmi içinde kurduğu kütüphanenin ödünç kitap verme şartları dikkati çekmektedir. Ali Çelebi, hâfız-ı kütübün okuyucudan, ödünç verdiği her kitabın bedelini değil de iki mislini rehin olarak almasını ve Yenice-i Vardar dışındaki

verilen 1014 (1605-1606) tarihli mühür örneğinde ise Hâfız Ahmed Paşa'dan vezir diye bahsedilmektedir. Bu tarihte Hâfız Ahmed Paşa doğancıbaşı olduğuna göre (*İA*. VI, s. 71), bu kütüphanenin Hâfız Ahmed Paşa'ya değil de 1022'de (1613) vefat eden (*SO*. II, s. 98) ve 1014 (1605-1606) tarihinde vezaret makamında bulunan Hadım Hâfız Ahmed Paşa'ya ait olması gerekir. (Bu konuyla ilgili olarak bkz: Semavi Eyice, "Yok Olmaktan Kurtarılan Bir Eser: İstanbul'da Hafız Ahmed Paşa Külliyesi", *Sanat Tarihi Araştırmaları*, yay. haz. Mustafa Denktaş, Osman Eravşar, Konya, 2007, s. 227). Özer Soysal, bu kütüphanenin yeri konusunda "sonuçta bunların ayrı mekânlar (medrese ve câmi) için öngörülmüşken zamanla tek mekân (câmideki dolaplar)'da toplandığı izlenimini vermektedir" (*Türk Kütüphaneciliği*, c. IV, s. 234) şeklinde bir görüş ileri sürmektedir. Ancak külliye içindeki kütüphanelerde kitapların konuldukları yerin kütüphanenin türünü tayinde bir önemi yoktur. Birçok medrese kütüphanesinin kitapları câmide muhafaza edildiği gibi, türbelerde de medrese kütüphanelerine âit koleksiyonlar mevcuttur.

305 İ.Ü. Ktp. İbnülemin Yazmaları no. 3151, s. 10 b; Ülkü Özsoy, "Şeyhülislam Zekeriyya Efendi ve Yahya Efendi Vakfiyeleri Üzerine", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Harvard 1998, s. 159-169.

306 Antoine Galland, İstanbul'a âit Günlük Hatıralar (1672-1673), c. I, çev. N. S. Örik, Ankara, 1949. Hâfız Ahmed Paşa'nın vakfiyesinde vakfedilen kitaplar arasında yedi cilt *Şerh-i Gülistân-ı Sûdî*, bir cilt *Külliyât-ı Sadi*, ve bir *Divan-ı Hâfız* ve *Şerh-i Hâfız-ı Şem'î* bulunmaktadır. Bkz. Bilge, a.g.m. s. 314.

şehirlerde oturanlarla, köy halkına kitap verilmemesini şart koşmaktadır.[307] Atâullah Efendi'nin Birgi'de kurduğu dârülhadisin (979/1571) kütüphanesi müderrise tahsis edilen evin içinde bulunmaktaydı.[308] Hemşire-zâde[309] Mehmed Çelebi de Bursa'da Ulucâmii'de bir dolap içine koyduğu kitaplarının evasıt-ı Ramazan 993 (1585) tarihli vakfiyesinde, talebe-i ulûma ancak rehin ve kefil karşılığında ödünç verilebileceğini belirtmiştir.[310] Şeyh Mehmed Çelebi b. Şeyh Yakup da 980 (1572) tarihli vakfiyesiyle Bursa'da Şeyh İlâhî Zâviyesi'ne vakfettiği kitaplardan öncelikle zâviyede oturanların yararlanmasını şart koşmuştur.[311] Dönemin ulemâsından Bezen-zâde Mahmud b. Ahmed (ö. 983/1575) ve Şeyhülislâm Zembilli Ali Efendi'nin oğlu Fudayl Efendi (ö. 991/1583) kitaplarını Fâtih Câmii Kütüphanesi'ne vakfettikleri gibi bu câmide birer de hâfız-ı kütüblük görevi ihdas etmişlerdir.[312]

Pertev Paşa'nın İzmit'te câmi içinde kurduğu kütüphanenin 21 ciltlik bir koleksiyonu bulunmaktaydı. Pertev Paşa 978 (1570-1571) tarihli vakfiyesinde, ihtiyaç duyulan bir yerde bir câmi yapılmasını istemekte ve bu câmiye konulacak kitapların da bir listesini vermektedir.[313] Ancak 987 (1579) yılında tamamlanabilen câmide,[314] günlük bir akçe ücretli bir hâfız-ı kütüblük cihetinin de ihdas edildiği görülüyor.[315] Anadolu Kazaskeri Mehmed Efendi b. Abdullah Molla Çelebi'nin Fındıklı'da câmi içinde kurduğu kütüphane, vâkıfın 992 (1584) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre, câmi yakınında yaptırmayı düşündüğü dârülhadisin

307 ŞS. Rumeli Sadareti 3, s. 38.

308 VGMA. 607, s. 292-296; Faruk Bilici, "Birgivî Mehmed Efendi'nin Koruyucu Meleği: Atâullah Efendi. Osmanlı Ulemâsının Dayanışması", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, İstanbul 12-15 Nisan 1999*, İstanbul 2001, s. 254-258. Vakfiyesinin tahlili için bkz: Faruk Bilici, "Support Économique de l'Islam Orthodoxe: Le Vakf de Atâullah Efendi (XVI-XX siécles), *Anatolia Moderna* c. X, Paris 2004, s. 1-51.

309 Daha önce bu ismi Hemşin-zâde şeklinde okumuştum (Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri, s. 152). Ancak bir vakıf kaydı dolayısıyla M. Asım Yediyıldız'ın aynı ismi Hemşire-zâde şeklinde okuduğunu gördüm (M. Asım Yediyıldız, "Mabed ve Kitap: Ulucami Kütüphanesi", *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, Ankara 2009, s. 289.). İsmin geçtiği belgeleleri incelediğimde Hemşire-zâde okuyuşunun daha doğru olduğunu gördüm.

310 Bursa ŞS. A. 143, s. 240b-241b. Bursa Şer'î Sicillerindeki 1079 (1688) tarihinde bu şehirdeki birkaç kütüphanenin sayımıyla ilgili kayıtta bu kütüphanede o tarihte mevcut 32 kitabın bibliyografik künyeleri verilmektedir. Bkz: Bursa ŞS. B. 135, s. 64b.

311 Bursa ŞS. A. 107, s. 174.

312 Atâ'î I, s. 234-235 ve 275. Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara 2003, s. 70'den naklen. *SO*. IV, s. 24.

313 Beyazıt Umumi Ktp. 5157, s. 62a-b.

314 Abdülkadir Erdoğan, "Kanunî Süleyman Devri Vezirlerinden Pertev Paşa ve Eserleri", *VD*. II. (1942), s. 235-236.

315 BOA. MAD. 626, s. 351.

hoca ve talebelerine hizmet verecekti.[316] Zal Mahmud Paşa'nın Eyüp'teki (985/1577)[317] medresesinde, vakfiyesinden öğrendiğimize göre, kuruluş anında bir kütüphane olmayıp kütüphane, Saraybosna'daki Gâzi Hüsrev Bey Medresesi Kütüphanesi'yle, İstanbul'daki Süleymaniye Câmii Kütüphanesi'nde olduğu gibi, medresenin inşaatının bitiminden sonra artan parayla alınacak kitaplarla kurulacak ve bir de hâfız-ı kütüb tayin edilecektir.[318]

XVI. asır sonlarında câmi ve medrese ve külliyelerde kurulan diğer kütüphaneler şunlardır: Köse Hüsrev Paşa'nın Van'daki külliyesinde,[319] Karagöz Bey'in Mostar'da medresesi yanında (977/1570),[320] Murad Paşa'nın Bağdat'taki medresesinde (978/1571),[321] Gâzi Mehmed Paşa'nın Prizren'de (1573),[322] Sokollu Mustafa Paşa'nın Budin'deki medresesinde (983/1575),[323]

316 VGMA. 624, s. 9. Ayrıca kütüphane için bkz: Cengiz Orhonlu, "Fındıklı Semtinin Tarihi Hakkında Bir Araştırma", *TD*. VII/10 (1954), s. 66-68.

317 BOA. Ruus 14. 1122/1710 ve 1125/1713 tarihlerinde yapılan kayıtlarda hâfız-ı kütüblükle dersiâmlığın birleştirildiği ve günlük 15 akçe ücret tespit edildiği görülüyor.

318 Mustafa Güler, "Şahsultan ile Zalmahmut Paşa Vakfiyesi", *Eyüp Sultan Sempozyumu V, Tebliğler*, İstanbul 2002, s. 216; Külliye için bkz: Aptullah Kuran, "Zâl Mahmud Paşa Külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Hümaniter Bilimler*, c. I, İstanbul 1973, s. 65-81.

319 VGMA. 582, s. 2-7. Hüsrev Paşa'nın vakfiyesinde tarih bulunmamaktadır. Sami Ağaoğlu, câminin 975 tarihli yapılış kitabesinden hareketle vakfiyenin de bu tarihte düzenlenmiş olabileceğini söylemektedir: *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar. XVI.-XVIII. Yüzyıllar (Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları)*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2003, s. 74.

320 Osman Laviç, "Rukopisi Karadoz-Begove Biblioteke u Mostaru", *Anali Gazi Hüsrev-Begove Biblioteke*, c. 29-30, Sarajevo 2009, s. 143-146; Hafzija Hasandedic, "Muslimanske Biblioteke u Mostaru", *Anali* Gâzi *Husrevbegove Biblioteke I*, Sarajevo 1972, s. 107-108; Lamıja Hadzıosmanovıc, *Biblioteke u Bosnı ı Hercogovzni Za Vrıjeme Austrougarske Vladavine*, Sarajevo 1980, s. 73-75: Hivzija Hasandedic, *Spomenici Kulture Turskog Doba u Mostaru*, Sarajevo 1980, s. 90-91; Sabaheta Gacanin, a.g.m. s. 136-137. "Derviş Paşa Bayezidagiç'in (ö. 1611), Şeyh Yuyo adıyla tanınan büyük âlim Mustafa ibni Yusuf el-Mostarî Eyyuboviç'in (ö. 1707), İbrahim Opiyaç'in (ö. 1726) ve Ali Paşa Stoçeviç-Rizvanbegoviç'in kütüphaneleri zamanla bu kütüphaneye nakledilmiştir". Bkz: M. Tayyib Okiç, "Saraybosna Gâzi Hüsrev Beğ Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* no. 12, Ankara 1964, s. 144. Osman Laviç, a.g.m. s. 147-162. Medrese için bkz: Radomir Staniç-Meliha Sandzaktar, "Konzervacija Karadoz-Begove Medrese u Mostaru", *Naşe Starine*, c. XI, Sarajevo 1967, s. 87-100.

321 İmad Abdüsselâm Ma'ruf, "Evvelü Muhâveletin li-Fehreseti'l-Mahtûtat fi'l-Irak", *el-Mektebetü'l-Arabiye*, no. 1 (Bağdad, 1981), s. 15.

322 Raif Vırmiça, *Kosova'da Osmanlı Mimarî Eserleri*, c. I, Ankara 1999, s. 178-179.

323 Gabor Agoston, "16-17'nci Asırlarda Macaristan'daki Osmanlı Aydınları", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul 23-28 Eylül 1985, Tebliğler III. Türk Tarihi* c. I İstanbul 1986, s. 3-4; Gabor Agoston, "Budin'de Osmanlı Medreseleri ve Müderrisleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 58, İstanbul 1989, s. 146.

Arap Ahmed Paşa'nın İstanbul Fındıklı'daki Hatuniye Külliyesi'nde (1586),[324] Abdurrahman Paşa'nın Tosya'da (992/158),[325] Mesih Paşa'nın İstanbul'da, Eski Ali Paşa Câmii içinde (994/1586),[326] III. Murad'ın Manisa'da Muradiye Câmii'nde (994/1586),[327] Kazasker İvaz Efendi'nin (ö. 994/1586), İstanbul'da Eğrikapı'daki câmiinde[328] Lala Mustafa Paşa'nın Ilgın'daki külliyesinin câmiinde (985/1577)[329] Derviş Paşa'nın Mostar'da (1593),[330] Ahmed Mutaf Paşa'nın Halep'teki dârülhadisinde (1004/1596),[331] Halil Ağa b. Ali'nin Erzurum'daki medresesinde (12 Zilkade 1006/16 Haziran 1598),[332] Hoca Sa'deddin Efendi'nin (ö. 1008/1599)[333] İstanbul'da Ayasofya Câmii'nde,

324 "Koyu nefti taş cepheli, iki katlı ve tonozlu bir yapı idi. Uzun yıllar (1930-1957) G. S. A. seramik şubesinin ocağı olmuştur". Behçet Ünsal, "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, c. II, İstanbul 1969, s. 50; Baha Tanman, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Tarihî Eserlerinden Fındıklı'da Hatuniye Külliyesi", *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı*, Konya, 1993, s. 141, 150.

325 A. Gökoğlu, *Paphlagonıa*, Kastamonu 1952, s. 228-229; Hüseyin Sıdkı Köker, "Vakıflar Tarihinde Tosya", *VD*. V (1962), s. 267.

326 Süleymaniye Ktp. Mesih Paşa no. 37; Dener, s. 43; VGMA. 746, s. 83. Bu kütüphaneden çalınan bazı kitaplar için bkz: ŞS. İstanbul Kadılığı 90, s. 65a. III. Mustafa'nın kızı Beyhan Sultan bu kütüphaneye günlük 4 akçe ücretli bir hâfız-ı kütüb tayin etmiştir. Bkz: VGMA. 746, s. 83; Sadi Bayram, " Beyhan Sultan Vakfiyeleri, Tezyinatları ve Türk Tezhib Sanatındaki Yeri", *XI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, Ankara 1994, s. 1135'ten naklen.

327 İ. Parmaksızoğlu, "Manisa Kütüphaneleri", *TKDB*. VIII/1 (1959), s. 19. Bu kütüphanenin 10 Zilhicce 1067/Eylül 1657 tarihinde sayıldığını Manisa Şer'î Sicillerindeki bir kayıttan öğrenmekteyiz (no. 113, s. 237-238).

328 *SO*. III, s. 607.

329 Vakfiyesi için bkz: Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi 7710 (Ilgın Bölümü). Tahsin Samur, *Ilgın'da Türk Devri* Yapıları, Konya 1992, s. 39'dan naklen. Kütüphanedeki kitapların 28 Zilhicce 986 tarihli bir listesi için bkz: Ilgın ŞS. 261, s. 186.

330 Osman Laviç, a.g.m. s. 147-148; Hafzıja Hasandedic, a.g.m. s. 108. Muhammed Muvafık el-Arnavud, "Vakfu Ferîd fi'l-Bosna ve'l-Hersek 'alâ Tedrisi Mesnevii Celâleddin Rûmî, *el-Evkâf*, no. 18, Küveyt 2010, s. 133-148; Niyaz Muhammed Şükriç, *el-Fethü'l-Osmanî ve İntişârü'l-İslâm ve Neş'etü'l-Mü'essesâti'l-İslâmiyye fi'l-Bosna ve'l-Hersek*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bağdad Üniversitesi 1971, s. 361-365. N. M. Şükriç bu çalışmasında Derviş Paşa'nın vakfiyesinden çıkardığı medrese kütüphanesinde mevcut 41 eserin bir listesini de vermektedir.

331 VGMA. 608, s. 177-178; Muhammed Râğıb et-Tabbâh, "Dûru'l-Kütüb fi Haleb Kadîmen ve Hadîsen", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-Arabî*, c. XV, no.7-8, Dımaşk 1937, s. 304.

332 VGMA. 582, s. 90-93.

333 Nimet Bayraktar, "Tanınmamış Bazı Kütüphane Koleksiyonları", *TUBA*. c. XXVII, no. 1, Harvard 2003, s. 210-212. Nimet Bayraktar'ın tespit ettiği bu kütüphaneye âit olan eserlerde mevcut vakıf mühürlerinden anlaşıldığına göre Hoca Sa'deddin Efendi iki yüz civarında kitabı Ayasofya Câmii'ne vakfetmiştir. Vakıf mühüründeki ifadeden, bu kitapların Hoca Sa'deddin Efendi'nin ölümünden sonra Ayasofya Câmii'ne konulduğu anlaşılmaktadır. Hoca Sa'deddin Efendi'nin eşi Fatma Hatun ve oğlu şeyhülislâm Es'ad Efendi de Ayasofya Câmii'ne bir miktar kitap vakfetmişlerdir. 1325 (1909) tarihinde kütüphaneler müfettişliğince yapılan bir yazışmadan her üç koleksiyonun da bu

Karaçelebi-zâde Hüsâmeddin Efendi'nin (1033/1623)[334] Şehzâde Câmii'nde ve Sadrazam Halil Paşa'nın (ö. 1039/1629) Üsküdar'daki türbesinde[335] kurdukları kütüphanelerin mevcudiyetinden yapılan bazı araştırmalar ve vakıf kayıtları dolayısıyla haberdar olabiliyoruz. 11 Receb 1001(13 Nisan 1593) tarihli bir vakfiyeden öğrendiğimize göre de Büzürg Ağa diye bilinen Abdurrahman Efendi, İstanbul'daki Şeyh Yorganî Emir Zâviyesi'nde bulunan kitaplar için günlük iki akçe ücretli bir hâfız-ı kütüblük görevi ihdas etmiştir.[336]

Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa'nın İstanbul'da Çarşamba'daki câmiinde kurduğu kütüphane sadece medresesi ve dârülhadisi müderrislerine açıktı.[337] Mehmed Ağa bunu, 999 (1591) tarihli vakfiyesinde ve kitaplarının başına koyduğu vakıf kayıtlarında belirtmiştir.[338]

Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey b. Abdullah'ın 1002 (1593) tarihinde Cihangir Câmii içinde kurduğu kütüphane ise, mahalle halkının ve cemaatin ihtiyaçları düşünülerek hazırlanmış bir koleksiyonu olması ve ödünç verme sistemi bakımından bir halk kütüphanesi görünümündedir.[339] Vakfedilen otuz dokuz eserden birkaçı hariç hepsi Türkçedir: Koleksiyondaki *Destân-ı Muhammed Hanefî, Destân-ı Kurubaş, Mihr ü Vefâ, Firaknâme-i Vefâ, Ahvâl-i Kıyâmet, Kıssa-i Temîmü'd-Dârî, Hikâye-i Kesikbaş, Maktel-i Hüseyin, Seyyid Battal Gâzî, Cariye-nâme, Ta'bir-i Rüya, Mansur-nâme, Yusuf u Züleyha* ve *Hızır İlyas Kıssası* gibi halk hikâyeciliğinin ürünü ve bir kısmı da lâ-dinî olan eserlerin bir câmi kütüphanesine konulması dikkati çekmektedir.[340]

tarihte Ayasofya Câmii'nde mevcut olduğunu öğrenmekteyiz (BOA. MF. KTU. 3/22). Şerafettin Turan, "Hoca Sadeddin Efendi Eyüp Câmii'nde herkese açık bir kütüphane kurmuştur" demekteyse de (*DİA*. XVIII, s. 198) herhangi bir kaynak göstermediği için tahkiki mümkün olmamıştır. Bu konuda şimdiye kadar herhangi bir vakıf kaydına da rastlayamadım. Muhtemelen Şerafettin Turan, Ebü'l-Hüdâ Efendi'nin 1313 (1895) tarihinde Eyüp'teki Hoca Sadeddin Efendi dârülkurrasında kurduğu kütüphane dolayısıyla yanılmış olmalıdır.

334 Dener, s. 49; Kut-Bayraktar, *Mühürler, s*. 119-120; BOA. MF. KTU. Dosya 5, Evrak 78. 1007/1598 tarihinde vefat eden Karaçelebi-zâde'nin vakıf mühründeki 1033 (1624) tarihi, kitaplarının ölümünden sonra vakfedildiğini düşündürmektedir.

335 BOA. Divan-ı Hümâyun, Ruus 92 Mükerrer, s. 608; 93, s. 392; Meltem Aydın, "Halil Paşa ibn Pirî Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, no. 37, Ankara 2012, s. 11.

336 ŞS. Rumeli Kazaskerliği 21, s. 13b.

337 TSK, EH. 3028.

338 Süleymaniye Ktp. Mehmed Ağa Câmii no. 134. Kütüphanedeki kitapların 11 Muharrem 1271 (4 Ekim 1854) tarihli bir listesi için bkz: İSAM. Arşiv Servisi, Pertevniyal Valide Sultan Evrakı, Dosya 1/4.

339 ŞS. Galata Mahkemesi 17, s. 187-188.

340 Bu ilginç koleksiyonla ilgili bulduğum bu vakfiyeyi ilk olarak doçentlik çalışmamda (1982) kullanmış ve bir bölümünü de yayınlamıştım (*Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler*, c. I, İstanbul 1982, s. 360-361). Daha sonra *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*'de (1988) aynı belgeyi değerlendirdim (s. 53). Maalesef bu belge, çalışmalarıma hiçbir atıfta bulunulmadan bir meslektaşım tarafından tıpkıbasımı ve Fransızca tercü-

Cerrah Mehmed Paşa tarafından 1002/1593-1594 tarihinde yaptırılan[341] Cerrahpaşa Câmii'ndeki kütüphane de[342] muhtemelen civarındaki medreselerden II. Selim'in kızı Gevher Sultan tarafından 995 (1587) tarihinde yaptırılan medreseyle Haseki Medresesi (946/1539-1540) talebelerine kitap temini için kurulmuştur.

Bu kütüphaneler dışında, İstanbul'da, III. Murad devrinde mevcut olduklarını tespit edebildiğimiz iki ihtisas kütüphanesi vardır. Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan bir belgede, Hekimbaşı Molla Kasım'a 983 (1575-1576) yılında teslim edilen tıpla ilgili eserlerin listesi verilmektedir.[343] Belgeden anlaşıldığına göre bu eserler hekimbaşılar tarafından muhafaza edilmekte idi. Nitekim 988 (1580) tarihinde Molla Kasım emekli olduğunda bu kitapları yeni Hekimbaşı İsa Çelebi'ye teslim etmiştir.[344]

III. Murad devrinde İstanbul'da bir rasadhane kuran Takiyüddin'in (927-993/1525-1585) müneccimbaşılığı sırasında, bu rasadhanede astronomiyle ilgili eserlerden meydana gelen bir de kütüphane tesis edildiği anlaşılmaktadır.[345] Safer 986 (Nisan 1578) tarihinde İstanbul kadısına yazılan bir hükümde müteveffâ Lütfullah'ın vakfettiği müneccim kitaplarının Mimar Sinan Mahallesi'nin imam ve müezzininin ellerinden alınarak rasadhanede rasad hizmetinde bulunan Mevlânâ Takiyüddin'e teslim edilmesi emr olunmaktadır.[346] Diğer bir hükümde ise, Saruhan beyinden ve Manisa kadısından, Manisa'da vefat eden müneccim Kurd'un kitaplarının toplanarak acele İstanbul'a gönderilmesi istenilmektedir.[347]

Bir mühimme kaydından da anlaşıldığına göre III. Murad devrinde, Medine-i Münevvere'de Hz. Peygamber'in mescidinde bulunan kitapların[348] ciltlerinin yenilettirilmesi için Mısır'dan bir mücellid

mesiyle yayınlandı: Faruk Bilici, "Les bibliothèques vakıf-s à Istanbul au XVIe siècle, prémices de grandes bibliothèques publiques", *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée,* no. 87-88, Aix-en-Provence 1999, s. 57-59.

341 *Hadikatü'l-Cevâmi'* I, s. 71.

342 Belediye Ktp. Mc. O. 70, s. 446.

343 TSA. D. 8228. Listeden anlaşıldığına göre, bu, saraydaki tabiblerin yararlanması için kurulmuş küçük bir koleksiyona sahip bir kütüphanedir.

344 TSA. D. 8228.

345 Süheyl Ünver, *İstanbul Rasathanesi,* Ankara 1965, s. 47-48. S. Ünver'in bu kütüphaneye ait olan bir kitabın iç kabında tespit ettiği bir nota göre muhtemelen Kanunî Sultan Süleyman devrinde de bir rasadhane kütüphanesi mevcuttu. Bkz. Aynı eser, s. 48. Bu rasadhanenin faaliyetleri ve rasadhanedeki kütüphaneyle ilgili olarak ayrıca bkz. A. Sayılı, "Alauddin Mansur'un İstanbul Rasathanesi Hakkındaki Şiirleri", *T. T. K. Belleten, c.* XX/79 (1956) s. 411-428; A. Sayılı, *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory,* Ankara 1960, s. 293-294.

346 A. Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591),* İstanbul 1935, s. 36.

347 BOA. Mühimme Defteri 49, s. 44 (16 Rebiülahir 991 tarihli hüküm).

348 Hz. Peygamber'in mescidinin muhtelif bölümlerinde her dönemde kitap dolapları bulunmaktaydı. Bu dolaplarda Kur'ân-ı Kerîm nüshaları yanında dinî ilimlere âit çeşitli

görevlendirilmiş[349] diğer bir mühimme kaydından öğrendiğimize göre de "Harem'de peyda olan karınca misâli bir hayvan kitapları yediğinden" yapılacak olan kütüphane ve dolaplar için kereste gönderilmiştir.[350] Yine aynı padişaha ait diğer bir hükümde Kahire'de Câmi-i Ezher'deki kütüphanenin üzerinde "şer'i şerife muhalif olarak yaptırılan evlerin yıktırılması" emredilmekte ve Mısır beylerbeyinden bu işle bizzat meşgul olması istenmektedir.[351]

d. Kütüphanelerin İstanbul Dışına Yayılması ve Kitap Bağışları

XVII. asrın başlarından itibaren, büyük şehirlerde tesis edilen kütüphanelerin yanında, imparatorluğun diğer bölgelerinde kurulan kütüphanelerin sayısında da bir artış görülür. Kütüphanelerin büyük şehirlerin dışına yayılması, halk arasında okuma-yazma oranının artması ve kitaba ihtiyaç duyulmasıyla izah edilebilirse de, bu kütüphanelerin koleksiyonlarının kurulmasında halkın ihtiyacından çok medrese öğrencilerinin ihtiyaçlarının göz önünde bulundurulduğu dikkate alınacak olursa, kütüphanelerin merkezden uzak bölgelere doğru yayılmasını,[352] imparatorlukta okuma-yazma oranının artmasından çok medrese eğitiminin yaygınlaşmasıyla ilişkilendirmek daha doğru olacaktır.

Mevlânâ Ahmed b. Muharrem'in Bergama'daki dârülhadisine 1005 (1597),[353] Mustafa Dede'nin Midilli'deki zâviyesine 1010 (1601-1602)[354] tarihli vakfiyeleriyle ve Lutfullah Efendi'nin Bursa'da Sultan Murad Medresesi'ne 1016 (1607) tarihli vakıf kaydıyla[355] bağışladığı kitaplar ile III. Mehmed'in sütannesi Halime Hatun'un Manisa'nın Marmara kazasındaki câmiinde[356] ve Vezir Hasan Paşa'nın Bağdat'taki medresesinde

kitaplar bulunuyordu. XVI. yüzyılın başında Medine'yi ziyaret eden İtalyan seyyahı Ludovico di Varthema mescidin kapılarından birinde içlerinde 20 ve 25 kitap bulunan iki dolaptan söz eder. *The Travels of Ludovico di Varthema in Egypt, Syria, Arabia Deserta and Arabia Felix, in Persia, India, and Ethopia, A. D. 1503 to 1508,* translated from Italian by John Winter Jones, London 1863, s. 26.

349 BOA. Mühimme Defteri 31, s. 369 (3 Şaban 985 tarihli hüküm).

350 BOA. Mühimme Defteri 62, s. 276 (27 C. 996 tarihli hüküm).

351 BOA. Mühimme Defteri 26, s. 220 (6 C. 982 tarihli hüküm).

352 Bu bölgelerdeki medreselerin, genellikle bu bölgelerden yetişen veya bir süre vazife yapan devlet adamları ve âlimler tarafından kurulmuş olmaları, daha önceki asırda mevcut olan "yetişdiği memlekete bir hayır müessesesi kazandırma" arzusunun giderek yaygınlaştığını gösterir.

353 VGMA. 583/3. Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585- 1683),* Sivas 1998, s. 172'den naklen.

354 ŞS Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 8, s. 105.

355 Bursa ŞS. B. 26, s. 127a.

356 BOA. Ruus 94, s. 342; H. Sibel Çetinkaya, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri (İstanbul Dışındaki), Anadolu Selçuklu Döneminden Cumhuriyet Dönemine Kadar,* Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi 2006, s. 272-276.

(1008/1600),[357] Müeyyedzâde Pirî Çelebi'nin Amasya'da Hatuniye Câmii yanında (1017/1608-1609),[358] Darüssaâde Ağası Ahmed Ağa b. Ali'nin memleketi olan Mostar'da yaptırdığı medresesinde,[359] Tavlasunlu Halil Paşa'nın Kayseri'nin Tavlasun köyündeki câmiinin yanında (1026/1617),[360] Şeyh Hüsameddin'in Bursa'daki zâviyesinde (1021/1612),[361] Şeyh Hüseyin Efendi'nin Kırım'daki medresesinde (1021/1612)[362] Abdurrahman Efendi'nin Medine'deki medresesinde (1031/1622),[363] Şeyh Ahmed el-Karî'nin (ö. 1041/1631) Halep'te şeyhi Ebû Bekir el-Vefâ'î'nin türbesinin yanında,[364] Şems Paşa'nın Aydın'ın Köşk kazasındaki câmiinde (1069/1659)[365] Köprülü Mehmed Paşa'nın Bozcaada'da (1070/1660)[366] ve Safranbolu'da (1071/1661),[367] Hacı Ârif Mehmed Efendi'nin Birgi'de (1084/1673).[368] Kaplan Mustafa Paşa'nın Bağdat'taki medresesinde (1088/1677),[369] Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Merzifon'daki câmiinde

357 İmad Abdüsselâm Ma'ruf, "Evvelü Muhâveletin li-Fehreseti'l-Mahtûtat fi'l-Irak", *el-Mektebetü'l-Arabiye,* no. 1, Bağdad, 1981, s. 15.

358 *Amasya Tarihi* I, s. 262.

359 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 50, s. 74a; Hafzıja Hasandedic, "Müslimânske Biblioteke u Mostaru", *Anali Gâzi Hümâyûn-Ferruh biblioteke* I, Sarajevo 1972, s. 108; Osman Laviç, "Rukopisi Karadoz-Begove Biblioteke u Mostaru", *Anali Gazi Hüsrev-Begove Biblioteke,* c. 29-30, Sarajevo 2009, s. 148-151.

360 Kazım Özdoğan, *Kayseri Tarihi,* Kayseri 1948, s. 107-108.

361 Kamil Kepeci, Bursa Şer'iye Sicilleri Kütüphaneler Defterinde, Bursa ŞS. B. 41, s.160a'da, vakfedilen kitapların Şeyh Hüsameddin'in ölümü üzerine 1031 (1622) tarihinde Temenye Câmii'ndeki bir dolaba konulduğuna dâir bir kayıt olduğunu söylemekteyse de bu tarihte Şeyh Hüsameddin Efendi hayatta olup üçüncü vakfiyesini düzenlemiştir. Bkz: Hasan Basri Öcalan, "Bursa'da Temennâ (Temenye) Dergâhı Vakfiyesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi* c. 9, no. 9 (2000), s. 460. Şeyh Hüsameddin ve Temenye mahallesindeki dergâhı için bkz: Mustafa Kara, "Hüsameddin Bursevî ve Temenye Dergâhı", *İlim ve Sanat* no. 32, İstanbul 1992, s. 68-75; Zehra Anbartepe, "Hüsameddin Bursevi ve Tekkesi", *Bursa araştırmaları,* yıl 7, sayı 27, Bursa 2010, s. 30-34. Koleksiyondaki eserlerin bir listesi için bkz: Hasan Basri Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü,* Bursa 2000, s. 252-253.

362 Kırım ŞS. 1, s. 28-29. Bu vakfiyeden Ahmed Nezihi Turan'ın çalışması ("Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi,* no. 9, İstanbul 2003, s. 9) dolayısıyla haberdar olabildim. Vakfiyenin bir kopyasını temin eden Dr. Fehmi Yılmaz Bey'e teşekkür ederim.

363 Yahya Mahmud Sâ'âtî, *el-Vakf ve Bünyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye,* Riyad 1988, s. 112.

364 Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtutât ve Hazâ'inühâ fi Haleb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye,* c. I, cüz 1, Kahire 1955, s. 19.

365 Süleymaniye Ktp. Es'ad Efendi 3886, s. 1-24.

366 Köprülü Ktp. Vakfiye no. l, s. 15b.

367 Hüdavendigar Akmaydal, "Zonguldak Safranbolu Vakıf Eserleri ve Cinci Hanı", *VIII. Vakıf Haftası Kitabı,* Ankara 1991, s. 257; Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* İstanbul 2004, s. 414-415.

368 Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri,* İstanbul 2012, s. 264-267.

369 İmad Abdüsselâm Ma'ruf, "Evvelü Muhâveletin li-Fehreseti'l-Mahtûtat fi'l-Irak", *el-Mektebetü'l-Arabiye,* no. 1, Bağdad, 1981, s. 15.

(1078/1667-1668)[370] ve İncesu'daki medresesinde (1080/1669-1670),[371] IV. Mehmed'in Girit, Kandiye'deki câmiinde[372] ve Kaçanikli Mehmed Paşa'nın Üsküp'te türbesinde (1017/1608)[373] kurdukları kütüphaneler ve Çankırı'da Ali Bey Camii (1609) Kütüphanesi,[374] Kastamonu'da Şa'ban-ı Veli Dergâhı Kütüphanesi (1020/1611),[375] Erzincan Kalesi'ndeki Mevlevî

370 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 63, s. 28. Tapu-Kadastro Arşivi 1101, s. 83-113; VGMA. 641, s. 55- Bu kütüphaneye bir hâfız-ı kütüb tayini için bkz. BOA. Ruus 16, s. 351. Merzifon'daki câmiine koyduğu kitapların bir listesi VGMA. no. 641'de bulunmaktadır. *Türk Kütüphaneleri Tarihi II* adlı eserimin ilk baskısında (Ankara 1988) bu vakfiyeye (ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 63, s. 28) atıfta bulunmuştum (s. 64-65). Daha sonra bu vakfiye şu iki makalede tanıtılmıştır!: Abdülbaki Yeşil, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Hiç Bilinmeyen Vakfiyesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi,* no. 2 (Isparta 1996), s. 269; Hasan Babacan, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Vakfiyesi ve Merzifon'daki Vakıflarına Dâir Bazı Bilgiler", *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu (8-11 Haziran 2000, Merzifon),* Ankara 2001, s. 363-368. Bu kütüphanede 1301 (1884) tarihinde mevcut kitapların bir listesi için bkz: Merzifon ŞS. 1, s. 72. Merzifonlu'nun hazırlattığı vakfiyeler VGMA. 641 no.'lu defterin 1-142 sayfalarında mevcuttur.

371 Tapu-Kadastro Arşivi 1101, s. 83-113; BOA. Cevdet-Maârif 404; BOA. Ruus 8, s. 471. Külliye için bkz. A. Kuran, "Orta Anadolu'da Klasik Osmanlı Mimarisi Çağının Sonlarında Yapılan İki Külliye", *VD.* IX (1971), s. 239-243. Vakfiyenin (VGMA. no. 641) tanıtımı için bkz: Adnan Gürbüz, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Kayseri/İncesu Vakıfları", *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000),* Kayseri 2000, s. 229-235.

372 BOA. Sül. 2918, s. lb-2a. San Fransizko (Saint Françesko) Manastırı'ndan câmiye dönüştürülmüştür. Câminin bir de dârü'l-kurrâsı vardı. Câminin sol tarafında da talebelerin ikameti için odalar bulunmaktaydı. Bkz: Ersin Gülsoy, "Osmanlı İdaresinde Kandiye", *Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri (21 Mayıs 2001), Bildiriler,* İstanbul 2002, s. 123.

373 VGMA, 633, s. 21-25; Hasan Kaleşi ve Mehmed Mehmedovski, *Tri Vakufnami na Kacanikli Mehmed Paşa,* Skopje 1958, s. 20-21; E.H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya,* III. cilt 3. kitap, İstanbul 1981, s. 259; BOA. Ruus 78, s. 157. Mehmed Paşa, türbesine koyduğu 50 cilt kitaptan aynı yerde yaptırdığı zâviyedeki sûfilerin yararlanmasını ve bu kitapların zâviye dışına çıkarılmamasını istemektedir. Vakfiyenin metni için bkz: Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Vakıf ve İktisat, İktisat ile İlgili Vakıf Belgeleri ve Vakıf İktisadi Teşekkülleri,* Ankara 2014, s. 21-30.

374 1323 (1908) tarihli bir sayım raporunda bu camide bir kütüphanenin olduğu görülmektedir (Çankırı ŞS. 73, s. 95-97). Ancak bu kütüphanenin camiinin inşa tarihinde mevcut olup-olmadığını söylemek mümkün değildir. Ayrıca bkz: Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri,* İstanbul 2012, s. 327-331.

375 Mehmed Behçet, *Kastamonu Âsâr-i Kadimesi,* İstanbul 1341, s. 102. Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri,* İstanbul 2012, s. 168-173. Koleksiyonda mevcut kitapların hemen hemen hepsini 1637-1644 yılları arasında bu tekkede postnişin olan Çorumlu İsmail Kudsî vakfettiğine göre bu kütüphane Şeyh Şa'ban-i Velî Türbesi'nin inşa yılı olan 1020 (1611) tarihinden sonra kurulmuştur. Bkz: Fazıl Çiftçi, *Hazret-i Pir Şeyh Şaban-ı Veli,* Kastamonu 2005, s. 226. Bu kütüphanede 1125 tarihinde yapılan bir sayımda 153 (Kastamonu ŞS. 19, s. 85), 1266 (1850) tarihinde yapılan bir sayımda da 132 cilt (Kastamonu ŞS. 103, s. 26) kitap mevcut olduğu görülmektedir.

Tekkesi Kütüphanesi,[376] bu devrede imparatorluğun diğer şehirlerinde kurulan kütüphanelerdir.

Bu asrın diğer karakteristik yanı da, yeni yapılan hayır eserlerinde kütüphaneler kurma hareketine paralel olarak, daha önce kurulan kütüphanelere ve öğretim kurumlarına kitap bağışı yapma yoluyla kütüphaneler meydana getirme ve mevcut koleksiyonları zenginleştirme yönünde bir faaliyetin görülmesidir; Malkoç Mehmed Efendi b. İskender Ağa, Yenikapı Mevlevihanesi'ne 1017 (1608) tarihli vakfiyesiyle bazı tasavvufî eserler vakfetmiştir.[377] Ali Çavuş, dedesi Mehmed Ağa'nın Yanya varoşunda bina ettiği hankaha 1019 (1610) tarihli vakfiyesiyle bağışladığı kitaplarını tekkenin şeyhinin okuyup Müslümanlara nakletmesini istemektedir.[378] Defterdar Ali Çelebi (ö. 1018/1609) Şam'daki Emeviyye Câmii'ne değerli kitaplardan oluşan bir koleksiyon vakfetmiştir.[379] 1025 (1616) tarihli vakfiyesinden, Dârüssaâde Ağası Hacı Mustafa Ağa b. Abdülmennan'ın Sultanahmet'te bulunan Akbıyık Câmii'ne bir miktar kitap bağışladığını ve günlük iki akçe ücretli bir de hâfız-ı kütüb tayin ettiğini öğrenmekteyiz.[380] Es-Seyyid İsmail Efendi, babası Yorganî Emir diye tanınan Mehmed'in İstanbul'da Gül Câmii civarındaki zâviyesinde bulunan kütüphanesine 1026 (1617) tarihli vakfiyesi ile bazı kitaplar bağışlamakta ve hâfız-ı kütüblük için de ücret tayin etmektedir.[381] Rumeli Kazaskeri Ali Efendi ise kitaplarını Şehzâde Sultan Mehmed Medresesi müderrisine vakfetmekte, 1031 (1622) tarihinde düzenlediği iki vakfiyeyle kitaplarının kullanılması ve korunması ile ilgili bazı şartlar koymaktadır.[382] Üsküdar mahkemesindeki bir kayıttan Selim Efendi el-Kırımî'nin 1034'te (1624) 30 adet kitabını İsmail Ağa Zâviyesi'ne,[383] Konya Kadısı el-Hac Mustafa Efendi'nin de Konya Şer'iyye Sicillerindeki

376 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* II, İstanbul 1314, s. 381.

377 Ekrem Işın, "Yenikapı Mevlevihanesi'nin İki Vakfiyesi", *İstanbul Araştırmaları*, no. 3, İstanbul 1997, s. 101. Maliye Nâzırı Abdurrahman Nâfiz Paşa 1851 tarihinde bu dergâhta bir kütüphane binası yaptırmıştır. Bkz: Sezai Küçük, *Mevleviliğin Son Yüzyılı*, İstanbul 2003, s. 104.

378 VGMA. 633, s. 151.

379 Muhibbî, *Hülâsatü'l-Eser fî A'yâni'l-Karni'l-Hâdî 'Aşer*, c. III, Beyrut (1284 baskısından tıpkıbasım), s. 200.

380 VGMA. 733, s. 150-152. 1025/1615 tarihli bir vakıf kaydından anlaşıldığına göre aynı zat İstanbul yakınlarında Petnahor köyünde yaptırdığı câmide de bir kütüphane kurmuştur (VGMA. 733, s. 146).

381 ŞS. Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 27, s. 36-37. Zilhicce 1097 (Ekim 1686) tarihinde yapılan bir devir teslim muâmelesi dolayısıyla tutulan kayıttan, bu tarihte zâviyede 69 kitap olduğu anlaşılmaktadır. ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 51, s. 45.

382 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 25, s. 4-5 ve 11.

383 ŞS. Üsküdar Mahkemesi 148, s. 48b.

vakfiyesinden (1084/1673)[384] bazı kitaplarını Sultan Süleyman Câmii'nde salı günleri vaaz edecek Abdullah Efendi'ye ve onun ölümünden sonra da yine bu camide salı günleri vaaz edecek kimselere vakfettiğini anlıyoruz. Âşık Efendi de Edirne'de yaptırdığı muallimhanede okunmak üzere vakfettiği kitapların Câmi-i Atik'te muhafaza edilmesini istemiştir.[385]

Hüseyin Ağa Bursa'daki Eyne Bey Subaşı Medresesi'ni 1085 (1674) yılında tamir ettirmiş[386] ve medreseye bir miktar da kitap vakfetmiştir.[387] Hüseyin Ağa'nın vakfiyesi bulunamadığından koleksiyon ve kütüphanenin organizasyonu hakkında bilgimiz yoktur. Ancak 1189 (1775) tarihli bir muhasebe raporundan bu kütüphanede bir hâfız-ı kütüb yanında bir de bekçi-i kütübün görevlendirildiğini öğrenmekteyiz.[388] Kütüphanenin

384 Konya ŞS. 19, s. 105. İzzet Sak, *Şer'iyye Sicillerinde Bulunan Konya Vakfiyeleri*, Konya 2005, s. 78-79'dan naklen.

385 Edirne ŞS. 27, s. 1a.

386 Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998, s. 44.

387 Kütüphanedeki bazı kitaplarda mevcut 1085 ve 1089 tarihli vakıf mühürleri şu şekildedir: "Vakf-ı Hüseyin Ağa bin Mustafa eş-şehîr bi-ibni ammi'l-merhûm el-veziri'l-a'zam Fâdıl Ahmed Paşa fi'l-medreseti'lleti benâhâ fi Brusa, sene 1085". Bu mühürden hareketle birçok araştırmacı bu medresenin ve kütüphanenin bânisinin Amca-zâde Hüseyin Paşa olduğu kanaatine varmışlardır. (Kazım Baykal, *Bursa Anıtları*, Bursa 1950, s. 97; Ömer S. Kurmuş, "Bursa'da Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphaneleri", *Evliyaları ve Âbideleriyle Şehirler Sultanı Bursa*, Bursa 2003, s. 212-213) Kaynaklarda Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın Bursa'da hayratı olduğuna dâir herhangi bir kayıt yoktur. Acaba sadece bu mühürden hareketle bu medresenin bânisinin Amca-zâde Hüseyin Paşa olduğu söylenebilir mi? Bursa Şer'î Sicillerindeki iki kayıt bizi bu konuda ihtiyatlı davranmaya sevk etmektedir. 21 Rebiülahir 1093 (29 Nisan 1682) tarihli bir sicil kaydında da bu medresenin bânisi "merhum Hüseyin Ağa" şeklinde geçmektedir (Bursa ŞS. B. 107, s. 138a-b). Amca-zâde Hüseyin Paşa 1114 (1702) tarihinde vefat ettiğine göre 1093 (1682) tarihinde önce ölmüş olan Hüseyin Ağa ile Amca-zâde Hüseyin Paşa aynı kişi olamaz. Yine aynı arşivde mevcut daha muahhar bir sicil kaydında (Receb 1189/Eylül 1775) bu medresenin bânisinin ismi "es-Seyyid el-Hac Hüseyin Ağa" şeklinde kayıtlıdır (Bursa ŞS. B. 208, s. 84a). Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın bu tarihlerde artık Hüseyin Ağa şeklinde anılamayacağı açıktır. O halde mühürdeki ifadeyi nasıl izah edebiliriz? İlk akla gelen Köprülü Mehmed Paşa'nın Mustafa adlı bir kardeşinin daha olabileceğidir. Ya da bu mührü Hüseyin Ağa'nın ölümünden sonra yaptıran kişi, bu ifadeyi icat etmiştir. Merhum Ekrem Hakkı Ayverdi de yukarıda bahsettiğimiz tutarsızlıkları görmüş ve şu sonuca varmıştır: "Amca Hüseyin Paşa nâmının neden galat olduğunu bulamadık, amma onun mevzu'-ı bahs olmadığını bu ikinci keşif tescili gösteriyor". Bkz: *İstanbul Mi'mari Çağının Menşe'i: Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402) I*, İstanbul 1966, s. 443-444. Mefail Hızlı (*Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998, s. 44) ve Hasan Basri Öcalan'ın ("Gökdere'den Pınarbaşı'na Dergâhlar", *Bursa'nın Tarihî Mahalleleri*, c. I, yay. haz. Neslihan Dostoğlu ve dgr. Bursa 2011, s. 240) medreseyi Fazıl Ahmed Paşa'nın amcaoğlu Hüseyin Ağa'nın tamir ettiğini söylemeleri herhalde zuhûl eseri olsa gerektir.

388 Bursa ŞS. B. 208, s. 84a.

kitap mevcudu 1885 yılında 987 olduğuna göre,[389] kütüphanede kuruluş tarihinde de önemli sayıda kitap bulunduğu söylenebilir.

Mehmed Efendi b. Hasan ise, 10 Receb 1043 (10 Ocak 1634) tarihli vakfiyesinde sayılarını belirtmediği kitaplarını Şehzâde Câmii'ne vakfetmekte ve hâfız-ı kütüblüğüne de câminin dersiâmını tayin etmektedir.[390] Yine aynı câmiye Mukabeleci Mehmed Efendi 133 yine aynı câmiye,[391] Tokadî Şeyh Mahmud Efendi de 53 kitabını Üsküdar'daki Halil Paşa Türbesi'ne (15 Zilhicce 1055/1 Şubat 1646)[392]. vakfetmişlerdir. Darüssaâde Ağası Ahmed Ağa b. Ali kitaplarını Mostar'daki dershanesine (Muharrem 1064/Kasım 1653),[393] Darüssaâde Ağası Yakub Ağa da, kitaplarını 1091 (1680-81) tarihinde Üsküdar'da Kapı Ağası Câmii civarında yaptırdığı dershanesine vakfetmiş[394] ve hâfız-ı kütübüne de günlük üç akçe ücret tayin etmiştir.[395] Kubad Çavuş Süleymaniye,[396] İbrahim Efendi de Davud Paşa[397] câmilerinde birer hâfız-ı kütüblük görevi ihdas etmişlerdir.

Bunlara ilaveten, bu asırda mevcut olan kütüphanelerin koleksiyonları incelendiğinde, bazı hayır sahiplerinin de ellerine geçen bazı kitapları bir vakfiye tanzim etmeden, sadece bu kitapların başına vakıf mührü veya kaydı koyarak vakfettikleri görülüyor.

Vakıf ve arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre, XVII. asrın başlarından ilk müstakil kütüphanenin ortaya çıktığı 1089 (1678) yılına kadar İstanbul'da kurulan büyük medreselerin hemen hemen hepsinde birer kütüphane bulunmaktadır. Bu tarihler arasında İstanbul'da kurulduğu bilinen Kuyucu Murad Paşa (1019 /1610),[398] Sultan I. Ahmed (1026/1617),[399]

389 R. Tûba Çavdar, "Bursa Kütüphaneleri", *Kütüphanecilik Dergisi*, no. 2, İstanbul 1989, s. 102-103.

390 VGMA. 730, s. 110-112.

391 ŞS. İstanbul Kadılığı 22, s. 66a-b.

392 VGMA. 18, s. 37.

393 VGMA. 575, s. 8-11.

394 Nimet Bayraktar, "Üsküdar Kütüphaneleri", *VD.* XVI (1982), s. 50.

395 BOA. Ruus 3, s. 280.

396 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Muhasipliği 5, s. 14a.

397 BOA. Ruus, 6 s. 248.

398 Nimet Bayraktar, "Tanınmamış Bazı Kütüphane Koleksiyonları", *TUBA.* c. XXVII, no. 1, Harvard 2003, s. 212-213; Emsem, s. 23.

399 Vakfedilen kitaplar için bkz. ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 57, s. 49-50. 12 Muharrem 1056 (28 Şubat 1646) tarihli bu sicil kaydında vakfedilen kitapların bir kısmının câminin içindeki dolapta bir kısmının ise câmi yakınındaki medresesinin müderrisi Hüseyin Efendi'de bulunduğu belirtilmektedir. Bu kitaplara hâfız-ı kütüb tayini için bkz. BOA. MAD. 6888, s. 6, 66-67; VGMA. 71, s. 3. 1187-1216 (1773-1801) yıllarını hâvî bir muhasebe raporunda (BOA. Evkaf HMH. 5928) bu kütüphaneden "tâbi'-i vakf-ı kütüphane-i latîf ve imâret-i âmire-i hudâvendigâr-i sâbık merhum ve mağfurun-leh Sultan Ahmed Hân-ı Gâzî -tâbe serâhu- der-ittisâl-i câmi'-i şerîf-i Ayasofya-i Kebîr" denildiğine göre o tarihte bu koleksiyonun bir bölümü hâlâ medrese bünyesinde bulunmaktaydı. I. Mahmud'un bu kütüphaneye 600 kitap vakfettiği Sır kâtibi Kadı Ömer Efendi Rûznâmesindeki 1162

Kazasker Hasan Efendi (1039/1630),[400] Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi (1060/1650)[401] ve IV. Murad'ın annesi Mâh-peyker Sultan'ın yeniden teşkilatlandırdığı Özdemiroğlu Osman Paşa medreseleriyle (1050/1640)[402] Turhan Valide Sultan tarafından 1073'te (1662-1663) tamamlatılan Yeni Câmii Külliyesi'nde,[403] Mimarbaşı Kasım Ağa'nın Şehzâdebaşı'ndaki dârülhadisinde,[404] Abbas Ağa b. Abdüsselâm'ın 1080 (1669-1670) tarihinde inşa ettirdiği dârülkurrâsı[405] ile Reisülküttâb Mustafa Efendi b. Abdülvehhab'ın 1087-1088 (1676-1677) tarihlerinde düzenlettirdiği iki vakfiyesiyle[406] Balat'ta tesis ettiği medrese ve dârülhadisinde[407] kurdukları birer kütüphane vardır.

yılının Rebiülâhir'inde (Nisan 1749) yapılan bir kayıttan anlaşılmaktadır: "Şevketlü kerâmetlü efendimiz hazretleri li-muradi'llah neşr-i ulûm-ı dîn ve talebe-i ulûma tahsîl-i kemâl-i yakîn içün nüsah-ı nadireden altmış dokuz cilt kütüb Ayasofya-yı kebîrde vâki' kitâbhâne-i hümâyûna ihsan-ı hümâyun buyuruldu. Yirmibeşinci yevm-i ahadda Sultan Ahmed Câmii mahall-i kesret-i talebe-i ulûm olmağla ittisâlinde vâki' Kitâbhâne-yi hümâyûna nüsah-ı mütedâvile ve nadireden altı yüz cilt kütüb ihsan-ı hümâyûn olunup yevm-i mezbûrda teslîm ve vaz' olundu". Kâmuran Bayrak, *Kadı Ömer Efendi, Rûznâme-i Sultan Mahmud Han I (1160/1747-1163/1750),* Basılmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi 1972, s. 64. 1286 (1870) tarihli bir vakıf tahririnde câmide görevli hâfız-ı kütübün günlük 8 akçe ücreti olduğu belirtilmiştir. (BOA. EV. HMH. 746, s. 3b). Bu kütüphanedeki kitaplar gerekli şekilde korunmamış olmalı ki Basiretçi Ali Efendi bir köşe yazısında "Sultan Ahmed Câmi-i şerifi derûnunda bir dolapta mahfuz olan kütüb-i mevkufenin ekserisinin okunamaz hâle geldiğini" yazmaktadır. Bkz: Şehir Mektubu no. 169, *Basiret,* nr. 1799, 6 Rebiyülâhir 1293/18 Nisan 1292, s. 1-2. *İstanbul Mektupları,* yay. haz. Nuri Sağlam, İstanbul 2001, s. 492'den naklen. 4 Teşrinisani 1320 (17 Mart 1904) tarihli bir belgede "Sultan Ahmed Câmi-i Şerifi derununda birçok mesâhif-i şerîfe ve kütüb-i nefîseyi hâvî bir dolap mevcud olup hâfız-ı kütübün vazifesi altı kuruştan ibarettir" (BOA. MF. KTU. 1/39) şeklinde bir kayıt bulunduğuna göre bu kütüphane XX. asrın başlarında mevcudiyetini koruyordu. Evkaf nezâretince Muharrem 1329 (Ocak 1911) tarihinde yapılan bir yazışmadan bu kütüphaneye âit câminin vakfiyesinde bir kayıt bulunmadığını öğrenmekteyiz: "Cennet-mekân Sultan Ahmed Hân-i Evvel Hazretleri'nin bin yigirmi tarihiyle müverrah vakfiyesinde câmi'-i şerîfi derûnundaki kütüphaneye dâir sarahat görülmediginin beyânına". (BOA. MF. KTU. Dosya 7, no. 11, lef 3).

400 BOA. Sül. 2861, s. 14 b; Ruus 55, s. 5.

401 BOA. Ruus 80, s. 220; Ruus 82, s. 84.

402 Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri,* Ankara 2000, s. 218.

403 VGMA. 744, s. 23-24. Turhan Valide Sultan'ın VGMA.'da iki vakfiyesi bulunmaktadır. 1073 (1663) Tarihinde düzenlenen birinci vakfiyede kütüphaneyle ilgili hususlar muhtasarca zikredilmekte (VGMA. 744, s. 112-135), 1076 (1666) tarihli ikinci vakfiyede ise (VGMA. 744, s. 23-43) özellikle ödünç vermeyi kontrolle ilgili oldukça geniş bilgi verilmektedir. Külliyenin vazife defteri için bkz: VGMA. 67. 1062 (1652) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre kütüphaneye konulacak kitaplar saraydan gönderilmişti: "Fermân-i hümâyun ile devletlü vâlide sultan hazretlerinin câmi-i şeriflerine verilen kitaplardır ki zikr olunur". TSA. D. 4155, s. 10b-13a.

404 BOA. Ruus, 89, s. 184.

405 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 63, s. 16-22.

406 ŞS. Bâb Mahkemesi 26, s.103b-105b; Bâb Mahkemesi 29, s. 129b-131a. Hâfız-ı kütüb tayini için bkz. BOA. Ruus 1, s. 87; Ruus 84, s. 212.

407 14 Cemâzielâhir 1170 (6 Mart 1757) tarihinde yapılan bir sayımda bu kütüphanede 135 kitap bulunduğu tespit edilmiştir. Bkz: ŞS. Kısmet-i Askeriyye 180, s. 100b-101a.

Ayrıca Bayram Paşa'nın, türbesinde bulunan kütüphanesini de, 1045 (1635-1636) yılında Haseki'de aynı yerde yaptırdığı[408] medresesinin talebeleri için kurduğundan, bu devirde kurulmuş bir medrese kütüphanesi olarak mütalaa etmek gerekir.[409] Vakfedilen bazı kitaplardaki "Kostantiniyye'deki medresesi talebelerine" şeklindeki vakıf mührü de (Nuruosmaniye, Bayram Paşa 23) bunu açıkça göstermektedir.

Bu dönemde kurulduğunu tespit edebildiğimiz bir tekke kütüphanesi vardır. Dönemin önde gelen meşâyihinden Aziz Mahmud Hüdâyî, Üsküdar'da yaptırdığı câmiine 1014 (1606) tarihli vakfiyesiyle yüz civarında eser vakfetmiş ve bu eserlerden bir cüz, bir sayfanın dışarı çıkarılmayarak câmi içinde istifade edilmesini şart koşmuştur.[410] Bu dönemde hazırlanan bir muhasebe bilançosundan Konya Mevlevîhanesi'nde de bir kütüphane bulunduğunu öğrenmekteyiz.[411] Ancak bu kütüphanenin hangi tarihte tesis edildiğini tespit etmek mümkün olamamaktadır.[412]

---

408 Kütükoğlu, "Medreseler", s. 32. Bayram Paşa Külliyesi için bkz. Zeynep Nayır, "İstanbul Haseki'de Bayram Paşa Külliyesi", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 397-410.

409 BOA. TD 759. Mustafa Lütfü Bilge, "Haseki'de Bayram Paşa Külliyesi Vakfiyesi", *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, c. I, yay. haz. Feridun Emecen ve dgr. İstanbul 2013, s. 276, 282. Bu kütüphaneye hâfız-ı kütüb tayini için bkz. BOA. Ruus 43, s. 387, 394; Ruus 80, s. 373; Ruus 9, s. 318; BOA. Cevdet-Maârif 410.

410 H. Kâmil Yılmaz, "Hüdâyî Kütüphanesi", *İLAM Araştırma Dergisi*, c. I, no. 1, İstanbul 1996, s. 89. Aziz Mahmud Hüdâyî'nin birçok tasavvufî eser ihtiva eden bu koleksiyonunun önemli bir kısmı 1266 (1850) yangınında yanmış, kurtulanlar ise yeni bağışlanan kitaplarla 1317 (1900) tarihinde külliye içinde Lütfi Bey tarafından yaptırılan kütüphaneye konulmuştur. H. Kâmil Yılmaz, a.g.m. s. 90. Aziz Mahmud Hüdâyi'nin câmii ve kütüphanesinin vakfiyeleri için bkz: Hasan Kâmil Yılmaz, "Vakfiyelerin Dilinden Hüdâyî Mahmud Efendi Vakfı", *II. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, c. I, İstanbul 2005, s. 173-181. Hüdâyî Dergâhı Postnişîni Ruşen Efendi'nin yangından kurtarılan kitaplarla babasından kendisine intikal eden kütüb-i nefîsenin konulabileceği bir kütüphane binasının inşası için izin istihsaliyle ilgili Şaban 1304 (Nisan 1887) tarihli yazısı için bkz: BOA. Y. MTV. 26/44.

411 1009-1010 (1601-1602) yıllarına âit muhasebe bilançosunun "cemâ'at-i hademe-i Türbe-i Şerif" bölümünde zikredilen görevliler arasında günlük iki akçe ücret alan hâfız-ı kütüb ser-halife Mehmed Çelebi'nin adı geçmektedir. Bkz: Alâaddin Aköz, "Konya Mevlevî-hânesinin 1596 ve 1602 Yıllarına Âit Muhasebe Bilânçoları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. 2, no. 2 (1996), s. 320.

412 Her ne kadar Mustafa Can, "Dergâha dervişler tarafından yazılmak ve çeşitli bilim adamlarıyla zenginler tarafından vakfedilmek suretiyle belirli konularda kitaplar sağlanmıştır. Çoğu Selçuklu devrine ilişkin yazmalardan oluşan bu kitapların zamanla dağıldığı, Postnişîn Ebu-Bekir Çelebi II. (Ölümü 1785)'nin İstanbul'a gönderilmesiyle de büyük bir kısmının oraya taşındığı anlaşılmıştır. Mevlânâ Dergâhı'nda ilk kütüphane, Mevlânâ soyundan 25. Postnişîn Mehmed Sait Hemdem Çelebi (ölümü 1859) tarafından kurulmuştur" demekteyse de ("Cumhuriyetten Önce Konya Kütüphaneleri",

Mısır'da Reşid'de XVI. asırda yaptırılan Mescid-i Mahallî'de bir kütüphane de mevcuttu. XVIII. asrın ortalarında buradaki koleksiyonun iki bine yaklaştığı bilinmektedir. Bu kütüphanenin hâfız-ı kütüblerinden İbrahim el-Menâdilî, şeyhi olan Câmiü'l-ezher şeyhlerinden İbrahim Demenhûrî'ye (ö. 1192/1778) kütüphaneyi nasıl idare etmesi gerektiğini soran bir mektup göndermiş ve şeyhi de kendisine bu konudaki nasihatlerini bir mektupla bildirmişti. Demenhûri mektubunda hâfız-ı kütüblüğün ulemânın ve meşâyihin mesleği olduğu, çünkü bu mesleği ancak emanete riâyet eden, ilim sahibi dindar kişilerin yapabileceğini belirtip hâzin-i kütübün, korumasındaki kitapların ilim ehlinin yararlanması için vakfedildiğinin bilincinde olması ve isteyenlere bu kitapları okuma, kopye etme veya karşılaştırma yapabilmeleri için sunması gerektiğine işaret etmiş ve müridinden okuyucuların kitaplardan kolayca yararlanabilmeleri için koleksiyondaki eserlerin ilimlere göre tasnif edilmiş bir kataloğunu hazırlamasını istemiştir. Demenhûrî ayrıca ödünç kitap verilirken ne tür işlemler yapılacağına dâir de bazı tavsiyelerde bulunmuş ve mektubunun sonunda da müridini okuyucuya kitap vermede cimri davranmaması için ikaz etmiştir.[413]

XVII. asrın ortalarında kurulmuş iki câmi kütüphanesi kuruluş şekli ve işleyiş şartları dolayısıyla dikkati çeker. Her iki kütüphane de kurucularının ölümünden sonra, vasiyetlerine dayanılarak kurulmuştur. 1077 Zilkade'sinde (Nisan 1667) Mehmed Paşa b. Sinan, düzenlediği bir vakfiye ile merhum Mustafa Efendi'nin 71 cilt kitabını İstanbul'da Cibali'de Üsküplü Câmii'ne koymuş ve onun vasiyeti doğrultusunda vakıf şartlarını tespit etmiştir.[414] Bu şartlar arasında, ödünç kitap vermenin sadece âlimlerin fakir olanlarına inhisar ettirilmesi ve kütüphane nezâretinin yani kütüphanenin işleyişi ve bakımının kontrolünün bir kişiye değil de bütün mahalle halkına bırakılması gibi diğer kütüphanelerde görmediğimiz şartlar bulunmaktadır. Diğer kütüphane ise Konya'da İplikçi Câmii'nde kurulmuştur; Mahmud Efendi b. Abdullah'ın vefatından sonra vasi tayin ettiği müderris Ali Efendi b. Oruç 1083 Safer'inde (Mayıs 1672) düzenlettirdiği bir vakfiye ile İplikçi Câmii'ne 78 kitap

---

Yeni İpek Yolu, no. 1, Konya 1998, s. 68), bu tarihten en az bir asır önce Şeyh Mehmed Ârif Çelebi'nin dergâhta bir kütüphane kurduğunu bilmekteyiz. Bkz: Abdülbaki Gölpınarlı, "Konya'da Mevlânâ Dergâhının Arşivi", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XVII/1-4 (1960), s. 159.

413 Es-seyyid es-Seyyid en-Neşşâr, *Mektebetü Mescidi'l-Mahallî fi'l-Asri'l-Osmanî*, İskenderiye 1997, s. 102.

414 ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 19, s. 36b-37a.

vakfetmektedir.[415] Vakfiyede belirtildiğine göre câmide bulunan kitaplar İplikçi Medresesi'nde bulunan fakir âlimlere ve talebelere altı aylık bir süre için rehin karşılığı ödünç verilebilecektir. Herhangi bir kitap kaybolduğunda rehin satılıp yerine "ol kitap misillü sahih kitap" satın alınacaktır. Bu işlerin ve kütüphanenin işleyişinin kontrolü ile de câmiin bulunduğu mahallenin halkı bir karşılık beklemeden meşgul olacaklardır.

Vasiyet yoluyla kurulan diğer bir kütüphane de Hacı-zâde Mustafa Efendi adlı bir müderrise aittir. 1082 (1671) tarihinde düzenlenen bir belgeden anlaşıldığına göre Hacı-zâde Mustafa Efendi 1077 (1666) senesinde Girit'e giderken yaptığı vasiyetle Esirî Ali Efendi'ye verilecek 2500 esedî kuruşla satın alınacak bir miktar kitabın büyük bir dolap içine konularak İstanbul'da münasip görülecek bir câmiye konulmasını istemiştir.[416] Dokuz yıl sonra, 1086 (1676) tarihinde düzenlenen diğer bir belgede, Esirî Ali Efendi'nin bu parayla satın aldığı kitapların listesi verilmekte ve bu kitapların Süleymaniye Câmii'nde bir dolap içine konulduğu bildirilmektedir.[417]

İstanbul Şer'î Sicillerindeki bir kayıt ise, bize daha önce örneğini görmediğimiz bir kütüphane kuruluş şekli ortaya koyması bakımından önemlidir.[418] Rumeli kazaskerliğinden mütekaid Abdulkadir Efendi'nin ölümünden sonra kadı huzuruna gelen Ahmed Efendi ve Abdullah Efendi, merhumun kitaplarının Karagümrük'te yaptırdığı tekkeye konulması gerektiğini, çünkü merhum Abdulkadir Efendi'nin, kazaskerlikten ikinci defa azledildiğinde, Fener Yenişehiri'nden İstanbul'a gelirken uğradığı Siroz'da (Serez), kadı huzurunda, birçoğunu kendisinin istinsah ettiği kitaplarını tekkesine vakfettiğini bildirdiğini ve bunu doğrulayacak şahitler de bulunduğunu bildirerek kadı efendiden bu vakfın sıhhatinin tespitini isterler. Elimizdeki kayıt vakfın sıhhatinin kabul edilip 25 Muharrem 1086 (21 Nisan 1675) tarihinde tescilinin yapıldığını göstermektedir.

415 ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 29, s. 24a-b. 25 Eylül 1314 tarihli bir sayımda bu kütüphanede 210 kitap bulunduğu görülmüştür. Bkz: Konya ŞS. 151, s. 3-4. 1086 (1675) tarihinde de Abdülbasir Efendi kitaplarını İplikçi Medresesi'ne vakfetmiştir. Bkz: Zeki Atçeken, "İplikçi (Altun-Aba) Medresesi'nin Bilinmeyen Bir Yönü ve Osmanlılar Zamanında Bakım ve Kullanılması", *VD.* XXII (1991), s. 318.

416 VGMA. Kuyudat-i Evâmir-i âlişân, Tabi-i Kalem-i Muhasebe-i Haremeyn no. 316, s. 233; ŞS. Bab Mahkemesi 25, s. 184b-185a.

417 VGMA. Kuyudat-i Evâmir-i âlişân, Tabi-i Kalem-i Muhasebe-i Haremeyn no. 316, s. 231-232 ve 234; ŞS. Bab Mahkemesi 25, s. 184b-185a.

418 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 8, s. 62a-b.

Ayrıca çeşitli arşiv kayıtlarından Ohrili Hüseyin Paşa (ö. 1031 / 1622)[419] ile saray imamı Abdulkadir Efendi'nin[420] türbelerinde, Şeyh Ramazan Efendi'nin Urfa'daki tekkesinde (1072 / 1661)[421] Şah Mehmed'in Davud Paşa İskelesi'nde[422] adını bilmediğimiz bir hayır kurumunda, Mekke Kadısı Abdurrahman Efendi'nin Medine'de Karabaş ribatında (1031 / 1622),[423] Dizdar Mehmed Ağa'nın Rodos'ta (1080 / 1669),[424] Ebû Bekir Efendi'nin Erbil'de Büyük Câmi'de (1080 / 1669),[425] birer kütüphane kurduklarını ve Kösec Ahmed Dede'nin yüz civarındaki kitabını 1074 (1664) tarihinde önce kendisine ve neslinden gelenlere, neslinin yok olmasından sonra da Konya'daki Sadreddin Konevî Medresesi'ne vakfettiğini[426] öğreniyoruz. Kale Tezkirecisi Ebubekir Efendi de Fatih Câmii'ne bir dolap içinde 120 kitap vakfetmiştir.[427] Dârüssaâde Ağası Abbas Ağa'nın 1080 (1670) tarihli vakfiyesiyle vakfettiği kitaplarını Mısır Valisi İsmail Paşa satmaya çalışmışsa da gönderilen bir hükümle buna engel olunmuştur.[428]

419 BOA. Cevdet-Maârif, sene 29 Şev. 1132.

420 BOA. Cevdet-Maârif 2947; BOA. Sül. 2864, s. 43.

421 Tapu-Kadastro Arşivi, Ruha tahrir Defteri no. 1131, s. 1b. "Fukara-i tarika-i halvetiyye" için kurulmasına rağmen kütüphane koleksiyonundaki eserlerden sadece birkaçı tasavvufla ilgilidir.

422 BOA. Ruus 28, s. 236; ŞS. Evkaf-ı Hümâyûn Muhasipliği 7, s. 21b.

423 Hammâdî Ali Muhammed et-Tunisî, *el-Mektebâtü'l-Âmmeti bi'l-Medineti'l-Münevvere, Mâdihâ ve Hâdirühâ*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiâtü Melik Abdülaziz, Cidde 1981, s. 45-46.

424 BOA. MF. KTU. 5 / 94.

425 BOA. MF. KTU. 5 / 94.

426 Konya ŞS. 12, s. 101. İzzet Sak, *Şer'iyye Sicillerinde Bulunan Konya Vakfiyeleri*, Konya 2005, s. 77-78.

427 VGMA. 747, s. 200-201.

428 BOA. Mühimme Defteri 110, s. 209; Jane Hathaway, "The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of 'Abbas Agha", *JESHO.* XXXVII (1994), s. 295-296; aynı müellif, "Exiled Chief Harem Eunuchs as Proponents of the Hanafî Madhhab in Ottoman Cairo", *Annales Islamologiques*, no. 37, Kahire 2003, s. 194.

C. MÜSTAKİL KÜTÜPHANELER İLE BÜYÜK MEDRESE KÜTÜPHANELERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

a. Köprülü Kütüphanesi

XVII. asrın sonlarına doğru, ulemâya ve öğrencilere açık medrese ve türbe kütüphaneleri ile, hem ulemâya ve öğrencilere hem de halka açık câmi ve tekke kütüphanelerine, yeni bir kütüphane türünün eklendiği görülür. İşleyiş bakımından diğer kütüphanelerden pek farklı olmayan ancak değişik bir bünyeye sahip olan bu tür kütüphanelerin en belirgin hususiyeti, müstakil bir binada kurulmuş olmaları[1] ve kütüphanede görevlendirilen ve başka bir işle uğraşmaması istenen personeline daha fazla ücret verilmesidir. Diğer bir özellikleri de, zamanla bu tür kütüphanelerde öğretim ve ibadet gibi, daha önceki devir kütüphanelerinde pek görülmeyen değişik bir faaliyetin ortaya çıkmasıdır.

XV. ve XVI. asırlarda kurulan Eyne Bey Subaşı ve Çoban Mustafa Paşa kütüphaneleri de müstakil bir mekâna sahip olmalarına rağmen bağlı bulundukları külliyenin içinde yer aldıklarından ve mimari bakımdan müstakil bir yapı özelliği göstermediklerinden bu türün ilk örnekleri olarak mütalaa edilememektedirler. Ayrıca bu kütüphanelerin, kurucuları tarafından da bağlı bulundukları külliyenin ayrılmaz bir parçası olarak ele alındığı,[2] personelle ilgili düzenlemeleri incelendiğinde açıkça görülmektedir.

Müstakil kütüphanelerin ilk örneği sayılan Köprülü Kütüphanesi belki de bu özelliğini, içinde yer alacağı külliyenin kurucusu Köprülü Mehmed Paşa'nın yapmayı tasarladığı külliyeyi tamamlayamadan vefatına borçludur. Köprülü Mehmed Paşa 1072 (1661) tarihinde öldüğünde,

1 Bir külliyeye vakıf senedi ile bağlı müstakil kütüphaneler ile müstakil vakfiye ile kurulmuş bağımsız kütüphaneler için bkz. Müjgân Cunbur, "Vakfiyelere Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi", *TKDB*. XI/1-2 (1962), s. 3-4.

2 1171/1758 tarihli bir hükümde "cümle yüz altmış beş mücelled kitap olup imâretinde hıfz olunup" denilmesi de bu anlayışı yansıtmaktadır. *İstanbul Ahkâm Defterleri*, c. I, İstanbul 1998, s. 236.

külliyesinin ancak medrese, hamam ve türbe bölümünü bitirebilmişti. Oğlu Fâzıl Ahmed Paşa, babasının vasiyetine uyarak[3] külliyeyi tamamlamaya çalışmış, kendisi de bir kitap meraklısı olduğundan, babasından kalan kitapları kendi kitaplarıyla birleştirmiş ve ortaya çıkan bu zengin koleksiyonu yerleştirmek için babasının türbesinin yakınındaki müstakil kütüphane binasını yaptırmıştır.[4] Devrin tarihçilerinden Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Köprülü Kütüphanesi'nin Fâzıl Ahmed Paşa tarafından kuruluşunu şöyle anlatır:

> Nâ'il oldukları kütüb-i nefîseyi vakf idüp merkadine karîb bir kitâbhâne binâ idüp ol kitâbları vaz' ve talebe-i 'ulûma vakfeyledi. Ve kitâbhânesinde 'ulûm-ı nâfi'a tedrîsini şart idüp el-ân tullâb-ı 'ulûm müstefâd olurlar. Bir hayr-ı 'azîmdür. Ve zamân-ı sıhhatinde hüsn-i hatta mâlik niçe ehl-i kitâbeti cem' idüp vezâ'if ve ta'yînât ta'yîn idüp katı çok nefîs kitâplar yazdırdılar..,[5]

Fakat Fâzıl Ahmed Paşa'nın genç yaşta ölümüyle (26 Şaban 1087/3 Kasım 1676) kütüphanenin kuruluş işlemleri geri kalmış ve ancak 1089 (1678) tarihinde Köprülü Kütüphanesi Fâzıl Mustafa Paşa'nın düzenlettirdiği vakıf senediyle resmen kurulabilmiştir.[6] Fâzıl Mustafa Paşa kütüphaneye üç hâfız-ı kütüb, bir mücellid ve bir bevvâb tayin etmiş ve görevlilerin ücretlerini günlük olarak akçe üzerinden değil de aylık olarak esedî kuruş üzerinden tespit etmiştir.[7]

Köprülü Mehmed Paşa'nın kütüphanesine vakfettiği kitapların üzerinde ölüm yılı olan 1072 (1661) tarihini taşıyan vakıf mührü vardır. M. Gökman, kütüphanedeki Köprülü Mehmed Paşa'nın vakıf mührünü taşıyan kitapların adedinin onu geçmediğini söylemektedir.[8] Öyle anlaşılıyor ki, daha önce Bozcaada ve Safranbolu'daki câmilerinde birer kütüphane kuran Mehmed Paşa ya İstanbul'daki kütüphanesine koyacağı kitapları

3 M. Tayyib Gökbilgin, "Köprülüler", *İA*. VI, s. 902.

4 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i vekayiât*, yay. haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995, s. 76; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* III/2, Ankara 1977, s. 420. İ. Metin Kunt'un, kütüphane binasını Fâzıl Ahmet Paşa'nın değil de Fâzıl Mustafa Paşa'nın yaptırmış olduğunu vurgulaması, vakfiyenin yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Bkz: İ. Metin Kunt, "The Vaqf as an Instrument of Public Policy: Notes on the Köprülü Family Endowments", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, ed. by Colin Heywood and Colin Imber, İstanbul 1994, s. 194.

5 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *a.g.e.*, s. 76-77.

6 Köprülü Ktp. Vakfiye no.4.

7 Köprülü Ktp. Vakfiye no.4, s. 59a-b. Ramazan Şeşen (v.d.), Fâzıl Mustafa Paşa'nın hazırlattığı vakfiyedeki görevlilerden bahsederken her nedense "Fâzıl Ahmed Paşa'nın Kamaniçe'de kütüphane te'sis ettiğine dâir bir kayıt olmadığına göre, bu görevlilerin Köprülü Kütüphanesi memurları olması kuvvetle muhtemeldir" şeklinde garip bir görüş ileri sürmektedir. Bkz: *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1986, s. 5.

8 M. Gökman, *Kütüphanelerimizden Notlar*, İstanbul 1952, s. 33.

henüz hazırlamamıştı ya da kitaplarının üstüne kendi vakıf mührünü vuramadan ölmüştü.[9] Kütüphanenin vakfiyesinde Fazıl Ahmed Paşa'nın vakfettiği kitaplardan "kütübü" şeklinde söz edilmekte, Fazıl Mustafa Paşa'nın vakfettiği kitapların ise bir listesi verilmektedir.

Fâzıl Mustafa Paşa'nın hazırlattığı vakfiyede, bu müstakil binada sadece kütüphaneye mahsus bir personel kadrosunun teşkil edildiği görülüyor. Üç hâfız-ı kütüb, bir mücellid ve bir bevvâbdan meydana gelen bu kadroya, devrine göre oldukça tatmin edici bir ücret ödenmektedir.[10]

Köprülü vakfiyesindeki ödünç verme ile ilgili şartları araştırıcıların farklı yönlerden ele aldıklarını görmekteyiz. M. Gökman, bu şartları kütüphanelerimiz için müsbet bir gelişme olarak kabul etmektedir:

> Garpta, ancak 19. asrın ikinci nısfından sonra hatta 20. asrın başında umumî kütüphanelerin evlere kitap verdiğini gördüğümüz halde, Türk dünyasında 17. asırda küçük bir kütüphane ihtiyaç sahiplerine üç ay hatta altı ay vade ile kitap verebiliyor. Buna karşılık hiçbir şey istemiyor."[11]

Müjgân Cunbur da bunu kütüphanecilik tarihimizde ileri bir hamle olarak değerlendirmekte,[12] ancak bu uygulamanın, kütüphanenin yüzden fazla kitap kaybetmesine sebebiyet verdiğinden koleksiyonların korunması bakımından da zararlı sonuçlar doğurduğuna işaret etmektedir:

> Vakfiyedeki bu son şartla kütüphane dışına ödünç kitap verilişi koleksiyonlarda pek çok eserin kaybolmasına sebep olmuştur. Bugün kütüphane defterine kayıtlı yüz kadar kıymetli eserin yanında "kadimen zayi" kaydı ile karşılaşılır.[13]

Köprülü vakfiyesindeki ödünç verme ile ilgili şartların, daha önceki asırlardaki kütüphane vakfiyeleri incelendiğinde, "kütüphanecilik

9 Köprülü Kütüphanesi'nin II. Abdülhamid devrinde basılan kataloğunda Fâzıl Ahmed Paşa'nın kitaplarının çoğu Köprülü Mehmed Paşa'nın vakfettiği kitaplar başlığı altında verilmiş, bu kütüphaneye çok sayıda kitap vakfeden Fâzıl Mustafa Paşa'nın torunu Hâfız Ahmed Paşa'nın adı ise bu katalogda hiç zikredilmemiştir. Mezkur katalogda Köprülü Kütüphanesi'nde yer alan koleksiyonlar şöyle sıralanmıştır: Köprülü-zâde Mehmed Paşa 1635 cilt; Fâzıl Ahmed Paşa 781 cilt; Mehmed Âsım Bey 749 cilt. Bkz: *Defter-i Kütüphane-i Köprülü-zâde Mehmed Paşa,* İstanbul, t. y.

10 M. Gökman, *Aynı eser,* s. 34. Vazife defteri için bkz: VGMA. 75, s. 31-33; VGMA. 76, s. 32.

11 Gökman, *Aynı eser,* s. 35.

12 "Eski vakıf kütüphanelerinde çoğunca kitapların kütüphanede okunması ve hiçbir suretle dışarı çıkarılmaması vakıf şartlarının başında gelir. Ancak Köprülü Kütüphanesi'nde bu yerleşmiş geleneğin bozulduğu ve dışarıya kitap iâresi gibi ileri bir hamle yapıldığı görülmektedir". M. Cunbur, "Vakfiyelerine Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi, *TKDB.* XI/1-2 (1962), s. 17.

13 M. Cunbur, "Osmanlı Çağı Türk Vakıf Kütüphanelerinde Personel Düzenini Geliştirme Çabaları", *VII. Türk Tarih Kongresi,* Ankara 1973, s. 679.

tarihimizde kitap iaresi gibi ileri bir hamle"[14] değil, belki birkaç asırdan beri yapılan bir uygulamayı bazı esaslara bağlama isteğinin ortaya konması olduğu görülür. Çünkü kitap vakfetmenin gayesi, başkalarının bu kitaplardan yararlanmalarını istemektir.[15] Yararlandırmanın bir yolu da ödünç vermektir. Bu yüzden XVII. asrın ortalarına kadar kurulan birçok kütüphanede dışarıya kitap ödünç verilmesi bazı şartlarla uygun görülmüştür. Nitekim Kanunî Süleyman devrinde Fâtih Kütüphanesi'ni teftişe memur edilen Hacı Hasan-zâde, kütüphanedeki kitapların bir bölümünün müderrislerde bulunduğunu tespit etmiştir.[16] Bu şekilde ödünç verme neticesinde kaybolan birkaç kitabı ve kimde kaybolduğunu da hazırladığı katalogda belirtmiştir. XV-XVII. asırlarda İstanbul ve Edirne'de kurulan câmi kütüphanelerinde ödünç vermenin yaygın bir usul olduğu görülüyor. Ancak bu işlemi uygulayan kütüphanelerin daha sonraki asırlarda yapılan sayımlarda büyük kitap kaybına uğradıkları anlaşıldığından bazı kütüphane vakfiyelerinde ve Köprülü vakfiyesindeki bu uygulama, bir ihtiyaçtan doğduğu düşünülerek kaldırılma cihetine gidilmeyip sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Ancak Köprülü Kütüphanesi'nde bu uygulamaya kitap kaybına sebebiyet verdiği görüldüğünden çok geçmeden, evâhir-i Receb 1109 (11 Şubat 1698) tarihinde son verilmiştir.[17] XVIII. asırda kurulan diğer kütüphanelerde de dışarı kitap ödünç vermeye kesinlikle karşı çıkılması, işte böyle bir gelişmenin sonucudur.

b. Büyük Medrese Kütüphaneleri ve Kitap Bağışları

XVII. yüzyıl sonunda kurulan üç önemli medrese kütüphanesinden ikisi Köprülü ailesine mensup kimseler tarafından kurulmuştur. Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Viyana Seferi'nden önce İstanbul, Çarşıkapı'da inşasına başladığı mescid, medrese, kütüphane, sıbyan mektebi, sebil ve türbeden meydana gelen külliyesini, oğlu Ali Bey 1101 (1690) tarihinde tamamlatmıştır.[18] Kara Mustafa

14 M. Cunbur, "Vakfiyelerine Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi", *TKDB.* XI/1-2 (1962), s. 17.

15 Şeyhülislâm Hamid Efendi'nin Süleymaniye'ye vakfettiği kitaplar için 992 (1584) tarihinde hazırlattığı Arapça vakfiyesinde bu husus şöyle belirtiliyor: "Herkesin faydalanması düşünülerek kimsenin kitapları hapsetmesine izin verilemez. Kimsede de bir kitabın bir seneden fazla kalması ve ödünç alınan kitapların şehir dışına çıkarılması uygun görülmez." VGMA. 572, s.13; Ayrıca bkz. *Pertev Paşa Vakfiyesi,* Beyazıt Umumi Ktp. 5157, s. 67b-68a.

16 TSA. D. 9559.

17 BOA. Atik Şikâyet Defteri 28, s. 214.

18 Kütükoğlu, "Medreseler", s. 83.

Paşa ölümünden üç yıl önce, 1092 (1681) tarihinde düzenlettiği vakfiyesine, kurulacak kütüphane ile ilgili bazı şartları da koydurmuştur.[19] Bu vakfiyeden anlaşıldığına göre Mustafa Paşa, bu külliyede kuracağı kütüphanenin kitaplarını da önceden hazırlatmış ve külliyenin tamamlanmasına kadar da vakfettiği kitaplardan istifade edilmesini sağlamak için geçici bazı düzenlemeler yapmıştır:

> Yevmî on akçe vazife ile bir mu'temed kimesne hâfız-ı kütüb nasb ve tayin olunduktan sonra kütüb-i mesfûre bir dolabın içine konulup ol dolap inşâallahu'l-ekber binasına niyyet ve inşasına azimet eylediğim medrese-i celilenin bünyanı bi-avni'llahi'l-Meliki'l-Deyyân müyesser ve mukadder olunca Dârü'l-hilâfeti's-seniyye mahmiye-i Kostantiniyye'de Hoca Paşa mahallesinde bina ve vakfeylediğim kârgir hanın odalarından birinde hıfz olunup hâfız-ı kütüb olan kimesne haftada bir gün oda-yi mezkûrı feth ve kütüb-i mezkûreyi talebe-i ulûmdan istihracına iktidarı olan kimesne gelüp oda-i mezkûrda kütüb-i mezbûreden müşkili olan mahalle nazar ve istifadesinden istifâ-yı merâm eyleyince mutala'a eyleye.[20]

Ancak külliyenin tamamlanmasından sonra burada faaliyete geçecek kütüphanenin organizasyonu ile ilgili olarak bir düzenleme yapılmadığı gibi, kütüphane personelinin tayini cihetine de gidilmemiştir. Muhtemelen oğlu Ali Bey kütüphanenin kadrosunu daha sonraki bir tarihte ek bir vakfiyeyle oluşturmuştur. Zira arşiv kayıtlarında dârülhadis kadrosunda yer alan birinci hâfız-ı kütübe günlük yirmi akçe, ikincisine ise on akçe ücret verildiği görülüyor.[21] Kütüphane koleksiyonu medrese öğrencilerinin ihtiyaçlarına cevap verebilecek dinî ilimlerle ilgili eserlerden oluşmaktadır.[22]

Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Hasan Ağa'nın oğlu Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın Saraçhane'de, Mimar Ayas Mahallesi'nde yaptırdığı külliyenin 1112 (1700) tarihli vakfiyesi,[23] külliye içinde müstakil bir mekânda kurulan kütüphanenin işleyişi ile ilgili de bazı bilgiler verir.[24] Devrinin diğer medrese kütüphaneleri gibi 400-500 kitaplık bir koleksiyona sahip olan Amca-zâde Hüseyin Paşa Kütüphanesi'nde[25] kitapların

19 VGMA. 641, s. 95.

20 VGMA. 641, s. 95.

21 BOA. Ruus 42, s. 303; Ruus 43, s. 58; Ruus 78, s. 359, 498; Ruus 85, s. 76; Cevdet-Maârif 8213; İbnülemin-Tevcihat 2531.

22 Beyazıt Umumî Ktp. 21 346.

23 Erdem Yücel, "Amca-zâde Hüseyin Paşa Külliyesi", *VD.* VIII (1969), 249-266.

24 VGMA. 502, s. 1-12; Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2272. Koleksiyondaki bazı kitaplar 1111 (1699) tarihini taşıdığına göre Hüseyin Paşa, kütüphanesine koyacağı kitapları bu tarihte hazırlamış, ancak vakfın kuruluşu 1112'de (1700) gerçekleşmiştir.

25 S. Nail Bayraktar, "Amca-zâde Hüseyin Paşa Kütüphanesi", *İstanbul Ansiklopedisi* II, s. 799.

tamir ve ciltlenmesiyle görevli bir de günlük sekiz akçe ücretli mücellide yer verildiği görülmektedir.[26]

Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin, 1111 (1699) tarihli vakfiyesiyle medresesi yanında kurduğu kütüphane ise zengin koleksiyonu ile dikkati çekmektedir. Oğlu şeyhülislâm Mustafa Efendi'nin 1149 (1736-1737) tarihinde yaptırdığı bir kütüphane sayımında belirttiğine göre, Feyzullah Efendi'nin vakfiye defterinde kayıtlı 1965 kitap bulunmaktaydı.[27] Feyzullah Efendi, vakfiyesinde, tayin ettiği üç hâfız-ı kütübe aynı ücretin verilmesini belirterek diğer kütüphanelerdeki birinci hâfız-ı kütübe daha fazla ücret verilmesi şeklindeki uygulamadan farklı bir yol tutmuştur.[28] Oğlu Şeyhülislâm Mustafa Efendi 1155 (1742) tarihinde düzenlettirdiği bir vakfiye ile babasının vakfında görevli personele ek ücretler tayin ettiği gibi kütüphane için de günlük beş akçe ücretli bir mücellidlik kadrosu ihdas etmiştir.[29] Bazı arşiv kayıtlarından ve Mustafa Efendi'nin vakfiyesinden bu kütüphanenin görevlilerinin ücretlerinin simkeş-hane mukataası ile Erzurum'daki kömür memlihasından verildiği anlaşılmaktadır.[30] Feyzullah Efendi'nin soyundan gelen Şerif Ümmügülsüm Hanım da 9 Cemâzielâhir 1210 (21 Aralık 1795) tarihli vakfiyesiyle bu kütüphanenin tamirine harcanmak üzere bir miktar gelir tahsis etmiştir.[31]

Feyzullah Efendi'nin Medine-i Münevvere'de de bir medrese (Medresetü'ş-Şifâ, 1112/1700) ve kütüphanesi bulunmaktaydı.[32] Vakfiyesi

26 BOA. Ruus 66, s. 221.

27 Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi 2196, s. 121a. Orhan Köprülü, bu koleksiyonda mevcut kitap sayısını 2193 (*İA.* IV, 599), Sabra F. Meservey ise 2279 olarak (*Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam*, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton University 1966, s. 158) göstermektedir. Verilen bu rakamlar Feyzullah Efendi'nin vakfettiği kitapların sayısını değil de, daha sonra yapılan bağışlarla kütüphanenin sahip olduğu eserlerin umumi yekûnunu vermektedir. Bu kütüphane ve koleksiyonu için ayrıca bkz. Mehmed Serhan Tayşi, "Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi ve Feyziye Medresesi", *Türk Dünyası Araştırmaları* no. 23 (Nisan 1983), s. 9-100.

28 VGMA. 571, s. 119.

29 VGMA. 737, s. 29. Şeyhülislâm Mustafa Efendi'nin Eyüp'teki tekkesi üzerine yapılmış bir çalışmada, vakfiyeler yanlış değerlendirildiğinden, Mustafa Efendi'nin Şumnu'da bir kütüphane kurduğu söylenmektedir. Bkz: Ebul Faruk Önal, *İstanbul'da Unutulan Bir Miras, Şeyhülislam Mustafa Efendi Tekkesi*, İstanbul 2010, s. 35, 37. Bu eserde bahsedilen kütüphane Şerif Halil Paşa'ya âittir.

30 BOA. Cevdet-Maârif 583 ve 7621; BOA. Cevdet-Evkaf 12 894; BOA. İbnülemin-Tevcihat 1691; BOA. Ruus 1, s. 249; *İstanbul Ahkâm Defterleri/İstanbul Vakıf Tarihi*, hazırlayanlar: Ahmet Tabakoğlu v.d., c. I, İstanbul 1998, s. 48.

31 VGMA. 743, s. 452-453.

32 *SO*, IV, s. 34. *Hicaz Salnâmesi*ne göre (1309 tarihli, s. 307), Salnâmenin hazırlandığı tarihte bu kütüphanede 1247 kitap bulunmaktaydı. Ayrıca bkz: İbrahim Rif'at Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, c. II, Kahire 1925, s. 423.

bulunamadığından bu kütüphanenin organizasyonu hakkında bilgimiz yoktur. Kuruluşundan sonraki bir tarihte hazırlanmış kataloğunda kütüphanedeki mevcut kitap sayısı 1441 olarak verilmektedir.[33]

XVII. asrın sonlarında, İstanbul dışında küçük koleksiyonlara sahip câmi ve medrese kütüphanelerinin kurulmasına devam edildiği[34] İstanbul'da ise kitaplarını vakfetmek isteyen, özellikle ulemâ sınıfından kimselerin yeni kütüphane kurma yerine[35] kitaplarını daha önce kurulmuş kütüphanelere ve hayır kurumlarına verdikleri görülüyor. Fâtih'te Mustafa Bey Mahallesi'nde Halil Paşa Câmii İmamı Mehmed Efendi b. Himmet, câmiinde bir dolaba koyduğu 83 kitaptan kendisinden sonra neslinden gelenlerin, ulemânın ve talebelerin yararlanabileceklerini Safer 1093 (Şubat 1682) tarihli vakfiyesinde belirtmektedir.[36] Mehmed Efendi b. Himmet'in yeğeni Sâlih Efendi 1135 (1723) tarihinde, amcasının vakfettiği kitapların bakımı ve muhafazası için günlük üç akçe ücretli bir hâfız-ı kütüblük ihdas etmiş ve kitapların tamiri için de günlük yarım akçe tahsis etmiştir.[37] Abdülvehhab Çelebi b. Şeyh Veli'nin de İstanbul'da Laleli Çeşme yakınında, Kemankeş Ahmed Ağa Mahallesi'ndeki Ahmed Ağa Mescidi'nin imam evinde bir kütüphane kurduğunu 1107 (1695) tarihli vakfiyesinden öğrenmekteyiz.[38]

Ayasofya Cuma Vâizi Şeyh Ali Efendi b. Sâlih el-Esîrî Ayasofya Câmii'nde bir dolaba konulmak üzere Cemâzielâhir 1092 (Haziran 1681) tarihinde vakfettiği 80 kitap için hazırlattığı vakfiyede kendi neslinin

33 Hammâdî Ali Muhammed et-Tunisî, *el-Mektebâtü'l-Âmmeti bi'l-Medineti'l-Münevvere, Mâdihâ ve Hâdirühâ*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiâtü Melik Abdülaziz, Cidde 1981, s. 38-40.

34 Hüseyin Ağa Mescidi Ktp. (Amasya, XVII. asır sonu); İbrahim Efendi Ktp. (Urfa, 1100/1689); Ayşe Sıdıka Hanım Ktp. (Tarsus, 1110/1699): Emsem 28-34. Musli Efendi Ktp. (Kastamonu, 1103/1692): ŞS. Bab Mahkemesi 57, s. 169b; Kevâkibi Câmii Kütüphanesi, Halep: Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtutât ve Hazâ'inühâ fi Haleb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. I, cüz 1, Kahire 1955, s. 16-17; Yozgat Divanlı Köyü Medresesi Kütüphanesi: S. Burhan Kapusuzoğlu, "Bozok İlmiye Tarihinde Medreseler, Zâviyeler ve Tekkeler", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, Yozgat 2000, s. 389-390; Şeyhülislâm Mehmed Efendi Medresesi Kütüphanesi (Ladik 1107/1696): ŞS. İstanbul Kadılığı 22, s. 50-51.

35 Bunun tespit edebildiğim tek istisnası İstanbul'da Koğacı Dede Mahallesi'nde bir medrese yaptıran Rumeli Kazaskeri Mustafa Efendi b. Abdülhalim'dir. 1094 (1683) tarihli vakfiyesine göre medresede kurulan kütüphanenin hâfız-ı kütübü de günlük dört akçe ücret almaktaydı (VGMA. 987, s. 292; ŞS. Bab Mahkemesi 39, s. 215a).

36 ŞS. Rumeli Sadareti 131, s. 22a-b.

37 VGMA. 629, s. 685.

38 VGMA. 623, s. 219-223. Vakfiyeden anlaşıldığına göre Abdülvehhab Çelebi kitap vakfını 5 Muharrem 1096 (Aralık 1684) tarihinde Mahmud Paşa Mahkemesi'ne tescil ettirdiği bir vakfiyeyle yapmış, daha sonraki tarihlerde de yaptığı para vakfına bazı ilaveler yapmıştır.

inkırazı halinde, kitaplarına Kadızâde Efendi mesleğinde bir âlimin mütevelli ve nâzır olmasını şart koşmaktadır.[39] Mahmud Efendi b. Süleyman da Receb 1099 (Mayıs 1688) tarihinde Süleymaniye Câmii'ne vakfettiği 21 kitabın mütevelliliği ve nezâreti için aynı şartı koymaktadır.[40] Tımeşvar Kuşatması'nda şehit düşen Zülfikar Ağa da 1097 (1686) tarihinde düzenlettiği vakfiyesiyle kitaplarını Ayasofya Medresesi'ne vakfetmiş ve hâfız-ı kütübe günlük iki akçe ücret tayin ettiği gibi kitapların yıllık bakımı için de yıllık 100 akçe tahsis etmiştir.[41]

Valide Sultan-ı Cedîd İmamı Davud Efendi b. Abdulhalim ise 40 kitabını kendi câmiine değil de Mihrimah Sultan Câmii'ndeki Yusuf Ağa kitapları dolabına konulmak üzere Rebiülâhir 1093 (Nisan 1682) tarihinde vakfetmekte ve Yusuf Ağa kitaplarının hâfız-ı kütübüne bir akçe ek ücret tayin etmektedir.[42] Bir vakıf kaydına göre de, Mustafa Efendi ve Kapıcıbaşı Ahmed Ağa, Fâtih Kütüphanesi hâfız-ı kütübüne ilave ücret verebilmek için bir vakıf yapmışlardır.[43]

Gaznevî el-Hac Mahmud Efendi'nin 15 Şevval 1095 (25 Eylül 1684) tarihinde düzenlettirdiği vakfiyeyle İstanbul'da tesis ettiği sıbyan mektebinde küçük bir kütüphane kurmuş ve kitaplarının "mekteb-i mezbûrda hıfz olunup okunmasını" ve "ahar yerlere götürülmeyüp mekteb-i mezbûrdan ihrâc olunmamasını" istemiştir.[44]

Şer'î Sicillerdeki bir mahkeme kaydına göre ise, Receb 1097 (Mayıs 1686) tarihinde Anadolu Kazaskeri Mehmed Efendi kitaplarını bir kütüphaneye değil de, Süleymaniye müderrislerinden amcasının oğlu Seyyid Ali Efendi'ye vakfetmiştir. Seyyid Ali Efendi'nin ölümünden sonra da kitaplar yine ulemâdan sâlih ve âlim bir kimseye vakfedilecektir.[45]

39 ŞS. Rumeli Sadareti 129, s. 81b. Kadı-zâde, IV. Murad devrinde yaşamış müsamahasızlığı ve katı görüşleriyle tanınmış bir vâiz idi. Bkz. C. Baysun, "IV. Murad", *İA.* VIII, s. 643; Kâtib Çelebi, *Mizanü'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ahak*, sadeleştiren O. Ş. Gökyay, İstanbul 1972, s. 107-109.

40 ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 64, s. 46b.

41 Mustafa Güler, "Üsküdar'da Zülfikâr Efendi İbn Abdurrahman Vakfiyesi", *II. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, c. I, İstanbul 2005, s. 194-196. Zülfikâr Ağa'nın medreseye vakfettiği kitapların yarısından çoğu edebiyat, tarih ve tasavvuf konusunda eserlerdir ve medresede okutulan derslerle ilgili değildir.

42 ŞS. Üsküdar Mahkemesi 287, s. 89b. Yusuf Ağa'nın Mihrimah Câmii içinde bir kütüphane kurduğunu bu koleksiyondaki eserlerde bulunan vakıf mühürleri dolayısıyla bilmekteyiz. 377 kitaptan oluşan bu koleksiyonun vakfiyesi bulunamadığından kuruluş tarihini bilemiyoruz. Bu kütüphaneye Cemâzielevvel 1136/Ocak 1724 tarihinde bir hâfız-ı kütüb tayini için bkz: BOA. Ruus 34, s. 464.

43 BOA. Sül. 2864, s. 24.

44 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 83, s. 35-38.

45 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 12, s. 109b.

Valide Sultan kethüdası Mustafa Efendi'nin zevcesi Fatma Hatun binti Abdurrahman'ın 1098 (1687) tarihli vakfiyesinden İstanbul'da Akbıyık Câmii'nde bir dolaba konulmak üzere vakfettiği kitaplarının haftada iki gün isteyenlere rehin karşılığı ödünç verilebileceğini öğrenmekteyiz.[46]

Anadolu Kazaskeri Müftü-zâde Abdullah Efendi, babası Şeyhülislâm Minkarî-zâde Yahya Efendi'nin Üsküdar'da yaptırdığı medresesinin bir odasını kütüphane haline getirip, 425 adet kitabının burada muhafaza edilmesi için 1099 (1688) tarihinde bir vakfiye tanzim etmiştir.[47] Mustafa b. Mehmed el-Âmidî Gaziantep'te Alay Beyi Câmii yakınında yaptırdığı medrese odalarında bulunan talebelerin okumaları için Safer 1101 (Kasım 1689) tarihli vakfiyesiyle bir miktar kitap vakfetmiştir.[48]

Abdurrahman b. Hüseyin Efendi, kitaplarını Valide Sultan Türbesi'ne vakfetmek için Rebiülâhir 1106 (Kasım 1697) tarihinde düzenlediği vakfiyesinde, personel ücretinin ödenmesiyle ilgili farklı bir uygulama getirmektedir. Vakfiyeye konulan bir şarta göre türbedar hâfız-ı kütüb olacak ve günlük üç akçe olan ücretini Ramazan ayında toplu olarak alacaktır.[49] Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgeden öğrendiğimize göre II. Ahmed de, Vidin Kalesi'ndeki câmiinde bir kütüphane kurmuştur.[50]

c. III. Ahmed Devri Kütüphaneleri

Edirne vak'asından (Rebiülevvel 1115/Ağustos 1703) sonra II. Mustafa'nın yerine tahta geçen Sultan III. Ahmed'in saltanatının ilk yılları, iç karışıklıkları bastırmakla ve savaşlarla geçmiştir. Dahilde devletin düzenini yeniden tesise çalışan III. Ahmed, hariçte de Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki sınırını imparatorluk lehine tespit için başta Rusya olmak üzere bazı Avrupa devletleriyle savaşa girdi. Nişancı Mehmed Paşa'nın yerine sadrazam olan Damad İbrahim Paşa'nın gayretleriyle 1718'de imzalanan Pasarofça Antlaşması'yla imparatorluğun Batı'daki mücadelelerine son verildi ve bu tarihten sonra Osmanlı İmparatorluğu, Lâle Devri diye adlandırılan ve daha ziyade sosyal ve kültürel faaliyetlerin

46 VGMA. 630, s. 1211-1213; BOA. İbnülemin-Evkaf 6486.

47 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 74, s. 175-181; VGMA. 608, s. 204-209; BOA. Ruus 38, s. 427. Abdullah Efendi 14 Receb 1102 (13 Nisan 1691) tarihinde de 27 cilt sanat değeri yüksek mushaf ve tefsirler vakfetmiştir. Bkz: ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 74, s. 182.

48 Gaziantep ŞS. 39, s. 99-100.

49 ŞS. Bab Mahkemesi 61, s. 89a.

50 BOA. Cevdet-Maârif 7057; Orlin Sabev, "Novi Arhivni İzvori za Osmanski Biblioteki v Bulgarskite Zemi prez XVII-XIX vek", *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilization in the Balkans, Sofia, April 21-23, 2000*, İstanbul 2002, s. 238.

yoğunlaştığı bir döneme girdi.[51] Matbaanın tesisi, önemli eserlerin Türkçeye kazandırılması için komisyonların teşkili, kâğıt fabrikasının kurulması gibi önemli faaliyetler başlatıldı.[52]

III. Ahmed'in tahta çıkışından 1115 (1703) Pasarofça Antlaşması'na kadar geçen devrede de İstanbul ve diğer bölgelerde kütüphane kurma çalışmalarının yavaş da olsa devam ettiği görülmektedir. İstanbul'da, 1117 (1705) yılı içinde, Valide Sultan'ın kethüdası Mehmed Efendi b. Veliyüddin'in Galata'da yaptırdığı dârülhadisinde,[53] Mehmed Efendi[54] ile Şeyhülislâm Mehmed b. Ali'nin (Sultanahmet-Kabasakal'da)[55] kurdukları medreselerde küçük birer kütüphane bulunduğu vakfiyelerinden anlaşılmaktadır. Bu üç kütüphane, vakfiyelerindeki kayıtlara göre, medreselerin ayrı bir bölümünde değil de dershanelerde kurulmuşlardır. Galata Kadısı Hıfzî İbrahim Efendi de 1117 (1705) ve 1120 (1708) tarihli vakfiyeleriyle Kara Mustafa Paşa Câmii'ne talebe-i ulûmun istifadesi için bir miktar kitap vakfetmiş ve hâfız-ı kütübüne de günlük iki akçe ücret tayin etmiştir.[56] Abdürrahim Efendi b. Mehmed ise Fâtih Câmii'ndeki bir dolaba konulmak üzere 1129 (1717) tarihli vakfiyesiyle, kitaplarını vakfetmiş ve bir de hâfız-ı kütüblük görevi ihdas etmiştir.[57] İstanbul'da Tevki'i Cafer Çelebi Mahallesi'ndeki Nişancı Paşa-yı Atik Medresesi'nin

51 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* IV/1, Ankara 1983, s. 315-316. Bu dönemdeki kültürel faaliyetlerin geniş bir tahlili için bkz: Wilhelm Heinz, "Die Kultur der Tulpenzeit des Osmanischen Reiches", *WZKM* Band 61 (Wien 1967), s. 62-116. Bu dönemde İstanbul'da kurulan kütüphaneler için bkz: Müjgan Cunbur, "Lâle Devrinde İstanbul Kütüphaneleri", *Türk Kültürü*, c. IX, no. 100, Ankara 1971, s. 363-368.

52 III. Ahmed'in bu faaliyetlerle yakından ilgilendiğini görüyoruz. Tercümesi kararlaştırılmış olan *Aynî Tarihi*'nin bir nüshasının Edirne'deki Selimiye Kütüphanesi'nden getirtilmesi için Edirne mollasına ve diğer görevlilere şu fermân gönderilmişti:
"Edirne Mollasına ve Edirne Bostancıbaşısına ve Edirne'de vaki' Sultan Selim Câmi-i şerîfi evkafı mütevellisine hüküm ki:
Edirne'de vaki' merhum ve mağfiret-nişân Sultan Selim Han -tâbe serâhu- câmi-i şerîfi kitâbhânesinde mahfûz kütüb-i mevkufeden fenn-i tarihe dâir lisân-ı Arabîde *'Aynî Tarihi* olduğu ihbâr olunup târih-i mezbûrun bu tarafa irsâli fermânım olmağla imdi siz ki Edirne kadısı ve bostancıbaşısı ve evkaf-ı merkûme mütevellisi mûmâ-ileyhimsiz, müşârün-ileyhin kitâbhanesine varup zikr olunan *'Aynî Tarihi*'nin kaç cilt ise cümlesini ihrac ve mevsim-i şitâ olduğundan iki-üç kat muşamma'a sarup ve yollarda nemnâk olmasından vikâye için kavî zarflara koyup icâleten der-i devlet-medâra irsâl ve îsâl eylemeniz bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuştur buyurdum ki. Fî evâil-i Ca sene 1138". BOA. Mühimme Defteri 133, s. 66.

53 VGMA. 734, s. 43.

54 VGMA. 571, s. 92.

55 ŞS. Bab Mahkemesi 82, s. 50b-53a.

56 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 107, s. 101-103; 105-106; VGMA. 623, s. 76; BOA. Ruus 82, s. 208.

57 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 107, s. 99-102.

hücrelerinden birinde kalan kalan Nebi Efendi, ya tahsilini tamamlamış veya okumaktan vazgeçmiş olmalı ki ders kitaplarından oluşan koleksiyonunu Nişancı Paşa Camii'ndeki bir dolaba konulup talebe-i ulûmun istifadesine sunulmak üzere vakfetmiştir.[58] Sultan Mehmed'in yaptırdığı Medâris-i Semâniye'den Karadeniz tarafındaki Baş Medrese'de kalmakta olan İsmail Efendi b. Abdullah da vefat edince vasiyeti üzerine kitaplarının önemli bir kısmı "talebe-i ulûmun istifâdesi için" Fatih Câmii içindeki bir dolaba konulmuştur. (25 Şevval 1128/12 Ekim 1716).[59]

Devrin sadrazamı Çorlulu Ali Paşa, yapımı 1121'de (1709) tamamlanan[60] İstanbul Divanyolu'ndaki dârülhadisi için bir yıl önce hazırlattığı vakfiyesinde, dershanelerden birine konulacak kitapların korunması için, günlük onbeş akçe ücret alacak bir hâfız-ı kütüb tayin edileceğini belirtmiştir.[61] 1230 (1815) tarihinde yapılan bir sayımda bu kütüphanedeki kitap mevcudunun 439 olduğu görülmektedir.[62]

III. Ahmed'in, annesi Gülnûş Valide Sultan için Üsküdar'da yaptırdığı câmi, 15 Muharrem 1123 (5 Mart 1711) tarihinde büyük bir merasimle ibadete açıldı.[63] Süleymaniye Kütüphanesi Gülnûş Valide Sultan bölümündeki bazı kitapların üzerinde bulunan vakıf kayıtlarına göre câmiin içinde "talebe-yi ulûm"un istifadesi için küçük bir koleksiyona sahip bir kütüphane bulunmaktaydı.[64] Vâlide Sultân'ın adına III. Ahmed tarafından Sakız Adası'nda da bir kütüphane kurulmuştu.[65]

İmparatorluğun diğer bölgelerinde de yeni kurulan kütüphanelerin yanında, daha önce kurulmuş olan hayır kurumlarına kitap vakfı şeklinde kütüphane koleksiyonlarını zenginleştirmeye yönelik çalışmalara rastlanılmaktadır. Abdülvehhâb b. Ahmed 1120 (1708) tarihli vakfiyesiyle, Sivrihisar kazasında, ecdâdından Mahmud Hüdâyî'nin câmiine 130 kitap vakfetmiştir.[66] Ankara'da Sarı Hatib Medresesi'nde[67] Durud Dede'nin

58 ŞS. Kısmet-i Askeriye 23, s. 74b (Evâil-i Receb 1117/19 Ekim 1705).

59 ŞS. Mülğa Beledi Kassamlığı 1, s. 92b. Vakfın bir geliri olmadığı için hâfız-ı kütüblüğünü hasbî olarak Hasan Efendi b. Mehmed'in yaptığı görülmektedir. Bkz: ŞS. Mülğa Beledi Kassamlığı 1, s. 77a.

60 *Râşid Tarihi* III, s. 266.

61 VGMA. Kasa 188, s. 388-389.

62 BOA. DBŞM. MHF. 13 242.

63 Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa, *Nusretnâme*, sadeleştiren İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1969, s. 269; *Râşid Tarihi* III, s. 347.

64 Süleymaniye Ktp. Gülnûş Valide Sultan no. 27, 29, 30, 31. Vakfedilen 66 kitabın bir listesi için bkz: Emine Berksan, *II. Mustafa ve III. Ahmet'in Valideleri Emetullah Gülnûş Sultan ve Vakıfları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İ. Ü. İktisat Fakültesi 1998, s. 15-22.

65 VGMA. 639, s. 57.

66 Tahsin Özalp, *Sivrihisar Tarihi*, Eskişehir 1960, s. 76-77.

67 Baltacı, *Medreseler*, s. 140; BOA. Ruus, 33, s. 187.

kurduğu kütüphaneye 1120 (1708) tarihinde Sadrazam Çorlulu Ali Paşa tarafından bir miktar kitap vakfedilmiştir.[68] Çelebi Ârif Kûçek'in torunu Fatma Hanım, 1122 (1710) tarihinde, kütüphanesinde bulunan bütün kitapları Kütahya'da Ergun Çelebi'nin türbesine vakfederek bir kütüphane kurmuştur.[69] Kayseri'deki Pervane Bey Medresesi mütevellisi olan Molulu-zâde Mahmud Efendi de mezkûr medreseye 1716 tarihinde yüz kadar kitap bağışlamıştır.[70]

Sâlih Paşa'nın, Sakız'daki medresesinde,[71] İbrahim b. el-Hac Mustafa'nın da Kilis'in Kozluca Mahallesi'nde,[72] Elçi İbrahim Paşa'nın Travnik'teki medresesinde (1117/1705),[73] Numan Paşa'nın Selanik'teki medresesinde (1118/1706),[74] Mehmed Ağa b. İbrahim'in Kemah kazasındaki medresesinde (1129/1717),[75] Sakızlı Ahmed b. İbrahim'in Medine'deki medresesinde (1125/1713),[76] Şeyh Murad en-Nakşibendî'nin (ö. 1132/1720) Şam'daki medresesinde,[77] Kenzî Hasan Efendi'nin Manisa'daki câmiinin yanında (1122/1710),[78] Mısırlı Hüseyinoğlu Hacı İsmail Ağa'nın Saraybosna'daki At Meydanı Medresesi'nde[79] Ni'metî-zâde el-Hac Mehmed Efendi'nin Kastamonu'da (1127/1715)[80] ve Vidin Valisi Kara Mehmed Paşa'nın

68 Ankara ŞS. 195, s. 78; T. Kut Arşivi, Kütüphaneler Dosyası; BOA. Ruus 102, s. 13.

69 Mehmed Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, İstanbul, 1328, s. 244. Kütüphane, 1277 (1861) ve Şubat 1328 (Mart 1913) yıllarına ait kitap listeleri bulunduğuna göre, imparatorluğun son günlerine kadar varlığını sürdürmüştür. Bkz: Abdurrahman Doğan, *Kütahya Erguniyye Mevlevîhanesi*, İstanbul 2006, s. 40-46.

70 Mehmed Çayırdağ, "Kayseri'de Pervane Bey Medresesi", *VD*. 26 (1997), s. 229; Mehmet Çayırdağ, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri 2001, s. 323.

71 VGMA. 623, s. 82-83; BOA. Cevdet-Maârif 6581; BOA. Ruus 63, s. 205.

72 BOA. Ruus 29, s. 430.

73 Lamija Hadziosmanovic, *Biblioteke* u Bosnı ı *Hercegovini Za Vrıjeme Austrougarske Vladavine*, Sarajevo 1980, s. 75-76; Aliya Bejtiç, *Elçi Hadzi Ibrahim-Pasin Vakuf u Travniku*, Sarajevo 1942, s. 27-29. "Zamanla bu kütüphaneye Travnik'in bazı kütüphaneleri nakledilmiştir. Mesela (1759'dan evvel) Bosnalı Kukavitsa Mehmed Paşa tarafından tesis edilen kütüphane bunlar meyanındadır". M. Tayyib Okiç, "Saraybosna Gâzi Hüsrev Beğ Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* no. 12, Ankara 1964, s. 144; Sabaheta Gacanin, a.g.m. s. 137-138.

74 VGMA. 744, s. 393.

75 VGMA. 730, s. 86.

76 VGMA. 730, s. 25-30; Hammâdî Ali Muhammed et-Tunisî, *el-Mektebâtü'l-Âmmeti bi'l-Medineti'l-Münevvere, Mâdihâ ve Hâdirühâ*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiâtü Melik Abdülaziz, Cidde 1981, s. 36.

77 Ömer Rıza Kehhâle, "Mahtûtâtu Dâri'l-Kütübi'z-Zahiriyye bi-Dımaşk", *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtûtati'l-Arabî*, c. I, no. 1, Kahire, 1955, s. 6.

78 VGMA. 583, s. 52-53; İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Hayırlar ve Vakıflar (H. 1060, Miladî 1650'den sonra)*, İstanbul 1950, s. 73.

79 Kasım Dobraca, *Katalog Aropskıh, Turskıh, Perzıjskıh* Rukopısa, Sarajevo 1963, s. XXI.

80 Kastamonu ŞS. 20, s. 44-45.

Vidin'de (1133/1721)[81] birer kütüphaneleri olduğu bilinmektedir. Yine Kastamonu'da ulemâdan Mehmed Efendi b. el-Hac Ahmed Efendi, 1123 (1711) tarihinde 200 cilt kitabını kendine, çocuklarına ve Kastamonu ulemâsına vakfetmiş ve rehin karşılığı ödünç verilecek kitaplarının bu şehirden dışarıya çıkarılmamasını istemiştir.[82] Devrin padişahı III. Ahmed'in, Şehid Ali Paşa tarafından 10 Receb 1127 (12 Temmuz 1715) tarihinde tekrar fethedilen Mora Yarımadası'ndaki Anabolu'da kurduğu medreseye[83] 62 adet kitap gönderdiğini bir vakıf kaydından öğrenmekteyiz.[84]

Tarihlerimizde bazan saraya damad olması sebebiyle Damad, çok kere de savaş alanında ölümünden dolayı Şehid lakabıyla anılan Ali Paşa, devlet adamları ve sanat erbabını himaye etmesiyle, zengin kitap koleksiyonuyla ve İstanbul'da Vefâ'da kurduğu kütüphanesiyle şöhret bulmuştur. Büyük bir kitap meraklısı olan Ali Paşa'nın[85] sefer sırasında bile kitap topladığı bilinmektedir. İstanbul'dan dışarıya kitap ihracını yasaklatması,[86] onun kitaba karşı alakasını açıkça göstermektedir. Kaynaklarda ve yapılan bazı araştırmalarda Şehid Ali Paşa'nın İstanbul'da sadece bir kütüphane kurduğundan bahsedilir. Bu kütüphane hakkında verilen bilgiler de yetersiz ve çoğu kere bir tekrardan ibarettir. Ancak Ali Paşa'nın şimdiye kadar kullanılmayan iki vakfiyesini[87] incelediğimizde bu konudaki bilgilerimizi hem tashih etmek hem de genişletmek imkânına kavuşmaktayız.

Safer 1127 (Şubat 1715) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre Ali Paşa ilk kütüphanesini İstanbul'da Üskübî Mahallesi'ndeki konağında kurmuştur.[88] Üç katlı olan bu kütüphaneye Ali Paşa çeşitli ilim dallarına ait bazı kitaplar koymuş ve bunların bir de kataloğunu hazırlattırmıştır:

81 *SO.* IV, s. 217.

82 Kastamonu ŞS. 17, s. 237-242.

83 Nejat Göyünç, "XVII. Yüzyılda Türk İdaresinde Nauplia (Anabolu) ve Yapıları", *Ord. Prof. İ. H. Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 475-476.

84 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 110, s. 78.

85 1121-1122 yıllarına âit bir masraf defterinde (BOA. DBŞM. HZB. 16716) Ali Paşa tarafından kitap satın alınmasına, ciltletilmesine, bazı eserlerin istinsahına ve tezhibine harcanan paralarla ilgili çok sayıda kayıt vardır.

86 Men'-i Bey'-i Kütüb be-Tüccâr-ı Etrâf: İstanbul'da olan sahhâf tâ'ifesi tama'-ı hamları sebebiyle bî-nihâye kütüb-i mu'tebereyi etrâf u eknâfa belki Memâlik-i Osmaniyye'den haric ba'zı âhar memleketlere gönderüp İstanbul'da kütüb-i nefîsenin kılletine bâ'is olmağla 'ilm-i şerîfin indirâsını muktezîdür diyü diyâr-ı âhara ticâret vechi üzre min-ba'd kitab gönderilmek hususu men' olunmak bâbında Âsitâne-i sa'âdet kâ'im-makamı ve İstanbul Kadısı ve Gümrük Emini'ne hitaben emr-i âlî isdâr olundu. *Tarih-i Râşid*, c. IV, İstanbul 1282, s. 238.

87 Birinci vakfiyenin iki kopyesi bulunmaktadır. Biri Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde (no. 628, s. 639-646), diğeri ise İstanbul Şer'î Sicilleri dairesindedir. (Rumeli Sadareti 188, s. 128-132) İkinci vakfiyenin de iki kopyesi (ŞS. Rumeli Sadareti 189, s. 47a-50b; VGMA. 628, s. 646-650) mevcuttur.

88 VGMA. 628, s. 640.

> ve sâlifü'z-zikr kütüphaneye mevdu' olup hatemim ile mahtum ve defterde muharrer ve mestur olan tefsir ve hadis ve fıkıh ve usul ve me'âni ve beyân ve sâir fünun-ı şettâdan mülküm olan ma'lumü'l-esâmi ve'l-evsâf kitâblarımı...[89]

Şehid Ali Paşa'nın Üskübî Mahallesi'ndeki kütüphanesinde on akçe yevmiyeli bir hâfız-ı kütüb ile beş akçe yevmiyeli bir nâzır-ı kütübün vazifelendirildiğini görüyoruz.[90] Vakfiyede, okuyucuların kitaplardan kütüphane içinde yararlanacakları ve kitapları kütüphane dışına çıkarmalarına müsaade edilmeyeceği bildirilmiştir.[91]

Şehid Ali Paşa'nın kurduğu ikinci kütüphane Kuzguncuk yanındaki Istavroz semtinde bulunan yalısının bir odasında bulunmaktadır. Vakfiyede bu yalıdan ve kütüphaneden şöyle bahsedilmektedir:

> ve medine-i Üsküdar'a tâbi' İstavrus nâm karyede arsası Tavaşi Abdullah Ağa vakfına senede 960 akçe mukataa-i kadime ile havza-i tasarrufumda ve binası mülküm olup bir taraftan Nakkaş Paşa yalısı ve bir taraftan tarik-i 'âm ve bir taraftan Dilsiz bahçesi ve bir taraftan leb-i derya ile mahdud dahiliyesinde fevkani iki oda ve bir kenif ve önünde bir sofa ve vasatında etrafı mermer döşeme ve bir fıskıye ve birbirinden geçme üç bab oda ve bir mahzen... ve menzil-i mezburede vâki' kitabhâne'de mevzu' hatemim ile mahtum defter nâtık olduğu üzere fünun-ı şettâdan ma'lumu'l-evsâf ve'l-a'dâd ve'l-esâmi kitaplarımı..,[92]

Şehid Ali Paşa, bu kütüphanesi için de 6 akçe yevmiyeli bir hâfız-ı kütüb ve 4 akçe yevmiyeli bir nâzır tayin etmiştir.[93] Talebe-i 'ulûmdan müstahik olanlar kitapları kütüphane içinde kıraat, kitâbet ve mutala'a ve Şehid Ali Paşa'nın ruhuna dua edeceklerdir.[94]

Şehid Ali Paşa'nın Rebiülâhir 1128 (Şubat 1716) tarihli ikinci vakfiyesinde ise,[95] bugün de kendi adıyla anılmakta olan kütüphanesinden söz edilmekte ve bir yerde de daha önce yapmış olduğu vakfa[96] ve Üskübî Mahallesi'nde kurduğu kütüphaneye[97] atıfta bulunulmaktadır. Vakfiyede kütüphanenin bir taraftan merhum Sultan Süleyman Han vakfının su

89 VGMA. 628, s. 640.

90 "İstanbul'da zikrolunan Üskübi mahallesinde vaki' kitâbhânede mahfuz kütüb-i mevkufe içün hâfız-ı kütüb nasboluna, gallât-ı merkûmeden yevmi on akçe vazifeye mutasarrıf ola ve bir nâzır-ı kütüb tayin olunup yevmi beş akçe vazifeye mutasarrıf ola". VGMA. 628, s. 645.

91 VGMA. 628, s. 644.

92 VGMA. 628, s. 643.

93 VGMA. 628, s. 645.

94 VGMA. 628, a. 644.

95 ŞS. Rumeli Sadareti 189, s. 47a-50b.

96 ŞS. Rumeli Sadareti 189, s. 50a.

97 ŞS. Rumeli Sadareti 189, s. 48b.

kemeri ve iki taraftan Şehzâde câmi-i şerifinin imâret-i âmiresinin duvarı ile tâbhanesi duvarı ve bir taraftan da anayol ile çevrildiği kaydedilmektedir.[98] Kitabesinde belirtildiğine göre kütüphane binasının yapımı 1127 (1715) yılında tamamlanmış[99] ve Rebiülâhir 1128 (Şubat 1716) tarihinde hazırlanan bu vakfiyeyle de faaliyete geçmiştir. Ali Paşa zengin kitap koleksiyonunun bir bölümünü de bu kütüphaneye koymuş ve bir de kataloğunu hazırlattırmıştır:

> ve sâlifü'z-zikir kitâbhânede mevzu' olup hatemim ile mahtum defterde muharrer ve mestur olan tefsir ve hadis ve fıkıh ve usul ve me'âni ve beyân ve sâir fünun-ı şettâdan ma'lumu'l-a'dâd ve'l-esâmi ve'l-evsâf kitaplarumı..."[100]

Şehid Ali Paşa'nın, bu zengin koleksiyonun korunması ve idare edilmesi için tayin ettiği personel sayısının oldukça yetersiz olduğu görülmektedir. Kütüphane kadrosunu 15 akçe yevmiyeli bir hâfız-ı kütüble, 6 akçe yevmiyeli bir kütüphane nâzırı oluşturmaktadır.[101] Ancak Ali Paşa, ileride personel kadrosunun genişletilmeye ihtiyaç duyulması ihtimalini göz önünde bulundurarak, vakfiyesine koyduğu genel bir hükümle, ihtiyaç duyulduğunda yeni kadrolar ihdas edilebileceğini belirtmiştir.[102] Nitekim bir süre sonra kütüphanedeki hâfız-ı kütüb sayısının üçe çıkarıldığını görmekteyiz.[103]

Şehid Ali Paşa ikinci vakfiyesinde de birinci vakfiyesinde olduğu gibi, kitaplarının kullanılmasıyla ilgili olarak sadece kütüphane içinde yararlanmayı zikretmiştir:

> Şol şartla ki vaz' olunduğu kitâbhâneden ihrâc olunmayup mahallinde isti'mâl oluna.[104]

98 ŞS. Rumeli Sadareti 189, e. 48a.

99 Ayşe Aldoğan, "Şehit Ali Paşa Kütüphanesi", *Türkiyemiz 35* (Ekim 1981), s. 2. Ahmet Küçükkalfa kütüphane binasının inşa tarihinin Ayvansarayî'nin de belirttiği gibi (*Hadikatü'l-Cevâmi'*, I, İstanbul 1281, s. 16) 1122 (1710) olması gerektiğini söylemektedir. Asıl kitaplık bölümünde bulunan kapı iç kitabesindeki tarih mısraı Ayvansarayî'nin verdiği tarih mısraı ile aynı olmasına karşılık 1127 (1715) olarak tespit edilmiştir. Ahmet Küçükkalfa'nın yaptığı hesaplamaya göre bu kitabedeki tarih 1122 yılını göstermektedir. 1127 tarihi ise kütüphanenin geçirdiği bir yangından sonra yeniden tamamlanmasına işaret etmektedir. Bkz: Ahmet Küçükkalfa, "Şehid Ali Paşa Kütüphanesi", *TKDB*, c. XXXIII, Ankara 1984, s. 134 ve 140.

100 ŞS. Rumeli Sadareti 189, s. 48a.

101 ŞS. Rumeli Sadareti 189, s. 50a.

102 ŞS. Rumeli Sadareti 189, s. 50a. 15 Zilkade 1173 (Haziran 1760) tarihli muhasebe bilançosunda kütüphane personeli şöyle sıralanmıştır: Hâfız-ı kütüb-i evvel 15 akçe; Hâfız-ı kütüb-i sânî 10 akçe; Nâzır-ı kütüb 6 akçe; Ferrâş-i kütüphane 8 akçe. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Dosyası no. 4.

103 BOA. Cevdet-Maârif 3519; Ruus 89, s. 112, 224.

104 ŞS. Rumeli Sadareti 189, s. 50a.

Şehid Ali Paşa'nın her iki vakfiyesinde de, Osmanlı kütüphanelerinin teşkilatı ile ilgili olarak orijinal sayılabilecek hususlar bulabilmek mümkün olamamaktadır. Kütüphanelerin kadroları çok dar tutulduğu gibi, hâfız-ı kütübler ile kütüphane nâzırlarının yapması gereken işler hakkında da bilgi verilmemiştir. Hemen hemen artık her kütüphane vakfiyesinde rastlanan kütüphanenin açılış-kapanış saatiyle açık olduğu günler ve kitapların sayımıyla ilgili esaslar da her iki vakfiyede yer almamıştır. Öyle anlaşılıyor ki Ali Paşa, muhtemelen ileri bir tarihte, kütüphane koleksiyonlarını birleştirmeyi ve kütüphanesini de o zaman teşkilatlandırmayı düşünüyordu. Konakta ve yalıda bir kütüphanenin faaliyet göstermesinin mümkün olamayacağı apaçık bellidir. Herhalde Şehid Ali Paşa kitaplarını bir an önce vakfederek müsadereden kurtarmak için bir teşebbüste bulunmuştur. Kütüphanesinin binasının tamamlanmasından kısa bir süre sonra şehid olması bu arzusunu gerçekleştirmesine imkân sağlamamıştır.

Osmanlı kütüphanelerinin organizasyonu konusunda önemli sayılabilecek malumat vermeyen bu iki vakfiye, Şehid Ali Paşa'nın kitaplarının müsaderesi dolayısıyla ortaya çıkan kültür tarihimizle ilgili yanlış bir değerlendirmeyi düzeltmeye yardımcı olmaları dolayısıyla büyük bir ehemmiyeti hâizdirler.

Ali Paşa'nın şehadetinden hemen sonra mallarının müsadere edilmek üzere sayımının yapıldığını *Râşid Tarihi*'ndeki bir kayıttan öğreniyoruz.[105] Ordu-yı hümâyun kadısı Sun'ullah Efendi'ye Muharrem 1129 (Aralık 1716) tarihinde yazılan bir hatt-ı hümâyunla, paşanın vakfedilmiş mallarının ayrılıp diğerlerinin bildirilmesi istenilmiştir. Daha sonra Ali Paşa'nın vakfettiği malları dışında kalan serveti müsadere edilmiş, ancak değerli kitaplardan meydana gelen zengin koleksiyonunun müsaderesinde problem çıkmıştır. Bu yüzden kitapların müsaderesi için devrin şeyhülislâmı Ebû İshak İsmail Efendi'den bu konuda bir fetvâ almak gerekmiştir. III. Ahmed'in hatt-ı hümayûnunda bu fetvâ ile ilgili olarak şöyle denilmektedir:

> ve husus-ı mezbur a'lemü'l-ülemâi'l-mütebahhirin, afdalü'l-müteverri'în bi'l-fiil şeyhü'l-islam ve müftii'l-enâm olan Mevlânâ Ebû İshak İsmail -edama'llahu ta'alâ fezâilehu- dan istiftâ olundukta: kütüb-i kesîresi olan Zeyd mâlik olduğum kütüb ilme vakfolsun diyüp ba'dehu teslim ila'l-mütevelli idüp tescil itdürdükten sonra fevt olsa, Zeyd'ün felsefe ve nücûm ve ekâzib ile meşhûn olan eş'âr ve tevârihe müte'allik olan kitapları dahi vakfda dâhil olmaz. Ol makule kütübün vakfı müte'aref degüldür diyü fetvâ-yı şerife verilmekle...[106]

105 *Râşid Tarihi* IV, s. 284. Sun'ullah Efendi, Rebiülevvel 1129 tarihinde Saraya gönderdiği bir arzda sayım işinin tamamlandığını belirtmektedir. (BOA. İbnülemin- Muharrerât-i Hususiye 98).

106 Ahmet Refik, *Âlimler ve Sanatkârlar*, İstanbul 1924, s. 332.

Bu fetvâ tek başına ele alınıp değerlendirildiğinde ortaya izahı güç birtakım meseleler çıkmaktadır. Her şeyden önce "felsefe ve nücûm ve yalanlarla dolu şiir ve tarih" kitaplarının vakfı caiz değilse, bu tarihten önce ve sonra bu tür eserlerin vakfedilerek kütüphane kurulmasına nasıl müsaade edilmiştir? Fetvânın hukukî dayanağı nedir? Bu sağlam bir dayanak mıdır? Bu sorular cevaplandırılmaya çalışıldığında fetvânın ardında başka bir meselenin yattığı görülmektedir. Ancak bu fetvâyı tek başına değerlendiren Adnan Adıvar, Osmanlıların ilim zihniyeti hakkında şu neticeye varmaktadır:

> Bu bize gösteriyor ki felsefe, astronomi hatta tarihe ait eserleri makbul ve mu'teber tutmak şöyle dursun, onların umumî bir kütüphaneye vakfına bile razı olmayan bir zihniyet XVIII. asır ibtidasında hâlâ yaşıyordu.[107]

Adnan Adıvar'ın kitabını yazdığı dönemde, yani 1940'lı yıllarda, Osmanlılar lehine görüş belirtmenin revaçta olmadığını dikkate alarak bu satırları okursak, belki eserin müellifine pek fazla tarizde bulunmamamız gerekebilir. Ancak bu doğrultuda düşüncelerin günümüzde de ifade edilmeye devam edilmesi şaşırtıcıdır. Fatma Müge Göçek aynı konuda şöyle demektedir:

Özel kütüphanelerin halkın kullanımına açıldığı bu dönemde (!) dinî otoriteler kitapların muhtevalarını dikkatle inceliyorlardı. Sadece dinî kitapların vakfedilmesine izin veriliyor (!), diğer konulardaki kitaplar ise koleksiyoncular tarafından satılıyordu.[108]

Bu fetvânın başka araştırıcılar tarafından da aynı şekilde değerlendirilmeye ve Osmanlıların ilim karşısındaki tutumlarını ve bağnazlıklarını ortaya koyan bir örnek olarak tekrarlanmaya devam edildiğini görüyoruz.[109] Aslında Osmanlılarda kütüphaneler İslâm'ın ilk asırlarındaki[110] ve Batı'daki örneklerinin aksine, herhangi bir dinî düşünceyi veya

107 Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1943, s.139.

108 The moment these private libraries were endowed for public use, however, the religous authorities closely scrutinized the contents of the books. Only religous books were permitted to be endowed for public use. The non-religous books were sold out [sic] by Ottoman collectors. Fatma Müge Göçek, *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Oxford, 1987, s. 109

109 S. Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1939, s. 39; Server R. İskit, *Türkiyede Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1939, s. 329-330; Özer Soysal, *Cumhuriyet Öncesi Dönem Türk Kütüphaneciliği*, (Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara Ün. D.T.C.F, 1978), s. 28; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s. 188.

110 R. S. Mackensen'in şu çalışmasında bu hususla ilgili birçok örnek verilmiştir: "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda", *AJSL* c. 51, (1934-1935), s. 93. Bu konuda daha sonraki tarihlerde yapılan önemli çalışmalar şu makalede bulunabilir: Christopher, Melchert, "The Destruction of Books by Traditionists", *al-Qantara* XXXV/1, Madrid 2014, s. 213-231.

politik görüşü yayma çabasında olmamışlardır. Kitap da, elde edilebilirliğinin sınırlı ve okuma-yazma oranının düşük olması dolayısıyla Osmanlı idaresince asırlarca bir tehlike olarak görülmemiştir.[111] Ayrıca dinî ilimlerle ilgili eserlerin hemen hemen hepsinin Arapça oluşu ve bunlardan halkın istifadesinin mümkün olmayışı, Sünnî karakterini XVI. yüzyılda iyice pekiştiren devleti, kütüphane koleksiyonlarındaki bazı kitaplar İslâma aykırı düşünceler ve görüşler içerseler bile, kütüphanelere yönelik herhangi bir kontrol mekanizması geliştirmesini gerekli kılmamıştır.

Şeyhülislâm İsmail Efendi'nin fetvâsını, III. Ahmed'in Şehid Ali Paşa'nın kitaplarıyla ilgili iki hatt-ı hümayûnuyla birlikte değerlendirdiğimizde, bu fetvânın Ali Paşa'nın kitaplarının müsaderesine hukuki bir destek sağlamak gayesiyle verildiği ortaya çıkmaktadır. Hatt-ı hümâyunlardaki bazı ifadeler Ali Paşa'nın bütün kitaplarını sağlığında vakfettiğine dâir bazı ipuçları vermektedir. Fetvâ metnindeki "Zeyd, mâlik olduğum kütüb ilme vakfolsun diyüp ba'dehu teslim ila'l-mütevelli idüb tescil itdürdükten sonra fevt olsa" şeklindeki farazi şart ve hatt-ı hümâyundaki "henüz vakfeylemek üzere haber verdikleri üç ciltte mestur kitapları" cümlesi bize Ali Paşa'nın ölümünden önce bütün kitaplarını vakfetmiş olduğunu düşündürebilirdi. Ancak Ali Paşa'nın şahadetinden sonra da bulunmakta güçlük çekilen vakfiyesinin[112] elimizde bulunan kopyeleri, kitapların vakfını bir ihtimal olmaktan çıkarmakta, vakıf işleminin yapıldığını kesinlikle ortaya koymaktadır.

Ali Paşa'nın vakfettiği mallar diğerlerinden ayrılırken bugün elimizde bulunan Rumeli Sadareti'ndeki kopye kullanılmıştır:

> Evkâfının kemâ-yenbaği tefrik ve temyizi mümkün olmayup bazıları müphem kalmağla vakfiyesinin ihzâr ve rü'yetine muhtâc olduğu i'lâm olunmağla el-hâletü hazihi Rumili kazaskeri sicillâtından ihrâc olunan mümzâ ve mahtum suret-i vakfiyesi... ol tarafa irsâl olunmağla...[113]

Hatt-ı hümâyunda bahsi geçen bu vakfiyede Ali Paşa'nın bütün kitaplarını vakfettiği açıkça belirtilmektedir. O halde hatt-ı hümâyundaki "henüz vakfeylemek üzere haber virdükleri üç ciltte mestur kitapları" şeklindeki ifadeyi nasıl açıklayabiliriz? Bu, vakfiyede mevcut bir şartı

111 Sadece kızılbaş tehlikesinin devlet için bir tehdit oluşturduğu dönemlerde muhtelif yollardan Anadolu'ya sokulan Râfizî kitaplarının takibata uğradıkları görülüyor. Birkaç örnek için bkz: Saim Savaş, *XVI. Asır'da Anadolu'da Alevilik*, Ankara 2013, s. 102-103, 184-185.

112 "... ve hâlen vakfiye-i ma'mulun-bihâsı bu tarafta mevcud olmamağla adamlarından tecessüs olundukta vakfiyesi İstanbul'da hazine odasında olduğu haber alınup", A. Refik, *Âlimler ve Sanatkârlar*, s. 331.

113 *Âlimler ve San'atkârlar*, s. 333; Ahmed Refik, *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930, s. 57.

bir bakıma gizlemeye çalışmak değil midir? Öyle anlaşılıyor ki başlangıçta kitapların vakfedildiği konusunda bir tereddüt oluşmuştur. Ancak evâhir-i Rebülevvel 1129 (Şubat 1717) tarihinde Âsitâne kaimmakâmı Vezir Mehmed Paşa'ya yazılan hükümde "vezir-i a'zam-ı sâbık müteveffâ Ali Paşa'nın zamân-ı hayâtında vakfeylediği kitaplarından..." denildiğine göre[114] daha sonra kitapların vakfiyeti ortaya çıkınca belirli konudaki kitapların vakfının câiz olmadığına dâir fetvâ alma zarureti doğmuştur.

Her iki hatt-ı hümâyunun muhtevasının ve vakfiyelerin incelenmesi bize Ali Paşa'nın sağlığında Şehzâdebaşı'ndaki kütüphanesine koyamadığı fakat vakfeylemiş olduğu değerli kitaplarının saray kütüphanesine kazandırılabilmesi için vakıfla ilgili hukuki bir kaideden yararlanılmaya çalışıldığını göstermektedir. Aslında dayanılmaya çalışılan hukuki kaide de pek sağlam gözükmemektedir. Şeyhülislâm Ebu İshak İsmail Efendi her ne kadar "ol makule kütübün vakfı mütearef degüldür" demekteyse de, vakıfla ilgili görüşler arasında kitap vakfının örfen caiz olduğu belirtilmekte ve kitaplar arasında da bir ayırım yapılmamaktadır.[115]

Gerçekten de tarih, edebiyat, felsefe ve nücûmla ilgili kitapların vakfı caiz olmasaydı, bu tarihe kadar kurulan kütüphanelerde bu türden eserlere yer verilmemesi gerekirdi. Bu tarihe kadar kurulmuş vakıf kütüphanelerinin kataloglarının edebiyat, tarih, ilm-i nücûm ve kelâm bölümlerinde yüzlerce eserin sıralandığı görülmektedir. Şehid Ali Paşa'nın sağlığında Vefa'daki kütüphanesine koyduğu kitaplar arasında da çok sayıda tarih, edebiyat, felsefe ve astronomi konulu kitap bulunmaktadır. Ayrıca Fâtih'in külliyesinde kurduğu kütüphanede *Tarih-i Cengiz Han,* Türkçe ve Farsça şiirleri ihtiva eden *Külliyat-ı Kabûlî,* ilm-i nücûm ve ilm-i hikmete dâir eserler mevcuttur.[116] Peremeciler Kethüdası Mahmud'un Cihangir Câmii'ne 1002 (1593-1594) tarihinde vakfettiği kitaplar arasında ise mecazi aşkı konu alan Türkçe mesneviler, hurafelerle dolu dinî hikayeler ve rüya tabirleri vardır.[117] Kaçanikli Mehmed Paşa'nın Üsküp'teki türbesinde 1017 (1608)[118] kurduğu kütüphanede de iki *Yusuf ile Züleyha* hikâyesi,

114 BOA. Mühimme Defteri 125, s. 186.

115 Muhammed Abdullah el-Kebisi, *Ahkâmu'l-Vakf fi'ş-Şeriati'l-İslamiyye,* Bağdad 1977, s. 371.

116 TSA. D. 9559.

117 ŞS. Galata Mahkemesi 17, s. 187-188.

118 Hasan Kaleşi ve Mehmed Mehmedovski, *Tri Vakufnami na Kacanikli Mehmed Paşa,* Skopje 1958, s. 20-21; E.H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya,* III. cilt 3. kitap, İstanbul 1981, s. 259; BOA. Ruus 78, s. 157. Mehmed Paşa, türbesine koyduğu 50 cilt kitaptan aynı yerde yaptırdığı zâviyedeki sûfilerin yararlanmasını ve bu kitapların zâviye dışına çıkarılmamasını istemektedir. Vakfiyenin metni için bkz: Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Vakıf ve İktisat, İktisat ile İlgili Vakıf Belgeleri ve Vakıf İktisadi Teşekkülleri,* Ankara 2014, s. 21-30.

Ebu Müslim Destanı, Kahraman-ı Katil Kıssası, Şâh u Gedâ mesnevisi ve *Aşık Çelebi Tezkiresi* gibi din dışı eserler bulunmaktadır.

Hatt-ı hümâyunlar incelendiğinde vakfı caiz görülmeyen bu kitapların önemli bir bölümünün saraya gönderilmesinin bir kısmının ayrılmasının, bir kısmının da satılmasının istendiği görülmektedir:

> Kitap defterinde işaret olduğu üzere ancak bu hazinede mim vaz' olunan... cild kitapların aynı bu tarafa ve yine bu hazineden sâir ğâyet mümtâz ve bi-nazir olan kütübün defterin rikâb-ı hümâyunuma irsâl ve defter olunanı bir hoşça hıfz ve ma'adâsını sâir kitâp ile ma'an dikkat ve taharri olunarak değer bahâlarıyla füruht ve kıymetlerinden hâsıl olan semenlerin âsitâne-i sa'adetde bâb-ı hümâyûnuma teslim ve vech-i meşruh üzere...[119]

İslâm hukukuna göre vakfı câiz olmayan şeylerin satışının da câiz olmaması gerekirdi. Dolayısıyla vakıf muâmelesinde kitap nevine bağlı olarak bir ayırım yapmak ve dinî ilimlere ait olmayan eserlerin vakfını câiz görmemek şer'î bir zaruretten ziyâde maslahat icabı olmalıdır. Satılmak üzere ayrılan kitaplarla ilgili olarak yapılan işlemi de 6 Zilhicce 1131 (20 Ekim 1719) tarihli bir belgede bulmaktayız. Padişahın fermânına uyarak Mirahur Mehmed Beğ, maliye tezkirecisi, Mukayyid Ahmed Efendi ve birkaç sahaftan oluşan bir heyet, mezkûr kitapların fiyatlarını takdir ve tahmin edip bir liste hazırlamışlardır.[120]

Dikkati çeken diğer bir husus da, bu tür kitapların vakfedilemeyeceğine dâir fetvâ alan III. Ahmed'in, bu hadiseden üç yıl sonra kurduğu saray kütüphanesinde (1132/1719) tarih, edebiyat, felsefe ve nücûm dallarında eserlere yer vermesidir.[121] Bu tezadı, herhalde III. Ahmed'in kısa bir süre içinde görüşlerinin değiştiği şeklinde izah etmek mümkün olamaz.

Netice olarak, Şehid Ali Paşa'nın ölümünden önce kitaplarını İstanbul'da kurduğu üç kütüphaneye vakfettiğini, ancak ölümünden sonra diğer mallarıyla birlikte müsadere edilen, henüz kütüphanesine koymadığı kitaplarının vakfedilmiş olduğu ortaya çıkınca, hukuki mesnedi pek de kuvvetli olmayan bir fetvâya dayanılarak kütüphanesine konulmayıp müsadere edildiğini ve bu konuyla ilgili olarak alınan fetvânın da Osmanlıların ilme karşı olan menfi tutumlarını gösteren bir belge olarak değerlendirilemeyeceğini söyleyebiliriz.

119 Ahmed Refik, *Âlimler ve San'atkârlar,* s. 334; Ahmed Refik, *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200),* İstanbul 1930, s. 58.

120 BOA, DBŞM. MHF. 15/5.

121 Ahmet Refik de, III. Ahmed döneminde tercüme edilen tarih kitaplarından bahsederken, "Yedi sekiz sene evvel vakfiyetleri ğayr-ı câiz addedilen tarih kitapları, devrin ulemâsı tarafından hürmetle tercüme olundu" demesi de bu çelişkili tutuma işaret eder. *a.g.e.* s. 336.

Şehid Ali Paşa Medine'de de bir dârülhadis ve kütüphane yaptırmaya teşebbüs etmişse de ani ölümü dolayısıyla bu arzusunu gerçekleştirememiştir.[122]

Ali Paşa'nın şehadetinden sonra rikâb-ı hümâyun kaymakamı ve daha sonra da sadrazam olan Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, Avusturya ile sürmekte olan harbin devamının Osmanlı Devleti'nin aleyhine olacağını düşündüğünden, Avusturya ile anlaşmaya çalıştı ve 22 Şaban 1130'da (21 Temmuz 1718) İngiltere ve Hollanda elçilerinin de gayretleriyle, Pasarofça'da bir sulh antlaşması imzaladı.[123] İbrahim Paşa, Pasarofça Antlaşması'ndan sonra kaybedilen toprakları geri almak için yeni seferler peşinde koşmayıp, devrin padişahı III. Ahmed'i de ikna ederek içtimai ve iktisadi meselelerle, memleketin imarıyla uğraştı.[124] Kültür sahasında da bazı önemli teşebbüslerde bulunuldu. Yabancı dilde yazılmış kaynakları Türkçeye kazandırmak için bir komisyon teşkili ve matbaanın kuruluşu bu devrede gerçekleştirildi. Kütüphanecilik alanında da dikkate değer gelişmeler kaydedildi.[125]

III. Ahmed'in saltanatı yıllarına kadar, sarayda çeşitli kaynaklardan sağlanmış[126] binlerce kitap birikmişti. Padişahlar ve yakınlarının kurdukları kütüphanelerin koleksiyonları genellikle hazinede toplanan bu kitaplarla oluşturuluyordu.[127] III. Ahmed, sarayın değişik bölümlerinde ve hazinede bulunan kitapların kullanılması ve korunması için daha önce yapılan düzenlemeleri[128] yeterli görmediğinden, Topkapı Sarayı'nda yeni

122 Medine-i Münevvere kadısı ve Şeyhülharem-i Nebevî'ye yazılan Evâsıt-i Rebiülahir 1128 (Mart 1716) tarihli hüküm: BOA. Mühimme-i Mısır, 1, s. 97b. Şehid Ali Paşa'nın gönderdiği inşaat malzemesi ölümünden sonra Mekke ve Medine'deki vakıf eserlerin tamirinde kullanılmıştır. Bkz: BOA. Mühimme-i Mısır 1, s. 136b.

123 Münir Aktepe, "Nevşehirli İbrahim Paşa", *İA.* IX, s. 235.

124 Münir Aktepe, "Nevşehirli İbrahim Paşa", *İA.* IX, s. 235.

125 Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman*, c. XIV (J. J. Hellert tercümesi), Paris 1836, s. 194.

126 İ. Baykal, "Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplıkları", *Güzel Sanatlar* VI, İstanbul 1949, s. 76.

127 Saray kütüphanesinden, Sultanlar tarafından yeni kurulan vakıf kütüphanelerine önemli miktarda kitap temini dışında zaman zaman diğer bazı kütüphanelere de bazı kitaplar gönderilmekteydi. 969 (1561), 1062 (1652) ve 1012-1015 (1603-1606) tarihlerinde gönderilen bazı kitaplar için bkz: TSA. E. 861/1; TSA. D. 4155; TSA. E. 861/1 ve 5.

128 Bu konudaki bazı vesikalar için bkz. TSA. D. 8228; E. 861/11-12. Bazı belgelerden anlaşıldığına göre özellikle de müsadere yoluyla saraya intikal eden kitaplar sarayın çeşitli bölümlerindeki dolaplarda bütünlükleri bozulmadan muhafaza edilmekteydi. Bkz: TSA. E. 861/5. Ancak III. Ahmed döneminde gerçekleştirilen farklı koleksiyonları bir mekânda toplama teşebbüsünden sonra da bazı padişahlar sarayda yeni koleksiyonlar oluşturmuşlardır. I. Mahmud, III. Osman ve III. Mustafa'nın vakfı olan kitaplar Hasoda Kütüphanesi (Revân Köşkü), I. Abdülhamid ve III. Selim'in vakfettikleri koleksiyonlar ise Bağdad Köşkü Kütüphanesi olarak anılmaktaydılar. İsmail Baykal, "Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplıkları", *Güzel Sanatlar* VI, İstanbul 1949, s. 79-80; Mustafa Kesbî,

yaptırdığı kütüphane içinde bu kitapların büyük bir bölümünü toplamaya çalıştı. III. Ahmed vakfiyesinin girişinde, kütüphanenin kurulma sebebi şöyle belirtilir:

> Devlet-i 'aliyye-i Osmaniyye'den berü Sarâ-yı cedîd-i sultanî'de gerek temellük ve iştirâ ve gerek Hızâne-i saltanata ithâfına ictirâ olunan bî-nihâyet münakkah ve müzehheb kitap... kadr ü kıymette bir gevher-i nâyâb olup lâkin erbâb-ı kabiliyyet tedâvül ve isti'mâline mecâl bulamamağla bu denlü nusah-ı celîle ve kütüb-i nefîse dolablar zevâyâsında gubâr-beste-i nisyân olup mutala'asına arzumend-i ruhsat ve mutala'asından intifa'a hasret olan müsta'idân ve müstefîdân me'yûs olarak...[129]

Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan vesikalar da, III. Ahmed Kütüphanesi'nin kuruluşu ile ilgili tafsilatlı bilgi verirler: Henüz kütüphanenin temeli atılmadan, kütüphaneye konacak kitapların hazırlanmakta olduğu görülüyor. 1131 Muharrem'inde (Kasım 1718) yapılan bir yazışmaya göre padişahın fermânı üzerine Silahdar Ağa, Hasodabaşı ve Hazinedarbaşı bodrum hazinesinden bazı kitapları çıkarıp hasoda hâfız-ı kütübüne teslim etmişlerdir.[130] Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bir belgeden de, bir yandan da III. Ahmed'in kitaplarının ciltlettirilmekte olduğunu öğreniyoruz.[131]

> Benüm şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü, veliy-yi ni'metim, sebeb-i devletim Padişahım.

İbretnümâ-yı Devlet, yay. haz. Ahmet Öğreten, Ankara 2002, s. 521. Bu koleksiyonların 1246 (1830) tarihli kataloğu için bkz: TSA. D. 500. Bu kütüphaneler dışında sarayda, saray çalışanlarının eğitimi için tesis edilmiş olan küçük koleksiyonlar da vardı: VGMA. 733, s. 89-90; TSA. D. 305. Bu koleksiyonlardan bazılarına hâfız-ı kütüb tayini için yapılmış vakıflar da vardır. Mesela Bîzebân Tavşan Mustafa Ağa 1073 (1662) ve 1076 (1665) tarihli vakfiyeleriyle Saray-ı Cedîd-i Sultanî'deki koleksiyonun muhafazası için günlük bir akçe ücretle iki hâfız-ı kütüb tayin etmiştir: VGMA. 572, s. 75-81. Revân ve Bağdad Köşkü kütüphaneleri için ayrıca bkz: Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği*, c. II, s. 387-393.

129 VGMA. Defter 90, Hazine-i Evkaf-ı Sultan Ahmed Hân-ı sâlis, s. 3.

130 TSA. D. 2362/12, s. 3a-b. Kitaplara basılacak vakıf mührünün hazırlanması dolayısıyla yapılan masraf için bkz: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesine Bir Bakış", *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c. I, İstanbul 1961, s. VII. Büyük bir ihtimalle III. Ahmed'in kütüphanesi için hazırlattığı koleksiyon içerisinde, Şehid Ali Paşa'nın müsadere edilmiş olan kitapları büyük bir yekun oluşturmaktaydı. Bilindiği gibi Şehid Ali Paşa'nın kitaplarının kataloğu dört cilt tutmaktaydı ve bunlardan sadece bir cildindekiler sağlığında Şehzâdebaşı'ndaki kütüphanesine konulmuş diğerleri ise müsâdere edilmişti. Bir ciltte iki binin üzerinde kitap mevcut olduğuna göre diğer üç ciltte de en azından altı bin kitap bulunmaktaydı.

131 BOA. İbnülemin-Hatt-ı Hümâyun 388. Ahmed Refik bu kütüphanedeki kitapların ciltleriyle ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir: "Kitabların bütün cildleri Osmanlı sanatına numune olacak bir zarafette vücuda getirilmişti. Lâle devrinin nezâheti, sanatı, yaldızlı cildlerin nukûş ve ezhârında da kendini göstermişti". *Lâle Devri*, İstanbul 1331, s. 88-89.

Bu mücellid sâirler gibi ehl-i keyf olmayup işine mukayyed bir adamdır. Hemân fermân-ı hümâyûn-ı mülükâneleri buyrulduğu vech üzere onar cild kitap gönderilür, anları itmâm idüp getürdükçe onar onar verilür. Mübârek hatt-ı hümâyûnları geldükte mücellid, hazinedâr kulunuzun yanında imiş. "Bizüm kitapları pahalu pazar itmişsin, şevketlü kudretlü Padişahumun kitâpların yigirmişer paraya yaparsın" diyü ibrâm eyledüm. "Ben Ali Paşa merhuma kırkar paraya yapduğum cümlenin ma'lumudur. Ancak şevketlü Pâdişâhumuzun kitâpların teberrüken yigirmişer paraya yapayım, sonra mahlulden bana birkaç akçe ihsanunuz olsun" diyü yapacak oldı. Heman on cild kitap gönderilsün verelüm.

Saray görevlilerinden biri tarafından yazıldığı anlaşılan bu belgenin üzerinde III. Ahmed'in el yazısıyla şu hatt-ı hümâyun vardır:

On akçe meremmet-i kitâbhânem vazifesin buna verelüm. Bursevî Mehmed istiyor, lâkin, işine mukayyed degüldür. On adet kitap şimdi gönderilsün.

27 Rebiülevvel 1131 (17 Şubat 1719) tarihinde kütüphanenin temeli atılmış ve bu vesile ile dua eden Seferli hocası Abdullah Efendi'ye 190 altın ihsan edilmiştir.[132] Kütüphanenin temelinin atılışı dolayısıyla III. Ahmed'in vezirine yazdığı hatt-ı hümâyun şöyledir:

Benüm Vezirüm,

Bugün Cuma'dan mukaddemce kitâbhâneye bed' olunmuşdur. Hak Ta'alâ itmâmın karîben ihsan eyleye. Mi'mâr Ağa'ya tenbîh eyleyesin yarın gelüp hedmine şuru' eylesün.[133] Baş Muhasebeden kâtibe hâcet var mıdur? Enderun Ağalarınuñ gözleri öñindedür. İçlerinden birine sipariş edeyim mi yohsa kâtib gelmesi münâsib midür? Akçesi Hazîne-i Enderundan virilecegi ma'lumuñ ola[134]

Rebiülâhir ayında ise, temel atmada kullanılan kazmaya kılıf yapmak için harcanan parayı bildiren bir kayıt yapılmıştır.[135] evasıt-ı Cemâzielâhir 1131'de (Nisan 1719) kütüphane binasında kullanılacak mermerlerin temini için Marmara Adası nâibine ve subaşısına bir hüküm gönderilmiştir.[136]

132 TSA. D. 2362/10.

133 Yıkılmasına başlanılacak olan bina II. Selim'in burada yaptırtmış olduğu Havuz Köşkü'dür: "Arz Odası'nın ardında vaki' Sultan Selim Han-ı sâni bina eylediği Havz Bahçesi dimekle maruf sağir bahçe içindeki sâfî mermerden yapılmış havz ve üstü tekne kubbe ve etrafı on iki adet kebîr somâkî direkli köşk hedm ve yerine kitabhâne tarh ve binâ olunmak üzere münâsib görmeğin, hedmine mübâşeret olunup...". Bkz: Mehmet Topal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme, Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 2001, s. 901-902.

134 BOA. A. AMD. 2/74 (Bâb-ı Âsâfî).

135 TSA. D. 2362/9.

136 BOA. Mühimme 127, s. 385.

Aynı yılın sonlarına doğru (Zilkade 1131/Eylül 1719), kütüphane için yapılan bazı masrafların tespit edildiği görülüyor.[137] Kütüphanenin açılışından birkaç gün önce Padişahın, kütüphaneye verilen bir hediye için ihsanda bulunduğu anlaşılmaktadır.[138]

Devrin kadılarından Sadreddin-zâde Telhîsî-zâde Mustafa Efendi, *Cerîde*'sinde, III. Ahmed Kütüphanesi'nin açılışını şöyle bildiriyor:

10 Muharrem 1132 [23 Kasım 1719]

Sa'âdetlü pâdişâh-ı âlem-penâh Has Bağçe'de bir kütüphane ihdâs buyurup, ba'de'l-yevm mahall-i mezbûrda tedrîse fermân buyurmağın Şam pâyesiyle Üsküdar ma'zûlü, Mektubî Selim Efendi ders-i 'âm olub bugün bed' eylemişler.[139]

Kütüphanenin açılışı dolayısıyla yapılan büyük merâsimi ise *Râşid Tarihi*'nde bulmaktayız.[140] Açılış merasiminde, dersiâm tayin edilen Selim Efendi'nin takrir ettiği dersten sonra devrin meşâyihi dualar etmişlerdir.[141] Merasimden sonra da kütüphanenin yapılışında hizmeti geçenlere[142] ve meşâyihe[143] padişah tarafından ihsanda bulunulmuştur.

1132 Safer'inde (Aralık 1719) yapılan bir kayda göre, kütüphanenin inşası için yapılan masraflar Baş Muhasebe'deki defterlerle karşılaştırılmış ve yapılan hesaplara göre, kütüphanenin 19.570 kuruşa mâl olduğu anlaşılmıştır.[144] Daha sonraki tarihlerde yapılan yazışmalarda, kütüphanenin dışına konacak perdelerin ücretinin perdecibaşıya teslim edildiğini,[145] kütüphanenin açılışı için tarih yazan iki kişiye de ihsanda bulunulduğunu[146] görüyoruz. Kütüphanenin III. Ahmed'in hatt-ı hümâyunu[147] ve mührünü taşıyan bir kataloğu da hazırlanmıştır.[148]

137 TSA. D. 2002, s. 2b; D. 2362/2. Kütüphanenin tefrişi dolayısıyla yapılan harcamalar için bkz: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, a.g.m. s. VI.

138 4 Muharrem 1132. Yevm-i mezbûrda Yalı Köşkü'ne biniş olup bir bostancı Kütüphane-i Hümâyun için bir askı top verdikde Silahtar Ağa Kulları ma'rifetiyle ihsan buyurulan: zolata 15 guruş (TSA. D. 2363/12).

139 BOA. Kepeci 7 500, s. 120.

140 *Râşid Tarihi* V, s. 176-177.

141 *Aynı eser*, s. 177.

142 TSA. D. 2184.

143 TSA. D. 2363/12.

144 TSA. D. 2363/10, s. 2b. Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Topkapı Sarayı Kütüphanesine Bir Bakış", F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, s. IX'dan naklen.

145 TSA. D. 2184, s. 14a.

146 TSA. D. 2184 (23 Rebi'ül-evvel 1132); D. 2363/8 (Cemâzielevvel 1132).

147 "İşbu mücelledde tahrir olunan kitapları rızâen li'llâhi ta'âlâ vakf itdüm. Du'a-i hayruma müdâvemet olunup hîn-i teslîmde mühr-i şerîfle memhûr olan kitâbı teslim alalar". TSMK. 3679, s. 1b.

148 Kütüphane ve ilk kataloğu hakkında geniş bilgi için bkz: Salim Aydüz, "Topkapı Sarayı Sultan III. Ahmed Kütüphanesi'ndeki Felsefe/Fen Bilimleriyle İlgili Eserler Üzerine

III. Ahmed Kütüphanesi, vakfiyesinden anlaşıldığına göre, diğer vakıf kütüphanelerinden farklı özelliklere sahiptir. Kütüphane sadece saray mensuplarına açıktır. Personelle ilgili şartlar da, saray teşkilatının işleyişine göre düzenlenmiştir.[149] Ayrıca III. Ahmed'in ve daha sonra gelen padişahların, vakfedilmiş olmalarına rağmen bu koleksiyondaki az da olsa birkaç kitabı hediye ettikleri, bazı kitapları hazineye geri aldıkları veya başka kütüphanelere gönderdikleri görülmektedir.[150]

Aynı yılın Receb ayında (Mayıs 1720), III. Ahmed'in damadı ve sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın, karısı Fatma Sultan'la birlikte yaptırdıkları Şehzâdebaşı'ndaki dârülhadis ve kütüphanenin açıldığını görüyoruz. Râşid, bu açılış dolayısıyla yapılan merasimi de tafsilatıyla vermektedir.[151]

İbrahim Paşa'nın dârülhadis ve kütüphanesi vakfiyesi, kuruluşundan dokuz yıl sonra, Şevval 1141 (Nisan 1729) tarihinde hazırlanmıştır.[152] Vakıfnâmenin bu kadar gecikmesini, İbrahim Paşa'nın Nevşehir'de yaptırmakta olduğu diğer hayır eserlerinin de bitmesini beklemesiyle izah edebiliriz. Kütüphaneye vakfedilen kitapların üzerinde ise, kütüphanenin açılış yılı olan 1132 (1720) tarihi vardır.[153]

Bir Değerlendirme", *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı, Osmanlı'nın İzinde*, c. I, yay. haz. Feridun Emecen ve dgr. İstanbul 2013, s. 201-228.

149 Bir vakıf tahririnden (BOA. EV. HMH. 746, s. 4a) anlaşıldığına göre III. Ahmed'in saraydaki kütüphanesinin kâtib-i kütübü ve birinci hâfız-ı kütübü hazîne görevlilerinden, ikinci hâfız-ı kütübü kilâr, üçüncü hâfız-ı kütübü ise seferli koğuşundan seçilmekteydi.

150 TSMK. 3679. Mesela 1149 (1736) tarihli dört kayıtta *Sahih-i Buhari* ve *Sahih-i Müslim* adlı iki hadis kitabıyla *Şerh-i Mekâsıd* ve *Şerh-i Mevâkıf* adlı kitapların İran'a hediye olarak gönderildiği belirtilmektedir. (s. 7b, 8a, 36a). *Cevheri-i Sıhâh* adlı sözlüğün Türkçe tercümesi olan *Vankulu Lugatı* basıldığında bu kitabın yanına şu kayıt düşülmüştür: Mezkûr kitâb Dârüssaâde Ağası ve Silahdar Yakub Ağa marifetleriyle harem-i şerife teslim olunup yerine bir basma otuz üç satır *Vankulu* vaz' olunmuşdur. Hâlâ basmadır. 1143 (s. 62b). Bazı kitaplar da 1218-1220 (1803-1805) tarihleri arasında Humbarahâne'ye ve Hendesehâne'ye gönderilmiştir. (63a, 84b, 85a, 85b, 86a, 86b, 88b, 89a, 90a, 93a). Birkaç kitabın isimlerinin yanında ise 1139 (1726) tarihinde "Hazine'de kitap dolabına vaz' edildikleri bildirilmektedir. (s. 85b, 87a, 87b, 88a)

151 *Râşid Tarihi* V, s. 207-209. Kurduğu kütüphanelerden ve bazı arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre İbrahim Paşa da, III. Ahmed gibi bir kitap meraklısı idi. Konağının günlük masrafının kaydedildiği bir defterde (BOA. Cevdet-Dahiliye 8797), Paşa için satın alınan muhtelif kitapların fiyatlarını ve adı belirtilmeyen bir tarihin cüzlerini kopye etmekte olan kâtibe ödenen ücretleri bulmaktayız. İbrahim Paşa öldürüldüğünde malları da müsadere edilmişti. Lale Uluç, müsâdere edilen mallarını ihtiva eden listede (TSA. D. 2211/1, s. 7b-11a) dokuz yüz kadar kitabın isminin de yer aldığını söylemekteyse de listede yer alan kitaplar İbrahim Paşa'ya değil Kaptan-ı derya Mustafa Paşa'ya âittir. Bkz: "Ottoman Book Collectors and Illustrated Sixteenth Century Shiraz Manuscripts", *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* no. 87-88, Aix-en-Provence 1999, s. 89.

152 VGMA. 38, s. 87-93

153 Mesela bkz. Süleymaniye Ktp. Damad İbrahim Paşa 500.

İbrahim Paşa'nın vakfiyesi incelendiğinde, kütüphane kadrosunun oldukça geniş olduğu görülür. Dört hâfız-ı kütüb ve bir kâtib-i kütüb dışında bu kütüphaneye bağışlanan Kazasker Sünbül Ali Efendi'nin kitapları için de bir hâfız-ı kütüb tayin edilmiştir.[154] Mücellid olarak görevlendirilen müzehhib Süleyman, bir ferrâş ve bevvâb kütüphanenin diğer personelini teşkil etmektedirler.[155]

Damad İbrahim Paşa'nın, doğum yeri olan Nevşehir'de[156] 1140 (1727-1728) tarihinde yaptırdığı külliyede[157] de bir kütüphane bulunduğu görülmektedir.[158] Kütüphanenin kitâbesindeki manzume, devrin ünlü şâiri Nedim tarafından yazılmıştır.[159] Bu kütüphaneye sadece bir hâfız-ı kütüb tayin edildiğine göre,[160] burada küçük bir kitap koleksiyonu bulunmaktaydı.

III. Ahmed, saray içindeki kütüphanesinden başka bir de, Yeni Câmii'de, Turhan Valide Sultan'ın türbesi yanında bir kütüphane yaptırmıştır. Telhîsîzâde Mustafa Efendi, *Cerîde*'sinde, kütüphanenin inşasına başlanma tarihini 2 Zilhicce 1136 (22 Ağustos 1724) olarak vermektedir.[161] Küçük Çelebi-zâde İsmail Âsım Efendi, III. Ahmed'in daha önce Hatice Turhan Sultan türbesine bazı kitaplar vakfettiğini,[162] fakat türbeye giriş çıkış zor olduğundan bu kitaplardan istifadenin sınırlı olduğunu görünce yeni bir kütüphane

154 VGMA. Defter 39, s. 90. Şinasi Tekin, İbrahim Paşa vakfiyesinin Chester Beatty Kütüphanesi'ndeki orijinal nüshasını inceleyip, dârülhadis ve kütüphane görevlilerini tespit ettikden sonra, personelin maaşlarıyla ilgili bazı karşılaştırmalar yapmıştır."1729 Yılında Vakfedilmiş Bir İstanbul Medresesinin Öğretim ve İdare Kadrosu Hakkında", *Türk Kültürü* VI/71 (1968), 836-839.

155 VGMA. 64, Defter-i Hazine-i Nevşehirli, s. 2-3.

156 Bu şehir daha önce Muşkara adını taşımakta idi. İbrahim Paşa'nın burayı imârından ve yaptırdığı idarî düzenlemelerden sonra Nevşehir adıyla anılmaya başlamıştır. A. Refik, "Damad İbrahim Paşa Zamanında Ürgüp ve Nevşehir", *TTEM* no. 80 (1340), 156-185; Münir Aktepe, "İbrahim Paşa Evkafına Dâir Vesikalar", *TD* XIII, no. 17-18 (1963), 19.

157 Abdullah Kuran, "Orta Anadolu'da Klasik Osmanlı Mimarisi Çağının Sonunda Yapılan İki Külliye", *VD.* IX (1971), 243-247.

158 Kütüphanenin mimârî özellikleri için bkz: H. Sibel Çetinkaya, "Medrese Kütüphanelerine Nevşehir'den İki Örnek", *Sanat Tarihi Dergisi* c. XIV/2, İzmir 2005, s. 2-9.

159 A. Refik, Aynı makale, s. 175. Ahmet Sevgi, "Nedim'in Nevşehir ile İlgili Tarihleri Üzerine", *Yedi İklim,* c. IV, no. 36 (İstanbul 1993), s. 29.

160 VGMA. 64, *Defter-i Nevşehirli, s.* 37.

161 "2 Zilhicce 1136 [22 Ağustos 1724]. Bu esnada İstanbul Valide Türbesi kurbunda bed' olundu mücedded kitâb-hâne binasına." BOA. Kepeci 7500, s. 179.

162 Kütüphanenin Muharrem 1116 (Mayıs 1704) tarihli vakfiyesi ŞS. Rumeli Sadareti 161, s. 19b-25a'da bulunmaktadır. III. Ahmed'in Hatice Turhan Sultan Türbesi'nde kurduğu bu kütüphane ile ilgili 18 Safer 1116 (22 Haziran 1704) tarihli bir ruus kaydından öğrendiğimize göre kütüphanede görevlendirilen dört hâfız-ı kütüb ve bir kâtib-i kütübün maaşları Hatice Turhan Sultan vakfının artan gelirlerinden ödenmekteydi. Bkz: BOA. Divân-i Hümâyun, Ruus no. 1, s. 57.

yaptırdığını nakleder.[163] Kütüphanenin inşası 1137'de (1724-1725) bitmiştir.[164] 1138 (1725-1726) tarihinde düzenlenen vakfiyesine göre, kütüphanede dört hâfız-ı kütüb bulunmaktadır.[165] Kütüphaneye konulan kitapların 15 Receb 1137'de (30 Mart 1725), padişahın emriyle bir kataloğu hazırlanmıştır.[166]

III. Ahmed'in hükümdarlığının Lâle Devri diye anılan bölümünde, İstanbul'daki kütüphane kurma faaliyetlerine ve kültür sahasındaki önemli gelişmelere rağmen, imparatorluğun diğer bölgelerindeki kütüphane kurma çalışmalarında bir yavaşlama görülür.

Bu devrede İstanbul dışında kurulduğunu tespit edebildiğimiz birkaç kütüphane vardır: Köprülüler soyundan gelen Abdullah Paşa b. Şehid Mustafa Paşa'nın Diyarbakır'da yaptırdığı dârülkurrâda (1133/1720-1721) küçük bir kütüphane bulunduğunu vakfiyesindeki kayıtlardan öğrenmekteyiz.[167] Abdullah Paşa Kur'ân-ı Kerîm'i doğru okuma ilimlerine dâir bazı kitaplardan meydana gelen bu küçük koleksiyon için bir hâfız-ı kütüb tayin etmemiş, bu görevin kabiliyetli öğrencilerden birine günlük üç akçe ücretle ek görev olarak verilmesini vakfiyesinde belirtmiştir.[168] Çok küçük bir koleksiyona sahip bu kütüphaneye bir mücellit tayin edilmesi, kitapların sık sık kullanıldıklarından yıprandığını ve medrese öğrencilerinin ders kitaplarını kopye etme yoluyla sağladıklarından yazdıkları nüshaları ciltleyecek bir mücellide ihtiyaç duyduklarını gösterir. Konya'nın Hadim kazasında yaptırılan Ebû Sa'îd Mehmed Hâdimî Külliyesi'nde, Hacı Beşir Ağa bir kütüphane binası inşa ettirmiş ve Ebû Said Hâdimî ve daha sonra

163 *Tarih-i İsmail Âsım Efendi*, İstanbul 1283, s. 250. Ancak vakfiyeden anlaşıldığına göre III. Ahmed bu vakfı yaparken bir kütüphane binası yapmayı planlamış ve türbeye kitaplarını geçici olarak koymuştur:
"Bağçekapusu kurbünde vaki' câmi-i şerîf ve ma'bed-i latîfde bi-tariki'l-emâne vaz' ve ba'dehu inşası musammem olan kitâbhâneye naklolunup..." (ŞS. Rumeli Sadareti 161, s. 19b.)
Bu kütüphaneye âit bir kataloğun başında bu naklin 15 Receb 1137'de (30 Mart 1725) yazılan bir fermândan sonra gerçekleştirildiği belirtilir: "Sultân Ahmed Han b. Sultan Mehmed Han mukaddemâ hasbeten li'llâh vakf buyurdukları kütüb-i nefîse işbu bin yüz otuz yedi sene-i mübârekesinde... Valide Sultan Câmi-i şerîfi hariminde müceddeden binâ ve ihyâ buyurdukları kütüphane-i hümâyuna vaz' olunmak için fermân-i hümâyun..." (Süleyman Ktp. Yazma Bağışlar 2742, s. lb).

164 *Tarih-i İsmail Âsım Efendi*, s. 251.

165 Süleymaniye Ktp. Yeni Câmi 1200, s. 122a.

166 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2742.

167 Köprülü Ktp. Vakfiye no. 5, s. 11a-12b. Bir süre Köprülü Kütüphanesi vakfının mütevelliliğini de yapan Abdullah Paşa'nın 1719 depreminde büyük ölçüde zarar gören bu kütüphanenin tamiri için yaptığı teşebbüslerle ilgili olarak bkz: BOA. İbnülemin, Muharrerat-i Hususiye 76.

168 Köprülü Ktp. Vakfiye no. 5. s. 12a.

da Divân-ı Hümâyun hâcegânından Akovalı Osman Şehdî Efendi de kitaplarını bu kütüphaneye vakfetmişlerdir (1175/1761).[169]

Yine Köprülü ailesinden Numan Paşa'nın Selânik'teki medresesinde[170] ve Fâzıl Ahmed Paşa'nın Kandiye'de yaptırdığı câmide[171] birer kütüphane tesis ettiği görülüyor. Hacı Abdurrahim Efendi'nin Konya'da Zincirli Medrese'de, (1124/1712)[172] Sadrazam Mehmed Paşa'nın 1130'da (1717) Kayseri'nin Erkilet kasabasındaki külliyesinde,[173] Giylânî-zâde Nuri Paşa'nın 1131'de (1719) Hama'da,[174] Muhammed Sun'ullah el-Hâlidî'nin 1133'te (1721) Kudüs'te,[175] İsmail Hakkı Bursevî'nin 1135'te (1723) Bursa'daki câmiinde,[176] Ahmed Çelebi'nin 1140 (1728) tarihinde babasının Antep'de kurduğu medresesinde,[177] Şehid Osman Paşa'nın 1141'de (1729) Niş Kalesi'ndeki câmiinde[178] ve Halep Valisi Osman Paşa'nın 1142

169 Yaşar Sarıkaya, *Abû Sa'îd Muhammad al-Hâdimî (1701-1726)*, Hamburg 2005, s. 156-160; Mustafa Yayla, "Hâdimî, Ebu Sa'îd", *DİA*. XV, s. 25: BOA. Cevdet-Maârif 6969. Osman Şehdî Efendi 2 Rebiülâhir 1175 (31 Ekim 1761) tarihinde düzenlettirdiği vakfiyesiyle önce 340 kitap vakfetmiş, daha sonra da kütüphaneye sekiz kitap göndererek vakfettiği kitap sayısını 348'e çıkarmıştır. Bkz: Konya ŞS. 100, s. 17-28. İzzet Sak, *Şer'iyye Sicillerinde Bulunan Konya Vakfiyeleri*, Konya 2005, s. 79-80'den naklen. Kütüphaneye hâfız-ı kütüb tayini için bkz: Konya ŞS. 91, s. 215.

170 VGMA. 744, s. 393.

171 BOA. Sül. 2918, 12a. Sandito isimli manastırdan câmiye çevrilmiştir. Çevresinde talebe odaları olarak inşa olunmuş on iki oda bulunmaktaydı. Bkz: Ersin Gülsoy, "Osmanlı İdaresinde Kandiye", *Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri (21 Mayıs 2001), Bildiriler*, İstanbul 2002, s. 124-125.

172 VGMA. 580, s. 119. Bu vakfiyeden şu eser vasıtasıyla haberdar oldum: Caner Arabacı, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri (1900-1924)*, Konya 1998, s. 430-433.

173 Ali Rıza Karabulut, *Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesindeki Türkçe, Farsça, Arapça Yazmalar Kataloğu*, Kayseri 1982, s. 17-19; Mehmet Çayırdağ, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri 2001, s. 322-323.

174 Emsem, s. 35.

175 Lawrence I. Conrad, "The Khalidi Library", *Ottoman Jerusalem the Living City: 1517-1917*, hazırlayanlar: Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, London 2000, s. 193; Velid el-Hâlidî, "el-Mektebetü'l-Hâlidiyye fi'l-Kudüs", *Fihrisü Mahtutâti'l-Mektebeti'l-Halidiyye el-Kudüs*, haz. Hızr İbrahim Selâme, Kudüs 2006, s. 26.

176 BOA. MF. KTU. 9/27; Mehmed Ali Ayni, "İsmail Hakkı'ya Dâir Bir Tetkik Hülasası", *DİFM* no. 9, İstanbul 1928, s. 118. "Kütüphaneleri câmi'-i şerîflerinde ve minber ittisalinde ve köşede idi". Hüseyin Vassaf, *Kemâl-nâme-i İsmail Hakkı (Bursevî Biyografisi)*, hazırlayan Murat Yurtsever, Bursa 2000, s. 44-45; Hüseyin Vassaf, *Bursa Hatırası*, yay. haz. Mustafa Kara, Bilal Kemikli, Bursa 2010, s. 95. Hâcegân-ı Divan-ı Hümâyun'dan Abdullah Beyefendi 17 Cemazielahir 1263 tarihli vakfiyesiyle bu kütüphanenin hâfız-ı kütübünün ücretine yıllık 60 kuruş ilave yapmıştır. Bkz: VGMA. 582, s. 427.

177 VGMA. 1966, s. 162-165; Hüseyin Çınar, "Antep Şehrinde XVIII. Yüzyılda Kurulan Medreseler ve Vakıfları", *Cumhuriyetin 75. Yılına Armağan. Gâziantep*, yay. haz. Yusuf Küçükdağ, Gaziantep 1999, s. 177-178.

178 BOA. MAD. 7957; BOA. Ruus 82, s. 128; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, Yugoslavya, III. cilt, 3. kitap, İstanbul 1981, s. 128; İlhan Polat, *Aynı eser*, s. 46.

(1730) yılında Halep'te (Mektebetü'l-Osmaniyye veya Rızâ'iyye)[179] birer kütüphane kurdukları bilinmektedir.

İstanbul'da kurulan büyük kütüphanelerin yanında, bu devrede tesis edildiği tespit edilebilen birkaç küçük kütüphane vardır; Tersane Emini Ahmed Ağa'nın Üsküdar'da Ahmediye'de yaptırdığı külliyede bulunan kütüphane hakkında fazla bilgimiz yoktur.[180] 1139 (1727) tarihli vakfiyesinde sadece kütüphane odasına Şâmî Mehmed Efendi marifetiyle 50 kitap konulduğu bildirilmiştir.[181] III. Ahmed devri vakanüvislerinden Küçük Çelebi-zâde İsmail Asım Efendi, kitaplarından bir kısmını, Molla Gürani mahallesinde kayınpederi Hekimbaşı Ömer Efendi'nin 1126'da (1714) yaptırdığı medresesindeki[182] bir dolaba konulmak üzere vakfetmiştir.[183] Mehmed Emin Efendi'nin 1134 (1722) tarihli vakfiyesiyle kitaplarını Fâtih Câmii'ne,[184] Kemankeş Emir Hoca diye maruf olan Şeyh Abdulkadir Efendi'nin de, Rebiülevvel 1143 (Eylül 1730) tarihinde düzenlediği bir vakfiyeyle kitaplarını Üsküdar'daki Atik Valide Câmii'ne vakfettiği görülüyor.[185] Topkapı'da, Fatma Sultan Mahallesi'nde oturan Rabia

179 VGMA. 731, s. 145-153, 166; Kâmil el-Bâlî el-Halebî eş-şehîr bi'l-Ğazzî, *Kitâbu Nehrü'z-Zeheb fî Tarihi Haleb*, c. 2, neşredenler: Şevki Şa's, Mahmud Fâhûrî, Haleb, 1992, s. 126; Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtutât ve Hazâ'inühâ fi Haleb, *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. I, cüz 1, Kahire, 1955, s. 25-27; Mahmud Haritani, "Fi Haleb, Hazâ'inü Kütübi Âmire ve Ulemâü Abâkire ve Eserü zâlike fi Hareketi't-Tercüme", *Ebhâsü'l-Mu'temeri's-Seneviyyi's-Sâdis li-Tarihi'l-Ulumi İnde'l-Arab*, haz. Halid Magut, Haleb, 1984, s. 95; Selmân Kataye, "el-Mektebâtü fi Haleb", *Âdiyyâtü Haleb*, c. II, Halep 1976, s. 196-198; Meral Bayrak (Ferlibaş), Halep'te XVIII. Yüzyıla Ait Bir Vakıf Örneği: Vezir Osman Paşa Külliyesi", *Türk Kültürü İncelemeleri*, no. 22, İstanbul 2010, s. 27-84. Osman Paşa'nın kütüphanesindeki kitapların 1164/1751 tarihli bir listesi için bkz: BOA. MAD. 5456, s. 315-317. Bu listeden beni haberdar eden değerli meslektaşım İdris Bostan Bey'e teşekkür ederim.

180 İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar, Tarihi I*, İstanbul 1976, s. 88; *İstanbul Ansiklopedisi, c.* I, s. 379.

181 VGMA. 574, s. 11-14. Ahmed Ağa 1135/1722 tarihinde sarayda yapılan bir kitap müzayedesinde çok sayıda kitap almıştır. Muhtemelen bu kitaplar kuracağı kütüphanenin koleksiyonunu oluşturmak gayesiyle alınmıştı. Bkz. TSA. D. 1021. Ahmed Ağa, Yenişehir'deki dârülkurrâsında da 1142 (1729) tarihinde bir kütüphane kurmuştur. Bkz: Ali Emîrî, "Kitâbeler Zayi'âtı", *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 1 (31 Mart 1334), s. 11-12.

182 Kütükoğlu, "Medreseler", s. 61.

183 BOA, Cevdet-Maârif 4804. BOA. MF. KTU. Dosya 7, no. 41. Bu kütüphaneye sonraki tarihlerde de Küçük Çelebi-zâde İsmail Asım Efendi'nin soyundan gelenler birçok kitap vakfetmişlerdir. Bu koleksiyon medresenin harap olması üzerine Beyazıt Umumî Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Bkz: A. Süheyl Ünver, *Hekimbaşı Ömer Efendi, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1955, s. 18-22.

184 ŞS. Rumeli Sadareti 197, s. 42b.

185 ŞS. Üsküdar Mahkemesi 383, s. 58b-59a; Nimet Bayraktar, "Üsküdar Kütüphaneleri", *VD*. XVI (1982), s. 50; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, s. 946-947.

Hatun gurre-i Cemâzielâhir 1124 (6 Temmuz 1712) tarihli vakfiyesiyle[186] 12 kitap ve 50 kuruş vakfetmiş bu kitapların hâfız-ı kütüblüğünü yapacak kimseninin günlük bir akçe olan ücretinin de vakfedilen 50 kuruşun çalıştırılmasıyla elde edilecek gelirden ödenmesini istemiştir.

Bazı araştırmalar ve kayıtlar sayesinde de şâir Nâbî'nin İmrahor'da,[187] Şeyh Murad'ın Eyüp Nişancası'ndaki tekkesinde,[188] ve El-Hac Osman Ağa'nın İzmir'de[189] (1143/1730) birer kütüphane kurduklarından haberdar olmaktayız.

ç. I. Mahmud Devri Kütüphaneleri

Patrona Halil İsyanı'ndan sonra tahta geçen I. Mahmud'un saltanatının ilk yılları, bu isyanın devlet bünyesinde yaptığı tahribatı tamirle ve isyan teşebbüslerini bastırmakla geçti. Daha sonra çıkan İran, Avusturya ve Rusya savaşları birbirini takip etti. Bu yüzden ilme, âlimlere ve sanatkârlara büyük değer veren bu Osmanlı sultanı kültür sahasında Yalova Kâğıt Fabrikası'nın kurulması, matbaanın yeniden faaliyete geçirilmesi gibi bazı önemli faaliyetlerde bulunduysa da büyük çapta yenilikler yapamadı.[190] Fakat açmayı başardığı üç büyük kütüphane

186 ŞS. Bab Mahkemesi 98, s. 68a-b.

187 Mehmet Nermi Haskan, *Aynı eser*, s. 955-956. Merhum Şinasi Akbatu bu kütüphaneyle ilgili olarak bana şu notu vermişti: Nâbî'nin Kütübhânesi: Üsküdar'da İmrahur'dadır. İmrahur'daki şimdiki evlenme binası ötedenberi "Şâir Nâbi'nin kütübhânesi" olarak anılmaktadır. Tonoz kemerli kadîm binadır. Bu hususu teyîd ve tevsî eden bir gazete havâdisi şudur:

> Üsküdar'da Mirahur'da Şâir Nâbî'nin Kütübhânesi'nin meydâne çıkarıldığı ve Emânet bunu [Emânet: İstanbul Belediyesi] bir şehir kütüphanesi yapmağa kara verdiği yazılmışdı. Aldığımız mâlûmâta göre mevzuubahis kütübhâne, bir konağın bahçesinde bulunan tek bir odacıktan ibarettir. Yanında bir de hamam bulunmaktadır. Nâbî'ye âit olduğu zannolunan bu kütübhâneciğin sırf âsâr-ı atikadan olduğu cihetle istimlâki kararlaştırılmıştır. Esâsen vüs'ati itibâriyle de müsâit olmayan bu kütübhânenin umûmî bir kütübhâne ittihazı gayr-ı kabîl-i tasavvurdur. Mehaz: *Son Saat Gazetesi*, 29. XI. 1926. Sayı: 610.

Bu vesileyle Şinasi Bey'i rahmetle anıyorum.

188 Kut-Bayraktar, *Mühürler*, s. 167; Süleymaniye Ktp. Murad Buhari 253, 264, 330. Mustafa Paşa b. Abdurrahman Paşa, 10 Cemâzielâhir 1166 (14 Mart 1753) tarihli vakfiyesiyle tekke kütüphanesinin hâfız-ı kütübüne günlük üç akçe ücret tayin etmiştir: "zâviye-i mezburede mevzu'a olan kütüb-i mevkufeye bir kimesne hâfız-ı kütüb olub mukabelesinde kendüye yevmî üç akçe verile". VGMA. 39, s. 4.

189 M. Münir Aktepe, "İzmir Suları Çeşme ve Sebilleri ile Şadırvanları Hakkında Bir Araştırma", *TD*, no. 30, İstanbul 1976, s. 147-152.

190 Dönemiyle ilgili *Rûznâme*'deki bir kayıttan anlaşıldığına göre I. Mahmud kâğıt fabrikasıyla yakından ilgilenmekteydi ve kâğıt üretimini gerçekleştiren İbrahim Müteferrika'yı huzuruna kabul ederek çeşitli kâğıtların imaliyle ilgili bilgi almış ve kendisini ödüllendirmişti:

ile kütüphanecilik tarihimizde mümtaz bir mevki kazandı.[191] Kitap ve kütüphaneye karşı özel bir ilgisi olan I. Mahmud'un[192] saltanat dönemini, vakıf kütüphanelerinin altın çağı olarak adlandırmak mübalağalı olmaz.[193] Ayasofya, Fâtih ve Galatasaray kütüphaneleri yanında, imparatorluğun en uzak bölgelerindeki kalelerde bile kütüphane kurma teşebbüsüne girişen I. Mahmud'un saltanatı süresince, İstanbul'da ve diğer şehirlerde devlet adamları, âlimler ve başka sınıflardan kimseler tarafından çok sayıda kütüphane kuruldu. Özelde I. Mahmud dönemi ve genelde de XVIII. asır, vakıf kütüphanelerinin tarihinde koleksiyonların zenginleşmesi, müstakil binalara sahip kütüphanelerin yaygınlaşması, buna bağlı olarak kendilerine özgü bir mimariye sahip binalara sahip olmaları ve kütüphanelerin işleyişlerini düzenleyen vakfiyelerin daha detaylı hale gelmesi gibi önemli değişikliklere ve gelişmelere şahitlik etti.

I. Mahmud'un sadrazamlarından Hekimoğlu Ali Paşa'nın, İstanbul'da Davud Paşa'da, 1147'de (1734-1735) yapımı tamamlanan[194] câmiinin yanında bir de kütüphane yaptırdığını görüyoruz. 1151 (1738) tarihinde düzenlenen vakfiyesinden anlaşıldığına göre câmiin ve kütüphanenin

...ve Basmacı İbrahim Efendi, Yalova'da ihdas eylediği kağıd-hânede 'amel eylediği kağıd envâ'ından ityan ve şevketlü efendimize irâ'et ve keyfiyet-i 'amelini tefhîm ve pesendîde-i hümâyun olmakla kendüye bir ceb altun ihsan olunup ve bizzat mükâleme-i şâhâneleriyle mahsûd-i akrân kılındı. Özcan, Özcan, *Kadı Ömer Efendi, Mahmud I. Hakkında 1157/1744-1160/1747 Arası Ruznâme*, Basılmamış mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi 1965, s. 41-42.

191 Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* I, Cambridge 1976, s. 242. Tarihçi Subhi, I. Mahmud'un kurduğu Ayasofya Kütüphanesi'yle eslâfının gerçekleştiremediği bir işi gerçekleştirdiğini belirtir: "...zamân-i yesîrde niçe hayr-i kesîre mazhar u muvaffak olduklarından gayrı bu âna dek eslâf-ı sa'âdet ittisafları *enâra'llahu ta'âlâ berâhinehüm* hazerâtının pîrâye-i sahâyif-i a'mâl ü âsârları olmayan kitâbhâne-i sâmiye binâsıyla ..." . Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi, Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte*, yay. haz. Mesut Aydıner, İstanbul 2007, s. 617.

192 I. Mahmud'un Kastamonu'daki kütüphanelerle ilgili olarak bu şehrin kadısına ve müftüsüne gönderdiği hükümde kitap ve kütüphanelerle ilgili değerlendirmesi şöyledir:

> Din ve dünyanın kıvâm ve nizâmı, ma'ârif ve ulûmun revâc ve intâcı ile olup ve kesb-i hüner ve fezâ'il, cem'-i kütüb ve resâyile mevkûf olmaktan nâşî eslâfdan geçen erbâb-ı hayrât her beldede iktizâsına göre tullâb-ı dirâyet-nisâbın mütâla'a ve intifâ'larıçün fünûn-i şettâdan nice kitâblar vakf ve tesbîl ve bazı kütüphaneler binâ ve tertîb ve hâfız-ı kütübler vaz' ve ta'yîn eylediklerine binâen talebe-i 'ulûm fukarâsı hîn-i hâcetde mütâla'a ve tensîk ile kesb-i meleke-i tedkîk ve tahkîk idegeldikleri emr-i celî olup... BOA. Mühimme no. 152, s. 136.

193 I. Mahmud'un kurduğu kütüphanelere dönemin birçok şâiri tarih düşürmüştür. Bu tarihlerin metni için bkz: Hatice Aynur, "I. Mahmud'un (ö. 1754) Kütüphaneleri ve Tarih Manzumeleri", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, c. I, yay. haz. Hatice Aynur-Bilgin Aydın-Mustafa Birol Ülker, İstanbul 2014, s. 681-734.

194 *Hadika* I, s. 81-82.

oldukça geniş bir personel kadrosu bulunmaktaydı.[195] Kütüphane kadrosuna dahil edilen dersiâm, kütüphanenin işleyişini kontrolle de görevlendirilerek nâzırın görevini de yapmaktaydı. Daha önce ancak birkaç örneği görülebilen "kütüphanede öğretim"in I. Mahmud devrinde, bu kütüphanede de görüldüğü gibi artık kütüphanelerin fonksiyonlarından biri olarak telakki edildiği anlaşılıyor. Şeyh Mehmed Rıza Efendi'nin Cemâzielâhir 1153 (Ağustos 1740) tarihinde oldukça zengin bir koleksiyonu bu kütüphaneye bağışladığını ve kitaplarının bakımı için de ek personel tayin ettiğini görüyoruz.[196]

Cârullah Veliyüddin Efendi 1134 (1722) tarihinde hazırlattırdığı vakfiyesiyle Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin Fâtih'teki medresesinin odalarından birinde bulunan 800 cilt kitabını vakfetmiştir. Vakfiyede kitapların daha sonra yaptırılacak kütüphaneye nakledileceği bildirilmiş ve talebe-i ulûmun kitaplardan ne şekilde yararlanacağı belirtilmiştir.[197] 1147 (1734-1735) tarihinde, Fâtih medreselerinden Ayak Medrese yanında yaptırılan kütüphanenin kapısı, Fâtih Câmii avlusuna açılmaktaydı.[198] Koleksiyonundaki eserlerden ve inşa edildiği yerden anlaşıldığına göre bu kütüphane Fâtih medreseleri talebelerine hizmet etmek için kurulmuştu.[199]

Yakınında bulunan medreselerin öğrencilerinin faydalanması için kurulmuş kütüphanelerden biri de Şeyhülislâm Damad-zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi'nin (ö. 1741) Yavuz Sultan Selim Câmii'nin mahfilinin altında[200] kurduğu kütüphanedir. Vakfiyesi bulunamadığından koleksiyonunun mahiyeti hakkında bir bilgimiz olmayan bu kütüphanenin, ücretli bir hâfız-ı kütübü bulunmaktaydı.[201]

195 VGMA. 736, s. 67-70; Millet Ktp. Feyzullah Efendi 2197. Vazife defteri için bkz: VGMA. 74, s. 8-9; VGMA. 79, s. 3-4.

196 VGMA. 629, s. 37-41.

197 ŞS. Rumeli Sadareti 196, s. 7.

198 *Hadika* I, s. 12; Halil İbrahim Şimşek, *Osmanlı'da Müceddidilik (XII/XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2004, s. 224-225. Carullah Veliyüddin Efendi'nin mezârı da kütüphanesinin bahçesinde bulunmaktaydı. 1151 (1738) tarihli mezâr taşında kendisinden bâni-i kütüphane olarak söz edilmektedir. Bazı araştırmalarda Cârullah Veliyüddin'in Şeyhülislâm Veliyüddin Efendi ile karıştırıldığı görülmektedir. Mesela bkz: Ahmed Abdülmecid Hüreydî, "Veliyüddin Cârullah ve Bernâmicü Kıraatihi", *Annales Islamologiques*, c. XVI, Caire 1980, s. 2.

199 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 138, s. 144. Cemâzielâhir 1151 (Eylül 1738) tarihli ek vakfiyesi için bkz. VGMA. 736, s. 80-81. Bu kütüphane ile ilgili bazı yazışmalar için bkz. BOA. Ruus 64, s. 262; Vakfiyesinin Haremeyni'ş-Şerifeyn evkafına kaydolması ve hâfız-ı kütüb tayinleri için bkz: BOA. D. HMH. 1173/5, s. 15-17.

200 BOA. Cevdet-Maârif 557.

201 BOA. Cevdet-Maârif 5728. Bu kütüphaneyi bir süre sonra evlâdından Mehmed Murad Molla, önce Çarşamba'daki Nakşibendi zâviyesinde tesis ettiği kütüphaneye daha

Muhammed b. Muhammed el-Halilî'nin (ö. 1147/1734) Kudüs'teki Zâviyetü'l-Muhammediye'de kurduğu kütüphane 7.000 ciltlik zengin koleksiyonuyla dikkat çekmektedir.[202] 1139 (1727) tarihli vakfiyesinin sonunda vakfettiği kitapların bir listesi bulunmaktadır.[203] Zengin bir koleksiyona sahip olan bu kütüphaneden ulemâ sınıfından kimseler ödünç alarak da yararlanabilmekteydiler.[204] Muhammed Halilî vakfiyesinde, vakfettiği kitapların hiçbirini; gasbederek, çalarak veya sahiplerini aldatarak edinmediğini belirtmektedir.[205]

III. Ahmed ve I. Mahmud devrinde Dârüssaâde ağalığında bulunan Hacı Beşir Ağa, Cağaloğlu'ndaki külliyesinde, Eyüp'teki dârülhadisinde, Medine ve Ziştovi'deki medreselerinde birer kütüphane kurmuştur.[206] Eyüp'teki mektep, dârülhadis ve kütüphanesinin 1148 (1735) tarihli vakfiyesinde,[207] medresede görevli müderris ve muhaddisin kütüphanedeki verdiği derslere devam eden öğrencilere, günlük beş akçe ücret verilmesini şart koşmaktadır. Dinî ilimlere ilgili küçük bir koleksiyondan meydana gelen bu kütüphanede üç hâfız-ı kütüb ve bir kâtib-i kütüb görevlendirilmişti.[208] Hacı Beşir Ağa, hâfız-ı kütüblerden birinin medrese dışından âlim, fâzıl ve dindar bir kimse olmasını, diğer ikisinin ise medrese öğrencilerinin kabiliyetlileri arasından seçilmesini vakfiyesine şart

sonra da aynı semtte yaptırdığı Murad Molla Kütüphanesi'ne nakletmiştir. Bkz: BOA. Cevdet-Maârif 2821.

202 İsâm Muhammed eş-Şantî, "el-Mektebetü'l-Hâlidiyye fi'l-Kudüs", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 53, no.1, Kahire 2009, s. 102.

203 Kâmil el-Aselî, "Dûrü'l-Kütüb fi'l-Kudüs, *el-Mecelletü'l-Arabiyye li'l-Ma'lûmât*, c. II/1, Tunus 1980, s. 24-25. Vakfiye 1135 [1723] tarihinde hazırlanmış ancak Kadı Siciline 1139 [1726] tarihinde kaydedilmiştir.

204 Kamal J el-Asalî, "The Libraries of Ottoman Jerusalem", *Ottoman Jerusalem the Living City: 1517-1917*, neşre hazırlayanlar: Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, London 2000, s. 288; D. Hamd Ahmed Abdullah Yusuf, *Min Âsârina'l-Arabiyyeti ve'l-İslamiyyeti fi Beyti'l-Makdis*, cüz 2, Kudüs, 2000, s. 470-471; E. Hızır İbrahim Selâme, *et-Türâsü'l-Arabi'l-Mahtût fi Filistin ve Fehârisihi*, Kahire 2001, s. 92.

205 Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Şerefüddin el-Halilî, *Tarihü'l-Kuds ve'l-Halîl*, yay. haz. Muhammed Adnan el-Bahît, Nûfan Recâ es-Sevarye, London 2004, s. 34. Kuruluşundan bir süre sonra Mescid-i Aksa'daki bir odaya nakledilen bu kütüphanenin kitaplarının çoğu, zaman içinde kaybolmuştur. 1967'de İsrail işgalinden sonra kapatılan kütüphane, bu sürede de yağmalanmış ve geri kalan 360 yazma eser 1979 yılında vâkıfın ailesi tarafından Mescid-i Aksa Kütüphanesi'ne bağışlanmıştır. Bkz: İsâm Muhammed eş-Şantî, a.g.m. s. 102; İyâd Halid et-Tıba', "et-Türâsü'l-Arabi'l-Mahtût fi Beyti'l-Makdis", *Buhûsü'l-Mu'temeri'd-Düvelî Havle'l-Kudsî fi'l-'Ahdi'l-'Osmanî*, İstanbul 2012, s. 41-42.

206 Ünlü bir kitapsever olan Hacı Beşir Ağa'nın bu yönü için bkz: Zeren Tanındı, "Bibliophile Aghas (Eunuchs) at Topkapı Sarayı", *Mukarnas*, vol. 21, Leiden 2004, s. 339.

207 VGMA. 736, s. 4.

208 VGMA. 736, s. 4.

olarak koymuştur.[209] Muhtemelen koleksiyondaki kitapların azlığından dolayı, kütüphanede her gün bir hâfız-ı kütübün nöbet tutması istenmektedir.[210]

Rabia Hatun'un, daha önce Ayasofya Câmii'ne vakfettiği kitaplardan, kütüphanenin nâzır ve hâfız-ı kütübü[211] bulunmadığı için istifade edilemediğinden, bu kitaplar 1156 (1743) yılında Hacı Beşir Ağa'nın Eyüp'teki kütüphanesine nakledilerek bu kütüphanede mevcut koleksiyon oldukça zenginleştirilmiştir.[212]

Hacı Beşir Ağa'nın Medine'de yaptırdığı medresesindeki kütüphaneden Işkî Mustafa b. Ömer Kilisî, Medine'yle ilgili eserinde şöyle bahsetmektedir:

> Beşir Ağa merhum bir âli medrese bünyad idüp ve bir a'la kütüphane, cemi'-i ulûmdan kitaplar vaz' olunup[213]

Bazı vakıf kayıtlarında da, Hacı Beşir Ağa'nın Medine'de medresesi yanında bir kütüphanesi olduğu belirtilmektedir.[214] Hacı Beşir Ağa, Hz. Peygamber'in Ravza'sının güneybatısında harab bir halde bulunan bir medreseyi onartmış ve iki katlı olan bu medresenin birinci katında da zengin bir kütüphane kurmuştur (1151/1738).[215] Medine'deki medrese kütüphaneleri arasında zengin koleksiyonuyla ilk sırayı alan bu kütüphanedeki kitaplarla ilgili belgelerde bu hususa işaret eden bir kayıt bulunmamaktadır. Sadece bu kütüphaneye 72 adet kitap konulduğunda Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği'nde Cemâzielâhir 1152 (Eylül 1739) tarihinde tutulan bir kayıt mevcuttur.[216] Bu tarihten bir yıl sonra

209 VGMA. 736, s. 4.

210 VGMA. 736, s. 4.

211 Her ne kadar bu konuyla ilgili vakıf kaydında bu kütüphanenin hâfız-ı kütübü olmadığı zikredilmekteyse de 11 Zilhicce 1140 (19 Temmuz 1728) ve 11 Muharrem 1141 (7 Ağustos 1728) tarihli iki ruus kaydında bu kütüphanenin günlük iki akçe ücret alan bir hâfız-ı kütübü olduğu belirtilmektedir. Bkz: BOA. Ruus 40, s. 347 ve 418.

212 VGMA. 638, s. 187. Nakledilen kitapların listesi için bkz. s. 188 vd.

213 *Ta'tirü Ercai'd-devleti'l-Mecdiyye*, c. III, v. 87a. Üniversite Ktp. TY. 1490. Bu eserin tanıtımı için bkz: İsmail E. Erünsal, "Aşkî Mustafa Efendi ve Medine Tarihine Dâir Eseri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, no. 6, İstanbul 1991, s. 111-125.

214 VGMA. 638, s. 141-142.

215 Abdülbasit Bedr-Mustafa Ammâr Monla, *Mahtutâtu Mektebeti Beşir Ağa bi'l-Medineti'l-Münevvere*, Medine 2001, s. XIII-XV.

216 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 130, s. 267; VGMA. 736, s. 13. "Hacı Beşir Ağa'nın Medine'de yaptırdığı medresede kıraat ve talibine tefhim olunmak üzre vakfettiği kitaplar" başlığı altında 72 kitabın bir listesi verilmektedir. Bu rakam, Hacı Beşir Ağa'nın bir seferde göndermiş olduğu kitap miktarını göstermektedir. Öyle görünüyor ki Hacı Beşir Ağa, kütüphanesine sürekli olarak kitap göndermeye devam etmiştir. Zira II. Mahmud'un emriyle, Medine'de bulunan kitapların bakımını yapmak için Muharrem 1255 (Mart 1839) tarihinde gönderilen mücellid, bu sırada Medine'de bulunan Işkî Mustafa'nın bildirdiğine göre, "Beşir Ağa Medresesi'nden dokuz yüz altmış bir cilt

Reisülküttab İsmail Efendi'nin bu kütüphaneye 18 cilt kitap vakfettiğini görmekteyiz.[217]

Hacı Beşir Ağa'nın Ziştovi'deki medrese ve kütüphanesinin ise bir ihtiyaçtan dolayı ve bu kasaba halkının talepleri üzerine yapıldığı anlaşılmaktadır. Medreseyle ilgili vakıf kaydında bu husus şöyle belirtilir:

> Kasaba-i mezbûre ahâlisinden kırâ'at-i Kur'ân-ı 'azîmü'şşân ve ta'lim-i ulûm-ı şerifeye râğıb ve hevesdârları kesret üzre olup lâkin kasaba-i mezbûrda istifâde ve istinsâh içün mevkûf kütüb ve kütüphane olmaduğu taraflarına inhâ ve istid'â-yı 'inâyet etmeleriyle..[218]

Hacı Beşir Ağa 1158 (1745) tarihinde hazırlattığı bir vakfiyeyle bu kütüphanede görevli hâfız-ı kütübe on akçe, kütüphanenin dershanesinde Kur'ân öğretecek şeyhülkurraya ve faydalı ilimleri öğretecek bir müderrise de yirmişer akçe günlük ücret tayin etmiştir. Medrese ve kütüphanenin kaimmakam-ı mütevelliliğini ise hasbî olarak Ziştovî kasabasında voyvoda olanlar yapacaklardır.[219] Ziştovi'de kurulan dershane ve kütüphaneye 1154 (1741) yılında 98 kitap gönderildiği ve bu kitapların Ziştovi mahkemesinde tescil edildikten sonra hâfız-ı kütüb tayin edilen Abdurrahman Efendi'ye teslim edildiği bu konuda yapılan bir yazışmadan anlaşılmaktadır.[220] Bu kütüphanenin, kuruluşundan altı sene sonra yapılan sayımında, kitapların adları tek tek kaydedilmiş ve koleksiyondan hiçbir kitabın eksilmediği görülmüştür.[221]

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 1146 (1734) tarihli bir vakfiyeden öğrendiğimize göre Beşir Ağa, Bağdat'ta bulunan İmam-ı A'zam Hazretleri'nin âsitânelerine de bir miktar kitap vakfetmiş[222] 1129

kitap tamir ve taslih ve bend-i şiraze" eylemiştir. (*Ta'tir* III, v. 176b). Bu rakam sadece ciltlenen ve tamir edilen kitaplara ait olduğuna göre, bu kütüphanenin mevcudu bir asır içinde binin çok üstüne çıkmış olmalıdır. 1852 Yılında Medine'yi ziyaret eden bir İngiliz seyyahı da, Beşir Ağa Kütüphanesi'nin zengin bir koleksiyona sahip olduğunu söylemektedir (Richard F. Burton, *Personal Narrative of a Pilgramage to el-Medinah and Meccah*, c. II, London 1855, s. 289). Bazı kayıplara rağmen bugün Beşir Ağa koleksiyonunda 1787 kitap mevcuttur. Bkz: Abdülbasit Bedr-Mustafa Ammâr Monla *Mahtutâtu Mektebeti Beşir Ağa bi'l-Medineti'l-Münevvere*, Medine 2001.

217 VGMA. 638, s. 142.

218 VGMA. 19, Defter-i Hazine-i Beşir Ağa, s. 32.

219 İsmet Kayaoğlu, "Beşir Ağa Vakfı", *Belgeler*, c. XI, no. 15, Ankara 1986, s. 84-85.

220 VGMA. 638, s. 142.

221 VGMA. 638, s. 141-142.

222 VGMA. 735, s. 169. Külliyede bulunan medresenin kütüphanesine kuruluş tarihi olan 459'dan (1067) başlayarak çeşitli tarihlerde kitap bağışları yapılmış ve burada değerli eserlerden oluşan bir kütüphane teşekkül etmiştir. İmad Abdüsselâm Ma'ruf, "Evvelü Muhâveletin li-Fehreseti'l-Mahtûtat fi'l-Irak", *el-Mektebetü'l-Arabiye*, no. 1, Bağdad, 1981, s. 14.

(1717) tarihli vakfiyesiyle de Kahire'deki el-Ezher Câmii'nin Türk revakında bulunan kütüphanenin hâfız-ı kütübüne de ücret tayin etmiştir.[223]

Hacı Beşir Ağa'nın, Cağaloğlu'nda da câmi, medrese, zâviye, mektep ve kütüphaneden meydana gelen bir de külliyesi vardır.[224] Câmiin bitişiğinde olan kütüphanenin kapısı câmiye açılmaktadır. 1158 Receb'inde (Temmuz 1745) düzenlenen vakfiyesine göre bu kütüphanede dört hâfız-ı kütüb görev yapmaktaydı.[225] Hacı Beşir Ağa, kütüphanesi için bir bevvâb tayin etmeyip, bu görevi üçüncü hâfız-ı kütübün yapmasını istemiştir.[226] Beşir Ağa'nın kurduğu kütüphaneler arasında en zengin koleksiyona sahip olan bu kütüphane kuruluşundan bir süre sonra, tespit edemediğimiz bir tarihte, hâfız-ı kütüblerinin vakfiyedeki şartlara aykırı olarak beş günlüğüne bazı kitapların kütüphane dışına çıkmasına izin verdiklerinin ve bunun sonucu olarak da bazı kitapların kaybolduğunun tespit edilmesi üzerine, gerekli tedbirleri alabilmek gayesiyle bir süre için kapatılmıştır.[227] Rebiülevvel 1198'de (Ocak 1784) yapılan sayımda, kaybolan 38 kitap tespit edilmiş ve geri kalan 676 kitap hâfız-ı kütüblere teslim edilip yeni düzenlemeler yapıldıktan sonra "bu misillü vücûh-ı hayrı terk birle kütüphane-i mezkûrenin mugâyir-i şart-ı vâkıf sedd ü bendi muvâfık-ı şer'-i şerîf olmamağın" denilerek kütüphane tekrar hizmete açılmıştır.[228]

Hacı Beşir Ağa'nın kurduğu vakıf kütüphanelerinden başka oldukça zengin bir özel kütüphanesi de olduğu anlaşılmaktadır. Öldüğünde sadece Karaağaç'taki hazine odalarında, arasında Kâtib Çelebi'nin elyazısıyla *Cihan-nümâ* adlı eserinin de bulunduğu 150 kadar değerli kitap çıkmıştır.[229]

I. Mahmud'un, İstanbul'da yaptırdığı kütüphaneler arasında Ayasofya Kütüphanesi, gerek mimarisi[230] gerekse de zengin koleksiyonu[231] ve geniş

223 Hamza Abd al-Aziz Badr-Daniel Crecelius, "The Avqaf of al-Hajj Bashir Agha in Cairo", *Annales Islamologiques*, c. 27, Caire 1993, s. 294.

224 Munise Günal, *İstanbul'da Bir XVIII. Yüzyıl Osmanlı Mimarlık Eseri: Beşir Ağa Külliyesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2003.

225 Süleymaniye Ktp. Hacı Beşir Ağa 682, s. 105b-118a.

226 Süleymaniye Ktp. Hacı Beşir Ağa 682, s. 107b.

227 VGMA. 639, s. 128-130.

228 VGMA. 639, s. 129, 149-150.

229 TSA. D. 23, s. 36a-b, 37a.

230 Azâde Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dâir Bir Araştırma", *VD.* VIII (1969), s. 284-286; Ahmet Küçükkalfa, "Ayasofya Kütüphanesi", *İlgi*, yıl 17, sayı 37 (1983), s. 14-17.

231 Tarihçi Subhî'nin naklettiğine göre, kurulduğunda Ayasofya Kütüphanesi'nde 4000 kitap bulunmaktaydı (Subhî, *Tarih*, s. 174b). Bu kütüphaneye ait kataloglar da bu nakli doğrulamaktadır (Süleymaniye Ktp. Ayasofya katalog no. 1 ve 2). *İstanbul Ansiklopedisi*'ndeki (III, s. 1446) "Birinci Sultan Mahmud hicrî 1152'de (1739) binaya bitişik olan ve içinde *otuz bin cild* kitap bulunan kütüphaneyi" şeklindeki cümle bu kütüphanenin koleksiyonunun zenginliğini göstermeye yönelik mübalağalı bir ifadedir.

kadrosuyla dikkati çekmektedir[232] Ayasofya Câmii'nin güney duvarına bitişik olarak iki Türk dönemi takviye payandası arasında inşa edilen kütüphanenin[233] vakfiyesi 1152 Şevval'inde (Ocak 1740) hazırlanmış[234] ve kitapların bir kısmı da aynı yılın Şaban'ında temin edilmişse de,[235] açılış merasimi ancak 24 Muharrem 1153 (21 Nisan 1740) tarihinde yapılabilmiştir. I. Mahmud'un da hazır bulunduğu açılış merasiminde,[236] *Buharî* hatmedilip duası yapılmış, kütüphane müfessir ve muhaddisleri birer açılış dersi vermişler ve Ayasofya vâizinin vaazını takiben dua edilmiştir.[237] I. Mahmud, açılış merasiminden sonra kütüphane görevlilerine ihsanlarda bulunmuştur.

Kütüphanenin açılışı dolayısıyla saray ve devlet erkânından ve ulemâdan bazı kimselerin kitap bağışında bulundukları görülüyor:

> Hazîne-i âmire'de mevcud olandan başka sa'âdetlü Sadrazam, semâhatlü Şeyhülislâm Efendi hazerâtı ve bi'l-cümle kibâr-ı 'ulemâ-yı fihâm ve sâ'ir ricâl-i erkân-ı devlet taraflarından 'ala tarîki'l-ithâf cânib-i hümâyunlarına 'arz ve takdîm olunanlar ile mecmu' dört bin cild kütüb-i nefîse-i bî-hemtâ... vaz' ve ibkâ olunmağla[238]

Kütüphaneye konulan kitapların büyük bir özenle hazırlanmış kataloğunda, I. Mahmud'un bu kütüphaneyi kurmasıyla ilgili bir giriş ve Haremeyn müfettişinin, Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin tasdik mühürleri vardır.[239] Ayasofya Kütüphanesi'nin daha sonraki yıllarda hazırlanmış kataloglarından, kütüphanenin koleksiyonunun gâyet dikkatle korunduğu anlaşılıyor.[240]

Ayasofya Kütüphanesi'nin açılışı halk arasında da akisler yapmıştır. Bu konuyu işleyen bir destanda özellikle kütüphanenin tezyinâtı üzerinde durulmuştur:

232 VGMA. Defter 87, s. 1-2, 28; TSA. E. 1767.
233 Sabahattin Türkoğlu, *Ayasofya'nın Öyküsü*, İzmir 2002, s. 134.
234 VGMA. Kasa no. 47.
235 TSA. D. 1067.
236 Subhî açılışdan bir gün önce yapılan hazırlıkları şöyle anlatır: "Bir gün mukaddem kitâbhâne-i merkûme ve bi'l-cümle etrâfı som ve sırma yasdıklar ve mak'adlar ile döşenüp ve mahall-i merkûmdan kapıya varıncaya etrâf-ı râha perdeler çekilüp her hususu geregi gibi tertib ve tanzim olunduktan sonra" (Subhî, *Tarih*, 174b).
237 *Aynı eser*, s. 175a.
238 Subhî, *Tarih*, s. 174a-b. S. Ünver, hediye edilen kitapları inceleyerek, I. Mahmud'a kitap takdim edenlerin bir listesini hazırlamıştır. Bkz. Süheyl Ünver Arşivi, Ayasofya Dosyası (Süleymaniye Ktp.). Kütüphanenin kuruluşu sırasında bazı devlet adamlarının yaptıkları bağışlar için ayrıca bkz: Günay Kut, "Sultan I. Mahmud Kütüphanesi (Ayasofya Kütüphanesi)", *Osmanlı Devleti'nde Bilim Kültür ve Kütüphaneler*, hazırlayanlar Özlem Bayram ve dgr, Ankara 1999, s. 111-113.
239 Süleymaniye Ktp. Ayasofya katalog no. 1.
240 Süleymaniye Ktp. Ayasofya katalog no. 2, 3.

Âl-i Osman'ın şevketi
Yoktur nazîr-i devleti
Dört köşede medh olunur
Kütüphanenin zîneti
Zîneti dehre saldı fer
Vasfa sezâdır serteser
Ayasofya Câmii'nde
Eyledi bir âlî eser
Muvaffak eyledi Allah
Hayr olur makbul inşâllah
Seyr edip kütüphaneyi
Her gören dedi maşallah[241]

I. Mahmud, Ayasofya Kütüphanesi'ni, açılışından sonra çeşitli vesilelerle ziyaret etmiş ve kütüphane görevlilerine ihsanlarda bulunmuştur: Cemâzielâhir 1153 (Ağustos 1740) tarihinde şadırvan ziyareti dolayısıyla kütüphane mütevellisi, kâtibi ve hâfız-ı kütüblerine[242] 2 Muharrem 1154'te (20 Mart 1741) kütüphane ziyareti dolayısıyla kütüphanedeki hocalara,[243] 1 Rebiülâhir 1154 (16 Haziran 1741) tarihinde de kütüphanedeki *Buhârî* hatmi sebebiyle hâfız-ı kütüblere, mücellid başıya ve mustahfızlara[244] hediyeler verildiğini görüyoruz.

Bir süre sonra düzenlettiği ek vakfiyelerle I. Mahmud kütüphanedeki personel sayısını artırıp görevlilerin ücretlerine zam yapmış ve yaptığı yeni kitap bağışlarıyla da mevcut koleksiyonu zenginleştirmiştir.[245] 1152 (1740)

241 Muhtar Yahya Dağlı, *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mani Katarları*, İstanbul 1948, s. 59-60. "Bina dışarıdan herhangi bir gösterişe sahip olmamakla beraber, câmi içerisindeki tunç parmaklığı, sedirli okuma odası, duvarlarını kaplayan ve herhalde daha eski bir binadan getirilerek, burada ikinci defa kullanılan çok yüksek evsafta XVI-XVII. asra ait çinileri, yaldızlı ve boya nakışlı kitap dolapları ile çok süslü bir eserdir" (Semavi Eyice, "İstanbul, İstanbul'un Tarihî Eserleri", *İA.* V/2, s. 1214/112). Okuma salonunun tezyinatı ve hazine-i kütübün detaylı bir tasviri için ayrıca bkz: Erdem Yücel, "Ayasofya Kitaplığı", *Türkiyemiz*, c. XIV, no. 42, İstanbul 1984, s. 12-17.
242 TSA. D. 1067, s. 8a.
243 TSA. D. 1067, s. 16a.
244 TSA. D. 1067, s. 19a.
245 Sır kâtibi Kadı Ömer Efendi *Rûznâme*sinde 1162 yılının Rebiülâhir'inde (Nisan 1721) yapılan kitap bağışlarıyla ilgili olarak şu kayıt vardır:
Şevketlü kerâmetlü Efendimiz Hazretleri li-muradi'llah neşr-i ulûm-ı dîn ve talebe-i ulûma tahsîl-i kemâl-i yakîn içün nüsah-ı nadireden altmış dokuz cild kütüb Ayasofya-i kebîrde vâki' kitâbhâne-i hümâyûna ihsan-ı hümâyun buyuruldu. Yirmibeşinci yevm-i ahadda Sultan Ahmed Câmii mahall-i kesret-i talebe-i ulûm olmağla ittisâlinde vâki' Kitâbhâne-i hümâyûna nüsah-ı mütedâvile ve nadireden altı yüz cild kütüb ihsan-ı hümâyûn olunup yevm-i mezbûrda teslîm ve vaz' olundu. Kâmuran Bayrak, *Kadı Ömer Efendi, Rûznâme-i Sultan Mahmud Han I (1160/1747-1163/1750)*, Basılmamış mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi 1972, s. 64.

tarihli ilk vakfiyede dört olan hâfız-ı kütüb adedinin, daha sonra altıya çıkarıldığı ve bütün hâfız-ı kütüblerin ücretlerinin artırıldığı görülüyor.[246] Cemâzielâhir 1154 (Ağustos 1741) tarihli vakfiyeyle ise kütüphanede günlük beş akçe ücret alacak bir "buhûrî" görevlendirilmiştir. Buhurînin kullanacağı buhur için de 5 akçe "bahâ-yı buhur" tayin edilmiştir.[247]

Ayasofya Kütüphanesi'nde, daha önce birkaç kütüphanede başlayan "kütüphanede öğretim" yoğunlaşmış ve düzenli bir şekle girmiş olarak devam eder. Mesela kütüphane dersiâmının hangi günlerde, ne zaman, hangi kitapları okutacağı vakfiyeyle önceden tespit edilmiştir.[248] Ayrıca kütüphane şeyhülkurrâsının, muhaddisinin ve dersiâmının derslerine katılacak öğrenciler için de vakfiyede ücret tayin edildiği görülmektedir.[249]

Ayasofya'dan sonra, İstanbul'da aynı yıl içinde iki önemli kütüphanenin kurulduğu görülüyor; Âşir Efendi ve Âtıf Efendi kütüphaneleri. İdareci sınıfından kimseler tarafından kurulup, ulemâ sınıfına mensup çocukları tarafından geliştirilen bu iki kütüphanede, personel rejimi, kütüphanede öğretim ve diğer faaliyetler bakımından Ayasofya Kütüphanesi çizgisinde gelişmeler ve benzerlikler vardır.

Defterdar Âtıf Mustafa Efendi'nin İstanbul Vefâ'da kurduğu kütüphanenin çeşitli tarihlerde düzenlenmiş vakfiyeleri bu kütüphanenin kuruluş safhalarını ve koleksiyonunun nasıl zenginleştiğini göstermektedir. Âtıf Efendi ilk üç vakfiyesinde yapacağı hayır eserleri için gelir kaynakları temin etmek maksadıyla bina, arsa, bağçe vs. gibi bazı gelir kaynakları tahsis etmektedir.[250] Atıf Efendi kitaplarının vakıf işlemini iki aşamada gerçekleştirmiştir. Kitaplarının bir kısmını 25 Muharrem 1153 (22 Nisan 1740),[251] diğer kısmını da gurre-i Rebiülevvel 1154 (17 Mayıs 1741) tarihinde[252] vakfetmiştir. 14 Receb 1154 (25 Eylül 1741) tarihinde de kütüphane binasının vakıf işlemi tamamlanmıştır.[253] Kütüphanenin personeliyle ve işleyişiyle ilgili şartlar ise 28 Receb 1154 (9 Ekim 1741) tarihinde düzenlenen vakfiye ile tespit edilmiştir.[254]

246 VGMA. 639, s. 62. Hâfız-ı kütüb-i hâmis ve sâdisin tayini için bkz: BOA. D. HMH 1216/21 ve 80.

247 VGMA. 638, s. 7.

248 VGMA. Defter 87, s. 2.

249 VGMA. 638, s. 7; VGMA. Defter 87, s. 2-3. Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki bir vesikadan, kütüphanede *Buhârî*'nin de düzenli bir şekilde okunduğunu anlıyoruz: "Ayasofya Kütüphanesi'nde kıra'at olunan *Buhari-i Şerif* için ağa mektubuyla balmumu virilür. Ne kadar olduğu ma'lum olmadığından kaydolunmadı." TSA. E. 174/70.

250 Atıf Efendi Kütüphanesi 2858, s. -26b.

251 VGMA. 735, s. 241-249

252 VGMA. 735, s. 250-256.

253 Atıf Efendi Ktp. 2858, s. 27b-102b, 103a-104b; VGMA. 735, s. 256.

254 Atıf Efendi Ktp. 2858, s. 104b-109a; VGMA. 735, s. 256.

Daha sonraki tarihlerde Âtıf Efendi'nin oğulları Ahmed, Mehmed Emin, Ömer Vahid Efendilerle torunu Abdulkadir Efendi b. Mehmed Efendi'nin babalarının vakfına ek vakıflar yaptıklarını görüyoruz.[255] Cemâzielâhir 1156 (Temmuz 1743) tarihinde düzenlenen bir belgeden de Âtıf Efendi'nin kayınbiraderi, Darbhâne-i Âmire Başkâtibi Hacı Ömer Efendi'nin 1119 (1707) yılında vakfedip ölümüne kadar Soğanağa'daki evinde saklanan kitaplarının hâfız-ı kütübü olan Atıf Efendi-zâde Mehmed Emin Efendi'nin, bu evin başkasına satılması üzerine, Ömer Efendi'nin kitaplarını babasının kütüphanesine naklettiğini anlıyoruz.[256]

Âtıf Efendi Kütüphanesi'nde zengin ve değerli eserlerden meydana gelen bir koleksiyon bulunmasına rağmen,[257] kütüphane kadrosu pek geniş tutulmamıştır. Âtıf Efendi'nin vakfiyesinde üzerinde ısrarla durduğu iki hususdan birincisi tayin ettiği üç hâfız-ı kütübün yeteri kadar ücret almaları ve böylece başka iş yapmak zorunda kalmamaları ikincisi de hâfız-ı kütüblerin kütüphanenin yanında yaptırılan evlerde oturma mecburiyetinde olmalarıdır.[258]

Kütüphane vakfiyesinde günlük 12 akçe ücret alacak bir şeyhülkurrâ tayin edildiği belirtiliyorsa da, kütüphanede düzenli bir eğitim yapılacağını gösteren herhangi bir kayıt vakfiyeye konmamıştır. Fakat XVIII. asır Osmanlı kütüphanelerinin en belirgin özelliklerinden olan "kütüphanede ibadet"e önem verildiği ve bu konuyla da hâfız-ı kütüblerin ilgilenmesinin istendiği görülmektedir.[259]

I. Mahmud devri reisülküttâblarından Mustafa Efendi'nin Belgrad'da bir câmi ve medresesi, Kastamonu ve kazalarında da birçok hayratı vardır.[260] Kastamonu'da tamir ettirip genişlettiği Nasrullah

255 Atıf Efendi Ktp. 2858, s. 109b-134b; VGMA. 735, s. 259-260.

256 Âtıf Efendi Ktp. 2858, s. 118a-133a. Bu vakfiyenin mahkemede tescili için bkz. ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 163, s. 57b-60b.

257 Âtıf Efendi Kütüphanesi'nde birçok yazma eserin tek veya değerli nüshaları bulunmaktadır. Ayrıca müellif hattıyla yazılmış eserler, meşhur âlimler tarafından istinsah edilmiş kitaplar da vardır. Bu kütüphanedeki kıymetli eserlerin bir değerlendirmesi için bkz. Fuad Sezgin, *a.g.m.*, s. 140-144.

258 F. Sezgin *a.g.m.*, s. 137-138. Toderini (II, s. 86) bu kütüphaneden bahsederken, üç hâfız-ı kütübün de kütüphane evlerinde oturduklarını söyler.

259 F. Sezgin, *a.g.m.*, s. 139. Âtıf Efendi'nin oğlu Ömer Vahid Efendi de yaptığı ek vakfiyede üçüncü hâfız-ı kütübün kütüphane'nin açılış ve kapanışında "Allah rızası için el-Fâtiha" demesini istemekte ve bunun karşılığında günde bir akçe ücret alacağını bildirmektedir (Âtıf Efendi Ktp. 2858, s. 133b). Daha sonra yapılan ek vakfiyelerde ise İhlas, Fâtiha, Mevlid okuma, hatim etme gibi hususlara yer verilmiştir. Âtıf Ef. Ktp. 2859, s. 2; 2861/1.

260 VGMA. 738, s. 137; Resmî Ahmed Efendi, *Halifetü'r-Rüesâ*, İstanbul 1269, s. 69.

Kadı Câmii'nin avlusunda bir medrese (Münîre veya Bayraklı medrese) ve bir de kütüphane binası[261] yaptırdığı (1159/1746) bilinmektedir.[262] İstanbul'da kurduğu kütüphane konusunda ise bazı problemler vardır. Mustafa Efendi'nin kitaplarını vakfettiği tarih ile kütüphane binasının inşası tarihi, bazı araştırıcılar tarafından birbirine karıştırılmakta ve kütüphane binasının bizzat Mustafa Efendi tarafından yaptırıldığı ileri sürülmektedir.[263]

Mustafa Efendi'nin elimizde birkaç vakfiyesi bulunmaktadır.[264] Cemâzielâhir 1154 (Ağustos1741) tarihinde düzenlenen vakfiyesinde Mustafa Efendi, Kastamonu'daki medresesine vakfettiği kitaplar dışındaki vakıf mührüyle mühürlü kitaplarının şimdilik Rumeli Hisarı'nda Kayalar adlı yerde yaptırdığı sahilhanede muhafaza edilmesini ve bu kitaplardan, neslinden gelen kimselerin yararlanmasını belirtmekte, eğer nesli kesilecek olursa bu kitapların bir kısmının Belgrad'daki câmiine, diğer kısmının da Kastamonu'nun Göl kasabasındaki mescidine gönderilmesini ve her iki câmide de sekiz akçe günlük ücret alacak birer hâfız-ı kütübün görevlendirilmesini istemektedir. Vakfiyenin devamında ise "bu kitapların konulması için İstanbul'da kendi mülkü olan ve bu vakfiyeyle vakfettiği Bahçekapı yakınındaki taş odaları kütüphane yapmayı düşündüğünü" bildirmektedir.[265]

261 "ve nefs-i Kastamonu'da tevsi' ve tecdîd ettirdiğim Nasrullah Kadı Câmii'nin ve dahilinde müceddeden bina eylediğim kütüphane". Kastamonu ŞS. no. 133, s. 7.

262 VGMA. 738, s. 137-146; Kastamonu ŞS. no. 133, s. 7. *Kastamonu Vakıf Kütüphaneler Hakkındaki* İzahat *Defteri,* sıra no. 5 (Turgut Kut Arşivi); Resmî Ahmed, *Aynı eser*, s. 69. 1229 (1814) tarihinde yapılan bir sayım sonucu hazırlanan kitapların listesi için bkz: Kastamonu ŞS. 85, s. 33-37 ve 1266 (1850) tarihinde yapılan bir sayım sonucu tespit edilen kitapların listesi için bkz: Kastamonu ŞS. 103, s. 26-28. Mustafa Efendi'nin medrese ve kütüphanesinin 1232 (1817), 1233 (1818) ve 1249-1255 (1833-1839) yıllarına ait muhasebe bilançoları için bkz: Kastamonu ŞS. 87, s. 94; Kastamonu ŞS. 88, s. 90-91; Kastamonu ŞS. 101, s. 53-54. Ayrıca bkz: Fazıl Çiftçi, *Kastamonu Câmileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Ankara 1995, s. 22; Ahmet Kankal, *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı),* Ankara 2004, s. 328-329.

263 İsmet Parmaksızoğlu, *Sefinetü'l-Vüzerâ*'ya (İstanbul 1952, s. 4) yazdığı önsözde "esas itibariyle dedesi reisülküttâb Mustafa Efendi tarafından kurulmuş olmakla beraber babası Mustafa Âşir Efendi Kütüphanesi ismiyle maruf olan kütüphaneye..." demektedir. Halid Dener (Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul 1957, s. 36) *Sefinetü'l-Vüzerâ*'yı kaynak göstererek 1154'te, bu kütüphanenin Reisülküttâb Mustafa Efendi tarafından tesis edildiğini söyler. Nail Bayraktar (*İstanbul Ansiklopedisi* II, s. 1154) ve Ş. Emsem (Aynı makale, s. 24) aynı görüşü tekrarlarlar. Virginia H. Aksan ise Mustafa Efendi'nin koleksiyonun bulunduğu binanın bugün mevcut olmadığını söylemektedir (*An Ottoman Statesman in War and Peace*, Leiden 1995, s. 27).

264 VGMA. 738, s.137-146; Kastamonu ŞS. 133, s. 2-19.

265 VGMA. 738, s.137-146; Kastamonu ŞS. 133, s. 2-19.

Mustafa Efendi, ölümünden iki yıl önce hazırlattığı ve birinci vakfiyesinin hukuken geçerliliğini ortadan kaldırdığını belirttiği Safer 1160 (Şubat 1747) tarihli vakfiyesinde ise kütüphane binasını hâlâ yaptıramadığını belirtmektedir.[266] Fakat yapmayı planladığı kütüphanenin 1. dersiâm 2. dersiâm, şeyhülkurrâ ve iki hâfız-ı kütübden meydana gelen kadrosunu bu vakfiyeyle kurup ve şimdilik bunların bir kısmını Vâlide, bir kısmını da Mahmud Paşa Câmii'nde görevlendirmektedir.[267]

İkinci vakfiyeden anlaşıldığı gibi, Mustafa Efendi her ne kadar sağlığında kitaplarını vakfedip, kütüphanesinin kadrosunu kurmuşsa da, kütüphane binasını yaptıramadan ölmüştür. Bu durum oğlu Mustafa Âşir Efendi'nin 1214 (1799) tarihli vakfiyesinin girişinde açıkça belirtilmektedir:

> ... lâkin kütüphane ve dershânenin henüz binâ ve inşasına dest-res olmaksızın evrâk-ı 'ömr-i nâzeninleri şirâze-bend-i hitâm olup...[268]

Mustafa Efendi'nin ikinci vakfiyesine koyduğu şartlardan, 1237 kitap vakfettiği kütüphanesinde,[269] tedrisatı kütüphanenin en önemli fonksiyonu olarak gördüğünü ve kütüphaneyi yanında yaptıracağı dershaneyle bir bütün halinde düşündüğünü anlamaktayız.[270] Bu kütüphanenin kitap koleksiyonu daha sonraki yıllarda Âşir Efendi, Hafîd Efendi ve Kasideci Süleyman Sırrı Efendi'nin yaptıkları vakıflarla zenginleşmiştir.

I. Mahmud, İstanbul'da ikinci kütüphanesini Fâtih Câmii'nin kıble duvarı bitişiğinde kurmuştur. Kütüphaneye ait I. Mahmud devrinde hazırlanan kataloglardan birinde bu kütüphanenin Fâtih Câmii yanında kurulmasının sebebi şöyle açıklanır:

> Mehmed Han câmi-i şerîfi mecma'-ı fuhûl-i 'ulemâ ve menba'-ı ulûm-ı garrâ olmağla...[271]

Kütüphane binasının yapımı kitabesinden anlaşıldığına göre 1155'te (1742) tamamlanmıştır.[272] Ancak kütüphanenin açılışı 8 sene sonra yapılmıştır.

266 "İstanbul'da binâsı menvî ve musammem olup inşaallahu ta'âlâ bundan sonra yapılacak buk'a-yı mahsûsa binâsına muvaffak olur isem.. " VGMA. 738, s. 142.

267 VGMA. 738, s. 142.

268 Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 473, s. 7a-b; VGMA. 738, s. 150.

269 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2738.

270 VGMA. 738, s. 142.

271 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 242, s.

272 Hatice Aynur, "I. Mahmud'un (ö. 1754) Kütüphaneleri ve Tarih Manzumeleri", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, c. I, yay. haz. Hatice Aynur-Bilgin Aydın-Mustafa Birol Ülker, İstanbul 2014, s. 698-701. Fatih Kütüphanesi temas eden çalışmalarda (Mesela bkz: Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 2003, s. 75; Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği*, c. V, s. 98) kitabedeki tarihten dolayı kütüphanenin kuruluş tarihi 1155 (1742) olarak verilir. Ancak 1153 (1740) tarihinde açılan Ayasofya Kütüphanesi'nin açılışından uzun uzadıya söz eden Tarihçi Subhi,

Açılış merasiminde bulunan tarihçi İzzî, 26 Rebiülevvel 1163 (5 Mart 1750) tarihinde büyük bir merasimle açılan kütüphanenin "ol semtin talebe-i 'ulûmunu dahi mesrûr u ihyâ buyurduğunu" nakleder.[273] Padişahın, devlet adamlarının ve önde gelen ulemânın katıldıkları merasim öğle namazının kılınmasından sonra Buhârî hatmiyle başlamış ve daha sonra yapılan dualar, hadis dersi ve vaazla sona ermiştir. Merasimden sonra kütüphane görevlilerine, ulemâya samur kürkler giydirilmiş ve fakirlere ihsanlarda bulunulmuştur.[274]

Kuruluş tarihinde Fâtih Kütüphanesi'nin pek zengin olmadığı görülmektedir. Fakat değişik tarihlerde hazırlanan kataloglardan, I. Mahmud'un bu kütüphaneye de Ayasofya Kütüphanesi'nde olduğu gibi daha sonraki tarihlerde de kitap gönderdiği anlaşılıyor. Mesela 1162 (1749) tarihini taşıyan bir katalogda, her ilim dalından sonra, o bölüme sonradan ilave edilen kitapların listesi verilmektedir.[275] Ayrıca bu koleksiyona dahil edilen Fâtih'in, külliyesinde kurduğu kütüphanenin yanında, câmi içindeki vakfedilmiş dolaplarda bulunan diğer kitaplarla, Şehzâde Mehmed Câmii'ndeki kitaplar da getirilip bu kütüphaneye konulmuştur.[276] XVIII. asrın sonlarına ait bir buyruldu mecmuasında yer alan bir kayıttan öğrendiğimize göre bu yıllarda kütüphanedeki kitap sayısı üç bin altı yüzdür ve 1766 yılında[277] vuku bulan zelzeleden dolayı zarar gören kütüphaneden çıkarılarak tamirat bitinceye kadar, zarar görmeyen medrese odalarından birinde koruma altına alınmıştır.[278] Bütün bu ilavelerin ve yapılan bazı bağışların neticesinde, bu

1155 (1742) yılına ait olayları anlatırken bu kütüphaneye hiç temas etmez. Subhi'nin devamı olan *İzzi Tarihi*'nde 1162 (1749) yılının önemli olaylarından bahsedilirken, Fatih Kütüphanesi'nde, Ayasofya Kütüphanesi'nde gerçekleşen merâsimin bir benzerinin nasıl yapıldığı anlatılır. Fatih Kütüphanesi'ne ait en eski kataloğun 1162 (1749) tarihini taşıması ve bu katalogdan "kadim katalog" şeklinde söz edilmesi de her ne kadar binası 1155 (1742) tarihinde tamamlanmışsa da bu kütüphanenin açılışının 1162'de (1749) gerçekleştirildiğini gösterir.

273 *İzzî Tarihi*, s. 219b.

274 *Aynı eser*, s. 219b-220a.

275 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 242.

276 Bu kitapların yeni yapılan kütüphaneye konulmalarına sebep olarak daha önce bulundukları yerlerde istifade edilememeleri gösterilir: "Sultan Mahmud Han Hazretleri'nin, merhum Sultan Mehmed Han Hazretleri'nin câmi-i şerifinin cidâr-ı kıblesi ittisâlinde binâ buyurdukları kütüphaneye câmi-i merkûmede mevzu' ve mu'attal olmağla mahbesden ıtlâk ve nakl buyurdukları kütüb defteridir." (s. 75b) "ve Şehzâde Sultan Mehmed câmi-i şerîfinde mevzû'a olup intifâ' olunmamağla ol mahall-i münîfe naklolunmak üzre fermân-ı hümâyun buyurdukları kütüb..." (Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 242, s. 135).

277 Orhan Sâkin, *Tarihsel Kaynaklarıyla İstanbul Depremleri*, İstanbul 2002, s. 117.

278 "Sadr-i Rum izzetlü faziletlü efendi hazretleri ve Haremeyn ve Evkaf müfettişleri efendiler ve Sultan Mehmed ve kütüphane evkafları mütevellileri ağalar,

kütüphanenin kitap mevcudu 1248 Rebiülevvel'inde (Temmuz 1832) yapılan bir sayımdan anlaşıldığına göre, müteakip yıllarda 5.500 cilde ulaşmıştır.[279]

Fâtih Kütüphanesi'nin kadrosu, Ayasofya Kütüphanesi'nin kadrosuna nazaran daha dardır. Kütüphane kadrosu içinde süpürücü ve kapıcı olarak görev yapanların dışında altı hâfız-ı kütüb ve bir de kâtib-i kütüb bulunmaktadır. Hiçbir öğretim elemanına kütüphane kadrosu içinde yer verilmemiştir.[280] Bu, öyle gözüküyor ki câmiin etrafında bulunan medreseler dolayısıyla kütüphanede öğretim yapılmaya ihtiyaç duyulmamasından ileri gelmiştir. I. Mahmud, Fâtih Câmii'nde ve medreselerinde sürmekte olan tedrisâta, yeni ve düzenli bir kütüphane kurarak yardımcı olmak istemiştir. Ancak I. Mahmud bu kütüphanede de Ayasofya Kütüphanesi'nde olduğu gibi her ay *Buhari-i Şerif* hatmedilmesini istediğinden kütübhanenin bitişiğinde bir derslik yaptırmış ve 1163 Rebiülâhir'inde (Mart 1750) yapılan bir merasimle bu uygulamayı başlatmıştır.[281]

Süleymaniye Câmii'nde de, Fâtih'tekine benzer bir düzenleme, I. Mahmud ve sadrazamı Köse Mustafa Bâhir Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir.[282] 1165 (1751-1752) yılında, câmi içinde sağ tarafta parmaklıklarla ayrılmış bir bölümde tesis edilen[283] bu kütüphanenin vakfiyesi bulunamadığından,

Merhûm ve mağfurun-leh Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han 'aleyhi'r-rahmeti ve'l-ğufrân hazretlerinin câmi-i şerîfi ittisalinde vâki' kütüphanenin pay kemerleri vuku' bulan zelzele takribiyle halel-pezîr olup kubbeleri müşrif-i karîn-i inhidâm olduğuna binâen derununda mevcud olan üç bin altı yüz kütüb-i nefîsenin bir me'men mahalle vaz'ı münâsib olmağla imdi kütüphane-i merkûme binâ ve ta'mir oluncaya dek yine Sultan Mehmed 'de rahnedâr olmamış medrese otalarından bir bâb ota intihâb ve ma'rifetiniz ile kütüb-i merkûmeyi ihrâc ve ta'dâd ve defterleriyle tatbik ederek ota-i merkûmeye vaz' ve temhîr ve muhâfazasına takayyüd ve ihtimâm eyleyesüz diyü." Ahmed Önal, *18. Yüzyıla Âit Buyruldu Mecmuası (Türk Tarih Kurumu Y. 70-Değerlendirme, Transkripsiyon)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2006, s. 140.

279 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 252; TSA. D. 3310.

280 TSA. E. 1767; VGMA. Defter 87, s. 5-6.

281 Kadı Ömer Efendi'nin *Rûznâme*'sinde bu hadiseyle ilgili şu kayıt vardır:
Ayasofya-i kebîr'de binâ olunan Kitâbhâne-i hümâyûnda beher mâh hatm-i Buharî-i Şerîf etmek üzere kırâ'at-i Buharîye ehil on kimesne ta'yîn ve Buharî-i Şerîf on kıtaya tefrîk olunup tayin olunan füzelâya teslim ve beher mâh hatm-i Buharî oldukça vesile-i iktisâb-ı mesûbât-i cezîle olduğu tab'-i hümâyûn-ı sa'âdetmakrûna ziyâde müstahsen gelmekle Ebü'l-Feth ve'l-meğâzî Sultan Mehmed Han Hazretleri'nin câmi-i şerîf ittisalinde binâ buyurulan Kitâbhane-i hümâyûna mülhak dersiyye binâ ve tertîb-i mezkûr üzre hatm-i Buharî-i Şerif vaz' ve tayin olunup ğurre-i mâh-i mezbûrda kırâ'ata bed' ve iktisâb-i mesûbât-ı cezîleye muvaffak olundu. Kâmuran Bayrak, *Kadı Ömer Efendi, Rûznâme-i Sultan Mahmud Han I (1160/1747-1163/1750)*, Basılmamış mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi 1972, s. 86.

282 *Hadika* I, s. 18: Dener, s. 35.

283 Kadriye Figen Vardar, "Süleymaniye Câmii Kütüphanesi Tunç Şebekesi", *Arkeoloji ve Sanat*, c. 24, no. 111, İstanbul 2002, s. 46-49.

koleksiyonu ve organizasyonu hakkında kesin bilgi edinemiyoruz.[284] Ancak Süleymaniye evkafında 1175 -1256 (1761- 1840) tarihleri arasında görev yapan kişileri gösteren bir vazife defterinde bir hâfız-ı kütüb tayini dolayısıyla yapılan kayıtta vakfiyenin şartlarından birkaçı şöyle zikredilmiştir:

> Haftada iki gün açılmayup ma'ada beher yevm vakt-i subhdan vakt-i asra değin açılup istifade ve istinsaha ve kütüb-i nefîse isti'are tarikiyle kitabhaneden taşra çıkarılmayup bi-nefsihi edâ-i hizmete riâyet şartıyladur[285]

Yine aynı defterden öğrendiğimize göre Süleymaniye Câmii Kütüphanesi'nde beş hâfız-ı kütüb, beş ferrâş bulunmaktaydı.[286]

Galata Saray'ında ilk olarak II. Sultan Bâyezid tarafından kurulan ve çeşitli devirlerde birkaç defa açılıp-kapanan ve III. Ahmed'in hükümdarlığı sırasında yeniden ihyâ edilen Galata Sarayı Mektebi'nde de[287] 1167 (1753-1754) tarihinde I. Mahmud bir kütüphane yaptırmıştır.[288] *Ata Tarihi*'nin verdiği bilgiye göre, daha önce I. Ahmed ve III. Ahmed tarafından Galata Saray'ındaki mektebe, öğrencilerinin istifade etmeleri için bazı kitaplar vakfedilmişti.[289] Anlaşıldığına göre, I. Mahmud, Fâtih ve Süleymaniye kütüphanelerinde olduğu gibi burada da daha önce vakfedilen kitaplarla kendi vakfettiği kitapları bir araya getirip yeni bir kütüphane kurmuştur.

284 Bu konuda yapılan araştırmalarda da kütüphanenin sadece yerinden ve kurucusundan bahsedilir. Bkz. N. Bayrakdar, "İstanbul'daki Vakıf Kütüphaneler ve Süleymaniye Kütüphanesi", *TKDB*. XV/3 (1966), 134-135; Dener, s. 31-35; M. Cunbur, "Kanuni Devrinde Kitap Sanatı, Kütüphaneleri ve Süleymaniye Kütüphanesi", *TKDB*. XVII/3 (1968), s. 139. Bu kütüphanenin 1229 (1814) tarihinde yapılan bir sayım sonucunda hazırlanan kataloğunda (BOA. Evkaf no. 8348; HMH 8346) mezkûr tarihte kütüphanede 939 cilt kitap mevcut olduğu görülmektedir. Dikkat çekici bir husus katalogda I. Mahmud'un vakfettiği kitaplardan bahsedilmeyerek sadece III. Osman'ın vakfettiği belirtilen 137 cilt kitaba yer verilmiş olmasıdır. Muhtemelen Nuruosmaniye'de olduğu gibi bu kütüphanede de koleksiyonda yer alan kitapların üzerindeki I. Mahmud'a ait vakıf kayıtları silinmiştir.

285 BOA. Müteferrik 89, s. 114a.

286 Aynı defter, s. 114a-115b.

287 Fethi İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul 1952 s. 60-61, 267.

288 Sultan Mahmud Han-ı Evvel Hazretleri 1167 tarihinde saray-ı mezbûrun büyük oda mukabilinde bir kütüphane ve bir dershane binâ, yemîn ve yesârına dahi iki çeşme-sâr ihdâsıyla Saray-ı mezbûru yeniden ihyâ buyurdukları esnâda, sene-i mezbûre evâhirinde hitâma resîde olmakla kütüb-i nefîse vaz' ve ders hocası ve hâfız-ı kütübler tayin olundu. Kütüphane-i mezkûrun itmâmına şuarâdan Seyyid Mehmed Hâkim Efendi merhumun söylediği tarihdür:

Hâkimün kad ebda'a't-tarihe satran fe'ktubû

Dâru kütbin kad benâ's-Sultân Mahmûdu'n-nedâ". *Hadikatü'l-Cevâmi'*, c. II, s. 56.

I. Mahmud'un evkafına ait 3 Şaban 1189 (29 Eylül 1775) tarihli bir tamir keşif belgesinde (VGMA. 776, s. 171) kütüphanenin mimarisiyle ilgili detaylı bilgi verilmektedir.

289 *Aynı eser*, s. 114.

Kütüphanenin kuruluşuna sebep olarak da burada bulunan öğrencilerin kitaba şiddetle ihtiyaç duymaları gösterilmiştir.[290]

1168 Muharrem'inde (Ekim 1754) yapılan açılış merasimini tarihçi Vâsıf ayrıntılarıyla vermektedir. Atâ Efendi'nin tarihinde de kütüphanenin organizasyonu hakkında geniş bilgi bulunmaktadır.[291]

Galata Sarayı Kütüphanesi'nin organizasyonu, vakfiyesinden anlaşıldığına göre, diğer vakıf kütüphanelerinden farklı bazı özellikler göstermektedir. Kütüphanenin idaresi, Galata Saray'ının idaresinden sorumlu silahdar ve sarayın ağasına verilmekte, fakat personelin tayini ve değiştirilmesi ile ilgili hususlarda kütüphane mütevellisinin haberdar edilmesi istenmektedir.[292] Kütüphanede görevli üç hâfız-ı kütübün de saraydaki 1. 2. ve 3. odalardan olması şart koşulmaktadır. Ayrıca dersiâm, şeyhülkurrâ ve üç odanın muallimlerinden meydana gelen öğretim kadrosunun da kütüphane personeli arasında yer aldığı görülmektedir.[293]

İstanbul'da kurulan bu büyük kütüphanelerin yanında ilim müesseselerine yapılan kitap bağışları ve daha önceki asırda örnekleri çokça görülen küçük medrese kütüphanelerinin kurulması I. Mahmud devrinde de devam eder. Üsküdar Mahkemesi'nde Rebiülâhir 1147 (Ağustos 1734) tarihinde yapılan bir tescil kaydında Atik Valide Darüşşifâsı ikinci tabibi Mehmed Efendi b. Şeyh Mustafa'nın 15 cilt kitabını Üsküdar'daki Şeyh Câmii'ne vakfettiği belirtilmektedir.[294] Köprülü Hâfız Ahmed Paşa, kitaplarını büyük dedesinin İstanbul'daki kütüphanesine (Köprülü Kütüphanesi) vakfetmiştir (1150/1737).[295] Ahmed Çelebi b. Süleyman, Şaban 1150 (Kasım1737) tarihinde Ahi Çelebi Mahkemesi'ne kaydettirdiği vakfiyesinde 132 kitabını önce kendisine vakfedip, ölümünden sonra da "tâlib-i ilm fukarâsından ehline verile" şartını koymuştur. Fakat kitaplarının nereye konulacağını belirtmemiştir.[296] Defterdâr-ı sâbık Sadullah Efendi de kitaplarını Ayasofya Câmii'nde bir dolaba konulmak

290 Ayasofya Ktp. katalog no. 5, s. 1b.

291 F. İsfendiyaroğlu, adı geçen tarihlerle yerli ve yabancı kaynaklardaki bu kütüphaneyle ilgili bilgileri topladığından, bilinenleri tekrardan kaçınmak için Galata Sarayı Kütüphanesi'nin açılışıyla ilgili fazla tafsilat verilmedi (Bkz. *Aynı eser*, s. 113-121, 267-287). M. Cunbur'un bu kütüphanenin açılışı hakkında yazdığı makale ise *Vasıf Tarihi*'nin bu konuda verdiği bilgilere dayanmaktadır (Bkz. "Onsekizinci Yüzyılda Bir Okul Kütüphanesinin Açılışı", *TKDB*. VIII/1-2 (1960), s. 1-5).

292 VGMA. Defter 87, s. 10.

293 VGMA. Defter 87, s. 9.

294 ŞS. Üsküdar Mahkemesi 389, s. 49b-50a.

295 VGMA. 76, s. 43.

296 ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 78, s. 12-ab.

üzere vakfetmiş (1151/1738 ve 1158/1745) ve iki de hâfız-ı kütüb tayin etmiştir.[297] Şeyh Mustafa Efendi, kitaplarını, neslinin inkırazından sonra Câmi-i Ezher'deki Revâk-ı Şâmî'de bulunan öğrencilerin istifade etmeleri için vakfetmiştir (9 Zilkade 1156/25 Aralık 1743).[298] Halil Efendi b. İbrahim'in 60 adet kitabını 1157 Zilhicce'sinde (Ocak 1745) Feyzullah Efendi Medresesi Kütüphanesi'ne,[299] Fâtih Câmii İmamı Yusuf Efendi'nin de kitaplarını 1163 (1750) tarihinde bu câmideki kütüphaneye[300] bağışladıklarını görmekteyiz. Sadrazam Kethüdası Mehmed Emin Ağa ise *Buhari* ve şerhlerinden oluşan 22 ciltlik bir koleksiyonu Ayasofya Câmii'ndeki I. Mahmud Kütüphanesi'nin dışına yerleştirdiği bir dolaba koymuş ve burada hadis dersi veren muhaddislerin bu kitaplardan caminin içinde veya evlerine götürerek istifade edebileceklerini 21 Ramazan 1176 (5 Nisan 1763) tarihli vakfiyesinde[301] belirtmiştir.

Bu kitap bağışlarından başka Kasapbaşı Mustafa Ağa'nın Fâtih'teki Servili Medresesi'nde,[302] Şeyhülislâm Mirza-zâde Şeyh Mehmed Efendi'nin Üsküdar Sultantepe'de câmiinin mihrap duvarının arkasında 1144 (1731) tarihinde bağımsız olarak inşa ettirdiği binada,[303] Osman Efendi'nin Atina'da Fethiyye Câmii yakınında bina ettiği medresesinde (1153/1740),[304] Şeyh Ahmed Efendi b. Şaban'ın Selanik'te, Saray-ı Atik Mahallesi'ndeki zâviyesinde (1154/1741)[305] Şeyhülislâm Ebezâde Abdullah Efendi'nin kızı Sâliha Hanım'ın Karagümrük'te, Mesih Paşa Mahallesi'ndeki mektebinde (1166/1753),[306] Sadrazam Kethüdası Şerif Halil Efendi'nin de

297 VGMA. 740, s. 131-137 ve 147-151; BOA. Cevdet-Maârif 6775.

298 ŞS. Kasım Paşa Mahkemesi 19, s. 240-241.

299 ŞS. Balat Mahkemesi 44, s. 44a-54b.

300 ŞS. Rumeli Sadareti 250, s. 26a-27b.

301 VGMA. 626, s. 702

302 Dener, s. 63.

303 İbrahim Hakkı Konyalı, *Aynı eser* II, s. 403; Behçet Ünsal, "Türk Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mi'mari Yöntemi", *VD.* XVIII (1984), s. 102-103; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, s. 947-948; M. Baha Tanman, "Mirzazâde Câmii ve Kütüphanesi", *DBİA.* V (1994), s. 475; H. Sibel Ünalan, "Üsküdar'da Kütüphane Mimarisi", *Sanat Tarihi Dergisi* XIX/2 (2010), s. 59-60.

304 VGMA. Kasa 157.

305 VGMA. 743, s. 392.

306 VGMA. 6, s. 506; VGMA. 626, s. 532-535. Bu kütüphane her ne kadar Sâliha Hanım'a izafeten adlandırılıyorsa da aslında kurucusu kocası şeyhülislâm Ak Mahmud Efendizâde es-Seyyid Mehmed Zeyni Efendi'dir. Sâliha Hanım, kocasının bırakmış olduğu bir miktar parayla mekteb ve dershane yaptırmış ve satın aldığı 162 kitapla da bir kütüphane kurmuştur. Vakfiyesinden anlaşıldığına göre bu vasiyet yoluyla kurulmuş bir kütüphanedir. (Bkz. VGMA. 626, s. 532). Müderris Şevki Hüseyin Efendi istinsah ettiği onar cüzden oluşan sekiz ciltlik *Tibyan Tefsiri*'ni 1201 (1787) tarihinde bu kütüphaneye vakfetmiştir. VGMA. 626, s. 286.

Cerrahpaşa'da yaptırdığı câmi ve medresede (1157/1744),[307] Solakbaşı Mehmed Ağa b. Hasan'ın Divane Ali Mahallesi'nde yaptırdığı câminin altındaki bir odada (1173/1760)[308] ve Koca Reis Mustafa Efendi'nin Şeyh Ferhad Mahallesi'ndeki dârülhadisinde (1170/1757)[309] birer kütüphane kurdukları bilinmektedir.

Yine bu devirde, başta devrin padişahı I. Mahmud olmak üzere, devlet erkânı, ulemâ ve diğer sınıflara mensup kimseler, imparatorluğun bazı bölgelerinde, genellikle öğretim kurumlarında veya yakınlarında birçok kütüphane kurmuşlardır. Süleyman Paşa el-Azm'ın Şam'daki medresesinde (1150/1737),[310] Zehrî Ahmed b. Şa'ban'ın Selanik'teki zâviyesinde (1741),[311] Hıfzı-zâde Osman Faik Efendi'nin Amasya'da Burma Minare Câmii içinde (1147/1734),[312] Ömer Efendi b. Ramazan'ın Humus'taki medresesinde (1150/1738),[313] Müftü Abdullah Efendi'nin Kütahya'da Ulucâmii ittisalinde (1737),[314] Çavuş Mustafa Ağa'nın Belgrad'da, medresesi yanında (1149/1736),[315] Cihan-zâde el-Hac Mehmed Ağa'nın Aydın Güzelhisarı'nda Ramazan Paşa Mahallesi'ndeki medresesinde (1149/1736)[316], oğlu Cihanzâde Abdülaziz Efendi'nin aynı şehirde Köprülü Mahallesi'ndeki medresesinde (1168/1754),[317] Hacı Mustafa Efendi ve Şeyh Habib'in İskilip'te (1150/1737-1738),[318] Damad Süleyman Ağa'nın Urfa'da (1150/1737-1738),[319] Halil Efendi'nin Mostar'da Pervane Câmii'nde (1737),[320] Bâbu's-saâde Ağası Ahmed Ağa'nın, Bugoyna'daki mektebinde (Muharrem 1151/

307 VGMA. 737, s. 116-119.

308 VGMA. 626, s. 639.

309 Kısmet-i Askeriyye 180, s. 100b-101a.

310 Bu medresedeki kitaplar Midhat Paşa'nın Suriye valiliği sırasında 1296 (1879) yılında Zâhiriyye Medresesi'nde kurulan kütüphaneye nakledilmiştir. Bkz: eş-Şeyh Abdülkadir Bedran, *Münâdemetü'l-Etlâl ve Müsâmeretü'l-Hayâl*, Dımaşk 1986, s. 120-121. Richard Van Leeuven, *Wakfs and Urban Structures*, Leiden 1999, s. 128-129.

311 Vakfiyesi için bkz: VGMA. Haremeyn X, s. 292-293. Bahaeddin Yediyıldız, *Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, Ankara 2003, s. 225 ve 389'dan naklen.

312 *Amasya Tarihi*, c. I, s. 262. Kütüphane câmiden geçişi bulunan türbenin üst katında bulunmaktaydı. Bkz: Semavi Eyice, "Burmalı Minare Câmii ve Türbesi", *DİA.* VI, s. 444-445.

313 VGMA. 578, s. 213.

314 Ara Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi, Bir Deneme", *Kütahya*, İstanbul 1981-1982, s. 303-304.

315 İlhan Polat, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Yugoslavya'da Kurulan Türk Kütüphaneleri*, (D.T.C.F. Bitirme tezi, Ankara 1969), s. 39.

316 Cihan-zâde Mehmed Ağa'nın vakfiyesiyle vakıflarına yapılan ekler, yer ve tarih belirtilmeden basılmıştır. Kütüphanesi için bkz. s. 34. Ayrıca bkz. VGMA. 736, s. 27-39.

317 VGMA. 739, s. 101-102.

318 Emsem, s. 29. A. Recai Akalan (v.d), *Tarihten Günümüze İskilip*, İskilip t.y. s. 82.

319 Emsem, s. 30.

320 Lamija Hadziosmanoviç, *Aynı eser*, s. 75.

Nisan 1738),[321] Mustafa Efendi b. el-Hac Hüseyin'in İzmir'in Kasap Hızır Mahallesi'ndeki medresesinde (1152/1739),[322] Aydın Bozdoğan Mukataası Voyvodosu Mehmed Ağa'nın Bozdoğan'daki medresesinde (1157/1744),[323] Emir İmam Abdülatif Efendi'nin Amasya'da Sultan Bâyezid Mektebi karşısında (1159),[324] Rakka Valisi Ahmed Paşa'nın Ruha'da (Urfa) medresesi (Rıdvaniye Medresesi) yanında (1159/1746),[325] Bedel-zâde Ahmed Ağa'nın İzmir'deki medresesinde (1159/1746),[326] Yazıcı-zâde İbrahim Paşa b. Mustafa'nın Erzurum'da medresesinde (1162/1749),[327] Derviş İsmail Paşa'nın zevcesi Hatice Hanım'ın Arnavud Belgradı'nda kocasının yaptırdığı zâviyenin avlusunda (1162/1749),[328] Kâtip-zâde Ahmed Reşid Efendi'nin İzmir'de Câmi-i Atik Mahallesi'ndeki medresesinde (1163/1750),[329] Hüseyin Beyefendi b. Vezir Mustafa Paşa Bozok kazasının Divanlı köyünde (1163/1750),[330] Filibeli Osman Ağa'nın Filibe'de Câmi-i Kebîr Mahallesi'ndeki medresesinde (1164/1751),[331] Abdülcebbar-zâde Ahmed Paşa'nın Yozgat'ta Temürlü (Demirli) Medresesi'nde (1167/1754),[332] Damad Mehmed Efendi'nin Yenişehir-i Fenâr'da (Teselya Yenişehiri, 1160/1747),[333] es-Seyyid Mustafa Efendi'nin Tokat'ta Ali Paşa Câmii'nde (1165/1752),[334] İzmir Müftüsü Ahmed Said Efendi'nin İzmir'de evinin yanında (1167/1752)[335] ve Ahmed Bey'in Yenice'de (1167/1754)[336]

321 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı* Mimari *Eserleri, Yugoslavya,* III. c. 3. Kitap, İstanbul 1981, s. 76. Vakfiyesi için bkz. VGMA. 624, s. 196-201.

322 VGMA. 736, s. 217-218.

323 VGMA. 737, s. 139-143.

324 *Amasya Tarihi,* c. I, s. 262.

325 VGMA. 737, s. 213. Ahmed Paşa 364 kitaptan oluşan bu koleksiyonunun bakımı ve korunması için günlük 6 akçe ücret alacak bir hâzin-i kütüb tayin etmiştir. Bkz: Mehmet Memiş, "Rızvaniye Câmii ve Külliyesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* c. III, Şanlıurfa 1997, s. 333-334.

326 VGMA. 578, s. 211-212; İzmir ŞS. 7, s. 19.

327 VGMA. 624, s. 49.

328 VGMA. 738, s. 31-32.

329 VGMA. 587, s. 247-251. Oğlu Halil Efendi 375 cilt kitabını 25 Safer 1201 (17 Aralık 1786) tarihli vakfiyesiyle bu kütüphaneye bağışlamıştır. Bkz: VGMA. 608, s. 149-151.

330 VGMA. 624, s. 101.

331 VGMA. 629, s. 445-449.

332 S. Burhan Kapusuzoğlu, "Bozok İlmiye Tarihinde Medreseler, Zâviyeler ve Tekkeler", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı,* Yozgat 2000, s. 377-378; Hakkı Acun, *Bozok Sancağı (Yozgat İli)'nda Türk Mimarisi,* Ankara 2005, s. 277.

333 VGMA. 624, s. 126; BOA. Cevdet-Maârif 2334; BOA. Ruus 80, s. 1001.

334 Ali Açıkel, Abdurrahman Sağırlı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler,* c. I, Tokat 2005, s. 274-275.

335 VGMA. 739, s. 117-127; BOA. Cevdet-Maârif 7340.

336 BOA. MF. KTU. 5/94.

kurdukları kütüphaneler daha önceki asırda kurulan küçük mahallî kütüphanelerin birer devamıdırlar. Bu dönemde Yakova'da kurulmuş olan Hadım Kütüphanesi'nin (1733) kurucusu ise bilinmemektedir.[337] Bazı arşiv kayıtlarından da, Derviş Mustafa Efendi'nin Girit Hanya'da Sultan İbrahim Han Câmii'nde (1167/1754),[338] Moralı Beşir Ağa'nın da Mora'da, Arhos'taki medresesinde (1729'dan önce)[339] birer kütüphane kurdukları anlaşılmaktadır.

Bu devir medrese kütüphanelerinden Halil Efendi b. Ahmed'in Erzurum'daki medresesinde (1160/1747),[340] Es'ad Paşa el-Azm'ın babası İsmail Paşa el-Azm'ın Şam'daki medresesinde (1165/1752),[341] Yeğen Ali Paşa'nın Güzelhisar'da (1166/1753),[342] Mutfak Emini Halil Efendi'nin memleketi Kayseri'de Hunat Hatun Medresesi'nde (1167/1754),[343] Şerif Halil Paşa'nın Şumnu'da (1157/1744)[344] kurdukları kütüphaneler dikkat

337 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya,* III. c. 3. Kitap, İstanbul 1981, s. 314.

338 VGMA. 739, s. 73.

339 Hedda Reindl-Kiel, "The Vakf of Moralı Beşir Ağa in Argos", *Monuments, Patrons, Contexts: Papers on Ottoman Europe Presented to Machiel Kiel,* yay. haz. M. Hartmuth, A. Dilsiz, Leiden 2010, s. 116-122.

340 Halil Efendi 240 cilt kitabını Çukur Mahalle'de Zeynel Câmii'nin yakınında yaptırdığı medresenin kütüphanesine vakfetmiş ve hâfız-ı kütübüne de günlük üç akçe ücret tayin etmiştir. VGMA. 600, s. 183.

341 Salahaddin el-Müneccid, *Kitabu Vakfı Es'ad Paşa el-Azm, Hâkimü Dımaşk,* Beyrut 1980, s. 4-5; Richard Van Leeuwen, *Wakfs and Urban Structures,* Leiden 1999, s. 128; Mühenned Ahmed Sâlim el-Mubayyidîn, *Ehlü'l-Kalem fi'l-Hayâti's-Sekafiyyeti fi Medineti Dımaşk Hilâle'l-Fetreti 1121-1172/1708-1758,* Dımaşk 2005, s. 184. Bu medresedeki kitaplar Midhat Paşa'nın Suriye valiliği sırasında 1296 (1879) yılında Zâhiriyye Medresesi'nde kurulan kütüphaneye nakledilmiştir. Bkz: eş-Şeyh Abdülkadir Bedran, *Münâdemetü'l-Etlâl ve Müsâmeretü'l-Hayâl,* Dımaşk 1986, s. 120-121

342 VGMA. 738, s. 67-70.

343 VGMA. 735, s. 97. Halil Efendi'nin vakfettiği 318 cilt kitabın listesi için bkz: Mehmet Çayırdağ, "Kayseri'de Vakıf Kütüphaneleri ve Matbah Emini Hacı Halil Efendi Kütüphanesi", *VD.* XX (1988), s. 274-282.

344 VGMA. 737, s. 115-119, 135; Osman Keskioğlu, "Bulgaristan'da Bazı Türk Vakıfları ve Abideleri", *VD.* VII (1968), s. 136-137. Aynı müellif, "Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi", *VD.* XIX, Ankara 1985, s. 25-30. *World Survey of Islamic Manuscripts,* hazırlayan Geoffrey Roper, c. I, London 1992, s. 125; Ömer Turan, Mehmet Z. İbrahimgil, *Balkanlardaki Türk Mimarî Eserlerinden Örnekler,* Ankara 2004, s. 194-198. Bu koleksiyondaki eserlerden önemli bir bölümü aynı şehirdeki Solak Sinan'ın kurduğu medrese kütüphanesinden gelmiştir. Bkz: Stoyanka Kenderova, Zorka Ivanova, *From the Collections of Ottoman Libraries in Bulgaria During the 18th-19th Centuries,* Sofia 1999, s. 18-19. Kütüphanenin ihtiva ettiği kitapların bir tahlili için bkz: Orlin Sabev, "Bir Hayrat ve Nostalji Eseri: Şumnu'daki Tombul Camii Külliyesi ve Banisi Şerif Halil Paşa'nın Vakfettiği Kitap Kataloğu", *Enjeux politiques, economiques et militaries en mer noire:XVe-XXIe siécles): etudes à la memoire de Mihail Guboğlu,* yay. haz. Faruk Bilici, Ionel Cândea, Anca Popescu, Braila 2007, s. 557-583. 11 Şubat 1338 (11 Şubat 1922) tarihli bir belgeden

çekici bir özellik taşımazlar. Halebî diye meşhur es-Seyyid Ahmed Tâhâzâde'nin Halep'teki medresesinde (Medresetü'l-Ahmediyye) 3000 ciltten oluşan kütüphanesi zengin koleksiyonu ile dikkat çekmektedir.[345] Bağdat ve Kudüs kadılıklarında bulunan Halebî, sanat yönünden de değerli ve önemli yazmalardan oluşan zengin bir koleksiyon vücuda getirmiş, sahaflarda bulamadığı önemli yazmaları da bizzat istinsah ederek koleksiyonuna katmış ve bu koleksiyonu astronomi ile ilgili bazı aletlerle birlikte 1166 (1753) tarihinde Halep'te yaptırdığı medresesine vakfetmiştir.[346] Çıldır Valisi Hacı Ahmed Paşa'nın Ahıska'daki medresesinde (1165/1752)[347] kurduğu kütüphanenin oldukça zengin bir koleksiyonu vardır. Morevî Hüseyin Ağa'nın İzmir'deki medresesinde (1152/1739-1740),[348] Köprülü ailesinden Ebû'l-Hayr Ahmed b. Numan'ın Girit'te babasının yaptırdığı medresede (1157/1744),[349] Ahmed Paşa'nın Manastır yakınındaki Kesriye'de yaptırdığı medresede (1157/1744)[350] kurdukları kütüphanelerde, hâfız-ı kütüblüğü bir ek görev haline getirerek müderrislere verdikleri görülmektedir.

I. Mahmud'un İstanbul'da kurduğu kütüphaneler dışında Belgrad'da (1156/1743)[351] ve Vidin sancağında Fethü'l-İslâm'da (1161/1748)[352] ve Kahire'de de birer kütüphane yaptırdığını, bu kütüphanelere gönderdiği kitaplarla, personel tayini ile ilgili olarak yapılan yazışmalardan ve vakıf kayıtlarından öğrenmekteyiz. I. Mahmud, 25 Cemâzielâhir 1167

öğrendiğimize göre bu kütüphaneye âit 480 cilt kitabı, Kesim-zâde Mehmed Efendi Şumnu'dan hicret ederken İstanbul'a getirmiş ve bu kitaplar Beyazıt'taki Kütüphane-i Umumî'ye konulmuştur. Bkz. BOA. MF. KTU. 9/91.

345 Kâmil el-Bâlî el-Halebî eş-şehîr bi'l-Ğazzî, *Kitâbu Nehrü'z-Zeheb fî Tarihi Haleb*, c. 2, neşredenler: Şevki Şa's, Mahmud Fâhûrî, Haleb, 1992, s. 48; Âişe ed-Debbâğ, *el-Hareketü'l-Fikriyye fi'l-Haleb fi'n-Nısfi's-Sânî mine'l-Karni't-Tâsi'-'aşer ve Matla'i'l-Karni'l-'Işrîn*, Beyrut 1972, s. 91; Lamia Jasser, "Medreseler: el-Medâris", *Halep'te Adım Adım Osmanlı'nın İzinde: Halep'te Osmanlı Döneminde İnşa ve Tadil Edilen Mimari Eserlerin Envanteri*, yay. haz. Ahmet Özpay, Halil İbrahim Yakar, Gaziantep 2010, s. 304-306.

346 Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtutât ve Hazâ'inühâ fi Haleb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. I, cüz 1, Kahire, 1955, s. 29-32; Selmân Kataye, "el-Mektebâtü fi Haleb", *Âdiyyâtü Haleb*, c. II, Halep 1976, s. 184-191; Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity, Aleppo in the Eighteenth Century*, New York 1989, s. 238.

347 VGMA. 1629, s. 1-56. Ahmed Paşa, ceddi Sefer Paşa'nın yaptırdığı câmi harap olduğu için yıktırmış ve yakınına bir cami, on dokuz odalı ve bir dershaneli bir medreseyle bir de kütüphane yaptırmıştır.

348 VGMA. 736, s. 217-218. 1271 (1855) tarihinde yapılan bir sayımda kütüphanede 348 cilt kitap olduğu tespit edilmiştir: İzmir ŞS. 6, s. 157-158.

349 BOA. Sül. Defter no. 2918, s. 12-13.

350 VGMA. 737, s. 109-111; Semavi Eyice, "Yunanistan'da Türk Mimari Eserleri", *TM.* XII (1955), s. 208-209. Kesriyeli Ahmed Paşa'nın öldüğünde saraya alınan kitapları için bkz: BOA. MAD. 10.350, s. 360.

351 BOA. Cevdet-Maârif 7730; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* IV/I, s. 328.

352 VGMA. 638, s. 19; BOA. Cevdet-Maârif 5850.

(19 Nisan 1754) tarihinde düzenlettirdiği vakfiyesinden anlaşıldığına göre Kahire'de Ak Sungur Köprüsü denilen yerde medrese, mektep ve sebilhane inşa ettirmiştir. Medresede mevcut kütüphanede günlük sekiz para ücret alan bir hâfız-ı kütüble, iki para ücret alan bir mücellid görevlendirilmişti.[353] I. Mahmud'un Belgrad'daki kütüphanesine, kuruluşundan hemen sonra, nakibü'l-eşrâf Seyyid İbrahim Efendi'nin kitaplarını vakfettiğini görüyoruz.[354] I. Mahmud, II. Selâmet Giray tarafından Han Sarayı'nın karşısında inşa ettirilen câminin kütüphanesine[355] ve Gülnûş Vâlide Sultan'ın Sakız adasındaki kütüphanesine[356] de bir miktar kitap göndermiştir. I. Mahmud, evâsıt-ı Safer 1159 (Şubat 1746) tarihinde Kastamonu kadısına ve müftüsüne gönderdiği bir hükümle de bu şehirdeki medreselerde mevcut kitap koleksiyonlarının kaybolmaktan kurtulması için bir yerde toplattırılmasının uygun olacağını ve bunu gerçekleştirmek için de bu şehirdeki mevcut kitapların vakıflarının isimlerinin tespit ve koleksiyonlarının da adet ve özelliklerinin tayin edilerek bir defter halinde İstanbul'a gönderilmesini istemiştir.[357]

Topkapı Sarayı'nda Fâtih Sultan Mehmed tarafından kurulan saray kütüphanesinin de I. Mahmud zamanında çeşitli yollarla zenginleştirildiğine dâir arşivlerde bazı vesikalar bulunmaktadır. 1147 (1734-1735) yılında ölen Revan Valisi Ali Paşa'nın muhallefatı arasından çıkan 171 yazma

---

353 VGMA. 639, s. 29. Bu vakfiyeye dikkatimi çeken Mathilde Pinon'a teşekkür ederim.

354 Mihaila Stajnova, "Ottoman Libraries in Vidin", *Etudes Balkaniques* no. 2, Sofya 1979, s. 57.

355 Zafer Karatay, "Bahçesaray", *DİA.* IV, s. 482.

356 VGMA. 639, s. 57; VGMA. 735, s. 166.

357 "Kastamonu kazâsında dahî siyâk-i meşrûh üzere ba'zı ashâb-i hayrât nice kütüb-i mu'teberân cem' ve medreselerde dershânelerine vaz' ve vakf idüp tullâb-i zevi'l-elbâb istifâde ve intifâ' idegelmişler iken öyle kütüb-i mevkûfe içün müte'ayyen kitâbhâne ve muvazzaf hâfız-ı kütübler olmamaktan nâşî mürûr-ı eyyâm ile medreseler harâb ve kitâblar dahî kendüyi bilmez kimesneler ahz ve istirab? ile el-yevm kütüb-i mevkûfe müteferrik ve eyâdi-i nâsda müteşettit kalduğına ve nicelerinin dahî hâfız-ı kütübleri mefkûd olduğundan talebe intifâ' idemeyüp bir müddet dahî alâ-hâlihî kalsa mecmû'-i kütüb arza-i telef olacağın mevsukun-bih kimesneler haber virmeleriyle hasbeten lillâhi ve taleben li-merzâtillahi zikr olunan kütüb-i mevkûfe cem' itdirilüp bir mahall-i mahsûsda başka başka dolaplara vaz' ve hâfız-ı kütüb nasb olunmak kâlâ-yı âsim? bahâ-yı ilm-i şerifîn müceddeden tervîc olunmasına bâ'is ve bâdî olacağı melhûz olmakla imdi Kastamonu kasabasında medâris ve büyûtda elyevm mevcûd olan kütüb-i mevkûfenin sâhib-i vakıfları kimlerse ale'l-esâmî anları ve her birinin kütüb-i mevkûfelerinde olan mevcûdları ne mikdârdır fenleri ve esâmîleri kütüb-i mevkûfeyi ve hâlâ muvazzaf hâfız-ı kütübleri var mıdır ve kimlerdir kezâlik anları dahî isimleri ve resimleri ile cümlesi ma'raz-i şer' ve mütevellîleri ma'rifeti ve âyân-i vilâyet nezâreti ile müfredât üzere defter idüp bir maddesi müphem kalmayıp ve fîmâ ba'd vaz' ve isti'mâline vech-i münâsibi ne ise beyân olunmak hâleti ile mümzâ defteri der-i devlet-medârıma irsâl ve keyfiyetinin bi'l-ittifak arz ve i'lâm eylemeniz bâbında fermân-ı âlişân yazılmıştır". BOA. Mühimme no. 152, s. 136.

eser ile[358] yine aynı yıl içinde ölen İbrahim Paşa'nın bazı kitapları,[359] 1152 (1739-1740) yılında vefat eden şehremini Osman Efendi'nin kitaplarından bir kısmı[360] ve 1159'da (1746) vefat eden Darüssaâde Ağası Hacı Beşir Ağa'nın Karaağaç'taki hazine odalarında bulunan kitaplarından 130 kıymetli yazması[361] saray kütüphanesine alınmıştır. 1165 (1752) yılında katledilen Darüssaâde Ağası Moralı Beşir Ağa'nın da sanat değeri çok yüksek ve nadide yazmalardan meydana gelen kitap koleksiyonu da müsadere edilmiştir.[362] 1150 (1737) yılında da, bir saray mensubunun muhallefâtından çıkan kitapların saray kütüphanesine alındığını görüyoruz.[363] I. Mahmud döneminde sarayda toplanan bu kitaplar Revân Köşkü'nde muhafaza edilmekte ve 'Has Oda Kütüphanesi' diye anılmaktaydı.[364]

Topkapı Sarayı'nda bulunan bir belgeden de, bazı devlet adamlarının çeşitli tarihlerde I. Mahmud'a kitap hediye ettiklerini öğreniyoruz.[365] Mesela 1163 (1750) yılı içinde sadr-ı sâbık Abdullah Paşa 186, Sayda Valisi Mehmed Paşa 11, Sürre Emini Hüseyin Bey 38, 1166 (1753) yılında ise Trablus Valisi İsmail Paşa 312, Hacı Ahmed Paşa 58 kitap hediye etmişlerdir. Bu listede, adı belirtilmeyen darüssaâde ağasının ise 3252 kitap hediye ettiği bildirilmiştir. Büyük bir ihtimalle bu 1165 (1742) yılında katledilen Moralı Beşir Ağa'dır.

Diğer bir vesikada ise 1160 (1747) yılında sahhâflardan ve bazı şahıslardan satın alınan kitapların adları verilmektedir.[366]

d. III. Osman ve III. Mustafa Devri Kütüphaneleri

Saray içinde Revan Köşkü Kütüphanesi'ni kuran I. Mahmud, saltanatının son yıllarında yaptırmaya başladığı külliyesinde de büyük bir kütüphane kurmayı planladığından, bu kütüphaneye konulacak koleksiyonun bazı kitaplarını da hazırlatmıştı. Fakat külliyeyi tamamlayamadan 1168 (1754) tarihinde ölünce, yerine geçen kardeşi III. Osman bu hayır eserini tamamlatmış ve adını, kendi adına izafeten Nur-ı Osmanî koymuştur.

358 BOA. Cevdet Dahiliye 6615.
359 TSA. D. 3228/8.
360 BOA. Cevdet-Belediye 4479.
361 TSA. D. 23, s. 36a-37a.
362 TSA. D. 23, s. 89b-90b.
363 TSA. D. 3228/4.
364 Daha sonraki tarihlerde bu kütüphaneye III. Osman ve III. Mustafa'nın koleksiyonları da konulmuştur. Bkz: Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet*, yay. haz. Ahmet Öğreten, Ankara 2002, s. 521.
365 TSA. D. 10524.
366 BOA, MAD. 19633.

Tarihçi Şemdanî-zâde Süleyman Efendi, henüz tamamlanmamış olan bu külliyenin III. Osman'a bir miras olarak intikal ettiğini söyler:

> Mahmud Han bilâ-veled fevt oldukta, derûnunda namaz kılınmayan mescid emlâk hükmünde olup li-ebeveyn er karındaşı ve yerine câlis-i taht-ı hümâyun olan Sultan Osman Hazretleri'ne mirasen intikâl etmekle...[367]

Bu yüzden külliyede bulunan kütüphane de Nuruosmaniye Kütüphanesi adıyla anılmaktadır. III. Osman, I. Mahmud'un vakfettiği kitapların üzerindeki vakıf kayıtlarını ve mühürlerini de kazıtarak veya kapatarak kendi mührünü koydurmuştur.[368]

1169 Rebiülevvel'inde (Aralık 1755), külliyenin açılışı dolayısıyla yapılan merasime Padişah ve devlet adamlarıyla ulemâ katılırlar.[369] Açılış merasimi külliyenin câmiinde icrâ edilir.[370] Kütüphane açılışında 5031 ciltlik bir koleksiyona sahipti.[371] Daha sonraki yıllarda yapılan sayımlarda bu sayının pek artmadığı görülüyor.[372]

Kütüphanenin nâzır-ı kütüphane, altı mustahfız, altı hâfız-ı kütüb, üç bevvâb ve ferrâş ve bir mücellidden oluşan geniş bir personel kadrosu vardı.[373] III. Osman kütüphane personelinin tayininde kendisi şartlar koymayıp, külliyesini miras yoluyla devraldığı ağabeyisinin Ayasofya ve Fâtih kütüphaneleri için koyduğu şartlara uyulmasını istemiştir.[374]

III. Osman ve III. Mustafa devirlerinde sadrazamlık görevinde bulunan Ragıp Mehmed Paşa,[375] devlet adamlığının yanında şâirliği ve değişik konularda yazdığı eserleriyle de tanınır. Konağında zengin bir kütüphanesi ve kitaplarının bakımıyla görevli bir de kitapçısı bulunmaktaydı.[376] Ragıp

367 *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, Mür'i't-Tevârih* II. A, hazırlayan M. Münir Aktepe, İstanbul 1978, s. 5.
368 Mesela bkz. Nuruosmaniye Ktp. 622, 1134, 3873, 2697. Esat Serezli, "Nur-u-osmaniye Kütüphanesi", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, no. 76, İstanbul 1948, s. 19.
369 *Şemdâni-zâde Tarihi II. A*, s. 5-6.
370 *Şemdâni-zâde Tarihi II A*, s. 4.
371 Nuruosmaniye Ktp. Fihrist 4, s. 161a. Toderini'nin (II, s. 97), bu kütüphane hakkında verdiği bilginin hemen hemen bütününü belgelerle doğrulamak mümkündür. Fakat koleksiyonun 1693 kitaptan meydana geldiğini söylemesi muhtemelen bu kütüphaneyi başka bir kütüphane ile karıştırması sonucu ortaya çıkmış bir rakam hatasıdır.
372 Nuruosmaniye Ktp. Fihrist no. 3.
373 VGMA. 98, s. 10-12; TSA. D. 3311, s. 5b. Kütüphanenin vazife defteri için bkz: VGMA. 52, s. 4-5; VGMA. 98, s. 10-11.
374 "Cihât herkese tevcih olunmayıp müstahikkînden mu'temed ve mu'temen kimselere virilmek için Ayasofya ve Sultan Mehmed kütüphaneleri hademesi şurûtu mürâ'at oluna" VGMA. Dolap 49, s. 22.
375 Ragıp Paşa, eserleri ve kütüphanesi ile ilgili önemli bir çalışma yayınlanmıştır: Henning Sievert, *Zwischen arabischer Provinz und Hoher Pforte, Beziehungen, Bildung und Politik des osmanischen Bürokraten Râğıb Mehmed Paşa (st. 1763)*, Würzburg 2008.
376 TSA. D. 6090. "Dâirelerinde kitapçı bulundurmak pek büyük vüzerâya mahsustur.

Paşa'nın, ölümünden bir yıl önce Hâssa Başmimarı Mehmet Tahir Ağa'ya yaptırtmaya başladığı mektep, kütüphane ve şadırvan 1176 Şaban'ında (Mart 1763) tamamlanarak hizmete açıldı.[377] Tarihçi Vâsıf Efendi, Ragıp Paşa'nın biriktirdiği bütün kitapları kütüphanesine koyduğunu söyler:

> Râğıp Mehmed Paşa sinîn-i çendînden berü cem' ve intihâb ve celb ve istiktâb eylediği kütüb-i kesîreyi telef ve izâ'atdan ictinâb ve istifâde-i nâsa medâr olarak bir kitâbhâne binâsıyle...[378]

Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan bir belgeye göre de[379] Ragıp Paşa ölümünden önce bütün kitaplarını vakfetmiş, fakat bunlardan okumak istediği 28 tanesini kütüphaneden tekrar konağına getirmiştir. Ölümünden sonra konağında bulunan diğer 200 kitap ise kitapçısının ifadesine dayanılarak kütüphanesine götürülmüştür. Bu belgede, kütüphaneden getirtilen 28 kitabın isimlerinin verildiği listeden önce şu açıklama vardır:

> Müteveffâ-yı müşârün-ileyh mücedDeden binâ ve ihyâ eylediği kitâbhânesine vakfedip derûnlarını vakf mühriyle temhîr ve kütüphaneye vaz' eyledikden sonra yine getürüp kendü vefat eyledügi odada mevcûd bulunan kütüb

Kitapçı efendiler ulemâdan ve fazilet erbabından olurdu... Konakta mevcut kitaplardan başka çarşıda ya da terekelerden birinde nadir ve son derecede kıymetli bir kitap bulur ya da haber alırsa o kitabın alınmasını hatırlatır ve kitap satın alınarak kütüphaneye konulurdu. Bu suretle eskiden vüzera kütüphaneleri âdeta bir kitap hazinesiydi ve pek çok sayıda kitap bulunurdu". Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, c. I, yay. haz. Kâzım Arısan, Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, s. 175. Nâ'ili Paşa'nın kitapçısı Mehmed Emin Efendi'nin muhallefatı için bkz: BOA. DBŞM. MHF 93/75. 1234 Cemâzielevvel'inde (Mart 1819) yapılan müzayedeyle kitapları satılan sâbık Mora Valisi Şâkir Paşa'nın kitapçısı da bu müzayedede efendisinin kitaplarından birkaçını satın almıştı. Bkz: BOA. DBŞM. MHF. 13293, s. 5. Muhtemelen bir kitapçı tarafından 1152 (1739) tarihinde "veliyyü'n-ni'amisi" için Kilis müftüsü muhallefâtından alınan kitapların bir listesi için bkz: BOA. DBŞM. MHF. 12517. Kitapçılar konağın kütüphane olarak tahsis edildiği kütüphane odasında görev yaparlardı. Bir arşiv kaydında da böyle bir kütüphane odasının döşenmesiyle ilgili bilgi bulmaktayız: BOA. Kepeci 7120, s. 3. Bazı arşiv kayıtlarından önemli devlet adamlarının konaklarında birden fazla kitapçı bulunduğu ve bunların kitapçıbaşı, kitapçı, kitapçı yamağı şeklinde derecelendirildiği anlaşılmaktadır. Kitapçılarla ilgili bazı kayıtlar için bkz: BOA. DBŞM 2546, s. 2, 6 ve 20; BOA. Cevdet-Maliye 2036; VGMA. 731, s. 191; VGMA. 628, s. 486; VGMA. 739, s. 6; *SO*. s. 317, 408, 415, 431; II, s. 344, 355; III, s. 187, 435; IV, s. 258, 306, 352, 482, 509, 615.

377 *Şemdânî-zâde Tarihi II. A*, s. 54. Devrin tarihçilerine göre kütüphane binası birkaç ay önce tamamlanmışsa da, bilinmeyen bir sebepten kubbesi çökmüştür. Bu çökme işini bir uğursuzluğa yoranlar da olmuştur. Bkz. *Şemdânî-zâde Tarihi II. A*. s. 54; *Vasıf Tarihi*. I, s. 142. Ayrıca bkz: Ahmet Küçükkalfa, "Ragıp Paşa Kütüphanesi", *Vakıflar*, İstanbul, t.y. s. 54; Feyhan İnkaya, "Sadrazam Koca Râğıb Mehmed Paşa Kütüphane, Sıbyan Mektebi ve Türbesi", *Sinan Genim'e Armağan, Makaleler*, yayına hazırlayanlar: Oktay Belli, Belma Barış Kurtel, İstanbul 2005, s. 383-397.

378 *Vâsıf Tarihi*, c. I, s. 129.

379 TSA. D. 6090.

Konakta bulunan 200 kitapla ilgili olarak da şu şekilde bir açıklama yapılmaktadır:

> İşbu zîrde mevcûd olan kütüb ve resâ'il ve devâvîn dahi egerçi vakıf mühriyle temhîr olunmayup lâkin cümlesini vakfeylemişdür. Müşârün-ileyh hastalığı vaktinde tesadüf itmekle henüz temhîr edilmeden vefat eylemişdür diyü kitâpçısı haber virdüği kitâblar.

Topkapı Sarayı Arşivi'nde mevcut diğer bir belgeden anlaşıldığına göre Ragıp Paşa'nın büyük hanımının evinde de bir miktar kitabı mevcuttu. Bu kitaplar arasında mevcut nücûma dâir bir eseri III. Mustafa elde etmek için, Ragıp Paşa'nın halefi Hamid Hamza Paşa'ya hatt-ı destiyle şu mektubu yazmıştır:[380]

> Benim Vezirim,
>
> Hatib-zâde ile Kitapçı Zihni Efendi'yi çağırıp merhum Ragıp Paşa'nın kitaplarından kat'a nücûma dâir mecmuaları çıkmadı sual edesiz. Büyük hanımın hanesinde kitapları var imiş; maldan vazgeçtim Acem'den bir nücûm risâlesi var idi merhum kendi medheyledi idi. Bugün yarın verecek idi. Bakalım ne derler hanımdan kitaplarını talep, içinden öyle nücûma dâirlerini alup küsurunu gönderirim.[381]

Ragıp Paşa 1176 Rebiülâhir'inde (Ekim 1762) hazırlattığı vakfiyesiyle[382] kütüphanenin ve mektebin idaresi ve bakımı için gerekli personeli tayin etmiştir.[383] Kütüphanede görevli iki hâfız-ı kütübe başka işlerle meşgul olmamaları için yeteri kadar ücret tayin edildiği gibi,[384] oturmaları için de yer tahsis edilmiştir. Ayrıca hâfız-ı kütüb yamaklığı, kütüphanede

380 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihinde Gizli Kalmış veya Şüphe ile Örtülü Bazı Olaylar ve Bu Hususa Dâir Vesikalar", *T.T.K. Belleten*, c. XLI, no. 163 (1977), s. 531.

381 XVIII. yüzyılın sonlarında 5Ekim 1781-Mayıs 1786) İstanbul'da bulunan G. Toderini Ragıp Paşa Kütüphanesi'nden bahsederken "Sultan III. Mustafa çeşitli nadir yazmaları Ragıp Paşa Kütüphanesi'nden saray kütüphanesine taşıtmış, tüm ciltlerin üzerine saray kütüphanesine ait olduklarını gösteren siyah numaralı kocaman damgalar vurulmuştur" demektedir. (Giambattista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü* (Türklerin Edebiyatı), çev. Ali Berktay, İstanbul 2012, s. 152). Toderini'nin bu nakli yabancı seyyahların gözlemlerinin ne derecede güvenilir olduğunu (!) göstermektedir. Ragıp Paşa'nın şahsi kitapları arasındaki bir kitabı almak için bile hanımını ikna etmeye çalışan padişahın, paşanın vakfettiği kitapları saraya taşıttığı nasıl söylenebilir?

382 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 1b-6b. Ahmed İhsan Türek, Ragıp Paşa Kütüphanesi'nde ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan nüshalara dayanarak vakfiyeyi neşre hazırlamıştır. Bkz. "Ragıb Paşa Kütüphanesi Vakfiyesi", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* I/1, Erzurum 1970, s. 65-78.

383 *Vâsıf Tarihi* I, s. 142.

384 Birinci hâfız-ı kütübün günlük ücreti yüz yirmi, ikincisinin ise yüz on akçe idi. Norman Itzkowitz'in yaptığı karşılaştırmaya göre bu ücret o dönemde İngiltere'deki bir madende on altı saat çalışan bir işçinin aldığı günlük ücretin iki katıydı. Bkz: "Health, Educations, and Welfare-Ottoman Style", *Midway*, c. 8, no. 3, Chicago 1968, s. 64.

gece nöbeti gibi daha önceki kütüphanelerde görülmeyen bazı hususlar da Ragıp Paşa vakfiyesinde yer almıştır. Diğer kütüphanelerde genellikle beş gün olan çalışma süresinin Ragıp Paşa'da altı güne çıkarıldığı görülmektedir.

III. Osman dönemi şeyhülislâmlarından Es'ad Efendi, İstanbul Çarşamba'da 1161 (1748) yılında yaptırdığı medreseye[385] bir miktar kitap da vakfederek bir kütüphane kurmuştur.[386]

III. Osman'dan sonra tahta geçen III. Mustafa, askerî ve idarî sahada giriştiği bazı ıslahat hareketlerinin yanında, ilim ve irfan sahiplerini himaye etmesi ve sarayda ilim meclisleri tertip etmesiyle de tanınırdı.[387] Lâleli'de, câmiinin yanında yaptırdığı medresesinde bir kütüphane kurduğu gibi, saraydaki Bostancılar Ocağı'nda da bir kütüphane binası yaptırmıştır.[388]

Lâleli'de 1174 Muharrem'inin yirmi yedinci günü (8 Eylül 1760) inşasına başlanan câmi, medrese, imâret ve şadırvan, üç sene sonra 1177 Ramazan'ının ikinci günü (5 Mart 1764) tamamlanarak, padişahın da katıldığı bir merasimle açılmıştır.[389]

III. Mustafa'nın 1187 (1773) tarihli vakfiyesinde, Lâleli Medresesi Kütüphanesi personeli ile ilgili bir kayıt yoktur.[390] İstanbul kütüphanelerini gösteren listelerde de bu kütüphanenin kurucusu III. Mustafa veya III. Selim gösterilmekte, kuruluş tarihi olarak da 1217 (1802-1803) yılı verilmektedir.[391] Süleymaniye Kütüphanesi'nin Lâleli Bölümü'nde bulunan kitapların çoğunun III. Mustafa'nın vakıf mührünü taşıdıkları dikkate alınarak[392] bu kütüphanenin kurucusunun Sultan III. Mustafa olduğu söylenebilirse de aynı padişahın Bostancılar Ocağı'ndaki kütüphanesinin 1247 (1831-1832) tarihinde II. Mahmud'un emriyle Lâleli Medresesi Kütüphanesi'ne nakledilmiş olması sebebiyle, sadece vakıf mühründen hareketle bu görüşü desteklemek güçleşir. Çünkü bugünkü Lâleli koleksiyonunda bulunan kitapların hangilerinin Lâleli Medresesi'nden,

385 Kadir Pektaş, "Az Tanınan Bir Osmanlı Eseri: Fâtih'te Es'ad Efendi Medresesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, no. 4, Erzurum 1998, s. 129.

386 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 149, s. 86; VGMA. 745, s. 381-383.

387 *Vâsıf Tarihi* I, s. 101; II, s. 169; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* IV/1, s. 343.

388 Ruznâmesindeki bazı kayıtlardan anlaşıldığına göre III. Mustafa zaman zaman saraydaki ve Galata Sarayı'ndaki kütüphaneyi ziyaret etmekte ve burada bir süre vakit geçirmekteydi. Bazı kayıtlar için bkz: Yunus Irmak, *III. Mustafa Rûznâmesi (H. 1171-1177/M. 1757-1763)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 1991, s. 4, 10, 60, 76, 99.

389 *Şemdânî-zâde Tarihi* II. A, s. 63-64.

390 Elimizdeki vakfiye muhtevasından anlaşıldığına göre bu bir ek vakfiyedir. Lâleli Câmii ve Medresesi'nin asıl vakfiyesinde muhtemelen kütüphaneyle ilgili kayıtlar bulunmaktaydı.

391 Dener, s. 13; Emsem, s. 24.

392 Dener, s. 43.

hangilerinin de Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'nden geldiğini kesinlikle söylemek güçtür. Fakat Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki bir belge, III. Mustafa'nın Lâleli Medresesi'nde bir kütüphane kurduğunu açıklıkla ifade etmektedir:

> Laleli câmii-i şerifi civârında kâin medresesi derûnunda olan kütüphane-i münîfesinde fi'l-asl mevzu' olan kütüb-i şerîfe tam kütüphane tertibi olmayup nâkıs olduğuna...[393]

Bu belgeden anlaşıldığına göre, Lâleli Medresesi'nde III. Mustafa tarafından kurulmuş bir kütüphane bulunmaktadır.

III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı'nda kurduğu kütüphane hakkında ise hem vakfiyesinde, hem de muhasebe defterlerinde gerekli bilgileri bulmaktayız. Ayrıca 1800 yılında İngiliz Elçisi Lord Elgin'in maiyetinde İstanbul'a Bizans'tan kalma yazmaları araştırmak için gelen Prof. Carlyle da, 20 Kasım 1800 tarihinde Lincoln Bishopu'na yazdığı mektubunda bu kütüphaneden tafsilatlı bir şekilde söz eder.[394] Kütüphaneye ait vakfiye[395] ve Topkapı Sarayı'nda bulunan katalog[396] 1188 (1774) tarihini taşımaktaysa da, III. Mustafa'nın hazine defterindeki kayıtlar, bu kütüphanenin 1181 (1767-1768) yılında faaliyette olduğunu göstermektedir.[397] Carlyle'ın mektubunda da kütüphanenin kuruluş tarihi olarak 1767 yılı verilmektedir.[398] Muhtemelen Carlyle bu tarihi kütüphane üzerindeki kitabeden tespit etmiştir.

Kütüphane personelinin arasında dersiâm, şeyhülkurra, meşk hocası ve ders halifelerinin yer almasından, bu kütüphanenin aynı zamanda bir öğretim yeri olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır.[399] Kütüphane vakfiyesinde, tayin edilecek bazı personelde, III. Ahmed'in saraydaki kütüphanesinde olduğu gibi, diğer kütüphanelerde görülmeyen farklı şartlar aranmaktadır.[400] Kataloğun başına konulan hatt-ı hümayunda da kütüphanenin işleyişiyle ilgili bilgiler vardır:

393 VGMA. 642, s.145.

394 *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*: edited from manuscript Journals by Robert Walpole, London 1817, s. 171-172. Saray kütüphanesini görmeğe çalışan Carlyle'a Mihrişah Valide Sultan'ın kethüdası Yusuf Ağa, Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'ni göstermiştir. Carlyle, mektubundaki ifadelerden anlaşıldığına göre, saray kütüphanesini gördüğünü sanmaktadır.

395 VGMA. Kasa 187, s. 350-358.

396 TSA. D. 3305.

397 VGMA. 93, Laleli Sultan Mustafa Han Hazine Defteri, s. 51-52. Defterin başlık yazısında 1181 tarihi görüldüğü gibi kütüphane kapıcısının öldüğüne ve yerine İbrahim'in tayin edildiğine dâir not da 1181 tarihini taşımaktadır.

398 *Memoirs...*, s. 171-172.

399 VGMA. Kasa 187, s. 356-358.

400 Hazine Defterinde, kâtib-i kütüb olacakların Bostancılar Ocağı'ndaki câmiin imamı olması, ikinci hâfız-ı kütübün ise bu câmiin müezzini olması şartı vardır. (VGMA. 93, s. 51).

Derûn-ı defterde mestûru'l-esâmî olan kütüb-i memhûreyi Bostâniyân odalarına müceddeden binâ eyledigim kütüphaneye vakfeyledim. Gerekdür ki, nâzır-ı vakf-ı hümâyunum olanlar gerek Enderûn ricâline ve gerek Bostancıbaşılara ve gerek sâ'ir zî-kuvvet kimesnelere kütüphaneden hârice çıkarup virmeyeler. Kim ki hatt-ı hümâyunum ile âmil olmaya gazab u kahr-ı pâdişâhiye mazhar ola. Ve hîn-i tatbikde mühürlerine ihtimâm idüp mühri olmayanları kabul eylemeyeler. Bu vechile nizâmına sa'y ve ri'âyet idenler dünya ve 'ukbâda ber-hurdâr olalar.[401]

1247 (1831) tarihinde, uzun zamandan beri kapalı olduğu için II. Mahmud'un emriyle Lâleli Medresesi'ne nakledilen bu kütüphanenin kuruluşundan sonra kaç yıl faaliyet gösterdiğini bilemiyoruz. Carlyle'ın mezkur mektubunda 1800 tarihinde bu kütüphanenin kapısının mühürlü olduğu bildirilmektedir.[402] Öyle anlaşılıyor ki Bostancılar Ocağı Kütüphanesi kuruluşundan kısa bir süre sonra bilemediğimiz bir sebepten dolayı faaliyetini tatil etmiştir.

Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan diğer bir katalogda,[403] III. Mustafa'nın Enderun Hazinesi'nde bulunan kitaplarının isimleri verilmektedir. Büyük bir ihtimalle bu katalog Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'ne değil de III. Mustafa'nın Has Oda'da kurduğu kütüphaneye aittir.

III. Mustafa devrinde iki defa şeyhülislâm olan Veliyüddin Efendi, 3 Rebiülevvel 1175 (Eylül 1761) tarihinde şeyhülislâmlıktan ilk azlinde düzenlediği bir vakfiyeyle, 150 kitabını[404] Âtıf Efendi Kütüphanesi'ne vakfetmiş ve bu kütüphane hâfız-ı kütüblerinin ücretlerine de bir miktar ilave yapmıştır. Fakat şeyhülislâmlığa ikinci tayininde Veliyyüddin Efendi bu vakfından rücu' etmiş ve 1182 (1768-1769) tarihli vakfiyesiyle, Âtıf Efendi Kütüphanesi'ne verdiği kitaplarla, sahip olduğu diğer kitapları, Bâyezid Câmii'nin sağ tarafına bitişik olarak yaptırdığı kütüphanesine vakfetmiştir.[405] Vakfiyede, kütüphane personelinde aranacak vasıflarla

401 TSA. D. 3305.

402 *Memoirs...*, s. 171-172.

403 TSA. D. 11 510.

404 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 164, s. 381b-384b.

405 Müjgân Cunbur, bu konuda yazdığı bir makalede ("Şeyhülislâm Veliyüddin Efendi Vakıfları ve Kütüphanesi", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 165-189) vakfiyede koleksiyon ile ilgili olarak verilen bilgileri, kanaatime göre yanlış değerlendirmiş ve "önce Atıf Efendi Kütüphanesi'ne vakfedilen, sonra bundan dönülüp vâkıf'ın kendi yaptırdığı binaya bağışlanıp nakledilen kitapların sayısı 1690'dır" sonucuna varmıştır (Aynı makale, s. 181). Halbuki Veliyüddin Efendi vakfiyesinde (VGMA. 745, s. 79) açık olarak yeni yaptırdığı kütüphane binasının tamamlandığını ve bu yüzden daha önce Atıf Efendi Kütüphanesi'ne vakfettiği kitaplarla (ŞS. Evk. Hüm. Müf. 164, s. 381b-384b'de bu kitapların sayısının 150 olduğu görülüyor), daha sonra sahip olduğu 1690 cilt kitabını bu kütüphaneye koyduğunu belirtmektedir. Dönemin kadılarından

ilgili şartların Âtıf Efendi ve Râgıp Paşa Kütüphanelerinin vakfiyelerinin tesiri altında kalınarak düzenlendiği görülmektedir.[406]

Veliyüddin Efendi'nin vakfettiği kitapların bir listesi vakfiyenin sonunda bulunmaktadır. Kütüphaneye de, vakfedilen kitapların satır sayısını, cilt ve tezhip özelliklerini belirten bir katalog konulduğunu daha sonraki yıllarda yapılan sayım kayıtlarından anlamaktayız.[407] Müverrih Vâsıf Efendi, Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'nin koleksiyonunda nadir kitaplar bulunduğunu ve kütüphanenin çok sayıda okuyucusu olduğunu belirtir.[408] Yine aynı tarihçinin bildirdiğine göre Veliyüddin Efendi'nin oğlu, kütüphane için gerekli olan kitapları temin ederek bu koleksiyonu zenginleştirmektedir:

Mahdûm-ı me'âlî-lüzûmları, hâlen reisü'l-ülemâ Mehmed Emin Efendi cenâbları birkaç seneden berü kütüb-i girânbehâ iştirâ ve pederleri merhûmun kitâbhânesine vaz' ile hakk-ı bünüvveti icrâ kitâphânede bulunmayan kitâpları ilâ yevminâ haza ya aynen veya tahrîren tedârük ve izâfe eyledükleri meşhûr ve mütevatirdür.[409]

III. Mustafa devri ulemâsından bazıları kitaplarını, bazı câmi ve medreselere vakfetmişlerdir: Şeyh Abdüllatif Efendi'nin Kasımpaşa'daki Câmi-i Kebîr'e (1172/1758-1759),[410] Şeyh Abdülkerim b. Ahmed'in Eyüp'te Şeyhülislâm Mustafa Efendi'nin yaptırdığı medreseye (Zilkade 1178/ Nisan 1765),[411] Erzurum Kadısı Mehmed Zihni Efendi'nin Alaşehir'de Şeyh Sinan Câmii'ne (1181/1767-1768),[412] Şeyh Hacı Hüseyin Efendi'nin

Edip Efendi, Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'ne vasiyet yoluyla bir miktar kitap vakfetmiştir. Bkz: ŞS. 689, s. 22a.

406 VGMA. 745, s. 80.

407 Beyazıt Umumi Ktp. Veliyyüddin Ef. 3290, s. M. Cunbur, (Aynı makale, s. 181-182) "Vakfiyenin meâlinden kitapların listesinin vakfiyenin sonuna ekli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak elimizdeki kopyelerinde bu liste mevcut değildir" demekteyse de vakfiyenin bir kopyesinde (VGMA. 745, s. 107 v.d.) kitap listesi vardır.

408 "Ekser mahallerde bulunmayan kütüb-i nadire o kitabhânede mevcût ve izdihâm-i talebe ile dâ'imî istifâde-i 'ulûm olunduğu meşhûd olub... ' *Vâsıf Tarihi* I, s. 206.

409 *Vâsıf Tarihi* I, 206-207.

410 VGMA. 739, s. 195.

411 ŞS. Eyüp Mahkemesi 212, s. 19a.

412 ŞS. Bab Mahkemesi 238, s. 79b-80a. Bir araştırmada (Hüsamettin Aksu, Enis Karakaya, "Alaşehir Şeyh Sinan Efendi Külliyesi", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* no. 12, İstanbul 1993-1994, s. 13), Şeyh Sinan Efendi (ö. 890/1485) külliyesinde avlunun kuzey kısmında bin ciltten fazla kitabı olan bir kütüphaneden bahsedilmekteyse de, bu kurumda kuruluş döneminde, yani XV. asırda bu derecede zengin bir kütüphane olması mümkün gözükmemektedir. XX. yüzyılın başlarında hazırlanan sayım listesinde bu kütüphanenin kuruluş tarihi 1310/1892 olarak gösterilmekte ve kitap mevcudunun da 120 olduğu belirtilmektedir. Bkz. BOA. MF. KTU, 5/94.

Adana'daki Gence-zâde Medresesi'ne (1184/1771),[413] Ayasofya'da Cuma Vâizi İbrahim Efendi'nin Eyüp'teki Câmi-i Kebîr (Rebiülevvel 1185/Haziran 1771),[414] Mehmed Efendi'nin Haseki Sultan Câmii'ne (1185/1771)[415] kitaplarını vakfettikleri görülüyor. Şeyhülislâm Damad-zâde Feyzullah Efendi 1174 (1760-1761) tarihinde üç yüz kadar kitabını Fâtih'teki Ayak Kurşunlu Medresesi'ne vakfetmiştir.[416] Ömer Efendi ise 1185 (1771) tarihli vakfiyesinde kitaplarının "İslâmbol'da ve nüshası olmayan Belgrad Kalesi'nde ve gayrı mahallerde mü'min kimesne yediyle hıfz olunup" isteyenlere ödünç verilmesini istemektedir.[417] Muhsinzâde Mehmed Paşa da (ö. 1774) İstanbul Karagümrük'teki Şeyh Nureddin Cerrâhî Zâviyesi'nde bir kütüphane kurmuştur.[418]

Bu devirde İstanbul dışında yaptırılan bazı medreselerde kütüphanelere yer verildiği gibi, müstakil kütüphaneler de kurulmuştur. Mehmed Emin Ağa b. el-Hac Mustafa'nın Edremid'deki medresesinde (1169/1756),[419] Cihân-zâde Abdülaziz Efendi'nin Aydın Güzelhisarı'ndaki medresesinde (1170/1756),[420] Ali Paşa'nın Bağdat'taki medresesinde (1176/1762),[421] Çavuş-zâde Zeynel Abidin Ağa'nın Karaman'daki medresesinde (1180/1766),[422] Yozgat'daki Abdullah Ağa Medresesi'nde (1179/1765),[423] Sehâ Ali Efendi'nin Köstendil'deki medresesinde (1185/1771),[424] Zeynelâbidin Ağa'nın Larende'deki medresesinde (1186/1772),[425] Hâfız Mustafa Paşa'nın (Ispanakçı Mustafa) Arapgir'deki medresesinde[426] birer kütüphane olduğu

413 Adana ŞS. 5, s. 85-87. Mustafa Alkan, *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi*, Basılmamış Doktora Tezi, Gâzi Üniversitesi, Ankara 2004, s. 236'dan naklen.

414 ŞS. Eyüp Mahkemesi 228, s. 9b-10a.

415 VGMA. 578, s. 115-116.

416 BOA. Y. PRK. MF. 5/63, s. 6. Nimet Bayraktar ("Tanınmamış Bazı Kütüphane Koleksiyonları", *TUBA*. c. XXVII, no. 1, Harvard 2003, s. 213- 214) bu koleksiyonun nerede bulunduğu hakkında bir bilgimiz olmadığını söylemekteyse de yukarıdaki belgede bu kütüphanenin Fâtih medreselerinden Ayak Kurşunlu Medresesi'nde bulunduğu açıkça belirtilmektedir.

417 ŞS. Rumeli Sadareti 323, s. 22b-23a.

418 Şenay Yola, *Schejh Nureddin Mehmed Cerrahi und sein Orden (1721-1925)*, Berlin 1982, s. 74 ve 111.

419 VGMA. 626, s. 528-530.

420 Ayda Arel, Müderris Cihan-zade Abdülâziz Efendi ile Aydın Güzelhisarı'ndaki Camisi ve Diğer Vakıfları Hakkında", *Sanat Tarihi Defterleri*, no. 10, İstanbul 2006, s. 91-108.

421 İmad Abdüsselâm Ma'ruf, "Evvelü Muhâveletin li-Fehreseti'l-Mahtûtat fi'l-Irak", *el-Mektebetü'l-Arabiye*, no. 1, Bağdad, 1981, s. 14.

422 Ahmet Cengiz, *Karaman Tarihi (XVIII. Yüzyıl)*, Konya 2014, s. 115-116.

423 Süleymaniye Ktp. Yozgat Bölümü 58.

424 VGMA. 741, s. 136-137.

425 VGMA. 484, s. 458-459.

426 TSA. E. 137/45. Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 361-366.

bilinmektedir. Ser-mîve-i hâssa Süleyman Ağa ise, Konya'nın Kıreli kazasının Çavuş köyünde 1181 (1767-1768) tarihinde yaptırdığı medresesi kütüphanesi için tahsis ettiği bin kuruşla "tefsir-i şerîfe, ehâdis-i nebeviyye ve sâ'ir kütüb-i nefîse" satın alınmasını istemiştir.[427]

Hekimoğlu Ali Paşa'nın divân efendisi Akovalı Osman Şehdî Efendi'nin, Bosna Sancağı Beyi İshak Bey-oğlu İsa Bey'in 862 (1458) yılında Saraybosna'da yaptırdığı câminin yanına oğlu Hâtem'in hatırasına[428] 1173 (1759-1760) tarihinde ilave ettiği kütüphanede değerli kitapların yanında arşiv malzemesi de bulunmaktaydı.[429] Hacı Numan Efendi, Sivas'ta 1172'de (1758-1759) bir çeşme ve kütüphane yaptırmıştır.[430] Arpa Emini Ali Ağa b. Hüseyin'in Tırnova'da câmi, mekteb ve çeşmesinin yanında bir de kütüphanesi bulunduğunu 1176 (1762) tarihli vakfiyesinden öğrenmekteyiz.[431] Bursa'nın en güçlü ayân ailesine mensup[432] Cizyedâr-zâde Hüseyin Ağa b. Süleyman Ağa,[433] Bursa'da Kavaklı Mahallesi'nde

427 ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 240, s. 43b.

428 Sabaheta Gacanin, "Libraries as Part of the Islamic Cultural Heritage in Bosnia-Herzegovina", *Proceedings of the Third International Congresss on Islamic Civilization in the Balkans (1-5 November 2006) Bucharest, Romania*, c. I, yay. haz. Halit Eren, Sadık Ünay, İstanbul 2010, s. 136.

429 Seyfeddin Fehmi b. Ali "Saraybosna'da Ebniye-i Hayriye'nin Musavver Tarihi", *TOEM*. II/12 (1327), s. 776; Hazim Şabanoviç, *Knjizevnost muslimana bihna orijentalnim Jezicima*, Sarajevo 1973, s. 487; Lamıja Hadziosmanovic, *Biblioteke u Bosnı ı Hercegovini Za Vrıjeme Austrougarske Vladavine*, Sarajevo 1980, s. 72-73. Daha sonraki tarihlerde bu kütüphaneye Saraybosna Kadısı Sâlih İzzet Efendi 165, Fazlagiç İbrahim Ağa da 171 kitap vakfetmişlerdir. Hatidza Çar-Drnda, "Neki Legati Osman-Şehdijine Biblioteke", *Anali Gâzi Hüsrev-begove Biblioteke* c. XV-XVI, Sarajevo 1990, s. 243-252. Başeski Şevkî Molla Mustafa, günlüğüne bu kütüphaneyle ilgili şu kaydı düşmüştür: "Akovalı Osman Şehdî Efendi İslâmbol'da ricâl iken Hümçariyye'de kütüphane binâ eyledi, sene 1174". Bkz: Kerima Filan, *Başeski Şevkî Molla Mustafa, Rûznâme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi 1999, s. 7.

430 VGMA. 588, s. 242-245. Rıdvan Nafiz-İsmail Hakkı, *Sivas Şehri*, İstanbul 1938, s. 137; Ali Şahin Canozan, "Numan Efendi Kütüphanesi Ne Oldu", *Revak* no. 1, Sivas 1990, s. 66-67; Uğur Sarısözen, "Numan Efendi Kütüphanesi Vakfiyesi Işığında Vakıf ve Vâkıf", *Hayat Ağacı*, no. 4, Sivas 2005, s. 48-52; Hikmet Denizli, *Sivas Tarihi ve Anıtları*, Sivas t.y., s. 129. Bir sicil kaydından anlaşıldığına göre kütüphane hâfız-ı kütübü günlük iki akçe ücret almaktaydı. Bkz: Sivas ŞS. 32, s. 204. Bu kütüphane ile ilgili bazı yazışmalar için bkz: BOA. İ. MVL. 100/2163/1-9; Salih Şahin, "Sarıhatipzâde Seyyid el-Hac Numan Efendi", *Kültür Tarihimizde Sivaslı Bir Âile-Sarıhatipzâdeler"*, yay. haz. Alim Yıldız, Sivas 2011, s. 219-231.

431 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 8a-11a. Mütevelli tayini için bkz: BOA. A. DVN. S. RSK. 96, s. 89.

432 Nilüfer Alkan Günay, "Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi", *T. T. K. Belleten*, LXXVI, no. 277, Ankara 2012, s. 808-812.

433 Haraççı-oğlu lakabıyla da anıldığından kurduğu kütüphane Haraççı-oğlu Kütüphanesi olarak da adlandırılmıştır.

Nakşibendi hankahı civarında 1174'te (1760) yaptırdığı mescid ve kütüphane için[434] 1183 (1769), 1186 (1772), 1194 (1780) ve 1196 (1782) tarihlerinde hazırlattığı ek vakfiyelerle yeni tahsisler yapmıştı.[435] Saraç-zâde Mustafa Efendi'nin 1176'da (1762) Trabzon'da Orta Hisar Câmii'nin karşısındaki mescidinin üst katında bir kütüphane kurduğunu,[436] Sarı Abdurrahman Paşa'nın Diyarbakır Ulucâmii avlusunda 1179 (1765) tarihinde bir kütüphane binası yaptırdığını,[437] Tosunzâde Mehmed b. Halil'in de Tırnova'da Şehreküstü Mahallesi'nde Osman Ağa'nın yaptırdığı medreseye kitaplarını bağışladığını (1182 / 1768)[438] Manisa'da Çatal Câmii'nin batı cephesine bitişik olarak Karaosmanoğulları tarafından bir kütüphane inşa ettirildiğini[439] ve Müftü Abdullah Efendi'nin Erzincan'da Cuma Mahallesi'ndeki câmi ve medresesinin yanında bir de kütüphane tesis ettiğini[440] yapılan bazı araştırmalar ve vakıf kayıtları dolayısıyla bilmekteyiz.

e. I. Abdülhamid - III. Selim Devri Kütüphaneleri ve Kütüphanelerin Tanzimiyle İlgili Bazı Çalışmalar

III. Mustafa'nın ölümü üzerine Zilkade 1187 (Ocak 1774) tarihinde tahta çıkan I. Abdülhamid, babası III. Ahmed devrinde başlatılan bazı ıslahat teşebbüslerini devam ettirmeye çalışmış ve bu hususta sadaret makamını işgal edenlere tam yetki vermiştir.[441] I. Abdülhamid hayatının elli yılını sarayda kapalı olarak geçirdikten sonra tahta çıktığında, Osmanlı Devleti için çok ağır şartlar ihtiva eden Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Askerî ve idari sahadaki bozuklukların bir an

434 VGMA. 578, s. 36-44; BOA. Cevdet-Evkaf 24177. Mustafa Kara aslının nerede olduğunu belirtmediği elindeki vakfiye fotokopisini inceleyerek bir makale yayınlamıştır: "Bursa Cizyedârzâde Zâviyesi ve Kütüphanesi", *Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, yay. haz. Hasan Basri Öcalan, Bursa 2004, s. 247-260.

435 VGMA. 578, s. 65-78.

436 BOA. MF.KTU 5/94; Veysel Usta, "Geçmişten Günümüze Trabzon Kütüphaneleri", *Müteferrika*, no. 8-9 (1996), s. 126; Hüseyin Albayrak, *Trabzon Orta Hisar ve Çevresi*, Ankara 1998, s. 55-59; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, 107-113.

437 VGMA. 626, s. 671; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara 1995, s. 78; Mehmet Şimşek, *Amid'den Diyarbekir'e Eğitim Tarihi*, İstanbul 2006, s. 94-95; M. Şefik Korkusuz, *Cumhuriyet Öncesi Diyarbekir'de Maârif*, İstanbul 2009, s. 220-227. Kütüphanenin kuruluş tarihi olarak 1178 (1764) yılı verilmekteyse de, bu koleksiyona dahil bazı eserlerin üzerinde 1169 (1756) tarihi bulunmaktadır.

438 VGMA. 988, s. 78; BOA. Cevdet-Evkaf 19 610 ve 20 804.

439 İnci Kuyulu, *Kara Osman-oğlu Ailesine Ait Mimarî Eserler*, Ankara 1992, s. 172.

440 VGMA. 988, s. 78; BOA. Divan-i Hümâyun Ruus 93, s. 215; BOA. Cevdet-Evkaf 19610, 20804.

441 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* IV / I. s. 474.

önce düzeltilmesi gerektiğini düşündüğünden, köklü icraata girişebilecek Seyyid Mehmed Paşa, Halil Hamid Paşa gibi liyakatli sadrazamları işbaşına getirmeye çalıştı.[442]

Bu devirde daha çok askerî sahada ıslahat hareketlerine ağırlık verilmekle beraber, Kadı İbrahim Efendi'nin vefatıyla kapanan matbaanın yeniden faaliyete geçirilmesi, ilk riyâziye mektebinin açılması ve bazı kütüphanelerin kurulması gibi kültür alanında da çalışmalar yapıldı.[443]

Cevdet Paşa'nın naklettiğine göre, I. Abdülhamid tahta çıktıktan birkaç sene sonra, ecdâdının izinden giderek, adını yaşatacak bir câmi ve imaret yaptırmak istemiş fakat bu iş için seçilen Bahçekapı'da çok sayıda câmi bulunduğundan, içinde câmi bulunmayan bir külliye inşasına karar vermiştir. Külliyenin temeli sadrazam ve şeyhülislâmın da hazır bulunduğu bir merasimle Şaban 1191 (Ekim 1775) tarihinde atılmıştır.[444] Aynı yılın Zilkade ayında külliyenin bazı bölümleri tamamlanmıştır.[445] Medrese ve kütüphanenin inşası ise ancak 1194'te (1780) bitirilebilmiştir.[446] Kütüphanenin işleyişi ve personel tayini ile ilgili hususlar da 1195 (1781) yılının başında hazırlanan vakfiyeyle tespit edilmiştir.[447]

Hamidiye Kütüphanesi'nin, diğer padişah kütüphanelerine nazaran hem personel hem de koleksiyon bakımından oldukça fakir olduğu görülmektedir. Kütüphaneye sadece dört hâfız-ı kütüb, bir mücellid, bir ferrâş ve bir de bevvâb tayin edilmiştir.[448] Vakfiye hazırlandığında kütüphaneye konulacak kitap sayısı belirtilmeyip, yeri boş bırakılmıştır.[449] Daha sonra yapılan sayımlardan kütüphaneye I. Abdülhamid tarafından

442 Cavid Baysun, "I. Abdulhamid", *İA.* I, s. 74-75.

443 İ. H. Uzunçarşılı, "Sadrazam Halil Hamid Paşa", *TM.* V (1936), 233-238.

444 *Tarih-i Cevdet* II, İstanbul 1309, s. 46.

445 *Aynı eser*, s. 81.

446 *Hadika* II, s. 179. Medrese ve kütüphaneye Şeyhülislâm Yahya Tevfik Efendi'nin düşürdüğü tarih için bkz: *Hadika* II, s. 179.

447 VGMA. Kasa 159. M. Cunbur, I. Abdülhamid vakfiyesinin metnini bir inceleme ile birlikte yayınlamıştır: "I. Abdulhamid'in Vakfiyesi ve Hamidiye Kütüphanesi", *D.T.C.F Dergisi* XXII (1964), s. 17-69. Kütüphane için ayrıca bkz: Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi, Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001. Külliye için bkz: İ. Birol Alpay, "I. Sultan Abdülhamid Külliyesi ve Hamidiye Medresesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, c. 8 (İstanbul 1979), s. 1-22.

448 VGMA. 86, *I. Abdulhamid'in Hazine Defteri*, s. 31.

449 Cunbur, Aynı makale, s. 37. *İbretnümâ-yı Devlet*'teki bir kayıttan öğrendiğimize göre bu kütüphanenin koleksiyonu Topkapı Sarayı'ndaki Hasoda Kütüphanesi'yle Bağdad Odası'ndaki bazı kitaplardan oluşturulmuştur: "Asr-i Sultan Abdülhamid Hânîde İsmail Paşa merhumun sır katipliği evânında kütüphane-i cedîd-i sultânîye vaz' içün kütüb-i merkûmeden niçe nüsha-i kemyâb-i nadirü'l-mevcûdu intihâb u ifrâz ve kütüphane-i cedîd-i sultaniye vaz' buyurmalarıyla" (Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet*, neşre hazırlayan Ahmet Öğreten, Ankara 2002, s. 521).

vakfedilen kitapların sayısının 1552 olduğu anlaşılmaktadır.[450] Lala İsmail Efendi'nin, kütüphanenin kuruluşundan bir süre sonra vakfettiği 750 eserle, Hamidiye koleksiyonu biraz zenginleşmiştir.[451] Lala İsmail Efendi ayrıca dört hâfız-ı kütübe beşer akçelik bir ek gelir de temin etmiştir.[452]

I. Abdülhamid'in Şaban 1193 (Ağustos 1779) tarihinde sadrazamlığa tayin ettiği Kara Vezir demekle meşhur olan Silahdar Seyyid Mehmed Paşa, memleketi olan Nevşehir'in Arapsun köyünde (Gülşehir) Rebiülâhir 1194 (Nisan 1780) tarihinde yaptırdığı câmi, medrese ve çeşmeden meydana gelen külliyesine Muharrem 1195 (Aralık 1780) yılında vakfettiği 350 kitabı medresesinin dershanesine koydurarak bir kütüphane kurmuştur.[453]

1197 Muharrem'inde (Aralık 1782) sadrazamlığa getirilen Halil Hamid Paşa'nın da memleketi Isparta'da ve Burdur'da birer kütüphane kurduğu görülüyor. Halil Hamid Paşa'nın 1197 (1783) yılının sonlarında düzenlediği vakfiyesine göre Isparta'daki kütüphanesi Hacı Abdi Câmii'nin doğu tarafına eklediği kârgir binada bulunmaktaydı.[454] İki hâfız-ı kütüb, bir bevvâb ve bir ferrâşın görevlendirildiği kütüphaneye 449 cilt kitap konulmuştu.[455]

H. Hamid Paşa'nın Burdur'da kurduğu kütüphane[456] ise Çeşmeci-zâde Medresesi'nde bulunmaktaydı. Kütüphanenin gurre-i Receb 1198 (21 Mayıs 1784) tarihli vakfiyesinde küçük bir koleksiyona sahip bu kütüphaneye günlük beş akçe ücretli bir hâfız-ı kütüble, iki akçe ücretli bir mücellid tayin edildiği belirtilmektedir.[457]

450 Dener, s. 65; Cunbur, Aynı makale, s. 29.

451 VGMA. 746, s. 343-345 (Cemâzielâhir 1229/Mayıs 1814 tarihli vakfiyesi).

452 VGMA. 746, s. 345.

453 VGMA. 742, s. 66; Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2570. Kütüphanenin mimârî özellikleri için bkz: Zerrin Köşklü, "Nevşehir/Gülşehir Karavezir Mehmet Paşa Külliyesi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, no. 7, Erzurum 2001, s. 79-80; H. Sibel Çetinkaya, "Medrese Kütüphanelerine Nevşehir'den İki Örnek", *Sanat Tarihi Dergisi* c. XIV/2, İzmir 2005, s. 9-13.

454 "Vilâyet-i Anadolu'da Hamid sancağında... Isparta kazasında vâki' Hacı Abdi nâm sâhibü'l-hayrın câmi-i şerifi derununda müceddeden binâ ve ihyâ eylediğim kârgîr kütüphane" VGMA. 628, s. 547. Böcüzâde Süleyman Sami, *Kuruluşundan Günümüze Isparta Tarihi*, İstanbul 1983, s. 77. A. Türabi Tütüncü, bu vakfiyenin başka bir kopyesini inceleyerek kütüphane hakkında bir tanıtma yazısı yayınlamıştır (*TKDB.* XX/2 (1971), s. 86-92).

455 VGMA. 628, s. 554. Isparta Şer'i Sicilerindeki Evasıt-ı Şevval 1172 (16 Haziran 1759) tarihli bir berattan öğrendiğimize göre Hacı Abdi Camii'ne daha önce Mehmed Efendi isminde bir zât bir miktar kitap vakfetmişti. Isparta ŞS. 170, s. 12. Bu kayıttan şu eser vasıtasıyla haberdar oldum: M. Sadık Akdemir, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Isparta (Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat)*, Isparta 2008, s. 193.

456 M. Zeki Oral, "Mevcut Vesikalara Göre Burdur Kütüphaneleri ve Kitap Vakfiyeleri Vesikaları", *T.T. K. Belleten* XXIV/94 (1960), s. 235-236.

457 VGMA. 628, s. 609-610. Burdur'la ilgili bir eserde (Heyet, *Burdur*, İstanbul 1955, s. 104) Bu kütüphanenin Receb Mahallesi'nde Çay Caddesi kenarında Çeşmeci-zâde Medresesi

Gedik Ahmed Paşa'nın Afyon'daki kütüphanesine soyundan gelen Ağa-yı sipahiyân-ı Dergâh-ı Âlî Ahmed Paşa-zâde Ahmed Bey, 400 cilt kadar kitap vakfetmiş (1191/1777) ve 30 kuruş aylık ücret alacak bir de hâfız-ı kütüb tayin etmiştir.[458] Bu konuyla ilgili diğer bir sicil kaydından anlaşıldığına göre Ahmed Bey, şehirdeki ulemâ ve medrese öğrencilerinin kitaba şiddetle muhtaç olduklarını görünce bir kütüphane yaptırıp kitaplarını vakfetmek istemiş, ancak şehrin ileri gelenleri ve âlimleri, Gedik Ahmed Paşa Külliyesi'nin birçok tabhanesi olduğunu, bunlardan sağ tarafta olan tabhanenin kütüphaneye uygun olduğunu, ayrıca şehirdeki medreselerin de ortasında bulunduğunu beyan edince Ahmed Bey gerekli tamiratı yapıp kitaplarını Gedik Ahmed Paşa Külliyesi'ne vakfetmiştir.[459]

İstanbul'da, I. Abdülhamid devrinde kurulan birkaç kütüphane vardır. Bunlardan Murad Molla Kütüphanesi, 1189 (1775) yılında Damad-zâde Mehmed Murad Molla tarafından Çarşamba semtinde yaptırılmıştır.[460] Murad Molla'nın, daha önce aynı semtte yaptırdığı Nakşibendî tekkesinde kurduğu kütüphane, bu kütüphanedeki koleksiyonun temelini teşkil etmiştir.[461] Bu koleksiyondaki kitapların bir kısmı ise Mehmed Murad Efendi'nin babası Şeyhülislâm Damad-zâde Ebû'l-hayr Ahmed Efendi'nin (ö. 1741) Sultan Selim Câmii'nde kurmuş olduğu kütüphaneden gelmişti.[462] Murat Molla'nın vakfiyesi bulunamadığından kütüphanenin kuruluşunda mevcut olan kitap sayısını tespit etmek mümkün olmamaktadır.[463] Zilkade 1194 (Ekim 1780) tarihinde yapılan bir kayıttan, bu tarihte kütüphane mütevellisinin Murad Molla'nın oğlu Mehmed Ârif Molla Efendi olduğunu ve kütüphanede beş hâfız-ı kütübün görevlendirildiğini öğrenmekteyiz.[464]

yanında ahşap bir bina olduğu ve maârife devredildikten sonra yıkıldığı nakledilmektedir. Bu bilginin doğruluğunu te'yid etmek mümkün olmadı. Halil Hamid Paşa'nın Burdur'da Çeşmeci-zâde Medresesi'ne koyduğu kitaplarla ilgili bir arşiv kaydı için bkz: BOA. Cevdet-Maârif 1471.

458 Afyon ŞS. 555, s. 28-34.

459 Afyon ŞS. 555, s. 60. Bu kayıttan şu eser vasıtasıyla haberdar oldum: Mustafa Karazeybek vdgr. *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri*, c. I, Afyonkarahisar 2005, s. 24.

460 M. Gökman, *Murat* Molla, *Hayatı, Kütüphanesi ve Eserleri*, İstanbul 1943, s. 12; Semavi Eyice, "Kaybolan Bir Tarihî Eser: Şeyh Murad Mescidi", *TD.* c. 15 (İstanbul 1967), s. 124-126; M. Baha Tanman, "Murad Molla Tekkesi ve Kütüphanesi", *DBİA*. V (1994), s. 517.

461 M. Gökman, *Aynı eser*, s. 16.

462 BOA. Cevdet-Maârif 2821.

463 Mehmed Murad Molla, evkafını birleştirmek için 5 Muharrem 1192 tarihinde hazırlattığı vakfiyede (ŞS. Balat Mahkemesi 76, s. 66b-67b; 68a-b) "bundan akdem bina ve inşalarına avn-ı İlâhî ile muvaffak olduğum zâviye-i nakşibendiyye ve kitâbhane vakıflarına zam ve ilhak eyledim...iki kıt'a vakfiye-i ma'mulün-bihâmda mastûr olan..." diyerek daha önce hazırlattığı vakfiyelere atıf yapmakta ise de bu iki vakfiyeye ulaşmak mümkün olamamıştır.

464 VGMA. Dolap 1628.

Diğer bir tekke kütüphanesi de 25 Zilkade 1201 (Ağustos 1787) tarihinde, Şeyh Şerif Ahmed tarafından Tophane'deki Kadirî Tekkesi'nde kurulmuştur. Bu kütüphanedeki eserlerin hemen hemen hepsi Türkçe tasavvuf ve edebiyat kitaplarıdır.[465]

Tersâne-i Âmire Emini Hacı Selim Ağa'nın, Muharrem 1197 (Aralık 1782) tarihli vakfiyesiyle Üsküdar'da tesis ettiği kütüphanesinde, kütüphanede öğretimin birinci planda tutulduğu, tayin edilecek üç hâfız-ı kütübden ikisinin bu görevlerinin yanında aynı zamanda kütüphanede dersiâmlık yapmalarının şart koşulduğu görülmektedir.[466] Ayrıca vakfiyede kütüphanenin nezâreti şeyhülislâma bırakılmış ve tayin edilecek hâfız-ı kütüblerin ders verme iktidarında olup olmadıklarının da şeyhülislâm tarafından tespiti istenmiştir.[467] Hacı Selim Ağa vakfiyesinde, Âtıf Efendi, Ragıp Paşa kütüphaneleri vakfiyelerinin tesiri açıkça görülmektedir.

Evkaf-ı hümâyun müfettişliğinde 28 Safer 1197 (Ocak 1783) tarihinde görülen bir dava dolayısıyla, değişik türde bir kitap vakfına şahit olmaktayız.[468] Tophane'de oturmakta olan Şeyh Hüseyin Efendi öldüğünde 236 cilt kitabı Enderun-ı hâssa ağalarından Ahmed Ağa'nın eline geçer. Bunun üzerine vârislerinden es-Seyyid İbrahim dava açıp "Hüseyin Efendi hayatta iken bu kitapları, 1195 Zilhicce'sinin onbeşinde (2 Aralık 1781) Allah rızası için vakfedip Kahire'de, Câmiü'l-Ezher'de Şam-ı şerîf ahâlisine mahsus dolaba konmasını ve Şam ahâlisinden talebelerin istifade etmesini şart koşmuştu" der. Ahmed Ağa kitapları vermek istemeyince de Seyyid İbrahim üç şahit getirerek iddiasını ispat eder ve kitapları Câmiü'l-Ezher'e götürmek üzere alır.

Bu dönemde yapılmış bazı kitap bağışları da vardır. Müderris Medenî Mehmed Efendi'nin 226 kitabını 5 Cemâzielâhir 1199 (15 Nisan 1785) tarihinde Süleymaniye Câmii'ndeki kütüphaneye vakfettiğini,[469] Halil Ağa b. Hibetullah'ın ise Balat'ta Hoca Kasım Mahallesi'ndeki mescidin iki hâfız-ı kütübüne 25 Zilkade 1191'de (25 Aralık 1777) günlük on beşer akçe ücret tayin ettiğini[470] Safiye Molla Kadın'ın kocasından kalan bazı kitapları

465 ŞS. Galata Kadılığı 485, s. 74b-75a.
466 VGMA. 578, s. 122.
467 VGMA. 578, s. 122; BOA. A. DVN. S. RSK. 187, s. 200.
468 Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 213, s. 15a-b. Câmiü'l-Ezher'e çeşitli dönemlerde yapılan bu gibi kitap vakıfları iyi muhafaza edilmemiş olmalı ki XIX. asrın ortalarında bu câmiyi ziyaret eden İngiliz seyyahı Burton, kitap dolaplarının hemen hemen boş olduğunu yazmaktadır. Bkz: Richard F. Burton, *Personal Narrative of a Pilgramage to el-Medinah and Meccah*, c. I, London 1855, s. 147-148.
469 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 533, s. 91b-92a.
470 ŞS. Balat Mahkemesi 76, s. 59b.

Ragıp Paşa Kütüphanesi'ne bağışladığını (1190/1177)[471] vakıf kayıtlarından öğrenmekteyiz. Ümmühan Hanım da, kocası Mehmed Efendi b. Receb ile birlikte Afyon'da bir medrese ve kütüphane yaptırmışlardır.[472] 27 Şevval 1199 (2 Eylül 1785) tarihli vakfiyesinde medrese müderrisinin günlük 5 akçe ücretle kütüphanenin hâfız-ı kütüblüğünü de yapacağı belirtilmiştir.[473]

Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan bir belgede, ismi zikredilmeyen bir şahıs İstanbul'da yaptırdığı hayrâtı sayarken bunların arasında "Saraçhane başında Dülger-oğlu câmi-i şerifi derûnunda müceddeden binâ eylediğim kütüphane" diyerek, bir de kütüphanesi olduğunu belirtir.[474] Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki kataloglardan birinde de, Şaban 1202 (Mayıs 1788) tarihinde yapılan bir kayıtta aynı cümle "Dülgerzâde Hoca Şemseddin câmi-i şerifi ittisâlinde" şeklinde geçmektedir.[475] Bu katalogda da vakfı yapanın adı verilmemişse de, üzerine sonradan ilave edilen bir notta yanlış olarak bunun Valide Sultan Kethüdası Said Efendi Kütüphanesi fihristi olduğu belirtilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan bir vakfiye ise bu kütüphanenin kurucusunu kesin olarak tespit imkânı sağladığı gibi, kütüphane hakkında da etraflıca bilgi vermektedir. Cemâzielevvel 1203 (Ocak 1789) tarihinde düzenlenen bu vakfiyeye göre Esma Sultan'ın kethüdası Çelebi Mehmed Efendi, Saraçhane'de Dülgeroğlu Câmi-i şerifi yanındaki "arsa-yı merkûmede müceddeden bina eylediği bir bâb kârgir kütüphane"ye 697 cilt kitap koymuş ve dört de hâfız-ı kütüb tayin etmiştir.[476] Yine vakfiyeden öğrendiğimize göre hâfız-ı kütübler için de kütüphane yakınında ahşabdan odalar yaptırılmıştır.[477]

Bu devirde İstanbul dışında kurulduğu tespit edilen kütüphaneler şunlardır: Kilis'te Uncu-zâde Hasan Efendi Kütüphanesi,[478] Saraybosna'da Mısrî Medresesi yanında Abdullah Kantemiri Kütüphanesi (1188/1774),[479] Muhammed Beg Ebû'z-zeheb'in Kahire'deki medresesi kütüphanesi (1188/1774),[480] Mustafa Hoca'nın Trablus'taki medresesi

471 ŞS. Rumeli Sadareti 337, s. 43-44.
472 Mustafa Karazeybek vdgr. *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri*, c. I, Afyonkarahisar 2005, s. 328.
473 Afyon ŞS. 555, s. 53. Bu kayıttan Mustafa Kaerazeybek'in eseri vasıtasıyla haberdar oldum.
474 TSA. D. 10 294.
475 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2276.
476 VGMA. 743, s. 501.
477 Aynı yer.
478 Kilisli Kadri, Kilis *Tarihi*, İstanbul 1932, s. 148.
479 Vakıf kaydı için bkz: Kemura Şejh Sejfudini Fehmi, *Imena Dzamija, Medresa Mekteba I Drugih Javnih Zgrada*, Saraybosna, t.y. s. 173-176; Zejnil Fajiç, "Biblioteka Abdullah-Efendije Kantamirije", *Anali Gâzi Hüsrev-Begove Biblioteke*, c. 13-14, Sarajevo 1987, s. 15-17; E. H. Ayverdi, *Avrupada Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya*, İstanbul 1981, s. 386.
480 Abdurrahman b. Hasan el-Ceberti, *'Acâ'ibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, c. I, yay. haz.

kütüphanesi (1188/1774),[481] Abdullah Paşa el-Azm'ın Şam'daki medresesi kütüphanesi (1190/1776),[482] Muvakkit diye tanınan eş-Şeyh Ahmed b. Yahya'nın Kudüs'teki kütüphanesi (1181/1767),[483] Çıplak Hasan Ağa'nın Drama/Yenice Karasu'daki medresesindeki kütüphanesi (1189/1775),[484] Sadrazam Mehmet Paşa'nın (Cebeci-zâde) Darende'deki medresesindeki kütüphanesi (1192/1778),[485] el-Hac Ebubekir Efendi'nin Sofya'daki kütüphanesi (1190/1777),[486] Süleyman Paşa b. Mehmed Emin Paşa'nın Musul'da babasının medresesinde kurduğu kütüphane (1192/1778),[487] Filibe'de

Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim, Kahire 1997, s. 654. Muhammed Beg Ebu'z-Zeheb, medrese öğrencilerinin istifade etmesi için 2.000 ciltten oluşan zengin bir koleksiyon vakfetmiş ve türbesinin bir bölümünde muhafaza edilen bu kitapların korunması ve bakımı için de günlük 60 akçe ücret alan bir hâfız-ı kütüb görevlendirmişti. Bkz: Daniel Crecelius, "The Waqf of Muhammad Bey Abu Al-Dhahab in Historical Perspective", *International Journal of Middle East Studies*, c. 23 (1991), s. 66-71. Ayrıca bkz: Abdüllatîf İbrahim, "Mektebetü Osmaniyye, Dirâsetün Nakdiyye ve Neşr li-Rasîdi'l-Mektebe", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb*, c. XX, no. 2, Kahire 1958, s. 1-16; Lawrence I. Conrad, "The Khalidi Library", *Ottoman Jerusalem the Living City: 1517-1917*, hazırlayanlar: Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, London 2000, s. 194.

481 Abdullah eş-Şerif, "et-Tatavvuru't-Tarihî li'l-Mektebât fi Libya", *el-Mecelletü'l-Arabiyye li'l-Ma'lumât*, c. II, no. 2, Tunus 1981, s. 103-105.

482 Ömer Rıza Kehhâle, "Mahtûtâtu Dâri'l-Kütübi'z-Zahiriyye bi-Dımaşk", *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtûtati'l-Arabî*, c. I, no. 1, Kahire 1955, s. 5. Bu medresedeki kitaplar Midhat Paşa'nın Suriye valiliği sırasında 1296 (1879) yılında Zâhiriyye Medresesi'nde kurulan kütüphaneye nakledilmiştir. Bkz: eş-Şeyh Abdülkadir Bedran, *Münâdemetü'l-Etlâl ve Müsâmeretü'l-Hayâl*, Dımaşk 1986, s. 120-121

483 Kâmil el-Aselî, "Dûrü'l-Kütüb fi'l-Kudüs", *el-Mecelletü'l-Arabiyye li'l-Ma'lûmât*, c. II/1, Tunus 1980, s. 25; D. Hamd Ahmed Abdullah Yusuf, *Min Âsârina'l-Arabiyyeti ve'l-İslamiyyeti fi Beyti'l-Makdis*, cüz 2, Kudüs 2000, s. 477.

484 VGMA. 988, s. 145-146.

485 Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 268-273. Küçük bir yerleşim biriminde kurulmasına rağmen bu kütüphanenin mevcudu bir aralar beş bini aşmışsa da sonraki dönemlerde bu eserlerin büyük bir kısmı kaybolmuştur. İsmail Fehmi Öztürk, *Darende Tarihi*, Düzce 1962, s. 24-25. Müderris Hasan Efendi, 1200 (1786) tarihinde bu kütüphaneye iki yüz cildi mütecaviz kitap vakfetmiştir. Kitapların mühründe "İzzet Hasan ed-Dârendevî 'an hâcegân-i Dîvân-i Âlî" ibaresi yazılıdır. *Aynı eser*, s. 33. Darende hakkında yeni yayınlanan bir eserde bu kütüphane Cebecizâde Mehmed Paşa Kütüphanesi adıyla anılmaktadır. Bkz: Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, Yaşar Baş, *Darende Tarihi*, İstanbul 2002, s. 486-488. Bu kütüphaneye yapılan diğer kitap bağışları için bkz: A. Akgündüz, *Aynı eser* s. 490-494.

486 Orlin Sabev, "Novi Arhivni İzvori za Osmanski Biblioteki v Bulgarskite Zemi prez XVII-XIX vek" *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilization in the Balkans, Sofia, April 21-23, 2000*, İstanbul 2002, s. 232; Orlin Sabev, "Private Book Collections in Ottoman Sofia, 1671-1833 (Preliminary notes)", *Etudes Balkaniques*, , no. 1 (2003), s. 47-48, 70-74; Orlin Sabev, "Bulgaristan'da Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinden Bir Örnek: Sofya Müftüsü Ebubekir Efendi Kütüphanesi (1777), *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 2012, s. 297-303.

487 Davud Çelebi el-Musulî, *Kitabu Mahtutati'l-Musul*, Bağdad 1346/1927, s. 46-47.

Anber Kadı Câmii'nin doğusundaki medresede Es-Seyyid Ömer Ağa Kütüphanesi (1193/1779),[488] Musul'da Mehmed Paşa b. Mehmed Emin Paşa'nın Câmiü'z-Zeylânî (1193/1779)[489] ve Medresetü Câmii Bekir Efendi Kütüphaneleri (1194/1780),[490] Akkâ'da Cezzâr Ahmed Paşa'nın, câmiinin yanında kurduğu kütüphane (1196/1781),[491] Halep'te es-Seyyid Ahmed b. Ebû's-Su'ud'un babasının mescidi yanında yaptırdığı medresede kurduğu kütüphane,[492] Koru-yu Hümâyun Ağası İsmail Ağa'nın Filibe'de medresesinde kurduğu kütüphane (1198/1784),[493] Akseki'de Yeğen Mehmed Paşa'nın câmiinde kurduğu kütüphane (1782),[494] Urfa'da Nakib-zâde İbrahim Efendi'nin medresesi içinde yaptırdığı kütüphane (1196/1781),[495] Kilis'te Çekmeceli Câmii Kütüphanesi,[496] Afyon'da Mehmed Efendi b. Receb'in Ak Mescid Mahallesi'ndeki medresesinde kurduğu kütüphane (1199/1785),[497] Diyarbakır'da Câmi-i Kebîr'de Hamdi-zâde Ömer Bey

488 VGMA. 629, s. 31-32.

489 Davud Çelebi el-Musulî, *Aynı eser*, s. 171.

490 Davud Çelebi el-Musulî, *Aynı eser*, s. 71.

491 Musa Ebu Deye, *Vakfiyyetü Ahmed Paşa, el-Cezzâr*, Nablus 1998, s. 5. Volney'in " görenler bana bu kütüphanede 300'den fazla kitap yoktur dediler" şeklindeki nakli, kütüphanenin kuruluşundaki koleksiyonun durumunu yansıtıyor olmalıdır. (Bkz: *Travels Through Syria and Egypt, in the Years 1783, 1784 and 1785*, c. II, London 1788. s. 448). Bilindiği gibi Mektebetü'l-Ahmediyye adıyla anılan bu kütüphanede çoğu Remle müftüsü Hayreddin er-Remlî'nin ve Deyrü'l-Muhlis ve Cebe-i Âmil kütüphanelerinden gelen birçok değerli yazma eser bulunmaktaydı. (Bkz: Muhammed Mâcid el-Hazmâvî, "Vakfiyetü Ahmed Paşa el-Cezzâr fi 'Akkâ. Dirâse ve Tahlil. 1200/1786", *el-Mu'temeretü'd-Düveli's-Sâbi' li't-Târihi Bilâdi'ş-Şâm*, c. III, yay. haz. Adnan el-Bahit, Amman 2009, s. 237-261). 1200 civarında yazma eser ihtiva eden bu kütüphanedeki koleksiyondan bu gün seksen civarında yazma kalmıştır. (Bkz: Hamid eş-Şafi'î Deyyâb, "Mektebetü'l-Mescidi'l-Aksa el-Mübarek", *Mecelletü Mektebeti'l-Melik Fehd el-Vataniyye*, c. 10, no. 1, Riyad 2004, s. 217; *World Survey of Islamic Manuscripts*, hazırlayan: Geoffrey Roper, c. II, London 1993, s. 569; Mahmud Ali Atâullah, *Fihrisü Mahtutâti'l-Mektebeti'l-Ahmediyye fi Akkâ*, Amman 1983). Filip di Tarrâzî bu kütüphanede 500 civarında kitap bulunduğunu bildirdiğine göre koleksiyondaki kitapların büyük bir kısmı XX. asrın ikinci yarısında kaybolmuştur. (Bkz: Filip di Tarrâzî, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hâfikeyn*, c. I, Beyrut 1947, s. 296). Kütüphanenin vakfiyesinde ve Ahmed Paşa'nın bu kütüphaneye vakfettiği kitaplardan bazılarındaki vakıf kayıtlarında kütüphanenin ismi "Nûru'l-Ahmediyye" şeklinde de geçmektedir. (Bkz: Abdullah Muhlis, "Kitâbu Tahriri't-Tahbîr fi İlmi'l-Bedi'", *Mecelletü Mecma'i İlmiyyi'l-Arabî*, c. 22, no. 11-12, Bağdat 1947, s. 524). Külliyenin tamiri için bkz: BOA. A. MKT. MHM. 65/12.

492 Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtutât ve Hazâ'inühâ fi Haleb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. I, cüz 1 (Kahire 1955), s. 18.

493 VGMA. 630/2, s. 1063-1064.

494 *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu, 07 Antalya*, İstanbul 1982, s. III-IV.

495 Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerindeki Kitabeler*, Ankara 2001, s. 173; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 122-129.

496 Ahmet Turan Hazar, "Ulemâ ve Câmileriyle Kilis Medreseleri", *VD*. XXV, s. 287.

497 VGMA. 610, s. 63-64.

Kütüphanesi (1200/1785),[498] Çorum'da Süleyman Fevzi Paşa'nın yaptırdığı Çorum Kütüphanesi (1201/1786),[499] Çankırı'da İsfendiyar-zâde Mehmed Bey'in kurduğu İmaret Kütüphanesi (1201/1786),[500] Ahmed Efendi'nin[501] ve Zekeriyya Efendi'nin[502] Musul'daki medreselerinin kütüphaneleri (1201/1785), Manisa'da Karaosmanoğulları'ndan Atâullah-oğlu Hacı Osman Ağa'nın Nişancı Paşa Kütüphanesi (1212/1798),[503] Osman Bey b. Süleyman Paşa el-Celilî'nin (1764-1829) Musul'da Osmaniye Medresesi Kütüphanesi'[504] ve Yusuf Ağa b. İsmail'in Hanya Kalesi'ndeki medresesinde (1203/1788),[505] Geylânî-zâde Nuri Efendi'nin Hama'da Şeyh İbrahim Camii'nde (1214/1799),[506] Hüseyin Ağa'nın Antep'teki medresesinde (1214/1800),[507] eş-Şeyh Sadık b. Abdurrahman'ın (ö. 1205/1791) Halep'te İhlasiyye Tekkesi'nde[508] kurdukları kütüphaneler.

Bu dönemde câmi ve medreselere yapılmış bazı kitap vakıfları da vardır: Es-Seyyid Ahmed Efendi'nin İzmir'de Kasap Hızır Mahallesi'ndeki Yakup Bey/Hisar Câmii'ne (1189/1775; 1196/1782),[509] Mehmed Şâkir Efendi'nin

498 İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara 1995, s. 78; Mehmet Şimşek, *Amid'den Diyarbekir'e Eğitim Tarihi*, İstanbul 2006, s. 95; Emsem, s. 30. Kebkîzâde Hâfız Mehmed Efendi 1208/1794 tarihli vakfiyesiyle 115 cilt kitabını bu kütüphaneye vakfetmiştir: Diyarbakır ŞS. 355, s. 30-31.

499 Albert Dietrich, "Zur Geschichte einneger anatolischer Bibliotheken: Afyon, Akşehir, Çorum, Amasya", *Istanbuler Mitteilungen*, c. 17 (1967), s. 309; *SO*. III, s. 90; M. İhsan Sabuncuoğlu, *Çorum Tarihine ait Derlemelerim I-II: Maarif Hayatımız*, Çorum 2008, s. 60. Bu kütüphanenin ikinci hâfız-ı kütübü günlük kırk akçe ücret almaktaydı. Muhtemelen kütüphane zengin bir koleksiyona sahipti. Bkz: İkinci hâfız-ı kütüb tayini ile ilgili fermân. Mehmed Çebi Koleksiyonu.

500 Emsem, s. 32. 1323/1908 tarihinde bu şehirde yapılan kütüphanelerin sayım raporunda İmaret Kütüphanesi'nin adı geçmemektedir. Bkz: Çankırı ŞS. 73, s. 95-101. Bu kayıttan şu araştırma vasıtasıyla haberdar oldum: Cahit Aktaş, "Belgeler Işığında Kengırı (Çankırı) Kütüphanelerine Genel Bir Bakış", *Çankırı Araştırmaları* no. 2 (2007), s. 135-136.

501 Davud Çelebi el-Musulî, *Kitabu Mahtutati'l-Musul*, Bağdad 1346/1927, s. 22-23.

502 Said ed-Divecî, "Medârisü'l-Mevsıl fi'l-Ahdi'l-Osmanî", *Sümer*, c. XVIII (Bağdad 1962), s. 50.

503 VGMA. 743, s. 529-531; M. Münir Aktepe, "Kara Osman Oğlu Hacı Osman Ağa'ya Âit İki Vakfiye", *VD*. X (1973), s. 173; Sadık Karaöz, *Manisa Kütüphaneleri*, Ankara 1974, s. 22. İnci Kuyulu, *Kara Osman-oğlu Ailesine Ait Mimarî Eserler*, Ankara 1992, s. 163; Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1997, s. 149.

504 İmad Abdüsselâm Raûf, *el-Musul fi Ahdi'l-Osmanî: Fetretü'l-Hükmü'l-Mahalli 1139-1249/1726-1834*, Musul 1395/1975, s. 417.

505 ŞS. Davud Paşa Mahkemesi 95, s. 19b-20a.

506 BOA. MF. KTU. 5/94.

507 VGMA. 609, s. 89.

508 Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtutât ve Hazâ'inühâ fi Haleb, *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. I, cüz 1 (Kahire, 1955), s. 22.

509 VGMA. 744, s. 55-61; VGMA. 742, s. 5-8; M. Münir Aktepe, "İzmir'in Hisar veya Yakub Bey Câmii", *TD*. XXVII (1973), s. 96-97. Kütüphanede mevcut kitapların 1270/1854 tarihinde yapılan bir sayım sonucu listesi hazırlanmıştır: İzmir ŞS. 6, s. 159.

Ankara'da Sarı Hatib (Durud Dede) Medresesi'ne (1198/1784),[510] Abdullah Münzevî'nin Bursa Ulucâmii'ne (1201/1787)[511] ve Halil Efendi'nin babası Kâtip-zâde Ahmed Reşid Efendi'nin İzmir'deki medresesi kütüphanesine (1201/1786)[512] kitaplarını vakfettiklerini bilmekteyiz. Muhammed Fazlı Efendi de Urfa'da Tabakhane Câmii'nin kuzeyinde babası Hacı İbrahim Efendi'nin yaptırdığı medresenin bitişiğinde, bir kütüphane ile hâfız-ı kütüblerin oturmaları için iki de oda yaptırmıştır.[513]

Devrin Padişahı I. Abdülhamid'in de Medine'de 1202 (1788) tarihinde bir kütüphane kurduğunu Işkî Mustafa Efendi'nin Medine tarihine dâir yazdığı eserindeki bir kayıttan[514] ve bazı arşiv belgelerinden[515] öğrenmekteyiz. II. Mahmud'un 1246 (1830) ve 1247 (1832) tarihlerinde Emir-i Hac ve Şeyhü'l-harem'e gönderdiği iki hükümden bu kütüphanenin müstakil bir mekâna sahip olmayıp medresenin bir odasında kurulduğunu ve takriben beş yüz kitaplık bir koleksiyona sahip olduğunu anlamaktayız.[516]

510 Emsem, s. 28.

511 Bursa Eski Eserler Ktp. Abdullah Münzevî Vakfiyesi; Bursa ŞS. B. 352, s. 87-120; Kazım Baykal, *Bursa'da Ulu Câmi*, İstanbul 1950, s. 5. Gazzî-zâde Abdüllatif Efendi *Hulâsatü'l-Vefeyât* adlı eserinde (s. 23a) bu kütüphaneden şöyle bahseder: "Bin ikiyüz bir ya iki senelerinde Münzevî el-Hâc Abdullah Efendi Câmi-i şerîfin hünkar mahfili altında bir cesîm kütüphane ihdas eyledi. Ba'dehu ashâb-ı hayrat kitaplar vaz' idüp nadirü'l-mevcûd hazine-i kütüb oldı. Şule Demir, *Abdullah Münzevî ve Ulucâmi Kütüphanesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi 1999, s. 27'den naklen. Bu kütüphaneyle ilgili diğer bir kayıt da şudur: "Derûn-ı câmide câmekânlı bir kütüphane mevcut olup pek çok kütüb-i mütenevvia'-ı 'âliye bulunmakta ve ekserisi Telli Tekye'de medfûn merhum Münzevî Abdullah Efendi tarafından vakfedilmiştir. Kütüphanenin üzeri altun yaldızlı oyma çiçekli parmaklıkla mahdud mahfil-i hümâyundur." Hasan Tâ'ib Efendi, *Hatıra yahud Mir'ât-ı Bursa*, Hüdâvendigâr 1323, s. 23. Ulu Câmi'ye daha önceki tarihlerde bazı kitap vakıflarının yapıldığı bilinmektedir. Ancak düzenli bir kütüphane oluşturulması Abdullah Münzevî'nin vakfıyla mümkün olabilmiştir. Bu konuda ve kütüphaneye yapılan kitap bağışları hakkında bkz: M. Asım Yediyıldız, "Mabed ve Kitap: Ulucami Kütüphanesi", *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, Ankara 2009, s. 285-286.

512 VGMA. 608, s. 149-150.

513 Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Ankara 1995, s. 123.

514 "ve bir adet fevkâni ve a'lâ kütüphane ve kütüphaneye envâ'-ı ulûmdan nefîs kitablar.. ve emin-i kütüb ve müderrise vazife tayin..." *Ta'tir* III, v. 104b.

515 BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 41-42, 47, 54; BOA. HMH. 6737/1.

516 BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 41-42, 54. Şeyhülharem'e ve Medine kadısına gönderilen Receb 1247 (Ocak 1832) tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre Hamidiye Kütüphanesi'nde sadece bir *Buhari-i şerif* kalmış diğer kitaplar zayi' olmuştur. Ancak bazı mahallerden gelen kitaplarla bu kütüphanede 503 cilt kitaplık bir koleksiyon oluşmuştur. BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 54; BOA. H. H. 27 457-C. Zilkade 1247 (Nisan 1832) tarihinde yapılan bir sayımda bu kütüphanede "kütüb-i nefîs ve gayr-i nefîs, kâmil ve nâkıs" 403 cilt kitap olduğu tespit edilmiştir. Bkz: BOA. Evkaf 9591 ve 9489.

İstanbul'da daha önce kurucularının koydukları şartlara riâyet edilmediği için kapanan iki kütüphanenin gerekli tedbirler alınarak I. Abdülhamid devrinde tekrar açıldığını ve Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde ise kuruluşundan beri baş hâfız-ı kütüblüğünü yapan şahsın ölümü üzerine bir sayım yapıldığını görüyoruz:

13 Zilkade 1191 (Aralık 1777) tarihinde yapılan bir vakıf kaydına göre Mahmud Paşa Medresesi Kütüphanesi'nde dolaplar içinde bulunan kitapların, elli seneden beri açılıp sayılmadığından toz toprak içinde kaldığını ve bir kısım kitapların da güve benzeri zararlı böcekler tarafından yenildiğini medrese talebelerinin haber vermeleri üzerine vakfın mütevellisi ve Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği'nce görevlendirilen kimseler dolapları açıp kitapları temizledikten sonra saymışlar ve kitapları hâfız-ı kütübe teslim ederek yeni bir defterinin yapılmasını istemişlerdir.[517] Darüssaâde ağasının gönderdiği Safer 1192 (Mart 1778) tarihli bir yazıdan anlaşıldığına göre de medresedeki dolapta bulunan 341 cilt kitap tamir edilmiş ve kütüphanenin çalışma düzeni tespit edilmiştir.[518]

Diğer bir vakıf kaydına göre ise Cağaloğlu'ndaki Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi hâfız-ı kütüblerinin, vakfiyedeki şartlara uymamalarından dolayı bu kütüphane uzun bir süre önce kapatılmıştır:

> ... dört nefer hâfız-ı kütübler şart-ı vâkıf-ı müşârün ileyhe mugâyir harekete ictisâr ve rehn-i kavî ile beş güne değin yine getürmek üzere kütüb-i mezkûrenin kütüphaneden taşra çıkmasına ruhsat virüp bu vechile 'adem-i idârelerinden nâşî kütüb-i mezkûrenin bir mikdârı zâyi' ve telef olup bervech-i muharrer 'adem-i idâre üzere terk olunduğu takdîrce külliyen zâyi' ve telef ve vakf-ı şerîfe zarar-ı küllî olacağı zâhir ü bedîdâr olduğu ecilden vâfir müddetten berü kütüphane-i mezkûre memhûr u mesdûd olmağın...[519]

Fakat böyle bir hayır eserinin kurucusunun şartlarına aykırı olarak kapalı olması uygun görülmediğinden Haremeyn muhasebesinden tayin olunan müfettiş ve diğer görevlilerin, kütüphaneyi sayıp eksiklerini tespit ve yeni defterini tanzim ettikten sonra, hâfız-ı kütüblere vakfiyedeki şartları hatırlatıp Rebiülâhir 1198 (Şubat 1784) tarihinde kütüphaneyi tekrar açtıkları görülmektedir.[520]

Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin baş hâfız-ı kütübü 1190 (1776) yılında öldüğünde, terekesinden kütüphaneye ait bazı kitaplar çıkınca, kütüphane nâzırının nezâretinde yeni bir sayım yapılmıştır:

517 VGMA. 741, s. 336.
518 VGMA. 741, s. 340.
519 VGMA. 639, s. 129.
520 VGMA. 639, s. 129-130.

> Hâlâ bi'l-fi'l nâzırı olduğum Nûr-ı Osmanî kütüphanesinde ibtidâ-yı vaz'ından berü reis-i hafeze-i kütüb olan Yusuf Efendi, işbu sene tis'une ve mi'e ve elf Şevvâlinün ikinci günü dâr-ı bekâya irtihal itdükde, terekesinden kütüphane-i merkûmenün kitaplarından bir mikdâr kütüb bulunup ahz ve makbûzumuz olduğundan başka hilâf-ı şart-ı vâkıf merhûm Yusuf Efendi kendü yediyle bazı mahallere virdügi kitâplardan dahi mümkin mertebe tahsil olundukda nezâretim hasebiyle cemî'-i kütübi tahrîr ve defter-i vakfa tatbik...[521]

Sayım sonucu, hemen hemen hepsini ders kitaplarının oluşturduğu 19 eserin bulunmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca bu sayım sırasında kütüphanede padişahın mühürüyle mühürlenmiş, fakat deftere kaydedilmemiş 15 kitapla, on dört parça değerli levha bulunmuştur.[522]

XVIII. asrın ikinci yarısında İstanbul dışında da birkaç örneğine rastladığımız zengin koleksiyonlu ve geniş sayılabilecek bir personel kadrosuna sahip müstakil kütüphanelerin, bu asrın sonlarından itibaren artık hem sayı bakımından arttıkları, hem de İstanbul'un yanında imparatorluğun diğer şehirlerine de yayıldıkları görülür.[523] I. Abdülhamid'den sonra tahta geçen III. Selim'in saltanatı sırasında ve sonra da II. Mahmud devrinde devam eden bu hareket neticesinde imparatorluğun diğer bölgelerinde Yusuf Ağa, Rodosî Ahmed Ağa, Râşid Efendi, Vahid Paşa, Derviş Mehmed Paşa, Zeynelzâde, Yusuf Ziya Paşa, Tekeli-oğlu, Necip Paşa ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa kütüphaneleri kurulmuşlardır.

521 Nuruosmaniye Ktp. Fihrist no. 6, s. 206a.
522 Nuruosmaniye Ktp. Fihrist no. 6, s. 205b-206a. Sayım neticesinden anlaşıldığına göre, burada hâfız-ı kütüb Yusuf Efendi'nin kötü niyetle hareketi söz konusu olamaz. Çünkü Yusuf Efendi kütüphaneye ait kitapları kendi mülkiyetine geçirmek isteseydi, kayıtlara geçmeyen ve oldukça değerli olan bu on beş kitabı ve yazıları evine götürürdü. Hafız İsa adlı bir şahsın bu kütüphaneden aldığı bir kitap için verdiği makbuz, daha sonraki tarihlerde de kütüphane dışına kitap verilmeye devam edildiğini göstermektedir: "Cennet-mekân merhum Sultan Osman Han aleyhi'r-rahmeti ve'l-ğufrân hazretlerinin kütüphane-i celîlelerinden bir cilt *Şifâ-i Şerif* şerhi *Aliyyü'l-Karî* vedî'a olmak üzere tarafımızdan ahz olunmuşdur. Fi 23 Ş [1]238. Hâfız İsa". BOA. A. MKT. 2423/9.
523 Süleyman Penah Efendi, Nizâm-i Devlete ve Cezire-i Mora'nın mukaddem olan ihtilaline dâir kaleme aldığı risâlede bu tür kütüphanelerin İstanbul dışına yayılmasının büyük bir ihtiyaç olduğunu şu şekilde belirtmekteydi:

> Fi'l-asl medreseler ve kütüphanelere ve cevâmie külliyen i'ânet ve himmet Âsitâne-i âliyeye oldu. Âsitâne-i aliyyede ise lüzumundan ziyâde vardır. Sahibü'l-hayrat olanlar memâlik-i mahruse bilâd u emsârına, bilâd-ı Arnabudan'a varınca medreseler ve kütüphanelere ve cevâmie himmet buyursalar hem etraf a'lâ ve ednâ ulûm-i şettâ ile âraste olacaklarından başka sevabları dahi ziyâde olacağı melhuz olduğundan gayrı Asitâne-i aliyyede dahi kesret-i sohteyân olmayacaklarından başka telef-i zehâir dahi olmazdı. Aziz Berker, "Mora İhtilâli Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası", *Tarih Vesikaları*, c. II, no. 12 (İstanbul 1943), s. 479.

Çeşitli bölgelerde yaptırılan bu kütüphanelerin çoğu, ya bu bölgelerde doğup-büyümüş, ya da bir müddet vazife yapmış kimseler tarafından tesis edilmiştir. Konya'da 1210 (1795) yılında Yusuf Ağa tarafından kurulan kütüphane ise bu konudaki birkaç istisnâdan biridir. Giritli fakir bir aileden gelen ve kethüdalık, baruthane nâzırlığı, darbhane eminliği gibi görevlerde bulunan Yusuf Ağa, bir kütüphane ve medrese yapmak istediğinde, böyle bir hayır eseri için en çok ihtiyaç duyulan bölgeyi araştırmış ve Konya'da karar kılmıştır.[524] Konya'yı seçmesinin sebebini vakfiyesinin giriş bölümünde şöyle açıklamaktadır:

> ez-kadîm dârü'l-ulûm ve mecma'-i fuhûl-i kurûn olan medine-i Konya'da, nedret-i kütüb-i nefîse ve tahsîl-i nefâyis-i fünûna sarf-ı nakd-i vakt iden bî-nihâye talebe-i kirâm-ı dânişverân-ı gayret-keşân oldukları... be-tahsîs ol havâlide 'ulûm-ı 'akliye ve nakliye ve fünûn-ı 'âliye ve âliyeye dâir ve sâ'ir müellefât-ı müstahseneden mütûn ve şurûh ve havâşî tuhfe-i nadire makûlesi idügi...[525]

Yusuf Ağa daha sonraki satırlarda, Konya'nın seçilmesinin diğer bir sebebinin de bu şehrin manevî havasının olduğunu bildirmektedir.[526]

Yusuf Ağa, Sultan II. Selim Câmii'nin güney-batı köşesine eklediği kütüphane[527] için 25 Cemâzielâhir 1209 (Aralık 1794) tarihinde hazırlattığı

524 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği, 261, s. 53-54. Kütüphanenin yapım masrafları için bkz: "Devletlü, inâyetlü veliyyü'n-ni'âm efendimiz hazretlerinin medîne-i Konya'da müceddedden binâ ve inşa buyurdukları kütüphane-i zîbânın ber-mûceb-i müfredât mesârif defteridür ki beyân olunur". BOA. Kepeci no. 806.

525 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 261, s. 53-54. Bu kütüphanenin vakfiyesi Müjgan Cunbur tarafından yayınlanmışsa da ("Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfiyesi", *TAD.* I/1, 1963, s. 203-217) bu bölüm yayınlanan metinde yokdur. Çünkü, Cunbur'un yayınladığı vakfiye metni, kendisinin de belirttiği gibi, vakfiyenin karakteristik bazı özelliklerini taşımamakta (a.g.m. s. 210-212), dolayısıyla Yusuf Ağa vakfiyesinin tamamını ihtiva etmemektedir. İstanbul Şer'î Siciller Arşivi'nde gördüğüm nüsha ise hem vakfiyenin tam metnini hem de ekini içine almaktadır. Yapılan karşılaştırmalar neticesinde, M. Cunbur'un yayınladığı metnin kütüphane defterinin başına konulmak için vakfiyeden alınmış bir parça olduğu anlaşıldı. Aslında Cunbur'un yayınladığı metinde, bu nüshanın vakfiyeden alındığını imâ eden satırlar da bulunmaktadır (a.g.m. s. 214). XVIII-XIX. asırlarda hazırlanmış kütüphane katalogları incelendiğinde, vakfiye şartlarından bir bölümünün kütüphane defterinin başına konulmasının bir usul olduğu görülmektedir. İzzet Sak'ın belirttiğine göre vakfiyenin bir kopyesi de Konya Şer'î Sicillerinde (no. 67, s. 23-53) kayıtlıdır. Bkz: İzzet Sak, *Şer'iyye Sicillerinde Bulunan Konya Vakfiyeleri,* Konya, 2005, s. 83-88.

526 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 261, s. 54-55.

527 Kütüphane ilk yapıldığında câminin batı cephesindeki güney köşeye yakın ilk pencere boşluğu kapı haline getirilerek kütüphaneyle irtibat sağlanmıştır. Daha sonra da kütüphanenin dışarıdan da kullanılabilmesi için kuzey-doğu köşesindeki pencerelerden biri kapı yapılmıştır. Bkz: Yılmaz Önge, "Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi", *Yusufağa Kütüphanesi Tarihçe Teşkilat ve Kataloğu Konya,* [y.y., t.y.], s. 9-11.

vakfiyesine Atıf Efendi, Ragıp Paşa ve Hamidiye kütüphaneleri vakfiyelerindeki şartlara benzer şartlar koydurmuştur. Ancak vakfiyede personelin ücretinin altı ayda bir verilmesi, hâfız-ı kütüblerin Konya halkından olmaları gibi birkaç değişik şart da vardır. Yine aynı tarihte yapılan ek vakfiyeden, vakfın giderlerinin karşılanması için devrin padişahı tarafından Yusuf Ağa'ya iki mukataanın gelirlerinin verildiğini öğrenmekteyiz.[528] Yusuf Ağa, vakfiyesine dışarıya kitap verilmemesi gerektiğine dâir koyduğu şartla yetinmemiş, dönemin padişahının bu hususla ilgili olarak Konya valisine ve kadısına bir hüküm göndermesini[529] ve kütüphanesinde bulunan vakfiyesinin de ileride kaybolma ihtimaline binaen kopyesinin Konya siciline kaydolunmasını sağlamıştır.[530]

Ahmet Ağa'nın, memleketi Rodos'ta kurduğu kütüphanenin vakfiyesini hazırlarken Hacı Selim Ağa Kütüphanesi vakfiyesinden yararlanmış olduğunu görüyoruz. Hacı Selim Ağa gibi bir kütüphane-medrese kurmak isteyen Ahmed Ağa, 1208 (1793) tarihli vakfiyesinde kütüphanesine tayin edilecek her iki hâfız-ı kütübün de ulemâdan olup kütüphanede haftada beş gün ders okutmalarını şart koşmuştur.[531] Ayrıca Ahmed Ağa'nın vakfiyesinde, bu asır kütüphanelerinde artık yaygın bir hale gelmeye başlayan kütüphanede ibadet ve dinî faaliyetlere de büyük ölçüde yer verdiğini görmekteyiz.[532]

528 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 261, s. 57-58; BOA. MAD. 10 238, s. 8.

529 Konya ŞS. 67, s. 54. Bu kayıttan İzzet Sak'ın *Şer'iye Sicillerinde Bulunan Konya Vakfiyeleri* (Konya 2005, s. 85) adlı eseri vasıtasıyla haberdar oldum.

530 Konya ŞS. 67, s. 19-51. M. Cunbur, Yusuf Ağa'nın Üsküdar'da Mihrimâh Sultan Câmii içinde ikinci bir kütüphane kurduğunu söylemektedir. (a.g.m. s. 207). Ancak bu kütüphaneyle ilgili XVII. asra giden kayıtlar olduğuna göre (Mesela bkz: 1093/1682 tarihli ruus kaydı: BOA. Ruus 34, s. 464) bu kütüphanenin kurucusu başka bir Yusuf Ağa olmalıdır.

531 VGMA. 743, s. 93-94. Milli Kütüphane B. 260, s. 1-64b. İngiliz doğabilimci Edward Forbes Rodos'a gittiğinde Tülbendağası Ahmet Ağa tarafından 50 yıl önce kurulduğunu söylediği bu kütüphaneye uğrayıp, kendisinden övgüyle bahsettiği hâfız-ı kütüb Hacı Mehmed Efendi'yle de görüşmüştür. Forbes, kütüphane ve medrese ile ilgili ilginç bilgiler vermektedir. Bkz: *Travels in Lycia, Milyas, and the Cibrratis,* c. II, London 1847, s. 6-7. Kütüphane için ayrıca bkz: Joseph Von Hammer, *Topographische Gesammelt auf Einer Reise in die* Levante, Wien 1811, s. 83. Kütüphanede mevcut koleksiyonun bir tahlili için bkz: Flügel, "Ueber eine Bibliothek zu Rhodus", *ZDMG,* c. VI (1852), s. 541-544. Kütüphanede mevcut kitapların bir kataloğu hazırlanmıştır: Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Rodos Fethi Ahmet Paşa Kütüphanesi'nde Bulunan Kitapların Listesi,* Ankara, t. y. Ahmet Fethi Paşa, Ahmed Ağa'nın oğlu olup bu kütüphaneyle ilgili düzenlemelerinden dolayı kütüphane bazı kaynaklarda onun adıyla anılmaktadır. Bkz: Zeki Çelikkol, *Rodos'taki Türk Eserleri ve Tarihçe,* Ankara 1992, s. 87; Ali Fuat Örenç, *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada,* İstanbul 2006, s. 270-271.

532 VGMA. 743, s. 156. Rebiülahir 1211/Temmuz 1797 tarihli ek vakfiyesi: Milli Kütüphane B. 260, s. 177a-178b.

Reisülküttâb Kayserili Mehmed Râşid Efendi'nin, Kayseri'de Ulu-câmii'nin batısında 1211 (1796) tarihinde yaptırdığı[533] kütüphanesi için Rebiülâhir 1212 (Eylül 1797) tarihinde düzenlediği vakfiyesi, daha önce kurulan müstakil kütüphanelerin vakfiyeleriyle büyük benzerlik gösterir. Köprülü vakfiyesinden itibaren bazı şartların aynen ya da biraz gelişerek diğer kütüphane vakfiyelerine geçtiği ancak genellikle her vakfiyede daha önceki vakfiyelerde bulunmayan bir-iki hususun ilave edildiği görülmektedir. Vakfiyeler tarih sırasına göre incelendiğinde eklenen yeni şartların, kütüphanelerin işleyişinde görülen bazı aksaklıkların giderilmesi için konulduğu anlaşılmaktadır. Râşid Efendi'nin de vakfiyesinde ısrarla üzerinde durduğu mes'ele hâfız-ı kütüblerin izinlerinin düzenlenmesi ve uygulanması için takip edilecek usuldür.[534]

Râşid Efendi koleksiyonundaki kitaplar üzerinde bulunan vakıf mühründen, kütüphane kitaplarının 1211 (1796) tarihinde hazır edildiği anlaşılıyor. Râşid Efendi, 948 ciltten oluşan bu koleksiyonun[535] korunması için kütüphanesine üç hâfız-ı kütüb tayin etmiştir.[536]

533 Müşârün-ileyh bu kütüphaneyi amcası Kocaağa nezâreti tahtında inşa ettirmiş ve mesârif-i inşaiyesinin Başbezirgâniyân tarafından tesviyesini havâle ve sipariş eylemiş idi. Tamâm-ı inşası yirmibeşbin guruşla husul-pezîr olduğunu te'yid eden...": Ahmed Nazif, *Mir'ât-ı Kayseriyye veya Kayseri Tarihi*, neşre hazırlayan Mehmet Palamutoğlu, Kayseri 1987, s. 16. "Râşid Efendi Kütüphanesi'nde 5730 numarada kayıtlı eski fihristinin ilk yaprağına yazılmış bir nota göre kütüphanenin yaptırılmasına şu hadise sebep olmuştur: Râşid Efendi, kendisini ziyarete gelen hemşerisi Bahçecizâde Mehmed Efendi'ye Kayseri'de bir mescid yaptırmak istediğini bildirerek şehrin neresinde yaptırılmasının daha uygun olacağı hususunda onunla istişarede bulundu. Mehmed Efendi ona, *"Kayseri'de, - Allah cemaatlerini çoğaltsın ve yaptıranların hasenâtını arttırsın- câmi ve mescid o kadar çok ki, bir yenisinin yapılmasına artık ihtiyaç kalmamıştır. Fakat bu şehir ilim ve tahsil diyârı, âlimler yatağı olduğu hâlde, bunların çoğu, muhtelif mevzûlarda aradıkları kitapların büyük kısmını bulamıyorlar. Şehirde bunların ihtiyaçlarını karşılayacak bir kütüphane yok. Bu sebeple en doğru iş, onların aradıklarını bulabilecekleri bir kütüphane yaptırmaktır"* dedi. ...Râşid Efendi onun fikrini kabul etti ve böylece adını dâima yaşatacak ve eserini ebedi kılacak bu kütüphaneyi yaptırdı. Nihad M. Çetin, "Râşid Efendi Kütüphanesi'nin Kuruluşuna Dâir", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, c. 4, no. 2, İstanbul 1975, s. 64-65.

534 VGMA. 579, s. 68. M. Cunbur, Râşid Efendi vakfiyesini, 1323 tarihli kopyesine dayanarak neşretmiştir. ("Kayseri'de Râşid Efendi Kütüphanesi ve Vakfiyesi", *VD.* VIII, Ankara1969, s. 185-195). Bu çalışmada Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki kopye (VGMA. 579, s. 65-71) kullanılmıştır.

535 "Râşid Efendi buraya 933 cilt kitap gönderdi. İkinci bir parti için mühim miktarda kitap hazırlayıp bunlara da evvelkilere olduğu gibi mührünü bastığı, fakat vefatı üzerine bu kitapların İstanbul'da Lâleli Kütüphanesi'ne konduğu söylenir". Nihad M. Çetin, a.g.m. s. 63-64.

536 VGMA. 579, s. 68.

Antalya mütesellimi Tekeli-oğlu Hacı Mehmed Ağa b. Hacı Osman'ın Antalya Elmalı'da câminin içinde kurduğu kütüphanede (1211/1796),[537] günlük üç akçe ücretle[538] ulemâdan bir kimse hâfız-ı kütüblük yapmaktaydı. Mehmed Ağa, bu dönemde kurulan diğer kütüphanelerin vakfiyelerinde olduğu gibi vakfiyesinde, hâfız-ı kütübün beş gün açık tutacağı kütüphaneye gelen okuyucular ve araştırmacılara ("kütüb tetebbu' iden ve mesâ'il istinbatı için kitap taleb edenler") kitapları "bilâ-cevir ve eziyetle" çıkarmasını ve vermesini şart koşmaktadır.[539] Daha sonraki tarihlerde câmiyle bitişik olarak bir kütüphane binası inşa edilmiştir.[540]

Yusuf Ziya Paşa'nın Keban'da (1212/1797-1798),[541] Akhisar Voyvodası Zeynel-zâde Hacı Ali Ağa-oğlu Hacı Ali Efendi'nin Akhisar'da (1213/1798),[542] Karaosmanoğulları'ndan Hüseyin Ağa'nın Manisa'da Muradiye Külliyesi'nde (Safer 1221/Nisan 1806),[543] Tahir Paşa-zâde Mehmed Said Paşa'nın Prizren'de Mehmed Paşa Câmii yakınındaki medresesi yanında (1222/1807),[544] Pazvantoğlu Osman Paşa'nın Vidin'de

537 VGMA. 745, s. 28-35; S. Fikri Erten, *Tekelioğulları*, İstanbul 1955, s. 17-26. Teke sancağı 1 numaralı Şer'iye Sicili'nde ise bu kütüphanenin kuruluşunu belirten vakfiyenin 1204 (1789) tarihli olduğunu görüyoruz. Bkz: Hasan Moğol, *Teke Sancağı Şer'iyye Sicili-1 (1223-1232/1807-1817)*, Mehter Yayınları 1996, s. 189. Ayrıca bkz: Mürsel Sümer, "189 Yıl Önce Antalya'da Kurulan Bir Vakıf Kütüphanemiz; Mütesellim (Müsellim) Kütüphanesi", *TKDB.* XXXV/1 (1986), s. 33-37.

538 Hâfız-ı kütüb aynı zamanda câmide vâizlik de yapmaktadır. Her iki görevden aldığı toplam ücret on akçedir. VGMA. 745, s. 31.

539 S. Fikri Erten, *Tekelioğulları*, İstanbul 1955, s. 24.

540 Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 201-205.

541 VGMA. 579, s. 50. 24 Zilhicce 1234 Tarihli ek vakfiyesi için bkz: ŞS. Rumeli Sadareti 448, s. 36b-37a. Birçok yanlışla okunan kitabesi için bkz: Fuat Şancı, "Keban'da Yusuf Paşa Külliyesi", *Darende İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 1, Darende 1995, s. 214.

542 VGMA. Kasa no. 8; VGMA. 579, s. 123-125, 305; Mehmet Emin Müderrisoğlu, *Akhisarlı Türk Büyükleri ve Eserleri*, İzmir 1956, s. 85-86. Kütüphane binasının inşası 1212 (1797) tarihinde tamamlanmıştır. Bkz: Nihat Etiz, "Zeynel Zâde Kütüphanesi", *Ülkü*, III. seri, no. 3, Ankara 1949, s. 9. Kütüphane binası için Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 278-283.

543 Sadık Karaöz, *Manisa İli Kütüphaneleri*, Ankara 1974, s. 24. Manisa mütesellimi olan Hacı Hüseyin Ağa, Muradiye Câmii'nde hayır sahiplerinin vakfettikleri kitaplar için hususi bir yer olmadığından zarara uğradıklarını görünce, 1221 tarihinde câmiin yanında müstakil bir kütüphane yaptırmıştır. (Bkz. İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Hayırlar ve Vakıflar (H. 1060, Miladî 1650'den sonra)*, İstanbul 1950, s. 82. Kütüphane binası için bkz. Erdem Yücel, "Manisa Muradiye Câmii ve Külliyesi", *VD.* VII (1968), 214); İnci Kuyulu, *Kara Osman-oğlu Ailesine Ait Mimarî Eserler*, Ankara 1992, s. 100-105; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 417-423. Hüseyin Ağa, Manisa köylerinden Yaya köyündeki medreseye de bazı kitaplar vakfetmiştir (Manisa Ktp. no. 6006).

544 VGMA. 481, s. 441; İlhan Polat, *Aynı eser*, s. 40-42. Mehmed Said Paşa, Mehmed Paşa Camii yakınında yaptırdığı medresesinin avlusundaki yaptırdığı kütüphaneye Rebiülevvel

(1217/1802),[545] Hatice Hanım'ın İzmir'de Müftü Câmii ve Medresesi yakınında (1221/1806; 1234/1819),[546] ve es-Seyyid İsa Efendi'nin Kütahya'da Yıldırım Bâyezid Câmii'nin bitişiğinde (1220/1805)[547] yaptırdıkları kütüphaneler III. Selim devrinde İstanbul dışında kurulan müstakil kütüphanelerdendir.

Ayrıca Mustafa b. Mansur'un Halep'teki medresesinde (1203/1788; Medresetü'l-Mansuriyye),[548] Bekir Efendi'nin Musul'daki Yunusiyye Medresesi'nde (1207/1792),[549] eş-Şeyh Muhammed el-Budeyrî'nin Kudüs'teki Vefâiyye Zâviyesi'nde (1205/1791),[550] Haraççı-oğlu Cizyedar-zâde

1222 (Mayıs 1807) tarihli vakfiyesiyle kendi kitapları yanında babası Tahir Paşa'nın, amcası Rüstem Paşa'nın ve kardeşi Mahmud Bey'in kitaplarını da vakfetmiştir.

545 Machiel Kiel, "The Date of Construction of the Library of Osman Pasvantoğlu in Vidin", *Etudes Balkanique*, no. 2 (Sofia 1980), s. 118; Mihailova, *a.g.m.*, s. 67. Pazvantoğlu Osman Paşa'nın kurmuş olduğu kütüphanenin oldukça zengin bir koleksiyona sahip olduğu görülmektedir. Osman Paşa'nın ölümünden (1222/1807) otuz sene sonra yapılan bir sayımda kütüphanede 2.390 yazma ve 73 basma eser olduğu anlaşılmıştır: Stoyanka Kenderova, Zorka Ivanova, *From the Collections of Ottoman Libraries in Bulgaria During the 18th-19th Centuries*, Sofia 1999, s. 24-25 ve 123. *World Survey of Islamic Manuscripts*, hazırlayan Geoffrey Roper, c. I, London 1992, s. 128. Bu kütüphaneye vakfedilen diğer koleksiyonlar için bkz: Stoyanka Kenderova, "A propos des donateurs des livres à la bibliothèque d'Osman Pazvantoğlu à Vidin", *Sociétés et cultures musulmanes d'hier et d'aujourd'hui*, yay. haz. Meropi Anastassiadou, Paris 1996, s. 182-185. Koleksiyondaki eserlerin nitelikleri için bkz: Stoyanka Kenderova, "La Littérature Arabe Representée dans les Bibliothèques de *Wakf* en Bulgarie au XIXe Siècle", *Across the Mediterranean Frontiers: Trade, Politics and Religion, 650-1450*, yay. haz. Oionisius A. Agius ve Ian Richard Netton, Turnhout, Brepols 1997, s. 398-407. Kütüphanenin bugünkü durumunu gösteren bir resim için bkz: Ömer Turan, Mehmet Z. İbrahimgil, *Balkanlardaki Türk Mimarî Eserlerinden Örnekler*, Ankara 2004, s. 214. Bu kütüphanenin kitabesi ve kütüphaneye bir miktar kitap bağışlayan Osman Paşa'nın annesi Rukiyye Hanım'ın vakıf mührü için bkz: Mihaila Stajnova, *Osmanskite biblioteki v Bılgarskite zemi XV-XIX vek. Studii.* Sofia 1982, s. 89 ve 93. Bu koleksiyondaki yazmalar önce Sofya'daki Milli Kütüphaneye (Cyril and Methodius Library) götürülmüş daha sonra da büyük bir bölümü (2.014 adet) 1889 tarihinde Türkiye'ye iâde edilmiştir. Bkz: BOA. Y.A. Res. 44/27; BOA. ŞD. DH, 209/19; Vidin Kütüphanesi'nden Kütüphane-i Umumî'ye naklolunan kitapların defteri, İ.Ü. Küt. TY. 8966.

546 VGMA. 733, s. 9-12; İzmir Vakıflar Müdürlüğü, II. Vakfiye Defteri, s. 40-45. M. Münir Aktepe, "Osmanlı Devri İzmir Câmileri Hakkında Ön Bilgi", *TED.* III (1972), s. 208'den naklen.

547 VGMA. 579, s. 646-648.

548 Kâmil el-Bâlî el-Halebî eş-şehîr bi'l-Ğazzî, *Kitâbu Nehrü'z-Zeheb fî Tarihi Haleb*, c. 2, neşredenler: Şevki Şa's, Mahmud Fâhûrî, Haleb 1992, s. 113. Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtutât ve Hazâ'inühâ fi Haleb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. I, cüz 1, Kahire 1955, s. 32-33.

549 Said ed-Divecî, "Medârisü'l-Mevsıl fi'l-Ahdi'l-Osmanî", *Sümer*, c. XVIII (Bağdad 1962), s. 57.

550 Kâmil el-Aselî, "Dûrü'l-Kütüb fi'l-Kudüs", *el-Mecelletü'l-Arabiyye li'l-Ma'lûmât*, c. II/1, Tunus 1980, s. 26; Hızır Selâme, "el-Mektebetü'l-Büdeyriyye bi'l-Kudüs", *Dirâsâtü*

Bahaeddin Ahmed Efendi'nin Bursa'da medresesinde (1208/1794'ten önce),[551] Yeğen-zâde Süleyman Bey'in Soma'da Emir Hızır Câmii avlusundaki medresesinde (1206/1791-1792),[552] Muzafferî-zâde Abdülkadir Efendi'nin Saraybosna'daki Sîm-zâde el-Hac Abdülkerim Efendi Medresesi'nde (1207/1792),[553] Veliyüddin-zâde Mehmed Emin Efendi'nin Medine'de Harem-i Şerif'te (1208/1794),[554] Yusuf Agah Efendi'nin Mora'da Trapoliçe'deki medresesinde (1210/1795),[555] Abdullah Ağa'nın Yozgat'ın Köseyusuflu köyündeki medresesinde (1210/1795),[556] Süleyman Paşa'nın Bağdat'taki medresesinde (1210/1795),[557] Mahmud Paşa el-Celilî ve Numan Paşa b. Süleyman Paşa el-Celilî'nin Musul'daki medreselerinde (1212-1213/1797-1798),[558] Huzur-zâde Hasan Efendi'nin Kastamonu'da (1213/1799),[559] Mehmed Emin Efendi'nin Biga sancağına tâbi Çan kazasındaki medresesinde (1215/1801),[560] Çoruk-zâde Hacı Ahmed Efendi'nin Kastamonu'da Numaniyye Medresesi'nde (1217/1802-1803),[561] Şeyh

Türâsiyye, Kudüs 1986, s. 57; D. Hamd Ahmed Abdullah Yusuf, *Min Âsârina'l-Arabiyyeti ve'l-İslamiyyeti fî Beyti'l-Makdis*, cüz 2, Kudüs 2000, s. 476-477; E. Hızr İbrahim Selâme, *et-Türâsü'l-Arabi'l-Mahtût fî Filistin ve Fehârisihi*, Kahire 2001, s. 85.

551 Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1950, s. 58.

552 BOA. MF. KTU. 5/94; Sadık Karaöz, *Aynı eser*, s. 58.

553 Zejnil Fajic, "Originali i Prepisi Vakufnama Sacuvanih do Danas", *Anali Gâzi Hüsrev-Begove Biblioteke*, c. 9-10, Sarajevo 1983, s. 28-31.

554 VGMA. 743, s. 97-109. Kütüphane personeline kayınvalidesi Şerife Hatice Hanım'ın yaptığı ek ücretler için düzenlettirdiği 11 Şaban 1292 (12 Eylül 1875) tarihli vakfiye için bkz: ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 638, s. 135a-b.

555 VGMA. 629, s. 378-379; BOA. Cevdet-Maârif 3481, 4989; Nejat Göyünç, "Mora'da Osmanlı-Türk İnşa Faaliyetleri", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, no. 1, İstanbul 1972, s. 18.

556 S. Burhan Kapusuzoğlu, "Bozok İlmiye Tarihinde Medreseler, Zâviyeler ve Tekkeler", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, Yozgat 2000, s. 390-391.

557 *SO.* III, s. 91; İmad Abdüsselâm Ma'ruf, "Evvelü Muhâveletin li-Fehreseti'l-Mahtûtat fi'l-Irak", *el-Mektebetü'l-Arabiye*, no. 1, Bağdad, 1981, s. 16-17; Yahya Mahmud Sâ'âtî, *el-Vakf ve Bünyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988, s. 92.

558 İmad Abdüsselâm Raûf, *el-Musul fi Ahdi'l-Osmanî: Fetretü'l-Hükmü'l-Mahalli 1139-1249/1726-1834*, Musul 1395/1975, s. 418-419; Said ed-Divecî, "Medârisü'l-Mevsıl fi'l-Ahdi'l-Osmanî", *Sümer*, c. XVIII, Bağdad 1962, s. 26-27.

559 Kastamonu ŞS. 71, s. 22-26. Huzur-zâde Hasan Efendi 23 Şevval 1225 (21 Kasım 1810) tarihinde yaptığı ek vakfiyeyle bir miktar kitap daha vakfetmiştir. Bkz: Kastamonu ŞS. 74, s. 81-82. Vakfedilen 205 kitabın İsfendiyar Medresesi müderris vekile Mûytâb-zâde Mehmed Efendi'ye teslim edildiğine dâir bkz: Kastamonu ŞS. 81, s. 65-66. Hasan Efendi, Numaniyye Medresesi'nde bir kütüphane kuran Çorukzâde Ahmed Efendi'nin damadıdır. Bkz: Kastamonu ŞS. 75, s. 81.

560 VGMA. 629, s. 309-317; BOA. Hatt-ı Hümâyun 30925. Ek vakfiyesi: VGMA. 605, s. 214.

561 Kütüphane, kıble kısmında kubbeli bir bölümdür. 27 Cemazielevvel 1217 (25 Eylül 1802) tarihli bir sicil kaydından öğrendiğimize göre (Kastamonu ŞS. 75, s. 81) Çorukzâde, vefat etmeden vakfettiği kitaplarının konulması için bir kütüphane yapılmasını

Hacı Mehmed Efendi'nin Adana'daki (Şeyhoğlu) medresesinde (1219/1804)[562] ve Antep Voyvodası İbrahim Bey'in aynı şehirdeki Seydi Ahmed Medresesi'nin yerinde yaptırdığı medresede (1222/1807)[563] kurdukları medrese kütüphaneleriyle Yeğen Ali Paşa'nın Manastır'da Emir Bey Câmii'nde 1205/1790),[564] Mustafa Efendi b. Ahmed'in Amasya'ya bağlı Kedeğra'da câmii ve zâviyesinde (1212/1798),[565] Şeyh Mehmed Efendi'nin Nazilli'de Câmi-i Atik'te (1211/1797),[566] Mehmed b. İsmail Ağa'nın Harput'ta (1216/1801),[567] İzzet Mehmed Paşa'nın Safranbolu'da (1212/1798),[568] Azep Ağası Mustafa Kaptan'ın Rodos'ta (1220/1805),[569] kurdukları câmi kütüphanelerini, İzmir Şadırvan Câmii Kütüphanesi'ni (1250/1835)[570] ve Çelebi Mustafa Paşa'nın Edirne'de Selimiye Câmii

---

vasiyet etmiş vârisleri de muhtemelen medresenin bu bölümünü onararak kütüphane haline getirmişlerdir. 15 Muharrem 1216 (28 Mayıs 1801) tarihli bir sicil kaydından (Kastamonu ŞS. 74, s. 58-59) anlaşıldığına göre, vârisler arasındaki vasiyet tenfizine memur olan damadı Huzûr-zâde Hasan Efendi dürüst davranmadığından kadı tarafından bu görevinden azledilmiştir. Medrese için bkz: Mehmed Behçet, *Kastamonu Âsâr-i Kadimesi*, İstanbul 1341, s. 105; Fâzıl Çifci, *Kastamonu Câmileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Ankara 1995, s. 30; Kemâl Kutgün Eyüpgiller, *Bir Kent Tarihi: Kastamonu*, İstanbul 1999, s. 144. Hâfız Sâlih Efendi'nin 1229 (1814) tarihinde bu kütüphaneye vakfettiği kitapların listesi için bkz: Kastamonu ŞS. 85, s. 175.

562 VGMA. 591, s. 115; VGMA. 594, s. 98; Adana ŞS. 58, s. 82-83; Murat Yüksel, *Çukurova'da Türk İslam Eserleri ve Kitabeleri*, Adana t.y. s. 51-52; Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* V, s. 390.

563 VGMA. 579, s. 407-408.

564 İlhan Polat, *Aynı eser*, s. 45; BOA. Cevdet-Maârif 8817.

565 VGMA. 579, s. 90; BOA. Cevdet-Evkaf 10 344.

566 VGMA. 629, s. 468.

567 Süleymaniye Ktp. Harput no. 41, s. 1a; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, c. II, İstanbul 1959, s. 30.

568 Vakfedilen 327 cilt kitabın bir listesi ve vakıf şartları için bkz: BOA. Evkaf 7392; M. Behçet *Aynı eser*, s. 102; Ahmet Gökoğlu, *Paphlagonıa*-Pagflagonya, Kastamonu 1952, s. 245; Sadi Bayram, "Safranbolulu İzzet Mehmet Paşa Vakfiyesi ve Kütüphanesi", *I. Ulusal Tarih İçinde Safranbolu Sempozyumu (4-6 Mayıs 1999)*, Ankara 2003, s. 49-62; Hulusi Yazıcıoğlu, *Safranbolu Tarihine Ait Belgeler ve Kaynaklar*, Ankara 1998, s. 50-52.

569 Emsem, s. 35.

570 Bu kütüphane câmi içinde kurulmuştu. 1250 (1834) Tarihinde Kapani-zâde'nin çocukları, bırakdığı para ile câmiin batı tarafındaki şadırvan üzerinde bir kütüphane yaptırmışlardı (M. Münir Aktepe, "Osmanlı Devri İzmir Câmi ve Mescidleri Hakkında Ön Bilgi", *TED* 4-5 (1974), s. 142-143. 1271/1854 tarihinde yapılan bir kütüphane sayımında burada mevcut eserlerin bir listesi hazırlanmıştır. Liste için bkz: İzmir ŞS. 6, s. 158a-159b. Kütüphanenin mimarî özellikleri için bkz: Bahtiyar Eroğlu, *Bazı Örnekleri İle Anadolu'da Tarihi Türk Kütüphane Mimarlığı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 92-93, Selçuk Üniversitesi 1990; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 244-254. Harir Nâzırı Ömer Lütfü Efendi 1251 (1835) tarihinde bu kütüphaneye bir miktar kitap vakfetmiş ve kütüphanenin hâfız-ı kütüblerine de yıllık 60 kuruş ücret tayin etmiştir. Bkz: VGMA. 746, s. 368.

yanında[571] Şeyh Mehmed Emin Efendi'nin Bursa'da Eminiyye Dergâhı'nda (1216/1801),[572] sâbık Selânik Kadısı Ahmed İshak Efendi'nin İstanbul'daki zâviyesinde (1220/1805)[573] ve Tahir Ağa'nın Serez ve Tikveş'te (1220)[574] kurduğu kütüphaneleri bazı vakıf kayıtları ve araştırmalar dolayısıyla bilmekteyiz. Akkirmânî es-Seyyid Mustafa Efendi'nin ise ulemânın istifadesi için Kastamonu'da bir emin yerde muhafaza edilmek şartıyla bir miktar kitap vakfettiğini görmekteyiz.[575] Meyve-i ter Gümrüğü kâtibi Nüzhet Osman Efendi, amcası Mustafa Efendi'nin vakfettiği kitaplarla birlikte kendi kitaplarını da İzmir'deki Yakup Bey/Hisar Câmii'ndeki kütüphaneye bağışlamıştır. (1217/1802).[576]

Eyüp mahkemesinde 7 Zilhicce 1210 (Haziran 1796) tarihinde yapılan bir kayda göre de Sır Kâtibi İbrahim Efendi b. Mahmud 132 cilt kitabını önce Amasya'daki Emir İmam Kütüphanesi'ne emaneten koymuş ve daha sonra bu kitapların aynı şehirde yaptıracağı medrese ve kütüphaneye nakledileceğini belirtmiştir.[577] Daha sonra Şevval 1212 (Mart 1798) tarihinde yapılan bir vakıf kaydında İbrahim Efendi, vakfettiği kitapların isimlerinin, yazı cinslerinin, satır sayılarının ve de değerlerinin daha önceki vakfiyesinde belirtilmediğinden bu vakıf kaydını düzenlettirdiğini belirtmektedir.[578] Vakfedilen kitapların değerlerinin belirtilmesi oldukça nadir rastlanan bir uygulamadır. İbrahim Efendi 1215 Muharrem'inde (Mayıs 1800) yaptığı bir vakıfla bu hususa açıklık getirmekte ve yaptırmayı tasarladığı kütüphane binasının inşasını gerçekleştirmeden ölürse vakfettiği kitapların satılarak kütüphane binasının yapılmasını istemektedir.[579]

Devrin padişahı III. Selim'in, I. Abdülhamid'in Medine'deki kütüphanesine 20 Receb 1207 (Şubat 1793) tarihinde gönderdiği 30 cilt kitabın adları Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki bir belgede bulunmaktadır.[580] III. Selim, İstanbul'da, babası III. Mustafa'nın Lâleli'deki medresesinde bulunan

---

571 BOA. Cevdet-Maârif 46; Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1940, s. 79.

572 R. Tûba Çavdar, "Bursa Kütüphaneleri", *Kütüphanecilik Dergisi*, no. 2, İstanbul 1989, s. 115. Mehmed Emin Efendi'nin vakfiyesi 1216 (1801) tarihliyse de vakfettiği kitaplardaki vakıf mühründe 1215 (1800) tarihi vardır. Bkz: Banu Demirağ, *Manolya Ağacının Kökleri: Dün Bursa*, İstanbul 2000, s. 37-40.

573 VGMA. 629, s. 663-665; VGMA. 6, s. 657; BOA. Cevdet-Evkaf 14 590.

574 BOA. MF. KTU. 5/94.

575 Kastamonu ŞS. 69, s. 67-69. VGMA. 650, s. 11-12 (6 Zilhicce 1209/24 Haziran 1795).

576 VGMA. 579, s. 549-550.

577 ŞS. Eyüb Mahkemesi 287, s. 30b-31b; VGMA. 745, s. 373-374.

578 ŞS. Eyüb Mahkemesi 300, s. 23-25; VGMA. 745, s. 375-376.

579 VGMA. 745, s. 380.

580 TSA. E. 2885/19.

kütüphaneyi yeni vakıflar yaparak ve personel tayin ederek düzenli bir hale getirmiş[581] ve aynı medresenin arsasına da yeni bir kütüphane yaptırmıştır.[582] Bu vakfın Hazine Defteri'ne göre, III. Selim'in yeni yaptırdığı kütüphanede 3 hâfız-ı kütüb, 2 mustahfız, 1 ferrâş ve 1 mücellid bulunmaktaydı. Babasının medrese içindeki kütüphanesine ise 3 hâfız-ı kütüb, 3 mustahfız ve bir mücellid tayin etmişti.[583] Her iki kütüphanenin koleksiyonu hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. III. Selim İstanbul'da Hendesehâne'de bir kütüphane kurmuş[584] ve Anapa Kalesi'ndeki câmide de medrese öğrencilerinin istifade etmeleri için küçük bir koleksiyon oluşturmuştur.[585]

1222 (1807) tarihli bir hatt-ı hümâyundan da, Edirne Selimiye Câmii'nde II. Selim'in kurduğu kütüphanenin tamir ettirilip yeniden teşkilatlandırıldığını öğrenmekteyiz.[586] Câmide mevcut koleksiyon, diğer bazı koleksiyonların ve III. Selim'in gönderdiği kitapların ilavesiyle zenginleştirilmiş ve kütüphaneye dört hâfız-ı kütüb ile bir mücellid tayin edilmiştir.[587] Topkapı Sarayı'ndaki Has oda ve Bağdad odasında mevcut kitapların sayımı yapılarak kataloğu hazırlanmış ve bu kütüphanelerin işleyişiyle ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Mustafa Kesbî Efendi'nin naklettiğine göre Hamidiye Kütüphanesi'nin kuruluşu sırasında bu kütüphanenin koleksiyonunu oluşturacak kitaplar saraydaki koleksiyonlardan seçilirken gerekli titizlik gösterilmediğinden mevcut düzen bozulmuş ve ayrıca daha sonraki tarihlerde saraydaki kitaplardan bir miktarı satılmıştır. Bu yüzden ellerinde sultanların mührüyle mühürlü kitap bulunanlar rahatlıkla ben bu kitabı Hazine-i Hümâyun'dan satın aldım diyerek vakıf kitapların zarara uğramasına yol açmışlardır. Receb 1205 (Mart 1791) tarihinde sır kâtibi olan Kemânkeş Ahmed Ağa, Ahmed Cavid Bey'i sarayda kalan kitapların sayımı ve defter edilmesi için görevlendirmiş ve kütüphanenin çalışmasını yeni bir nizâma bağlamıştır.[588]

III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan da, Eyüp Câmii civarındaki türbesinde küçük bir koleksiyona sahip bir kütüphane kurmuş (1210/1795-1796)[589] ve Galata Sarayı'ndaki kütüphaneye "lihye-i sa'adet" konulması

581 VGMA. 93 *Lâleli Sultan Mustafa Hazine Defteri*, s. 127.

582 VGMA. 93 *Lâleli Sultan Mustafa Hazine Defteri*, s. 125.

583 VGMA. 93 *Lâleli Sultan Mustafa Hazine Defteri*, s. 125-127.

584 Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* II, s. 473.

585 BOA. Cevdet-Maârif 631.

586 BOA. Hatt-ı Hümâyun 16 161.

587 BOA. Hatt-ı Hümâyun 16 161.

588 Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin)*, hazırlayan Ahmet Öğreten, Ankara 2002, s. 521-522.

589 Dener (*Süleymaniye* s. 72) ve Kut-Bayraktar (*Vakıf Mühürleri s.* 57-58) bu kütüphanenin

ve ziyareti düzenleyecek kütüphanecilere ek ücret ödenmesi için 1215 (1800) tarihinde bir vakfiye düzenlettirmiştir.[590]

İstanbul'da kurulan müstakil kütüphanelerin büyük bir kısmının kuruluşundan sonra, kurucunun ailesinin diğer mensupları tarafından yapılan vakıflarla zenginleştirildiği ve kütüphanenin idaresinin de aynı ailenin fertleri tarafından yürütüldüğü görülüyor. Mesela Köprülü, Âtıf Efendi, Veliyüddin Efendi, Âşir Efendi ve Selim Ağa kütüphanelerinin yapılan bazı ek vakıflarla hem koleksiyonları zenginleşmiş hem de kütüphane personeline ek gelir temin edilmiştir.

I. Mahmud devri reisülküttâblarından Mustafa Efendi, Safer 1160 (Şubat 1747) tarihinde tertip ettirdiği vakfiyesinde, kitaplarını koymak için Bahçekapı yakınındaki taş odalarında bir kütüphane yaptırmayı planladığını söyler. Fakat kütüphanesini yaptıramadan 1162 (1749) yılında ölür. Oğlu, III. Selim devri şeyhülislâmlarından Mustafa Âşir Efendi, babasının bu arzusunu yerine getirmek için aynı yerde bir kütüphane yaptırır ve bu kütüphaneye babasının vakfettiği kitaplarla birlikte kendi kitaplarını da koyar:

> Hubyâr mahallesinde vâki' mahall-i mezkûrede Kütüphane ve dershâne binâ ve inşa ve pederimin vakfeyledikleri kütüb-i mevcûdeden gayrı sıgar-ı sinnimden beri etyab-ı mâlımdan tedârük eylediğim kütübü vakfettim.[591]

Âşir Efendi'nin Şevval 1214 (Şubat 1800) tarihli vakfiyesiyle, babasının vakfiyesinde koyduğu şartları yerine getirmeye çalıştığı görülmektedir. Âşir Efendi vakfiyesinde, babasının koyduğu personelle ilgili hususları muhafaza etmiş, ancak kendi sağladığı gelirle hâfız-ı kütüblerin ücretlerini artırma ve Râgıp Paşa ve Selim Ağa kütüphanelerinde görülen hâfız-ı kütüb yardımcıları, yamaklar yerine iki mülâzım tayin etme gibi birkaç değişiklik yapmıştır.[592]

Âşir Efendi'nin oğlu Rumeli Kazaskeri Hafîd Efendi de, babasının ve dedesinin kütüphanesine, 1220 Receb'inde (Eylül 1805) düzenlediği

Eyüp Câmii içindeki iki dolapta bulunduğunu söylemektedirler. Ancak daha sonraki tarihlerde (1264/1848) bu kütüphaneye Atâullah Efendi'nin yaptığı kitap bağışının vakfiyesinde "Hazreti Ebâ Eyyüb el-Ensârî Câmi-i şerîfleri civarında Mihrişah Sultan türbe-i şerîflerinde vâki' kütüphaneye vaz' olunup" (Kısmet-i Askeriyye 1623, s. 88b) denildiğine göre bu kütüphane Mihrişah Sultan'ın türbesinde tesis edilmişti. Bu kitaplar 1924 yılında Eyüp'teki Hüsrev Paşa, 1957'de de Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.

590 VGMA. Kasa 175.

591 Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 473, s. 7a-b.

592 Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 473.

vakfiyesiyle 416 cilt kitap vakfetmiş ve bu kitapların ayrı bir koleksiyon olarak değil de kütüphanede daha önce yapılan tasnife göre ilim dallarına ayrılarak yerleştirilmesini ve kütüphane için daha önce konulan şartlara uyulmasını istemiştir:[593]

> Dört yüz onaltı kütübümü cedd-i emcedim reisü'l-küttâb-ı sâbık el-hac Mustafa Efendi Hazretleri'nin dârü'l-kütüb-i ma'mûrelerine mülhakan vaz' ve cins-i ihvânı meyânlarına taksîm olunup müşârün ileyhin zahr-ı kütübde mahtum vakıf mühürleri şürûtuna mürâ'at oluna[594]

Hafîd Efendi, kütüphaneye ayrıca 1.500 kuruş vakfetmiş ve paranın işletilerek gelecek kârın bir kısmının kütüphanede mevlid, hatim okuyanlara verilmesini, bir kısmıyla da aşûre pişirilmesini şart koşmuştur.[595]

Köprülü Kütüphanesi'nin mütevellisi Köprülüler ailesinden Mehmed Âsım Bey de 1220 (1805) tarihli vakfiyesiyle Köprülü Kütüphanesi'ne 350 kitapla yeni gelir kaynakları vakfetmiştir.[596] Mehmed Âsım Bey vakfiyesinde belirttiğine göre, kütüphanede medrese öğrencilerinin çokça kullandıkları bazı kitapların eksik olduklarını görmüş ve bu kitaplardan satın alarak kütüphaneye koymuştur.[597] Ayrıca ileride ihtiyaç duyulacak kitapların satın alınması için de bir miktar para ayırmıştır.[598] Hacı Selim Ağa'nın oğlu Mehmed Emin Efendi'nin de, 1221 (1806) tarihinde, babasının kütüphanesinin gelirlerini artırmak için bazı ek vakıflar yaptığını görüyoruz.[599]

Daha önce kurulan bu kütüphanelere yapılan ek vakıflar yanında, III. Selim devrinde İstanbul'da bir de yeni kütüphane kurma yönünde bazı çalışmalar görülür: Ulemâdan Debbâğ-zâde İbrahim Efendi'nin, Kılıç Ali Paşa Medresesi'nde, 1216 (1801) tarihinde kurduğu kütüphane, diğer kütüphanelerde bulunmayan bazı özellikler gösterir.[600] Debbâğ-zâde İbrahim Efendi'nin vakfettiği 753 kitap arasında tefsir ilmine ait eserler büyük bir yekûn tutmakta, dolayısıyla kurucusunun kişiliği kütüphane koleksiyonuna yansımaktadır. İbrahim Efendi, kütüphaneye tayin ettiği dört hâfız-ı kütübün adlarını vakfiyesinde belirttiği gibi, bunlardan

593 Süleymaniye Ktp. Hafîd Efendi 486.
594 Süleymaniye Ktp. Hafîd Efendi 486, s. 9a-b.
595 Süleymaniye Ktp. Hafîd Efendi 486, s. 7a-b.
596 VGMA. 580, s. 13-17.
597 VGMA. 580, s. 13.
598 VGMA. 580, s. 14.
599 ŞS. Üsküdar Mahkemesi 564, s. 80.
600 Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1049, 1050; ŞS. İstanbul Kadılığı 79, s. 6b-8b; 85, s. 16b-18b; VGMA. 629, s. 759-780.

sonra gelecek hâfız-ı kütüblerin de aile fertlerinden olmasını ve eğer bu mümkün olmazsa Tophane ahâlisinden ehil olan kimselerin bu göreve getirilmesini istemektedir. Ayrıca devrin diğer kütüphanelerinde de rastlanan "kütüphanede ibadet"in, burada oldukça yoğunlaştırıldığını ve bazı ilaveler yapıldığını görmekteyiz.

Şeyh Mustafa Hulusi Efendi, Balat'ta yaptırdığı câmi, mektep ve kütüphanesinin 15 Şaban 1212 (Ocak 1798) tarihli vakfiyesinde, kütüphaneye koyduğu 250 cilt kitabın adlarını vermekte ve ihdâs ettiği üç hâfız-ı kütüblüğe de oğlunu, damadını ve torununu tayin etmektedir.[601]

Celvetiyye meşâyihinden Mehmed Hasib Efendi'nin 1208 (1793-1794) tarihinde Üsküdar'da yaptırdığı tekkesine 18 Muharrem 1210 (4 Ağustos 1795) tarihinde vakfettiği 74 adet kitapla[602] Sinan Paşa Zâviyesi şeyhlerinden Şeyh Neccâr-zâde Mustafa Rıza Efendi ve Mehmed Sıddik Efendi'nin Beşiktaş'taki türbelerinde vârisleri tarafından kurulan kütüphaneye 23 Zilkade 1208 (22 Haziran 1794) tarihli vakfiyeyle[603] vakfettikleri yine aynı sayıdaki kitabın hemen hepsi tasavvufa dâir eserlerdir. Kitapların muhafazası görevi her iki vakfiyede de tekke şeyhine verilmiştir.

Eyüp'te, Eyüp Câmii ikinci imamı ve Hekim Kutbuddin Mektebi'nin hocası Abdullah Efendi b. Mehmed Sâlih, 15 Cemâzielâhir 1212 (5 Aralık 1797 tarihinde yetmiş kadar kitabını hocalık yaptığı mektebe vakfetmiş, hâfız-ı kütüblüğüne de hasbî olarak mektebin hocasını tayin etmiştir.[604]

Abdulkadir Bey b. Mehmed Paşa'nın, Bâb Mahkemesi'nde 1223 (1808) tarihinde kurduğu küçük kütüphane, tespit edebildiğimiz ilk mahkeme kütüphanesi olması bakımından önemlidir. Mahkemede çalışan personele lazım olacak kitaplardan meydana gelen bu kütüphanenin kadrosunu da yine mahkeme personeli oluşturmaktadır.[605]

601 ŞS. Kasımpaşa Mahkemesi 107, s. 85-91.
602 ŞS. Üsküdar Mahkemesi 538, s. 75b-76a. Sonraki tarihlerde bu kütüphaneye vakfedilen kitapların bir listesi için bkz: Üsküdar ŞS. 716, s. 263.
603 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 647, s. 72a-b.
604 ŞS. Eyüb Mahkemesi 304, s. 46a-b.
605 ŞS. Galata Mahkemesi 584, s. 63b. Benlizâde Ahmed Râşid Efendi, Rebiülâhir 1205 (Aralık 1790) tarihinde bir miktar para vakfederek bu mahkemedeki mevcut sicil defterlerinin tamiri için her sene bir mücellid getirilmesini istemiş ve birkaç fetvâ kitabı da vakfetmişse de bir kütüphane kurduğuna dâir bilgi bulunmamaktadır. Bkz: ŞS. Galata Mahkemesi 503, s. 1a ve 63b; Galata Mahkemesi 518, s. 71. Ömer Fevzi Efendi'nin de 5 Şevval 1311 (11 Nisan 1894) tarihli vakfiyesiyle Beytülmal Kassamlığı'na ait Mahkeme-i Teftiş'te, bu mahkemenin katiplerinin istifadesi için küçük bir koleksiyondan oluşan bir kütüphane kurduğunu görüyoruz. (VGMA. 572, s. 68)

f. II. Mahmud Devri Kütüphaneleri ve Evkaf ve Maârif Nezâretlerinin Kütüphanelere Yönelik Çalışmaları

III. Selim'in katlinden sonra bir sene dört ay padişahlık yapan IV. Mustafa'dan sonra tahta çıkan II. Mahmud devrinde askerî ıslahat hareketlerinin yanında idari sahada da düzenlemeler yapılmış, nezâretler kurulmuş ve özellikle vakıfları ilgilendiren hususlarda köklü değişikliklere gidilmiştir.[606] Bu değişiklikler tabii olarak bir vakıf müessesesi olan kütüphaneleri de etkilemiştir. Bu devirde kurulan yeni kütüphanelerin, kitap vakıflarının yanında, kütüphanelerin devlet tarafından kontrolünün ve düzenlenme çalışmalarının yoğunlaştığı görülmektedir.

II. Mahmud devrinde İstanbul'u ziyaret eden bir Amerikalının da belirttiği gibi, XIX. asır başlarında artık İstanbul'daki her câmiin yanında veya içinde ve birçok tekkede bir kütüphane vardı.[607] Diğer şehirlerde kurulan kütüphane sayısında da büyük bir artış meydana gelmiş[608] ve kütüphaneler şehirlerin dışına çıkarak kasabalara ve hatta köylere kadar yayılmıştı.

Dergâh-ı âlî kapıcıbaşılarından, Eğridir Mütesellimi Yılanlı-oğlu Şeyh Ali Ağa, Eğridir'de yaptırdığı medresenin avlusuna 1223 (1808) yılında kârgir ve kubbeli bir kütüphane binası yaptırıp, içine 218 cilt yazma ve basma kitap koymuştur.[609] Vahid Paşa'nın Kütahya'da (1226/1811), Çötelizâde el-Hac Ahmed Ağa'nın Harput'ta Kurşunlu Câmii Medresesi'nde (1217/1802; 1219/1804 ve 1225/1810),[610] Abdullah Behçet Efendi tarafından Afyon'da İmaret Câmii civarında (1227/1812),[611] Sığla Sancağı Mütesellimi Hacı İlyas Ağa'nın Kuşadası'nda Öküz Mehmed Paşa Câmii yanında (1233/1818),[612] Hazinedâr-zâde Mahmud Tayyar Paşa'nın

606 E. Z. Karal, "II. Mahmud", *İA*. VII, s. 169.

607 *Sketches of' Turkey in 1831 and 1832 by an American*, New York 1833, s. 142.

608 XIX. asrın başlarında Urfa'da 5, Kastamonu'da 7, Burdur'da 4 kütüphane vardı. Bkz. Emsem 30-33; Mehmed Behcet, *Kastamonu Âsâr-i Kadimesi*, İstanbul 1341, s. 101-106.

609 VGMA. 743, s. 11-16; Fehmi Aksu, "Yazma Kitaplar", *Ün* III/28 (Isparta 1936), s. 394; H. Turhan Dağlıoğlu, "Eğridir'de Mimari Eserler ve Türbeler", *Ün* IX/99-102, Isparta 1942, s.1385; Süleyman Sükûtî Yiğitbaşı, *Eğridir-Felekâbâd Tarihi*, İstanbul 1972, s. 132; Böcüzâde Süleyman Sami, *Kuruluşundan Günümüze Isparta Tarihi*, İstanbul 1983, s. 103, 107; Yücel Özkaya, "Anadolu'daki Büyük Hanedanlıklar", *T.T.K. Belleten* c. LVI/217 (1992), s. 838; Kütüphanenin yıkılmadan önceki son durumu hakkında bkz: Nuri Güngör Veziroğlu, *Eğirdir Ansiklopedisi ve Hamidoğlu Tarihi*, Isparta 2005, s. 247.

610 VGMA. 582, s. 407-408; VGMA. 607, s. 56-57; Süleymaniye Ktp. Harput 127; BOA. MF. KTU. 5/94.

611 Mustafa Karazeybek vdgr. *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri*, c. I, Afyonkarahisar 2005, s. 328-329.

612 VGMA. 746, s. 86-92. Vakfiyesinin neşri için bkz: İsmail Gün-Ahmet Özdemir, *Söke Tarihi ve Coğrafyası*, Aydın 1941, s. 89-98. Bu vakfiyeden öğrendiğimize göre İlyas Ağa'nın babası Ahmed Ağa b. Hasan Ağa da İzmir'de el-Hac Hüseyin Câmii yanında bir kütüphane yaptırmıştır. *A.g.e.* s. 96. Ek vakfiyesi için bkz: VGMA. 747, s. 53. Ayrıca bkz: Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, 227-232.

Samsun'un Çarşamba kazasında (1227/ 1812),[613] Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Kavala'da (1228/1813),[614] Canik muhassılı Süleyman Paşa'nın Samsun'un Çay kazasında Hazinedâr-zâde Medresesi'nde (1228/1813),[615] Hasan Paşa b. Hüseyin Paşa'nın Musul'da Haseniyye Medresesi'nde (1232/1816),[616] Ahmed Paşa b. Süleyman Paşa el-Celilî'nin yine aynı şehirde Şit Nebi Câmii'nin yanında yaptırdığı medresesinde (1231/1815),[617] İbrahim Paşa'nın Berat'ta Bâyezid-i Veli Tekkesi'nde (1225/1810),[618] Serbevvâbân-ı Dergâh-ı âlî Evrenos-zâde Sırrı Selim Bey'in Selânik'te Haraççı Kamil Mahallesi'ndeki Seyfullah Câmii ve Medresesi'nde (1233/1818),[619] Müftü Hamza Efendi b. İshak Efendi'nin Atina'da dershane haline getirdiği evinde (1235/1820),[620] Tepedelenli Ali Paşa-zâde Veliyüddin Paşa'nın Yanya'da kale içinde (1230/1815),[621] Mehmed Ağa Ebû Nabut'un Yafa'da Câmi-i Kebîr'de (1225/1810),[622] Yahya Paşa'nın Musul'da Numaniyye

613 M. Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nın (Samsun) Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1998, s. 75-76.

614 VGMA. 580, s. 275. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Mora Valisi Ahmed Şâkir Paşa'nın kitaplarının satışının kaydedildiği Cemâziülevvel 1234 (Mart 1819) tarihli bir kitap müzayede listesinde çokça kitap satın alanlar arasında Necip Efendi'nin ismine de rastlanılmaktadır (BOA. DBŞM. MHF. 13 293/A). Bu tarihlerde Mehmed Ali Paşa'nın kapu kethüdası olan Necip Efendi bu kitapları ya kendisinin Tire'de kuracağı kütüphanenin veya Mehmed Ali Paşa'nın Kavalala'daki kütüphanesinin koleksiyonunu zenginleştirmek için almaktaydı.

615 VGMA. 733, s. 44. Vakfiyesinin bir sureti de Samsun ŞS. 1755'te bulunmaktadır. Bkz: Mehmet Beşirli, *XIX. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iyye Siciline Göre, H. 1200-1255; M. 1785-1839)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 1993, s. 388-401.

616 Davud Çelebi el-Musulî, *Kitabu Mahtutati'l-Musul*, Bağdad 1346/1927, s. 120; İmad Abdüsselâm Raûf, *el-Musul fi Ahdi'l-Osmanî: Fetretü'l-Hükmü'l-Mahalli 1139-1249/1726-1834*, Musul 1395/1975, s. 419. Medresenin vakfiyesi aynı eserin 540-545. sayfaları arasında yer almaktadır. Said ed-Divecî, "Medârisü'l-Mevsıl fi'l-Ahdi'l-Osmanî", *Sümer*, c. XVIII, Bağdad 1962, s. 27-28.

617 VGMA. 580, s. 82-83; Davud Çelebi el-Mevsılî, *Aynı eser*, s. 205; İmad Abdüsselâm Raûf, *el-Musul fi Ahdi'l-Osmanî: Fetretü'l-Hükmü'l-Mahalli 1139-1249/1726-1834*, Musul 1395/1975, s. 419; Said ed-Divecî, "Medârisü'l-Mevsıl fi'l-Ahdi'l-Osmanî", *Sümer*, c. XVIII, Bağdad 1962, s. 25.

618 BOA. MF. KTU. 5/94.

619 VGMA. 987, s. 115-120.

620 VGMA. 987, s. 129-132.

621 BOA. MF. KTU. 5/94; BOA. A. DVN. S. RSK. 166, s. 291; Filiz Çalışlar Yenişehirlioğlu, "Yanya", *Mübadil Kentler: Yunanistan*, yay. haz. Müfide Pekin, İstanbul 2012, s. 201, 209, 216-217.

622 Hamid eş-Şafi'î Deyyâb, "Mektebetü'l-Mescidi'l-Aksa el-Mübarek", *Mecelletü Mektebeti'l-Melik Fehd el-Vataniyye*, c. 10, no. 1, Riyad 2004, s. 218.

Câmii yanındaki Yahya Paşa Medresesi'nde (1241/1825-1826),[623] Şeyh Mustafa Kabulî Efendi'nin Edirne'deki tekkesinde,[624] Müftü Hacı Mehmed Efendi'nin Köprülü kasabasında Yerçürek Medresesi'nde (1242/1826-1827)[625] ve Çötelizâde el-Hac İbrahim Ağa'nın Harput'taki medresesinde (1246/1831)[626] birer kütüphane kurdukları görülüyor.

Bu kütüphaneler arasında en önemlisi, Mehmed Emin Vahid Paşa'nın bir süre sürgün olarak kaldığı Kütahya'da yaptırdığı kütüphaneyle Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın memleketi Kavala'da kurduğu kütüphanedir. Vahid Paşa, kütüphanesini Kütahya'da kurmasının sebebini 1226 (1811) tarihli vakfiyesinde şöyle açıklar:

> Bundan akdem hasbe't-takdîr bir müddet ikâmete me'mûr olduğum Anadolu'da vâki' Kütahya kasabası makarr-ı tullâb ve me'vâ-yı 'ulemâyı zevi'l-erbâb idügi meşhûd-ı bâsıra-i yakînim ve cümlesi fıkdân-ı kütüb-i 'âliye ve aliyye ile giriftâr-ı ızdırâb oldukları manzûr-ı hakîkat-bînim olduğuna binâen belde-i mezkûrede bir kütüphane inşasına niyyet-i hâlisa olunmuşdı.[627]

Vahid Paşa, kütüphanesinin nüvesini teşkil eden 217 kitabı yine vakfiyesine göre önce "Yıldırım Bâyezid Câmi-i şerifi mihrabının sol cânibinde maksûrede vâki' dolap derûnuna" koymuştu.[628] Bir yıl sonra 1227 (1812) aynı câmiin son cemaat yerinde bir odayı kütüphane haline getirmiştir.[629] Vahid Paşa bu tarihten sonra gerek me'muren gerekse de ma'zulen bulunduğu yerlerden kütüphanesine birçok eser göndererek koleksiyonunu zenginleştirmiştir.[630]

623 VGMA. 582, s. 332-333; Davud Çelebi el-Musulî, *Aynı eser,* s. 227; Said ed-Diveci, *a. g, m.,* s. 30. 2 Receb 1272 tarihli ek vakfiyesi için bkz: VGMA. 582, s. 333.

624 Edirne ŞS. 337, s. 74a-b.

625 İlhan Polat, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Yugoslavya'da Kurulan Türk Kütüphaneleri,* (D.T.C.F. Basılmamış Bitirme Tezi, Ankara Üniversitesi 1969), s. 42.

626 Rifat Özdemir, "Osmanlı Döneminde Dinî ve Sosyal Yapıların İnşâsı ve Tamiratı Üzerine", *Fırat Havzası Sanat Tarihi sempozyumu,* Elazığ 1992, s. 173.

627 Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Kütahya Şehri,* İstanbul 1932, s. 133.

628 VGMA. 579, s. 706.

629 Uzunçarşılıoğlu, İ. Hakkı, *aynı eser,* s. 129; Hamza Güner, *Kütahya Câmileri,* Kütahya 1964, s. 21. Kütüphane binasının inşası için yapılan masraflarla ilgili olarak bkz: BOA. DBŞM. 7965. (Ek XVIII). Kütüphane odasının kitâbesi için bkz: Ali Aksakal, "Vahit Paşa ve Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi", *Vahit Paşa'nın Sesi,* c. XV, no. 15, Kütahya 1990, s. 11-12.

630 VGMA. 579, s. 621, 680, 684, 688, 695-699; BOA. D. AMH. 25 312; BOA. Cevdet-Maârif 2343; BOA. EV. HMH. 8264, 8289 ve 8322. Vahid Paşa'nın sürekli olarak kütüphanesine kitap göndermesi, kitap ve kütüphaneye karşı özel ilgisini göstermektedir. Antalya'da Tekelioğlu Mehmed Ağa'nın kurduğu kütüphanede mevcut bir kataloğun baş tarafındaki "...kütüplerin esâmileri hâlâ Teke ve Hamit sancaklarına sâye-endâz olan devletlü inâyetlü Mehmed Vahid Paşa Efendimiz Hazretleri'nin idare-i aliyyeleri ile tahrir olunan

Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, doğum yeri olan Kavala'daki külliyesinde 15 Receb 1228 (14 Temmuz 1813) tarihinde düzenlettirdiği vakfiyesiyle bir de kütüphane kurmuştur.[631] Vakfiyede kütüphanedeki kitaplardan, sayısı veya listesi verilmeyip, kısaca şöyle bahsedilmektedir: "Fünûn-ı adîdeyi hâvi kütüb-i şettâdan ibaret bir bâb kütüphane". Ancak bu kütüphaneyi 1901 yılında ziyaret eden İngiliz gezgin George Fredric Abbot'un naklettiklerinden öğrendiğimize göre kütüphane hem zengindi hem de çok değerli yazmaları içermekteydi:

> Bir sonraki ziyaretim, bir okyanus dolusu Mokha kahvesi [Yemen'den gelen kahve] ile beraber bin pilav kazanına değdiğini düşündüğüm kütüphaneyeydi. Daha önce herhangi bir bilgini sekizinci emri ihlal etmesi[632] için baştan çıkarmaya teşvik eden, hiç bu kadar çok nesnenin bir o kadar küçük bir mekânda toplandığını görmemiştim. Özenle dizilmiş ama nadiren açılmış, Fars şâir ve Arap âlimlerinin her biri birbirinden zengin; hepsi tahayyül edilebilecek en güzel kâğıtlara usta bir elle yazılmış el yazmaları sıra sıra yükseliyordu. Parmaklarım gıdıklandı ve ceplerim ağzını açtı; ama ilkelerim, omuzlarımın üstünden bakmaya devam eden altı yedi nezaretçinin de desteğiyle baştan çıkmama engel oldu ve mekânı ziyaretim daha kötücül olmasam da daha bilgece sona erdi.[633]

Türk-Yunan Savaşı'ndan (1923-1924) sonra bu kütüphaneye ait 4.000 cilt kitap Kahire'ye götürülmüştür.[634] Muhakkak ki kırkından sonra okuma yazmayı öğrenen Mehmed Ali Paşa'nın bu derecede değerli ve zengin koleksiyonu kapı kethüdası Mehmed Necip Efendi'nin[635] yardımı olmadan bir araya getirdiği düşünülemez.[636]

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki bir kayıttan, Balıkesir'de Selahaddin Mahallesi'nde Mehmed Efendi b. Abdüllatîf'in Receb 1231

esâmi-i kütüb defteridir ..." şeklindeki kayıt da bu ilgiyi gösteren başka bir delildir. Bkz. S. Fikri Erten, *Tekelioğulları,* İstanbul 1955, s. 24-25.

631 Heath W. Lowry-İsmail E. Erünsal, *Aslına Dönüş: Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Kavala Kasabası ile Bağları, Mimari Eserler, Kitabeler ve Belgeler,* çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul 2011, s. 50, 138-139. Vakfiyesi için bkz: VGMA. 580, s. 273-284. Mehmed Ali Paşa, Kahire'de el-Kasru'l-Aynî'de de bir kütüphane kurmuştu. Bkz: *el-Evâmir ve'l-Mükâtebât es-Sâdire min 'Azizi Mısr Muhammed Ali,* yay. haz. E. D. Rauf Abbas Hamid, Kahire 2006, s. 9.

632 *Kitab-ı Mukaddes*'in "On Emr"inin sekizincisi: "Çalmayacaksın" [Exodus 20:15]

633 G. E. Abbot, *The Tale of a Tour in Macedonia,* London 1903, s. 307-308. Heath W. Lowry-İsmail E. Erünsal, *a.g.e.* s. 30-31'den naklen.

634 J. Deny, *Sommaire des Archives Turques du Caire,* Caire 1930, s. 219-221.

635 Tire'deki Necip Paşa Kütüphanesi'nin kurucusu.

636 Heath W. Lowry, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa's Kapı Kethüdası Mehmed Necib Efendi and Necib Paşa endower of the Necip Paşa Kütüphanesi in Tire were the same individual", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan,* c. II, yay. haz. Hatice Aynur-Bilgin Aydın-Mustafa Birol Ülker, İstanbul 2014, s. 797-806.

(Mayıs 1816) tarihinde yaptırdığı kütüphaneye 65 cilt kitap vakfettiğini anlıyoruz.[637]

Veziriazam Derviş Mehmed Paşa'nın Burdur'da, Şeyh Sinan Mahallesi'nde yaptırdığı kütüphane için Cemâziülevvel 1233 (Mart 1818) tarihinde hazırlattığı vakfiyede,[638] I. Abdülhamid ve III. Selim devrinde İstanbul'da kurulan kütüphanelerin vakfiyelerinin tesirleri açıkça görülmektedir. Hâfız-ı kütüblerin kütüphanede ders okutabilecek âlim kimselerden seçilmesi, kütüphanede öğretimin yanında diğer dinî faaliyetlere yer verilmesi ve kütüphanede belli zamanlarda tatlı dağıtılması Derviş Mehmed Paşa vakfiyesinde yer alan hususlardandır.[639] Aynı tarihte bu şehir halkından Şeyh Ali Emin Efendi ve kardeşleri Şeyh Süleyman Reşit Efendi ve Şeyh Hüseyin Es'ad Efendi zengin koleksiyonlarını bu kütüphaneye bağışlamışlardır.[640]

Bazı vakıf kayıtlarında ve yapılan bazı araştırmalarda belirtildiğine göre II. Mahmud devrinde İstanbul dışında kurulan diğer kütüphaneler şunlardır: Kastamonu'da Kara Mustafa Paşa Medresesi Kütüphanesi (1226/1811),[641] Afyon'da İmaret Câmii civarında Saçaklı-zâde Abdullah Efendi Kütüphanesi (1227/1812),[642] Bergama'da Yeşil Medrese

637 VGMA. 580, s. 74.

638 ŞS. İstanbul Kadılığı, 122, s. 37a-38a; M. Zeki Oral, "Mevcut Vesikalara Göre Burdur Kütüphaneleri ve Kitap Vakfiyeleri Vesikaları", *Belleten* XXIV/94 (1960), s. 236-240.

639 ŞS. İstanbul Kadılığı 122, s. 37b. Zilhicce 1267 (Ekim 1851) tarihinde yapılan bir sayımda bu kütüphanede 1.515 kitap olduğu tespit edilmiştir. Bkz: Bekir Şahin, "Katalogda Yer Almayan ve Ortaya Yeni Çıkan Burdur Şer'iye Sicili", *I. Burdur Sempozyumu : Bildiriler*, Burdur 2007, , s. 51. "Elde mevcut vakıf kayıtlarına göre Şeyh Sinan Mahallesi'ndeki bugün Esat Efendi Kütüphanesi namiyle maruf kütüphanenin müessisi sadr-ı esbak Derviş Mehmed Paşa'dır... Bu kütüphane kitap itibariyle [Burdur'da] mevcut kütüphanelerin en zengini bulunmakta idi. O zaman kütüphanede mevcut kitaplar yazma ve matbu 2325 cilt kitap mevcut idi. Bu vakıf kütüphane binası Burdur kesme taşından Osmanlı ve Türk kütüphane mimarî tarzındadır. Üzerindeki kubbe kurşunla örtülüdür. Bugün harap olmuş ve akmaktadır...Kütüphanenin kitabesi ise kıymetli mermer üzerine altın yazı ile ve hattı talik ile hâk edilmiş idi. Bu kitabe 1330 (1914) zelzelesinde yerinden düşmüş, kırılmış olup, kırılan kitabe de bugün elde mevcut değildir". (Heyet), *Burdur*, İstanbul 1955, s. 103. Harap bir durumdaki kütüphane binası 2012 yılında Burdur Belediyesi tarafından restore edilmiştir. Bkz: Mustafa Murat Bozcu, *Burdur İlinde Türk Mimarisi*, Burdur 2013, s. 104.

640 VGMA. 597, s. 153-154.

641 Fâzıl Çifci, *Kastamonu Câmileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Ankara 1995, s. 262.

642 Muharrem Bayar, "Türk Kültür Hayatında Vakıf Kütüphanelerinin Yeri ve Bir Vakfiyenâmenin Tahlili Üzerine İncelemeler", *Türk Kültürü* c. XXXIV, no. 401 (1996), s. 539-540; Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* II, s. 210 ve 251; Hacer Sibel Ünalan, mimarisinden hareketle bu kütüphanenin XVIII. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olabileceğini söylemektedir: *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 407-409. Yukarıda geçen Abdullah Behçet Efendi'nin Afyon'da İmaret Câmii civarında 1227 (1812) tarihinde kurduğu kütüphaneyle bu kütüphanenin aynı kütüphane olması muhtemeldir.

Kütüphanesi (1229/1814),[643] Bağdat'ta Câmiü'l-Fazl Medresesi Kütüphanesi (1230/1814'ten önce),[644] Ankara'da Rızaiyye (Haseki) Medresesi Kütüphanesi (1231/1816),[645] Bursa'da Şeyh Ahmed Gazzî Kütüphanesi (1234/1819),[646] Arapgir'de Matbah-ı Âmire Emini Osman Ağa Kütüphanesi (1235/1820),[647] Siroz'da (Serez) Abdurrahman Ağa Kütüphanesi (1237/1821),[648] Elbistan'da Hayati-zâde Kütüphanesi (1228/1813; 1238/1823),[649] Burdur'da Şeyh Mustafa Efendi Kütüphanesi (1241/1826),[650] Silistre'de Halil Ağa-zâde Abdullah Ağa Kütüphanesi (1239/1823),[651] Şam'da eş-Şeyh Halid eş-Şehrezûrî en-Nakşibendî

643 Bergama ŞS. 2, s. 92-101. Bu belgeden şu yayın vasıtasıyla haberdar oldum: Vehbi Günay, "Bergama Yeşil (yeni) Medrese ve II Numaralı Şer'iye Sicilinde Yer Alan Kitaplar", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi* c. XIII (İzmir 1998), s. 209-230.

644 Abdülhamid Abade, *el-İkdü'l-Lâmi' bi-Âsari Bağdad ve'l-Mesacid ve'l-Cevâmi'*, yay. haz. İmad Abdüsselam Rauf, Bağdad 2004, s. 199.

645 Rıfat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1986, s. 54.

646 Türk Tarih Kurum Kütüphanesi Y. 665, s. 6b. Hasan Basri Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü*, Bursa 2000, s. 253-254. "Gazzî, dergâhın kütüphanesi için kendi yazmış olduğu eserler ile şeyhi Niyazi-i Mısrî'nin vakfettiği 70 civarında kitabı bağışlamıştır. Ancak daha sonraları gerek satın alma, gerekse bağış yoluyla bu sayı 700 cilde ulaşmıştır". Bkz: Hasan Basri Öcalan, "Kitaplar ve Dergâhlar", *Bursa'da Dinî Kültür*, yay. haz. Mustafa Kara, Bursa 2011, s. 307.

647 VGMA. 629, s. 103-104. Bu vakfiyenin 1240 (1824) ve 1249 (1833) tarihli zeyilleri için bkz: VGMA. 629, s. 111-112; 122.

648 Kut-Bayraktar, *Mühürler*, s. 202-203; Süleymaniye Kütüphanesi, Serez 3624.

649 BOA. MF. KTU. 5/94; Ömer Hakan Özalp, *Tuhfe Şârihi Hayatî Ahmed Efendi, Şiirleri, Kütüphanesi ve Tehâfüt-i Müstahrecesi*, İstanbul 2010, s. 191-242.

650 VGMA. 580, s. 331. M. Z. Oral, a.g.m. s. 244. Pigol-zâde (Bulgurzâde) Necip Efendi Medresesi Kütüphanesi adıyla da bilinmektedir. Burdur Müftüsü Küçük Şeyh Mustafa Efendi tarafından yaptırılmıştır: M. Zeki Oral, a.g.m. s. 248. "İnönü Mahallesi'nde (Hacı Mehmet Mahallesi) kütüphane binası Burdur kesme taşından, Osmanlı Türk kütüphane mimarisi tarzındadır. Tarzı mimarisi oldukça kıymetlidir. Giriş kapısı kemeri güzeldir. Bina 1330 (1914) zelzelesinde duvarları çatlamış ise de yine sağlamdır. İçinde 430 cilt yazma ve matbu eser mevcut idi": (Heyet), *Burdur*, İstanbul 1955, s. 103-104. 1971 depreminde ağır hasar görmüş ve 1972 yılında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nce tamir edilerek Burdur Arkeoloji Müzesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. 2002 yılında da bir restorasyon görmüştür. Bkz: Mustafa Murat Bozcu, *Burdur İlinde Türk Mimarisi*, Burdur 2013, s. 107-108. Mimarisi için ayrıca bkz: Bahtiyar Eroğlu, *Bazı Örnekleri İle Anadolu'da Tarihi Türk Kütüphane Mimarlığı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 65-66, Selçuk Üniversitesi 1990; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, 290-294. Bu kütüphaneye Süleyman b. Osman Efendi'nin 27 Şaban 1241 tarihinde yaptığı kitap vakfı için bkz: VGMA. 580, s. 327-328.

651 VGMA. 746, 255-259. Abdullah Ağa, babası Silistre Nâzırı Halil Ağa'nın vakfettiği 495 kitap için Silistre'de bir kütüphane yaptırmış ve Gurre-i Rebiülevvel 1239 (5 Kasım 1823) tarihinde de bu vakfiyeyi düzenlettirmiştir. Damadı el-Hac Yusuf Ağa b. Abdullah ise Gurre-i Muharrem 1269 (15 Ekim 1852) tarihinde düzenlettirdiği bir vakfiye ile hâfız-ı kütüb ücretlerine önemli bir zam yapmış ve birinci hâfız-ı kütübün aylık maaşını 15'ten 50 kuruşa, ikinci hâfız-ı kütübün maaşını da 15'ten 40 kuruşa çıkartmıştır. Bkz. VGMA. 747, s. 203.

Kütüphanesi (1240/1824-1825),[652] Tire'de Necip Paşa Kütüphanesi (1242/1826-1827),[653] Çankırı'da Şâkir Efendi Kütüphanesi (1243/1827-1828),[654] Kastamonu'da Ekmekçibaşı yahud Merdiyye Medresesi Kütüphanesi (1243/1827-1828),[655] Kıbrıs'da Ayasofya Câmii'nde Hacı Yusuf Kütüphanesi (1244/1828-1829),[656] Manisa'da Çaşnigîr Câmii'nin kuzeydoğusunda Karaosmanoğlu Hacı Eyüp Ağa'nın yaptırdığı Çaşnigir Kütüphanesi (1247/1831-1832),[657] Mısır valisi olan Mehmed Ali Paşa'nın Halep valisi olan oğlu Mehmed Paşa'nın Kilis'te kurduğu medrese kütüphanesi (1247/1831),[658] Amasya'da Saçlı el-Hac Mahmud Efendi Kütüphanesi (1248/1833),[659] Bolvadin'de Hüseyin Ağa Medresesi Kütüphanesi (1248/1833), Kastamonu'nun Gedos kazasında, Gedosî Mehmed Efendi Medresesi Kütüphanesi (1247-1249/1831-1833),[660] Gediz'de

652 Fredrick de Jong-Jan Just Witkam, "The Library of *al-Şaykh* Khâlid al-Şahrazûrî al-Naqşibendî (d. 1242/1827). A Facsimile of the Inventory of his Library", *Manuscripts of the Middle East*, c. 2, Leiden 1987, s. 68-73.

653 Rudolf M. Riefstahl, *Cenubi Garbi Anadolu'da Türk* Mimarisi, İstanbul 1941, s. 28; Faik Tokluoğlu, *Tire*, İstanbul 1957, s. 9; Ali İhsan Yıldırım, "Vakıf Tire Necip Paşa Kütüphanesi", *Vakıf ve Kültür Dergisi*, c. I, no. 1, Ankara 1998, s. 36-39; A.g.m. *Tire Vakıf Necip Paşa Kütüphanesi*, Tire 2006; A. Munis Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire*, Tire 2003, s. 58-61; Kütüphanenin inşa kitabeleri için bkz: M. Sami Bayraktar, "Tire'de Necip Paşa Kütüphanesi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, no. 11, Erzurum 2003, s. 2-3. Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 295-307. Kütüphanenin vakfiyesi için bkz: Ali İhsan Yıldırım, *Necip Paşa Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, c. I, Tire 2003, s. 15-31.

654 Emsem, s. 32. 1323 tarihinde yapılan bir sayım sonucunda bu kütüphanede bulunduğu tespit edilen kitaplar Çankırı Kadı Sicillerine kaydedilmiştir. Bkz: Çankırı ŞS. 73, s. 97-100. Bu kayıttan şu araştırma vasıtasıyla haberdar oldum: Cahit Aktaş, "Belgeler Işığında Kengırı (Çankırı) Kütüphanelerine Genel Bir Bakış", *Çankırı Araştırmaları* no. 2 (2007), s. 135-136.

655 Mehmed Behçet, Kastamonu *Âsâr-ı Kadimesi*, İstanbul 1341, s. 105; Fâzıl Çifci, *Kastamonu Câmileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Ankara 1995, s. 261.

656 Emsem, s. 35.

657 İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Hayırlar ve Vakıflar (H. 1060, Miladî 1650'den sonra)*, İstanbul 1950, s. 58; S. Karaöz, *Manisa Kütüphaneleri*, s. 34. Binanın mimarî özellikleri ve kitabesi için bkz: İnci Kuyulu, *Kara Osman-oğlu Ailesine Ait Mimarî Eserler*, Ankara 1992, s. 105-110 ve Hakkı Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999, s. 569-571. Hacı Eyüp Ağa'nın bazı kitaplarındaki vakıf mührü şöyledir:
Hâzâ kitâb-ı şerîf
An vakf-ı el-Hac Eyüb 1247.
Kütüphanenin kitâbesi için bkz: Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 208-210.

658 Abdülkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimarî Eserleri*, Ankara 1999, s. 269-270.

659 *Amasya Tarihi* I, s. 262.

660 VGMA. 580, s. 490-492. Bu kütüphanenin 1249 senesine ait muhasebe bilançosu için bkz: ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1366, s. 40b-41a.

Sırrı-zâde Mehmed Sırrı Efendi Medresesi Kütüphanesi (1249/1833),[661] Diyarbakır'da Ragıbiyye Kütüphanesi (1249/1833),[662] Elazığ'da İbrahim Paşa Kütüphanesi (1249/1833),[663] Soma Kazası Voyvodası Bilal Ağa b. Hasan Ağa'nın (1249/1834) İzmir Kırkağaç'ta Asmalı Mescid'in yanında yaptırdığı medrese kütüphanesi, [664] Balıkesir'de Şu'urî Ali Efendi Kütüphanesi (ö. 1258/1842)[665] Erzurum'da Cennet-zâde Abdullah Edib Efendi Kütüphanesi (1262/1846),[666] Musul'da Çelebi Medresesi Kütüphanesi (1250/1834),[667] Samsun'da Hazinedâr-zâde Abdullah Paşa b. Süleyman Paşa Kütüphanesi (1251/1836),[668] Medine'de (Kili Nâzırı) Mustafa Ağa Kütüphanesi (1251/1836),[669] Bursa'da Atinavî Dergâhı Kütüphanesi (1253/1837)[670] ve Gradaç'ta Fâzıl Paşa Kütüphanesi (1255/1839)[671].

1252 (1836) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre Süleyman Bey de Sivas'taki Şemseddin-i Sîvâsî Zâviyesi'ne bir miktar kitap vakfetmiştir.[672] Kızıl Hasan-zâde el-Hac Osman'ın Osmancık kazasındaki medresesinde

661 VGMA. 580, s. 403.

662 VGMA. 593, s. 57-58; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara 1995, s. 76; Mehmet Şimşek, *Amid'den Diyarbekir'e Eğitim Tarihi*, İstanbul 2006, s. 95.

663 Emsem, s. 35.

664 Millî Kütüphane A. 852, s. 4b; VGMA. 580, s. 389; VGMA. 581, s. 301; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 424-429; Hakkı Acun, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri, Manisa İlçeleri*, Ankara 2013, s. 302-303.

665 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karesi Meşâhiri*, Balıkesir 1999, s. 16; Ali Türe v.d., *Cumhuriyet Dönemi ve Öncesinde Balıkesir'de Eğitim*, Balıkesir 1998, s. 48.

666 Kitaplardaki vakıf mührü 1262 tarihini taşımaktadır. Muhtemelen mülhak vakıf olan bu kütüphane bilmediğimiz bir tarihte kapatılmış ve kitapları satılmıştır. Bugün kitapların bir bölümü Bodleian (Günay Kut, *Supplementary Catalogue of Turkish Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 2003, no. 13, 14, 17, 26, 28, 30, 50, 59, 77, 166, 174, 176, 195, 210, 211, 219, 229, 245, 247, 249, 259, 264, 271) bir bölümü de Michigan Üniversitesi Kütüphanesi'nde (Islamic Manuscripts no: 1, 5, 22, 61, 74, 91, 127, 152) bulunmaktadır.

667 Said ed-Diveci, "Medârisü'l-Mevsıl fi'l-Ahdi'l-Osmanî", *Sümer*, c. XVIII, Bağdad 1962, s. 55.

668 VGMA. 733, s. 110-114; M. Emin Yolalıcı, "Trabzon Vilayetinde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *OTAM*, no. 5, Ankara 1994, s. 467. Kütüphanenin kuruluş tarihinde hazırlanan kataloğu için bkz: BOA. MF. KTU. Dosya 1, Evrak no. 19: "Bin iki yüz elli bir senesinde Samsun kasabasında vaki Hançerli Mahallesi'nde mirahor-ı evvel Hazinedar-zâde es-Seyyid Abdullah Efendi'nin ihyasına muvaffak oldukları medrese-i celiledeki kütüphanenin müfredat defteridir". Samsun Şer'î Sicillerindeki aynı tarihte yapılan diğer bir kayıt için bkz: Samsun ŞS. 1757, s. 7-14.

669 VGMA. 746, s. 379; BOA. Cevdet-Maârif 9019; Hammâdî Ali Muhammed et-Tunisî, *el-Mektebâtü'l-Âmmeti bi'l-Medineti'l-Münevvere, Mâdihâ ve Hâdirühâ*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiâtü Melik Abdülaziz, Cidde 1981, s. 41.

670 BOA. MF. KTU. 9/27.

671 Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği*, c. VI, s. 75.

672 ŞS. Rumeli Sadareti 491, s. 68b-69a. Bu kitapların 22 Receb 1298 (20 Haziran 1881) tarihli sayımı için bkz: Sivas ŞS. 53, s. 25.

(1245/1830)[673] Mirza Mehmed Said Paşa Rusçuk'ta yanan Boyalı Câmii'nin yerinde yaptırdığı külliyede (1262/1845),[674] Diyarbekir Valisi İshak Paşa ve kayınvalidesi Ümmü Gülsüm Hanım'ın da Harput'taki Zahriyye Câmii'nde birer kütüphane (Şaban 1248/Aralık 1832)[675] kurdukları görülmektedir. Vidin Muhâfızı İdris Paşa da, kitaplarını, aynı şehirde Pazvantoğlu Osman Paşa'nın kurduğu kütüphaneye vermiştir.[676] Abdülbakizâde Mehmed Ağa da Kastamonu'da Namazgâh Medresesi yanında yaptırdığı beş odalı bir binanın bir odasına müderrisin ve talebelerin istifadesi için bir miktar kitap koymuştur.[677] Afyon'da Dilaver Mehmed Paşa'nın 1255 (1839) tarihinde yaptırdığı hankahta, bu hankahın şeyhi Aşık Paşa tarafından bir kütüphane kurulduğunu ve Turunç-zâde Ali Bey'in de bu kütüphaneye birkaç kitap vakfettiğini gurre-i Muharrem 1271 (24Eylül 1854) tarihli vakfiyeden öğrenmekteyiz.[678] Anadolu Kalemi Kisedarı Derviş Mustafa Efendi de Eyüp Câmii Kütüphanesi'ne bir miktar kitap vakfetmiş (27 Muharrem 1230/9 Ocak 1815) ve bu kütüphane hâfız-ı kütübünün ücretine de günlük 4 akçe ilave yapmıştır.[679] Cezire-i Midilli Muhafızı Kulaksız-zâde Mustafa Ağa, 7 Muharrem 1248 (6 Haziran 1832) tarihli vakfiyesiyle[680] bu adadaki Hüdaverdi Reis Câmii'nin yanında inşa edilmiş olan kütüphanenin hâfız-ı kütübüne yıllık 100 kuruş ücret tayin etmiştir.

II. Mahmud devrinde İstanbul'da bazı tekke kütüphaneleri kurulmuştur. Bu kütüphanelerden Eyüp'teki Selâmi Efendi[681] ve Unkapanı'ndaki Şazeliyye[682] tekke kütüphanelerinin koleksiyonları pek zengin değildir. Şazeliyye tekkesi kütüphanesini III. Mustafa'nın kızı Hatice Sultan kurmuştur. Hatice Sultan'ın vakfettiği 55 cilt kitabın bir listesi 1231

673 VGMA. 580, s. 347.

674 Mahir Aydın, "Ahmed Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri", *Belleten* c. 56/215 (1992), s. 141; Orlin Sabev, "Novi Arhivni İzvori za Osmanski Biblioteki v Bulgarskite Zemi prez XVII-XIX vek" *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilization in the Balkans, Sofia, April 21-23, 2000*, İstanbul 2002, s. 234-235. Külliyenin Muharrem 1262 (Aralık 1845) tarihli vakfiyesi için bkz: VGMA. 581/2, s. 277-278.

675 Elazığ (Harput) ŞS. 398, s. 118b.

676 Mihailova, a.g.m. s. 62. Vidin'deki vakıf kütüphanelerinde bulunan eserlerin 2.900'ü Abdülhamid döneminde İstanbul'a getirtilmiştir. Bkz: BOA. Y.A. Res. 44/27.

677 Kastamonu ŞS. 93, s. 134-135.

678 VGMA. 616, s. 188-191. Bu vakfiyeden şu çalışma vasıtasıyla haberdar oldum: Mustafa Karazeybek vdgr. *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri*, c. I, Afyonkarahisar 2005, s. 140-141.

679 VGMA. 580, s. 101-102.

680 VGMA. 581, s. 229-230.

681 VGMA. 630, s. 886-892.

682 ŞS. Eyüb Mahkemesi 426, s. 19a-20a.

Şaban'ında (Haziran 1816) Eyüp mahkemesinde tescil ettirdiği vakfiyesinde vardır.[683] Bu listede bulunan bütün kitapların tasavvufi eserler olması, Hatice Sultan'ın kitapları seçerken konulacakları yeri göz önünde bulundurduğunu göstermektedir.

Galata Mevlevihânesi'nde, Mehmed Said Hâlet Efendi'nin kurduğu kütüphane[684] vakfiyesinin uslûbu, koleksiyonunun tarih, edebiyat ve bilhassa tasavvufi eserler bakımından zengin oluşu ve kütüphanenin işleyişiyle ilgili hususların, kütüphanenin kurulduğu yerin bir tekke olduğu göz önünde bulundurularak düzenlenmesi dolayısıyla dikkati çekmektedir.

Hâlet Efendi vakfiyesi, diğer büyük kütüphanelerin vakfiyeleri gibi sanatkârâne bir şekilde kaleme alınmış[685] ve ayrıca seçilen bazı kelimelerle vakfiyeye tasavvufî bir hava verilmek istenmiştir:

> ... derûn-ı kütüphanede mahfaza-i vikâye-i Samedâniyye'ye teslîm ve hıfz olunub iki nefer hâfız-ı kütübler cum'a ve salı günleri 'ala's-seher der-i feyz-eserlerini küşâde eyleyüp vürûd iden tâlibân-ı 'ulûm u 'irfân ve 'âşıkân-ı safvet-nişâna taltîf-i tâm ve dilhoşî-i mâ-lâ-kelâm ile irâe ve mutala'a ve istinsâh ile istincâh itdürüp ez-her-cihet zevâhir-i hadâyıku'l-hakâyık sahâ'ifinden istinfâh oluna.[686]

Hâlet Efendi, Rebiülâhir 1235 (Ocak 1820) tarihinde hazırlattığı vakfiyesinde belirttiğine göre, kütüphanesine önce 266 cilt kitap koymuştur.[687] Ali Nutki Dede'nin, *Defter-i Dervişân*'da belirttiğine göre kütüphane binasının yapımı da bu tarihten birkaç ay sonra tamamlanmıştır:

> Tamâm şoden-i binâ-i Hâlet Efendi der-Mevlevihâne-i Galata fî 21 C[emâzielâhir] yevmi'l-erba'a, fî 24 Mart. Çeşm-i âb mukaddem tamâm

683 ŞS. Eyüb Mahkemesi 394, s. 2a-3a; ŞS. Eyüb Mahkemesi 426, s. 19a-20a.

684 Erdem Yücel, "Galata Mevlevihanesi" *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* I/2, İstanbul 1979, 75-78.

685 Hâlet Efendi'nin kitaplarındaki vakıf mührü de farsça bir beyittir:
İlâhî cem'-i kütüb kerde ehl-i vahdet-râ
Bi-dih be-dest-i yemîneş kitâb-ı Hâlet-râ
"Ya Rabbi Müslümanlar için kitap toplayan Hâlet'in kitâbını sağ eline ver".

686 Süleymaniye Ktp. Halet Efendi 837/1, s. 8b-9a.

687 Süleymaniye Ktp. Halet Efendi 837/1, s. 1b-21b. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bir defter (Cevdet-Dahiliye 7738), Halet Efendi'nin ilk vakfiyesini düzenlediği Rebiülâhir 1235 (Ocak 1820) tarihinden sonra da kitap satın almaya devam ettiğini göstermektedir. Halet Efendi'nin konağının bir aylık masraflarını gösteren bu defterde kitap satın almayla ilgili olarak üç kayıt vardır:
İzzet Molla Efendi yediyle Şâkir metrûkâtından mübayaa olunan üç cild kitab bahası 370 guruş
Kahveci Said Ağa yediyle Sultan Bâyezid'de alınan kitab. 16 guruş
Ata Efendi'ye yediyle Enderûn'dan alınan bir cild kitab. 400 guruş.
Belgede zikredilen İzzet Molla, kütüphanenin ilk mütevellisidir.

olup sebil ve kütübhâne dahi şimdi tamâm olmuştur. İbtidâ-yı vad'-ı esâsdan sekiz mâhda tekmîl olmuştur. Ve mâh-ı mezbûrun yigirmi tokuzuncu güni ki pençşenbe güni ki Nisanun evvelki günidür, meşâyih-i mevleviyye ve sâ'ir turuk meşâyihi Mevlevehâne-i mezkûra da'vet olunup şârih İsmâil Efendi Hazretleri'nin türbe-i şerîfesinde bir hatm-i şerîf olunduktan sonra du'â olunup ba'dehu şerbetler içilüp sonra ta'âm olunmuş ve sâ'ir nâsa dahi sebilhâneden şerbetler verilüp pilav ve zerde it'âm olunmuş...

Hâlet Efendi, iki yıl sonra yaptığı ek vakfiyeyle de 547 kitap daha vakfetmiştir.[688] Vakfiyenin tanziminden sonra yine Hâlet Efendi tarafından kütüphaneye konulan ve bir kısmı mevlevî olan bazı hayır sahipleri tarafından vakfedilen kitaplarla kütüphanedeki kitap sayısı kısa bir süre zarfında 1.081'e ulaşmıştır.[689] Hâlet Efendi, kütüphane personelinin tayinini mevlevihâne şeyhine bırakmış ve birinci hâfız-ı kütübün bekâr olmasını, ikinci hâfız-ı kütüblük görevinin de dergâhın duacı dedesine verilmesini şart koşmuştur.[690]

Dahiliye Nâzırı Mehmed Said Pertev Paşa, Üsküdar Çiçekçi'de, şeyhi Ali Behçet Efendi'nin medfun bulunduğu Selimiye Nakşibendî Dergâhı'nda derviş hücreleri, yemekhane ve bir de kütüphane yaptırmıştır. 1252 (1836) tarihli vakfiyesinden öğrendiğimize göre, zengin bir koleksiyona sahip bu kütüphanede oldukça yüksek bir maaşla iki hâfız-ı kütüb görevlendirmişti.[691] Pertev Paşa vakfiyesine koyduğu bir kayıtla her iki hâfız-ı kütübün de tekke mensupları arasından seçilmesini şart koşmuş, ancak tekke mensuplarından bu göreve getirilmeye layık kimse bulunmadığında hâricden emin ve mutemed kimselerin de bu göreve tayin edilebileceğini belirtmiştir.[692]

Murad Molla tekkesi şeyhi Hâfız Mehmed Murad Efendi de, 1248 (1832) ve 1249 (1833) tarihlerinde hazırlattığı iki vakfiyeyle Fatih, Çarşamba semtindeki bu tekkenin yanındaki Murad Molla Kütüphanesi'ne 420 ciltlik kitap koleksiyonunu vakfetmiş, bu kitapların hâfız-ı kütüblüğüne müritlerinden ikisini günlük sekiz akçe+yedi akçe ücretle tayin etmiş, kütüphanede mevcut diğer altı hâfız-ı kütübün günlük ücretlerine de birer akçe ilave yapmıştır.[693]

688 Süleymaniye Ktp. Halet Efendi 837/1. s. 22b-38a; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 375, s. 1b-7b.
689 Esat Serezli, "Halet Efendi Kütüphanesi", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, no. 66 (İstanbul 1947), s. 12-13.
690 Süleymaniye Ktp. Halet Efendi 837/1, s. 8a-b.
691 VGMA. Kasa 108, s. 6-7.
692 VGMA. Kasa 108, s. 9.
693 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1334, s. 76b-84a; 89b-91a. Mehmed Murad Efendi hâfız-ı kütüb-

Bu tekke kütüphanelerinin yanında, 1233 (1818) tarihinde Fâtih'te Çelebi Abdullah Efendi Kütüphanesi'nin kurulduğunu,[694] 1234 (1819) tarihinde Erzurum Valisi Sarı Abdullah Paşa'nın kızı Âmine Hanım'ın İstanbul'da Galata'da yaptırdığı mektebe satın aldığı bir miktar kitabı vakfettiğini,[695] Nakşıdil Valide Sultan'ın da (ö. 1817) türbesinde bir kütüphane kurduğunu[696] ve daha önce kurulan diğer bazı kütüphanelere kitap vakfedildiğini görmekteyiz. Bahçekapı'da Vâlide Sultan Mektebi'nde muallim olan Mustafa Efendi b. Veliyüddin de 1227 Şaban'ında (Ağustos 1812) kitaplarını Vâlide Sultan Kütüphanesi'ne bağışlamıştır.[697] Darphane Nâzırı İbrahim Sârım Efendi, Fâtih Câmii'ne vakfettiği 369 cilt kitabı için Muharrem 1228 (Ocak 1813) tarihinde düzenlediği vakfiyede, kitaplarını bu câmiye vakfetmesinin sebebini şöyle açıklamaktadır:

> Ebû'l-Feth câmi-i şerîfi makarr-ı 'ulemâ ve talebe olmağla fünûn-ı şettâyı hâvî kütüb vaz'ı ehemm ve elzem olmağla...[698]

Rumeli kazaskerlerinden İsmail Efendi b. Ömer bütün kitaplarını 1239 (1824) tarihinde ceddi Şeyhülislâm Yahya Tevfik Efendi'nin İstanbul'da Fâtih'te yaptırmış olduğu medreseye vakfetmiş ve medresenin mescidinin imam ve kayyımını da günlük 20 akçe ücretle hâfız-ı kütüb tayin etmiştir.[699] Nişastacı el-Hac Hasan Efendi b. Süleyman ise, Şeyhülislâm Cedîde Mehmed Efendi'nin Ayasofya yakınında yaptırdığı medresedeki bir dolaba Muharrem 1240 (Ağustos 1824) tarihinde 100 kitap koymuş,[700] Mekke-i Mükerreme Kadısı Mehmed Ragıb Efendi de, Fâtih Câmii yanındaki I. Mahmud Kütüphanesi'ne 1251 (1835) tarihli vakfiyesiyle 40 kitabını vakfetmiştir.[701] Yine Mekke-i Mükerreme kadılarından Âşir Efendizâde Mehmed Bahâeddin Efendi'nin Rebiülâhir 1250 (Ağustos 1834)

lere ilk vakfiyesinde tayin ettiği sekiz akçe ücrete bir yıl sonra yedi akçe ilave yapmıştır. Bir vakıf kaydından öğrendiğimize göre Şeyh Murad 11 Rebiülâhir 1242 tarihinde de bu kütüphaneye bir miktar kitap vakfetmiştir. Bkz: VGMA. 581, s. 403.
694 Dener, s. 39; Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2277. Bu koleksiyonun 1336/1918 tarihinde Sultan Selim Câmii yanında inşa edilen kütüphaneye nakli ve hâfız-ı kütübüne yapılan zam için bkz: ŞS. Kısmet-i Askeriyye 2080, s. 151b-152a. Gurre-i Muharrem 1245-Evâhir-i Zilhicce 1247 (3 Temmuz 1829-30 Mayıs 1832) yıllarına ait muhasebe kayıtları için bkz: ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1335, s. 39b-40a.
695 VGMA. 631, s. 53-55.
696 Nimet Bayraktar, "Tanınmamış Bazı Kütüphane Koleksiyonları", *TUBA*. c. XXVII, no. 1 (Harvard 2003), s. 213.
697 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 317, s. 73a-b.
698 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 925, s. 73b; VGMA. 43. s. 328. Kitapların kütüphaneye konulması için yazılan yazı hakkında bkz. BOA. Cevdet-Maârif 4012.
699 VGMA. 581/2, s. 434.
700 ŞS. Davud Paşa Mahkemesi 95, s. 85a-b.
701 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 418, s. 49a; VGMA. 582, s. 286.

tarihinde kitaplarını dedesinin kütüphanesine,[702] Şeyh İsmail Hakkı'nın da 1252 (1836) tarihinde Beşiktaş'taki Neccar-zâde Mustafa Rızaeddin Dergâhı'na[703], Bafralı Ahmed Revnakî'nin de Fâtih Kütüphanesi'ne (1251/1835)[704] vakfettiklerini görüyoruz. Dönemin devlet adamlarından Meclis-i Vâlâ Ziraat Nâzırı Mustafa Kâni Bey ise Sultanahmet'teki konağının bir odasını kütüphane haline getirmiş 288 cilt kitap vakfederek kendisinin, neslinden gelenlerin ve dostlarının ödünç alma yoluyla yararlanabilecekleri bir kütüphane kurmuştur.[705]

II. Mahmud, saltanatı süresince Haremeyn halkının refahına ve bu iki mukaddes beldenin imarına çalışmıştır. Medine-i Münevvere'de Bâbü's-selâm'ın yanında kendi adıyla anılan bir medrese ve bu medresenin yanında da bir kütüphane kurmuştur 1237 (1821).[706] Işkî Mustafa Efendi, Medine tarihine dâir eserinde bu kütüphaneyi şöyle anlatır:[707]

> Bâb-ı Selâm kurbünde arsa iştirâ olunup nefs-i şâhâneye mahsus fevkâni odalar ve kütüphane ve dershane... ve kütüphane vasatına telden kafes ve Cidde valisi İbrahim Paşa'nın Der'iyye'den getürdüği a'lâ kütübler vaz' olunduktan sonra[708] taraf-ı eşref-i mülûkâneden her fenne müteallik kütübler gelüp vaz' olunduktan sonra emin-i kütüb-i evvel ve sâni içün müceddeden hâneler inşa...

702 Süleymaniye Ktp. Hafîd Efendi 487; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 421, s. 60a-61b.

703 VGMA. 581/1, s. 55-56.

704 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1598, s. 87a-9a.

705 ŞS. Mahmud Paşa Mahkemesi 62, s. 23a-25b. (22 Safer 1262/19 Şubat 1846); VGMA. 581, s. 242-244.

706 BOA. Hatt-ı Hümâyun 26913. Ayrıca bkz. O. Spies, "Die Bibliotheken des Hidschas, *ZDMG*. 90 (1936), s. 96-98; Hammâdî Ali Muhammed et-Tunisî, *el-Mektebâtü'l-Âmmeti bi'l-Medineti'l-Münevvere, Mâdihâ ve Hâdirühâ*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiâtü Melik Abdülaziz, Cidde 1981, s. 1-2.

707 *Ta'tirü Ercai'd-devleti'l-Mecdiyye* III, v. 166a-b, Üniversite Ktp. TY. 1490.

708 II. Mahmud'un bir hatt-i hümâyunundan öğrendiğimize göre Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, oğlu Cidde Valisi İbrahim Paşa'nın Der'iyye'den getirdiği 591 cilt mushaf ve kitabın nereye konulmasının münasip olacağına dâir bir yazı göndermiş ve bu konuyla ilgili olarak padişahın şu hatt-i hümâyunu sâdır olmuştur:

> Müşârün-ileyhin şukkası manzûr-ı hümâyunum olmuştur. Kitablar kütüphaneye vaz' olunsun. Ancak mesâhif-i şerîfe mu'attal durmak câ'iz olmamakla sevabı Fahr-i âlem Efendimizin ruh-ı pür-fütûhlarına hediye olmak niyeti ile Medine-i Münevvere'de olan erbâb-ı tilâvet-i Kur'ân-ı Kerîm olan ahâliden muhtâc olanlara ma'rifet-i şer'le tevzi' oluna: BOA. H. H. 50 671.

Bu kütüphaneye Şeyh Muhammed 'Âbid es-Sindî el-Ensârî Şaban 1249 (Ocak 1834) tarihinde 767 kitap (Abdurrahman b. Süleyman el-Mezînî, "Vakfiyyetü'ş-Şeyh Muhammed 'Âbid es-Sindî el-Ensârî, *'Âlemü'l-Mahkûtât ve'n-Nevâdirât"*, c. 13/2, Riyad 2008, s. 316-402), 1262 (1846) tarihinde de Mahmudiye Medresesi müderrislerinden Muhammed Zekiyüddin el-Kastamonî 76 kitap ("Vesikatü vakfi kütübi fi'l-Mektebeti'l-Mahmudiyyeti fi'l-Medineti'l-münevvereti", *ed-Der'iyye*, c. 2, no. 8, Riyad 1420, s. 111-115) vakfetmiştir.

Kurulduğu sırada Mahmudiye Kütüphanesi koleksiyonunda bulunan kitapların sayısını bilemiyoruz. 1255 (1839) tarihinde, Medine'de bulunan tamire muhtaç kitapları ciltlemek için gönderilen Mücellid Mehmed Efendi, bu kütüphaneye ait 646 kitabı ciltlemiştir.[709] Bu rakam bu kütüphanedeki koleksiyonun zenginliğini gösterir. Kütüphanenin çalışma düzeni hakkında da pek fazla bir bilgiye sahip değiliz. Kütüphanede iki hâfız-ı kütüb görev yapmaktaydı.[710] II. Mahmud'un, babası I. Abdülhamid'in Medine'deki kütüphanesinin düzenlenmesi için gönderdiği bir hükümde "medrese-i celile-i şâhânem kütüphane-i münifesi şurutuna tatbiken hârice kitap verilmemek"[711] denildiğine göre, Mahmudiye Kütüphanesi vakfiyesinde de dışarıya ödünç verme yasaklanmıştı.

Receb 1251 (Ekim 1835) tarihli bir mühimme kaydından, II. Mahmud'un Mekke-i Mükerreme'de de bir kütüphane kurmak istediği anlaşılmaktadır:

> Mekke-i Mükerreme'de hiçbir mahalde müstakillen kütüphane olmayup[712] ashâb-ı hayrâtın hayli kütüb-i mevkufesi mevcut ise de.. İrtihal vuku' buldukça elden ele intikal ile telef ve zâyi' olmakta... Medine-i Münevvere'de inşalarına muvaffak olduğum kütüphane ve muvakkithane misillü Mekke-i Mükerreme'de dahi mevâzi'-i münâsibede müceddeden bir bâb kütüphane ve muvakkithane yapılmak üzere münasip görülen mevkiler...[713]

II. Mahmud, kuracağı kütüphanenin koleksiyonunu teşkil etmek üzere "eyâdi-i ehâli-i mezburede bulunan kütüb-i mevkufe-i mezkurenin bi't-tecessüs devşirilmesini" istemekte ve gerekli görülen diğer kitapların tanzim edilerek gönderileceğini bildirmektedir.[714] Kütüphaneye münasip bir yer bulunmuş ve Hazine-i hümâyundan bir miktar kitap seçilerek hazırlanmıştır.[715]

Ancak Sultan II. Mahmud'un sağlığında bu kütüphaneyi kurduğuna dâir elimizde bir belge veya kayıt yoktur. Herhalde daha sonra Mekke'de Abdülmecid tarafından kurulan kütüphane,[716] II. Mahmud'un bu teşebbüsünün bir ürünüdür.

709 *Ta'tirü Ercai'd-devleti'l-Mecdiyye...* c. III, v. 176b, Üniversite Ktp. TY. 1490.

710 BOA, Mühimme-i Mısır 13, s. 87. Hasırcıbaşı el-Hac Aziz Mahmud Efendi 21 Rebiülahir 1308 (4 Aralık 1890) tarihli vakfiyesiyle bu kütüphanenin hâfız-ı kütüblerine her yıl sürre ile gönderilmek üzere yıllık 50 kuruşluk bir gelir tayin etmiştir: VGMA. 572, s. 74.

711 BOA, Mühimme-i Mısır 13, s. 54.

712 20. asrın başında Mekke'yi ziyaret eden Mısırlı Betenunî de bu şehirde önemli bir kütüphane bulunmadığından söz eder. Bkz: Muhammed Lebib el-Betenûnî, *er-Rıhletü'l-Hicaziyye*, Kairo 1329, s. 52.

713 BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 82.

714 BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 82.

715 BOA. A. AMD. 1246/85.

716 Mühimme-i Mısır 13, s. 168. Ayrıca bkz. Otto Spies, "Die Bibliotheken des Hidschas", *ZDGM*. 90 (1936), 87-88.

II. Mahmud devrinde kütüphanelerin kontrolü ve sayımı ile ilgili çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalar 1242 (1826) tarihinde Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti'nin kuruluşuyla daha da yoğunlaşmıştır. Bu nezâret kurulduğunda, Haremeyn Muhasebesi'ne bağlanan kütüphaneler, yine mütevellileri eliyle idare edilmeye devam edilmişse de, kütüphanelerde bulunan kitapların kontrolü ve sayımı yapılmış, bazı koleksiyonların yerleri değiştirilmiş ve mütevellilerin kütüphaneleri vakfiyelerinde bulunan şartlara uygun olarak idare edip-etmedikleri tespit edilmiştir.

1229 (1814) tarihinde Süleymaniye Kütüphanesi'nin,[717] 1230 Cemâzielâhir'inde (Mayıs 1815) Çorlulu Ali Paşa'nın Çemberlitaş'taki Dârülhadis Medresesi'nde kurduğu kütüphanenin[718] sayımı yapılmış ve her iki kütüphanenin yeni katalogları düzenlenmiştir. 1231 Şevval'inde (Ağustos 1816), Evkaf-ı Hümâyun Müfettişi Sıdkı-zâde Ahmed Reşîd tarafından Fâtih Câmii'nden, Bâyezid Câmii'nin bitişiğinde yapılan Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'ne nakledilen Taşköprî-zâde İbrahim Efendi, Halil Efendi, Fenârî-oğlu Şemseddin, Tatar Abdullah Efendi ve Ebubekir Efendi b. Hasan Paşa koleksiyonlarının sayımı yapılıp müstakil bir kataloğu hazırlanmıştır.[719]

1235 (1820) yılında Damad İbrahim Paşa'nın Şehzâdebaşı'ndaki medresesinde bulunan kütüphanesinin,[720] 1236 Safer'inde (Kasım 1820) ise "bir müddetten berü tahrîr olunmadığından keyfiyeti nâ-ma'lûm" olan Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin sayımları yapılmış ve yeni katalogları düzenlenmiştir.[721] 1242 (1826-1827) yılında da Bahçekapı'da Vâlide Sultan Türbesi'ndeki kitapların yeni bir kataloğu hazırlanmış[722] ve Hacı Beşir Ağa'nın Cağaloğlu'nda bulunan kütüphanesindeki kitaplar, Ayasofya Câmii'nin yanındaki büyük türbeye nakledilmiştir.[723] Bu nakil dolayısıyla yapılan yazışmada, kütüphanenin nakil sebebi belirtilmemiştir.

Damad-zâde Şeyhülislâm Ahmed Efendi'nin Yavuz Sultan Selim Câmii hünkâr mahfili altında kurduğu kütüphanenin de, Zilkade 1243 (Mayıs 1828) tarihinde, Çarşamba'da Tevkii Cafer Mahallesi'nde yaptırılan Nakşibendî dergâhına taşındığını ve bu dergâha günlük 16 akçe ücretle bir hâfız-ı kütüb tayin edildiğini görüyoruz.[724]

717 BOA. Evkaf no. 8348.
718 BOA. DBŞM. MHF. 13 242.
719 Beyazıt Umumi Ktp. Veliyüddin Efendi 3291, s. 4b.
720 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2269, s.
721 Nuruosmaniye Ktp. Fihrist no. 3, s.
722 Üniversite Ktp. İbnülemin 2485.
723 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2278.
724 BOA. Cevdet-Maârif 2821.

II. Mahmud'un 1244 (1828-1829) tarihinde Kıbrıs'ta (Lefkoşe), Ayasofya Câmii yanında kurduğu kütüphane de, bu devirde kütüphanelerin düzenlenmesi yolunda yapılan faaliyetlerden biridir. Daha önce Ayasofya Câmii'ne vakfedilenlerle, Kıbrıs'taki diğer hayır eserlerinde kurulan kütüphanelerde[725] bulunan kitapları bir yerde toplamak için yapılan bu teşebbüs sayesinde hem ortaya zengin bir koleksiyon çıkmış, hem de bu koleksiyonun iyi bir şekilde korunması imkânı doğmuştur.[726]

II. Mahmud'un veziri Emir-i Hac Mehmed Emin Rauf Paşa'ya Cemâzielâhir 1246 (Kasım 1830) tarihinde yazdığı bir hüküm, babası I. Abdülhamid'in Medine-i Münevvere'deki medresesinde kurduğu kütüphanenin düzenlenmesi için de bazı faaliyetlerde bulunduğunu göstermektedir. Bu hükümden anlaşıldığına göre medrese ve kütüphane tamir edilmiş, sağa sola dağılan beş yüz civarında kitap tekrar kütüphanede toplanmış, kitapların muhafazası için yeni dolaplar yerleştirilmiş ve bir de hâfız-ı kütüb tayin edilmiştir.[727] Recep 1247 (Aralık 1831) tarihinde yazılan bir hükümle de dışarıya kitap verilmeyip, kitaplardan medrese içinde yararlanılması istenmiştir.[728]

III. Mustafa'nın biri Topkapı Sarayı'nda Bostancılar Ocağı'nda, diğeri de Lâleli'de yaptırdığı medresesinde kurduğu iki kütüphanesi

725 II. Mahmud'un kurduğu bu kütüphanede mevcut bazı yazmalardaki vakıf kayıtlarından Kıbrıs'ta şu kütüphanelerin kurulmuş olduğu tespit edilmiştir: 1. Kale içinde Şeyhü'l-Seb'a Aziz Efendi Tekkesi Kütüphanesi. 2. Ayasofya içinde Lala Mustafa Paşa tarafından kurulan ve III. Murad tarafından geliştirilen Muradiye Kütüphanesi. 3. Arap Ahmed Paşa Câmii Hatibi Ahmed Hamid Efendi'nin kurduğu kütüphane. 4. Halvetiliğin Yiğitbaşı kolundan Tireli Ömer Efendi'nin kale tekkesi içinde kurduğu kütüphane. 5. Mevlevîhane Kütüphanesi. 6. Celvetî şeyhlerinden Şeyh Osman Fazlullah Efendi Kütüphanesi. (Ramazan Şeşen, Mustafa Haşim Altan, Cevat İzgi, *Kıbrıs İslâm Yazmaları*, İstanbul 1995, s. XIV). Ayrıca bkz: Talip Atalay, "Kıbrıs'ta Vakıf-Eğitim İlişkisine Genel Bir Bakış", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. II, Diyarbakır, 2000, s. 290-292; Hasan Behçet, *Kıbrıs Türk Maârif Tarihi (1571-1968)*, Lefkoşa 1969, s. 40-42 ve Netice Yıldız, "The Vakf Institution in Ottoman Cyprus", *Ottoman Cyprus: a collection of studies on history and culture*, yay. haz. Michalis N. Michael, Matthias Kappler, Eftihios Gavriel, Wiesbaden 2009, s. 147-148.

726 İ. Parmaksızoğlu, *Kıbrıs'ta Sultan İkinci Mahmud* Kütüphanesi, Ankara 1964; Mustafa Haşim Altan, "Die Bibliotheken im türkisch-zypriotischen Bundesstaat", *Biblos* Jg. 28 (1979), s. 306-309; Ahmet C. Gâzioğlu, *The Turks in Cyprus*, Marlow 1990, s. 284-285; Hasan Behçet, *Kıbrıs Türk Maârif Tarihi (1571-1968)*, Lefkoşa 1969, s. 41-42. Tuncer Bağışkan'ın şu eserinde kütüphane binasının planı, resimleri ve kitabeleri vardır: *Ottoman, Islamic and Islamised Monuments in Cyprus*, Nicosia 2009, s. 491-500.

727 Lütfi Tarihi'nde belirtildiğine göre 1247 (1831) yılı içinde medrese ve kütüphanenin tamirinin bitirilmesi için İstanbul'dan mühendis ve amele-i İslâmiyye gönderilmiştir. Bkz: Aliye Öten, *Lütfi Paşa Tarihi'nde İmar ve İnşâ Faaliyetleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2008, s. 21.

728 BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 41-42, 54.

bulunmaktaydı. 1246 Şaban'ında (Ocak 1831) daha önce ilgâ edilmiş olan Bostancılar Ocağı'ndaki kütüphane, II. Mahmud'un emriyle sayılmış ve Rebiülevvel 1247 (Ağustos 1831) tarihinde saraydan çıkarılarak Lâleli Medresesi Kütüphanesi'ne taşınmıştır.[729] Bu kütüphanenin nakline niçin lüzum görüldüğü, taşınan kitapların kataloğuna eklenen bir yazıda şöyle açıklanmaktadır:

> Sultan Mustafa Han Hazretleri'nin Sarây-ı Cedîd-i Âmire'de mülgâ Bostâniyân kışlağı derûnunda kâ'in kütüphane-i münîfesinde hâfız-ı kütübleri mevcûd oldukları hâlde kuyûduna ve kütüphane defterine tatbikan ma'rifet-i şer'le devrolunması muktezâyı nizâmdan ise de hayli müddetten berü yoklanmaduğından başka lâyıkıyle mütâla'a ederi olmayup mürûr-ı ezmine ile telefi mûcib olacağından gayrı vâkıf-ı müşârün-ileyhin Laleli Câmii civârında kâin medresesi derununda olan kütüphanesinde mevzu' kütüb-i şerife tam kütüphane tertibi olmayup nâkıs olduğuna ve Enderûn-ı Hümâyun'da vâki' Gâzî Sultân Ahmed Han Hazretleri'nin kütüphane-i celîlesi tam ve mükemmel olup ol vechile sâ'ir kütüphaneden müstağnî olduğuna nazaran sâlifü'z-zikr Kışlağ derûnında vâki' kütüphanesinde mevcûd bulunan kütüb-i şerîfe hâfız-ı kütübleri ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'le ba'de'd-devr zikr olunan Lâleli kütüphanesine nakl ve kütüb-i sâ'ireye ilave ile hem tetâvül-i dest-i ziyâ'dan vikâye ve hem noksânı tekmîl ve hem talebe-i 'ulûma envâ'-ı nef'-i küllî ve fevâyid-i kesîreyi müstevcib olacağını...[730]

I. Mahmud'un Ayasofya'da kurduğu kütüphanenin, 15 Rebiülâhir 1247 (Eylül 1831) tarihinde sayımı yapılarak yeni bir kataloğunun hazırlandığını görüyoruz.[731] Kataloğun başında bulunan bir kayıttan, Ayasofya Kütüphanesi'nin uzun müddetten beri sayımının ve devrinin yapılmadığını anlıyoruz.[732] Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Divanyolu'ndaki medresesinde bulunan kütüphane de 1248 Zilkade'sinde (Mart 1833) yine aynı sebeple, yani uzun müddetten beri yoklanmadığından ve ayrıca bu vakfın nezâretinin yapılan yeni düzenlemeyle "Evkâf-ı hümâyuna" verilmesi dolayısıyla sayılmış ve kataloğu düzenlenmiştir.[733] Aynı yıl içinde, teftiş mahkemesinden gönderilen Mevlânâ Mustafa Efendi ve hâfız-ı kütübler tarafından Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'nin sayımı yapılmıştır.[734] Bir arşiv kaydına göre de I. Abdülhamid'in Medine'de kurduğu kütüphanenin sayımının yapılıp, kitapların yeniden yaptırılacak dolaplar içinde

729 VGMA. Defter 642, s. 103.
730 VGMA. Defter 642, s.104.
731 Süleymaniye Ktp. Ayasofya Fihrist 3.
732 Aynı yer, s. 1b.
733 Beyazıt Umumi Ktp. 21 346.
734 Beyazıt Umumi Ktp. Veliyyüddin Efendi 3290.

güzelce korunması için Şeyhül-Harem Hacı İsa Ağa'ya bir irade-i seniyye gönderilmiştir.[735]

I. Mahmud'un 1168 (1755) tarihinde Galata Sarayı'nda kurduğu kütüphanenin kitapları bilmediğimiz bir tarihte Ayasofya Kütüphanesi'ne taşınmış ve 1253 (1837) yılında ise kurulan bir komisyon bir kısmını Fâtih Kütüphanesi'ne göndermiş, 425 tanesini de Ayasofya Kütüphanesi'nde bırakmıştır.[736]

Bazı arşiv belgelerinden öğrendiğimize göre de Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra lağvedilen Bektaşî tekkelerinde de bir eşya sayımı yapılmıştır.[737] Bu sayım sırasında Silistre sancağının Hezargrad kazasındaki Temür Baba Tekkesi'yle,[738] Antalya'nın Elmalı kazasındaki Abdal Musa Tekkesi'nde[739] bulunan kitapların da bir listesi hazırlanmıştır.

Daha önce Medine-i Münevvere'deki medresesinde bir kütüphane kurduğunu gördüğümüz II. Mahmud, 1254 (1838) tarihinde Harem-i Şerîf müdürünün müracaatı üzerine Medine kütüphanelerinde bulunan eserleri ciltlemek için birkaç mücellid göndermiş ve bu mücellidler Ravza-i Mutahhara'daki kitaplardan 521, Medrese-i Mahmudiye'den 646, Hamidiye Kütüphanesi'nden 432, Karabaş Kütüphanesi'nden 922, Özbek Medresesi'nden 20, Beşir Ağa Medresesi Kütüphanesi'nden 961 kitabı yeniden ciltlemiş veya tamir etmişlerdir.[740]

Lütfi Tarihi'nde bildirildiğine göre II. Mahmud Mekke ile Cidde arasındaki Bey'atü'r-Rıdvân Mescidi'nde de, bu mescide hayır sahipleri tarafından vakfedilmiş kitapların muhafaza altına alınması, mevcut koleksiyonun zenginleştirilmesi ve İstanbul'dan bir miktar kitap gönderilmesi için teşebbüste bulunmuştur.[741] Ancak bu teşebbüsten bir sonuç alınıp alınmadığını bilememekteyiz.

II. Mahmud İstanbul'daki Emir Buhari Tekkesi'ne de bir miktar kitap bağışlamıştır.[742]

735 BOA. Cevdet-Maârif 1870.
736 Süleymaniye Ktp. Ayasofya Fihrist 6, s. 1b-11b.
737 BOA. MAD. 9771.
738 BOA. MAD. 9771, s. 10.
739 BOA. MAD. 9771, s. 56. Bu kütüphanede bulunan kitapların bir listesi ve kitapların muhteva yönünden tahlili için bkz: A. Yılmaz Soyyer, *19. Yüzyılda Bektaşilik*, İzmir 2005, s. 140-171.
740 lşki Mustafa, *Ta'tir* III, s. 177a, Üniversite Ktp. TY. 1490.
741 Aliye Öten, *Lütfi Paşa Tarihi'nde İmar ve İnşâ Faaliyetleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2008, s. 27-28.
742 BOA. MF. KTU. 5/35. II. Mahmud muhtemelen bu kitapları tekkenin yeniden inşasından sonra vakfetmiştir. Zira Kütüphaneler Müfettişliği'nce bu kütüphaneyle ilgili olarak yapılan bir yazışmadan anlaşıldığına göre Emir Buhari Tekkesi'nde "üç bin cildi hâvî" bir kütüphane bulunmaktaydı ve kitaplar "1228 [1813] tarihinde vuku bulan" yangında tekke ile birlikte yanmıştı (BOA. MF. KTU. 2/63).

D. TANZİMAT'TAN SONRA OSMANLI VAKIF KÜTÜPHANELERİ VE ISLAHI İÇİN YAPILAN ÇALIŞMALAR

Asırlarca Osmanlı toplumuna ve eğitim-öğretim kurumlarına hizmet eden vakıf kütüphaneleri özellikle de Tanzimat'tan sonra eski fonksiyonlarını icra edemez hale gelmiş ve imparatorluğun son dönemlerinde yavaş yavaş eğitim sistemindeki yerini yeni tip kütüphanelere bırakmışlardır. Vakıf kütüphaneleriyle ilgili olarak dile getirilen şikâyetlerin XIX. asır sonlarında ve XX. asır başlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Her ne kadar bu dönemde şikâyet konusu yapılan hususlarda bazı tedbirler alınmış ve düzenlemeler yapılmaya çalışılmışsa da pek başarılı olunamamıştır. XX. asrın başlarında vakıf kütüphanelerinin artık sadece bazı araştırmacılara ve geleneksel eğitim veren medrese öğrencilerine hizmet veren bir kurum haline geldiğini görmekteyiz.

Vakıf kütüphaneleri asırlar boyunca medrese öğrencilerine ve ulemâ sınıfına gerektiği gibi hizmet verdiler. Ancak XIX. asrın başlarında özellikle de Tanzimat döneminde yeni kurulan öğretim müesseselerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere farklı bir kütüphane türüne ihtiyaç olduğu görüldü ve koleksiyonları daha ziyade temel bilimler ve teknoloji ile ilgili yabancı dilde yazılmış eserlerden oluşan birçok okul kütüphanesi kuruldu.[1] Ayrıca Batı'yla gelişen ilişkiler dolayısıyla bir kısım Osmanlı aydını Batı'daki örneklerine benzer umumî kütüphaneler ve halk kütüphaneleri kurulması doğrultusunda faaliyet göstermeye başladılar. Böylece Tanzimat döneminde ve sonrasında Osmanlı topraklarında mühendishane, tıbbiye, hukuk mektebi gibi öğretim kurumlarında kütüphaneler kurulduğu gibi İstanbul başta olmak üzere bazı şehirlerde umumi kütüphaneler tesis edildi.[2]

1 Tuba Çavdar, "Nineteenth Century Ottoman Libraries", *TASG NEWS*, no. 41, London 1995, s. 36.

2 Bu dönemde kurulan kütüphaneler ve özellikleri için bkz: R. Tûba Çavdar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi 1995. Mühendishane Kütüphanesi için bkz: Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi*, İstanbul 1995.

Abdülmecid (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876) dönemlerinde Darülfünun'un çeşitli birimlerinde, Mekteb-i Tıbbiye ve diğer bazı öğretim kurumlarında kütüphaneler kurulmuş[3] ve vakıf kütüphanelerinin ıslahına yönelik bazı teşebbüslerde bulunulmuşsa da bu dönemde kütüphanecilik alanında gerçekleştirilen en önemli faaliyet Maârif-i Umumiye Nizâmnamesi'nin neşri,[4] Ali Fethi Bey tarafından İstanbul'daki vakıf kütüphanelerinin toplu kataloğunun hazırlanması[5] ve İstanbul kütüphanelerinde mevcut kitapların sayım ve yazımına başlanılması[6] olmuştur.

Abdülmecid, Mekke'de, Harem-i Şerîf'te II. Mahmud'un kurmayı planladığı kütüphanenin kuruluşunu da gerçekleştirmiştir (1262/1846).[7]

3 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, yay. haz. Hümeyra Zerdeci, İstanbul 2010, s. 821.

4 Hüseyin Türkmen, "Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nin Türk Kütüphanecilik Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri İstanbul 12-15 Nisan 1999*, derleyen: Hidayet Yavuz Nuhoğlu, İstanbul 2001, s. 643-652.

5 Bu konudaki belgeler için bkz: İsmail E. Erünsal, *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler*, c. I, İstanbul 1982, s. 380-386; Ayrıca bkz: R. Tûba Çavdar, *a.g.t.* s. 93-99.

6 17 Zilhicce 1278 (15 Haziran 1862) tarihli bir iradede kütüphanelerin sayım ve yazımının başladığı ancak bazı memurların devamsızlığı yüzünden işin gerektiği gibi yürümediği ve çalışmayan memurların yerine yenilerinin tayin edildiği bu işle görevli Abdurrahman Efendi'nin maaşına da yüz kuruş zam yapıldığı bildirilmektedir. Bkz: BOA. İrade-Meclis-i Vâlâ 21180.

7 Kütüphane Zemzem Kuyusu'nun yanında bulunan Abbasi halifesi el-Mehdi'nin (ö. 169/785) yaptırdığı kubbeli binada (Sikayetü Abbas) tesis edilmiştir. Memlûklüler döneminde de bu binada bir kütüphane bulunduğu bilinmektedir. (Bkz. Halid Muhsin Hassan el-Câbirî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi'l-Hicaz Hilale'l-Asri'l-Memlûkî*, London 2005, s. 300) Mustafa Işkî Efendi 1262 yılı hadisâtını zikrederken bu kütüphaneden de şöyle bahseder: "Derûn-ı Harem-i İlâhî'de mevcûd iki adet kubbenin biri, taraf-ı eşref-i mülûkâneden vürûd eden enfes-i nefâyis kütüb ve emîn-i kütüb bâ-irâde-i şehriyârî Mekke-i Mükereme'ye kütübhane vaz'ı içün mezbûr kubbe tahliye olunarak ve derûn-i kubbe termîm ve taslîh ve berâ-yı kütüb kafesler i'mâl olunup vaz' olunmuşdur". *Ta'tîr*, c. III, s. 224b. (Bu konudaki belgeler için bkz. BOA. A. AMD. 1249/28; BOA. Evkaf 12.420). *Takvim-i Vekâyi*'de (no. 319. s. 1, 13 Safer 1263) çıkan bir haberden anladığımıza göre kitapların konulduğu yer "dil-hâh-i âlîye mutâbık suretde müştemilât ve kâffe-i levâzımâtı câmi olamayacağından" kitaplar için yeni bir yer arayışına girişilmiş ve Cidde Valisi Şerif Paşa'ya mevk-i münâsibe on sekiz yirmi odalı bir medrese-i münîfe ve derûnuna şâdırvan ve dershane ile bir bir kütüphane inşa olunması için fermân gönderilmiştir. Ancak bu husus gerçekleştirilememiştir.
Bazı belgelerden öğrendiğimize göre bu kütüphaneye Abdülmecid tarafından değişik zamanlarda kitap gönderilmiştir. Kütüphane binası hazırlanmadan önce 216 kitap gönderildiğini görmekteyiz: "Bâ-emr-i hümâyun hazine-i hümâyunda mevcut olan kütüb-i mütenevvi'a-i nefîseden ifrâz olunup Mekke-i Mükerreme'ye irsâl olunmak içün Bâb-ı Âli'ye teslim olunan kütüb-i mütenevvi'anın mikdarı". (VGMA. Sultan Mecid Ahkâmı, s. 997-999). 1264 yılında da Cidde valisinin müracaatı üzerine "talebe-i ulûmun" ihtiyaç duydukları bazı kitaplar gönderilmiştir. (BOA. İrade-Mesâ'il-i Mühimme 572; 592). Mekke şeriflerinden Abdülmuttalib b. Gâlib de bu kütüphaneye 591

Takvîm-i Vekâyi'de çıkan bir yazıda Mekke'de bir kütüphane olmadığı için talebe-i ulûmun sıkıntı çekmekte oldukları ve kütüphane yapmaya elverişli bir mekânın bulunduğu haber alınınca bu hususun gerçekleştirilebilmesi için gerek teşebbüslerin yapıldığı belirtilmektedir.[8] Tarihçi Lütfi de kütüphane için gerekli yer temininden sonra "her nev'i ulûm ve fünûndan cem' edilen kitapların" Şeyhül-harem Aşkar Paşa'ya gönderildiğini nakleder.[9] Kütüphanenin 2 Zilhicce 1264 (30 Ekim 1848) tarihinde düzenlenen vakfiyesinde kütüphanede görev yapacak iki hâfız-ı kütübün aylık ücretlerinin 150'şer kuruş olduğu belirtilmiştir. 25 Zilkade 1268 (10 Eylül 1852) tarihli vakfiyeyle de birinci hâfız-ı kütübün aylık ücreti 300 kuruşa yükseltilmiştir.[10]

Bu dönemde vakıf kütüphanelerinin matbu fihristlerinin hazırlanması için ilk adımlar atılmış ve Damad İbrahim Paşa ve Ragıp Paşa kütüphanelerinin fihristleri bastırılmıştır. Münif Paşa'nın kuruluşuna öncülük ettiği Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye bünyesinde kurulan kütüphanenin işleyişiyle ilgili olarak çıkarılan nizâmnâme bu konudaki teşebbüslerin ilklerinden olması bakımından önem taşır.[11] Ayrıca Münif Paşa'nın İstanbul'da bir "millet kütüphanesi" kurulmasına dâir tekliflerini içeren layihası da dönemin aydınlarının kütüphane anlayışını yansıtması bakımından önemlidir.[12]

cilt kitap vakfetmiştir (Bu kitapların 21 Zilhicce 1278 tarihli kataloğu için bkz: BOA. EV. 32 721). Bir ara kütüphane binasının Kabe'yi görmeyi engelleyip engellemediği tartışılmıştır. (Abdullah b. Muhammed el-Gazi el-Hanefî, c. I, *İfâdetü'l-Enâm*, yay. haz. Abdülmelik b. Abdullah, Mekke 2009, s. 631). 1278 (1861) yılında Kabe'yi sel bastığında da kütüphane büyük zarar görmüştür. Bu yüzden kütüphanenin başka emin bir yere nakli için bazı teşebbüslerde bulunulmuşsa da (BOA. Ayniyat 873, s. 156; Ayniyat 875, s. 36; Süheyl Saban, "Cevânibü mine'l-Hayati'l-'İlmiyyeti fi Mekketi'l-Mükerremeti min Hilâli Ba'di'l-Vesâ'iki'l-Osmaniyye", *ed-Der'iyye*, c. 4, no. 34-35, Riyad 2006, s. 351-352) bu ancak 1301 yılında mümkün olabilmiştir ve "müdiriyet dâiresinin Harem-i Şerîf'e nâzır olan büyük bir odası kütüphane" haline getirilmiştir. (BOA. Y. PRK. UM. 5/60). İlerleyen yıllarda kütüphanenin koleksiyonu oldukça zenginleşmiş olmalıdır ki 1304 yılında Mekke'ye gönderilen bir mücellid bu kütüphaneye ait 627 cilt kitap ciltlemiş ve 2.525 adet de kitap muhafazası tamir etmiştir. (BOA. İrade-Şura-yı Devlet 5057). Kütüphanenin XX. yüzyılda geçirdiği değişiklikler için bkz: Muhammed b. Abdullah Bâ-Cûde, *Nesrü'l-Kalem fî Tarihi Mektebeti'l-Harem*, Riyad 2002.

8 *Takvîm-i Vekâyi'*, no. 297, s. 1-2, 18 Safer 1262.

9 Aliye Öten, *Lütfi Paşa Tarihi'nde İmar ve İnşâ Faaliyetleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ün. İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2008, s. 39.

10 VGMA. Kasa 137.

11 M. Kayıhan Özgül, *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politekniği: Münif Paşa*, İstanbul 2005, s. 73-75.

12 Müjgan Cunbur, "Münif Paşa Lâyihası ve Değerlendirilmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* c. II/2-3, Ankara 1964, s. 223-231; Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, İstanbul 2004, s. 223-226. Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu'nda (76/15) Münif Paşa tarafından hazırlanan bu layihanın Hariciye Mektupçusu Edhem Pertev Efendi tarafından genişletilmiş ve Sadrazam Âli Paşa tarafından

Abdülhamid döneminin (1876-1909) Türk kütüphanecilik tarihinde özel bir yeri vardır. II. Abdülhamid, medrese-mekteb konusundaki politikasını kütüphanecilik alanında da uygulamış, bir taraftan vakıf kütüphanelerinin ıslahı, kataloglarının hazırlanması,[13] düzenli hizmet vermelerinin sağlanması konusunda büyük bir çaba gösterirken[14] diğer taraftan da imparatorlukta kurulmaya başlanılan yüksek okullarda, hastahane ve müze gibi kurumlarda genellikle koleksiyonları yabancı dilde eserlerden oluşan kütüphaneler kurmuş[15] ve Yıldız Sarayı'nda da zengin bir koleksiyon oluşturmuştur.[16] Osmanlı hâkimiyetinden çıkmakta olan Balkan şehirlerindeki kütüphanelerde mevcut kitapların İstanbul'a getirtilmesi için de önemli teşebbüslerde bulunmuştur.[17] İstanbul, Erzincan[18] ve Şam'da[19]

da tashih edilmiş bir nüshası mevcuttur. Bkz: Raşid Gündoğdu, "Millet Kütüphanesinin Kuruluşu Hakkında Bir Layiha", *Arşiv Dünyası*, no. 12, İstanbul 2009, s. 113-117.

13 BOA. Y. A. Res. 25/36; BOA. ŞD. 212/7; BOA. İrade-Dahiliye 20.390.

14 BOA. ŞD. 209/9 ve 23; BOA. ŞD. 212/7. 1298 senesi Ramazan'ı ve 1297 senesi Ağustos'unda (Ağustos 1881) neşredilen bir talimatnâmeyle vakıf kütüphanelerinin düzenli bir şekilde çalışmaları için gerekli esaslar belirlenmeştir. Bkz: Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi', *Maârif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul 1338, s. 207-209.

15 Bahriye Kütüphanesi ve Matbaası için bkz: BOA. İ. BH. 1317 B. 14; Müze-i Hümâyun Kütüphanesi için bkz: BOA. İ. MF. 1311 M. 11; Bâb-ı Âli Tercüme Odası Kütüphanesi için bkz: BOA. İ. DH. 74 064; Bâb-ı Âli Kütüphanesi için bkz: BOA. Y. A. Hus. 1311. 2. 15. Açılışına düşürülen tarihler için bkz: BOA. Y. A. Hus. 307/23. Açılışıyla ilgili haber ve bir resmi için bkz: *Ma'lumât*, no. 1, s. 13 ve 17 (28 Zilkade 1312/ 11 Mayıs 1311).

16 "II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda iki kütüphanesi vardı. Hususi kütüphanesi Dış Bahçe'deki köşklerde bulunmaktaydı. Yıldız Kütüphanesi ise özel bir binada bulunan büyük bir kütüphaneydi." Murat Candemir, "Yıldız Sarayı Kütüphanesi: Saray'dan Üniversite'ye", *Tarih Dergisi*, no. 45 (2008), s. 125. "Kütüphanenin zengin koleksiyonunda başta Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere ondokuzdan fazla dilde yazılmış, gerek muhteva gerek fiziki özellikleri bakımından kıymetli eserler; yazma ve basma kitaplar yanında, süreli yayınlar, atlas ve haritalar da bulunmaktadır. Kitapların konuları ise çok çeşitlidir. İslâmî ilimler yanında, tıp, coğrafya, astronomi, matematik, hukuk, tarih, mimarlık... konulu kitaplar; sözlük, salname ve biyografi gibi danışma kaynakları; hikaye, roman, tiyatro kitapları, seyahatnameler... kütüphanenin zenginliğini ifade etmektedir". Tûba Çavdar Karatepe-Hüseyin Türkmen, "Yıldız Sarayı Kütüphanesi", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, yay. haz. Hidayet Yavuz Nuhoğlu, İstanbul 2001, s. 640. XIX. asrın sonlarında İstanbul'a gelen ünlü filolog ve şarkiyatçı Max Müller, padişahın daveti üzerine bu kütüphaneyi eşi Georgina Max Müller'le gezmiştir. Bayan Müller kütüphaneyle ilgili izlenimlerini anlattığı bir mektubunda padişahın kitapların tanzimiyle bizzat meşgul olduğunu ve hemen hemen her gün bu kütüphaneyi ziyaret ettiğini belirtmektedir. *Letters From Constantinople*, London 1897, s. 58.

17 BOA. ŞD. DH, 209/19.

18 Erzincan Kütüphane-i Umumî'si için bkz: BOA. DH. MKT. 1070/23.

19 Şam'daki Umumi Kütüphane için bkz: *Bu Kere Şam-ı Şerif'de Te'sis ve Küşâd Olunan Kütüphhane-i Umumi'ye Dâir Ta'limâtnâmedir*, Şam 1298; BOA. Y. EE. no. 6/1; BOA. Yıldız no. 93/13/112; Ayrıca bkz: Atilla Çetin "II. Abdülhamid Devrinde Kütüphanelere Dâir Yayınlanmamış Birkaç Belge", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, c. 13 (1985), s. 277-283.

bir umumi kütüphane kurma fikri de bu padişah zamanında gerçekleştirilmiş ve yine bu dönemde Balıkesir, Eskişehir, Manastır ve Bursa'da II. Abdülhamid tarafından çeşitli eğitim kurumlarında kütüphaneler tesis edilmiştir. İstanbul'da 27 Eylül 1882 tarihli iradeyle kuruluşuna başlanılan Kütüphane-i Umumî, 24 Haziran 1884 tarihinde yapılan bir merasim ve devlet ricâlinin iştirakiyle hizmete açılmıştır.[20] Şeyh Zâfir Efendi Türbesi'ndeki küçük bir koleksiyona sahip kütüphane dışında[21] II. Abdülhamid tarafından kurulmuş önemli bir vakıf kütüphanesi bulunmaması, üzerinde durulması gereken bir husustur.[22]

II. Abdülhamid'in çeşitli yerlerde dağınık bir halde bulunan on bin civarındaki kadı sicilini Şeyhülislâmlığa bağlı bir sicillat arşivinde toplaması ve bu kuruma bağlı bir kütüphane tesis etmesi (1894)[23] bu dönemde kütüphanecilik alanında yapılan önemli düzenlemelerden biridir. II. Abdülhamid ayrıca, Osmanlı ülkesinde yaptırdığı eserlerin fotoğraflarını albüm haline getirtmiş ve bunların bir kopyesini Yıldız Kütüphanesi'ne

20 Hasan Duman, "Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin Dünü-Bugünü-Geleceği", s. 3, *Beyazıt Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında"*, İstanbul 1984. Osmanlı aydınlarının Tanzimat'tan itibaren dile getirdikleri milli kütüphane fonksiyonunu icrâ edecek bir kütüphanenin tesisi Kütüphane-i Umumî'nin kuruluşuyla kuvveden fiile geçirilmeye çalışılmışsa da, yeterli gayret gösterilmediği için Kütüphane-i Umumî ne koleksiyonu ne de organizasyonu ile bu arzuyu gerçekleştirebilmiştir. Kütüphaneler müfettişi Mahmud Bey bu hususu 3 Temmuz 1325 (16 Temmuz 1909) tarihli raporunda, "Yirmi beş sene mukaddem te'sis olunup istikmâl-i esbâb-ı intisâmına ciddi bir gayret sarf olunmadığı" şeklinde ifade etmektedir. Bkz: BOA. MF. KTU. 3/58. Osmanlı son dönemi ünlü yayıncılarından İbrahim Hilmi'nin bu konudaki tesbiti şöyledir:

> Bu vakit Kütüphane-i Umumî güzel bir müracaatgâhtı. Fakat pek nâkıstı. Âsâr-ı cedîdenin kısm-ı a'zamı bulunmaz, kütüb-i ecnebiyeden iştirâ olunmaz, vaktiyle erbâb-ı hamiyetin ihdâ ettiği âsârla iktifâ olunurdu. Çok defa müracaat etmek için bir lugât kitabı bile bulunmazdı. Hâlbuki koca bir pâyıtahtın kitâbhânesi böyle çıplak ve noksan kalmalı mıydı? Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Maârifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz- Felâketlerimizin Esbâbı-* İstanbul 1329, s. 61.

Kütüphane-i Umumî için hazırlanan talimatnâme için bkz: BOA. MF. KTU. 2/27. İsmail Sâib Sencer'in kütüphanenin açılışına düşürdüğü tarihler için bkz: Yahya Erdem, "İsmail Sâib Sencer'e Dâir", *Müteferrika* 44, İstanbul 2013, s. 9. Kütüphane-i Umumî'nin mimarî özellikleri için bkz: Selçuk Mülayim, "Osmanlı Kütüphane-i Umumisi", *X. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Prof. Dr. H. Örcün Barışta'ya Armağan (3-6 Mayıs 2006)*, Ankara 2009, s. 529-538.

21 Alime Şahin, *İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Kütüphane Yapıları Üzerine Bir Araştırma ve Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 342-349, Yıldız Teknik Üniversitesi 1997; Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği*, c. VI, s. 229-234.

22 II. Abdülhamid devrinde, adına kurulan bazı medreselerde öğrencilerin kullanacakları ders kitaplarını ihtiva eden küçük koleksiyonlardan oluşan kütüphaneler mevcuttur. Mesela bkz: Çankırı ŞS. 73, s. 100-102.

23 Halil İnalcık, *İstanbul Mahkemesi 121 Numaralı Şer'iyye Sicili*, Önsöz, s. VII, İstanbul 2006.

koyduğu gibi, birer kopyesini de, döneminde neşredilen salnameler, kavanin mecmuaları ve takvimlerle birlikte Library of Congress'e[24] ve British Museum'a[25] göndermiştir.

Ancak II. Abdülhamid döneminde rüşdiyelerden sonra ibtidâî ve idâdîler vasıtasıyla eğitim sisteminin yaygınlaşması[26] ve okullaşmada büyük artış sonucu, okuma-yazma oranındaki yükselişin yarattığı yeni okuyucu kitlesinin ihtiyaç duyduğu kitaplara ulaşımın sağlanmasında vakıf kütüphaneleri, statüleri dolayısıyla kayda değer bir rol oynayamadığı gibi bu ihtiyacı giderecek kütüphanelerin, yani halk kütüphanelerinin kurulması da gerçekleştirilememiştir. Dönemin aydınlarının bu konuda seslendirdikleri görüşlerinin de fiiliyata geçirilmesi mümkün olmamıştır.[27] Bu dönemde tesis edilen umumi kütüphanelerden ve daha sonra II. Meşrutiyet döneminde kurulan milli kütüphanelerden de bu hususta pek faydalı bir sonuç alınamamıştır. Buna mukabil klasik eğitim sisteminden modern eğitim sistemine geçiş sonucu ortaya çıkan yeni okuyucu kitlesinin bu ihtiyaçları asırlarca medrese sistemine hizmet eden sahafları bir değişime zorlamış ve sattıkları kitaplar arasına farklı konularda basılan ve bastıkları yeni kitapları dahil eden sahaflar bu boşluğu bir dereceye kadar doldurmaya çalışmışlardır.[28]

Meşrutiyet döneminde vakıf kütüphanelerinin ıslahı ile ilgili en önemli çalışma, mevcut vakıf kütüphanelerini inşa edilecek yeni bir binada toplama teşebbüsüdür. Devlet kütüphanesi olarak tasarlanan bu

24 BOA. İrade-Dahiliye 95072.

25 BOA. Y. A. HUS. 304/76. Ali Toköz, "II. Abdülhamid Tarafından İngiltere Müzesine Hediye Edilen Kitap ve Fotoğraflara Teşekkür", *Arşiv Dünyası*, no. 9, İstanbul 2007, s. 122-123.

26 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, Leiden 2011. Okullulaşmada II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkan önemli gelişmeler için bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1988, s. 164-165. II. Abdülhamid döneminde, önemli bir bölümü taşrada olmak üzere 10.000 civarında okul kurulduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom, Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press 2002, s. 98-99.

27 Buna mukabil Azerbeycan'da M. F. Ahundov, Hasan Melik-zâde Zerdabi gibi aydınların bu konudaki görüş ve fikirlerinin doğrultusunda halk kütüphaneleri kurulmasında önemli teşebbüsler olmuştur. Neriman Nerimanov Bakü'de zengin bir halk kütüphanesi kurmuş ve bir Kütüphane Şurası açma fikrine de öncülük etmiştir. Nerimanov'dan sonra S. M. Ganizâde'nin yine Bakü'de açtığı kütüphane sabah 8'den akşam 22.00'ye kadar hizmet vermekteydi. Benzer kütüphaneler Mirza Mehmedali Kasımov tarafından Kuba'da, Ahmed Bey Agayev tarafından da Şuşa'da açıldı. Geniş bilgi için bkz: Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri*, Ankara 2006, s. 66-72.

28 Geniş bilgi için bkz: İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, İstanbul 2013, s. 141-143.

kütüphanenin arsası da temin edilmişse de Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin ön ayak olduğu bu çalışma Balkan Harbi ve imparatorluğun son günlerinde ortaya çıkan krizler dolayısıyla başarıyla sonuçlandırılamamıştır.[29]

Bu dönemde ayrıca Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde milli kütüphaneler kurulması yanında[30] vakıf kütüphaneleriyle ilgili olarak da, mevcut durumun tespiti yönünde çalışmalar yapıldığını görüyoruz.[31] İstanbul ve İstanbul dışındaki kütüphanelerin tespiti yönünde yapılan ciddi çalışmaların[32] sonucu elde edilen verilerin bir kısmı dönemin sâlnâmelerinde yayınlanmıştır.[33] Başbakanlık Arşivi'nde de bu çalışmaların neticesinde hazırlanmış listeler mevcuttur.[34] Ancak bu listeler bazı şehirlerdeki kütüphanelerin mütevelli ve hâfız-ı kütüblerinin silah altında olmalarından dolayı gerekli bilgiler alınamadığından eksiklikler içermektedirler.[35]

Diğer taraftan da Tanzimat döneminde ve sonrasında da vakıf kütüphanelerinin, önceki dönemlerde olduğu gibi İstanbul'da ve imparatorluğun diğer şehirlerinde kurulmaya devam ettiğini görmekteyiz. Bu

29 İsmet Parmaksızoğlu, "İstanbul Kütüphanelerine Dâir", *TKDB*. VI/3 (1957), s. 110.

30 Çavdar, *a.g.t.* s. 63-69; İhsan Güneş, Kemal Yakut, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir*, Eskişehir 2007, s. 127-129.

31 Kâmil Su, "Eski İstanbul Kütüphaneleri ve Bir İstatik", *TKDB*. XXIV/3 (1975), s. 205-216; Naci Alaybeyli, "1910'da Osmanlı Kütüphaneleri", *Müteferrika*, no. 25, İstanbul 2004, s. 37- 50.

32 Mesela mâlî 1329 (1913) yılında vilâyetlerdeki evkaf müdürlüklerine gönderilen formlarda o vilâyetteki kütüphanelerle ilgili olarak kütüphanenin binasının kârgir veya ahşap mı olduğu, kaç odası bulunduğu, ölçüleri, mütevellisi, yakınında başka kütüphane bulunup-bulunmadığı, kitap mevcudu ve vâkıfları, kütüphanenin kataloğunun bulunup-bulunmadığı, tamire muhtaç kitapların sayısı, vâkıfın şartları ve kütüphanede kaç hâfız-ı kütüb görevli olduğu gibi oldukça detaylı sorular sorulmuştur. Turgut Kut Arşivi Kütüphaneler Dosyası. Bir örnek için bkz: Ek VI.

33 1316-1321 yıllarına ait *Sâlnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umumiye*'lerde İstanbul ve İstanbul dışında mevcut kütüphanelerin listeleri yayınlandığı gibi 1310-1312 seneleriyle 1323-1326 yıllarına ait yine aynı nezâret tarafından bastırılan *Ma'ârif-i Umumiye Nezâreti İstatistik*lerinde de bu kütüphanelerle ilgili olarak özet rakamlar verilmiştir.

34 Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki kütüphanelerin livâ ve kazasını, ismini, kurucusunu, kuruluş tarihini ve kitap sayısını gösteren bir liste için bkz: BOA. MF. KTU. Dosya 5, Evrak 94. (Ek I). İstanbul'daki vakıf kütüphanelerinin listeleri için de bkz: BOA. Y. PRK. MF. 5/63. (Ek II); BOA. Evkaf HMH. 746. (Ek III)

35 "ve Amasya ve Tokad evkâf me'mûrluklarına defa'âtle keyfiyet tebliğ ve esbâb-ı teehhuru sorulmuş ise de istidlâl-i muhâberâta ve bu kere alınan ma'lumata göre mezkûr livâlar dâhilinde birkaç kütübhâne mevcûd ise de bunlar da evkâf-ı mülhakâdan ve mütevellilerinin yed-i idâresinde olup ahvâl-i hazırasıyla gerek mütevellilerin ve gerekse hâfız-ı kütüblerinin asker olarak silah altında olmalarından dolayı kütübhânelerin kapalı ve derûnundaki kütüb ve resâilin tayin-i mikdârı şimdilik mümkün bulunamadığı bildirilmekde bulunmuş". Turgut Kut Arşivi, Kütüphaneler Dosyası.

dönemde İstanbul'da dört müstakil kütüphane kurulmuştur:[36] Es'ad Efendi (Sultanahmet 1846),[37] Mehmed Hüsrev Paşa (Eyüp 1270/1854),[38] Hasan Hüsnü Paşa (Eyüp 1896)[39] ve Aziz Mahmud Hüdâyî (Üsküdar 1334/1916).[40] Hüsrev Paşa, Hasan Hüsnü Paşa ve Aziz Mahmud Hüdâyî kütüphaneleri müstakil yapıya sahip birer kütüphane olmalarına rağmen bin civarında bir koleksiyona sahiptirler.

Es'ad Efendi Kütüphanesi ise gerek ihtiva ettiği kitap sayısı gerekse de koleksiyonundaki eserlerin tarih ve edebiyat ağırlıklı olmasıyla dönemin vakıf kütüphanelerinden farklılık gösterir. Nakibüleşrâflık görevinde bulunan ve Sahaflar Şeyhi-zâde lakabıyla tanınan Es'ad Efendi tanınmış bir kitap meraklısı idi. Bu yüzden kütüphanesine koyduğu 5.000'in üzerindeki kitabın büyük bir bölümü, bir özelliği olan yazmalardan oluşmaktaydı.[41] Es'ad Efendi, 27 Muharrem 1262 (31 Aralık 1845) tarihli vakfiyesiyle[42] önce kitaplarını vakfetmiş ve bu kitapları istediği bir yerde yaptıracağı bir kütüphaneye koyacağını belirtmiştir. Ancak ölmeden önce böyle bir kütüphane binası yaptıramazsa kitaplarının Rağıp Paşa Kütüphanesi'ne konulmasını istemiştir. Es'ad Efendi 27 Muharrem 1264 (4 Ocak 1848) tarihli vakfiyesinde[43] ise Sultanahmet'te konağının civarında temin ettiği bir arsada kârgir bir kütüphane binası yaptırdığını ve 5.050 cilt kitabını bu kütüphaneye koyduğunu belirtmektedir.

İmparatorluğun son yıllarında Ali Emirî'nin Fatih'te Feyzullah Efendi Medresesi'nde kurduğu kütüphane (1916) nadir eserlerden oluşan zengin koleksiyonuyla dikkat çekmektedir. Türk kültürünün en önemli kaynağı olan *Divânü Lugati't-Türk* de bu kütüphanede bulunmaktadır. Ali

36 Ayşe Yetişkin Kubilay, Eyüp'teki Müstakil Vakıf Kütüphanelerinin Mimarisi (Genel Bir Değerlendirme), *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla IX. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler (13-15 Mayıs 2005)*, İstanbul 2005, s. 247. Bu kütüphanelerle ilgili geniş bilgi için bkz: Çavdar, *a.g.t.* s. 5-26.

37 VGMA. 632, s. 404-413.

38 VGMA. 747, s. 213-215; VGMA. 571, s. 277; ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1697, s. 83a-86a. Nail Bayraktar, "19. Yüzyılda Vakıf Kütüphane Geleneğinden Örnekler", *Osmanlı Devletinde Bilim Kültür ve Kütüphaneler*, yay. haz. Özlem Bayram vd. Ankara 1999, s. 84-85; Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa-II. Mahmud Devri'nin Perde Arkası-*,Ankara 2013, s. 456-458.

39 VGMA. 571, s. 249-251; VGMA. 572, s. 85-89.

40 Nimet Bayraktar, "Üsküdar Kütüphaneleri", *VD*. XVI (1982), s. 52; Hasan Kâmil Yılmaz, "Vakfiyelerin Dilinden Hüdâyî Mahmud Efendi Vakfı", *II. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, c. I, İstanbul 2005, s. 173-181; H. Sibel Ünalan, "Üsküdar'da Kütüphane Mimarisi", *Sanat Tarihi Dergisi* XIX/2 (2010), s. 65-67.

41 Kütüphanenin kuruluş aşamaları ve organizasyonu için bkz: Çavdar, *a.g.t.* s. 8-9.

42 VGMA. 632, s. 404-406.

43 VGMA. 632, s. 407-410.

Emirî, kitaplarını millete vakfettiği için adının Millet Kütüphanesi olmasını uygun görmüştür.[44]

İstanbul'daki bazı eğitim kurumlarıyla câmi ve tekkelerde bu dönemde de hayır sahipleri tarafından küçük koleksiyonlardan oluşan kütüphaneler kurulmaya devam edilmiştir:[45] Şeyh Mehmed Murad Dârülmesnevi'de (Çarşamba, 1262/1846),[46] Abdurrahman Nâfiz Paşa Yenikapı Mevlevîhânesi'nde (1267/1851),[47] Kalkandelenli Mehmed Ağa Yeni Medrese'de (Çarşamba 1870), Bezm-i âlem Vâlide Sultan Cağaloğlu'ndaki mektebinde (1267/1851),[48] Pertevniyal Valide Sultan Valide Câmii'nde (Aksaray 1289/1872),[49] Vecihi Paşa-zâde Kemal Paşa Düğümlü Baba Tekkesi'nde (Sultanahmet 1285/1868),[50] Şeyh İbrahim Edhem Efendi Şehremini'ndeki tekkesinde (1289/1872),[51] Hacı Mahmud Efendi, Yahya Efendi Dergâhı'nda (Beşiktaş 1330/1912),[52] Safvetî Paşa Bâb-ı Âli

44 Bu kütüphane hakkında geniş bilgi için bkz: Tuba Çavdar, "Ali Emiri Efendi ve Kütüphanesi", *Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nden Bir Seçme. Ali Emiri Efendi ve Dünyası: Fermanlar, Beratlar, Hatlar, Kitaplar*, İstanbul 2007, s. 35-43; M. Serhan Tayşi-Mustafa Birol Ülker, "Millet Kütüphanesi", *DİA*. 30, İstanbul 2005, s. 70-71; Melek Gençboyacı, "Cumhuriyet'ten Günümüze Millet Kütüphanesi", *Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nden Bir Seçme. Ali Emiri Efendi ve Dünyası: Fermanlar, Beratlar, Hatlar, Kitaplar*, İstanbul 2007, s. 45-54.

45 Çavdar, *a.g.t.* s. 3-28 . Ayrıca bkz: BOA. Evkaf HMH. 746.

46 VGMA. 581, s. 402-417. Şeyh Mehmed Murad Efendi, yukarıda belirttiğimiz üzere 1242, 1248 ve 1249 tarihlerinde hazırlattığı vakfiyeleriyle kitaplarını Murad Molla Kütüphanesi'ne vakfetmişti. Ancak 19 Şevval 1262 tarihli bu vakfiyeyle daha önce çeşitli tarihlerde düzenlettirmiş olduğu 11 vakfiyede belirttiği şartları yeniden düzenlemiş ve aynı semtte yaptırdığı Dârülmesnevi'de, daha önce vakfettiği kitaplara 455 kitap ilave ederek, bir kütüphane kurmuştur. Mehmed Murad Efendi, ayrıca Fatih Câmii Kütüphanesi'ne birkaçı kendi eseri olan 7 cilt kitap vakfetmiş, kitaplarından "tasavvuf ve edebiyat ve resâ'il ve fünûn-ı şettâdan 58 cilt kitabın da" Murad Molla Kütüphanesi'ne konulmasını istemiştir.

47 Ahmet Küçükkalfa, "Yenikapı Mevlevihanesi Kütüphanesi", *Vakıflar*, İstanbul, tsiz, s. 68- 69.

48 VGMA. 634, s. 123-128.

49 VGMA 634, s. 161-168; VGMA. Defter 45, s. 43; Nail Bayraktar, "19. Yüzyılda Vakıf Kütüphane Geleneğinden Örnekler", *Osmanlı Devletinde Bilim Kültür ve Kütüphaneler*, yay. haz. Özlem Bayram vd. Ankara 1999, s. 82-84. Nimet Bayraktar, "İstanbul'da Kadınlar Tarafından Kurulmuş Kütüphaneler", *TKDB*, c. XII/3-4 (1963), s. 94. Bir vakıf kaydından anlaşıldığına göre kütüphanenin kuruluşundaki kitap mevcudu 828'dir. Bkz: İSAM. Arşiv Servisi, Pertevniyal Valide Sultan Evrakı, Dosya 1/6, Belge 1.

50 Kemal Paşa 1285 (1868) tarihli vakfiyesiyle tekkeye 433 cilt kitap ve 211 değerli levha vakfetmiştir. Bkz: VGMA. 570, s. 35-38; İbrahim Hakkı Konyalı, *İstanbul Âbidelerinden İstanbul Sarayları*, İstanbul 1942, s. 260. Bazı çalışmalarda (Kut-Bayraktar, *Vakıf Mühürleri*, s. 208; Çavdar, *a.g.t.* s. 23.) kütüphanenin kuruluş tarihi 1303 (1886) olarak veriliyorsa da yanlıştır.

51 VGMA. 575, s. 57-59.

52 12 Safer 1330 tarihli vakfiyesi için bkz: VGMA. 574, s. 61-63; Alime Şahin, *İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Kütüphane Yapıları Üzerine Bir Araştırma ve Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi*,

civarındaki Nakşibendi tekkesinde (1261/ 1845),[53] Şeyh Mehmed Sırrı Efendi Fâtih Sofular'daki Rifâî dergâhında (1290/1873),[54] Şeyh Ahmed Rasim Efendi, Yedikule'de Ramazan Efendi Dergâhı'nda (1294/1877),[55] Hacı Bıyık-zâde Hafız Sadık Efendi Kastamonu'daki medresesinde (Sıdkiye, 1294/1877),[56] Müderris Mustafa Efendi Gazanfer Ağa Medresesi'nde (1267/1850),[57] Ayasofya Vâizi Mehmed Râşid Efendi Kocamustafa Paşa'daki câmii bitişiğinde (Küçük Efendi/Feyziye, 1268/1851),[58] Mehmed Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî er-Rüfâî Eyüp'te Hasib Efendi Dergâhı'nda (1313/1895)[59] ve Şeyh Ahmed Nâilî Efendi Hekimoğlu Ali Paşa'daki dergâhında (1312/1894; 1328/1910)[60] birer kütüphane kurmuşlardır. Bu dönemde vakfiyeyle kurulmuş bir gayrımüslim kütüphanesi de vardır. Muhacir Encümeni Riyâseti memurlarından Diçin Efendi b. Bedros 21 Receb 1299 (8 Haziran 1882) tarihli vakfiyesiyle Beyoğlu'nda Banka Altı Caddesi'ndeki Ermeni katolik kilisesi ve hastahanesinin bulunduğu yerde kendi adına bir kütüphane yaptırılmasını ve Fransızca 372 cilt kitabının burada okuyucuların istifadesine sunulmasını istemektedir. Vakfettiği 10.000 kuruşun işletilmesinden doğacak gelirle de kütüphanenin masraflarının karşılanacağını belirtmektedir.[61]

Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 340, Yıldız Teknik Üniversitesi 1997; Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği*, c. II, s. 267 ve c. VI, s. 225-228.

53 VGMA. 581/1, s. 210-215.

54 Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği*, c. II, s. 317.

55 ŞS. Bab Mahkemesi 488, s. 172.

56 VGMA. 595, s. 5.

57 ŞS. Davud Paşa Mahkemesi 129, s. 33-34.

58 VGMA. 747, s. 333-343; BOA. MF. KTU. 6/87; Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 474. Kut-Bayraktar (*Mühürler* s. 132) kütüphanenin kuruluş yeri olarak Feyziyye Tekkesi'ni gösterirler. Ancak vakfiyede "mülk-i sahihim olan arsa üzerine bundan akdem mücededen binâ ve inşa eylediğim câmi-i şerîf ve ittisalinde vâki' kütüphaneyi..." (s. 2b) denildiğine göre kütüphane için ayrı bir mekân inşa edilmiştir. Bu kütüphane için ayrıca bkz: Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2747; Aptullah Kuran, "Türk Barok Mimarisinde Batı Anlamında Bir Teşebbüs, Küçük Efendi Manzumesi", *Belleten* XXVII/107 (1963), 466-470; M. Baha Tanman, "Küçük Efendi Külliyesi", *DBİA*. V (1994), s. 150-151; Şinasi Akbatu-Grace Martin Smith, "Notes on the Küçük Hüseyin Efendi Tekke/Mosque in Istanbul", *TUBA*. c. 27, no. 1 (Harvard 2003), s. 19-22. Bu kütüphanede yapılan sayımlarda eksik çıkan kitapların bir listesi için bkz: BOA. MF. ALY. 54/5; 54/54.

59 İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Sultan Süleyman Devri (926-974/1520-1566)*, İstanbul 2004, s. 199; Çavdar, *a.g.t.* s. 25; Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği*, c. VI, s. 204-206; Mehmet Nermi Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, İstanbul 1996, s. 327-328.

60 VGMA. 572, s. 227.

61 VGMA. 570, s. 189; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 668, s. 76-77. Bir Ermeni vatandaşına ait olan bu vakfiye şekil ve uslup olarak tamamen Müslümanlarca düzenlenen vakfiyelerin özelliklerini taşımaktadır:

İstanbul'da yeni kütüphane kurma çalışmalarının yanında daha önce kurulmuş bazı kütüphanelerle, medrese ve câmilere kitap vakfının devam ettiğini görüyoruz. Pertevniyal Valide Sultan, Fâtih Câmii'ne 33 kitap (1283/1866),[62] Çarşamba'daki Mehmed Ağa Câmii'ne de 205 kitap (1272/1855),[63] Mehmed Tayfur Ağa Fâtih Câmii'ne 290 kitap (1264-1266/1848-1850),[64] es-Seyyid Mustafa Efendi Fâtih Kütüphanesi'ne 50 cilt kitap (1284/1867),[65] Kasideci-zâde Süleyman Sırrî Efendi Âşir Efendi Kütüphanesi'ne 1024 kitap (1316/1899),[66] Bilal Ağa Kılıç Ali Paşa Medresesi Kütüphanesi'ne 99 kitap (1262/ 1846),[67] Atâullah Efendi Eyüp'teki Mihrişah Valide Sultan'ın türbesindeki kütüphanesine 122 cilt kitap (1264/1848),[68] Müderris Osman Efendi Fâtih Medreselerinden Kurşunlu Medresesi'ne 108 kitap (1266/1850),[69] Ahmet Rif'at Efendi Köprülü Kütüphanesi'ne 247 cilt kitap (1267/1850),[70] Müderris Mustafa Efendi, Gazanfer Ağa Medresesi'ne

zikri âti vakfına li-ecli't-tescil mütevelli nasb ve tayin olunan teb'a-ı devlet-i 'aliyyeden Ohannes veled-i Madros veled-i Ohannes muvâcehesinde ikrar-ı sahih-i şer'i ve itiraf-ı sarih-i mer'i edüp malımdan ifrâz ve kemâl-i imtiyaz ile mümtaz eylediğim işbu meclis-i şer'i şerîfde muayene olunan yüz adet yüzlük Osmanlı lirası yani on bin kuruş ve yedimde malım olup bir kıt'a defterde esâmi ve evsâf ve eşkâli muharrer olan franseviyyü'l-ibâre funûna dâir üçyüz yetmiş iki cilt kütüb-i mütenevviayı vakf-ı sahih-i müebbed ve habs-i sarih-i muhalled ile vakf ve habsedüp şu veçhile şart ve tayin eyledim ki;

Kütüb-ü mezkûre sâlifü'l-beyan Beyoğlu nam mahalde Banka Altı Caddesi'nde vâki' Roma papalığına tabi Ermeni Katolik milletine mahsus hastahane ve kilise mütevellisinin izin ve icâzesiyle mezkûr kilise ve hastahanenin cadde-i mezkûre tarafında kâ'in ebniyeden hâlî mahalline ve yahut diğer bir münasip mahalle malımdan harç ve sarfla kârgir olarak müceddeden bina ve inşa ve kapusu üzerine vaz' olunacak taşa namımı tahrir ettireceğim kütüphaneye vaz' oluna ve meblâğ-ı merkûm onbin kuruş dahi rehn-i kavî ve kefil-i melî ve ledel-hâce ikisinden biriyle kesesi beş kuruş hesabıyla ba-yed-i mütevelli istirbah ve istiğlâl olunup hasıl olan nemâsından kütüphane-i mezkûra bir nefer ehliyetli kimesne hâfız-ı kütüb tayin olunarak li-ecli'l-mütalâa gelen talebe ve sâireye istedikleri kitabı derûn-ı kütüphanede mütalâa etmek üzre i'ta ve bade'l-mütalâa yine ahz ve mahalline vaz' edüp mukabelesinde hâfız-ı kütüb olan kimesneye galle-i vakfın humusunun iki sülüsü vazife olarak verile.

Şahitler arasında mahalle-i mezbure câmiinin müezzinin bulunması da dikkat çekicidir.

62 VGMA. 634, s. 152-156.
63 İSAM. Arşiv Servisi, Pertevniyal Valide Sultan Evrakı, Dosya 1/1, Belge 2.
64 VGMA. 747, s. 125-135. Kataloğu için bkz: TSA. D. 8555/1. Belgedeki ifadeden anlaşıldığına göre bu kitaplar önce Mehmed Ağa Câmii'ne emânet olarak konulmuştur.
65 ŞS. Mahfel-i Şer'iyye 21, s. 31-32.
66 VGMA. 574, s. 33-34.
67 VGMA. 747, s. 90-93; Çavdar, *a.g.t.* s. 10.
68 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1623, s. 86b-89a.
69 ŞS. Bab Mahkemesi 431, s. 37b-38b; Ek vakfiyesi ŞS. Bab Mahkemesi 446, s. 85b-86a.
70 VGMA. 632, s. 284-288.

72 cilt kitap (1267/1851),[71] Kadirî şeyhi İbrahim Kaygusuz Baba, Firuz Ağa Mahallesi'ndeki zâviyeye 66 kitap (1280/1863),[72] İzmirli Mustafa Efendi Mahmut Paşa Medresesi'ne 121 cilt kitap (1281/1864),[73] İsmail Zühdü Bey Yenikapı Mevlevihanesi'ne 730 cilt kitap (1328/1910)[74]vakfetmiştir. Şeyh Halil Efendi kitaplarını Üsküdar'da Bayramî tekkelerinden Divitçiler'deki Salı Tekkesi'ne (Rebiülâhir 1256/Haziran 1840),[75] Es-Seyyid Mustafa Efendi bin Hasan da Fâtih Câmii Kütüphanesi'ne (1284/1867),[76] Şeyh Ahmed Safi Efendi Şehremini Cafer Ağa Mahallesi'ndeki câmiye (1295)[77] Fatıma Hanım, Kabasakal Sinan Ağa'da vâki' Kadiri dergahına (1314/1897)[78] bağışlamışlardır. Yine Fâtih Câmii yanındaki I. Mahmud Kütüphanesi'ne Beypazarî el-Hac Mehmed Şükrü Efendi'yle[79] Şehrî Mehmed Efendi'nin ve Tırnovalı Mehmed Hilmi Efendi'nin kitaplarını vakfettiklerini görmekteyiz[80]. Hacı Ali Rıza Efendi de Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'ne bir miktar kitap vakfetmiş (1305/1888) ve bu kütüphane hâfız-ı kütübü Gümüşhaneli Ahmed Efendi'ye de aylık 5 kuruş ücret tayin etmiştir.[81] Un Kapanı tüccarlarından es-Seyyid Ahmed Ağa'nın da yaptığı para vakfıyla (1257/1841) Atıf Efendi Kütüphanesi hâfız-ı kütüblerine yıllık 30 kuruş ek ücret tayin ettiğini ve kütüphanenin ısıtılması için de 500 okka kömür tahsis ettiğini görüyoruz.[82] Silistre Nâzırı-zâde Abdullah Ağa'nın kızı Şerife Hatice Hanım, dedesi Abdullah Ağa'nın İstanbul'da Sinan Ağa Câmii civarında yaptırdığı kütüphanenin hâfız-ı kütüblerinin aylık ücretlerine kırkar kuruş ilave yapmıştır (1289/1872).[83]

Tanzimat sonrasında imparatorluğun İstanbul dışındaki şehirlerinde özellikle de müstakil binaya sahip vakıf kütüphaneleri kurma çalışmalarında bir gelişme olduğu görülmektedir. Çeşitli şehirlerde küçük koleksiyonlara sahip birçok müstakil kütüphane kurulmuştur[84]. Bu dönemde

71 ŞS. Davud Paşa Mahkemesi 129, s. 33-34. Çavdar, *a.g.t.* s. 13.
72 Çavdar, *a.g.t.* s. 19.
73 Kut-Bayraktar, s. 182.
74 Kut-Bayraktar, s. 97.
75 ŞS. Davud Paşa Mahkemesi 129, s. 6a.
76 ŞS. Mahfel-i Şer'iyye 21, s. 31b.
77 VGMA. 570, s. 175.
78 VGMA. 573, s. 69.
79 VGMA. 582, s. 506. (26 Şevval 1275/29 Mayıs 1859).
80 Kut-Bayraktar, s. 19.
81 VGMA. 571, s. 67.
82 VGMA. 581, s. 40.
83 VGMA. 608, s. 283.
84 Çeşitli örnekler için bkz: Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* V ve VI; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 146-430.

İstanbul dışında daha ziyade medrese öğrencilerinin kitap ihtiyacını karşılamak üzere kurulan kütüphanelerin, birkaç istisnasıyla, koleksiyonlarındaki kitap sayısı 50-300 arasında değişmektedir.[85] İmparatorluğun çeşitli bölgelerine dağılmış, çoğu küçük koleksiyonlara sahip bu özellikteki vakıf kütüphanelerinden bazıları şunlardır:

Harput'taki medresesinde Yusuf Kâmil Paşa (1283/1866),[86] Bursa'da Orhan Câmii'nde Said Paşa (1294/1877),[87] Mevlevîhâne derûnunda Şeyh Mehmed Efendi (1262/1846)[88] ve Emir Sultan'da Rifat Bey (1898),[89] Bosna Visoko'daki medresesinde Mustafa Paşa Babiç (1840),[90] Çorum'daki mektebinde el-Hac Ali Efendi b. Mahmud (1260/1844),[91] Hacı Ahmed Fevzi Efendi (1296/1879)[92] ve Yedi-Sekiz Hasan Paşa (1315/ 1897),[93] Manisa, Turgutlu'da Hacı Hüseyin Ağa (1262/1846),[94] Manisa, Demirci'de Mahmut Çelebi-zâde Hacı İsmail Ağa (1280/1864),[95] Adana'da Dergâh-ı âlî Kapucubaşısı Hasan Ağa (1282/1865),[96] Adana Osmaniye'de Hacı Veli Efendi (1300/1882),[97] Tarsus'ta Ayşe Sıddıka Hanım (1871),[98] Antalya'da Müfti

85 Bu kütüphanelerin bir listesi için bkz: (Ek I). Ayrıca bkz. Emsem s. 28-35; Naci Alaybeyli, "1910'da Osmanlı Kütüphaneleri", *Müteferrika*, no. 25 (İstanbul 2004), s. 37- 50; Çavdar, *a.g.t.* s. 3-28.

86 VGMA. 607, s. 240.

87 BOA. MF. KTU. 9/27.

88 BOA. MF. KTU. 9/27.

89 Mahmut Kanık, *Dört İklimden Esintiler*, Ankara 2004, s. 132; Hasan Basri Öcalan, *Melamet Zindanında Bir Nakşî*, Bursa 2012, s. 41.

90 Osman Laviç, "Mustafa-Paşa Babiç i Njegova Rukopisna Ostavştina", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, c. XXXIV, Sarajevo 2013, s. 59-81.

91 Şerif Korkmaz, *H. 1255-1264 (M. 1839-1947) Tarihli Çorum Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi,Ankara 1995, s. 322-323.

92 Albert Dietrich, a.g.m. s. 309; Abdülkadir Dündar, "Çorum Şehri ve Mimari Yapıları", *Dinî* Araştırmalar, c. 9, no. 27, Ankara 2007, s. 200-201; M. İhsan Sabuncuoğlu, *Çorum Tarihine ait Derlemelerim I-II: Maarif Hayatımız*, Çorum 2008, s. 60.

93 ŞS. Beşiktaş Mahkemesi 197, s. 4-6. Câminin batı tarafında yaptırılan kârgîr kütüphane 1340 (1921) yılında yıktırılmıştır. Bkz: Ali Ilıca, *Belgelerle Çorum Ulucâmi ve Vakıfları*, Ankara 2006, s. 63. Kütüphanenin 1314 (1896) tarihli kitabesi Çorum Müzesi'nde bulunmaktadır. Bkz: Ömer Hamdi Çetintaş, *Çorum'da Bulunan Bazı Tarihî Eserlere Ait Kitabeler*, Diploma Çalışması, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2000, s. 13.

94 VGMA. 592, s. 8; Ertan Gökmen, "Turgutlu Hüseyin Ağa Kütüphanesi", *Sosyal Bilimler Dergisi* c. IX/1, Manisa 2011, s. 79-86.

95 Hacer Sibel Ünalan, a.g.e., s. 321-326. Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* VI, s. 141-147; Hakkı Acun, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Manisa-İlçeleri*, Ankara 2013, s. 26-30.

96 VGMA. 584, s. 122.

97 Mustafa Alkan, *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi*, Basılmamış doktora tezi, Gâzi Üniversitesi, Ankara 2004, s. 237.

98 Murat Yüksel, *Çukurova'da Türk İslâm Eserleri ve Kitabeler*, Adana, t.y. s. 221-222.

Hacı Emin Efendi (1301/1884)[99] ve Ümmü Gülsüm Hanım (1322/1904),[100] Antalya Elmalı'da Ümmü Gülsüm Hanım (1322/1904),[101] Denizli'de Şeyh Osman Efendi (1277/1860) ve Müfti Efendi (1283/1866),[102] Harput'ta Kâmil Paşa (1285/1868),[103] Bolu Gerede'de Duhanî-zâde Hacı Hüseyin Efendi (1295/1878) ve Debbağhane Medresesi'nde Mehmed Emin Efendi (1311/1893),[104] Tavşanlı'da Mustafa-zâde el-Hac Süleyman Ağa (1293/1876),[105] Hacı İbrahim Ağa-Hasan Tahsin (1310/1892),[106] Eğin'de Hacı Ali Bey (1306/1889),[107] Burdur'da Sadan-zâde Hacı İsmail Ağa (1270/1854),[108] Manastır'da Abdülkerim Paşa (1312/1894),[109] İzmir'de Hatuniyye Câmii (1882),[110] Bezzaz Hacı Ali Efendi (1886),[111] ve Salepçioğlu (Kemeraltı Câmii Kütüphanesi, 1301/1883),[112] İzmir Kırkağaç'ta Hacı Süleyman Efendi (1304/1887),[113] Köstendil'de Molla-zâde Mehmed Ağa (1855),[114] Trablus'ta Ahmed Paşa Karamanlı (1858),[115] Ankara'da Durud Dede Medresesi'nde

99 BOA. MF. KTU. 5/94.

100 Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 346-355.

101 Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 346-355.

102 BOA. MF. KTU. 5/94.

103 BOA. MF. KTU. 5/94.

104 Fâtih Erkoçoğlu, "Gerede'de Osmanlı'dan Kalma Vakıflar ve Tarihî Eserler", *Geçmişten Günümüze Gerede Sempozyumu*, Gerede 2000, s. 83; BOA. MF. KTU. 5/94.

105 VGMA. 587, s. 166.

106 Şinasi Acar, "Tavşanlı Zeytinoğlu Halk Kütüphanesi: Bozkırda Bir Gülistan", *Antik ve Dekor*, no. 26, İstanbul 1994, s. 52-55; Şinasi Acar, *Tavşanlı Zeytinoğlu Halk Kütüphanesi*, İstanbul 2007; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 332-335.

107 BOA. MF. KTU. 5/94.

108 M. Zeki Oral, "Mevcut Vesikalara Göre Burdur Kütüphaneleri ve Kitap Vakfiyeleri Vesikaları", *Belleten* XXIV/94 (1960), s. 244-245; [Heyet], *Burdur*, İstanbul 1955, s. 104. Mustafa Murat Bozcu, kütüphanenin inşa tarihini 1304 (1886) olarak vermektedir. İsmail Ağa'nın daha önce yaptırdığı caminin doğu duvarına bitişik olarak inşa edilen kütüphane 2006 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir. Bkz: *Burdur İlinde Türk Mimarisi*, Burdur 2013, s. 109-110. Ayrıca bkz: Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 222-226.

109 BOA. MF. KTU. 5/94.

110 Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974, s. 109.

111 Tuncer Baykara, *Aynı eser* s. 109.

112 VGMA. 596, s. 17-18; Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* VI, s. 177-182; Hacer Sibel Ünalan, *a.g.e*, s. 216-221.

113 Ertan Gökmen, "Kırkağaç Kazası Eğitim Kurumları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, no. 180, İstanbul 2009, s. 12-13; BOA. MF. KTU. 5/94.

114 Vakıf mührü için bkz: Mihaila Stajnova, *Osmanskite biblioteki v bulgarskite zemi XV-XIX vek. Studii.* Sofia 1982, s. 121; Stoyanka Kenderova, Zorka Ivanova, *From the Collections of Ottoman Libraries in Bulgaria During the 18th-19th Centuries*, Sofia 1999, s. 36.

115 Abdullah eş-Şerîf-Muhammed Muhammed et-Tavîr, *Târihü'l-Mektebât ve'l-Vesâ'ik ve'l-Mahtutati'l-Libye*, Beyrut 1998, s. 99-113.

es-Seyyid Abdullah Efendi (1256/1840),[116] Ankara Çubuk'ta Hacı Ahmed Efendi (1912),[117] Muğla'da Hoca/Koca Mustafa Efendi (1282/1865)[118] ve Hacı Süleyman Efendi (1285/1868),[119] Sındırgı'da Şerif Paşa Medresesi avlusunda Hâfız Sadık Efendi,[120] Konya'da Mevlânâ Dergahı'nda Hemdem Mehmed Said Çelebi (1854),[121] Zaferiye Medresesi'nde Hoca Ahmed Efendi (1315/1898),[122] Kilis Mevlevîhanesi'nde Sabuhî Dede (1899),[123] Ürgüp'te Tahsin Ağa (1272/1855),[124] Ser-İbrikdar Hüseyin Galip Efendi (1310/1892)[125] ve Yahya Efendi Medresesi'nde Hüseyin Hüsnü Efendi (1284/1867),[126] Nevşehir'de Şerif Efendi (1273/1856),[127] Bağdat'ta Tabakçalı Ahmed Efendi (1852),[128] Muradiye Medresesi'nde Nâile Hatun (1292/1875),[129] Mercan Ağa Medresesi'nde es-Seyyid Numan

116 VGMA. 581/1, s. 239. Vakfiyede İmaret Mahallesi'ndeki Şükrüye Camii avlusunda bulunan medresenin yanındaki kütüphaneye Durud Dede diye tanınan Abdullah Efendi b. Mustafa'nın kitaplarını vakfettiği belirtilmekteyse de kütüphanenin bânisinden söz edilmemektedir. Ancak 21 Muharrem 1257 (15 Mart 1841) tarihli ek vakfiyesinden anlaşıldığına göre kütüphanenin kurucusu da Durud Dede'dir. Bkz: VGMA. 581, s. 240.

117 Hüseyin Çınar-Osman Gümüşçü, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çubuk Kazası*, Ankara 2002, s. 246- 247.

118 "Şeyh Camisi'nin sağ tarafındaki eski medrese arsasında 10x5m ebadında bir kütüphanedir. Mustafa Efendi 1869 tarihli vakfiyesiyle kütüphaneye 379 kitap vakfetmiştir". Bkz: Ali Rıza Hakses, *Muğla Menteşe Büyükleri*, Muğla 1999, s. 93-95; Kürşat Ekrem Uykucu, *İlçeleriyle Birlikte Muğla Tarihi*, İstanbul 1968, s. 131-132; BOA. MF. KTU. 5/94.

119 BOA. MF. KTU. 5/94.

120 BOA. MF. KTU 5/94; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 336 -340.

121 "Hemdem Çelebi, o zamana kadar çelebilerin tasarrufu altında bulunan, şüphe yok ki şuna buna da verilen ve böylece birçoğu kaybolan bütün kitapları kayt ve tescil ettirip vakfetmiş, bu suretle dergâhta bir kütüphane kurulmuştur. Evvelki çelebiler de böyle bir şey düşünselerdi kimbilir daha ne değerli kitaplara sahip olacaktık". Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1953, s. 176. Ayrıca bkz: Ali Canip, "Konya Müzesindeki Kütüphane", *Hayat*, c. III, no. 56 (Ankara 1927), s. 62-63; Hasan Özönder, *Konya Mevlânâ Dergâhı*, Ankara 1989, s. 71; Naci Bakırcı, "Mevlânâ Müzesi İhtisas Kütüphanesinin 1926 Yılında Kuruluşu, Yusuf Ağa Kütüphanesinin Buraya Nakli", *X. Milli Mevlâna Kongresi, Tebliğler I*, Konya 2002, s. 301-302.

122 Konya ŞS. 109, s. 9. Bu vakfiyeye şu eser vasıtasıyla ulaşılmıştır: İzzet Sak, *Kadı Sicilleri Işığında Konya'da Yapılan Vakıflar*, Konya 2012.

123 Yusuf Küçükdağ, "Kilis Mevlevihanesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Osmanlı Araştırmaları*, c. XXIV, İstanbul 2004, s. 271-272.

124 Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* VI, s. 125-131; Hacer Sibel Ünalan, *a. g. e*, s. 308-312.

125 Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* II, s. 36; Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* VI, s. 187-194.

126 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 608, s. 25a.

127 Nevşehir ŞS. 2, s. 217-218.

128 İmad Abdüsselâm Ma'ruf, "Evvelü Muhaveletü li-Fehreseti'l-Mahtutât fi'l-Irak", *el-Mektebetü'l-Arabiyye*, no. 1, Bağdad 1981, s. 14; Yahya Mahmud Sâ'âtî, *el-Vakf ve Bünyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988, s. 90.

129 Abdülhamid Abade, *el-İkdü'l-Lâmi' bi-Âsari Bağdad ve'l-Mesacid ve'l-Cevâmi'*, yay. haz. İmad Abdüsselam Rauf, Bağdad 2004, s. 252, 253.

Efendi (1317/1899'dan önce),[130] Kethüda el-Hac Mehmed Emin Efendi (1328/1910),[131] Balıkesir'de Mutasarrıf Ömer Âli Bey (Hamidiye Kütüphanesi, 1317/1901),[132] Girit'te Hanya Mevlevhânesi'nde Mehmet Şemsettin Efendi (1885),[133] Drama'da Nazif Efendi (1312/1894), Molla Efendi (1312/1894) ve Mahmud Paşa (1312/1894),[134] Üsküp Palanka'da Hasan Efendi (1270/1854) ve Koçana'da müfti-i esbak Ebubekir Efendi (1313),[135] Çankırı'da Osmanlı Medresesi yanında Zaîm-zâde (1316/1900),[136] Hacı İsmail Ağa (Ali Bey Camii, 1280/1863)[137] ve Çankırı'nın Yapraklı kazasında Mehmed Efendi (Fethiyye Medresesi),[138] Kütahya'da Molla Bey diye tanınan İbrahim Edhem Bey (1272/1855),[139] Tokat'ta Hacı Hüseyin Efendi (1884)[140] ve Hasan Hüsnü Bey (1883),[141] Urfa'da Hacı Sait Ağa (İhlasiyye 1858),[142] Halilürrahman (1895),[143] Sakıbiyye (1863),[144]Medrese-i İbrahimiyye (1257/1841)[145] ve el-Hac Mehmed Emin Efendi (1286/1870),[146] Erzurum'da Ahıskalı Mehmed Dede (Zeynel Câmii'nde (1286/1870),[147]

130 Abade, a.g.e. s. 370-371.

131 VGMA. 600, s. 223-224.

132 VGMA. 592, s. 195; Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, Yazma Eserler no. 758; Nesimi Yazıcı, "Ömer Âli Bey'le İlgili Bazı Değerlendirmeler", *T.T.K. Belleten* c. LXX, no. 258 (2006), s. 624; Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* VI, s. 220-223; Hacer Sibel Ünalan, *a. g. e*, s. 392-396.

133 İsmail Kara, *Hanya/Girit Mevlevihânesi*, İstanbul 2006, s. 67, 110-121.

134 BOA. MF. KTU. 5/94.

135 BOA. MF. KTU. 5/94.

136 BOA. MF. KTU. 1/51; Cahit Aktaş, "Belgeler Işığında Kengırı (Çankırı) Kütüphanelerine Genel Bir Bakış", *Çankırı Araştırmaları* no. 2, Çankırı, 2007, s. 137.

137 BOA. MF. KTU. 5/94.

138 H. Sibel Çetinkaya, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri (İstanbul Dışındaki), Anadolu Selçuklu Döneminden Cumhuriyet Dönemine Kadar*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi 2006. s. 114-115; Yüksel Arslan, "Çankırı Dârüs-siyade Zâviyesi", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, no. 2, Çankırı 2007, s. 47.

139 Kütahya ŞS. 33, s. 50-52. VGMA. 582, s. 352-354. Kütüphaneye koyduğu kitapların listesi: Kütahya ŞS. 33, s. 27; Ara Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi, Bir Deneme", s. 317, *Kütahya*, İstanbul 1981-1982; Mehmet Taşkın, "Vahid Paşa ve Kütüphanesi", *Yedi İklim*, c. X, no. 68 (İstanbul 1995), s. 88; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 313-320.

140 Halis Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat, dördüncü kısım*, Tokat 1973, s. 39-40.

141 Çavdar, *a.g.t.* s. 23.

142 Remzi Mızrak, "Şanlıurfa'da Tarih Boyunca Kurulan Kütüphaneler", *Türk Kütüphaneciliği*, c. XV, no. 2, Ankara 2001, s. 181.

143 Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Ankara 1995, s. 127-129.

144 VGMA. 609, s. 93-96. 1286 (1870) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre Sakıb Efendi'nin vakfettiği kitaplar arasında medreselerde okunan ders kitaplarının 3-4 nüshası vardır. Bkz: Mehmet Kurtoğlu, "Şair Sakıb Efendi, Hayatı, Vakfiyesi ve Vakfettiği Kitaplar", *Vakıflar Dergisi*, no. 35, Ankara 2011, s. 120-125.

145 VGMA. 605, s. 234-235.

146 VGMA. 585, s. 37-40.

147 VGMA. 586, s. 151-153.

Ünye'de Hacı Mehmed Ağa (1267),[148] Trabzon'da Hazinedar-zâde Osman Paşa/Hazinedar-zâde Abdullah Paşa (Fetvâhane/Ortahisar Câmii ktp. 1258/1842; 1262/1846),[149] Antakya'da Abdurrauf Efendi (Mehmed Efendi Medresesi Kütüphanesi 1873),[150] Samsun Çarşamba'da Arnavud Ali (1275/1858),[151] Söğüt Kazası'nda Câmi-i Kebir İmamı el-Hac Ali Efendi (1276/1859),[152] Rize'de Şeyh Hacı Ahmed Şemseddin (Altıkulaç 1883),[153] Rize Güneyce'de Şeyh Osman Niyazi Efendi (1315/1897),[154] Taşköprü'de Küçük Ali-zâde Ahmed Efendi (1321/1903),[155] İnegöl'deki medresesinde Ahmed Nuri Efendi (1322/1904),[156] Kayseri'de Reşîd Âkif Paşa (1323/1905),[157] Uşak'ta Halil Efendi (Ayntabî Medresesi 1316/1899)[158] ve Kara Ali (1326/1908),[159] Halep/Maarretü'l-numan'da (1325/1907)[160]

148 M. Emin Yolalıcı, "Maârif Salnamelerine Göre Canik Sancağında Eğitim ve Öğretim Kurumları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, no. 10, Samsun 1997, s. 342.

149 Trabzon ŞS. 157, s. 29b-33b; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 138-145; Veysel Usta, "Geçmişten Günümüze Trabzon Kütüphaneleri", *Müteferrika*, no. 8-9 (İstanbul 1996), s. 125-136; Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* VI, s. 91. Hüseyin Albayrak, *Trabzon Orta Hisâr ve Çevresi*, Ankara 1998, s. 55-59.

150 Mehmet Tekin, *Hatay'ın Tarihçesi ve Eski Antakya Kütüphaneleri*, Antakya 2001, s. 47-48; BOA. MF. KTU. 5/94; Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* VI, s. 135-140; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 233-237. Bu kütüphane Mehmet Efendi'nin 1167/1753 tarihinde yaptırdığı medresede Abdurrauf Efendi tarafından tesis edilmiştir.

151 M. Emin Yolalıcı, "Trabzon Vilayetinde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *OTAM, no.*5, Ankara 1994, s. 467.

152 VGMA. 582, s. 540-541. Ali Efendi, kendine ait 693 cilt kitap ile kaza halkından çeşitli kimselerin vakfettikleri 136 kitabı Söğüt'teki Çelebi Sultan Camii avlusundaki mektebin üst katında yaptırdığı bir odaya koyarak bir kütüphane kurmuştur.

153 M. Emin Yolalıcı, a.g.m. s. 467.

154 İsmail Kara, *Gümüşhanevî Halifelerinden Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce Rize'deki Tekkesi"*, İstanbul 2004, s. 26-30. Kütüphanede bulunan bazı kitapların üzerindeki vakıf mühürlerinden anlaşıldığına göre bu kütüphaneye Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî de bir miktar kitap vakfetmişti. Bkz: İsmail Kara, "Şeyh Osman Niyazi Efendi", *Journal of the History of Sufism*, no. V, Paris 2008, s. 116.

155 VGMA. 593, s. 173.

156 VGMA. 618, s. 40.

157 Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 430-436.

158 Uşak ŞS.'de (no.7, s. 203-204) Gedosî Halil Efendi'nin 23 Zilkade 1316 tarihinde Ayntabî Kütüphanesi'ne 247 adet kitap vakfettiği bildirilmektedir. Bu kayıt dolayısıyla Ayıntabî Medresesi'nde daha önceki bir tarihte bir kütüphane kurulduğundan haberdar olmaktayız. Osmanlı coğrafyasında mevcut kütüphaneleri belirten XIX. asrın sonunda hazırlanmış bir listede bu kütüphaneden "medrese derununda kuruluş tarihi ve kurucusu nâ-malûm 560 cilt kitaba sahip bir kütüphane" olarak söz edilmektedir. Bkz: BOA. MF. KTU. 5/94.

159 Kasım İnce, *Uşak'ta Türk Mimarisi*, Isparta 2004, s. 48-49; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 356-360.

160 VGMA. 596, s. 131-132.

ve Beşiktaş'ta (1325/1907)[161] Sayyad-zâde Ebü'l-Hüdâ Efendi, Mardin'deki dergâhında Şeyh Abdurrahman Efendi (1327/1909),[162] Tercan kazasının Karakulak köyünde Hacı Said Efendi (1329/1911),[163] Tosya'da Mehmed Ârif Efendi (1258/1842),[164] Akşehir'de Ömer Efendi (1266/1848),[165] Ünye'de el-Hac Mehmed Ağa b. Halil (1271/1854),[166] Medine'de Harem-i Şerîf Şeyhi Mehmed Emin Efendi (1287/1870),[167] Selim Bey (1281-1282/1864-1865),[168] Muhammed Ârif Efendi (Medresetü'l-İrfâniyye-1314/1893)[169] ve Sâfî b. Abdurrahman (1337/1918),[170] Tâ'if'te (Abdullah b. Abbas Kütüphanesi, 1291/1874) ve Mekke'de Şirvânî-zâde Mehmed Rüşdi Paşa,[171] Kalkandelen'de Hacı Abbas Efendi (1286/1869)[172] ve Sabri Bey (1312/1894),[173] Kastamonu'da Seyyid Ahmed Hicabî (Siyahî) Efendi (Halidiyye Medresesi, 1295/1878)[174] ve Mehmed Sadık Efendi (Sadikiyye, 1283/1866),[175] Taşköprü'de Osman Ağa

161 VGMA. 596, s. 169.

162 VGMA. 604, s. 232.

163 VGMA. 600, s. 115.

164 ŞS. Davud Paşa Mahkemesi 129, s. 13b; VGMA. 581, s. 96

165 VGMA. 747, s. 143-144. Vakfiyede kütüphaneye konulan kitapların sayısı 455 olarak verilmektedir. İbrahim Hakkı Konyalı, *Nasreddin Hoca'nın Şehri Akşehir*, İstanbul 1945, s. 243-245; Albert Dietrich, "Zur Geschichte einiger Anatolischer Bibliotheken: Afyon, Akşehir, Çorum, Amasya", *Istanbuler Mitteilungen*, c. 17 (1967), s. 308.

166 VGMA. 582, s. 334-335.

167 VGMA. 590, s. 73. Bu kütüphanenin hâfız-ı kütüblerine okuyacakları hatim karşılığı senelik yetmiş beşer mecidiye tayin eden Şeyhülislâm Mehmed Arif Efendi'nin aşçıbaşısı Mengenli Mehmed Ağa'nın 23 Cemâzielâhir 1294 tarihli vakfiyesi için bkz: VGMA. 748, s. 6. Kütüphane personeline kayınvalidesi Şerife Hatice Hanım'ın yaptığı ek ücretler için düzenlettirdiği 11 Şaban 1292 tarihli vakfiye için bkz: ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 638, s. 135a-b. Kızı Emine Şerife Hanım'ın yaptığı ek vakfiye için bkz: ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 708, s. 219-221.

168 VGMA. 747, s. 314-319.

169 Hammâdî Ali Muhammed et-Tunisî, *el-Mektebâtü'l-Âmmeti bi'l-Medineti'l-Münevvere, Mâdihâ ve Hâdirühâ*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiâtü Melik Abdülaziz, Cidde 1981, s. 34.

170 Hammâdî Ali Muhammed et-Tunisî, *a.g.t.* s. 31.

171 Yahya Mahmud Sâ'âtî, *Vad'iyyetü'l-Mahtutâti fi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Su'udiyye ilâ 'Âm 1408*, Riyad 1993, s. 18. Bu kütüphaneye Pertevniyal Valide Sultan Evkâfı'nın kaimmakâmı Hüseyin Efendi'nin vakfettiği 329 cilt kitabın bir listesi için bkz: İSAM. Arşiv Servisi, Pertevniyal Valide Sultan Evrakı, Dosya 1/5, Belge 1. Mehmed Rüşdi Paşa'nın hanımı Emine Nedime Hanım'ın hâfız-ı kütüblere yaptığı yıllık 600 kuruş zam için bkz: VGMA. 608, s. 167.

172 BOA. MF. KTU. 5/94.

173 BOA. MF. KTU. 5/94.

174 Fâzıl Çifci, *Kastamonu Câmileri Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Ankara 1995, s. 258-261; Çavdar, *a.g.t.* s. 23; Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* VI, s. 162; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 383-391.

175 BOA. MF. KTU. 5/94.

b. İbrahim (1294/1877),[176] Tavşanlı'da Koca Mustafa-zâde el-Hac Süleyman Ağa (1293/1876),[177] Sivas'ta Mor Ali Efendi (Moralı Dergahı 1301/1884),[178] Halep'te Mahmud Efendi b. Ahmed el-Cezzâr (Câmiü'l-Kebîr, 1314/1896)[179] ve Câmi-i Ahmedî'de Ahmed b. Abdülkadir (1294/1877)[180], Libya'da Züleytan'da Osman el-Feytûrî (1289/1872),[181] Isparta, Yalvaç'ta Ali Rıza Efendi (1309/ 1892),[182] Sivrihisar'da Abdülvehhâb Efendi (1315/1897),[183]Afyon'da Topçu-zâde Şeyh Muhammed (1313/1895),[184] Kudüs'te eş-Şeyh Râğıb el-Hâlidî (1317/1900)[185] birer kütüphane kurmuşlardır. Vecihî Paşa-zâde Kemal Paşa'nın hanımı Şerife Hanım, Ayaş'ta Bünyamin Câmii'nin yanındaki kütüphaneyi tamir ettirip hâfız-ı kütübüne de ek ücret tayin etmiştir (1280/1863).[186] Kırşehir'in Avanos kazası müftüsü Ahmed Hamdi Efendi de babası Zekeriyye Efendi'nin kırk yıl kadar önce bu kazada yaptırdığı İhyaiyye Medresesi'ni genişletmiş ve bir de kütüphane ilave etmiştir (1329/1911).[187] Süleyman Sırrı Efendi ise 24 Safer 1338 (18 Kasım 1919) tarihli vakfiyesinde, vakfının geliriyle Zonguldak'ta "istifâde-i umumiye küşâde ve medeniyet-i hâzıraya muvafık telifâtı câmi kütüphane-i umumî" kurulmasını istemektedir.[188]

176 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 647, s. 43; VGMA. 587, s. 164.
177 VGMA. 587, s. 166.
178 Sivas ŞS. 54, s. 143-147.
179 Kâmil el-Bâlî el-Halebî eş-şehîr bi'l-Ğazzî, *Kitâbu Nehrü'z-Zeheb fî Tarihi Haleb*, c. 2, neşredenler: Şevki Şa's, Mahmud Fâhûrî, Haleb, 1992, s. 185; Mahmud Fâhûrî, "el-Mektebât fî Haleb mine'l-Asri'l-Osmânî ile'l-yevm", *Âdiyâtü Haleb*, c. 8-9, Halep 1998, s. 366.
180 Kâmil el-Bâlî el-Halebî eş-şehîr bi'l-Ğazzî, *Aynı eser*, s. 252.
181 Mahmud ed-Dîk, "Ba'dü'l-Melâmihi's-Sekafiyyeti min Hilâli Sicillâti'l-Mehâkimi'ş-Şer'iyyeti Hilâle'l-Ahdi'l-Osmani's-Sânî", *A'lâmü'l-Mu'temerü'l-Evvel li'l-Vesâ'iki ve'l-Mahtûtâti fî Libya, Vâkiühâ ve Âfâkü'l-Ameli Havlehâ*, Züleytan 1988, s. 286-287.
182 ŞS. Bab Mahkemesi 518, s. 10-12. Böcüzâde Süleyman Sami, *Isparta Tarihi*, yay. haz. Hasan Babacan, Isparta 2012, s. 210.
183 Sivrihisar ŞS. 23, s. 58-59.
184 Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* VI, s. 207-212; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 238-243.
185 Halid b. Velid'in neslinden gelen Hâlidî ailesinin Kudüs'ün dinî ve ilmî hayatında önemli bir yeri vardır. Aynı aileden Muhammed Sun'ullah el-Hâlidî'nin 1133'te (1721) Kudüs'te bir kütüphane kurduğunu biliyoruz. Fihrisü Mahtutâti'l-Mektebeti'l-Halidiyye el-Kudüs, haz. Hızır İbrahim Selâme, Kudüs 2006, s. 24-29; İslâm Muhammed eş-Şantî, "el-Mektebetü'l-Hâlidiyye fi'l-Kudüs", Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye, c. 53, no.1, Kahire 2009, s. 101-117. Ayrıca bkz: Kâmil el-Aselî, "el-Mektebetü'l-Hâlidiyye fi'l-Kudüs", Risâletü'l-Mektebe, Amman 1980, s. 5-10; Kâmil el-Aselî, "Dûrü'l-Kütüb fi'l-Kudüs", el-Mecelletü'l-Arabiyye li'l-Ma'lûmât, c. II/1, Tunus 1980, s. 19-24; E. Hızr İbrahim Selâme, et-Türâsü'l-Arabi'l-Mahtût fî Filistin ve Fehârisihi, Kahire 2001, s. 88-89. Aynı aileden eş-Şeyh Rağıb el-Hâlidî 1318 (1900) tarihinde bir kütüphane binası yaptırmış ve kendi kitaplarını da vakfederek koleksiyonunu zenginleştirmiştir.
186 VGMA. 604, s. 205.
187 VGMA. 604, s. 249.
188 VGMA. 615, s. 191.

Bu kütüphaneler yanında İstanbul dışında bulunan bazı câmi ve medreselere yapılmış kitap bağışları da vardır: Es-Seyyid Mustafa Efendi 53 cilt kitabını Diyarbakır'daki Mesudiyye Medresesi'ne (1259/1843),[189] Mehmed Besim Efendi 91 cilt kitabını Nevşehir'de Damad İbrahim Paşa'nın yaptırdığı câmiye (1265/1849;1271/1855),[190] Salacak Câmii İmamı Halil Efendi 75 kitabını Kütahya'nın Simav kazasındaki Medrese-i Cedîde'ye (1274/1858),[191] Urganî Mehmed Ali Efendi 110 kitabını Bursa'da Ulucâmii'ye (1269/1853),[192] Mehmed Said Paşa 449 cilt kitabını Mekke'de Harem-i Şerîf Kütüphanesi'ne (1289/1872),[193] Rusçuk Müftüsü Hâfız Osman Efendi 81 cilt kitabını bu şehirdeki Mirza Mehmed Said Paşa'nın medresesi kütüphanesine (1275/1859),[194] Şeyh Hüseyin Selâmi 50 cilt kitabını Kütahya'daki İbrahim Edhem Bey'in kütüphanesine (Molla Bey 1272/1855),[195] Müftü es-Seyyid Osman Efendi 52 cilt kitabını (1272/1855),[196] Simavlı Abdullah Efendi de 72 cilt kitabını (1272/1855)[197] Kütahya'da Molla Bey Kütüphanesi'ne, Es-Seyyid İbrahim Ağa 198 cilt kitabını Afyon'daki Gedik Ahmed Paşa Kütüphanesi'ne (Zilkade 1280/Nisan 1864),[198] Muallim Abdullah Rüşdi Efendi 404 kitabını Çoban Mustafa Paşa'nın Eskişehir'de yaptırdığı Kurşunlu Câmii'ne[199] ve Müftü Mehmet Efendi, 29 cilt kitabını Antakya Belen'deki es-Seyyid Mustafa Efendi'nin dershanesine (1281/1864)[200] vakfetmişlerdir. Bedesten tüccarlarından Ahmed Efendi b. Hüseyin, Sultan Ahmed Medresesi'ne (1276/1859)[201]Ahmed Nazif Efendi b. Yahya, Medine'deki Tekye nâzırı el-Hac Hüseyin Ağa Medresesi'ne (1284/1867),[202] Bağdat Valisi Davud Paşa (1774-1851)

189 ŞS. Mahmud Paşa Mahkemesi 43, s. 40. Medrese kütüphanesine vakfedilen bu kitapların çoğu İslâmî ilimlerle ilgili değildir. Eserler arasında *Hümâyun-nâme, Dîvân-ı Sâmî, Tûtî-nâme, Hüsrev ü Şîrîn, Süleymâniyye, Gencîne-i Râz, Şâh u Gedâ, Tarih-i Kara Nişancı, İbret-nümâ-yı Lâmii, Hayriye-i Nâbî, Vahdet-nâme, Hüsn ü Dil-i Âhî, Mecmu'atü'l-Letâ'if* ve *Sanduka-i Ma'ârif* gibi kitaplar bulunmaktadır.
190 ŞS. Beşiktaş Mahkemesi 158, s. 10a; ŞS. Beşiktaş Mahkemesi 162, s. 13b.
191 ŞS. Rumeli Sadareti 531, s. 17a-17b.
192 Bursa ŞS-C. 67, s. 65a.
193 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 629, s. 117b-120a; VGMA. 575, s. 53-56.
194 Orlin Sabev, "Ottoman Medreses in Rusçuk-Rousse", *Melanges Prof Machiel Kiel*, yay. haz. Abdüljelil Temimi, Zaghouan 1999, s. 518.
195 Kütahya ŞS. 33, s. 26.
196 Kütahya ŞS. 33, s. 25-26.
197 Kütahya ŞS. 33, s. 2.
198 Afyon ŞS. 591, s. 1-3.
199 Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, Eskişehir 2005, s. 116; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 341-345.
200 Mehmet Tekin, *Hatay'ın Tarihçesi ve Eski Antakya Kütüphaneleri*, Antakya 2001, s. 45-47.
201 VGMA. 570, s. 117.
202 VGMA. 747, s. 324-325.

bu şehirdeki Haydarhane Medresesi'ne[203] ve Beypazarî Mehmed Şükrü Efendi Fâtih Câmii yanındaki I. Mahmud Kütüphanesi'ne (1275/1859)[204] bir miktar kitap bağışlamışlardır.

Bu dönemde İstanbul dışında kurulan kütüphaneler arasında Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'in Medine'de (1271/1855),[205] Ziya Bey'in Sivas'ta (1324/1908)[206] kurdukları kütüphaneler koleksiyonlarının zenginliği ve kütüphane binalarıyla, Mehmed Hüsrev Paşa'nın Samakov'da kurduğu kütüphane (1258/1842)[207] organizasyonu ile, Halil ve İbrahim kardeşlerin Vidin'deki kütüphaneleri (1312/1896) kuruluş yeri ve farklı koleksiyonuyla, Gümüşhanevî Ahmed Ziyâeddin Efendi'nin muhtelif şehirlerde kurdukları kütüphaneler ise diğer vakıf kütüphanelerinden farklı olan işleyişleri ile dikkati çekmektedir. Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'in Medine'deki kütüphanesine vakfettiği 5.000 üzerindeki kitaptan oluşan koleksiyonunda müellif hattı ve tek nüsha olan birçok eser bulunmaktadır.[208] Ziya Bey'in Sivas'ta

203 VGMA. 580, s. 450-455; Filip di Tarrâzî, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hâfikayn*, c. I, Beyrut 1947, s. 110-111; BOA. MF. KTU. 5/94.

204 VGMA. 582, s. 506.

205 Abbas Saleh Tashkandy, *A Descriptive Catalogue of the Historical Collection of the Scientific Manuscripts at the Library of 'Arif Hikmat in Medina, Saudi Arabia,* Basılmamış Doktora Tezi, University of Pittsburgh 1974, s. 11-12.

206 Abdullah Altun, "Ziya Bey Kütüphanesi ve Yusuf Ziya Başara", *Sultanşehir*, c. I/2, Sivas 2007, s. 86-89; Bayram Ali Çetinkaya, "Sivas'ta Bir Meşrutiyet Aydını Ziya Bey ve Kütüphanesi, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, Sivas 2007, s. 647-656; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 397-406. Kütüphanenin Dâru'r-Râha Vakfı'nın (721/1321) gelirleriyle yapılışı ve kamulaştırıldıktan sonraki bugünkü durumu için bkz: N. Yücel Mutlu, Talat Alkan, "Dâru'r-Râha Vakfı'nın Gelirleriyle Ziyâ Başara Tarafından Yaptırılan Bir Kültür Mirası, Eski Adıyla Dâru'r-Râha Kütüphanesi, Yeni Adıyla Ziyâ Kütüphanesi", *Hayat Ağacı*, no. 10, Sivas 2008, s. 44-48.

207 Kütüphanenin inşası 1256/1840 yılında bitirilmiş, koleksiyonla ilgili düzenlemeler ise iki yıl sonra yapılmıştır. Kütüphanenin inşa tarihini bildiren kitâbesi için bkz: Mihaila Stajnova, *Osmanskite biblioteki v bulgarskite zemi XV-XIX vek. Studii.* Sofia 1982, s. 56-57.

208 VGMA. 747, s. 208-234; VGMA. Kasa no. 14. Çavdar, *a.g.t.* s. 15-17. Mustafa L. Bilge, "Arif Hikmet Kütüphanesi" *DİA*. I, s. 366-367. Arif Hikmet Bey, Âlûsî'nin naklettiğine göre vakfettiği 10.000 kitabın 6.000'ini Medine-i Münevvere'deki kütüphanesine göndermişti. Bkz: Yahya Mahmud Sâ'âtî, *el- Vakf ve Bünyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988, s. 53. Bir Sicil kaydından öğrendiğimize göre Arif Hikmet Bey, babasından oldukça zengin bir kütüphane tevarüs etmişti. Bkz: ŞS. Kısmet-i Askeriyye 834, s. 69-77. Arif Hikmet Bey, Kethüdâ-zâde Arif Efendi'nin terekesinden çıkan kırk sandık nefîs yazma eserin mühim bir kısmını da satın almıştı. Bkz: İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Nizâm-ı Cedîd Ricâlinden Kethüdazâdeler", *Belleten*, c. XX/79, s. 511. Arif Hikmet Bey'in Medine'deki kütüphanesine vakfettiği kitapları dışında İstanbul'daki konağında da zengin bir kütüphanesi vardı. Ölümünden sonra bu kitaplar yapılan bir müzayedeyle satılmıştır. Bkz: Turgut Kut, "Terekelerde Çıkan Kitapların Matbu Satış Defterleri", *Müteferrika*, no. 2, İstanbul 1994, s. 89. Arif Hikmet Bey'in kitaplarının bizzat kendisi tarafından hazırlanmış kataloğu İbnülemin Mahmud Kemâl'in kütüphanesinde bulunmaktadır: Kataloğun başında İbnülemin'in şu notu bulunmaktadır: "Şeyhülislâm Arif Hikmet

yaptırdığı kütüphanede de 3.000 kitap bulunmaktaydı.[209] Vidin'in önde gelen tüccarlarından Ahmet Bey'in oğulları olan Halil ve İbrahim Efendiler ticaret maksadıyla gittikleri çeşitli Avrupa ülkelerinde gördüklerinin etkisiyle bulundukları şehirde "şefkat kıraathanesi" adını verdikleri bir kütüphane kurmuşlar ve bu kütüphaneye gazeteler, tarih kitapları, medeni ve milletlerarası hukuk, ekonomi, matematik, kimya ve madencilikle ilgili eserlerden oluşan bir koleksiyon vakfetmişlerdir.[210]

Ünlü bir Nakşibendi şeyhi olan Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin Efendi 1277-1302 (1860-1885) tarihleri arasında Of,[211] Rize,[212] , Kastamonu[213] ve Bayburd (Ziyâiyye)[214] gibi şehirlerde kurduğu kütüphanelere klasik İslâmî ilimlere dâir eserlerden oluşan koleksiyonlar,[215] İstanbul'da

Bey Efendi merhumun esâmi-i kütübünü hâvî ve müşârün-ileyhin hatt-i destiyle muharrer olan bu defter yeğeni Beykozlu İzzet Bey'in terekesinde zuhur etmiş ve sahhâf Sa'îd Efendi'den iştirâ edilmiştir". İ.Ü. Ktp. İbnülemin 2984. Cevdet Paşa'nın Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'ne vakfettiği kitaplar arasından çıkan Arif Hikmet Bey'in Medine'deki kütüphanesine vakfetmiş olduğu 10 kitap daha sonra Medine'ye gönderilmiştir. (BOA. MF. KTU. 5/98). Bu belgeden anlaşıldığına göre Arif Hikmet Bey'in Medine'ye göndermeyi düşündüğü bir miktar kitabı daha bulunmaktaydı. 1300-1304 (1882-1886) tarihleri arasında Medine'de kadılık görevinde bulunan Muhammed İsmet Efendi kendi istinsah ettiği 75 kitabı bu kütüphaneye bağışlamıştır. Bkz: Râşid b. Sa'd el-Kahtânî, " Mecmu'atü'l-Kâdı Muhammed İsmet el-Celâlî el-Mevkufe 'alâ Mektebeti Şeyhülisâm Arif Hikmet", *ed-Dâre*, c. 35/2, Riyad 1430, s. 169-200.

209 Çavdar, *a.g.t.* s. 26.

210 Hüseyin Memişoğlu, "Bulgaristan'ın Vidin Şehrinde Halil ve İbrahim İkiz Kardeşlerin Kurdukları Kültür Vakfı ve Onun Şefkat Kıraathanesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 169 (2007), s. 4.

211 Adnan Cora, "Gümüşhaneli Hacı Ahmed Ziyâeddin Efendi'nin Of (Uğurlu)'da Kurduğu Kütüphane", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, c. I, Trabzon 2007, s. 505-513; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 376-382; Dündar Alikılıç, "Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî ve Kurduğu Kütüphaneler", *Hidayet Yavuz Nuhoğlu Armağanı*, yay. haz. İshak Keskin ve dgr. İstanbul 2009, s. 55-56. Alikılıç'a göre bu kütüphanedeki 800 kitaptan ancak 305'i günümüze ulaşabilmiştir. Bu kütüphaneye ait kitapların bir kısmı bugün Oxford Bodleian (Günay Kut, *Supplementary Catalogue of Turkish Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 2003, no. 20, 23, 33, 49, 82, 86, 113, 119, 141, 142, 151, 190, 235, 236, 244, 255, 265,267), bir kısmı da Michigan Üniversitesi Kütüphanesi'nde (İslâmî Yazmalar no. 29, 32, 46-48, 52, 53, 55, 64, 66, 72, 88, 89, 106, 108, 110, 120, 124, 129, 130, 134, 139, 140, 142, 144, 148, 150, 156, 157, 161) bulunmaktadır.

212 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 665, s. 103.

213 Kastamonu ŞS. 121, s. 13-16.

214 1.876 ciltlik bir kitap koleksiyonuna sahip olan bu kütüphane I. Dünya Harbi esnasında Rusların Bayburt'u işgali sırasında yağmalanmış ve Tiflis'e götürülmüştür. Bkz: Yunus Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt*, İstanbul 2008, s. 413; Alikılıç, a.g.m. s. 57.

215 Halifelerinden İsmail Efendi b. İbrahim'in bu kütüphanelerin hâfız-ı kütüblerine tayin ettiği ek ücret için bkz: ŞS. Davut Paşa Mahkemesi 150, s. 139-140. Bu kütüphanelerle ilgili olarak ayrıca bkz: Çavdar, *a.g.t.* s. 19-21.

Fatma Sultan Câmii yanında kurduğu Gümüşhaneli Dergâhı'na da 1303 (1886) tarihinde düzenlediği vakfiyesiyle kendi matbaasında bastırdığı kitaplardan binlercesini vakfetmiştir. Vakfiyeden öğrendiğimize göre bu kütüphanede 8365 cilt *Râmuzu'l-Ehâdîs* şerhi, 1564 cilt *Râmûzu'l-Hadîs* metni, 1464 cilt *Menâsik*, 719 cilt *Ġarâ'ibü'l-Hadis* şerhi v.s.'den oluşan toplam 18.580 cilt bulunmaktaydı.[216] Vakfın mütevellisi her sene yapılacak derslerde "kütüb-i mezkûreyi evvelâ tüllâba kırâ'at ve tashîh itdürüp ehliyeti indinde sâbit olur ise ba'de'l-icâze i'tâ eyleyecekti."[217]

Samakov valisi olan Mehmed Hüsrev Paşa da bu şehirdeki câmi ve medreselerde bulunan küçük koleksiyonları bir araya getirerek bir mekânda toplamış ve 2485 kitaptan oluşan bu koleksiyondan şehir halkının kolayca faydalanabilmesini temine çalışmıştır.[218]

Bu dönemde Midhat Paşa'nın vali olarak bulunduğu vilâyetlerde kütüphanelerin ve arşivlerin düzenlenmesi ve matbuat hayatının geliştirilmesi konusunda yaptığı faaliyetler dikkati çekmektedir. Midhat Paşa, Tuna valiliği sırasında burada ilk vilâyet matbaasını kurup Bulgarca gazete çıkartıp bazı kitaplar yayınlattığı gibi[219] Tuna Vilayet Arşivi'nin kurulması için teşebbüste bulunmuş,[220] Niş'te de Nişava Nehri kenarında bulunan kale içindeki Burmalı Camii bitişiğinde iki odalı bir kütüphane tesis etmişti.[221] Bağdad valiliği sırasında da (1869-1872) burada bir matbaa kurmuş ve *Zevrâ* adlı bir gazetenin yayınını başlatmıştır.[222] Midhat Paşa,

216 Halifelerinden Mustafa Fevzi Efendi, şeyhi hakkında yazdığı menâkıbnâmesinde bu kütüphaneden şöyle söz eder:
Nihayet on sekiz bin kitabı
Tasavvuf hem hadis-i müstetâbı
Vefatından mukaddem kân-ı şefkat
Dedi tullâba vakfettim o hazret
Hediyyetü'l-Hâlidîn fi Menâkıbı Kutbü'l-Ârifîn, İstanbul 1313. Alikılıç, a.g.m. s. 60'dan naklen.

217 ŞS. Ahi Çelebi no. 480, s. 56.

218 Svetlana Ivanova ve Zorka Ivanova, "Nineteeth-Century Vaqf Archives", *Le Vaqf dans le Monde Musulman Contemporain (XIXe-XXe Siecles)*, yay. haz. Faruk Bilici, İstanbul 1994, s. 197; Stoyanka Kenderova ve Zorka Ivanova, *From the Collections of Ottoman Libraries in Bulgaria during the 18th-19th Centuries*, Sofia 1999, s. 30.

219 İlber Ortaylı, "Midhat Paşa'nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar (Edirne 8-10 Mayıs 1984)*, Ankara 1986, s. 228.

220 Atillâ Çetin, "Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti Arşivinin Kurulması İçin Bir Teşebbüsü", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, no. 8-9 (İstanbul 1980), s. 87-95.

221 İsmail Eren, "Mithat Paşa'nın Niş'de Kurduğu Modern Türk Kütüphanesi" *Türk Kültürü*, c. 5, no. 56 (Ankara 1967), s. 50-54.

222 Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği (1869-1872), *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi*, no. 49 (İstanbul 2010), s. 142.

Suriye valiliği sırasında (1295/1878-1297/1880)[223] Şam'daki bazı medrese kütüphanelerinde bulunan kitapların perişan bir halde olduğunu ve istifade edilemez hale gelip süratle yok olduklarını görünce bu koleksiyonları güvenli bir yerde toplayıp okuyucuların istifadesine sunmak için çalışmalar yapmıştır. Şam'da bulunan medreseler hakkında XX. asrın başlarında bir eser yazmış olan eş-Şeyh Abdülkadir Bedran bu konuda şu bilgiyi vermektedir:

> 1296 senesinde merhum Midhat Paşa, Suriye valisiyken mektepler açmaya çaba gösterdi ve sonra Şam'da ilim ehline vakfedilmiş birçok kütüphanenin yok olmaya başladığını ve buralarda çok az kitap kaldığını görünce bu kalanları kurtarmak için İstanbul'a bir tezkire göndererek ilim ehline vakfedilen kitapların mütevellilerin inhisarında bulunup insanların bunlardan istifade edemediğini ve bu kitapların bir yerde toplanıp istifadeye sunulmasının yerinde olacağını arz etti. İstanbul'dan Rumî 15 Şubat 1295 tarihli yazıda bunun uygun olacağı bildirildi. Bunun üzerine on farklı yerde bulunan şu koleksiyonlar Zâhiriyye Medresesi'ndeki Melik Zâhir'in türbesinde toplandı.
>
> 1. Salihiyye'deki Ömeriyye Medresesi koleksiyonu. Burada bir zamanlar zengin bir koleksiyon mevcuttu. Pek azı kalmıştı.
> 2. Abdullah Paşa el-Azm Medresesi'ndeki koleksiyon. 1190 senesinde babası Muhammed Paşa el-Azm tarafından yapılan bu medresedeki kütüphaneyi 1211 senesinde Abdullah Paşa el-Azm vakfetmişti ve medrese de onun ismiyle anılmaktadır.
> 3. Bâbü'l-Berîd'deki Süleyman Paşa el-Azm Kütüphanesi.
> 4. Süleymaniye Medresesi'ndeki Molla Osman el-Kürdî Kütüphanesi.
> 5. Hayyâtîn Kütüphanesi. Es'ad Paşa el-Azm'ın babası İsmail Paşa'nın Hayyatîn Mahallesi'ndeki medresesinde 1165'lerden sonra kurduğu kütüphane.
> 6. Şeyh Murad en-Nakşibendî'nin kurduğu Muradiye Medresesi Kütüphanesi.
> 7. Sümeysatiyye Kütüphanesi. Hayır sahiplerinin kurduğu yeni bir kütüphanedir.
> 8. Siyağuşiyye Medresesi Kütüphanesi. Siyavuş Paşa Medresesi'nde bulunuyordu.
> 9. Evkaf Kütüphanesi.
> 10. Emeviyye Camii'ndeki Beytü'l-Hitâbe Kütüphanesi.

223 Midhat Paşa'nın Suriye'deki faaliyetleri için bkz: Najib E. Saliba, "The Achievements of Mithat Pasha as Governor of Syria", *International Journal of Middle East Studies* IX (1978), s. 307-323.

Midhat Paşa, Melik Zâhir Türbesi'nde toplattırdığı kitapların bir kataloğunu bastırttı, aylık iki yüz kuruş alan kütüphaneciler ve elli kuruş alan bir kapıcı tayin etti. Midhat Paşa bu düzenlemeleri yaptırtıktan sonra Suriye valiliğinden azledildi. 1296 yılı başlarında yerine gelen Hamdi Paşa, kütüphanenin kapısına kendi ismini yazdırdı.[224]

Tanzimat döneminde ve sonrasında vakıf kütüphanelerinin idaresinde ve yapılanmasında köklü bir değişim gerçekleştirmek mümkün olamamıştır. Evkaf Nezâreti'nin kuruluşundan sonra bütün kütüphanelerin merkezi bir idareye bağlanması teşebbüsü başarılı olmuşsa da bir süre sonra hangi nezâretin kütüphanelerin kontrolünü gerçekleştireceği hususunda tereddütler oluşmuştur. Tanzimat öncesinde kütüphanelerin bağlı bulundukları vakıfların idaresi 19. asrın başlarına kadar Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği'nce gerçekleştirilmiş, 1241 (1826) yılında Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti kurulunca bu sorumluluk bu nezâret bünyesindeki Evkaf Müfettişliği'ne verilmiştir.[225] Tanzimat'tan sonra da vakıf kütüphanelerinin sorumluluğu 1326 (1910) tarihine kadar Evkaf Nezâreti ile Maârif Nezâreti tarafından paylaşılmış,[226] daha sonraları da bu sorumluluk ya Maârif Nezâreti'ne ya da Evkaf Nezâreti'ne bırakılmıştır. 1267 Rebiülevvel (Ocak1851) tarihli bir belgeden hâfız-ı kütüblerin tayinlerinin, bu işe liyakatlarının Meclis-i Maârif tarafından tasdikinden sonra Evkaf Nezâreti'nce yapılacağını öğrenmekteyiz.[227] 1 Eylül 1869 tarihinde yayınlanan Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi'nde de kütüphanelerin nezâret ve teftişinin Maârif Nezâreti'nce yapılacağı belirtilmiştir.[228] Maârif Nezâreti bu teftişin ne şekilde yapılacağını açıklayan bir de talimatnâme hazırlamıştır.[229] Önceleri kütüphanelerin personel ve bina giderleri Evkaf Nezâreti tarafından karşılanmakta, teftiş görevi ise Maârif Nezâreti'nce yerine getirilmekteydi. Daha sonraki tarihlerde çıkarılan talimât ve nizâmnâmelerle[230] Maârif Nezâreti'nin yetki sınırları teftiş yanında kütüphane personelinin seçim ve tayini ve koleksiyonların kataloglanmasını

224 eş-Şeyh Abdülkadir Bedran, *Münâdemetü'l-Etlâl ve Müsâmeretü'l-Hayâl*, Dımaşk 1986, s. 120-121. Ayrıca bkz: Sebahattin Samur, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Şam*, Kayseri 1999, s. 197-199 ve Mehmed Canatar, "Edvâu 'alâ Ba'di'l-Vesâ'iki'l-Osmaniyyeti'l-Hâssa bi'l-Mektebeti'l-'Ammeti fi Dımaşk", *Proceedings of the International Symposium on Bilad al-Sham During the Ottoman Era, 26-30 September 2005*, İstanbul 2009, s. 173-181.

225 Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 393

226 Bu paylaşma genellikle mali hususların icrası Evkaf Nezâretince, idari konuların ise Maârif Nezâretince gerçekleştirilmesi suretiyle yürütülmüştür.

227 BOA. Ayniyat Defteri no. 421, s. 19.

228 Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* I, s. 79-80.

229 BOA. MF. KTU. 3/90.

230 BOA. Y. A. Res. 25/36.

da içine alacak derecede genişletilmiştir. Vakıf kütüphanelerinin çalışmasından şikâyet eden bir gazete yazısında bu ikili sorumluluk "Maârif ve Evkaf-ı Hümayun Nezâret-i celîlelerinin vezâ'if-i mahsusa ve tabî'iyyesinden olduğuna" ve "...kütüphaneler içün bir nizâm-ı mahsus yapılıp tenbîhât-ı mahsusa ile hâfızlarına verildikten sonra cümlesinin üzerine bir nâzır-ı umumî tayin buyurulması Maârif ve Evkaf-ı Hümâyun Nezâret-i celîlelerinin nazar-ı dikkat ve merhametlerine arz olunur" şeklinde ifade edilmektedir.[231] 1 Kânunıevvel 1312 (13 Aralık 1896) tarihli "Vilâyât-ı şâhâne Maârif Müdürlerinin Vezâ'ifini Mübeyyin Ta'limât"ta kütüphanelere yapılacak hâfız-ı kütüb tayinlerinin ve kütüphanelerin idaresinin Maârif idaresinin sorumluluğunda olduğu belirtilmiştir.[232] Ancak 12 Kânunisani 1316 (24 Ocak 1901) tarihinde Evkaf nâzırı Abdullah Galib Paşa'nın Bâb-ı Âli'ye gönderdiği bir rapordan, bu tarihte "kütüphanelerin bundan böyle teftiş ve tanzim-i umûr-ı idarelerinin Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti'ne rabt ve ilhakı emr ü fermân buyurulduğu" anlaşılmaktadır.[233] Abdullah Galib Paşa bu raporunda vakıf kütüphanelerinin düzenli işlenebilmesinin sağlanması için "bi'l-cümle kütübhânelerin Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti'ne bağlanması" gerektiğine işaret etmekte ve Evkaf Nezâreti'nin bu işi gereği gibi yürütebilmesi için gerekli olan kadroyu, tahsisatı ve yapılacak işleri sıralamaktadır.[234]

4 Teşrinisani 1320 (17 Kasım 1904) tarihli bir rapordan anlaşıldığına göre bir süre devam eden bu ikili sorumluluk[235] kütüphanelerin düzenli işlemesi bakımından önemli bir mahzur oluşturmuştur:

> ... Kütüphanelerin bu hâl-i esef-istimâle dûçâr olmalarına sebeb-i müstakil usûl-i idareleridir. Çünki bir cihetten vakfiyetleri hasebiyle hâfız-ı kütüblerinin vazifeleri, binalarının ta'mîrâtı, kitaplarının teclid ve ta'miri ve sâ'ir kâffe-i mesârifi Evkâf-ı Hümâyun nezâret-i celîlesine ait ve teftiş ve nezâret cihetinden ma'ârif nezâret-i celîlesine tâbi' olmağla herhangi bir sebebe mebni bir kütüphane ta'mir iktizâ ettiği halde evkâf nezâreti mezkûr ta'miri icrâ

231 *Basiret*, no. 1446, s. 1, sütun 2-4 (31 Kânunisani 1290).

232 *Düstur*, Birinci Tertib, c. 7, Ankara 1941, s. 129.

233 BOA. Y. MTV. 211/5.

234 Bu raporun muhtevası için bkz. EK. XIX.

235 Osman Nuri [Ergin] Tanzimat döneminde yaygın olan kurumlar yönetimindeki bu müşterek idare tarzını şöyle tenkit etmektedir: "Zaten Tanzimat devri ikilik, hatta üçlük ihdâsıyla temâyüz ve eski ile yeniyi bir arada bulundurmakla ma'ruf bir idare tarzıdır. Tanzimat ricâli teceddüd adımlarını dâimâ çekinerek ve sendeleyerek atmışlar ve ondan dolayı hiçbir zaman yenilik yapamamışlardır". "Belediye Teşkilâtı Karşısında İki Müessese", *Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Şehir Emâneti Mecmu'ası*, c. 5, no. 50 (1928), s. 66. Bu ikili sorumluluktan doğan problemleri yansıtan bir belge için bkz: BOA. ŞD. Evkaf 126/4.

edinceye kadar kütüphane mesdûd kalacağından Ma'ârif nezâreti kendisine teveccüh eden teftiş ve nezâreti îfâ edemeyeceği âşikârdır.[236]

Bu mahzuru gidermek için olmalı, Meclis-i Kebir-i Maârif'in 1323 (1907) tarihli bir kararında kütüphanelerin idaresinin tamamen Maârif Nezâreti'ne bırakılması kararlaştırılmış ve bu maksatla nezâret içinde bir birim kurulacağı belirtilmiştir.[237] Teşkil edilen "Kütüphaneler Hey'et-i Teftişiyyesi"nin çalışma esaslarını düzenleyen bir de talimat hazırlanmıştır.[238] Yapılan uygulamalardan Maârif Nezâreti'nin hâfız-ı kütüblerin maaşlarına, sayılarının azaltılıp çoğaltılmasına varan ölçüde vakıf kütüphanelerinin idaresine müdahil olduğu ve bir süre bu görevi yürüttüğü anlaşılmaktadır. Maârif Nâzırı Emrullah Efendi, 1326 (1910) yılı bütçesinin Meclis-i Meb'usân'da görüşülmesi sırasında yaptığı konuşmada vakıf kütüphanelerinden kimin sorumlu olduğu hususunu şu şekilde ifade etmiştir:

> "Zâten kütüphanelerin idaresi tamamıyla bize aittir. Evkaf tahsisat verir"[239]

Ancak Maârif Nezâreti'nin çabaları da vakıf kütüphanelerinin tanzimi ve idaresinde iyi sonuç vermemiş olmalı ki 2 Rebiülevvel 1327/24 Mart 1909 tarihinde Evkaf nâzırlığına getirilen Hammâde-zâde Halil Hamdi Paşa, 3 Cemâzielevvel 1327/22 Haziran 1909 tarihinde yazdığı bir raporda bu husus hakkında şöyle bir mütalaada bulunmaktadır:

> Kütüphanelerin ahîren Ma'ârif Nezâreti'nin idaresine verildiği anlaşılmış ise de fikr-i âcizânemce bunlar ke-mâ-kân evkafa iâdeten devr ve teslim olunduğu takdirde hem vakıfın âmâline mutâva'at hem de mahv ve nâbûd olmamasına hizmet edilmiş olacaktır.[240]

Nitekim Temmuz 1328 (1912) tarihinde vakıf kütüphanelerinin idaresi Evkaf Nezâreti'ne bırakılmış ve bu görev nezâret bünyesindeki Müessesât-ı İlmiyye-i Vakfiyye Müdüriyyeti'nin uhdesine verilmiştir.[241] Beyâzıt'taki Kütüphane-i Umumî ile Yıldız Kütüphanesi'nin idaresi ise Maârif Nezâreti'nde

236 İsmail E. Erünsal, *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler II*, İstanbul 1990, s. 446.

237 Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 396-397.

238 BOA. MF. KTU. 5/57.

239 *Meclis-i Meb'usanın Yüzsekizinci İctimâ' Zabıtnâmesi, Takvim-i Vekayi'* sene 2, no. 544 (18 Mayıs 1326), s. 2137.

240 *Evkaf Nâzırı Hammâde-zâde Halil Hamdi Paşa tarafından evkaf hakkında sadarete takdim edilen lâyiha suretidir*, İstanbul, t.y. s. 37.

241 Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* I, s. 93. "Kütüphanelerin Islah ve Tanzimi ve Kütüb-i mevcûdenin kayd ve tahriri ile hüsn-i muhâfazası esbâbının te'mîni dahi Mü'essesât-i İlmiyye-i Vakfiyye idaresine muhavveldir". (*Düstur*, tertib-i sânî, c. 4, Dersaâdet 1331, s. 575, Evkâf Nezâreti İdare-i Merkeziyyesi Teşkîlât ve Vezâ'ifi Hakkında Nizâmnâme, madde. 18).

bırakılmıştır.[242] Çıkarılan bir kanunla da Evkaf bütçesine 200.000 kuruş eklenmiş ve "yigirmi sekiz senesinden itibaren cihet-i evkafa devrolunan kütüphanelerin hâfız-ı kütübleri muhassesatının mesârif-i muhtelifesi ve teftiş-i idaresi mesârifi olmak üzere iki yüz bin ğuruşun üç yüz yigirmi sekiz senesi bütçesine ilaveten sarfına evkaf nâzırı me'zundur" denilmiştir.[243]

Bu nezâret bünyesinde kurulan Müessesât-ı İlmiyye-i Vakfiye Müdüriyyeti kütüphanelerin ıslahı için bazı çalışmalar yapmışsa da pek başarılı olamamıştır.[244] Uzun yıllar Maârif Nezâreti'ne bırakılan kütüphanelerin idaresi Evkaf Nezâreti'ne geçtiğinde, Nezâretin hâfız-ı kütüblük tayininde bile nasıl bir yol izleyeceğini bilemediğinden bu konuyu Maârif Nezâreti'ne sormak lüzumunu hissettiğini görmekteyiz. Bu konudaki bir soruya Maârif Nezâreti'nin cevabı şöyledir:

> Vakıf kütüphaneler idaresinin Nezâret-i âcizîye â'id bulunduğu zamanlar taşra kütüphanelerinde inhilâl eden hâfız-ı kütüblüklere Maârif Müdürleri tarafından Arabî, Farisî, Türkçe ve a'mâl-i erba'a-i hisabiyyeden müsabaka imtihanı açılarak isbât-ı rüçhân edenlerin tayini...[245]

Maârif Nezâreti'nden hangi kütüphanelere ne kadar yakacak gönderildiği,[246] kitapların fotoğraflarını almak isteyenlere ne gibi bir işlem uygulandığı[247] gibi sorular da sorulduğu görülmektedir.

Maalesef Cumhuriyet dönemine kadar yapılan bu teşebbüslerden, özellikle de I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş sırasında ortaya çıkan olumsuz şartların da katkısıyla, kütüphanelerin durumlarını iyileştirecek bir sonuç alınamamış olmalı ki Hamit Zübeyir'in belirttiğine göre Cumhuriyetin ilk yıllarında "kütüphanelerin idaresini deruhde eden Hars Dâiresi kendini iki mühim vazife karşısında bulmuştur" ve bunlardan birincisi "evkaftan devrolunan ve hâl-i hâzırı ile intizamsız kitap anbarından farkı olmayan kütüphaneleri zabt u rabta alarak eski medeniyetimizin damgalarını taşıyan eserleri harabîden kurtardıktan sonra, bilhassa ilim erbabı için istifâde olunacak bir hale koymak"dı.[248]

Çeşitli raporlardan, seyyahların müşahedelerinden, gazete makale ve haberlerinden anlaşıldığına göre Tanzimat'tan sonra, ıslahları yönünde yapılan çalışmalara rağmen, vakıf kütüphanelerinin durumları özellikle

242 BOA. MF. ALY. 93/92.

243 *Takvim-i Vekâyi'*, no. 2556.

244 Erünsal, *Belgeler II*, s. 488-489.

245 Turgut Kut Arşivi, *Kütüphaneler Dosyası*.

246 BOA. MF. ALY. 32/84. 17 Zilkade 1330/15 Teşrinievvel 1328.

247 BOA. MF. ALY. 32/77, 87. 16 Zilkade 1330/15 Teşrinievvel 1328.

248 Hamid Zübeyir'in, Paul Guyaş'ın *Halk Kütüphanelerinin Suret-i Te'sisi ve Usul-i İdaresi* (İstanbul 1925, s. 3) adlı eserine yazdığı önsözden. (Erünsal, *Belgeler* II, s. 411).

de XX. asrın başlarında, giderek kötüleşmiştir. Vakıf kütüphanelerinin durumlarıyla ilgili olarak yapılan şikâyetler ve ıslahlarıyla ilgili olarak yapılan teklifler kütüphanelerin düzenli olarak açılmadığı, hâfız-ı kütüblerin aylıklarının kifâyetsiz olduğundan vazifelerini layıkıyla yapmadıkları, kütüphaneler şehir içinde dağınık bir durumda olduğundan istifadenin zorlaştığı, vakıf kütüphanelerinin toplu kataloğu bulunmadığı için kitaplardan kolaylıkla yararlanılmadığı ve vakıf kütüphanelerindeki kitapların uygun şartlarda muhafaza edilmediğinden durumlarının gün geçtikçe kötüye gittiği gibi konular etrafında yoğunlaşmaktaydı.

1278 (1861) yılında İstanbul'a gelip Arapça yazmalar üzerinde çalışmalar yapan Ahmed Faris Eş-Şidyak'ın vakıf kütüphaneleri hakkındaki en önemli şikâyeti, çalışma saatlerinin çok sınırlı olmasıydı. Bu yüzden herhangi bir eseri belirli bir süre okuyup kopye etme imkânı bulunmamaktaydı.[249] Şidyak'a göre İstanbul halkı bundan pek de rahatsız olmamaktaydı:

> Bazı kütüphaneler yılda birkaç ay kapalıdırlar. İstanbul halkı nadiren bu kütüphanelere gider. Bu yüzden kapalı olmaları onları pek ilgilendirmez. Onlar için önemli olan kahvelerin kapanış saatidir.[250]

25 Şaban 1287 (18 Kasım 1870) tarihli *Hadika*'da yayınlanan "Kütüphaneler Hakkında İhtar" başlıklı yazıda vakıf kütüphanelerinin en önemli problemlerinden olan açık kalma süreleri şöyle eleştirilmektedir:

> Çünki mezkûr kütüphaneler beher sene cevâmi'-i şerife derslerinin tatiliyle beraber cümlesi kapatılıp evkât-ı sâirede dahi cuma ve salı günleri açılmayıp diger eyyâmda ise saat altıdan sonra bir-iki saat mikdarı gâh açılup ve gâh yine açılmadıklarından ve bu vechile vakt ve eyyâm-ı küşâdları pek az olduğu gibi her sınıf halkın me'muriyet ve hizmet ve san'atıyla meşgul bulunduğu zamanlar olduğundan ânifen zikr olunduğu vechile kütüphaneler yalnız talebe efendilere mahsus ve münhasır kalmaktadır.[251]

Basiretçi Ali Efendi de konuyla ilgili bir yazısında bu hususa şöyle temas etmektedir:

> [Kütüphanelerimizin] zaman-ı küşâdları mahdut olup güyâ fevâ'idi bu millet efrâdından yalnız bir sınıfa mahsus ve münhasır gibi talebe-i ulûmun eyyâm-ı tahsilinde bazısı öğleye yakın, kimisi ondan sonra birer ikişer saat açılıp kapanıyor.. Şühûr-ı selâse girdiği gibi kütüphaneler dahi kapanıp îdeyn beyninde cüz'î bir müddet açılarak yine kapanıp ta Muharreme kadar kapalı duruyor.[252]

249 Geoffrey Roper, "Ahmad Fâris al-Shidyaq and the Libraries of Europe and the Ottoman Empire" *Libraries & Culture*, c. 33, no. 3 (Summer 1998), s. 242.
250 A.g.m. dipnot 65.
251 *Hadika*, no. 40, sh. 320
252 *Basiret*, no. 1446, 5 Muharrem 1292/31 Kânunisani 1290, s. 1-2.

Vakıf kütüphanelerinin idaresini düzenlemek için Ramazan 1298 (Ağustos 1881)'de çıkarılan talimatnâmenin ilk maddesi bu konuya bir çözüm getirmeyi hedeflemektedir:

> Birinci Madde: Kütüphaneler dâimâ öğleden bir saat evvel açılup öğleden üç saat sonra kapanacak ve şu dört saat zarfında hâfız-ı kütübler kütüphanelerinde bulunacaklardır.[253]

Daha sonraki yıllarda bu konuda yapılan şikâyetlerden "talimâtnâme"nin talimatlarına pek uyulmadığı anlaşılmaktadır. 1892 yılında İstanbul kütüphanelerinde incelemelerde bulunan Hindli âlim Şibli Numanî bu konudaki müşahedesini şöyle belirtmektedir:

> Bu kütüphaneler konusunu anlatırken, bu kadar eşine rastlanmayan ve hiçbir yerde bulunmayan kitapların burada bir kenarda böyle öksüz, kimsesiz gibi bırakılmasına tarif edilmez üzüntü duyduğumu söylemek zorundayım... Bu kütüphaneler günde sadece iki-üç saat için açıktır. İş böyleyken her sene iki-üç ay süren tatiller olmaktadır.[254]

4 Teşrinisani 1320 (17 Kasım 1904) tarihli bir raporda da "Ma'ruf olan kütüphanelerden başka cevâmi'-i şerîfe ve türbeler derununda da birçok kütüphaneler vardır ki kısm-ı küllisinin küşâd olduğu ma'lûm değildir" şeklinde mizahi bir uslubla bu konuya değinilmektedir.[255] 1908 yılında İstanbul'da bulunan H. G. Dwight, Feyzullah Efendi Kütüphanesi'nden bahsederken benzer bir uslubla bu kütüphanenin hâfız-ı kütübünün vaktini Fâtih Câmii avlusundaki kitapçı dükkanında geçirdiğini söyler[256]

Ahmed Zeki Paşa da İstanbul kütüphaneleri hakkında yazdığı Teşrinisani 1909 tarihli raporunda bu konuya değinmekte ve yazdıklarından bu tarihte de vakıf kütüphanelerinin okuyucuya açık tutulmasında bir gelişme olmadığı anlaşılmaktadır:

> ... daha mühim bir cihet vardır ki, o da hâfız-ı kütüb himmet edip de kütüphaneyi açmağa ikdam ettiği surette öğleden sonra açıp ikindiden evvel kapamasıdır. Kütüphaneyi küşâd ettiği günler ise nadirdir. Kütüphanenin hâfız-ı kütübün keyfine tâbi' olarak bu suretle arada sırada bir açılıp müddet-i kalile küşâde bulunması erbâb-ı mürâcaata hiçbir istifâde te'min edemez.[257]

253 Mahmud Cevad, *Maârif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraâtı*, İstanbul 1338, s. 207.
254 Şibli Numani, *Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi*, çev. Yusuf Karaca, İstanbul 2002, s. 95.
255 Erünsal, *Belgeler II*, s. 447.
256 "I also saw a finely bound catalogue to which nothing has been added for two hundred years. For that matter the library does not look as if anyone had consulted it for two hundred years, though the librarian is supposed to be there every day except Tuesday and Friday. He accordingly spends most of his time in his book-shop in the mosque yard of the Conqueror": *Constantinople Old and New*, London 1915, s. 70-71.
257 Erünsal, *Belgeler I*, s. 330-331.

Meclis-i Meb'usân'da Maârif Nezâreti bütçesinin görüşüldüğü 25 Mayıs 1326 (17 Haziran 1910) tarihli 107. oturumda İpek mebusu İbrahim Efendi'nin de yine aynı konuya "İstanbul'da bu kütüphanelerde bu hâfız-ı kütüblerin aldıkları 50 kuruş, 60 kuruş, 100 kuruş. Haftada bir, ayda bir-iki, ayda bir gelir açar"[258] diyerek temas etmesi bu problemin çözülemeden devam ettiğini göstermektedir.

Osmanlı son dönemi ünlü yayıncılarından İbrahim Hilmi'nin bu konudaki müşâhedesi de dikkat çekicidir:

> Bir gün eslâfdan yâdigâr kitaphanelerimizden birine gitmiştim. Bu kitaphaneyi açık buluncaya kadar gidişim üçüncü idi. Ne ise kısmet oldu da hâfız-ı kütübü bulundu. Fakat öğlene yakındı. Hâfız-ı kütüb abdestini almak lüzumu var idi. Bunun için de bir zaman beklemek iktiza etti. Neden sonra kitap geldi. Dar ve küçük salonun üzerindeki minderlere çömelip tetebbuâta koyulduk. Kitabhane eski, kitaplar eski, usul-ı mütalaa da eski idi.[259]

Vakıf kütüphanelerinin çalışma düzenindeki bu bozukluk şiirlere bile yansımıştır. Seracettin adlı bir şâirin La Fontain tarzında yazdığı "Hâfız-ı Kütüb Fâre" adlı bir şiire bu durum,

> Bir misal işte: vakfa ait olan
> Bir kütüphanemizde hayli zaman
> Yoktu hâfız-ı kütüb veya vardı
> Belki bakkaldı, belki attârdı
> Bilemem ben...dururdu hep kapalı
> Derdi herkes bu böyle kalmamalı
> Yoktu takip eden fakat bu işi
> Fareler gördüler fenâ gidişi[260]

şeklinde aksetmişti.

Kütüphaneler müfettişliğince 1324-1327 (1908-1911) yılları arasında yapılan yazışmalar artık bu meselenin sık sık gündeme getirildiğini ve çözümü için de ciddi olarak çareler arandığını göstermektedir. 28 Kanun-ı Sânî 1324 (10 Şubat 1909) tarihinde "Der-sa'âdet ve bilâd-ı selâsede kâ'in bi'l-umûm kütüphanelere" bir ta'mîm yazılmış ve bu problemin çözümü için tedbirler alınmaya çalışılmıştır:

> ... ancak şu günlerde kütüphanelere mürâcaat iden erbâb-ı mutala'anın vuku' bulan şikâyâtına ve bi't-teftîş idarece sâbit olan ahvâle nazaran kütüphanelerin i'tiyâd-ı kadîmi vechile vakit ve zamanıyla açılmadığı gibi

258 *Takvim-i Vekayi'*, sene 2, no. 544 (18 Mayıs 1326), s. 2128. Bu konudaki belgeler için bkz: BOA. MF. KTU. 3/91; 4/44; 4/120; 7/71; 7/77; 7/85; 8/104.

259 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Maârifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz -Felaketlerimizin Esbâbı-* İstanbul 1329, s. 63.

260 "Hâfız-ı Kütüb Fâre", *Muallimler Mecmuası*, sene 2, sayı 22, İstanbul 1924, s. 742.

> bazısının dahi mesdûd oldukları anlaşılmış ve bu da şart-ı vâkıf hilâfına olarak îfâ-yı vazifedeki tekâsülden ileri geldigi cihetiyle gayr-ı câ'iz olup şikâyâtın tevâlisine sükût ile mukabele idâre-i hâzıra-i meşrûtiyetle kâbil-i te'lîf olamayacağı tabî'î bulunmuş olmağla ba'de'z-în ber-mûceb-i şart-ı vâkıf kütüphanelerin vakit ve zamânıyla küşâdıyla îfâ-yı vazife-i müvekkeleye i'tinâ ve dikkat olunması siyâkında işbu beyân-nâme tastîr kılındı.[261]

Bilumum kütüphanelere yazılan bu ta'mîmin kütüphanelerin düzenli açılmasını temin edemediğini ve kütüphaneler müfettişliğinin de vakıf kütüphanelerinin yetersiz maaş gibi bazı problemlerini yavaş yavaş tespit edip, ancak bu problemleri çözemediği için yapabildiğiyle iktifa yoluna gittiğini görüyoruz. Mesela kütüphaneler ser-müfettişliğinden Meclis-i Kebîr-i Maârif'e gönderilen bir yazıyla kütüphanelerin salı ve cuma olan tatil günlerinin, memurların kütüphanelerden istifade edebilmeleri için sadece salı gününe inhisar ettirilmesi ve üç aylarda kütüphanelerin açık bulundurulması için tedbirler alınması istenilmişse de bu yazıya, bunun yapılmasının her şeyden önce hâfız-ı kütüblerin maaşlarının artırılmasını gerektireceği ve bunun da mümkün olamayacağı belirtilerek olumsuz cevap verilmiştir.[262]

Kütüphaneler Müfettişliği'nden Meclis-i Maârif riyâsetine gönderilmek üzere hazırlanan 4 Eylül 1325 (17 Eylül 1909) tarihli yazıda bu durum açıkça görülmektedir:

> Maâşları esasen cüz'iyâtdan ibâret olan ve en ziyâde medrese-nişîn talebe-i ulûma mürâcaatgâh bulunan ba'zı kütüphaneler hâfız-ı kütüblerinin Ramazân-ı Şerîfe münâsebetiyle kütüphaneyi sed ve bend iderek erzâk-ı mukadderelerini celb ve cem' itmek üzere taşraya gitmekde olduklarına nazar-ı müsâmaha ile bakılır ise de, Ayasofya, Es'ad Efendi, Köprülü-zâde, Nur-ı Osmâniye, Lâleli, Ragıb Paşa, Âtıf Efendi, Âşir Efendi, Hamidiye, Yeni Câmii, Süleymaniye ve Aksaray en mühim ve umûma ziyâretgâh olan kütüphanelerimizden olduğu gibi hâfız-ı kütüblerinin maâşât-ı muhasseseleri de bi'n-nisbe hadd-i kifâyede olduğuna ve Ramazân-ı ğufrân-nişânda erbâb-ı mutala'a ve mürâcaatın tekessür idecegi mevâdd-ı mücerrebeden bulunduğuna mebnî sâlifü'z-zikr kütüphanelerin Ramazân-ı Şerîf'de dahi küşâd idilmesi hey'et-i 'âcizânemizce tensîb idilmiş olduğundan mezkûr kütüphaneler hâfız-ı kütüblerine ol vechile teblîğât îfâ idilmek üzere keyfiyet taht-ı karara alınması zımnında işbu müzekkire Meclis-i Kebîr-i Maârif Riyâset-i 'aliyyesine takdîm kılındı.[263]

261 BOA. MF. KTU. 2/49.

262 BOA. MF. KTU. Dosya 4, Evrak 119.

263 BOA. MF. KTU. 4/44.

Kütüphaneler müfettişliğinin yukarıdaki yazışmadan da açıkça görüleceği gibi birinci önceliği müstakil binalarda faaliyet gösteren, zengin vakıflara sahip büyük kütüphaneleri açık tutmaktır. Temmuz 1325 (Temmuz 1909) tarihli bir raporda İstanbul'da mevcut bu tür kütüphanelerden 16'sının açık olduğu bildirilmektedir.[264] Küçük koleksiyonlara sahip ve bazı mescid ve medreselerde kurulmuş kütüphanelerin düzenli olarak işler hâle getirilmesinin önünde mevcut engeller aşılamaz görüldüğünden, kütüphaneler müfettişliği böyle bir yola girmiş ve mescid ve medreselerde kurulmuş kütüphanelerin mevcut durumlarını tespitten ileri bir çalışmaya gidememiştir. 1325 (1909) yılında yapılan bir yazışmada görevi belirtilmeyen ancak diğer bazı yazışmalarından Kütüphaneler müfettişi olduğu anlaşılan Mahmud Bey'in raporuna göre[265] İstanbul'daki mevcut kütüphanelerden bu tarihte şu kütüphaneler kapalı bulunmaktadır:

1. Balat Câmi-i Şerîfi derûnunda Ferruh Kethüda Kütüphanesi.
2. Ayasofya Câmi-i Şerîfi dahilinde Cihân Bey Kütüphanesi.
3. Ayasofya Câmi-i Şerîfi dahilinde Şeyhülislâm Sa'deddin Efendi Kütüphanesi, Kebîr dolap.
4. Ayasofya Câmi-i Şerîfi dahilinde Şeyhülislâm Es'ad Efendi Kütüphanesi, Kebîr dolap.
5. Ayasofya Câmi-i Şerîfi dahilinde Fâtıma Hatun Kütüphanesi, Kebîr dolap.
6. Ayasofya'da Yeni Medrese derûnunda Sıbğatullah Efendi Kütüphanesi.
7. Saraçhanebaşı'nda Dülgerzâde Medresesi hâricinde Kethüda Sa'îd Efendi Kütüphanesi.[266]
8. Monlâ Gürânî'de medrese derûnunda ser-etibba Ömer ve Şeyhülislâm İsmail Âsım ve Zeyne'l-âbidîn Efendiler Kütüphanesi.
9. Şehzâdebaşı'nda Vezneciler'de Kuyucu Murad Paşa Kütüphanesi.
10. Şeyh Vefâ Türbesi'nde kendi nâmına olan kütüphane.
11. Üsküdar'da Aziz Mahmud Efendi Kütüphanesi.
12. Fâtih civarında Emîr Buhârî Tekyesi Kütüphanesi.

Bazılarının koleksiyonları günümüze ulaşmayan bu kütüphaneler için Kütüphaneler Müfettişliği'nin yaptığı tek şeyin Meclis-i Kebîr-i Maârif Riyâseti'nden Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti'ne bu kütüphanelerin kitaplarının sayımının yapılması ve dolap ve binalarının yenilenmesi için bir

264 BOA. MF. KTU. 4/120.

265 BOA. MF. KTU. 3/22.

266 Bu kütüphanenin vakfiyesinde kurucusunun rikâb-ı hümâyunda ruznâmçe-i evvel Çelebi Mehmed Efendi b. Yahya Ağa olduğu belirtilir. VGMA. 743, s. 499.

yazı yazılması istendiğinde bulunmak olduğu görülmektedir.[267] Mahmud Bey'in Maârif Nezâreti'ne yazdığı 22 Eylül 1325 (5 Ekim 1909) tarihli bir rapordan öğrendiğimize göre kütüphanelerin açık tutulması için yapılan bu teşebbüslerden de pek olumlu bir netice elde edilememiştir.[268] 1 Mayıs 1327 (14 Mayıs 1911) tarihinde hâfız-ı kütüblere gönderilen bir ta'mimle "velev bir kimse gelmese dahi" kütüphanelerin her gün 5-6 saat açık tutulması gerektiği bildirilmiştir.[269] 16 Mayıs 1327 (29 Mayıs 1911) tarihinde İstanbul valiliğinden de Maârif Nezâreti'ne bir yazı gönderilerek kütüphanelerin "açık bulundurulacakları evkâtın ahâlice ma'lum olmak üzere gazeteler ile i'lânının" istenildiği görülmektedir.[270]

Öyle anlaşılıyor ki sur içinde mevcut büyük kütüphanelerin açık tutulabilmesi için yapılan teşebbüslerden bir dereceye kadar olumlu sonuç alınabilmişse de[271] küçük koleksiyonlara sahip diğer vakıf kütüphanelerinin bu problemi, çeşitli sebeblerden dolayı köklü bir çözüm bulunamadığı için imparatorluğun yıkılışına kadar sürmüştür.[272]

Anadolu'daki kütüphanelerin de aynı problemi yaşadığı anlaşılmaktadır. Kayseri'de yayımlanan *Erciyes Gazetesi*'nin 10 Cemâzielâhir 1330/14 Mayıs 1328 (27 Mayıs 1912) tarihli nüshasında (no. 23) bu şehirde bulunan Raşid Efendi Kütüphanesi'nin, hâfız-ı kütüblerinin mevcut olmayışından dolayı bir müddetten beri kapalı olduğu bildirilmektedir.[273] İstanbul'da yayımlanan *Ceride-i Sûfiyye*'nin Rusya'dan bir okuyucusu dergi idarehanesine yazdığı bir mektupta Muhyiddin İbnü'l-Arabi'nin hatt-ı destiyle yazdığı *Fütûhât-ı Mekkiye*'sini görmek için gittiği Konya'da bu eseri göremediğinden, dönüşünde uğradığı Bursa'daki kütüphanenin de hâfız-ı kütübü yerinde olmadığı için bu kütüphanenin de kapalı olduğundan şikâyet etmektedir.[274]

267 BOA. MF. KTU. 3/22.

268 "Zâten kütüphaneler ancak günde bir-iki saat kadar açılabilüp kış vaktinde teshîn ve giceleri tenvîr edilemediginden garaz ve maksad-ı vâkıf ki millete ta'lîm ve neşr-i 'ulûmdan ibâretdür şimdiki halde ma'a't-te'essüf hâsıl olmadığına mebnî...". Bkz. BOA. MF. KTU. Dosyo 5, Evrak 15.

269 BOA. MF. KTU. 7/71.

270 BOA. MF. KTU. 7/85, Lef 1.

271 Kütüphaneler müfettişlerinden Âsım Efendi 2 Teşrinisani 1327 tarihli raporunda yaptığı teftişin sonucunu şöyle bildirmektedir: "Emr-i âlîleri mucebince Ayasofya, Es'ad Efendi, Beşir Ağa, Hamidiye, Yeni Câmi ve Âşir Efendi kütüphanelerine gittim. Cümlesi erbâb-ı mutala'aya küşâdedür...". Bkz. BOA. MF. KTU. 8/90.

272 BOA. MF. KTU. 8/104; 7/71.

273 Ali Aktan, *Kayseri'nin 1910'lu yıllarda Yayımlanan İlk Gazetesi Erciyes (Metin ve Değerlendirme)*, Kayseri 2009, s. 312.

274 Avdetimde Bursa'ya uğradım. Bilmem yine tesadüf mü? Oradaki kütüphanenin hâfız-ı kütübü de yerinde yoktu. Kütüphane kapalı idi. Fakat hayır... Hayır. Her şey-

Bazı belgelerden anlaşıldığına göre kütüphanelerin düzenli olarak açılamaması hâfız-ı kütüblerin yeterli ücret alamadıkları için görevlerini ihmal edip başka işlerle uğraşmalarından kaynaklanmaktadır. Kütüphane personelinin yeterli ücret alamaması vakıf sistemi içinde enflasyonla mücadele için gerekli yolların bulunmasındaki güçlükten kaynaklanmaktaydı. Sultanların vakıfları dışındaki diğer vakıflarda, vakıf kurucusunun personel için tayin ettiği ücreti değiştirmek pek mümkün olamamaktaydı. Zengin ailelerin kurdukları vakıflarda zaman zaman diğer aile fertlerinin yaptıkları ek vakıflarla personelin durumunu biraz iyileştirmek mümkün olabilmişse de gittikçe kötüleşen ekonomik şartlar bu tür tedbirleri de güçleştirmiştir. Bu konudaki diğer uygulama ise personele ek iş karşılığı ek ücret sağlamaktı.[275] Zamanla bu uygulama da kütüphane personelinin kendi işlerini ihmal etmesine hatta zamanla da bütün vakitlerini kütüphane dışında kurdukları işlere sarf etmelerine yol açmıştır. Evkaf Nezâreti'nin kuruluşundan sonra (1242/1826) Evkaf nâzırları vakıf personelinin maaşlarındaki düşüklüğü görüp birtakım tedbirler almak istemişlerse de devletin sürekli kötüye giden ekonomik şartları bunu engellemiştir.

İstanbul'daki vakıf kütüphaneleriyle ilgili önemli gözlemleri olan A. Faris Şidyak, vakıf kütüphanelerinin düzenli açılmamasını hâfız-ı kütüblerin 40 hatta 30 kuruş gibi çok düşük aylık ücret almalarına bağlamakta ve bu ücretin kütüphanelerin kuruluşundan beri artırılmadığını söylemekte ve bunun hâfız-ı kütübler için geçerli bir mazeret olduğunu şöyle belirtmektedir:

> Kütüphanecilerin görevlerini düzenli olarak yapmamaları için meşru bir mazeretleri vardır; aylıkları kırk kuruş civarındadır. Otuz kuruş alanlar bile vardır. Düşündüm ki onlara bu aylıklar tayin edildiği vakit bir okka etin fiyatı yarım kuruştu ve insanlar akçayla alış veriş yapıyorlardı. O zamanların otuz kuruşu bugünün üç yüz kuruşuydu. Bu yüzden hâfız-ı kütübleri mazur görmek gerekir. Bir ekmek alamayacak bir ücret için bütün zamanlarını kütüphanede geçirmelerini beklemek haksızlık olacaktır.[276]

de olduğu gibi bu hususda da kesl ü rehâvet bir âmil oluyor. Kütüphanede memurları vazife-i mukaddeseleri başında bulunmuyor. Osmanlı vatanı bütün âlem-i İslâm'ın en kıymetdar kitaplarını en nâdide âsâr ve hâtıratını sinesinde saklayan bu muazzez memleket üç yüz milyon Müslüman arasında yetişen erbab-ı merak ve tetebbuun binlerce kilometrelik mesafelere bilâd-ı Osmaniyye'ye ihtiyâr-ı sefer eden kardaşlarını bu elim mahrumiyetlere giriftâr eden vazife-nâşinâslara Hükümet'in haddini bildirmesi zamanı artık hulûl etmiştir. Mustafa Kara, "100 Yıllık Bir Mektup ve Kütüphanelerimiz: Rusya Mektubu", *Bursa Araştırmaları*, no. 23, Bursa 2009, s. 45.

275 İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 1988, s. 145-148.

276 *Kenzü'r-Reğâ'ib fi Müntehebâti'l-Cevâ'ib*, cüz'ü'l-evvel, İstanbul 1288, s. 154.

Vakıf kütüphaneleriyle ilgili olarak kaleme alınan hemen hemen bütün yazılarda hâfız-ı kütüblerin ücretlerinin yetersiz olduğundan bahsedilir.[277] Ancak kütüphanelerin mali bakımdan bağlı oldukları Evkaf Nezâreti'nin bu yetersizliğe karşı bir tedbir getirecek mali gücü olmadığı anlaşılmaktadır. 24 Eylül 1300 (7 Ekim 1914) tarihinde Maârif Nezâreti'nden Sadaret'e vakıf kütüphanelerinin problemleriyle ilgili olarak yazılan bir yazıda bu durum "bi'd-defeât Evkâf-ı Hümâyun Nezâret-i Celîlesi'ne yazılmış ise de oraca olan muzayaka dahi husûl-i matlaba mâni' olagelmektedir" şeklinde ifade edilmiştir.[278] Ahmed Zeki Bey 1909 tarihinde kütüphanelerle ilgili raporunu takdim ettiğinde yine aynı konuya değinmiştir:

> Hafeze-i kütüb kendilerine mevdu' gencîne-i ma'ârifin ehemmiyetini takdir ederek ehl-i tedkik ve mutalaaya her türlü teshîlât ve mu'âvenet irâesine kadir olmaları zaruri ve mu'tâd iken, Der-saâdet'deki hafeze-i kütübün ahvâli tamamıyla bunun aksidir. Ma'a hâzâ bunların ma'zur görülmeleri iktiza eder. Çünkü ekserisinin maaşı 25 ile 120 kuruş arasında olup bu mikdar bir kütüphane, bir gencîne-i kıymetdâr muhâfızının değil, bir hizmetkârın tatmin-i ihtiyâcâtına bile gayr-ı kâfidir.[279]

Bu rapordan bir yıl kadar sonra Meclis-i Meb'usân'da bütçe görüşmeleri sırasında yine bu konunun Maârif nâzırı ve bazı meb'uslar tarafından dile getirildiği görülüyor. Siverek meb'usu Nurettin Bey'in konuşmasında belirttiği hususlar, devletin bu konunun önemini kavradığını, yeni kurulan Kütüphane-i Umumî'de gerekli düzenlemeleri yaptığı ancak vakıf kütüphaneleri konusunda köklü bir tedbir bulamadığını göstermektedir:

> Nurettin Bey (Siverek): Efendim, Kütüphane-i Umumî hâfız-ı kütüb-i evveline 1000, sânisine 800 ve hademeye 400 kuruş veriliyor. Bir hademeye 400 kuruş verilirken Üsküdar'da müstakil bir kütüphanenin hâfız-ı

277 Başbakanlık Arşivi'nde bulunan 4 Teşrinisani 1320 (17 Kasım 1904) tarihli yazıda bu konuya şöyle temas edilmektedir:

> Bu kütüphanelerden bazılarının vazifeli hâfız-ı kütübü olup diğerlerinin hâfız-ı kütübü yoktur. Faraza Çarşamba'daki Yeni Medrese derunundaki kütüphanenin hâfız-ı kütübü vazifesi yirmi paradan ibarettir. Medresenin bevvâbı bazen hâfız-ı kütüblük vazifesini icrâ ediyor. Esef olunur ki aynı hal bazen selâtin-i izâm hazerâtı cevâmi'-i şerîfesi derunundaki kütüphanelerde de görülmektedir. Mesela Şehzâde Câmi-i Şerifi derunundaki beş-altı yüz cildi hâvi kütüphanenin iki hâfız-ı kütübü olup birincisinin vazifesi altmış para, digerinin elli paradan ibaret imiş. Kütüphaneye müracaat eden yoktur. Sultan Ahmed Câmi-i Şerifi derununda birçok mesâhif-i şerîfe ve kütüb-i nefîseyi hâvî bir dolap mevcut olup hâfız-ı kütübün vazifesi altı şerîfe ve kütüb-i nefîseyi hâvî bir dolap mevcut olup hâfız-ı kütübün vazifesi altı kuruştan ibarettir. İşte böyle altmış para veya altı kuruş ile hiç kimsenin hâfız-ı kütüblük hizmetini ifa etmeyecegi bedîhiyyâttan olduğundan mezkûr kütüphaneler de dâimâ kapalı kalır. BOA. MF. KTU. 1/39.

278 BOA. YA. Res. 25/36.

279 Erünsal, *Belgeler I*, s. 332.

kütübüne 300 kuruş, Selim Ağa ve Rüstem Paşa kütüphaneleri hâfız-ı kütüblerine de 150'şer kuruş veriliyor. Şimdi hademeye 400 kuruş verilirken hâfız-ı kütübe ne içün 150 kuruş veriliyor? Ve bu 150 kuruşla nasıl hâfız-ı kütüb bulunur ? Üç hâfız-ı kütübe 300 kuruş zam teklif ediyorum.[280]

Vakıf sisteminde görevlerin ferağ ve kasr-ı yed usulüyle başkalarına devredilebilmeleri ve babadan oğula geçmesi de vakıf kütüphanelerinin çalışma düzenini bozmuştur. Bu şekilde hâfız-ı kütüblük niteliklerine sahip olmayan kimseler kütüphanelerde görev alabildiği gibi bazen de yaşı çok küçük çocuklara babasının ölümü dolayısıyla bu görev verilebilmekteydi. Ancak küçük yaşta bir çocuk bu görevi yerine getiremeyeceğinden genellikle kütüphane hizmetlerini belli bir ücret karşılığında tayin ettikleri vekiller vasıtasıyla yürütmekteydiler. Kendilerine babalarından hâfız-ı kütüblük görevi kalan ancak başka görevleri veya işleri olan bazı kimseler de yine hâfız-ı kütüblük görevini yerine getirebilmek için vekiller tayin etmekteydiler. XVIII. asırdan itibaren bu uygulamanın kütüphaneler için zararlı sonuçlar doğurduğu fark edilmiş ve birçok kütüphane kurucusu vakfiyelerine görevin başkalarına devredilmesini yasaklayan maddeler koymuşlarsa da vakıf teşkilatı içinde köklü bir geleneğe sahip olan babadan oğula görev devrini tamamen yasaklayamamışlar, ancak bazı şartlara bağlamışlardır.

Tanzimat'tan sonra Maârif Nezâreti'nin hâfız-ı kütüblük görevine tayin işlemini kontrol altına almaya çalıştığı görülmektedir. Maârif Nezâreti'nden sadarete yazılan bir yazıda mevcut uygulamanın doğurduğu zararlar açık bir şekilde ortaya konulmaktadır:[281]

> Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki;
>
> Der-saâdet'de bulunan kütüphaneler hâfız-ı kütüblük cihetlerinin bazıları zî-rütbe ve me'mûrîn olanlarla esnâf ve hademe misillü nâ-ehiller uhdelerinde bulunduğundan dolayı sâhib-i cihetleri bi'z-zât îfâ-yı hizmet etmeyüp bir takim câhil ve bî-vukuf vekiller vasıtasıyla idare ettirmekte ve bu vekiller dahi sâhib-i cihetlerden şehrî cüz'î ücret alageldiklerinden nâşî kütüphaneleri vakt ve zamanıyla açmamakta ve kitapların hüsn-i muhafazasına bakmamakta olduklarından ashâb-ı hayrâtın vakfeyledikleri birtakım kütüb-i nefîse harab olmakta ve ara-sıra dahi zâyiât vuku bulmaktadır.

Yazının devamında bu hususun Meclis-i Maârif'te görüşüldüğü ve durumun düzeltilebilmesi için bazı teklifler oluşturulduğu belirtilmektedir: Her şeyden önce vekil yoluyla hâfız-ı kütüblük görevinin yasaklanması ve kendilerine görev intikal eden kişiler bu göreve liyakatli iseler

280 *Takvim-i Vekayi'*, sene 2, no 544 (18 Mayıs1326/31 Mayıs 1910), s. 2136.

281 BOA. Şura-yı Devlet 209/9.

göreve devam etmeleri, değillerse görevi bırakmaları. Bu görevi kasr-ı yed yoluyla yani bir ücret karşılığı elde edenler ise bu görevi ehliyeti ve liyakati Maârif'çe kabul edilen kişilere devretmeleri.[282] Aynı yazıda hâlen hâfız-ı kütüblük görevini ifa eden kimselerin ehliyetini tespit için ne yapılması gerektiği açıklandıktan sonra kütüphanelerin ıslahı maksadıyla yapılabilecek bazı düzenlemelere işaret edilmektedir:[283]

> Ve bi'z-zât îfâ-yı hizmet etmekde olanların dahi bi'l-muâyene kütüb-i mevcûdenin hangi lisan ve fenden olduğu ve kaç numaralı bulunduğu bilebilmek içün hiç olmazsa mukaddimât-ı Arabiyye ve Farisiyyeye vâkıf ve Türkçe okur yazar oldukları tebeyyün edenlerin ibkasıyla bu mertebede iktidarı hâiz olmayanların dahi bi't-tedric tashih ve taslihi ve kütüphanelerin hâfız-ı kütüb ve bevvâb ve ferrâş ve mustahfız namlarıyla ve nâm-ı âharla müteaddid me'mur ve hademesi olduğu halde bunlardan bir-ikisi îfâ-yı hizmet edip kusurları kütüphanelerin semtine bile uğramadıklarından ve zaten luzumları da olmadığından bu misillü luzumsuzların ve hisse-i münkasemlerin tevcîh-i cihât nizâmnâmesinde mastur olduğu üzre yekdigerine zam ve ilavesi zikr olunan kütüphanelerin ıslahına ... medâr olacağı...[284]

Sadaret'in 5 Zilhicce 1301 (26 Eylül 1884) tarihli yazısına Maârif Nezâreti tarafından 16 Zilhicce 1301 (7 Ekim 1884) tarihli cevapta yine bu konuya temas edilmekte ve hâfız-ı kütübler hakkında takdim edilen ve icrâya konulan nizâmnâmenin bu problemin çözümünde yararlı olduğu belirtilmektedir:

282 4 Kânunıevvel 1326 (19 Aralık 1910) tarihli Kütüphaneler Ser-müfettişliği'ne âit bir belgede Mesih Paşa Câmii'ndeki kütüphanenin hâfız-ı kütübü olan Mehmed Kâzım Efendi, bu görevi Şeyh Abbas Efendi'ye kasr-ı yed yoluyla devredeceğini belirtince "mûmâ-ileyh hakkında lâzım gelen tahkikat icrâ olunarak bu hizmete kifâyeti olduğu ve müstakimü'l-etvâr ve hüsn-i ahlak ashâbından olduğu mahallesi hey'et-i ihtiyariyyesi tarafından verilen ilmühaber mündericâtından anlaşılmış olmağla cihet-i mezkûrenin mumâ-ileyh Şeyh Abbas Efendi'ye tevcihi münâsib olacağı" kanaatine varılmıştır denilmektedir. BOA. MF. KTU. Dosya 6, no. 96.

283 BOA. Şura-yı Devlet 209/9. Başbakanlık Arşivi'nde hâfız-ı kütüblerin seçimi için yapılan imtihanlarla ilgili bazı belgeler bulunmaktadır. Bu belgelerden anlaşıldığına göre hâfız-ı kütüb adaylarına Arapça ve Farsça bazı beyitler verilmiş ve bunların doğru okunuşlarının tespitiyle tercümeleri istenmiştir. İmtihanda ayrıca basit toplama ve çıkarma işlemleri sorulmuştur. Bir örnek için bkz: BOA. MF. KTU. Dosya 5, no. 100. (Ek IV).

284 Bu tür bir uygulamanın Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi'nde şu şekilde yapıldığını görmekteyiz:

> Debbağ-zâde İbrahim Efendi der-Kılıç Ali
>
> Dört adet hâfız-ı kütüblük cihetinin vazife-i şehriyesi pek cüz'î olmasına nazaran ikiye hasr ile birine Hilmi Efendi ve ikincisine Yusuf Âgâh Efendi ba-i'timadnâme tayin olunduğuna dâir ilm ü haber virildi. Fî 5 Safer 1213. VGMA. 6, s. 656.

... hâfız-ı kütüblerin birtakımı ashâb-ı rütbeden ve birçoğu dahi nâ-ehil kesândan olmasıyla yerlerine münasebetli ve münasebetsiz birer vekil tayin edip kendüleri îfâ-yı hizmet itmemekte ve vekilleri ise devâm ve îfâ-yı vazifeye ihtimam idememekte oldukları misillü ... binâen aleyh hâfız-ı kütübler hakkında takdim olunan nizâmnâme mevki-i icrâya vaz' ile işin esası te'min olunmasıyla ...[285]

Bu yazılarda bahis mevzuu olan nizâmnâme, Başbakanlık Arşivi, ŞD. 568 no.'daki "Sibyân mektebleri muallim ve halifelikleriyle hâfız-ı kütüblük ve ferrâşlık ve bevvâblık cihetlerine dâ'ir nizâmnâme" başlığını taşıyan nizâmnâme olmalıdır. Hâfız-ı kütüblerin nitelikleri, seçimleri ve tayinleri gibi hususlar yanında gerekli özellikleri taşımayan hâfız-ı kütüblerin ve vekillerinin tasfiyesi konusunu da ele alan bu nizâmnâmenin ne derecede ciddiyetle uygulanabildiği konusunda bir bilgiye sahip değiliz. Ancak devletin son günlerine kadar bu konuda gündeme gelen tenkitler pek de başarılı olunamadığını göstermektedir.

Vakıf kütüphaneleriyle ilgili olarak üzerinde durulan önemli aksaklıklardan biri de câmi ve tekkelerde oluşturulan küçük koleksiyonların korunma ve kontrolünün güçlüğü ile çeşitli yerlere dağılmış olduklarından bu koleksiyonlardan istifadenin yeterince olamamasıdır. Bazı yazışmalardan küçük koleksiyonların muhafaza edildiği yerlerin fiziki şartlarının uygun olmamasından dolayı kitapların büyük zarar gördüklerini öğrenmekteyiz.[286] Vakıf kütüphaneleriyle ilgili olarak çeşitli tarihlerde hazırlanan raporlarda, sultanların ve devlet ricâlinin kurduğu büyük kütüphaneler hariç, diğer küçük koleksiyonların birleştirilerek bir yerde

285 BOA. YA. Res. 25/36.

286 Mesela Fetvâ Emini Nuri Efendi'nin raporunda 1318/1900 tarihlerinde vakıf kütüphanelerinin durumunu yansıtan önemli tespitler vardır:

> Kütüphanelerimiz pek şâyân-ı esef bir haldedir. Bazıları hareket-zede olduğu için ve bazı digerleri de kapuları temhîr olunarak sedd idilmiştir. Açık bulunanların bir kere içerülerine girildi mi tozdan topraktan döşemelerinin fersudeliginden oturacak bir yer bulmak müşküldür. Bir kitap getirdilip ele alındı mı te'essürler içinde kalınır. Zira cildinin fersudeliginden o köhnelige inzimam eden birkaç parmak tozdan kitabın rengi kalmadığı gibi hemen hemen dağılacak zannolunur. BOA. Yıldız Evrakı 14/2045/126/10.

Kütüphaneler müfettişlerinden Mehmed Tevfik, Mahmud Cevad ve Mehmed Reşid'in hazırladıkları raporda da bu konuya temas edilmiş, alınması gerekli tedbirler bildirilmiştir. Bkz: BOA. MF. KTU. Dosya 2, Evrak 95. Kütüphaneler müfettişlerinden Mahmud Bey'in kitapların böceklerin verdikleri zararlardan korunması yönünde ne gibi tedbirler alınması gerektiğini öğrenmek için British Museum'a yazdığı 22 Eylül 1325 (5 Ekim 1909) tarihli yazıya müzeden gelen cevapta bu konuda yapılması gereken dört hususa işaret edilmişse de o gün için bunlardan sadece ikisinin uygulanabileceği anlaşılmıştır. Bkz: BOA. MF. KTU. Dosya 5, Evrak 15. (Ek V).

toplanması ve böylece korunma ve kullanılmasının kolaylaştırılması yönünde görüş belirtilmiştir. A. Faris Şidyak'ın İstanbul'daki vakıf kütüphaneleriyle ilgili önemli bir tenkidi de bu kütüphanelerin şehrin muhtelif bölgelerine dağılmış olmasından dolayı araştırmacıların gereksiz yere zaman ve enerji harcamalarıydı. Bunun önüne geçmek için bütün koleksiyonların bir merkezde toplanması ve merkezi bir konuma sahip ve okuma salonu geniş olduğu için bu merkezin Nuruosmaniye olması yönünde bir teklifte bulunmuş ve ayrıca sabahtan akşama kadar kütüphanede bulunmak şartıyla burada görevlendirilecek dört hâfız-ı kütübe de 500 kuruş aylık verilmesi gerektiğini belirtmişti.[287] Münif Paşa da dönemin sadrazamına 1869-1871 seneleri arasında sunduğu lâyihâsında bu konunun üzerinde önemle durmuştu:

> ...mevcut kütüphaneler Dersaâdet'in mevâki'-i muhtelifesinde müteferrik olduğundan erbâb-ı mütala'a istedikleri kitapları bir yerde müctemi' bulamayarak bunların taharrî ve tedârükinde zahmet ve su'ubete düçar olmaktadırlar.[288]

4 Teşrîn-i Sânî 1320 (17 Kasım 1904) tarihli bir belge "ale'l-umum kütüphanelerin hâli teessüf olunacak râddededir. Bu hâle sür'at-i mümkine ile nihâyet verilmez ise elli-altmış bin kütüb-i nefîse ve nadirenin ziyâ'ı muhakkakdır" cümleleriyle başlamakta ve şu tavsiyeyle sona ermektedir:

> Hülâsa kütüphanelerin kâffesi ayrı ayrı salonlarda bulunmak ve vâkıflarının isimlerini taşımak üzere bir bina dahilinde toplanılarak ve bir müdir-i mes'ule tevdî olunması.... Büyük kütüphanelerin bir araya cem'i şimdilik kabil olamadığı takdirde hiç olmaz ise bazı cevâmi'-i şerîfe derûnunda, türbelerde, mahzenlerde, kat'iyyen açılmayan sandık ve dolaplarda çürümekte bulunan kitapların toplatdırılması lâ-büddür"[289]

Ahmed Zeki Paşa da raporunda aynı konuya temas eder ve hem okuyuculara kolaylık sağlaması hem de kitapların perişanlıktan kurtarılmaları için en iyi çözümün bütün koleksiyonların bir yerde toplanması olduğunu belirtir.[290]

Kütüphaneler müfettişlerinden Mahmud Bey'in bu probleme farklı bir çözüm getirmeye çalıştığını ve şöyle bir teklifte bulunduğunu görmekteyiz:

287 *Kenzü'r-Reğâ'ib fi Müntehebâti'l-Cevâ'ib*, cüz'ü'l-evvel, İstanbul 1288, s. 154.

288 Müjgan Cunbur, "Münif Paşa Lâyihası ve Değerlendirilmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. II, sayı 2-3, Ankara 1964, s. 226.

289 BOA. H. HMD. 1322 (9.1).

290 İsmail E. Erünsal, *Belgeler I*, s. 324 ve 329-330'dan naklen.

Şöyle ki Yeni Câmii, Sultan Ahmed ve Fâtih Câmi-i şerîflerinin iç havlularındaki direkli kubbe altlarının havluya nâzır olan açık tarafları demir parmaklık ve içeri tarafları da câmekânlar ile muhâfaza olunduktan sonra Dersa'âdet kütübhâneleri civârları itibârıyla bi't-tevhîd her vâkıfın eserleri isimleri üzerlerinde yazılı olarak ayrı ayrı muhkem dolablar içinde oralara naklolunur ve yalnız Aksaray taraflarının kütübhâneden mahrûm kalması içün gâyet dil-nişîn ve fennî bir sûretde inşa edilmiş olup biraz ta'mîre muhtâc olan Râgıb Paşa Kütübhânesi de bi't-ta'mîr o civâr içün merkez ittihâz ve Bâyezid'deki Kütübhâne-i Umûmî hâlî üzre ibkâ ile binâsı gâyet muhkem ve oldukça vâsi' bulunan Nûr-ı Osmâniye Kütübhânesi âsâr-ı müteberrike ve nefîseye tahsîs edilüp Eyüp'te Şehîd Mehmed Paşa Kütübhânesi'nde Tophâne'de Kılıç Ali Paşa Kütübhânesi'yle Üsküdar'da Atlama Taşı'nda Selim Ağa Kütübhânesi'nde o civârlar kütübhâneleri cem' ve tevhîd kılınur ise maksadın tamâmen hâsıl olacağı kaviyyen ümîd edilmekdedir ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 22 Eylül, sene 325 [5 Ekim 1909]."[291]

Maârif Nezâreti'nden Mahmud Bey'in bu teklifine "cevâmi'-i şerîfe havlularında kütübhâneler te'sîs ve inşası ise şâyân-ı te'emmül ve tedkîk mevâddan olup bu cihet ayrıca meclisce mevki'-i tezekküre konulacağı" şeklinde bir cevap verilmiştir.

Meclis-i Meb'usân'ın yüz yedinci oturumunda (Salı 25 Mayıs 1326, kable'z-zuhur/7 Haziran 1910) Maârif bütçesi görüşülürken söz alan mebuslardan bazılarının İstanbul'daki vakıf kütüphanelerin koleksiyonlarının birleştirilmesi lüzumundan bahsettikleri ve Maârif nâzırının da böyle bir faaliyet planlanmaktadır şeklinde cevap verdiğini görüyoruz:

> Maârif nâzırı: Efendim evvelce arz etmişdim ki Nezâret büyük bir kütüphane-i millî yapacak ve bunun için gelecek sene bütçesine birkaç senelik olmak üzere tahsisât-ı kâfiye koyacaktır. Şimdiden bunun projesini hazırlıyor. Bu cihet âtîye âittir. Hakikaten bize böyle bir kütüphane lazımdır. Bir kütüphanemiz Bâyezid'de vardır. Diger kütüphaneler vakıftır. Bu kütüphanelerin üzerinde hukuk-ı vakf vardır. Bunları bir müsâade-i şer'iyye dâiresinde mümkünü varsa toplamak cihetini tasavvur ediyoruz.[292]

Görüşmelerden anlaşıldığına göre vakıf kütüphanelerindeki koleksiyonların yerlerinin değiştirilmeleri konusunda Maârif nâzırının işaret ettiği müsaade-i şer'iyye konusunu bazı mebuslar da dile getirmiş[293] ve

291 BOA. MF. KTU. Dosya 5, Evrak 15.

292 *Takvim-i Vekayi'*, sene 2, no 544 (18 Mayıs 1326), s. 2126, sütun 3; s. 2127, sütun 1.

293 Mesela Kastamonu Mebusu Ahmed Mâhir Efendi şöyle görüş belirtmiştir: "Bu kütüphaneleri yapan bânîler mücerred talebe-i ulûm para verip kitap alamazsa mütalaa idebilsinler, okusunlar için vücuda getirmişlerdir. Şu hâlde vâkıf o kütüphaneyi nereye yapmış ise onun tebdîl ve tağyiri oradan kaldırılıp başka yere nakledilmesi kat'ıyyen

Meşihat'tan fetvâ alınması gerekli olduğu hususunda bir kanaat oluşmuştur.

Ancak daha önceki bir tarihte bu konuda Evkaf Nezâreti ile Meşihat arasında bir yazışma yapıldığını ve bundan istenilen sonucun alınamadığını bilmekteyiz. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa tarafından Evkaf Nâzırlığı'na getirilen Hammâde-zâde Halil Hamdi Paşa,[294] 29 Şevval 1327 (13 kasım 1909) tarihinde Şeyhülislâmlık makamına gönderdiği bir yazıda; Dersaâdet'de muhtelif mahallerde mevcut kütüphanelerin, gereği gibi korunabilmesi ve kitaplardan azami istifadenin sağlanabilmesi için bir yerde toplanarak bir kütüphane-i umumî tesisinin düşünüldüğünü belirtmekte ve bu konuda Meşihat'ın görüşü sormaktadır. Mısır'da bir süre Evkaf Nâzırlığı yapmış olan Hammâde-zâde Halil Hamdi Paşa, böyle bir uygulamanın daha önce Mısır'da gündeme geldiğinde Mısır ulemâsının bu tür bir uygulamayı tasvib ettiklerini ve bu teşebbüsten olumlu sonuçlar alındığını da yazısında belirtmektedir. Meşihat'ın 26 Rebiülevvel 1328 (7 Nisan 1910) tarihli cevabında, Fetvâhane'den vakıf kütüphanelerinin vakfedildikleri yerlerde korunmalarının vâkıfın şartı olduğundan bunların başka mahallere naklinin câiz olmayacağı şeklinde görüş bildirildiği ve bu yüzden bu kütüphanelerin bulundukları binalar tamir edilinceye kadar ancak geçici bir süre için başka bir mahalle taşınılabileceklerinin uygun görüldüğü belirtilmiştir. Meşihat'ın cevab yazısından anlaşıldığına göre bu konuda daha önce de Maârif Nezâreti'nin de bir müracaatı olduğunu ve yine aynı şekilde cevap verildiğini öğreniyoruz.[295] 1326 yılı (1910) bütçe görüşmeleri sırasında Emrullah Efendi bu konuya temas etmiş ve muhtemelen Meşihat'ın kütüphanelerin tamiri sırasında geçici olarak başka bir yere taşınabileceği şeklindeki görüşüne atıfta bulunarak "vakıf kütüphanelerinin ıslahı için Şeyhülislâm Hazretleri müsaâde-i şer'iyyesini buyurdular. Harâb olmuş, ötede beride kalmış kitapları mahsus kütüphanelere naklettik. Bu büyük bir eser-i terakkidir, zannederim. Çünkü bu kitaplar harâbiyetten, ziyandan kurtarılıyor, emin yerlerde bulunduruluyor,

câiz olamaz. ... Muhafazası kabil olmaz bir hale gelirse Bâb-ı Fetvâ'dan müsaade edilmedikçe tebdîl ve tağyiri mümkün değildir". *Takvim-i Vekayi'*, sene 2, no 544 (18 Mayıs 1326), s. 2127, sütun 1-2.

294 Hammâde-zâde Halil Hamdi Paşa'nın Evkaf Nezâreti'ndeki icrâatları için bkz: Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti'nde Bürokratik Reform", *Vakıflar Dergisi*, no. 31, Ankara 2008, s. 211-214.

295 Meşihat Arşivi, Bâb-ı Meşihat Tahrirat Kalemi 5 no.lu defter. Bu konuda geniş bilgi için bkz: İsmail E. Erünsal, "Evkaf Nâzırı Hammâde-zâde Halil Paşa'nın İstanbul'da Mevcut Vakıf Kütüphanelerinin Islahı ve Bir Mekânda Toplanması Konusundaki Çalışmaları", *Türk Kütüphaneciliğinden İzdüşümler: Nail Bayraktar'a Armağan I (Hatıra ve Bilimsel Makaleler)*, yay. haz. İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen, Nergis Ulu, İstanbul 2005, s. 90-98.

erbâb-ı mütâlaanın enzârına küşâde bulunuyor."[296] 27 Mayıs 1326 (9 Haziran 1910) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre ilk anda sadece "üçüncü derecede addolunan" kütüphanelerden Şehid Mehmed Paşa, Çorlulu Ali Paşa, Mahmud Paşa ve İzmirli Mustafa Efendi, Musalla Medresesi, Çarşamba'daki Es'ad Efendi, Sâliha Hatun, Amca-zâde Hüseyin Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa kütüphaneleri yeni mekânlarına nakledilmişlerdir.[297] Anadolu'daki bazı küçük koleksiyonların da İstanbul'a nakledilebilmeleri için çalışmalar yapılmıştır.[298]

Ancak, özellikle de küçük koleksiyonların süratle yok olmaya başlamaları kısa bir süre sonra aynı konuyu gündeme getirmiş ve bazı düzenlemeler yapılmıştır. Hammâde-zâde Halil Hamdi Paşa'dan bir yıl sonra evkaf nâzırlığına getirilen Mustafa Hayri Efendi zamanında[299] İstanbul'da dört-beş yüz bin cilt kitabı ihtiva edecek bir kütüphane binası yapılması kararlaştırılmışsa da, bunun gerçekleştirilmesi zaman alacağından hemen birkaç kütüphane binasının tamiri ve elektrik sistemiyle donatılması sağlanmış ve bu binalara bazı küçük koleksiyonlar nakledilmiştir. Ayrıca tamir edilmiş bu binalardan her birinin farklı konularda kitapları ihtiva eden ihtisas kütüphaneleri haline getirilmesi için bir planlama yapılmıştır. Bu planlamaya göre Rağıp Paşa Kütüphanesi "ulûm-ı edebiyye"ye, Nuruosmaniye Kütüphanesi "ulûm-ı tarihiyye"ye, Köprülü Mehmed Paşa Kütüphanesi "Fünûn-ı riyaziyye, tabiiyye ve sâire"ye, Hekimoğlu Ali Paşa, Murad Molla, Fâtih kütüphaneleri "Tefsir ve Hadis-i Şerif ve Fıkıh ve sâir ulûm-ı şer'iyye"ye tahsis olunmuştur.[300]

Bu planlamanın ne dereceye kadar gerçekleştirilebildiğini bilemiyoruz. Ancak *Türk Yurdu* dergisindeki bir haberden[301] İstanbul'daki 21 kütüphaneden toplanan Tarih ve Coğrafya'ya ait 4.000 kadar kitabın Nuruosmaniye Kütüphanesi'ne konulduğunu ve burada bir ihtisas kütüphanesi meydana getirilmeye çalışıldığını öğrenmekteyiz.

---

296 Özer Soysal, *Aynı eser* s. 88'den naklen. *Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi,* Devre 1, İctima Senesi 2, cilt 6 (Ankara, TBMM, 1986), s. 67-68, 87.

297 BOA. MF. KTU. 2/29; 6/20, 35 ve 51. Bu konuda yapılan yazışmalarda Maârif Nezâreti'nin Meşihat ile Evkaf Nezâreti arasında oluşan muvafakatın içeriğine vurgu yapılmaktadır: "Harab ve rutubetlü olup kütüb-i mevcûdenin te'min-i muhâfazası kabil olamayan kütüphanelerdeki kitapların yakın olan mahfuz ve ma'mur bulunan kütüphanelere muvakkaten nakli nezâret-i celîlece tekarrür itmiş ve Bâb-ı Vâlâ-yı Meşîhat-penâhî ile Evkâf-ı Hümâyun nezâretlerinden dahi karar-ı vâki' tasvîb ve tensîb edilmiş...". Bkz: BOA. MF. KTU. 6/31, Lef 2.

298 BOA. DH. MUİ. 113/57.

299 Evkâf Nezâreti'ndeki icrâatı için bkz: Erkan Tural, a.g.m. s. 216-220.

300 *Evkaf-ı Hümâyun Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli,* İstanbul 1335, s. 238-239.

301 *Türk Yurdu* IX/94, İstanbul 1331, s. 46-47. Neşri için bkz. Erünsal, *Belgeler* II, s. 504-505.

Câmi ve medreselerdeki küçük koleksiyonların korunabilmesi için bunların belirli yerlerde toplanması ve koruma altına alınması yönündeki faaliyetler savaş yıllarında da devam etmiştir. İstanbul Vilâyeti Evkaf Müdüriyeti'ne yazılan 3 Haziran 1333 (3 Haziran 1917) tarihli bir yazıda "Tophane'de kâ'in Kılıç Ali ve Fındıklı'da kâ'in kütüphanelerde mevcut kitapların cümlesi bundan bir sene mukaddem Sultan Selim'de tesis buyurulan Umûmî Kütüphane'ye nakledildiği" belirtilmektedir.[302] 1336 (1918) tarihli bir vakıf kaydından öğrendiğimize göre de Fâtih'teki Çelebi Abdullah Efendi Kütüphanesi koleksiyonu da aynı kütüphaneye nakledilmiştir.[303]

Maârif Nezâreti'ne bağlı olarak Ahmet Fethi Paşa'nın gayretleriyle kurulan Müze-i Hümâyun'da XIX. asrın sonlarında bir kitap koleksiyonu oluşmaya başlamış[304] ve Osman Hamdi Bey'in gayretleriyle Ahmed Cevad Paşa, Mehmed Şâkir Paşa, Sultan Mehmed Reşâd, Diyarbekirli Said Paşa, Recâizâde Ekrem, Zeki Megamiz ve Hikmet Turhan Dağlıoğlu'nun koleksiyonlarının da kazanılmasıyla bu kurumda zengin bir kütüphane ortaya çıkmıştır.[305] Cumhuriyet'in ilanından sonra da Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi adıyla varlığını sürdüren bu kütüphane, kapatılan birçok tekke ve türbe kütüphanesinin koleksiyonlarının korunmasında önemli bir görev üstlenmiştir.

Vakıf kütüphaneleriyle ilgili olarak yapılan tenkitlerden biri de bu kütüphanelerin kullanımını kolaylaştıracak katalogların olmamasıydı. Vakıf kütüphanelerindeki kataloglama çalışmaları kütüphanelerin kuruluş tarihi kadar eskidir. Zira kütüphane kurucuları vakfiyelerine koleksiyonu oluşturan kitapların adlarını içeren bir liste eklemekteydiler. Bu listeler bazen kitabın ve müellifinin ismini vermekte bazen de çeşitli ilim dalları altında sınıflandırılmış olarak eserin ismi ve müellifi yanında mevcut nüshanın fiziki özelliklerini de kaydetmekteydiler. Kütüphane sayımları sırasında da bu tür listeler hazırlanmaktaydı. Genellikle koleksiyonları korumak için hazırlanmış bu listeler Osmanlı vakıf kütüphanelerinin kataloglarını oluşturmaktaydılar. XVI. asırdan itibaren birçok kütüphane için bu şekilde hazırlanmış kataloglar mevcuttur. Koleksiyonları koruma gayesiyle hazırlanmış bu katalogların okuyucular tarafından kullanıldıklarına dâir herhangi bir belge veya bilgiye sahip değiliz. Okuyucunun kullanması gayesiyle

---

302 Turgut Kut, *Kütüphaneler Dosyası.*

303 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 2080, s. 151b-152a.

304 BOA. MF. ALY 102/28

305 Havva Koç, "Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* c. I, İstanbul 1993, s. 311-312; Hülya Dilek-Kayaoğlu, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi", *İstanbul Kütüphaneleri,* İstanbul 20010, s. 72-77.

XIX. asrın başlarında bazı kütüphaneler için "el defteri" diye adlandırılan özet katalogların hazırlandığını bilmekteyiz.

Tanzimat'tan sonra da kütüphanelerin kontrolü ve sayımı ile ilgili çalışmalar sonucunda bu tür kataloglar hazırlanmaya devam edilmiştir. Koleksiyonun sayım tarihindeki durumunu ve kayıpların tespitini hedefleyen bu kataloglar daha önceki dönemde hazırlanan sayım kataloglarından pek farklı bir özellik göstermezler. Ancak bu dönemde, XIX. asrın ortalarında başlayan önemli bir kataloglama faaliyetine şahit olmaktayız.[306] İstanbul'da mevcut vakıf kütüphanelerindeki koleksiyonların kullanılmasını kolaylaştırılmak için toplu bir kataloğun hazırlanması yönündeki bu faaliyetin ilk olarak Ali Fethi Bey'in teşebbüsü ile başladığını görmekteyiz. Ali Fethi Bey, 1850-1854 tarihleri arasında hazırladığı bu kataloğa *"el-Âsârü'l-Aliyye fî Hazâ'ini'l-Kütübi'l-Osmaniyye"* adını vermiştir. Ali Fethi Bey, bu eserinde İstanbul'da mevcut 46 vakıf kütüphanesindeki bütün eserleri 14 konu başlığı altında sınıflandırarak vermeye çalışmıştır.[307]

Ali Fethi Bey'in toplu katalog teşebbüsünden muhtemelen çeyrek asır sonra İstanbul kütüphanelerinin diğer bir toplu kataloğu hazırlanmıştır. Günümüze matbu şekilde tek nüsha olarak ulaşan, İstanbul'daki 24 vakıf kütüphanesinde mevcut kitapları ihtiva eden 552 sayfalık bu kataloğun Ali Fethi Bey'in hazırlamış olduğu katalogdan en önemli farkı kitapların bulundukları kütüphanelerdeki yer numaralarının belirtilmiş olmasıdır. II. Abdülhamid döneminde Maârif Nezâreti'ne Sadaret'ten yazılan bir yazıdan ve cevabından bu kataloğun yeterli bulunmadığını öğrenmekteyiz:

> Taleb buyurulan eski kütüphane defâtir-i matbu'asından bir kıt'ası takdim kılındı. Mütalaasından müstefâd olacağı üzre bu defter umum kütüphaneler için tutulmuş olduğu halde yalnız yirmi dört kütüphaneyi hâvî olup halbuki sâlnâmede mastur olan kütüphane ve dolaplar kırk altı adedine bâliğ olmasına ve şimdi yazılan defterlere tasrih kılındığı gibi kütübün eşkâl ve tavsîfâtı muharrer bulunmadığı mülâbesesiyle tebdîli pek kolay idügine nazaran mertebe-i kifâyede görülememiştir.[308]

306 Toplu kataloglama çalışmalarının geniş bir şekilde incelenmesi için bkz. R. Tûba Çavdar, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi 1995, s. 93-100. Ayrıca bkz: Necmeddin Sefercioğlu, "Osmanlı Döneminde Kütüphane Katalogları", *Osmanlı Devleti'nde Bilim Kültür ve Kütüphaneler*, yay. haz. Özlem Bayram ve diğerleri, Ankara 1999, s. 146-148.

307 Ali Fethi Bey hazırladığı kataloğun önsözünde ilim adlarından oluşan konu başlıklarını vermekte ve kataloğun nasıl kullanılacağını açıklamaktadır. Kataloğun önsözünün transkribe edilmiş şekli Özer Soysal'ın basılmamış doçentlik tezinde bulunmaktadır: *Cumhuriyet Öncesi Dönem Türk Kütüphaneciliği ,Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerine Bir Araştırma*, Ankara 1973, s. 114-118. Bu kataloğun Muallim Cevdet tarafından değerlendirilmesi için bkz: Osman Ergin, *Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul 1937, s. 443-444.

308 BOA. YA. Res. 25/36.

İstanbul'daki vakıf kütüphanelerinin tek tek kataloglarının hazırlanıp bastırılması için XIX. asrın ortalarında başlayan çeşitli faaliyetler olmakla birlikte bu işten bir sonuç alınması ancak çeyrek asır sonra mümkün olabilmiştir. İstanbul'daki mevcut 67 vakıf kütüphanesinin katalogları 1884'te başlanarak 12 yılda 40 cilt halinde basılmıştır. II. Abdülhamid devrinde bastırıldıklarından dolayı "Devr-i Hamidî Katalogları" diye adlandırılan bu kataloglar içerik bakımından daha önce hazırlanan bu kütüphanelere ait yazma kataloglarından pek farklı bir özellik arz etmezler. En önemli farklılıkları kitapların yer numaralarının belirtilmiş olmasıdır. Uzun süre, hatta Cumhuriyet döneminde bile vakıf kütüphanelerinde kart katalogları hazırlanana kadar bir başvuru eseri olarak kullanılagelen bu kataloglara Ahmed Zeki Paşa'nın İstanbul kütüphaneleriyle ilgili raporunda ciddi tenkitler getirdiğini ve bunların şâyân-ı itimad olmadığını belirttiğini görüyoruz.[309]

İstanbul kütüphanelerinin toplu kataloğunun hazırlanmasıyla ilgili son teşebbüs sonuçlandırılabilseydi belki de bu konuda yapılmış en başarılı çalışma olacaktı. Evkaf Nezâreti Kütüphaneler müfettişi Muhtar Bey, Mısır kütüphaneleri fihristi tarzında İstanbul kütüphanelerine ait bir toplu katalog hazırlamak üzere Kütüphane-i Umumî memurlarından Ebû'l-Hayr Efendi'yi görevlendirmiş ve hazırlanan fişlerden bir formalık bir toplu katalog örneği bastırarak bunu 1 Mart 1333 (1 Mart 1917) tarihli bir raporla Evkaf Nezâreti'ne takdim etmiştir. Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye'nin kataloğu model alınarak kitap adına göre alfabetik olarak hazırlanmış bu örnekte eser ve müellifi hakkında bilgi verilmiş ve eserin çeşitli kütüphane kataloglarındaki numaraları ve bibliyografik künyesinin eğer varsa farklı şekillerde tespiti belirtilmiş ve tashihi yapılmıştır.[310] Eldeki örnekten

309 *Dersaâdet Umumî Kütüphanelerinin Tanzim ve tensikine dâir Sadrazam Hilmi Paşa Hazretlerine Takdim Olunan Takrir*, Dersaâdet, Matbaa-i Ahmed İhsan, 1325, s. 6-7.

310 Vakıf kütüphanelerinin ıslahına yönelik çalışmalarda Mısır'da bu konuda yapılan uygulamaların katkısına da vurgu yapmak gerekir. Kataloglamada olduğu gibi kütüphanelerin organizasyonunda da Mısır tecrübesinden yararlanılmaya çalışılmıştır. 3 Safer 1332 (19 Nisan 1904) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre de Mısır'da kütüphanecilik alanında yürütülen çalışmalardan faydalanma isteği Mısır Fevkalade Komiserliği'ne gönderilen bir yazıda açıkça ifade edilmiştir.

> Mısır Fevkalâde Komiserliğine,
> Devletlü Efendim Hazretleri,
> Vakıf kütüphanelerin tanzîm ve ıslâhı muvaffakiyetini teshîl ve te'mîne medâr olmak üzere Mısru'l-Kahire ve mahall-i sâ'irede mevcûd bulunan kütüphanelerin muhtevî bulunduğu kütüb ve âsârın envâ'ı ve bugün mikdarıyla sûret-i tasnîf ve tanzîm ve idâreleri hakkında istihsal olunacak ma'lûmât-i kâfiyenin iş'âr ve elde edilecek fihrist ve vesâ'ik ve kataloğ ve sâ'irenin sür'at-i mümkine ile doğrudan doğruya nezâret-i senâverîye tisyâr buyurulması himem-i mahsûsa-i devletlerinden ricâ olunur. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir. 3 Safer 1332 ve 19 Kânunıevvel 1329. Evkaf nâzırı nâmına müsteşâr. BOA. A. MTZ (05), 32-C/366.

oldukça kullanışlı bir katalog olacağı anlaşılan bu çalışma[311] kütüphane konusuna özel bir ilgi duyan şeyhülislâm ve Evkaf Nâzırı Hayri Efendi'nin nezâretten ayrılması ve I. Dünya Savaşı yüzünden akim kalmıştır.

Tanzimat döneminde vakıf kütüphanelerinin fiziki şartlarının iyileştirilmesi,[312] düzenli kataloglarının hazırlanması, toplu katalog düzenlenmesi ve hâfız-ı kütüblerin ücretlerinin iyileştirilmesi için bazı çalışmalar yapılmıştır. Öyle anlaşılıyor ki yapılan bütün teşebbüslere rağmen vakıf kütüphanelerinin yeniden organizasyonunda ve düzenli bir şekilde faaliyet göstermeleri konusunda pek başarılı olunamamıştır. Bu konuyla ilgili belgeler incelendiğinde Balkan ve Cihan harbinin imparatorlukta ortaya çıkardığı kötü koşullara, meydana gelen yokluk ve imkânsızlıklara rağmen ülkenin münevverlerinin vakıf kütüphanelerinin ıslahını temin için fikir ürettikleri ve dönemin bürokratlarının da kütüphanelerin iyi hizmet verebilmesi için fedakârane bir şekilde çabaladıkları görülmektedir.[313] Asırlar boyunca sosyal ve kültürel hizmetlerin yürütülmesinde önemli bir payı olan vakıf müessesesinin çeşitli sebeblerden ötürü zayıflaması, bu sisteme bağlı kurumları da etkilemiş ve kütüphaneler de bundan nasibini almıştır. Sultanların ve devlet adamlarının kurdukları zengin vakıflara sahip kütüphaneler bir dereceye kadar faaliyetlerini sürdürebilmişlerse de daha ziyade câmi, mescid ve tekkelerde kurulan ve yeterli gelire sahip olmayan kütüphaneler, görevlilerine vakıftan ayrılan maaşların bir hiç mertebesine inmesiyle yeterli hizmeti verecek personelden yoksun hale gelmişlerdir. Vakıf müssesesenin dokunulmazlığı ve buna ilaveten imparatorluğun süratle gerileyen iktisadi vaziyeti de devletin, hiç değilse bu koleksiyonların muhafazası yönünde alacağı tedbirleri zorlaştırmıştır. Ancak yine de özellikle de 20. asrın başlarında kütüphanelerin mevcut

Bu konuda geniş bilgi için bkz: İsmail E. Erünsal, "The Egyptian Contribution to the Reforms in Ottoman Vakf Libraries (Foundation libraries) in the Late Tanzimat Period", *Proceedings of the International Conference on Egypt during the Ottoman Era, 26-30 November 2007 Cairo, Egypt*, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, İstanbul 2010, s. 231-239.

311 İsmail E. Erünsal, "A Brief Survey of the Development of Turkish Library Catalogues", *Libri*, c. 51/1 (2001), s. 3-5. Sadece bir forması basıldığı söylenen bu kataloğun bir sayfasının fotokopisi Osman Ergin'in *Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul 1937, s. 437 adlı eserinde mevcuttur.

312 25 Temmuz 1316 (7 Ağustos 1900) tarihli bir belgeden öğrendiğimize göre İstanbul kütüphanelerinin sayımı yapılırken "Dersaâdet'te bulunan kütüb-i mevkufenin cümlesine numro" konulmuştur. Bkz: BOA. MF. KTU. Dosya 1, Evrak 52.

313 Bu husustaki belgelerin bir kısmı şu makalede yayımlanmıştır: İsmail E. Erünsal, "Tanzimat Sonrası Türk Kütüphaneciliği İle İlgili Belgeler", *Osmanlı Araştırmaları* , c. 31 (2008), s. 229-339.

durumlarını tespit edebilmek için bazı çalışmalar yapılmıştır. Vilâyetlere gönderilen anketlerle her vilâyetteki mevcut kütüphane sayısı, bu kütüphanelerin kurucuları, koleksiyonları ve görevli personel hakkında bilgi edinilmeye çalışılmış (Ek VI) ve imparatorlukta mevcut bütün kütüphanelerin listeleri hazırlanmıştır. Bir örnekten anlaşıldığına göre de kütüphanelerdeki eserlerin elden geçirilerek yaprak sayılarının tespiti için çalışmalara başlanılmıştır.[314]

Vakıf kütüphanelerinin gerilemesinin sebeplerinden biri de koleksiyonlarının yapısıdır.[315] Müstakil kütüphaneler hariç, koleksiyonları daha çok medrese öğrencilerinin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak oluşturulmuş medrese kütüphanelerinin kullanımı, klasik medreselerin yerini yeni okulların almasıyla gittikçe azalmıştır.[316] Bir vakıf kuruluşu olmaları, bünyelerinde yenilik yapıp dönemin ihtiyaçlarına cevap verecek hâle gelmelerini engellemiştir.[317] Sadece mevcut koleksiyonu korumaya yönelik bu yapılanma neticesinde yeni eserlerin kütüphaneye kazandırılması mümkün olmayınca Cumhuriyet dönemine kadar vakıf kütüphaneleri sadece medrese öğrencilerinin ve klâsik İslâm ilimleri üzerine araştırma yapacak kimselerin ve sınırlı sayıda araştırmacının başvurduğu bir kurum haline gelmiş ve imparatorlukta medreselerin eski önemini koruyamaması da vakıf kütüphanelerinin önemini azaltmıştır. Bursa Maârif Müdürü'nün 1334 (1916) tarihli raporunda bu husus çok açık bir şekilde dile getirilmiştir:

314 "Fi 2 Mart Rumî bin üç yüz otuz senesi [15 Mart 1914] Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti Celîlesi Mü'essesât-i İlmiyye-i Vakfiye'den gelen emre imtisalen yaprak ta'dadının mahsus tertib ve tanzim olunan cedvel-i latîfidir". Nimet Bayraktar, "Hamidiye Kütüphanesi Yaprak Sayım Defteri", *Leman Şenalp'e Armağan: Milli Kütüphanemizin İlk Kütüphanecisi*, yay. haz. İrfan Dağdelen vd., İstanbul 2006, s. 91-93.

315 Münif Paşa, dönemin sadrazamı Âlî Paşa'ya sunduğu raporunda bu hususu şöyle dile getirmiştir:

...bunlar ulemâ-yı İslâmın e'azz-i yâdigârı olan pek çok nefâ'is-i celîletü'l-itibârı şâmil hazâ'in-i bî-misl ü bahâdur. İşte a'zam-ı âsâr-ı selef ve belki mâye-i fahr-ı halef ıtlakına şâyân olan işbu kütüphanelerde mevcut mü'ellefâtın hemen kâffesi ulûm-i diniyye ve fünûn-ı kadîmeye müteallik olup içlerinde fî zamânina milletlerin esas-i serveti fünûn-ı nâfi'aya dâ'ir kitâb pek nadir bulunduğundan asrımızın mizâc ve ihtiyâcına nazaran bunların kâfî olamayacağı nezd-i me'âlî-i vefd-i hakâyıkdânîlerinde dahi âşikârdır. M. Cunbur, a.g.m. s. 225-226.

316 Arap dünyasında ortaya çıkan benzer durum için bkz: Lawrence I. Conrad, "The Khalidi Library", *Ottoman Jerusalem the Living City: 1517-1917*, yay. haz. Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, London 2000, s. 209 .

317 Vakıf müessesesinin bu olumsuz yönü için bkz: Lawrence I Conrad, a.g.m. s. 209; Maya Shatzmiller, "Islamic Institutions and Property Rights: The Case of the Public Waqf", *JESHO* 44/1, Leiden 2001, s. 70; Bahaeddin Yediyıldız, *Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, Ankara 2003, s. 228-229.

> Memâlik-i Osmâniye'de vaktiyle vâkıfîn ve ashâb-ı hayr tarafından yapılmış olan kütübhâneler içinde pek kıymetdâr olanları var. Ve hatta ba'zıları hâvî oldukları antika işleme ve ciltli kitablar itibarıyla müze ıtlâkına da sezâ-vârdır. Ancak bunların yüzde doksanbeşi heman Arapça yazılmış olduğundan mezkûr kütüphanelerin hepsi Arapça ders ta'kîb eden medreseler tâlibîn ve muallimînine münhasır olduktan başka hikmet gibi ulûm-ı tabî'iyyeye mahsûs olmak üzere nadiren tesâdüf edilen kitablar muhteviyâtı bugünkü usûl-ı tecrübîye-i sahîha ile meydan-ı vüzûh ve sübûta çıkarılan nazariyâta münâfî olduğundan ulûm-ı şer'iyyeye mütedâir olan âsârdan gayrılarının büsbütün me'âsir-i atîka meyânına dâhil olmaları lâzım geleceği tabîi ve bu kabilden olan kütübün ulûm ve fünûnun hâl-i hâzırına nazaran hiçbir fâide te'mîn etmeyeceği bedîhîdir. Bir de bu devlet-i ebed müddetin lisân-ı resmîsi Türkçe olduğu halde medreselerdekilerden sarf-ı nazar câmî-i şeriflerde bulunup umûma mahsûs olan kütübhâneler muhteviyâtının hemen hepsinin Arapça lisânında mahfûz kalması mantık ile istifâde-i umûmîyeyi te'mîn maksâdıyla kabil-i te'lîf midir?[318]

Cumhuriyetin ilanı ve gerçekleştirilen inkılaplar ve özellikle harf devrimi de vakıf kütüphanelerini zengin ve değerli koleksiyonlarıyla, sadece İslâm dîni, tarihi ve kültürü üzerine araştırma yapan araştırmacıların başvuru kaynağı haline getirmiştir. Ali Canib [Yöntem]'in 1927 yılında, henüz harf inkılabı bile gerçekleştirilmeden "Asrî Kütüphaneler İhtiyacı" adlı makalesinde[319] yaptığı tespit, vakıf kütüphanelerin o günkü durumunu ve vardıkları noktayı açık bir biçimde yansıtmaktadır:

> Bugün vakıa bilhassa İstanbul'da muhtevaları itibarıyla pek zengin kütüphanelerimiz vardır. Fakat bunlar yalnız ilimle meşgul olanların işine yarar. Hiç biri halk için değildir. Oralara gerçi tâ Avrupa'dan mutâli'ler geliyor. Bu hal eski kütüphanelerimizin ehemmiyetini gösterir. Fakat unutulmamalıdır ki gelen adamlar ilmî, tarihî tedkikat ile meşgul olanlardır. Mesela Nuruosmaniye, Ayasofya, Köprülü, Rağıp Paşa... kütüphanelerine giriniz. Ya bomboş bulursunuz veya bir köşede iki-üç kişinin sâkin sâkin okumakla, not almakla meşgul olduklarını görürsünüz. Hatta Bâyezid ve Millet kütüphaneleri ki en popüler olanlarıdır, yine her zaman kalabalık olmuyor. Bu niçin? Bu şunun içindir ki eski kütüphaneler Tanzimat'tan evvelki hayatımıza, Şark medeniyeti dahilinde yaşadığımız devrelere âid eserlerle mâlâmâldır ve ancak o zamanları tetebbu' için pek zengindirler.

318 BOA. MF. KTU. Dosya 9, no. 27.

319 *Hayat*, c. II, no. 46, Ankara 1927, s. 2.

II. BÖLÜM

VAKIF KÜTÜPHANELERİNİN TEŞKİLATI

A. KÜTÜPHANE PERSONELİ

a. Giriş

Kütüphanelerde görevli personel, devirlere göre çeşitli yönlerden farklılıklar gösterdiğinden, bu konunun işlenişinde tarihî bir sıra takip etmek hem gereklidir hem de bu sahadaki gelişmeleri göstermesi bakımından faydalıdır. Mesela kuruluş devrinde kütüphanenin, külliyede veya içinde kurulduğu câmi ve medresede müstakil bir yapıya sahip olmadığından ayrı bir kadroya sahip olması da söz konusu olamamaktadır.[1] Bu müesseselerde belli bir yerde muhafaza edilen kitapların korunması için bazen bir hâfız-ı kütübün bile tayin edilmediği, bu görevin vakfın diğer vazifelileri tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Umur Bey'in Bergama'daki medresesinde (843/1440),[2] II. Murad'ın Edirne'deki dârülhadisinde (838/1435),[3] Saruca Paşa'nın Gelibolu'daki medresesinde (846/1442-1443)[4] bulunan kütüphanelere hâfız-ı kütüb tayin edilmemiştir. Umur Bey, Bursa'daki câmiindeki kitaplar için ise günlük bir akçe ücretle câmi müezzinini hâfız-ı kütüb olarak görevlendirmiştir.[5] Kuruluş devri kütüphanelerinde genellikle günlük bir akçe ile üç akçe arasında ücret alan bir hâfız-ı kütübden başka bir görevli yoktur. Kütüphanenin kontrolü, temizliği ve bakımı, aydınlatılması, mali işleri, vakfın diğer görevlileri tarafından yürütülmektedir.

İstanbul'un fethinden sonra kurulan kütüphanelerde de, kütüphanenin câmi, medrese veya külliyenin bir bölümünü teşkil etmesi ve idarî bakımdan bu müesseselere bağlı olması sürerse de, hâfız-ı kütüblerin

1 Bu kuruluşların vakıf muhâsebe defterlerinde hâfız-ı kütübler ya câmi kadrosunda veya medrese vazifelileri arasında gösterilir: MAD. 22, s. 5; MAD. 626, s. 72; Ruus 94, s. 674; MAD. 5455, s. 18.

2 VGMA. 591, s. 181.

3 TSA. D. 7081.

4 Gökbilgin, *Edirne*, s. 248-252.

5 VGMA. 591 s. 182.

sayısının artması ve kütüphanede kâtib-i kütübün de görevlendirilmesi gibi bazı farklılıklar görülür. Günlük ücretlerde ise birkaç istisnânın dışında önemli bir artma yoktur. Ancak XVI. asrın ikinci yarısında görülen büyük enflasyondan sonra ücretlerde önemli sayılabilecek bir artış ortaya çıkar. Kütüphane personeline kâtib-i kütüb yanında yenilerinin eklenmesi ise ancak XVII. asrın sonlarına doğru zengin vakıflara sahip büyük medrese kütüphanelerinin ve müstakil kütüphanelerin ortaya çıkmasıyla gerçekleşir. Köprülü Kütüphanesi'nde olduğu gibi, önceleri sadece kütüphane ile ilgili görevleri yapacak personelden oluşan bu kadro giderek genişler ve XVIII/XIX. asır kütüphanelerinde öğretimle vazifelendirilmiş görevlileri de içine alır. Bu bir bakıma kuruluş devri kütüphanelerindeki durumun, üç-dört asır sonra tersine dönmesi, yani kütüphanenin ayrıldığı müesseselerin fonksiyonlarından bazılarını yeniden üstlenmesidir. Değişen sadece ağırlık noktasıdır. Kuruluş devrinde ve bir dereceye kadar XVI. ve XVII. yüzyılda, câmi, medrese ve külliyelerde kütüphaneye yer verildiği ölçüde, XVII. asırdan sonra kurulan bazı kütüphanelerde de öğretime ve ibâdete yer verilmiştir.

Bu yüzden Köprülü Kütüphanesi'nin üç hâfız-ı kütüb, bir mücellid ve bir bevvâbdan meydana gelen kadrosuna III. Ahmed ve Ayasofya kütüphanelerinde dersiâm, muhaddis, şeyhülkurrâ eklenmiştir. Bunun yanında kütüphanede çalışan personel de büyük ölçüde genişlemiştir. Ayasofya Kütüphanesi kadrosunda öğretim görevlileri, altı hâfız-ı kütüb bir kâtib-i kütüp ve tatbiki-i kütübden başka *Buharî* okuyanların hangi sayfalara geldiklerini takip ve tespit için iki noktacı, kütüphanenin korunması ve temizliğiyle görevli iki mustahfız, iki bevvâb, üç ferrâş, bir mâniü'n-nukûş, kütüphanenin tamiriyle görevli iki meremmetci, bir kurşuncu ve kütüphaneyi güzel kokması için buhurlayacak bir buhurcu vardır.[6]

XVI-XVII. asırlarda kurulan ve müstakil bir yapıya sahip olmayan kütüphanelerin kadrolarında genellikle hâfız-ı kütüb, mücellid, bevvâb bulunmaktadır. Kütüphaneyle ilgili idâri işler ve temizlik, tamir gibi diğer hizmetler, kütüphanenin içinde bulunduğu kurumun görevlileri tarafından yapılmaktadır. Müstakil bir yapıya sahip kütüphanelerin ortaya çıkışından sonra da bu görevlilerden vakfı idare eden, vakfın gelirlerini tespit edip toplayan mütevelli, câbî ve vakıf kâtibinin, vakıf kurucularının genellikle birden fazla olan hayır eserlerinin hepsinin idaresinde görevlendirildiği görülür. Vakıf idarecileri arasında bulunan nâzır ise bazen kütüphane kadrosu içinde de yer alır. Bu yüzden kütüphane personeli incelenirken vakfın idari kadrosunda yer alan ve sadece mali işlerle uğraşan

6 VGMA. Defter 87, s. 28.

câbî ve kâtib gibi görevliler ele alınmamış, idari kadroda olmalarına rağmen kütüphanenin işleyişiyle yakından ilgili bulundukları için mütevelli ve nâzırın kütüphane ile ilgili faaliyetleri belirtilmeye çalışılmıştır.

1. *Kütüphane Personelinin Seçimi ve Tayini*

Vakıf kurucularının vakfiyelerinde, personelin seçimiyle ilgili genel hükümler koymak yerine, değişik görevleri yapacak her vazifeli için farklı şartlar aradıkları görülür. Bundan dolayı bu çalışmada her görevlide aranan şartlar, o görevliyle ilgili bölümde ele alınmıştır.

Tayin işlemleriyle ilgili bazı yazışmalardan anlaşıldığına göre, diğer vakıf kurumlarında olduğu gibi kütüphane personelinin tayininde de şöyle bir yol takip edilmektedir: Kütüphanede boşalan herhangi bir vazife için vakfın mütevellisi,[7] vakfiyedeki şartlara uygun bir aday seçmekte ve bunu vakfın nezâretinde bulunan şeyhülislâm , sadrazam, dârüssaade ağası veya şehir kadılarına arz etmektedir.[8] (Ek VII/1) Vakıf nâzırları bu arzı, uygun bulduklarını belirten bir kayıtla i'lâm etmekte, yani Divan'a göndermektedirler. Hacı Selim Ağa vakfiyesinde 1197 (1782) bu işlem açık bir şekilde anlatılır:

> mütevelli-yi vakfın intihab ve ihtiyâr idüp arzeyledügi ehl-i ilm ve sâhib-i fazl kimesneyi nâzır-ı vakf hazretleri işâret-i aliyyeleri ile tavsiye ve ihsan buyurula...[9]

7 Rodos'taki Kanunî Sultan Süleyman evkafına yapılacak tayinlerde ise kadı ve mütevellinin birlikte arz etmeleri istenmektedir:

> ve erbâb-ı vezâ'ifden birinin azli ve tebdili lâzım olup dergâh-ı mu'allâya arz eylemek ve yerini âhar müstahik olanlara tevcih eylemekte kadı ve mütevellî ma'an arz ideler. Söyle ki biri müstakil 'arz gönderürse dergâh-ı mu'allâda kabul olunmaya" (Milli Kütüphane A. 1434, s. 33b-34a)

Mutad olan uygulamaya göre mütevellinin arzı kadı tarafından vakfın nâzırına gönderildiğine göre böyle bir kayda niçin ihtiyaç duyulduğu sorusunun cevabı herhalde bu konuda ortaya çıkan suistimallerin önlenmesi için bir tedbir oluşturmak olmalıdır. Çünkü gerek kadıların gerekse de mütevellilerin birbirlerini bilgilendirmeden arzlar gönderdiklerine dâir birçok örnek mevcuttur.

8 Şehir kadısının muvafakati olmadan yapılan tayinlerin geçersiz sayılacağına dâir bir hüküm için bk. BOA. Mühimme Defteri 41, s. 343 (17 Zilhicce 987/4 Şubat 1580 tarihli hüküm). Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bir belgeden (İbnülemin-Evkaf 3331) nadir de olsa bazen mütevellinin teklifi olmadan da tayin yapıldığı anlaşılmaktadır; Fâtih Câmii'nde yedi akçe yevmiye ile hâfız-ı kütüb olan İsmail Efendi öldüğünde, câmi imamı Süleyman, bu vazifenin kendisine verilmesi için doğrudan Divan'a bir arzuhal yazmıştır. Divan-ı Hümâyun'da bu arzın kenarına "Arzuhal üzre mütevelli arzı olmadukça der-kenar olunmaya fermân-i âli sadır olmuştur. Emr ü fermân devletlü Sultanumundur. Fi 14 S. 1111" şeklinde bir kayıt düşülmesine rağmen sadrazamın emriyle gerekli muameleler tamamlandıktan sonra tayin yapılmıştır.

9 VGMA. 578, s. 122.

Daha sonra bu arz, önce vakıf mütevellisinin mührünün kontrolü gayesiyle üzerine "tatbik" yazılarak üzerindeki mühür incelenmesi için gerekli birime havale edilir ve eğer mühür muhasebedeki örneğine uyuyorsa arzın kenarına "mührü mutabıkdur" kaydı konulur (Ek VII/2) ve sonra da üzerinde gerekli işlemlerin yapılabilmesi için vakfın bağlı bulunduğu muhasebeye üzerine "kaydı virilsün", "kaydı mahzenden çıkarıla", "der-kenâr ola" veya "mahalli görüle" yazılarak gönderilir (Ek VII/3). Bu arada, muhasebede kayıtlı vakfiye çıkarılarak önce böyle bir görevin bulunup-bulunmadığı tespit edilip 'arz'ın sol üst köşesine bu konudaki kayıt ve tayin teklifinin usulüne uygunluğu yazılır ve tasdik edilir (Ek VII/4). Evkâf vazife defterinden de bu görevin kimin üzerinde olduğu belirtilir (Ek VII/5). Vakıf nâzırı, gereğinin yapılması için arzın üzerine "ber-muceb-i arz tevcîh olunmak mercûdur" şeklinde bir kayıt yazarak Dîvân'a gönderir (Ek VII/6). Dîvândan çıkan karar üzerine (Ek VII/7), tayine dâir ruus kaydı yazılır (Ek VIII-IX) ve görevlinin eline de bu vazifeye tayin edildiğini bildiren bir berat verilir.[10]

Tayin işlemlerinde Dîvân'daki kayıtların çıkarılması ve bu kayıtlara uyulması hususunda çok hassas davranıldığını görmekteyiz. Veliyüddin Efendi Kütüphanesi vakfındaki bir göreve tayin dolayısıyla[11] bu vakfın mütevellisi Mehmed Şerif Efendi'nin gönderdiği arzın (Ek. X/1) üzerindeki mütevelli mührünün kontrolü gayesiyle "tatbik" yazılarak mühür defteriyle karşılaştırılmak üzere havale edilmiş ve "tatbik" kaydının altına "mührü mutabıkdır" yazılmıştır (Ek X/2). Bu işlemden sonra "cihât kayıtları ve müşârun-ileyhin vakfiyesi şürutı derkenâr ola" yazısıyla (Ek X/3) arz evkaf muhasebesine veya evkaf müfettişine gönderilmiş ve bu dâirede yapılan işlemin neticesi: "Arz'ında muharrer kitâbet ve cibâyet cihetleri bulunamamışdır" şeklinde der-kenar edilmiştir (Ek X/4).

Bunun üzerine Veliyyüddin Efendi ve yakınlarına ait vakıfların II. Bâyezid vakfına mülhak olduğu ve kayıtlarının Haremeyn-i Şerifeyn Muhasebesi'nde bulunduğu ve istid'a olunan cihâtın tevcihi Evkaf müfettişinin i'lâmına muhtaç olduğu ifade edilmiş (Ek X/5) "kitâbet ve cibâyet cihetleri tekrar muhasebe-i merkûmeden görüle" yazısıyla konunun tekrar araştırılması istenmiştir. (Ek X/6) Gelen cevap üzerine (Ek X/7) "Evkaf müfettişi faziletlü efendi: işbu arz ve der-kenâra nazar ve muktezasını i'lâm eyleyesün" şeklindeki Sadrazam buyruldusu ile (Ek X/8) meselenin

10 Sarayda kurulu vakıf kütüphanelerinde, personel tayini, saray teşkilatının işleyişi dikkate alınarak biraz farklı bir şekilde düzenlenmiştir. Bkz. VGMA. Defter 87, s. 10.

11 BOA. Cevdet-Evkaf 6541.

çözüme kavuşturulması talep edilmiştir. Evkaf müfettişi tahkikatı neticesinde vakıfta böyle bir görevin mevcut olduğunu tespit ettiğini bir i'lâmla bildirmiş (Ek X/9) ve bunun üzerine şeyhülislâm, arzı, üzerine "mucebince tevcîh buyrulmak mercûdur" yazarak sadarete göndermiş (Ek X/10) ve sadrazamın "işaretleri mucebince tevcih olunmak buyruldu" yazısıyla (Ek X/11) tayin işlemi tamamlanmıştır.

XIX. asrın başlarında nezâret görevlerinin Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti'ne intikal ettirilmesinden sonra tayin teklifleri önceleri bu nezâret vasıtasıyla, asrın ortalarında vakıf kütüphanelerinin idaresi Maârif Nezâreti'ne bırakıldıktan sonra da bu nezârete bağlı Meclis-i Maârif-i Umumî'nin görüşleri doğrultusunda yapılmıştır.[12]

Personel tayininde bu kadar titiz davranılmasının sebebini, bu konuda yapılan bazı yazışmalar ve kayıtlar açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Sahte belge düzenlemek,[13] dolu olan bir görevi boş gösterip almaya çalışmak[14] ve herhangi bir vakıf kuruluşunda mevcut olmayan bir görevi varmış gibi gösterip hakiki veya sahte arzla tayin talebinde bulunmak[15] en çok rastlanan suistimal örnekleridir. Bir ruus kaydına göre Balıkesir'deki Eyne Bey Medresesi hâfız-ı kütübü öldü gösterilip vazifesi başkasına verilmiştir:

> Vakf-ı mezburdan almak üzere yevmî bir akçe ile hâfız-ı kütüb olan İbrahim Halife hâl-i hayatda iken fevt oldı diyü mahlulünden Ali Halife'ye tevcih ve merkûmun fevti gayr-ı vâki' olduğundan cihet-i mezbûre merkûmun ref'inden sâhib-i evvel olan mezkûr İbrahim Halife'ye tevcîh olunup yedine berât-ı şerîf i'tâ buyurulmak bâbında 'inâyet ricâsına nâzır-ı vakf bâbu's-sa'âde ağası izzetlü Ahmed Ağa arz itmekle mûcebince tevcîh olunmak. Fî 29 L 1154.[16]

12 BOA. A. DVN. S. RSK. 187, s. 39, 130, 257, 344; 188, s. 358, 365.

13 BOA. Ruus 35, s. 294, 353; BOA. Cevdet-Evkaf 10 344; BOA. Mühimme Defteri 6, s. 177 ve 458.

14 BOA. Ruus 30, s. 357; Ruus 35, s. 56; Ruus 37, s. 179; Mühimme Defteri 16, s. 181.

15 BOA. Mühimme Defteri 14, s.1080, 3 Safer 979 tarihli bir hüküm, bazen kadıların da yanlışlıkla veya kasden böyle işlemler yaptıklarını göstermektedir:
> Sultaniye Kadısına ve Mütevellisine hüküm ki:
> Haliya Sultaniye imaretinde taş-keşlik hizmeti ve iki akçe ile mektep halifeliği ve câmi-i şerifde iki akçe ile cüz-hânlık bir kimesneye tevcih idüp berat içün arzların göndermişsin. İmdi zikrolunan cihât vakfiyede ve defterde bulunmadığı ecilden buyurdum ki vusül buldukta vakfiyede ve defterde mukayyed ve meşrut olmayan cihâtı arz eylemeğe sebeb nedür, bu bâbda cevabunuz var ise yazup bildüresin. (BOA. Mühimme Defteri 10, s. 18).

16 BOA. Ruus 64, s. 295. Süleymaniye evkafı vazife defterindeki bir kayıttan buna benzer bir hadisenin Süleymaniye Câmii Kütüphanesi'nde de meydana geldiği, fakat farkına varılarak düzeltildiği anlaşılıyor (BOA. Müteferrik 89, s. 114a).

İstanbul'daki Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesi'nin ikinci hâfız-ı kütübü Musa, beratı olmadığından berat almak için müracaat etdiğinde "Musa namına hâfız-ı kütüb-i sânî ciheti kaydı bulunmadığı" görülmüştür.[17] Edirne'de Fazlullah Paşa Mescidi hâfız-ı kütübü öldüğünde, Edirne kadısı bu göreve Sun'ullah Efendi'nin tayinini istemiş, fakat bu arz Küçük Evkaf Muhasebesi'nde der-kenar olundukda, yani evkaf vazife defterindeki kaydı çıkarıldığında, aynı görevin daha önce Ali adlı başka bir kimseye verildiği ortaya çıkmıştır.[18] Ancak bütün bu tedbirlere rağmen yine de özellikle vakıf mütevellilerinin yanlış yönlendirmeleri sonucu haksız uygulamalar yapılabilmekteydi.[19]

Kütüphane görevlilerinin kendilerine verilen berâtları, bir ihtilâf çıktığında gösterebilmek ve bulundukları görevin kendilerine ait olduğunu isbat edebilmek için dikkatli bir şekilde muhâfaza ettikleri görülüyor. Berâtın kaybolması halinde, yenisinin verilmesi için vakıf mütevellisi tarafından verilen arz, tayin sırasında yapılan işlemleri görmekte[20] ve böylece yapılması muhtemel herhangi bir haksızlığın önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Berâtlar görev değişikliği dışında bir de yeni bir padişahın tahta geçmesi dolayısıyla yenilenebiliyordu.[21] Hacı Beşir Ağa'nın Hazine Defteri'nde her görevlinin ismi altında cülûs tarihleri ve yanında da berâtının tekrar kaydedildiği notu vardır.[22]

I. Abdülhamid'in tahta çıkışında bütün berâtların yenilendiğini de Rüstem Paşa Medresesi hâfız-ı kütübünün bu konudaki müracaatından öğreniyoruz:

> Bin yüz seksen yedi senesi zilka'desinin sekizinci günü taht-ı 'âlî-baht-ı 'Osmanî üzre cülûs-ı hümâyun-ı meymenet-makrûn vâkî' olup umumen tecdîd-i berevât olunmak fermân olunmağın... [23]

2. *Kütüphane Personelinin Azli*

Personelin tayininde olduğu gibi azlinde de teklif, vakıf mütevellisinden gelmektedir. Vakıf kurucuları hemen hemen dâima mütevellilik görevini kendileri veya ailelerinden biri vasıtasıyla yürüttüklerinden, personelin tayin ve azlinde teklif yetkisini ellerinde bulundurarak vakıflarını

17 TSA. E. 474/7.

18 BOA. Ruus 13.

19 BOA. Ruus 30, s. 357; Ruus 35, s. 35, s. 56 ve 294.

20 BOA. Cevdet-Maârif 402; BOA. MAD. 626, s. 189; Ruus 29, s. 430; Ruus 37, s. 150.

21 BOA. İbnülemin-Evkaf 3109, 3194. BOA. Mühimme 27, s. 50.

22 VGMA. 29, s. 57.

23 BOA. Cevdet-Maârif 6640.

kontrolleri altında tutmak istemişlerdir. Ancak vakıflarıyla bizzat meşgul olamayacak olan padişahların ve bazen de devlet adamlarının bu yetkiyi vakıflarını kontrolle görevli nâzırlara bıraktıkları görülüyor.[24]

Resmî yazışmalarda "ref" denilen görevden alma işlemi de, tayinde olduğu gibi mütevellinin arzı, vakıf nâzırının uygun görmesi ve Dîvân'dan çıkan hüküm ile gerçekleşmektedir.[25] Fakat mütevelliyle ilgili bir şikâyet vukuunda veya mütevellinin taraf tuttuğu hallerde, vakıfdan yararlanan kimseler, vakfın müfettişi veya nâzırı doğrudan Dîvân'a şikâyetleri iletip[26] herhangi bir görevlinin azlini isteyebilmektedirler:

> Evkâf-ı merhûm ve mağfurun-leh Ebû'l-Feth Sultan Mehmed Han der-İstanbul.
>
> Abdurrahman Efendi arzuhal sunup yevmî altı akçe vazife ile hâfız-ı kütüb olan Sâlih nâ-ehil ve târik-i hizmet ve kendü ahar diyâra gidüp vekîl olanlar dahi kütüb-i mevkufenün ba'zısın bey' ve bazısını zâyi' ve itlâf itmekle, ref'inden kendüye tevcîh olunup berât verilmek bâbında inâyet ricâ ve mezkûr Sâlih mütevelli-yi sâbıkın hizmetkârı olup nâ-ehil ve târik-i hizmet olduğunu Sahn müderrislerinden müderris Süleyman Efendi, Mustafa Efendi ve İbrahim Efendi ve sâ'ir müslimîn haber virüp merkûm Abdurrahman Efendi hizmet-i mezbûreye her vechile istihkâkı olup emîn ve müstakîm olduğu cemm-i gafîr ihbârlarıyla lede'ş-şer'-i şerîf zâhir olmışdur diyü müfettiş-i evkâf Ahmed Efendi i'lâm itmekle, i'lâmı mûcebince ref'inden tevcîh olunmak. Fî 10 Cemâziyelâhir 1122.[27]

Kütüphane kurucularının vakfiyelerinde personelin azlini gerektiren sebeplere dâir genel hükümler koymadıkları,[28] sadece hâfız-ı kütüblerin ne gibi kusurları görüldüğünde azledilebileceklerini belirttikleri görülüyor.

24 Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi 837/1, s. 16a-b; TSK, Y. 75, s. 19b-20a. Bedreddin Mahmud ise Kayseri'de kurduğu kütüphanenin 966 (1559) tarihli vakfiyesinde, azil yetkisini nâzıra vermiş ve şehrin valisi, kadısı ve diğer nüfûzlu kimselerinin bu konuda bir müdahelede bulunmamalarını istemişse de sonradan 978 (1570) tarihli ek vakfiyesiyle bu şartı değiştirerek azil işleminde mütevelliyi yetkili kılmıştır. VGMA. 582/1, s. 34, 38.

25 Bazı örnekler için bkz. BOA. Ruus 33, s. 40; Ruus 30, s. 357; Ruus 35, s. 56.

26 BOA. Mühimme Defteri 35, s. 340 (6 Ramazan 986 tarihli hüküm). Ali Paşa-yı Cedîd vakfının mürtezikalarının da Şaban 1074'te (Şubat 1664) doğrudan İstanbul kadılığına müracaat ederek vakfın mütevellisinin suistimalinden dolayı azlini istediklerini görmekteyiz: ŞS. İstanbul Kadılığı 13, s. 44b.

27 BOA. Ruus 9.

28 "Üç gün işe gelmeyen personelin işinden çıkarılacağını" belirten Bedreddin Mahmud Vakfiyesiyle (VGMA. 582/1, s. 34) vazifelilerden birinin "küçük bir suç işlediğinin ortaya çıkması halinde azledileceğini" bildiren Hâlet Efendi vakfiyesi (Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi 837/1, s. 16a-b), bu konudaki istisnalardandır. Bazı vakfiyelerde kasr-ı yed ve vekalet durumlarında bunu yapan personelin işinden çıkarılacağı bildiriliyorsa da, bu bir azil sebebi olmaktan çok, zararlı olduğuna inanılan bir tatbikatın önlenmesi için konulmuş bir tedbirdir.

Azl işlemlerinde, azledilen görevlinin berâtı alınarak veya iptal edilerek yeni tayin edilen görevliye berat verilmekte ve bu muâmele vakfın bağlı bulunduğu muhasebenin kalemine de kaydedilmektedir.

3. *Kütüphane Personelinin Ücretleri*

Kütüphane personelinin alacakları ücreti, vakıf kurucuları vakfiyelerinde belirtmekteydiler. Müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışına kadar kurulan câmi, medrese ve tekke kütüphanelerinde, kütüphane hizmetleri çoğunlukla vakfın diğer görevlileri tarafından yapıldığından, tayin edilen ücretler de oldukça azdır. Mesela Umur Bey'in Bursa'daki câmiinin imam ve hatibi günlük 4 akçe ücret alırken, hâfız-ı kütübün aldığı ücret bir akçedir.[29] II. Murad'ın Edirne'de yaptırdığı Saatli Medrese'nin müderrisi günlük 50, imamı 4, hâfız-ı kütübü ise 2 akçe ücret almaktadır.[30] Fâtih Külliyesi'nde de müderrisin 50, imamın 10, hâfız-ı kütübün de 5 akçe günlük ücreti vardır.[31] Eyüp Külliyesi imam ve hatibinin 5 akçe, hâfız-ı kütübünün ise bir akçe günlük ücret aldıkları görülüyor.[32]

XVII-XVIII. asır medrese kütüphanelerinde ise vakıf görevlileri arasındaki ücret farkının bir dereceye kadar hâfız-ı kütüb lehine bir gelişme gösterdiği müşâhede edilmektedir. Hekimoğlu Ali Paşa'nın Davud Paşa'daki medresesinde (1147/1734-1735) dersiâm olarak görevlendirilen Mehmed Efendi, kütüphane nâzırlığı ile birlikte günlük 30 akçe, kütüphanedeki hâfız-ı kütübler ise onar akçe ücret almaktadırlar.[33] Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Şehzâdebaşı'ndaki medresesi (1132/1720) dersiâmının günlük ücreti yüz akçe, şeyhülkurrasının 30 akçe, hâfız-ı kütüblerinin ise onbeşer akçedir.[34] Hacı Beşir Ağa'nın Eyüp'deki medresesinin (1148/1735) müderrisine günlük 25, muhaddisine 20, birinci hâfız-ı kütübüne ise 15 akçe ücret verilmektedir.[35]

Müstakil kütüphanelerin kuruluşundan sonra, kütüphane personeline ödenen ücretlerde önemli sayılabilecek bir artış olduğu görülmektedir.

29 BOA. MAD. 626, s. 72: MAD. 22, s. 5.

30 Ö. L. Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler* I/2 (1965), s. 322. Bu vakfa ait diğer bir muhasebe defterinde hâfız-ı kütüb Ali'nin 20 akçe günlükle hatiplik de yaptığı görülüyor. BOA. MAD. 5455, s.12, 18.

31 Ö. L. Barkan, "Fâtih Câmii ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İFM.* XXIII/1-2 (1962) s. 311-312. Bu tarihte Eyüp Câmii'nde hâfız-ı kütüb olan Fakih adlı kişi aynı zamanda imâretin kâtibi de olduğundan bu görevi karşılığında da 4 akçe günlük ücret almaktadır. A.g.m. s. 376.

32 A.g.m. s. 348, 375.

33 Millet Ktp. Feyzullah Ef. 2197.

34 VGMA. Defter 38, s. 90.

35 VGMA. 736, s. 4.

Devrin medrese kütüphanelerinde 15-20 akçe olan hâfız-ı kütüb ücretleri, bu kütüphanelerde 40-120 akçe arasında değişmektedir.[36] Fakat maaşlardaki bu büyük artışa rağmen II. Mahmud döneminde akçenin yüksek oranda değer yitirmesi,[37] aradan bir asır geçmeden kütüphane görevlilerini ücretlerine zam istemeye zorlamıştır.[38]

Kütüphane personelinin ücretleri mütevelliler tarafından ödenmekteydi. Eğer mütevelli vakfın bulunduğu şehirde oturmuyorsa, bu işle kaimmakâm-ı mütevelli görevlendirilirdi. Personelin ücretleri genellikle aylık olarak ödenmekteyse de Yusuf Ağa[39] ve Râşid Efendi[40] gibi merkezden uzak bölgelerde kurulan kütüphanelerde, personele ödemenin altı ayda bir yapıldığı görülmektedir. İstanbul dışındaki kütüphanelerden personele ödemenin yılda bir kere yapılanları da vardır.[41] Ücretlerin hesaplanmasında akçe üzerinden günlük olarak tayin edilen miktarın dikkate alınması XIX. asrın sonlarına doğru değiştirilmiş ve ücretler genellikle kuruş üzerinden aylık olarak belirtilmeye başlanılmıştır.

4. *Personel Ücretlerinin Artırılması*

Paranın satın alma gücünün ve fiyatların değişmesi personelin ücretlerinin artırılmasını gerektirdiğinde, vâkıfın vakfiyesine koyduğu şartların değişmezliği kaidesi dolayısıyla, vakıfların çoğunda bir maaş artırımına gidilmesini önlemiş ve alınan bazı yan tedbirlerle bu ihtiyaç giderilmeye

36 M. Cunbur, "Vakfiyelere Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi", *TKDB.* XI/1-2 (1962), s. 14.

37 II. Mahmud tahta çıktığında (1808) bir akçenin içinde 5,9 gram gümüş bulunmaktaydı. Bu miktar 1789 yılından beri değişmemişti. Fakat sonraki 30 yılda akçenin içerdiği gümüş miktarı kimi zaman hızlı, kimi zaman da yavaş, azaldı. Osmanlı para biriminin gümüş içeriği 1831-32 yılında 0,5 gram ile en düşük düzeyine indikten sonra 1832'de 0,94 grama, 1844'te de bir grama çıktı ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu düzeyde kaldı. Kısacası 1808-1844 yılları arasında akçe, gümüş içeriğinin %83'ünü kaybetti.

38 Atıf Efendi Kütüphanesi'nin hâfız-ı kütübleri 13 Receb 1251 (4 Kasım 1835) tarihinde yazdıkları bir arzla maaşlarına zam yapılmasını istemektedirler:
"... hâfız-ı kütüblerine tayin ettiği maaşlar kalil olup hâfız-ı kütübler zî-'ıyâl olmakla idârelerinde âcizler. Mütevellisine birkaç def'a ifâde ve vakfın müsâ'adesi yokdur diyü cevâb eyledi..."
Cevdet Türkay, "İstanbul Kütüphaneleri", *Belgelerle* Türk *Tarihi Dergisi* XII/69 (İstanbul 1973), s. 31'deki arzın fotokopisi. 1252 Muharrem'inde (Mayıs 1836) Âşir Efendi Kütüphanesi hâfız-ı kütüblerinin on iki kuruş olan aylıkları 34 kuruş zam yapılarak 46 kuruşa çıkarılmıştır. C. Türkay, a.g.m. s. 32.

39 M. Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 216. Merkezden uzak olan bu gibi kütüphanelerin personele ücret ödemesinde zaman zaman aksaklıklar olabiliyordu. Bu konuda bir yazışma için bkz: BOA. Ayniyat Defteri 118, s. 14.

40 VGMA. 579, s. 68.

41 ŞS. Rumeli Sadareti 491, s. 68b-69a; VGMA. 629, s. 103; VGMA. 630/2, s. 1063.

çalışılmıştır. Ancak padişahların kurdukları vakıflarda, bazı değişiklikler yapma yetkisi vakıf kurucularından sonra yerlerine geçen hükümdarlara bırakıldığından[42] bu tür vakıflarda gerekli görüldüğü zamanlarda personelin ücreti kolaylıkla artırılabilmiştir. Fâtih Câmii'ne ait muhasebe defterlerinde hâfız-ı kütübün ücretinin artırılışı kolaylıkla takip edilebilmektedir. II. Bâyezid devrinde kaleme alınan Fâtih vakfiyesinde, günlük altı akçe olarak gösterilen hâfız-ı kütüblük ücretinin, 28 Cemâzielâhir 1000 (11 Nisan 1592) tarihinde "İstanbul kadısı Mevlânâ Ali'nin arzıyla ve padişahın fermânıyla 8 akçeye çıkarıldığını görmekteyiz.[43] 21 Zilkade 1003 (28 Temmuz 1595) tarihinde yapılan bir kayıtta ise "reisülküttâb tezkiresiyle" bu ücretin 12 akçeye çıkarıldığı bildirilmektedir.[44]

Eyüp'teki Şah Sultan Câmii kayyumunun ücretine üç akçe zam yapıldığını IV. Murad'ın bu konudaki berâtından öğreniyoruz:

> ... vazifesine üç akçe ziyâde idüp otuz dört Muharreminün gurresinden yevmî beş akçe olmak üzere bu berât-ı hümâyunu virdüm ki ba'de'l-yevm mezbûr Ali b. Mustafa tayin olunan beş akçe vazifesin evkâf-ı mezbûr mahsulâtından mâh-be-mâh mütevellisinden alup mutasarrıf ola.[45]

I. Abdülhamid'in bir iradesiyle Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyun'a katılarak idare edilmeye başlanılan Süleymaniye evkâfına ait bir vazife defterinde 22 Safer 1192 (Mart 1778) tarihinde beşinci hâfız-ı kütübün yevmiyesine yapılan on akçe zammı belirten kayıttan sonra şu açıklama yer almaktadır:

> Vakf-ı mezbûrun mâl-ı mukayyedine zammolunan meblâğdan olmak üzere kâimmakâm-ı mütevelli Veliyüddin Ağa'nın arzı ve Evkâf müfettişi Hamdullah Beyefendinin i'lâmı mucebince müceddeden tevcih olunup berât virilmişdür. Fî 22 S 1192.[46]

42 Ö. L. Barkan, "Süleymaniye Câmii ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu", *VD.* IX (1971), s. 111. Bu tür vakıfların irsadî vakıf sayıldığına ve dolayısıyla de şartlarında bazı değişiklikler yapılabileceğine dâir bkz: Ali Haydar, *Tertibü's-Sunuf fi Ahkâmi'l-vukûf*, İstanbul 1340, s. 189. Ayrıca bkz: Ömer L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 23/1-2 (1963), s. 244.

43 BOA. MAD. 5103, s. 108.

44 BOA. MAD. 5305, s. 79. Fahri Unan'ın, Külliye câmiinin personel sayısıyla almış oldukları günlük ücretleri akçe olarak verdiği tabloda (*Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 2003, s. 273) hâfız-ı kütübün ücretiyle ilgili verdiği rakamlar benim yukarıda tespit ettiğim rakamlarla uyuşmamaktadır. Fahri Unan, hâfız-ı kütübün çeşitli tarihlerde aldığı ücretleri şöyle vermektedir: 1585-1603: 8 akçe; 1587-8: 6 akçe; 1597-8: 2 akçe; 1637-8: 2 akçe. Bu tür bir ücret dalgalanması mümkün değildir.

45 TSA. E. 463/2.

46 BOA. Müteferrik 89, s. 114a.

Bu belgelerden anlaşıldığı gibi, padişahlar zaman zaman ya kendileri veya tayin ettikleri nâzırları vasıtasıyla kendilerine verilen bu yetkiyi kullanıp hanedana ait vakıflara ek gelir temin edip görevlilerinin de maaşlarını artırmaktaydılar. Ancak öyle gözüküyor ki bu zamlar ve yeni görevler ihdası bir müddet sonra bazı sultan vakıflarının malî bir darlığa düşmesine sebep olmuştur.[47]

Devlet adamlarının, ulemânın ve diğer sınıflardan kimselerin kurdukları vakıflarda görevli personelin ücretlerinin aradan uzun yıllar geçmesine rağmen Evkaf Nezâreti'nin kuruluşuna kadar sabit kaldığı görülmektedir. Mesela Gebze'deki Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin hâfız-ı kütübünün (928/1522) yılında günlük 3 akçe olan ücretinde[48] 1011-1014 (1602-1606) yıllarına ait muhasebe defterlerinde bulunan kayıtlara göre,[49] bir asra yakın bir zaman içinde hiçbir artma olmamıştır. Ancak vakfın artan gelirlerinin bir kısmının vakıf personeli arasında paylaşıldığını bazı muhasebe bilançolarında görmekteyiz.[50] Muhtemelen bu tür vakıflarda, kütüphane personeline, günlük ücretlerinin dışında, vakıf gelirlerinin zevâid bölümünden bir miktar ek ücret ödenmekteydi.[51]

Kütüphane personelinin ücretlerini artıracak başka yollar da mevcuttu. En yaygın olan uygulama, vakıf kurucusunun ailesinden gelen kimselerin veya diğer hayır sahiplerinin yaptıkları ek vakıflarla, vakıf personeline ilave ücret tayin etmeleriydi. Köprülü,[52] Âtıf Efendi,[53] Âşir Efendi[54]

47 1018 (1609) tarihli bir belgeden Kanunî Sultan Süleyman vakıflarının, bu tarihte "mesârif iraddan izdiyâd bulduğu" için malî sıkıntıya düştüğünü öğrenmekteyiz (BOA. MAD. 14 521, s. 2). I. Mahmud vakıflarının mütevellisi de, takriben vakfın kuruluşundan yarım asır sonra yazdığı bir yazıda gelirin gidere yetmediğini belirtip, vakfa ilave gelir yapılmasını istemektedir. TSA. E. 174/63.

48 BOA. MAD. 626, s. 244.

49 BOA. MAD. 5070, s. 4, 24, 40, 114, 126.

50 Ö. L. Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler* I/2 (1965), s. 317, 372.

51 Vahid Paşa, Kütahya'da yaptırdığı kütüphanesinin (1226/1811) hâfız-ı kütüblerine, maaşlarının dışında vakfettiği değirmenin kârının da verilmesini vakfiyesinde belirtmiştir (VGMA. 579, s. 702).

52 VGMA. 580, s. 13-14; VGMA. 76, s. 42-43, 46-47.

53 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 164, s. 383b; 229, s. 56a-b; Atıf Efendi Ktp. 2859, s. 2, 6; 2858, s. 133b; 2861/1; 2862/2; VGMA. 616, s. 175-178; VGMA. 616, s. 179-180.

54 Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 473, s. 8b; Hafîd Efendi 486, s. 6b-9b.

Süleymaniye,[55] Halil Ağa-zâde Abdullah Ağa[56], Rodosî Ahmed Ağa[57] ve Abdullah Münzevî[58] vakıflarında vakıf görevlilerine bu şekilde tayin edilmiş ek gelirler olduğu görülmektedir. Bizzat kütüphane kurucuları da ek vakfiye düzenleyerek personelin ücretlerinde artışa gidebilmekteydiler. Mesela Hacı İlyas Ağa, Kuşadası'nda Öküz Mehmed Paşa Câmii yanında yaptırdığı kütüphanenin (1233/1818),[59] hâfız-ı kütüblerinin ücretlerini iki yıl sonra düzenlettirdiği ek vakfiyeyle artırmış ve bu artışın sebebini de şöyle izah etmiştir:

> Öküz Mehmet Paşa cami'i-i şerîfine muttasıl müceddeden bina ve ihyasına muvaffak olduğum kütüphane-i latifede Hâfızı kütüb-i evvel olan efendiye mâhiye yirmibeş kuruş ve hâfız-ı kütüb-i sâni olan efendiye mâhiye onbeş kuruş vazife verile deyu şart ve tayin etmiştim lâkin hizmeti lâzimelerinde vesile-i ikdam ve ihtimam olmak için her birinin vazife-i muayyenelerine mahiye beşer kuruş dahi zam ile hâfız-ı kütüb-i evvel mâhiye otuz kuruş ve hâfız-ı kütüb-i sâni mâhiye yirmi kuruş vazifeye mutasarrıf olalar.[60]

Ek görevle de personelin ücretlerinde bir artış sağlanmaktaydı. Mesela 1180 (1766-1767) tarihli muhasebe defterine göre III. Ahmed Kütüphanesi'nin ikinci hâfız-ı kütübü, aynı zamanda Bahçekapı'daki Vâlide Sultan vakfının câbisi idi.[61] Üsküdar'daki Mihrimah Valide Sultan Câmii'nin 3 akçe günlük ücret alan hâfız-ı kütübü, 1004 (1595-1596) tarihli muhasebe defterine göre bu tarihte ölmüş ve yerine câmiin 10 akçe günlük ücreti olan imâmlarından biri tayin edilmiştir.[62] Yine aynı câmiin 1039 (1629-1630) tarihli muhasebe defterine göre, bu tarihte câmideki hâfız-ı kütüblük görevini şeyh efendi yapmaktaydı.[63] Köprülü Kütüphanesi hâfız-ı kütübü es-Seyyid Mehmed Nuri Halife, bu görevinin yanında külliyede

55 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 233, s. 82b; ŞS. Kısmet-i Askeriyye 533. a. 91b - 92a.

56 VGMA. 747, s. 203. Bu kütüphanenin hâfız-ı kütüblerinin aylık 15'er kuruş olan maaşlarında 1269 yılında yapılan ek vakıfla önemli bir artış olmuştur. Birinci hâfız-ı kütübün maaşı 50, ikinci hâfız-ı kütübün maaşı ise 40 kuruşa yükseltilmiştir. Bkz: VGMA. 747, s. 203.

57 VGMA. 747, s. 236.

58 Bursa Eski Eserler Ktp. Abdullah Münzevî Vakfiyesi, s. 17-26.

59 Vakfiyesi için bkz: İsmail Gün-Ahmet Özdemir, *Söke Tarihi ve Coğrafyası*, Aydın 1941, s. 89-98. Bu vakfiyeden öğrendiğimize göre İlyas Ağa'nın babası Ahmed Ağa b. Hasan Ağa da İzmir'de el-Hac Hüseyin Câmii yanında bir kütüphane yaptırmıştır. *A.g.e.* s. 96. Ek vakfiyesi için bkz: VGMA. 747, s. 53. Ayrıca bkz: Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012, s. 227-232.

60 VGMA. 747, s. 53.

61 BOA. Sül. 26, s. 23.

62 BOA. MAD. 5455, s. 85, 91.

63 BOA. MAD. 6483, s. 5.

bevvâblık, mektep hocalığı ve mücellitlik de yapmaktadır.[64] Girit adasında, Kandiye'de, IV. Mehmed'in câmiindeki kütüphanenin hâfız-ı kütübü olan Hasan Efendi, bu vakfın 1159 (1630) tarihindeki muhasebesini gösteren deftere göre aynı câmide vâizlik ve dersiâmlık da yapmaktaydı.[65]

Vâlide Sultan'ın Bahçekapı'daki evkafının muhâsebe defterindeki iki kayıt, kütüphane personelinin ek görevleri hakkında daha açık bir fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. 1139 (1726-1727) tarihinde tutulan bu deftere göre, hâfız-ı kütüb Mustafa Efendi'nin aylığı 450 akçedir. Ancak diğer yaptığı üç ek görevin her biri için de ayda altmışar akçe almakta ve böylece toplam aylığı 630 akçeye gelmektedir.[66] Kâtib-i kütüb ise 300 akçe aylık almakta, fakat dört ek işten aldığı 990 akçeyle aylığını 1290 akçeye çıkarmaktadır.[67]

Ek görevle personelin maaşını artırma yolunun, vakfiyelerinde görevliler için tayin edilen ücretlerin düşük olduğu, özellikle XV-XVIII. asırlarda kurulan vakıflarda en çok başvurulan bir usul olduğu görülüyor: Kanunî Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın Manisa'da câmiinde kurduğu kütüphanenin hâfız-ı kütübü Mehmed Efendi'nin 1175 (1761-1762) tarihinde yapılan tayin kaydına göre onbir ek görevi mevcuttur.[68] Yine Kanunî Sultan Süleyman devrinde kurulan kütüphanelerden Ferruh Kethüdâ'nın Balat'taki mescidinde bulunan kütüphanesinin hâfız-ı kütübünün, beş akçe olan günlük ücretinin dışında, yaptığı diğer işler için on akçalık bir ek ücreti vardır.[69] Fâtih Câmii kâtib-i kütübünün de 1233 (1818) tarihinde düzenlenen bir tayin yazısından anlaşıldığına göre dört ek görevi bulunmaktadır.[70]

Kütüphane personelinin maaşlarının bazı yan tedbirlerle artırılmaya çalışılması Evkaf Nezâreti'nin kuruluşuna (1242/1826) kadar devam etmiştir. Ancak özellikle II. Mahmud döneminde tağşiş[71] dolayısıyla akçenin değerinde ortaya çıkan büyük çaptaki düşüşler, fiyatların yükselmesine ve ücretlerin erimesine sebebiyet vermiştir. II. Mahmud tahta çıktığında bir akçenin içinde 5,9 gram gümüş bulunmaktaydı. Bu miktar 1789 yılından beri değişmemişti. Fakat sonraki 30 yılda akçenin içerdiği

64 BOA. A. DVN. RSK 166, s. 293.

65 BOA. Sül. 2918, s. 2a; BOA. Ruus 1, s. 265.

66 BOA. Sül. 2874, s. lb.

67 Aynı yer. (Ek XI).

68 BOA. Cevdet-Maârif 360 (Ek XII).

69 BOA. Cevdet-Evkaf 711.

70 BOA. Cevdet-Maârif 7991 (Ek XIII).

71 "Paranın içindeki saf ve değerli maden oranını azaltmak". Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 617.

gümüş miktarı kimi zaman hızlı, kimi zaman da yavaş azaldı. Osmanlı para biriminin gümüş içeriği 1831-32 yılında 0,5 gram ile en düşük düzeyine indikten sonra 1832'de 0,94 grama, 1844'te de bir grama çıktı ve I. Dünya Savaşı'na kadar bu düzeyde kaldı. Kısacası 1808-1844 yılları arasında akçe, gümüş içeriğinin %83'ünü kaybetti. Paranın gümüş içeriğindeki düşüşler sebebiyledir ki 1780-1850 yılları arasında İstanbul'da gıda fiyatları 12 ile 15 kat arttı.[72]

Nezâretin kuruluşundan bir süre sonra vakıf müesseselerinde yapılan düzenlemelerle, Evkaf Nâzırı'nın personel maaşlarıyla ilgili olarak da birtakım tasarruflarda ve iyileştirilmelerde bulunmaya başladığı görülmektedir. Âtıf Efendi ve Âşir Efendi kütüphanelerinin personelinin maaşlarının artırılmasıyla ilgili yazışmalar,[73] bilhassa 1250 (1834) tarihinden sonra Evkaf Nezâreti'nin maaşlarda önemli sayılabilecek bir artırma yapmaya çalıştığını göstermektedir. Ancak 1254 (1838) yılında bütün muhâsebe kalemlerinin Evkaf Muhasebesi'ne bağlanması, vakıflar üzerindeki devlet kontrolünün artmasına ve devletin, personelin maaşlarıyla ilgili hususlarla daha yakından ilgilenebilmesine yol açmışsa da yeterli kaynak sağlanamadığından yapılmaya çalışılan iyileştirmeler sınırlı kalmış ve personelin ek görevlendirme yoluyla desteklenmesi devam etmiştir. I. Mahmud'un kurduğu Ayasofya Kütüphanesi'nin personelinin ücretlerini gösteren 1835 tarihli bir belgede hâfız-ı kütüb Ali Efendi'nin bu görevi dışında külliyede ferraşlık, mustahfız ve bevvâblık, mâniü'n-nukûşluk, sirâcîlik de yaptığı görülmektedir.[74]

Ancak yeterli gelire sahip bazı vakıflarda, vakıf mütevellileri maaşlarda belli bir miktarda artış yapabilmişlerdir. Şeyh Mehmed Murad Efendi vakfettiği 10.500 kuruş işletildiğinde elde edilen kâr yeterli olursa kütüphane personelinin maaşlarına zam yapılabileceğini 23 Rebiülahir 1248 (19 Eylül 1832) tarihli vakfiyesinde belirtmiştir.[75] Mehmed Murad Efendi gurre-i Receb 1249 (14 Kasım 1833) tarihinde düzenlettirdiği ek vakfiyesiyle 9.500 kuruş daha vakfetmiş, tayin ettiği iki hâfız-ı kütübün maaşlarına da yüzde yüze yakın zam yapmıştır (günlük 8+7akçe). İşletilecek 20.000 kuruşun kârının ise ikiye bölünüp yarısının vakfın sermayesine ilave edilmesini, diğer yarısının da vakıf personeline eşit olarak dağıtılmasını şart koşmuştur.[76] Bu kütüphaneye ait gurre-i Muharrem 1252 (18 Nisan

72 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 2005, s. 181.
73 C. Türkay, "İstanbul Kütüphaneleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*. XII/69 (1973), s. 31-32.
74 Said Öztürk, "Sultan I. Mahmud'un Ayasofya Kütüphanesi ve Ayasofya Vakfı", *I. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu*, İstanbul 2009, s. 159.
75 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1334, s. 78b.
76 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1334, s. 91a.

1836) tarihli bir muhasebe bilançosunda birinci hâfız-ı kütübün günlük ücretinin 15'ten 40'a, ikinci hâfız-ı kütübün ise 15'ten 30 akçeye yükseltildiği görülmektedir.[77] Bir sene sonraki muhasebe bilançosunda ise birinci hâfız-ı kütübün günlük ücretinin 60 akçe, ikinci hâfız-ı kütübün ise 40 akçe olduğu görülmektedir.[78]

1336 (1918) tarihli bir vakıf kaydında vakfın mali durumunun iyi olmasından dolayı kâimmakâm-ı mütevellinin tasvibiyle Fâtih'te bulunan Çelebi Abdullah Kütüphanesi'nin birinci hâfız-ı kütübünün maaşının 150 kuruştan 200 kuruşa, ikinci hâfız-ı kütübünün aylık maaşının da 80 kuruştan 160 kuruşa yükseltildiği belirtilmektedir.[79] Bu vakfa ait gurre-i Muharrem 1239- evâhir-i Zilhicce 1241 (7 Eylül 1823-4 Ağustos 1826)[80] ve gurre-i Muharrem 1245- evâhir-i Zilhicce 1247[81] (3 Temmuz 1829-30 Mayıs 1832) yıllarına ait muhasebe raporlarında ise her iki hâfız-ı kütübün aylıkları 15'er kuruş gözükmektedir. Görüldüğü gibi hâfız-ı kütüblerin aylıklarında zaman içinde önemli bir artış gerçekleştirilmiştir.

Gurre-i Receb 1340 (28 Şubat 1922) tarihli bir belgeden öğrendiğimize göre Medine'deki Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey Kütüphanesi'nin görevlileri Evkaf Nezâreti'ne müracaat ederek maaşlarının yeterli olmadığını belirtip bir miktar zam istemişler ve bu konudaki taleplerinin uygun görülmemesi halinde de topluca görevlerini bırakacaklarını bildirmişlerdir. Vakfın mali durumu incelenmiş ve maaşlara yüzde on beş civarında bir zam yapılmıştır.[82]

b. Vakıf İdarecileri

1. Nâzır

Vakıf idarecilerinden bazıları, vakfa bağlı bulunan kütüphanenin kontrolü ve idaresiyle de görevlendirilmekteydiler. Devletin vakıflar üzerindeki denetimini sağlayan vakıf nâzırı, mütevellinin vakıfla ilgili olarak yaptığı işleri kontrol ve vakfın senedine göre idare edilip edilmediğini tespit ederdi.[83] Vakıf kurucuları, genellikle vakıflarının nâzırının kim

77 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1414, s. 6a.
78 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1435, s. 89a.
79 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 2080, s. 151.
80 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1190, s. 74a-b.
81 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1335, s. 39b-40a.
82 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 796, s. 214-215.
83 A. Himmet Berki, *Vakfa Dâir* Yazılan *Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda* Geçen *Istılah ve Tabirler*, Ankara 1964, s. *44; Pakalın* II, s. 666; Nur binti Hasan bin Abdülhalim Karut, "Vezâ'ifü Nâzırü'l-Vakf fi'l-Fıkhi'l-İslâmî", *Evkaf*, c. 3, no. 5 (Safed 2003), s. 135-179.

olacağını vakfiyelerinde belirtmekteydiler. Evkaf Nezâreti'nin kuruluşundan önce nezâret görevini, devleti temsilen, değişik kişiler yürütmekteydi.[84] Vakıflar genellikle sadrazam, şeyhülislâm, darüssaâde ağası, Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin nezâretinde bulunmaktaydılar.[85] Bazı kütüphane kurucularının nezâret görevini kassâm-ı askerîler tarafından yürütülmesini istediklerini görüyoruz.[86] Padişahların nezâretinde olan bazı vakıflar da vardı.[87]

Nâzırlar, vakfın işleyişini kontrol yanında, vakıf personelinin tayin ve azlinde de söz sahibiydiler. Mütevellinin tayin ve azil için hazırladığı arzları nâzır tasdik ederdi. Ayrıca kendisine bağlı vakıfların muhâsebelerini, her sene, evkâf müfettişleri vasıtasıyla inceletirlerdi.[88] Bazı kütüphane vakfiyelerinde de vakıf nâzırının belirli zamanlarda kütüphane sayımını ya kendine bağlı müfettişler vasıtasıyla yaptırması[89] veya bizzat kendisinin yapması[90] şart koşulmuştur.

Nâzırlar arasında en nüfuzluları darüssâade ağalarıydı. Koçi Bey, darüssaâde ağasının nezâreti altındaki vakıfların sayısının üç yüz altmışı bulduğunu söyler.[91] Darüssaâde ağaları, bu vakıflarla ilgili işleri görüşmek, azil, tayin, ferağ ve intikalle ilgili hususları müzakere etmek için her çarşamba günü sarayda çarşamba divânı akdederlerdi.[92] Sadrazamlar ise işlerinin çokluğundan dolayı kendilerine bağlı vakıfların idaresini reisülküttâblara bırakmışlardı.[93]

Vakıf kurucuları, nâzırlara, yaptıkları görev karşılığı bir ücret tayin etmişlerdir. Darüssaâde ağalarının vakıf nezâretinden gelen yıllık gelirleri 38.280.000 kuruştu.[94] Bazı vakıf sahiplerinin ise vakıf nâzırlarına bir ücret tayin etmeyip, bu hizmetin hasbî olarak yapılmasını istediklerini görmekteyiz.[95]

Uygulamayla ilgili bir örnek için bkz. BOA. Mühimme Defteri 35, s. 340 (6 Ramazan 986 tarihli hüküm).

84 Evkaf nâzırlığının tarihçesi ve nâzırlık müessesesinin tarihî tekamülü için bkz. H. Hüsameddin-İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkaf-ı Hümâyun Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335, s. 5-21.

85 M. Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, Ankara 1942, s. XI-XII.

86 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1334, s. 78b.

87 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara 1945, s. 179.

88 BOA. Mühimme Defteri 55, s. 151 (274 no'lu hüküm).

89 VGMA. 82, s. 8.

90 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 10b.

91 Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 179.

92 Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 179.

93 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1948, s. 176.

94 H. Hüsameddin-İbnülemin M. Kemal, *Aynı eser*, s. 19.

95 VGMA. 579, s. 69, 704; VGMA. 730, s. 86.

II. Mahmud askerin gücünü yeniçeriliği kaldırarak kırdıktan sonra ulemânın gücünü de azaltmak için vakıf nezâretleriyle ilgili bazı düzenlemeler yapmış ve vakıfların tek elden kontrolü için önce veziriazama ve şeyhülislâma ve daha sonra da dârüssaade ağasına bağlı vakıfların nezâreti Evkaf Nezâreti'ne nakledilmiştir.[96]

XVIII. asır ortalarından itibaren kütüphane kurucularının vakıflarına tayin ettikleri nâzır dışında, kütüphanelerinin işleyişini daha iyi kontrol edebilmek için bir de nâzır-ı kütüb veya nâzır-ı kütüphane tayin ettikleri görülüyor. Kütüphane veya kütüp nâzırlığının ortaya çıkmasının en önemli sebebi, kütüphane kurucularının, devlet ileri gelenlerinden seçilen vakıf nâzırlarının kütüphane gibi yakından kontrolü gerekli müesseselerin denetiminde yeterince etkili olamayacaklarını düşünmeleridir. Vakıf personeli arasından seçtikleri nâzırın, kitaplarının muhafazasında daha faydalı olabileceğini düşündükleri, yapılan uygulamalardan ve nâzıra verdikleri görevlerden açıkça anlaşılmaktadır.

Hekimoğlu Ali Paşa, Davud Paşa'daki vakıflarının nâzırlığına darüssaâde ağasını getirmiş ve kütüphanesi için de dersiâm Mehmed Efendi'yi "kütüb-i şerîfe nâzırı" tayin etmiştir.[97] Hüseyin Ağa'nın Bursa'daki kütüphanesinde de (1174/1760) bir nâzır-ı kütüb bulunduğu görülüyor.[98] Bazı vakıf kayıtlarına göre I. Mahmud'un Ayasofya'da kurduğu kütüphanenin (1153/1740) günlük yirmi akçe ücretli nâzır-ı kütübü, 1160 (1747) tarihinde saray İmamı Mehmed Efendi,[99] 1200 (1786) tarihinde ise hâfız-ı kütüb Süleyman Efendi idi.[100] Hacı Mahmud Efendi de Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergâhı'nda kurduğu kütüphanenin (1330/1912) nâzırlığına dergâhın türbedarı Hayrı Efendi'yi, onun ölümünden sonra da dergâha türbedar olacak kimseyi tayin etmiştir.[101]

Vakfiyelerinden ve hazine defterlerinden anlaşıldığına göre Nuruosmaniye (1169/1755),[102] Bostancılar Ocağı (1118/1767-1768),[103] Galata Sarayı (1167/1753-1754),[104] Kılıç Ali Paşa (1216/1801),[105] Râşid Efendi (1212/1797)[106] kütüphanelerinde birer nâzır-ı kütüphane bulunmaktaydı.

---

96 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993, s. 146-147.

97 VGMA. 736, s. 68.

98 VGMA. 578, s. 41.

99 VGMA. Defter 87, s.

100 BOA. Sül. Sultan Mahmud I Dosyası.

101 VGMA. 574, s. 61.

102 TSA. D. 3311; VGMA. 98, s. 10-12.

103 VGMA. Kasa 187, s. 356-358.

104 VGMA. Defter 87, s. 9.

105 Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1050, s. 9a.

106 VGMA. 579, s. 67.

Vakfiyelerde kütüphane nâzırının kütüphanenin belli zamanlarda sayılmasını temin ve bu sayıma nezâret etme,[107] kütüphanenin vaktinde açılıp kapanmasını sağlama, kitapları muhafazaya çalışma[108] gibi işlerle görevlendirildiğini görüyoruz. Bedreddin Mahmud ise vakfiyesinde (966/1559), kütüphanesinin nâzırına kitap mahzeninin iki anahtarından birinin verilmesini ve nâzır bulunmadan katiyen kitap mahzeninin açılmamasını belirtmiştir.[109]

Cibali'deki Üsküplü Câmii'nde Zilkade 1077 (Nisan 1667) tarihinde bir kütüphane kuran Mustafa Efendi ile,[110] Safer 1083 (1672) de kitaplarını Konya'daki İplikçi Câmii'ne vakfeden Mehmed Efendi,[111] Bursa'da Temenye Mahallesi'ndeki zaviyesinde bir kütüphane kuran (1021/1612) Şeyh Hüsameddin Efendi[112] kütüphaneleri için bir nâzır tayin etmemişler, câmilerin bulunduğu mahallelerin halkının, kitaplarının üzerine hasbî nâzır olmasını istemişlerdir.

2. *Mütevelli*

Vakıf mütevellileri bir vakfın idaresinde birinci derecede söz sahibi olduklarından, vakıf kurucularının bu görevi genellikle kendilerine tahsis ettiklerini ve öldüklerinde bu görevin kendi nesillerinden gelen kimseler tarafından sürdürülmesini bir şart olarak vakfiyelerine koyduklarını görmekteyiz.[113] Mütevellilerin tayini, hemen hemen bütün vakıflarda, bu şekilde vakıf kurucusunun isteği doğrultusunda gerçekleştirildiğinden, vâkıfın ailesinin vakıf üzerindeki kontrolü asırlar boyu sürebilmekteydi. Eğer vakıf kurucusu vakıf senedinde mütevellinin kim olacağını belirtmeyip de bu göreve getirilecek kimsenin vasıflarını bildirmişse,[114] kadılar, vakfiyedeki şartlara uygun bir kimseyi mütevelli olarak tayin ederlerdi.

107 Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1050, s. 9a; VGMA. 638, s. 3.
108 VGMA. 579, s. 67.
109 VGMA. 582, s. 33.
110 ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 19, s. 36b.
111 ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 29, s. 23a.
112 Bursa ŞS. B. 41, s. 160a.
113 VGMA. 570, s. 59, 117; VGMA. 571, s. 119; VGMA. 572, s. 86, 228; VGMA. 574, s. 61; VGMA. 575, s. 59; VGMA. 578, s. 121, 212; VGMA. 579, s. 51, 68, 123, 549; VGMA. 580, s. 275; VGMA. 585, s. 37-40; VGMA. 590, s. 73.
114 Kütüphane mütevellilerinde ekseriye âlim, dindar, sâlih gibi sıfatların yanında vakfı idare edebilecek tecrübeye sahip olmaları gibi şartlar aranmaktaydı. Cemâzielâhir 1092 (Haziran 1681) tarihinde kitaplarını Ayasofya Câmii'ne vakfeden Ayasofya vâizi Şeyh Ali Efendi ise, vakfına mütevelli olacakların Kadı-zâde Efendi mesleğinde bulunmasını şart koşmaktadır. ŞS. Rumeli Sadareti 129, s. 81b.

Mütevellilerin vakfın idaresi yanında, vakıf bünyesi içinde yer alan kütüphaneyle ilgili de bazı görevleri bulunmaktaydı. Diğer vakıf personeli gibi, kütüphane personelinin de tayin[115] ve azli[116] mütevellinin arzıyla olmaktaydı.

Mütevellilerin kütüphanede yerine getirmeleri istenen en önemli görevleri, belirli zamanlarda yapılan kitap sayımına nezâret etmeleriydi.[117] Hâfız-ı kütüblerin vazifelerinden ayrılmaları halinde de bazı vakfiyelerde, mütevellinin kitapları sayarak alıp yeni hâfız-ı kütübe teslim etmesi istenmiştir.[118] Umur Bey ise 859 Muharrem (Aralık 1454) tarihli vakfiyesinde, kitapları muhafazaya memur edilen mütevellinin arzu edenlere istedikleri kitapları verip geri almasını şart koşmaktadır.[119]

Mütevelliler vakfın gelirlerini câbilerin yardımıyla toplayıp vakıf personelinin aylıklarını ödemekte[120] ve vakfın gelir-giderini gösteren bir muhasebe bilançosu özetini, incelenmesi için vakfın bağlı bulunduğu nezârete göndermekteydiler. Mütevellilerin bütün hesapları ve vakıf idaresiyle ilgili yaptıkları bütün muamelat gerekli görüldüğünde kazaskerlere ve şehir kadılarına da inceletilmekteydi.[121]

Kütüphane binasının olduğu gibi kitapların bakımından da mütevelliler sorumluydular. Cildi yıpranan, şirazesi bozulan kitapları hâfız-ı kütüblerin yardımıyla tespit edip vakfın ciltçisine gönderirlerdi.[122] Halep valisi Osman Paşa b. Abdurrahman Paşa'nın kurduğu kütüphanenin 1142 (1730) tarihli vakfiyesinde ise, mütevellinin gerektiğinde, kütüphaneye bir ciltçi getirip kitapların tamir ve teclidini kütüphane içinde yaptıracağı belirtilmiştir.[123] Bazı vakfiyelerde de, mütevellilerin, kaybolan kitapların yerine vakfın gelirinden başka kitaplar alması istenmiştir.[124]

115 Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1049/1, s.12b; Âşir Efendi 473, s. 10; VGMA. 580, s. 275; VGMA. 82, s.11; VGMA. 579, s. 703; BOA. Cevdet-Maârif 8903; VGMA. Kasa 108, s. 9; VGMA. 629, s. 378-379.
116 VGMA. 579, s. 703; VGMA. 76, s. 47; BOA. İbnülemin-Evkaf 2989.
117 Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1050, s. 9a; VGMA. 82, s. 8; VGMA. 579, s. 67; VGMA. 745, s. 81; VGMA. 582/1, s. 33; VGMA. 730, s. 111; BOA. M. Müd 7706, s. 315; ŞS. Balat Mahkemesi 44, s. 44a; S. Erten, *Tekelioğulları*, İstanbul 1955, s. 24, Bursa Eski Eserler Ktp. Abdullah Münzevî vakfiyesi, s. 12.
118 Beyazıt Umumi Ktp. 5157, s. 66a-b, BOA. Süleymaniye, Haremeyn Dosyası I; TSK, EH. 3003, s. 106a.
119 Belediye Kütüphanesi (Atatürk Kitaplığı), Mc. Vakfiyeler no. 38.
120 VGMA. 579, s. 68; VGMA. 578, s. 43; BOA. Mühimme 35, s. 340.
121 BOA. Mühimme 55, s. 130, 150.
122 VGMA. 571, s. 119; VGMA. 579, s. 67-68; VGMA. 82, s. 8; VGMA. 737, s. 213; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 10b; BOA. Sül. Haremeyn Dosyası I; VGMA. 735, s. 169.
123 VGMA. 731, s. 150.
124 ŞS. Galata Mahkemesi 17, s. 187; ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 29, s. 23a; Ahi Çelebi Mahkemesi 19, s. 36b.

1212 (1797) tarihli vakfiyesinde hâfız-ı kütüblerin izinlerinin düzenlenme şeklini uzunca anlatan Râşid Efendi, kütüphane personeline izin verme yetkisini vakıf mütevellisine bırakmıştır.[125]

Vakıf mütevellilerine, verdikleri hizmet karşılığında belirli bir ücret ödenmekteydi.[126] Mütevelliler için bir ücret tayin etmeyip, bu görevin hasbî, yani ücretsiz olarak yapılmasını isteyen kütüphane kurucuları da vardır.[127]

Taşrada kurulan kütüphanelerin mütevellilerinden çoğu, İstanbul'da oturduklarından, kütüphanelerine kendilerini temsil için birer kaimmakâm-ı mütevelli tayin etmişlerdir.[128] Kaimmakâm-ı mütevelli, mütevellinin adına hareket ettiğinden, onun bütün yetkilerini haizdi.[129] Ancak yaptığı işlemleri mütevellinin tasdik etmesi gerekmekteydi.[130]

c. Kütüphane Görevlileri

Kütüphane personelinin sayısı, çeşitli devirlerde, içinde kuruldukları müesseselere veya müstakil bir yapıya sahip olmalarına göre değişiklik göstermektedir. Kuruluş devrinde sadece bir hâfız-ı kütübden oluşan kütüphane kadrosunda, XVIII. asır ortalarında, Ayasofya Kütüphanesi'nde, öğretim elemanları da dahil olmak üzere yirmi dokuz kişi görevlendirilmişti.

İstanbul'un fethinden sonra kurulan Fâtih külliyesi Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütübün yanında bir de kâtib-i kütüb yer almaktadır. XVI. asrın sonlarına doğru ise hâfız-ı kütüblerin sayısında bir artma görülür.

Muhtemelen kütüphane koleksiyonlarının zenginleşmesi, XVII. yüzyılda, külliye ve medreselerde kurulan kütüphanelerin kadrosunda, kitapların tamiriyle uğraşacak bir mücellide yer verilmesini gerektirmiştir. Müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışıyla, kütüphanenin bakımı, korunması ve temizliğiyle uğraşacak meremmetçi, bevvâb ve ferrâş gibi personelin de kütüphane kadrosuna dahil edildiğini görüyoruz.

125 VGMA. 579, s. 68.

126 VGMA. Kasa 47, s.13-14; VGMA. 579, s. 67: Atıf Efendi Ktp. 2858, s.109b-110a.

127 ŞS. Eyüp Mahkemesi 304, s. 46a; ŞS. İstanbul Kadılığı 122, s. 37b; Süleymaniye Ktp. Yeni Câmi 1200, s. 23a; ŞS. Rumeli Sadareti 161, s. 20a; Bursa Eski Eserler Ktp. Abdullah Münzevî vakfiyesi, s.12.

128 Ragıp Paşa'nın ise değişik bir sebepten dolayı İstanbul'daki kütüphanesine bir kaimmakâm-ı mütevelli tayin ettiğini görmekteyiz: Vakfiyesinde belirttiğine göre, Ragıp Paşa, erkek çocuğu olmadığından vakfının idaresinin kız çocukları için zor olacağını düşünmüş ve onlara yardımcı olmak için böyle bir görev ihdâs etmiştir. VGMA. 82, s. 8. Hacı Beşir Ağa ise Ziştovî kasabasında kurduğu medrese ve kütüphanenin mütevelliliğini, bu kasabada voyvoda olanların hasbî olarak yapmasını istemiştir: İsmet Kayaoğlu, "Beşir Ağa Vakfı", *Belgeler*, c. XI, no. 15 (1986), s. 84.

129 VGMA. 579, s. 67-68; Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 10b; Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 216.

130 VGMA. 579, s. 68; Cunbur, a.g.m. s. 216.

1. *Hâfız-ı kütüb*

Kütüphane kurucuları vakfiyelerinde, genellikle kütüphanelerine tayin ettikleri personelin sayısını ve personelde aranması gereken vasıfları belirtirler. Vakfiyelerde üzerinde en çok durulan kütüphane görevlisi hâfız-ı kütübdür. Diğer personel ancak bir-iki satırla ve bazen de sadece adları anılarak geçildiği halde, hâfız-ı kütüblerin vasıfları, tayin ve azil şekilleri ve yapmaları gereken işler vakfiyelerde uzun uzadıya anlatılır.

Pek yaygın olmamakla beraber hâfız-ı kütüblerin bazen emîn-i kütüb,[131] hâzin ve hâzin-i kütüb,[132] zâbit-i kütüb,[133] kitabdâr[134] kütüphaneci[135] ve kitapçı[136] diye de adlandırıldıkları görülmektedir.[137]

131 Fâtih Câmii Kütüphanesi vakfiyesinde kütüphane görevlisinin adı hâfız-ı kütüb olarak geçtiği halde *(Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri,* Ankara 1938, faksimile s.147) bu vakfa ait 991 (1583) tarihli muhasebe defterinde, hâfız-ı kütüb yerine emin-i kütüb tabiri (BOA. MAD. 5103, s.109) kullanılmıştır. I. Abdülhamid'in Medine'de kurduğu kütüphanenin kütüphanecisinin (Işkî Mustafa, *Ta'tir* III, v. 104b) ve Halep'teki Mansuriye Medresesi hâfız-ı kütübünün de de "emin-i kütüb" olarak adlandırıldığını görüyoruz: Kâmil el-Bâlî el-Halebî eş-şehîr bi'l-Ğazzî, *Kitâbu Nehrü'z-Zeheb fî Tarihi Haleb,* c. 2, yay. haz. Şevki Şa's, Mahmud Fâhûrî, Haleb 1992, s. 113.

132 VGMA. 582/1, s. 33; VGMA. 737, s. 213; ŞS. Bab Mahkemesi 26, s. 104a; Mehmet Memiş, "Rızvaniye Câmii ve Külliyesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* c. III (Şanlıurfa 1997), s. 333; Abdüllatîf İbrahim, "Mektebetü Osmaniyye, Dirâsetün Nakdiyye ve Neşr li-Rasîdi'l-Mektebe", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb,* c. XX, no. 2, Kahire 1958, s. 35; Salahaddin el-Müneccid, *Kitabu Vakfı Es'ad Paşa el-Azm, Hâkimü Dımaşk,* Beyrut 1980, s. 23. Hâfız-ı kütüb yerine kullanılan bu iki tabir genellikle Arapça yazılmış vakfiyelerde geçmektedir. Şemsî Ahmed Paşa'nın Şam'daki evkafının gurre-i Muharrem 1238 (18 Eylül 1822) tarihli muhasebe raporunda da görevliler arasında "şeyhü'l-kitâba" rastlıyoruz. Bkz: Dımaşk ŞS. Evâmir-i Sultaniyye 4, s. 4a.

133 1540 tarihli Adana Evkaf Defteri'nde şu şekilde bir kayıt vardır: "Erbab-ı vezâ'if-i Câmi-i şerîf-i merhum Halil Bey der-nefs-i Adana: be-cihet-i zâbit-i kütüb fî yevm 2 fî sene 720". Bkz: Yılmaz Kurt-M. Akif Erdoğru, *Çukurova Tarihinin Kaynakları,* Ankara 2000, s. 8.

134 Bağdad evkaf defterinde (Tapu-Kadastro Arşivi 1134), Hazret-i Hüseyin ile Abdülkadir-i Geylânî türbeleri kütüphanecileri "kitabdâr", İmâm-ı a'zam Türbesi kütüphanecisi ise hâfız-ı kütüb olarak zikredilmektedir (s. 43b, 106a, 95a).

135 Bu kullanış XVIII. asrın ikinci yarısında Saraybosna'daki günlük olaylardan bahseden şu eserle (Kerima Filan, *Başeski Şevkî Molla Mustafa, Rûznâme,* Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi 1999, s. 151) Bursa Sicillerindeki bir kayıtta ("kütüphaneci Mehmed efendi: BŞS. E. 113, s. 31) geçmektedir.

136 Hasan Paşa el-Celîlî'nin Musul'da kendi adıyla anılan (Medresetü'l-Haseniyye) medresesinin Arapça vakfiyesinde (Şa'ban 1232/Haziran 1817) vakıf görevlileri kapıcı, kilitdar-ı kütüphane gibi Arapça olmayan kelimelerle adlandırıldıkları gibi hâfız-ı kütüb yerine de kitapçı kelimesi kullanılmıştır. Bkz: İmad Abdüsselâm Raûf, *el-Musul fî Ahdi'l-Osmanî: Fetretü'l-Hükmü'l-Mahalli 1139-1249/1726-1834,* Musul 1395/1975, s. 542.

137 Vüzerâ konaklarında hâfız-ı kütüblük görevini yapan görevliye de Kitapçı Efendi adı verilmekteydi. Bkz: Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri,* c. I, yay. haz. Kâzım Arısan, Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, s. 175.

i. Hâfız-ı Kütübde Aranan Vasıflar

Hâfız-ı kütüb tayini ile ilgili yapılan uygulamalardan anlaşıldığına göre hâfız-ı kütüblük ulemâ sınıfına ait bir meslektir.[138] Maarif Nezâreti'nden Evkaf Nezâreti'ne gönderilen bir yazıda bu "hâfız-ı kütüblüğün cihât-ı ilmiyyeden olduğu cihât nizâmnâmesinin ikinci maddesinde musarrah olup"[139] şeklinde ifade edilmiştir.[140] Her şeyden önce vakıf kütüphanelerinin koleksiyonlarındaki kitapların büyük çoğunluğunun Arapça oluşu bunu gerekli kılmaktadır.[141] Saray kütüphanesinin Fatih ve II. Bâyezid dönemlerindeki hâfız-ı kütübleri Molla Lütfi ve Atufî, yüksek dereceli medreselerde görev yapmaktaydılar. Fatih Câmii Kütüphanesi'nin kataloglarını II. Bâyezid ve Kanunî Sultan Süleyman döneminde Semaniye Medresesi müderrislerinden Muhammed b. Ali el-Fenârî ve Hacı Hasan-zâde hazırlamıştı.

Ancak ulemâ sınıfından olma, olmazsa olmaz bir şart olduğundan vakfiyelerin çoğunda bu husus açıkça belirtilmemiştir.[142] Sadece İstanbul dışındaki bazı kütüphanelerin vakfiyelerinde ulemâ sınıfından olma şartı getirilmiştir.[143] Vakıf kütüphanelerinin koleksiyonları nicelik, yani sayı bakımından değişip nitelik bakımından aynı kaldığı için zaman içinde hâfız-ı kütüblerde farklı özellikler aranılmaya ihtiyaç duyulmamıştır. Tanzimat'tan sonra hâfız-ı kütüblük için yapılan imtihanlarda Arapça ve Farsça bilmenin yanında birkaç haneli rakamları okuyabilmenin ve dört işlemi yapabilmenin bu sebeple ön plana çıktığı görülmektedir.[144]

Kuruluş devri kütüphanelerinden Bursa'da Eyne Subaşı Medresesi Kütüphanesi, Bolu'da Yıldırım Bâyezid Medresesi Kütüphanesi, Balıkesir'de Eyne Bey Subaşı Medresesi Kütüphanesi ve Merzifon'da Çelebi Mehmed Medresesi Kütüphanesi'nin vakfiyeleri bulunamadığından, bu kütüphanelerde görevlendirilecek hâfız-ı kütüblerde ne gibi nitelikler arandığını bilemiyoruz. II. Murad'ın Edirne'deki dârülhadisinde (838/1435), Saruca Paşa'nın Gelibolu'daki medresesinde (846/1442-1443) ve İshak Bey'in Üsküp'deki medresesinde (848-1445) kurdukları kütüphanelerde bir hâfız-ı kütüb görevlendirilmemiştir. II. Murad devrinde Edirne'de kurulan diğer kütüphanelerin de vakfiyeleri mevcut değildir.

Timurtaş Paşa-oğlu Umur Bey de, Bursa'da câmiinde kurduğu kütüphanenin 843 (1440) tarihli vakfiyesinde hâfız-ı kütüble ilgili herhangi bir bilgi vermemekte, sadece câmi müezzininin günlük bir akçe ücretle bu görevi de yapmasını istemektedir.[145]

Bugünkü bilgilerimize göre hâfız-ı kütüblüğe tayin edilecek kimselerde aranacak özellikler konusunda bazı şartlar ihtiva eden ilk vakfiye, Fâtih vakfiyesidir. Muhtemelen koleksiyondaki kitapların sayısındaki önemli artış "kitapların ismine ve içeriklerine vakıf olma" şartını gerekli kılmıştır. Vakfiyedeki bir kayda göre hâfız-ı kütüb "esâmi-i kütüb-i mu'tebereye ârif ve müderris ve mu'îd ve müsta'iddînin muhtâc oldukları kütübün tafsiline vâkıf" olacaktır.[146] Kütüphanelerin yerleştirme düzeninde kitaplara numara verme usulünün olmayışı hâfız-ı kütüblerin aranan kitapları bulabilmeleri için kütüphanenin muhtevasına ve mevcut kitaplara vakıf olmasını gerektiriyordu. Bu niteliğe sahip bir kimsenin ulemâ sınıfından olacağı âşikârdır. Fâtih devrinde kurulan diğer kütüphanelerin vakfiyelerinde hâfız-ı kütübün nitelikleriyle ilgili herhangi bir kayda rastlanılmamaktadır.

138 "İsim ve mevki'leri yukarıda gösterilen kütüphaneler el-yevm mevcut olup ba-berât-ı âli-şân her bir kütüphanenin hâfız-ı kütüb nâmıyla tarik-i ilmiyyeye mensup memurları vardır". İbrahim Edhem, *Rehber-i Misâfirîn ve Âdâb-ı Mu'âşeret*, İstanbul 1316, s. 31.

139 Turgut Kut, Kütüphaneler Dosyası.

140 Hâfız-ı kütüblüğe tayin edilen birçok dersiâm vardır. Birkaç örnek için bkz: Murat Akgündüz, *Osmanlı Dersiâmları*, İstanbul 2010, s. 74-75. II. Mahmud'un kızı Mihrimah Sultan'ın düğününe davet edilen ilmiye mensupları arasında Hamidiye başhâfız-ı kütübü dersiâmdan Süleyman Efendi, Sultan Bâyezid hâfız-ı kütübü dersiâmdan Bekir Efendi ve Ayasofya-i Kebir hâfız-ı kütübü dersiâmdan Ali Efendi de bulunmaktadır. Bkz: Yüksel A. Baycar, *II. Mahmud'un Kızı Mihrimah Sultan'ın Sûr-ı Hümâyunu*,Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi 2006, s. 117.

141 Ulaşabildiğimiz bazı hâfız-ı kütüb terekelerindeki kitapların hemen hemen hepsi İslâmî ilimlerle ilgili Arapça eserlerdir. Mesela bkz: ŞS. Kısmet-i Askeriyye 339, s. 47a; 540, s. 192b; 552, s. 134a-b; ŞS. Beytülmal Kassamlığı 50, s. 42a. Atıf Efendi Kütüphanesi hâfız-ı kütübü Mehmed Efendi tıp ilmine ilgi duyuyor olmalı ki terekesinde dinî limlerle ilgili bazı Arapça kitapların yanında tıpla ilgili de beş eser bulunmaktadır. Bkz: Kısmet-i Askeriyye 531, s. 9b-10a.

142 XVIII. yüzyılda başlayan kütüphanelerde eğitim faaliyetine bazı kütüphane kurucularının hâfız-ı kütüblerin de katılmalarını istemeleri görevlendirilecek hâfız-ı kütüblerin ders verecek seviyede İslâmî ilimlere vakıf olmalarını gerekli kılmıştır. Mesela Üsküdar'daki Selim Ağa Kütüphanesi'nin birinci hâfız-ı kütübü bu görevi karşılığında aldığı günlük 80 akçe ücret yanında aynı zamanda kütüphanede dersiâmlık da yaptığı için ilave olarak 20 akçe almaktaydı. BOA. A. DVN. S. RSK. 187, s. 200.

143 Ahmed Paşa'nın, Bursa'da Câmi-i Kebir'de, yani Ulucâmii'de de vakfettiği kitapların 5 Safer 930 (14 Aralık 1523) tarihinde hâfız-ı kütüblüğüne tayin edilen Mevlânâ Şücâ'nın ehl-i ilimden olduğu belirtilmişti. Bkz: Bursa ŞS. A. 35, s. (jpg) 341. Tahir Paşa-zâde Mehmed Said Paşa'nın Prizren'de yaptırdığı kütüphanenin vakfiyesinde (1222/1807) bu hususa "ulemâ efendilerin mu'temet ve muhtarlarına mevkuf olup" şeklinde temas edilmiştir. VGMA. 481, s. 441. Manisa'da Karaosmanoğulları'ndan Atâullah-oğlu Hacı Osman Ağa'nın kurduğu Nişancı Paşa Kütüphanesi'nin (1212/1798) vakfiyesinde ise "hâfız-ı kütüb olanlar Ulemâ-yı uli'l-ebsâr ve ashâb-ı iktidardan olmak üzere" şeklinde bir şart getirilmiştir. VGMA. 743, s. 531.

144 Bir imtihan kağıdı örneği için bkz: EK. IV

145 VGMA. 591, s. 183.

146 *Fâtih Mehmet* II Vakfiyeleri, Ankara 1938, faksimile s. 268-269.

II. Bâyezid'in, 893 (1488) tarihinde Edirne'de yaptırdığı külliyenin vakfiyesinde, hâfız-ı kütübün "mütedeyyin, mü'min ve emîn" olması istenmektedir.[147] Kanunî Sultan Süleymân'ın, kızı Mihrimah Sultan için yaptırdığı külliyenin vakfiyesinde ise (956/1549), Fâtih ve Bâyezid vakfiyelerinde hâfız-ı kütübde aranan vasıfların birleştirilerek "bir recül-i 'ârif ve sâlih-i zevi'l-maârif" şekline konulduğu görülüyor.[148] Bedreddin Mahmud'un Kayseri'deki kütüphanesinin vakfiyesinde (966/1559) hâfız-ı kütübün kitapları korumaya kadir olması şartı getirilmektedir.[149]

Feridun Bey'in İstanbul'da mektebinde kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde (967/1559-1560) hâfız-ı kütübde aranan nitelikler hem çoğaltılmış, hem de renkli bir üslûpla kaleme alınmıştır:

> Bir emîn ve dindâr, müstakîm ve sâhib-vekâr, nüsha-i emâneti rakam-ı sekâmetden berî ve sahîfe-i emâneti hatt-ı hiyânetden 'ârî kimesne tayin oluna. Ve şart itdiler ki hâfız-ı kütüb olan kimesne ilm ü ma'rifetde haberdâr olup siyânet-i kütübde bî-ihtiyâr ola. Ne ân ki "ke-meseli'l-himâri yahmilü esfâren"[150] makûlesinden bir câhil-i bed-kirdar olup evrâk-ı kütübü berk-i hazân gibi her tarafa perîşân eyleye.[151]

II. Selim, İzmir'deki medresesi (977/1569-1570) hâfız-ı kütübünün emîn, sâlih ve ehl-i maârif olmasını istemekte,[152] 982 (1574-1575) tarihinde Edirne'de yaptırdığı külliyesinin hâfız-ı kütüblerinin emin, sâlih, âlim, ayrıca ikinci ve üçüncü hâfız-ı kütübden birinin yazı sanatında mahir bir kâtip, öbürünün ise san'at-ı nakşta usta bir nakkaş olmasını şart koşmaktadır.[153]

Pertev Paşa'nın İzmit'teki câmiinde (978/1570-1571) bulunan kütüphaneye tayin edilecek hâfız-ı kütüb için aranan şartlar "emin, müstakim ve sâlihlerden olmaktır."[154] Darüssaâde Ağası Mehmed Ağa, Çarşamba'da Beyceğiz Mahallesi'ndeki câmiinde (999/1591) kurduğu kütüphaneye tayin edilecek hâfız-ı kütübün nitelikleriyle ilgili paragrafı, muhtemelen orijinal bulduğundan, Feridun Bey'in vakfiyesinden aynen almıştır.[155]

---

147 Belediye Ktp. Mc. O. 61, s. 43b.
148 Süleymaniye Ktp. Es'ad Efendi 3752/2, s. 22b.
149 VGMA. 582/1, s. 33.
150 *Kur'ân-ı Kerîm*'in bir ayetinin (Cuma Suresi 5) bir bölümü. "Ciltler taşıyan eşekler gibi" anlamına gelmektedir.
151 VGMA. 570, s.198. Bu niteliklerin aynı kelimelerle iki asır sonra Seyyid Ahmed Efendi'nin İzmir'de Yakub Bey/Hisar Câmii'nde kurduğu kütüphanenin (1189/1775) vakfiyesinde de tekrarlandığını görüyoruz. Bkz: VGMA. 744, s. 59.
152 VGMA. 741, s. 84.
153 Müjgân Cunbur, "Osmanlı Çağı Türk Vakıf Kütüphanelerinde Personel Düzenini Geliştirme Çabaları", *VII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1973, s. 679.
154 Beyazıt Umumi Ktp. 5157, s. 66a.
155 TSK, EH. 3028, s. 96a-b.

XVII. asırda kurulan kütüphanelerin vakfiyelerinde, hâfız-ı kütüblerde bulunması gereken vasıflarda bir değişiklik görülmez. Genellikle bu vasıflar vakfiyelerde "sâlih, Müslüman, mütedeyyin, müstakim, mu'temed" şeklinde ifade edilmektedir.[156] Köprülü vakfiyesinde bunlara sadece "sâhib-i vekar" olma şartı eklenir.[157] Turhan Valide Sultan ise, Yeni Câmi vakfiyesinde (1073/1662-1663), hâfız-ı kütübün kitap alıp-vermeyi bilen bir kimse olması üzerinde durmakta ve diğer vasıfları sanatlı bir uslupla şöyle sıralamaktadır:[158]

> ve bir nik-nihâd ve zâhirü's-sedâd ve kütüb-i müellefenin te'âtisine 'ârif ve zübür-i musannefenin mekâdirine vâkıf, rezâ'il-i hiyânetden hâli ve mehâsin-i emânet ve takvâ ile mütehalli kimesne hâfız-ı kütüb olup"

XVIII. asrın başlarında kurulan Çorlulu Ali Paşa Medresesi vakfiyesinde (1120/1708), hâfız-ı kütübün nitelikleri konusunda yeni bazı kayıtların bulunduğu görülmektedir:

> kütüb-i mevkûfeyi hıfz ve hirâset içün sâhib-i kiyaset ve ehl-i basîret, her fenne dâ'ir olan nüshaya vâkıf ve esâmi-i kütübü 'ârif bir kimesne"[159]

III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'nda ve Yeni Câmii'de kurduğu kütüphanelerin vakfiyelerinde, hâfız-ı kütübün özellikleri konusunda farklı bir kayıt bulunmamaktadır.[160]

XVIII. asrın ilk yarısında kurulan diğer kütüphanelerin vakfiyelerinin, hâfız-ı kütübün nitelikleriyle ilgili olarak yeni şart getirmedikleri, genellikle daha önceki vakfiyelerde görülen şartları tekrarladıkları görülmektedir.[161] Sadece iki vakfiyede, kütüphanenin bulunduğu kurumun özellikleri düşünülerek değişik şartlar konulmuştur; Hacı Beşir Ağa, Eyüp'teki medresesinin kütüphanesinde (1148/1735) görevlendirilecek üç hâfız-ı kütübden birincisinin medrese dışından seçilmesini, ikinci ve

---

156 VGMA. 720 (Mehmed Ağa b. Yusuf vakfiyesi); ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 63, s.18; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 74, s.178; Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2272, s. 3b. Reisülküttâb Mustafa Efendi, Balat'ta Şeyh Ferhad mahallesinde yaptırdığı dârülhadisin 1088/1677 tarihli vakfiyesinde, aranan bu şartları süslü bir nesirle şöyle açıklamaktadır:
"nisâb-ı diyânet ve emânete mâlik ve tarik-i saâdet-refîk istikamete sâlik, ahlak-ı hasene ile mevsûf ve evzâ'-ı müstahsene ile ma'rûf bir kimesne hâfız-ı kütüb olup..." ŞS. Bâb Mahkemesi 29, s. 103b.
157 Köprülü Ktp.Vakfiye 4, s. 59b.
158 Süleymaniye Ktp. Yeni Câmi 150, s. 45a-b.; VGMA. 744, s. 45a-b.
159 VGMA. Kasa 188, s. 388.
160 Süleymaniye Ktp. Yeni Câmi 1200, s. 122a.
161 I. Mahmud'un Ayasofya vakfiyesi (1152/1739), VGMA. Kasa 47, s. 15; Âtıf Efendi vakfiyesi (1154/1741), VGMA. 735, s. 256; Urfa'daki Ahmed Paşa Medresesi vakfiyesi (1159/1746), VGMA. 737, s. 213; Yeğen Ali Paşa'nın Güzelhisar'daki medresesi vakfiyesi (1166/1753), VGMA. 738, s. 69.

üçüncü hâfız-ı kütüblüklerin ise medrese öğrencilerine verilmesini şart koşmuştur.[162] Şerif Halil Paşa ise, Şumnu'da 1157 (1744) tarihinde yaptırdığı câmiindeki kütüphaneye birinci hâfız-ı kütüb olacak kimsenin, aynı zamanda câmide muvakkit olarak da görev yapacağı için "fenn-i usturlabda mütefennin" olmasını şart koşmuştur.[163]

Asrın ikinci yarısında kurulan Veliyüddin Efendi Kütüphanesi vakfiyesinde (1182/1768-1769), hâfız-ı kütübde bulunması gereken nitelikler yanında, bulunmaması gereken özellikler de belirtilmiştir; Veliyyüddin Efendi, kütüphanesindeki hâfız-ı kütüblüklere müderris, kadı, imam ve şeyhlerin getirilmemesini istemiştir.[164] Veliyyüddin Efendi vakfiyesindeki bu şartın daha sonraları Yusuf Ağa (1209/1794)[165] ve Raşid Efendi (1212/1797)[166] kütüphaneleri vakfiyelerinde gelişerek devam ettiği görülmektedir. Kavalalı Mehmed Ali Paşa ise, Kavala'da kurduğu medrese ve kütüphanesinin vakfiyesinde (1228/1813) bu şarta karşı çıkmıştır:

> İşbu hâfız-ı kütübler müderris efendiler ve yahud ahâli-i medreseden olurlar ise câiz ola[167]

Aynı devrede kurulan Cizyedar-zâde Hüseyin Ağa (Bursa, 1174/1760),[168] Ragıp Paşa (1176/1762),[169] Arpa Emini Ali Ağa (Tırnova, 1176/1762),[170] Galata Sarayı (1167/1753-1754),[171] Hamidiye (1195/1781)[172] ve Yakup Bey/Hisar Câmii (İzmir, 1196/1782)[173] kütüphaneleri vakfiyelerinde hâfız-ı kütüblerin nitelikleri konusunda yeni bir şarta rastlanmaz.

Selim Ağa, Üsküdar'daki kütüphanesine (1197/1782) tayin edilecek üç hâfız-ı kütübden ilk ikisinin, aynı zamanda kütüphanede ders de okutacakları için âlim olmalarını ve bu göreve talip olan kimselerin tayin edilmeden önce şeyhülislâm tarafından imtihan edilmesini istemiştir.[174] Ahmed Ağa'nın Rodos'ta kurduğu kütüphaneyle (1208/1793)[175] Veziriazam

162 VGMA. 736, s. 4. Bu kütüphaneye ait vazife defterinde bu şarta uygun olarak ikinci hâfız-ı kütübün medresenin "hücre-i evvelinden", üçüncü hâfız-ı kütübün ise medresenin "hücre-i sânisinden" seçildiği görülmektedir. Bkz: VGMA. 19, s. 1-2.
163 VGMA. 737, s. 117.
164 VGMA. 745, s. 80.
165 Cunbur "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 214.
166 VGMA. 579, s. 68.
167 VGMA. 580, s. 275.
168 VGMA. 578, s. 41.
169 VGMA. 82, s. 6.
170 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 10a-b.
171 VGMA. 87, s. 9.
172 VGMA. Kasa 159, s. 11.
173 VGMA. 742, s. 5-6.
174 VGMA. 578, s. 124.
175 VGMA. 743, s. 93.

Derviş Mehmed Paşa'nın Burdur'da kurduğu kütüphanenin (1233/1818)[176] vakfiyelerinde de yine aynı sebepten hâfız-ı kütüblerin âlim olmaları gerektiği belirtilmiştir.

Yusuf Ağa vakfiyesinde (1209/1794), daha önceki vakfiyelerde görülmeyen "sevâbık-ı ahvâli mücerreb", yani geçmişi hakkında bilgi sâhibi olma şeklinde bir şartın bulunduğu görülmektedir.[177] Yusuf Ağa ayrıca, Veliyüddin Efendi vakfiyesinde gördüğümüz hâfız-ı kütübün belli mesleklerden olmaması hususunu genişletip bu mesleklerin arasına "erbâb-ı hiref ve sanâyi' ve tüccâr"ları da katmıştır.[178]

Bazı kütüphane vakfiyelerinde, kütüphanenin kurulduğu yerin hâfız-ı kütübün seçimine tesir ettiğini, bazı vakıf kurucularının da birtakım özel şartlar getirdiklerini görüyoruz. Bunların arasında hâfız-ı kütüblüğü tekkenin şeyhinin,[179] türbedarının[180] veya tekke mensuplarından birinin,[181] tekke şeyhinin erşed evlâdının,[182] medresenin müderrisinin,[183] şehrin müftüsünün,[184] mahkemenin kâtibinin,[185] mukayyidinin,[186] hâne-i hâssa sırkatiplerinin,[187] saraydaki birinci, ikinci ve üçüncü oda mensuplarından birinin,[188] medrese öğrencilerinin en kabiliyetlisinin,[189] medrese softabaşısının,[190] câmiin imamının,[191] vâizinin,[192] müezzininin[193] veya kayyumunun,[194] mektebin mualliminin[195] yapması gibi şartlar bulunmaktadır.

176 ŞS. İstanbul Kadılığı 122, s. 37b.
177 Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 14.
178 Aynı yer.
179 ŞS. Eyüp Mahkemesi 426, s. 19b; ŞS. İstanbul Kadılığı 122, s. 37b; ŞS. Davud Paşa Mahkemesi 129, s. 13b; BOA. Cevdet-Evkaf 2226.
180 BOA. EV. HMH. 746, s. 7a.
181 VGMA. Kasa 108, s. 9; VGMA. 579, s. 95; ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1334, s. 77a.
182 İbrahim Hakkı Konyalı, *İstanbul Âbidelerinden İstanbul Sarayları*, İstanbul 1942, s. 261.
183 VGMA. 582, s. 120; VGMA. 736, s. 217-218; VGMA. 737, s. 109; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 25, s. 4; BOA. Ruus 35, s. 56; VGMA. 593, s. 173; VGMA. 607, s. 240; VGMA. 610, s. 64.
184 VGMA. 582, s. 335.
185 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 708, s. 247.
186 ŞS. Galata Mahkemesi 584, s. 63b.
187 Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet*, yay. haz. Ahmet Öğreten, Ankara 2002, s. 521.
188 VGMA. Defter 87, s. 10.
189 Köprülü Ktp. Vakfiye 5, s. 11a; VGMA. 629, s. 103.
190 VGMA. 988, s. 78.
191 VGMA. 623, s. 221; VGMA. 582, s. 353.
192 VGMA. 624, s. 201.
193 ŞS. Galata Mahkemesi 17, s. 187.
194 VGMA. 736, s. 38; VGMA. 739, . 193, 195; Hasan Basri Öcalan, "Bursa'da Temennâ (Temenye) Dergâhı Vakfiyesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 9, no. 9 (2000), s. 460.
195 VGMA. 631, s. 54.

Hâfız-ı kütüblüğü kendisine,[196] çocuklarına[197] ve akrabalarına[198] veya belli kişilere tahsis[199] eden kütüphane kurucuları da vardır. Ulemâ sınıfından müderris ve müftü gibi kimseler kurdukları kütüphanelerin hâfız-ı kütüblüğünü genellikle kendilerine ve ölümlerinden sonra çocuklarına tahsis etmektedirler.

Hâlet Efendi ise birinci hâfız-ı kütüb için vakfiyesine (1235/1820) çok değişik bir şart koymuştur; birinci hâfız-ı kütüb tembellik gibi bir hastalığa yakalanmamış bekâr bir kimse olacaktır.[200] Medine'deki medresesinde bir kütüphane kuran Mustafa Efendi de, kütüphanesinde her Cuma nakşibendî ayinin icra edilmesini arzu ettiğinden, hâfız-ı kütübün "tarikat-i aliyye-i nakşibendiyyeden mücâz ve müstahlef olmasını" 1251 (1836) tarihinde yaptığı ek vakfiyesinde şart koşmuştur.[201]

Medine'de müstakil bir binada kütüphane (1287/1870) kuran Harem-i Şerîf şeyhi Mehmed Emin Efendi ise kütüphanesinin nâzırının hâfız-ı kütüblüğe, Medine'ye yerleşmiş Türklerden ve Hanefi ulemâsından iki kişiyi tayin etmesini istemektedir.[202]

ii. Hâfız-ı Kütübün Seçimi ve Tayini

Hâfız-ı kütüblerin tayini de diğer personelin tayininde takip edilen usule göre yapılır. Ancak tayine geçilmeden önce yapılan seçim işleminde, bazı kütüphane kurucularının farklı yollar takip ettikleri görülmektedir.

Yaygın usule göre, vakıf kurucusu, kütüphanesine tayin edilecek hâfız-ı kütüblerin niteliklerini vakfiyesinde belirtir ve tayin işlemini vakfın mütevellisine bırakır. Fakat bazı vakfiyelerde, kütüphanede görevlendirilecek hâfız-ı kütübün ya ismen belirtildiği[203] veya bu göreve ancak vâkıfın ailesine mensup kimselerin getirileceği belirtilmiştir. Mesela Morevî el-Hac Hüseyin Ağa, İzmir'deki medresesine (1152/1740) hâfız-ı kütüb olarak oğlu Mustafa Efendi'yi tayin etmiş ve oğlundan sonra da evlâdından en yaşlısının, en bilgilisinin, en sâlihinin bu göreve getirilmesini şart koşmuştur.[204] Debbâğ-zâde İbrahim Efendi, Kılıç Ali

196 VGMA. 604, s. 249; VGMA. 629, s. 40.
197 Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1049/1, s. 11a; VGMA. 987, s. 131; VGMA. 593, s. 57; VGMA. 739, s. 117-121; VGMA. 587, s. 166.
198 VGMA. 730, s. 86; VGMA. 629, s. 685.
199 ŞS. Rumeli Sadareti 491, s. 68b-69a.
200 Süleymaniye Ktp. Halet Efendi 837/1. s. 8b-9a.
201 VGMA. 746, s. 379.
202 VGMA. 590, s. 73.
203 VGMA. 481, s. 441
204 VGMA. 736, s. 217.

Paşa Câmii'nde kurduğu kütüphaneye tayin ettiği dört hâfız-ı kütübün adlarını vakfiyesinde (1216/1801) vermektedir.[205] Şeyh Mustafa Hulusi Efendi'nin ise Balat'ta, 1212 (1798) tarihinde yaptırdığı kütüphanesine, oğlunu birinci hâfız-ı kütüb, damadını ise ikinci hâfız-ı kütüb olarak tayin ettiğini görüyoruz.[206] Hatice Hanım da 1221 (1806) tarihli vakfiyesiyle İzmir'de Müftü Câmii yakınında kuracağı kütüphanesinde ihdas ettiği iki hâfız-ı kütüblükten birincisine Eskici-zâde Mehmed Efendi'yi günlük kırk akçe ücret ile tayin etmiştir.[207] Pertev Paşa ise, Selimiye'deki nakşibendî dergâhında kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde (1252/1836) birinci hâfız-ı kütüblüğüne tekkenin şeyhi İbrahim Hayrani Efendi'nin, ikinci hâfız-ı kütüblüğüne de şeyhi Ali Behçet Efendi'nin akrabalarından Hattat İbrahim Efendi'nin tayin edilmesini istemiştir.[208] Şeyh Hâfız Mehmed Murad Efendi b. Şeyh Abdülhalim Efendi de Murad Molla Kütüphanesi'ne vakfettiği kitapların 23 Rebiülâhir 1248 (19 Eylül 1832) tarihli vakfiyesinde kitaplarının hâfız-ı kütüblüğünü, kayd-ı hayat şartıyla adlarını belirttiği müridlerinden ikisinin yürütmesini, onlardan sonra da yine bu görevin müridleri tarafından yapılmasını şart koşmuştur.[209]

Bazı kütüphanelerde, kuruldukları tarihte bir hâfız-ı kütüblük görevinin bulunmadığı, bir süre sonra mütevelli tarafından ihdâs edilen bu göreve gerekli şartlara sahip bir kimsenin tayin edildiği görülüyor: Erkilet'te Mehmed Paşa'nın,[210] Saraybosna'da Keyvan Bey'in[211] kütüphanelerinde hâfız-ı kütüb bulunmadığından, bir süre sonra her iki kütüphaneye de birer hâfız-ı kütüb tayin edilmiştir. Amasya'da bir kütüphane kuran Şeyh Hacı Ahmed Efendi'nin, kütüphanesini kurduktan bir süre sonra Dîvân-ı Hümayun kalemine müracaat edip, kütüphanesinin bir geliri olmadığını ve Amasya'daki devlet gelirlerinden kendisine bir miktar maaş tahsis edilerek kendi kütüphanesine hâfız-ı kütüb olarak tayin edilmesini istediğini Cemâzielâhir 1214 (Ekim 1799) tarihinde yapılan bir yazışmadan anlıyoruz.[212]

Nişastacı el-Hac Hasan Efendi, Şeyhülislâm Cedîde Mehmed Efendi'nin medresesinde kurduğu kütüphanenin 1240 (1824) tarihli vakfiyesinde medrese talebelerinden Mehmed Efendi b. Hüseyin'i hâfız-ı kütüb olarak tayin etmekte, onun ölümünden sonra ise medrese talebelerinin kendi aralarından

205 Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1049/2, s. 44b.
206 ŞS. Kasımpaşa Mahkemesi 107, s. 90.
207 İzmir Vakıflar Müdürlüğü, Defter II, s. 4.
208 VGMA. Kasa 108, s. 5.
209 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1334, s. 77a.
210 BOA. Cevdet-Maârif 8093.
211 BOA. Cevdet-Maârif 141.
212 BOA. Cevdet-Maârif 2342.

seçecekleri birinin hâfız-ı kütüb olmasını istemektedir.[213] Aynı mahiyette olmasa bile buna benzer bir yolla, yani seçim usulüyle hâfız-ı kütüb tayini, Kütahya'daki Vahid Paşa Kütüphanesi vakfiyesinde de (1226/1811) görülür.[214]

Tanzimat'tan sonra hâfız-ı kütüblerin seçimi ve tayininde bazı kriterler oluşturulmaya çalışılmıştır.[215] Başbakanlık Arşivi'nde hâfız-ı kütüblerin seçimi için yapılan imtihanlarla ilgili bazı belgeler bulunmaktadır. Bu belgelerden anlaşıldığına göre hâfız-ı kütüb adaylarına Arapça ve Farsça bazı beyitler verilmiş ve bunların doğru okunuşlarının tespitiyle tercümeleri istenmiştir. İmtihanda ayrıca basit toplama ve çıkarma işlemleri sorulmuştur.[216] Bu dönemle ilgili bazı belgelerden tayin işlemi sırasında kütüphane görevlilerinin birbirlerine kefâletlerinin de (müteselsilen kefâlet) arandığını öğrenmekteyiz.[217]

Bazı tayin yazılarından bir hâfız-ı kütüblük cihetinin iki veya üç kişiye verilebildiğini ve bu şekildeki tayine de iştirâken veya müştereken hâfız-ı kütüblük denildiğini anlıyoruz. Yapılan bazı uygulamalardan anlaşıldığına göre bu şekildeki tayinler genellikle ölen hâfız-ı kütübün birden fazla çocuğu olduğu hallerde söz konusu olmaktadır. Mesela Köprülü Kütüphanesi ikinci hâfız-ı kütübü ölünce, Receb 1197 (Haziran 1783) tarihinde yerine üç oğlu müştereken hâfız-ı kütüblüğe tayin edilmiştir.[218] Diğer kütüphanelere de iştirak yoluyla hâfız-ı kütüb tayin edildiğini görmekteyiz.[219]

iii. Hâfız-ı kütübün Görevleri, Sorumluluğu ve Azlini Gerektiren Sebepler

Hâfız-ı kütüblerin kütüphanede yapması gereken işler muhtelif devirlerde önemli olmayan bazı farklılıklar gösterirse de, satın alma ve satın alınan kitapları kataloglama gibi yaygın bir uygulama olmadığı için hemen hemen bütün kütüphane vakfiyelerinde, hâfız-ı kütübden beklenilen

213 ŞS. Davud Paşa Mahkemesi 95, s. 85.

214 "İki nefer kimesneler belde-i mezkûrede mevcûd olan ulemâ efendiler re'y ve ma'rifetiyle kütüphanede hâfız-ı kütüb olup..." VGMA. 579, s. 702.

215 BOA. Şura-yı Devlet 568.

216 Bazı örnekler için bkz: BOA. MF. KTU. Dosya 5, no. 100. Sorulan sorularla ilgili bir örnek için bkz: (Ek IV).

217 BOA. MF. KTU. Dosya 6, no. 64; Dosya 1, no. 75.

218 BOA. Cevdet-Maârif 103. Müşterek olarak yürütülen bu görevin 2 Şevvâl 1213 (9 Mart 1799) tarihinde tek bir kardeşte toplanıp "müstakil" hale geldiğine dâir bkz. BOA. Cevdet-Evkaf 12 299.

219 BOA. Cevdet-Maârif 5825; BOA. Ruus 33, s. 40; Ruus 35, s. 294; Cevdet-Evkaf 13 507; BOA. Müteferrik 89, s. 114a.

en önemli hizmetin vakfedilen kitapları korumak ve isteyenlere kütüphane içinde sunmak olduğu belirtilir. Zaten kendisine verilen "hâfız-ı kütüb" yani "kitapları koruyan, muhafaza eden" adı da bunu vurgulamaktadır. Kuruluş dönemindeki kitapları koruma ve okuyucunun istifadesine sunma görevine, ilerleyen dönemlerde yeni görevler de eklenmiştir. Ödünç vermeninin yaygın olduğu dönemlerde de hâfız-ı kütübler bu işlemi ya bizzat veya kâtib-i kütüplerin yardımlarıyla yapmaktaydılar. Belirli dönemlerde yapılan kütüphane sayımlarına katılmak da hâfız-ı kütübün görevleri arasındaydı.

Hâfız-ı kütüblerin kütüphane koleksiyonlarını zenginleştirmek için istinsah faaliyetlerine katıldıklarına veya müstensihlerle temas içinde olduklarına dâir vakfiyelerde[220] ve belgelerde herhangi bir kayıt yoktur. Ancak hâfız-ı kütübler arasında önemli sayıda hattatın bulunması bazı hâfız-ı kütüblerin istinsah faaliyetlerine katkıda bulunmuş olabileceklerini düşündürmektedir.

Hâfız-ı kütübün bir görevi de kütüphaneye gelen okuyucuları denetlemekti. Kütüphane vakfiyelerinde hâfız-ı kütüblerin, okuyucuların kitapları kullanırken nasıl denetlenmesi gerektiğine dâir bazı kayıtlar bulunmaktadır. En önemli hususun okuyucuların istinsah için kitapları cüzlerine ayırmalarının önüne geçilmesi, kitapların kütüphane dışına çıkarılmasının engellenmesi ve bir de okunan kitapların yapraklarının kesilmesinin veya işaret için bükülmesinin, üzerlerine mürekkep dökülmesinin önlenmesi olduğu görülmektedir.

Yangınlar kitaplar için büyük bir tehlike oluşturmasına rağmen hiçbir vakfiyede yangının önlenmesi veya bu konuda alınması gereken tedbirlerle hâfız-ı kütüblerin böyle durumlarda nasıl davranacaklarıyla ilgili bir kayıt bulunmamaktadır. Bilindiği gibi XVIII. yüzyıl başlarına kadar kitap kültürü yazma eser geleneğine dayalı olan Osmanlı toplumunda, yangınlar kadar kitaplara zarar veren başka bir felaket olmamıştır. Yangınlar Osmanlı tarihi boyunca cereyan eden olaylar arasında en az savaşlar kadar tahribata yol açan büyük bir afet olarak dikkati çeker. Kitap fırını olarak adlandırılan İstanbul'da tarih boyunca birçok değerli koleksiyon yok olup gitmiştir. Muhtemelen hâfız-ı kütüblerin kitapları yangından korumak için herhangi bir tedbir almalarının mümkün olmadığını gören kütüphane kurucuları kütüphaneleri için taş binalar yaptırmış, kütüphane

220 Sadece II. Selim'in Edirne'de kurduğu kütüphanenin 987 (1579) tarihli vakfiyesinde, kütüphanede görevlendirilecek üç hâfız-ı kütübden ikisinin hattatlık ve nakkaşlıkta mâhir olmaları ve gerektiğinde mushafların ve kitapların eksik sayfalarını tamamlamaları istenilmektedir. Bkz: VGMA. Kasa no. 169, s. 76-77.

içinde yangının önüne geçmek için de mum ve lamba gibi aydınlatma vasıtalarının kullanılmasını yasaklamış ve kütüphanelerin çalışma saatlerini genellikle gün ışığına göre düzenlemişlerdir. Yangınlar dolayısıyla mahalle aralarında birbirine bitişik özel mekânlarda kurulan vakıf kütüphaneleri büyük zarar görmüş hatta yok olup gitmişlerse de müstakil binalarda kurulan kütüphaneler yangına direnebilmişlerdir. İstanbul'daki müstakil vakıf kütüphanelerinin herhangi bir yangında zarar gördüğüne dâir bir bilgiye sahip değiliz.

Kuruluş devri kütüphanelerinde, hâfız-ı kütübün kitapları muhafaza etme dışında bir görevi olup-olmadığını bilemiyoruz. Bu devirde kurulduğu bilinen kütüphanelerin çoğunun vakfiyesi yoktur.[221] Mevcut birkaç vakfiyede de hâfız-ı kütübden söz edilmemektedir.[222] Sadece Umur Bey'in Bursa'daki câmiinin 843 (1440) tarihli vakfiyesinde, hâfız-ı kütübün vakfedilen kitapları câmi cemaatine vermesinin ve câmiden dışarıya kitap çıkarılmasına da mani olmasının istendiği görülüyor.[223]

İstanbul'un fethinden sonra ilk medrese kütüphanesi Eyüp Külliyesi'nde kurulmuştur. Bu külliyeye ait Arapça vakfiyede hâfız-ı kütübden şöyle bahsedilir:

> oraya konulan kitapları korumak için diğer bir kimse tayin edilecektir[224]

II. Mehmed'in Fâtih Külliyesi'nde kurduğu kütüphanenin vakfiyesi daha tafsilatlı bilgi vermektedir. Bu külliyeye ait Arapça ve Türkçe vakfiyede hâfız-ı kütübünün görevleri şöyle anlatılmıştır: Hâfız-ı kütüb kitapları medrese mensuplarından esirgemeyecek, koruma hususunda da azami gayreti gösterecek ve ödünç vermeye nezâret edecektir.[225]

Hâfız-ı kütübün görevinin II. Bâyezid'in Edirne'de yaptırdığı külliyesinin vakfiyesinde (895/1490) daha da ayrıntılı olarak anlatıldığını görüyoruz: Vakıf kitapları koruma ve muhafaza etmenin dışında hâfız-ı kütüb medresede oturan talebelere gerektiğinde kitap verirken şahitler huzurunda cüzlerini ve sayfalarını sayıp, kitabın ölçüsüyle cildini ve cildinin özelliklerini defterine yazacak ve şahitlerin adlarını da defterine

221 Bursa ve Balıkesir'de Eyne Subaşı Medresesi, Bolu'da Yıldırım Bâyezid Medresesi, Amasya'da Çelebi Mehmed Medresesi ve Edirne'de Saatli Medrese kütüphaneleriyle, Gâzi Mihal Bey ve Fazlullah Paşa Câmii kütüphanelerinin vakfiyesi mevcut değildir.

222 Edirne'de II. Murad'ın kurduğu Dârülhadis Medresesi'nin vakfiyesiyle, İshak Bey'in Üsküp'deki medresesinin ve Saruca Paşa'nın Gelibolu'daki medresesinin vakfiyelerinde hâfız-ı kütübden bir bahis yoktur.

223 VGMA. 591, s. 183.

224 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 46, s. 83.

225 T. Öz, *Zwei Stiftung*, s. 14-15; *Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, faksimile s. 269-270.

kaydedecektir. Vakfiyede hâfız-ı kütübün, kitapların medrese dışına çıkarılmasına müsaade etmemesi de istenmektedir.[226]

Kanunî Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesinin vakfiyesinde (956/1549), hâfız-ı kütübün görevlerine bir yenisi eklenmiştir: Hâfız-ı kütüb medrese mensuplarının istedikleri kitapları bekletmeden vermeli ve çoğu günlerde kitapların tozunu almalıdır.[227] Mihrimah Sultan vakfiyesiyle, kitapların tozunun alınmasının da hâfız-ı kütübün görevlerinden biri haline geldiği görülmektedir. Aynı husus Sofu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki dârülhadisinin vakfiyesinde de tekrarlanmıştır.[228] Bedreddin Mahmud ise Kayseri'deki kütüphanesinin vakfiyesinde (966/1559), hâfız-ı kütübün bu temizleme işini her sene Ramazan'ında yapılacak kütüphane sayımı sırasında yapmasını ve ayrıca sayımdan sonra kitapları fihristindeki düzene göre yerleştirmesini istemektedir.[229] Hâfız-ı kütüb, kitap mahzeninin iki anahtarından birini de yanında taşımalıdır.[230]

II. Selim'in İzmir'deki medresesinin vakfiyesinde (977/1569-1570) hâfız-ı kütüble ilgili bölüm, Mihrimah Sultan vakfiyesinden aynen alınmıştır. II. Selim, Mihrimah Sultan vakfiyesindeki şartları sadece Arapçaya çevirmekle yetinmiş ve yeni bir ilave yapmamıştır.[231]

Pertev Paşa'nın İzmit'teki câmiinin vakfiyesinde (978/1570-1571) ise hâfız-ı kütübün görevi "zikrolunan kitapları görüp-gözetmek" şeklinde veciz olarak ifade edilmiştir.[232]

Köse Hüsrev Paşa'nın Van'daki külliyesinin vakfiyesinde[233] hâfız-ı kütübün vakfedilen kitapları kütüphanede veya câmide koruma altına alıp cüzleri dağılan kitapların cüzlerini bir araya getirmesi istenmektedir. Yemen fâtihi Sinan Paşa da, İstanbul'daki medrese ve zaviyesinin vakfiyesinde (994/1586), hâfız-ı kütübün görevleri arasında ciltleri eskiyen kitapların tespit edilip mütevelliye bildirilerek yenilenmesini ve tamir ettirilmesini zikretmektedir.[234] Darüssaâde Ağası Mehmed Ağa'nın Çarşamba'da yaptırdığı câmiin vakfiyesinde de (999/1591) aynı husus

226 Belediye Ktp. Mc. O. 61, s. 44a.

227 Süleymaniye Ktp. Es'ad Efendi 3752/2, s. 22b.

228 VGMA. 988, s. 61. Sofu Mehmed Paşa kitapların tozunun her hafta alınmasını istemektedir.

229 VGMA. 582/1, s. 33.

230 Aynı yer.

231 VGMA. 74I, s. 84.

232 Beyazıt Umumi Ktp. 5157, s. 67a.

233 VGMA. 582, s. 2-7.

234 BOA. Sül. Haremeyn Dosyası I.

te'kid edilerek tekrarlanır; Mehmed Ağa, hâfız-ı kütübün tamir işini tehir etmeden ve yarına bırakmadan yapmasını istemektedir.[235]

Peremeciler kethüdası Mahmud Bey'in Cihangir Câmii'ne vakfettiği kitapların vakfiyesinde ise (1002/1593) ödünç verme işlemi sırasında hâfız-ı kütübün yapacağı işler ayrıntılarıyla anlatılmaktadır:

> ... mütâla'a-i kitâba kâdir ve kırâ'atine tâlip olanlara rehn-i kavîlerin alup istedikleri kitaplardan intifâ' ve istifâde içün virüp ve virdügi kitaplarun isimlerin ve alanlarun dahi kezâlik isim ve resimlerin defterine yazup tahtına rehin makbuzların ve ne günde virildügin bile yazup bir aydan ziyâde kimesnede kitâp turdurmaya.[236]

XVII. asrın ikinci yarısında kurulan kütüphanelerin vakfiyelerinde hâfız-ı kütübün yapması gerekli olan işlerde bir değişiklik görülmemektedir. Turhan Valide Sultan (1073/1662-1663),[237] Abbas Ağa b. Abdüsselâm (1080/1669-1670),[238] Minkarî-zâde Yahya Efendi (1099/1688),[239] Köprülü (1089/1678),[240] Abdürrahîm Efendi (1129/1717),[241] III. Ahmed Topkapı Sarayı (1132/1719)[242] ve Yeni Câmi (1138/1725-1726),[243] Köprülü-zâde Abdullah Paşa (1133/1721),[244] Beşir Ağa (1148/1735)[245] ve Köprülü-zâde Hâfız Ahmed Paşa (1150/1737)[246] vakfiyelerinde hâfız-ı kütüblerin ancak rehin karşılığı ödünç kitap vermeleri, kütüphanede bulunmaları, kitapları korumaları ve tozlandırmamaları istenilmiştir. Reisülküttâb Mustafa Efendi b. Abdülvehhâb'ın Balat'ta yaptırdığı dârülhadisinin vakfiyesinde ise (1088/1677), hâfız-ı kütübün okuyucuya kitap verirken güler yüzlü, tatlı sözlü olması, kabalık ve sertlikten sakınması gerektiği belirtilmiştir.[247]

Asrın sonunda kurulan Feyzullah Efendi Kütüphanesi'nin vakfiyesinde (1111/1699), hâfız-ı kütüblerin kitapları temiz tutmaları konusuna önem verilmiş ve bu iş için hâfız-ı kütüblere ek ücret tayin edilmiştir.[248] Feyzullah Efendi'nin ayrıca kütüphanenin korunmasını da hâfız-ı kütüblere

235 TSK. EH. 3028, s. 96a.
236 ŞS. Galata Mahkemesi 17, s. 187.
237 Süleymaniye Ktp. Yeni Câmii 150, s. 45a-b.
238 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 63, s. 18.
239 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 74, s. 178.
240 Köprülü Ktp. Vakfiye 4, s. 42b.
241 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 107, s. 100.
242 TSK, Y. 75, s. 15b, 17a-b.
243 Süleymaniye Ktp. Yeni Câmii 1200, s. 22b-23a.
244 Köprülü Ktp. Vakfiye 5, s. 11b.
245 VGMA. 736, s. 4.
246 VGMA. 76, s. 43.
247 ŞS. Bâb Mahkemesi 29, s. 130b.
248 VGMA. 571, s. 118-119.

bıraktığını ve her akşam birinci hâfız-ı kütübün kütüphane kapısını kendi mühürüyle mühürlemesi şartını da getirdiğini görüyoruz.[249]

Vakfiyelerinden anlaşıldığına göre, XVIII. asrın ilk yarısında kurulan kütüphanelerde, hâfız-ı kütüblerin görevlerine yenileri eklenmiştir. Âtıf Efendi Vefâ'da kurduğu kütüphanesinin 1154 (1741) tarihli vakfiyesinde birinci hâfız-ı kütübün kütüphanenin okuma salonunda namaz kıldırmasını, ikinci hâfız-ı kütübün müezzinlik yapmasını ve üçüncü hâfız-ı kütübün de kandilleri yakmasını şart koşmuştur.[250] Hâfız-ı kütüblerin kütüphanede ibadet yaptırmaları şartı Ragıp Paşa Kütüphanesi vakfiyesinde de (1176 /1762) tekrarlanmaktadır.[251]

Ödünç vermenin yasaklandığı ve kitaplardan kütüphane içinde istifadenin yaygınlaştığı XVIII. asırda vakfiyelerde hâfız-ı kütüblerin okuyucularla münasebetleri üzerinde daha önemle durulduğunu görüyoruz. Hüseyin Ağa'nın, Bursa'da yaptırdığı tekke ve kütüphanesinin vakfiyesinde (1174/1760), okuyucu-hâfız-ı kütüb münasebeti şöyle ifade edilmiştir:

> ve tullâb ve küttâb gelüp kitap istedüklerinde hüsn-i mu'âmele ile çıkarup, birkaç defadur götürdüp getürdürsün diye dil-âzârlık olunmayup[252]

Bu husus Tırnovalı Ali Ağa (1176/1762),[253] Ragıp Paşa (1176/1762)[254] ve Veliyüddin Efendi (1182/1769)[255] vakfiyelerinde hemen hemen aynı şekilde dile getirilir. Bu üç vakfiyedeki "hâfız-ı kütübler bir türlü izhâr-ı acz ve fütûr itmeyüp, tergib ve teşvîk ve i'zâz ve terhîb oluna" cümlesi, I. Abdülhamid vakfiyesinde (1195/1781) "talebeyi 'unf ve âzâr ile redd ü tekdîr etmeksizin" şekline girmiştir.[256] Es-Seyyid Ahmed Efendi ise, İzmir'de Kasap Hızır Mahallesi'ndeki Yakup Bey/Hisar Câmii'nde kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde (1196/1782), hâfız-ı kütübün bir mazeret göstererek kitap vermekten kaçınmasına karşı çıkmaktadır:

249 VGMA. 571, s. 118.
250 VGMA. 735, s. 257. Atıf Efendi'nin oğlu Vahid Ömer Efendi, babasının kütüphanesine yaptığı ek vakfiyede (1165/1752), üçüncü hâfız-ı kütübe günlük bir akçe ücret tayin edip her gün kütüphanenin açılış ve kapanışında "Allah rızası için el-Fâtiha" demesini istemiştir (Atıf Efendi Ktp. 2858, s. 134a). Yusuf Ağa vakfiyesinde de (1209/1794) hâfız-ı kütüblerin her sabah kütüphanenin açılışında kütüphane kurucusunun ruhuna üç Fâtiha okuyup dua etmeleri istenmektedir (Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 215). Aynı şartın Raşid Efendi Kütüphanesi vakfiyesine de geçtiği görülmektedir (VGMA. 579, s. 67).
251 VGMA. 82, s. 6.
252 VGMA. 578, s. 41.
253 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 10a-b.
254 VGMA. 82, s. 5.
255 VGMA. 745, s. 80.
256 VGMA. Kasa 159, s. 11.

... her kim olur ise mutala'a ve istinsâh murâd eyledüklerinde bu gün o vakit zamânı degüldür diyü veya bir illet ve behâne ile men' ve dirîğ olunmayup[257]

XVIII. asrın başlarında kütüphaneye giren öğretimin, Selim Ağa Kütüphanesi'yle (1197/1782)[258] Rodosî Ahmed Ağa kütüphanelerinde (1208/1793)[259] bu işle meşgul olacak bir müderris tayin edilmediğinden, hâfız-ı kütübün görevlerine ilave edildiğini görüyoruz. Selim Ağa, kütüphanesine tayin ettiği üç hâfız-ı kütübden ilk ikisinin kütüphanede talebeye ders okutmasını istemekte ve bu görevleri karşılığında hâfız-ı kütüblere ek ücret tayin etmektedir.[260]

XVIII. asrın sonlarında Konya'da kurulan Yusuf Ağa (1209/1794) ve Kayseri'de kurulan Râşid Efendi (1212/1797) kütüphanelerinin vakfiyelerinde bulunan hâfız-ı kütüblerin görevleriyle ilgili kayıtlar büyük bir benzerlik gösterirler. Her iki vakfiyede de hâfız-ı kütüblerin kütüphanede kitap okuyan okuyucuya nezâret etmesi meselesi üzerinde durulur. Yusuf Ağa, kitap kaybının ve kitapların sayfalarının kesilmesinin önüne geçebilmek için hâfız-ı kütüblerin ve yamakların göz ucuyla okuyucuları denetlemesini isterken,[261] Râşid Efendi buna "mürekkep ve sâ'ir vechile kitaplar lekedâr olmak ve yazıları bozulmak ihtimallerini def' içün hâfız-ı kütüb efendiler itâle-i enzâr-ı dikkat ile nâzikâne nezâret"i ilave eder.[262]

XIX. asrın başlarında kurulan birçok kütüphanenin vakfiyelerinde, hâfız-ı kütüblerin kitapları muhafaza ve okuyucuya hizmet verme yanında kütüphanede icra edilecek bazı dinî faaliyetlere de katılmaları istendiği görülür. Mesela Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi vakfiyesinde (1216/1801), hâfız-ı kütüblerin her gün kütüphaneyi dualar ile açtıklarında Yâsîn-i Şerîf okuyacakları ve öğle namazından sonra da Kur'ân-ı Kerîm'den birer cüz okuyarak her hafta bir hatim yapacakları belirtilmiştir.[263] Hafîd Efendi vakfiyesinde (1220/1805) hâfız-ı kütüblerden kıraatı düzgün olanın,[264] Halil Ağa-zâde Abdullah Ağa'nın vakfiyesinde (1239/1823) ise birinci ve ikinci hâfız-ı kütübün[265] hatim okuyarak mübarek gecelerde duasını

257 VGMA. 742, s. 7.
258 VGMA. 578, s. 122.
259 VGMA. 743, s. 93.
260 VGMA. 578, s. 122.
261 Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 215.
262 VGMA. 579, s. 67-68.
263 Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1049/1, s. 10a.
264 Süleymaniye Ktp. Hafîd Efendi 487, s. 6b-7a.
265 VGMA. 746, s. 257.

yapmaları istenilmektedir. Derviş Mehmed Paşa'nın Burdur'daki kütüphanesinin vakfiyesinde de (1233/1818) hâfız-ı kütüblerin her gün kütüphanede *Buhârî* okuyacakları ve kütüphanede yapılacak "hatm-i hâce"ye yani Nakşibendî tarikatı usulune göre zikre katılacakları bildirilmiştir.[266]

Kütüphane vakfiyelerinin sadece birkaçında belli zamanlarda yapılacak olan kütüphane sayımlarına hâfız-ı kütüblerin de katılacakları belirtilmişse de, yapılan uygulamalardan, kütüphanelerde yapılan bu tür sayımlara dâima hâfız-ı kütüblerin katıldığını anlıyoruz.[267] Bu sayımlar sonucu ortaya çıkan katalogların hazırlanışında ise hâfız-ı kütüblerin ne görev yaptıkları bilinmemektedir.

XVIII. asra kadar kurulan kütüphanelerin vakfiyelerinde hâfız-ı kütüblerin kütüphanedeki çalışma saatlerine ve hâfız-ı kütüblük görevini vekil ve nâib kullanmadan bizzat kendilerinin yapacaklarına dâir kayıtlara pek tesadüf edilmez. Muhtemelen bu görevin vekâlet ve niyâbetle yürütülmesi sonucu meydana gelen bazı mahzurları ortadan kaldırmak için bu asrın ortalarından itibaren kurulan kütüphanelerin vakfiyelerinde bu meselenin ele alındığını görüyoruz. III. Mustafa'nın hayrâtı için hazırlattığı vakfiyesinden anlaşıldığına göre bu konuda adı geçen padişahın bir de hatt-ı hümâyunu vardır.[268]

Köprülü (1089/1678),[269] Feyzullah Efendi (1111/1699),[270] Ragıp Paşa (1176/1762),[271] Veliyüddin Efendi (1182/1768-1769),[272] Hacı Selim Ağa (1197/1782),[273] Yusuf Ağa (1209/1794),[274] Râşid Efendi (1212/1797)[275] ve Vahid Paşa (1226/1811)[276] vakfiyelerinde hâfız-ı kütüblerin kütüphanede bütün gün bizzat bulunmaları üzerinde ısrarla durulmaktadır. Ancak hâfız-ı kütüb sayısı fazla olan kütüphanelerle[277] birden fazla

266 ŞS. İstanbul Kadılığı 122, s. 37b.
267 VGMA. 579, s. 68; VGMA. 741, s. 336; VGMA. 639, s. 129; Nuruosmaniye Ktp. Fihrist 6; Beyazıt Umumi Ktp. Veliyüddin Efendi 3291.
268 "hademe ve mürtezikaları bi-nefsihim kendüleri edâ-yı hizmet idüp min ba'd vekil istihdâm eylememek hususu mübârek hatt-ı hümâyunlarıyla." VGMA. kasa 187, s. 352-353.
269 Köprülü Ktp. Vakfiye 4, s. 42a. 15 Kânun 1325 (28 Aralık 1909) tarihli nöbet cetveli için bkz: BOA. MF. KTU. 5/43.
270 VGMA. 571, s. 118.
271 VGMA. 82, s. 6.
272 VGMA. 745, s. 80.
273 VGMA. 578, s. 122.
274 Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 214.
275 VGMA. 579, s. 68.
276 VGMA. 579, s. 703.
277 Bir belgeden öğrendiğimize göre altı hâfız-ı kütübün görevli olduğu Fâtih Kütüphanesi'nde nöbet şu şekilde düzenlenmişti:

hâfız-ı kütübün bulunmasına ihtiyaç duyulmayan küçük kütüphanelerde, hâfız-ı kütüblerin bizzat kütüphanede bulunmaları şartının nevbet usuluyle biraz yumuşatılmaya çalışıldığı görülüyor. Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Şehzâdebaşı'ndaki kütüphanesinin vakfiyesinde (1141/1729), kütüphanede görevli dört hâfız-ı kütübün ikişer ikişer nevbetleşe kütüphanede bulunmaları istenmektedir.[278] Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi'nde de aynı şekilde nevbet uygulandığını görüyoruz.[279] Hacı Beşir Ağa'nın Eyüp'teki kütüphanesinde (1148/1735) üç hâfız-ı kütübden hergün, sadece biri kütüphanede bulunmaktadır.[280]

Nuruosmaniye Kütüphanesi vakfiyesinde de hâfız-ı kütüblerin nevbetleri konusunda kayıtlar vardır.[281] Toderini'nin naklinden anlaşıldığına göre bu kütüphanedeki nevbet işi düzenli bir şekilde yürütülmektedir:

> Kütüphanede görevli altı kütüphaneciden her gün ikisi görev yapmaktadır. Bu şekilde haftada bir iki kere nevbet gelmektedir. Çünkü Cuma günleri kütüphane kapalıdır[282]

Hacı Selim Ağa ise nevbet işinde farklı bir yol takip etmiştir. Vakfiyesine göre (1197/1782), kütüphanede görevli üç hâfız-ı kütüb, kütüphanenin açık olduğu günlerde kütüphanede hep beraber bulunacak, ancak bunlardan sadece biri kütüphaneyle meşgul olacak, diğerleri ders okutacaklardır.[283]

Hâfız-ı kütüblerin en önemli görevlerinden biri olan kütüphanenin kitaplarını muhafaza etmede ihmal göstermelerinin veya hata yapmalarının önüne geçebilmek için bazı kütüphane kurucularının vakfiyelerine "hâfız-ı kütübün ihmali veya kusuru neticesinde kaybolan kitabı tazmin etmesi" müeyyidesini koyduklarını görüyoruz.[284] Fâtih Külliyesi vakfiyesinde

Cumartesi: Hâfız-ı kütüb-i râbi' Emrullah Efendi; Hâfız-ı kütüb-i hâmis Sabri Efendi
Pazar: Hâfız-ı kütüb-i sânî Memduh Efendi; Hâfız-ı kütüb-i sâdis Sadeddin Efendi
Pazartesi: Hâfız-ı kütüb-i sâlis İhsan Efendi; Hâfız-ı kütüb-i sâdis Sadeddin Efendi
Çehârşenbe: Hâfız-ı kütüb-i sânî Memduh Efendi; Hâfız-ı kütüb-i sâlis İhsan Efendi
Pençşenbe: Hâfız-ı kütüb-i râbi' Emrullah Efendi; Hâfız-ı kütüb-i hâmis Sabri efendi
Listenin altında şu not yer almaktadır:" mine'l-kadim baş hâfız-ı kütüb olan zât her gün kütüphanede bulunmak mukteză-yı te'âmül bulunduğundan sâir beş adet hâfız-ı kütübler içün tertib edilen nevbet cedveli ber-vech-i bâlâ tanzim edilmiştir". BOA. MF. KTU. Dosya 5, no. 37.

278 VGMA. 38, s. 90.
279 Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1049/1, s. 10a.
280 VGMA. 736, s. 4.
281 VGMA. 52, s. 46; VGMA. Dolap 49, s. 21-22.
282 Toderini II, s. 95-96.
283 VGMA. 578, s. 122.
284 Youssef Eche Ortaçağ İslam kütüphanelerinden bazılarının vakfiyelerinde bulunan bu şartın muhtemelen uygulanmadığını ve nazariyede kaldığını belirtmektedir. *(Les*

tazmin hususu yer almamasına rağmen, Fâtih Câmii Kütüphanesi'nden kaybolan birkaç kitabı, kütüphane hâfız-ı kütübünün ya kaybeden şahısdan tazmin ettiği veya yerine kendisinin bedel olarak bir kitap koyduğu, bu kütüphaneye ait bir katalogda bulunan bazı kayıtlardan anlaşılmaktadır.[285]

II. Bâyezid'in Edirne'deki (895/1490)[286] ve Amasya'daki (901/1496)[287] külliyelerinin, Şehzâde Mehmed Medresesi'nin,[288] Rüstem Paşa'nın,[289] Feridun Ağa'nın (967/1559-1560),[290] Bursa'da Câmi-i Atik'e bağışlanan kitapların (978/1570-1571),[291] Pertev Paşa'nın (978/1570-1571),[292] Hemşirezâde Mehmed Çelebi'nin (993/1585),[293] Mehmed Efendi b. Hasan'ın (1043/1634),[294] Çıldır Valisi Hacı Ahmed Paşa'nın (1165/1752),[295] Muhammed Ebû'z-Zeheb'in(1188/1774),[296] Rodosî Ahmed Ağa'nın (1208/1793),[297] Yusuf Âgâh Efendi'nin (1210/1795),[298] Tekelioğlu Hacı Mehmed Ağa'nın (1211/1796),[299] Debbağ-zâde İbrahim Efendi'nin (1219/1804),[300] Vahid

Bibliothèques Arabes, Damas 1967, s. 351). Ancak bu şartın özellikle de erken dönem Osmanlı vakıf kütüphanelerinde uygulandığını gösteren çok sayıda örnek vardır.

285 *Kitâbu'l-lemha fi ma'rifeti'l-hurûf:...* bu kitap merhûm Nureddin elinde zâyi' olup hâfız-ı kütüb Muhyiddin bir müzehheb cigerî cilt ile kitâp bedel almış ki ilm-i tasavvufdan resâil-i müte'addideyi müştemil... 37b.
Kitâbu Hâşiyet-i Şerhi'l-Adûd:... bu kitap merhûm Kemâl Çelebi'de zâyi' olup hâfız-ı kütüb Arap Muhyiddin ana bedel *Tefsîr-i Kadı*'nın Mevlânâ Hüsrev Haşiyesini almış... 51a.
Kitâbu Bihârı'z-Zâhire:... bu kitâp hâfız-ı kütüb Arap Muhyiddin zamânında zâyi' olup, mezkûr hâfız-ı kütüb Bağdâd'a gittiği zamânda kitâplar teftîş olundukda mezbûr kitâp hizâne-i kütübde mevcûd olmamağın mezkûr hâfız-ı kütübden bir bedel alındı. Bedelin ismi yine *Bihâr-ı Zâhire*'dir. 23a.
TSA. D. 9559. Başka örnekler için bkz. Aynı katalog, s. 15b, 39b, 50a, 54a.
286 BOA. MAD. 7706, s. 315.
287 VGMA. Kasa no. 127; VGMA. 2113, s. 179.
288 TSK, EH. 3003, s. 106a.
289 İ. Aydın Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı,* İstanbul 1995, s. 241.
290 VGMA. 570, s. 198.
291 Bursa ŞS. A. 180, s. 132b.
292 Beyazıt Umumi Ktp. 5157, s. 67a; VGMA. 740, s. 16-40.
293 Bursa ŞS. A. 143, s. 241.
294 VGMA. 730, s. 111.
295 VGMA. 1629, s. 1-56.
296 Abdüllatîf İbrahim, "Mektebetü Osmaniyye, Dirâsetün Nakdiyye ve Neşr li-Rasîdi'l-Mektebe", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb,* c. XX, no. 2, Kahire, 1958, s. 9; Daniel Crecelius, "The Waqf of Muhammad Bey Abu Al-Dhahab in Historical Perspective", *International Journal of Middle East Studies,* c. 23 (1991), s. 69.
297 VGMA. 743, s. 93.
298 VGMA. 629, s. 379.
299 S. Fikri Erten, *Tekelioğulları,* İstanbul 1955, s. 24.
300 Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1050, s. 4.

Paşa'nın (1226/1811),[301] Yılanlıoğlu Ali Ağa'nın (1226/1811),[302]Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (1228/1813),[303] Vezir Süleyman Paşa'nın (1228/1813),[304] Halil Ağa-zâde Abdullah Ağa'nın (1239/1823),[305] Gedosizâde Mehmed Efendi'nin (1249/1833-1834),[306] Abdullah b. Süleyman Paşa'nın (1251/1836)[307], Safvetî Paşa'nın (1261/1845),[308] ve Hasan Hüsnü Paşa'nın (1309/1892)[309] vakfiyelerinde, kaybolan kitapları hâfız-ı kütüblerin tazmin edecekleri belirtilmiştir.

Bazı kütüphane kurucuları ise vakfiyelerinde, hâfız-ı kütüblerin rehinsiz kitap ödünç vermeleri veya kitapların kütüphaneden dışarı çıkarılmasına müsaade etmeleri halinde görevlerinden azledileceklerini bildirmişlerdir.[310]

Bazı kütüphane vakfiyelerinde hâfız-ı kütüblerin azlini gerektiren sebepler arasında üç gün özürsüz işe gelmeme,[311] vâkıfın koyduğu şartlara uymama,[312] hizmet yerini terk etme,[313] yerine vekil bırakma ve hâfız-ı kütüblük görevini nevbetleşe yürütme,[314] tembellik etme,[315] ağır ve gevşek davranma,[316] müderrislik, kadılık gibi bir mesleğe girme,[317] kütüphaneden dışarıya kitap verme[318] ve izin süresini geçirmenin[319] zikredildiği görülmektedir.[320]

301 VGMA. 579, s. 703.
302 VGMA. 743, s. 14.
303 VGMA. 580, s. 275.
304 VGMA. 733, s. 44.
305 VGMA. 746, s. 257.
306 VGMA. 580, s. 491.
307 VGMA. 733, s. 113.
308 VGMA. 581/1, s. 210-215.
309 VGMA. 571, s. 253.
310 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 63, s, 18; VGMA. 629, s. 379. Çorlulu Ali Paşa (VGMA. 188, s, 389), kitaplarından bir yaprak dışarı verildiği duyulursa hâfız-ı kütübün azledilmesini istemektedir. Hacı Beşir Ağa, dışarıya kitap vermeye, hizmetinde kusur etme şartını da eklemiştir (VGMA. 736, s. 4). I. Mahmud ise, Belgrad'daki kütüphanesiyle ilgili bir belgeye göre, hâfız-ı kütüblerin kaybolan kitabı tazmin ettikten sonra azledileceklerini bildirmiştir (BOA. Cevdet-Maârif 7730).
311 VGMA. 582/1, s. 34.
312 Köprülü Ktp. Vakfiye 4, s. 60a.
313 BOA. İbnülemin-Evkaf 2989; Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 217.
314 VGMA. 82, s, 6; VGMA. 745, s, 80; VGMA. 579, s. 68.
315 VGMA. 76, s. 47.
316 İsmail Gün-Ahmet Özdemir, *Söke Tarihi ve Coğrafyası*, Aydın 1941, s. 95.
317 VGMA. 578, s. 122; VGMA. 52, s. 46.
318 VGMA. 629, s. 379.
319 VGMA. 579, s. 68.
320 Bu zikredilen sebebler dışında başka sebeplerle de hâfız-ı kütüblerin azledildiğini görmekteyiz. Mesela Konya'daki Sadreddin Konevî Dergâhı'nın hâfız-ı kütübü "hevâ vü

Kütüphanelerin idaresi Maârif Nezâreti'ne geçtikten sonra 1881 tarihinde hazırlanan talimâtnâmede, hâfız-ı kütüblerin görev ve sorumluluklarıyla ilgili olarak vakfiyelerde yer alan hususların büyük çoğunluğu yer almıştır.[321]

iv. Hâfız-ı kütübün Ücreti

Hâfız-ı kütübün aldığı ücret çeşitli devirlerde, çalıştığı kütüphanenin büyüklüğüne ve hâfız-ı kütüblük görevinin ek bir görev olup olmamasına bağlı olarak değişmektedir. Kuruluş devri kütüphanelerinde bir-iki akçe arasında değişen hâfız-ı kütüblük ücretinin, fetihten sonra İstanbul'da ve İstanbul dışındaki kütüphanelerin çoğunda değişmediği[322] sadece Fâtih Külliyesi'nde kurulan kütüphanenin hâfız-ı kütübüne günlük altı,[323] Mahmud Paşa Medresesi hâfız-ı kütübüne de beş[324] akçe ücret verildiği görülüyor.

II. Bâyezid'in Edirne'de külliyesinde kurduğu kütüphanenin (895/1490) hâfız-ı kütübünün günlük iki akçe olan ücretinin[325] bazı arşiv kayıtlarından, XVI. asrın sonlarına doğru dört akçeye çıkarıldığı anlaşılmaktadır.[326] II. Bâyezid devrinde hâfız-ı kütüb ücretlerinde bir

hevesinde olduğu ve edâ-i hizmet itmemekle" şeklinde bir suçlamayla azledilmiştir. Bkz: Konya ŞS. 13, s. 248. Adana'da Ramazanoğlu Pîrî Mehmed Paşa vakfının hâfız-ı kütübü ise "vakf-ı mezbûr kütüphanesinden 8 cilt kitabı sirkat ve diyâr-ı âhâra bey' ve medâr-ı ma'âş eylediği ithamıyla 12 Rebiülahir 1133 (10 Şubat 1721) tarihinde görevinden azledilmiş (BOA. Ruus 30, s. 357) ancak bu ithamın asılsız olduğu evkaf müfettişi Ahmed Efendi'nin teftişi sonrasında ortaya çıkınca 12 Zilkade 1136 (2 Ağustos 1724) tarihinde tekrar görevine iade edilmiştir (BOA. Ruus 35, s 294). Kastamonu'daki Yakub Ağa Medresesinin hâfız-ı kütübü de vâkıfın koyduğu şartlara uygun olarak tayin edilmediği ve "vakf-ı mezbûrun kitaplarını izâ'at ve perişan eylediği için" (Bkz: BOA. Ruus 35, s. 56.) Hezargrad'daki İbrahim Paşa Câmii'nin hâfız-ı kütübü de kitapların "kimini zâyi', ve kimini bey' ile istihlâk ettiğinden" azledilmiştir. Bkz. BOA. Ali Emiri, III. Mustafa 5844.
321 Mahmud Cevad, *Maârif-i Umumiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul 1338, s. 207-209.
322 Afyon'da Gedik Ahmed Paşa (BOA. MAD. 5455, s. 240), İstanbul'da Eyüp Câmii (BOA. MAD. 4792, s. 31) ve Şeyh Vefa Tekkesi (BOA. Mâliye Ahkâm Defteri, KK. 67, s. 110 ve *İVTD.* 159) hâfız-ı kütübünün günlük bir akçe, İnegöl'de İshak Paşa İmareti (BOA. MAD. 626, s. 276) hâfız-ı kütübünün bir buçuk akçe ve Üsküp'te İsa Bey Medresesi (Elezoviç, I/2, s. 27) hâfız-ı kütübünün de iki akçe günlük ücret aldığı görülüyor.
323 BOA. MAD. 5103, s. 108.
324 *İVTD.* s. 43.
325 Belediye Ktp. Mc. O. 61, s. 24b; Mc. O. 91, s. 298, 321.
326 BOA. MAD. 5103, s. 240, 273. "RA. sene 1026, Mehmed b. Arslan, hâfız-ı kütüb, 4". Bkz: Ömer L. Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, c. I/2 (1965), s. 349.

artış görülmez.[327] Süleymaniye Külliyesi'nde hangi tarihte ihdâs edildiği bilinmeyen hâfız-ı kütüblük görevi için günlük altı akçe ücret tayin edilmiştir.[328] Bazı vakıf kayıtlarına göre Kanunî devri kütüphanelerinde görevli hâfız-ı kütübler günlük bir ile beş akçe arasında ücret almaktadır.[329]

Osmanlı imparatorluğunda XVI. asrın sonlarına doğru hızlanıp XVII. asrın ilk yarısında da bir müddet devam eden fiyat artışlarının[330] bir süre gecikmeyle hâfız-ı kütüblerin ücretlerine de yansıdığı görülüyor. Ö. L. Barkan'ın tespitlerine göre, yüksek enflasyon sebebiyle 1568-1669 yılları arasında ücretlilerin alım gücünde büyük düşüş meydana gelmişti.[331] Muhtemelen akçenin değer kaybını göz önünde bulunduran Sokollu Mehmed Paşa 981 (1574) tarihli vakfiyesine paranın değer kaybetmesine bir çözüm getirmek için şu şartı koymuştur:

> Ma'lûm ola ki her yerde ki akçe zikrolunmuştur murad Osmanî akçedür... Bu kitab-ı sıhhat-medâr tahrir olunduğu zamanda bir dinar altmış dirhem-i Osmaniye sarf olunurdu. Eger tebeddülât-ı edvâr-ı nâ-hemvâr ile etvâr ve âsâr mütegayyir olup dirhem ve dinarın kıymetlerine tefâvüt arız olur ise tarih-i kitab-ı sıhhat-esasda olan kıymetleri mikyâs kılınup tagayyür ve tebeddül vaktinde olan kıymetleri buna kıyas oluna[332]

Köprülü Kütüphanesi'nin kuruluşuna kadar (1089/1678) ortaya çıkan kütüphanelerde, hâfız-ı kütüblere verilen ücretlerde enflasyonun baskılarını giderecek büyük bir artış görülmez. Bu devirde kurulan kütüphanelerde

327 Efdal-zâde Ahmed Çelebi Medresesi hâfız-ı kütübü bir akçe (*İVTD*. s. 199), Kocamustafa Paşa câmii hâfız-ı kütübüyle (BOA. Kepeci, Haremeyn Muhasebesi 3304, s. 9), II. Bâyezid'in Amasya'daki medresesi hâfız-ı kütübü (BOA. MAD. 5455, s. 76) iki akçe, Çemberlitaş'taki Çorlulu Ali Paşa Medresesi (*İVTD*. s. 69) ve II. Bâyezid'in İstanbul'daki medresesi hâfız-ı kütübü (BOA. MAD. 5103, s. 273) günlük üç akçe ücret almaktadırlar.

328 BOA. MAD. 14 521, s. 9-10: 5761, s. 26.

329 Kasım Paşa'nın İstanbul'da (*İVTD*. s. 431-432; Ruus 80, s. 446) ve Bursa'daki câmiinin (BOA. M. Müd 626, s.174) hâfız-ı kütübü, Köse Hüsrev Paşa'nın Van'daki külliyesi'nin (VGMA. 582, s. 2-7) hâfız-ı kütübü bir akçe, İstanbul'da Mihrimah Sultan Câmii'yle (Es'ad Ef. 3752/2, s. 22b) Edirne'de Abdülvasi Çelebi Mescidi'nin (BOA. MAD. 19318, s. 4) hâfız-ı kütübleri iki akçe, Şehzâde Mehmed Câmii'nin (BOA. MAD. 5103, s. 397) hâfız-ı kütübü dört akçe, İbrahim Paşa'nın İstanbul'daki medresesiyle (BOA. Ruus 78, s. 10) Hezergrad'daki câmiinde (BOA. Cevdet-Maârif 100; BOA. Ruus 84, s. 201), Ferruh Kethüda'nın Balat'taki câmiinde (BOA. Ruus 32, s. 308) ve Rüstem Paşa'nın İstanbul'daki medresesinde (İ. Aydın Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, İstanbul 1995, s. 241) bulunan hâfız-ı kütübleri günlük beş akçe ücret almaktadırlar.

330 Ö. L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiat Hareketleri", *Belleten* XXXIV/136 (1970), s. 568.

331 Ö. L. Barkan, a.g.m. s. 603.

332 VGMA. 572, s. 62.

hâfız-ı kütüblere verilen günlük ücretler 3-8 akçe arasında değişir.[333] Sadece Turhan Valide Sultan'ın Yeni Câmii Külliyesi'nde kurduğu kütüphanenin (1073/1662-1663) hâfız-ı kütübü on beş,[334] Şeyhülislâm Abdurrahim Efendi'nin (ö. 1060/1650) Nişanca Câmii'nde kurduğu kütüphanenin hâfız-ı kütübü de on akçe[335] ücret almaktadır.

Köprülü Kütüphanesi hâfız-ı kütüblerine verilecek ücret vakfiyede, aylık üzerinden kuruş olarak belirtilmiştir. Birinci hâfız-ı kütübün 7,5, ikinci ve üçüncü hâfız-ı kütüblerin 3,75 kuruş olan aylık ücretleri,[336] devrin râyicine göre yapılan hesaplamada günlük 20 ve 10 akçeye tekabül etmektedir.[337] Köprülü Kütüphanesi'nde görülen bu ücret artışı, XVII. asrın sonlarında kurulan diğer kütüphanelerde de devam eder. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Divanyolu'ndaki dârülhadisinde bulunan kütüphanenin (1092/1681) birinci hâfız-ı kütübüne yirmi, ikinci hâfız-ı kütübüne on akçe günlük ücret tayin edilmiştir.[338] Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın Saraçhane'deki medresesinde bulunan kütüphanenin (1112/1700) üç hâfız-ı kütübü günlük yirmişer,[339] Feyzullah Efendi Kütüphanesi (1111/1699) hâfız-ı kütübleri ise on beşer akçe[340] günlük ücret almaktadırlar.

Ayasofya Kütüphanesi'nin kuruluşuna kadar, İstanbul'da ve Anadolu'da tesis edilen kütüphanelerin hâfız-ı kütüblerinin günlük 5-25 akçe arasında ücret aldıkları görülmektedir.[341] 1153 (1740) tarihinde açılan

333 Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Merzifon'daki câmiinin hâfız-ı kütübüne üç (ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 63, s. 28), İncesu kasabasındaki medresesinin hâfız-ı kütübüne ise dört akçe (BOA. Cevdet-Maârif 404; Ruus 84, s. 471) günlük ücret tayin etmiştir. İstanbul'daki Bayram Paşa Türbesi hâfız-ı kütübü üç (BOA. Ruus 92, s. 353), Balat'taki Reisülküttâb Mustafa Efendi Medresesi hâfız-ı kütübü dört (BOA, Ruus 84, s. 212), Sokollu Mehmed Paşa Medresesi hâfız-ı kütübü beş (VGMA. 572, s. 50), Sultan Ahmed Medresesi hâfız-ı kütübüyle (BOA. MAD. 6888, s. 6, 66-67) Üsküdar'daki Halil Paşa Türbesi hâfız-ı kütübü (BOA. Ruus 94, s. 318) sekiz akçe günlük ücret almaktadır.

334 Süleymaniye Ktp. Yeni Câmi 150, s. 45a-b.

335 BOA. Ruus 80, s. 220; Ruus 82, s. 84.

336 Köprülü Ktp. Vakfiye 4, s. 60a.

337 Nuri Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, İstanbul 1968, s. 171-176.

338 BOA. Ruus 42, s. 303; Ruus 43, s, 58; Ruus 78, s. 359; Ruus 85, s. 76; Cevdet Maârif 8213.

339 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2272, s. 3b. BOA. İbnülemin-Tevcihat 890.

340 VGMA. 571, s. 119; BOA. Cevdet-Maârif 583.

341 Şehid Ali Paşa Kütüphanesi'nin birinci hâfız-ı kütübü 15, ikincisi 10, üçüncüsü ise 6 akçe ücret almaktadırlar. (BOA. Cevdet-Maârif 3519; Ruus 89, s. 224; Ruus 89, s. 112). Nevşehirli İbrahim Paşa'nın İstanbul'daki medresesinin dört hâfız-ı kütübüne onbeşer akçe günlük ücret tayin edilmiştir (VGMA. 38, s. 90). Nevşehir'deki medresesinin hâfız-ı kütübünün ücreti ise 10 akçedir (VGMA. 64, s. 37). III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'ndaki kütüphanesinin hâfız-ı kütübleri 15-20 akçe (Süleymaniye Ktp. Yeni Câmi 1200, s. 22a), Yeni Câmii külliyesinde kurduğu kütüphanenin hâfız-ı kütübleri ise 15-20 akçe (ŞS. Rumeli Sadareti 161, s. 19b; BOA. Divân-ı Hümâyun, Ruus no. 1, s. 57) arasında ücret almaktadırlar. İstanbul'da Mehmed Efendi ile (VGMA. 571, s. 92)

Ayasofya Kütüphanesi'nde, hâfız-ı kütüblerin ücretlerinde büyük bir artış olmuştur. I. Mahmud, 1152 (1740) tarihli vakfiyesinde birinci hâfız-ı kütübe 45, ikinci, üçüncü ve dördüncü hâfız-ı kütüblere ise 35'er akçe günlük ücret tayin etmiştir.[342] 1165 (1752) tarihinde yaptığı ek vakfiyeyle de iki yeni hâfız-ı kütüblük görevi ihdâs etmiş ve birinci hâfız-ı kütübün ücretini 90 akçeye, ikinci hâfız-ı kütübün ücretini 80 akçeye, üçüncü hâfız-ı kütübün ücretini 70 akçeye ve dördüncü hâfız-ı kütübün ücretini de 50 akçeye çıkarmıştır.[343]

Ayasofya'dan bir sene sonra kurulan Âtıf Efendi Kütüphanesi'nde de hâfız-ı kütüblerin ücretleri diğer kütüphanelere göre oldukça yüksektir. Âtıf Efendi, vakfiyesinde, hâfız-ı kütüblerin ek görev yapmalarına karşı olduğunu ve bu yüzden ücretlerini yüksek tuttuğunu belirtir.[344] Bu kütüphanede birinci hâfız-ı kütübe 80, ikinciye 75, üçüncüye 70 akçe ücret verilmektedir.[345] I. Mahmud devrinde İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan küçük medrese kütüphanelerinde ise hâfız-ı kütüblerin aldıkları ücret 2-15 akçe arasında değişmektedir.[346] XVIII. asrın ortalarında İstanbul'da kurulan diğer büyük kütüphanelerde, Ayasofya ve Âtıf Efendi kütüphanelerinin hâfız-ı kütüblerinin ücretlerinde görülen artışa paralel artışlar görülmez. Fâtih, Galata Sarayı ve Nuruosmaniye kütüphanelerinde, hâfız-ı kütüblerin günlük ücretleri 30-60 akçe arasındadır.[347]

Mehmed Efendi b. Veliyüddin'in medreselerinin (VGMA. 734, s. 43) hâfız-ı kütüblerinin günlük ücretleri 5 akçe, Çorlulu Ali Paşa Medresesi hâfız-ı kütübününki ise 15 akçedir (VGMA. Kasa 188, s. 389). Halep'teki Osman Paşa'nın kurduğu kütüphanenin hâfız-ı kütübleri ise günlük 12 ve 20 akçe ücret almaktadırlar. (Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtutât ve Hazâ'inühâ fi Haleb, *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. I, cüz 1 (Kahire, 1955), s.26).

342 VGMA. 47, s. 15; VGMA. 639, s. 3.

343 VGMA. 639, s. 62b; TSA. E. 1767.

344 VGMA. 735, s. 257.

345 VGMA. 735, s. 257.

346 Osman Paşa'nın Niş Kalesi varoşunda kurduğu câmiin hâfız-ı kütübü üç akçe (BOA. Ruus 82, s. 128), Cihan-zâde Mehmed Ağa'nın Güzelhisar'daki medresesinin hâfız-ı kütübü iki akçe (Vakfiye, Basım yeri ve tarihi yok, s. 34) ücret almaktadır. Ahmed Paşa'nın Urfa'daki (VGMA. 737, s. 213), Yeğen Ali Paşa'nın Güzelhisar'daki (VGMA. 738, s. 69) medreselerinde bulunan hâfız-ı kütüblerin günlük ücreti altı akçedir. Kesriyevî Ahmed Efendi'nin Kesriye'deki medresesi hâfız-ı kütübüyle (VGMA. 737, s. 109), Hekimoğlu Ali Paşa'nın İstanbul'daki medresesinde görevli üç hâfız-ı kütüb (Millet Ktp. Feyzullah Ef. 2197) onar akçe ücret almaktadırlar. Hacı Beşir Ağa'nın Eyüp'deki medresesinin üç hâfız-ı kütübünün ücretleri 6-15 akçe (VGMA. 736, s. 4), Cağaloğlu'ndaki kütüphanesinin hâfız-ı kütüblerinin de ücretleri 10-15 akçe (Süleymaniye Ktp. Beşir Ağa 682, s. 107b) arasında değişir. Şerif Halil Paşa'nın Şumnu'daki kütüphanesindeki görevli birinci hâfız-ı kütüb 10, ikincisi ise 6 akçe günlük ücret almaktadır (VGMA. 737, s. 117).

347 TSA. E. 1767; VGMA. 87, s. 9; VGMA. 98, s. 10-12; TSA. D. 3311.

Ragıp Paşa, 1176 (1762) tarihli vakfiyesinde, haftada altı gün kütüphanede bulunacak hâfız-ı kütüblerin başka bir iş tutmaları mümkün olamayacağından "kût-ı yevmîyye ve inti'âşlarına vâfî ve medâr-ı maaşlarına kâfî olmak için" birinci hâfız-ı kütübe 120 ikinciye ise 110 akçe günlük ücret tayin ettiğini belirtmiştir.[348]

III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı'ndaki kütüphanesinin (1181/1767-1768) hâfız-ı kütüblerine, aynı zamanda sarayda da görevli olduklarından, düşük ücret tayin edilmiştir. Bu kütüphanenin birinci hâfız-ı kütübü 24, ikinci ve üçüncü hâfız-ı kütübleri ise 20'şer akçe ücret almaktadırlar.[349]

Hamidiye Kütüphanesi'nde de (1195/1781) Ragıp Paşa Kütüphanesi düzeyinde olan hâfız-ı kütüb ücretlerinin, XIX. asır başlarında Evkaf Nezâreti'nin teşkiline kadar İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan kütüphanelerde bir artış göstermeden devam ettiği görülmektedir.[350]

Evkaf Nezâreti'nin kuruluşundan sonra (1241/1826), nezâretin mütevelliler nezdinde teşebbüste bulunarak XVI-XVIII. asırlarda kurulmuş kütüphanelerin hâfız-ı kütüblerinin ücretlerini artırmaya çalıştığı görülmektedir. Tanzimat sonrasında kurulan kütüphanelerin hâfız-ı kütüb ücretleri, genellikle kuruş üzerinden aylık olarak tespit edilmiştir.[351]

Bazı kütüphane vakfiyelerinde ise kütüphanede görevlendirilecek hâfız-ı kütübe bir ücret tayin edilmemiştir.[352] Bu gibi durumlarda bazen

348 VGMA. 82, s. 6.

349 VGMA. 187, s. 357.

350 Bu devrede kurulan önemli kütüphanelerden Isparta'da Halil Hamid Paşa Kütüphanesi birinci hâfız-ı kütübü 80, ikincisi 60 (VGMA. 628, s. 547), Konya'da Yusuf Ağa Kütüphanesi'nin birinci hâfız-ı kütübü 100, ikincisi 90 (Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 214), Kayseri'de Râşid Efendi Kütüphanesi'nin birinci hâfız-ı kütübü 120 ikincisi 100, üçüncüsü 80 (VGMA. 579, s. 67), İstanbul'da Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi birinci hâfız-ı kütübü 40, ikincisi ve üçüncüsü 20 ve dördüncüsü 16 (Kılıç Ali Paşa 1049/1, s. 10b-11a), Kavalalı Mehmed Ali Paşa Kütüphanesi'nin baş hâfız-ı kütübü 120, ikincisi 80, birincisi 60 (VGMA. 580, s. 275), Manisa'da Karaosmanoğulları'ndan Atâullahoğlu Hacı Osman Ağa'nın Nişancı Paşa Kütüphanesi'nin (1212/1798) birinci ve ikinci hâfız-ı kütübü altmışar (M. Münir Aktepe, "Kara Osman Oğlu Hacı Osman Ağa'ya Âit İki Vakfiye", *VD*. X (1973), s. 173), Silistre'de Halil Ağa-zâde Abdullah Ağa'nın kütüphanesinin birinci ve ikinci hâfız-ı kütübleri 60'ar akçe günlük ücret almaktadırlar. İstanbul'daki Hâlet Efendi Kütüphanesi'nin hâfız-ı kütüblerinin ücretleri ise vakfiyesinde aylık olarak ve kuruş üzerinden belirtilmiştir. Vakfiyeye göre kütüphanede görevli her iki hâfız-ı kütübün de 36'şar kuruş aylıkları vardır (Hâlet Efendi 837, s. 8a-b). Hâfız-ı kütübün ücretini yıllık olarak tayin eden kütüphane kurucuları da vardır. Mesela bkz: VGMA. 580, s. 389.

351 Bazı örnekler için bkz: R. Tûba Çavdar, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1995, s. 76-77.

352 Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin Gelibolu'daki türbesinde bulunan kütüphaneyle

hâfız-ı kütübün ücretinin farklı bir şekilde tespit edildiğini görüyoruz. Mesela Şeyh Vefâ'nın külliyesindeki kütüphanesinin vakfiyesinde hâfız-ı kütüb için tahsis edilmiş bir ücret yoktur. Ancak İstanbul kadısına yazılan bir hükümden anlaşıldığına göre "re'y-i hâkim" ile bu kütüphanede görevli hâfız-ı kütübe, hayır sahiplerinin bu külliyeye yaptıkları bağışlardan günlük bir akçe ücret tayin edilmiştir.[353] Ücret almadan yapılan hâfız-ı kütüblüğe, "hasbî hâfız-ı kütüblük" denilmektedir.[354]

Hâfız-ı kütüblere ücretlerinin yanında yiyecek ve erzak yardımı da yapılmaktaydı. Kastamonu'daki İsmail Bey Medresesi'nin hâfız-ı kütübüne her gün yetecek kadar ekmek ve çorba ve yılda bir de üç müd buğday ve üç müd arpa verilmekteydi.[355] Büyük külliyelerde kurulan kütüphanelerin hâfız-ı kütüblerine genellikle imâretin mutfağından aş ve fodla verildiği görülüyor. Fâtih Aşhanesi'nden yemek yiyenler arasında külliyenin hâfız-ı kütübünün de adı geçmektedir.[356] II. Bâyezid'in Edirne'deki külliyesinin (893/1488) imâretine ait bir aş defterinde mutfaktan aş alanlar arasında hâfız-ı kütüb de bulunmaktadır.[357] Bu defterde görevlilere verilen aş miktarı ise şöyle belirtilmiştir:

> Bu zikrolunan 87 nefer kişinin her öğünde birer pâre et ve ikişer ekmek ve birer kefçe aşları vardur.[358]

Çeşitli vakıf kayıtlarından, Mahmud Paşa Medresesi hâfız-ı kütübüyle,[359] Kasımpaşa Câmii hâfız-ı kütübüne "taamiye" yani yemek ücreti verildiğini,[360]

(BOA. Cevdet-Maârif 5043) Tatar Abdullah Efendi'nin Fâtih Câmii'ndeki kitaplarının (BOA. Ruus 55, s. 391), Hatice Sultan'ın Unkapanı'ndaki Şazelî tekkesinde (ŞS. Eyüp Mahkemesi 426, s. 19b) ve Nişastacı Hasan Efendi'nin Cedîde Mehmed Efendi Medresesi'nde (ŞS. Davud Paşa Mahkemesi 95, s. 85) kurdukları kütüphanelerin hâfız-ı kütübleri hasbî olarak görev yapmaktaydılar. 20 Zilhicce 1130 (14 Kasım 1718) tarihli bir belgede, Tatar Abdullah Efendi'nin Fatih Câmii'ndeki dolaplarda muhafaza edilen kitaplarının hasbî hâfız-ı kütübü olan Sultan Selim Câmi-i Şerîfi imamı Abdülbaki Efendi vefat ettiğinde yerine tayin edilen Ali Efendi'nin teslim aldığı kitapların bir listesi vardır. ŞS. Kısmet-i Askeriyye 27, s. 41 a-b.

353 BOA. Mâliye Ahkâm Defteri KK. 67, s. 110.

354 ŞS. Davud Paşa Mahkemesi 95, s. 85; BOA. Cevdet-Maârif 2025; BOA. Ruus 37, s. 179.

355 Talat Mümtaz Yaman, *Kastamonu Tarihi, XV'inci Asrın Sonlarına Kadar I*, İstanbul 1935, s. 160.

356 S. Ünver, *Fâtih* Aşhanesi *Tevzi'nâmesi*, İstanbul 1953, s. 10.

357 Ö. L. Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları" *Belgeler* I/2, (Ankara 1965), s. 287-288.

358 Barkan, a.g.m. s. 287.

359 BOA. MAD. 5102, s. 79, 150, 463.

360 BOA. Ruus 1, s. 145. 1286/1869 tarihli bir vakıf tahririnde bu câminin hâfız-ı kütübünün günlük bir akçe ücretine karşılık 5 akçe taamiye aldığı görülmektedir. (BOA. EV. HMH. 746, s. 10a).

Kanunî Sultan Süleyman'ın İstanbul'daki medresesi hâfız-ı kütübünün imâretin mutfağından yemek yediğini,[361] Rodos'taki medresesinin hâfız-ı kütüblerinin ise fodla tayinleri olduğunu[362] öğreniyoruz. Üsküdar'daki Atik Valide Sultan Külliyesi'nin hâfız-ı kütübüne de günlük iki öğün yemek verilmekteydi.[363]

I. Mahmud'un Ayasofya Kütüphanesi'nin hâfız-ı kütüblerine de aş tayin edilmiştir:

> Beher yevm ba'de salât-ı subh nân-ı 'azîz ve çorba tabh olunup ve kable'z-zuhûr çorba ve yevm-i hamîsde dahi dâne.. tabh olunup... ve kütüphane-i hümâyun hademesine virilüp...[364]

Halep'te Osman Paşa'nın kurduğu kütüphanenin hâfız-ı kütübü ise cuma günlerinde ve Ramazan ayı boyunca her gün vakıftan bir tas pilav, bir tas zerde ve iki somun ekmek almaktaydı.[365] Muhammed Bey Ebû'z-Zeheb'in Kahire'deki medresesinde kurduğu kütüphanenin hâfız-ı kütübüyle,[366] Kütahya'da İbrahim Bey'in kurduğu kütüphanenin kütüphanecisinin[367] yıllık buğday tayinatı vardı. III. Mustafa'nın Lâleli'deki medresesinde bulunan kütüphanenin personelinin günlük iki veya üç "mükemmel ta'am" ve "iki fodla" tahsisatları bulunmaktaydı.[368]

Kıbrıs'taki Sultan II. Mahmud Kütüphanesi'nin hâfız-ı kütüb-i evvelinin de günlük altı okka ekmek, bir okka bulgur, bir okka et ve ayda iki okka sade yağ tahsisatı vardı. Hâfız-ı kütüb-i sâniye de buna yakın bir gıda yardımı tahsis edilmişti.[369]

Hamidiye Kütüphanesi hâfız-ı kütüblerinin ise günlük fodla tayinleri vardır:

> ve hâfız-ı kütüb-i evvel efendiye yevmî dört çift fodla ve hâfız-ı kütüb-i sânî, sâlis ve râbi' efendilerin her birine üçer çiftden dokuz çift fodla[370]

361 BOA. MAD. 19 342.

362 BOA. Cevdet-Maârif 6585.

363 Nina Cichocki, *The Life Story of the Çemberlitaş Hamam: From Bath to Tourist Attraction*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Minnesota 2005, s. 371.

364 VGMA. Kasa 47.

365 Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtutât ve Hazâ'inühâ fi Haleb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. I, cüz 1, Kahire 1955, s. 26. Yılın diğer zamanlarında ise hâfız-ı kütüb her gün bir tas çorba ile bir ekmek almaktaydı. Bkz: VGMA. 731, s. 166.

366 Daniel Crecelius, "The Waqf of Muhammad Bey Abu Al-Dhahab in Historical Perspective", *International Journal of Middle East Studies*, c. 23 (1991), s. 66.

367 Kütahya ŞS. 33, s. 51.

368 BOA. EV. HMH. 746, s. 3a.

369 Beria Remzi Özoran, "Kıbrıs'ta Sultan Mahmut Kütüphanesi", *Türk Kültürü* c. VIII, no. 92, Ankara 1970, s. 513.

370 VGMA. Kasa 169, s. 143-144.

Pertevniyal Vâlide Sultan'ın 1289 (1872) tarihli vakfiyesinde ise birinci ve ikinci hâfız-ı kütüblere aylık yüzer kuruş taamiye ücreti verileceği belirtilmiştir.[371]

Taamiye ücretleri vakfiyelerde genellikle rakam olarak zikredilmediği için vakıf kütüphanelerinin son dönemlerinde hâfız-ı kütübler için önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir. Yapılan uygulamalardan anlaşıldığına göre kütüphane personeline dönemin şartlarına göre "taamiye" için yeterli bir miktar verilmeye çalışılmıştır. Ayasofya Kütüphanesi'nin hâfız-ı kütüblerinin maaşlarını gösteren bir listede bu durum açıkça görülmektedir. İkinci hâfız-ı kütübün aylığı 140, aylık taamiye bedeli ise 86 kuruştur. Ayrıca ayda 5 kuruş da fodla bedeli almaktadır.[372] Görüldüğü gibi aldığı aylık taamiye ve fodla bedeli maaşının yarısından fazladır.

Kütüphanelerin düzenli açılmasını sağlamak maksadıyla bazı kütüphane kurucularının XVIII. asrın ortalarından itibaren hâfız-ı kütüblere yiyecek yardımının yanında, oturmaları için kütüphane yakınında ev temin ettiklerini de görmekteyiz. Âtıf Efendi (1154/1741),[373] Ragıp Paşa (1176/1762),[374] Veliyüddin Efendi (1182/ 1768),[375] Karavezir Mehmed Paşa (1194/1780),[376] I. Abdülhamid (İstanbul 1195/1781[377] ve Medine),[378] Halil Hamid Paşa (1197/ 1783),[379] Çelebi Mehmed Efendi (1203/1789),[380] Abdullah Münzevi (1205/1790),[381] Rodosî Ahmed Ağa (1208/1793),[382] II. Mahmud (Medine)[383] ve Şeyhülislâm Ârif Hikmet (1270/1853)[384] kütüphaneleri vakfiyelerinde ve vakıf belgelerinde hâfız-ı kütüblerin kütüphane kurucusunun tahsis ettiği evlerde oturacakları belirtilmiştir.

371 VGMA 634, s. 161-168; Nail Bayraktar, "19. Yüzyılda Vakıf Kütüphane Geleneğinden Örnekler", *Osmanlı Devletinde Bilim Kültür ve Kütüphaneler*, yay. haz. Özlem Bayram vd. Ankara 1999, s. 83.

372 BOA. MF. KTU. 8/85.

373 VGMA. 735, s. 257.

374 VGMA. 82, s. 6.

375 VGMA. 745, s. 7.

376 VGMA. 742, s. 72.

377 BOA. Sül. 3261, s. 3b; VGMA. Kasa 159, s. 115.

378 BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 47.

379 VGMA. 628, s. 547.

380 VGMA.743, s. 501.

381 VGMA. 601, s. 178.

382 VGMA. 743, s. 80.

383 BOA. Mühimme-i Mısır, 13, s. 45.

384 Abbas Saleh Tashkandy, *A Descriptive Catalogue of the Historical Collection of the Scientific Manuscripts at the Library of 'Arif Hikmat in Medina, Saudi Arabia,* Basılmamış Doktora Tezi, University of Pittsburgh 1974, s. 11.

Bazı kütüphanelerde hâfız-ı kütüblere vakfın artan gelirlerinden ek gelir temin edildiği[385] bazılarında ise, ek görev vermek yoluyla[386] maaşlarının bir miktar artırılması yoluna gidildiği görülmektedir.

Birden fazla hâfız-ı kütübü olan kütüphanelerde hâfız-ı kütüblerin ücretlerinin tespitinde, genellikle kütüphanedeki dereceleri göz önünde bulundurulmaktadır. Bu yüzden birinci hâfız-ı kütübün ücreti diğerlerinden yüksek olmaktadır. Ancak maaş tespitinde hâfız-ı kütübler arasında fark gözetmeyen Feyzullah Efendi (1111/1699)[387] ve Amca-zâde Hüseyin Paşa (1112/1700),[388] Osman Ağa b. Ataullah (1212/1797)[389] gibi kütüphane kurucuları da vardır. Kavalalı Mehmed Ali Paşa ise hâfız-ı kütübleri baş hâfız-ı kütüb, ikinci hâfız-ı kütüb, birinci hâfız-ı kütüb şeklinde sıralayarak diğer kütüphanelerden farklı bir yol izlemiştir. Baş hâfız-ı kütübün günlük ücreti 120, ikinci hâfız-ı kütübün 80, birinci hâfız-ı kütübün ise 60 akçedir.[390]

Ücretin sıralamaya bağlı olarak artmasının tabii bir neticesi olarak da, hâfız-ı kütüblerin terfileri, daha üst derecedeki bir hâfız-ı kütüblük kadrosuna geçmeleriyle gerçekleşmektedir. Kadro değiştirme de ancak bir üst derecedeki hâfız-ı kütübün işi bırakması, azli veya ölümüyle mümkün olmaktadır. Birden fazla hâfız-ı kütübün çalıştığı kütüphanelerin vakfiyelerinde, terfi işinin hangi esaslara göre yapılacağı örneklerle açıklanır.[391] Mesela Râşid Efendi vakfiyesinde (1212/1197), terfi işleminin şöyle yapılacağı belirtilmiştir:

> ... ciheti ref' olunup yahud bi-emri'llahi taala vefat idüp cihet-i mezkûresi mahlûle olursa, yerine hâfız-ı kütüb-i sânî naklolunup şurût-ı mezkûre üzre yevmî 120 akçe vazife ile hâfız-ı kütüb-i evvel ola. Sâlis dahi yevmî yüz akçe vazife ile hâfız-ı kütüb-i sânî ola. Ve sâlisin yerine... bir müstahikki.. intihâb ve ihtiyâr oluna[392]

385 VGMA. 579, s. 702.

386 BOA. MAD. 5455, s. 210-211; MAD. 5455, s. 29; Köprülü Ktp. Vakfiye 4, s. 53a; ŞS. Üsküdar Mahkemesi 287, s. 89b; VGMA. 571, s. 119; Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1049/1, s. 10a-b ve Hâlet Efendi 837, s. 8a-b; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 233, s. 82b.

387 VGMA. 571, s. 119.

388 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2272, s. 3b.

389 VGMA. 743, s. 529-531.

390 VGMA. 580, s. 275.

391 VGMA. 82, s. 6; Cevdet-Maârif 4591; VGMA. 745 s. 80; VGMA. 52, s. 46; VGMA. 86, I. Abdülhamid Hazine Defteri; Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 217; Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 473, s. 9a. BOA. Müteferrik 89, s. 115.

392 VGMA. 579, s. 68.

Bu şekilde terfi etmeye "ala't-tertîb silsile" denilmektedir.[393] Ragıp Paşa Kütüphanesi'ne ait hazine defterinde, yapılan tayinlerde bu tertibe uyulduğu görülüyor: Kütüphanenin ilk hâfız-ı kütüb-i evveli olan Veliyüddin Efendi'nin ölümünden 1246 (1830) yılına kadar yapılan tayinlerde dâima boşalan birinci hâfız-ı kütüblüğe ikinci hâfız-ı kütüb getirilmiştir.[394]

v. Hâfız-ı kütüblerin Sayısı

Kuruluş devri kütüphanelerinde bir olan hâfız-ı kütüb sayısının, İstanbul'un fethinden sonra kurulan kütüphanelerde de artmadığı ve bir iki istisna dışında,[395] müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışına kadar bu sayının değişmediği görülmektedir. Üç hâfız-ı kütübün görevlendirildiği Köprülü Kütüphanesi'nden (1089/1678)[396] sonra kurulan bazı medrese kütüphanelerinde de iki veya üç hâfız-ı kütüb tayin edilmesinde, muhtemelen Köprülü'nün tesiri yanında, bu kütüphanelerin zengin vakıflara sahip oluşu da rol oynamıştır. Köprülü ailesinden Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın İstanbul'da Divanyolu'ndaki medresesinin kütüphanesinde (1092/1681)[397] iki, yine aynı aileden Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın Saraçhane'deki kütüphanesinde (1112/1700) üç hâfız-ı kütüb[398] görev yapmaktaydı.

XVIII. asrın başlarında İstanbul'da kurulan Şehid Ali Paşa Kütüphanesi'yle (1127/1715)[399] III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'ndaki kütüphanesi (1132/1719)[400] kadrosunda da üçer hâfız-ı kütüb vardı. Bu asrın ilk yarısında İstanbul'da kurulan büyük kütüphanelerin hemen hemen hepsinin birden fazla hâfız-ı kütübü bulunmaktadır.[401] III. Ahmed'in Yeni

393 Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1049/1, s. 11a. Debbâğ-zâde İbrahim Efendi bu tertibe uyulması için vakfiyesine bir de manevî müeyyide koymuştur:
"ve bu silsileye müsâ'ade edenler nâ'il-i sa'âdet-i dâreyn ve mazhar-ı şefâ'at-i Seyyidü'l-kevneyn ola". Aynı yer.

394 VGMA. 82, s. 11.

395 II. Selim'in Edirne'deki külliyesinde bulunan kütüphanede üç hâfız-ı kütüb görevliydi (BOA. MAD. 5170, s. 5). M. Cunbur Edirne'deki II. Bâyezid külliyesinde de iki hâfız-ı kütüb görevlendirildiğini söylemekteyse de ("Osmanlı Çağı Türk Vakıf Kütüphanelerinde Personel Düzenini Geliştirme Çabaları", *VII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1973, s. 678), bu külliyeye ait vakfiyede hâfız-ı kütüb sayısı bir olarak gösterilmektedir (Belediye Ktp. Mc. O. 61, s. 44a).

396 Köprülü Ktp. Vakfiye 4, s. 59b.

397 BOA. Cevdet-Maârif 8213.

398 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2272, s. 3b.

399 BOA. Ruus 89, s. 112.

400 TSK. Y. 75, s. 17a-b.

401 Hacı Beşir Ağa'nın Cağaloğlu'ndaki kütüphanesinde dört (Süleymaniye Ktp. Hacı Beşir Ağa 682, s. 107b), Eyüp'teki dârülhadisinde ise üç (VGMA. 736, s. 4), Atıf Efendi Kütüphanesi'nde üç (VGMA. 735, s. 256) hâfız-ı kütüb görevlendirilmişti.

Câmii Külliyesi'nde kurduğu kütüphane ile (1138/1725-1726)[402] Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın Şehzâdebaşı'ndaki dârülhadisinin kütüphanesinde (1132/1720) ise dört hâfız-ı kütübün görevlendirildiğini görüyoruz.[403] İstanbul dışındaki kütüphanelerde ise genellikle bir hâfız-ı kütüb bulunmaktadır.[404]

I. Mahmud'un Ayasofya Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüblerin sayısının altıya çıktığı görülür.[405] Aynı padişah tarafından İstanbul'da kurulan Fâtih Kütüphanesi'nin beş,[406] Galata Sarayı Kütüphanesi'nin ise üç[407] hâfız-ı kütübü vardır. I. Mahmud'un Nuruosmaniye külliyesinde tamamlayamadığı kütüphanesini, kardeşi III. Osman tamamlattığında, bu kütüphaneye altı hâfız-ı kütüb tayin etmiştir.[408] Ayasofya, Fâtih ve Nuruosmaniye kütüphanelerinin zengin koleksiyonları ve gelir kaynakları, muhtemelen bu kütüphanelere tayin edilen hâfız-ı kütüb sayısının artmasında müessir olmuştur.

XVIII. asrın sonlarında ve XIX. asrın başlarında İstanbul'da kurulan kütüphanelerde, hâfız-ı kütüb sayısının dördü geçmediği[409] Anadolu'da kurulan müstakil kütüphanelerde ise genellikle iki veya üç hâfız-ı kütüb görevlendirildiği görülüyor.[410]

Birden fazla hâfız-ı kütübün görevlendirildiği kütüphanelerde hâfız-ı kütübler, hâfız-ı kütüb-i evvel, hâfız-ı kütüb-i sânî, hâfız-ı kütüb-i sâlis şeklinde Arapça sıra sayıları kullanılarak sıralandırılmaktadırlar. Hâfız-ı kütüb-i evvele bazen baş hâfız-ı kütüb de denilmektedir.[411]

402 BOA. Divân-ı Hümâyun, Ruus no. 1, s. 57.

403 VGMA. 64, s. 2-3.

404 Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Nevşehir'deki medresesinde (VGMA. 64, s. 37), Ahmed Efendi'nin Kesriye'deki medresesinde (VGMA. 737, s. 109), Ahmed Paşa'nın Urfa'daki medresesinde (VGMA. 737, s. 213) ve Yegen Ali Paşa'nın Güzelhisar'daki medresesinde (VGMA. 738, s. 69) bir hâfız-ı kütüb bulunmaktaydı.

405 VGMA. 639, s. 62; TSA. E. 1767.

406 VGMA. 87, s. 5-6; TSA. E. 1767. I. Mahmud'un, sadrazamı Köse Mustafa Bahir Paşa ile vakfını yeniden düzenledikleri Süleymaniye Kütüphanesi'nde de 5 hâfız-ı kütüb vardı (BOA. Müteferrik 89, s. 114a-115b).

407 VGMA. 87, s. 9.

408 VGMA. 98, s. 10-12; TSA. D. 3311.

409 Ragıp Paşa Kütüphanesi'nde iki (TSA. D. 3307, s. 19a), III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı (VGMA. Kasa 187, s. 357) ve Lâleli Medresesi Kütüphanesi'nde (VGMA. 93) üç, Hamidiye kütüphanesiyle (VGMA. Kasa 159, s. 11) Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi'nde (Kılıç Ali Paşa 1049/2, s. 44b) dört hâfız-ı kütüb vardır.

410 Isparta'daki Halil Hamid Paşa Kütüphanesi'nde (VGMA. 628, s. 54/7), Konya'da Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde (Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 214) ve Kütahya'da Vahid Paşa Kütüphanesi'nde (VGMA. 579, s. 702) iki, Kayseri'de Râşid Efendi Kütüphanesi'nde (VGMA. 579, s. 67) ve Burdur'da Derviş Mehmed Paşa Kütüphanesi'nde (ŞS. İstanbul Kadılığı 122, s. 37b) üç hâfız-ı kütüb görevlendirilmiştir.

411 VGMA. 580, s. 275; BOA. Cevdet-Maârif 8613.

vi. Hâfız-ı kütüblüğün Başka Bir Kimseye Devri

Vakıf teşkilatında, vakıf görevlilerinin üzerlerinde bulunan vazifeleri ve karşılığında aldıkları ücretleri başka bir kimseye devretmeleri yaygın bir usuldü. Ferâğ, kasr-ı yed ve keff-i yed denilen bu tür devirlerde kadının da izni aranmaktaydı.[412] Bazı tayin kayıtlarından bu şekildeki görev devrinin bir süre kütüphanelerde de uygulandığı anlaşılmaktadır.[413] Ancak hâfız-ı kütüblük gibi bazı vasıflara sahip olmayı gerektiren bir hizmetin, bu yolla yapılan devirlerle ehil olmayan kimselerin ellerine geçmesi, XVIII. asırdan başlayarak bazı kütüphane kurucularının vakfiyelerine hâfız-ı kütüblerin ferâğ ve kasr-ı yed yoluyla vazifelerini başkalarına devredemeyeceklerine dâir şartlar koymasına yol açmıştır.[414] Buna teşebbüs edecek hâfız-ı kütüblerin görevine son verileceği de ayrıca bu vakfiyelerde belirtilmiştir. Ancak yapılan uygulamalardan Evkaf Nezâreti'nin kurulmasından sonra da bu tür tayinlerin Meclis-i Maârif-i Umumî'nin izniyle yapıldığı anlaşılmaktadır.[415]

vii. Hâfız-ı kütüblüğün Babadan Oğula Geçmesi

Bazı arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre, vakıf kuruluşlarında, ölen kimsenin vazifesinin çocuğuna veya çocuklarına[416] verilmesi şeklindeki uygulama, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir örf haline gelmişti[417] ve kütüphanelerde de bu usule göre tayinler yapılmaktaydı.[418] Ölen hâfız-ı kütübün çocuğu veya çocukları küçük yaşta ise kütüphanede çalışamayacağından hâfız-ı kütüblük görevi vekiller vasıtasıyla yürütülüyor bu

412 Ali Haydar, *Tertîbü's-Sunûf fi Ahkâmi'l-vukûf*, İstanbul 1337, s. 542-545.

413 BOA. Ruus 16, s. 3510 Ruus 30, s. 92; Ruus 64, s. 262; Ruus 32, s. 308; Ruus 33, s. 187; Ruus 34, s. 391; Ruus 78, s. 359 ve 498; Cevdet-Maârif 340; 2900. 7087; Cevdet-Evkaf 12299; İbnülemin-Evkaf 5990.

414 VGMA. 745, s. 80; VGMA. 52, s. 46; VGMA. 579, s. 68 ve 122; VGMA. 743, s. 502; VGMA. 744, s. 59; VGMA. 632, s. 407. Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 217; VGMA. 93, s.125; Süleymaniye Ktp. Halet Efendi 837/1, s. 16b-17a. Bu devrede tesis edilmiş kütüphanelerden Âşir Ef. Kütüphanesi vakfiyesinde (Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 473, s. 10a) belli şartlar dahilinde Rodoslu Ahmed Ağa Kütüphanesi vakfiyesinde (VGMA. 734, s. 93) ise ahali-i beldenin uygun görmesi ve kefil olması halinde kasr-ı yed yoluyla görev devrinin mümkün olabileceği belirtilmiştir.

415 Mesela bkz: BOA. A. DVN. S. RSK. 187, s. 130; 188, s. 365.

416 Eğer birden fazla mirasçı varsa hâfızı-ı kütüblük ücreti bunların arasında paylaşılıyordu. Mesela bkz: BOA. A. DVN. S. RSK. 96, s. 93.

417 Abdullah Saydam, "Osmanlı'nın İstihdam Politikasına İlişkin Bir Örnek", *Toplumsal Tarih* no. 131, İstanbul 2004, s. 84-89.

418 BOA. Ruus 3, s. 280; Ruus 9 (14 Cemâzielâhir 1122); VGMA. 579, s. 702-703; BOA. Müteferrik 89, s. 114a; VGMA. 744, s. 59.

görev için tayin edilen ücret de paylaşılıyordu.[419] Kütüphaneler için kötü sonuçlar doğurabilecek bu tatbikat, vakıf teşkilatı içinde köklü bir geleneğe sahip olduğundan kaldırılamamış, ancak XVIII. asırda kurulan büyük kütüphanelerin vakfiyelerinde bazı şartlara bağlı olarak uygulanabileceği belirtilmiştir.[420] Veliyüddin Efendi Kütüphanesi vakfiyesinde (1182/1768-1769) bulunan bazı kayıtlar, bu sistemin uygulamada ortaya çıkardığı mahzurlara işaret etmektedir:

> ve hizmet-i mezkûrede istihdâm recul-i tâm ve sâhib-i ikdâm olmaktan lâzım ve lâbüd olmağın sabî ve murâhık makûlesine tevcih oldukda, bi'n-nefs edâ-i hizmete liyâkatleri olmayacağı zâhir olmağla, mechulü'l-ahvâl bîgâne tevkîline muhtâc olacakları bâhir ve muhâfaza-i kütübde kusur olacağı bedîhî olmağın bi-emri'llahi taâlâ hâfız-ı kütüblerden biri fevt oldukda sabî ve murâhık ve nâ-ehl ve nâ-müstahik evlâdına evkâf-ı sâirede câri olan örf-i belede binâen hâfız-ı kütüblük ciheti babası ciheti diyü ol makûle evlâdına verilmeyüp erbâb-ı istihkâkdan sâhib-i liyâkat kimesnelere verile[421]

Tanzimat'tan sonra da Maârif Nezâreti'nce bu sistemin doğurduğu zararlı sonuçları ortadan kaldırmak için bazı teşebbüslerde bulunulmuşsa da bu uygulama imparatorlukta yerleşmiş köklü bir istihdam politikası olduğundan pek başarılı olunamamıştır. Köprülü Kütüphanesi ile ilgili 8 Rebiülahir 1261(16 Nisan 1845) tarihli bir belge bu durumu çok açık bir şekilde yansıtmaktadır. Bu kütüphanenin ikinci hâfız-ı kütübü, üzerinde ayrıca köprülü külliyesiyle ilgili beş görev daha olan es-Seyyid Mehmed Nuri ölünce görevleri henüz çocuk yaşta olan oğlu es-Seyyid Mehmed Halife'ye intikal ettirilmiş, ancak Mehmed Halife'nin bu görevleri yerine getiremeyeceği görüldüğünden reşit oluncaya kadar kendisine Mehmed Sadık Efendi vekil olarak tayin edilmiştir:

> es-Seyyid Mehmed Nuri Halife fevt olup yeri hâlî ve cihât-ı mezkûre mahlûl olmağla mahlûlundan sulb-i sağîr oğlu es-Seyyid Mehmed Saded-din Halife'ye vakt-i rüşdü ve sedâdına degin hizmet-i lâzimesini edâya erbâb-ı istihkâktan yerine vekil nasbı icab eyledikde Mehmed Sadık Halife bi'l-vekâle edâ-yı hizmet etmek üzere sağîr-i merkûm es-Seyyid Mehmed Sa'deddin'e tevcîh ve yedine berât-ı âlî-şân ihsan buyrulmak ricâsına...[422]

419 15 Safer 1191 (25 Mart 1777) tarihli bir kayıtta küçük yaşta ölen Zâhide adlı bir kızın Valide Câmii'ndeki hâfız-ı kütüblük görevinden aylık 330 akçe geliri olduğu belirtilmektedir. Bkz: ŞS. KA. 417, s. 15a.

420 VGMA. 735, s. 257; VGMA. 52, s. 46; VGMA. 742, s. 7; Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 217; VGMA. 579, s. 69; VGMA. 187, s. 353; VGMA. 579, s. 702-703; Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 473, s. 10a; VGMA. 743, s. 93.

421 VGMA. 745, s. 80.

422 BOA. A. DVN. S. RSK. 166, s. 293 ve 275, 279.

Görüldüğü gibi küçük yaştaki bir çocuğa vakıftaki birçok görevin tevcihi normal bir işlem gibi yapılabilmekteydi. Ancak bazı belgelerden anlaşıldığına göre bu tür tayin yoluna, bir inceleme sonucunda, Meclis-i Maârif-i Umumiye'ce uygun görülürse gidilmekteydi.[423]

2. *Hâfız-ı kütüb Yamağı*

Hâfız-ı kütüblere yardımcı olmak için ihdâs edilmiş bu kadroya ancak birkaç kütüphanede rastlanır. İlk örneği Kanunî Sultan Süleyman devri kütüphanelerinden, Ferruh Kethüda'nın Balat'ta, câmiinde kurduğu kütüphanede görülmektedir. Ferruh Kethüda, 973 (1565-1566) tarihli vakfiyesinde, hâfız-ı kütübe muavenet edecek bir kimseye günlük iki akçe ücret verileceğini belirtmiştir.[424] Ragıp Paşa Kütüphanesi'nin kuruluşuna kadar, diğer kütüphanelerde yamak görevlendirildiğine dâir bir kayıt bulunmamaktadır. Ragıp Paşa 1176 (1762) tarihli vakfiyesinde, hâfız-ı kütüb yamağının vasıflarını ve yapacağı işleri şöyle açıklar:

> ve erbâb-ı istihkâk ve isti'dâddan iki nefer kimesne hâfız-ı kütüb-i evvel ve sânîye yamak tayin olunup küllü yevm kütüphane-i mersûmede hâfız-ı kütüblere hizmetlerinde i'ânet ve kütüb-i şerîfeyi mahallinden ihrâc ve vaz'ında kemâl-i sa'y ve müsâra'at itmek şartıyla...[425]

Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde de (1197/1782), Ragıp Paşa'da olduğu gibi iki yamak görevlendirilmiştir.[426] Ragıp Paşa Kütüphanesi'ndeki yamakların günlük ücreti 15'er akçe,[427] Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde görevli yamakların ücreti ise onar akçedir.[428] Konya'daki Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde (1209/1794) görevlendirilen iki yamağa elli akçe gibi oldukça yüksek bir ücret tayin edilmiş ve yamaklık görevi birinci yamaklık ve ikinci yamaklık olarak derecelendirilmiştir.[429] Âşir Efendi Kütüphanesi'nde ise bu görevin adının mülâzım-ı hâfız-ı kütüb olarak değiştirildiği ve tayin edilen birinci mülâzıma günlük 35, ikincisine de 30 akçe ücret tayin edildiği görülüyor.[430]

423 BOA. A. DVN. S. RSK. 187, s. 257, 344; 188, s. 270, 358.
424 VGMA. 570, s. 60.
425 VGMA. 82, s. 6.
426 VGMA. 578, s. 122.
427 VGMA. 82, s. 6.
428 VGMA. 578, s. 122.
429 Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 214.
430 Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 473, s. 8b-9a.

3. *Kâtib-i kütüb*

Kâtib-i kütüble ilgili en eski kayıt, II. Murad'ın Edirne'deki vakıflarına ait muhasebe defterlerinde bulunmaktadır.[431] Bu kayda göre, külliyede görevli kâtib-i hâfız-ı kütüb günlük iki akçe ücret almaktadır.[432] Fâtih vakfiyesinde de hâfız-ı kütüb için bir kâtib tayin edildiği belirtilmiştir.[433] Her iki kayıttan da anlaşıldığına göre, kâtib-i kütüblük görevi önce sadece kâtiblik olarak başlamış ve muhtemelen Kanunî Sultan Süleyman devrinde kâtib-i kütüb adı ortaya çıkmıştır.[434]

Fâtih vakfiyesinde kâtib diye adlandırılan kâtib-i kütübün görevleri şöyle açıklanmıştır:

> ve hâfızu'l-kütüb içün bir kâtib-i 'ârif-i câmii'l-ma'ârif tayin buyurdular ki dârü'l-kütübde olan kütüb-i şerîfenin kemmiyet ve esâmîsi defterinde mazbut ve mahfuz ve her kime ne makule kitâb virildiyse defterinde mukayyed olmağla ma'lûm ve melhûzı ola. Ve bi'l-cümle kâtib-i emîn ma'rifeti ile, hâfızu'l-kütüb tâlibîne lâzım oldukça kütüb-i mevkufeyi tefrîk...[435]

Süleymaniye vakfiyesinde ise külliyeye kitap temin edildiğinde, hâfız-ı kütüb ve kâtib-i kütübün veziriazam tarafından tayin edileceği bildirilir.[436] Bu külliyeye ait 991-1001 (1583-1593) tarihli muhasebe defterinde, Seyyid Mustafa'nın günlük dört akçe ücretle kâtib-i kütüblük yapmakta olduğu görülüyor.[437] II. Selim'in Edirne'deki külliyesinde bulunan kütüphanede ise kâtib-i kütüblük bir ek görev olarak üçüncü hâfız-ı kütübe verilmiştir.[438]

Selimiye'den sonra kâtib-i kütüplük görevine, yaklaşık olarak bir asır sonra Turhan Valide Sultan'ın Yeni Câmii'de kurduğu kütüphanede rastlıyoruz. Turhan Valide'nin 1073/1662-1663 tarihli vakfiyesine göre, kâtib-i kütüb, ödünç verilen kitapların makbuzlarını saklayacak ve adlarını da teker teker defterine kaydedecektir.[439] 1076 (1666) tarihli vakfiyesinde ise

431 BOA. MAD. 5455, s. 18.
432 Aynı yer.
433 *Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, faksimile s. 269-270; T. Öz, *Zwei Stiftungen*, s. 14-15.
434 894-895 tarihli Fâtih külliyesi muhasebe defterinde de bu görevlinin adı kâtib olarak geçer. Bkz. Ö. L. Barkan, "Fâtih Câmii ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", *İFM.* XXIII/1-2 (1963), s. 312.
435 *Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri*, aynı yer.
436 K. E. Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara 1962, faksimile s. 151-152.
437 BOA. MAD. 5103, s. 4; MAD. 2056, s. 6.
438 M. Cunbur, "Osmanlı Çağı Türk Vakıf Kütüphanelerinde Personel Düzenini Geliştirme Çabaları", *VII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1973, s. 679.
439 Süleymaniye Ktp. Yeni Câmii 150, s. 45a-b.

Turhan Valide Sultan, kâtib-i kütübün görevlerine yenilerini eklemiştir: Kâtib-i kütüb ödünç verilen kitabın hangi ilim dalından olduğunu ve adını tespit edip sayfa ve formalarını sayacaktır. Ayrıca ödünç verirken hâfız-ı kütüble istişare edecek ve ödünç vermeden önce de ödünç kitap isteyen kişinin durumu hakkında bir araştırma yaparak bilgi edinecektir.[440]

Verilen birkaç örnekten anlaşılacağı üzere, XV-XVII. asır kütüphanelerinde kâtib-i kütübün en önemli görevi ödünç verilen kitapların isimlerini bir deftere yazmaktır. Fakat XVII. asrın sonlarında başlayan kütüphane dışına ödünç kitap vermeye karşı çıkış, XVIII. asırda kurulan birçok kütüphanenin vakfiyesine kesin bir yasak olarak girmiş ve böylece kâtib-i kütübün, kütüphanede yapmakta olduğu en önemli görevi ortadan kalkmıştır. Bu yüzden XVIII. asrın ilk yarısında kurulan kütüphanelerde, kâtib-i kütübün, kütüphanede bulunan kitapları defter etme şeklinde tanımlanan görevine ağırlık verildiğini görmekteyiz. Amca-zâde Hüseyin Paşa (1112/1700),[441] III. Ahmed Yeni Câmii (1138/1725-1726)[442] ve Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (1141/1729)[443] kütüphanelerinin vakfiyelerinde kâtib-i kütübün, kütüphanede bulunan kitapları defter edeceği, yani kataloglayacağı belirtilmiştir. Beşir Ağa'nın Eyüp'teki dârülhadisinin vakfiyesinde de (1148/1735) medrese talebelerinden birinin, medresenin kütüphanesindeki kitapları defter etmek için kâtib-i kütüb olarak tayin edileceği bildirilmiştir.[444]

I. Mahmud'un Ayasofya'da[445] ve Fâtih'te[446] kurduğu kütüphanelerde de birer kâtib-i kütüb görevlendirilmiştir. Ayasofya vakfiyesinde (1152/1740), kütüphane sayımında kütüphanedeki kitapların "kâtib-i kütüb defteriyle" karşılaştırılarak yapılacağı belirtilmiştir.[447] Bu kayıttan anlaşıldığına göre, Ayasofya Kütüphanesi'nde de kâtib-i kütübün görevi katalog yapmaktır. III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'nde (1181/1767-1768) görevli kâtib-i kütübün, ne iş yapacağına dâir vakfiyesinde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.[448]

440 VGMA. 744, s. 28.
441 "... kütüb-i mezkûreyi defter idüp hıfz için bir kimesne kâtib tayin olunup..." Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2272, s, 4a.
442 Süleymaniye Ktp. Yeni Câmii 1200, s. 22a.
443 ".... ve kütüb-i mezkûre-i mevkûfeyi esâmî ve fünûn ve evsâflarıyla defter idüp hıfz itmek için kâtib-i kütüb nasb olunan..." VGMA. 38, s. 90.
444 VGMA. 736, s. 4.
445 VGMA. Kasa 47, s. 16.
446 VGMA. Defter 87, s. 6.
447 VGMA. Kasa 47, s. 25.
448 VGMA. Kasa 187, s. 357.

XVIII. asrın sonlarında ve XIX. asrın başlarında İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan büyük kütüphanelerde kâtib-i kütüblük görevine rastlanılmamaktadır. Muhtemelen kâtib-i kütübün sadece katalog hazırlamaktan ibaret olan görevini, vakıf müfettişlerinin, hâfız-ı kütüblerin ve diğer vakıf personelinin üstlenmesiyle bu kadronun muhafazasına gerek duyulmamıştır.

Muhtelif devirlerde kâtib-i kütübün aldığı ücret, hâfız-ı kütübün ücretiyle karşılaştırılacak olursa, zamanın kâtib-i kütübün aleyhine işlediği görülür. II. Murad'ın Edirne'deki külliyesinde hâfız-ı kütüb ve kâtib-i kütüb ikişer akçe ücret almaktadırlar.[449] Fâtih Külliyesi'nde ise kâtib-i kütübün dört, hâfız-ı kütübün 6 akçe aldığı görülüyor.[450] Süleymaniye Kütüphanesi'nde de durum aynıdır.[451] Ayasofya Kütüphanesi'nin kuruluşuna kadar (1153/1740) kâtib-i kütübün, hâfız-ı kütübün hemen hemen yarısı kadar ücret aldığı görülmektedir. Ayasofya ve Fâtih kütüphanelerinde ise kâtib-i kütübün aldığı ücrette büyük bir azalma meydana gelmiştir. Ayasofya Kütüphanesi'nin birinci hâfız-ı kütübü 90 akçe ücret almakta iken, kütüphane kâtib-i kütübüne sadece 10 akçe verilmektedir.[452] Fâtih Kütüphanesi'nde ise kâtib-i kütübün ücreti, hâfız-ı kütübün ücretinin beşde biridir.[453]

4. *Mücellid*

Bazı kütüphane kurucularının, vakfettikleri kitapların tamir ve bakımı için, kütüphanelerine bir de mücellid tayin ettikleri görülüyor. Kuruluş devri kütüphanelerinden sadece Çelebi Mehmed'in Merzifon'da medresesinde kurduğu kütüphanede, Kur'ân-ı Kerîm cüzlerinin ve fıkıh kitaplarının tamiri için günlük iki akçe ücretle bir mücellid görevlendirilmişti.[454] Fâtih devrinde kurulan kütüphanelerden yalnızca Eyüp Câmii'nin kadrosunda bir mücellid bulunmaktadır.[455] Fâtih Sultan Mehmed'in, külliyesine vakfettiği zengin koleksiyonun bakımı, muhtemelen sarayda görevli mücellidler tarafından yapılmaktaydı.[456]

449 BOA. MAD. 5455, s. 18.
450 BOA. MAD. 5103, s. 109.
451 BOA. MAD. 5103, s. 4; MAD. 5761, s. 26.
452 TSA. E. 1767.
453 TSA. E. 1767.
454 Belediye Ktp. Mc. O. 70, s. 335.
455 BOA. MAD. 4792, s. 31.
456 883 (1478) tarihli bir maaş defterinde, sarayda biri günlük on iki, diğeri ise beş akçe ücretli iki mücellid bulunduğu görülüyor. Bkz. A. Refik, "Fâtih Devrine Ait Vesikalar", *TOEM* no. 49-62 (1337), s. 7.

Kanunî Sultan Süleyman'ın, oğlu Şehzâde Mehmed için İstanbul'da yaptırdığı külliyenin 992 (1584) yılına ait muhasebe defterinde, Mehmed b. Ahmed'in bu tarihte "cüzlerin ve kitapların tamircisi" olduğu ve iki akçe günlük ücret aldığı belirtiliyor.[457] Aynı külliyeye ait 1059 (1649) tarihli muhasebe defterinde ise, bu görevi yapan kimseye mücellid adının verildiği görülüyor.[458] Kanunî Sultan Süleyman'ın İstanbul'daki külliyesine ait vakfiyede ise, külliyede kurulacak kütüphaneye tayin edilecek personel arasında mücellidden bahsedilmemiştir.[459] Ancak daha sonraki bir tarihte külliyedeki cüzlerin tamiri için bir mücellidin tayin edildiğini bir ruus kaydından öğrenmekteyiz.[460]

II. Selim'in kızı İsmihan Sultan, Eyüp'teki medresesi için 976 (1568) tarihinde hazırlattığı vakfiyesinde, medresede görevli mücellidin kitapları ciltlerken eski ciltlerine benzer bir şekilde ciltlemesi gerektiğini belirtir:

> şart eylediler ki mürûr-ı eyyâm ve şühûr ile mesâhif ve kütüb-i âtiyetü'z-zikrin cildleri eskiyip tecdîd olunmaklık olsa, yine evvelki cildlerine mümâsil cildler ile cildlene tâ ki telbîs ve tedlîsden ve tebdîlden ba'îd ola[461]

II. Selim'in Edirne'deki külliyesinde de "sâlih ve tâhir ve san'atında mâhir" bir kimsenin mücellid olarak görevlendirileceği, 1579 tarihli vakfiyesinde belirtilmiştir.[462] Sinan Paşa ise, İstanbul'daki zaviyesinde ve medresesinde bulunan kitapların tamiri için bir mücellid tayin etmemiş, 994 (1586) tarihli vakfiyesinde ciltlerin eskidikçe mütevelli tarafından tamir ettirilmesini istemiştir.[463]

XVI-XVII. asırlarda kurulan kütüphanelerin çoğunun kadrosunda bir mücellide rastlanılmamaktadır.[464] Bu devrede kurulan kütüphanelerden sadece birkaçında bir mücellid bulunduğu tespit edilebilmiştir; Turhan Valide Sultan'ın 1076 (1666) tarihli vakfiyesinden Yeni Câmii'deki kütüphanesinde

457 BOA. MAD. 5103, s. 397.

458 BOA. MAD. 869, s. 27.

459 K. E. Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi,* Ankara 1962, faksimile s. 151-152.

460 BOA. Ruus 66, s. 233.

461 VGMA. 572, s. 147. Aynı şartın İsmihan Sultan'ın kocası Sokollu Mehmed Paşa'nın 982 (1575) tarihli vakfiyesinde de tekrar edildiğini görmekteyiz (VGMA. Kasa 103, s. 2-3).

462 M. Cunbur, "Osmanlı Çağı Türk Vakıf Kütüphanelerinde Personel Düzenini Geliştirme Çabaları", *VII. Türk Tarih* Kongresi, Ankara 1973, s. 679. 1044/1634-1635 tarihli muhasebe defterinde günlük üç akçe ücret alan Osman'ın, câmi görevlileri arasında zikredildiği görülüyor. (BOA. MAD. 5179, s. 5).

463 BOA. Sül. Haremeyn Dosyası I.

464 3 Şaban 985 (Ekim 1577) tarihli bir mühimme kaydına göre (BOA. Mühimme 31, s. 369) Medine-i Münevvere'de Peygamberimizin mescidinde bulunan mushaf ve kitapların ciltleri yenilenmek gerektiğinde görevliler arasında bir mücellid bulunmadığından III. Murad, Mısır beylerbeyine bir hüküm göndererek acele bir mücellidin tedârik ve Medine-i Münevvere'ye irsalini istemiştir.

bir mücellid bulunduğunu öğreniyoruz.[465] Köprülü Kütüphanesi vakfiyesinde mücellidden "ve mücellid-i kütüb olan kimseye ayda üç rubu' verile" şeklinde kısaca söz edilmiştir.[466] XVII. asrın sonunda kurulan Feyzullah Efendi Kütüphanesi'nin vakfiyesiyle (1111/1699)[467] Halep'teki Osman Paşa'nın yaptırdığı medresenin vakfiyesine (1142/1730)[468] mücellidin kitapları kütüphane içinde tamir eyleyip dışarı çıkarmaması şartı ise, muhtemelen bu konudaki bazı kötü uygulamaların önüne geçilmek için konulmuştur. Gaziantep'te Alay Beyi Câmii yakınında yaptırdığı medrese odalarında bulunan talebelerin okumaları için Safer 1101 (Kasım 1689) tarihli vakfiyesiyle bir kütüphane kuran Mustafa b. Mehmed el-Âmidî kitapların ciltlenmesi işini farklı bir şekilde halletmiştir:

> Mu'teber kitaplardan olmayan *Du'ânâme* evrakları ve sâ'ir mu'teber kitaplardan olmayan evrâkları mukavva idüp kitaplara cilt eyleye. Lâzım oldukça yahud ol mukavva olacağı satup tamirine sarf eyleye.[469]

XVIII. asrın ilk yarısında kurulan büyük kütüphanelerin ekserisinde bir mücellidin bulunduğu görülmektedir. Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın Saraçhane'deki medresesinde bulunan mücellid günlük sekiz akçe ücret almaktadır.[470]. III. Ahmed, hem Topkapı Sarayı'ndaki (1132/1719)[471] hem de Yeni Câmii'deki (1138/1725-1726)[472] kütüphanesine birer mücellid tayin etmiş ve Yeni Câmii Kütüphanesi vakfiyesinde kitapların kütüphane içinde tamir edileceğini belirtmiştir.[473] Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Şehzâdebaşı'ndaki dârülhadisi kütüphanesinde (1132/1720),[474] Hacı Beşir Ağa'nın Eyüp'te (1148/ 1735)[475] ve Cağaloğlu'ndaki (1158/1745)[476] medreseleri kütüphanelerinde, I. Mahmud'un Ayasofya Kütüphanesi'nde

465 VGMA. 744, s. 29.

466 Köprülü Ktp. Vakfiye 4, s. 60a. Aynı aileden Hâfız Ahmed Paşa bu kütüphanede, 1178/1764-1765 tarihli vakfiyesiyle yeni bir mücellidlik kadrosu ihdâs etmiştir (VGMA. 76, s. 47). Mehmed Âsım Bey de eski mücellidin ücretine iki akçe zam yapmıştır (VGMA. 580, s. 13).

467 VGMA. 571, s. 119.

468 Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtutât ve Hazâ'inühâ fi Haleb, *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye,* c. I, cüz 1, Kahire, 1955, s. 26. Vakfiyesi'nin bir kopyesi VGMA. 731, s. 145-152'de bulunmaktadır.

469 Gaziantep ŞS. 39, s. 99.

470 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 22 72, s. 4a; BOA. Ruus, 66, s. 221.

471 TSK, Y. 75, s. 17b.

472 Süleymaniye Ktp. Yeni Câmii 1200, s. 22a-b.

473 Aynı yer.

474 VGMA. 38, s. 90: VGMA. 64, s. 3.

475 VGMA. 20, s. 52.

476 Süleymaniye Ktp. Hacı Beşir Ağa 682, s. 108a.

(1153/ 1740),[477] Âtıf Efendi Kütüphanesi'nde (1154/1741),[478] Reisülküttab Mustafa Efendi'nin Kastamonu'daki kütüphanesinde (1160/1747),[479] Hekimoğlu Ali Paşa'nın Davud Paşa'daki (1147/1734-1735),[480] Ahmed Paşa'nın Urfa'daki (1159/1746)[481] medreseleri kütüphanelerinde birer mücellidin görevlendirildiğini görmekteyiz.

Nuruosmaniye Kütüphanesi kadrosunda bulunan mücellid aynı zamanda kütüphane müzehhibi olarak da görevlendirilmiştir. Bu her iki göreve karşılık günde on akçe ücret almaktadır[482]. III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı'ndaki kütüphanesiyle (1181/1767-1768)[483] Hamidiye Kütüphanesi'nin (1195/1781)[484] mücellidlerinin de günlük ücretleri on akçedir.

XVIII. asrın sonlarında ve XIX. asrın başlarında İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan büyük kütüphanelerden Selim Ağa (1197/ 1782),[485] Çelebi Mehmed Said Efendi (1203/1789),[486] Hâlet Efendi (1235/1820),[487] Mehmed Said Pertev Paşa (1252/1836)[488] ve Dârülmesnevi hariç, diğerlerinde bir mücellid bulunmamaktadır. Bazı vakfiyelerdeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, bu devrede kütüphane kuranlar, kütüphanelerine belirli bir ücret alacak bir mücellid tayin etme yerine, gerektiğinde kitapların tamirine harcanmak üzere bir miktar para ayırmayı tercih etmişlerdir. Hüseyin Ağa'nın, Bursa'daki kütüphanesinin vakfiyesinde (1194/1780), kitapların tamir masrafını karşılamak üzere 2880 akçe ayırdığını,[489] Rodos'ta bir kütüphane (1208/1793)[490] kuran Ahmed Ağa ile Kütahya'da bir kütüphane (1226/1811)[491] kuran Vahid Paşa'nın da kütüphanelerinde bulunan kitaplarının tamirinin, vakfın artan gelirlerinden karşılanmasını istediklerini görüyoruz. Mehmed Ali Paşa da, Kavala'daki kütüphanesinin vakfiyesine (1228/1813) hâfız-ı kütüblerin "şirâze, mahfaza ve ciltleri

477 VGMA. Kasa 47, s. 17.
478 VGMA. 735, s. 257.
479 Kastamonu ŞS. 87, s. 94.
480 VGMA. 79, s. 4. 1153 (1740) tarihinde Şeyh Mehmed Rıza Efendi de kitaplarını bu kütüphaneye vakfedip ikinci bir mücellid tayin etmiştir (VGMA. 629, s. 40).
481 VGMA. 737, s. 4.
482 VGMA. Dolap 49, s. 23; VGMA. 98, s. 10-12.
483 VGMA. Kasa 187, s. 358.
484 VGMA. Kasa 159, s. 115.
485 VGMA. 578, s. 122.
486 VGMA. 743, s. 502.
487 Süleymaniye Ktp. Halet Ef. 837, s. 9b.
488 VGMA. Kasa 108, s. 7.
489 VGMA. 578, s. 75.
490 VGMA. 743, s. 94.
491 VGMA. 579, s. 703.

köhnelenüp tamire muhtac" olan kitapları ayırıp vakfın gelirlerinden tamir ettirmelerine dâir bir şart koymuştur[492].

Râşid Efendi de, Kayseri'deki kütüphanesinin vakfiyesinde (1212/1797) "inde'l-hâce kütüb-i merkûmenin tecdîd, tamir ve termîmine sarf içün" vakfının gelirlerinden bir kısmının ayırılabileceğini belirtmiştir[493]. Bu kütüphaneye ait bir gelir ve masraf listesinden, 1244 (1828-1829) yılında cilt tamiri için 47 kuruş harcandığı görülmektedir[494].

5. *Bevvâb ve Mustahfız*

Bevvâb, kütüphanenin kapılarını belirli saatlerde açıp kapatan görevliye verilen addır. Hayır eserlerinin hemen hepsinde bir bevvâb bulunmaktadır. Kütüphanelerde ise, ancak müstakil bir binaya sahip olmalarından sonra ortaya çıkmıştır. Daha önceki devir kütüphanelerinde bu görevi, kütüphanenin içinde kurulduğu müessesenin bevvâbının yaptığı görülür.

Kütüphane vakfiyelerinde bevvâbın emin, mu'temed ve müstakim olması gerektiği belirtilmiştir.[495] Kütüphane kapılarını açıp-kapatma dışında da, genellikle yapacağı işlerle ilgili pek fazla bir açıklama yapılmamıştır. III. Ahmed'in Yeni Câmii'de kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde câmi kayyiminin günlük beş akçe ücret alarak bevvâblık yapması ve "kütüb-i merkûme vaz' olunan mahalle çıkılacak nerdübanın esfelinde vaki' kapunun feth ve iğlakı emrine mübâşir ve hâfız-ı kütüblerin iktizâ eden umûrlarına mu'âvin ve muzâhir" olması istenmektedir.[496] I. Mahmud, Galata Sarayı Kütüphanesi vakfiyesinde ise, bevvâbın akşam kütüphaneyi kapattıktan sonra anahtarını saray ağasına teslim etmesini istemiştir.[497] Âşir Efendi Kütüphanesi bevvâbına, ferrâşlık, tas-keşlik ve kütüphanede kışın mangal yakma, ek görev olarak verilmiştir.[498] I. Mahmud'un Ayasofya ve Fâtih kütüphaneleriyle[499] Ahmed Ağa'nın Rodos adasında kurduğu kütüphanede[500] bevvâb kütüphanenin muhafaza ve koruma görevini de üstlenmiş ve adı mustahfız ve bevvâb olarak değiştirilmiştir. Hüseyin Ağa'nın Bursa'daki Eyne Bey Subaşı Medresesi'nde kurduğu kütüphanede ise bu görev bekçi-yi kütüb olarak adlandırılmıştır.[501]

492 VGMA. 580, s. 275.
493 VGMA. 579, s. 68.
494 Bkz. (Ek XIV).
495 VGMA. 745, s. 80; Süleymaniye Ktp. Yeni Câmii 1 200, s. 22b; VGMA. Kasa 159, s. 115.
496 ŞS. Rumeli Sadareti 161, s. 19b.
497 VGMA. 87, s. 9.
498 Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 473, s. 9a-b.
499 TSA. E. 1767.
500 VGMA. 743, s. 93.
501 Bursa ŞS. B. 208, s. 84a.

III. Ahmed'in Yeni Câmii Kütüphanesi'yle (1138 / 1725-1726)[502] Nuruosmaniye (1169 / 1755)[503] ve Veliyüddin Efendi (1182 / 1768-1769)[504] kütüphanelerinde ise bevvâblığı ve mustahfızlığı ayrı kişilerin yaptıkları görülmektedir. Es'ad Efendi Kütüphanesi vakfiyesinde (1264 / 1848)[505] mahalle bekçisinin bevvâblık görevini yapacağı ve geceyi kütüphanenin bahçesinde geçireceği belirtilmiştir.

Genellikle kütüphanelerde bir bevvâb bulunmaktadır. Zengin vakıflara sahip büyük kütüphanelerde ise birden fazla bevvâb görevlendirilmiştir. I. Mahmud'un Ayasofya ve Fâtih kütüphaneleriyle[506] Ahmed Ağa'nın Rodos'taki kütüphanesinde[507] iki mustahfız-bevvâb, Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde ise altı mustahfız, üç bevvâb vardır.[508]

Kütüphane bevvâblarının günlük ücretleri, genellikle bu görevi ek iş olarak yaptıkları için 5-15 akçe arasındadır.[509] Sadece Hamidiye Kütüphanesi'nde (1195 / 1781), bevvâblık ferrâşlıkla birleştirilmiş ve bu işle görevlendirilecek kimse için 50 akçe günlük ücret tayin edilmiştir.[510]

6. Ferrâş

Kütüphanenin temizliğiyle, okuyucuların üzerlerinde oturdukları hasır ve minderleri yaymakla görevlidir. Bevvâb gibi ferrâş da ancak müstakil bir mekâna sahip kütüphanelerin ortaya çıkmasından sonra kütüphane personeli arasına girmiştir.

Ferrâşın ne gibi vasıflara sahip olması gerektiği hakkında kütüphane vakfiyelerinde herhangi bir bilgi verilmez. Ancak ferrâşlığın bevvâblıkla birleştirildiği kütüphanelerde,[511] müstahik, müstakim, mu'temed, lâyık gibi vasıfları taşıyan kimselerin bu göreve getirilmesi gerektiği belirtilir.[512]

502 Süleymaniye Ktp. Yeni Câmi 1200, s. 22a-b.
503 VGMA. 98, s. 10-12; BOA. İbnülemin-Hatt-ı Hümâyun 586.
504 VGMA. 745, s. 80.
505 VGMA. 632, s. 408.
506 VGMA. Kasa 47, s. 16; TSA. D. 1767.
507 VGMA. 743, s. 93.
508 VGMA. Dolap 49, s. 23.
509 VGMA. 578, s. 122; TSA. E. 1767; VGMA. 187, s. 358: VGMA. 64, s. 3; TSA. D. 12, s. 16b; TSA. D. 3307, s. 19a; BOA. Divân-ı Hümâyun, Ruus no. 1, s. 57.
510 VGMA. Kasa 159, s. 115.
511 II. Selim'in Tire'deki dârülkurrâsının vakfiyesinde (965 / 1558) kütüphanede görevli hâfız-ı kütübün bevvâblık ve ferrâşlık görevlerini de üstleneceği ve dindar, güvenilir bir kimse olması gerektiği belirtilmiştir. Bkz: Selahattin Yıldırım, *Vakıfnâme-i Şehzâde-i Civânbaht Hazret-i Sultan Selîm-tâle Bekâuh- (II. Selim Vakfiyesi)*, İstanbul 2004, s. 79.
512 VGMA. 82, s. 6; VGMA. Kasa 159, s.115; VGMA. 578, s. 122; VGMA. 745, s. 80.

Ferrâşın görevleri konusuna da vakfiyelerde pek fazla yer verilmediği görülmektedir. Sadece Süleymaniye Câmii'ndeki kütüphanenin, I. Mahmud ve veziriazamı Köse Mustafa Bâhir Paşa tarafından yeniden düzenlenişinde hazırlanan vakıf kaydında, ferrâşın görevleri hakkında mufassal sayılabilecek kayıtlar bulmaktayız:

> Kütüphane-i celilede... beher yevm vakt-i subhdan vakt-i asra değin hâfız-ı kütüb olanların ma'iyyetinde bulunup minderleri ferş ve meydan-ı kütüphaneyi tathirden sonra bâb-ı kütüphanede kıyam ve âmed-şüd idenlerin yedlerinde olan kitapları tecessüs itmek..."[513]

Diğer vakfiyelerde ferrâşların kütüphane kapısında durup okuyucuların ellerinde bulunan kitapları kontrol edeceklerine dâir herhangi bir kayda rastlamamaktayız. Bu, elimizdeki tek örnektir.

Vahid Paşa'nın Kütahya'daki kütüphanesinin vakfiyesinde (1226 / 1811), ferrâşın görevinin kütüphaneyi silmek-süpürmek olduğu belirtilmekte,[514] Râşid Efendi Kütüphanesi vakfiyesinde (1212 / 1797) ise bu görevin dışında, vaktinde ve zamanında kütüphanenin hasır ve halılarını da yayacağı bildirilmektedir.[515]

Ferrâşlık bazen müstakil bir görev olarak verilmekteyse de[516] genellikle kütüphanenin yakınındaki bir vakıf kurumunda aynı işi yapan bir kimse[517] veya kütüphanenin bevvâbı,[518] ek görev olarak bu işle görevlendirilmektedir.

Vakfiyelerinden ve vakıf kayıtlarından öğrendiğimize göre III. Ahmet Topkapı Sarayı (1132 / 1719),[519] Ayasofya (1153 / 1740),[520] Fâtih (1155 / 1742),[521] Süleymaniye (1165 / 1751-1752),[522] Nuruosmaniye (1169 / 1755)[523] ve Bostancılar Ocağı (1181 / 1767-1768)[524] kütüphanelerinde birden fazla ferrâş görevlendirilmişti.

513 BOA. Müteferrik 89, s. 114b.
514 VGMA. 579, s. 703.
515 VGMA. 579, s. 67.
516 TSK. Y. 75, s. 17b; Süleymaniye Ktp. Hacı Beşir Ağa, 682, s.108a;VGMA. 38, s. 90; VGMA. Dolap 49, s. 23;VGMA. Kasa 47, s. 16-17.
517 VGMA. 745, s. 81; VGMA. 579, s. 67; VGMA. 579, s. 703; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 10b; Cunbur "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 216.
518 VGMA. 628, s. 547-547; VGMA. 82; s. 6, Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 473, s. 9a-b.
519 TSK, Y. 75, s. 17b.
520 VGMA. Kasa 47, s. 16-17.
521 TSA. E. 1767.
522 BOA. Müteferrik 89, s. 114b-115a.
523 VGMA. Dolap 49, s. 23.
524 VGMA. 187, s. 358.

7. *Kütüphanelerin Tamir ve Bakımıyla Görevli Personel*

Kütüphanelere, müstakil bir yapıya kavuşmalarından sonra, tamir ve bakım işleriyle uğraşmak üzere bazı görevlilerin tayin edildiği görülmektedir. Âtıf Efendi Kütüphanesi'nin (1154/1741) kadrosunda günlük 8 akçe alan bir su yolcu ve dört akçe ücretli bir marangoz vardır.[525] I. Mahmud'un Ayasofya Kütüphanesi'nde (1153/1740) bir tamirci (meremmetî), bir kurşuncu, bir sedefçi ve bir de duvarlardaki lekeleri ve yazıları silecek mâniü'n-nukûş bulunmaktadır.[526] Aynı padişahın Fâtih Kütüphanesi'nde (1155/1742) ise sadece bir tamirci (meremmetî) vardır.[527] Diğer müstakil kütüphanelerde de tamir işleri için bir veya birden fazla personelin görevlendirildiği görülmektedir.

525 TSA. D. 3306.
526 TSA. E. 1767.
527 TSA. E. 1767.

B. KÜTÜPHANE KOLEKSİYONLARI

a. Ana Koleksiyonun Kuruluşu

Vakıf kütüphanelerinin koleksiyonları vakfedilen kitaplardan oluştuğu gibi, bu koleksiyonların zenginleşmesi de genellikle aynı yoldan sağlanmaktaydı. Vakfiyelerle vakıf kayıtları ve mühürleri incelendiğinde, kütüphane koleksiyonlarının teşkilinin bazı farklı şekillerde gerçekleştirildiği görülür. Bu konuda en çok rastlanan uygulama, medrese kurucularının yaptırdıkları medreselere, talebelerin öğrenimi için gerekli bir miktar kitap bağışlayarak bir kütüphane kurmalarıydı.[1] Bu tür kütüphanelerin koleksiyonları, kütüphanenin kurulduğu yerin bir öğretim kurumu oluşu göz önünde bulundurulduğundan, genellikle ders kitaplarından oluşmaktaydı.[2] Öğrencilerin sıkıntı çekmemeleri için çoğu kere medreselerde ders kitabı olarak okutulan eserlerin birden fazla nüshası temin edilmekteydi.[3] İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan birçok medresede, bu şekilde oluşturulmuş küçük koleksiyonlara sahip kütüphaneler vardır.

1 TSA. D. 7081; VGMA. 591, s. 181; Gökbilgin, *Edirne*, s. 248-252; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 46, s. 83-84; BOA. Tapu Defteri 1070, s. 430, 434-435; Glisa Elezovic, *Turski Spomenici* I/2, Belgrade 1952, s. 13-29; Türk-İslâm Eserleri Müzesi 2202; *İVTD*. s. 42-45, 69, 199, 431-432; Gökbilgin, *Edirne*, vakfiyeler bölümü s. 16; VGMA. 579, s. 218; VGMA. 571, s. 185; TSK, EH 3030, s. 100b-106a; Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. 3752/2, s. 22b; VGMA. 572, s.141; VGMA. 741, s. 84; VGMA. 1395, s. 87-114; VGMA. 571, s. 165.

2 Çorlulu Ali Paşa vakfiyesinde, kütüphanenin kuruluşunda kitapların nasıl seçildiği şöyle anlatılmaktadır:
"ve dershâne-i mezkûreye vâkıf-ı müşârün-ileyh dâhil-i kütüphane-i temellükleri olan kütüb-i nefîseden intihâb ve ifrâz ve her fenne mahsûs olanları mu'ayyen ve mümtâz kılup li-vechi'llâhi Ta'âlâ vakf ve haps..." (VGMA. Kasa 188, s. 388).

3 Halep valisi Osman Paşa'nın Halep'teki medresesinde kurduğu kütüphanede bazı ders kitaplarının 30 kadar nüshası bulunmaktaydı. Bkz: Mahmud Haritani, "Fi Haleb Hazâ'inü Kütübi Âmire ve Ulemâü Abâkire ve Eserü zâlike fi Hareketi't-Tercüme", *Ebhâsü'l-Mu'temeri's-Seneviyyi's-Sâdis li-Tarihi'l-Ulumi İnde'l-Arab*, haz. Halid Magut, Haleb 1984, s. 95.

Bu tür kütüphanelerin yanında, ulemâ sınıfından kimselerin özel kütüphanelerini, bazen medrese, câmi, tekke gibi müesseselere vakfettiklerini, bazen de oturdukları evle birlikte vakfedip ihtiyaç sahiplerinin bu kitaplardan yararlandırılmasını istediklerini görüyoruz.[4] Bazen de yine ulemâ sınıfından kimseler kitaplarını, hayatta oldukça kendilerinin yararlanması daha sonra da nesillerinden gelecek diğer kimselerin nezâret etmesi şartıyla vakfetmişlerdir.[5] Ancak vakıf kurucularının bir vakıf kuruluşuna verilmeden ve kitapların muhafazası için belli bir yer tayin edilmeden nesillerinden gelenlere yaptıkları kitap vakıfları uzun ömürlü olmamış ve çoğu kısa bir süre sonra kaybolmuştur. Bunun en dramatik örneği Molla Yegân'ın 2.900 ciltlik kütüphanesidir. Bu kadar çok sayıdaki kitabın nasıl yok olduğu izah edilememektedir. Ankara Şer'î Sicilleri'ndeki bir kayıt da bu tür vakıflardaki kitap kaybının boyutunu gösteren diğer bir örnektir:

> Bundan akdem vefat iden Şaban-zâde es-Seyyid el-Hac Mehmed Efendi'nin zikr-i âtî vakıf kitaplarının hıfzına kıbel-i şer'den vasî nasb olunan vâkıf-ı mûmâ-ileyhin karındaşı oğlu es-Seyyid İsmail Efendi'ye bermûceb-i defter-i mümzâ yüz kırk üç cild kitap zaman-ı esbakda teslim olunmuş ise de vasî-yi mumâ-ileyh vefat eyledikde kütüb-i mezkûre oğlu Abdullah Efendi zimmetinde kalmış olup ol dahi vefat itmekle terekesinden zuhûr itmiş olan yetmiş bir cild kitap zâhire ihrâc ve mevcud olup baki yetmiş iki cild kitap nâ-mevcud olarak zâyi' ve telef olmuş olmağla...[6]

4 BOA. Tapu Defteri 1070, 53, s. 220, 270-272, 239-241, 211; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Muhasipliği 102, s.150b-151b; *İVTD*. s. 338, 172; BOA. MAD. 557, s.11-12; ŞS. Balat Mahkemesi 2, s. 5a: ŞS. Galata Mahkemesi 17, s. 187-188; 572, s. 13; BOA. Sül. 2918, s. 12a; Şeyh Sejfudin Kemura, "Sarajevske dzamije i druge javne zgrade turske dobe", *Glasnik Zemaliskog muzeja*, XXIII, (1911), s. 414-417.

5 Bu tür bazı kitap vakıfları için bkz: BOA. Ankara Tapu-Tahrir Defteri 1123, s. 31b; ŞS. Bâb Mahkemesi 70, s. 82a-b ve 98, s. 68a-b; ŞS. Kasım Paşa Mahkemesi 19, s. 241; ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 78, s. 12a-b; Bursa ŞS. A. 94, s. 185; Bursa ŞS. A-141, s. 239b-240a; ŞS. Balat Mahkemesi 2, s. 5a-b; ŞS. Bâb Mahkemesi 99, s. 73; VGMA. 731, s. 182; Diyarbakır ŞS. 295 (Varak no.'su yok. 1278 tarihli); Edirne ŞS. 89, s. 79b; Edirne ŞS. 109, s. 24b; Kastamonu ŞS. 3, s. 156-157; Kastamonu ŞS. 50, s. 177-178, 205; Konya ŞS. 19, s. 105; Konya ŞS. 32, s. 1; Konya ŞS. 62, s. 37; ŞS. Mahmud Paşa Mahkemesi 62, s. 23a-28a; Gâziantep ŞS. 96, s. 161-162; Sivrihisar ŞS. 4, s. 145; Kudüs ŞS. 203, s. 129; Orlin Sabev, "Novi Arhivni İzvori za Osmanski Biblioteki v Bulgarskite Zemi prez XVII-XIX vek" *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilization in the Balkans, Sofia, April 21-23, 2000*, İstanbul 2002, s. 232; Afyon ŞS. 548 (A-51), s. 56-57; ŞS. Mahmud Paşa Mahkemesi 62, s. 23a-25b; Ankara ŞS. 175, hüküm no. 134. Ankara Şer'i Sicili'nden diğer bir örnek için bkz: Rıfat Özdemir, "Osmanlı Mahkemelerinde Zaman Ölçümü", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 143, İstanbul 2003, s. 87; Ankara ŞS. 175, sıra no. 134. Kudüs Şer'i Sicilleri'nden bazı örnekler için bkz: Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Şerefüddin el-Halilî, *Tarihü'l-Kuds ve'l-Halîl*, yay. haz. Muhammed Adnan el-Bahît, Nûfan Recâ es-Sevarye, London 2004, s. 30-32.

6 Ankara ŞS. 226, s. 169.

Bu uygulama müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışından sonra da devam etmiştir. Çünkü müstakil bir kütüphanenin hem kuruluşu hem de işletilmesi yeterli gelir kaynaklarına sahip bir vakıf kurmayı gerektiriyordu. Bu yüzden müstakil kütüphanelerin genellikle devlet adamları tarafından kurulduğu, ilmiye ve diğer sınıflara mensup kimselerin ise daha çok mevcut vakıf kuruluşlarına kitaplarını bağışlayarak bir kütüphane teşkili yoluna gittikleri görülmektedir. Nadir olmakla birlikte bir şahsa da kitap vakfedilebilmektedir.[7]

Müstakil bir binada veya öğretim ve ibadet için yaptırılmış müesseselerde bir kütüphane kurmak için yapılan kitap vakfı, diğer vakfedilen mülk ve eşyada olduğu gibi, düzenlenen bir vakfiye ile gerçekleştirilmekteydi.[8] Bağışlanan kitapların bir listesi ya vakfiyenin içinde verilmekte veya vakfiyenin son kısmına müstakil bir liste halinde eklenmekteydi. Zengin koleksiyona sahip müstakil kütüphanelerin vakfiyelerinde ise genellikle liste verilmeyip, kuruluş anında hazırlanmış olan ve defter diye adlandırılan kataloglar bulunmaktaydı. Ayrıca İslâm hukukuna göre taşınabilir malların vakfedilmesi ihtilaflı olduğundan,[9] kitap ve kütüphane vakfiyelerinin

7 Sivrihisar Yenice Mahallesi sakinlerinden Sarı-zâde Osman Ağa'nın meşâyih-i kirâmdan eş-Şeyh Osman Afif Efendi'ye vakfettiği birkaç kitabın 15 Şaban 1264 (17 Temmuz 1848) tarihli vakıf kaydı için bkz: Sivrihisar ŞS. 4, s. 143. Bursa'da, Muradiye Medresesi'nde müderris olanlar için vakfedilen *Sahih-i Buhari* için düzenlenen 7 Rebiülâhir 958 (14 Nisan 1551) tarihli sicil kaydı için bkz: Bursa ŞS. A. 45, s. 45b. Rumeli kazaskeri Molla Ali Efendi de kitaplarını Şehzâde Sultan Mehmed Medresesi müderrislerine vakfetmiştir. Bkz: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim 651. Diğer bazı örnekler için bkz: ŞS. Bab Mahkemesi 25, s. 184b-185a; Konya ŞS. 19, s. 105; Konya ŞS. 62, s. 37; Konya ŞS. 86, s. 155; Konya ŞS. 86, s. 155; Konya ŞS. 103, s. 72. Konya ŞS.'ndeki kayıtlara şu eser vasıtasıyla ulaşılmıştır: İzzet Sak, *Kadı Sicilleri Işığında Konya'da Yapılan Vakıflar*, Konya 2012, s. 171-175.

8 Nadir olmakla birlikte, birkaç hatta tek bir kitap için bile vakfiye düzenlenebilmekteydi. Mesela Lâmii Çelebi'nin oğlu Ahmed Çelebi vakfettiği dört kitap için bir vakfiye düzenlemiştir. Bkz: Bursa ŞS. A/81, s. 237-238. Hekim Çelebi'nin vakfettiği bir Mushaf ve üç cildlik *Keşşâf Tefsiri* için evail-i Ramazan 972 (2 Nisan 1565) tarihli bir vakfiyesi vardır. Bkz: Mehmet Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul 2004, s. 219. Dağdelen Mehmed Paşa'nın kızı Âişe Hatun 1083 (1672) tarihinde düzenlettirdiği vakfiyesiyle "âbâdî kağıdlı ve altun cedvelli bir mücelled tâm kâmil *Ebu's-Suud Tefsiri*'ni" Fâtih Câmii Kütüphanesi'ne vakfetmiştir. Bkz: ŞS. Bâb Mahkemesi 14, s. 115a. Mehmed Dilaver Paşa da vakfettiği bir cilt *Beyzavî Tefsiri*'ni vakfiyesinde zikretmiştir: VGMA. 580, s. 425. Battaloğlu Süleyman'ın Sivrihisar'daki Abdülvehhâb Efendi Kütüphanesi'ne vakfettiği bir kitap da kadı siciline işlenmiştir. Bkz: Sivrihisar ŞS. 1, s. 1. İki ciltlik bir *Kadı Beyzavî Tefsiri*'nin vakfıyla ilgili olarak bkz: ŞS. Bab Mahkemesi 3, s. 92b-93a. Tibyan Tefsiri'nin vakfı için bkz: VGMA. 626, s. 286.

9 İslâm âlimlerinin bu konudaki görüşlerinin tahlili için bkz. Esche, a.g.e., 68-74. Ebu's-Suud Efendi, Birgili Mehmed Efendi'nin menkul eşyanın vakfedilemeyeceğine dâir yazdığı *Es-Seyfü's-Sârim* adlı risâleye (Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. 1581, s. 218b-249b)

hepsinin son bölümüne (rucu' bölümü) kitap vakfının câiz olduğunu savunan ulemânın görüşleri de konulmaktaydı.[10]

Vakfedilen kitapların üzerine vakıf kurucusunun vakıf mührü vurulur veya vakıf kaydı yazılırdı. Bazı kitap vakıflarında her iki uygulamanın da birlikte yapıldığı görülmektedir. Osmanlı dönemi kitap vakıflarında ortaçağ İslâm dünyasında yapılan vakıf kayıtlarının aksine,[11] birkaç istisna dışında, kitapların üstünde uzunca yazılmış vakıf kayıtlarına pek rastlanılmaz. Vakıf mühürlerinin üzerinde genellikle vâkıfın ismi bulunur, bazen de bir âyet, bir beyit veya vakfedilen kitaplarla ilgili bir şartın, bir vakıf kaydının konulduğu görülür.[12]

Kitap vakfı ve kütüphane kurmak için sadece vasiyetin yeterli olduğunu gösteren bazı örnekler de vardır.[13] Yapıldığı iddia edilen yazılı veya sözlü vasiyetin doğruluğunun şahitler huzurunda ispatı, ölen kimsenin kitaplarının vakfedilmiş sayılmasına kâfi gelmektedir.[14]

Kütüphanelerde kitaplar câmi ve medreselerdeki dolaplara, büyük kütüphanelerde de kitap depolarındaki veya okuma salonlarındaki raflara dikine değil de üst üste konularak yerleştirilirdi. Yazma eserleri dikine

verdiği cevapta, kitap vakfının örf haline geldiğini ve bu yüzden vakfının caiz olduğunu belirtip İslâm âlimlerinin bu konudaki görüşlerini nakleder (Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi 477/1, s. 3a). Bu konunun geniş bir münakaşası için ayrıca bkz: Ahmed Akgündüz, "Osmanlı Hukukunda Vakfın Konusunu Teşkil Eden Mallar ve Kitap Vakfı", *Osmanlı Devleti'nde Bilim Kültür ve Kütüphaneler*, hazırlayanlar Özlem Bayram ve diğerleri, Ankara 1999, s. 63-77.

10 Birkaç örnek için bkz. VGMA. 582/1, s. 35; VGMA. 736, s. 207; VGMA. 628, s. 548-549; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 25, s. 11-12 s. 20. ve 63; Edirne ŞS. 337, s. 74a.

11 Ortaçağ İslâm dünyasında kitapların üzerine oldukça uzunca, bazen bir sayfayı bile geçebilen vakıf kayıtları yazılabilmekteydi. Bu şekilde yapılmış bazı vakıf kayıtları için bkz: Eymen Fu'âd Seyyid, *el- Kitabu'l-Arabiyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. 2, Kahire, 1997, s. 428-434; Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Şerefüddin el-Halilî, *Tarihü'l-Kuds ve'l-Halîl*, yay. haz. Muhammed Adnan el-Bahît, Nûfan Recâ es-Sevarye, London 2004, s. 38-41; Ahmed Selim Ğânim, "Vakfü'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye ve Dirâsetü fi'l-Enmâti ve'd-Delâleti", *Evkaf*, no. 12, Küveyt 2007, s. 15-36.

12 Vakıf mühürleri üzerine Dr. Günay Kut ve Nimet Bayraktar'ın değerli bir çalışmaları yayımlandığından bu konu üzerinde durulmamıştır. (Yazma *Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Ankara 1984). Bu konudaki diğer bir çalışma için bkz: Stoyanka Kenderova, "De la Bibliothèque Privée à la Bibliothèque Publique-Les Inscriptions de la Donation du Livre à Titre de Waqf", *Studies in Arabic and Islam, Proceedings of the 19th Congress, Union Européenne des Arabisants et Islamists, Halle 1998*, Paris 2002, s. 71-80.

13 ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 19, s. 36b; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 213, s. 15a-b; VGMA. 624, s. 126-127; VGMA. 626, s. 532; Edremit ŞS. 1256, s. 275-276; BOA. Hatt-ı Hümâyun 16 090; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun 629, s. 117b-120a; VGMA. 575, s. 53-56; ŞS. 689, s. 22a; VGMA. 582, s. 334; BOA. MB. İ. 11/105; İzzet Sak, *Konya'da Vasiyet Yoluyla Yapılan Hayır ve Vakıflar*, Konya 2008, s. 115.

14 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 8, s. 62a; ŞS. Galata Mahkemesi 705, s. 38a; Hama ŞS. 49, s. 194; Bursa ŞS-C. 67, s. 65a; Edremit ŞS. 1256, s. 275-276; VGMA. 582, s. 506.

koymanın, kitap ciltlerinin eğilmesi, kitap kurdu benzeri haşerelerin ve tozların kolayca kitap içine girmesine sebebiyet vermesi gibi mahzurları vardı. Küçük koleksiyonlara sahip kütüphanelerde kitapların yerleştirilmesinde bir sistem takip edilip edilmediğini bilemiyoruz. Ancak zengin koleksiyona sahip kütüphanelerde okuyucuların istedikleri kitapları kolayca bulmanın yanında kitap sayımlarının gerçekleştirilmesinde kolaylık sağlaması bakımından kitapların konusal tasnife göre yerleştirildiği muhakkaktır. Yer numarası olmaması bunu zaruri kılmaktadır. Fatih Câmii Kütüphanesi'nin II. Bâyezid devrinde hazırlanan kataloğunda bazı kitaplar için bu yerleştirme işlemi "Ve sanduk-ı şarkînüñ tabaka-i 'ulyâsı kütüb-i tefâsîr-i gayr-ı Sultaniyyeye ta'yîn olundı. Ve anuñ tahtındaki tabakanuñ cânib-i kıbelisi kütüb-i furû'-ı gayr-ı Sultâniyye içün ta'yîn olundı" şeklinde tanımlanmaktadır.[15] Yine II. Bâyezid döneminde Atufî tarafından hazırlanan saray kütüphanesinin kataloğunun mukaddimesinde de "Bir kânun bu ki kitâblardan her cümle ki bir fen ya dahi ziyâde ola ki anuñ mahzeni bir ola defterde ol cümle bir tafsîlde derc olunur."[16] denilerek bu uygulamaya işaret edilmektedir. Bedreddin Mahmud da Kayseri'deki kütüphanesinin vakfiyesinde (966/1559), hâfız-ı kütübün her sene Ramazan'ında yapılacak kütüphane sayımından sonra kitapları fihristindeki düzene göre yerleştirmesini istemektedir.[17] XIX. asrın ortalarına kadar kitaplara yer numarası verme uygulaması olmadığından ve bir konuda da bazen yüzlerce kitap bulunabileceğinden, istenilen kitapları bulma, herhalde hâfız-ı kütüblerin bu konudaki maharetlerine kalmaktaydı.

Kütüphanelerin kuruluşunda, vakfedilen kitap sayısı devirlere göre değiştiği gibi, kurulan kütüphanenin türüne göre de farklılık gösterir. Kuruluş devri kütüphanelerinde bulunan kitap sayısı genellikle yüzü geçmez. Fetihten sonra İstanbul'da kurulan kütüphanelerden Mahmud Paşa'da 195,[18] Şeyh Vefâ Zaviyesi'nde 381,[19]Fâtih Külliyesi'nde 839,[20]İstanbul dışında kurulan kütüphanelerden Üsküp'deki İshak Bey Kütüphanesi'nde ise 331[21] kitap bulunmaktaydı. Bu devir Edirne kütüphanelerinde bulunan kitap sayısı ise 19-99 arasında değişir.[22] Bursa Şer'î Sicilleri'ndeki bir vakfiyeye göre ise Molla Yegân'ın ölümünden sonra

15 BOA. D. HMH. SFTH. no: 21941/B

16 Magyar Tudomanyos Akademia Kelen Gyüjtemeny, Törük F. 59, s. 5.

17 VGMA. 582/1, s. 33.

18 *İVTD*. s. 43.

19 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Muhasibliği 102, s. 151a.

20 TSA. D. 9559.

21 Hasan Kaleşi, "Yugoslavyada İlk Türk Kütüphaneleri", *TK*. IV/38 (1965), s. 41-42.

22 BOA. Tapu Defteri 1070, s. 19, 220, 434-435.

mescidine konulmak üzere vakfettiği kitapların sayısı 2.900'dür.[23] Bu, XV. asır için oldukça yüksek bir rakamdır.

II. Bâyezid'in, Edirne'de kurduğu külliyesinde (893/1488) bulunan kütüphaneye 42 cilt kitap vakfettiğini bu külliyenin vakfiyesinden öğrenmekteyiz.[24] Bu padişah devrinde İstanbul'da kurulan kütüphanelerin kitap mevcudu oldukça azdır.[25] II. Bâyezid'in saltanatı sırasında kurulan en zengin koleksiyona sahip kütüphane, Muslihiddin Mustafa'nın Kandıra'nın Çavlı köyünde kurduğu kütüphanedir. 902 (1496) tarihli vakfiyesine göre bu kütüphanede 210 eser bulunmaktaydı.[26]

I. Selim, Kanunî Sultan Süleyman ve II. Selim devirleriyle XVI. asrın sonlarına kadar kurulan kütüphanelerde bulunan kitap sayısında, önemli sayılabilecek bir ölçüde olmasa bile bir artma vardır. Bu devrede Edirne, Gebze ve İstanbul'da kurulan kütüphanelerde 40-150 arasında değişen ortalama kitap sayısı,[27] Selimiye Külliyesi Kütüphanesi'yle,[28] Bedreddin Mahmud Kütüphanesi'nde (966/1559)[29] dört yüze ulaşır.

XVII. yüzyılın ilk yarısında kurulan kütüphanelerdeki kitap mevcudunun aynı şekilde devam ettiği görülmektedir. Vakıf kütüphanelerinde görülen en büyük kitap artışı, Köprülü Kütüphanesi'nin kurulmasıyla (1089/1678) gerçekleşir. Bu kütüphanenin kuruluşunda mevcut kitap sayısı iki binin üstünde bulunmaktaydı.[30] Köprülü ailesinden Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1092/1081) ve Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın (1112/1700) medrese kütüphanelerinde bu sayı 500 civarındadır.[31] Şeyhülislâm Feyzullah Efendi Kütüphanesi ise devrin diğer medrese kütüphaneleri arasında koleksiyonunun zenginliği ile dikkati çeker. Oğlu Şeyhülislâm Mustafa Efendi'nin 1149 (1736-1737) yılında yaptırdığı bir kütüphane sayımında belirttiğine göre, Feyzullah Efendi'nin vakfiye defterinde kayıtlı 1.965 kitap mevcuttu.[32] Cârullah Veliyüddin Efendi'nin Fâtih'te kurduğu kütüphanede ise 800 kitap bulunmaktaydı.[33]

23 Bursa ŞS. A. 156/208, s. 24b.
24 Gökbilgin, *Edirne*, vakfiyeler bölümü, s. 42.
25 *İVTD*'deki kayıtlardan Alâiyelü Muhyiddin'in 71 (s. 338), Atik Ali Paşa'nın 119 (s. 69), Şeyhülislâm Efdal-zâde Ahmed Çelebi'nin 42 (s. 199) ve Muslihiddin Çelebi b. Ahmed Çelebi el-Yegânî'nin 100 cilt kitap (s. 172) vakfettiğini anlıyoruz.
26 VGMA. 579, s. 224-227.
27 BOA. Tapu Defteri 1070, s. 211, 239-241; M. Cevdet, *Zeyl ala Fasli'l- "Ahiyyeti'l-Türkiye" fi Rıhleti İbni Batuta*, İstanbul 1932, s. 269; BOA. MAD. 557, s. 11-12; VGMA. 571, s. 165; ŞS. Galata Mahkemesi 17, s. 187-188.
28 VGMA. 1395, s. 87-114.
29 VGMA. 581/1, s. 31-33.
30 M. Gökman, *Kütüphanelerimizden Notlar*, İstanbul 1952, s. 36.
31 Bayazıt Umumi Ktp. 21 346.
32 Millet Ktp. Feyzullah Efendi 2196.
33 ŞS. Rumeli Sadareti 196, s. 7.

III. Ahmed devrinde İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan medrese kütüphanelerine konulan kitap sayısının, XVII. asır başlarında olduğu gibi genellikle 300-500 arasında değiştiği görülmektedir. İstanbul'da kurulan Şehid Ali Paşa, Damad İbrahim Paşa ve Yeni Câmii gibi önemli kütüphanelerin kitap sayısının ise 1.000-2.000 civarında olduğu, yapılan bazı sayımlardan anlaşılmaktadır[34] III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'nda kurduğu kütüphanede ise beş bine yakın kitap bulunmaktaydı.[35]

I. Mahmud devrinde kurulan kütüphaneler arasında en zengin koleksiyona sahip olan kütüphanenin Ayasofya Kütüphanesi olduğunu görüyoruz. Tarihçi Subhî'nin naklettiğine göre bu kütüphanede 4000 cilt kitap bulunmaktaydı.[36] Âtıf Efendi, Fâtih ve Reisülküttab Mustafa Efendi kütüphanelerinin kitap mevcudu ise 1000-2000 cilt civarındaydı.[37]

III. Osman, Nuruosmaniye Kütüphanesi'ne 1169 (1755) koyduğu 5.000'in üstündeki kitapla[38] XVIII. asrın en zengin kütüphanesini kurmuştur. Tanzimat'a kadar kurulan kütüphanelerin hiçbirinde bu rakamın geçilmediği görülmektedir.

XVIII. asrın ikinci yarısında ve XIX. asrın başlarında İstanbul dışında kurulan medrese ve câmi kütüphanelerine konulan kitap sayısı genellikle 300-600 arasında değişir. Müstakil kütüphanelerdeki koleksiyonlarda bulunan kitap sayısı 1.000-2.000 civarındadır.

Vakıf kütüphanelerin koleksiyonlarını teşkil eden eserlerin hemen hemen hepsi yazmadır. Basma eserler ancak III. Ahmed devrinde matbaanın açılmasından sonra birer-ikişer kütüphane kataloglarına girmeye başlar.[39] XVIII. asrın sonlarına doğru bazı kütüphanelerde basma eser sayısının elliye yaklaştığı görülür.[40] Prof. Mihaila'nın naklettiğine göre XIX. asrın başlarında Vidin'de kurulan Pazvantoğlu Osman Paşa Kütüphanesi'nde, Müteferrika baskısı kitapların tamama yakın bir koleksiyonu vardı.[41] Ancak Müteferrika Matbaası'nın ve XVIII. asrın sonlarına kadar onu takip

34 Dener, *Süleymaniye*, s. 52-53; Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2269, 2742.
35 Şükrü Yenal, "Topkapı Sarayı Müzesi Enderûn Kitaplığı (Ahmet III Kitaplığı)", *Güzel Sanatlar* 6 (İstanbul 1949), s. 90.
36 Subhî, *Tarih*, s. 174b.
37 TSA. D. 3306; Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2738, s. 244.
38 Nuruosmaniye Ktp. Fihrist 3, s. 161a.
39 Birkaç örnek için bkz: Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, İstanbul 2006, s. 285-286.
40 Dener, *Süleymaniye*, s. 37, 46, 65. Kayseri'deki Râşid Efendi Kütüphanesi'nde de 18 cilt Müteferrika baskısı eser bulunmaktaydı. Bkz. Ali Rıza Karabulut, *Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesindeki Türkçe, Farsça, Arapça Yazmalar Kataloğu*, Kayseri 1982, s. 10.
41 Mihaila Stajnova, "Ottoman Libraries in Vidin", *Etudes* Balkaniques 2, Sofya 1979, s. 57. Koleksiyonlarında Müteferrika baskısı kitaplar bulunan birkaç kütüphane için bkz: Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, İstanbul 2006, s. 285-286.

eden diğer matbaaların kütüphane koleksiyonlarının gelişimine önemli bir katkısının olduğunu söylemek güçtür. Tabii bunun en önemli sebebi vakıf kütüphanelerinin koleksiyonlarını zenginleştirmek için düzenlenmiş bir sisteme sahip olmamaları yanında neredeyse bir asır müddetince çok az sayıda kitap basılmış olmasıdır. Bu yüzden imparatorlukta kitap ticaretini yürüten sahaflarla kütüphaneler arasında uzun süre bir işbirliği de teşekkül etmemiştir.

Basma eserlerin vakıf kütüphaneleri koleksiyonlarında önemli miktarda yer almaları ancak XIX. asrın sonlarına doğru ders kitaplarının basılmaya başlamasıyla mümkün olabilmiştir. Bu dönemde kurulan vakıf kütüphanelerinin koleksiyonlarında öğrencilerin ihtiyaç duydukları matbu ders kitaplarının mevcut olduğu görülmektedir.

b. Koleksiyonların Zenginleştirilmesi

Kütüphanelerin zenginleştirilmesiyle ilgili bir genelleme yapmak mümkün değildir. Kütüphanelerin vakıf kurucusu tarafından bağışlanan ana koleksiyonları farklı kütüphanelerde farklı şekillerde zenginleştirilmiştir. Bazı kütüphane kurucuları, yaptıkları ilave vakıflarla kütüphanelerinde bulunan kitap sayısını artırmışlardır; Hâfız Mustafa Paşa, Arapgir'de kurduğu kütüphanesine önce 164 kitap koymuş,[42] daha sonra 1187 (1773) tarihinde otuz dört, 1188 (1774) tarihinde de otuz sekiz kitap vakfetmiştir.[43] Es'ad Paşa el-Azm Şam'daki,[44] Muhammed Ebû'z-Zeheb de Kahire'deki medresesindeki kütüphaneye zaman zaman satın aldıkları kitapları koymuşlardır.[45] Vahid Paşa da Kütahya'da kurduğu kütüphaneye (1226/1811) koyduğu 217 ciltlik koleksiyonu muhtelif tarihlerde gönderdiği kitaplarla zenginleştirmiştir.[46] Hâlet Efendi'nin de kitaplarını iki defada vakfettiğini[47] ve daha sonra satın aldığı kitaplarla[48] kütüphanesindeki kitap sayısını artırdığını görüyoruz.[49] Şeyh Mehmed Murad Efendi'nin Murad Molla Kütüphanesi'ne önce 23 Rebiülahir 1248 (19 Eylül 1832) tarihinde 360 cilt kitap vakfettiğini, gurre-i Receb 1249 (14 Kasım 1833) tarihli vakfiyesiyle de bu koleksiyona 60 kadar kitap ilave ettiğini görmekteyiz.[50] Soma kazası voyvodası Bilal Ağa b. Hasan Ağa, İzmir Kırkağaç'ta Asmalı Mescid'in yanında 1249 (1833)[51] tarihinde yaptırdığı medrese kütüphanesinin koleksiyonunu zenginleştirmek için 1253 (1837) tarihinde[52] bir ek vakfiye düzenlettirmiş ve "on beş bin kuruş ile kütüphanede mevcut olmayıp lüzum olan kütübün" alınacağını belirtmiştir.

Kütüphane koleksiyonlarının zenginleşmesinde, kütüphanenin kuruluşundan sonra muhtelif kimselerin yaptıkları kitap bağışlarının büyük payı vardır. Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'da, külliyesinde kurduğu kütüphanedeki 800 civarında olan kitap mevcudu, bir asıra yakın bir süre içinde Kadı-zâde, Hatib-zâde, Hacı Hasan-zâde ve Musannifek gibi ulemâ sınıfından kimselerle diğer bazı meslek mensuplarının yaptıkları bağışlarla 2.000'e yaklaşmıştır.[53] Bursa Ulucâmii'nde Abdullah Münzevî tarafından kurulan kütüphanedeki kitap sayısı kuruluş tarihinde (1201/1787) 516 iken bu sayı 1289 (1872) tarihinde 880'e, 1297'de (1880) 1.073'e 1898'de ise 2.257'ye ulaşmıştır.[54] İstanbul'da ve diğer şehirlerde kurulan diğer müstakil kütüphanelerin de hemen hemen hepsine, kütüphane kurucularının ailelerine mensup bazı şahısların önemli sayıda kitap vakfettikleri görülüyor; Gedikoğlu Ahmed Paşa,[55] Köprülü,[56] Âtıf Efendi,[57] Veliyüddin Efendi,[58] Raşid Efendi[59] ve Âşir Efendi[60] kütüphanelerinin koleksiyonları bu yolla zenginleştirilmiştir. III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'nda kurduğu kütüphaneye de bazı sultanların kitap vakfettiklerini görmekteyiz.[61]

Bazı kimseler de kitaplarını oturdukları mahallelerdeki hayır kurumlarına[62] veya vazife yaptıkları müesseselere[63] vakfederek bu müesseselerde

42 TSA. E. 137/45.

43 TSA. E. 137/46.

44 Salahaddin el-Müneccid, *Kitabu Vakfı Es'ad Paşa el-Azm, Hâkimü Dımaşk*, Beyrut 1980, s. 5.

45 Abdüllatîf İbrahim, "Mektebetü Osmaniyye, Dirâsetün Nakdiyye ve Neşr li-Rasîdi'l-Mektebe", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb*, c. XX, no. 2, Kahire 1958, s. 10.

46 VGMA. 579, s. 626-627, 684-685, 688, 695, 699, 713-717.

47 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 375, s. 6b.

48 BOA. Cevdet-Dahiliye 7738.

49 Esat Serezli, "Halet Efendi Kütüphanesi", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, no. 66, İstanbul 1947, s. 12-13.

50 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1334, s. 89b-91a.

51 Millî Kütüphane A. 852, s. 4b; VGMA. 580, s. 389.

52 VGMA. 581, s. 301.

53 TSA. D. 9559. Hatib-zâde, 905 (1499) tarihli vakfiyesiyle Sultan Mehmed Câmii'ndeki kitaplara ilhak edilmek üzere 80 kitap vakfetmiştir. Bkz: *İVTD*. s. 285; Mehmet Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 1009 (1600) Tarihli*, İstanbul 2004, s. 446-447.

54 Şule Demir, *Abdullah Münzevî ve Ulucâmi Kütüphanesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi 1999, s. 38-39.

55 Afyon ŞS. 555 (A-57), s. 28-34.

56 VGMA. 580, s. 17-18; VGMA. 76, s. 43.

57 ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 163, s. 57b-60b; Âtıf Efendi Ktp. 2858/9-12; VGMA. 616, s. 87.

58 *Vâsıf Tarihi* I, 206-207.

59 Kayseri ŞS. 175, s. 16-17.

60 Süleymaniye Ktp. Âşir Ef. 473; Hafîd Ef. 486, 487.

61 TSMK. 3679, s. 104a-106b.

62 ŞS. Üsküdar Mahkemesi 148, s. 48b; ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 19, s. 36b-37a; ŞS. Üsküdar Mahkemesi 287, s. 89b-90a; ŞS. Galata Mahkemesi 584, s. 63b-64a.

63 ŞS. Üsküdar Mahkemesi 383, s. 58b-59a; ŞS. Eyüp Mahkemesi 212, s. 19a; ŞS. Rumeli Sadareti 8, s. 55a-b; ŞS. Eyüp Mahkemesi 304, s. 46a. "Ulemâdan Mevlânâ Musannifek

mevcut koleksiyonları zenginleştirmeye çalışıyorlardı.[64] Kitap vakfedilen yerlerin seçiminde, vâkıfların memleketlerinin de rol oynadığı görülüyor.[65]

Kütüphane koleksiyonları, toplu bağışların yanında tek tek yapılan kitap vakıflarıyla da zenginleşmekteydi. Bir veya birkaç kitabın vakfedildiği hallerde genellikle vakfiye düzenlenmemekte, vakfedilen kitabın başına bazen bir vakıf kaydı konulmaktaydı. Ankara'daki Durud Dede Medresesi'nin koleksiyonunda 251 tane "vâkıfı meçhul" kitap bulunması,[66] tek tek yapılan kitap vakıflarının bazen kütüphane koleksiyonlarını önemli ölçüde zenginleştirdiğini göstermektedir.

Satın alma yoluyla koleksiyonların zenginleştirilmesi vakıf kütüphanelerinde uygulanan yaygın bir usul değildi. Vakıf kütüphanelerinde kurumun özelliklerine göre satın alma için belirlenmiş bir politika olmadığı gibi satın alma işlemini gerçekleştirmek için bir düzenleme de mevcut değildi. Genellikle kütüphanelerin koleksiyon oluşturma politikası kuruluş anında kütüphane kurucusu tarafından tespit ediliyor ve buna uygun bir koleksiyon vakfediliyordu. Ancak bazı kütüphanelerde bu yönde çalışmalar yapıldığını görüyoruz. Bazı kütüphane vakfiyelerine eskiyen veya kaybolan kitapların yerine yenisinin alınması için vakfın gelirinden bir miktar para ayrılacağına dâir şartlar konulmuştur; II. Murad (838/1435),[67] II. Bâyezid (893/1488),[68] İsmihan Sultan (976/1568)[69] ve Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey (1002/1593)[70] vakfiyelerinde, kullanılmayacak hale gelen veya kaybolan kitapların yerine vakfın geliriyle yenilerinin alınması istenmiştir. Vahid Paşa ise vakfın (1226/1811) artan gelirini, Kütahya şehri ulemâsının ihtiyaç duydukları kitapların satın alınmasına tahsis etmiştir.[71]

Tarihçi Ahmed Vâsıf, Veliyüddin Efendi'nin oğlu Mehmed Emin Efendi'nin, babasının kütüphanesine öğrencilere lâzım olan bazı kitapları

Sahn müderrisi iken 875 H (1470) senesinde vefat edip vasiyyeti üzere kitaplarını inşaatı henüz bitmemiş olan Sahn talebelerine bırakmıştır", Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 6.

64 TSA. D. 9559, s. 39b-86a.

65 ŞS. Eyüp Mahkemesi 287, s. 30b-31b: VGMA. 735, s. 97: ŞS. Bab Mahkemesi 57, s. 169b-170a; ŞS. İstanbul Kadılığı 22, s, . 50-51. Afyon ŞS. 555 (A-57), s. 28-34.

66 T. Kut Arşivi, Kütüphaneler Dosyası. Bu kütüphaneye değişik kimseler tarafından vakfedilen kitaplar için bkz: Rıfat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1986, s. 52.

67 TSA. D. 7081.

68 Gökbilgin, *Edirne*, vakfiyeler bölümü. s. 51.

69 VGMA. 572, s. 147.

70 ŞS. Galata Mahkemesi 17, s. 187.

71 VGMA. 579, s. 703-704.

temin ederek koyduğunu nakleder.[72] Köprülü ailesinden Mehmed Âsım Bey de, vakfiyesinde (1220/1805), mütevellisi olduğu Köprülü Kütüphanesi'ne talebelerin ihtiyaç duydukları bazı ders kitaplarını satın alıp vakfettiğini, ilerde alınması gereken kitapların da vakfın artan gelirlerinden alınacağını bildirmiştir.[73] Bu kütüphanenin 1251-1254 (1835-1388) yıllarına ait masraf defterindeki bir kayda göre, 1251 yılının Rebiülevvel ayında (Temmuz 1835) kütüphaneye bir *Hâşiye-i Fenârî* satın alınmıştır.[74] Bu husustaki kaydın başlığı "mesârif-i gayr-ı mu'tad" olduğuna göre, kütüphane için kitap satın almak pek yaygın bir uygulama değildi. Dört yıllık masraf listesinde kitap satın almayla ilgili sadece üç kayıt bulunması da bu görüşü desteklemektedir.[75] Manisa Turgutlu'da bir kütüphane (1262/1846) kuran Hacı Hüseyin Ağa vakfiyesine vakfın artan gelirlerinden "lüzumu der-kâr olunan kütüb-i nefîse iştirâ oluna" şeklinde bir şart koymuştur.[76]

Vakıf kütüphanelerinin idaresinin Evkaf ve Maârif nezâretlerine geçmesinden sonra bu kütüphanelere gerekli bazı kitapların sağlanması için birtakım teşebbüslerde bulunulduğunu görüyoruz. Basılan bazı kitaplar kütüphanelere, kütüphane bulunmayan bölgelerde de mahkemelere gönderilmekte ve öğrencilerin ve halkın istifadesine sunulmaktaydı.[77] II. Mahmud'un bir hatt-ı hümâyunundan, basılmakta olan *Kamus* tercümesinin birinci ve ikinci ciltlerinin "bu makule kitap iştirasına adîmü'l-istita'a" olan, yani bu tür kitapları satın alamayacak vakıf kütüphanelerinden münasip olanlarına padişahın vakfı olmak üzere birer nüshanın konulduğunu öğrenmekteyiz.[78] İmam Muhammed'in *Siyer-i Kebîr* adlı eserinin Münib Efendi tarafından yapılan tercümesi basıldığında bir miktarı "memâlik-i şâhânede kâ'in kütüphanelere" gönderilmiş ve isteyenlerin istifadesine sunulması için gerekli tedbirler alınmıştır.[79] Süleymaniye Kütüphanesi'nin 1229 (1814) tarihinde hazırlanan sayım kataloğunda bir

72 *Vâsıf Tarihi I*, 206.

73 VGMA. 580, s. 13-14.

74 Köprülü Ktp. 2491/16, s. 2a.

75 Köprülü Ktp. 2491/16, s. 2a. Aynı sayfada 1254 (1838-1839) yılında, kütüphane için *Takvim-i Vekâyi* gazetesinin alındığına dâir de bir kayıt vardır.

76 VGMA. 592, s. 8; Ertan Gökmen, "Turgutlu Hüseyin Ağa Kütüphanesi", *Sosyal Bilimler Dergisi* c. IX/1, Manisa 2011, s. 79-86.

77 Yücel Özkaya, "XIX. Yüzyılda Bolu'da Sosyal Yaşantı ile İlgili Belgeler", *XI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. IV, Ankara 1994, s. 1747.

78 BOA. Hatt-ı Hümâyun 18 713. Ayasofya Kütüphanesi'nin 2 numaralı fihristinin başında iki cilt *Kamus*'un padişahın mührü ile kütüphaneye geldiğine dâir 1232 (1816-17) tarihli bir not vardır. Bkz: Günay Kut, "Sultan I. Mahmud Kütüphanesi (Ayasofya Kütüphanesi)", *Osmanlı Devleti'nde Bilim Kültür ve Kütüphaneler*, yay. haz. Özlem Bayram vdgr. Ankara 1999, s. 105.

79 Sivas ŞS. 14, s. 190; Gâziantep ŞS. 142, s. 297.

eserin künyesinin yanına "kitâb-ı mezkûr ba-irâde-i seniyye tab' olunduk-ta taraf-ı vakf-ı şerîften ahz olunup kütüphaneye vaz' olunmuştur. Fî 15 Z 1240 [31 Temmuz 1825]" şeklinde bir notun eklendiği görülmektedir.[80] Ayıntab kadısına Cemâzielevvel 1241 (Aralık 1825) tarihinde yazılan bir hükümden öğrendiğimize göre de Kütüphane-i Umûmî'nin kuruluşun-dan sonra basılan her kitabın bir nüshasının Maârif Nezâreti vasıtasıyla bu kütüphaneye gönderilmesi için bir karar alınmışsa da[81] bu kararın ne derecede titizlikle uygulandığını bilemiyoruz. Tabhâne-i Âmire'de bası-lan kitapların müzâyedeyle satılmadan önce kütüphane mütevellilerine fiyatlarının bildirilmesi ve bu yolla bazı kitapların kütüphanelere kazan-dırılması için de teşebbüste bulunulmuştur.[82]

XX. yüzyılın başlarında kütüphanelerden bazı kitapların temini için gerekli makamlara talepte bulunulduğu görülmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce İzmir'de kurulan Milli Kütüphane'nin idarecileri 7 Nisan 1331 (20 Nisan 1915) tarihli bir yazıyla İzmir Maârif Müdiriyeti'ne müra-caat etmiş; hükümetçe ve ilmî kuruluşlarca neşr edilmekte olan resmî ve yarı resmî gazete, mecmua ve risâlelerin temininde güçlük çekildiğini be-lirterek yardım talebinde bulunmuşlardır.[83] Yapılan yazışmalardan anla-şıldığına göre,[84] Maârif-i Umumiye Nezâreti'nce Matbaa-i Âmire'de bas-tırılan kavânin ve nizâmât, tedrisât-i ibtidâiye mecmuaları, mâliye, ser-vet, ihsâiyat ve benzer eserlerin umumî ve milli kütüphanelere ve ileride açılacak bunlar gibi kütüphanelere gönderilmesi faydalı görülmüşse de şimdilik İstanbul'daki Kütüphane-i Umumî ile Yıldız Kütüphanesi'ne ve İzmir'de kurulmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti Kütüphane-i Milli'sine birer nüshalarının gönderilmesi kararlaştırılmıştır.[85] Bu yazışmadan bir ay sonra 9 Mayıs 1331'de (22 Mayıs 1915) Ticaret ve Ziraat nezâretlerinin bastırdığı 18 kitabın Kütüphane-i Umumî ile Galatasaray Sultanîsi ve Dârülfünûn kütüphanelerine gönderildiğini görüyoruz.[86]

Kütüphaneler Müfettişliği'nin 1323 (1907) tarihli bir yazısına göre ise diğer kütüphanelere göre okuyucusu daha çok olan Fâtih Kütüphanesi'nde okuyucuların sıklıkla talepte bulundukları bazı ders kitaplarından ikişer nüsha satın alınmak üzere talepte bulunulmuştur.[87]

80 BOA. Evkaf 8348.
81 BOA. MF. ALY. 2/64. Selh-i Şaban 1301 (11 Haziran 1300).
82 BOA. A. MKT. NZD. 197/75; 200/1 (14 Rebiülâhir 1273/12 Aralık 1856).
83 BOA. MF. ALY. 80/4-1.
84 BOA. MF. ALY. 80/4-2, 3, 5, 6, 7, 8.
85 BOA. MF. ALY. 80/4-4.
86 BOA. MF. ALY. 80/11.
87 BOA. MF. KTU. Dosya 8, no. 153.

Edirne'deki Selimiye Kütüphanesi'nin hâfız-ı kütübünün de kütüphane-de mevcut olmayan ancak öğrencilerin şiddetle ihtiyaç duydukları bazı matbu ders kitaplarının kütüphaneye kazandırılması için 1328 (1912) tarihli bir istek yazısıyla Edirne Maârif Müdürlüğü aracıyla bir girişim-de bulunduğunu görmekteyiz.[88] 9 Mayıs 1321 (22 Mayıs 1905) tarihli bir belgeden öğrendiğimize göre de izinsiz bastırıldığı için müsadere edilen *Riyâzü'l-Cenne* adlı kitaptan birer nüsha İstanbul'daki ve İstanbul dışın-daki kütüphanelere gönderilmiştir.[89] 29 Kânunisani 1329 (11 Şubat 1914) tarihli bir belgede de "Matbaa-i Âmire'de tab' edilmiş ve satılmadıkları cihetle çürümekte bulunmuş olan" kitapların mekteplere ve kütüphanele-re dağıtılmasının Meclis-i Vükelâ'ca uygun görüldüğü belirtilmektedir.[90] Maârif Nezâreti'ne yazılan bir yazıda da Matbaa-i Âmire'de bastırı-lan kitaplardan birer adedinin Kıbrıs'ta Lefkoşe'deki Sultan Mahmud Kütüphanesi'ne gönderilmesi istenilmektedir.[91]Bu belgelerden ve bu ko-nudaki diğer yazışmalardan satın alma yoluyla kütüphane koleksiyonla-rının zenginleştirilmeye çalışıldığı fakat bu konuda düzenli bir uygulama-ya geçilemediği anlaşılmaktadır. Bu yüzden XIX. asrın sonlarında ve XX. asrın başlarında öğrencilerin ve okuyucuların ihtiyaç duydukları kitapları vakıf kütüphanelerine kazandırmak için yapılan bu teşebbüslerin, devle-tin içinde bulunduğu güç ekonomik şartlar dolayısıyla başarılı olduğunu söyleyebilmek oldukça zordur. Ancak öğretimin düzenli yürütülebilmesi için öğrencilerin ihtiyaç duydukları kitapların mektep kütüphanelerine temini için gayret gösterilmiştir.[92]

Padişahlar ve hanım sultanlar tarafından kurulan birçok vakıf kütüp-hanesinin kaynağını teşkil eden saray kütüphanelerinin koleksiyonlarının zenginleştirilmesinde, satın alma yanında,[93] kitap yazdırmanın da önemli

88 BOA. MF. KTU. Dosya 8, no. 157.
89 BOA. MF. KTU. Dosya 1, no. 87. Kitap gönderilen kütüphanelerin hâfız-ı kütübleri, bu eseri teslim aldıklarını belirten birer zaptı imzalayarak Maârif Nezâreti'ne gönder-mişlerdir. Bu şekilde kitap gönderme pek yaygın bir uygulama olmamalı ki bir hâfız-ı kütüb bu eserin niçin gönderilmiş olduğunu anlamadığından "bu kitap bizim kütüp-hanenin kitaplarından biri değildir. Üzerinde kütüphanemizin mührü olmadığı gibi numarası da yoktur. Ancak bana teslim edildiği için şimdilik kütüphanenin bir köşesi-ne konulmuştur" meâlinde bir yazıyı nezârete yollamıştır. Bkz: BOA. MF. KTU. Dosya 1, no. 87 ve 89.
90 BOA. MV. 185/20. Yarım asır önce Matbaa-i Âmire'de birikmiş kitaplardan birer nüsha satın alınması için kütüphane mütevellilerine yazılan yazıdan (BOA. A. MKT. NZD. 197/75-1273. S. 16) muhtemelen netice alınmamış olmalıdır ki bu defa bu tür kitapların bedava gönderilmesi istenilmektedir.
91 BOA. DH. KMS. 1/4.
92 Mesela bkz: Sivas ŞS. 43, s. 26, 73.
93 BOA. Mühimme 64, s. 11; BOA. MAD. 4973, s. 13; MAD. 19 432; TSA. D.21, s. 56a-b.

bir rol oynadığı görülüyor.[94] II. Bâyezid devrine ait bir muhasebe defterinde saray görevlileri arasında sekiz "kâtibân-ı kütüb-i hâssa", dokuz mücellid ve yirmi iki nakkaş yer almaktadır.[95] Tarihçi Âlî'nin nakline göre de XVI. asrın sonlarında sarayda, kitap yazmak ve süslemekle görevli birçok sanatkâr bulunuyordu.[96] 1033 (1624) tarihli saraya ait bir maaş defterinde bu tarihte görevli kâtib-i kütüblerin sayısının 48, mücellidlerin ise 29 olduğunu görüyoruz.[97] 1061 (1651) tarihli bir maaş defterinde de sarayda 49 kitap yazıcısının (kâtibân-ı kütüb) ve onbir mücellidin bulunduğu belirtilmiştir.[98] 933 Rebiülâhir (Ocak 1527) tarihli bir belgede de padişah için yazılan kitapların tezyini için nakkaşlara verilen malzemenin listesi bulunmaktadır.[99]

Devlet adamlarının da konaklarında hattat istihdam ederek bazı eserleri kopye ettirdikleri bilinmektedir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'dan bahsederken "ve zamân-ı sıhhatinde hüsn-i hatta mâlik niçe ehl-i kitâbeti cem' idüp vezâ'if ü ta'yînât ta'yîn idüp katı çok nefîs kitâplar yazdırdılar" demektedir.[100] Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın konağının günlük masrafının kaydedildiği bir defterde, Paşa için satın alınan muhtelif kitapların fiyatları yanında adı belirtilmeyen bir tarihin cüzlerini kopye etmekte olan kâtibe ödenen ücretleri bulmaktayız.[101] Şehid Ali Paşa'nın 1121 (1709) ve 1122 (1710) yıllarına ait masraflarını gösteren bir defterde yazdırılan kitaplar için ödenen ücretlerin yanında kâğıt, cilt ve tehzib için yapılan masraflar da belirtilmiştir.[102]

---

94 Konunun detaylı incelemesi için bkz. Hilâl Kazan, *XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi*, İstanbul 2010, s. 138-159.

95 Ö. Lütfi Barkan, "H 933/934 (M.1527/1528) Mali Yılına ait bir Bütçe Örneği", *İFM*. XV (1953), s. 309-310.

96 A. Tietze, *Mustafa Ali's Counsel For Sultans of 1581*, Wien 1979, s. 155-156. Bu konuda geniş bilgi için şu makaleye bakılabilir: Zeren Tanındı, "Manuscript Production in the Ottoman Palace Workshop", *Manuscripts of the Middle East*, no. 5 (Leiden 1993), s. 67-72. İ. H. Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hiref (Sanatkarlar) Defteri", *Belgeler* XI/15 (1981), s. 70-72. III. Murad dönemine ait 990 (1582-1583) tarihli bütçede de bir yıl içinde kitap tezhip ve tamiriyle ilgili masrafları bildiren kayıtlar bulunmaktadır. Bkz: Mehmet Genç ve Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, c. II, İstanbul 2006, s. 69-70.

97 TSA. D. 2993.

98 TSA. D. 486, s. 1-12.

99 "Be-cihet-i ihrâcât-ı nukuş-i kütübhâ-i hâssa ber-mûceb-i tezkire-i ser-nakkaşan". BOA. Kepeci-Masraf-ı Şehriyârî no. 7097, s. 32a. Fâtih döneminden itibaren saray nakkaşhanesinde tezhibli kitaplar da hazırlanmaya başlamıştır. Bkz: Ayşin Yoltar-Yıldırım, "A 1498-99 Khusraw va Shirin: Turning the Pages of an Ottoman Illustrated Manuscript", *Mukarnas*, c. 22, Leiden 2005, s. 107.

100 *Zübde-i vekayiât*, hazırlayan Abdülkadir Özcan, Ankara 1995, s. 77.

101 BOA, Cevdet-Dahiliye 8797.

102 BOA. DBŞM. HZB. 16 716.

Bazı arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, bir kısım devlet adamları ve ilmiye sınıfına mensup kimseler çeşitli vesilelerle padişahlara hediye ettikleri kitaplarla saray kütüphanelerinin koleksiyonlarını zenginleştirmişlerdir II. Bâyezid devrine ait *İn'âmât Defteri*'nde[103] ve 914 (1509-1510) yılına ait bir bütçede[104] padişaha hediye olarak verilen kitaplara dâir birçok kayıt bulunmaktadır. 1086 Rebiülevvel'inde (9 Haziran 1675) Sultan Mustafa ve Sultan Ahmed'in sünnet merâsimleri ve Sultan'ın düğünü dolayısıyla Edirne'de yapılan şenliklerde devlet erkânının padişaha ve şehzâdelere takdim ettikleri hediyeler arasında kitapların büyük bir yekün tuttuğu görülmektedir.[105] III. Ahmed'in çocuklarının sünnet düğünü dolayısıyla devlet adamları ve ilmiye mensupları padişaha çok değerli ve nadir yazmalar hediye etmişlerdir.[106] Bir belgede de I. Mahmud'a 1161-1166 (1748-1753) yılları arasında hediye edilen 5.002 adet kitabın kimler tarafından verildiği bir liste halinde tespit edilmiştir.[107] I. Mahmud'un yaptırdığı Ayasofya Kütüphanesi'nin (1153/1740) açılışında da, yine devlet erkânı ve ulemânın kitap hediye ettikleri görülüyor.[108] Şeyhülislâm Dürrî-zâde Mustafa Efendi'nin, III. Mustafa'ya dört kitap hediye ettiğini de yine bir arşiv belgesinden öğrenmekteyiz.[109]

Saray kütüphanelerinin zenginleştirilmelerinde özellikle doğudan gelen elçilerin hediye olarak getirdikleri kitapların önemli bir yeri vardı. Safevî hükümdarlarından gelen elçilerin yanında, yine bu ülkeden kaçıp da Osmanlılara iltica eden bazı şehzâdelerin ve devlet adamlarının da beraberlerinde hediye olarak kitap getirdiklerini görmekteyiz.[110]

---

103 Belediye Kütüphanesi (Atatürk Kitaplığı), Mc. O. 71, s. 34, 39, 49, 158, 185, 207, 234, 245, 273, 321, 342 ve 405. Bu kayıtlardan bazılarının neşri için bkz. İ. E. Erünsal, "II. Bâyezid Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri", *TED*. X-XI (1981), 303-342.

104 Mehmet Genç ve Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, c. II, İstanbul 2006, s. 23-24.

105 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 207-246.

106 Vehbi, *Sûrnâme, Sultan Ahmed'in Düğün Kitabı*, yay. haz. Mertol Tulum, İstanbul 2007, s. 512-515.

107 TSA. D. 10 524.

108 Subhi, *Tarih*, s. 174a-b; Süheyl Ünver Arşivi Ayasofya Dosyası, Süleymaniye Kütüphanesi. Kazasker Sâlim Efendi, Fütûhî'nin dört ciltlik *Fütûhu'l-Gayb* adlı eserini (Ayasofya no. 369-372) başlarına hediye kayıtları yazarak I. Mahmud'a takdim etmiştir. Devlet adamları ve ulemânın hediye ettikleri kitaplarla ilgili olarak bkz: Günay Kut, "Sultan I. Mahmud Kütüphanesi (Ayasofya Kütüphanesi)", *Osmanlı Devleti'nde Bilim Kültür ve Kütüphaneler*, hazırlayanlar Özlem Bayram ve diğerleri, Ankara 1999, s. 109-111.

109 TSA. E. 2885/30.

110 Özellikle cülus tebriklerinde gönderilen hediyeler arasında çok sayıda yazma eser de yer almaktaydı. Seyyid Lokman'ın naklettiğine göre Tokmak Han, III. Murad'a

Bu konuda yapılan bazı uygulamalar, müsâdere yoluyla kitap temininin, saray kütüphanelerinin koleksiyonlarını zenginleştirmede sıkça başvurulan bir yol olduğunu göstermektedir;[111] Hüsrev Paşa'nın[112] ve Budin'de vefat eden Ali Çelebi'nin müsadere edilen mallarını ihtiva eden 996 (1588) tarihli listede önemli sayıda kitap da yer almaktadır.[113] Tırhala beyi iken vefat eden Osman Bey'in muhallefatından çıkan kıymetli olmayan eşyanın satılması, kitaplarının ise "aynı ile südde-i sa'âdete" gönderilmesi için Yenişehir ve Tırhala kadılarına 12 Şevval 978 (9 Mart 1571) tarihinde bir hüküm gönderilmiştir.[114] III. Murad'ın musâhibi Mehmed Paşa katledildiğinde saraya getirilen kitaplarının listesi, 997 (1589) tarihli bir belgede mevcuttur.[115] 1098 (1687) tarihinde darüssaâde ağalığından azledilen Yusuf Ağa'nın değerli kitapları müsadere edilerek bir kısmı Enderun'a getirilmiş bir kısmı da hazineye konulmuştur.[116] Şehid Ali Paşa'nın zengin kütüphanesinde bulunan kitaplardan çoğunun bu yolla saraya intikal ettiğini biliyoruz.[117] I. Mahmud devrinde müsadere yoluyla birçok kütüphane saray kütüphanesine kazandırılmıştır.[118]

Firdevsî'nin *Şehnâme*'si ile altmıştan fazla Farsça divân göndermişti. Bkz: Lâle Uluç, *Türkmen Valiler Şirazlı Ustalar Osmanlı Okurlar. XVI. Yüzyıl Şiraz Elyazmaları*, İstanbul 2006, s. 482. Bu tür hediyelerle ilgili olarak ayrıca bkz: *Aynı eser*, s. 486-503; Aynı müellif, "Ottoman Book Collectors and Illustrated Sixteenth Century Shiraz Manuscripts", *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* no. 87-88, Aix-en-Provence 1999, s. 91-96; Aynı müellif, "On Altıncı Yüzyılda Osmanlı-Safevî İlişkileri Çerçevesinde Nakkaşhânenin Önemi", *Doğu-Batı*, yıl 13, no. 54, Ankara 2010, s. 24-32; Aynı müellif, "Vezir-i Azam Sinan Paşa'dan Gelen Kitabdır-sene 999", *Gelenek, Kimlik- Birleşim: Kültürel Kesismeşeler ve Sanat (Prof. Dr. Günsel Renda'ya Armağan)*, Ankara 2011, s. 245-247; Ebulfez Rahimov, "Safevîlerin Türkiye'ye Hediye Gönderdiği Kitaplar", *Türk Kültürü*, c. XXXIII, no. 386, Ankara 1995, s. 344-352.

111 Müsadere edilen kitapların bütünü saray kütüphanesine konulmayıp kütüphanede mevcut olmayan eserler ve özelliği olan nüshalar seçilmekteydi. Bir belgede böyle bir seçim için değerlendirilen kitapların listesini bulmaktayız (BOA. Cevdet-Saray 540). Bu listede kitapların isimlerinin yanında "Kitabhane-i Hümâyunda cild-i evveli var. Sânî yokdur", "Cild-i sâlis mevcud", "Mevcud tamam", "Mevcud lâkin hattı gayet alçakdır", Mevcud ve a'ladur" gibi kayıtlar vardır.

112 BOA. Kamil Kepeci 1863, s. 116.

113 Lajos Fekete, "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi", çev. Sadrettin Karatay, *Belleten*, XXIX (1965), s. 634-636.

114 *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572)*, Ankara 1996, s. 106-107.

115 TSA. D. 4057.

116 Ahmet Nezihi Turan, "Bir Biyografi İnşâ Denemesi: Kızlarağası Yusuf Ağa", *İslâmiyât*, c. II, no. 4, Ankara 1999, s. 155-159.

117 A. Refik, *Hicri Onbirinci* Asırda *İstanbul Hayatı*, İstanbul 1930, s. 56-59.

118 BOA. Cevdet-Dahiliye 6615; BOA. MAD. 665, s. 3-6; BOA. MAD. 10357; BOA. MAD. 5456, s. 324; MAD. 10177, s. 230-231; MAD. 9950, s. 313-320; MAD. 10346, s. 361, 371; TSA. D. 21, s. 5b-6a, TSA. D. 23, s. 4b-6b, 36a-b, 37a, 89b-90b; BOA. Cevdet-Belediye 4479; Cevdet-Maliye 24 548; BOA. Cevdet Dahiliye 6615; BOA. Bâb-ı Defteri, Baş Muhasebe

1176 (1762) tarihli bir belgede Silahdar Mustafa Paşa'nın,[119] 1187 (1774) tarihli diğer bir belgede Surre Emini Yusuf Efendi'nin ve 1189 (1775) tarihli bir belgede de Vezir el-Hac Halil Paşa'nın[120] kitaplarının kabzedildiği bildirilmektedir.[121] 1171 (1758) yılında Trapoliçe'de vefat eden sâbık Bosna Valisi Vezir Ahmed Paşa'nın, Eğriboz Muhâfızı Osman Paşa'nın,[122] ve Gümrük Emini Mehmed Sun'ullah Ağa'nın Muharrem 1182'de (Mayıs 1768) müsadere edilen eşyası arasında[123] çok sayıda kitap bulunmaktaydı.

Saray kütüphanesinin XV-XVI. asırlarda zenginleşmesinde Müslüman devletlerle yapılan savaşların önemli bir yeri vardır. Osmanlı sultanları fethettikleri Müslüman ülkelerdeki vakıf kütüphanelerini yeni düzenlemeler de yaparak yerlerinde bırakmışlarsa da fethedilen bölgelerin beylerinin ve hükümdarlarının özel kütüphanelerinde bulunan kitapları, ganimet sayıldıkları için, ele geçirilen diğer eşyayla birlikte İstanbul'a getirmişlerdir.[124] Çaldıran Savaşı sonrasında Safevî hükümdarlarının ve

---

12435 ve 12 651; TSA. D. 3228/4 ve 8. MAD. kayıtlarından bir kısmını İdris Bostan Bey vasıtasıyla edindim. Kendilerine teşekkür ederim.

119 TSA. D. 4801.

120 BOA. MAD. 10395, s. 374. Bu belgeden beni haberdar eden değerli meslektaşım İdris Bostan Bey'e teşekkür ederim.

121 TSA. E. 2885/17

122 BOA. MAD. 10 360, s. 411-418 ve MAD. 10 395, s. 384-387. Bu iki kayıttan beni haberdar eden değerli meslektaşım İdris Bostan Bey'e teşekkür ederim.

123 BOA. DBŞM. MHF. 12748, s. 2-3. Diğer birkaç örnek için bkz: Lâle Uluç, *Türkmen Valiler Şirazlı Ustalar Osmanlı Okurlar. XVI. Yüzyıl Şiraz Elyazmaları*, İstanbul 2006, s. 475-476.

124 Bazı müelliflerin Osmanlıların fethettikleri Arap topraklarında mevcut kütüphanelerdeki kitapları alıp İstanbul'a getirdikleri şeklindeki görüşleri gerçek dışıdır. (Mesela bkz: Eymen Fu'âd Seyyid, "Hizânetü Kütübi'l-Fâtimiyyîn. Hel Bakiye minhâ Şey'ün ?, *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 42/1, Kahire 1998, s.7-32.) Osmanlı döneminde fethedilen topraklardaki mevcut vakıf kütüphanelerine el sürülmediği gibi, bu bölgelerde Osmanlı devlet adamları ve ulemâsı tarafından birçok vakıf kütüphanesi de kurulmuştur. Ancak fethedilen bölgelerin beylerinin ve hükümdarlarının özel kütüphanelerinde bulunan kitaplar ganimet olarak kabul edildiğinden, bunlara el konulmuştur. Fethedilen topraklardaki vakıf kütüphanelerine ise dokunulmadığı gibi sayımları yapılmış katalogları hazırlattırılmış ve düzenli bir şekilde faaliyetlerini sürdürmeleri sağlanmıştır. Bu konuda birkaç örnek için bkz: Osman G. Özgüdenli, "Şeyh Saffu'd-dîn Erdebilî'nin Türbesinde Bulunan Kitaplar", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, no. 10, İstanbul 2001, s. 43-56. Anadolu beylikleri döneminde kurulmuş birçok kütüphanenin Osmanlı döneminde de faaliyetlerini sürdürdüklerini görmekteyiz.
İstanbul'a İslâm ülkelerinden gelen kitaplar ise genellikle sahhaflarda satılan eserlerdir. Mesela İran'daki iç karışıklıklar sırasında birçok değerli kitabın bu ülkeden çıkarılarak İstanbul'a getirildiğini ve sahhaflarda satıldığını XVIII. asrın sonlarında İstanbul'da bulunan İngiliz elçiliği rahibi Dr. Jacques Dallaway söylemektedir. Bkz: *Constantinople Ancienne et Modern, et Description des Côtes et Isles de l'Archipel et de la Troade*, traduit de l'Anglais par André Morellet, tome premier, Paris 1797, s. 128. Çeşitli Arap

beylerinin[125] Mısır'ın fethinde Memlûk sultanlarının hususi kütüphanelerinin[126] Otlukbeli Savaşı'ndan sonra da Uzun Hasan'ın kitaplarının[127] İstanbul'a getirildiği bilinmektedir.

c. Koleksiyonların Özellikleri

Kuruluş devri kütüphanelerinin çoğunun kitap listeleri zamanımıza ulaşamadığından, bu kütüphanelerde bulunan koleksiyonların karakteristik yönleri ve sayıları hakkında bilgi edinmek mümkün olamamaktadır. Ancak bu kütüphanelerden çoğu medrese öğrencilerinin istifade etmesi için kurulduğundan mevcut kitapların derslerde okutulan kitaplar olması gerekir. Koleksiyonları hakkında bilgi edinebildiğimiz kütüphanelerden II. Murad'ın Edirne dârülhadisi kütüphanesinin koleksiyonu, medrese öğrenimi için gerekli olan Tefsir, Hadis ve Fıkıh kitaplarından oluşmaktadır.[128] İshak Bey'in Üsküp'teki medresesinde bulunan yirmi üç kitapla[129] Saruca Paşa'nın Gelibolu'daki medresesine koyduğu on iki kitapda[130] dini konulu ders kitaplarıdır. Görüldüğü gibi medrese kütüphanelerinin koleksiyonları, özellikle de erken dönemlerde, öğretimde kullanılacak kitaplardan oluşmaktadır. Köse Hüsrev Paşa'nın Van'daki külliyesinde bulunan kütüphanenin vakfiyesinde bu husus "ifâde ve ta'lime lâzım ve derse mu'ayyen ve fetvâya mühim...kütüb" şeklinde ifade edilmiştir.[131]

memleketlerinden özellikle de Mısır'dan da sahhaflarda satılmak üzere çok sayıda kitap getirilmekteydi. Kudüs'teki Hâlidî ailesi mensupları XVIII. yüzyılın başlarından itibaren böyle bir ticârî faaliyetin içindeydiler ve Kahire'den satın aldıkları birçok kitabı İstanbul'da satmışlardı. Bkz: Lawrence I. Conrad, "The Khalidî Library", *Ottoman Jerusalem the Living City: 1517-1917*, yay. haz. Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, London 2000, s. 196. Ayrıca bu ülkelere giden bazı görevlilerin de özellikle saray kütüphanesi ve bazı devlet adamlarının özel kütüphaneleri için kitap satın aldıkları bilinmektedir. 27 Şaban 996 (Haziran 1588) tarihli bir hükümde Mekke-i mükerreme kadısı iken vefat eden Mirza Mahdum'dan bahsedilirken, Mısır'da bulunan eşyası arasında saray için satın aldığı bazı kitapların olduğu belirtilmektedir. (...hâl-i hayatında hâssa-i hümâyunumuz için bazı kitaplar satın alup...) Bkz: BOA. Mühimme 64, s. 11. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz: İsmail E. Erünsal, "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı ?, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, İstanbul 2014, s. 31-82.

125 Lâle Uluç, *Aynı eser*, s. 477.

126 Barbara Fleming, "Memlûk Saray ve Garnizonlarında Edebî Faaliyetler", çev. Cengiz Tomar, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, no. 12, İstanbul 2005, s. 209-220.

127 Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1948, s. 99.

128 TSA. D. 7081.

129 Hasan Kaleşi, *Najstarıjı Vakufskı Dokumentı u Jugoslavıji Na Arapskom Jezıku*, Pristina 1972, s. 99.

130 Gökbilgin, *Edirne*, s. 250.

131 VGMA. 582, s. 2-7.

Umur Bey'in Bergama'daki medresesinde birkaç fetvâ, Hadis ve Tıb kitabı vardır.[132] Bursa'daki câmiinde bulunan koleksiyonda ise daha ziyâde câmiye devam eden cemaatin ilgilenebileceği konuları içeren kitaplar bulunmaktadır.[133] Bu câmi vakfiyesinde kitapların adlarının sayıldığı bölümün başlığının da "kütüb-i türkiyye" olması herhalde bir tesadüf değildir. Koleksiyonda bulunan birkaç Türkçe Tefsir ve Fıkıh kitabının yanında İslâm tarihini, tasavvufî ve dinî mevzuları ve menkıbeleri konu alan *Kısas-ı Enbiyâ, Tezkiretü'l-Evliya, Şir'atü'l-İslam, Va'z-nâme, Zikrü'l-Mevt, İksîr-i Saadet, Sirâcü'l-Kulûb, Fütûhu'ş-Şâm ve Tarih-i Taberi* gibi eserler dikkati çekmektedir. Bu koleksiyonda *İskender-nâme, Dîvân-ı Aşık, Merzuban-nâme* gibi Türk edebiyatının ilk devir ürünlerinden birkaç kitap da bulunmaktadır.[134]

Câmi ve mescid kütüphanelerinden bazıları, sonraki asırlarda gelişmelerini Umur Bey Kütüphanesi çizgisinde devam ettirmişler, bazıları da, yakınlarında bulunan medreselerin öğrencilerinin kitap ihtiyacını karşılayacak bir medrese kütüphanesi haline gelmişlerdir.

Câmi ve mescid kütüphanelerinin koleksiyonları, kurucularının kimliğini daha kuvvetle yansıtmaktadırlar. Çünkü bu tür kütüphaneleri kuran kimseler, okumak ve kullanmak için topladıkları kitapları, yani kendi kitaplarını vakfetmektedirler. Bu yüzden kütüphanelerindeki koleksiyonlarda, ilgi duydukları konularda kitaplar ve meslekleriyle ilgili eserler de bulunmaktadır. Muslihiddin Mustafa'nın, Kandıra'nın Çavlı köyündeki mescidinde kurduğu kütüphanenin (902/1496) koleksiyonunun teşkilinde bu durum açıkça görülür. Sarayda kıssahan yani hikayeci olan Muslihiddin Mustafa'nın kitaplarının arasında, mesleğini yaparken kullanabileceği birçok kitap vardı.[135]

İstanbul'un fethinden sonra kurulan kütüphanelerin bazılarında, kütüphaneye konulan kitapların vakfedilen müesseselerin özellikleri düşünülerek seçildiği görülür. Fâtih'in, külliyesinde kurduğu kütüphanede bulunan kitapların hemen hemen hepsi Arapça ders kitaplarıdır.[136] Aynı husus II. Bâyezid'in Edirne'deki külliyesinde bulunan kütüphanesinde[137] ve devlet adamlarıyla ulemâ tarafından kurulan diğer medrese kütüphanelerinde de görülür.[138] Bu tür kütüphaneler kurulduğunda kitapların

132 VGMA. 591, s. 183.

133 Aynı belge, s. 181.

134 Aynı yer.

135 VGMA. 579, s. 224-227.

136 TSA. D. 9559.

137 Gökbilgin, *Edirne*, vakfiyeler bölümü, s. 42-46.

138 Hasan Kaleşi, "Yugoslavyada İlk Türk Kütüphaneleri", *TK*. IV/38 (1965), s. 41-42; *İVTD*. s. 42-45, 69, 199; VGMA. 581/1, s. 33; VGMA. 572, s. 141; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 25, s. 4-5.

seçiminde talebelerin ihtiyaçları göz önünde bulundurulduğundan, medreselerde okutulan derslerle ilgili kitaplardan oluşan bir koleksiyon ortaya çıkmaktaydı. Dinî ilimlerle ilgili kitapların kütüphane koleksiyonunun önemli bir bölümünü teşkil etmesi, XIX. asır başlarına kadar kurulan bütün medrese kütüphanelerinde görülmektedir.

Fâtih devrinde kurulan tekke kütüphanelerinden Şeyh Vefâ Zaviyesi Kütüphanesi'nde ise önemli sayılabilecek sayıda tasavvufî eserle, tıp, felsefe ve edebiyat dalındaki kitapların yanında dinî ilimlerle ilgili iki yüz kadar da kitap vardı.[139] Mesud Halife'nin tekkesinde mevcut 19 kitaptan üçü tasavvufî, diğerleri ise İslâmî ilimlerle ilgili eserlerdi.[140]

XIX. asrın başlarında İstanbul'da kurulan Hâlet Efendi (1235/1820)[141] ve Mehmed Said Pertev Paşa (1252/1836)[142] gibi büyük tekke kütüphanelerinde tasavvufi eserlerin yanında dinî ilimlerle ilgili kitapların büyük bir yekün tuttuğu görülür.[143] Ancak İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan küçük tekke kütüphanelerinin 50-150 ciltlik koleksiyonlarının hemen hemen hepsini tasavvufî eserler oluşturmaktadır. Bu tür kütüphanelerde bulunan kitapların çoğunun Türkçe olması da dikkati çekmektedir. Antalya'nın

139 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Muhasipliği 102, s. 151 a.
140 BOA. Tapu Defteri 1070, s. 19.
141 Süleymaniye Ktp. Halet Efendi 837.
142 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2431.
143 Bu gibi örneklerden dolayı, Bahaeddin Yediyıldız'ın yaptığı "Medrese kütüphanelerinde genellikle Kur'ân tefsirleri, Hadis külliyatları, fıkıh, kelâm ve ahlak kitapları bulunuyordu. Halbuki zaviye kütüphaneleri, daha ziyade tasavvuftan bahseden kitaplarla doluydu...Dervişlerle ulemâ arasındaki zıtlığın sebebini biraz da burada aramak gerekir diye düşünüyorum; çünkü, böyle bir durum, tarikat mensuplarının ve ulemânın birbirlerinin öğretilerini tanımak istemediklerine delâlet etmektedir" (Bahaeddin Yediyıldız, *Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, Ankara 2003, s. 225-226) şeklindeki genellemenin, eldeki örnekler dikkate alındığında, kabulü mümkün görülmüyor. Bursa'daki tekke kütüphanelerinin koleksiyonlarının tahlili ile ilgili yapılan bir çalışmada bu kütüphanelerde "tasavvufun temel klasikleri denilen eserlerin çoğunun olmadığı" buna karşılık "tekkelere ve zikir meclislerine yönelttiği sert tenkitlerle tanınan İmam Birgivi'nin eserlerinin bolca bulunduğu" tespit edilmiştir. (Bkz: Gönül Gülşen Türk, *Tasavvuf Kültüründe Derviş-Kitap Münasebeti ve Tekke Kütüphaneleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi 1995, s. 63; Hasan Basri Öcalan, "Kitaplar ve Dergâhlar", *Bursa'da Dinî Kültür*, yay. haz. Mustafa Kara, Bursa 2011, s. 310-311). Abdullah Münzevî'nin Bursa Ulucâmii'nde kurduğu kütüphane ise câmide kurulmuş olmakla birlikte çok sayıda tasavvufî eser ihtiva etmektedir. (Bkz: Şule Demir, *Abdullah Münzevî ve Ulucâmi Kütüphanesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi 1999, s. 31-37). Şeyh Mustafa Kabulî'nin Edirne'de (Edirne ŞS. 337, s. 74a-b), Şeyh Mustafa Efendi'nin Kedeğra'daki (VGMA. 579, s. 90-92) tekkelerinde bulunan kütüphanelerindeki kitapların yarısı dinî ilimlerle diğer yarısı da tasavvufla ilgili eserlerden oluşmaktadır. Vakıf kütüphanelerini kuruldukları yerleri esas alarak sınıflandırmak bizi yanıltıcı sonuçlara götürmektedir.

Elmalı kazasındaki Abdal Musa tekkesinde, 1243 (1827-1828) yılında yapılan sayımda tespit edilen 141 cilt kitabın hemen hepsinin tasavvufa, halk hikayelerine ve edebiyata dâir Türkçe eserler olduğu görülmektedir.[144] Şeyh Ahmed Efendi b. Şaban'ın Selanik'te, Saray-ı Atik Mahallesi'ndeki zaviyesinde (1154/1741),[145]Şeyh Mustafa Selâmi Efendi'nin Eyüp'teki tekkesinde (1225/1810),[146] Hatice Sultan'ın Unkapanı'nda Şâzelî tekkesinde (1231/1816),[147] Şeyh Şerif Ahmed'in Tophane'de Kadirîler tekkesinde (1201/1787)[148] ve Ahmed Nâilî Efendi'nin Hekimoğlu Ali Paşa'daki dergâhında, (1328/1894)[149] kurdukları kütüphanelerin koleksiyonlarını teşkil eden kitapların hemen hemen hepsi tasavvufî eserlerdir.

Müstakil kütüphanelerle birlikte kütüphane koleksiyonlarındaki mevcut kitaplar konu bakımından zenginleşmeye başlarlar. Farklı sınıflardan okuyucuya hitap eden bu tür kütüphanelerin kurucularının, kütüphanelerine değişik konulu eserler koymaya çalıştıkları görülüyor. Özellikle saraydan kaynaklanan kütüphanelerde farklı konularda eserler bulunmaktadır.

Köprülüyle başlayan müstakil kütüphanelerde, kütüphane koleksiyonlarının İslâmî ilimlerle ilgili kitapları dengeli bir şekilde ihtiva etmesine dikkat edilmiştir. Bu kütüphanelerin hemen hemen hepsinde Tefsir, Hadis, Akaid ve Fıkıh gibi konularda aynı eserlerin yer aldığı görülür. Tefsir'den *Kadı Beyzavî*'nin, Hadis'ten *Buhari* ve *Müslim*'in ve şerhlerinin, Fıkıh'tan *Hidâye*, *İhtiyar* ve *Halebi*'nin olmadığı kütüphane yoktur.

Bazı müstakil kütüphanelerin koleksiyonlarının bir dereceye kadar kurucusunun ilmî ve fikrî kişiliğini ve zevklerini yansıttığını görüyoruz. Ragıp Paşa (1176/1762) ve Hâlet Efendi (1235/1820) kütüphaneleri tasavvufî ve edebî eserler, Şehid Ali Paşa (1127/1715) ve Es'ad Efendi (1262/1846) kütüphaneleri ise tarih kitapları bakımından zengindir.

ç. Koleksiyonların Sayım ve Kontrolü

Kütüphane kurucularının genellikle vakfiyelerine, vakfettikleri kitapların sayımı ve kontrolüyle ilgili bazı şartlar koydukları görülüyor. Bu konudaki ilk şarta Umur Bey'in Bursa'da kurduğu kütüphane ile ilgili 857 (1453) tarihli bir vakıf kaydında rastlamaktayız:

144 BOA. MAD. 9771, s. 56.
145 VGMA. 743, s. 392.
146 VGMA. 630, s. 889-891.
147 ŞS. Eyüp Mahkemesi 426, s. 19b.
148 ŞS. Galata Mahkemesi 485, s. 74b-75a.
149 VGMA. 572, s. 227.

Mezkûr imârete kim şeyh olursa bu kitaplara dâima hıfz u nazar ide, altı ayda bir defa bu kitapları hesab ide[150]

Fâtih Kütüphanesi'nin 887 (1482) tarihli vakfiyesinde, vakıf nâzırının her üç ayda bir kütüphaneye gelerek kitapları yoklaması[151] istenmişse de daha sonra bu süre bir aya indirilmiştir.[152] II. Bâyezid vakfiyesinde ise (895/1490) bu sayımın senede bir yapılacağı belirtilmiştir.[153]

Daha sonraki yıllarda kurulan bazı kütüphanelerin vakfiyelerine, bu sayımın yılın hangi ayında yapılacağını belirten kayıtlar da eklenmiştir; Bedreddin Mahmud 966 (1559) tarihli vakfiyesinde Ramazan ayını tercih etmiştir[154]. Hemşire-zâde Mehmed Çelebi (993/1585),[155] Hacı Beşir Ağa (1148/1735),[156] Arpa Emini Ali Ağa (1176/1762),[157] Ragıp Paşa (1176/1762),[158] Veliyüddin Efendi (1182/1768-1769),[159] Rodosî Ahmed Ağa (1208/1793),[160] İzzet Mehmed Paşa (1212/1798),[161] Kılıç Ali Paşa (1219/1804),[162] Vahid Paşa (1226/1811)[163] ve Hâlet Efendi (1237/1822)[164] vakfiyelerinde bu sayımın Muharrem ayında, yani yılbaşında, Abdullah Münzevî'nin Ulucâmii'de kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde (1201/1786)[165] ise Şaban'ın ortasında yapılacağı bildirilmektedir. Halil Hamid Paşa'nın Isparta'da kurduğu kütüphanesinin vakfiyesinde ise (1197/1783), şehir müftüsünün her hafta kütüphaneye gelip kitapları sayması istenmiştir.[166]

Vakfiyelerdeki sayımla ilgili şartlar, kütüphane kurucularının vakfettikleri kitapların iyi bir şekilde korunması için aldıkları bir tedbirdir. Ancak vakıf kütüphanelerinde kontrol ve sayım bu şartlara uygun olarak yapılmakta mıydı? Vakfiyelerde bulunan sayımla ilgili kayıtlara dayanarak,

150 Bursa Eski Eserler Ktp. Ulu Câmi 136, s. 329b.
151 Süleymaniye Ktp. Nuri Arlases koleksiyonu 242, s. 67b.
152 *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, Faksimile s. 270.
153 BOA. MAD. 7706, s. 315.
154 VGMA. 582/I, s. 33.
155 Bursa ŞS. A. 143, s. 240.
156 VGMA. 736, s. 4.
157 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 10b.
158 VGMA. 82, s. 8.
159 VGMA. 745, s. 81.
160 VGMA. 743, s. 93.
161 Evâ'il-i Receb 1212 (Aralık 1797) tarihinde düzenlenmiş kataloğundan anlaşıldığına göre kütüphanede 338 kitap bulunmaktaydı. Bkz: BOA. EV. HMH. 7392; Sadi Bayram, "Safranbolulu İzzet Mehmet Paşa Vakfiyesi ve Kütüphanesi", *I. Ulusal Tarih İçinde Safranbolu Sempozyumu (4-6 Mayıs 1999)*, Ankara 2003, s. 49-62.
162 Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1049/1, s. 9b ve 1050, s. 9a.
163 VGMA. 579, s. 703.
164 Süleymaniye Ktp. Halet Efendi 837, s. 9a.
165 Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, Abdullah Münzevî Vakfiyesi, s. 1-15.
166 VGMA. 628, s. 548.

kütüphane kontrol ve sayımlarının büyük bir titizlikle yapıldığını söylemek mümkün müdür?

Bazı arşiv belgeleri bize, vakfiyelere konulan bu şartlara uyularak kütüphane sayımlarının pek de muntazam olarak yapılmadığını göstermektedir. 992 (1584) tarihli bir belgeye göre her ay yoklanması istenen Fâtih Kütüphanesi'nin sayımı on yıldan fazla bir zaman yapılmamıştır:

> Semâniye müderrislerinden Osman Efendi'ye hüküm ki, ve Sultan Mehmed mütevellisine hüküm ki, sen ki mütevellisin mektup gönderüp müşârün ileyhin vakıf defteri mûcebince bin sekiz yüz mikdarı vakıf kitapları olup on yıldan ziyâdedir ki zikr-olunan kitaplar yoklanmamışdur, defter mûcebince yerli yerinde yoklamak ricâsına arz ettiğin ecilden buyurdum ki Dergâh-ı muallam çavuşlarından Mehmed Çavuş vardıkda defteri mûcebince zikrolunan kitapları yerli yerinde yoklayup vakf kitaplar zayi' ve telef olmasından ihtiyat eyleyesin ve kaziyye neye müncer olur ise yazup arz eyleyesin, fî 29 Za 992[167]

Mahmud Paşa kitaplarının elli yıl sayılmadığına[168] ve Damad İbrahim Paşa Kütüphanesi'yle (1132/1720),[169] Ayasofya (1153/1740),[170] Veliyüddin Efendi (1182/1769),[171] Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1092/1681)[172] ve Nuruosmaniye (1169/1755)[173] kütüphanelerinin uzun bir müddetten beri yoklanmadığına dâir bazı belgeler bulunmaktadır.[174] Şehzâdebaşı Câmii'ndeki Kadı-zâde Mehmed Efendi'nin kurduğu kütüphanenin kitaplarının da "mürur-ı eyyâmla bazısı zâyi' ve bazısı dahi perişan olduğundan" Dârüssa'ade Ağası Beşir Ağa'nın emriyle 12 Safer 1161 (12 Şubat 1748) tarihinde sayımı yapılmış ve kütüphanede 625 adet kitap mevcut olduğu tespit edilmiştir.[175] 7 Muharrem 1161 (8 Ocak 1748) tarihli bir kayıttan öğrendiğimize göre sayım için görevlileri harekete geçiren sebep, bu kitapların mütevellisi olan Süleymaniye müderrislerinden Mehmed Efendi b. İbrahim'in,

167 BOA. Mühimme 55, s. 58; A. Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, İstanbul 1333, s. 54.
168 VGMA. 741, s. 336.
169 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2269, s. 1b.
170 Süleymaniye Ktp. Ayasofya Fihrist 3, s. 1b.
171 Beyazıt Umumi Ktp. Veliyüddin Ef. 3290, s. 1b.
172 Beyazıt Umumi Ktp. 21 346.
173 Nuruosmaniye Ktp. Fihrist 3; BOA. İbnülemin-Hatt-ı Hümâyun 586. Toderini'nin (c. II, s. 96) bu kütüphanenin sayımının her yıl yapıldığına dâir nakli uygulamayla alakalı olmayıp muhtemelen vakfiyedeki şartı aksettirmektedir.
174 Muhtemelen vakfiyelerdeki kitapların ayda, üç ayda, altı ayda veya bir senede yoklanması şeklindeki gerçekçi olmayan şartlara riâyet edilemediğini gördüğü için Mehmed Ali Paşa, Kavala'da yaptırdığı kütüphanenin vakfiyesine (1228/1813) koyduğu bir şartla, kitaplarının sayımının üç senede bir yapılmasını istemiştir. Bkz: VGMA. 580, s. 275.
175 VGMA. 731, s. 49-50.

kütüphanedeki kitaplardan 129'unu istinsah etmek için evine götürmüş olmasıdır. Sayımdan önce bu kitaplar alınarak yerine konulmuştur.[176]

Vakfiyelerde, kütüphanelerin sayımıyla değişik kimselerin görevlendirildiği görülüyor. Fâtih Külliyesi vakfiyesinde bu görev nâzıra verilmiştir.[177] Bedreddin Mahmud ise (966/1559) nâzırın yanında, vakıf mütevellisinin, kâtibinin ve hâfız-ı kütübün de sayımda bulunmasını istemiştir.[178] Abbas Ağa b. Abdüsselâm'ın vakfiyesinde (1080/1669-1670) bu işle Evkaf-ı Haremeyn müfettişinin,[179] Mehmed Ağa vakfiyesinde (1043/1633-1634) mütevellinin,[180] Beşir Ağa vakfiyesinde (1148/1735) ise kâtib-i kütüb, nâzır ve mütevellinin[181] görevlendirildiği bildirilmiştir. Ayasofya Kütüphanesi'nde sayım işi "ulemâ-yı izâmdan fâzıl bir kimseye" bırakılmıştır.[182] Turhan Valide Sultan ise vakfiyesinde (1076/1666) kütüphane sayımını evkaf müfettişinin mütevelli, hâfız-ı kütüb ve kâtib-i kütübün huzurunda yapmasını istemiş ve sayım sırasında özellikle de ödünç verilen kitaplarla ilgili işlemlerin kontrolü üzerinde durmuştur.

> ... evkâfına müfettiş olan... hâzır olup mütevelli-i vakf ile hâfız-ı kütüb ve kâtib-i kütüb mahzarlarında kütüb-i mevkufeyi sâlifü'l-vasf tuğralu defter-i vakf nâtık olduğu üzere ferden ferden müşâhede ve muâyene eyleyüp âhara isti'mâl içün verilen kitabların mukâbelesinde ahz ve kabz olunan rihânı dahi müşâhede ve mu'âyene ve müceddeden defter ve imza eyleye. Ve eger mevcud olmayan kitabın rehnini sual itdükte bulmaz ise defteri imza eylemeyüp nâzır-ı vakfa i'lâm ve inhâ eyleye[183]

XVIII. asrın ikinci yarısında kurulan Ragıp Paşa (1176/1762),[184] Veliyüddin Efendi (1182/1768-1769)[185] ve Hacı Selim Ağa (1197/1782)[186] kütüphanelerinde sayım işinin vakfın bulunduğu nezârete bırakıldığı, kütüphane görevlileriyle vakıf idarecilerinden bazılarının da nezâret müfettişine yardımcı olarak seçildikleri görülüyor. İstanbul dışında kurulan kütüphanelerde ise bu işle kaimmakam-ı mütevelli,[187] şehrin kadısı,[188]

176 KA. 105, s. 72b-73b.
177 *Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri,* Ankara 1938, faksimile s. 270.
178 VGMA. 582/1, s. 33.
179 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 63, s. 18.
180 VGMA. 730.
181 VGMA. 736, s. 4.
182 VGMA. Kasa 47, s. 12.
183 VGMA. 744, s. 28-29.
184 VGMA. 82, s. 8.
185 VGMA. 745, s. 81.
186 VGMA. 578, s. 122.
187 Bayram, Sadi, "Safranbolulu İzzet Mehmet Paşa Vakfiyesi ve Kütüphanesi", *I. Ulusal Tarih İçinde Safranbolu Sempozyumu (4-6 Mayıs 1999),* Ankara 2003, s. 61.
188 Kadıların yaptıkları veya nezaret ettikleri sayım sonucunda hazırlanan belgelerden ba-

müftüsü, kütüphanenin yakınındaki medresenin müderrisi ve âlimleri görevlendirilmekteydi.[189]

Tanzimat'tan sonra, XIX. asrın ortalarından itibaren kütüphanelerin idaresinin Maârif Nezâreti'ne bırakılmasıyla sayım işinin sorumluluğu da bu nezârete bağlı bir birim olan "Kütüphaneler Müfettişliğine" verilmiştir. 1298 (1881) yılında çıkarılan "Kütüphanelerin Suret-i İdaresi hakkındaki Talimat"da bu husus şöyle belirtilmiştir:

> On yedinci madde: Kütüphaneler müfettişliği tarafından her kütüphanenin mevcut ne kadar kitabı var ise ba'de'l-muâyene hâfız-ı kütüblere tutturulacak defter-i mahsusunun bir aynı bu kere te'lif ve tercüme dâiresinde müceddeden açılan sicill-i umumîye kaydolunacak ve müfettiş-i mûmâileyh her kütüphanenin kütüb-i meşhude ve mevcudesi üzerine hâfız-ı kütüblerin ve kendisinin taht-ı tasdikinde tutacağı deftere sicill-i umumî mübteni olacağı cihetle bu sicill-i umumîde her kütüphanenin kütüb-i mevcudesi yazıldığı sırada hâfız-ı kütüb ile müfettişliğin tasdikleri bulunacaktır.
>
> On dokuzuncu madde: Bu suretde kütüphanelerin yoklamaları bi'l-icra sicill-i umumî kapandıktan sonra her üç ayda bir kere kütüphaneler müfettişliği tarafından kütüphaneler teftiş ve yoklama olunması asıl ittihaz kılındığından bu usule müfettişliğin hemîşe ri'âyet etmesi akdem vezâif-i asliyesinden ma'dud bulunacaktır.[190]

Sayım sırasında kayıp kitapların tespitinin yanında bakımı da yapılmaktaydı. Kitaplar, tozları alınıp temizlendiği gibi[191] tamir ve cilde muhtaç olanlar da ayrılıp mütevelliye teslim edilirdi.[192]

Kütüphane kurucularının vakfiyelerine koydukları şarta bağlı olarak veya Evkaf Nezâreti'nin gerekli gördüğü hallerde yapılan bu sayımların dışında vakıf kütüphaneleri, bazen de vakıf tahriri sırasında sayılmaktaydılar. Belli dönemlerde vakıfların durumunu tespit için yapılan tahrirlerde, kütüphanelerde mevcut kitapların da sayıldığını ve genellikle de birer listelerinin hazırlandığını görmekteyiz. Edirne[193] ve Konya[194] tahrir

zıları kadı sicillerinde yer almaktadır. Mesela bkz: Manisa ŞS. 113, s. 237-238; İzmir ŞS. 6, s. 158a-160b; Kastamonu ŞS. 58, s. 223-224; 85, s. 33-37, 103, s. 25-26.
189 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 10b; Cunbur, "Yusuf Ağa Vakfiyesi", s. 216; VGMA. 579, s. 68 ve 703; VGMA. 743, s. 93; S. Fikri Erten, *Tekelioğulları,* İstanbul 1955, s. 24.
190 Mahmud Cevad, *Maârif-i Umumiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı* (İstanbul 1338), s. 208-209.
191 VGMA. 582/I, s. 33; VGMA. 730.
192 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 63, s. 18; VGMA. 82, s. 8; VGMA. 745, s. 81; VGMA. 578, s. 122; VGMA. 744, s. 28; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 10b.
193 BOA. Edirne Tahrir Defteri 1070, s. 220, 270-272, 430, 434-435.
194 Feridun Nafiz Uzluk, *Fâtih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi,* Ankara 1958, s. 20, 38.

defterlerinin içinde, bu vilâyetlerde bulunup da sayımı yapılan kütüphanelerdeki mevcut kitapların listeleri bulunmakta, İstanbul tahrir defterinde[195] ise bu şehirde mevcut kütüphanelerin sayım sırasındaki kitap mevcudunu veren kayıtlar yer almaktadır. Şikâyet üzerine de kütüphanelerde sayım yapılmaktaydı. Gebze'deki Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'ndeki kütüphanede mevcut bazı kitapların kaybolduğuna dâir şikâyet olduğunda 1172 (1759) tarihinde bu kütüphanede mevcut koleksiyon sayılmış ve ondan ziyade kitabın kayıp olduğu tespit edilmiştir.[196]

Vakıf kütüphanelerinin kitap kaybından ziyâde kitap değiştirme yoluyla zarara uğratıldıkları görülüyor. Sinan Paşa'nın kardeşi Ahmed Paşa, II. Bâyezid'e yazdığı iki mektupta, Molla Lütfi'yi dârülhadisin *Sıhah-ı Cevheri*'sini ve Sinan Paşa'nın değerli kitaplarını değiştirmekle itham ettiğine göre,[197] bu kötü âdetin kökü Fâtih devrine kadar uzanmaktadır. Bu yüzden sayım sırasında, değiştirilen kitapların tespit edilebilmesi için yazma eserlerin, büyük bir titizlikle sayfa ve satırları sayılmaktaydı. Fâtih Külliyesi Kütüphanesi'ne ait 968 (1560-1561) tarihli katalogda sayfa sayıları farklı bulunan bazı eserlerin tespit edildiği görülmektedir:[198]

> Kitâbu cildi's-sânî mine'l-*Hidâye*:.. aded-i evrâk üçyüz seksen yedi amma hâliyâ add olunup üç yüz kırk üç varak bulundu.[199]

Sayım sırasında kütüphanede bulunan kitapların değiştirilip-değiştirilmediğini anlamak için satır ve sayfa sayısı, vakıf mühürleri de kontrol edilmekte,[200] cildinin rengi ve diğer özellikleri de asıl defter veya defter-i atik denilen kütüphanenin ilk kataloğunda verilen bilgilerle karşılaştırılmakta ve farklılıklar varsa kaydedilmekteydi.[201] Fatih Câmii Kütüphanesi'nin II. Bâyezid döneminde hazırlanan kataloğunda bu husus şöyle ifade edilmektedir:

195 Ö. L. Barkan-E. H. Ayverdi, İstanbul *Vakıfları Tahrir Defteri* 953 *(1546) Tarihli*, İstanbul 1970, s. 42-45, 69, 159, 172, 199, 243, 338, 431-432.

196 *İstanbul Ahkâm Defterleri*, c. I (İstanbul 1998), s. 254.

197 "Ve dârü'l-hadîs medresesin *Sıhah-ı Cevheri*'sin tebdîl idüp almış imiş" TSA. E. 6345. "ol bişer altışar binlik kitâpları ki otuzar kırkar akçelik kitaplarla istibdâl itmişdür..." TSA. E. 8101.
Molla Lütfi'den şikayet eden bu iki mektup hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. İsmail E. Erünsal, "Molla Lütfi: Hakkındaki İthamlar ve Şikâyet Mektupları", *Türklük Araştırmaları Dergisi, XIX, [Prof. Dr. Mücteba İlgürel'e Armağan]* İstanbul 2008, 179-196.

198 TSA. D. 9559, s. 16b, 34a.

199 TSA. D. 9559, s. 17a.

200 III. Mustafa'nın da sarayda kurduğu Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'yle ilgili hatt-ı hümâyununda bu husus şöyle belirtilmiştir: "hîn-i tatbikde mühürlerine ihtimâm idüp mührü olmayanları kabul eylemeyeler": TSA. D. 3305, s. 1b.

201 Turhan Valide Sultan'ın Yeni Câmii Kütüphanesi'nin kataloğunda bu farklılıklar "asıl defterde 23 satır", "asıl defterde satır 21" şeklinde kırmızı mürekkeple kaydedilmiştir.

> Sultân Mehemmed Hân -'aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân-Câmiinüñ etrâfında binâ itdügi medârise vakfeyledügi kütübi görüp asıl defteri getürdüp ibtidâsından her kitâbı defterde mastûr ve mukayyed olduğı üzre mufassalan bir bir yoklayup defter idesin.[202]

Vakfiyelerde, bu kontrol ve karşılaştırma işlemleri "tatbik" olarak adlandırılmaktadır.[203] I. Mahmud'un Ayasofya Kütüphanesi'nde, sadece bu işle meşgul olmak için tayin edilmiş bir görevli bulunmaktaydı.[204]

Sayım sırasında tesbit edilen eksik kitaplar ve değiştirilen nüshalar ile ilgili bilgilerin sayım için kullanılan katalogların üzerine kaydedildiğini görüyoruz. Mütevellilerin[205] ve hâfız-ı kütüblerin görev devirlerinde[206] veya vakfın bağlı bulunduğu nezâretin gerekli gördüğü hallerde[207] yapılan sayımlarda ise kütüphanenin yeni bir kataloğu hazırlanmaktaydı. Fâtih Kütüphanesi'nin 968 (1560-1561) tarihli kataloğu böyle bir sayım neticesinde ortaya çıkmıştır[208]. Turhan Valide Sultan (1073/1662-1663),[209] Feyzullah Efendi (1111/ 1699),[210] III. Ahmed Yeni Câmii (1138/1725-1726),[211] Ayasofya (1153/1740),[212] Fâtih (1155/1742),[213] Nuruosmaniye (1160/1755),[214] Veliyüddin Efendi (1182/1768-1769)[215] ve Murad Molla (1189/ 1775)[216] kütüphanelerinin sayımlar sonunda hazırlanmış katalogları mevcuttur.

Turhan Valide Sultan Kütüphanesi (1073/1662-1663) hâfız-ı kütübü Mustafa Efendi, Medine kadılığına tayin edilince, 1123 Rebiülâhir'inde (Mayıs 1711) bu kütüphanenin yeni bir kataloğu hazırlanmış ve bu katalogda kaybolan kitapların nasıl ve kimlerde kayboldukları belirtilmiştir.[217]

202 BOA. D. HMH. SFTH. no: 21941/B. Turhan Valide Sultan'ın Yeni Câmii Kütüphanesi'nin kataloğunda ise bu katalog "tuğralu defter-i vakf" şeklinde tanımlanmıştır. Bkz: VGMA. 744, s. 28-29.

203 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 10b; VGMA. 736, s. 4: VGMA. Kasa 47, s. 12; VGMA. 580, s. 275; VGMA. 743, s. 93.

204 TSA. E. 1767.

205 VGMA. Dolap 1628.

206 Nuruosmaniye Ktp. Fihrist 2, s. 1b ve Fihrist 6, s. 206a.

207 Nuruosmaniye Ktp. Fihrist 3, s. ; Beyazıt Umumi Ktp. 21346, s. 1b.

208 TSA. D. 9559, s. 2b.

209 Türk-İslam Eserleri Müzesi 2218; Milli Kütüphane Yz. C 26.

210 Millet Ktp. Feyzullah Efendi 2196.

211 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2742.

212 Süleymaniye Ktp. Ayasofya, Fihrist 3.

213 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 242, 243.

214 Nuruosmaniye Ktp. Fihrist 2, 3, 4, 6.

215 Beyazıt Umumi Ktp. Veliyüddin Efendi 3290.

216 VGMA. Dolap 1628.

217 *Bahru'd-Dürer*: İşbu kitap... Mustafa Efendi zamanında Mirzâ Efendi hanesinde muhterik olup yerine sûre-i Yûsuf'dan sûre-i Meryeme varınca tazmin olunan tefsîr-i nâkısdur". (Türk İslâm Eserleri Müzesi 2218, s. 2b). Bu kütüphaneye ait daha sonra

III. Ahmed'in Yeni Câmii Kütüphanesi'nin 1173 (1759-1760) tarihli kataloğunda kayıp olduğu bildirilen bazı kitapların daha sonraki bir tarihte yapılan sayımda, kütüphanede bulunduğu ortaya çıkmış ve katalogdaki kayıp kayıtları, "ba'dehu bulunmuştur" denilerek düzeltilmiş ve altlarına birer "Sahh" konulmuştur.[218]

Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin 1189 (1775) tarihinde yapılan sayımının işlendiği katalogda, sayım sırasında kitap adlarının yanlarına konulan işaretlerle ilgili açıklamalar vardır.[219] Kataloğun 31b sayfasındaki bir nota göre, bu katalog iki sayımda kullanılmış ve birinci sayımda kütüphanede mevcut olan kitapların yanına kırmızı mürekkeple kalb işareti (♥), ikinci sayımda ise siyah mürekkeple "mim" harfi konulmuştur. *Celâleyn Tefsiri*'nin birinci cildinin, kataloğun 12b sayfasındaki bibliyografik künyesi kırmızı mürekkeple çizilip yanına kalb işareti (♥) konulup yine kırmızı mürekkeple "tamam nüshadır" yazılmıştır. İkinci sayımda ise bu kaydın yanına bir "mim" harfi konulduktan sonra şu not eklenmiştir:

> İşbu cild-i şerîf mu'âyene olundukda tamâm nüsha olmayup surh ile siyâh mürekkeb satır üzerine keşîde kılındığı sehv olup, surh ile tamâm nüsha diyü işâret de sehvdür.

Sayım sonunda hazırlanan katalogların sonunda kütüphanede bulunan ve bulunamayan kitaplarla ilgili bilgilerin bir rapor haline getirilip bu raporun sayıma katılanlar tarafından mühürlendiği görülüyor. Bu raporlar kütüphane sayımlarının kimler tarafından ve nasıl yapıldığını bildirdikleri gibi, vakıf kütüphanelerinin kitap kayıpları hakkında da bize bir fikir verirler. I. Mahmud, Fâtih Câmii'nin yanında kurduğu kütüphanesine, Fâtih Sultan Mehmed'in câmi içindeki kütüphanesini de naklettiğinde (Receb 1155/Eylül 1742), bu kütüphanenin bir sayımını yaptırmış ve üç asra yakın bir zaman içinde bu kütüphaneden 110 kitabın kaybolduğu anlaşılmıştır.[220] Aynı kütüphanenin Cemâzielevvel 1245 (Ekim 1829) tarihinde yapılan sayımının neticesi şu şekilde belirtilmiştir:

> Vech-i meşrûh üzere bi'l-cümle mesâhif-i şerîfe ve kütüb-i sâ'ire-i mu'tebere defter-i atîke tatbîk olunarak yegân yegân rü'yet olundukda bermûceb-i defter-i atîk cem'an onbeş cild mesâhif-i şerîfe ve bin sekiz yüz altmış dört cild kütüb-i fünûn-ı şettâ ve defter-i atîkden ziyâde zahrları vâkıf-ı

hazırlanan diğer bir katalogda da (Milli Kütüphane Yz. C 26) 5 kitabın bibliyografik künyelerinin yanında "Mirzâ Efendi hânesinde muhterik olmuştur" kaydı vardır.

218 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2742, s. 4a, 8a, 12b, 16b.

219 Nuruosmaniye Ktp. Fihrist 6.

220 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 244.

> müşârün-ileyh hazretlerinin mühr-i hümâyunlarıyla memhûr buyurulmuş olup işbu zeyl-i deftere sebt ve kaydolunan ondört cild kütüb ki cem'an bin sekiz yüz doksan üç cild mesahif-i şerîfe ve kütüb-i fünûn-ı şettâ mevcûde olup lâkin defter-i atik-i merkûmda esâmî ve evsâfı üzre tahrîr olunan iki kıt'a mushaf-ı şerîf ve dokuz cild kütüb-i tefsîrden ve üç cild kütüb-i hadîsden ve onbir cild kütüb-i fıkhıyyeden ve bir cild dahi kütüb-i usûl-i fıkıhdan ve sekiz cild kütüb-i tasavvufdan ve bir cild kütüb-i edebden ve dört cild kütüb-i tevârîhden ve iki cild kütüb-i lugat-i arabiyye ve fârisiyyeden ve iki cild kütüb-i fenn-i tıbdan ve bir cild kütüb-i fenn-i mantıktan ve iki cild kütüb-i me'ânîden kütüb ki min haysi'l-mecmû' kırk altı cild... ma'dûm olduğunu...[221]

Sayım sonunda hazırlanan raporda kayıp kitapların yanında kütüphanede bulunup da kayda geçirilmemiş kitaplar da belirtilmekteydi. Feyzullah Efendi Kütüphanesi'nin (1111/1699) 1153 (1740-1741) tarihinde yapılan sayımında 48 kitabın eksik olduğu buna mukabil kayda geçmemiş 19 kitabın bulunduğu anlaşılmıştır.[222] İsimleri, satır ve sayfa sayıları ve yazı nevileri değişik olan kitapların sayısının bazen bu raporda yer aldığı[223] ve bu tür kitaplarla ilgili bilgilerin ise bibliyografik künyelerin yanlarına konulan şerhlerde verildiği görülmektedir:

> *Kitâbu Meşârikü'l-Envâr*: satr-ı sahife 15. Onüç satır üzerine mevcuddur.
> *Kitâbu Meşârikü'l-Envâr*: Nesh hat. Talik hattile mevcuddur.[224]

Bazı kütüphane kurucularının vakfiyelerinde, kütüphane sayım ve kontrolünü yapacak kimseler için ücret tayin ettiklerini görüyoruz. Ragıp Paşa Kütüphanesi vakfiyesinde (1176/1762) sayımla ve kütüphaneyi kontrolle görevli müfettişlere kürk bahası olarak yıllık 4.800 akçe verileceği bildirilmiştir.[225] Veliyüddin Efendi Kütüphanesi vakfiyesinde (1182/1768-1769) yıllık sayımı yapacak müfettişe 40 kuruş tahsis edildiği görülüyor.[226] Selim Ağa Kütüphanesi'nde (1197/1782) bu meblağ 30 kuruşa inmiştir.[227] Hamidiyye Kütüphanesi'nin (1195/1781) 1224-1225 (1809-1810) yılına ait masraf defterinde de kütüphanedeki kitapların devri için 40 kuruş harcandığı belirtilmiştir.[228] Rodosî Ahmed Ağa ise sadece kütüphanede mevcut

221 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 243, s. 63b.

222 Millet Ktp. Feyzullah Efendi 2196, s. 121a-124b.

223 "...ve seksen yedi cildi dahi bazen esâmî ve bazen evsâfına muğâyir mevcûd olup..." (Süleymaniye Ktp. Ayasofya Fihrist 3, s. 151h).

224 Nuruosmaniye Ktp. Fihrist 6, s. 31b-32a.

225 VGMA. 82, s. 8.

226 VGMA. 745, s. 81.

227 VGMA. 578, s. 122.

228 TSA. D. 8594.

kitapları katalogla karşılaştıracak katibe beş kuruş ücret tayin etmiş, sayımda hazır bulunacak "cezire-i mezbûrenin ulemâ ve a'yan ve ekâbir ve ağniyâsı" ve şehir kadısının ise ayrılan yirmibeş kuruşun sarfıyla düzenlenecek bir ziyafetle ağırlanmasını istemiştir.[229]

Yusuf Ağa vakfiyesinde ise 1209 (1794) kütüphane sayımı için şehrin kadısına 20 kuruş verilmesi ve ayrıca sayım günü şehrin müftüsüne ve âlimlerine kütüphanede ziyâfet çekilmesi istenmiştir. Vakfiyede, ziyâfet ve kahve parası olarak da otuz kuruş ayrıldığı bildirilmiştir.[230]

229 VGMA. 743, s. 94.

230 Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 216.

C. VAKIF KÜTÜPHANELERİNDE YAPILAN KATALOGLAMA ÇALIŞMALARI VE HAZIRLANAN KATALOGLAR

Vakıf müesseselerinin kuruluşunda hazırlanan vakfiyelerde, vakfedilen mal, mülk ve eşya ile birlikte, bağışlanan kitapların da bir listesi verilmekteydi. Genellikle kitap adlarından oluşan bu listelerde bazen yazar adı ve kitabın cilt sayısı da belirtiliyordu. Kuruluş devri kütüphanelerinin müstakil katalogları bulunmadığına göre, bu listeleri Osmanlı kütüphanelerindeki kataloglama çalışmalarının bir başlangıcı olarak kabul edebiliriz. Bu yüzden Osmanlılarda ilk kataloğun da kurulan ilk kütüphane ile birlikte ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

Ancak, II. Murad devrine (824/1421) kadar kurulduğu tespit edilebilen birkaç kütüphanenin vakfiyesi bulunmadığından, ilk kataloglar olarak adlandırabileceğimiz bu kütüphanelere ait kitap listeleri hakkında bir bilgiye sahip değiliz. II. Murad'ın Edirne'de kurduğu dârülhadisin 838 (1435) tarihli vakfiyesinin sonunda ise, bu kuruluşun kütüphanesinde bulunan kitapların bir listesi vardır.[1] İlk bakışta bir tasnif veya sisteme bağlı olmayarak bazı kitap adlarının sıralanmasından meydana gelmiş gibi görünen bu listenin, verilen kitap adları incelendiğinde, kendine göre bir tasnifi olduğu anlaşılmaktadır. Herhangi bir konu başlığı kullanılmamakla beraber, kitap adları sayılırken önce tefsire dâir eserlerin, sonra hadis kitaplarının verildiği görülüyor. Kitap adlarından sonra kaç cilt olduğu belirtilmiş, bazı kitaplardan sonra da "mükemmel" denilerek kitabın fiziki durumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Birkaç eserin adından sonra da yazarının adının verildiği görülmektedir. Eğer bir kitabın iki nüshası varsa, ikinci nüshadan sonra "diger" kelimesi konularak mükerrer olduğuna işaret edilmiştir. Bu listede bulunan kitap adlarının altında "Sahh" işareti bulunduğuna göre, bu liste ya kitapların medreseye tesliminde veya daha sonraki bir sayımda kütüphane envanteri olarak kullanılmıştır.

1 . TSA. D. 7081.

Timurtaş Paşa-oğlu Umur Bey'in Bursa'daki câmiine vakfettiği kitapların ilk listesi, Umur Bey vakıflarına ait 843 (1440) tarihli vakfiyenin sonunda bulunmaktadır.[2] Bu listede önce Arapça birkaç eserin ismi zikredilmiş sonra da "Kütüb-i Türkiyye" başlığını taşıyan bölümde, bir sıra ve sınıflandırma gözetilmeden sadece kitapların adları verilip cilt sayıları da "bir mücelled, dört mücelled" şeklinde belirtilmiştir.[3]

Umur Bey'in 857 (1453) tarihinde yaptığı bir vakıf kaydında da vakfetmiş olduğu kitapların diğer bir listesi vardır. İlk listeden farklı olarak bu listede -liste karışık düzenlendiğinden- her eserden sonra hangi dilde olduğu belirtilmiş ve bir yerde de bir kitabın Arapçadan Türkçeye çevrildiğini göstermek için "Türkîye dönmiş" ifadesi kullanılmıştır. Cilt sayılarının bu listede de dâima belirtildiğini görüyoruz.[4]

Her iki listede de müellif adları verilmemiştir. Ancak müellifinin adıyla şöhret bulan eserlerde zaruri olarak müelliflerin isimlerinin de zikredildiğini görüyoruz: *Tefsir-i Ebû'l-Leys, Divân-ı Âşık* gibi.

Umur Bey'in vakfettiği kitaplara ait üçüncü liste 861 (1456) tarihli Arapça vakfiyesinin arkasında bulunmaktadır.[5] Bu liste diğerlerinden farklı bazı özellikler taşımaktadır. Her şeyden önce Umur Bey'in koleksiyonundaki kitap sayısı bu tarihte oldukça artmış olduğundan[6] mükerrer kitap meselesinin ortaya çıktığını görüyoruz. Bu listeyi düzenleyen, aynı kitap ikinci defa kaydedildiğinde başına "def'a" kelimesini koyarak daha önce adının geçtiğini belirtmek istemiştir. Ayrıca bu listede kitap adlarından sonra müellifin adının, eserin dilinin bazen, cilt sayısının ise dâima verildiğini görmekteyiz. Adı tespit edilemeyen birkaç eserden sonra ise muhtevası belirtilerek bir tanımlama yoluna gidilmiştir: "Ehl-i bid'at ta'niçün düzilen kitâb", "Tıbdan 'Arabî mecmu'a", "Türki ma'nâlu Mushaf", "Ahmedî nazmı Tıb" gibi.

İshak Bey'in 848 (1445) tarihinde Üsküp'te medresesi içinde kurduğu kütüphanede bulunan kitapların liste şeklindeki kataloğu da bu medreseye ait vakfiyenin içinde mevcuttur.[7] Bu liste de, herhangi bir sıralama ve tasnif gözetilmeden yapılmıştır. Ancak bazı eserlerden sonra yazarları verilmiş

2 VGMA. 591, s. 184.

3 VGMA. 591, s. 184. Aynı vakfiyenin sonunda Umur Bey'in Bergama'daki medresesine vakfettiği birkaç kitabın da listesi vardır (s. 183).

4 Bursa Eski Eserler Ktp. Ulu Câmi 436, s. 329a.

5 Belediye Ktp. Mc. Vakfiyeler no. 38.

6 Umur Bey'in ilk ve ikinci listesinde 60 cilt civarında olan kitap mevcudu bu vakfiyede 300'e çıkmıştır.

7 Hasan Kaleşi, *Najstariji Vakufski Dokumenti u Jugoslaviji* na *Arapskom Jeziku,* Pristina 1972, s. 99.

ve kütüphanede birden fazla nüshası bulunan eserler, altına "mükerrer" kelimesi konularak belirtilmiştir.

Fetihten sonra İstanbul'da kurulan bazı kütüphanelerin de liste şeklinde hazırlanmış katalogları bulunmaktadır. Fâtih Külliyesi'nde (875/1470), ilk defa dört medresede kurulan kütüphanelerin kitap listeleri, bu külliyeye ait bir vakfiye parçasının arkasına kaydedilmiştir.[8] Bu listelerde, konu başlıkları bulunmamakla beraber, kitapların sıralanışında önce tefsire, sonra da hadis ve fıkıha dâir eserlerin verilmesine çalışılmıştır. Ayrıca kitapların cilt sayıları, tamam olup olmadıkları belirtildiği gibi, bazı eserlerin yazarlarının adları da verilmiş ve bir nüshanın da müzehheb olduğuna işaret edilmiştir.[9] Bu listeler Fâtih Medreselerinde okutulan ders kitaplarını ve yardımcı kitapları göstermeleri bakımından büyük bir öneme sahiptirler. Daha sonraki bir tarihte, Fâtih Câmii'ndeki kütüphaneye nakledilen bu koleksiyonların kataloğunun hazırlanmasıyla kâtib-i kütübün görevlendirildiği Fâtih vakfiyesinde belirtilmişse de,[10] 968 (1560-1561) tarihinde bu kütüphanenin bir kataloğunu hazırlayan Hacı Hasan-zâde, gördüğü kataloglar içinde, Fâtih devrinde hazırlanmış bir kataloğun bulunduğundan söz etmemiştir.[11]

Fâtih devrinde Edirne'de kurulan birkaç kütüphanenin koleksiyonlarının listeleri, Edirne'nin vakıf tahririne ait bir defterde bulunmaktadır. Bu listeler de daha önce görülen vakfiyelere ekli listelerden farklı bir özellik arz etmezler.[12]

Sadrazam Mahmud Paşa, İstanbul'da ve Hasköy'deki (Edirne) medreselerinde,[13] Şeyh Vefâ, Vefâ'daki zaviyesinde[14] kurdukları kütüphanelerde bulunan kitapları, vakfiyelerine tek tek adlarıyla yazmayıp konu başlıklarına göre tasnif etmişler ve her konuda kaç kitap bulunduğunu belirtmişlerdir. Bu iki çalışma, konu başlığı tespitinde ilk denemeler olarak kabul edilebilir.[15]

8 BOA. Ali Emiri Tasnifi, Fâtih Devri no. 70. Kitap listelerinin fotokopileri için bkz. Ünver, *Fâtih Külliyesi,* resimler s. 23-27.

9 Ünver, *Fâtih Külliyesi,* resimler s. 23-25.

10 *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri,* Ankara 1938, s. faksimile 269.

11 TSA. D. 9559, s. 3a.

12 BOA. Tapu Defteri 1070, s. 19, 220, 434-435.

13 *İVTD.* s. 43.

14 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Muhasipliği 102, s. 151a.

15 Mahmud Paşa'nın vakfiyesindeki konu başlıkları şöyle sıralanmıştır: Tefâsir, Ehadis, Usul-i Hadis, Usul-i Fıkıh, Furu' (-i Fıkıh), Kütüb-i Arabiyye, Kütüb-i Mantık, Kütüb-i Hikmet, Kütüb-i Hey'et, Kütüb-i Mesnevî, Kütüb-i Da'avât. Şeyh Vefa vakfiyesinde ise konu başlıkları şöyle tespit edilmiştir: Kur'ân-ı Kerîm, Tefsir, Kavâ'id-i Kur'ân ve Tecvîd, Hadis, Usul-i Fıkıh, Furu'-i Fıkıh, İlm-i Meşâyih (Tasavvuf), Me'ânî, Nahiv, Sarf, Tıb, Lugat, Hikmet, İlm-i Kelâm, Mantık, Hey'et, Türkçe ve Farsça Divanlar.

Konya'daki Sadreddin Konevî Dergâhı'nda bulunan kütüphanenin 888 (1483) tarihinde yapılan sayımında hazırlanan listede ise, sistemli bir şekilde olmasa da diğer kütüphane kataloglarında yer verilmeyen bazı hususlara temas edilmiştir.[16] Mesela kütüphanede bulunan kitaplardan bazılarının müellif hattı eserler olduğu belirtilmiştir. Bazı eserlerin de müelliflerinin adları verilmiştir. Adı tespit edilemeyen birkaç kitap ise "gayr-ı malum"[17] şeklinde belirtilmiştir. Bir yerde kitabın tezhibli olduğu, bir yerde yazısının çeşidi, bir yerde de cildinin eskiliği kaydedilmiştir.[18]

II. Bâyezid'in Edirne'deki külliyesinin 895 (1490) tarihli vakfiyesinde, külliyedeki kütüphanede bulunan 42 cilt kitabın bir listesi vardır.[19] Bu listenin, şimdiye kadar incelediğimiz listelere nazaran oldukça gelişmiş olduğu görülmektedir. Eserler konu başlıkları[20] altında toplandığı gibi her kitabın adından sonra yazarı, cilt sayısı ve yaprak adedi de belirtilmiştir.

II. Bâyezid devrinde İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan bazı kütüphanelerin de liste şeklinde düzenlenmiş katalogları bulunmaktadır.[21]

Vakfiyelere ekli katalog örneklerinden sonra XVI. asırda düzenli müstakil katalogların ortaya çıktıklarını görüyoruz.[22] Müstakil kataloglarla birlikte konusal tasnifin katalog düzenlemede bir standard haline geldiğini görmekteyiz. Tabii ki bunda zenginleşen koleksiyonların kitap depolarına veya dolaplara konularına göre yerleştirilmelerinin hâfız-ı kütüblerin istenilen kitaba kolayca ulaşabilmelerini sağlamasının önemli bir payı vardır. Hâfız-ı kütüblere konusal tasnif yaparken konu başlıklarını belirlemede, *Mevzu'âtü'l-'Ulûm* türü eserlerin büyük kolaylık sağladığı muhakkaktır.

16 Belediye Ktp. Mc. K. 116;1, s. 6b-8b.

17 "el-cildü's-sânî min tefsir-i gayr-ı ma'lum" (7a), "Kitab-ı Farisi gayr-i ma'lum" (8a)

18 *Aynı eser*, s. 7b-8a.

19 Gökbilgin, *Edirne*, vakfiyeler bölümü s. 42-46.

20 Bu listede tespit edilen konu başlıkları şunlardır:
Tefsir, Hadis, İlm-i Fıkıh, Kelâm, İlm-i Belâğat, İlm-i Mantık, İlm-i Tıb.

21 *İVTD.* s. 69; Hasan Kalesi, *Najstarıji* Vakufski *Dokumentı u Jugoslovıjı* Na Arabskom Jesıku, Priştina 1972, s. 176; VGMA. 579, s. 224-227.

22 Şüphesiz ki bu kurumlarda henüz katalog hazırlayacak bir personelin mevcut olmayışı düzenli katalogların ortaya çıkmayışının en önemli sebeplerinden biriydi. Ancak fetihten sonra kurulan Fâtih Câmii Kütüphanesi'nde kataloglama işlemini yapacak bir kütüphane personelinden söz edildiğini görmekteyiz:

> ve hâfızu'l-kütüb için bir kâtib-i ârif-i câmii'l-ma'ârif tayin buyurdular ki dârü'l-kütübde olan kütüb-i şerifenin kemmiyet ve esâmisi defterinde mazbut ve mahfuz ve her kime ne makule kitab virildiyse defterinde mukayyed olmağla ma'lum ve melhûzı ola. (*Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, faksimile s. 269-270.

Bu bakımdan müstakil ve düzenli kataloglar ancak Fâtih Câmii Kütüphanesi'nin te'sisinden sonra ortaya çıkabilmiştir.

Bu yüzyıldan günümüze üç müstakil katalog ulaşmıştır. Bunlardan birincisi Topkapı Sarayı'ndaki Saray Kütüphanesi'ne[23] diğer ikisi ise Fâtih Câmii Kütüphanesi'ne[24] aittir. 340 yapraktan oluşan saray kütüphanesi kataloğu Arapça mukaddimesinden anlaşıldığına göre II. Bâyezid'in emri üzerine 908 (1502) tarihinde hazırlanmıştır.[25] Hazırlayıcısının "Kitâbu'l-kütüb", "Defterü'l-kütüb" diye adlandırdığı bu kataloğun başında yer alan beş sayfalık sınıflandırma kuralları bu konudaki ilk örnek olması bakımından büyük bir ehemmiyeti hâizdir. "Kanunu'd-defter ve şevâzzihi" (Defterin kuralları ve bu kuralların istisnaları) adını taşıyan bu bölümde, adını zikretmeyen kütüphaneci, saray kütüphanesindeki kitapları kataloglarken karşılaştığı güçlükleri ortaya koymakta ve bulduğu çözüm yollarını izah etmektedir. Defteri hazırlayan önce uyduğu kuralları vermiş ve sonra da bu kuralları uygulayamadığı istisnai durumları belirtmiştir.

Kataloğun başında ebced hesabıyla düşürülen iki tarih elimizdeki nüshanın müsveddeden temize çekiliş tarihi olan 959 (1552) senesini vermektedir. Kataloğu hazırlayan mukaddime veya girişte adını zikretmemiş, kendisinden "hakir" ve "müellif" diye bahsetmiştir. Ancak kataloğun tıp kitapları ile ilgili bölümündeki bir kayıt yardımıyla bu kataloğu hazırlayan kişinin adını öğrenmek mümkün olmaktadır. Bu kayıt şöyledir:

> Kitabu Ravdü'l-İnsan fi't-Tıbbi'n-Nebevî ve Risâletü Zuhri'l-Atşân fi't-Tıbbi'n-Nebevî ve Risâletü Hıfzi'l-Ebdân fi't-tıb küllihâ bi't-Türkiyyeti'l-manzûme min te'lîfâtı ad'afi'l-ibâd el-Atûfî el-hâdim li-kütübi'l-hizâneti'l-'âmireti's-Sultân Bâyezîd Hâniyye, fî mücelledin vâhid.[26]

23 Magyar Todomanyos Akademia Künyvtara Keleti Gyüjtement, Török F. 39.

24 BOA. D. HMH. SFTH. No. 21 941 / B: TSA. D. 9559

25 Bu kataloğa, tespit edebildiğim kadarıyla ilk defa Janos Eckman Nevâ'î divânından bahsederken, II. Mehmed'nin kütüphanesinde bu eserin bir nüshasının bulunduğuna dâir Macar İlimler Akademisi Kütüphanesi'nde mevcut bir katalogda bir kayıt bulunduğu şeklinde bir atıfta bulunmuşsa da kataloğun muhteviyatı ile ilgili bir bilgi vermemiştir ("Die Tschaghataische Literatur" *Turcicae Fundamenta*, yay. haz. Louis Bazin, Wiesbaden 1964, s. 352). Aynı bilgi E. Birnbaum tarafından tekrar edilmiştir "The Ottomans and Chagatay Literature", *Central Asiatic Journal*, c. XX (1976), s. 165). Ancak her iki araştırmacı da kataloğun muhtevasına vakıf olmadıklarından eserin II. Bâyezid döneminde hazırlandığını fark edememişlerdir. Bir tesadüf sonucu giriş kısmının fotokopisini elde ettiğim bu katalogla ilgili olarak önce: "959 / 1552 Tarihli Defter-i Kütüb", *Erdem* no. 10 (Ankara 1988), s. 184-188 adlı makaleyi, kataloğun mikrofilmini elde ettikten sonra da; "The Catalogue of Bâyezid II's Palace Library", *Kütüphanecilik Dergisi* no. 3 (İstanbul 1992), s. 55-66 başlıklı makaleyi yayınladım. Bu konuda yeni bir makale yayınlayan Miklós Maróth ("The Library of Sultan Bayezid II", *Irano-Turkic Cultural Contacts*, ed. by Eva M. Jeremiàs, Piliscsaba 2003, s. 111-132) konuyla ilgili olarak daha evvel yapılan çalışmalardan bî-haber gözükmektedir.

26 *Defterü'l-Kütüb*, s. 151. Aynı kataloğun 303. sayfasında da bir başka eseri dolayısıyla yine Atûfî'nin isminin geçtiğini görmekteyiz: "*Risâletü Remzi'd-Dekâyık fi İlmi'd-Dekâyık*

Bu kayıttan anlaşıldığına göre bu katalog II. Bâyezid'in saray kütüphanesinde görevli Atûfî adlı bir şahıs tarafından hazırlanmıştır. *Şaka'iki'n-Nu'maniyye*'de II. Bâyezid dönemi ulemâsı arasında Atûfî diye bilinen Hayreddin Hızır'ın, saraydaki hizmetlilerin hocası olduğu, hadis, tefsir ve tıb sahasında eserleri olduğu bazı câmilerde vaaz ettiği belirtilirse de onun saray kütüphanesinde hâfız-ı kütüblük yaptığından bahsedilmez.[27] Ancak II. Bâyezid dönemine ait bir *İn'âmât Mecmuası*'nda hâfız-ı kütüb ve vâ'iz Atûfî'ye çeşitli vesilelerle verilen in'âmların belirtildiğini görüyoruz.[28] Bilindiği gibi İstanbul'un fethinden sonra yararlık gösteren ümerâya ve bazı tarikat erbabına Bizans'tan kalma evler tahsis edilmiştir.[29] 926 Muharrem (Aralık 1519) Aralık tarihinde hazırlanan Ayasofya vakıflarının mukataa defterinde "vâiz Atûfî'ye" de iki ev tahsis edildiğine dâir birkaç kayıt mevcuttur.[30]

Kataloğun içindekiler kısmı "kütübü'l-fıkıhla" başladığından giriş bölümünün Kur'ân, tefsir, hadis ilimleriyle ilgili başlıklarının bulunduğu ilk iki yaprak kaybolmuş olmalıdır.

Kataloğun giriş kısmını incelediğimizde,[31] daha ziyade eserlerin sınıflandırılması ve isimlerinin tespiti üzerinde durulduğunu görüyoruz. Tespit edilen ilk kurala göre aynı konudaki eserler katalogda aynı bölüm altında sıralanacak ve kitap mahzeninde de birlikte muhafaza edileceklerdir. Ancak bazı kitaplar birden fazla konu başlığı altında sınıflandırılabileceğinden bu kural her zaman uygulanamamıştır. Bu probleme şöyle bir çözüm getirilmektedir:

> *Bidâyetü'l-Hidâye* gibi ki anda hem mesâ'il-i tasavvuf vardur hem mesâ'il-i ilm-i fıkıh vardur. Pes bunun gibi kitâbun gâh olur dâyim bir ciheti gözlenür, bir fende derc olur gâh olur ki her bir cihetile maksud olduğına

ve hüve'l-ilmü bi'r-rü'yâ's-sâdıka li-ad'afi'l-'ibâd el-Atûfî 'ufiye 'anhu".

27 *Şaka'iki'n-Nu'maniyye*, s. 416-417.

28 fî 16 Cemazie'l-âhir, sene 909. Mevlânâ Atûfî hâfız-ı kütüb ki kitâb dâde-bud. Nakdiye: 2 000, Cübbe 'an murabba', bâ-çuka, sevb.";
"Fî 15 Ramazan, sene 909. Mevlânâ Atûfî, vâ'iz. 3.000";
Fi 5 Rebiülâhir, sene 918. Mevlânâ Atûfî vâ'iz ki te'lîf-i hod âverd. 3.000. Bkz. Belediye Kütüphanesi (Atatürk Kitaplığı), Mc. O. 71, s. 24, 40 ve 449.
909 tarihli ilk kayıtta Atûfî'den hâfız-ı kütüb, ikinci kayıtta ise vâiz diye bahsedildiğine göre Atûfî kataloğu hazırladıktan kısa bir süre sonra saraydaki görevinden ayrılmıştır.

29 Şehabeddin Tekindağ, "İstanbul'un tarihî topoğrafyası ile alâkalı vakıf ve tahrir defterleri", *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1967, s. 308.

30 *Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri*, Belediye Kütüphanesi (Atatürk Kitaplığı), Mc. O. 64, varak 106b, 109b, 242b .

31 Giriş kısmının metni şu makalemde verilmiştir: "959/1552 Tarihli Defter-i Kütüb", *Erdem* no. 10, Ankara 1988, s. 184-188. Giriş kısmının fotokopisi için bkz: Ek XV.

> binâen her bir fende istetmek ihtimâli eclinden ba'zı nüsha bir fende ve bazı âhar ol bir âhar fende derc olunur (s. 6)

İkinci kural, içinde birden fazla eser bulunan yazmalarla ilgilidir. Böyle bir yazma ihtiva ettiği eserlerden hangisine göre sınıflandırılacaktır. Kataloğu hazırlayanın bu meseleye getirdiği çözüm oldukça kifâyetsizdir:

> Bir cildde müteaddid kitâblar olsa her kangı kitâb ki ziyâde mu'teberdür ve matlub olınmasına ihtimâl ziyâdedür yâ hod kalilü'l-vücud kitâbdur ana nazar idüp ol mücelled ol kitâb-ı mezkûrun fenninün kitabları cümlesinde derc olınur (s. 6)

Aynı zamanda bu uygulaması da oldukça zor bir kuraldır. Nitekim bu kuralla ilgili olarak verilen ilk istisnada bu durum açıkça görülmektedir:

> Lâkin gâh olurki ol cildde olan müteaddid kitâblarun mezkûr kitâbdan ğayrısı dahi ol kitâb-ı mezkur gibi matlübiyetde ve kıllet-i vücudda mu'teber olur pes bunun gibi olıcak ihtiyâr müreccahdur. (s. 6)

Yani karar sınıflandırmayı yapana kalmaktadır.

Manzum eserlerin sınıflandırılmasında da birtakım güçlüklerle karşılaşıldığı görülmektedir. Tavsiye edilen çözüm her dilden manzum eserleri o dilden divânlar arasına koymaktır:

> Bir kânun dahi budur ki kütüb-i manzume-i arabiyye her fenden, devâvin-i arabiyyede derc oluna. Ve kütüb-i manzume-i farisiyye her fenden, devâvin-i farisiyyeden derc oluna. Ve kütüb-i manzume-i türkiyye her fenden, devâvin-i türkide derc oluna (s. 8)

Ancak bir eserin manzum olma yönünden ziyade konusu ağır basıyorsa böyle durumlarda manzum eserler ait oldukları konu başlıkları altında kataloglanırlar. Kıraat dalında yazılmış *Kaside-i Şâtibî* buna örnek olarak verilmekte ve bu eserin Kıraat kitapları başlığı altında kataloglanacağı belirtilmektedir.

Diğer bir kurala göre de eserlerin ünvanının tespitinde yazmanın miklebinde veya ilk sayfasında belirtilen isim esas alınacaktır. Bu isim, eksik, gramer bakımından yanlış olsa bile kataloğa aynen geçirilecektir. Öyle anlaşılıyor ki Atûfî, eserlerin tam ve doğru adını bulmaktan ziyade, kütüphanede mevcut eserleri kontrole yarayacak kendi üzerlerindeki isimleri tespite gayret etmiştir.

Bir başka kural ise kataloglanması biten kitaplarla ilgilidir. Bir kitap deftere yazıldığında isminin başına ve sonuna kırmızı mürekkeple konulacak işaretlerle kataloglandığı belirtilecektir.

Girişin son paragrafı "Kanun-ı mahzen-i kütüb" başlığını taşımaktadır. Kitap deposu anlamına gelen mahzen-i kütübde kataloğun bir kopyesinin

bulunacağı ve ayrıca nefîs kitaplar için bir bölüm, nefîs olmayan kitaplar için de başka bir bölüm teşkil edileceği belirtilmektedir. Bunun maksadının, güneşlenme için dışarıya çıkarılan kitapların birbirine karışmasının önüne geçmek olduğu bildirilmektedir.

Kataloğun giriş kısmında konulan kurallardan anlaşıldığına göre kataloğu hazırlayan genel kurallar koyma yerine, elindeki koleksiyonu kataloglarken karşılaştığı güçlükleri çözme yoluna gitmiştir. Bulduğu çözüm yollarının pek de tatminkar olduğu söylenemez. Ancak bu teşebbüsün, bugünkü bilgilerimize göre, Osmanlı kütüphanelerinde yapılan ilk ve son deneme olması, bu kataloğun değerini artırmaktadır.

Kataloğun giriş bölümünden sonra bir buçuk sayfalık Arapça yazılmış mukaddime kısmı gelmektedir (s. 11-12). Bu bölümde II. Bâyezid'in emri üzerine özellikle kitapların adının tespiti ve ait olduğu ilim dalına göre tasnifi üzerinde durulduğu ve bunu yaparken de yine Sultan'ın emri doğrultusunda kitapların isminin tespitinde kitabın üzerinde veya cildinde yazılı olan isme uyulduğu belirtilmektedir. Bu yüzden çeşitli ilim dalları altında tasnif edilmiş eserlerin bibliyografik künyelerinin tespitinde genellikle eser ismi verilmiş, muhtemelen eser üzerinde yazılı olduğu hallerde müellif adı da belirtilmiştir. Ancak çok yerde eserlerin orijinal ismi değil de kısaltılmış şekli verilmiş ve bazen de eser ismini tespit etmek mümkün olmadığında "Tıbba dâir bir kitap", "Fıkha dâir bir kitap", "Tarihe dâir bir kitap" denilerek konu geçiştirilmiştir. Eserlerin fiziki özelliklerine ise hiç temas edilmemiştir.

Muhtemelen bunun sebebi halka açık olmayan ve dışarıya ödünç kitap verilmeyen saray kütüphanesinde kitap değiştirilmesi tehlikesi olmadığından eserin fiziki özelliklerinin tespitine önem verilmemiş, ancak herhangi bir ilim dalına ait kitapların neler olduğunu bilebilmek ve o dalda bir eser aramak gerektiğinde kolaylık sağlaması bakımından daha çok sınıflandırma üzerinde durulmuştur.

Bu katalogda yaklaşık olarak 5.700 cilt içinde 7.200 eser bulunmaktadır.[32] Diğer katalogların aksine kataloğun sonunda ihtiva ettiği eser sayısını gösteren bir kayıt mevcut değildir. Bu da, elimizdeki kataloğun sayım işlemi için değil de kütüphanedeki eserleri bulma ve kullanma maksadıyla hazırlandığını göstermektedir. Her ilim dalından sonra boş sayfalar bırakılarak saray kütüphanesine yeni gelecek eserlerin kataloğa kaydına da imkân sağlanmıştır.

32 Miklós Maróth, a.g.m. s. 112.

XVI. asırdan günümüze ulaşabilen ikinci müstakil katalog Fâtih Câmii Kütüphanesi'ne aittir. Bu kataloğun mevcudiyetinden, yine bu kütüphaneye ait aşağıda bahsedeceğimiz Hacı Hasan-zâde tarafından 968 (1560-1561) tarihinde hazırlanan kataloğun önsözündeki bir kayıt dolayısıyla haberdardık. Ancak yakın zamana kadar böyle bir katalog elimize ulaşmamıştı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde son yıllarda hızlandırılan tasnif çalışmaları bu kataloğun gün ışığına çıkmasına yardımcı oldu. Arşiv personeli tarafından Bursa'daki medreselerden birine ait olabileceği yolunda tahmin yürütülen bu kataloğun kısa bir incelemeden sonra Fâtih Câmii Kütüphanesi'ne ait olduğunu tespit ettim ve o şekilde kataloglanmasını sağladım.[33] Elli altı varaklık bu kataloğun üzerinde ne bir tarih ne de hazırlayanın adı mevcut olduğu için, elimizdeki nüshanın Hacı Hasan-zâde'nin bahsettiği kataloglardan hangisi olduğunu tespit başlangıçta oldukça güç bir iş olarak gözüktü. Ancak bazı ipuçlarının yardımıyla bu problem de şu şekilde çözüldü: Hacı Hasan-zâde 968 (1560) tarihli kataloğun önsözünde şöyle demekteydi:

> Birini Şah Çelebi İbnü'l-Fenârî diye tanınan merhumun bu kitapları teftişle görevlendirildiğinde yazdığı, diğerini ise adı geçen hâfız-ı kütübün [Hacı Mehmed'in] lütfederek, kitapların muhafazasını kolaylaştırmak için güzel bir şekilde düzenlediği iki defteri, teftiş sırasında kütüphanede bulduğum ve müderrislerin elinde gördüğüm kitaplarla karşılaştırdığımda tam bir mutabakat halinde olduklarını müşahede ettim. Böylece adı geçen hâfız-ı kütüb [Hacı Mehmed] vazifesini hakkıyla yapıp kitapların mesuliyetinden kurtulmuş oldu. Şimdi ise bana, kütüphane-i âmiresine konmak üzere, kitapları bulduğum şekliyle gösteren yeni bir defter hazırlamam emredildi. Bu defteri hazırlarken, birinci defterden daha iyi düzenlendiği ve kitap alıp-vermede daha kolaylık sağladığı için adı geçen hâfız-ı kütübün [Hacı Mehmed'in] hazırladığı ikinci defterin şeklini tercih ettim.[34]

Her iki katalog arasında yapılan karşılaştırma, elimizdeki kataloğun düzenlemesinin Hacı Hasan-zâde'nin hazırladığı kataloğun düzenine uymadığını gösterdi.[35] Hacı Hasan-zâde kataloğunu Molla Arab'ın kataloğunun tertibini model alarak hazırladığını belirttiğine göre yeni bulunan bu katalog büyük bir ihtimalle Şah Çelebi İbnü'l-Fenârî'ye

33 BOA. D. HMH. SFTH. no. 21 941/B.

34 TSA. 9559, s. 2a.

35 Yeni bulunan katalogda çeşitli kişilerin yaptıkları kitap vakıfları ve Fâtih vakfının sâbık mütevellisi Ahmed Çelebi Yegânî'nin kaybolan kitapların yerine verdiği kitapların listesi müstakil bölümler halinde verildiği halde Hacı Hasan-zâde'nin kataloğunda bu kitapların hepsi ilhâkât-i kadîme başlığı altında toplanmış, ancak her kitabın bibliyografik künyesi verilirken kimin tarafından vakfedildiği bildirilmiştir.

(Muhammed b. Ali el-Fenârî)[36] ait olmalıydı. Ayrıca her iki katalogdaki kitap sayısı arasındaki büyük fark[37] iki kataloğun hazırlanış tarihleri arasında uzunca bir süre olduğunu göstermekte, dolayısıyla bu kataloğun Kanunî Sultan Süleyman devrinde hazırlanmış olması gereken Molla Arab'ın kataloğu[38] olamayacağına dâir bir ipucu oluşturmaktaydı.

Bu kataloğun düzenlenme tarihi olarak kesin bir şey söylemek mümkün olmamakla birlikte, Şah Çelebi İbnü'l-Fenârî'nin, II. Bâyezid devrinde (886/1481-918/1512) Fâtih Medreselerinde müderrislik yaptığını[39] ve bu kataloğun 46b sayfasında Alâiyelü Muhyiddin'in vakfettiği kitaplardan bahsedildiğini nazar-ı dikkate alacak olursak kataloğun hazırlanış tarihinin 907/1501'den önce olmayacağı kesin olarak ortaya çıkar. Zira İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde Alâiyelü Muhyiddin'in kitaplarını

36 Osmanlı ulemâsından, kazasker (ö. 929/1523). Hayatı için bkz: Mehmet İpşirli, Fenârîzâde Muhyiddin Mehmed Şah", *DİA*. XII, s. 340-341.

37 Yeni bulunan katalogdaki kitap sayısı 1241, Hacı Hasan-zâde'nin hazırladığı katalogdaki kitap sayısı ise 1770'tir. Çok kısa bir sürede kütüphaneye 500 civarında kitabın gelemeyeceği açıktır.

38 Hacı Hasan-zâde'nin hazırladığı katalogdaki bir kayıttan Molla Arab'ın Arap Muhyiddin olarak da anılmakta olduğunu öğrenmekteyiz:
Kitâbu Bihâri'z-Zâhire:... bu kitâp hâfız-ı kütüb Arap Muhyiddin zamânında zâyi' olup, mezkûr hâfız-ı kütüb Bağdâd'a gittiği zamânda kitâplar teftîş olundukda mezbûr kitâp hizâne-i kütübde mevcûd olmamağın mezkûr hâfız-ı kütübden bir bedel alındı. Bedelin ismi yine *Bihâr-i Zâhire*dir. TSA. D. 9559, s. 23a.
Molla Arab'la ilgili olarak *Âşık Çelebi Tezkiresi*'nde de, şâir olan oğlu Sabri dolayısıyla bir kayda rastlamaktayız. Âşık Çelebi, Sabri'den bahsederken mahruse-i İstanbul'da Sultan Mehmed Câmii'nde hâfız-ı kütüb olan Molla Arab'ın oğlu olduğunu, 20 yıla yakın Bağdad muhasebecisi olarak çalıştıktan sonra İstanbul'a döndüğünü, ancak İstanbul'da umduğu rağbeti bulamayınca malını mülkünü satıp babası Molla Arab'ı da yanına alıp Bağdad'a yerleştiğini nakleder. (Aşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'ara*, neşreden G. M. Owens, London 1971, s. 217a).
Hacı Hasan-zâde, 968/1560 tarihli kataloğun önsözünde, kendi kataloğunu hâfız-ı kütüb Hacı Mehmed'in (Molla Arab) görevi bırakmasından hemen sonra hazırladığını söylediğine göre her iki kataloğun hazırlanışı arasındaki süre oldukça kısa olmalıdır:

> Bu memurlardan her biri hayatlarının bir müddetini ve devirlerinin nöbetini, hâfız-ı kütüblük Hacı Mehmed adlı bir Arab'a geçinceye kadar devam ettirdiler. O da bu hal üzre bir süre bu görevde kaldı. Daha sonra bu zât da ister-istemez işleri bırakıp âhiret yolunu tutunca, emri kesin ve itâati vacib olan (Sultan) tarafından bu kitapları gözden geçirme ve teftiş vazifesi bana verildi. (TSA. D. 9559).

39 Taşköprîzâde, *Şeka'ik*, s. 383. Taşköprîzâde, Fenârî'nin akranlarına üstünlük sağladığını söyler. Dönemin padişahına (muhtemelen II. Bâyezid) sunulan İstanbul, Edirne ve Bursa müderrisleriyle ilgili bir raporda Fenârî'nin bu özelliği şöyle vurgulanır:

> Mevlânâ Muhammed Şâh el-Fenârî. Semâniye'ye cemi'den mukaddem duhûl itmişdür. *Ferâ'iz Şerhi*'ne ve Sadru'ş-Şerî'a'nın ba'zı mevâzi'ine hâşiyeler yazmışdur. Bi'l-f'il neseben ve 'ilmen ve 'amelen menâsıb-ı 'âliyeye müstahakdur. TSA. D. 9802, s. 1b.

907 (1501) tarihinde vakfettiğine dâir bir kayıt vardır.[40] Dolayısıyla bu kataloğun hazırlanışıyla ilgili olarak 907/1501-918/1512 yılları arasında bir tarih tespit etmek mümkün olabilecektir.

Yeni bulunan bu katalogda 2 sayfalık bir giriş bulunmaktadır.[41] Maalesef bu girişin birinci sayfasının alttan yarıdan fazlası kopmuş ve kaybolmuştur. Kalan kısımda, kataloğu hazırlayan, kendisine devrin sultanından, merhum sultan Mehmed Han'ın, câmiinin etrafında yaptırdığı medreselerine vakfeylediği kitapları görüp, asıl defteriyle karşılaştırarak etraflıca incelemesi, bulunmayan kitapları bulup yerine koymaya çalışmasına dâir gelen hükm-i hümâyuna uyarak bu kataloğu hazırladığını söylemektedir.[42] İkinci sayfada kitaplar için tahsis edilen yerde kitapların nasıl yerleştirildiğini anlatan cümleler bulunmaktadır. Bu sayfadaki ilk cümle "kütüb-i hikemiyye"nin yerleştirilmesine dâir olduğuna göre bir önceki sayfanın kayıp olan kısımlarında katalogdaki sırasına göre tefsir, hadis, usul, fıkıh ve kelama dâir kitapların nasıl yerleştirildiği anlatılmaktaydı. Önsözün sonunda kataloğu hazırlayan her kitabı mümkün olabildiğince nitelikleri (evsaf) ve özellikleriyle (alâyim) yazıp bir katalog hazırladığını belirtir ve kütüphanede mevcut olan kitap adedini verir ki bunlar Fâtih Sultan Mehmed'in vakfettiği 796 kitap, sâbık mütevelli merhum Yegân-oğlu'nun kaybolan kitapların yerine verdiği 41 kitap, diğer ulemânın vakfettiği 389 kitap ve eski katalogda kayıtlı olmadığı halde kütüphanede bulunan 15 kitap ve hepsinin yekünü olarak 1241 kitaptır.

Bu kataloğun tertibinde ve bibliyografik künyelerin verilmesinde muhtemelen daha önce hazırlanmış olan asıl defter denilen kataloğa uyulmuştur. Bunun böyle olduğunu, katalog hazırlayanın incelediği kitaplarla eski katalogda bir farklılık tespit ettiğinde kitabın bibliyografik künyesinin yanında bu değişiklikleri vermesinden anlamaktayız. Mesela *Şerh-i Metali'* adlı kitabın yanında

40 Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, s. 338.

41 Bu kataloğun girişini şu makalemde yayınladım: "Fâtih Câmii Kütüphanesi'ne Ait En Eski Müstakil Katalog", *Erdem* c. 9, no. 26 (Ankara 1996). s. 665. Bkz. Ek. XVI.

42 Muhammed b. Ali El-Fenârî kontrol ettiği kitapların sonuna kitabın kimin tarafından vakfedildiğini yazdığı gibi sayfa sayısını da belirtmiş ve imzasını da atmıştır. Kontrol ettiği kitaplardan birine düştüğü kayıt şöyledir: "Sultânî. Aded-i evrak üç yüz yetmiş iki. Harrerehü'l-fakîr Muhammed b. Ali el-Fenârî". Bkz. Süleymaniye Ktp. Fâtih 3208. Fâtih Kütüphanesi'ndeki 3896 numaralı mecmuanın ("Aded-i evrâk iki yüz kırt dört. Harrerehü'l-fakir Muhammed b. Ali el-Fenâri") ve 581 no.'lu kitabın ("Aded-i evrâk yüz yetmiş iki. 172. Harrerehü'l-fakir Muhammed b. Ali el-Fenâri") üzerlerinde de Fenârî'nin kendi hattıyla sayfa sayılarını belirten kayıtlar bulunmaktadır: Bu iki kayda dikkatimi çeken Dr. Judith Pfeiffer'e teşekkür ederim.

> defter-i atikde vakf-ı Sultanî diyü yazılmış. Amma kitabun zahrında vakfü'l-abdü'l-fakir ilâ'llâhî taâlâ Abdülkerim diyü yazılmış (s. 32b).

denilmektedir. Bu tür diğer iki düzeltme de kataloğun 36b ve 51a sayfalarında yer almaktadır. Öyle anlaşılıyor ki bu tür kataloglar hazırlanırken kütüphanede mevcut kitaplar daha önce hazırlanan katalogla karşılaştırılıyor ve aynı şekilde yeni kataloğa kaydediliyor ve eğer değişiklik varsa bu değişiklik de bibliyografik künyenin yanına eğri satırla yazılmış bir yazıyla ilave ediliyordu. Her ne kadar elimizde bu katalogdan önce hazırlanmış bir katalog yoksa da Hacı Hasan-zâde'nin yaklaşık yarım asır sonra hazırladığı katalogda yaptığı uygulama bu tespitin doğru olduğunu göstermektedir.

Kataloğun sonunda sayım sonucu kaybolduğu tespit edilen kitaplar iki liste halinde verilmiştir. Birinci listede (54b-56b)

> kütüb ki defter-i atikde esâmisi mevcud olup kitabhanede bulunmadı. Amma sâbıkan zayi' olan kitaplar defterinde mukayyed bulundu

denilerek 57 kitabın bibliyografik künyesi verilmekte bazılarının yanında da bunların yerine eski mütevelli Yegân-oğlu'nun verdiği kitapların ismi kaydedilmektedir. İkinci liste ise

> kütüb ki esamisi defter-i atikde mevcud bulunup hâliyâ kitâbhânede bulunmadı ve zâyi'ât-ı sâbıka defterlerinde dahi mukayyed bulunmadı

başlığını taşımakta ve bu bölümde de 8 kitabın bibliyografik künyesi verilmektedir. Bu kitaplardan ikisinin yanında daha sonra yapılmış bir kayıt, her iki kitabın bulunup asıl deftere kaydedildiğini belirtmektedir (56b). Diğer bir kitabın yanında ise bu kitabı kaybedenin Muhyiddin Karamanî olduğu kaydedilmiştir.

Elimizdeki kataloğun bibliyografik künyeleri verişte takip ettiği yol şöyledir: Kitap ve müellif isminden sonra eserin fiziki özellikleri sıralanmaktadır. Genellikle kitabın cildinin özellikleri ve kâğıdın cinsi, bazen yazısının cinsi ve kullanılan mürekkeplerin renkleri, tezhipli sayfalar, seyrek olmakla beraber hattatın adı, istinsah kaydı, mukabele görmüşse mukabele kaydı verilmektedir. Kitapların sayfa sayısı ise mutlaka belirtilmektedir. Eğer "şunun vakfettiği kitaplar", "bunun vakfettiği kitaplar" gibi müstakil başlıklar altında verilmemişse her eserin kimin tarafından vakfedildiği de dâima bildirilmektedir.

XVI. asırdan günümüze ulaşabilen diğer müstakil katalog da yine Fâtih Câmii Kütüphanesi'ne aittir ve 968 (1560-1561) tarihinde Semâniye müderrislerinden Hacı Hasan-zâde Muhammed b. Hızır tarafından

hazırlanmıştır.[43] Kataloğun sırtı deri ve üzeri kâğıt kaplıdır. 35x12,5 cm. ölçüsünde ve 87 yapraktır. Bölüm başlıkları ve kitapların sayfa adedini bildiren kısımlar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Baş kısmına konulan bir nottan anlaşıldığına göre bu katalog "kitaplar defteri" olarak adlandırılmıştı.

Kataloğun 2b-3a sayfalarında bulunan Arapça giriş, hem kitabın Osmanlı cemiyetindeki yerini hem de bu kütüphanenin tarihini ve yapılan kataloglama çalışmalarını anlatması bakımından önemlidir.[44] Bu bölümde edebi bir anlatım tarzıyla İslâm dünyasında ilimlerin ortaya çıkışı ve bunun neticesinde kitapların yazımı, bu kitapların korunması ve kullandırılması için kütüphanelerin kurulması, Fâtih Sultan Mehmed'in de bu geleneğe uyarak Fâtih Câmii'nde böyle bir kütüphane kurması, kütüphane koleksiyonunun gelişmesi ve kütüphanenin işleyişi, yapılan kontroller ve son hâfız-ı kütüb Molla Arab'ın ayrılmasıyla yeni bir sayıma ihtiyaç duyulması ve sultanın emriyle Hacı Hasan-zâde'nin kütüphaneye gelerek kitapları kontrol edip elimizdeki bu kataloğu hazırlaması anlatılmaktadır.[45]

Kataloğun birinci bölümünde (3b-39b), Fâtih Sultan Mehmed tarafından bu kütüphaneye vakfedilen 839 kitabın bibliyografik künyeleri yer almaktadır. İkinci bölümde, "ilhâkât-ı kadîme" başlığı altında bu kütüphaneye çeşitli kimseler tarafından vakfedilen kitaplara yer verilmiştir.[46] Üçüncü bölümde ise, bu kütüphaneye bağışlanan müstakil koleksiyonlar bulunmaktadır.[47] Kataloğun sonundaki bir nota göre sayım tarihinde kütüphanede bulunan kitap sayısı 1770'tir.

Her üç bölümde de kitaplar konularına göre tasnif edilerek müstakil konu başlıkları altında verilmiştir. Kataloğun birinci bölümünde konu başlıkları şu şekilde sıralanmıştır: Tefsir, Hadis, Usul-i Fıkıh, Furu'-ı Fıkıh, Arapça Eserler, Mantık, Müteferrik Eserler, Tıb. İkinci bölümde yeni konu başlığı olarak Tasavvuf ve Hikmet'in eklendiği görülür. Üçüncü bölümde ise, vakfedilen kitapların çeşitliliği yüzünden konu başlıklarının sayısı

43 TSA. D. 9559.

44 TSA. D. 9559, s. 3a.

45 Kataloğun Arapça yazılmış olan önsözünün Türkcesi için bkz. Ek. XVII. Aynı önsözün ingilizce çevirisi ise şu makalemde bulunabilir: "Catalogues and Cataloguing in the Ottoman Libraries", *Libri*, vol. 37, no. 4, Copenhagen 1987, s. 338-340.

46 Bu bölümde adı geçen kişiler şunlardır: Kâbilî-zâde, Kâdı-zâde, Hatib-zâde, Alâiyelü Muhyiddin, Tuzlalıoğlu, Silahdarbaşı, Hasan Paşa, Sultan Hatun, Bezirganzâde, Musannifek, Mişeved Acem, Kırk Kiliselü-oğlu, Mahbûb Çelebi, Hüsam b. İbrahim, Göngörmez Acem, Baba Ali, Hatib-i Antalya, Fazlullah Paşa, el-Hac Hasan-zâde, Ahmed Kabîli, Âşık Nureddin.

47 Bu bölümde Şeyh-zâde'nin (66b-69b) ve Halebî-zâde'nin (69b-85b) koleksiyonları bulunmaktadır.

artmıştır. Halebî-zâde'nin kitapları bölümünde Tarih, Şiir, Farsça ve Türkçe kitaplar gibi bazı yeni konu başlıkları açılmıştır.

Katalog bütün olarak incelendiğinde, Hacı Hasan-zâde'nin kitapları tasnif ederken kendine göre bir yol takip ettiği görülür. Eğer bir konuda yeterli sayıda kitap yoksa Hacı Hasan-zâde yeni bir konu başlığı açmamakta, bu tür kitapları müteferrik eserler başlığı altında toplamaktadır. Birinci bölümde müteferrik eserler başlığı altında, Tarih, Tasavvuf, Astronomi, Edebiyat ve Geometri konulu eserler yer almıştır (38b-39b). Halebî-zâde'nin vakfettiği kitapların tasnifinde ise Hacı Hasan-zâde, bu koleksiyonda çok sayıda bulunan tarih, şiir kitapları için müstakil konu başlıkları koymuş (81b-82a), ancak bu bölümde de hiçbir gruba sokamadığı kitapları "müteferrik eserler" (75b-78b) ve "Farsça ve Türkçe Eserler" (83a-85b) başlıkları altında toplamıştır. Arapça ve Türkçe yazılmış olan bu katalog, vakıf kütüphaneleri için hazırlanan katalogların en düzenlisidir. Eserlerin özellikleri en ufak ayrıntılarına kadar kaydedilmiştir. Kitap adlarının ve yazarlarının büyük bir dikkatle tespit edildiği görülüyor. Hacı Hasan-zâde müellif adını tespit ederken bazen daha önce hazırlanan katalogda yapılan yanlışları düzeltmeyi de ihmal etmemektedir:

> Kitâbu'l-cildi's-sânî min *Tefsiri'l-Ayasuluğî*: Amma defter-i atikde tefsir-i gayr-ı meşhûr diyü yazılmış. Amma evvel varakının zahrında *Tefsîr-i Ayasuluğî* diyü yazılmış. (7b)

Kitap adının[48] ve müellifinin[49] tespitinden sonra yazma eserlerin fiziki özelliklerinin büyük bir titizlikle verildiği görülmektedir. Genellikle kâğıdın cinsi ve rengi, cildinin özellikleri, yazısının cinsi, kullanılan mürekkeplerin renkleri, tezhipli sahifeler ve şekiller kaydedildikten sonra mukabele görmüşse muda, eğer varsa hattatın adı, bazen istinsah kaydı, mukabele kaydı, sayfa sayısı ve eseri vakfeden kimsenin ismi verilmektedir:

> *Kitâbu Tefsiri'l-Kâdî*: Tamam Dımışki, tamamına kırmızı sahtiyân müzehheb cildle, evvelinde levha vardur. "Sûretü Fâtihatü'l-Kitâb seb'a ayat mekkîyetün" diyü isfidecle yazılmış. Besmele-i şerîfe hallile yazılmış. Evvelinde iki sahife hallile mücedvel. Sûre-i Meryem evvelinde dahi bir levha vardur, isfidecle. Nısf-ı evvelinde Kur'ân-ı 'azîm celî hattıyle yazılmış. Bazı humretle ve bazı sevâdla ve nısf-ı âharında humretle yazılmış. Zahrında nişân-ı hümâyun vardur. Vakf-ı Sultanî. Beşyüz on varak. (5a)

Katalogdaki bazı kayıtlardan Hacı Hasan-zâde'nin yaprak sayılarını tespit ederken daha önce hazırlanmış kataloglardaki rakamları olduğu gibi aktarmayıp, her eseri teker teker saydığı anlaşılmaktadır:

48 Adları tespit edilemeyen bazı kitaplar için "mine'l-kütübi'l-gayr-i ma'lume" yani "bilinmeyen kitaplardan" denilmektedir (56b).

49 Müellifin tespit edilemediği hallerde de "gayr-i meşhûr" denilmektedir (5a).

> *Kitâbu Şerhi'l-Miftâh* li's-Seyyid Şerîf:... Defter-i 'atikde yüz yetmiş dokuz varak diyü yazılmış. Hâliyâ yüz kırk dört varak bulundu. Ammâ evvel sahifesinden sonra üç buçuk cüz' mikdârı hâliyâ mevcûd degüldür. (34a)
>
> *Kitâbu Şerhi'l-Mevâkıf* li's-Seyyid:... Defter-i 'atikde 242 varak yazılmış hâliyâ 249 varak bulundu. Ammâ içinden bir cüz' mefkud: mâhiyet bahsinin evâhirinden vücûd ve imkân bahsinin evâ'ilinden. Vakf-ı Âşık Nureddin. Arab Muhyiddin defterinde 249 varak yazılmış. Ammâ hâliyâ addolundu, mevcûd olan 231 varak. (57a)

Kitapların hangi cins yazılarla yazıldığı belirtilirken "hûb hattile yazılmış" (6b), "irü hattile yazılmış" (6b), "bi'l-hatti'l-Kûfî" (9b), "mektûbin bi-kalemi's-sülüs" (7a), "nesh hattile yazılmış" (3b), "sülüs hattile" (66a) gibi cümleler kullanılmıştır.

Hacı Hasan-zâde zaman zaman kitapların baş ve sonunda bulunan fevâ'id dediğimiz notları verdiği gibi kendince önemli gördüğü bazı istinsah, mukabele, ferâğ ve vakıf kayıtlarını da vermektedir. *Muğnî* adlı kitabı tavsif ederken baş kısmında şu beyit vardır demekte ve beyiti yazmaktadır (13a). *Keşşâf Tefsiri*'nin birinci cildinin tavsifinde ise yazmanın sonunda bulunan "mukabele kaydını" vermektedir (4a),[50] Fâtih devrinin meşhur âlimlerinden Musannifek'in Herât'ta istinsah ettiği bir eserin sonundaki uzunca bir istinsah kaydına da katalogda yer verilmiştir (61a).

Kataloğun 66a sahifesinde, *Kâdı Tefsiri*'nin bir nüshasının tavsifinden sonra üzerindeki Arapça vakıf kaydı şöyle nakledilir:

> Sonundaki vakıf tarihi 940 senesi Zilhiccesinin başıdır. Bu kitapların hâfız-ı kütübü el-Hac Mehmed defterinde şöyle yazmıştır: Bu kitap bana ulemâdan Kara Mehmed Çelebi eliyle 952 Rebiülevvelinin yirmidördünde ulaşdı (66a).

Divân-ı Mütenebbî'nin tavsifinde de, bu nüshanın üzerinde Sa'deddin Teftâzânî'nin vakıf mührünün bulunduğunu ve mührün üzerinde "Ahmed b. Yahya b. Muhammed Sa'deddin Teftâzânî, peygamberlerin efendisinin şefaatini umarak bu kitabı bütün talebelere vakfetti" yazıldığını söyler ve şu cümleyi ilave eder: "Bu kitabın ilk vâkıfı iyi niyetli imiş ki kitabı Semâniye medreselerine ulaşdı" (82a).

Başı noksan olan eserleri tavsif ederken, Hacı Hasan-zâde'nin kitabın mevcut olan kısmının ilk cümlesini verdiğini görüyoruz (51a). Birden fazla ciltten meydana gelen eserlerin de her cildinin hangi konuyla başladığını ve hangi konuyla bittiğini bildirmektedir:

50 Kataloğun 14a sayfasında bulunan bir eserin mukabele gördüğü de şöyle açıklanmıştır: "Ahirinde yazılmış ki "kubile ve suhhihe min evvelihi ilâ âhirihi bi-nüshati'l-müellif alâ yedi'l-abdi'd-da'îf Şemseddin b. Ahmed" diyü".

Kitâbu cildi's-sânî min Târih-i İbni Hallikân el-müsemmâ bi-*Vefeyâti'l-A'yân*: min evveli harfi'l-'ayn ilâ evveli harfi'l-mîm Mâlik b. Enes

Eğer bir ciltte birden fazla kitap varsa genellikle bu kitapların hepsinin adları ve yazarları tek tek belirtilmektedir:

Kitâbu Şerh-i Muhtasar-ı İbni'l-Hâcib li-Kadı 'Adud ve Kitâbu Hâşiyeti Şerhi'l-'Adud li-Mevlânâ Sa'düddîn ve âhirinde ehâdise müte'allik muhtasar bir risâle (50b).

Hacı Hasan-zâde, kütüphanede bulunan kitapların tavsiflerinin yanında, bu kataloğun daha ziyade bir envanter olarak kullanılacağını göz önünde bulundurduğundan, yer yer kaybolan kitapların yerine "bedel" olarak alınan eserler hakkında da bilgi vermiş ve kitap kaybeden kimselerin adlarını da kataloğunda belirtmiştir.[51]

Elimizdeki XVI. asra ait bu üç katalogdan Fâtih Câmii Kütüphanesi'ne ait iki katalogda kitapların fiziki özelliklerinin tespitine büyük bir önem verilmiş, kitapların özellikle de dış görünüşü ve sayfa sayıları titiz bir şekilde kaydedilmiştir. Saray kütüphanesi kataloğunda ise kitapların fiziki özellikleri üzerinde hiç durulmamış, müellif ve eser adının doğru olarak tespitine ve eserlerin ait oldukları ilim dalları altında sıralanmasına gayret gösterilmiştir. Kanaatimce bunun sebebi halka açık olan ve kitapların ödünç olarak dışarıya verilebildiği Fâtih Câmii Kütüphanesi'nde kitap değiştirilmesinin önüne geçmek ve yapılan bu tür değiştirmeleri tespit edebilme için bu yol izlenmiş, saray kütüphanesinde ise bu tür bir tehlike mevcut olmadığından eserin fiziki özelliklerine önem verilmemiş, ancak herhangi bir ilim dalına ait kitapların neler olduğunu bilebilmek ve o dalda bir eser aramak gerektiğinde ulaşımda kolaylık sağlaması bakımından sınıflandırmaya daha çok önem verilmiştir.

XVI. asrın ikinci yarısından itibaren vakfiyelere ekli kitap listelerinin geliştiği, kitap adlarının tasnifli bir şekilde verilmesinin yanında, tavsiflerinin de büyük bir titizlikle yapıldığı görülüyor. Rüstem Paşa'nın vakfiyesine (968/1560) ekli kitapların cilt, kâğıt, yazı ve cinsi, renkleri, satır adetleri ve tezhiblerini belirten bir kitap listesi vardır.[52]

II. Selim'in kızı İsmihan Sultan da, Eyüp'te yaptırdığı medresesi için düzenlettirdiği 976 (1568) tarihli vakfiyesinde, medreseye vakfettiği kitapların özelliklerini en ince ayrıntılarına kadar tespit etmiştir.[53] Bu koleksiyonda bulunan mushaflardan biri şöyle tavsif edilmiştir:

51 TSA. D. 9559, s. 15b, 19a, 23a, 38b, 39b, 50a, 51a, 54a.

52 İ. Aydın Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, İstanbul 1995, s. 268-271.

53 Vakfiyede bu tespit işi şöyle anlatılır: ve kütüb-i latîfe cemî'an evsâf-ı muşahhasa ve levâzım-ı mu'ayyenesiyle isim ve resmiyle zeyl-i vakfiyede zikrolup... (VGMA. 572, s. 141).

Mushaf-ı şerîf: kıt'ası kebîr. Onbeş satırlu. Suturunun ikisi altunla reyhanî hattile yazılıp bakiyye-i nakiyyesi neshî hattile yazılmışdur. Kağıdı devlet âbâdî, cildi siyah ve müzehhebdür.[54]

II. Selim'in Edirne'de 982 (1574-1575) yılında yapımı tamamlanan külliyesinde kurduğu kütüphanenin kataloğu, bu külliyenin vakfiyesinin sonunda bulunmaktadır.[55] Kataloğun girişinde, hazine-i âmireden medreseye vakfedilmek için çıkarılan kitaplar "evsâfıyla defter olunmak fermân olunmağın" denildiğine göre bu devirde de katalog karşılığı "defter" tabiri kullanılmaktaydı.[56]

II. Selim vakfiyesinde, daha önce görülen konu başlıklarından farklı bir konu başlığının bulunmadığı, ancak Fıkıh bölümünde Fetvâ diye yeni bir alt başlık ihdâsı yoluna gidildiği görülüyor.[57] Kitapların tavsifinde de Fâtih ve İsmihan Sultan kataloglarında görülen yol takip edilmiştir.[58]

Vakfiyelere ekli kataloglarda vakfedilen kitapların bütün vasıflarıyla ve bilhassa dış özellikleriyle tespitinin, yukarıda da belirttiğimiz gibi, gelecekte bu kitapların değiştirilmelerine engel olmak için alınmış bir tedbir olduğu anlaşılmaktadır. Bu endişe İsmihan Sultan vakfiyesinde açık bir şekilde dile getirilmiştir; İsmihan Sultan, vakfettiği kitaplarının ciltleri zamanla eskidiğinde, yeni ciltlerinin eski ciltlere benzer bir şekilde yapılmasını ve böylece değiştirilme ve aldatılma tehlikesinden uzaklaşılmasını istemektedir.[59]

Pertev Paşa'nın İzmit'teki câmiine vakfettiği (978/1570-1571) kitapların tavsifinde de özellikle dış özelliklerin tespitine büyük önem verildiği görülüyor:

Kıt'a-i kebîrde iki cild *Tefsîr-i Kebîr*. Hattı hurde nesh-i Arabî ve cedvelleri altun. Tahrîri siyab mürekkeb ile ve cildleri kızıl, ortalarında büyük altun şemseleri, kenarları hurde şemsiyye ile tezyîn olunmuşdur.[60]

Pertev Paşa vakfiyesindeki bir kayıt bize, dış özelliklerin tafsilatlı bir şekilde verilmesinin, yine vakfedilen eserlerin değiştirilmesi endişesine bağlı olduğunu göstermektedir:

54 VGMA. 572, s. 147.

55 VGMA. 1395, s. 91-114.

56 VGMA. 1395, s. 91.

57 VGMA. 1395, s. 101.

58 *Tefsîrü'l-Kâdı el-Beyzâvî*: fi cildin vâhid. Kıt'a-i sağîre. Mücedvel bi'z-zeheb. Tamam nesh hattıyle. Bi-hattı Abdurrahman b. Şeref. Kur'ân-ı Azîm sürh yazılmuşdur. Evvel varakının zahrında levhası vardur. Mukatta' ve müzehheb siyah sahtiyan cilt ile. Altı yüz doksan sekiz varak. VGMA. 1395, s. 92.

59 VGMA. 572, s. 147.

60 Beyazıt Umumi Ktp. 5157, s. 65a.

ve mürûr-ı eyyâm ile zikr olunan mesâhife ve eczâya ve kitâplara meremmât lâzım olıcak veya cildleri yenilemek lâzım geldükde mâl-ı evkâfdan, hâlâ olan cildleri gibi ola. Asla tebdîl ve tağyir olunmak kabil olmaya.[61]

XVII. asırda kurulan kütüphanelerin vakfiyelerine eklenen kataloglarda,[62] önemli sayılabilecek bir değişiklik görülmez. Ancak koleksiyonların zenginleşmesiyle konu başlıklarında da bir artma görüldüğü gibi, bazı kataloglarda alt konu başlıkları da kullanılmaya başlanır. XVII. asrın sonunda kurulan Feyzullah Efendi Kütüphanesi'nin (1111/1699) kataloğunda, Tefsir, Hadis gibi ilim dallarından sonra bu konularda yazılan şerhler ve hâşiyeler için ayrı bölüm açıldığı, Tarih ve Siyer bölümünde "Esâmi-i Ricâl-i Hadis" başlığının eklendiği görülüyor.[63] Ayrıca bazı ilim dallarına ait konu başlıklarından sonra da "ve uygun olan" (ve mâ-yünâsibuha) cümleciği eklenerek bu ilimlerin kapsamı genişletilmeye çalışılmıştır.[64] Tasnif edilmekte güçlük çekilen bazı kitaplar da kataloğun sonunda toplu olarak verilmiştir.[65]

XVIII. asır başlarında, vakfiyelere ekli liste-katalogların yanında müstakil olarak hazırlanmış kataloglar da yaygınlaşmaya başlar. Defter olarak adlandırılan bu tür kataloglar, tasnif sistemi bakımından XVI-XVII. asırlarda hazırlanan katalogIardan pek farklılık göstermezler. Ancak zenginleşen ve çeşitlenen koleksiyonlar, katalog hazırlayıcılarını yeni konu başlıkları bulmaya zorlamış ve bu yüzden ne konu başlıklarının tespitinde, ne de sıralanışında bir birliğe gidilebilmiştir. Turhan Valide Sultan'ın Yeni Câmii'de türbesinde kurduğu kütüphanenin (1073/1662-1663) 1123 (1711) tarihinde hazırlanmış kataloğuyla[66] III. Ahmed'in Yeni Câmii Kütüphanesi (1138/1725-1727)[67] kataloğunda, kütüphanede mevcut kitaplara göre yeni konu başlıkları bulunduğu görülüyor. Turhan Valide Sultan kataloğunda Siyer ve Tarih ayrı konu başlıkları olarak alınmış, "Kasâid" diye de yeni bir bölüm açılmıştır.[68] III. Ahmed'in Yeni Câmii Kütüphanesi kataloğunda ise aynı bölümde toplanan Hikmet, Tıb ve Hey'et'e yeni bir konu başlığı olarak Hesap eklenmiştir.[69]

61 Beyazıt Umumi Ktp. 5157, s. 67a.

62 M. Cunbur, "Kütüphane Vakfiyelerinde İlimlerin Sınıflandırılması ve Bibliyografik Künyeler", *TKDB*. XIX/4 (1970), 314.; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 51, s. 45; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 63, s. 21.

63 Millet Ktp. Feyzullah Efendi 2196, s. 1b, 25b, 32b.

64 Millet Ktp. Feyzullah Efendi 2196, s. 75b, 84b.

65 Millet Ktp. Feyzullah Efendi 2196, s. 119b.

66 Türk-İslâm Eserleri Müzesi 2218.

67 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2742.

68 Türk-İslâm Eserleri Müzesi 2218.

69 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2742.

I. Mahmud'un İstanbul'da kurduğu kütüphanelerin dikkatli bir şekilde hazırlanmış katalogları, hem şekil hem de tasnif bakımından büyük bir benzerlik gösterirler. Ayasofya Kütüphanesi'nin (1153/1740) kataloğu, 60 x 26 cm. ölçüsünde, kahverengi deri ile kaplı cildi şemseli, zencirekli ve köşe-bendlidir. 153 varaktır. Kitap künyeleri çift sıra halinde yazılmıştır.[70] Kataloğun 1b sayfasında müzehheb bir çerçeve içinde I. Mahmud'un bu kütüphaneyle ilgili fermânından bir bölüm ve aynı padişahın tuğrasının bulunmasından, bu kataloğun kütüphanenin kuruluşu sırasında hazırlanan ilk katalog olduğu anlaşılmaktadır. Bibliyografik künyelerin tespitinde bir birliğe[71] ve konu başlıklarının sıralanmasında bir düzenlemeye gidilmişse de[72] kitapların hangi konu başlığı altına gireceğini tayinde bazı güçlüklerle karşılaşıldığı görülmektedir. *Nefehâtü'l-Üns* tasavvuf bölümünde verilirken aynı konudaki Tezkiretü'l-Evliyâlar tarih bölümünde yer almıştır (104b). Coğrafya'ya ait bir konu başlığı bulunmaması da, coğrafya dalındaki eserlerin Tarih bölümünde sıralanmasına yol açmıştır.

I. Mahmud'un Fâtih Kütüphanesi (1155/1742) kataloğu[73] da kırmızı bir deri ile kaplıdır. Şemseli, zencirekli, köşebendli, miklebli bir cildi vardır. Bölüm başlıkları, satır sayısını bildiren notlar ve kataloğun üzerine sonradan işlenen kayıtlar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Kataloğun 1a sayfasında tasdik ve vakıf mühürleri, 1b sayfasında ise kütüphanenin kuruluşuna dâir bir giriş vardır.

Fâtih kataloğunda da bibliyografik künyelerin tespitinde, Ayasofya kataloğundaki yol takip edilmiş, ancak kitapların tasnifinde bazı değişiklikler yapılmıştır; Tefsir bölümünden sonra alt konu başlığı olarak Kıraat konulmuştur. Edebiyat konu başlığı altında daha çok Arapça eserler toplanmış, edebiyatla ilgili bazı Türkçe eserlerle[74] konulandırılmasında güçlük çekilen birkaç kitap[75] yeni ihdas edilen "muhâdarât" konu başlığı altında verilmiştir.

70 Süleymaniye Ktp. Ayasofya, Fihrist I.

71 Kataloglanan eserlerin adının, yazarının, cilt ve satır sayısının, yazı cinsinin tespit edildiği görülüyor.

72 Bu katalogda konu başlıkları şöyle sıralanmıştır: Kur'ân-ı Kerîm, Tefsîr Hadis, Usul-i Fıkıh, Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf, Edebiyat, Tarih, Tıb, Lugat, Hikmet, Mantık, Hey'et ve Hendese, Nücûm, Me'ânî, Nahiv, Sarf.

73 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 242.

74 *Vâmık u Azrâ, Mihr ü Müşterî, Hüsn ü Dil, Yûsuf u Züleyha* gibi Türkçe mesnevîlerle Necati Bey'in şiirleri.

75 *Hümâyun-nâme, Kavânînü's-Sultâniyye, Tezkiretü'ş-Şuarâ*, ve Katip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn*'u gibi eserler, konu bakımından aralarında bir yakınlık olmadığı halde mühâdarât bölümüne konulmuşlardır.

Kataloğun üzerinde "Defter-i atik-i Sultân Mahmûd-ı evvel" denildiğine göre (1a), Fâtih Kütüphanesi'ne ait kataloglar arasında en eskisi muhtemelen bu katalogdur. Gerçi Fâtih Kütüphanesi'ne ait 1155 (1742) tarihli bir katalog varsa da, bu I. Mahmud'un Fâtih'te kurduğu kütüphanenin kataloğu olmayıp, Fâtih Câmii'ndeki II. Mehmed Kütüphanesi'nin sayım defteridir.[76]

I. Mahmud tarafından 1167 (1753-1754) tarihinde Galata Sarayı'nda kurulan kütüphanenin kataloğu da dış görünüş bakımından[77] Ayasofya ve Fâtih Kütüphaneleri kataloglarına benzemektedir. Bu katalogda, bibliyografik künyelerin tespitinde bir değişiklik yoksa da, konu başlıklarının tayininde ve sıralanmasında biraz farklıca bir yol takip edildiği görülmektedir. Galata Sarayı Kütüphanesi'nde, bir okul kütüphanesi oluşundan dolayı gramere ve açıklamalara ait çok sayıda eser bulunması, kataloğun tasnifini belli bir ölçüde etkilemiştir; Ayasofya ve Fâtih kataloğunda en sonra yer alan gramer kitaplarının Galata Sarayı Kütüphanesi kataloğunda dinî ilimlerden hemen sonra geldiği görülüyor. Edebiyat bölümünde divânların, Tarih bölümünde de kroniklerin zenginliği dikkati çekmektedir. Eserlerin konulandırılmasında diğer kütüphane kataloglarında görülen karışıklıklar ise bu katalogda artarak devam etmektedir. Edebiyat bölümüne (36b-41a) Hasan Çelebi'nin *Tezkire-i Şuarâ*'sıyla, *Usûlü'l-Hikem, Acâyibü'l-Mahlûkât, Kanûnnâme* gibi edebiyatla ilgisi oldukça zayıf olan eserler alınırken, Tarih bölümünde (52b-54b) *Yusuf u Züleyha, Leylâ vü Mecnûn, Hüsrev ü Şîrîn, Vâmık u Azrâ, Şâh u Gedâ* ve *Mihr ü Müşterî* gibi Türkçe mesnevîlere yer verilmiştir. İlimlerin tasnifine dâir olan *Mevzû'atü'l-Ulûm* ile Katip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn*'unun ise Tarih bölümüne alınmasının sebebi, muhtemelen bu iki kitap için uygun bir konu başlığı bulunamamasıdır.

I. Mahmud'un İstanbul'daki kütüphanelerine ait bu üç katalog, üzerlerindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, bu kütüphanelerin kuruluşu sırasında hazırlanan esas kataloglardır. Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan Ayasofya Kütüphanesi Defter-i icmâlindeki bir nota göre bu kataloglara "asıl defter" denilmekteydi.[78] Kütüphane sayımı sırasında kullanıldıklarını gösteren işaretlerden de, kütüphanelerin envanter defteri olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

76 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 244.

77 56x24,5 ölçüsünde, kırmızı deri kaplı, altın zencirekli, 56 yaprak. Süleymaniye Ktp. Ayasofya, Fihrist 5.

78 TSA. D. 3312, s. 16a.

I. Mahmud tarafından inşasına başlanıp fakat III. Osman tarafından tamamlanabilen Nuruosmaniye külliyesindeki kütüphanenin esas kataloğu, dış görünüşü ve hazırlanış şekli bakımından Ayasofya ve Fâtih kütüphaneleri kataloglarına benzemektedir.[79] Ancak bu katalogda, bibliyografik künyelerin tespitinde daha dikkatli davranıldığı görülüyor. Kataloglanan kitapların yazıldıkları yazının cinsi, bazen de dili belirtildiği gibi birden fazla cildi olan eserlerin her cildinin başı ve sonu da kaydedilmektedir. Konu başlıkları tespit edilirken de daha önceki kataloglarda görmediğimiz "Vücûh" ilmine yer verildiği görülmektedir. Katalogda "Mecmû'atü'r-Resâ'il"ler de konularına göre tasnif edilmemiş, ayrı bir bölümde toplanmıştır. Risâle mecmualarının tavsifinde, bazen mecmuada bulunan ilk ve son risâlenin adı verilmiş, bazen de sadece ilk risâlenin bibliyografik künyesinin tespitiyle yetinilmiştir.

Nuruosmaniye kataloğunda aynı eserin muhtelif nüshaları her zaman bir arada verilmemiştir. Mesela İdris Bidlisî'nin *Heşt Behişt*'inin dört nüshası kataloğun 162a sayfasında, diğer bir nüshası ise *Kitâbu Tarih-i İdris-i Bidlisî* adıyla 166a sayfasında verilmektedir. Bibliyografik künyelerin tespitinde de genellikle eser ve yazar adlarında kısaltmalar yapılmakta, bir eserin ikinci nüshası tavsif edilirken de müellif adı tekrar edilmemektedir.

Nuruosmaniye kataloğunda da kitapların sınıflandırılmasında en büyük güçlüğün Tarih, Edebiyat ve Tasavvuf dalındaki eserlerde ortaya çıktığı ve çok kere bu eserlerin yanlış konu başlıkları altında tasnif edildiği görülmektedir.[80] Musikîye ait eserlerin de coğrafya kitapları gibi, diğer bir ilim dalının altına, "Nücûm" bölümüne konulduğu görülüyor. Kataloğu hazırlayanın musikî ile nücûm arasında ne gibi bir ilgi gördüğünü tahmin etmek güç olmasa gerekir. Bilindiği gibi Ortaçağda Astroloji ve Musiki Matematik biliminin alt dalları olarak kabul edilmekteydi.[81]

79 64x24 cm. ölçüsünde, kırmızı deri kaplı, şemseli ve köşebendli. Çift sütün üzerine siyah mürekkeple yazılmış. Konu başlıkları ve satır sayılarını bildiren yazılar kırmızı mürekkeple. 186 varak. Kataloğun başında bu kütüphane ile ilgili III. Osman'ın, sonunda ise kütüphaneden kitap çıkarılmaması ile ilgili III. Mustafa'nın hatt-i hümâyunları vardır. Nuruosmaniye Ktp. Fihrist 1.

80 Ahlakla ilgili eserler, böyle bir konu başlığı olmadığından Tasavvuf bölümüne konulmuştur. *Evveliyât-i Ali Dede*'nin bir nüshası Edebiyat diğer bir nüshası ise Tarih bölümünde verilmiştir (166a). *Tercüme-i Fenn-i Harp* için Edebiyat bölümü uygun görülmüş (136b) Nev'î'nin *Netâyicü'l-Fünûn* adlı ansiklopedik eseri de aynı akibete uğramıştır. Ancak mevcut konu başlıklarını göz önünde bulunduracak olursak, kataloğu hazırlayanın pek fazla bir tercih hakkı olmadığını anlarız.

81 Nesrin Feyzioğlu, "Müzik Malzemesinin Oluşum ve Biçimlenmesinde Matematiğin Rolü", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, no. 13, Erzurum 2004, s. 95-104; Hüseyin Akpınar, "İlimler Tasnifinde Mûsikînin Yeri", *İstem*, yıl 3, no. 5, Konya, 2005, s. 191-201.

Ancak coğrafyaya ait bir konu başlığı olmadığından bu daldaki eserler, muhtemelen konu yakınlığı düşünülerek diğer kataloglarda olduğu gibi, yine Tarih bölümünde sıralanmaya devam edilmiştir.[82] Aynı durum Lügat bölümünde yer alan *Kitabu Evzahi'l-Mesâlik ila Ma'rifeti'l-Büldân ve ve'l-Memâlik* adlı coğrafya kitabı için de söz konusudur. *Mevzu'âtü'l-ulûm* ve *Keşfü'z-zünûn*'un bu katalogda da, Tarih bölümüne konularak yanlış bir uygulamanın sürdürülmesi, katalog hazırlayanların, daha önce hazırlanmış kataloglardan yararlandıklarını gösterir.

XVIII. asrın ikinci yarısında kurulan kütüphanelerin kataloglarında konu başlıklarının tespitinde ve sıralanmasında bazı farklı uygulamalar görülür. Ragıp Paşa Kütüphanesi'nin (1176/1762) "Ragıp Mehmed Paşa Kütüphanesi'nin Defteridir"[83] başlığını taşıyan kataloğunda Tefsir bölümüne iki alt başlık getirilmiştir. Birinci alt başlıkta *Keşşâf Tefsiri* ve hâşiyelerine, ikincisinde ise *Kâdı Tefsiri* ve hâşiyelerine yer verilmiştir. Tefsir bölümünden sonra yine Tefsirle ilgili bir alt konu başlığı konulmuş, diğer taraftan da Mantık, Hikmet, Hey'et, Hendese ve Hesab aynı başlık altında toplanmıştır. Bu son nokta da göstermektedir ki, katalog yapanlar belli bir sistemi koleksiyonlara uygulamamakta, koleksiyonlara göre konu başlıkları ve bir tasnif sistemi geliştirmektedirler. III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı'nda kurduğu kütüphanenin kataloğunda da bu görüşü destekleyecek örnekler vardır.[84] Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'nde çok sayıda bulunan divânları koyabilmek için, bu katalogda "Divân" diye bir konu başlığı açılmıştır.

Bu durum Çelebi Abdullah Efendi Kütüphanesi kataloğunda daha açık bir şekilde görülür.[85] Bu katalogda, diğer kataloglarda görülen konu başlıklarının yanında "Aruz, 'Akâid, Evrâd" gibi değişik konu başlıkları vardır. Ayrıca bu kataloğu hazırlayan kimse, kitapları konulandırmada karşılaştığı güçlüğü basit bir yolla çözümlemiştir; Mu'teber Kitaplar" (Kütüb-i Mu'tebere) adıyla açtığı konu başlığının altına *Takrirât-ı Dâvûd Efendi, Bahrü'l-Kelâm, Şakâyık-ı Nu'mâniyye, Kitabü'l-İrşâd* ve *Heyâkilü'n-Nûr* gibi değişik konulardaki kitapları koymuştur.

İhvan-ı Safa risâlelerinde matematiğe ayrılan beşinci risâlede musikîyle ilgili görüş ve bilgilere yer verilmiştir. İbn Sînâ da *Şifâ* adlı eserinde musikîyle ilgili konuları riyâziyât bölümünde incelemiştir.

82 Bu bölümde coğrafyayla ilgili şu eserlere rastlanmaktadır: *Menâzir-i Avâlim* (160b), *Eşkâl-i Büldân, Takvîm-i Büldân, Coğrafya-yı Cedîd, Cihân-nümâ, Tercüme-i Atlas-i Minor* (166b).

83 TSA. D. 3307. 30x19 cm. ölçüsünde. Ebru kaplı, 19 yaprak. Sahifeler çerçeveli, konu başlıklarını ve cilt sayısını gösteren kayıtlar kırmızı mürekkeple yazılmış.

84 TSA. D. 3305.

85 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2277.

XVIII. asrın sonlarında Mısır'da, Reşid'de bulunan Mescid-i Mahallî'deki kütüphane için hazırlanan katalog, diğer vakıf kütüphanelerinde görülen uygulamalardan farklı uygulamalar sergilemektedir. Kataloğun başında ödünç verme esaslarını tespit eden tek sayfalık bir giriş yer almaktadır. Kitapların tasnifinde "fıkıh" bölümünde "fıkh-ı Şafi'î", "fıkh-ı Mâlikî" ve "fıkh-ı Hanbelî" gibi alt başlıklar konulmuştur. Ayrıca bu katalogda "ilmü'l-baytara", "ilmü'l-felâha", "ilmü'r-remel", "ilmü'l-harb" gibi diğer kataloglarda pek de rastlanılmayan konu başlıkları bulunmaktadır. 2000 ciltlik bir koleksiyona sahip olan bu kütüphanede istenilen kitapların kolaylıkla bulunulması için kitaplar farklı raflara yerleştirilmiş[86] ve katalogda isimlerinin altına kitapların bulunduğu yeri gösteren rakamlar da konulmuştur.[87]

XVIII. asrın başlarında matbaanın girişiyle önemli sayıda olmasa da yavaş yavaş matbu kitaplar kütüphane koleksiyonlarında yer almaya başlamıştır. Bu dönemde hazırlanan kataloglarda matbu-yazma ayrımı yapılmayıp birlikte zikredildikleri görülmektedir. Bu uygulama imparatorluğun son dönemlerine kadar sürmüştür.

Kütüphanelerin kuruluşlarında olduğu gibi, kontrol ve sayımları sırasında da koleksiyonların yeni durumlarını aksettirecek kataloglar yapılmaktaydı. Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin sayımlar sırasında hazırlanmış üç kataloğu mevcuttur.[88] Bu kataloglardan anlaşıldığına göre, sayım sırasında özellikle kütüphanede mevcut kitapların satır sayısı dikkatle kontrol edilip, esas defterdeki sayılarla karşılaştırılarak, kitapların değiştirilip-değiştirilmediği tespit edilmekteydi. Genellikle esas katalogların bir kopyesi şeklinde yapılan bu kataloglar, tasnif usulü bakımından bir yenilik getirmemekteydiler.

Damad İbrahim Paşa'nın Şehzâdebaşı'ndaki kütüphanesinin (1132/1720) 1235 (1820) tarihli sayım sonucu hazırlanan kataloğunda, kütüphanede bulunan kitapların iki guruba ayrılarak tasnif edildiği görülmektedir.[89] Birinci bölümde kütüphaneye konulan değerli kitaplara yer verilmiştir. İkinci bölüme ise "Tullâb Defterinin Kitaplarıdır" başlığı konulmuştur. Bu bölümde onbir konu başlığı vardır. Bibliyografik künyelerin verilişinde esas katalogdaki yol takip edilmiştir. Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-zünûn*'u bu katalogda Tasavvuf konu başlığı altına girmiştir.

86 Mesela katalogda raflardan biri "er-Reffü's-sânî kütübü'l-fıkhı'ş-Şâfi'î" başlığını taşımaktadır.

87 Es-seyyid es-Seyyid en-Neşşâr, *Mektebetü Mescidi'l-Mahallî fi'l-Asr'l-Osmanî*, İskenderiye 1997, s. 62-65.

88 Nuruosmaniye Ktp. Fihrist 2, 3, 6.

89 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2269.

Fâtih Kütüphanesi'nin 1245 (1829-1830),[90] Ayasofya'nın ise 1247 (1831-1832)[91] tarihinde yapılan sayımları sonucu yeni katalogları yapılmıştır. Asıl kataloglarının düzenlerine göre hazırlanan bu kataloglardan Fâtih kataloğunda, kitap adlarının altlarına numaralar konulmuştur. Muhtemelen bu numaralar, sayımdan sonraki bir tarihte, kitapların kütüphane içindeki yerlerini belirtmek için konulmuştur.

Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'nin 1248 (1832-1833) tarihinde yapılan sayımından sonra hazırlanan kataloğunda, bibliyografik künyelerin tespitinde, kitapların boylarının da belirtilmesine çalışıldığı görülüyor.[92] Bu katalogda "Kıt'a-i mutavassıta" (orta boy), "Kıt'a-i rubu" (dörtte bir), "Kıt'a-i kebîre" (büyük boy) şeklinde kitapların ölçülerine işaret edilmiştir.

Kütüphanelerde bulunan kitapların bir bölümü veya bütünü başka bir yere taşındığında yeni kataloğu hazırlanmaktaydı. Rabia Hatun'un Ayasofya Câmii'ne vakfettiği kitaplar Beşir Ağa'nın Eyüp'teki dârülhadisine nakledildiğinde (1156/1743),[93] Galata Sarayı Kütüphanesi'nin kitapları Fâtih ve Ayasofya kütüphanelerine götürüldüğünde (1253/1837),[94] III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı'ndaki kütüphanesi Lâleli medresesine[95] ve Taşköprî-zâde İbrahim Efendi kitapları ile diğer bazı koleksiyonlar Fâtih Câmii'nden Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'ne[96] taşındığında, yeni katalogları düzenlenmiştir. III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'nin kataloğu, taşınma sırasında hazırlandığından düzenli bir şekle sahip değildir. Bu katalogda aynı konu başlığının iki kere konulduğu, fakat ikinci tekrarında başına zeyl kelimesinin ilave edildiği görülüyor. Konu başlıkları bakımından oldukça zengin olan bu katalogda, konulandırılmakta güçlük çekilen kitaplar "muhtelif ilimlerden kitaplar" ve "birkaç ilim dalına girebilecek kitaplar" başlığı altında açılan bir bölüme konulmuştur (s. 136-138). Bu bölümde yer alan ilk üç kitap *Mevzu'atü'l-'ulûm* ve *Netâyicü'l-fünûn* olduğuna göre, öyle anlaşılıyor ki bibliyografik ve ansiklopedik eserler hâlâ kendilerine uygun bir konu başlığı aramaktadırlar. Kataloğun sonuna eklenen *Câvidân-nâme* adlı kitaptan ise "hangi daldan olduğu bilinmeyen" şeklinde söz edilmektedir (s. 144).

Vakıf kütüphanelerindeki XV-XVIII. asırlarda hazırlanan katalogların asıl işlevi kütüphanedeki kitapların korunmasını sağlamak olduğundan bu

90 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 243.
91 Süleymaniye Ktp. Ayasofya, Fihrist 3.
92 Beyazıt Umumi Ktp. Veliyüddin Ef. 3290.
93 VGMA. 638, s. 187.
94 Süleymaniye Ktp. Ayasofya, Fihrist 6.
95 VGMA. Defter 642, s. 103-145.
96 Beyazıt Umumi Ktp. Veliyüddin Ef. 3291.

kataloglardan okuyucuların istifadesi düşünülmemekteydi. Bu sebeple bu dönemde hazırlanan kataloglarda kitapların yer numaraları verilmemiştir. XIX. asrın başlarında bazı kütüphaneler için, içinde genellikle kitap adlarının bazen de yazar adlarının verildiği basit kataloglar hazırlandığı görülüyor.[97] "El defteri" diye adlandırılan bu kataloglarda kitap adlarının altlarında numaralar bulunmaktadır. Bu kataloglar, muhtemelen kütüphanede okuyucunun kitap seçmesi ve istenilen kitabın bulunması için hazırlandıklarından "el defteri" diye adlandırılmışlardır. Kitaplara yer numarası verme usulü XIX. asırda yaygınlaşmış olmalı ki hâfız-ı kütübler için yapılacak imtihanlarda dört haneli rakamları okuyabilme şartı getirilmiştir.[98]

XVIII. asrın sonlarında ve XIX. asrın başlarında gerek İstanbul'da ve gerekse İstanbul dışında kurulan kütüphanelerin büyük bir dikkatle hazırlanmış katalogları mevcuttur. Ancak bu kataloglarda hem tasnif hem de konu başlığı tespiti bakımından bir gelişme olmadığı gibi, diğer kataloglarda görülen bazı kusurların da devam ettiği görülür. Mesela Hâlet Efendi Kütüphanesi'nin 1244 (1828-1829) tarihinde hazırlanan kataloğunda,[99] hâlâ coğrafyaya ait eserler Tarih (18b), Matematik ve Astronomi'ye dâir eserler de Hikmet bölümünde (14b) yer almaktadır. *Keşfü'z-zünûn* da tekrar edebiyat bölümüne girmiştir. Selimiye Nakşibendî dergâhında kurulan kütüphanenin (1252/1836) kataloğu ise kitapların konulandırılmasındaki karışıklığı devam ettirmekle beraber,[100] küçük kitapçıklardan meydana gelen mecmuaların tasnifine bir çözüm getirmiştir. Kataloğun "mecmualar" bölümünde önce mecmualar numaralanmış, sonra da içlerinde bulunan risâleler teker teker incelenmiştir.

Tanzimat'tan sonra kütüphanelerin kontrolü ve sayımı ile ilgili çalışmalar tabii olarak yeni katalogların hazırlanması sonucunu doğurmuştur. Koleksiyonun sayım tarihindeki durumunu ve kayıpların tespitini hedefleyen bu yazma kataloglar daha önceki dönemde hazırlanan sayım kataloglarından pek farklı bir özellik göstermezler. Bu dönemde, XIX. asrın ortalarında başlayan önemli bir kataloglama faaliyetine şahit olmaktayız.

97 Fâtih Câmii Ktp. kataloğu (Yazma Bağışlar 252); Yeni Câmii Valide Sultan Ktp. kataloğu (Y. Bağışlar 274:0); III. Ahmed Yeni Câmii Ktp. kataloğu (Y. Bağışlar 2740); III. Ahmed Yeni Câmii Ktp. kataloğu (Y. Bağışlar 2744); Âşir Ef. Ktp. kataloğu (Yazma Bağışlar 2721).
98 BOA. MF. KTU. 5/100.
99 Süleymaniye Ktp. Halet Ef. 838.
100 Tarih bölümünde *Keşfü'z-zünûn*la birlikte *Şâh u Gedâ, Sayf u Şitâ* ve *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* Hey'et ve Hendese bölümünde de *Cihân-nümâ, Kânûn-nâme, Tuhfetü'l-kibâr* gibi eserler yer almaktadır. Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2431.

Ancak İstanbul kütüphanelerinin toplu kataloglarının hazırlanması için yapılan bu çalışmalar sonucunda maalesef ortaya bu maksadı tam olarak gerçekleştirebilecek bir toplu katalog konulamamıştır. Bu dönemde kataloglama konusunda yürütülen diğer bir faaliyet sonucunda da yukarıda temas ettiğimiz "Devr-i Hâmidî" katalogları yayınlanmıştır.[101] "Devr-i Hâmidî" kataloglarına da ciddi tenkitler getirilmiştir.[102] Ancak bütün eksikliklerine rağmen bu kataloglar, XX. asrın sonlarına kadar araştırmacılar tarafından kullanılmaya devam edilmiştir.

Vakıf kütüphanelerimiz için hazırlanan katalogların hepsi konu kataloğudur.[103] Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelâm dışındaki konu başlıkları ise kütüphanelerin koleksiyonlarına göre değişmektedir. Konu başlıklarında I. Mahmud devrinden (1730-1754) itibaren bir artma görülürse de, kataloglanan kitapların konulandırılmasında görülen aksaklıklardan, konu başlıklarının hemen hemen her devirde koleksiyonların tasnifinde yeterli olmadığı anlaşılıyor. Konu başlıklarının kifâyetsizliği yanında bazı katalog hazırlayıcılarının kütüphanede mevcut kitapları yanlış konu başlığı altına koymaları veya aynı eserin iki nüshasını iki ayrı konu başlığı altında göstermeleri de kataloglarda görülen önemli kusurlardandır. Muhtemelen bu kusur, katalogları hazırlayan kimselerin gördükleri öğretimden kaynaklanmaktadır. Dinî ilimlerle ilgili kitapların dâima doğru bir şekilde sınıflandırılması, bu katalogları hazırlayanların iyi bir medrese tahsili yaptıklarını göstermektedir. Ancak aynı kişilerin Tarih, Edebiyat, Biyografi ve Bibliyografi konulu eserlerin tasnifinde aynı derecede iyi netice

101 Toplu katalog çalışmaları ve Devr-i Hamidî katalogları hakkında "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri ve Islahı İçin Yapılan Çalışmalar" bölümünde bilgi verilmiştir. Bu dönemde yapılan kataloglama çalışmalarının geniş bir tahlili için bkz. R. Tûba Çavdar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütüphanecilik Bölümü 1995, s. 93-100.

102 *Dersaâdet Umumî Kütüphanelerinin Tanzim ve Tensikine dâir Sadrazam Hilmi Paşa Hazretlerine Takdim Olunan Takrir*, Dersaâdet, Matbaa-i Ahmed İhsan, 1325, s. 6-7.

103 Bunun tespit edebildiğim tek istisnası Adana'daki Ramazanoğlu'na âit kütüphanenin liste halinde hazırlanmış kataloğudur. Listenin başına kitap isimlerinin alfabetik olarak hazırlandığını ifade eden "esâmi'i'l-kütübi'l-mevkufe el-mahfuza 'alâ tertibi hurûfi'l-hecâ" cümlesi konulmuştur. Bkz: Adana ŞS. 33, 308-312. XVI. asırda hazırlanmış bazı özel kütüphane kataloglarında da farklı tasnif sistemleri uygulandığı görülüyor. TSA.'de bulunan bir defterde, adı zikredilmeyen "paşa hazretlerinin" kitaplarının bazıları, yazıldıkları dillere göre tasnif edilmiştir (D. 9710). Mevlânâ Mustafa Çelebi'nin kitaplarının ise yazar adlarına göre tasnif edildiğini görmekteyiz (TSA. D. 9940). Adı verilmeyen diğer bir "paşa hazretlerinin" kitaplarının kataloğunda ise önce Mevlânâ Celâleddin-i Rumî'nin mesnevîlerine yer verilmiş, daha sonra da bazı İran şâirlerinin eserleri sırayla yazılmıştır. Kataloğun sonunda da Türkçe kitaplar (Türkî kitapları beyân eder) ve Arapça kitaplar toplu halde verilmiştir (TSA. D. 9710).

alamamaları, bu ilim dallarında yeterli seviyede genel kültüre sahip olmamalarıyla izah edilebilir.

Kütüphanelerin kurulduklarında sahip oldukları kitapları gösteren asıl kataloglar, vakıf kurucuları tarafından hazırlatılmaktaydı.[104] Genellikle bu işle ilmiye sınıfından kimseler görevlendirilmekteydi.[105] XVIII. asrın ortalarına kadar kütüphanelerde görevlendirildiğini gördüğümüz kâtib-i kütübün bir görevi de, gerektiğinde kütüphanede bulunan kitapların kataloğunu yapmaktı. Bu konuda muhtemelen kendisine hâfız-ı kütübler de yardım etmekteydiler. Kütüphanelerin sayımı ve kontrolü neticesinde ortaya çıkan katalogların hazırlanmasında ise, hâfız-ı kütüblerin yanında vakıf nâzırı ve mütevellisi, evkaf müfettişi ve kâtibi de önemli bir rol oynamaktaydı.

104 Fâtih devri âlimlerinden Molla Yegân, 865 (1461) tarihli vakfiyesinde, vakfettiği kitapların listesini bizzat kendisinin hazırladığını belirtmektedir. Bursa ŞS. A. 156/208, s. 24b. Diğer örnekler için ayrıca bkz. VGMA. 731, s. 750; VGMA. 579, s. 90; VGMA. Kasa 108; VGMA. 730, s. 86; VGMA. 742, s. 66; VGMA. 630, s. 889-891; VGMA. 629, s. 37-40; VGMA. 743, s. 80-92; VGMA. 624, s. 4-5; VGMA. 572, s. 12-80.

105 VGMA. Kasa 188, s. 388.

Ç. YARARLANDIRMA

a. Kütüphanelerin Açık Olduğu Gün ve Saatler

Müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışına kadar külliye, medrese ve câmilerde kurulan kütüphaneler okuyucuya daha çok ödünç verme yoluyla hizmet ettiklerinden, bu kütüphanelerin vakfiyelerinde kütüphanenin açık bulunacağı gün ve saatlerle ilgili şartlara çok az rastlanır. XVII. asrın başlarından itibaren, ödünç vermeye karşı çıkma hareketlerine ve müstakil kütüphanelerin ortaya çıkmasına paralel olarak, vakfiyelere de yavaş yavaş kütüphanelerin açık olduğu günlerin ve daha sonra da saatlerin girmeye başladığı görülür.

Ferruh Kethüda'nın Balat'taki câmiinde kurduğu kütüphane (973/1566) Pazartesi, Cuma ve bayram günleri haricinde her gün,[1] Şeyhülislâm Zekeriyyâ Efendi'nin İstanbul'daki medresesinde (1002/1593-1594) kurduğu kütüphane ise haftada iki gün açıktı.[2] Abbas Ağa'nın İstanbul'daki dârülkurrâsında (1080/1669-1670) bulunan kütüphanenin de Cuma ve Salı günleri açık olduğunu görüyoruz.[3]

Köprülü Kütüphanesi vakfiyesinde (1089/1678), kütüphanenin açık olduğu günler üçe çıkarılmış ve ayrıca çalışma saatleri "güneşin doğuşundan ikindiye kadar" şeklinde tespit edilmiştir.[4] Köprülü'den sonra kurulan Şeyhülislâm Feyzullah Efendi Kütüphanesi'yle (1111/1699)[5] Amca-zâde Hüseyin Paşa kütüphanelerinde de (1112/1700)[6] kütüphanenin açıldığı

1 VGMA. 570, s. 60.
2 VGMA. 571, s. 165; Bursa ŞS. B. 63/259, s. 97a.
3 Bu kütüphanenin vakfiyesinde, ödünç vermenin yasaklandığı görülüyor. Kitaplar kütüphane dışına çıkarılmayacağına göre, Abbas Ağa, XVI. asır Osmanlı medreselerinde genellikle tatil günleri olan Salı ve Cuma günleri (Baltacı, *Medreseler*, s. 43) kütüphanesini açık tutarak, talebelerin kütüphaneye gelmesini sağlamak istemiştir. ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 63, s. 18.
4 Köprülü Ktp. Vakfiye 4, s. 42b.
5 VGMA. 571, s. 118.
6 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2272, s. 3b.

günlerin sayısı değişmez. Ancak Amca-zâde Hüseyin Paşa bu üç günün birbirini takip etmesini istemiş ve bu yüzden de pazar, pazartesi ve salı günlerini seçmiştir.[7]

Mehmed Efendi'nin İstanbul'daki medresesiyle (1117/1705- 1706)[8] Çorlulu Ali Paşa Medresesi'nde (1120/1708)[9] bulunan kütüphanelerin açılma günleri aynıdır. Her iki vâkıf da kütüphanelerinin pazar ve salı günleri açılacağını belirtmişlerse de vakit tayin etmemişlerdir. Bedel-zâde Ahmet Ağa'nın İzmir'deki medresesinde bulunan kütüphane (1159/1746) de salı ve cuma günleri açılacak hâfız-ı kütübü ise günün üçde birinde kütüphanede bulunacaktır.[10]

III. Ahmed'in Topkapı Sarayı (1132/1719)[11] ve Yeni Câmii (1138/1725-1726)[12] kütüphanelerinde ödünç verme devam ettiğinden bu kütüphanelerin haftada iki gün açılması yeterli görülmüştür.

XVIII. asrın ortalarına doğru, kütüphanelerin açık olduğu günlerin sayısında bir artma başlar ve bu artış asrın sonuna kadar devam eder. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın Şehzâdebaşı'ndaki kütüphanesiyle (1132/1720)[13] I. Mahmud'un Ayasofya Kütüphanesi'nde (1153/1740)[14] kütüphanenin açık olduğu günlerin sayısı üç iken, bu sayı Şerif Halil Paşa'nın Şumnu'daki kütüphanesinde (1157/1744)[15] ve Halep'teki Ahmediye Medresesi Kütüphanesi'nde(1166/1753)[16] dörde, Nuruosmaniye (1169/1755)[17] Kütüphanesi'yle, Ahmet Paşa'nın Urfa'daki medresesinde (1159/1746)[18] ve Cizyedar-zâde Hüseyin Ağa'nın Bursa'daki mescidinde

7 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2272, s. 3b.
8 VGMA. 571, s. 91-92.
9 VGMA. Kasa 188, s. 388.
10 VGMA. 578, s. 211-212.
11 TSK, Y. 75, s. 15b. Râşid, bu kütüphaneyle ilgili yazdığı bir şiirinde kütüphanenin açık olduğu günleri şöyle belirtir:
Gerek bîrûn gerekse enderûna izn ü ruhsatdur
Gelen gelsün dirîğ ü men' yokdur müsta'iddâna
Dü-şenbe penç-şenbe günlerinde hod 'umûm üzre
Salâ-yı ruhsat oldı cümle ehl-i fazl u 'irfâna
Özge Öztekin, *XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Toplumsal Hayatın İzleri: Divanlardan Yansıyan Görüntüler*, Ankara 2006, s. 665.
12 Süleymaniye Ktp. Yeni Câmi 1200, s. 22b.
13 VGMA. 38, s. 90.
14 VGMA. Kasa 47, s. 15.
15 VGMA. 737, s. 117.
16 Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtutât ve Hazâ'inühâ fi Haleb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. I, cüz 1, Kahire, 1955, s. 30.
17 VGMA. Dolap 49, s. 2l; VGMA. 52, s. 46.
18 VGMA. 737, s. 213.

(1174/1760)[19] kurdukları kütüphanelerde beşe çıkar. Ancak bu dönemde kurulan Osman Paşa'nın Halep'teki medresesinin kütüphanesi (1142/1730) ise, dışarıya kitap ödünç verilmesinin yasak olmasına rağmen sadece pazartesi ve perşembe günleri açılmaktaydı.

Hacı Beşir Ağa ise, Eyüp'teki medresesinde kurduğu kütüphanenin (1148/1735) kitaplarının, medrese içinde bile dolaştırılmasını yasakladığından,[20] kütüphanesinin her gün açılmasını şart koşmuştur.[21] Bu kütüphanede görevli üç hâfız-ı kütübden ikisinin aynı medresenin öğrencisi olduğu göz önünde bulundurulacak olursa, bunun gerçekleştirilmesi hiç de zor olmayan bir şart olduğu anlaşılır. Arpa emini Ali Ağa'nın Tırnova'daki kütüphanesi vakfiyesinde de (1176/1762), iki hâfız-ı kütübün nöbetleşerek her gün kütüphaneyi açık bulunduracakları belirtilmiştir.[22]

XVIII. asırda kurulan bazı kütüphanelerin vakfiyelerinde kütüphanelerin açık bulunması gereken saatler üzerinde de dikkatle durulduğu görülür. Yeterli aydınlatma sisteminin bulunmaması, kütüphane kurucularını, kütüphanenin çalışma saatlerini güneşe göre ayarlamaya sevk etmiştir.[23] Hüseyin Ağa, Bursa'daki kütüphanesinin açılış saatini kış ve yaz mevsimlerine göre de tespit etmiştir.[24] Genellikle güneşin doğuşundan bir saat sonra açılan kütüphanelerin bazıları ikindi vakti kapanmakta,[25] bazılarının da kapanış saati güneşin batışına bir saat kalıncaya kadar uzatılmaktadır.[26]

XVIII. asrın ikinci yarısıyla XIX. asırda kurulan kütüphanelerde çalışma günleri genellikle beş veya altı gündür[27]. Kütüphaneler güneşin

19 "Kütüphane haftada vech-i muharrer üzre beş gün kuşluktan asra dek küşâde olması aksa'l-merâmımdır. Gerekse bir senede bir adam gelüp sual etmeye". VGMA. 578, s. 41-42.

20 VGMA. 736, s.4.

21 VGMA. 736, s. 4.

22 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 10a.

23 Ahmet Küçükkalfa, "Kütüphanelerde Aydınlatma, Kandiller ve Tavana Asılı Diğer Semboller", *Folklor, Halkbilim Dergisi*, c. 4, no. 2-3, İstanbul 1984, s. 47-50.

24 "... eyyâm-ı sayfda tulu'-ı şemsden iki saat ve şitada bir saat sonra kütüphane açılıp..." VGMA. 578, s. 41.

25 VGMA. 578, s. 41; VGMA. Dolap 49, s.21; VGMA. 638, s. 3; Kütahya ŞS. 33, s. 51.

26 VGMA. 737, s. 117; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 10a: VGMA. 82, s. 6: VGMA. 745, s. 80.

27 Ancak bu devrede kurulan kütüphanelerden Halet Efendi Kütüphanesi'nin (1235/1820) haftada sadece iki gün (Süleymaniye Ktp. Halet Efendi 837, s. 8b), Burdur'daki Derviş Mehmed Paşa Kütüphanesi'yle (ŞS. İstanbul Kadılığı 122, s. 37b) İstanbul'daki Pertev Paşa (VGMA. Kasa 108, s. 7) Akhisar'daki Zeynelzâde (VGMA. Kasa 8) ve Kütahya'daki es-Seyyid İsa Efendi (VGMA. 579, s. 647) kütüphanelerinin ise her gün açılacağı vakfiyelerinde belirtilmiştir.

doğuşundan bir saat sonra açılmakta ve batışından bir saat önce kapanmaktadır[28]. Reisülküttab Mustafa Efendi(1160/1747),[29] Ragıp Paşa (1176/1762),[30] Veliyüddin Efendi (1182/1768-1769),[31] Rodosî Ahmed Ağa (1208/1793),[32] Yusuf Ağa (1209/1794),[33] Kılıç Ali Paşa (1216/1801),[34] Vahid Paşa (1226/1811)[35] ve Safvetî Paşa (1261/ 1845)[36] kütüphanelerinde tatil günü cuma, Râşid Efendi (1212/1797),[37] Âşir Efendi (1214/1800),[38] Kavalalı Mehmed Ali Paşa (1228/1813),[39] Halil Ağa-zâde Abdullah Ağa (Silistre 1239),[40] İbrahim Bey (Kütahya 1272/1855)[41] ve Yedi-Sekiz Hasan Paşa (Çorum 1315/1897)[42] kütüphanelerinde salı ve cuma, Antalya'daki Tekelioğlu Kütüphanesi'nde (1211/1796) ise pazartesi ve perşembedir[43].

Vakfiyelerinde, kütüphanelerinin açık olması gereken günlerle ilgili değişik şartlar koyan kütüphane kurucuları da vardır. Hâfız Mustafa Paşa, Arapgir'de kurduğu kütüphanesinde (1188/1774) tatil gününün tespitini hâfız-ı kütüblere bırakmıştır.[44] Ahmed Efendi, İzmir'de Yakup Bey Câmii'nde tesis ettiği kütüphanesinin (1189/1775) Ramazan ayı boyunca her gün açılmasını istemektedir.[45] Nişastacı el-Hac Hasan Efendi ise İstanbul'da Şeyhülislâm Cedîde Mehmed Efendi Medresesi'nde kurduğu kütüphanenin (1240/1824-1825) haftada iki gün, salı ve cuma günleri açılmasını şart koşmuşsa da, vakfiyesine ilave ettiği ek bir şartla, gerektiğinde diğer zamanlarda da kütüphanesinin açılabileceğini belirtmiştir.[46] Abdülgani Dede ise Halep Mevlevîhanesi'ne bağışladığı kitapların vakfiyesinde "ehl-i ilmin tatil günleri olan cuma ve pazartesi günleri kütüphanenin

28 VGMA. 82, s. 6; VGMA. 745, s. 80: VGMA. 579, s. 67. Yedi-Sekiz Hasan Paşa ise Çorum'daki kütüphanesinin vakfiyesinde kütüphanenin öğleden sonra açılacağını belirtmiştir. Bkz: ŞS. Beşiktaş Mahkemesi 197, s. 6.

29 Kastamonu ŞS. no. 133, s. 11.

30 VGMA. 82, s. 6.

31 VGMA. 745, s. 80.

32 VGMA. 743, s. 93.

33 Cunbur, "Yusuf Ağa Ktp", s. 214.

34 Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1049/1, s. 10a.

35 VGMA. 579, s. 702.

36 VGMA. 581/1, s. 212.

37 VGMA. 579, s. 67.

38 Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 743, 9a.

39 VGMA. 580, s. 275.

40 VGMA. 746, s. 257.

41 Kütahya ŞS. 33, s. 50-52; VGMA. 582, s. 352-353.

42 ŞS. Beşiktaş Mahkemesi 197, s. 6.

43 S. Fikri Erten, *Tekelioğulları*, İstanbul 1955, s. 24.

44 TSA. E, 137/44.

45 VGMA. 744, s. 59.

46 ŞS. Davud Paşa Mahkemesi 95, s. 85.

sabahtan ikindi vaktine kadar; mukabele günü olan perşembe günü de sabahtan mukabele vakti olan öğleye kadar" açık olacağını belirtmiştir.[47] Durud Dede ise Ankara'da İmaret Mahallesi'nde Şükrüye Camii avlusunda bulunan medresenin yanındaki kütüphanenin açılış günlerini ilk vakfiyesinde üç gün olarak tespit etmişse de bir yıl sonra yaptığı ikinci vakfiyede beş güne çıkarmıştır.[48] Es'ad Efendi ise Sultanahmet'te yaptırdığı kütüphanenin (1262/1846)[49] bayram günleri dışında her gün açık olacağını belirtmiştir.

Yusuf Ağa Kütüphanesi'yle (1209/1794)[50] Râşid Efendi Kütüphanesi (1212/1797)[51] vakfiyelerinde kütüphanenin öğle ve ikindi namazlarını kılmak için tatil edileceği bildirilmiştir.

Vakfiyelerdeki kütüphanelerin açık bulunması gereken gün ve saatlerle ilgili şartlara ne derecede riâyet edildiğini tespit edebilmek oldukça güçtür. Bu konu hakkında fikir belirtmek için gerekli bilgi ve belgelere sahip değiliz. Ancak kütüphanelerle ilgili XIX. asra kadar mevcut belgelerde bu konuda önemli bir şikâyetin bulunmaması, bu şartlara önemli ölçüde riâyet edildiğini gösteren bir delil olarak değerlendirilebilir. XVIII. asrın sonlarında İstanbul'u ziyaret eden Kuzey Afrikalı bir seyyah, Muhammed bin Abdülvehhâb el-Miknâsî, İstanbul'da mevcut bütün kütüphanelerin açık ve hâfız-ı kütüblerinin de görevleri başında olduklarını bildirmektedir.[52] Ancak, özellikle de XIX. asrın ikinci yarısında, gerek kütüphanelerle ilgili yazışmalarda, gerek yabancı seyyahların yazdıkları eserlerde, gerekse de dönemin gazete ve dergilerinde kütüphanelerin açılış gün ve saatlerine riâyet edilmediğini belirten şikâyetlere rastlanılmaktadır. Bu şikâyetleri önlemek için alınan tedbirlerin de, ekonomik şartlar dolayısıyla pek başarılı olmadığı görülmektedir.

b. Kütüphanede Okuma, İstinsah, Öğretim, İbadet ve Diğer Faaliyetler

Vakfiyelerde, kütüphane içinde okuma ile ilgili hususlara genellikle pek az temas edilmiştir. Ödünç vermenin lehinde olan kütüphane kurucularının bu işlemin nasıl yapılacağına dâir bazı esaslar getirdiklerini, ödünç vermeye karşı çıkanların ise sadece vakfettikleri kitapların

47 Sezai Küçük, *Mevleviliğin Son Yüzyılı*, İstanbul 2003, s. 207.
48 VGMA. 581, s. 239-240.
49 VGMA. 632, s. 404.
50 Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 215.
51 VGMA. 579, s. 67.
52 Muhammed bin Abdülvehhâb el-Miknâsî, *Rihleti'l-Miknâsî*, yay. haz. Muhammed Bu-Kebut, Beyrut 2003, s. 92.

kütüphane içinde okunması şeklinde bir şart koyduklarını görüyoruz. Müstakil mekâna sahip kütüphanelerin ortaya çıkışına kadar, ödünç vermenin uygulanmadığı medrese kütüphanelerinde de "medrese içinde okuma" söz konusu olmaktadır. Ancak, II. Bâyezid vakfiyesinde de gördüğümüz gibi[53] bazen medrese içinde okumak için kitap alan okuyucuya da, ödünç verme sırasında yapılan işlemler uygulanmaktadır.

Vakfiyelerde istifade şeklinde ifade edilen okumanın yanında yer alan ikinci husus, istinsah yani kitap kopye etmedir. Hemen hemen her kütüphane vakfiyesinde yer almasına rağmen istifade gibi istinsah hakkında da önemli sayılabilecek bir bilgiye sahip değiliz. Genellikle üzerinde durulan noktalar kitapların formalara ayrılmaması, üzerlerine mürekkep dökülmemesi, sayfaların bükülmemesi gibi hususlardır. Özellikle medrese kütüphanelerinde istinsahı kolaylaştırmak için bazı ders kitaplarının birden fazla nüshası olduğunu görmekteyiz. Hoca Sadeddin, Fâtih Câmii Kütüphanesi'nden bahsederken "kütüb-i mevkufenin ekseri mükerrer"dir der.[54] Antoine Galland'ın naklettiğine göre Hadım Hâfız Ahmed Paşa'nın Fâtih'te kurduğu medrese kütüphanesinde *Gülistan*, *Bostan* ve *Hâfız Divanı*'nın Sudi tarafından yapılmış şerhlerinin yedişer nüshası bulunmakta ve bunlar istinsah ve istifade etmek isteyenlere ödünç olarak verildiğinde iki kuruş depozit alınmaktaydı.[55] Ahmed Paşa'nın 29 Zilhicce 1015 (27 Nisan 1607) tarihli vakfiyesinde, bu kütüphanede bulunan bazı kitapların cüzler halinde olduğu ve bunlardan istinsah etmek isteyen medrese öğrencilerine rehin karşılığında ödünç olarak verildiği belirtilmektedir: "Ve kütüb-i mütecezziyeden tâlib olanlara rehn-i kavî ile verile".[56]

Bazı kütüphane vakfiyelerinde hâfız-ı kütüblerin görevlerinden bahsedilirken, kütüphanede kitap okuyan ve istinsah eden okuyucunun yapmaması gereken bir-iki hususa da işaret edilmiştir. Köprülü-zâde Hâfız Ahmed Paşa, dedesinin İstanbul'daki kütüphanesine yaptığı ek vakfiyede (1150/1737), okuyucuların, kitaplarının şirazelerini sökmemelerini istemiştir.[57] Hâfız Ahmed Paşa, babası Numan Paşa'nın Girit'teki medresesinde kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde ise (1157/1745) medrese içinde yararlandırmadan şöyle bahsetmektedir:

53 Belediye Ktp. Mc. 0. 61, s. 43a-44b.
54 *Tâcü't-tevârih I*, İstanbul 1279, s. 580.
55 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait* Günlük *Hatıralar* (1672-1673), c. I, çev. N. S. Örik, Ankara 1949, s. 204.
56 Mustafa L. Bilge, "İstanbul Fatih'teki Hâfız Ahmed Paşa Külliyesi'nin Vakfiyesi", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, c. I, yay. haz. Hatice Aynur-Bilgin Aydın-Mustafa Birol Ülker, İstanbul 2014, s. 314.
57 VGMA. 76, s. 43.

İstifâde ve istinsâha her kim tâlib olur ise kat'a mümâna'at gösterme-ye. Ancak medresede yazalar. Medresenin hâricine çıkarılmaya. Ve istinsâh murâd idenler şîrazesin söküp cüz' almağa ruhsat verilmeye[58]

Haraççı-zâde Hüseyin Ağa (1174/1760),[59] Tırnovalı Ali Ağa (1176/1762),[60] Ragıp Paşa (1176/1762),[61] Veliyüddin Efendi (1182/1768-1769)[62] ve I. Abdülhamid (1195/1781)[63] vakfiyelerinde de hâfız-ı kütüblerin, kitap isteyen okuyucuya karşı iyi davranmaları bildirilmiştir. İsa Bey'in Kütahya'daki kütüphanesinin (1220/1806) hâfız-ı kütüblerinin de istinsah ve mütalaa için kütüb taleb eden talebe-i ulûma eziyet etmemeleri istenilmektedir.[64] Bayram Paşa'nın vakfiyesinde hâfız-ı kütübün okuyuculara karşı davranışıyla ilgili şöyle bir kayıt vardır:

Beyân olunan kütüb dahi zikrolunan türbe-i şerife içinde binâ ve vaz'-ı kütüb için mu'ad ve masnu' olan devâlibde mahfûz olup müderris ve danişmendlerden her ne zaman lâzım olup mutala'a ve mukabele murâd ederlerse "Bugün zamanı değüldür" deyü men' itmeyüp i'tâ oluna. Lâkin istinsâh için hâric-i türbe-i şerife ihraca ruhsat verilmeyüp...[65]

Seyyid Ahmed Efendi ise, İzmir'de Yakub Bey Câmii'nde kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde (1189/1775), okuyucuların kitapları "hâfız-ı kütüb olanların müvâcehelerinde mutala'a ve mukabele ve ziyaret ve istinsah" etmelerini istemektedir.[66]

XVIII. asrın sonlarında Konya'da kurulan Yusuf Ağa Kütüphanesi vakfiyesinde (1209/1794), okuyucuların kitapların yapraklarını kesmemeleri için hâfız-ı kütüblerin ve yamaklarının dikkatli olması istenmiş,[67] Râşid Efendi vakfiyesinde ise (1212/1797) "mürekkep ve sâ'ir vechile kitaplar lekedâr olmak ve yazıları bozulmak ihtimallerini def" için hâfız-ı kütüblerin kütüphanede kitap okuyan okuyucuları nazik bir şekilde denetlemeleri gerektiği belirtilmiştir.[68] Es'ad Efendi ise kitapları okurken titizlik göstermeyen okuyuculara beddua etmektedir:

58 BOA. Sül. 2918, s. 13a.
59 "Tullâb ve küttâb gelüp kitap istediklerinde hüsn-i muâmele ile çıkarup birkaç defa getürdürsün diyü dil-âzârlık olmayup". VGMA. 578, s. 41.
60 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 10a-b.
61 VGMA. 82, s. 5.
62 VGMA. 745, s. 80.
63 VGMA. Kasa 159, s. 11.
64 VGMA. 579, s. 647.
65 Mustafa Lütfü Bilge, "Haseki'de Bayram Paşa Külliyesi Vakfiyesi", *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı, Osmanlı'nın İzinde*, c. I, yay. haz. Feridun Emecen ve dgr. İstanbul 2013, s. 282.
66 VGMA. 744, s. 59.
67 Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 215.
68 VGMA. 579, s. 67-68.

Kütüb-i mezkûreyi mütalaa eden kimesneler nişan için kitapları bükmek ve sahifenin üzerine öksürmek ve taklib-i evrak için parmağını ısladup ol hal ile taklib eylemek hiyanet-i azîm olmağla eden olur ise Hak Ta'alâ hazretlerinin kahrına mazhar ola."[69]

Bafralı Es-Seyyid Ahmed Revnaki Hoca'nın, Fâtih Câmii'ne vakfettiği kitaplarının kataloğunda da kütüphanede yararlandırmayla ilgili şöyle bir şart vardır:

Kütüphanede her bir âdeme bir kitap verile, iki kitap verilmeye. Bu şart mevcuddur ma'lum ola.[70]

İbrahim Bey'in Kütahya'da kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde hâfız-ı kütübün gün sonunda kütüphanedeki okuyuculardan kitapları toplarken yumuşak davranması gerektiğine dâir ilginç bir kayıt bulunmaktadır:

Mevcud talebe yedlerinden rıfkla kitapları ahz ve mahallerine vaz...[71]

Vakıf kütüphanelerinde okuma yanında öğretimle ilgili faaliyetlerin ve ibadetin ne zaman başladığını kesinlikle söylemek mümkün değildir. Kuruluş devri kütüphaneleriyle XVII. asrın ikinci yarısına kadar kurulan kütüphanelerde, kütüphanede öğretimden söz edemeyiz. Çünkü bu devrede kütüphane denilince, genellikle müstakil bir mekâna sahip olmayan ve medrese, câmi veya külliyenin bir köşesinde muhafaza edilen koleksiyonlar hatıra gelmektedir. Bu müesseselerde de öğretim, ibâdet ve kitap okuma faaliyetleri içiçedir ve kütüphane öğretimin tamamlayıcı unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.[72] Türbe veya küçük medrese odaları gibi müstakil bir mekâna sahip olan birkaç kütüphanede de bu mekânlar sadece birer kitap deposu olarak kullanılmışlardır.

Bu yüzden kütüphanede öğretim ve ibadet yapabilme imkânı ancak kütüphanelerin müstakil bir yapıya kavuşmalarından sonra ortaya çıkabilirdi. XVIII. asırda müstakil bir mekâna sahip kütüphanelerden bazılarının, daha önceki asırlarda bağlı bulundukları müesseselerin fonksiyonlarından bazılarını üstlenmeye başladıkları görülmektedir. III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'nda kurduğu kütüphane (1132/)1719) aynı zamanda Enderun mensupları için bir öğretim yeridir.[73] Hekimoğlu Ali Paşa'nın kütüphanesi

69 VGMA. 623, s. 408.
70 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 251, s. 1a.
71 Kütahya ŞS. 33, s. 50-52.
72 Geleneksel medrese kütüphanelerinin bir devamı olan Ahmed Efendi'nin Kesriye'de kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde (1157/1744) bu husus açık bir şekilde ifade edilmiştir:
Dershâne-i mezbûrda edâ-yı salât-ı mefrûze ve hem tedrîs-i ulûm ve hem hıfz-i kütüb-i mevkufe oluna. VGMA. 737, s. 109.
73 TSK. Y. 75, s. 16a-b.

(1147/1734-35) kadrosunda da bir dersiâm vardır.[74] I. Mahmud'un Ayasofya Kütüphanesi'nde (1153/1740) "kütüphanede öğretim"in düzenli bir şekil aldığı görülür:

> ve kütüphane-i merkûmede Tefsîr ve sâ'ir fünûn-ı mütedâvile müdâresesine kâdir bir fâzıl kimesne ders-i âm olup haftada iki gün tullâba tedrîs idüp yevmî elli akçe vazifeye mutasarrıf ola. Ve fenn-i hadîsde mâhir bir kimesne dahi muhaddis olup haftada bir gün tahdîs idüp mukâbelesinde beher yevm kırk akçe vazifeye mutasarrıf ola. Ve tecvîd ve vücûh kırâatinde mâhir bir kimesne dahi kitâbhâne-i merkûmede şeyhü'l-kurrâ olup haftada bir gün edâ-yı hizmet idüp beher yevm yirmi beş akçe vazifeye mutasarrıf ola[75]

I. Mahmud, (1154/1741) tarihinde düzenlediği ek vakfiyeyle de bu derslere devam edecek öğrencilere günlük ücret tayin eder.[76] I. Mahmud'un Galata Sarayı'nda kurduğu kütüphanede de (1168/1754) öğretim kadrosu oldukça geniştir. Dersiâm ve şeyhülkurrâdan başka saraydaki üç oda mensupları için üç de muallim tayin edilmiştir.[77]

III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı'nda kurduğu kütüphanenin (1181/1767-1768) kadrosunda da öğretim elemanlarına yer verilmiş ve ayrıca 30 akçe günlük ücretle bir yazı hocası tayin edilmiştir.[78]

Âtıf Efendi Kütüphanesi vakfiyesiyle (1154/1741) kütüphanede ibadet başladığı gibi, hâfız-ı kütübler de ibadetin ifasında görevlendirilmişlerdir.[79] Ragıp Paşa Kütüphanesi vakfiyesinde de (1176/1762) öğle ve ikindi namazlarının kütüphanede cemaatle kılınacağı belirtilmiştir:

> ve kütüphane-i merkûmenin mütâla'â için malı olan mahalde vakt-i zuhûr ve asırda, bulunan mü'minînin rağbetleriyle hâfız-ı kütüb-i evvel imâmet ve hâfız-ı kütüb-i sânî müezzinlik hizmetlerine ikâmet iderek cemâ'at ile edâ-yı salâta müvâzebet ideler"[80]

XVIII. asır sonlarıyla XIX. asır başlarında kurulan bazı kütüphanelerin vakfiyelerinde de kütüphanede öğretim yapılacağına dâir kayıtlar

74 Millet Ktp. Feyzullah Efendi 2197.
75 VGMA. Kasa 47, s. 12-13.
76 VGMA. 638, s. 8.
77 VGMA. Defter 87, s. 9. Bazı tayin kayıtlarından kütüphanede görevli muallimlere kütüphane hocası denildiğini öğreniyoruz. BOA. Cevdet-Maârif 8474; *Letâ'if-i Vekâyi'-i Enderûn*, İstanbul 1276, s. 88-89.
78 VGMA. Kasa 187, s. 356-357.
79 VGMA. 735, s. 257. XVIII. asırdan itibaren birçok kütüphane vakfiyesinde hâfız-ı kütüblerin çeşitli dualar ve Kur'ân-ı Kerîm okuyup kütüphane kurucusunun ve ailesinin ruhuna bağışlamalarına dâir şartlar görülmeye başlar.
80 VGMA. 82, s. 6.

bulunmaktadır. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi vakfiyesiyle (1197/1782)[81] Rodosî Ahmed Ağa vakfiyesinde (1208/1793)[82] bu görevin hâfız-ı kütübler tarafından yapılacağı belirtilmiştir. Reisülküttab Mustafa Efendi'nin (1160/1747) tarihli vakfiyesiyle, yaptırmayı planladığı kütüphanesi için tayin ettiği öğretim elemanlarının da[83] oğlu Âşir Efendi'nin 1214 (1800) tarihinde kurduğu kütüphanede görevlendirildiklerini görüyoruz.[84]

Derviş Mehmed Paşa, Burdur'daki kütüphanesinde her gün *Buharî* okutulacağını, 1233 (1818) tarihli vakfiyesinde belirtmiş,[85] Hâlet Efendi ise Arapça, Farsça ve tasavvufa âşinâ bir kimsenin kütüphanenin sofasında önce *Mesnevî*, sonra da isteyenlere diğer ilimleri okutmasını istemiştir.[86]

Kütüphanelerde tedrisât ve cemaatle namazın yanında farklı bazı ibadetlerin de yapıldığı görülmektedir. III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'ndaki kütüphanesinde (1132/1719),[87] Galata Sarayı Kütüphanesi'nde (1168/1754)[88] ve Bursa'da Ulucâmii'de Abdullah Münzevî'nin kurduğu kütüphanede (1201/1786-1787)[89] mübarek gecelerde "sakal-ı şerîf" ziyareti yapılmaktadır. Yusuf Ağa (1209/1794)[90] ve Kılıç Ali Paşa (1216/1801)[91] kütüphaneleri vakfiyelerinde kütüphanenin açılışında hâfız-ı kütüblerin dua etmeleri, Kur'ân-ı Kerîm okumaları istenmektedir.

Âşir Efendi'nin oğlu Hafîd Efendi, babasının kütüphanesi için yaptığı ek vakfiyede (1220/1805), gelirinin önemli bir bölümünü kütüphanede yapılacak dinî faaliyetlere tahsis etmiştir; hâfız-ı kütüblerden ikisinin okuyacakları hatmin duası, her yılın Muharrem ayının onunda kütüphanede yapılacak ve aynı gün pişirilecek aşûre ziyaretçilere ve talebelere ikram olunacaktır.[92] Ayrıca her sene Şaban ayının yirmi altısında, kütüphanede okunacak hatim ve mevlidden sonra dinleyicilere yemek ve şerbet verilecektir.[93] Hatice Hanım da, İzmir'de Müftü Câmii yakınındaki

81 VGMA. 578, s. 122.
82 VGMA. 743, s. 93.
83 VGMA. 738, s. 142.
84 Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 473, s. 6a-b, 8a.
85 ŞS. İstanbul Kadılığı 122, s. 37b.
86 Süleymaniye Ktp. Halet Efendi 837/2, s. 31b.
87 TSA. D. 11924. III. Mustafa'nın *Rûznâmesi*'nden öğrendiğimize göre Enderun Kütüphanesi'nde yapılan *Kur'ân-ı Kerîm*, *Şifâ-i Şerif* ve *Buhari* hatimlerine padişah da katılmaktaydı. Bkz: Yunus Irmak, *III. Mustafa Rûznâmesi (H. 1171-1177/M. 1757-1763)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 1991, s. 4, 10, 18, 60,
88 Süleymaniye Ktp. Ayasofya, Fihrist 5, s. 53b; VGMA. Kasa 175, s. 46-48
89 Bursa Eski Eserler Ktp. Abdullah Münzevî Vakfiyesi.
90 Cunbur "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 215.
91 Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1049/1, s. 10a-b.
92 Süleymaniye Ktp. Hafîd Efendi 487, s. 6b-7a.
93 Süleymaniye Ktp. Hafîd Efendi 487, s. 10a-12a.

kütüphanesinde (1221/1806) senede bir kere mevlid ve arkasından da üç hatim okunacağını belirtmiştir.[94]

Derviş Mehmed Paşa, 1233 (1818) tarihli vakfiyesinde, Burdur'daki kütüphanesinde, mübârek gecelerde ve pazar ve perşembe günleri öğle ve ikindi namazından sonra, kütüphanede bulunanların hatm-i hâce, yani Nakşibendî tarikatı usulüne göre zikir yapmalarını, her yıl Rebiülevvel veya Rebiülâhir ayında Arapça olarak mevlid, mirac gecesinde de mirac hadislerinin okunmasını istemektedir.[95] Mehmed Paşa, kütüphanenin artan gelirlerinden bir kısmıyla alınacak helvanın zikirden sonra kütüphanede bulunanlara ikram edileceğini de vakfiyesinde belirtmiştir.[96]

Ahmed Ağa ise, Rodos'taki kütüphanesinde (1211/1796) çeşitli dinî faaliyetlerin icrasını istemektedir. Mevlid, Regaib, Mi'rac ve Berat gecelerinde baş hâfız-ı kütüb efendinin nezâretinde toplanacak yirmi derviş yetmiş beş bin kelime-i tevhid okuyup sevabını kütüphane kurucusu ve ailesinin ruhlarına bağışlayacaklardır. Ayrıca belirtilen gecelerde kütüphanede Gâziler helvası pişilirip dağıtılacaktır. Her yıl Muharremin on beşinde kütüphane avlusunda pişirilecek aşure ve kurban bayramlarında mütevelli tarafından satın alınıp kesilecek koyunlar "hâzırun olan fukarâ-i müslimine tevzi' ve taksim ve it'âm olunacaktır."[97] Ahmed Ağa ayrıca Şevvâl ayının ilk altı gününde oruç tutacak kütüphane personeli için her akşam hâfız-ı kütüblerin odalarında iftar için yemek hazırlanmasını istemektedir.[98]

c. Ödünç Verme (İâre)

Kütüphane kurucularının, vakfettikleri kitapların ödünç verilmesi konusunda farklı görüşlere sahip oldukları görülmektedir. Ödünç vermeyi teşvik eden, hatta hâfız-ı kütüblerin bu konuda ihmalkâr davranmamasını isteyen vâkıflar bulunduğu gibi, ödünç vermeye şiddetle karşı çıkan kütüphane kurucuları da vardır.

Osmanlı devri Türk kütüphanelerinde ödünç verme meselesinde ortaya çıkan bu değişik görüşler, İslâm kütüphanelerinde bu konuda yapılan farklı uygulamalardan kaynaklanmaktadır. İslâm dininin ilmi yaymayı ve dolayısıyla ödünç kitap vermeyi teşvik etmesi,[99] kütüphane kurucularının,

94 İzmir Vakıflar Müdürlüğü, II. Defter, s. 43-44; VGMA. 733, s. 9-10.
95 ŞS. İstanbul Kadılığı 122, s. 37b.
96 ŞS. İstanbul Kadılığı 122, s. 37b.
97 VGMA. 743, s. 156.
98 VGMA. 743, s. 156-157.
99 F. Rosenthal, *The Technique and Approach of Muslim Scholarship,* Rome 1974, s. 9-10 (Analecta Orientalia 24); Fuad Seyyid, "Kütüphanelerden Kitap İâre Edilmesi Hususunda Eski İki Vesika", çev. İ. Parmaksızoğlu, *TKDB.* VII/3-4 (1959), s. 10-12.

kitaplarının ödünç verilmesine izin vermemeleri halinde İslâm'ın bu emrine karşı çıkmış olacakları endişesiyle, ilk dönemlerde vakfiyelerine bu konuda kesin olarak yasaklayıcı hükümler koymalarını engellemiştir.[100] Ancak bir süre sonra ödünç verme yoluyla kütüphanelerin kitap kaybına uğramaları, bazı kütüphane kurucularını vakfiyelerine ödünç vermeyi kısıtlayan maddeler koymaya zorlamıştır.[101]

İslâm kütüphanelerinde bu konuda getirilen kısıtlamaların ne derecede uygulanabildiği bilinmemektedir. XVI. asrın ortalarında Mısır'da meydana gelen bir hadise, ödünç vermeye karşı çıkma çabalarının bazen başarıya ulaşamadığını gösteriyor: Büyük İslâm âlimi Suyutî (ö. 911/1565), Kahire'deki Mahmudiye Medresesi Kütüphanesi (797/1395) vakfiyesinde, kitapların dışarıya çıkarılmayacağına dâir bir kayıt bulunmasına rağmen, hocalarından ikisinin bu kütüphanenin kitaplarını evlerine götürdüklerini görünce, bu derecede âlim kimselerin vâkıfın koyduğu şartlara aykırı bir iş yapmayacaklarını düşündüğünden, bu konuyu inceler ve "vâkıf'ın izni olmadığı hallerde dahi, bazı şartlar dahilinde ödünç kitap alınabileceği" neticesine varır. Süyûtî, bu konudaki görüşlerini açıkladığı *Bezlü'l-Mechûd fî Hizâneti Mahmûd* adlı risâlesinde, bu kütüphaneden bir kitabın ödünç alınabilmesi için, alınacak kitabın nüshalarının diğer kütüphanelerde bulunması ve ödünç alınan kitabın lüzumundan fazla elde tutulmaması gerektiğini belirtmiştir.[102] Endülüs ulemâsından Venşerisî'nin de (ö. 914/1508) zaruret olduğunda titiz ve dikkatli okuyuculara kütüphane dışında istifade etmek üzere ödünç kitap verilebileceğina dâir fetvâsı vardır.[103]

Osmanlı kütüphanelerinde de müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışına kadar birçok kütüphane kurucusu vakfiyelerinde ödünç kitap verilebileceğini belirtmişlerdir. Ödünç vermeye karşı çıkış ancak XVII. asırda başlamış ve XVIII-XIX. asırlarda kurulan kütüphanelerde, bu uygulamaya kesinlikle son verilmeye çalışılmıştır.

Kuruluş dönemi kütüphanelerinin büyük çoğunluğu medrese öğrencilerine hizmet vermek için kurulduğundan ve medrese öğrencileri de medrese binalarında kaldıklarından kütüphane dışına ödünç kitap verme uygulaması muhtemelen mevcut değildi. II. Murad'ın 833 (1429-1430) yılında Edirne'de kurduğu dârülhadisin vakfiyesinde (838/1435),

100 Youssef Eche, *Les Bibliothèques Arabes,* Damas 1967, s. 383-386.
101 Y. Eche, *Aynı eser,* s. 390-391.
102 Süleymaniye Ktp. Fâtih bölümü 5294/6, s. 43a-44a. Beni bu nüshanın varlığından haberdar eden merhum hocam Nihad Çetin Bey'i rahmetle anıyorum.
103 Avner Giladi, "Three Fatâwâ on "Lending Libraries" in North Africa and Spain", *Arabica,* c. XLIV/1, Leiden 1997, s. 142.

medresede bulunan kitapların ödünç verilip-verilemeyeceğine dâir bir kayıt yoktur.[104] Ancak vakfiyeye kitapların eskimesi ve kaybolması halinde yenilerinin alınmasına dâir şart konulduğuna[105] göre, muhtemelen bu kitaplar, hiç olmazsa medrese içinde ödünç olarak veriliyordu diyebiliriz.

Timurtaş Paşa-oğlu Umur Bey'in vakfettiği kitapların ödünç verilmesiyle ilgili olarak değişik tarihlerde düzenlediği vakfiyelerine ve yapmış olduğu vakıf kayıtlarına farklı şartlar koyduğunu görüyoruz. Umur Bey, 843 (1440) tarihli vakfiyesinde Bursa'daki câmiinde ve Bergama'daki medresesinde bulunan kitapların câmi ve medrese dışına çıkarılmayacağını belirtmiştir.[106] Diğer taraftan 853 (1449) tarihinde vakfettiği bir kitap dolayısıyla yaptığı Arapça bir vakıf kaydında Umur Bey, "hiç kimseye kitaplarının rehin alınmadan verilmemesini, Bursa'da adı geçen câmiye konulmasını ve Bursa'dan dışarı çıkarılmamasını şart koşdu"[107] diyerek muhtemelen kitaplarının câmiinin dışına çıkarılmasına izin vermiştir. Ancak Arapça kayıt, bu konuda kesin bir hüküm vermemizi sağlayacak derecede açık değildir. Umur Bey bu kayıtla, kitaplarının Bursa şehri dışına nakledilmesini yasaklamış da olabilir.

Umur Bey'in 857 (1453) tarihinde yaptığı bir vakıf kaydında ise kitaplarından yararlanmayla ilgili şartları hem genişlettiğini hem de bazı noktalarda birtakım değişiklikler yaptığını görüyoruz:

> talebeden ve huffâzdan ve gayrından bu mescidde ve imaretde kim sâkin olursa bu kitaplardan şart-ı vakf üzere eminlikle intifâ' ideler ve bu mekândan gayrı yerde olan ehl-i ilm intifâ' etmeye meger ki emin kişiler zâmin ve kefil ola ve eger kimse zâminsiz ve kefilsiz bu kitablara taarruz iderse kendü iki cihânda mel'un ve intifâ' harâm ola.[108]

Umur Bey'in 861 (1457) düzenlediği Arapça vakfiyede ödünç vermeden söz edilmez. Bu vakfiyede sadece mütevellinin istifade edebilecek kimselere istedikleri kitapları verip sonra da geri alacağı belirtilmiştir.[109] Ancak aynı vakfiyenin önemli kısımlarını özetleyen Türkçe taş vakfiyede "ve kitablarım tafsil ile vakfettim amma câmiden taşra çıkmaya"[110] denilerek câmi dışına ödünç verme yasaklanmıştır.

Değişik tarihlerde düzenlediği vakfiyelerinden ve yaptığı vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre Umur Bey, kitaplarından daha ziyade bulunduğu

104 TSA. D. 7081.
105 TSA. D. 7081.
106 VGMA. 591, s. 181.
107 Bursa Eski Eserler Ktp. Ulucâmi 435, s. 1a.
108 Bursa Eski Eserler Ktp. Câmi 436, s. 329b.
109 Belediye Ktp. Mc. Vakfiyeler no. 38.
110 Ayverdi II, s. 339.

müessese içinde istifade edilmesini arzu etmekte ve kitaplarından yararlanmak isteyen yabancı kimselerin sebebiyet verebilecekleri herhangi bir zarara karşı da kefil ve rehin sistemini getirmektedir.

Fâtih'in İstanbul'da kurduğu külliyenin vakfiyesinden anlaşıldığına göre, câmi içinde bulunan kütüphaneden isteyenlere ödünç kitap verilmekteydi.[111] Bu kütüphanenin Kanunî Sultan Süleyman devrinde hazırlanan kataloğunda, ödünç verilip de kaybolan birkaç kitaba dâir kayıtlar bulunmaktadır.[112]

Fâtih devrinde Edirne'de Mesud Halife ve Ali Fakih tarafından kurulan iki küçük kütüphaneyle ilgili vakıf kayıtları, bu iki kütüphanenin kitaplarının ödünç verme yoluyla kütüphane dışına çıkarılabildiğini göstermektedir.[113]

Fâtih devri meşâyihinden Şeyh Vefâ'nın İstanbul'da, Vefâ'daki zaviyesinde kurduğu kütüphaneyle ilgili olarak vakfiyesine koyduğu kayıtlar arasında, ödünç vermeyle ilgili şartlar da bulunmaktadır. Şeyh Vefâ, vakfiyesinde insanları üst tabaka (e'âlî), orta tabaka (evâsıt) ve alt tabaka (edânî) olarak üçe ayırmış ve kitaplarının bunlardan üst tabakadan olan emin, mutemed kimselere rehinsiz, diğerlerine ise rehin ve sağlam bir kefil karşılığında verilmesini şart koşmuştur. Vakfiyede ayrıca her üç sınıf mensubunun İstanbul halkından olması gerektiği de belirtilmiştir.[114]

Fâtih devri âlimlerinden Molla Yegân'ın 865 (1461) tarihli vakfiyesinde kitaplarının ehil olanlara rehin ve kefil karşılığı ödünç verilebileceği belirtilmiş, ancak "ecnebilere" yani şehir halkından olmayanlara bir yıldan fazla süreli ödünç verilmemesi ve bu gibi kimselerin kitapları şehir dışına çıkarmalarına da müsaade edilmemesi gerektiği ilave edilmiştir.[115]

Eyüp Külliyesi'nde Fâtih'in kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde ödünç verme ile ilgili bir kayıt bulunmamaktadır.[116] Ancak bu kütüphaneye Veziriazam Mehmed Paşa tarafından vakfedilen iki kitabın üzerindeki vakıf kayıtları bu kitapların ödünç olarak kütüphane dışına verilebileceğini gösterdiğine göre[117] muhtemelen ana koleksiyonda bulunan diğer kitaplar da ödünç veriliyordu. Mehmed Paşa, bu kitaplardan birinin başına koyduğu kayıtta, ödünç verme süresinin üç ay olduğunu belirtmiştir.[118]

111 *Fâtih Mehmet II vakfiyeleri*, Ankara 1938, faksimile s. 269.
112 TSA. D. 9559, s.15b, 39b, 50a, 51a, 54a.
113 BOA. Tapu Defteri 1070, s. 19, 220.
114 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Muhasibliği 102, s. 151a.
115 Bursa ŞS. A. 156/208, s. 25b-26a.
116 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 46, s. 83-82·.
117 Süleymaniye Ktp. Hz. Halid bölümü 178, s. 111a.
118 Süleymaniye Ktp. Hz. Halid bölümü 178, s. 111a.

Devrin meşâyihinden Abdurrahim Karahisarî'nin Afyon'da kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde ise ödünç verme ile ilgili değişik bir şart yer alır; 888 (1483) tarihli vakfiyeye göre rehin karşılığında ödünç olarak verilecek kitaplar okuyucuda bir yıldan fazla durdurulmayacak ve her sene başı geldikte geri alınıp, tekrar istenirse, yeni bir rehin karşılığında verilecektir.[119] Öyle gözüküyor ki Abdurrahim Karahisarî, ödünç vermeyi yenileme işlemiyle, rehinle kitabın değeri arasında ortaya çıkabilecek değer farklılığına bir çözüm getirmek istemiştir.

Fâtih devrinde kurulan diğer kütüphanelerle ilgili bilgileri ancak vakfiye özetlerinden ve bazı vakıf kayıtlarından tespit edebildiğimizden, bu kütüphanelerde ödünç verme ile ilgili ne şekilde bir uygulama yapıldığını bilemiyoruz. Ancak bulunabilen örneklerden, bu devrede kütüphane kurucularının ödünç vermeye temayülleri olduğu anlaşılıyor.

II. Bâyezid 893 (1488) tarihinde, Edirne'de yaptırdığı külliyenin vakfiyesinde, kütüphanesinde bulunan kitapların ancak medresede oturan talebelere ödünç olarak verilebileceğini, fakat kesinlikle medrese dışına çıkarılamayacağını bildirmiştir:

> ve medreseden hârice virmeye, hâceti olan gelüp anda göre. Taşra alup gitmegi câyiz görmiye.[120]

Aynı şart Amasya'daki külliyesi vakfiyesinde de Arapça olarak tekrarlanmıştır.[121]

Kıssahan Hacı Muslihiddin Mustafa da, Kandıra'nın Çavlı köyünde, 902 (1496) tarihinde mescidinde kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde, kitaplarının âlimlere ve talebelere faydalanabilmeleri için ödünç olarak verilebileceğini belirtmiştir.[122]

Kütüphane dışına ödünç kitap vermenin Kanunî Sultan Süleyman, II. Selim devrinde ve XVI. asrın sonuna kadar kurulan kütüphanelerde de devam ettiği görülmektedir.[123] Artık ödünç verilen kitap karşılığında rehin veya kefil alma yaygın bir usul haline gelmeye başladığı gibi, vakfiyelere de ödünç verme süresinin tespiti yolunda bazı kayıtlar da konulmaya

119 Afyon ŞS. 514, s. 95b; Edip Ali Baki, *Mısırlıoğlu Abdurrahim Karahisari*, Afyon 1953, s. 103.

120 Belediye Ktp. Mc. O. 61, s. 44a-b.

121 VGMA. Kasa no. 127.

122 VGMA. 579, s. 227.

123 Ancak bu devrede dışarıya ödünç vermeye karşı çıkan bir-iki kütüphane kurucusu da vardır: Feridun Bey'in, İstanbul'da mektebinde kurduğu kütüphanenin 967 (1559-1560) tarihli vakfiyesinde ödünç verilmeye kesinlikle karşı çıkılmakta ve "eger şarta muhâlefet idüp hârice kitap virüp zâyi' olursa, hâfız-ı kütübe bahası tazmin oluna" denilmektedir (VGMA. 570, s. 198). Hayreddin Paşa da İstanbul'daki dârülhadisinin 941/1534-1535 tarihli vakfiyesinde kitaplarının "dârü'l-hadis odasında hıfz olunup taşraya verilmemesini" istemiştir (VGMA. 571, s. 185).

başlanılmıştır. Ayrıca bu dönemde de kitap ödünç alanlar arasında ayırım yapılmaya devam edildiği görülüyor. Rüstem Paşa vakfiyesinde İstanbul'daki medresesi kütüphanesinden müderrislerin serbestçe yararlanabileceklerini, öğrencilerin ise ancak müderrislerin bilgisi dahilinde kitap alabileceklerini belirtmiştir. Bu sınırlamaya gerekçe olarak da öğrencilerin öğrenimlerini aniden kesip medreseden ayrılabilecekleri ve ödünç aldıkları kitabı da beraberlerinde götürebilecekleri ihtimalini zikretmiştir.[124]

Kasım b. Abdullah, Edirne'de kurduğu kütüphanenin kitaplarına, aynı mahallede yaptırdığı muallimhânenin muallimini hâfız-ı kütüb tayin etmiş ve 931 (1528) tarihli vakfiyesine "muallim kitâpları ehl-i hâcetden dirîğ eylemeye ve kitap virdügi kimesneden rehin ala" şartını koymuştur.[125] Hacı Hasan b. Ali'nin de Edirne'de, muallimhanesinde kurduğu kütüphanesinin 927 (1521) tarihli vakfiyesinde, kitaplarının "mutala'asına ehil olan kimesnelerden dirîğ" olunmamasına ve "mahalle-i mezbûreden hârice" verilmemesine dâir bir kayıt koyduğu görülür.[126]

Dârülhadis müderrisi Emir Hüseyin Edirne'de vakfettiği kitaplar için hazırladığı vakfiyesinde (941/1535) ödünç vermeyle ilgili dikkat çekici bir kayıt koymuştur:

> ve dahi şart eyledi ki bir kitâb bir kişide müddet-i medîd turmaya belki ol kişi mütâla'asından fâriğ olıcak hâfız alup âhara vire, tâ ki intifâ'dan mu'attal olmaya.[127]

Hoca Pîr Ahmed Çelebi Bursa'da Dâye Hatun Mahallesi'ndeki mektebine vakfettiği kitapların vakfiyesinde (gurre-i Receb 953/28 Ağustos 1546) kütüphane mütevellisi olan mahalle camiinin imamı Muslihiddin b. Nasuh'un kitapları rehin veya sağlam bir kefil karşılığında isteyenlere birer birer vermesini şart koşmuştur.[128]

Sinan Bey ve Mehmed b. Sinan ise, Bursa'da bir mescide vakfettikleri kitaplarının 943 (1536-1537) tarihli vakfiyesinde, kitaplarının altına değerlerini belirten fiyatlar koymuşlar ve kitap ödünç verildiğinde ya aynı miktarda paranın ya da aynı değerde bir rehinin alınmasını istemişlerdir.[129]

124 "[hâfız-ı kütüb]...dolaplardaki vakıf kitapları hıfz idüp müderris ve medrese danişmendlerine hâcet oldukça virüp...ammâ dânişmendlere virildikte ihtiyat ide müderris ma'rifetsiz virmeye nâgâh gidüp zâyi' olup kendüye tazmin lâzım gelmeye". İ. Aydın Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, İstanbul 1995, s. 241.

125 BOA. Tapu Defteri 1070, s. 211.

126 BOA. Tapu Defteri 1070, s. 239-241.

127 BOA. MAD. 557, s. 12.

128 Bursa ŞS. A-43, s. 40a.

129 VGMA. 578, s. 318.

Bedreddin Mahmud'un Kayseri'de (966/1559),[130] Alâaddin b. Abdurrahman'ın İstanbul'da Balat'ta (970/1563),[131] Pertev Paşa'nın İzmit'teki câmiinde (978/1570-1571),[132] Şeyh Mehmed Çelebi'nin Bursa'da Şeyh İlahî zaviyesinde (980/1572)[133] ve Molla Çelebi'nin Fındıklı'da câmiinde (992/1584)[134] kurdukları kütüphanelerin vakfiyelerinde kefil veya rehin karşılığı ödünç kitap verilebileceğine dâir kayıtlar vardır.

Ali Çelebi b. Recep, Yenice-i Vardar'daki câmii için 976 (1568) tarihinde hazırlattığı vakfiyesine ödünç verme ile ilgili yeni şartlar koymuştur: Kitaplar ancak değerinin iki misli tutarında rehin alındıktan sonra ödünç olarak verilebilecektir. Yenice-i Vardar halkından başkasına, köy halkına ve kitapların kaybolması ihtimali olan yerlere ödünç kitap verilmeyecektir.[135]

Bursa'da Câmi-i Atik'e vakfedilen[136] kitapların 978 (1570-1571) tarihli vakfiyesinde ödünç verilmesiyle ilgili şartlar, diğer vakfiyelerde rastladığımız şartlardan biraz farklıdır. Vâkıf, neslinden gelen kimselerden ehl-i ilm ve danişmend olanların, kitaplarından ihtiyaç duyduğu kadarını şehrin kadısının izniyle ödünç almalarını ve işlerini bitirdiklerinde veya Bursa'dan ayrılmaları gerektiğinde de iâde etmelerini istemektedir. Ayrıca layık olanların da bu kitaplardan ödünç alma yoluyla istifade etmelerine müsaade etmektedir:

> kavi rehinleriyle müstahikkine virilüp kaza-i vatar itdükte veya mahruse-i Bursa'dan gider olduklarında alınup girü mevzi-i mezkurda hıfz oluna.[137]

Vâkıf, vakfiyesinde açıklamadığı bir sebepten dolayı da kitaplarının Arslaniye medresesi müderrisine ödünç olarak verilmemesini istemiştir.[138] Köse Hüsrev Paşa'nın Van'daki külliyesinin vakfiyesinde de hâfız-ı kütübün müderrise istediği kitapları vermesi, müderrisin bilgisi ve izni olmadan kimseye ödünç vermemesi ve müderris görev süresini tamamlayıp da başka bir yere gittiğinde de kitapları geri alması istenilmektedir.[139]

130 VGMA. 582/1, s. 33.
131 ŞS. Balat Mahkemesi 2, s. 5a.
132 Beyazıt Umumi Ktp. 5157, s. 66b-68a.
133 Bursa ŞS. A. 107/126, s. 17b.
134 VGMA. 624, s. 5.
135 ŞS. Rumeli Sadareti 3, s. 38.
136 Bursa ŞS. A.180/406, s. 132b.
137 Aynı yer.
138 "ve sâbıku'z-zikr Arslaniyye Medresesi müderrisine virilmek mümkin olmaya". Bursa ŞS. A.180/406, s. 132b.
139 VGMA. 582, s. 2-7.

Ödünç verme yoluyla yararlandırma yapılan kütüphanelerden bir kısmının vakfiyelerinde, daha önce de görüldüğü gibi, bazı istisnalar yapılarak şehir halkının dışındaki kimselere, yabancılara ödünç kitap verilmemesi istenilmektedir. Manisa'da Muradiye Câmii'nde bulunan kütüphaneyle ilgili bir hükümde ecnebiye ödünç kitap verilmeyeceği bildirilmiştir:

> Manisa müderrisi
> Merhum Sultan Murad Han Hazretleri'nin ulemâya meşrut olan kitapları ecnebiye virilmeyüp siz nâzır olup zâyi' olmaktan ihtirâz oluna diyü.[140]

Bu devrede, ödünç vermeyle ilgili olarak vakfiyelere konulan şartların dışında, bazı padişahların da bazı hususlarda hüküm çıkardıklarını görmekteyiz. III. Murad'ın Selimiye Câmii'nde vâiz olan Vâlihî'ye ödünç kitap verilmesini bildiren hükmü şöyledir:

> Edirne'de merhum ve mağfurun-leh babam Sultan Selim Han aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân (vakfı) mütevellisine hüküm ki:
> Câmi-i şerîfde vâiz olan iftihârü'l-ulemâi'-s-sâlikin Mevlânâ Vâlihi Mehmed -zîde takvâhu- câmi-i şerifde vakf olan kitablardan lâzım olup taleb eyledüği kitap virilmesini emr idüp buyurdum ki vüsul buldukta Mevlânâ-i mezbur zikrolunan vakıf kitaplardan kendüye lâzım olan kitabı talep eyledükte mütalâa içün virüp taallül itmeyesin[141]

XVI. asrın sonlarına yaklaştıkça vakfiyelerde ödünç vermeyle ilgili bölümlerin genişlediği ve farklı şartların getirildiği görülmektedir. Şeyhülislâm Hâmid Efendi, 992 (1584) tarihinde Süleymaniye Câmii'ne vakfettiği kitaplar için hazırladığı Arapça vakfiyesinde şu hususlara temas etmiştir:

> Herkesin yararlanabilmesi için kimsenin kitapları hapsetmesine izin verilemez. Kimsede bir kitabın bir seneden fazla kalmasına, ödünç alınan kitapların şehir dışına çıkarılmasına ve rehinsiz kitap verilmesine müsaade edilemez. Ancak müderrislerden Abdullah Çelebi'ye bu şart uygulanmayacaktır. O, istediği kadar kitabı rehin vermeden alabilir. Kitaplar kopye edilirken cüzlerine ayrılmamalıdır.[142]

Peremeciler kethüdası Mahmud Bey ise, Cihangir Câmii'ne vakfettiği kitapların 1002 (1593) tarihli vakfiyesinde, ödünç verilen kitaplarla ilgili süreyi bir aya indirmiştir:

> mutala'a-i kitaba kadir ve kırâ'atine tâlib olanlara rehn-i kavîlerin alup istedükleri kitâblardan intifâ' ve istifâde içün virüp ve virdügi kitâpların isimlerin ve alanların dahi kezâlik isimlerin ve resimlerin, defterine yazup tahtına rehin makbuzların ve ne günde verildiğin bile yazup bir aydan ziyâde kimesnede turdurmaya[143]

140 BOA. Fekete Tasnifi no. 1694.
141 BOA. Mühimme Defteri 51, s. 79.
142 VGMA. 572, s. 13.
143 ŞS. Galata Mahkemesi 17, s. 187.

Cihangir Câmii'ne vakfedilen kitapların hemen hemen hepsinin Türkçe ve halka hitap eden dinî hikâyeler oluşu göz önünde bulundururulacak olursa, ödünç verme süresinin niçin kısa tutulduğu anlaşılır.[144]

XVII. asrın başlarından itibaren, ödünç vermeye karşı çıkan kütüphane kurucularının çoğaldıkları görülmektedir. Bunda ödünç verme neticesinde kütüphanelerde ortaya çıkan kitap kaybının önemli bir payı olsa gerekir.[145] En büyük kitap kaybına uğrayan kütüphaneler, öğretim kurumlarının dışında, mahallelerde kurulan kütüphanelerdir. II. Selim devrinde yapılan Edirne'nin vakıf tahririnde bu tür kütüphanelerin koleksiyonlarının mühim bir kısmının kaybolduğu anlaşılmıştır.[146]

Mustafa Dede, 1010 (1601-1602) tarihli vakfiyesiyle Midilli'deki zaviyesine vakfettiği kitapların zaviyede okunmasını "hârice nakli ile cinâyet olunmamasını" istemiştir.[147] Mehmed Ağa b. Yusuf'un Şehzâde Câmii'ne vakfettiği (1043/1633-1634),[148] Şeyh Abdullah Efendi'nin de Kasımpaşa da Câmi-i Kebir de bir dolap içine koyduğu (1072/1662)[149] kitapların câmi içinde okunmasını istedikleri görülüyor. Abbas Ağa b. Abdüsselâm ise, İstanbul da yaptırdığı dârülkurrâsının 1080 (1669-1670) tarihli vakfiyesinde, kütüphanesine koyduğu kitapların asla dışarıya çıkarılmamasını şart koştuktan sonra,[150] kütüphanesinde cüz halinde bulunan bazı kitapların adlarını vermekte ve rehin alınarak bu kitapların cüzlerinin ödünç olarak

144 Bu tür kitaplara rağbetin fazla olduğu merhum Şinasi Tekin'in naklettiği bir *Binbir Gece Hikayeleri* nüshasının üzerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu kayıtlardan birinden bu tür kitapların kiralandığını da öğrenmekteyiz: "Bu kitabın iki cildini sene 1068, mâh-ı Rebiülâhırın igirmi beşinci gününde [30 Ocak 1658] kiraya alduk ve peşin onaltı akçe kira virdük Hüseyin Ağaya". Bkz: Şinasi Tekin, "Binbir Gece'nin İlk Türkçe Tercümeleri ve Hikayelerdeki Gazeller Üzerine", *Türk Dilleri Araştırmaları*, no. 3 (İstanbul 1993), s. 242-244.

145 XVI. asır müelliflerinden Kutbüddin Nehrevâlî Mekke'deki Eşrefiyye Medresesi'nin kütüphanesinde bulunan zengin koleksiyondaki nefîs yazmaların çoğunun ödünç verme neticesinde kaybolduğunu ve kütüphanede sadece 300 cilt eser kaldığını ve kendisinin büyük bir çaba harcayarak ödünç alınan bazı kitapları tekrar kütüphaneye kazandırdığını Mekke tarihiyle ilgili eserinde nakleder: *Kitâbu'l-İ'lâm bi-A'lâmi Beyti'llâhi'l-Harâm*, haz. Wüstenfeld, Göttingen 1274, s. 225.

146 Edirne Tapu Defterinde (BOA. 1070), birçok kütüphane kaydından sonra "mezbûrun vakfiyesinde mezkûr olan kitâpların ekseri zâyi' olmuş" (s.19), "lâkin ekseri zâyi' olmuş" (s. 19) şeklinde kayıtlar vardır. BOA. MAD. 557 no. lu defterde de Emir Hüseyin'in 941 (1534] tarihinde vakfettiği kitapların listesinden sonra "hâliyâ işbu zikrolunan kitapların bazısı zâyi' olmuş" (s. 12) denilmektedir.

147 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 8, s. 106.

148 VGMA. 730.

149 VGMA. 739, s. 193.

150 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 63, s. 21.

verilebileceğini, alınan rehin ile de kaybolacak cüzlerin yeniden yazdırılacağını belirtmektedir.[151]

Diğer bazı kütüphanelerde ise rehinle ödünç kitap verilmeye devam edildiği görülmektedir. Vakfiyelerinden ve vakıf kayıtlarından I. Ahmed'in, Sultan Ahmed (1026/1617),[152] Turhan Valide Sultan'ın, Yeni Câmii (1073/1662-1663)[153] kütüphanelerinde ve Şeyhülislâm Zekeriyya Efendi'nin İstanbul'da Koğacı Dede Mahallesi'ndeki medresesinde (1002/1593-1594),[154] Şeyh Hüsameddin Efendi'nin Bursa'da Temenye Mahallesi'ndeki zaviyesinde (1021/1612),[155] İsmail b. Mehmed'in İstanbul'da Gül Câmii yakınında babasının zaviyesinde (1026/1617),[156] Mustafa Efendi'nin Cibali'de Üsküplü Câmii'nde (1077/1666-1667),[157] Mahmud Efendi'nin Konya'da İplikçi Câmii'nde (1083/1672-1683)[158] ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Merzifon'daki câmiinde (1078/1667-1668) ve İncesu'daki medresesinde (1080/1669-1670)[159] kurdukları kütüphanelerde ödünç verme usulünün uygulandığı anlaşılıyor. Ancak Turhan Valide Sultan'ın vakfiyesindeki ödünç verme ile ilgili kayıtlar, bu konuda konulan şartların iyice ağırlaştığını göstermektedir:

> isti'âre-i kütüb iden tâlibine hâfız-ı kütüb olan kimesne beşâşet-i ruy ve melâhat-i lisân ile murâd eyledügi kitabı i'âre eyleyüp mukâbelesinde gevâhir-i nâmdâr ve cevâhir-i pür-itibar, yahud sim ü zer-i hâlisü'l-'ayârdan virdügi kitâbın dı'f-ı kıymetini ve efvâ rehin ahz eyleye... ve kâtib-i kütüb olan kimesne hâfız-ı kütübün virdügi kitâbun fen ve esâmi ve eczâ ve sahâyifini tahrir ve add ve rihân-ı makbuzeyi defterine tastir ve kayd eyleye şöyle ki kitâb virildügi vakitde hâfız-ı kütüb ve kâtib ikisi hâzırlar olup kat'a bilâ-meşvere virmeyeler ve kitap isti'âre iden kimsenin ahvâlini akrânından tafahhus ve ef'âlini emsâlinden tecessüs idüp ahvâline muttali' olmadukça virmeyeler[160]

151 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 63, s. 18.

152 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 57, s. 49.

153 Süleymaniye Ktp. Yeni Câmii 150, s. 45a-b.

154 Bursa ŞS. B. 63/259, s. 97a.

155 Bursa ŞS. B. 41/235, s. 160a.

156 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği, 27, s. 37.

157 ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 19, s. 36b.

158 Mahmud Efendi vasiyet yoluyla 78 cilt kitap vakfetmiştir. Bkz: ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 29, s. 24a.

159 Tapu-Kadastro Arşivi 1101, s. 83-113.

160 VGMA. 744. s. 28. Alınan bütün tedbirlere rağmen yine de kitap kaybının yaşandığı görülüyor. Bu kütüphaneye ait katalogların birinde *Molla Câmi* adlı kitabın yanında "Rüstem Paşa İmamı marifetiyle bir adama verilip zâyi' olmağla yerine tazmîn olunmak üzere tenbih olunmuş idi" notu bulunmaktadır. Milli Kütüphane Yz. C 26, s. 18a.

Reisülküttâb Mustafa Efendi b. Abdülvehhâb'ın Balat'ta Şeyh Ferhad Mahallesi'nde yaptırdığı dârülhadis ve muallimhânesi talebesine vakfettiği kitapların ödünç verilmesiyle ilgili olarak iki vakfiyesine koyduğu şartlar, bu devrede kütüphane kurucularının ödünç verme karşısındaki tutumlarını ve bir dereceye kadar da kararsızlıklarını aksettirmektedir. Mustafa Efendi'nin Arapça olan birinci vakfiyesi 1087 (1676) tarihinde düzenlenmiştir. Ödünç vermeyle ilgili bölüm şöyle başlar:

> (vâkıf) hakkeden kimselere ödünç kitap verilmesini şart ettiyse de, iyi gibi gözüküp de iyi olmayan kimselerin çok bulunduğunu dikkate aldığından ve zamanla bazı kitaplarının kaybolacağından korktuğundan, hâfız-ı kütübün verdiği kitabın değerinin iki misli rehin almadıkça kütüphaneden dışarıya iki sayfa bile çıkarmamasını şart koştu. Ancak medresenin müderrisini rehin verme şartının dışında tuttu...[161] Doğru ve dürüst öğrencilere de medresede okumaları şartıyla ödünç kitap verilmekten çekinilmemesini ve eğer medrese dışına çıkarmak isterlerse, yukarıda belirtildiği şekilde rehin vermelerini istedi.[162]

Mustafa Efendi, ödünç verme yoluyla kitaplarının kaybolmasına mani olmak için koyduğu bu şartları, bir sene sonra hazırlattığı Türkçe vakfiyesinde daha açık bir şekilde ifade eder:

> Hâfız-ı kütübler Dârülhadîs'de müderris ve muhaddis olanlar kitap ödünç almak istediklerinde karşılığında rehin istemeyip ödünç istenilen kitabı, cüzlerini ve sayfalarını saydıktan sonra güler yüz ve tatlı dille teslim edip bu konuda sert ve kırıcı davranışlardan kaçınalar. Dârülhadîs'in odalarında kalan talebeler, bina içinde kullanmak ve okumak için kitap ödünç almak istediklerinde onlardan da rehin istenilmeye. Diğer medreselerden dindarlığı ve dürüstlüğü bilinen talebeler kitap ödünç almak istediklerinde veya Dârülhadîs talebelerinden biri elindeki kitabı bina dışına çıkarmak istediğinde, bir sayfa bile olsa, karşılığında değerinin iki katı sağlam bir rehin alınmadıkça buna müsade edilmeye.[163]

Köprülü vakfiyesinde de (1089/1678) aynı mütereddid durum devam etmektedir. Vakfiyede önce "taşra ihrâc itmeyüp ve itdürmeyüp" şeklinde bir yasaklama getirilmişse de, diğer kütüphanelerdeki uygulama ve muhtemelen öğrencilerin hâlâ kitap ihtiyaçlarını ödünç aldıkları kitapları istinsah ederek giderdikleri düşünülerek kitapların dışarıya çıkarılmaması

161 14 Cemâzielâhir 1170 (6 Mart 1757) tarihinde yapılan bir sayım sonucu hazırlanan bir listede medrese müderrisinin ödünç olarak aldığı 6 kitabın isimleri zikredilmektedir. Bkz: ŞS. KA. 180, s. 101a.

162 ŞS. Bâb Mahkemesi 26, s.104a.

163 ŞS. Bâb Mahkemesi 29, s. 130b.

kaidesine bazı istisnalar getirilmiştir; zaruret halinde vakıf mütevellisinin bilgisi dahilinde itimad edilir kimselere sağlam bir kefil veya rehin karşılığı ödünç kitap verilebilecektir.[164] Medrese talebeleri de hâfız-ı kütübden rehin veya kefil karşılığında ödünç kitap alabileceklerdir.[165]

Ancak kısa zamanda bu uygulamanın kötü sonuçlar verdiği görülmüş Köprülü Kütüphanesi'nin mütevellisi Numan Paşa'nın müracaatı üzerine bu kütüphaneden ödünç verme yasaklanmıştır:

> İstanbul Monlasına Hüküm ki:
>
> Vezir-i a'zam-ı sâbık Köprülü-zâde Ahmed Paşa evkafının meşrutiyyet üzre mütevellisi olan Nu'mân -dâme mecduhu- arz-ı hâl idüp müteveffâyı müşârün-ileyhin kütübhânesinde olan vakıf kitaplardan ba'zı kimesneler emânet tarikiyle kitap alup zâyi' eyledüklerin bildürüp ba'de'l-yevm kütübhâneden kitab ihrâc olunmamak bâbında emr-i şerîfüm ricâsına bi'l-fi'l şeyhülislâmum olan Mevlânâ es-Seyyid Feyzullah –edâma'llâhu Ta'âlâ fezâilehu- işâret etmeleriyle mucebince 'amel olunmak içün yazılmışdur. Fî evâhir-i B sene [1]109. [11 Şubat 1698].[166]

Ayasofya Vâizi Şeyh Ali Efendi, Ayasofya Câmii'nde bir dolaba konulmak üzere vakfettiği kitapların 1092 (1681) tarihli vakfiyesinde, kitaplarının kaybolması ihtimali olan yerlere verilmemesini istemiştir.[167] Mehmed b. Süleyman ise Süleymaniye Câmii'ne vakfettiği kitaplarının (1099/1688) ancak Kadı-zâde Efendi mesleğinde olan fakir ulemâ tarafından ödünç olarak alınabileceğini ve bunlardan rehin veya kefil istenilmeyeceğini vakfiyesinde belirtmiştir.[168] Ödünç verilmenin uygun görüldüğü bazı kütüphanelerin vakfiyelerinde bu konuda yeni birtakım şartların konulduğu görülüyor. Mustafa b. Mehmed el-Âmidî'nin Safer 1101 (Kasım 1689) tarihli vakfiyesinde ödünç verilmenin şöyle düzenlendiğini görüyoruz:

> Müderris-i mezbûrdan gayrı Ayıntab şehrinde sâkin olan ehl-i ilimden ve talebe-i ilimden bir kimesne tâlib olursa isti'mâl itmege ehil ise iki-üç bahâsından ziyâde deger şey rehn alup şâhidîn huzurunda vire. Virdigi kitapları defter eyleye. Getürünce rehnin virüp adın defterden mahv ide [sile].[169]

164 Köprülü Ktp. Vakfiye 4, s. 42b.

165 Köprülü Ktp. Vakfiye 4, s. 52a.

166 BOA. Atik Şikâyet Defteri 28, s. 214. Numan Paşa aynı tarihte yaptığı başka bir müracaatda Köprülü Kütüphanesi'nden aldığı bir Kur'ân-ı Kerîm ve beş kıymetli kitabı geri vermeden ölen Güzelhisârî Ahmed adlı kadının vârislerinin yardımıyla, muhallefatının araştırılması ve mezkûr kitapların bulunarak kütüphaneye iâdesini istemektedir. Bkz: BOA. Atik Şikâyet Defteri 28, s. 215.

167 ŞS. Rumeli Sadareti 129, s. 81b.

168 ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 64, s. 46b.

169 Gaziantep ŞS. 39, s. 99.

Abdülvehhab Çelebi b. Şeyh Veli de İstanbul'da Laleli Çeşme yakınında, Kemankeş Ahmed Ağa Mahallesi'ndeki Ahmed Ağa Mescidi'nin imam evinde kurduğu kütüphanenin 10 Muharrem 1107 (21 Ağustos 1695) tarihli vakfiyesinde bu camide ders verecek olan dersiâm, şeyhülkurrâ ve diğer görevlilerin istedikleri kitapları rehin vermeden almaları, eğer aldıkları kitapları kaybederlerse değerinin ücretlerinden kesilmesini belirtmektedir.[170]

Fâtih Câmii'nin hünkâr mahfili altındaki bir dolaba konulmak üzere kitaplarını vakfeden bu câminin imamı Yusuf Efendi ise (1163/1750) tarihinde hazırlattırdığı vakfiyesine ödünç vermeyle ilgili olarak diğer vakfiyelerde rastlanmayan bazı şartlar koymuştur:

> Zikr olunan kütübden her ne kadar kitab nazar ve mütalaa ve tedrîs ve istiktâb içün taleb ider oldukda mahallesi ma'lum ve müte'ehhil ve sikadan kimesnelere şîrazesin sökmemek şartıyla dı'f-ı rehn ve temessük ile virilüp....[171]

Kitap ödünç alacakların evli olmasını şart koşan tespit edebildiğim tek vakfiye budur. Yusuf Efendi vakfiyesinde ayrıca kitaplarına kendisinden sonra nâzır olacak talebesinden Hâfız İbrahim Efendi ile Baruthane İmamı Hâfız Mehmed Efendi'nin istedikleri kitapları rehinsiz ve temessüksüz, yani bir makbuz imzalamadan ödünç alabileceklerini belirtmiştir.[172]

XVIII. asrın başlarında birçok medrese kütüphanesinde ödünç vermeye şiddetle karşı çıkıldığı görülüyor. Câmilerde genellikle küçük koleksiyonlardan oluşan kütüphanelerde ise rehin veya kefil karşılığı ödünç verme devam etmektedir.

El-Hac Mehmed Efendi[173] ile Mehmed Efendi b. Veliyüddin'in[174] İstanbul'daki medreselerinde kurdukları kütüphanelerin vakfiyeleri ile, Çorlulu Ali Paşa[175] ve Nevşehirli İbrahim Paşa[176] medreseleri kütüphanelerinin vakfiyelerinde ödünç vermenin kesinlikle yasak olduğu belirtilmiştir. Çorlulu Ali Paşa ayrıca vakfiyesine, hâfız-ı kütübün kütüphaneden dışarıya bir yaprak verdiği duyulursa azledileceğini de eklemiştir.[177]

Şeyhülislâm Mehmed Efendi'nin Ladik'te medresesinde kurduğu kütüphanenin (1107/1696),[178] Osman Paşa'nın Halep'te medresesinde kurduğu

170 VGMA. 623, s. 219-220.
171 ŞS. Rumeli Sadareti 250, s. 27a.
172 ŞS. Rumeli Sadareti 250, s. 27a.
173 VGMA. 571, s. 92.
174 VGMA. 734, s. 43.
175 VGMA. 188, s. 389.
176 VGMA. 38, s. 90.
177 VGMA. 188, s. 389; Cevdet-Maârif 2044.
178 ŞS. İstanbul Kadılığı 22, s. 50-51.

kütüphanenin (1142/1730)[179] ve Köprülü ailesinden Abdullah Paşa'nın Diyarbakır'da dârülkurrâsında kurduğu kütüphane (1133/1720-1721)[180] ile yine aynı aileden Hâfız Ahmed Paşa'nın Köprülü Kütüphanesi'ne vakfettiği kitapların (1150/1737)[181] vakfiyelerinde ve Fâtih'teki Cârullah Veliyüddin'in kütüphanesindeki (1147/1734-1735) kitapların üzerlerinde bulunan vakıf mühürlerinde[182] "kitapların kütüphane içinde okunması ve dışarıya çıkarılmaması" istenmiştir. Hacı Beşir Ağa ise, Eyüp'teki dârülhadisinde (1148/1735) bulunan kitapların medrese içinde bile dolaştırılmasını yasaklamıştır.

> Kütüb-i mezkûre kütüphaneden taşra çıkmayup hucurâta ve sâ'ir mahallere mütâlaa içün verilmeyüp ancak kütüphane-i mezkûrede mütâlaa oluna.[183]

III. Ahmed'in İstanbul'da kurduğu Topkapı Sarayı (1132/1719)[184] ve Yeni Câmii (1138/1725-1726)[185] kütüphaneleriyle, Muhammed Sun'ullah el-Hâlidî'nin Kudüs'teki kütüphanesinin,[186] Abdurrahim Efendi'nin Fâtih[187] ve Abdulkadir Efendi'nin Üsküdar'da Atik Valide Câmii'ne[188] vakfettikleri kitapların vakfiyelerinde bazı şartlar dahilinde ödünç kitap verilebileceği belirtilmiştir. Muhammed el-Halilî vakfiyesine (1139/1727) ödünç vermeyle ilgili ilginç şartlar koymuştur: kütüphanesinden ödünç kitap alabilecek kişi dürüstlüğü ile tanınmalı, dört mezhepten birine mensup olmalı ve Kudüs'te ikamet etmelidir. Kitapları kaybetmekle ve mahvetmekle ünlenmiş kişilere ödünç kitap verilmemelidir.[189] Reisülküttab Mustafa Efendi ise 1160 (1747) tarihli vakfiyesinde kütüphane dışına ödünç kitap

179 Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtutât ve Hazâ'inühâ fi Haleb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. I, cüz 1, Kahire 1955, s. 26.
180 Köprülü Ktp. Vakfiye 5, s. 12a.
181 VGMA. 76, s. 43.
182 Süleymaniye Ktp. Carullah Veliyüddin 1186. Cârullah Veliyüddin Efendi 1134/1722 tarihli birinci vakfiyesinde talebe-i ulûma rehin veya kefîl karşılığında ödünç kitap verilebileceğini belirtmişse de sonradan bu kuralı değiştirmiştir. Bkz: ŞS. Rumeli Sadareti 196, s. 7.
183 VGMA. 736, s. 4.
184 TSK. Y. 75, s.15b.
185 Süleymaniye Ktp. Yeni Câmi 1200, s. 22b-23a.
186 Velid el-Hâlidî, "el-Mektebetü'l-Hâlidiyye fi'l-Kudüs", *Fihrisü Mahtutâti'l-Mektebeti'l-Halidiyye el-Kudüs*, haz. Hızr İbrahim Selâme, Kudüs 2006, s. 26.
187 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 107, s. 100.
188 "Talebe-i 'ulûmdan her kime iktizâ iderse rehn-i kavî yahud kefîl-i melî ile virüp aldıkları kitâbın nişân içün kâğıdların bükmeyüp ve masum ellerine vermeyeler. ŞS. Üsküdar Mahkemesi 383, s. 58b.
189 Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Şerefüddin el-Halilî, *Tarihü'l-Kuds ve'l-Halîl*, yay. haz. Muhammed Adnan el-Bahît, Nûfan Recâ es-Sevarye, London 2004, s. 35.

vermeyi yasaklamış ancak çocuklarının ve akrabalarının rehin veya temessük vermek şartıyla kitapları kütüphaneden çıkarabileceğine dâir bir şart koymuştur.[190] Şeyh Mehmed Rıza Efendi de Davud Paşa'da Hekimoğlu Ali Paşa'nın câmiinde kurduğu kütüphaneye bağışladığı zengin koleksiyonun (1153/1740) dışarı çıkarılmamasını şart koşmuşsa da, câmi yakınındaki Abdal Yakub Tekkesi'nde hadis okutan müderrise ve öğrencilerine derslerinde gerekli olan kitapların ders sırasında verilmesi ve dersten sonra da alınıp yerine konulması şeklinde bir istisna getirmiştir.[191]

Topkapı Sarayı'ndaki Hasoda ve Bağdad Odası'nda bulunan kütüphanelerden de sadece padişahın yakınları ödünç kitap alabilmekteydiler.[192]

XVIII. asırda kurulan diğer kütüphanelerin hemen hemen hepsinin vakfiyelerinde ödünç vermeyi yasaklayan maddeler bulunmaktadır.[193] Bu vakfiyelerin bazılarında daha önce görülen bazı yanlış uygulamalara tepki olarak konulmuş kayıtlar da bulunmaktadır. I. Mahmud, Belgrad'da kurduğu kütüphaneyle ilgili olarak Receb 1156 (Ağustos 1743) tarihli hatt-ı hümâyununda, vakfiyesine şu şartı da eklediğini bildirmektedir:

190 Kastamonu ŞS. no. 133, s. 11.

191 VGMA. 629, s. 39-40.

192 Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet*, yay. haz. Ahmet Öğreten, Ankara 2002, s. 522.

193 Köprülü-zâde Ahmed Paşa b. Numan'ın Girit adasında, babasının câmi, medrese ve türbesine ilave vakfiyesi (1157/1744), BOA. Sül. 2918, s. 131a; Şerif Halil Paşa'nın Şumnu'daki câmi, medrese ve kütüphanesi vakfiyesi (1157/1744), VGMA. 737, s. 117; Hacı Beşir Ağa'nın Cağaloğlu'ndaki külliyesinin vakfiyesi (1158/1745), Süleymaniye Ktp. Hacı Beşir Ağa bölümü 682, s. 107b-108a; Ahmed Paşa'nın Urfa'daki medrese ve kütüphanesinin vakfiyesi (1159/1746), VGMA. 737, s. 213; Kesriyeli Ahmed Efendinin vakfiyesi, VGMA. 737, s. 109; Yazıcızâde İbrahim Paşa b. Mustafa'nın Erzurum'da yaptırdığı medrese ve kütüphane vakfiyesi (1161/1748), VGMA. 624, s. 49; Sâliha Hanım'ın İstanbul'daki mekteb ve dershanesinin vakfiyesi (1166/1753), VGMA. 626/2, s. 533; Yegen Ali Paşa'nın Güzelhisar'daki medresesi vakfiyesi (1166/1753), VGMA. 738, s. 69; Mehmed Es'ad Efendi'nin Çarşamba'daki medresesi vakfiyesi (1168/1754), ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 149, s. 86; Hüseyin Ağa'nın Bursa'daki mescid ve kütüphanesi vakfiyesi (1174/1760), VGMA. 578, s. 41; Ali Ağa'nın Tırnova'daki câmi, mektep ve kütüphanesi (1176/1762), ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 10b; Ragıp Paşa Kütüphanesi vakfiyesi (1176/1762), VGMA. 82, s. 5; Veliyüddin Efendi Kütüphanesi vakfiyesi (1182/1768-1769), VGMA. 745, s. 79; İzmir Yakup Bey/Hisar câmii vakfiyesi (1196/1782), VGMA. 742, s. 7. Halep'te Ahmediye Kütüphanesi (1166/1753), Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtutât ve Hazâ'inühâ fi Haleb, *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. I, cüz 1, Kahire, 1955, s. 30; Manisa Hacı Osman Ağa Kütüphanesi vakfiyesi (1789), Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1997, s. 149.
Ödünç kitap vermenin bu devir kütüphanelerinde artık bir istisna haline geldiği görülüyor. Halil Efendi b. İbrahim, Feyzullah Efendi Kütüphanesi'ne vakfettiği kitaplardan (1157/1744) neslinden gelen kimselerin sağlam kefil ve rehin karşılığı ödünç alabileceklerini belirtmiş (ŞS. Balat Mahkemesi 44, s. 44b), Mehmed Ağa ise, Haseki Sultan Câmii'ne bağışladığı kitaplarının (1185/1771), ihtiyaç sahibi talebelere rehin veya kefil karşılığı ödünç olarak verilmesini istemiştir (VGMA. 578, s. 115-116).

> vülât ve hükkâm ve sâ'ir nâfizü'l-kelâm olanlar mutala'a bahanesiyle kütüphaneden bir cild kitap ihrâc itmemek ve 'âriyet tarikiyle bir ferde kitap virilmemek üzere...[194]

Haraççı-zâde Hüseyin Ağa da, Bursa'da yaptırdığı mescid ve kütüphanenin (1174/1760) vakfiyesinde, kitaplarına nâzır tayin ettiği Şeyh Efendi'nin de kitapları odasına veya mescidin dışına çıkarmaması gerektiği şartını koymuştur.[195] Buna karşılık Mustafa Hoca Trablus'taki medresesinde kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde (1188/1774)[196] medresenin müderrisinin her ilim dalından iki kitabı incelemek için medrese dışına çıkarabileceğini belirtmiştir.

Arpa Emini Ali Ağa ise, Tırnova'da yaptırdığı kütüphanenin vakfiyesindeki (1176/1763) ödünç kitap verilmemesine dâir konulan şartın en önemli şart olduğunu belirtmiş ve bu şarta uymayacaklar için vakfiyesine şu bedduayı eklemiştir:

> İşbu a'zam-ı şurûtun hilâfına cesâret idenler, belki bunlara i'ânet ve müsâ'adesi olanlar, dünyada ve âhiretde la'net-i tâmme-i ebediyyeye müstahak olup Kahhâr-ı müntakim hazretlerinin mu'âheze ve kahrına ebediyyü'l-âbâd mübtelâ olalar.[197]

XVIII. asrın sonlarında Mısır'da Reşid'deki Mescid-i Mahallî Kütüphanesi için hazırlanan kataloğun başında ödünç vermeyle ilgili bazı kuralları içeren tek sayfalık bir giriş vardır. Bu girişte belirtildiğine göre kütüphanedeki kitaplar kural olarak dışarıya ödünç verilmeyecek ancak Reşid halkından ehil ve güvenilir olanlar rehin karşılığı kütüphaneden ödünç olarak kitap alabileceklerdir. Ödünç alanın ve ödünç aldığı kitapların adı bir deftere yazılacak ve iki haftadan fazla süreli ödünç verilmeyecektir. Ödünç alınan kitap geri getirilmedikçe de ikinci bir kitap ödünç olarak verilmeyecektir.[198]

Bazı vakıf kayıtlarından ödünç vermenin yasaklandığı kütüphanelerde bazen hâfız-ı kütüblerin bu yasağa uymayıp dışarıya ödünç kitap verdikleri anlaşılıyor. Şeyhülislâm Ebû'l-Meyâmin Mustafa Efendi öldüğünde (1015/1606) kütüphanesinde Lutfullah Efendi'nin Bursa'daki Sultan Murad Medresesi'ne vakfettiği kitaplardan altmış kadarı çıkmış ve bu kitaplar Cemâzielevvel 1016 (Ağustos 1607) tarihinde yapılan bir

194 BOA. Cevdet-Maârif 7730.

195 VGMA. 578, s. 41.

196 Abdullah eş-Şerif, "et-Tatavvuru't-Tarihî li'l-Mektebât fi Libya", *el-Mecelletü'l-Arabiyye li'l-Ma'lumât*, c. II, no. 2, Tunus 1981, s.104.

197 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 10b.

198 Es-seyyid es-Seyyid en-Neşşâr, *Mektebetü Mescidi'l-Mahallî fi'l-Asri'l-Osmanî*, İskenderiye 1997, s. 129.

kayıtla medresenin hâfız-ı kütübüne teslim edilmiştir.[199] 1198 (1784) tarihli bir belgeye göre Cağaloğlu'ndaki Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi hâfız-ı kütüblerinin rehin karşılığında beş günlüğüne ödünç kitap verdikleri tespit edilmiştir.[200] Nuruosmaniye Kütüphanesi baş hâfız-ı kütübü Yusuf Efendi öldüğünde, 1190 (1776) tarihinde yapılan sayımda bazı kimselere kitap verildiği ortaya çıkmıştır.[201] Sayım sonucu tespit edilen kayıp kitaplar listesinde bulunan bir kitabın adının kenarında "bu kitabı sadr-ı esbak Yusuf Ziya Paşa alup zâyi' eyleyüp memhûr senedi sandukdadur" denildiğine göre, baş hâfız-ı kütüb Yusuf Efendi bazen nüfuzlu kimselere ödünç kitap vermekte ve karşılığında makbuz almaktaydı.[202]

Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde vâkıfın şurûtuna aykırı olan bu uygulama bir müddet daha devam etmiş olmalı ki 1211 Zilhicce'sinde (Mayıs 1797), kütüphanenin birinci hâfız-ı kütübünü uyarmak için vakfın nâzırı bir yazı göndermiştir:

> Kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân, zikri âtî kütüphanenin hâfız-ı kütüb-i evveli... Efendi, zîde kadruhu, ba'de't-tahiyyâti'l-vâfiye inhâ olunur ki nezâretimizde olan evkâfdan İstanbul'da vâki' Nûr-ı Osmâniye dimekle şehîr merhûm ve mağfûrun leh Sultân Osman Han -tâbe Serâhu- evkâfı câmi'-i şerîfinde kâ'in kütüphanede mevcûd kütüb-i nefîsenin bir vechile taşra çıkarılmaması vakf-ı müşârün ileyhin şurûtundan iken eslâfda hâfız-ı kütüb olanlar mütevelli-i vakf ve sâ'irlerinin iltimâsıyla hilâf-ı şart-ı vâkıf bazı kimesnelere kütüb i'tâsıyla şîrâze-i nizâmına halel geldügi ihbâr olunmağla bundan böyle şart-ı vakfa ri'âyet olunmayarak hasbe'l-iktizâ hatt-ı hümâyun sâdır olmadukça kimsenün iltimâs ve istid'âsıyla kütüphane-i müşârün ileyhden bir cild kitâb ihrâcı tecvîz olunmayup ve eger hilâf-ı şart-ı vâkıf hareketin zâhir olur ise hâfız-ı kütüb-i evvellik cihetin ref' ve âhara tevcîh ile iktifâ olunmayup âhar gûne mu'âteb olunacağunı tayakkünen bilüp mutabassırane hareket birle şurût-ı vakfa ale'd-devâm riâyet eylemek içün mektub tahrir ve irsâl olunmuşdur. Bi-hakkihi Ta'âlâ vusûlünde gerekdür ki ber-vech-i muharrer amel ve hareket eyleyüp mûceb-i mektûb ile 'âmil olasız.
>
> Fî gurre-i Z. Sene 1211.[203]

199 Bursa ŞS. B. 26, s. 127a.
200 VGMA. 639, s. 129.
201 Nuruosmaniye Ktp. Fihrist 6, s. 206a.
202 Nuruosmaniye Ktp. Fihrist 6, s. 111b. III. Mustafa, Bostancılar Ocağı'nda kurduğu kütüphanedeki kitapların nüfuzlu kimseler tarafından kütüphane dışına çıkarılmaması için kütüphane kataloğunun başına hatt-ı hümâyununu koymuştu:

> ... gerekdür ki nâzır-ı vakf-i hümâyunum olanlar, gerek Enderûn ricâline ve gerek bostancıbaşılara ve gerek sâ'ir zî-kuvvet kimesnelere kütüphaneden hârice çıkarup virmeyeler. Kim ki bu hatt-i hümâyunum ile âmil olmaya gazab u kahr-ı pâdişâhiye mazhar ola. TSA. D. 3305.

203 Nuruosmaniye Ktp. Defter 2, s. 51b.

Ragıp Paşa da öldüğünde odasında, kütüphanesinin mührüyle mühürlü bazı kitaplar bulunduğu görülmüştür.[204]

Halep'teki Ahmediye Medresesi Kütüphanesi'nden de *Bahrü'l-ensâb* adlı eser, vakfın mütevellisi tarafından istinsah etmesi için İstanbul'da bulunan Ebû'l-Hüdâ es-Sayyâdî'ye gönderilmiş ancak kitap bir daha kütüphaneye geri dönmemiştir.[205] Münif Paşa'nın tavassutuyla Köprülü Kütüphanesi'nden de *Taberî Tarihi*'nin bazı ciltleri, bu eseri neşre hazırlayan De Goeje için kopye edilmek üzere Hollanda sefaretinde görevli Rittershausen'e ödünç verilmişti.[206]

I. Mahmud'un Galata Sarayı'nda kurduğu kütüphanenin (1168/1754) kataloğunun başında bulunan bazı kayıtlar bu kütüphaneden de "hilâf-ı kanun" ödünç kitap verildiğini gösteriyor. 1200 (1785-1786) tarihinde yapılan bir kayıtta kitâbhâne hocası Halil Efendi'ye verilen üç kitabın adı belirtilmiştir.[207] 1225 (1810) tarihinde ise "Kitâbhâne hocası Konevî Ali Efendi'ye Galata Ağası Hüseyin Ağa'nın iltimâsıyla *Tefsîr-i Kebîr*'in evveli, *Şihâb*'ın cild-i evveli ve *Tefsir-i Ebû's-Su'ûd*'un evveli verilmişdür" diye bir kayıt düşülmüş ve arkasından da "hilâf-ı kanun olarak vakfa misli sebkat itmemiş virilmesine. Bi-emr-i nâzır-ı Galata Ağası Abdullah Ağa'nın re'yiyle verildi" cümlesi eklenmiştir.[208]

XVIII. asrın sonunda ve XIX. asrın başlarında İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan büyük kütüphanelerin vakfiyelerine ödünç verme yasağı kesin bir kaide olarak girmiştir. Hacı Selim Ağa (1197/1782),[209] Rodosî Ahmed Ağa (1208/1793),[210] Yusuf Ağa (1209/1794),[211] Tekelioğlu (1211/1796),[212] Râşid Efendi (1212/1797),[213] İzzet Mehmed Paşa (1212/1798),[214] Kılıç Ali Paşa (1216/1801),[215] Kavalalı Mehmed Ali Paşa (1228/1813),[216] Derviş Mehmed Paşa (1233/1818),[217] Şeyh Abdüllatif Efendi

204 TSA. D. 6090.
205 Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtutât ve Hazâ'inühâ fi Haleb, *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. I, cüz 1, Kahire, 1955, s. 30.
206 Arnaud Vrolijk, "The Leiden Edition of Tabari's Annals", *Quaderni di Studi Arabi*, c. 19, Roma, 2001, s. 82.
207 Süleymaniye Ktp. Ayasofya Katalog 5, s. 1a.
208 Süleymaniye Ktp. Ayasofya Katalog 5, s. 1a.
209 VGMA. 578, s. 122.
210 VGMA. 743, s. 93.
211 Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 215.
212 S. Fikri Erten, *Tekelioğulları*, İstanbul 1955, s. 24.
213 VGMA. 579, s. 67.
214 Sadi Bayram, "Safranbolulu İzzet Mehmet Paşa Vakfiyesi ve Kütüphanesi", *I. Ulusal Tarih İçinde Safranbolu Sempozyumu (4-6 Mayıs 1999)*, Ankara 2003, s. 61.
215 Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1049/1, s. 9b.
216 VGMA. 580, s. 275.
217 ŞS. İstanbul Kadılığı 122, s. 37b.

(1234/1819)[218] ve Hâlet Efendi (1235/1820)[219] kütüphaneleri vakfiyelerinde hiçbir şekilde kütüphane dışına ödünç kitap verilemeyeceğine dâir kayıtlar vardır.[220]

Vahid Paşa Kütahya'da yaptırdığı kütüphaneden (1226/1811), şehrin idarecilerinin ve ileri gelenlerinin vasıta olmasıyla kimseye ödünç kitap verilmemesini ve hâfız-ı kütüblere bu konuda baskı yapılmamasını istemektedir:

> Kefil veya rehin ve yahud iltimâs-ı vülât ve hükkâm ve vücûh-ı vilâyet ile kütüb-i mevkufe-i mezkûremden varak-ı vahid kütüphanemden taşra ihrâc olunmayalar ve eğer hilâf-ı şartım bazı kütüb ihrâcı zımnında hâfız-ı kütüb olan efendiye cebr ü kerh ile taşra kütüb ihrâc iden olur ise Rabbu'l-âlemînin kahr ve adâletine havâle eyledim. Dünya ve âhiretde cezâsını bula.[221]

Bu konuda bazı kötü uygulamalar olmalı ki Yusuf Ağa bu konuda vakfiyesine bazı maddeler koymakla yetinmemiş devrin padişahının da bu konuya vurgu yapan bir hükmü Konya valisine ve kadısına göndermesini sağlamıştır:

> ... zikrolunan kütüphane derûnunda mevcud kitaplardan vüzerâ-yı 'ızâm ve mirmîrân-ı kirâm ve mütesellim ve voyvoda ve a'yân ve vücûh-ı ahâli ve ehl-i 'örf ve sâiri taraflarından matlub olunmak lâzım gelür ise mârrü'z-zikr şurût-ı mer'iyyeye halel târî olmamak içün bir kimesneye bir cild ve bir varak virmeyüp ve virdürmeyüp...[222]

Yusuf Ziya Paşa'nın Keban'da medresesinde kurduğu kütüphanesinin vakfiyesine (1212/1797) ödünç verme ile ilgili koyduğu bir şart, kütüphane kurucularının bazı durumlarda ödünç vermeye engel olamayacaklarını anladıklarını, ancak bunu kontrol altına almak istediklerini gösteriyor. Keban gibi kütüphane bakımından fakir bir memlekette, medresesinin talebelerinin öğrenimleri için kütüphanesinden bazı kitapları ödünç almak isteyeceklerini düşünen Yusuf Ziya Paşa, vakfiyesine koyduğu ödünç verme yasağından sonra ancak diye başlayan bir bölümde "bazı talebelere gece gündüz kitap lâzım olacağından ödünç kitap verildiğinde değerinin iki-üç katı edecek bir rehin alınarak arasıra kitapların dışarıya

218 Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Y. 665, s. 3a.
219 Süleymaniye Ktp. Halet Efendi 837/1, s. 8b.
220 Bu devrede Bursa Ulu Câmii'nde bir kütüphane (1201/1786) kuran Abdullah Münzevî de vakfiyesine dışarıya ödünç kitap verme yasağını kesin bir kaide olarak koymakla beraber kendisini bu yasağın dışında tutmuş ve yaşadığı müddetçe kitaplarından istediğini ödünç olarak alabileceğini belirtmiştir (Bursa Eski Eserler Kütüphanesi'ndeki vakfiye, s. 11).
221 VGMA. 579, s. 702.
222 Konya ŞS. 67, s. 54.

çıkarılmasına" izin verdiğini belirtmiş, ancak Keban dışına çıkarılmasına rehinle bile olsa kesinlikle izin verilmemesini istemiştir.[223] Edirne'deki tekkesinde bir kütüphane kuran Mustafa Kabulî Efendi'nin de aynı yolu takip ettiğini görmekteyiz:

> İki yüz beş cild kütübümi... taşra virilmeyüp iktiza edenler mahallinde mutala'a ve istinsah eylemek ve eger hasbe'l-iktiza taşra virilmek lazım gelür ise ed'âfı kıymetlü rehn ile virilmek.."[224]

Gedosî Mehmed Efendi, Kastamonu'nun kazalarından Gedos'ta kurduğu medrese kütüphanesinin vakfiyesinde (1249/1833) ödünç vermeyle ilgili değişik bir yol takip etmiştir. Mehmed Efendi Medresesi'ndeki kitapları ikiye ayırmış ve bunlardan ulûm-ı âliye denilen yani dil ve gramer kitaplarının talebelere sağlam kefil karşılığı istinsah edebilmeleri için ödünç verilebileceğini, tefsir ve hadis gibi ilimlerle ilgili diğer kitapların ise kütüphaneden dışarı çıkarılmayacağını bildirmiştir.[225] Şeyh Mehmed Murad Efendi, Murad Molla Kütüphanesi'ne vakfettiği 360 cilt kitabın 23 Rebiülahir 1248 (19 Eylül 1832) tarihli vakfiyesinde kitaplarının istinsah için kütüphaneye gelenlere bir kefil karşılığında verilebileceğini, müridlerinin ise tekkede ve tekke dışında bu kitaplardan serbestçe yararlanabileceklerini belirtmiştir.[226] Şeyh Mehmed Murad Efendi 19 Şevval 1262 (10 Ekim 1846) tarihli vakfiyesiyle[227] Çarşamba semtinde yaptırdığı Dârülmesnevi'de kurduğu kütüphanenin kitaplarının ödünç verilmesiyle ilgili farklı bir uygulama getirmiştir: Kütüphanedeki kitaplar Dârülmesnevi'de sakin olan talebelerin dışında Tevkii Cafer Câmii havlusundaki odalarda, Murad Molla Hankahı'nda, civardaki Mehmed Ağa Câmi-i Şerifi dârülhadisinde, Çarşamba Pazarı yakınındaki İsmail Efendi, Es'ad Efendi, Zekeriyya Efendi, Bursavî Mustafa Efendi, Kovacı Dede, Papaz-zâde Ahmed Paşa, Kösem Valide, Debbâğ-zâde Mehmed Efendi ve Çukur Medreselerinde okumakta olan talebelere mutemet ve muteber bir kefil göstermeleri şartıyla ödünç olarak verilebilecektir. Rumeli Kazaskeri Abdülkadir Efendi b. Yusuf Efendi ise vakfiyesinde (18 Cemazielahir 1082/22 Ekim 1671) İstanbul Karagümrük'te yaptırdığı câmiye koyduğu fıkha dâir eserlerin sadece bu eserleri istinsah edecek veya ellerindeki nüshaları düzeltmek için kullanacak kimselere rehin karşılığında verilebileceğini , okumak için isteyenlere ise verilemeyeceğini belirtmiştir.[228]

223 VGMA. 579, s. 50-51.
224 Edirne ŞS. 337, s. 74a.
225 VGMA. 580, s. 491.
226 ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1334, s. 77a.
227 VGMA. 581, s. 402-417.
228 VGMA. 572, s. 115-118.

Kütüphane vakfiyelerindeki ödünç verme ile ilgili kayıtlar incelendiğinde, ödünç vermenin bir zaruret neticesinde ortaya çıktığı ve kütüphane kurucularının bazı mahzurlarını bilmelerine rağmen bir süre bu sisteme karşı çıkamadıkları görülür. Ancak bazı kütüphanelerde ortaya çıkan kitap kaybı, kütüphane sayısının çoğalması, talebelerin kullandıkları kitapları istinsah etme yanında belki de satın alma yoluyla da temin edebilmeleri, XVIII. asrın başlarından itibaren, kütüphane kurucularının koleksiyonlarını daha iyi koruyabilmek için ödünç vermeye karşı çıkmalarını kolaylaştırmıştır.

Tanzimat'tan sonra kurulan vakıf kütüphanelerinin vakfiyelerinde, birkaç istisna dışında, ödünç vermenin yasaklandığı görülmektedir. Ancak vakıf kütüphanelerinin önce Evkaf sonra da Maârif nezâretine bağlanmasının ardından kütüphanelerin ödünç verme yoluyla kitap kaybının önüne geçilmek için çareler aranmış ve 1881 tarihinde çıkarılan *Kütüphanelerin Suret-i İdaresi Hakkındaki Talimat*la, vakfiyelerdeki ödünç verme şartlarını dikkate almaksızın vakıf kütüphanelerinde ödünç verme bütünüyle yasaklanmıştır.[229]

Ödünç vermenin uygun görüldüğü dönemlerde, bazı vakfiyelere konulan kayıtlarla bu işlemin kimin tarafından ve nasıl yapılacağı açıklanmıştır. Fâtih vakfiyesinde, kâtib-i kütübün "her kime ne makule kitap verildiyse defterinde mukayyed olmağla ma'lum ve melhûzı ola"[230] denilerek ödünç verilen kitapların kâtib-i kütüb tarafından kayd ve takip edileceği belirtilmiştir. Bedreddin Mahmud'un 966 (1558-1559) tarihli Arapça vakfiyesinde bu konuda daha geniş bilgi verilmektedir:

> Hâfız-ı kütüb, kütüphaneden her kitap alanı ismiyle, nesebiyle, sıfatıyla ve lakabıyla defterine kaydeder. Rehinsiz hiçbir şey vermez. Aldığı rehini de defterine sıfatıyla, cinsiyle, belirgin özellikleriyle ve tarihiyle yazar ve bu rehini kitap deposuna koyar. Nâzır ve hâfız-ı kütüb alıp verdikleri kitapları açıp baştan sonuna kadar kontrol ederek bir eksiği olup olmadığını tespit ederler. Hâfız-ı kütüb, ödünç verilen kitaplarla ilgili iki defter tutar. Bunlardan biri kendisinde kalır, diğerini ise kitap deposuna koyar.[231]

229 "Hâfız-ı kütübün emîni bile bulunsa kütüphaneden hiç kimseye bir vechile kitap verilmeyecektir". Mahmud Cevad, *Maârif-i Umumiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı* (İstanbul 1338). s. 207. Tanzimat öncesi olduğu gibi bu gibi kuralların Tanzimat sonrasında da nüfuzlu kimselere uygulanmasında pek başarılı olmadığı görülüyor. Münif Paşa öldüğünde terekesinden vakıf kütüphanelere ait beş kitap çıkmıştı. Bkz: BOA. MF. KTU. Dosya 7, Evrak 75 ve 100.

230 *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, faksimile s. 269.

231 VGMA. 581/1, s. 33.

Peremeciler kethüdası Mahmud'un Cihangir Câmii'ne (1002/1593-1594)[232] ve İsmail b. Mehmed'in de babasının İstanbul'da Gül Câmii civarındaki zaviyesine (1026/1617)[233] vakfettikleri kitaplarla ilgili vakfiyelerde de ödünç verme işleminin aynı şekilde yapılacağı belirtilmiştir. Molla Çelebi de Fındıklı'daki kütüphanesinin vakfiyesine (992/1584) hâfız-ı kütübün medresedeki talebelerinden kime ödünç verdiğini açıkça yazması ve "hesapsız kitapsız" bir sayfa bile ödünç vermemesi şartını koymuştur.[234]

Turhan Valide Sultan'ın Yeni Câmii'deki kütüphanesiyle (1073/1662-1663)[235] III. Ahmed'in Yeni Câmii yanında kurduğu kütüphanenin (1138/1725-1726)[236] vakfiyelerinde ödünç verme işleminin kâtib-i kütübün görevi olduğu belirtilmiştir. III. Ahmed ayrıca, vakfın nâzırının izni ve bilgisi olmadan ödünç kitap verilmemesini ve kâtib-i kütübün ödünç verilen kitapları hâfız-ı kütübün yanında defterine yazmasını istemiştir.[237]

Muhakkak ki ödünç verilen kitapların ve kimlere ödünç verildiklerinin kaydedildiği defterler mevcut bulunmaktaydı. Fatih Câmii Kütüphanesi'nin II. Bâyezid döneminde hazırlanan kataloğun başında yer alan fermânda "bulınmaz kitâb vâki' olacak olursa kime virilmişdür ve nice olmışdur tafsiliyle buldurup yirine koyasın" denildiğine göre[238] bu kayıtlar muntazam bir şekilde tutulmaktaydı. Ancak günümüze ödünç verme kayıtlarını düzenli olarak ihtiva eden bu defterlerden hemen hemen hiçbiri ulaşmamıştır. Sadece birkaç kütüphaneye ait ödünç vermeyle ilgili bazı kayıtlar mevcuttur. Saray kütüphanesiyle ilgili kayıtlarda padişahın ödünç aldığı kitapların bile kaydedildiği görülmektedir; I. Ahmed'in "Davud Paşa yatusunda iken" okumak üzere silahdar ağa marifetiyle bazı kitapları ödünç aldığını belirten bu listede bu kitapların adları, yazı cinsleri, cilt sayıları verilmekte ve ayrıca tasvirli olup olmadıkları belirtilmektedir. Listede ayrıca "Bazı yerlere okunmak içün virilen Türkî kitablardur ki zikr olunur" başlığı altında ödünç verilen birkaç kitabın isimleri de verilmektedir.[239] IV. Mehmed dönemine ait sarayla ilgili bir sayım defterinde çeşitli eşya yanında sarayda mevcut bir koleksiyondan ödünç kitap alanların isimleri de verilmekte ve ödünç verme işleminin sultanın fermânı üzerine ger-

232 ŞS. Galata Mahkemesi 17, s. 187.

233 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 27, s. 37.

234 VGMA. 624, s. 5.

235 Süleymaniye Ktp. Yeni Câmii 150, s. 45a-b.

236 Süleymaniye Ktp. Yeni Câmii 1200, s. 22b-23a.

237 Süleymaniye Ktp. Yeni Câmii 1200, s. 22b-23a.

238 BOA. D. HMH. SFTH. no: 21941/B.

239 TSA. E. 861/5

çekleştirildiği belirtilmektedir.[240] Yine saraydaki koleksiyonların birinden saray mensuplarına ödünç olarak verilen kitapların kayıtlarının tutulduğu bir defterde[241] kime, hangi kitabın verildiğinin belirtildiğini görmekteyiz: "Üçüncü koğuşta kıraat olunan ders için verilen kitapların" belirtildiği bölümde bu koğuşun hocası Aziz Efendi'nin *Buhari* ve şerhlerini ödünç olarak aldığı kaydedilmiştir. Birinci ve İkinci Koğuş hocalarıyla Kütüphane Hocası Yahya Efendi'de ödünç olarak bulunan kitapların isimlerinin de zikredildiğini görüyoruz. *Tarih-i Hoca*'yı yani *Tâcu't-Tevârih*'i de Hazine Kethüdası Sadık Efendi vasıtasıyla padişah almıştır.

Yenikapı Mevlevihânesi Kütüphanesi'nden ödünç kitap alan tekke mensuplarıyla ilgili olarak Ali Nutkî Dede'nin derlemiş olduğu bir mecmuada bazı kayıtlar yer almaktadır. Ödünç alan kişinin adını, ödünç alınan kitabın ismini ve ödünç alma tarihini ihtiva eden bu kayıtlardan birkaçı şöyledir:[242]

> İki aded *Pend-i Attâr* kitabhaneden ihrac olunup Şeyh Osman kıraat etmek üzere teslim şüd. RA. 1248
>
> Eyyübî Mehmed Dede'ye bir aded *Sevâkib* teslim şüd. M. 1250
>
> Mehmed Dede'ye bir cild *Mesnevi-i Şerîf* şerhi teslim şüd. 15 M. 1252
>
> Âmidli Mehmed Dede'ye bir *Mushaf-ı Şerîf* ve bir *Menakıb-ı Şerîf* teslim şüd. RA. 1252.

Samakov'daki bir vakıf kütüphanesine ait iki katalogda çeşitli ödünç verme kayıtları yer almaktadır.[243] On üç yıldan az bir sürede bu kütüphaneden ödünç kitap alan kişilerin adları, adresleri veya görevleri ve aldıkları kitapların yazı nevilerinin kaydedildiği birinci katalogda yer alan kayıtlardan birkaçı şöyledir:

> Câmi-i Cedîd müezzini Camcı-zâde Mehmed Efendi:
>
> Cild 1 Şerh-i *Ta'lim-i Müteallim*, hatt-ı nesh
>
> Cild 2 Metn-i *Ta'lim-i Müteallim*, hatt-ı nesh, digeri hatt-ı ta'lik

240 "Tefsîr-i şerîfe müte'allik kitablar 15. Seksenyedi Cemâzielevvel fi 13. Bu kitablardan Bosnevî İbrahim Ağa'ya bir kıt'a Tefsîr-i Kâdî bâ-fermân-i hümâyun virilmişdür" (s. 5), "Tevârih kitabları 12 cild. Bu kitablar Edirne'ye geldügi vakit bâ-fermân-ı hümâyun Müneccimbaşı Efendi'ye âriyeten olmak üzere yedi cilt kitab virilmişdür. Mâ'adâsı mevcuddur" (s. 6), Kitab-ı Coğrafya cilt 9. Merhum Ahmed Paşa'ya teslîm olunmuşdur" (s. 6). Bkz: BOA. MAD. 18258.

241 TSA. D. 817, s. 1-4.

242 M. Erdoğan, "İstanbul'da Kütahyalı Bir Şeyh Ailesi Seyyid Ebu Bekir Dede ve Ahfâdı", *İstanbul Araştırmaları*, no. 7, İstanbul 1998, s. 138 ve 169.

243 Stoyanka Kenderova, Zorka Ivanova, *From the Collections of Ottoman Libraries in Bulgaria During the 18th-19th Centuries*, Sofia 1999, s. 30, 97. Kenderova ve Ivanova'nın tespitlerine göre on üç yıldan az bir süre içinde bu kütüphaneden ödünç kitap alanların sayısı 103'tür. Bkz. *Aynı eser* s. 30.

> Cild 1 *Menâkıb-ı Mevlânâ* ma'a *Dîbâce* ma'a *Ta'limü'l-Müteallim* ma'a *Kavâ'id-i Fârisiyye*, hatt-ı nesh. Fî 19 R. [12]57.
>
> Fi'l-asl İhtimân kazasına tâbi' Kıranlar karyesinden olup medine-i Samako'da Şeyh mahallesinde sâkin Kara Sâlih b. Osman nâm kimesneye emânet verilen: Cild 1 *Kelâm-ı Kadîm*. Fî 19 R. [12]57.
>
> Hâkim-i belde faziletlü Mehmed Âşir Efendi Hazretleri'ne:
>
> Cild 1 *Lugat-ı Ahterî*, hatt-ı nesh
>
> Cild 1 *Fetâvâ-yı Kadıhân*, hatt-ı nesh.

Bu katalogda 63 ödünç verme kaydı yer almaktadır. Yine bu kütüphaneye ait ikinci bir katalogda ise 47 ödünç verme kaydı mevcuttur.[244]

Konya'daki Zinciriye Medresesi'ndeki kütüphaneden ödünç alınan kitaplarla ilgili bir kayıt ise Konya Şer'i Sicilleri'ndeki bir defterde bulunmaktadır:

> Zincir Medresesi derûnunda vâki' kütüphaneden 'alâ tariki'l-isti'âre müderrisi Ahmed Efendi ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'le Şeyh Hacı Hasan Efendi'ye *Buhari-i Şerîf* ve *şerhi* ve bir *Mushaf-ı Şerif* merkûm Ahmed Efendi yediyle ihrâc olunmuşdur. Vakt-i hâcetde mahalline vaz' oluna ve's-selâm. Fî 25 Z 1244. *Mushaf-ı Şerif* merkûm Ahmed Efendi zabtında gaflet olunmaya.[245]

Ödünç vermenin uygulandığı kütüphanelerin çoğunun vakfiyelerinde, kitabın okuyucuda kalma süresi tespit edilmemiştir. Bazı vakfiyelerde ise bu sürenin gereğinden fazla olmaması[246] belirtilirken, bazılarında da üç gün,[247] iki hafta,[248] bir ay,[249] üç ay[250] altı ay[251] ve bir sene[252] gibi süreler tayin edilmiştir.

244 Bu kayıtlarla ilgili bir inceleme şu makalede yer almıştır: Stoyanka Kenderova, "Les lecteurs de Samakov au XIXe siècle", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, no. 87-88, Aix-en-Provence 1999, s. 61-75.

245 Konya ŞS. 74, s. 2. Bu kayıttan şu yayın vasıtasıyla haberdar oldum: Muhittin Tuş, *Sosyal ve Ekonomik Açıdan Konya*, Konya, 2001, s. 157.

246 BOA. MAD. 557, s. 11-12; Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Şerefüddin el-Halilî, *Tarihü'l-Kuds ve'l-Halîl*, yay. haz. Muhammed Adnan el-Bahît, Nûfan Recâ es-Sevarye, London 2004, s. 35.

247 *Fihrisü Mahtutâti'l-Mektebeti'l-Halidiyye el-Kudüs*, haz. Hızr İbrahim Selâme, Kudüs 2006, s. 26.

248 Es-seyyid es-Seyyid en-Neşşâr, *Mektebetü Mescidi'l-Mahallî fi'l-Asri'l-Osmanî*, İskenderiye 1997, s. 129.

249 ŞS. Galata Mahkemesi 17, s. 187; Velid el-Hâlidî, "el-Mektebetü'l-Hâlidiyye fi'l-Kudüs", *Fihrisü Mahtutâti'l-Mektebeti'l-Halidiyye el-Kudüs*, haz. Hızr İbrahim Selâme, Kudüs 2006, s. 26.

250 Köprülü Ktp. Vakfiye 4, s. 43a; Süleymaniye Ktp. Hz. Halid 178, s. IIIa.

251 Köprülü Ktp. Vakfiye 4, s. 52a; ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 19, s. 36b; aynı mahkeme 29, s. 24a; Yusuf Küçükdağ, "Mahmud Dede Zâviyesi Vakfiyesi", *VD*. XXII (1991), s. 87; Tapu-Kadastro Arşivi 1101, s. 102.

252 VGMA. 572, s. 13. Molla Yegân ise, 865 (1461) tarihli vakfiyesinde "ecnebilere" yani şehir halkının dışındaki kimselere bir yıldan fazla süreli ödünç verilmemesini istemektedir (Bursa ŞS. A. 156/208, s. 25b).

Abdurrahim Karahisarî ise 888 (1483) tarihli vakfiyesinde bir yıllık ödünç verme süresinin uzatılabilmesi için her sene başında ödünç verilen kitapların geri alınmasını ve aynı kitabı tekrar ödünç almak isteyenlerden yeni bir rehin istenmesini şart koşmuştur.[253]

Kemah kazasında bir kütüphane 1129 (1717) kuran Mehmed Ağa b. Seyyid İbrahim vakfiyesinde, ödünç verme için tespit ettiği altı aylık sürenin uzatılabileceğini şöyle belirtmiştir:

> Li-ecli'l-istifâde 'âriyet tarikiyle kitap isteyenlerden men' itmeyüp istedükleri kitabı virüp lâkin rehn-i kavi almadukça kimesneye kitâp virmeye ve rehn ile virdügi kimesnenün yedinde kitabı altı aydan ziyade ibkâ eylemeyüp eger altı aydan ziyâde durmak iktizâ iderse altı ay tamâm oldukta alup tekrâr i'âde eyleye[254]

Vakfiyelerde ödünç verilen kitapların tayin edilen süre sonunda nasıl geri çağrılacağına dâir herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

d. Kütüphane Okuyucuları

Kuruluş yıllarından XVIII. asrın sonlarına kadar vakıf kütüphaneleri, bazı istisnalarla, medrese öğrencilerine ve ulemâ sınıfına hizmet etmek üzere şekillendirilmişti. Koleksiyonları genellikle dinî ilimlerle ilgili eserler, ders kitaplarından oluşmakta ve medreselerin içindeki bir odada veya medresenin bitişiğinde bulunan bir mekânda bulunmaktaydı. Hemen hemen tamamı Arapça eserlerden oluşan bu koleksiyonlardan halktan birinin, hem dil problemi dolayısıyla hem de kitapların bulunduğu mekânların umuma açık olmaması sebebiyle, herhangi bir yasak olmasa da, istifadesi bahis konusu olamazdı.[255] Kütüphanelerin açık olduğu saatler de bu konuda önemli bir engel teşkil ediyordu. Düzenli çalışan vakıf kütüphaneleri bile öğleden birkaç saat önce açılıyor ve güneş batımından bir saat önce kapanıyordu. Bu kütüphanelere ait vakfiyelerde de hedef okuyucu kitlesinin dâima ulemâ sınıfı ve talebeler olduğu görülür. Çeşitli

253 Afyon ŞS. 514, s. 95b; Edip Ali Baki, *Mısırlıoğlu Abdurrahim Karahisarı*, Afyon 1953, s. 103.

254 VGMA. 730, s. 86.

255 Osmanlı son dönemi ünlü yayıncılarından İbrahim Hilmi'nin bu konudaki tespiti şöyledir: Hiç bir millî kitâbhânemiz, hiçbir mutala'a salonumuz yoktur. Vaktiyle eslâfımız bu hususta epeyce himmet sarf etmişler, kütüphaneler vücuda getirmiş iseler de bunların ihtiva ettiği kitaplar asırlık ve ekseriyâ yazma âsârdan müteşekkil bulunduğu için istifâde mahduttur. Bu kitâbhâneler ancak dersiâm hocalar ile tarih ve edyâna âit te'lifâtta bulunacakların tetkikatına yarar. Yoksa 'avâmın, şâkirdânın, umumun istifâdesine hâdim olamaz.
Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Maârifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz- Felâketlerimizin Esbâbı*- İstanbul 1329, s. 60.

vakfiyelerde bu "umum talebe-i ulûma, mütalaasına ehil olan ulemâya, intifâ eden talebe-i ulûma" şeklinde ifade edilir. Köse Hüsrev Paşa'nın Van'daki külliyesinde bulunan kütüphanenin vakfiyesinde bu husus daha tafsilatlı bir şekilde "ifâde ve ta'lime lâzım ve derse muayyen ve fetvâya mühim...kütüb" şeklinde zikredilmiştir.[256]

Ancak XV-XVI. asırlarda mahalle halkının veya cami cemaatinin istifadesi göz önünde bulundurularak kurulmuş birkaç kütüphanenin bulunduğunu görmekteyiz. Halk kütüphanelerinin ilk örnekleri olarak adlandırabileceğimiz bu tür kütüphaneler maalesef müteakip asırlarda varlıklarını sürdürememişlerdir. Bursa'da Umur Bey'in şehrin doğusunda Akçardak denilen yerdeki câmiinde kurduğu kütüphane, bu tür kütüphanelerden biridir. Umur Bey'in bu kütüphanedeki koleksiyonu, câmi cemaatinin istifadesini sağlamak için bilinçli bir şekilde oluşturduğunu görüyoruz. Umur Bey'in vakıfları için Zilkade 843 (Nisan 1440) tarihinde hazırlattırdığı Arapça vakfiyesinde[257] câmiye vakfettiği kitapları iki bölüm altında toplamıştır. Birinci bölüm Arapça eserlere tahsis edilmiştir. Bu bölümdeki 7 eserden ikisi hadis, biri fıkıh, dördü de tıpla ilgilidir. Câmi koleksiyonuna tıpla ilgili 4 eser konulması oldukça dikkat çekicidir.

Kütüb-i Türkiyye başlığını taşıyan bölümde 25 kitap yer almaktadır. Bu kitapların cilt sayısı ise 41'dir. Anlaşıldığına göre bu eserlerden bir kısmı meşhur Kur'ân tefsirlerinden bazılarının Türkçe tercümeleridir: *Tefsir-i Ebu'l-Leys*, 4 cild; *Tefsir-i Necm Dâye*, 5 cild. Koleksiyonda tasavvuf ve va'z ve nasihatla ilgili *Tezkiretü'l-Evliyâ, Şir'atü'l-İslâm, Zikrü'l-Mevt, İksir-i Sa'adet, Mirsâdü'l-İbâd, Sirâcü'l-Kulûb, Bidâyetü'l-Hidâye* ve *Va'z-nâme* adlı eserler bulunmaktadır. İslâm Tarihiyle ilgili de dört eser vardır: *Kısasu'l-Enbiyâ, Siyer-i Nebi* (6 cild), *Tarih-i Taberî* (4 cild), *Futûh-ı Şâm*. İki ciltlik diğer bir *Fütûh-ı Şâm* nüshasının yanında ise bu eserin Farsça olduğu belirtilmiştir. Koleksiyonda *İskender-nâme, Dîvân-ı Aşık, Merzuban-nâme* gibi Türk edebiyatının ilk devir ürünlerinden birkaç kitap da bulunmaktadır. Tıpla ilgili de bir ciltlik *Tıbb-ı Nebî* ve rüya tabirleriyle ilgili *Ta'bir* adlı eserlerin bulunduğu görülüyor.

Vakfiyeden anlaşıldığına göre Umur Bey'in hedeflediği okuyucu kitlesi câmi cemaatidir: "[Umur Bey] Vakfiyede tafsilatlı bir şekilde yazılan Türkçeye tercüme edilmiş kitapların câmiye konulmasını ve bunlardan câmi cemaatinin istifâde etmesini istedi." Umur Bey daha sonra yapmış olduğu Türkçe bir vakıf kaydında kitaplarından istifade edecekler arasına

256 VGMA. 582, s. 2-7.

257 VGMA. 591, s. 181-182; Bursa ŞS. A. 91, s. 47.

talebeleri ve hâfızları da eklemiştir.[258] Umur Bey, ilkinden 16 yıl sonra, 859 (1454) tarihinde düzenlettiği ikinci vakfiyesinde ise genel bir ifade kullanmış ve kitaplarının istifade edebilecek herkese verilmesini istemiştir.[259] Umur Bey'in bu vakfiyesinde kitap sayısının ve koleksiyondaki Türkçe kitapların sayısının arttığını görüyoruz. Türkçe kitaplar arasında Türkî ma'nâlu *Mushaf, İskender-nâme* (28 mücelled), *Ahmedî Nazmı Tıb* (1 mücelled), *Ferhenk-nâme* (3 mücelled), *Sindbâd-name* (2 mücelled), *İbn Baytar, Baytar-nâme, Kâmilü's-Sınâ'a, Vikâye, Divân-ı Şeyhî, Divân-ı Kemâl* gibi eserler dikkat çekmektedir. Umur Bey'in Bursa'da kurduğu kütüphane gerek koleksiyonu gerekse de hedeflediği okuyucu kitlesi bakımından bir halk kütüphanesi görünümündedir.

Yine Bursa'da mektep hocası el-Hac Hoca Pîr Ahmed Çelebi b. Mahmud'un Dâye Hatun Mahallesi'nde yaptırdığı mektepteki kütüphanesi de, koleksiyonundan anlaşıldığına göre, ulemâ ve medrese öğrencilerinin yanında mahalle halkının istifadesi de göz önünde bulundurularak kurulmuştu. Pîr Ahmed Çelebi gurre-i Receb 953 (Ağustos 1546) tarihinde Arapça olarak düzenlettirdiği vakfiyesinde[260] bu kütüphaneye koyduğu 33 cilt kitabın isimlerini vermekte ve Dâye Hatun Mahallesi'ndeki caminin imamı Muslihiddin b. Nasuh'un kitapları isteyenlere birer birer vermesini istemektedir. Bu koleksiyonda *Kur'ân Tefsiri* (4 cilt), *Kuduri Tercümesi* (kadim Türkçeyle, yani Tatarca yazılmış, 2 cilt), *Muhammediye, Şir'atü'l-İslâm, Ferec Ba'de'ş-Şidde, Leyla ve Mecnun* (Hamdullah Hamdi'nin), *Mevlid, Risâle* (Sultan Murad'ın şâirlerinden Ahmed-i Dâ'î'nin), *Hüsrev ü Şîrîn* (Şeyhi'nin), *Târih-i Taberî* (2 cilt), *İskender-nâme* (nesir), *Süleymân-nâme, Siyer-i Nebî, Fütûhu'ş-Şâm, Tercümet-i Ferâyiz,* içinde Mekke, Medine ve Kudüsle ilgili hikâyelerin olduğu bir kitâb, *Gülşen-i Râz, Süleyman Mevlidi* ve *Güzîde* gibi Türkçe eserler vardır.

Bu tür halk kütüphanelerinden biri de XVI. yüzyılın sonlarında İstanbul'da kurulmuştur. Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey'in Cihângir Câmii'ndeki kütüphanesi mahalle halkına hizmet vermek üzere tesis edilmiştir. 1002 (1593) tarihli vakfiyesinden[261] anlaşıldığına göre Mahmud Bey mahalle halkının ve cemaatin ihtiyaçlarını düşünerek bir koleksiyon oluşturmuştur. Koleksiyondaki kitapların birkaçı hariç hepsi Türkçedir ve halk hikâyeciliğinin ürünü ve dinî, bir kısmı da lâ-dinî

258 Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, Ulucâmii 436, s. 329a-b.

259 Belediye Kütüphanesi (Atatürk Kitaplığı), Mc. Vakfiyeler no. 38.

260 Bursa ŞS. 43, s. 40a.

261 ŞS. Galata Mahkemesi 17, s. 187-188.

olan eserlerdir: *Destân-ı Muhammed Hanefî, Destân-ı Kurubaş, Mihr ü Vefâ, Firaknâme-i Vefâ, Ahvâl-i Kıyâmet, Kıssa-i Temîmü'd-Dârî, Hikâye-i Kesikbaş, Maktel-i Hüseyin, Muhammediye, Envârü'l-Âşikîn,* üç farklı *Mevlid, Mevâ'iz, Zikr-i Ahvâl-i Kıyâmet, Seyyid Battal Gâzî, Cariye-nâme, Ta'bir-i Rüya, Mansur-nâme, Yusuf u Züleyha, Hızır İlyas Kıssası, Cevher, Miftahü'l-Cennet, Risâle-i Muhabbetu'llâh, Tevârih-i Âl-i Osman, Mansur-nâme, Mukaddime-i Ebu Leys* ve *Cevher-i İlyas Kıssası.* Mahmud Bey vakfettiği kitaplardan mümkün olduğunca çok kişinin istifade edebilmesi için kütüphaneden ödünç verme süresini bir ayla sınırlandırmıştır. Koleksiyonunun yoğun olarak kullanılacağını ve bazı kitapların kullanılamayacak hale geleceğini veya kaybolabileceğini düşündüğünden vakfiyesinde bu kitapların yerine vakfın geliriyle yenilerinin alınmasını istemiştir.

Daha sonraki dönemlerde mahallelerde kurulmuş ve halka hitap eden bu tür kütüphanelere pek rastlanılmamaktadır. İstanbul'un çeşitli mahallelerine yayılmış tekkelerde oluşturulan küçük koleksiyonlar halkın yararlanabileceği bazı kitaplar ihtiva ettiğinden muhtemelen bu görevi üstlenmişlerdir. Ancak tekkeler yapıları dolayısıyla umuma değil de belli bir kesime hitap ettiklerinden bu yararlanma da sınırlı kalmıştır. XVIII. asırdan itibaren müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışı ve kütüphanelerdeki kitap mevcutlarının çoğalmasıyla birlikte koleksiyonlardaki kitaplarda bir çeşitlilik oluşmuşsa da dinî ilimler yanında daha çok tarih, edebiyat ve bazı temel bilimlerle ilgili belli bir ilmî seviye gerektiren bu tür eserlerden de halkın istifadesi mümkün olamamıştır. Matbaanın yaygınlaşıp matbu eserlerin çoğaldığı, okuma-yazma oranının yükseldiği, toplumda farklı düşünce ve görüşlerin yaygınlaştığı XIX. asırda bile, vakıf sisteminden dolayı koleksiyonların gelişmesi için yeni kitap alımının son derecede sınırlı oluşundan, vakıf kütüphanelerinin fonksiyonlarında bir değişim olmamış ve kütüphanelerin başlıca müdâvimlerinin talebe-i ulûm ve ilmiye sınıfına mensup kimselerin olması süregelmiştir. XVIII. yüzyılın sonlarında İstanbul'da bulunan G. Toderini ziyaret ettiği Atıf Efendi Kütüphanesi'nin talebe için çok kullanışlı bir yer olduğunu ve kitaplara gömülmüş halde sekiz talebe gördüğünü, Ragıp Paşa Kütüphanesi'nde de kitap okuyan yedi, yazma kopye eden iki Türk bulunduğunu yazmaktadır.[262] XIX. asrın başlarında İstanbul'da Fransız Elçiliği'nde askerî ataşe olarak bulunan Charles Pertusier ziyaret etme izni aldığı kütüphanelerin okuyucuları arasında medrese öğrencilerini

262 Giambattista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı)*, çev. Ali Berktay, İstanbul 2012, s. 166, 181.

gördüğünü, ne bir paşaya ne de bir subaya rastlamadığını belirtir.[263] Yine askerî bir görevle İstanbul'da bulunan Adolphus Slade de bu şehirdeki 12 kütüphanenin koleksiyonlarının dönemin yazarlarının eserlerini ihtiva etmediğini ve okuyucularının çok az sayıda olduğunu nakletmektedir.[264] 1747-1762 yılları arasında İstanbul'da İngiliz elçisi olarak bulunan Sir James Porter'in hatıralarına torunu tarafından eklenen notlarda da (Abdülmecid Devri) Fâtih Kütüphanesi'nin ve camilerin yanındaki diğer kütüphanelerin başlıca okuyucularının civardaki medrese öğrencileri olduğu belirtilmektedir.[265]

1278 (1861) yılında İstanbul'a gelip Arapça yazmalar üzerinde çalışmalar yapan Ahmed Faris Eş-Şidyak vakıf kütüphanelerinden bahsederken İstanbul halkının nadiren bu kütüphanelere gittiklerini söyler.[266] Basiretçi Ali Efendi ise, kütüphanelerden bahsederken "bunlar sanki sadece talebe-i ulûma münhasırdır" demektedir.[267] Kütüphaneler Müfettişliği'nden Meclis-i Maârif riyâsetine gönderilmek üzere hazırlanan 4 Eylül 1325 (17 Eylül 1909) tarihli yazıda da bu husus şöyle vurgulanmaktadır: "en ziyâde medrese-nişîn talebe-i ulûma mürâcaatgâh bulunan ba'zı kütüphaneler".[268] Ali Canib [Yöntem] bu hususu daha açık bir şekilde ifade etmektedir: "İstanbul'da muhtevaları itibarıyla pek zengin kütüphanelerimiz vardır. Fakat bunlar yalnız ilimle meşgul olanların işine yarar. Hiç biri halk için değildir".[269] Vakıf kütüphaneleri Cumhuriyet'e kadar ve Cumhuriyet'ten sonra da toplumun belli bir kesimine hitap etme özelliğini korumuştur.

XV-XVIII. asırlarda kütüphane okuyucularının tamamen erkeklerden oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde kadınlar arasında okuma yazma yüzdesinin / oranının ne olduğunu bilmiyoruz. Ancak kadınlar için sıbyan mektepleri dışında bir öğrenim sistemi olmadığı ve sıbyan mekteplerinin de bu hususta pek fonksiyonel olmadığı düşünülecek olursa, okuma-yazma oranı, üst tabakaya mensup aileler dışındaki kadınlar arasında oldukça düşük olmalıdır. Koleksiyonlardaki kitapların muhtevası ve dili

263 Charles Pertusier, *Promenades Pittoresques dans Constantinople et sur les Rives du Bosphore*, c. I, Paris 1815, s. 219.

264 Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece, &c. and of A Cruise in the Black Sea*, c. II, London 1833, s. 257.

265 Sir James Porter, *Turkey; Its History and Progress*, c. II, London 1854, s. 173-174.

266 Geoffrey Roper, "Ahmad Fâris al-Shidyaq and the Libraries of Europe and the Ottoman Empire" *Libraries & Culture*, c. 33, no. 3 (Summer 1998), s. 242.

267 *Basiret*, no. 1446, 5 Muharrem 1292 / 31 Kânunisani 1290, s. 1-2.

268 BOA. MF. KTU. 4 / 44.

269 *Hayat*, c. II, no. 46, Ankara 1927, s. 2.

yanında bulundukları mekânlar da kadınların kütüphaneden yararlanmasını mümkün kılmamaktaydı. XIX. asrın son çeyreğinde ve XX. yüzyılın başlarında İstanbul'da yaşamış olan Amerikan Kız Koleji Müdiresi Mary Mills Patrick, hatıralarında kadınların kütüphanelere giremediklerini, kendisinin İstanbul'daki ilk kütüphane ziyaretinin de büyük şaşkınlık yarattığını söylemektedir.[270] XIX. asrın sonlarında vakıf kütüphanelerinin Maarif Nezâreti'ne bağlandığı dönemlerde kütüphanelere gönderilen istatistik cetvellerinde kütüphaneye devam eden okuyucuların sayısının erkek ve kadın olarak sorulması kadınların da vakıf kütüphanelerinden istifade edebileceğinin düşünüldüğünü gösterirse de bu hususu teyid edecek bir bilgiye sahip bulunmamaktayız.

Bazı seyahatnamelerden öğrendiğimize göre yabancıların kütüphanelere girmeleri pek kolay olmuyordu. Toderini İstanbul'da bulunduğu süre zarfında (1781-1786), kütüphanecilerle ve nüfuzlu kimselerle kurduğu ilişki sayesinde Fatih, Ayasofya, Süleymaniye, Atıf Efendi, Hamidiye, Nuruosmaniye, Ragıp Paşa ve Yeni Cami kütüphanelerine girebilmiş, ancak Köprülü ve Veliyüddin Efendi kütüphanelerini, caminin içinden geçilerek girildiğinden ve câmiye girebilmek için de padişahın izni gerektiğinden ziyaret edememişti.[271] Pertusier de, yabancıların İstanbul'daki kütüphanelerin ancak birkaçına girebildiklerini yazmaktadır.[272] XIX. asrın ortalarında İstanbul'da bulunan Fransız şarkiyatçı Ubicini ise yabancıların kütüphanelere şimdiye kadar özel bir fermânla girebildiklerini, ancak son zamanlarda vuku bulan şikâyetler üzerine bu yasağın kaldırıldığını söylemektedir.[273] Bazı belgelerden anlaşıldığına göre, özellikle de XIX. asrın ikinci yarısından itibaren birçok yabancı ilim adamı İstanbul'a gelmiş ve izin alarak kütüphanelerde çalışmışlardır.

270 Mary Mills Patrick, *Under Five Sultans*, London 1930, s. 95.

271 Toderini, a.g.e., s. 154, 158, 162, 163, 166, 184.

272 Charles Pertusier, a.g.e., c. I, s. 219.

273 *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social and Commercial Conditions of the Ottoman Empire*, trc. L. Easthope, London 1856), s. 215.

D. BÜTÇE VE MUHASEBE

Vakıf kütüphanelerinin bütçeleri, vakfiyeleri ile tespit edilmekteydi. Kütüphane kurucuları, kütüphanelerinin bakım ve işleyişini sağlamak için gelir kaynakları sağlamakta ve bu kaynaklardan gelecek gelirlerin nereye ve nasıl sarfedileceğini vakfiyelerinde belirtmekteydiler. Vakfiyelerde tespit edilen esaslara göre elde edilen gelirler ve yapılan harcamalar da belirli zamanlarda düzenlenen muhasebe bilançolarında gösterilmekteydi.

Kütüphaneler câmi, medrese ve külliye gibi kuruluşların içinde yer aldıkları devrelerde müstakil bir bütçeye sahip değildiler. Bu devrelerde kütüphanenin içinde bulunduğu vakfın gelirlerinden bir kısmı kütüphanenin ihtiyaçları ve personelinin ücretleri için tahsis edilmekteydi. Köprülü'yle başlayan müstakil kütüphanelerin çoğunda da aynı durumun devam ettiği görülür. Çünkü kütüphane kurucuları genellikle bütün vakıfları için bir vakfiye düzenlemekteydiler. Bu yüzden kütüphanenin gelir kaynaklarından değil de, kütüphaneye tahsis edilen paranın miktarı hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir.

Vakfiyelerde bütçenin gelir bölümünde genellikle gayr-ı menkullerden gelecek kiraların yer aldığı görülür. Padişahların ve devlet adamlarının vakıflarının gelir kaynakları arasında ise hasların ve bazı işletmelerin gelirleri de bulunmaktadır.[1] Kütüphanelerinin masraflarının, vakfettikleri paranın işletilmesiyle karşılanmasını isteyen vâkıflar da vardır.[2] Bazı kütüphanelerin giderlerinin ise devletçe tayin edilen bazı mukataaların veya vakıfların gelirleriyle karşılandığını görmekteyiz. Reisülküttap Mustafa Efendi (1160/1747),[3] Veliyüddin Efendi (1182/1768-1769),[4] Yusuf Ağa (1209/1794)[5] ve Necip Paşa

1 Bursa ŞS. B. 89/294, s. 75b; BOA. Cevdet-Evkaf 29 601; BOA. İbnülemin-Hatt-ı Hümâyun 503.
2 Süleymaniye Ktp. Hafîd Efendi 487, s. 6b-7a; ŞS. Galata Mahkemesi 584, s. 63b; VGMA. 572, s. 85, 88.
3 VGMA. 738, s. 147-148.
4 VGMA. 745, s. 81.
5 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 261, s. 57-58: BOA. Cevdet-Maârif 355, 101.

(1242/1826-1827)[6] kütüphanelerinin devlet tarafından tahsis edilmiş gelirleri bulunmaktaydı.

Vakfiyelerde belirtilen giderler arasında en başta personel masrafları gelmektedir. Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'ne II. Bâyezid vakfından gelen 1.150 kuruş şöyle sarf edilmekteydi:

> Senevî 1150 guruş beher sene mart ibtidâsında Sultan-ı müşârün-ileyh hazretleri mütevellisi olanlardan vakfım mütevellileri kabz idüp senede 960 guruşunu kütüphane-i mezkûre hâfız-ı kütüblerinin ve mustahfızlarının ve ferrâş ve bevvâbının tayin ve tertib olunan vezâ'if-i mezkûrelerine müşâhereten sarf ve senede 150 guruşu dahi... Şeyh Murad Efendi zaviyelerinde bulunan fukaranın taamiyelerine... ve senevî 40 guruşu dahi kütüb-i mevkufemin add ve şümârına...[7]

Bazı vakfiyelerde kütüphane binalarının tamiri ve cildleri eskiyen kitapların yeniden ciltlettirilmesi için bir miktar para ayrıldığı görülüyor. Edirne'deki Sultan Murad evkafınının muhasebe raporunda bazı kitapların cildlerinin tamiri için harcanan para belirtilmiştir.[8] Şer'î Sicillerdeki 1130 (1718) tarihli bir kayıtta, Mahmud Paşa Kütüphanesi'nin tamiri için iki bin dört yüz akçe harcandığı bildirilmektedir.[9] Rodosî Ahmed Ağa vakfiyesiyle (1208/1793)[10] Şeyhülislâm Âşir Efendi vakfiyesinde (1214/1800)[11] kütüphane binasının tamiri için vakfın artan gelirlerinin harcanacağı belirtilmiştir. Abbas Ağa (1080/1669-1670),[12] Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1092/1681),[13] Hacı Beşir Ağa (Bağdat, 1146/1734),[14] Reisülküttab Mustafa Efendi (1160/1747),[15] Arpa Emini Ali Ağa (1176/1762),[16] Hüseyin Ağa (1194/1780),[17] Zülfikar Ağa (1097/1686),[18] Abdülvehhab Çelebi (1107/1695),[19] Râşid Efendi (1212/1797),[20] Edremidli

6 BOA. Cevdet-Maârif 2301.
7 VGMA. 745, s. 81.
8 "Be-cihet-i meremmeti ba'zı kütübhâ, 56". Ömer L. Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Te'sislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler* I/2, Ankara 1965, s. 324.
9 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 109, a. 16-18.
10 VGMA. 743, s. 94.
11 Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 473, s. 10b.
12 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 63, s. 18.
13 VGMA. 641, s. 94.
14 VGMA. 735, s. 94.
15 Kastamonu ŞS. no. 133, s. 11
16 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 10b.
17 VGMA. 578, s. 75.
18 Mustafa Güler, "Üsküdar'da Zülfikâr Efendi İbn Abdurrahman Vakfiyesi", *II. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, c. I, İstanbul 2005, s. 194-196.
19 VGMA. 623, s. 220.
20 VGMA. 579, s. 67-68.

Mehmed Emin Efendi (1215/1801),[21] Zeynüddin-zâde Hacı Ali Efendi (1219/1804),[22] Abdulkadir Bey (1223/1808),[23] Kavalalı Mehmed Ali Paşa (1228/1813),[24] Hâlet Efendi (1235/1820)[25] , Pertev Paşa (1252/1836),[26] Duhanî-zâde Hacı Hüseyin Efendi (1309/1891)[27] ve Hasan Hüsnü Paşa (1309/1891)[28] kütüphaneleri vakfiyelerinde, vakfedilen kitapların eskiyen ciltlerinin tamir ücretinin vakfın gelirinden karşılanacağına dâir kayıtlar bulunmaktadır.

II. Murad (838/1435),[29] İsmihan Sultan (976/1568),[30] Sokollu Mehmed Paşa (982/1575)[31] ve Peremeciler kethüdası Mahmud Bey (1002/1593)[32] vakfiyelerinde, kaybolan kitapların yerine vakfın geliriyle kitap satın alınacağı belirtilir. Mustafa Efendi b. Ahmed (1212/1798),[33] Mehmed Âsım Bey (1220/1805)[34] ve Vahid Paşa (1226/1811)[35] ise kütüphaneye lüzumlu kitapların satın alınması için vakfın artan gelirlerinin kullanılmasını istemişlerdir.

Kütüphanelerin bakımı, temizliği ve sayımı için de vakfiyelerde para ayrılmıştır.[36] Şeyhülislâm Feyzullah Efendi, vakfiyesinde (1111/1699), vakfettiği kitapların her yıl üç kere raflardan indirilip, ciltleri silinip sayfaları açılarak temizlenmesini istemekte ve bu görev karşılığında üç hâfız-ı kütübe günlük üçer akçe ücret tayin etmektedir.[37] III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'nda kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde, (1132/1719) kitapların tozlarının alınmasında kullanılacak sünger ve süpürge için yıllık 3000 akçe ayrıldığı belirtilmiştir.[38]Ragıp Paşa vakfiyesinde de (1176/1762)[39]

21 VGMA. 629, s. 311.
22 VGMA. Kasa 8.
23 ŞS. Galata Mahkemesi 584, s. 63b.
24 VGMA. 580, s. 275.
25 Süleymaniye Ktp. Halet Efendi 837, a. 9b.
26 VGMA. Kasa 108, s. 12.
27 Fâtih Erkoçoğlu, "Gerede'de Osmanlı'dan Kalma Vakıflar ve Tarihî Eserler", *Geçmişten Günümüze Gerede Sempozyumu*, Gerede 2000, s. 83.
28 VGMA. 571, s. 250.
29 TSA. D. 7080.
30 VGMA. 572, s. 147.
31 VGMA. Kasa 103, s. 3.
32 ŞS. Galata Mahkemesi 17, s. 187.
33 VGMA. 579, s. 95.
34 VGMA. 580, s. 14.
35 VGMA. 579, s. 704.
36 VGMA. 82, s. 3; VGMA. 745, s. 81; VGMA. 578, s. 122; TSA. D. 8594; Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 216.
37 VGMA. 571, s. 119.
38 TSK, Y. 75, s.18a.
39 VGMA. 82, s. 8.

süpürge satın almak ve eskiyen halı ve hasırları tamir ettirmek için para ayrılmıştır.

Yazıcı-zâde İbrahim Paşa'nın Erzurum'daki kütüphanesinin (1161/1748) vakfiyesinde günde iki akçe odun parası,[40] Âşir Efendi vakfiyesinde (1214/1800) kütüphanenin ısıtılması için yılda on beş kuruş,[41] Mehmed Emin Efendi'nin Biga'da kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde (1215/1801) günde üç akçe kömür bahası,[42] Ragıp Paşa vakfiyesinde (1176/1762) kütüphanenin aydınlatılması için günlük üç akçe mum ve zeytinyağı parası,[43] Hacı Mahmud Efendi'nin İstanbul'da Yahya Efendi Dergâhı'nda kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde de (12 Safer 1330/1 Şubat 1912) yakacak ve gaz parası olarak yıllık 500 kuruş[44] tahsis edildiği bildirilmiştir.

Kütüphane vakfiyelerinde tespit edilen giderlerden biri de belli zamanlarda yapılan kitap sayımları sırasında yapılacak masraflardır. Bazı kütüphane kurucuları sayıma katılacak kimselere bir ücret tayin etmiş,[45] bazıları da ücretin yanında bir miktar da para ayırarak sayımın bitiminde kütüphanede bir de ziyafet çekilmesini istemişlerdir.[46]

Kütüphanede yapılacak öğretim ve dinî faaliyetlerle[47] bu faaliyetlere katılacaklara ikram etmek için alınacak tatlı, şerbet, şeker ve pişirilecek aşûre için[48] bazı vakfiyelere tahsisat konulmuştur.

Kütüphanelerinin gelirlerinden aile mensuplarına ücret tayin eden kütüphane kurucuları da vardır. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi, kızlarının evleninceye kadar vakfının gelirinden günlük yirmişer akçe alacaklarını vakfiyesinde (1111/1699) belirtmiş,[49] Debbâğ-zâde İbrahim Efendi de (1216/1801) karısına günlük 20 akçe tahsis etmiştir.[50]

Kütüphanelerin gelir ve gider hesaplarını gösteren muhasebe bilançoları vakıf kâtiplerinin de yardımıyle mütevelli veya kâimmakâm-ı

40 VGMA. 624. s. 49.
41 Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 473, s. 10b.
42 VGMA. 629, s. 311.
43 VGMA. 82, s. 8.
44 VGMA. 574, s. 61.
45 TSA. D. 8594; VGMA. 578, s. 122; VGMA. 82, s. 8; VGMA. 745, s. 81.
46 VGMA. 743, s. 94; Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi", s. 216.
47 TSK. Y. 75, s. 16a-b; VGMA. 638, s. 3, 8; Millet Kt. Feyzullah Efendi 2197; VGMA. 187, s. 356-357; Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 473, s. 6a-b, 8a; Halet Efendi 837/2, s. 31b; Kılıç Ali Paşa 1049/1, s. 10a-b, 11a-b.
48 Süleymaniye Ktp. Hafîd Efendi 487, s. 6b-7a; Kılıç Ali Paşa 1049/I, s. 11b; ŞS. İstanbul Kadılığı 122, s. 37b; VGMA. 572, s. 88.
49 VGMA. 571, s. 119.
50 Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1049, s. 1

mütevelli tarafından hazırlanmakta ve vakfın bağlı bulunduğu nezâretin müfettişleri tarafından kontrol edilmekteydi.[51] Kütüphanelerle ilgili olarak yapılan harcamaları vakfiyelere göre daha tafsilatlı ve gerçek bir biçimde aksettirebilecek olan bu bilançoların sadece özetleri vakfın bağlı bulunduğu muhasebeye gönderilip, masrafları tafsilatlı bir şekilde gösteren muhasebe defterleri mütevellilerin elinde kaldığından günümüze pek azı ulaşabilmiştir. Evkaf kalemlerine gönderilen özet bilançolarda yapılan masraflar, personel masrafları ve diğer masraflar şeklinde kısaca verildiğinden bu bilançolar kütüphanelerle ilgili yapılan harcamaları gösterme bakımından pek yararlı olamamaktadırlar.

I. Mahmud'un evkafının 1187-1188 yıllarına ait muhasebe defterinde, kütüphane için yapılan bazı masraflar da kaydedilmiştir:[52]

> Mesârif-i teşrîf-i Hümâyun-ı Kütübhâne-i Ebû'l-Feth Sultan Mehmed Han: 50,5 kuruş bahâ-yı meyve ve şükûfe; 15 kuruş baha-yı 'ûd; 6 kuruş baha-yı anber.
>
> Bahâ-yı 'ûd ve anber der-hîn-i hatmân-i *Buhârî* der-Ayasofya ve Ebu'l-Feth: 27 kuruş.
>
> Ta'mir ve tecdîd-i cildhâ-yi kütübhâ-î kütüphane-i Ebu'l-Feth:

Kuruş	
130	Bahâ-yi kilidhâ ve gayrihi
55	Nakliye-i kütübhâ
25	Ücret-i kayyımân-ı Süleymaniye berâ-yı hıfz-ı kütübhâ
10	Mesârif-i ta'mîr-i camhâ ve gayrihi berâ-yı kütüphane
12	[Boş]
—	
232	

> Mesârif i minderhâ-yı kütübhâne-i Ebû'l-Feth ve Ayasofya: 129 kuruş

I. Mahmud evkafı mütevellisi Mehmed Sadık Efendi'nin 1212-1242 (1797-1827 yılları arasında yaptığı masrafları gösteren hesap pusulaları arasında Ayasofya Kütüphanesi'yle ilgili iki kayıt vardır:

> Ayasofya kütüphanesine sünger bahâsı 25 guruş.[53] Bahâ-yı cârûbhâ ve sünger berâ-yı kütüphane-i Ayasofya-yı kebîr fî sene 25 guruş.[54]

51 TSK. Y. 75, s. 20a-b; VGMA. 579, s. 67; Kılıç Ali Paşa 1049/1, s. 120.
52 VGMA. 639, s. 118.
53 TSA. E. 174/58.
54 TSA. E. 174/105.

Bu kütüphaneye ait tarihsiz diğer bir masraf listesinde; çerçeve, cam, minder ve sair levâzımât için ödenen paralar bildirilmektedir.[55]

Râşid Efendi'nin Kayseri'deki kütüphanesine ait bir muhasebe bilançosu şöyle başlamaktadır;[56]

> Reisü'l-küttâb iken rihlet-i dâr-ı beka iden pederim cennet-mekân Mehmed Râşid Efendi merhûmun hâlâ medîne-i Kayseriye'de müceddeden binâ ve ihyâsına muvaffak oldukları kitâbhâne-i celîlelerinin mütevellisi olduğum ecilden îrâd ve mesârifât ve verilen vezâ'ifin ve sâ'irin müfredât defteridür. An gurre-i Şevvâl 1212

Defterin sayfasında kütüphanenin bir yıllık geliri olan 1536 kuruşun nerelerden temin edildiği belirtilmiştir. 2b-3a sayfalarında ise personele ödenen ücret şu şekilde gösterilmiştir:

Kuruş	
360	Vazife-i hâfız-ı kütüb-i evvel
300	Vazife-i hâfız-ı kütüb-i sânî
240	Vazife-i hâfız-ı kütüb-i sâlis
30	Vazife-i ferrâş
30	Vazife-i nâzır-ı kütüphane
90	Vazife-i kâimmakam-ı mütevelli
120	Vazife-i asl-ı mütevelli-i vakf Efendi hazretleri
—	
1170	
15	senede harc-ı muhâsebe ve müfettiş Efendi sarfına
—	
1185	

Bu bilançoda vakfın giderleri bölümünde sadece personel masrafları gösterildiğinden, gelir bölümünde bir fazlalık ortaya çıkmıştır. Ancak aynı vakfa ait 3 aylık bir bilanço özetinde (Şevvâl 1212-Zilhicce 1212/ Mart 1798-Mayıs 1798) kütüphaneye yapılan masraflar, personel giderlerine eklendiğinde, kütüphanenin giderlerinin gelirinden fazla olduğu görülmektedir:[57]

55 BOA. Sül. Sultan I. Mahmud Dosyası.
56 İ. Erünsal Arşivi, Râşid Efendi Dosyası.
57 Aynı dosya s. 4b.

Hâsılat-ı vakf ı şerîf: 1084 kuruş
Mesârifât-ı vakf ı şerîf:

Kuruş	
380	Tarafımızdan Kayseriye'de kitâphâneye irsâl olunan kitâpların mahfaza ve cildleri tecdîdi ve tamirleri mesârifi için verilen
50	Mezkûr kitâbları İstanbul'dan Kayseriye'ye nakliçün kiraları, sanduk ve çul bahâsı
477,5	Hala Kayseriye'de sâkin baş bezirgân yediyle kitâbhâne içün tarafımızdan olan mesârifât
292,5	Verilen vezâ'if
—	
1200	
15	Harc-ı muhâsebe berâ-yı müfettiş efendi
—	
1215	
Mîzân	
1215	Mesârifât-ı vakf ı şerîf
1084	Hâsılât-ı vakf ı şerîf
0131	
15	Masrafdan zam şüd
—	
146	

Mizân bölümünde görüldüğü gibi kütüphanenin üç aylık hesabında 146 kuruşluk bir açık görülmektedir. Kütüphanenin kurulduğu yılın son üç ayına ait olan bu bilançodaki açığa, muhtemelen kuruluş halinde olan kütüphaneye yapılan 477,5 kuruşluk masraf sebebiyet vermiştir. Ancak Râşid Efendi Kütüphanesi'ne ait üç yıllık diğer bir hesap özetinde[58] (1244/1828-1246/1831), kütüphanenin en önemli geliri olan Galata'daki hanın kirasının artmasına ve personel giderlerinin de sabit kalmasına rağmen, bütçede önemli bir açık olduğu görülmektedir.

Başbakanlık Arşivi'ndeki bir vesikada da Vahid Paşa'nın, gelirini Kütahya'daki kütüphanesine vakfettiği değirmenin 1230 (1815) yılına ait muhasebesi bulunmaktadır.[59] Vahid Paşa'ya Kütahya'dan gönderilen bu muhasebe bilançosunda, değirmenden gelen 320 kuruşluk gelirin nerelere harcandığı belirtilmiştir.

58 Bu vesikanın fotokopisi ekler bölümünde verilmiştir: (Ek. XIV).
59 BOA. Cevdet-Maârif 2343.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki bir defterde,[60] Hâlet Efendi evkafının gelir ve giderini gösteren "Defter-i irâd ve Mesârifât-ı Evkâf-ı Merhum Mehmed Said Hâlet Efendi, Tevkii-i sâbık" başlıklı bir muhasebe bilançosu bulunmaktadır. Ancak Hâlet Efendi'nin bütün vakıflarının hesaplarını içine alan bu bilançoda kütüphaneyle ilgili olarak sadece hâfız-ı kütüblerin maaşlarına ve kitapların tamiri için harcanan paraya yer verilmiştir.

Köprülü Kütüphanesi'ne ait birkaç masraf defterinde, 1251/1835-1254/1838 yıllarında bu kütüphane için yapılan bazı masraflar arasında kitap, kömür, mürekkep ve gazete parasının yer aldığı görülmektedir.[61]

60 VGMA. 746, s. 113-114.
61 Köprülü Ktp. 2491/16, s. 2a.

E. KÜTÜPHANE YAPILARI VE KÜTÜPHANE EŞYASI

Bu bölümde, mimari özellikleri üzerinde birçok çalışma yapılmış olan vakıf kütüphanelerinin, bu yönüne temas edilmeyecektir.[1] Daha ziyade okuyucuya genel bir fikir verebilmek maksadıyla tarihî gelişmesine paralel olarak vakıf kütüphanelerinin bir tipolojik sınıflamasına gidilecek ve vakfiyelerde ve vakıf kayıtlarında rastlanılan kütüphane mimarîsi ve eşyasıyla ilgili bilgiler aktarılmaya çalışılacaktır.

1 Semavi Eyice, "Eski Kütüphane Binaları Hakkında", *Türk Yurdu*, sayı: 267 (1957), s. 729; Behçet Ünsal, "Türk-Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi", *VD.* XVIII (1984), s. 95-124; Ahmet Küçükkalfa, "İstanbul Vakıf Kütüphaneleri", *Vakıflar,* İstanbul, t.y. s. 51-70, (Ahmet Küçükkalfa'nın diğer dipnotlarda gösterilen vakıf kütüphanelerini mimari bakımından inceleyen başka önemli yazıları da vardır. Konuya ciddi ve ilmî bir şekilde yaklaşan, farklı yorumlar getiren Ahmet Küçükkalfa ne yazık ki bu konuda başlamış olduğu doktora tezini tamamlayamamıştır) ; Bahtiyar Eroğlu, *Bazı Örnekleri ile Anadolu'da Tarihî Türk Kütüphane Mimarlığı,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 1990; Alime Şahin, *İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Kütüphane Yapıları Üzerine Bir Araştırma ve Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul 1997; Ayşe Yetişkin Kubilay, "18 ve 19. Yüzyıl İstanbul Vakıf Kütüphaneleri Üzerine Tipolojik Bir Değerlendirme", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı: Uluslarüstü Bir Miras Uluslararası Kongresi,* İstanbul 1999, s. 149-153; Aynı müellif, "Eyüp'teki Müstakil Vakıf Kütüphanelerinin Mimarisi (Genel Bir Değerlendirme)", *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla IX. Eyüpsultan Sempozyumu, Tebliğler,* İstanbul 2005, s. 246-257; Sami Bayraktar, "Türk Kütüphane Mimarisi", *Türkler,* c. XV, yay. haz. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek, Ankara 2002, s. 388-394; H. Sibel Çetinkaya'nın, bu konuda hazırlamış olduğu doktora tezi (*Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri (İstanbul Dışındaki), Anadolu Selçuklu Döneminden Cumhuriyet Dönemine Kadar,* Ege Üniversitesi 2006) emek mahsulü çok yararlı bir çalışmadır. (Kitap olarak neşri için bkz: Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri,* İstanbul 2012); Aynı müellif, "Üsküdar'da Kütüphane Mimarisi", *Sanat Tarihi Dergisi* XIX/2 (2010), s. 55-84. Özer Soysal'ın mevcut kütüphane binalarının özenle çekilmiş resimlerini ve titizlikle hazırlanmış plânlarını ihtiva eden kapsamlı çalışması (*Türk Kütüphaneciliği* I-VI) kütüphanecilik alanına önemli bir katkıdır. Son olarak XVIII. asrın ilk yarısında yapılan kütüphane binalarını "vaziyet planı, çevre yapılar ve külliyenin diğer yapıları ile ilişkisi, planı, kesiti, iç mekân düzenlemesi ve yapı malzemesi özelliklerine göre karşılaştırmalı olarak ele alan" Soner Şahin'in önemli çalışmasını zikretmek gerekir: *Değişim Sürecinde Osmanlı Mimarlığı: III. Ahmet ve I. Mahmut Dönemi (1703-1754),* yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi 2008, s. 116-142.

Vakıf kütüphaneleri müstakil mekânlara kavuşuncaya kadar kitaplar câmi, medrese veya tekkelerin bir köşesine konulan dolaplar içinde muhafaza edilmekteydiler. Bazı câmilerde kitapların bulunduğu kısım demir parmaklıklarla çevrilmişti.[2] Külliyelerde kurulan bazı kütüphanelerde ise kitaplar için müstakil bir oda tahsis olunmuştu. Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'ndeki kütüphane, batıdaki cümle kapısının üzerindeki iç içe iki odadan meydana gelir.[3] Amca-zâde Hüseyin Paşa (1112/1700), Çorlulu Ali Paşa (1121/1709), Damad İbrahim Paşa (1132/1720) ve Hekimoğlu Ali Paşa (1147/1734-1735) külliyelerindeki kütüphaneler ise tek bir mekândan ibarettir.[4]

Amca-zâde Hüseyin Paşa Kütüphanesi'ne, külliyenin avlusuna bakan dört pencereden başka yan köşelere birer ve geniş kapısının yanlarına da birer pencere olmak üzere sekiz pencere konularak iyi bir aydınlanma sağlanmıştır.[5] Hekimoğlu Ali Paşa Câmii'nin dış avlu kapısı kemeri üstünde inşa edilen kütüphane odası zarif hatlara ve harikulade nisbetlere sahiptir.[6] Damad İbrahim Paşa külliyesinde ise kütüphane mekânının büyüklük bakımından külliyede yer alan medrese dershanesinin alanına yaklaştığı görülür.[7]

Köprülü ile başlayan müstakil kütüphane binaları mimari şekilleri bakımından bazı farklılıklar gösterirler. Köprülü (1089/1678), Fâtih (1155/1742), Ragıp Paşa (1176/1762), Murad Molla (1189/1775), Râşid Efendi (Kayseri, 1212/1797), Yusuf Ağa (Konya, 1209/1794), Zeynelzâde (Akhisar, 1212/1797), Çaşnigir (Manisa, 1247/1831-1832) ve Necip Paşa (Tire, 1242/1826) kütüphaneleri kare şeklinde ve tek mekânlıdır. III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı Kütüphanesi ise haç şeklinde yapılmıştı ve ortası dört büyük sütunla desteklenen bir kubbe ile örtülmüştü.[8] Es'ad

2 Behçet Ünsal, "Türk-Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi", *VD.* XVIII (1984), s. 97. "Böyle müstakil bir binası olmaksızın bir câmi içinde kurulan kütüphanelerin en güzeli 1165'te (1751-1752) Süleymaniye Câmii'nin sağ tarafında barok usluplu dökme tunç bir parmaklık ile ayrılmak suretiyle meydana getirilen kütüphanedir" (Semavi Eyice, "İstanbul, İstanbul'un Tarihî Eserleri", *İA.* V/2, s. 1214/112).

3 Tülay Reyhanlı, *Osmanlılarda Külliye Mimarisinin Gelişmesi* (Basılmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1974), s. 275. "ve fevkânî iki bâb kitâbhâne". *İstanbul Ahkâm Defterleri,* c. I (İstanbul 1998), s. 236.

4 T. Reyhanlı, *Aynı eser* s. 396, 403, 407 ve 415.

5 Erdem Yücel, "Amca-zâde Hüseyin Paşa Külliyesi", *VD.* VIII (1969), s. 259-260.

6 Semavi Eyice, "İstanbul, İstanbul'un Tarihî Eserleri", *İA.* V/2, s. 1214/111-114; Doğan Kuban, *İstanbul Yazıları,* İstanbul 1998, s. 149.

7 Godfrey Goodwin, *History of Ottoman* Architecture, London 1971, s. 368-369; Metin Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan,* İstanbul 1975, s. 268.

8 1800 tarihinde İngiliz elçisi Lord Elgin'in maiyetinde İstanbul'a Bizans'tan kalma yazmaları araştırmak için gelen Prof. Carlyle, Lincoln bishopuna 20 Kasım 1800'de

Efendi Kütüphanesi de haç şekilli bir plana sahipti.[9] Topkapı Sarayı'nda Sultan III. Ahmed'in kurduğu kütüphane dikdörtgen bir plana sahipti[10]. Hacı Hüseyin Ağa'nın Manisa'da Muradiye Külliyesi'nde yaptırdığı kütüphane (1221/1806) ise kenarları farklı uzunluklarda sekizgen planlı tek katlı bir yapıydı.[11] II. Mahmud'un Lefkoşa'da yaptırdığı kütüphane binası ise altıgen planlıydı ve büyük bir kubbeyle kaplı ana geniş mekânın yanında revaklı bir girişi ve kütüphane personeli için küçük bir odası vardı.[12]

Çift mekânlı kütüphaneler okuma salonu ve kitap deposundan meydana gelirler. Kitap depolarının altına genellikle hava cereyanı sağlamak ve rutubeti önlemek için bir bodrum yapılmakta veya boş bir mekân bırakılmaktaydı. Kütüphane mimarisi üzerinde birkaç makale yazan Semavi Eyice bu hususu şöyle belirtmektedir:

> Kütüphane binaları mimarisinde, esas binayı altında hava cereyanı sağlamak, böylece kitapların rutubet almasını önlemek için yüksekçe bir bodrum üzerinde kurmak ötedenberi usuldendir. Nitekim Fâtih Câmii bitişiğindeki kütüphanenin altında böyle bir mahzen olduğu gibi, Vefâ'da Âtıf Efendi Kütüphanesi'nin altı da tonozlu bir boşluktur. Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi'nde aynı prensip başka türlü halledilerek, kütüphane avlu kapılarından bir tanesinin üstüne oturtulmuş, altında muhteşem bir görünüşü olan sivri kemerli güzel bir giriş dehlizi, lüzumlu hava cereyanını sağlamıştır. Nihâyet bazı kütüphanelerde de (Sultanhamamı'nda Âşir Efendi, Hamidiye, Amca-zâde gibi) alt katta dükkanlar bulunmaktadır.[13]

İstanbul'daki Atıf Efendi (1154/1741),[14] Nuruosmaniye,[15] Hamidiye (1195/1781), Selim Ağa (1197/1782), Hâlet Efendi (1235/1820), Küçük

gönderdiği bir mektupta bu kütüphaneden detaylı bir şekilde bahsetmekte ve basit bir planını vermektedir (*Memoirs Relating to European And Asiatic Turkey*, edited from manuscripts Journals by Robert Walpole, London 1817, s. 171-172).

9 Semavi Eyice, "İstanbul, İstanbul'un Tarihî Eserleri", *İA*. V/2, s. 1214/111-114.

10 Behçet Ünsal, Aynı makale, s. 104.

11 İnci Kuyulu, *Kara Osman-oğlu Ailesine Ait Mimarî Eserler*, Ankara 1992, s. 101; Hakkı Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999, s. 565-568.

12 Netice Yıldız, "The Vakf Institution in Ottoman Cyprus", *Ottoman Cyprus: a collection of studies on history and culture*, yay. haz. Michalis N. Michael, Matthias Kappler, Eftihios Gavriel, Wiesbaden 2009, s. 147.

13 Semavi Eyice, "Kaybolan Bir Tarihî Eser: Şeyh Murad Mescidi", *TD*. c. 15 (İstanbul 1967), s. 125-126; Semavi Eyice, "Eski Kütüphane Binaları Hakkında", *Türk Yurdu*, no. 267 (1957), s.729.

14 *Rölöve* I, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Mimarlık Bölümü Rölöve Kürsüsü Yayını (1968), s. 30-31; Ahmet Küçükkalfa, "Atıf Efendi Kütüphanesi", *Vakıflar*, Istanbul, t.y. s.61-64; Önder Küçükerman, "Âtıf Efendi Kütüphanesi", *Mimarlık*, yıl VIII, no. 75 (İstanbul 1970), s. 9-14.

15 Doğan Kuban, *İstanbul Yazıları*, İstanbul 1998, s. 155; Tülin Sağlamtunç, "Türkiye'de Kütüphane Binaları", *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış*, yay. haz. Mehmet Ölmez, İstanbul 1997, s. 329.

Efendi (Feyziyye),[16] Aziz Mahmud Hüdâyî (1317/1900)[17] ile Rodos'taki Ahmet Ağa (1208/1793)[18] kütüphaneleri iki mekânlıdır. Şehid Ali Paşa Kütüphanesi ise (1128/1716) değişik bir mimari yapıya sahiptir. Kütüphane binası bodrum, zemin ve üst kattan oluşmaktadır. Üst katta iç içe iki oda vardır.[19] Âşir Efendi (1214/1799) ve Burdur'daki Derviş Mehmed Paşa (1233/ 1818) kütüphaneleri dörtgen biçiminde iki katlı binasıyla Şehid Ali Paşa Kütüphanesi'ni andırır.[20]

Müstakil kütüphanelerin bazılarının vakfiyelerinde kütüphane binasıyla ilgili bilgiler vardır. Âtıf Efendi Kütüphanesi vakfiyesinde kütüphane binası ve yanında bulunan diğer binaların şekli ve ölçüsü hakkında açıklamalarda bulunulmuştur.[21] Veliyüddin Efendi vakfiyesinde de (1182/1768-1769) kütüphaneden "tahtânîsi iki bâb kârgîr mahzen ve fevkânîsi iki kubbeli kârgîr kütüphane-i latîfe" şeklinde bahsedilir.[22] Yusuf Ağa vakfiyesinde ise (1209/1794) kütüphane binasının "yek-kubbe" ve "kârgîr" olduğu belirtilmiştir.[23]

Kütüphanelerde bulunan eşya hakkında vakfiyelerde bilgi verilmez. Sadece bazı masraf defterlerinde satın alınan veya yenilenen kütüphane eşyası hakkında bilgi bulmaktayız. I. Mahmud'un Ayasofya ve Fâtih kütüphanelerine ait bir masraf defterinde her iki kütüphanede kullanılan minderlere[24] ve Fâtih Kütüphanesi'ne konulan hasırlara[25] ödenen paralar belirtilmektedir. Ayasofya Kütüphanesi'nin inşası sırasında yapılan masrafları bildiren bir defterde de bu kütüphaneye konulan eşyalardan bazılarının adları verilmiştir:[26]

> Kitâbhâne dolaplarına çifte telli ceviz çerçeve
> Kitâbhâne dolaplarına kilid
> Ceviz dolap kanadı
> Dolaplara yaldızlı raht takımı
> Servî dolap bölmeleri
> Ihlamur çekme göz

16 M. Baha Tanman, "Küçük Efendi Külliyesi", *DBİA*. V (1994), s. 151.

17 H. Kâmil Yılmaz, "Hüdâyî Kütüphanesi", *İLAM Araştırma Dergisi*, c. I, no. 1 (İstanbul 1996), s. 90.

18 *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*. III (1982), s. 10.

19 Aysen Aldoğan, "Şehit Ali Paşa Kütüphanesi", *Türkiyemiz*, sayı 35 (1981), s. 2-6.

20 Behçet Ünsal, Aynı makale, s. 101.

21 VGMA. 735, s. 256.

22 VGMA. 745, s. 79.

23 ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 261, s. 54.

24 VGMA. 639, s. 118b; BOA. Sül. Sultan I. Mahmud Dosyası

25 BOA. Sül. Sultan I. Mahmud Dosyası.

26 TSA. D. 3153.

Tarihçi Subhî de, Ayasofya Kütüphanesi'nin açılışında kütüphanenin etrafına som ve sırma yastıklar ve sedirler döşendiğini nakleder.[27]

I. Mahmud'un Galata Sarayı'nda kurduğu kütüphanenin tamiriyle ilgili bir keşif raporunda da kütüphanenin iç ve dış dekoruyla ilgili bilgiler verilir.[28]

Râşid Efendi Kütüphanesi'ne ait bir masraf defterinde de 1212 (1797) yılında bu kütüphaneye mangal satın alındığı, perde, sedir, sedir örtüsü ve yastık yaptırıldığı belirtilmiştir.[29]

Râşid Efendi'nin, amcası Koca Ağa'ya gönderdiği bir mektuptan da anlaşıldığına göre, kütüphanede çalışan öğrencilerin kullanmaları için Râşid Efendi 1212 Cemâzielevvel'inde (Ekim 1797) Kayseri'ye bazı yazı takımları göndermiştir:

> istifâze kasdıyla kütüphanede mütâlaâ-i ders ile meşgul olan talebe efendiler, tahsil-i ittilâ' ettikleri bazı kavâ'idin istikrarı niyyetiyle kavâ'id-i mezkûreyi kendü kitapları kenarına ketb ü imlâ murâd eyledüklerinde, şâyet yanlarında devât ve kalem bulunmayıp... kalem ve kalemtraş ve mikraz ve mikşatiyle üç aded Edirnekârî pîştahta ve devâtlar dahi tamamca takımıyla kezalik tarafınıza irsâl olunmuş"[30]

Konya'daki Yusuf Ağa Kütüphanesi'nin inşa masraflarını gösteren bir defterde mefrûşat masrafları da verilmektedir.[31] Kütüphanenin tefrişi için 19 halı, minderler ve minder kılıfları, halıların altlarına konmak üzere bir miktar hasır ve bir seccade alınmış ve bütün bunlar için 21.342 para ödenmiştir. Kütüphanenin inşası için harcanan paranın ise 2.281.098 para olduğu dikkate alınacak olursa tefriş için sarfedilen paranın çok küçük bir miktar olduğu görülür (Bina için harcanan paranın yüzde biri).

Vahid Paşa'nın Kütahya'da yaptırdığı kütüphane odasının inşaatında harcanan paraları gösteren 1227 tarihli bir belgede binanın tefrişini gösteren masraf kalemleri de yer almaktadır:[32]

27 Subhi, *Tarih* 174b.

28 "Kütübhanenin altı aded nim kubbelerinde ve kavslerinde ve kalkan divarlarında mermer badana ve çiçekleri tazelenme", "Kütübhanenin şebeke kanatlarında cedid yaldızlı miftah ağırlığı", Kütübhanede ceviz ders iskemlesi ma'a pirinç koltuklu", "Kütübhanede ve haricinde beş rubu' aynalı cam", "Kütübhane-i mezkur bablarına cedid perde"... VGMA. 776, s. 171.

29 İ. Erünsal Arşivi, Râşid Efendi Dosyası.

30 Ali Rıza Karabulut, *Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesindeki Türkçe Farsça Arapça Yazmalar Katalogu*, Kayseri 1982, s. 16.

31 BOA. Kepeci no. 806.

32 BOA. DBŞM. 7965. (Ek XVIII).

Bilecik kârı yasdık	140
Mak'ad içün kilim	87
Ortaya kalîçe	40
Minderlere yün	43
Minder gılafına bez top	47
Yasdıklara kırmızı boğasi top	21
Kaba hasır	5
	383

Bu belgeden anlaşıldığına göre kütüphane için yaptırılan odaya 2.040 kuruş harcanmış, odanın tefrişi için ise sadece 383 kuruş sarf edilmiştir. Görüldüğü gibi kütüphanenin tefrişi Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde olduğu gibi oldukça mütevazı bir şekilde yapılmıştır.

Osmanlı vakıf kütüphanelerinde kitaplar okuma salonunda veya kitap deposuna konulmuş dolaplarda muhafaza edilmekteydiler. Bu dolaplardan bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Topkapı Sarayı'ndaki III. Ahmed Kütüphanesi'nin dolapları tel kafeslerle örtülmüş ve dikdörtgen şeklindeki binanın dört duvarına yerleştirilmişti.[33] III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı'nda kurduğu kütüphanedeki kitap dolapları da aynı şekilde tel kafesli kapılarla örtülmüştü.[34] Ayasofya Kütüphanesi'nde ise kitap rafları okuma salonunda, duvarlarda açılan nişler içinde bulunmakta ve nişlerin üzeri tel ızgaralı kapaklarla korunmaktaydı. Hazine-i kütüb denilen depo kısmında ise ortaya yerleştirilmiş bir dolap bölümü vardı.[35] Yer yer sedef kakmalı olan dolapların üzerinde tasnifle ilgili levhalar bulunmaktaydı.[36]

Köprülü ve Ragıp Paşa kütüphanelerinde kitap dolapları okuma salonunda bulunmaktadır. Ubucini'nin naklettiğine göre Köprülü Kütüphanesi'nin dolaplarının da tel kafesli kapakları mevcuttu.[37] Ragıp Paşa Kütüphanesi'nde ise okuma salonunun ortasına yerleştirilen kitap dolapları demir parmaklarla çevrilidir.[38] Nuruosmaniye[39] ve Atıf Efendi kütüphanelerinde kitap dolapları kütüphanenin depo kısmında bulunmaktaydı.

33 Şükrü Yenal, "Topkapı Sarayı Müzesi Enderûn Kitaplığı", *Güzel Sanatlar* VI (1949), s. 87; Tülin Sağlamtunç, a.g.m. s. 330.

34 *Memoirs..*, s. 172.

35 Ahmet Küçükkalfa, "Ayasofya Kütüphanesi", *İlgi*, yıl 17, sayı 37 (1983), s. 16.

36 Sabahattin Türkoğlu, *Ayasofya'nın Öyküsü*, İzmir 2002, s. 134.

37 M. A. Ubicini, *Letters on Turkey*, translated from the French by Lady Easthope, London 1856, s. 100.

38 B. Ünsal, Aynı makale, s. 100.

39 Esat Serezli, "Nur-u-osmaniye Kütüphanesi", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, no. 76, İstanbul 1948, s. 19.

Osmanlı vakıf kütüphanelerinin iç dekorasyonunda ve döşenmesinde sadelik hâkimdi. Duvarlarda süs unsuru olarak genellikle çinilerin kullanıldığı görülüyor. Okuma salonlarının zemini ise hasır, halı ve kilimle kaplanmakta ve üzerine de okuyucuların oturacakları minderler ve şilteler yerleştirilmekteydi. Okuyucular için ayrıca rahleler temin edilmişti. XIX. asrın son çeyreğinde ve XX. yüzyılın başlarında İstanbul'da yaşamış olan Mary Mills Patrick hatıralarında vakıf kütüphanelerinin iç dekorunu şöyle tasvir etmektedir:

> Bu kütüphanelerin binaları modern kütüphanelerden oldukça farklıdır. İnce çizgilerle, genellikle taştan ve okuma salonunun üzeri bir veya birkaç kubbeyle kapatılarak sade bir şekilde yapılmışlardır. Kubbedeki düzensiz olarak sıralanmış pencerelerden gelen ışık aşağıda kitap okumakta olan okuyucuların üzerine düşmektedir. Kubbelerin altında oturmak için kare ve yuvarlak minderler ve kitap koymak için rahleler mevcuttur. Yastıklara yaslanırken, rahlelerin üzerindeki yazma eserler, kubbedeki pencerelerden gelen ışık altında keyiflice okunabilir. Döşeme genellikle değerli, bazen de çok kıymetli halılarla kaplanmıştır. Ayakkabılar kapıda çıkarılmalıdır. Kitaplar genellikle yazmadır ve her biri tozdan korunması için bir mahfaza içine konulmuştur.[40]

Vakıf kütüphanelerinin mimarisi üzerine bir inceleme yapan Behçet Ünsal, Osmanlı devri kütüphane yapılarının bazı ortak mimari özelliklerini çeşitli bakımlardan şöylece değerlendirmektedir: Kütüphane binası bir avlu içine alınarak sokak gürültüsü kesilmekte ve okuma için gerekli sakin bir ortam oluşturulmaktadır. Rahatsız edici güneş ışınlarından korunmak için, bina güney-doğu istikametinde yönlendiriliyor ve batı güneşi de revaklar ile kesiliyordu. İç aydınlığı iki sıralı çok pencere boşluğu ile artırılıyor, bazen üstten ışıkla takviye ediliyordu. Kütüphane döşemesi topraktan yükseğe alınıp hava akımlı bodrum katı tonozları üzerine oturtulmaktadır. Çift cidarlı duvarlar sesi ve nemi de izole etmekte ve iç mekâna bir serinlik de sağlamaktadır. Yangına karşı çift kapılardan biri demir yapılırdı, pencere kanatları da demirden idi. Hırsızlığa karşı da pencereler demir parmaklıklı olurdu.[41]

Mustafa Hayri Efendi'nin evkaf nâzırlığı döneminde (Zilhicce 1328-Şaban 1330 / Aralık 1910-Temmuz 1912) İstanbul'daki bazı vakıf kütüphaneleri tamir edildiğinde aydınlatma için de elektrik sistemi kurulmuştur.[42]

40 Mary Mills Patrick, *Under Five Sultans*, London 1930, s. 94.
41 Behçet Ünsal, a.g.m. s. 97-105.
42 *Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335, s. 238.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde ilk medrese Orhan Gâzi tarafından İznik'te kurulmuşsa da (1331), ilk kütüphanenin kimin tarafından ve hangi tarihte tesis edildiğini bilemiyoruz. Yıldırım Bâyezid devrinde (1389-1403) yapılan birkaç medresede kütüphane bulunduğunu bazı arşiv kayıtlarından öğrenmekteyiz. Vakfiyesi mevcut ilk vakıf kütüphaneleri ise Edirne II. Murad Dârülhadisi (838/1435), Bursa Umurbey Câmii (843/1440) ve Üsküp İshak Bey Medresesi (848/1445) kütüphaneleridir.

İstanbul'un fethinden sonra kurulan kütüphanelerin sayısında bir artma ve koleksiyonlarında bir zenginleşme görülmekteyse de, vakıf kütüphanelerinin İstanbul'da kurulan medreselerde, medresenin ayrılmaz bir unsuru haline gelişi ancak XVI. asır sonlarında gerçekleşebilmiştir. XV-XVI. asırlarda İstanbul ve Edirne'de örnekleri görülen küçük koleksiyonlara sahip mahalle kütüphanelerinin de XVI. asrın sonlarında artık yavaş yavaş yerlerini medrese kütüphanelerine bırakmaya başladıkları bu araştırma sonunda ortaya konmuştur. XVII. asrın başlarında ise kütüphaneler hükümet merkezinden diğer şehirlere yayılmaya başlamıştır. Ayrıca kütüphanelere yapılan kitap bağışlarında da önemli sayılabilecek bir artış ortaya çıkmıştır.

Köprülü Kütüphanesi'nin kuruluşuyla (1089/1678), vakıf kütüphaneleri hem personel hem de koleksiyon bakımından zenginleşmeye başlamıştır. Daha önceki devirlerde kurulan kütüphanelerde 200-400 civarında olan kitap sayısı 500-1500'e yükseldiği gibi, kütüphanelerde görevli hâfız-ı kütüblerin sayısı da üçe çıkmıştır.

III. Ahmed (1703-1730), I. Mahmud (1730-1754) ve III. Osman (1754-1757) devirlerinde zengin koleksiyonlu ve geniş kadrolu kütüphanelerin kurulduğu görülmektedir. Özellikle I. Mahmud devri Osmanlı çağı, Türk kütüphaneciliğinin bir altın devri olarak kabul edilebilir. Bu Osmanlı padişahı imparatorluğun en uzak kalelerinde bile kütüphaneler kurmaya çalışmıştır. I. Abdülhamid devrinde ise (1774-1789), İstanbul'daki müstakil

kütüphanelere paralel olarak Anadolu'da da aynı türden kütüphaneler kurulmaya başlar. Bu devrede ayrıca, daha önce kurulmuş kütüphaneleri denetlemeye yönelik bazı çalışmalar da yapılır.

III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-1839) devirlerinde devlet adamlarının, Anadolu'da doğup büyüdükleri veya görev yaptıkları şehirlerde kütüphaneler kurduklarını görüyoruz. Ayrıca II. Mahmud devrinde kazalara kadar yayılan kütüphanelerin denetimiyle ilgili de bazı çalışmalara teşebbüs edilmişse de, vakıfların idaresini merkezleştirmek için kurulan Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti'nin (1242/1826) vakıfları ancak Tanzimat'tan sonra kontrolü altına alabilmesi, bu devirde kütüphanelerle ilgili köklü değişiklikler yapılmasını mümkün kılmamıştır. Bununla birlikte II. Mahmud devrinde kütüphanelerde yoğun bir sayım ve kataloglama faaliyeti görülür. Tanzimat sonrasında ise vakıf kütüphanelerinin düzenli açılması, kataloglarının hazırlanması, küçük koleksiyonlara sahip olanlarının belli bir yerde toplanması ve hâfız-ı kütüblerinin maddi durumlarının iyileştirilmesi için ciddi bir gayret gösterilmişse de, özellikle devletin mali imkânlarının yetersiz olmasından dolayı tatmin edici bir netice alınamamıştır. Vakıf kütüphanelerinin bir kısmı ekonomik krizlerden dolayı tahsis edilen gelirlerinin azalması veya tamamen kesilmesinden ötürü hizmet veremez hale gelmiş ve kapanmıştır. Ancak zengin vakıflara sahip olan sultanlar ve diğer devlet erkânına ait kütüphanelerle müstakil binaya sahip olan kütüphaneler yirminci yüzyılın başlarına kadar açık kalmış ve okuyuculara hizmet verebilmişlerdir.

Selâtîn câmilerde ve çeşitli hayır kurumlarında birçok hayır sahibi tarafından bir veya birkaç dolap konularak ve sayısı elli ile iki yüz arasında değişen kitap vakfedilerek kurulan ve hâfız-ı kütüblerinin ücreti de vakfedilen bir miktar paranın işletilmesi sonucunda elde edilecek kazançla veya bir gayr-ı menkulün geliriyle sağlanan kütüphaneler, zamanla tahsis edilen gelirlerin tahsil edilememesi yüzünden gerekli olan ücretlerin ödenememesi dolayısıyla ihmal edilmiş ve zamanla ya bir iz bırakmadan yok olmuşlar ya da büyük koleksiyonlara katılarak ortadan kalkmışlardır. Ruus defterlerinden bu tür birçok kütüphanenin hâfız-ı kütüb tayini dolayısıyla varlığından haberdar olmaktaysak da çoğunun izini bulmak mümkün olamamaktadır. Burada Osmanlı toplumunun kitap ve kütüphaneye olan ilgisine işaret etmek gerekir. Bu tür kütüphanelerin çoğu sınırlı servete sahip halktan kimseler tarafından kurulmuşlardır. Yeterli imkânı olmayanlar da bazen bir kütüphanenin bakımı, bazen de hâfız-ı kütüblerin maaşlarının artırılması veya koleksiyonların zenginleştirilmesi

için para bağışında bulunmuşlardır. Muhtemelen toplum ilim tahsiline ve kitaba kudsiyet atfettiğinden bu hususta bir yarış vardır. Ancak bu hassasiyetin günümüzde kaybolduğu ve bu yönde bu tür bir çabanın olmadığı görülmektedir.

Yenileşme döneminde vakıf kütüphaneleri sadece medrese öğrencilerinin ve klasik İslâm ilimleri üzerine araştırma yapacak kimselerin başvurduğu bir kurum haline gelmiş ve imparatorlukta medreselerin eski önemini koruyamaması, genellikle bu kurumların öğrencilerine hitap eden vakıf kütüphanelerinin de önemini azaltmıştır. Cumhuriyet'in ilanı ve gerçekleştirilen inkılaplar ve özellikle harf devrimi de vakıf kütüphanelerini zengin ve değerli koleksiyonlarıyla, sadece İslâm dini, tarihi ve kültürü üzerine araştırma yapan araştırmacıların başvuru kaynağı haline getirmiştir.

XIX. asrın başlarından itibaren medreselerin kazalara kadar yayılması ve II. Abdülhamid döneminde rüşdiyelerden sonra ibtidâi ve idâdiler vasıtasıyla eğitim sisteminin yaygınlaşması ve okullaşmada büyük artış sonucu, okuma-yazma oranındaki yükselişin yarattığı yeni okuyucu kitlesinin ihtiyaç duyduğu kitaplara ulaşımın sağlanmasında vakıf kütüphanelerinin kayda değer bir rolü olmadığı gibi bu ihtiyacı giderecek kütüphanelerin, yani halk kütüphanelerinin kurulması da gerçekleştirilememiştir. Dönemin aydınlarının bu konuda seslendirdikleri görüşlerinin de fiiliyata geçirilmesi mümkün olmamıştır. Bu dönemde tesis edilen umumi kütüphanelerden ve daha sonra II. Meşrutiyet döneminde kurulan milli kütüphanelerden de bu hususta pek faydalı bir sonuç alınamamıştır. Buna mukabil klasik eğitim sisteminden modern eğitim sistemine geçiş sonucu ortaya çıkan yeni okuyucu kitlesinin bu ihtiyaçları asırlarca medrese sistemine hizmet eden sahafları bir değişime zorlamış ve sattıkları kitaplar arasına farklı konularda basılan ve bastıkları yeni kitapları dahil eden sahaflar bu boşluğu bir dereceye kadar doldurmaya çalışmışlardır.

Kütüphanelerin çalışması ile ilgili hususlar vakıf kurucularının hazırlattıkları vakfiyelerle tespit edilmektedir. Genellikle vakfiyelerde kütüphane personeli ve bunlara yapılacak ödemeler üzerinde durulur. Sayım, kontrol ve yararlandırma konularında ise geniş bilgi veren kütüphane kurucuları bulunduğu gibi bu konularda ihtisar yolunu tutan vâkıflar da vardır. Vakfiyelerdeki personelle ilgili şartlar kütüphanenin içinde kurulduğu müessesenin özellikleri göz önünde bulundurularak düzenlenmiştir; tekke kütüphanelerinde dervişân ve tekke mensuplarının, saray kütüphanelerinde saray görevlilerinin, medrese ve mektep kütüphanelerinde ise müderris, muallim ve talebelerin görevlendirildiğini görmekteyiz.

Kütüphane personelinin tayin ve azilleri konusunda teklif yapmakla vakıf mütevellileri görevlendirilmiştir. Vakıf nâzırına da bu konuda tasdik selahiyeti verilmiştir. Personelin ücretleri de mütevelliler vasıtasıyla ödenmektedir. Vakfiyelerle tespit edilen personel ücretlerinin daha sonraki devirlerde çeşitli yollarla artırılmaya çalışıldığı, ancak bazı belgelerden, her devirde gerekli artışın sağlanamadığı da görülmektedir.

Vakıf kütüphanelerinde görevli personel çeşitli devirlerde sayı ve yaptıkları işler bakımından farklılık gösterirler. Kuruluş devri kütüphanelerinde sadece bir hâfız-ı kütüb görevlendirildiği halde, daha sonraki devirlerde hem hâfız-ı kütüblerin sayısında bir artma olmuş, hem de kütüphanelerde farklı hizmetler görecek kimseler görevlendirilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra kurulan kütüphanelerde görevlendirilen kâtib-i kütübün önceleri ödünç verme ve katalog yapma, daha sonra ise sadece katalog yapma işlerinde çalıştırıldığı, XVIII. asrın sonlarında ise böyle bir görevliye ihtiyaç duyulmadığından kâtib-i kütüplüğün kaldırıldığı gözlenmektedir. XVII. asır sonlarında ise mücellid de kütüphane görevlileri arasına girmeye başlar ve XVIII. asır kütüphanelerinin çoğunda bir mücellid görev alır.

Müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışı, kütüphane binasının korunması ve bakımıyla görevlendirilecek kimselerin de kütüphane kadrosu içine alınmasını gerektirir. Bunun neticesinde bevvâb, ferrâş, meremmetçi, marangoz ve suyolcu gibi görevlilerin de XVII-XIX. asır kütüphanelerinin kadrolarına girdiklerini görürüz.

Müstakil kütüphane binalarının getirdiği diğer bir yenilik de kütüphane vakfiyelerine namaz kılma, öğretim ve bazı dinî merasimlerle ilgili şartların konulmasıdır. Özellikle XIX. asırda bu uygulama oldukça yaygınlaşmıştır.

Kütüphane kurucuları tarafından bağışlanan kütüphane koleksiyonları genellikle yapılan kitap vakıflarıyla zenginleştirilmekteydi. Pek yaygın olmamakla birlikte satın alma, kopye etme gibi yollarla da kitap sağlanmaktaydı. Saray kütüphanelerinin zenginleştirilmesinde ise müsadere ve hediyelerin önemli bir yeri vardı.

Koleksiyonların korunması için birçok vakfiyeye konulan şartlara bazı kütüphanelerde uyulmadığı ve gerekli sayımların ve kontrolün ihmal edildiği görülmektedir. Ancak, I. Abdülhamid devrinde başlayan ve II. Mahmud döneminde yoğunlaşan kütüphane koleksiyonlarını kontrole yönelik sayımlar sonucunda ortaya birçok kütüphane kataloğu çıkmıştır.

Vakfiyelere ekli birer liste şeklinde düzenlenmeye başlanılan kütüphane kataloglarının ise II. Bâyezid devrinde ve XVI. asır sonlarında

mükemmel örnekleri ortaya çıkmaya başlamıştır. I. Mahmud ve III. Osman devrinde hazırlanan kataloglarda şekil ve tasnif bakımından büyük bir benzerlik bulunmaktaydı. Bununla birlikte her katalogda, koleksiyonda bulunan eserlere uygun konu başlıkları bulabilmek için yeni konu başlıkları ihdas edilmiştir. I. Mahmud devrinden itibaren konu başlıklarında bir artma olmuşsa da, XVIII. asrın sonlarında ve XIX. asrın başlarında hazırlanan kütüphane kataloglarında bulunan yeni konu başlıklarının ihtiyacı karşılamadığı görülmektedir.

Kütüphane kurucuları vakfiyelerinde kütüphane içinde yararlandırma üzerinde pek durmazlar. Ödünç vermenin yaygın olduğu dönemlerde, kütüphane vakfiyelerinde, ödünç verme sırasında yapılacak işlemlerden söz edilir. Ödünç vermeye karşı çıkıldığı XVIII-XIX. asır kütüphaneleri vakfiyelerinde ise, okuyucuların kütüphane dışına kitap çıkarmamaları istenir. Kütüphanelerin açık olduğu günlerin XIX. asra yaklaşıldıkça arttığı, saatlerin ise hemen hemen her devirde güneşe göre ayarlandığı görülür. Ödünç vermeyle kütüphanelerin açık bulunduğu gün sayısı arasında bir münasebet olduğu anlaşılmaktadır. Dışarıya kitap ödünç verme kısıtlandıkça kütüphanelerin açık bulunduğu gün sayısında bir artma olmuştur. Ödünç vermeye karşı çıkışın tabii bir neticesi olarak kütüphane kurucuları okuyucuların kütüphane içinde kitapları okuyabilecekleri alanlar temin etmişler ve birçok kütüphanede kitapların depolandığı bölümler yanında okuma salonları da ortaya çıkmıştır. Bu salonlar genellikle mütevazı bir şekilde rahleler, halılar, hasırlar ve minderlerle tefriş edilmiştir.

EKLER

Ek: I	BOA. MF. KTU 5/94
Ek: II	BOA. Y. PRK. MF. 5/63, s. 1-6
Ek: III	BOA. EV. HMH. 746
Ek: IV	BOA. MF. KTU. 5/100
Ek: V	BOA. MF. KTU. 5/15
Ek: VI	Turgut Kut, Kütüphaneler Dosyası
Ek: VII	BOA. Cevdet Maârif 2821
Ek: VIII	VGMA 52, s. 46
Ek: IX	BOA. Ruus 30, s. 92
Ek: X	Cevdet Evkaf 6541
Ek: XI	BOA. Sül. 2674
Ek: XII	Cevdet Maârif 360
Ek: XIII	Cevdet Maârif 7991
Ek: XIV	İsmail E. Erünsal Arşivi, Râşid Efendi Dosyası
Ek: XV	Magyar Tudomanyos Akademia Kelen Gyüjtemeny, Törük F. 59
Ek: XVI	BOA. D. HMH. SFTH. no: 21941/B
Ek: XVII	TSA. 9559
Ek: XVIII	BOA. DBŞM. 7965
Ek: XIX	BOA. Y. MTV 211/5

EK: I*

İzmit Sancağı

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
İzmit	İzmit	Mehmed Pertev Paşa	Yeni Cum'a	Mehmed Pertev Paşa	68	900

Bingâzi Sancağı
Yokdur

Çatalca Sancağı
Yokdur

Zor Sancağı
Yokdur

Kudüs-ı Şerif Sancağı

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Kudüs	Yafa	Ebû Nabut Kütübhânesi	Câmî-i Kebîr'de	Mehmed Paşa Ebû Nabut	263	1227
Kudüs	Gazze	Müfti Kütübhânesi	Derec Mahallesi'nde	Müfti Muhyiddin Efendi	210	Nâ-ma'lûm
Kudüs	Gazze	El-Mektebetü'l-Hâlidiyye	Silsile Mahallesi'nde	Hacı Râgıb Hâlidî Efendi	317	1318

Kala-yı Sultâniye Sancağı

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Biğa	Ezine	Hadîce Vâlide Sultân	Kumkal'a Nâhiyesi'nde	Hadîce Vâlide Sultân	150	Nâ-ma'lûm
Biğa	Biğa		Takyeci	Hacı Emin Ağa	450	1213
Biğa	Lapseki		Câmi-i Şerîf derûnunda	Yesârî Ali Efendi	80	1263

* BOA. MF.KTU 5/94

Aydın Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Saruhan	Soma	Emir Hızır	Emir Hızır Câmîi	Yeğenzâde Süleyman Efendi	120	1206
Saruhan	Alaşehir	Şeyh Sinan	Şeyh Camii	İâne ile	108	1310
Saruhan	Kasaba	Paşa Câmii	Câmî-i Cedîd	Hacı Hüseyin Ağa	777	1257
Saruhan	Demirci	Mahmûd Çelebi	Kıran Mevki'i	Hacı İsmail Ağa	57	1279
Saruhan	Kırkağaç	Asmalı	Kırkağaç	Hacı Bilâl Ağa	1053	1318
Saruhan	Kırkağaç	Kır Dâire	Kırkağaç	Hacı Süleyman Efendi	1314	1304
Aydın	Söke	Beğ Câmîi	Kasabada	Mehmed Beğ	24	1282
Denizli	Denizli	Müfti Efendi	Kayalık Mahallesi	Hacı Sâdık Ağa	700	1283
Denizli	Denizli	Şeyh Osman Efendi	Mûsâ Ağa Mahallesi	Şeyh Osman Efendi	300	1277
Menteşe	Muğla	Şeyh Osman Efendi	Şeyh Mahallesi	Hacı Mustafa Efendi	244	1282
Menteşe	Muğla	Kurban	Emir Küçük Mahallesi	Hacı Süleyman Efendi	112	1285

Bitlis Vilâyeti
Kütübhâne yokdur

Basra Vilâyeti
Kütübhâne yokdur

Bağdat Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Bağdat	Bağdat	Ma'ârif	Haydarhâne	Ma'ârif	1244	1297
Bağdat	Bağdat	Ahmed Kahyâ	Meydan	Ahmed Kahyâ	53	1209
Bağdat	Bağdat	Nâile Hâtûn	Haydarhâne	Nâile Hâtûn	205	Meçhûl
Bağdat	Bağdat	Nâzende Hâtûn	Haydarhâne	Nâzende Hâtûn	91	1237
Bağdat	Bağdat	Davud Paşa	Haydarhâne	Davud Paşa	655	Meçhûl
Bağdat	Bağdat	Tabakçı Mehmed Efendi	Âkûliye	Mehmed Efendi	470	Meçhûl
Bağdat	Bağdat	Mustafa Selim Efendi	Kazgancılar	Mustafa Selim Efendi	93	Meçhûl
Bağdat	Bağdat	Âdile Hâtûn	Karyebaş	Âdile Hâtûn	57	Meçhûl
Bağdat	Bağdat	Seyyid Süleyman Efendi	Şeyh Kapusu	Nakib Seyyid Süleyman Efendi	1635	Meçhûl
Bağdat	Bağdat	Evkâf	Azamiye Nâhiyesi'nde	Evkâf İdâresi	243	Meçhûl
Bağdat	Bağdat	Süleyman Paşa	Bağçe	Süleyman Paşa	178	Meçhûl

Beyrut Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Trablusşam	Akka		Meşbaha Karyesi'nde (?)	Mehmed Beğ		

Cezâyir-i Bahr-ı Sefîd Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Rodos	Rodos	Hâfız Ahmed Ağa	Süleymâniye Mahallesi'nde	Hâfız Ahmed Ağa	802	1208
Rodos	Rodos	Azeb Ağası	Süleymâniye Mahallesi'nde	Mustafa Kapudan	111	1220
Rodos	Rodos	Demirli	Süleymâniye Mahallesi'nde	Mustafa Efendi	105	1240
Rodos	Rodos	İç Hisar	Süleymâniye Mahallesi'nde	Dizdar Mehmed Ağa	231	1080
Midilli	Midilli	Hüdâverdi	Çarşu'da	Hasan Reis	115	Meçhûl
Midilli	Midilli	Çınarlı	Çınarlı Mahallesi'nde	Hacı Ali Efendi	20	Meçhûl
Midilli	Midilli	Rum Kulübü (?)	Rıhtım civârında	Kulüb Azâsı	300	1296
Sakız	Sakız	Sâlih Paşa	Mecidiye Câmii Şerîfi'nde	Sâlih Paşa	578	Meçhûl

Haleb Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Haleb	Haleb	Ahmediye	Cülûmu'l-Kübrâ Mahallesi	Tahazâde Ahmed Efendi	1467	1165
Haleb	Haleb	Câmî-i Kebîr	Süveykâ Hatem Mahallesi	Hacı Mahmud Efendi	807	305
Haleb	Haleb	Mevleviye	Bâbu'l-Cinîn Mahallesi	Meçhûl	228	Meçhûl
Haleb	Haleb	Bahâiyye	Süveyka Ali Mahallesi	Bahâaddin	70	1262
Haleb	Haleb	Osmâniye	Ferâfire Mahallesi	Osman Paşa	1243	1324
Haleb	Haleb	Karnâsiye	Ferâfire Mahallesi	Meçhûl	21	Meçhûl
Haleb	Haleb	İsmâiliye	Ferâfire Mahallesi	İsmail Paşa	51	1255
Haleb	Cisr-i Şuğur	Vakfiye	Şuğur-ı Kadîm Mahallesi	Şeyh Yemânî(?)	120	1300
Haleb	Cisr-i Şuğur	Şeyh Abdurrahman	Harbiye Mahallesi	Abdurrahman	50	1303
Haleb	Bâb	Sa'îdiye	Şarkıyye Mahallesi	Abdullahzâde Şeyh Mehmed Efendi	165	1311

Haleb	İdlib	Keyyâlîzâde	Keyyâlî Mahallesi	Keyyâlîzâde	350	Meçhûl
Haleb	İdlib	Martînîzâde	Martînî Mahallesi	Martînîzâde	350	Kadîm
Haleb	İdlib	Müfti Efendi	Fetvâhâne Mahallesi	Ayaşzâde	600	Kadîm
Haleb	İdlib	Fıtrîzâde	Fıtrîzâde Mahallesi	Yusuf Efendi	1200	Kadîm
Haleb	İdlib	Cevherîzâde	Cevherî Medresesi	Cevherîzâde	300	Kadîm
Haleb	İdlib	Şeyh Abdulfettah	Hicazzâde Mahallesi	Şeyh Abdulfettah	300	Kadîm
Haleb	İdlib	Hamedânîzâde	Şarkiye Mahallesi	Hamedânîzâde	350	Kadîm
Haleb	İdlib	Şeyh Derîbzâde	Eriha Nâhiyesi	Şeyh Derîbzâde	650	Kadîm
Haleb	İdlib	Abdulkerimzâde	Eriha Nâhiyesi	Hacı Ahmed Ağa	350	Kadîm
Haleb	Kilis	Mevlevîhâne	Mevlevîhâne	Şeyh Sabûhî Efendi	250	313
Haleb	Kilis	Servili Medresesi	Servili Medresesi	Kör Hüseyin Ağa	500	Kadîm
Haleb	Maarre	Cündîzâde	Şimâliye Mahallesi	Şeyh Sâlih Efendi	600	Meçhûl
Haleb	Antakya	Rauf Efendi	Muhib Mahallesi	Mehmed Efendi	1000	1290
Haleb	Ayıntab	Hüseyin Ağa Medresesi Kütübhânesi	Mehmed Paşa Câmîi	Mehmed Paşa	150	Meçhûl
Haleb	Ayıntab	Zülkadriye	Zülkadriye Medresesi	Müderris Hacı Abdullah Efendi	550	1317
Haleb	Ayıntab	Rıdvâniye	Halilü'r-Rahman	Hamdizâde Ahmed Paşa	200	1147
Haleb	Ayıntab	Rahimiyye	Tahte-i Mûr	Miftâhî Abdurrahim Efendi	221	1150
Haleb	Ayıntab	Sâkıbiyye	Tahte-i Mûr	Hacı Sâkıb Efendi	150	1280
Haleb	Ayıntab	İbrahimiyye	Debbâğhâne	Hacı İbrahim Efendi	300	1100
Haleb	Ayıntab	İhlâsiye	İhlâsiye	Hacı Said Ağa	600	1275
Haleb	Ayıntab	Rızaiye	Kutbeddin	Hamevîzâde Ömer Paşa	100	1170
Haleb	Ayıntab	Süleymâniye	Yusuf Paşa	Dâmad Süleyman Ağa	95	1150
Maraş	Maraş	Câmîi Kebîr	Câmîi Kebîr	Alâuddevle	28	982
Maraş	Elbistan	Hayâtîzâde	Hacı Şaban Mahallesi	Hayâtî Efendi	386	1228

Hüdâvendigâr Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Bursa	Bursa	Câmii Kebîr Kütübhânesi	Câmîi Kebir derûnunda	Hacı Abdullah Efendi	2257	1202
Bursa	Bursa	Eyne Beğ Kütübhânesi	Eyne Beğ Medresesi derûnunda	Hüseyin Çelebi	1294	Nâ-ma'lûm
Bursa	Bursa	Orhan Kütübhânesi	Orhan Câmîi Şerîfi derûnunda	Şeyh Ahmed Gazzi	532	1300
Bursa	Bursa	Cizyedar Kütübhânesi	Hisar Mahallesi'nde	Cizyedarzâde Hacı Hüseyin Ağa	1566	1170
Bursa	Bursa	Eşrefzâde Kütübhânesi	İncirli Dergâhı derûnunda	Eşrefzâde	324	Nâ-ma'lûm
Bursa	Bursa	İsmâil Hakkı Kütübhânesi	İsmâil Hakkı derûnunda	İsmâil Hakkı	100	Nâ-ma'lûm
Bursa	Bursa	Bahâeddin Efendi Kütübhânesi	Bahâeddin Efendi derûnunda	Şeyh Emin Efendi	175	Nâ-mâ'lûm
Bursa	Bursa	Mısrî Efendi Kütübhânesi	Mısrî Dergâhı derûnunda	Moravî Şeyh Mehmed Efendi	180	Nâ-ma'lûm
Bursa	Bursa	Mevlevîhâne Kütübhânesi	Mevlevîhâne derûnunda	Cunûnî	201	Nâ-ma'lûm
Karesi	Karesi	Hacı Mehmed Efendi Kütübhânesi	Selâhaddin derûnunda	Merhûm Hacı Mehmed Efendi	1129	Nâ-ma'lûm
Karesi	Karesi	Hacı Şuûrî Efendi Kütübhânesi	Sahn-ı Hisar derûnunda	Hacı Şuûrî Efendi	764	Nâ-ma'lûm
Karesi	Karesi	Cengeli Hacı Mehmed Ağa	Yıldırım Câmîi ittisâlinde	Cengeli Hacı Mehmed Ağa	9	Nâ-ma'lûm
Karesi	Biğadiç	Koca İsmâil Ağa	Yeşilli Câmîi derûnunda	Koca İsmâil Ağa	86	Nâ-ma'lûm
Karesi	Sındırgı	Hâfız Sâdık Efendi	Şerîf Paşa Medresesi havlusunda	Hâfız Sâdık Efendi	240	Nâ-ma'lûm
Karahisar	Karahisar	Gedik Ahmed Paşa	İmâret Mahallesi'nde	Gedik Ahmed Paşa	953	Nâ-ma'lûm
Karahisar	Karahisar	Receb Efendi	Ak Mescid Mahallesi'nde	Receb Efendi	160	Nâ-ma'lûm
Ertuğrul	Bilecik	Ak Mescid	Ak Mescid Câmîi Şerîfi'nde	Beğlikçi Niyâzî Efendi	22	Nâ-ma'lûm
Ertuğrul	Bilecik	Sultan Orhan Gâzî	Orhan Gâzî Câmîi Şerîfi'nde	Sultan Orhan Hazretleri'nin	93	Nâ-ma'lûm
Ertuğrul	İnegöl	İshak Paşa	İshak Paşa Medresesi derûnunda	Merhum İshak Paşa	701	Nâ-ma'lûm
Ertuğrul	Söğüd	Câmîi Kebîr	Câmîi Kebîr derûnunda	Hacı Ali Efendi	832	Nâ-ma'lûm
Ertuğrul	Yenişehir	Gâzî Süleyman Paşa	Gâzî Süleyman Paşa Medresesi derûnunda	Gâzî Süleyman Paşa	833	Nâ-ma'lûm
Kütahya	Kütahya	Vahid Paşa	Yıldırım Mahallesi'nde	Vahid Paşa	1003	Nâ-ma'lûm
Kütahya	Kütahya	Molla İbrahim Efendi	İbrahim Beğ Câmîi derûnunda	Molla İbrahim Beğ	731	Nâ-ma'lûm

Kütahya	Kütahya	Zeytunzâde	Tavşan Taşı Nâhiyesi'nde	Zeytûnzâde	915	Nâ-ma'lûm
Kütahya	Kütahya	Abdullah Rüşdü	Tavşan Taşı Nâhiyesi'nde	Abdullah Rüşdü Efendi	404	Nâ-ma'lûm
Kütahya	Eskişehir	Gâzî Mustafa Paşa	Câmîi Şerif derûnunda	Nâ-ma'lûm	15	Nâ-ma'lûm
Kütahya	Uşak	Antâbî	Medrese derûnunda	Nâ-ma'lûm	560	Nâ-ma'lûm
Kütahya	Gedos	Hacı Mehmed Efendi	Kasaba derûnunda	Merhûm Hacı Mehmed Emin Efendi	360	Nâ-ma'lûm

Diyarbakır Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Diyarbakır	Diyarbakır	Hamîdîzâde Ömer Efendi	Câmîi Kebîr ittisâlinde	Ömer Efendi	1248	1200
Diyarbakır	Diyarbakır	Sarı Abdurrah-man Paşa	Câmîi Kebîr ittisâlinde	Abdurrahman Paşa	564	1178
Diyarbakır	Diyarbakır	Râgıbiye	Râgıbiyye Mesci-di ittisâlinde	Hacı Râgıb Beğ	344	1249
Mardin	Mardin	Mardin Kütübhânesi	Câmîi Kebîr ittisâlinde	Hamiyetmen--dân-ı ahâlî	206	1311

Selânik Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Selânik	Ustu-rumca	Hulûsî Efendi	Câmîi Atik Mahallesi	Hulûsî Efendi	284	Meçhûl
Selânik	Yenice	Gâzî Ahmed Beğ	Nefs-i kasabada	Ahmed Beğ	273	1167
Selânik	Tikveş	Tâhir Ağa	Nikotin Karyesi	Tâhir Ağa	318	1220
Selânik	Tikveş	Tâhir Ağa	Orta Mahalle	Tâhir Ağa	263	1220
Siroz	Siroz	Câmî-i Atîk	Câmîi Atîk Mahallesi	Tâhir Ağa	1400	1220
Selânik	Karaferye	Hünkâr Câmîi	Çarşubaşı Mahallesi	Meçhûl	300	312
Drama	Drama	Molla Efendi	Nefs-i kasabada	Molla Efendi	150	312
Drama	Drama	Şadırvan	Nefs-i kasabada	Mahmud Paşa	313	312
Drama	Drama	Câmîi Atîk	Nefs-i kasabada	Sultan Yıldırım Bâyezid Hazretleri'nin	116	312
Drama	Drama	Kozluköy	Kozluköy Karyesi	Nazif Efendi	216	312
Drama	Kavala	Mehmed Ali Paşa	Hüseyin Beğ Mahallesi	Mehmed Ali Paşa	300	1226
Drama	Kavala	Hacı Ali Beğ	Hüseyin Beğ Mahallesi	Hacı Ali Beğ	243	1115

Suriye Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Şam	Şam	Kütübhâne-yi Umûmî	Melikü'z-Zâhir Medresesi'nde		2566	1295
Hama	Hama	Nûriye	Şeyh İbrahim Câmîi'nde	Geylânîzâde Nûri Efendi	600	1214

Sivas Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Sivas	Sivas	Hacı Osman Efendi	Câmîi Kebîr	Hacı Numan Efendi	201	1172
Sivas	Gürün	Kâşifiyye	Câmîi Kebîr	Ahmed Ağa	57	1265
Sivas	Dârende	Mehmed Paşa	Câmîi Kebîr	Mehmed Paşa	712	Meçhûl
Sivas	Divriği	Muhyiddin Beğ	Câmîi Kebîr	Muhyiddin Beğ	150	1280
Tokad	Tokad	Aşkar Ali Paşa	Câmîi Kebîr	Aşkar Ali Paşa	300	Meçhûl
Tokad	Tokad	Takyeci	Câmîi Kebîr	Hacı Ömer Ağa	76	1306
Tokad	Zile	Hamidiyye	Câmîi Kebîr	Hacı Ahmed Ağa	265	Meçhûl
Amasya	Amasya	Abdullatîf	Amasya	Abdullatîf Efendi	355	Meçhûl
Amasya	Amasya	Şeyh İsmâil Efendi	Amasya	Şeyh İsmâil Efendi	202	Meçhûl
Amasya	Amasya	Sultan Bâyezid	Amasya	Sultan Bâyezid Han Hazretleri'nin	73	Meçhûl
Amasya	Amasya	Pervâne Beğ	Amasya	Pervâne Beğ	55	Meçhûl
Amasya	Köprü	Müfti Efendi	Abdulganî	Pervâne Beğ	277	Meçhûl
Amasya	Köprü	Taş Medresesi	Cedîd	Pervâne Beğ	106	Meçhûl
Amasya	Merzifon	Mustafa Paşa	Merzifon	Sadr-ı Esbak Mustafa Paşa	53	Meçhûl
Amasya	Merzifon	Çelebi Sultan Mehmed Han Hazretleri'nin	Merzifon	Çelebi Sultan Mehmed Han Hazretleri'nin	25	Meçhûl
Amasya	Merzifon	Kara Mustafa Paşa	Merzifon	Kara Mustafa Paşa	45	Meçhûl
Amasya	Ladik	Mehmed Efendi	Ladik	Şeyhü'l-islâm-ı esbak Mehmed Efendi	120	Meçhûl

Trabzon Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Trabzon	Trabzon	Hâtûniye Medresesi Kütübhânesi	İmâret Mahallesi	Hazînedarzâde Osman Paşa	444	1260
Trabzon	Trabzon	Ortahisar Kütübhânesi	Ortahisar Mahallesi	Serraczâde Mustafa Efendi	611	1176
Trabzon	Trabzon	Fetvâhâne Kütübhânesi	Ortahisar Mahallesi	Hazînedarzâde Osman Paşa	451	1261
Trabzon	Giresun	Sultan Selim Câmîi Kütübhânesi	Sultan Selim Câmîi civârında	Müderris Hacı İsmâil Efendi	690	1311
Canik	Canik	Hazînedarzâde Abdullah Paşa	Hançereli Mahallesi'nde	Hazînedarzâde Abdullah Paşa	577	1251
Canik	Ünye	Hacı Mehmed Ağa	Kasaba içinde	Hacı Mehmed Ağa	219	1267
Canik	Çarşamba	Hazînedarzâde Süleyman Paşa	Çay Mahallesi	Hazinedarzâde Süleyman Paşa	150	1227
Canik	Çarşamba	9-8 Naîme	Çay Mahallesi	Hacı Mahmud Naîm Efendi	130	1303
Canik	Çarşamba	Arnabud Ali Beğ	Orta Mahalle	Sofuzâde Hacı Hasan Efendi	335	1275
Canik	Çarşamba	Mahmud Tayyar Paşa	Orta Mahalle	Mahmud Tayyar Paşa	720	1227
Lazistan	Rize	Altıkulaç	Kasaba içinde	Şeyh Hacı Ahmed Şemseddin Efendi	485	1300
Trabzon	Of	Hacı Ahmed	Çıkarık (?) Karyesi'nde	Gümüşhâneli Merhûm Hacı Ahmed Efendi	800	1282

Kastamonu Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Kastamonu	Kastamonu	Çorukzâde	Nu'mâniyye Medresesi derûnunda	Çorukzâde	1500	1217
Kastamonu	Kastamonu	Kara Mustafa Paşa	Dâru'l-Hadîs Medresesi derûnunda	Kara Mustafa Paşa	765	948
Kastamonu	Kastamonu	Ekmekçibaşı	Merdiye Medresesi derûnunda	Merdzâde ve Ekmekçibaşı	300	1243
Kastamonu	Kastamonu	Senâiyye	Semhiyye Medresesi derûnunda	Ali Senâî Efendi	100	1283
Kastamonu	Kastamonu	İsmâil Beğ	İsmâil Medresesi derûnunda	İsmâil Beğ	98	782
Kastamonu	Kastamonu	Âşir Efendi	Âşir Efendi	Reîsü'l-küttâb Hacı Mustafa Efendi	470	1180
Kastamonu	Kastamonu	Sâdıkıye	Sâdıkıye	Mehmed Sâdık Efendi	370	1283

Kastamonu	Kastamonu	Seyyid Efendi	Ahmed Siyâhî Efendi Dergâhı'nda	Seyyid Ahmed Hicâbî Efendi		1295
Kastamonu	Kastamonu	Abdulbâkî	Abdulbâkî Medresesi'nde	Abdulbâkî Efendi	50	1285
Kastamonu	İnebolu	Hamidiye	Medrese-i Hamidiye'de	Taraf-ı Pâdişâhîden	53	1299
Kastamonu	Taşköprü	Muzafferüddin Gâzî	Muzafferüddin Gâzî Medresesi'nde	Muzaffereddin Gâzî	45	622
Kastamonu	Taşköprü	Hacı Osman Ağa	Hacı Osman Ağa Medresesinde	Hacı Osman Ağa	58	1275
Kastamonu	Taşköprü	Ayvalı	Ayvalı Medresesi'nde	Ahâlî-i Mahalliye	17	1249
Kastamonu	Tosya	Abdurrahman Paşa	Hacı Kemal Mahallesi'nde	Abdurrahman Paşa	96	992
Kastamonu	Tosya	Abdurrezzak Efendi	Pınarbaşı Mahallesi'nde	Abdurrezzak Efendi	97	888
Kastamonu	Zağferanbolu	İzzet Efendi	İzzet Paşa Câmîi Şerîf derûnunda	İzzet Mehmed Paşa	550	1221
Kastamonu	Zağferanbolu	Köprülü Mehmed Paşa	Köprülü Mehmed Paşa Câmîi derûnunda	Mehmed Paşa	96	1274
Bolu	Gerede	Hacı Hüseyin Efendi	Debbağlar Mahallesi'nde	Dersaâdetli Hacı Hasan Efendi	383	1305
Bolu	Mudurnu	İsmail Hakkı Efendi	Câmîi Kebîr derûnunda	İsmâil Hakkı Efendi	45	Meçhûl
Kangırı	Kangırı	Şâkir	Taş Mescid Mahallesi'nde	Okçuoğlu Şâkir Efendi	570	1243
Kangırı	Kangırı	İmâret	İmâret Mahallesi'nde	İsfendiyarzâde Mehmed Beğ	98	1201
Kangırı	Kangırı	Ali Beğ Câmîi	Kayseri Beğ Mahallesi'nde	Hacı İsmail Ağa	319	1280
Sinob	Sinob	Sultan Alâaddin	Câmîi Kebîr Mahallesi'nde	Sultan Alâaddin	148	Meçhûl
Sinob	Sinob	Ömer Efendi	Gerze Kasabası'nda	Ömer Efendi	30	1315

Kosova Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Prizrin	Prizrin	Fâtih-i Budin Mehmed Paşa	Prizrin'de Mehmed Paşa Medresesi ittisâlinde	Fâtih-i Budin Mehmed Paşa	222	1220
Prizrin	Kalkandelen	Çarşu Câmîi Şerîf	Kasabada Çarşu Câmîi ittisâlinde	Hacı Abbas Efendi	186	1286
Prizrin	Kalkandelen	Köprü Mahallesi	Kitâbî-i Şehrîyârî Sabri Beğ	Kitâbî-i Şehriyârî Sabri Beğ	356	1312

İpek	İpek	Bulazâde	Bulazâde Mahallesi'nde	Hüseyin Beğ	69	1220
İpek	Yakuva	Çarşu Mahallesi	Çarşu Mahallesi'nde	Hüseyin Beğ	480	1280
Taşlıca	Taşlıca	Celâleddin Paşa	Çarşu ittisâlinde	Celâleddin Paşa	30	Kadîm
Priştine	Priştine		Câmi'i Kebîr	Sultan Selim Hân Hazretleri	180	Kadîm
Üsküb	Radovişte	Câmî-i Kebir	Câmi'i Kebîr	Darbhâne Kâtibi Sımâvî Efendi	535	1177
Üsküb	Kratova	Guruşcu Ahmed Efendi	Mustafa Beğ Mahallesi	Guruşcu Ahmed Efendi	100	1176
Üsküb	Palanka	Bayram Paşa	Bayram Paşa Câmi'i'nde	Hasan Efendi	300	1270
Üsküb	Koçana	Ebûbekir Efendi	Usta (?) Mahallesi'nde	Müftî-i esbak Ebûbekir Efendi	300	1313

Konya Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Konya	Konya	Dergâh-ı Şerîf-i Mevlânâ Kütübhânesi	Dergâh-ı Şerîf derûnunda		1373	
Konya	Konya	Şeyh Sadreddin Konevî	Türbe-i Şerîf derûnunda		256	
Konya	Konya	Yusuf Ağa	Sultan Selîm Câmi'i derûnunda	Kethüdâ-i Merhûm Yusuf Ağa	1223	1209
Konya	Konya	Zincirli Hacı Abdurrahim Efendi	Zincirli Medresesi derûnunda	Hacı Abdurrahim Efendi	300	1140
Konya	Konya	İplikçi Kütübhânesi	İplikçi Câmi'i derûnunda	Çerkeszâde Mustafa Efendi	128	1280
Konya	Konya	Hacı Mustafa Beğ	Sille Nâhiyesi'nde	Hacı Mustafa Beğ	220	1289
Konya	Ilgın	Lala Mustafa Paşa	Câmi derûnunda	Lala Mustafa Paşa	73	999
Konya	Akşehir	Ömer Efendi Kütübhânesi	Hasan Paşa Câmi'i derûnunda	Musâhib Ömer Efendi	643	1172
Konya	Hâdim	Hâdimî Merhûm	Hâdim Kasabası derûnunda	Osman Efendi	644	1120
Konya	Karaman	Zeynelabidin Ağa Kütübhânesi	Dahhak Mahallesi'nde	Zeynelabidin Ağa	150	
Antalya	Antalya	Mütesellim Kütübhânesi	Elmalu Mahallesi'nde	Hacı Mehmed Ağa	600	
Antalya	Antalya	Hacı Emin Efendi Kütübhânesi	Câmi'i Atîk havlusunda	Müfti Hacı Emin Efendi	200	1301
Hamidâbad	Isparta	Sadr-ı esbak Halil Hamid Paşa Kütübhânesi	Çelebiler Mahallesi'nde	Halil Hamid Paşa	592	1197
Hamidâbad	Yalvaç	Hacı Ali Rızâ Efendi Kütübhânesi	Câmi ittisâlinde	Hacı Ali Efendi	450	1303

Hamidâbad	Karaağaç	Câmi'i Kebîr Kütübhânesi	Câmi'i Kebîr ittisâlinde	İâneten	230	1293
Hamidâbad	Eğridir	Şeyh Ali Ağa Kütübhanesi	Ali Ağa Medresesi derûnunda	Şeyh Ali Ağa	202	
Hamidâbad	Eğridir	Mehmed Paşa Kütübhanesi	Balat Nâhiyesi	Mehmed Paşa	123	
Hamidâbad	Uluborlu	Lala Paşa Kütübhanesi	Görgür Lala Paşa	Lala Paşa	1327	
Niğde	Niğde	Sungur Beğ Kütübhanesi	Sungur Beğ Câmi'i'nde	Sungur Beğ	300	
Niğde	Nevşehir	İbrahim Paşa Kütübhanesi	Bâlâ Medresesi'nde	İbrahim Paşa	117	1140
Niğde	Nevşehir	Besim Ağa Kütübhanesi	Tahta Medresesi'nde	Besim Ağa	185	1271
Niğde	Ürgüb	Kaleli Hüseyin Hüsnü Efendi	Defterdâr Yahya Efendi Medresesi'nde	Hüseyin Hüsnü Efendi	155	1283
Niğde	Ürgüb	Musâhib-i Sânî Tahsin Ağa	Câmi'i Kebîr	Tahsin Ağa	315	1272
Niğde	Arabsun	Kurşunlu Kütübhanesi	Câmi'i Cedîd	Mehmed Paşa	283	1194
Niğde	Arabsun	Ortahisar	Karyede	Hüseyin Beğ	120	1306
Niğde	Bor	Yazıcıoğlu Kütübhanesi	Mekteb-i İbtidâî İttisâlinde	Yazıcıoğlu Hacı Ali Ağa	85	1310
Burdur	Burdur	Sadr-ı esbak Derviş Mehmed Paşa	Şeyh Sinan Mahallesi'nde	Mehmed Paşa	4500	1184
Burdur	Burdur	Küçük Şeyh Mustafa	Hacı Ahmed Mahallesi'nde	Şeyh Mustafa	720	1237
Burdur	Burdur	Sadrazam Halil Hamid Paşa	Çeşmeci Medresesi'nde Receb Mahallesi'nde	Halil Hamid Paşa	120	1184
Burdur	Burdur	Sâdan-zâde Hacı İsmâil Ağa	Dîvân Baba Mahallesi'nde	Hacı İsmail Ağa	3200	1233

Ma'mûretü'l-Azîz Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Ma'mûretü'l-Azîz	Harput	Kurşûnî	Harput	Sunalızâde Hacı Mehmed Ağa	1000	1210
Ma'mûretü'l-Azîz	Harput	Kâmil Paşa	Harput	Mısırlı Kâmil Paşa	500	1285
Ma'mûretü'l-Azîz	Harput	İbrahim Paşa	Harput	Hacı İbrahim Paşa	300	1249
Ma'mûretü'l-Azîz	Keban	Sadr-ı esbak Yusuf Ziya Paşa	Kasabada	Yusuf Ziya Paşa	83	1112
Ma'mûretü'l-Azîz	Arabgir	Osman Paşa	Kasabada	Osman Paşa	288	1112
Ma'mûretü'l-Azîz	Eğin	Hacı Ali Beğ	Eğin Nâhiyesi'nde	Hacı Ali Beğ	185	1306

Manastır Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Manastır	Manastır	Abdülkerim Paşa	Kasaba içinde	Abdülkerim Paşa	252	1312
Görice	Kesriye	Hacı Ahmed Paşa	Kasaba içinde	Hacı Ahmed Paşa	245	1151
Manastır	Ohri		Kasaba içinde		87	Kadîm

Musul Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhânenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Musul	Musul	Hacı Hüseyin Paşa	Çarşu	Hacı Hüseyin Paşa	500	1169
Musul	Musul	Numâniye	Saraçhâne	Numan Paşa	200	1241
Musul	Musul	Yahya Paşa	Saraçhâne	Yahya Paşa	500	1267
Musul	Musul	Benî Şit	Benî Şit Hûbesi	Ahmed Paşa	600	Meçhûl
Musul	Musul	Benî Yunus	Niniva	Meçhûl	1000	Meçhûl
Musul	Musul	Hasan Paşa	Râbi'iyye	Hasan Paşa	300	1223
Musul	Musul	Ağvât	Meydân	İbrahim ve Birâderleri	200	Meçhûl
Musul	Musul	Bâbu'l-Beyz	Bâbu'l-Beyz	Meçhûl	300	Meçhûl
Musul	Musul	Câmiu'l-Hazzâm	Câmiu'l-Hazzâm	Şeyh Hazzâm	50	Meçhûl
Musul	Musul	Abdâliye	Bâbu's-Sarây	Hacı Abdullah	200	1239
Musul	Musul	Veysel Karânî	Veysel Karânî	Hacı Hüseyin Beğ	200	1239
Musul	Musul	Hacı Zekeriyya	Bâbu'l-Cedîd	Ahmed Efendi	400	1202
Musul	Musul	Şerif Beğzâde	Re'sü'l-kür	Ahmed Efendi	450	1303
Musul	Musul	Bekir Efendi	Re'sü'l-kür	Ahmed Efendi	100	1202
Musul	Musul	Hayyatzâde	İmam İbrahim		150	Meçhûl
Musul	Musul	Câmiu'l-Hâtûn	Hâtûniyye		150	Meçhûl
Musul	Akra	Bicil	Bicil Karyesi		190	Meçhûl
Musul	Akra	Akra	Saray Mahallesi		130	Meçhûl
Kerkük	Kerkük	Hacı Süleyman Ağa	Saray Kal'ası	Hacı Süleyman Ağa	200	1220

Kerkük	Kerkük	Dede Şah Kulu	Musalla Mahallesi	Hacı Abdulfettah	150	1227
Kerkük	Kerkük	Şah Gâzî	Hamam Mahallesi	Şah Gâzî	130	Meçhûl
Musul	Erbil	Büyük Câmî	Büyük Câmî	Ebûbekir Efendi	2105	1080
Musul	Erbil	Fatma Hâtûn	Fatma Hâtûn	Fatma Hâtûn	305	1200
Musul	Erbil	Şeyh Hidâyet	Hankâh	Şeyh Hidâyet	610	924
Musul	Erbil	Çöl Câmii	Çöl Câmii	Cercis Hidâyet	250	1165
Musul	Erbil	Hâtûniye	Hâtûniye	Hacı Ahiye Hâtûn	130	1250
Musul	Erbil	Şâdirî	Şâdiriye	Abdullah Şâdirî	250	1280
Musul	Revan-diz	Kürd Mehmed Paşa	Saray Mahallesi	Kürd Mehmed Paşa	4000	Meçhûl
Musul	Revan-diz	Paşa Kütübhanesi	Numâniye Caddesi	Abdullah Paşa	300	1300
Süleymâniye	Gülan-ber	Sâdât Kütübhanesi	Sâdât Mahallesi	Şeyh Abdullah	300	Meçhûl
Süleymâniye	Gülan-ber	Ömeriye Kütübhanesi	Şeyh Mahallesi	Ömer Efendi	1000	Meçhûl
Kerkük	Erbil	Molla İshak	Molla İshak	Mustafa Ağa	350	1200

Van Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhanenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Van	Van	İskender Paşa	Sinâniye Mahallesi'nde	İskender Paşa	162	Kadîm
Van	Van	Câmîi Kebîr	Câmî-i Kebîr	Abdurrahman Şah	60	Kadîm

Yanya Vilâyeti

Livâ	Kazâ	Kütübhanenin İsmi	Mahalli	Bânîsi	Aded-i Kütüb	Târih-i Te'sîs
Yanya	Yanya Kasabası'nda	Veliyyüddin Paşa	Kal'a derûnunda	Tepedelenli Ali Paşazâde Veliyyüddin Paşa	487	1230
Berat	Berat	İbrahim Paşa	Bâyezîd-i Velî Tekiyyesi'nde	İbrahim ve Süleyman Paşalar	300	1225
Ergiri	Ergiri		Ergiri Kasabası'nda	Ahâlî tarafından		1316

Yemen Vilâyeti
Yokdur

EK: II*

Dersaâdet ve mülhekâtında cennet-mekân selâtîn-i izâm hazerâtıyla zevât-ı sâireye mensûb kütübhânelerin esâmî ve mahallerini ve hâfız-ı kütüb ve hademesinin mikdârını ve evkâf-ı hümâyûn hazînesinden muhasses vazîfelerinin kemiyetini mübeyyin defterdir.

Ebniyeleri Müstakil Bulunan Kütübhâneler

1. Cennetmekân Sultân Osman Han Hazretleri'nin Nûr-ı Osmâniye Câmî-i Şerîfleri havlusunda bulunan kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb Nefer	Vazîfe-i şehriyeleri guruş
6	760

2. Cennetmekân Sultan Hamîd Hân-ı Evvel Hazretleri'nin Bağçekapusı'nda medreseleri nezdinde bulunan kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb Nefer	Vazîfe-i şehriyeleri guruş
4	807

3. Cennetmekân Sultan Ahmed Hân-ı Sâlis Hazretleri'nin Yeni Câmî-i Şerîf havlusunda Vâlide Sultan Türbesi ittisâlinde bulunan kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb Nefer	Vazîfe-i şehriyeleri guruş
3	320

4. Cennetmekân Sultan Mustafa Hân Hazretleri'nin medreseleri derûnunda bulunan kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb Nefer	Vazîfe-i şehriyeleri guruş
6	595

5. İsmihân Sultan tâbe serâhâ hazretlerinin Eyüb'de Şehid Mehmed Paşa Türbesi karşusunda bulunan kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb Nefer	Vazîfe-i şehriyeleri guruş
2	90

* BOA. Y. PRK. MF. 5/63, s. 1-6.

6. Üsküdar'da Selimiye Dergâhı bağçesinde Pertev Paşa Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb Nefer	Vazîfe-i şehriyeleri guruş
2	275

7. Dersaâdetde Koska Caddesi'nde Râğıb Paşa Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb Nefer	Vazîfe-i şehriyeleri guruş
4	360

8. Bağçe Kapusı'nda Hoca Hânı civârında Âşir Efendi Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb Nefer	Vazîfe-i şehriyeleri guruş
5	140

9. Dîvân Yolu'nda Çemberli Taş'da Köprülü Mehmed Paşa Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb Nefer	Vazîfe-i şehriyeleri guruş
4	160

10. Süleymâniye evkâf-ı şerîfine mülhak Şehzâdebaşı'nda Şehid Ali Paşa Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb Nefer	Vazîfe-i şehriyeleri guruş
1	110

11. Vefâ Meydanı civârında Âtıf Efendi Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb Nefer	Vazîfe-i şehriyeleri guruş
1	67

Kütübhâne Aded	**Hâfız-ı kütüb Nefer**	**Vazîfe-i şehriyeleri guruş**
11	**41**	**3785**

Müstakil Ebniyeleri Olmayup Cevâmî'-i Şerîfe ve Medâris Derûnunda Bulunan Kütübhaneler

1. Ayasofya Câmî-i Şerîfi derûnunda Cennetmekân Sultan Mahmûd Hân *tâbe serâhu* hazretlerinin kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb Nefer	Vazîfe-i şehriyeleri guruş
7	795

2. Sultan Bâyezid Hân-ı Velî Hazretleri'nin câmî-i şerîfi derûnunda Veliyyüddin Efendi Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
1	185

3. Fâtih Câmî-i Şerîfi derûnunda Cennetmekân Fâtih Sultan Mehmed Hân *tâbe serâhu* hazretleri kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
8	67

4. Sultan Ahmed Câmî-i Şerîfi derûnunda Cennetmekân Sultan Ahmed Hân-ı Evvel Hazretleri Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
4	240

5. Süleymâniye Câmî-i Şerifi derûnunda Cennetmekân Sultan Süleyman Hân Hazretleri Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
8	745

6. Eyüb Sultan Câmî-i Şerîfi derûnunda cennetmekân Fâtih Sultan Mehmed Hân *tâbe serâhu* hazretleri kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
2	190

7. Sultan Ahmed Câmî-i Şerîfi derûnunda cennetmekân Sultan Ahmed Hân-ı Evvel Hazretleri'nin mesâhif ve eczâ-i şerîfe dolabı

Vazîfe-i şehriyesi
guruş
3

8. Şehzâde civârında İbrahim Paşa Medresesi'nde Fatma Sultan ve Dâmad İbrahim Paşa Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
2	92

9. Üsküdar'da câmî-i şerîfinde Cedîd Vâlide Sultan tâbe serâhâ hazretleri kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
1	50

10. Eyüb Sultan Câmî-i Şerîfi derûnunda Mihrişâh Vâlide Sultan tâbe serâhâ hazretleri kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
2	190

11. Irgad Pazarı'nda medresesi derûnunda Çorlulu Ali Paşa Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
1	40

12. Irgad Pazarı'nda medresesi derûnunda Merzifonî Kara Mustafa Paşa Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
3	40

13. Çağalzâde Mahmud Paşa civârında Rüstem Paşa Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
1	190

14. Davud Paşa'da câmî-i şeriflerinde Hekimzâde Ali Paşa Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
4	80

15. Bâb-ı Âlî civârında Hacı Beşir Ağa Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
4	75

16. Eyüb'de Baba Haydar'da medresesi derûnunda Hacı Beşir Ağa Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
1	16

17. Galata'da Kule Kapusı'nda mevlevîhâne derûnunda Hâlet Efendi Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
1	84

18. Çarşamba'da Dâmadzâde Kadıasker Mehmed Efendi Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
7	306

19. Üsküdar'da Atik Vâlide Sultan Câmî-i Şerîfi'nde kütübhane

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
1	

20. Koca Mustafa Paşa'da Ağaçkakan'da Küçük Efendi Dergâhı Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
1	120

21. Eyüb'de Zal Mahmud Paşa Câmî-i Şerîfinde Zal Mahmud Paşa Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri	
Nefer	guruş	Para
1	67	10

22. Çarşamba'da Dâru'l-Mesnevî derûnunda Hâfız Mehmed Efendi Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
	40

23. Eyüb'de dergâhı derûnunda Şeyh Murad Efendi Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri	
Nefer	guruş	para
1	67	30

24. Tahtakale'deki câmî-i şerîfi derûnunda Çağalzâde Rüstem Paşa Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
1	20

25. Mesih Paşa-yı Cedîd Câmî-i Şerîfi'nde Beyhan Sultan Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
1	40

26. Gekbûze'de câmî-i şerîfi derûnunda Gâzî Mustafa Paşa Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
1	50

27. Hacı Bilal Ağa vakfından Debbağ-zâde Hacı İbrahim Efendi Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
2	75

28. Fındıklı'da Molla Çelebi Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
1	25

29. Tobhâne'de Kılıç Ali Paşa Câmî-i Şerîfi'nde Hacı Bilal Ağa Kütübhânesi

Hâfız-ı kütüb	Vazîfe-i şehriyeleri
Nefer	guruş
1	40

Kütübhâne	**Hâfız-ı kütüb**	**Vazîfe-i şehriyeleri**
Aded	**Nefer**	**guruş**
29	**70**	**4665**

Mütevellî ve Vâkıfları İdâresinde Olmak Üzre Hâricde Ebniyeleri Bulunan ve Cevâmî'-i Şerîfe ve Medâris Derûnunda Olan Kütübhâneler

Aksaray'da Câmî-i Şerîfi ittisâlinde Pertevniyal Vâlide Sultan -tâbe serâhâ- Hazretleri Kütübhânesi

Sultan Bâyezid imâreti nezdinde olup maârif nezâreti idâresinde bulunan Kütübhâne-i Umûmî

Eyüb'de Bahriye Nâzırı Devletlü Hasan Paşa Hazretleri Kütübhânesi

Fâtih civârında Veli Efendi Kütübhânesi

Çarşamba civârında Dâmadzâde Mehmed Efendi Kütübhânesi

Tophâne'de Kılıç Ali Paşa Câmî-i Şerîfi civârında Kılıç Ali Paşa Kütübhânesi

Üsküdar'da Hacı Mehmed Efendi Mahallesi'nde Selim Efendi Kütübhânesi

Ayasofya civârında Yere Batan'da Es'ad Efendi Kütübhânesi

Veznecilerde Murad Paşa Medresesi'nde Kuyucu Murad Paşa Kütübhânesi

Çarşamba'da Mehmed Ağa Câmî-i Şerîf'indeki Yeni Medrese'de Mehmed Ağa Kütübhânesi

Mahmud Paşa Medresesi derûnunda Mahmud Paşa-yı Velî Kütübhânesi

Üsküdar'da Atik Vâlide Sultan Câmî-i Şerîfi derûnunda Arakıyyeci Hacı Mehmed Ağa Kütübhânesi

Üsküdar'da Atîk Vâlide Sultan -tâbe serâhâ- Hazretleri Câmî-i Şerîfi derûnunda Kemankeş Kütübhânesi

Câmî-i Şerîf-i mezkûr derûnunda vâkıfı meçhûl kitab dolabı

Fâtih'de Servili Medrese Kütübhânesi

Eyüb'de Hüsrev Paşa Kütübhânesi

Şehzâde Câmî-i Şerîfi'nde Kara Çelebi Hüsâmeddin Kütübhânesi

Çarşambadaki medresesinde Kadıasker Hacı Mustafa Efendi Kütübhânesi

Çarşamba'da Es'ad Efendi Kütübhânesi

Saraçhâne başında medresesinde Amuca Hüseyin Paşa Kütübhânesi

Sultan Ahmed civârında Düğümlü Baba Türbesi'nde Kemal Paşa Kütübhânesi

Yahya Efendi Medresesi'nde Yahya Efendi Kütübhânesi

Fâtih'de Ayak Kurşunlu Medresesi'nde Feyzullah ve Kalkandelenli İsmâil Efendi Kütübhânesi

Hâfız-ı Kütüb	Mecmû'-ı Kütübhâneler	Vezâif-i Şehriye
Nefer	Aded	Guruş
111	40	8450 Hâzîne-i Evkâf-ı Hümâyundan vazîfesi i'tâ olunan
000	23	0000 Mütevellî ve Vâkıfları idârelerinde bulunan
111	63	8450

EK: III*

[2b] [1]. Vakf-ı merhûm ve mağfûrun leh Sultân Mehmed Hân-ı Gâzî *tâbe serâhu* der İstanbul

es-Seyyid Hâfız Mehmed Râşid Halîfe ibni es-Seyyid
Mehmed Nuri Efendi hâfız-ı kütüb-i
câmi'-i şerîf
yevm
6
berât dâde Fî 7 Ca sene 1286

[2]. Vakf-ı merhûm ve mağfûrun-leh cennet-mekân Sultân Selim Hân-ı kadîm *tâbe serâhu* der istanbul

Sâlih ibni Halil Halîfe hâfız-ı
kütüb-i evvel-i kütübhâne-i
Dâmadzâde Şeyhülislâm Ahmed
Efendi der
câmi'-i şerîf
yevm
2
berât dâde Fî 9 Safer sene 1256
defa Fî 16 C sene 1257

Mehmed Raif Halîfe ibni
Abdülkadir hâfız-ı kütüb-i
kütübhâne-i müşârun ileyh
yevm
1
berât dâde Fî 9 M sene 1226
ba'dehû berât zâyi'-dâde
Fî gurre-i M sene 258

Mahmud Raif Halîfe bin
Abdülkadir
hâfız-ı kütüb-i kütübhâne-i
müşârun ileyh
Yevm
6
berât dâde Fî
9 M sene 1236

Sâlih bin Halil Halîfe hâfız-ı
kütüb-i kütübhâne-i
müşârun ileyh
Yevm
6
berât dâde Fî Za sene 1256
def'a Fî 16 R sene 1257

* BOA. EV. HMH. 746.

[3]. Vakf-ı merhûm ve mağfûrun-leh Sultân Süleyman Hân-ı Gâzî *tâbe serâhu* der İstanbul

Mehmed Sadeddin Halîfe bi-hasebi't-tarîk hâfız-ı kütüb-i evvel-i kütübhâne-i müşârun ileyh	Hâfız Abdülhalim efendi bi-hasebi't-tarîk hâfız-ı kütüb-i sânî-i kütübhâne-i müşârun ileyh
Yevm	Yevm
60	55
fodula çift	fodula çift
Yevm	Yevm
1	1
berât dâde Fî 16 Ra sene 1285	berât dâde Fî 16 Ra sene 285
İbrahim Edhem Efendi bi-hasebi't-tarîk hâfız-ı kütüb-i sâlis-i kütübhâne-i müşârun ileyh	Mehmed Kamil Efendi bi-hasebi't-tarîk hâfız-ı kütüb-i râbi'-i kütübhâne-i müşârun ileyh
yevm	Yevm
50	40
fodula çift	fodula çift
yevm	Yevm
1	1
berât dâde Fî 16 Receb sene 285	berât dâde Fî 16 Ra sene (boş)
es-Seyyid Mehmed Emin Efendi ve es-Seyyid Mehmed Kamil Efendi ve es-Seyyid Mehmed Tahir Efendi bi-hasebi't-tarîk hâfız-ı kütüb-i hâmis-i kütübhâne-i müşârun ileyh	İbrahim Efendi bi-hasebi't-tarîk ferrâş-ı evvel-i kütübhâne-i müşârun ileyh
yevm	Yevm
35	30
fodula çift	Fodula Çift
Yevm	Yevm
1	1
Fî 16 Ra sene 1285	Fî 16 Ra sene 285

Câmi'-i müşârun-ileyh kayyumlarından Hâfız Mehmed Kamil Efendi bi-hasebi't-tarîk ferrâş-ı sânî-i kütübhâne	Mehmed Şükrü Efendi ibni Süleyman Efendi ferrâş -ı sâlis-i kütübhâne
yevm	yevm
22	18
fodula çift	fodula çift
Yevm	Yevm
1	1
Fî 16 Ra sene 285	Fî 16 Ra sene 1285

[4]. Vakf-ı merhûm ve mağfûrun-leh cennet-mekân Sultân Bâyezid Hân-ı Velî *tâbe serâhu* der-İstanbul.

es-Seyyid Selim bin Ahmed Halîfe hâfız-ı kütüb-i medrese
Yevm
3
Fî 18 Za sene 1220

[3a] [5]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm Şeyhülislâm Veliyyüddin Efendi der ittisal-i câmi'-i şerîf Sultân Bâyezîd Hân an mülhakât-ı müşârun ileyh Sultân Bâyezid

Sağirân ibni Mehmed Faik Efendi ve Ahmed Asım Efendi veledan-ı Göynüklülü Mehmed Halîfe hâfız-ı kütüb-i evvel-i kütübhâne	Ulemâdan Bosnalı Hasan Efendi hâfız-ı kütüb-i sânî-i kütübhâne
Yevm	Yevm
120	110
berât dâde Fî 9 Ra sene 286	berât dâde Fî 8 Z sene 1284
Kütübhâne-i mezbûr mustahfızı Ahmed Efendi bi'n-niyâbe edâ-yı hidmet itmek üzredir.	

Gümüşhâneli İzzet Efendi mustahfız-ı kütübhâne	Ahmed Efendi mustahfız-ı kütübhâne
Yevm	yevm
40	40
berât dâde Fî 8 Z sene 1284	Fî 8 Z sene 1284

Ferrâş -ı kütübhâne
bilâ ism ve bilâ berât

[6]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm ve mağfûrun leh Sultân Mahmud Hân-ı Evvel *tâbe serâhu* der ittisâl-ı câmi'-i şerîf-i Ayasofya-i Kebîr der İstanbul

Mehmed Nazif Halîfe ibni Mustafa	Sağir Mehmed Said veledân-ı dersiâm
nâzır-ı kütübhâne-i müşârun ileyh	es-Seyyid Mehmed Veliyyüddin Efendi hâfız-ı kütüb-i evvel
Yevm	Yevm
20	50
taam mükemmel	taam mükemmel
Yevm	Yevm
2	1
berât dâde Fî 16 Ş sene 242	berât Fî 26 Ra sene 283 tarafından hâfız-ı kütüb Halil Efendi bi'n-niyâbe edâ-yı hidmet itmek

es-Seyyid Hâfız Abdülhamid Halîfe	Amasyavî es-Seyyid Osman Efendi
Nısf-ı hisse-i hâfız-ı kütüb-i sânî-i	Nısf-ı hisse-i hâfız-ı kütüb-i sânî-i
kütübhâne-i müşârun ileyh	Kütübhâne-i müşârun ileyh
Yevm	Yevm
25	25
taam mükemmel	taam mükemmel
Yevm	Yevm
nîm	nîm
berât-ı cülûs	Fî 28 Z sene 1282
Fî 17 Z sene 1277	

Hasan Efendi ibn Hasan	Âsitâneli el-Hac Hâfız Şükrü Efendi
hâfız-ı kütüb-i sâlis	hâfız-ı kütüb-i râbi'-i kütübhâne-i müşârun ileyh
Yevm	Yevm
50	50
mükemmel taam	mükemmel taam
Yevm	Yevm
6	1
Fî 19 N sene 1277	Fî 9 R sene 1273
	ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 1277

Ahıshavî İsmail Efendi	Musa bin Ali
İbni Mehmed hâfız-ı kütüb-i hamis	mustahfız-ı evvel-i kütübhâne
Yevm	Yevm
50	15
Taam mükemmel	Taam mükemmel
Yevm	Yevm
1	1
Fî 22 R sene 271 ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 1277	selh-i S sene 1215

İskilibli Mehmed Hilmi Efendi ibni	Hâfız-ı kütüb-i kütübhâne-i Mehmed
Hasan Efendi hatîb-i câmi'-i şerîf-i	Emin Efendi an müderrisîn-i kirâm
Merzifonî Kara Mustafa Paşa	mustahfız-ı sânî ve bevvâb-ı kütübhâne
hâfız-ı kütüb-i sâdis	Yevm
Yevm	10
50	Taam mükemmel
Taam mükemmel	Yevm
Yevm	1
1	Fî 12 C sene 233
Fî 25 C sene 1283	ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 277

Ali veled-i Hasan Halîfe kâtib-i kütübhâ
Yevm
15
taam mükemmel
Yevm
1
Fî 3 S sene 1233

İsmail Halîfe bin Mehmed ferrâş-ı enderûn ve bîrûn-ı kütübhâne
Yevm
5
Taam mükemmel
Yevm
1
Fî 27 Ra sene 1271

Mehmed İzzet Efendi veled-i Hâfız Mustafa ferrâş -ı enderûn ve bîrûn-ı Kütübhâne
Yevm
5
taam mükemmel
Yevm
1
Fî 12 Ca sene 277

İskilibli Mehmed Hilmi Efendi ibni Hasan hatîb-i câmi'-i Kara Mustafa Paşa ferrâş -ı enderûn ve bîrûn-ı kütübhâne
Yevm
5
taam mükemmel
Yevm
1
Fî 25 C sene 1283

Hacı Halil Efendi ibni Ali an sakinan-ı İshak Paşa
Nısf-ı hisse-i tatbîkî kütübhâ
Yevm
5
taam mükemmel
Yevm
nîm
Fî 17 C sene 269

Ahmed Âsım veled-i el-Hac İbrahim
Nısf-ı hisse-i tatbîkî kütübhâ
Yevm
5
taam mükemmel
Yevm
Nîm
berât zâyi' dâde Fî 17 Z sene 281

Mehmed Emin veled-i Kurşûnî Halil Halîfe Kurşûnî-i kütübhâne
Yevm
6
taam mükemmel
Yevm
1
Fî 5 S sene 1224

Ömer Efendi ibni Mustafa an kayyumân-ı Câmi'-i Ayasofya-i Kebîr Buhûrî-i kütübhâne ve dershâne
Yevm
10
taam mükemmel
Yevm
1
berâ-yı behâ-i buhîrî
berâ-yı tatbîk
Yevm
5
Fî 21 Za sene 1278

[7]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm ve mağfûrun leh Sultân Mustafa der nezd-i Lâleli Çeşme der İstanbul

Veliyyüddin Hamdi Efendi bi-hasebi't-tarîk hâfız-ı kütüb-i evvel-i kütübhâne der derûn-ı medrese-i vakıf
Yevm
160
fodula çift
yevm
3
taam mükemmel
Yevm
3
berât dâde Fî 18 Receb sene 277
ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 1271

Mustafa Efendi bi-hasebi't-tarîk hâfız-ı kütüb-i sânî-i kütübhâne-i mezbûr
yevm
150
fodula çift
Yevm
2
taam mükemmel
Yevm
2
Fî 25 Za sene 1280

Mustahfız-ı evvel Mahmud Ekmel Efendi
bi-hasebi't-tarîk hâfız-ı kütüb-i sâlis-i
kütübhâne-i mezbûr
Yevm
130
fodula çift
Yevm
2
taam mükemmel
Yevm
2
Fî 25 Za sene 1280

Mustahfız-ı sânî Sağir Mehmed
Eşref Efendi bi-hasebi't-tarîk
mustahfız-ı evvel-i kütübhâne
Yevm
90
fodula çift
Yevm
2
taam mükemmel
Yevm
2
Fî 25 Z sene 1280

Mustahfız-ı sâlis Hâfız Mehmed Sâlih [3b]
ve Sağir Yusuf Ziya hasebi't-tarîk
mustahfız-ı sânî-i kütübhâne
Yevm
90
fodula çift
Yevm
2
taam mükemmel
Yevm 2
Fî 25 Za sene 1280

Hâfız Ali Hamdi Efendi
mustahfız-ı sâlis-i kütübhâne
Yevm
52
fodula çift
Yevm
1
taam mükemmel
Yevm
1
Fî 25 Za sene 1280

[8]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm ve mağfûrun leh Sultân Osman Hân *tâbe serâhu* der nezd-i Bezistan der İstanbul

es-Seyyid Halil Şükrü Efendi
nâzır-ı kütübhâne
Yevm
20
berât dâde Fî 2 Receb sene 1267

Hâfız Süleyman Halîfe ibni
el-Hac Hâfız Ahmed hâfız-ı
kütüb-i evvel
Yevm
60
berât dâde Fî 16 Za sene 1259

Hâfız Mehmed Eşref Efendi
veled-i es-Seyyid Abdullah
hâfız-ı kütüb-i sânî
Yevm
50
berât dâde Fî 28 Receb sene 1252

Vezirköprülü Hasan Hilmi Efendi
hâfız-ı kütüb-i sâlis
Yevm
30
berât dâde Fî 3 C sene 1279

Hâfız Ali Efendi ibni es-Seyyid
Mustafa hâfız-ı kütüb-i râbi'
Yevm
30
berât dâde Fî 5 C sene 1274

es-Seyyid Hâfız Mustafa Halîfe
İbni es-Seyyid Hasan
hâfız-ı kütüb-i hâmis
Yevm
30
berât dâde Fî 3 N sene 1261
ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 1277

Mehmed Cemil ve Mustafa
Kamil veledân-ı Geredeli
Abdullah Efendi hâfız-ı
kütüb-i sâdis
Yevm
30
berât dâde Fî 10 Za sene 282
Merkûmân tarafından
Hâfız Mehmed İsmet Efendi
bi'n-niyâbedir.

Vezirköprülü Hâfız Hilmi Efendi
mustahfız
Yevm
10
berât dâde Fî 26 C sene 1279

es-Seyyid Mehmed Eşref Halîfe
İbni Abdullah an hademe-i vakf
mustahfız
Yevm
10
berât dâde Fî 7 Ş sene 1266

es-Seyyid Hüseyin Efendi ibni Osman
an meşâyihîn, mustahfız
Yevm
10
berât dâde Fî 8 Receb sene 1265

Mehmed Halîfe ibni Osman bevvâb Yevm 10 berât dâde Fî 6 Ra sene 1281	el-Hac Hâfız Ahmed ibni el-Hac Süleyman bevvâb Yevm 10 berât dâde Fî 15 Ra sene 1263 cülûs Fî 17 Z sene 1277
el-Hac Hâfız Ahmed bin el-Hac Süleyman Halîfe mücellid ve Müzehhib-i kütübhâne Yevm 10 berât dâde Fî 15 Ra sene 1261	Abdülkadir Halîfe ibni Hüseyin Mustahfız Yevm 10 Fî 5 C sene 1257 Cülûs Fî 17 Z sene 1277
Ahmed Şâkir ve Mustafa Tahir veledan-ı Mehmed Emin sakinân-ı Mahalle-i Dâye Hâtun der Bâb-ı Timur bevvâb Yevm 10 berât dâde Fî 24 Ra sene 1279	Hâfız Süleyman Halîfe ibni Hâfız Ahmed, mustahfız Yevm 10 berât dâde Fî 3 N sene 1261
es-Seyyid Hâfız Süleyman Râşid Veledân-ı Abdullah mustahfız Yevm 10 Fî 11 Ş sene 1272	es-Seyyid Hüseyin Efendi ibni es-Seyyid Osman an meşayihîn ferrâş -ı kütübhâne Yevm 5 berât dâde Fî 8 Receb sene 1265

Hattat Abdullah Efendi ibni Abdülkadir Halîfe muallim-i
hatt-ı talibîn ve mu'ammir ve muharrir-i Mushaf-ı Şerîf
der cenâhayn-i mihrâb-ı câmi' ve kütübhâne-i celîle-i
vakıf
Yevm
10
berât dâde Fî 29 Z sene 1261

[9]. Vakf-ı merhûm ve mağfûrun leh cennet-mekân Sultân Ahmed Hân-ı Evvel *tâbe serâhu* der İstanbul

Hâfız Mustafa ibni el-Hac Ahmed
hâfız-ı kütüb der câmi'-i şerîf
Yevm
8
berât dâde Fî 16 S sene 1250
ba'dehû cülûs
Fî 17 Z sene 1277

[4a] [10]. Vakf-ı merhûm ve mağfûrun-leh Şehzâde Sultân Mehmed *tâbe serâhu* der İstanbul

Mehmed Tahir ve Mehmed Kamil ve Mehmed Ârif ve Mehmed
Sadık Halîfeler hâfız-ı kütüb-i evvel
der câmi'-i şerîf-i müşârun ileyh
Yevm
4
berât dâde Fî 11 M. sene 265 ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 277 sâbıklar olup
edâ-yı hizmet kesb edinceye değin taraflarından Hacı Mehmed Sâlih
Halîfe bi'n-niyâbe edâ-yı hidmet itmek şartıyladır.

Âsitâneli es-Seyyid Hâfız Mehmed Nureddin Efendi
İbni Mehmed Sâlih hâfız-ı kütüb-i sânî
der câmi'-i şerîf-i müşârun ileyh
Yevm
4
berât dâde Fî 10 Za sene 1282

[11]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm ve mağfûrun leh Sultân Ahmed Hân-ı sâlis *tâbe serâhu* der Enderûn-ı Hümâyûn der İstanbul

	an hâzine	bu dahî
Mehmed Selim Efendi	Kâtib-i kütüb	Hâfız-ı kütüb-i evvel
dersiâm	Yevm	Yevm
Yevm	20	85
200		

an kilâr Hâfız-ı kütüb-i sânî Yevm 20	an seferli Hâfız-ı kütüb-i sâlis Yevm 15	an hazîne Mülazimîn-i ders neferen 10 Yevm 100 beher nefer fî 10
an kilâr Mülazimîn-i ders neferen 10 Yevm 100 Beher nefer Fî 10	an seferli Mülazimîn-i ders neferen 10 Yevm 100 Beher nefer Fî 10	an seferli Ferrâş-ı kütübhâne Yevm 10

an hazîne bevvâb-ı kütübhâne Yevm 10	an ocağı teberdârân-ı hâssa Ferrâş-ı kütübhâne Neferen 2 Yevm 16

Kütübhâne-i mezbûrun dört nefer hâfız-ı kütüb ve bir nefer bevvâbına şehriyye iki yüz elli guruş tahsîs buyurulduğunı mübeyyin Fî 15 Ra sene 1261 tarihinde verilen ilm ü haberler ahkâmında mukayyeddir.

[12]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm ve mağfûrun leh Sultân Abdülhamid Hân *tâbe serâhu* der dâhil-i Bâb-ı Bağçe der İstanbul

Mehmed Nuri ibni Hâfız Mehmed Vasfi bi-hasebi't-tarîk hâfız-ı kütüb-i Evvel-i kütübhâne-i müşârun ileyh Yevm 120 berât dâde Fî 18 M sene 1285	Hâfız Mehmed Efendi ve Sağir Mehmed Hayreddin Efendi bi- Hasebi't-tarîk hâfız-ı kütüb-i sânî-i Kütübhâne Yevm 100 berât dâde Fî 18 M sene 1285

Sağiran Süleyman Galib ve Ali Mutahhar veledân-i Seyyid Hâfız Abdülkerim bi-hasebit-tarik hâfız-ı kütüb-i sâlis Yevm 80 berât dâde Fî 18 M sene 1285	Mehmed Şâkir Efendi veled-i müteveffa hâfız-ı kütüb-i evvel Mehmed Emin Efendi hâfız-ı kütüb-i râbi'-i kütübhâne-i müşarun ileyh yevm 60 berât dâde Fî 18 M sene 1285
Hâfız Hüseyin Efendi ibni Mehmed Ferrâş-ı enderûn ve bîrûn ve bevvâb-ı kütübhâne Yevm 50	Ahmed Şevki Halîfe Mücellid-i kütübhâne-i hümâyûn Yevm 10 berât dâde Fî 7 Ca sene 1242 ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 1277

[13]. Vakf-ı merhûm ve mağfûrun lehâ Vâlide Sultân *tâbe serâhâ* der nezd-i Bâb-ı Bağçe der İstanbul

Hâfız Ahmed bin Ahmed nısf-ı hâfız-ı kütüb der câmi'-i şerîf-i müşârun ileyhâ Yevm 7 berât dâde Fî 14 C sene 1234	Mehmed ve Osman veledân-ı Ömer nısf-ı hâfız-ı kütüb der câmi'-i şerîf-i müşârun ileyha Yevm 7
Halil ibni Süleyman kâtib-i kütüb der câmi'-i şerîf-i müşârun ileyhâ Yevm 10 berât dâde Fî 20 Ca sene 1250	Hâfız Ali Halîfe ibni Mustafa hâfız-ı [4b] kütüb-i evvel-i kütübhâ-i Hazret-i Sultân *Ahmed Hân haledallâhu hilâfetehu ilâ yevmiddîn* Yevm 20 berât dâde Fî 17 Ra sene 259 ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 1277

Ali ibni es-Seyyid Ömer Halîfe
hâfız-ı kütüb-i sânî-i kütübhâne-i
müşârun ileyh
Yevm
15
berât dâde Fî 21 Ca sene 240
ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 1277

Mustafa ve Osman ve Ömer hâfız-ı kütüb-i
Sâlis-i kütübhâne-i müşârun ileyh
Yevm
15
berât dâde Fî 4 Ra sene 237
ba'dehû cülûs
Fî 17 Z sene 1277

Mehmed Halil hâfız-ı kütüb-i
râbi'-i kütübhâne-i müşârun ileyh
Yevm
15
berât dâde Fî 11 Receb sene 1247

Hâfız Mehmed Emin Efendi kâtib-i kütüb-i
kütübhâne-i müşârun ileyh
Yevm
15
berât dâde Fî 21 Ca sene 240
ba'dehû
cülûs Fî 17 Z sene 1277

Âsitâneli Hâfız Abdi Halîfe ibni
Mustafa mustahfız-ı kütübhâne-i
hümâyûn-ı cedîd
Yevm
10
berât dâde Fî 25 Z sene 267
ba'dehû berât-ı cülûs Fî 17 Z sene1277

Mehmed Halîfe ibni Ahmed mustahfız-ı
kütübhâne-i mezbûr
Yevm
10
berât dâde Fî 9 M sene 1213

Kangırılı Hâfız Ali Efendi ser kayyûm-ı
câmi'-i şerîf-i Sultân ber vech-i
meşrût bevvâb-ı kütübhâne
Yevm
5
berât dâde Fî 8 Za sene 267 cülûs

Sağir Ali ibni Ali Hâfız Mehmed
hâfız-ı kütüb-i evvel kütübhâne-i
Hüdavendiğar-ı sâbık merhûm ve
mağfûrun leh Sultân Ahmed Hân-ı
sâlis der sâha-i türbe-i şerîf-i
merhûm Valide Sultân der nezd-i

Fî 17 Z sene 1277

Bâb-ı Bağçe der İstanbul
Yevm
65
Berât dâde Fî 25 C sene 1283

[Der-kenar]: Sağîr-i merkûm tarafından Hacı Mehmed Sâlih Efendi bil-vekale ifa eylemek ve merhûm ba'de'l-ulûm kesb-i liyâkat idemeyüp hidmeti ru'yet idemez ise ref' ile âhar mustahakkına verilmek üzre.

Kebîr Hâfız Abdi ve sağîrân Ahmed
İsmet ve Yusuf Cemaleddin
hâfız-ı kütüb-i sânî-i kütübhâne-i
müşârun ileyh
Yevm
65
berât dâde Fî 22 R sene 1278

Türbedâr el-Hac Halil Hamdi Efendi
hâfız-ı kütüb-i sâlis-i kütübhâne-i
müşârun ileyh
Yevm
65
berât dâde Fî 17 Za sene 1285

[Der-kenar]: Sağîrân taraflarından kebîr-i mezbûr bi'n-niyâbe edâ-yı hidmet itmek şartıyladır.

Mehmed Said Efendi ibni el-Hac Hüseyin
hâfız-ı kütüb-i râbi'-i kütübhâne-i
müşârun ileyh
Yevm
65
berât dâde Fî gurre-i R sene 1234

[14]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm ve mağfûrun lehâ Fatma Sultân ve sadrazam-ı esbâk merhûm İbrahim Paşa der nezd-i câmi'-i Şehzâde Sultân Mehmed der İstanbul

Hâfız Mehmed ibni Hâfız Ahmed
hâfız-ı kütüb-i evvel-i kütübhâne-i
vâkıf
Yevm
15
berât dâde Fî 17 S sene 1235

Dersiâm Seyyid Halil Efendi ibni
Seyyid Mustafa Hâfız-ı
kütüb-i sânî
Yevm
15
berât dâde Fî 3 M sene 260 ba'dehû
cülûs Fî 17 Z sene 1277

Varnalı es-Seyyid Ahmed Efendi İbni Osman hâfız-ı kütüb-i sânî Yevm 15 berât dâde Fî 4 Za sene 1275 ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 1277	Ahmed Halîfe ibni Mustafa sülüsân-ı Hisse-i ferrâş-ı sânî-i kütübhâne Yevm 3 Fî şehr 10 berât dâde Fî 13 R sene 1259
Ahmed Halîfe ibni Mustafa Sülüs hisse-i ferrâş-ı sânî Yevm 1 Fî şehr 5 berât dâde Fî 13 R sene 1259	Hasan veled-i Şeyh Hâfız Hüseyin Efendi hâfız-ı kütüb-i râbi'-i kütübhâne-i müşârun ileyhâ Yevm 15 berât dâde Fî gurre-i Z sene 1224
Hidâyet Seyyid Mustafa ibni Mustafa kâtib-i kütüb Yevm 10 berât dâde Fî 11 R sene 1246	Hasan veled-i Şeyh Hâfız Hüseyin Efendi mücellid-i kütüb Yevm 4 berât dâde Fî gurre-i Z sene 1245
Ahmed Halîfe ibni Mustafa hâfız-ı kütüb-i vakf-ı merhûm Seyyid ali Efendi kadıasker-i sâbık der kütübhâne-i vakıf Yevm 15 berât dâde Fî 3 S sene 1279	Dersiâm es-Seyyid el-Hac **[5a]** Abdurrahman Fevzi Efendi hâfız-ı kütüb-i kütübhâne-i müşârun ileyh Yevm 15 berât dâde Fî 22 Receb sene 1284

Dersiâm Kütahyavî es-Seyyid Abdurrahman Efendi ibni Mehmed hâfız-ı kütüb-i kütübhâne Yevm 15 berât dâde Fî 3 Ş sene 1279	Dersiâm Kütahyavî es-Seyyid Abdurrahman Efendi ibni Mehmed hâfız-ı kütüb-i kütübhâne Yevm 15 berât dâde Fî 3 Ş sene 1279
Dersiâm Kütahyavî es-Seyyid Hacı Abdurrahman Efendi ibni Mehmed hâfız-ı kütüb-i kütübhâne Yevm 15 berât dâde Fî Ş sene minhu	Mehmed Nahif ibni Seyyid Ali bevvâb-ı kütübhâne Yevm 16 berât dâde Fî 24 L sene 1252 ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 1277

es-Seyyid Hâfız Ali Rıza ibni Abdullah ferrâş-ı kütübhâne
Yevm
5
berât dâde Za Fî 15 Z sene 1255

[15]. Vakf-ı Atîk Vâlide Sultân *tâbe serâhâ* der İstanbul

Hâfız Ahmed ve Ali Halîfeler veledan-ı Hâfız İbrahim Efendi hâfız-ı kütüb der câmi'-i şerîf-i müşârun ileyh Yevm 3 berât dâde Fî 4 M sene 1283	Hâfız Ali Halîfe ve Seyyid Mustafa Haşim evlâd-ı Mehmed Şâkir hâfız-ı kütüb-i mevkûfe-i es-Seyyid Abdülkadir Yevm 2 taam Yevm 1 berât dâde Fî 21 Ş sene 1261 ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 1277

[16]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm ve mağfûrun lehâ Mihrişah Vâlide Sultân *tâbe serâhâ* der câmi'-i şerîf-i Hazret-i Ebâ Eyyübe'l-Ensârî der İstanbul

Mehmed Zemmeci Efendi ibni Mehmed Râşid bi-hasebi't-tarîk hâfız-ı kütüb-i evvel-i kütübhâne-i müşârun ileyh	Mustafa Dede ibni Hasan hâfız-ı kütüb-i sânî-i kütübhâne-i müşârun ileyhâ
Yevm	Yevm
40	35
berât dâde Fî 19 Ş sene 1284	berât dâde Fî mislihî sene-i minhu

[17]. Vakf-ı merhûm ve mağfûrun lehâ Cedîd Vâlide Sultân *tâbet serâhâ* Vâlide-i merhûm Sultân Murad Hân der İstanbul

el-Hac Mehmed Emin hatîb-i câmi'-i şerîf-i
Sultân Ahmed Hân hâfız-ı
kütüb der medrese-i müşârun ileyhâ
Yevm
5
berât dâde Fî 15 Ra sene 1233

[18]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm Ragıb Mehmed Paşa der mahalle-i Nişancı Kemaleddin der nezd-i Koska der İstanbul

es-Seyyid Mehmed Halîfe ibni Hâfız Osman bi-hasebi't-tarîk hâfız-ı kütüb-i evvel-i kütübhâne-i mezbûr	Yamağ-ı evvel-i hâfız-ı kütüb İbrahim ve Şevki Halîfe bi-hasebi't-tarîk hâfız-ı kütüb-i sânî
Yevm	Yevm
120	110
berât dâde Fî 27 Za sene 1247	berât dâde Fî 20 Ca sene 1246
ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 1277	ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 1277

Hattat Hâfız Mehmed Sabri Halîfe Bi-hasebi't-tarîk yamağ-ı evvel-i hâfız-ı kütüb-i evvel-i kütübhâne	Harpûtî es-Seyyid Mehmed Efendi ibni Ahmed yamağ-ı sânî-i hâfız-ı kütüb-i sânî-i kütübhâne-i mezbûr
Yevm	Yevm
15	15
berât dâde Fî 20 Ca sene 1264	berât dâde Fî 10 M sene 273
ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 1277	ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 1277

Ahmed bin İbrahim Edhem Halîfe kennas-ı havlı ve kütübhâne ve kenîf	es-Seyyid Hasan Halîfe bin Seyyid Abdullah râh-ı âbî-i kütübhâne-i şerif
Yevm	Yevm
7	15
berât dâde Fî 2 N sene 1269	berât dâde Fî 19 Za sene 1193

[5b] Mehmed Hilmi Efendi bevvâb-ı kütübhâne ber vech-i meşrûh
ferrâş-ı kütübhâne ve taskeş-i çeşme ve sebîl
Yevm
28

bevvâb-ı kütübhâne
Yevm
10

berâ-yı türbedâr
Yevm
10

berâ-yı ferrâş-ı kütübhâne
Yevm
3

berâ-yı taskeş-i çeşme ve sebîl
Yevm
5
berât dâde Fî 14 Z sene 1275 ba'dehû
cülûs Fî 17 Z sene 1277

[19]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm vezir-i a'zâm-ı esbâk Hekimzâde Ali Paşa der mahalle-i Davud Paşa der İstanbul

Kaldırımcızâde es-Seyyid Mehmed
Efendi Dersiâm-ı kütübhâne-i
latîf
Yevm
10
berât dâde Fî gurre-i C sene 1273

Hâfız Mehmed Şâkir Halîfe ibni Hâfız
Mehmed Salim nâzır-ı kütübhâ
Yevm
20
berât dâde Fî 7 M sene 1263
cülûs Fî 17 Z sene 1277

Âsitâneli Hâfız Mehmed Nuri Efendi
hâfız-ı kütüb-i evvel
Yevm
15
berât dâde Fî 26 Za sene 1283

İbrahim Halîfe ibni İbrahim
hâfız-ı kütüb-i sânî
Yevm
10
berât dâde Fî 3 M sene 1261
cülûs Fî 17Z sene 1277

Ahmed Efendi hâfız-ı kütüb-i sâlis
Yevm
10
berât dâde
fî 21 M sene 1275
cülûs 17 Z sene 1277

es-Seyyid Hâfız Abdullah Efendi
hâfız-ı kütüb-i râbi'
Yevm
15
berât dâde Fî 26 L sene 1282

Hüseyin Şevki Halîfe ibni Mehmed Şâkir
Nısf-ı hisse-i mücellid-i kütübhâ
ve mesâhif
Yevm 1
berât dâde Fî 13 Za sene 1259
cülûs Fî 17 Z sene 1277

Şaâir nısf-ı hisse-i mücellid-i
kütübhâ ve mesâhif
Yevm
1
berât dâde Fî 29 L sene 1274
cülûs Fî 17 Z sene 1277

el-Hac Hâfız Mustafa ibni Mehmed
bevvâb-ı kütübhâne
Yevm
4
berât dâde Fî 17 Z sene 1230

[20]. Vakf-ı kütübhâne-i müşîr-i mükerrem merhûm Pertev Paşa der Üsküdar

Mehmed Feyzullah Halîfe ibni İbrahim hâfız-ı kütüb-i
Evvel-i kütübhâne der derûn-ı hângah-ı şerîf-i
Selimiyye ve ber vech-i meşrût türbedâr

Fî şehr
guruş
150

berâ-yı hâfız-ı kütüb-i evvel
Fî şehr
guruş
120

berâ-yı ber vech-i meşrûta türbedâr-ı türbe-i eş-Şeyh Ali Behcet Efendi
der derûn-ı dergâh-ı şerîf
Fî şehr
guruş
15

Fodula
çift
Yevm
15

berâ-yı revgan-ı zeyt behâ der türbe-i mezkûr fî şehr
guruş 15
berât dâde Fî 2 Z sene 1260
ba'dehû cülûs Fî 17 Z sene 1277

Halil Efendi ibni el-Hac Hattat İbrahim, hâfız-ı kütüb-i
sânî der derûn-ı hânkah-ı şerif-i Selimiye
ve ber vech-i meşrût muvakkit ve mücellid-i kütübhâne
Fî şehr guruş
120

Berâ-yı hâfız-ı
kütüb-i sânî
Fî şehr
guruş
100

Berâ-yı ber vech-i meşrût
muvakkit ve mücellid-i kütübhâne
Fî şehr
guruş
25

Fodula çift
yevm
1
berât dâde Fî 24 Ca sene 177 cülûs Fî 17 Z sene 1277

[21]. Vakf-ı merhûm Mahmud Paşa-yı Velî der İstanbul
İbrahim Edhem bin Hâfız İsmail
hâfız-ı kütüb der câmi'-i şerîf-i
müşârun ileyh
Yevm
5
berât dâde Fî 3 R sene 1261 ba'dehû cülûs
Fî 17 Z sene 1277

[6a] [22]. Vakf-ı merhûm vezir-i azam-ı esbâk Gâzî Murad Paşa der İstanbul
Mehmed Said ibni Abdullah
hâfız-ı kütüb der medrese-i
müşârun ileyh
Yevm
4
berât dâde Fî 8 Z sene 1213

[23]. Vakf-ı merhûm Ağa Hüseyin Paşa der İstanbul
Mehmed Emin bin Mustafa hâfız-ı
kütüb der medrese-i müşârun ileyh
Yevm
2
berât dâde Fî 12 R sene 1212

[24]. Vakf-ı kapudân-ı sâbık merhûm Hasan Paşa der nezd-i Gedik Paşa der İstanbul
Hâfız Ebûbekir ibni el-Hac Hüseyin Halîfe
hâfız-ı kütüb-i dolab der Câmi'-i Hâfız
Ahmed Paşa der nezd-i Karaman der
İstanbul

berât dâde Fî 11 Za sene 1226 ders günlerinden dolayı açup ve kapayup talibinden muhtaç olanlara ifâde ve istifâde itdirüp bilâ rehin-i kavî kimesneye virmeyüp câmi'-i merkûmdan taşra çıkarmayacağı meşrût u mukayyeddir.

[25]. Vakf-ı merhûm Hamza Paşa der nezd-i Gedik Ahmed Paşa der İstanbul
Ahmed bin Hasan hâfız-ı kütüb
der mescid-i müşârun ileyh
Yevm
2
berât dâde Fî 14 M sene 1207

[26]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm Hüsrev Paşa sadrazam-ı esbak der İskele-i Bostan der Hazret-i Eba Eyyübe'l-Ensârî

Ferhad bin Abdullah	Edhem Efendi ibni Abdullah
hâfız-ı kütüb-i evvel	hâfız-ı kütüb-i sânî
Fî şehr	Fî şehr
guruş	guruş
500	200
berât dâde Fî 18 Za sene 1273	berât dâde Fî mislihî sene-i minhu

Mehmed TevFîk Efendi ibni İsmail
hâfız-ı kütüb-i sâlis
Fî şehr
guruş
100
berât dâde Fî mislihî sene-i minhu

[27]. Vakf-ı merhûm Çorlulu Ali Paşa der İstanbul
Mahbûbizâde Abdurrahman Efendi hâfız-ı
kütüb-i dershâne der mevzi'-i Simkeşhâne-i
Atîk der İstanbul
Yevm
16
berât dâde Fî 13 Ş sene 1176

[28]. Vakf-ı merhûm vezir-i a'zâm-ı esbâk Bayram Paşa der İstanbul
Seyyid Mehmed Âsım ve Seyyid Mehmed Ali Halîfe
hâfız-ı kütüb der medres-i mezkûr der
Avrat Bazarı
Yevm
3
berât dâde Fî gurre-i R sene 1265
cülûs Fî 17 Z sene 1277

[6b] [29]. Vakf-ı Hazret-i Eba Eyyübe'l-Ensârî *radiye anhu'l-Bârî* der İstanbul
es-Seyyid Mehmed Akif Efendi ve es-Seyyid Mustafa
Âşir Efendi hâfız-ı kütüb-i sânî
der medrese-i mezkur
Yevm
6
berât dâde Fî 14 C sene 1281
bu def'a müceddeden tertîb ve ta'mîr ve dolab vaz'
olunan kütüb-i nefîseden istinsâh ve istifâde içün haftada iki gün dolab
küşad ve sabahdan akşama değin beklemek şartıyladır

es-Seyyid Mehmed Cemaleddin Efendi ibni Seyyid
Mehmed Ali hâfız-ı kütüb-i medrese
Yevm
1
berât dâde Fî 24 Receb sene 1279
cülûs Fî 17 Z sene 1277

[30]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm Mustafa Âşir Efendi şeyhülislâm-ı sâbık an mülhakât-ı vakf-ı ibni merhûm Mustafa Efendi reisü-l küttâb-ı esbâk der mahalle-i Hobyar der nezd-i Bâb-ı Bağçe der İstanbul

Mehmed Efendi ibni Hüseyin bi-hasebi't-tarîk
hâfız-ı kütüb-i evvel
Yevm
90
fodula kıt'a
Yevm
4
berât dâde Fî 11 L sene 1276
cülûs Fî 17 Z sene 1277

Timürcili Hâfız Hüseyin ibni
Mustafa bi-hasebi-t-tarik hâfız-ı
kütüb-i sânî
Yevm
60
fodula kıt'a
Yevm
4
berât dâde Fî 11 L sene 1276

Mehmed Âsım ve Ahmed Muhzır Efendi
ler bi-hasebi't-tarîk mülazım-ı evvel
Yevm
35
fodula kıt'a
Yevm
4
berât dâde Fî 11 L sene 1284

Sağir Ahmed veled-i müteveffa
Sadeddin Efendi mülazım-ı sânî
Yevm
30
fodula kıt'a
Yevm
4
berât dâde Fî 11 l sene 1284
sağir-i merkûm tarafından
Reyhân Efendi bi'n-niyâbe
edâ-yı hidmet itmek üzredür

Mehmed Âsım ve Mehmed Mazhar
Veledân-ı Hâfız Osman Efendi
bevvâb-ı kütübhâne
Yevm
7
fodula kıta
Yevm
4
berât dâde Fî 13 Receb sene 1278

es-Seyyid Hâfız Osman Efendi
ibni es-Seyyid Mehmed Efendi
ferrâş-ı kütübhâne ve dershâne
ve kenîf
Yevm
6
berât dâde Fî 22 Za sene 1247

Silistreli es-Seyyid İsmail Efendi ibni
es-Seyyid Hüseyin kâtib-i fihrist-i kütüb-i
mevkûfe-i müşârun ileyh
Yevm
8
berât dâde Fî 7 M sene 1269

[31]. Vakf-ı el-Hac Mehmed Efendi Kethüdâ-yı Hazret-i Vâlide Sultân der mahalle-i Hacı Bereket der Galata

Hasan ibni Hâfız Hüseyin hâfız-ı
kütüb der Dâru'l-hadîs der nezd-i câmi'-i
Vâlide Sultân der Galata
Yevm
10
berât dâde Fî 15 M sene 1243

[32]. Vakf-ı merhûm es-Seyyid İsmail Efendi eş-şehriyye [şehîr] Sirkeci Başı der nezd-i Bâb-ı Aya (?) der İstanbul

es-Seyyid İbrahim Reşid Halîfe ibni Hâfız
Ali hâfız-ı kütüb der câmi'-i şerîf-i
mezbûr
Yevm
4
berât dâde Fî 15 C sene 1225

[33]. Vakf-ı merhûm Osman Efendi der câmi'-i şerîf-i merhûm ve mağfûrun leh Sultân Selim Hân-ı kadîm der İstanbul

Mehmed Sadık Abdullah Efendi hâfız-ı
kütüb der câmi'-i şerîf-i Sultân Selim
Hân
Yevm
5
berât dâde Fî 27 S sene 1243

[7a] [34]. Vakf-ı merhûm Âtıf Mustafa Efendi defterdâr-ı şıkk-ı evvel der câmi'-i şerîf-i merhûm Sultân Bâyezid Hân-ı Velî der İstanbul

Gümüşmadenli es-Seyyid Hilmi
bi-hasebi't-tarîk hâfız-ı kütüb-i
Evvel-i kütübhâne-i vâkıf
Yevm
80
berât dâde Fî 15 Receb sene 1284

Trabzonlu Seyyid Süleyman Efendi
bi-hasebi't-tarîk hâfız-ı kütüb-i sânî
Yevm
75
berât dâde Fî 15 Receb sene 1284

el-Hac Mustafa ibni Ahmed
hâfız-ı kütüb-i sâlis
Yevm
70
berât dâde Fî 15 Receb sene 1284

Ahmed Ârif ibni Hacı Hüseyin
mücellid-i kütübhâne
Yevm
4
berât dâde Fî 12 N sene 1194

el-Hac Mehmed ferrâş-ı enderûn
ve bîrûn-ı kütübhâne
Yevm
12
berât dâde Fî 24 C sene 1177

[35]. Vakf-ı merhûm Abdurrahman Efendi der türbe-i merhûm Valide Sultân der nezd-i Bâb-ı Bağçe der İstanbul

Seyyid Hâfız Mehmed Emin an evlâd-ı
vâkıf hâfız-ı kütüb der türbe-i mezbûre
Yevm
3

[36]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm Mehmed Sa'id Halet Efendi tevkî'-i divân-ı hümâyûn sâbıkâ an e'âzım-ı ricâl-i Devlet-i Aliyye der cenahayn-ı bâb-ı tarîk-i cadde-i Mevlevîhâne-i merhûm İskender Paşa der mahalle-i Şahkulı der hâric-i mahrûsa-i Galata

Güzelhisârî Mustafa Dede an meşîhat-i şeyh-i zâviye-i
Mevlevîhâne, hâfız-ı kütüb-i evvel ve ber vech-i meşrût
türbedâr-ı türbe-i hazret-i vâkıf-ı müşârun ileyh
Fî şehr
guruş
42
berâ-yı hâfız-ı kütüb-i evvel-i
kütübhâne-i latîf
Fî şehr
guruş
36
berâ-yı ber vech-i meşrût
türbedâr-i türbe-i vâkıf
Fî şehr
guruş
6
berât dâde Fî 22 C sene 1235

Numan Dede an meşîhat-i şeyh-i Mevlevîhâne
hâfız-ı kütüb-i sânî ve ber vech-i meşrût duâcı-i
mevlevîhâne
Fî şehr
guruş
42
berât-ı hâfız-ı kütüb-i sânî
Fî şehr
guruş 36
berâ-yı vakf-ı meşrut
duâcı-i mevlevîhâne
Fî şehr
guruş
6
berât dâde Fî mislihî sene minhu

el-Hac Osman Mansur Dede
bevvâb-ı kütübhâne
ve sebîl-i sebîlhâne
Fî şehr
guruş
36

berâ-yı bevvâb-ı kütübhâne
Fî şehr
guruş
18
berâ-yı sebîl-i sebîlhâne
Fî şehr
18
berât dâde Fî mislihî sene minhu

Mehmed Munis Dede İbrahim
Muvakkit-i kütübhâne-i latîf
Fî şehr
guruş
24
berât dâde Fî Gurre-i Receb sene 1245

Ahmed Halîfe mücellid-i kütübhâne-i latîf
Fî şehr
guruş
6
berât dâde Fî 22 C sene 1235

[Der-kenar]: Vakf-ı mezbûrun altı aded hâfız-ı kütüblerin beherine elli dokuz senesi Şabanı gurresinden itibaren ma'a kadîm vazifelerinin şehriyyelerde altmışar guruşa bi'l-bâliğ yedlerine tebdîlen lâzım gelen sened i'tâ olunmak üzre bâ-takrîr sâdır olan fermân-ı âlî mûcebince Fî 13 Receb sene 1253 tarihinde lâzım gelen mahallere ilm u haberlerde virildiğini mübeyyin şerh verildi

[37]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm Mehmed Murad Efendi kadıasker-i Anadolı sâbıkâ der Çeharşenbe Bazarı der nezd-i Sultân Selim der İstanbul

es-Seyyid Mehmed Ârif Efendi ibni Murad hâfız-ı kütüb-i evvel-i kütübhâne-i vâkıf	eş-Şeyh Hâfız Mustafa Kasım Halîfe ibni İsmail hâfız-ı kütüb-i sânî
Yevm	Yevm
40	30
berât dâde Fî 13 Receb sene 1258	berât dâde Fî 26 S sene 1265

Kebîr Hasan Tahsin ve Murâhık
Hüseyin Muhsin hâfız-ı kütüb-i
sâlis-i kütübhâne-i mezbûr
Yevm
40
berât dâde Fî 14 Receb sene 1281
Murâhık tarafından kebîr bi'n-niyâbedir

Seyyid Mehmed bin Abdülhalim
hâfız-ı kütüb-i cedîd
ve muharrer
mesârifât ta'mîr ve termîm ve
nâzır yevm
80
berât dâde Fî 4 C sene 1222

Mehmed Hasib ve İbrahim Edhem
Veledân-ı es-Seyyid Ali hâfız-ı kütüb
Yevm
30
berât dâde Fî 16 Za sene 280

Kebir Hasan Tahsin ve Sağir
Hüseyin Muhsin kütüb-i kütübhâne-i
vâkıf
Yevm
10
berât dâde Fî 22 M sene 280
sağîr tarafından kebîr bi'n-niyâbedir

[7b] Şeyh Mehmed Ârif Efendi ibni Murad
câbî-i kütübhâne-i vâkıf
Yevm
10
berât dâde Fî 15 Ra sene 1265

Murâhık es-Seyyid Hâfız Ali Rıza Molla
İbni Mehmed Tevfik hâfız-ı kütüb-i kütübhâne-i münîf
Yevm
40
berât dâde
fî 9 Receb sene 1275

Hâfız Alâaddin Efendi ibni Mustafa
bi'n-niyâbe

[38]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm es-Seyyid eş-Şeyh Mehmed Râşid Efendi der derûn-ı dergâh-ı şerîf-i Fevziye der civâr-ı Ağaçkakan der kurb-ı Koca Mustafa Paşa der İstanbul

Derviş Mehmed Sadık Efendi hâfız-ı
kütüb-i evvel-i kütübhâne
Fî şehr
guruş
40
berât dâde Fî 2 C sene 1285
Beher hafta cuma ve salı günleri ala
Tarîki'l-münâvebe ve tâlibîne lâzım olan
kitabı mahallinden ihrâc ve teslîm
ve ba'de'l-mütala'a ahz ve mahalline
vaz' ve hıfz eylemek şartıyladır.

Sağir es-Seyyid Mehmed
Abdülhalim Efendi hafîd-i
müteveffa Mehmed Galib Efendi
hâfız-ı kütüb-i sânî
Fî şehr
guruş
40
berât dâde Fî mislihî sene minhu
bu dahî

Mehmed Efendi Dedegân-ı dergâh-ı
şerîf-i mezkûr ferrâş-ı kütübhâne
Fî şehr
guruş
20
berât dâde Fî mislihî sene minhu
Merkûm beher hafta cuma ve salı
günleri hâfız-ı kütüb-i evvel ve
sânîlik nevbetlerinde kütüb-i
mezkûreyi ihrâc ve vaz'ında muâvenet
ve kütüb-i mezkûreyi gubârdan hıfz
ve siyânet ve derûn-ı kütübhâneyi
hass hardan tathîr eylemek şartıyladır

es-Seyyid Mehmed Nesib Efendi
postnişîn-i dergah-ı şerif-i mezbûr
bevvâb-ı kütübhâne
Fî şehr
guruş
20
berât dâde Fî mislihî sene-i minhu

[39]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm Veliyyüddin Cârullah Efendi kâdı-i Edirne sâbıkâ der nezd-i câmi'-i Ebû'l-Feth Sultân Mehmed Hân der İstanbul

Sağir Seyyid Mehmed Şemseddin Halîfe	el-Hac Abdullah eş-Şirvânî
ibni Mehmed Sadık hâfız-ı kütüb-i kütübhâne	Efendi hâfız-ı kütüb-i kütübhâne-i
Yevm	vâkıf
10	Yevm
berât dâde Fî 3 Ca sene 1267	10
	berât dâde Fî 3 M sene 1273

[40]. Vakf-ı merhûm Sadullah Efendi defterdâr-ı rikkab-ı hümâyûn sâbıkâ der câmi'-i şerîf-i Ayasofya-i Kebîr der İstanbul

Mehmed Tevfîk ve Mustafa Nuri veledan-ı	Mehmed TevFîk ve Mustafa Nuri
el-Hac Mahmud Efendi hâfız-ı kütüb	el-Hac Mahmud Efendi hâfız-ı
Yevm	kütüb
15	Yevm
berât dâde Fî 16 Ş sene 1280	15
Ahmed Efendi ser dersiâm	berât dâde Fî 16 Ş sene 1280
bil-vekale	dersiâmdan Ahmed Efendi
	bi'l-vekâledir

[41]. Vakf-ı sadrazam-ı sâbık merhûm Mustafa Paşa der mahalle-i Mehmed Beğ der kurb-ı Otakcıyân der civâr-ı medîne-i Hazret-i Ebâ Eyyübe'l-Ensârî

Selhî Süleyman Efendi şeyh-i zâviye-i Şeyh
Murad Efendi hâfız-ı kütüb-i mevkûfe
der türbe-i Şeyh Murad Efendi
Yevm
3
berât-dade Fî 28 M sene 1286

[42]. Vakf-ı merhûm Abdülbaki Beğ Nakkaş Paşazâde der İstanbul

Sâlih bin Abdülfettah hâfız-ı
kütüb der Câmî'-i Sultân Bâyezîd Hân
Yevm
3
berât dâde Fî 14 Ş sene 1184

[8a] [43]. Vakf-ı merhûm Hasekî Hacı Mustafa Ağa emîn-i matbah-ı âmire sâbıkâ der câmi'-i şerîf-i merhûm Vâlide Sultân der nezd-i Bâb-ı Bağçe der İstanbul

es-Seyyid Hâfız Ali Efendi ibni Seyyid
Mustafa hâce-i küttâb
ve hâfız-ı kütüb
Yevm
20
berât dâde Fî 13 R sene 1231

[44]. Vakf-ı medrese-i münîf ve dershâne-i latîf merhûm Hacı Beşir Ağa der mahalle-i Baba Haydar Nakşibendî der kasaba-i Hazret-i Ebâ Eyyübe'l-Ensârî

Hâfız Ahmed Efendi hâfız-ı kütüb-i
evvel der medrese-i vakıf
Yevm
15
berât dâde Fî 2 Ş sene 1282

[45]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm Hacı Beşir Ağa der Enderûn-ı câmi'-i şerîf der ittisâl-i medrese-i celîle der nezd-i saray-ı sadr-ı âlî der İstanbul

Ömer Fevzi Efendi an müderrisîn-i	Hasan Efendi imâm-ı câmî'-i
kirâm hâfız-ı kütüb-i evvel	müşârun ileyh hâfız-ı kütüb-i sânî
Yevm	Yevm
25	20
berât dâde Fî 24 Za sene 1251	berât dâde Fî 28 S sene 1283

Musa Kâzım Halîfe hademe-i
vakf hâfız-ı kütüb-i sâlis ve ber
vech-i meşrût bevvâb
Yevm
20
berâ-yı bevvâb
Yevm
3
berâ-yı hâfız-ı kütüb
Yevm
10
berât dâde Fî 5 L sene 1264
cülûs Fî 17 Z sene 1277

Seyyid Hâfız Neşet bin Halil Halîfe
hâfız-ı kütüb-i râbi'
Yevm
20
berât dâde Fî 7 C sene 1264
cülûs 17 Z sene 1277

es-Seyyid Hâfız İbrahim ibni
es-Seyyid Halil mücellid-i kütübhâ
Yevm
3
berât dâde Fî 23 S sene 1255
cülûs Fî 17 Z sene 1277

Ömer Fevzi Efendi an müderrisîn-i
kirâm ferrâş -ı kütübhâne
Yevm
3
berât dâde Fî 24 Za sene 1251
cülûs Fî 17 Z sene 1277

[46]. Vakf-ı merhûm Kalenderhâne-i Beşir Ağa Ağa-i Dâru's-sa'âde-i esbâk der İstanbul

es-Seyyid Ali Rıza Efendi veled-i Hacı İbrahim
Efendi Tefsîr-i Kâdı-i Beydâvî ve mustahfız-ı kütüb-i
mevzû'a der Câmi-i Kebîr der Galata
Yevm
21
berâ-yı dersiyye
Yevm
20
berâ-yı mustahfız-ı kütüb
Yevm
1
berât dâde Fî 14 R sene 1239
Câmi'-i şerîf-i mezkûre cild-i vâhide bir kıt'a tefsîr-i şerîf-i Kadi
müceddeden vaz' ve vakf olunup beher yevm tâlibine tefsîr ve tedrîs
şartıyla dersiâm ve mustahfız ta'yîn olunmuşdur.

[47]. Câmi'-i şerîf ve medrese-i ma'mûre-i merhûm Mehmed Ağa ağa-i sâbık-ı Dâru's-sa'âdeti'ş-şerîfe der İstanbul

Ahmed Efendi ibni Hâfız Hüseyin
hâfız-ı kütüb der medrese-i
vâkıf
Yevm
2
berât dâde Fî 10 Receb sene 239

[48]. Vakf-ı merhûm Abbas Ağa Ağa-i Dâru's-sa'âdeti'ş-şerîfe der İstanbul

Seyyid Ahmed Muhtar ve Mehmed Neci ibni
Abdullah hâfız-ı kütüb-i dershâne-i vâkıf
Yevm
5
berât dâde Fî 7 Receb sene 1239

[8b] [49]. Vakf-ı câmi'-i şerîf-i merhûm Eminzâde Hacı Ahmed Ağa der İstanbul

Süleyman Halîfe ibni Mustafa
hâfız-ı kütüb der câmi'-i şerîf-i
vâkıf
Yevm
5
berât dâde Fî 7 Ş sene 1251
cülûs Fî 17 Z sene 1277

[50]. Vakf-ı merhûm Keresteci Hacı Mehmed Ağa der İstanbul

es-Seyyid Mehmed Halîfe ibni Seyyid Ahmed
hâfız-ı kütüb der mescid-i Timurtaş
Yevm
5
berât dâde Fî 11 M sene 1231

[51]. Vakf-ı kütüb-i mevkûfe-i sâhibu'l-hayrât Mehmed Tayfur Ağa Ağa-i Dâru's-sa'âdeti'ş-şerîfe der İstanbul

es-Seyyid Mehmed Râşid Efendi ibni es-Seyyid Mehmed Nuri hâfız-ı kütüb-i kütübhâne-i Sultân Mahmud Hân-ı evvel der ittisâl-i Câmi'-i Ebû'l-Feth Sultân Mahmud Hân hâfız-ı kütüb-i kütüb-i nefîse-i vâkıf-ı müşârun ileyh Tayfur Ağa ber vech-i meşrût hâfız-ı kütüb-i kütübhâne-i müşârun ileyh
Fî şehr
guruş
20
berât dâde Fî 7 M sene 1280

es-Seyyid Ahmed Efendi ibni Mehmed
Nuri hâfız-ı kütüb-i kütüb-i nefîse-i
vâkıf-ı mûmâ ileyh
Fî şehr
guruş
20
berât dâde Fî 4 R sene 1286

eş-Şeyh Ahmed el-Yesârî Efendi
hâfız-ı kütüb-i kütüb-i nefîse-i
vâkıf-ı mûmâ ileyh
Fî şehr
guruş
20
berât dâde Fî 14 Ca sene 1277

Mehmed Rıza Efendi hâfız-ı kütüb-i
kütüb-i nefîse-i vâkıf-ı mûmâ ileyh
Fî şehr
guruş
20
berât dâde Fî mislihu sene minhu

es-Seyyid Mehmed Ârif Efendi
hâfız-ı kütüb-i vâkıf-ı mûmâ
ileyh
Fî şehr
guruş
20
berât dâde Fî mislihî sene-i minhu

Alaiyeli Halil İbrahim Efendi
ibni Hasan hâfız-ı kütüb-i
vâkıf-ı mûmâ ileyh
Fî şehr
guruş
20
berât dâde Fî 23 Ş sene 1285

[52]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm ve mağfûrun leh Sultân Mahmud Hân-ı Evvel der nezd-i câmi'-i şerîf-i Ebû'l-Feth Sultân Mehmed Hân der İstanbul

Hâfız Hüseyin Efendi bi-hasebi't-
tarîk riyâset
Yevm
5
taam mükemmel
Yevm
1
berât dâde Fî 11 L sene 1176

es-Seyyid Hâfız Mehmed Ârif Halîfe
hâfız-ı kütüb-i evvel kütübhâne-i
hümâyûn
Yevm
40
taam mükemmel
Yevm
1
berât dâde Fî 11 Ş sene 1265
cülûs Fî 17 Z sene 1277

es-Seyyid Mehmed Rıza ibni
el-Hac Mehmed hâfız-ı kütüb-i
sânî-i kütübhâne-i müşârun ileyh
Yevm
40
taam mükemmel
Yevm
1
berât dâde Fî 25 Za sene 1259
cülûs Fî 17 Z sene 1277

Şeyh el-Hac Ahmed Yesârî ibni
Hâfız Mustafa hâfız-ı kütüb-i
kütübhâne-i müşârun ileyh
Yevm
40
taam mükemmel
Yevm
1
berât dâde Fî 22 Ca sene 1255

es-Seyyid Ahmed Efendi ibni
es-Seyyid Mehmed Nuri hâfız-ı
kütüb-i râbi'-i kütübhâne
Yevm
40
taam mükemmel
Yevm
1
berât dâde Fî 4 Za sene 1286

es-Seyyid Mehmed Râşid Efendi
ibni es-Seyyid Mehmed Nuri
hâfız-ı kütüb-i hâmis-i kütübhâne-i
Mezkur yevm
40
taam mükemmel
Yevm
1
berât dâde Fî 7 M sene 1280

Alaiyeli Halil İbrahim Efendi
ibni Hasan hâfız-ı kütüb-i sâdis
Yevm
40
taam mükemmel
Yevm
1
berât dâde Fî 23 Ş sene 1285

es-Seyyid Ahmed Efendi ibni
Mehmed Nuri mustahfız ve bevvâb
Yevm
15
taam mükemmel
Yevm
1
berât dâde Fî 4 R sene 1286

es-Seyyid Ahmed Yesârî Halîfe ibni
Mustafa mustahfız ve bevvâb
Yevm
15
taam mükemmel
Yevm
1
berât dâde Fî 19 Ş sene 1265
cülûs Fî 17 Z sene 1277

Sağîr es-Seyyid Mehmed Rıza ibni
el-Hac Mehmed mustahfız ve bevvâb
Yevm
15
taam mükemmel
Yevm
1
berât dâde Fî 25 ZA sene 1259
cülûs Fî 17 Z sene 1277
bi'n-nefs edâ-yı hidmete iktidar
kesbedinceye el-Hac
İsmail bin İbrahim Efendi bi'n-niyâbe
edâ-yı hidmet itmek şartıyladır

Sağîr es-Seyyid Mehmed Rıza ibni
el-Hac Mehmed kâtib-i kütüb
Yevm
10
berât dâde Fî 25 Za sene 1259
cülûs Fî 17 Z sene 1277 bu dahî
İsmail bi'n-niyâbedir.

Ahmed ibni Mustafa Halîfe ferrâş-ı [9a]
enderûn ve bîrûn
Yevm
5
berât dâde Fî 23 Za sene 1257
cülûs Fî 17 Z sene 1277

Sağîr es-Seyyid Mehmed Rıza
ibni el-Hac Mehmed nısf-ı hisse-i
ferrâş-ı enderûn ve bîrûn
Yevm
2
berât dâde Fî 25 Za sene 1259
cülûs Fî 17 Z sene 1277 ba'dehû
İsmail bin İbrahim bi'n-niyâbedir

el-Hac Ahmed Yesârî ibni
Hâfız Mustafa nısf-ı hisse-i
ferrâş-ı enderûn ve bîrûn
Yevm
2
berât dâde Fî 22 Ca sene 1255
cülûs Fî 17 Z sene 1277

Hâfız Mustafa Efendi ibni el-Hac
Hâfız Halil meremmâtî
Yevm
7
berât dâde Fî 23 Receb sene 1246
cülûs Fî 17 Z sene 1277

[53]. Vakf-ı Dâru'l-hadîs-i merhûm Hüseyin Paşa der mukâbele-i Sarrachâne der mahalle-i Mi'mâr Ayas der İstanbul

Saaddedin Efendi ibni Tahir an
Dersiâm ve an müderrisîn-i
kirâm hâfız-ı kütüb ve kâtib
Yevm
28
berâ-yı hâfız-ı kütüb
Yevm
20
berâ-yı kâtib
Yevm
8
berât dâde Fî 13 Za sene 1280

Mehmed Efendi ibni Abdullah
hâfız-ı kütüb
Yevm
20
berât dâde Fî 12 M sene 1286

İbrahim Rasih Halîfe Müftizâde
hâfız-ı kütüb
Yevm
20
berât dâde Fî 19 S sene 1264

[54]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm Köprülüzâde Mehmed Paşa der kütübhâne-i Fâzıl Ahmed Paşa der kurb-ı Bâb-ı Parmak der İstanbul

Ayaşlı Murahıkzâde Hâfız
Ahmed Efendi hâfız-ı kütüb
ve mücellid
Yevm
17
berâ-yı hâfız-ı kütüb
Yevm
25
berâ-yı mücellid
Yevm
2
berât dâde Fî 19 L sene 1269

İbrahim Edhem Halîfe ibni
Hüseyin
hâfız-ı kütüb
Yevm
15
berât dâde Fî 19 Ş sene 1268

[55]. Vakf-ı merhûm Ali Paşa-yı Cedîd der Hazret-i Ebâ Eyyübe'l-Ensârî der İstanbul

Mehmed Âsım Halîfe ibni Mehmed
hâfız-ı kütüb
Yevm
2
berât dâde Fî 15 L sene 1236

[56]. Vakf-ı Dâru'l-hadîs merhûm Kara Mustafa Paşa der mahalle-i Divâne Ali der râh-ı dîvân-ı âlî der İstanbul

es-Seyyid Mehmed Eşref Halîfe ibni Abdullah
hâfız-ı kütüb
Yevm
20
berât dâde Fî 16 Za sene 1280

[57]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm Selim Ağa emîn-i matbah-ı sâbık der medîne-i Üsküdar der İstanbul

Mustafa Hayreddin Efendi ibni
Mehmed Said hâfız-ı kütüb
Yevm
80
berât dâde Fî 16 Z sene 1271

es-Seyyid Halil Halîfe ibni
İbrahim hâfız-ı kütüb
Yevm
40
berât dâde Fî 28 Za sene 1253

Mehmed Tahir Halîfe ibni Ömer
yamak-ı hâfız-ı kütüb ferrâş
ve bevvâb-ı kütübhâne
Yevm
25
berâ-yı yamak-ı
hâfız-ı kütüb
Yevm
10
berâ-yı ferrâş
ve bevvâb-ı kütübhâne
Yevm
15
Fî gurre-i Receb sene 1227

Mehmed Nureddin ibni M ehmed
mücellid-i kütübhâne
Yevm
4
berât dâde Fî 17 L sene 1204

[58]. Vakf-ı câmi'-i şerîf ve zaviye-i merhûm Ferruh Kethüdâ der nezd-i Balat der İstanbul

Seyyid Abdullah Halîfe ibni
İbrahim hâfız-ı kütüb
Yevm
2
berât dâde Fî 25 M sene 1239

Mehmed bin Mustafa hâfız-ı kütüb
Yevm
5
berât dâde Fî 19 M sene 1228

Mehmed Halîfe ibni Hâfız
Hüseyin hâfız-ı kütüb
Yevm
7
berât dâde Fî 11 Receb sene 1203

[9b] [59]. Vakf-ı şerîf-i vezir-i a'zâm-ı sâbık merhûm Halil Paşa ve biradereş Mirmîrân Mehmed Paşa der İstanbul

es-Seyyid eş-Şeyh Mehmed Efendi ibni Mehmed
hâfız-ı kütüb der Üsküdar
Yevm
7
bilâ târih

[60]. Vakf-ı kütübhâne-i merhûm Vezir-i a'zâm Şehid Ali Paşa der İstanbul

Ahmed Halîfe ibni Mustafa hâfız-ı kütüb-i sânî-i kütübhâne Yevm 10 berât dâde Fî 12 Z sene 1274	Sağîr Nuri Halîfe hâfız-ı kütüb-i evvel-i kütübhâne der nezd-i Şehzâde Yevm 15 berât dâde Fî 6 L sene 1262
el-Hac Ali ibni Hâfız Ahmed hâfız-ı kütüb-i sâlis der nezd-i Şehzâde Yevm 6 berât dâde Fî 6 Za sene 1285	Hâfız-ı kütüb Ahmed Efendi ibni Mustafa vekil-i bevvâb-ı hâric-i bâb-ı kütübhâne der nezd-i şehzâde Yevm 4 berât dâde Fî gurre-i Z sene 1284

[61]. Vakf-ı çeşme-i merhûm Mehmed Emin Efendi kethüdâ-yı hazret-i sadr-ı âlî sâbıkâ der nezd-i Hoca Paşa der İstanbul

Hasan Efendi ibni Hüseyin dersiâm-ı Câmî'-i Ayasofya-i Kebîr hâfız-ı kütüb-i dolab der hâric-i kütübhâne-i hümâyûn der câmî'-i Mezkur Yevm 7 berât dâde Fî 14 C sene 1249	Mustafa Halîfe bin Osman hâfız-ı kütüb meşrûta-i müderris Yevm 2 berât dâde Fî13 S sene1264

[62]. Vakf-ı nükûd-ı mevkûfe ve kütübhâne ve vaz'-ı minder ve mescid-i şerîf-i Üskûbî der mahalle-i Yerebatan der civâr-ı cevâmi'-i şerîf-i Ayasofya-i Kebîr der İstanbul devletlü semâhatlü es-Seyyid Mehmed Es'ad el-Hüseynî Efendi neclü'l-merhûm es-Seyyid eş-Şeyh Ahmed Efendi mübâhi-i hıdmet-i nikâbet hâlâ ve sadr-ı vâlâ-yı Rumeli sâbıkâ

Turatlı (?) Mehmed Said Efendi ibni Ahmed an talebe-i ulûm hâfız-ı kütüb-i evvel fî şehr 60 guruş berât dâde Fî 18 Za sene 1239	el-Hac Mustafa Halîfe bin Selim hâfız-ı kütüb-i sânî fî şehr 60 guruş berât dâde Fî 21 Ca sene 1281
Şileli Osman Efendi ibni Mustafa sâkin der medrese-i Sultân Ahmed hâfız-ı kütüb-i sâlis Fî şehr 60 guruş	Hâfız Hüseyin Hüsnü Efendi bevvâb-ı kütübhâne Fî şehr 30 guruş berât dâde Fî 27 S sene 1278

[63]. Vakf-ı câmi'-i şerîf ve türbe-i latîf-i merhûm vezir-i a'zâm-ı esbâk fâtih-i Yemen Gâzî Sinan Paşa der İstanbul

es-Seyyid Mustafa Nureddin veled-i kebîr-i
es-Seyyid Mehmed Asım hâfız-ı kütüb
Yevm
8
berât dâde Fî 15 Za sene 1243

[64]. Vakf-ı câmi'-i şerîf-i merhûm vezîr-i a'zâm-ı esbâk Cerrah Mehmed Paşa der İstanbul

Seyyid Abdülhalim bin Seyyid Abdullah
hâfız-ı kütüb
Yevm
8
bilâ târih

[10a] [65]. Vakf-ı câmi'-i şerîf-i merhûm Kasım Paşa der İstanbul

es-Seyyid Osman Halîfe ibni es-Seyyid
Hamdullah hâfız-ı kütüb
Yevm
6

berâ-yı hâfız-ı kütüb
Yevm
1

berâ-yı taamiyye
Yevm
5
Fî 5 Receb sene 1233

[66]. Vakf-ı merhûm kadıasker-i esbâk Hasan Efendi ve Zevcesi Ayişe Hâtun der İstanbul

Mehmed Şâkir Halîfe
hâfız-ı kütüb
Yevm
2
berât dâde Fî 19 S sene 1232

[67]. Vakf-ı türbe-i şerîf-i merhûm İmâm-ı Sultâni Abdülkadir Efendi der Ebâ Eyyüb-ı Ensârî

Mehmed Emin Halîfe ibni İsmail
hâfız-ı kütüb
Yevm
1
berât dâde Fî 22 Ş sene 1210

[68]. Vakf-ı medrese-i evvel der Saray-ı İbrahim Paşa der nezd-i At Meydanı der İstanbul

Mustafa Halîfe ibni Hüseyin
hâfız-ı kütüb
Yevm
5
berât dâde Fî 3 Receb sene 1230

[69]. Vakf-ı merhûm Şaban Efendi kâdı-i Medîne-i Münevvere esbâk der mescid-i şerîf hâric-i Saray-ı İbrahim Paşa der nezd-i At Meydanı der mescid-i şerîf-i Avni Efendi der kasaba-i Fındıklı

Hâfız Numan Halîfe ibni Ali
hâfız-ı kütüb der câmi'-i sultân
Ahmed Hân
Yevm
2
berât dâde Fî 7 M sene 1204

[70]. Vakf-ı nükûd-ı merhûm Çavuşzâde Ahmed Efendi kâdı-i Edirne-i esbâk der câmi'-i şerîf-i Bazergân Hacı Evhad der İstanbul

Mehmed Halîfe hâfız-ı
kütüb ber vech-i
hasbî
bilâ târih

[71]. Vakf-ı türbe ve medrese-i merhûm Şeyhülislâm Minkârizâde Yahya Efendi der Üsküdar ve İstanbul

Hasan hâfız-ı kütüb-i sânî
Yevm
8
bilâ târih

[10b] [72]. Vakf-ı merhûm Minkârizâde Abdullah Efendi der İstanbul

es-Seyyid Mehmed Emin Efendi
an müderrisîn-i kirâm
hâfız-ı kütüb
Yevm
10
berât dâde Fî 12 S sene 1178

[73]. Vakf-ı merhûm Sarı Abdullah der nezd-i Yedikule der İstanbul

Hâfız Mehmed Efendi bin Hasan
hâfız-ı kütüb
Yevm
1
bilâ târih

[74]. Vakf-ı merhûm şeyhülislâm-ı esbâk Dâmadzâde Ahmed Efendi der İstanbul

es-Seyyid Hâfız Mehmed Murad Efendi ibni eş-Şeyh Abdülhalim
hâfız-ı kütüb der taht-ı mahfil-i sultânî
der câmi'-i şerîf-i Sultân Selim
Hân
Yevm
96
berât dâde Fî 11 Za sene 1243

[75]. Vakf-ı merhûm Dâmadzâde Ebû'l-Hayr Efendi der İstanbul

Hâfız Ahmed Halîfe ibni Hüseyin
hâfız-ı kütüb-i sânî der taht-ı mahfil-i
hümâyûn der câmi'-i şerîf-i Sultân
Selim Hân
Yevm
5
berât dâde Fî 11 Za sene 1243

[76]. Vakf-ı dershâne ve mekteb ve çeşme-i merhûme Hâce Sâliha Hânım ibnet-i şeyhülislâm-ı esbâk Ebezâde Abdullah Efendi der mahalle-i Mesih Paşa der İstanbul

Melek Hâfız el-Hac Mustafa
Efendi hâfız-ı kütüb-i dershâne
Yevm
10
berât dâde Fî 12 L sene 1203

[77]. Vakf-ı nükûd el-Hac Halil Ağa ibni Hibetullah sâkin-i mahalle-i Mustafa Beğ der kurb-ı câmi'-i şerîf-i Dülgerzâde mescid-i şerîf-i Hulusi eş-Şeyh el-Hac Mustafa Efendi ibni Mehmed vaz'-ı minber ve câmi' kerde der mahalle-i Hoca Kasım Günânî der dâhil-i Bâb-ı Balat der İstanbul

Hâfız-ı kütüb	Hâfız-ı kütüb
Yevm	Yevm
15	15
bilâ târih	bilâ târih

[78]. Vakf-ı câmi'-i şerîf ve medrese ve kütübhâne ve mekteb ve çeşme ve nükûd ve hayrât-ı sâ'ire eş-Şeyh el-Hac Mustafa Hulusi Efendi ibni el-merhûm Mehmed Efendi ibni İbrahim bin Haytamî (?) sakin der mahalle-i Kasım Günânî der dâhil-i Bâb-ı Balat der İstanbul

Hâfız Ahmed Efendi an meşâyih-i kirâm veled-i kebîr-i vâkıf hâfız-ı kütüb-i evvel	Seyyid Hâfız Mustafa ve Seyyid Ahmed veladâneş-i hâfız-ı kütüb-i sânî
Yevm	Yevm
5	5
berât dâde Fî 14 Ca sene 1214	berât dâde Fî (boş) Ş sene 1237

[11a] [79]. Vakf-ı kütüb ve akâr ve nükûd-ı merhûm Debbağ-zâde Hâfız el-Hac İbrahim Efendi an müderrisîn-i kirâm ibni el-Hac Osman Efendi ibni Hasan Efendi an mütekâidîn-i medrese-i Sultân Ahmed Hân sâkin der mahalle-i Molla Çelebi der kasaba-i Fındıklı an muzâfa'ât-ı mahrûsa-i Galata berâ-yı kütübhâne der derûn-ı medrese-i latîfe der ittisâl-i câmi'-i şerîf-i kapudân-ı deryâ Gâzî merhûm Kılıç Ali Paşa der kasaba-i Tophâne

es-Seyyid Ömer Said Hulusi Efendi hâfız-ı kütüb-i evvel	Hâfız es-Seyyid Ali Rıza Efendi ibni es-Seyyid Mehmed Emin an müderrisîn-i kirâm hâfız-ı kütüb-i sânî yevm 40
Yevm	
60	
berât dâde Fî 9 Ca sene 1262	berât dâde Fî 4 Receb sene 1272

es-Seyyid Hâfız Osman hâfız-ı kütüb-i sâlis	Hâfız İsmail Halîfe ibni Mehmed Sâlih hâfız-ı kütüb-i râbi'
Yevm	Yevm
30	20
berât dâde Fî 14 Ca sene 1280	berât dâde Fî 14 Ca sene 1280

[80]. Vakf-ı mehâzîn ve nükûd-ı merhûm Hâce Emine Hânım ibneti'l-merhûm Canikli Ali Ağa zevce-i Sarı Abdullah Paşa vâlî-i Erzurum esbâk sâkine-i der kurb-ı Balçık İskelesi nâm mahal Cezerî Kasım Paşa der Hazret-i Ebâ Eyyûb-ı Ensârî berâ-yı mekteb-i şerîf der mahalle-i Alaca Mescid der mahrûsa-i Galata

el-Hac Hâfız Abdülaziz bin
Mehmed hâfız-ı kütüb der mekteb-i
mezbûr
Yevm
10
berât dâde Fî 14 L sene 1237

[81]. Vakf-ı Saadeddin Mehmed Efendi şeyhülislâm der câmî'-i şerîf-i Ayasofya-i Kebîr der İstanbul

Eyüb bin Mustafa an evlâd-ı
vâkıf hâfız-ı kütüb
Yevm
8
bilâ târih

[82]. Vakf-ı mescid-i şerîf ve mekteb-i latîf merhûm Abdülkadir Efendi kadıasker-i esbak der mahall-i Meydancık der nezd-i Bâb-ı Bağçe der İstanbul

İmâm-ı Koca Mustafa Paşa
hâfız-ı kütüb
Yevm
1
bilâ tarih

[83]. Vakf-ı merhûm Kara Çelebizâde Hüsameddin Efendi kadıasker-i esbâk ve zevce eş-i merhûmesi Hâtun der İstanbul

es-Seyyid Abdullah Halîfe
hâfız-ı kütüb
Yevm
3
bilâ târih

[84]. Vakf-ı mescid-i şerîf-i merhûm Şah Mehmed Efendi der İskele-i Davud Paşa der İstanbul

Derviş es-Seyyid Abdurrahman
Halîfe ibni Seyyid Mehmed Said
hâfız-ı kütüb
Yevm
1
bilâ târih

[85]. Vakf-ı câmî'-i şerîf-i merhûm defterdâr-ı esbâk Kara Süleyman Efendi der mahalle-i Üskûbî der İstanbul

Mehmed Emin bin Ahmed
hâfız-ı kütüb
Yevm
1
bilâ tarih

[11b] [86]. Vakf-ı câmi'-i şerîf ve zâviye-i merhûm Yavaşça Mehmed Ağa der sûk-ı emin-i şehr der İstanbul

Ahmed Halîfe hâfız-ı
kütüb
Yevm
1
bilâ târih

[87]. Vakf-ı merhûm Cihân Beğ der nezd-i Ayasofya-i Kebîr der İstanbul

es-Seyyid Mehmed Şâkir Halîfe ibni es-Seyyid Mehmed Nureddin	Şeyh Abdüllatif Halîfe ibni Lütfullah Efendi
hâfız-ı kütüb	hâfız-ı kütüb
Yevm	Yevm
5	8
berât dâde Fî 25 M sene 1241	bilâ târih

[88]. Vakf-ı Hacı Ebû Bekir Efendi der Ayasofya-i Kebîr der İstanbul

İbrahim bin Siyavuş
ber vech-i meşrûta
hâfız-ı kütüb
Yevm
3
berât dâde Fî 3 Za sene 1242

[89]. Vakf-ı merhûm Halil Efendi der mahalle-i Sinan Ağa der İstanbul

Hâfız-ı kütüb
Yevm
1
bilâ târih

[90]. Vakf-ı kütüb-i merhûm Mehmed Efendi ve merhûm Tatar Abdullah Efendi der dolab der câmî'-i şerîf-i Ebû'l-Feth Sultân Mehmed Hân der İstanbul

Mustafa Sıddıki Efendi
hâfız-ı kütüb
ber vech-i
hasbî
berât dâde Fî 18 L sene 1175

[91]. Vakf-ı odahâ-i merhûm Kapucuzâde Mehmed Efendi der câmî'-i şerîf-i Nişancı Mehmed Paşa der nezd-i Bâb-ı Kum der İstanbul

Süleyman Halîfe hâfız-ı
kütüb
Yevm
4
berât dâde Fî 28 M sene 1251

[92]. Vakf-ı kütüb-i merhûm eş-Şeyh Mehmed Rıza Efendi der kütübhâne-i zahr-ı minber-i câmî'-i şerîf-i merhûm Ali Paşa der İstanbul

eş-Şeyh Ali Efendi ibni
Ahmed hâfız-ı kütüb
Yevm
5
berât dâde Fî 5 Ca sene 1224

[12a] [93]. Vakf-ı Kadı Mustafa Efendi Yarhisârî der İstanbul

Mehmed Efendi ibni Mustafa Efendi
hâfız-ı kütüb
ber vech-i hasbî
Fî 12 L sene 1104

[94]. Vakf-ı câmî'-i şerîf ve medrese-i merhûm Sekban Kara Ali der İstanbul ve Eyüb

Hasan Halîfe veledeş-i
kebîr-i hâfız-ı kütüb
Yevm
2
berât dâde Fî 7 Sad sene 1232

[95]. Vakf-ı Dâru'l-hadîs-i ser-mi'mârân-ı hâssa merhûm Hacı Kasım Ağa der nezd-i Şehzâde der İstanbul

Mehmed Halîfe ibni Mustafa
hâfız-ı kütüb
Yevm
5
berât dâde 29 C sene 1258

[96]. Vakf-ı nükûd-ı Râbia Hâtun binti Şeyh Ârif Efendi der câmî'-i şerîf-i merhûm Sultân Ahmed Hân der İstanbul

İsmail bin Ali
hâfız-ı kütüb
Yevm
1
berât dâde Fî 7 Ca sene 1167

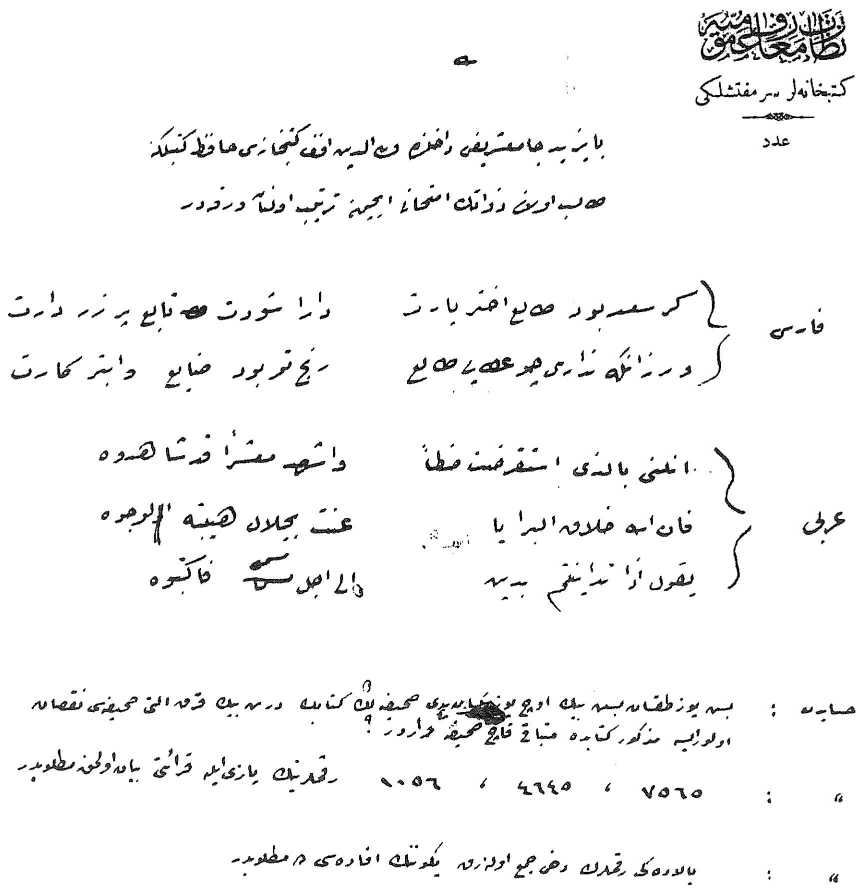
[97]. Vakf-ı câmi'-i şerîf ve medrese-i latîf ve imâret-i âmire-i merhûm Ali Paşa-yı Atîk der nezd-i Benlitaş der İstanbul

es-Seyyid Hâfız Mehmed Halîfe
hâfız-ı kütüb
Yevm
5
berât dâde Fî 17 Ca sene 1259

[98]. Vakf-ı câmî‘-i şerîf ve medrese-i merhûm Hâfız Ahmed Paşa der nezd-i Karaman-ı Küçük der İstanbul

Abbas Efendi ibni
Yakup hâfız-ı kütüb
Yevm
2
berât dâde Fî 23 M sene 1276
Tahrîren Fî 25 Za sene 1286

EK: IV*

* BOA. MF. KTU. 5/100.

EK: IV*

Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiye
Kütübhâneler Ser Müfettişliği
Aded

Bâyezid Câmi'-i Şerîfi dâhilinde Veliyyüddin Efendi Kütübhânesi hâfız-ı kütüblüğüne tâlib olan zevâtın imtihânı için tertîb olunan varakadır.

Fârisî

Ger sa'd bûd tâli'-i ahder bâdet — Dârâ şevedet tâbi' pür zer dâret
Ve'r zân ki nedârî çü atây-ı tâli' — renc-i tû büved zâyi' ve ebter kâret

Arabî

Enelnî bi'llezî istakrazat hattan — ve eşhedü mu'aşşaran kad şâhidûhu
Fe innallâhe hallâku'l-berâyâ — anet bi-celâli heybetihî li-vücûhi
Yekûlü iza tedâyentüm bi-deynin — ilâ ecelin müsemmâ fektubûhu

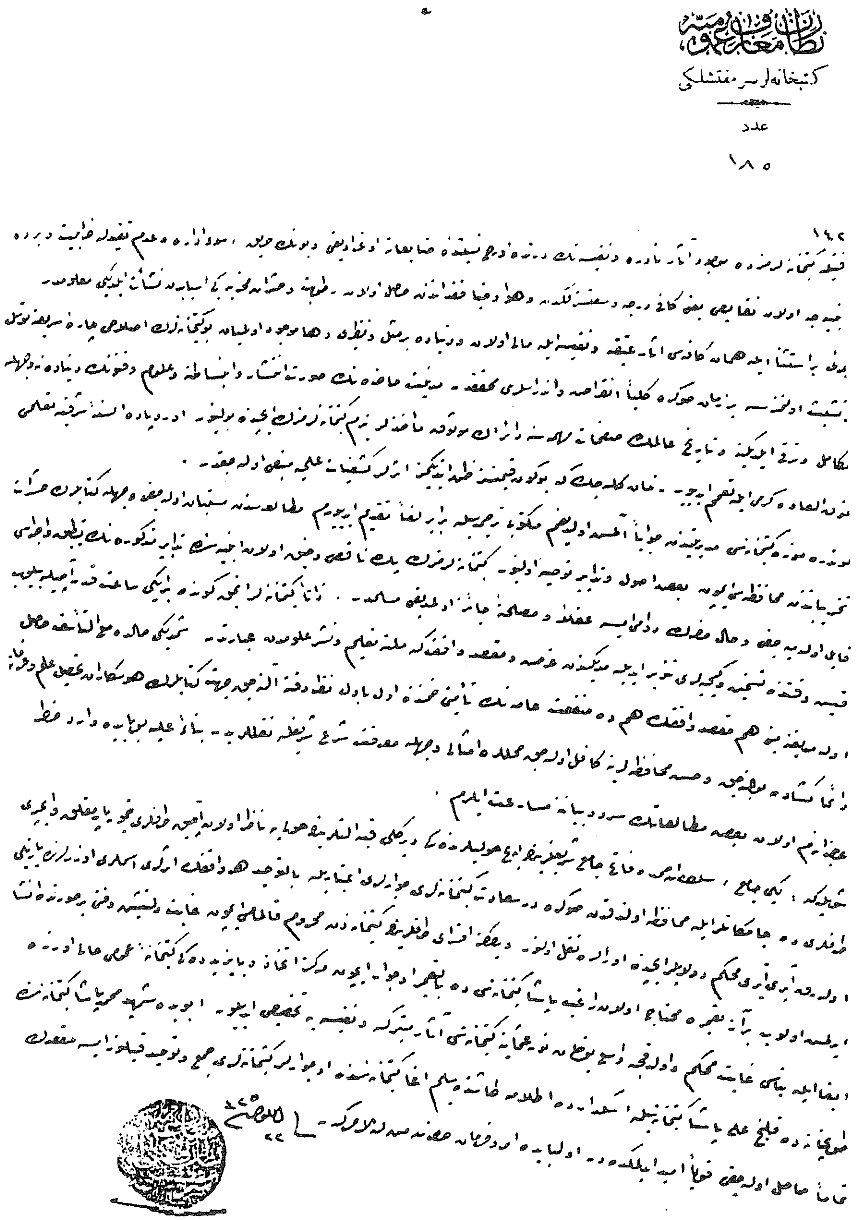
Hesâbdan: Beş yüz doksan beş bin üç yüz seksen yedi sahîfelik kitâbın dört bin kırk altı sahîfesi noksan olur ise mezkûr kitâbda mütebâkî kaç sahîfe vardır.

Hesâbdan: 7565, 4645, 1056 rakamlarının yazı ile kırâ'ati beyân olunmak matlûbdur.

Hesâbdan: Bâlâdaki rakamların dahî cem' olunarak yekûnunun ifâdesi de matlûbdur.

* BOA. MF. KTU. 5/100.

EK: V*

نظارت معارف عمومیه
کتبخانه‌لر سر مفتشلکی
عدد
١٨٥

* BOA. MF. KTU. 5/15.

The Director begs to acknowledge the receipt of Dj. Mahmoud Bey's letter of the 10th instant, and to state, with regard to the preservation of books from injury by insects, that Museum experience has shown the advisibility of observing the following precautions :--

1. Rooms in which books printed or in MS are kept should be as dry as possible.

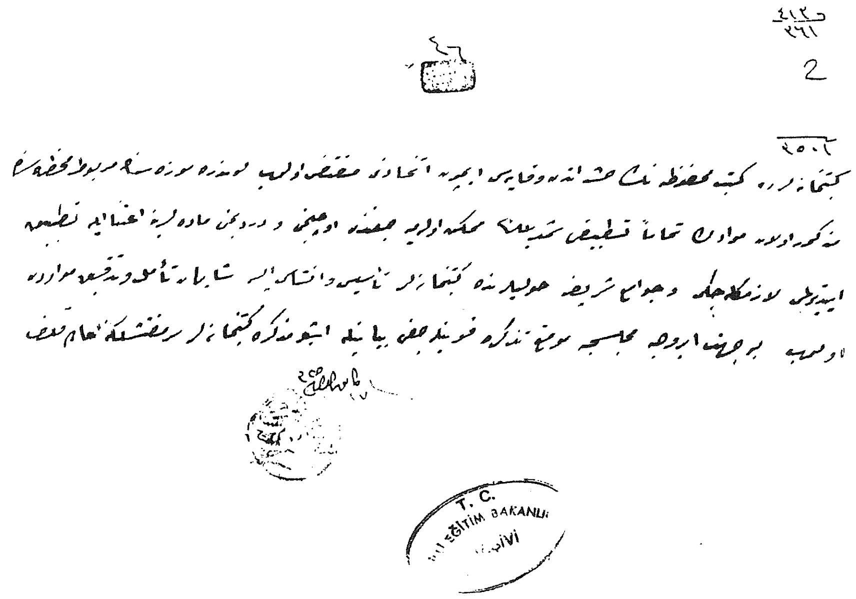
2. The temperature should not be allowed to fall below 62° or to rise above 65° Fahrenheit - if possible.

3. Books should be regularly taken from the shelves and dusted - at intervals not exceeding one month or six weeks.

4. Glazed presses are an advantage if the books under glass can be ventilated - by ventilating holes in the glass or otherwise. If this cannot be done glass is deleterious rather than beneficial.

BRITISH MUSEUM,

17th September, 1909.

EK: V*

Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiye
Kütübhâneler Ser Müfettişliği
Aded
185

Vaktiyle kütübhânelerimizde mevcûd âsâr-ı nadire ve nefîsenin dörd-de üç nisbetinde zâyi'âta uğradığı ve bunun harîk sû-i idâre ve adem-i tekayyüdle harâbiyet ve bir de ebniyece olan nekâyis ya'ni kâfî derece vüs'atsizlikden ve hava ve ziyâ fikdânından hâsıl olan rutûbet ve haşerât-ı muhribe gibi esbâbdan neş'et eylediği ma'lûmdur. Cüz'î bir istisnâ ile hemân kâffesi âsâr-ı atîka ve nefîse ile mâlî olan ve dünyâda bir misli ve nazîri daha mevcûd olmayan bu kütübhânelerin ıslâhı çâre-i serî'ine teves-sül ve teşebbüs olunmazsa bir zaman sonra külliyen inkirâz ve indirâsları muhakkakdır. Medeniyet-i hâzıranın sûret-i intişâr ve inbisâtına ve ulûm ve fünûnun dünyada ne vechile tekâmül ve terakkî eylediğine ve târih-i âlemin safahât-ı mühimmesine dâ'ir en mevsûk me'hazlar bizim kütübhânelerimizin içinde bulunur. Avrupa'da elsine-i şarkiye ta'allümü fevkalâde germî ile ta'ammüm ediyor zaman gelecek ki bugün kıymetsiz zannettiğimiz eserler keşfiyât-ı ilmiye menba'ı olacakdır.

Londra Müze Kütübhânesi Müdüriyeti'nden cevâben almış olduğum mektûbu tercümesiyle berâber leffen takdîm ediyorum. Mütâla'âsından müstebân olacağı vecihle kitâbların haşerât tahrîbâtından muhâfazası içün ba'zı usûl ve tedâbir tavsiye olunuyor. Kütübhânelerimizin pek nâkıs ve zıyk olan ebniyesinde tedâbir-i mezkûrenin tatbîk ve icrâsı kâbil olamayacağı ve hâl-i hazırın devâmı ise aklen ve maslahaten câ'iz olma-dığı müsellemdir. Zâten kütübhâneler ancak günde bir iki sa'at kadar açılabilip kış vaktinde teshîn ve geceleri tenvîr edilemediğinden garaz ve maksad-ı vâkıf ki millete ta'lîm ve neşr-i ulûmdan ibâretdir, şimdiki halde ma'a't-te'essüf hâsıl olamadığına mebnî hem maksad-ı vâkıfın hem de menfa'at-i âmmenin te'mîni zımnında evvel be-evvel nazar-ı dikkate alınacak cihet kitabların heveskârân-ı tahsîl-i ilm ve irfâna dâimâ küşâde bulunacak ve hüsn-i muhâfazalarına kâfil olacak mahallere emsâli vechile ma'rifet-i şer'-i şerîfle nakilleridir. Binâ'en aleyh bu bâbda vârid-i hatır-ı âcizânem olan ba'zı mütâla'atın serd ü beyânına müsâra'at eylerim.

* BOA. MF. KTU. 5/15.

Şöyle ki: Yeni Câmi', Sultanahmed ve Fâtih Câmi-i Şerîflerinin iç hav-lularındaki direkli kubbe altlarının havlıya nâzır olan açık tarafları de-mir parmaklık ve içeri tarafları da camekânlar ile muhâfaza olunduktan sonra Dersaâdet kütübhâneleri civârları itibarıyla bi't-tevhîd her vâkıfın eserleri isimleri üzerlerine yazılı olarak ayrı ayrı muhkem dolaplar için-de oralara naklolunur ve yalnız Aksaray taraflarının kütübhâneden mahrûm kalmaması için gâyet dil-nişîn ve fennî bir sûretde inşa edilmiş olup biraz ta'mîre muhtâc olan Râgıb Paşa Kütübhânesi de bi't-ta'mîr o civâr için merkez ittihâz ve Bâyeziddeki Kütübhâne-i Umûmî hâli üzre ibkâ ile binâsı gâyet muhkem ve oldukça vâsi' bulunan Nûr-ı Osmâniye Kütübhânesi âsâr-ı müteberrike ve nefîseye tahsîs edilir, Eyüb'de Şehid Mehmet Paşa Kütübhânesi'nde Tophâne'de Kılıç Ali Paşa Kütübhânesi ile Üsküdar'da Atlama Taşı'nda Selim Ağa Kütübhânesi'nde o civarlar kütübhâneleri cem' ve tevhîd kılınır ise maksadın tamâmen hâsıl olacağı kaviyyen ümîd edilmektedir ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir fî 22 Eylül sene 325.

Kütübhânelerde kütüb-ı mahfûzanın haşerâtdan vikâyesi içün ittihâzı muktezî olup Londra Müzesi'nin merbût muhtırasında mezkûr olan mevâddın tamâmen tatbîki şimdilik mümkün olamayacağından üçüncü ve dördüncü maddelerine i'tinâ ile tatbîk ettirilmesi lâzım gelece-ği ve cevâmi'-i şerîfe havlularında kütübhâneler te'sîs ve inşası ise şâyân-ı te'emmül ve tedkîk-i mevâddan olup bu cihet ayruca meclisce mevkî'-i tezekküre konulacağı beyânıyla işbu müzekkire kütübhâneler ser müfet-tişliğine iâde kılındı

Fî 17 Kânunıevvel sene 325

EK: VI*

[illegible]

١ [illegible]
٢ [illegible]
٣ [illegible]
٤ [illegible]
٥ [illegible]
٦ [illegible]
٧ [illegible]
٨ [illegible]
٩ [illegible]
١٠ [illegible]
١١ [illegible]
١٢ [illegible]
١٣ [illegible]
١٤ [illegible]
١٥ [illegible]
١٦ [illegible]
١٧ [illegible]
١٨ [illegible]
١٩ [illegible]
٢٠ [illegible]
٢١ [illegible]

* Turgut Kut, Kütüphaneler Dosyası.

[illegible]

٢٢ [illegible]
٢٣ [illegible]
٢٤ [illegible]
٢٥ [illegible]
٢٦ [illegible]
٢٧ [illegible]
٢٨ [illegible]
٢٩ [illegible]
٣٠ [illegible]
٣١ [illegible]
٣٢ [illegible]
٣٣ [illegible]

EK: VI*

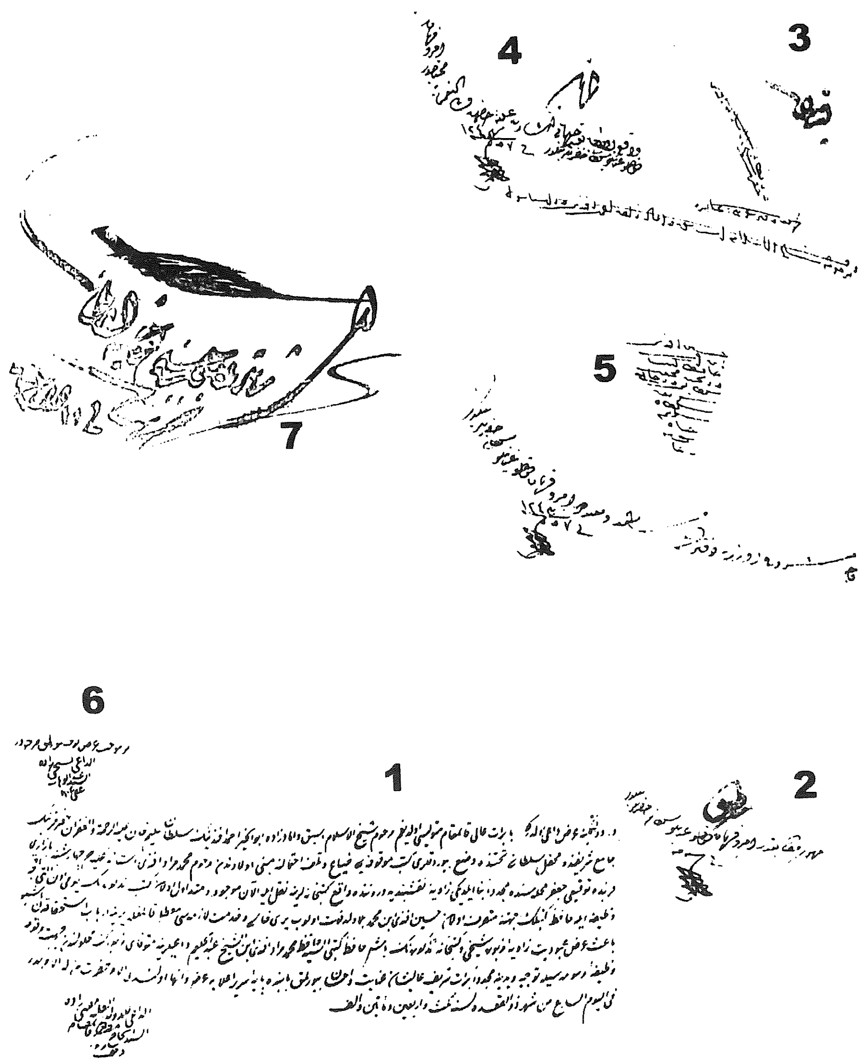
Numro		
1	Kütübhânenin ismi	İzzet Mehmed Paşa Kütübhânesi.
2	Evkâf-ı mazbûta veya mülhakadan olduğı?	Evkâf-ı mülhakadan.
3	Vâkıf-ı evveli bânisi mülhakadan ise mütevellisi kimlerdir? Muvazzahan beyânı.	Bânisi sadr-ı esbâk İzzet Mehmed Paşa olup mütevellîsi vâkıfın sülâlesinden Emir Hocazâde Mustafa Beğ'dir.
4	Mahalle, kazası, nahiyesi, karyesi?	Kastamonu vilâyetine tâbi' Za'ferânbolu kasabasının Muslî mahallesinde aşağı çarşuda vâki'dir.
5	Binâsı kârgir mi veya ahşap mıdır kaç katdır?	Kütübhâne nâmı beyne'n-nâs söylenir. Hadd-i zâtında kütübhâne sadr-ı esbak müşârun ileyh ihyâkerdesi olan kârgir câmi'-i şerîfin derûnunda ahşap dolaplara mevzû' kütüb-i merkûmeye denilir.
6	Kaç odadan ibarettir?	Odası yokdur. Fakat müşârun ileyhden sonra imam ve hâfız-ı kütübe mahsus mütevelli-i vakıf tarafından vakfın parasıyla inşa itdirilmiş ve câmi'-i şerîfe muttasıl iki odası vardır.
7	Kütübhâne binâsı hâricinde ve civârında meşrûtahâne ve sâire gibi müştemilâtı var mıdır?	Kütübhâneye mahsus emâkin yokdur.
8	Hazîne-i kütüb ile mutala'ahânenin mesâhası arz ve tûlü ve irtifâ'ı ayrı ayrı beyân edilecektir.	Mutala'ahânesi şart-ı vâkıf üzre câmii-i şerîfin derûnu olup hatta kütüb-i mevkûfeden hiçbirisinin câmi'-i şerîfden taşraya çıkarılmaması isti'âre ve i'âresi gayr-ı câiz idüğinden ayrıca mutala'ahânesi yokdur.
9	Kütübhânenin yakınında diğer kütübhâneler var mıdır?	Başka kütübhâne yokdur.
10	Kitâb vakf idenler müte'addid ise isimlerinin ve mümkün ise her biri tarafından mevkûf kitâbların adedi.	Sadr-ı esbak-ı müşârun ileyhin ma'a mushaf-ı şerîf üç yüz kırk sekiz ve müderrisînden Hacı Kara Efendi'nin doksan yedi ve Eyyüb Sabri Efendi'nin on üç Kâimmekâm Es'ad Efendinin on bir Alemdârzâde hâfız-ı kütüb-i sâbık Hacı Mustafa Asım Efendi'nin otuz ve gerek nâib-i esbakı müteveffâ Hacı Şükrü Efendi'nin birâderi merhûm Ali Ağa'nın dört yüz otuz dokuz ve perâkende suretiyle ba'zı ashâb-ı hayrât tarafından vakfedilen elli beş aded ki cem'an dokuz yüz doksan üç adeddir.
11	Fihristi var mıdır matbu' mu el yazılı mıdır?	Fihristi vardır fakat el yazılıdır.
12	Fihristde muharrer kitâbların adedi?	Dokuz yüz doksan üç adeddir.
13	El-yevm kütübhânede kaç kitâb mevcuddur?	Dokuz yüz doksan üç adedi mevcuddur.
14	Ta'mîr kabul etmez derecede fersûde olan kaç kitâb vardır?	Ta'mîr kabul etmez derecede kütüb yokdur.
15	Muhtâc-ı ta'mîr ve ta'mîri kâbil kitâbların adedi nedir?	Muhtâc-ı ta'mîr kütüb yokdur
16	Cildsiz kaç kitâb vardır?	Ma'a risâle üç yüz aded vardır

* Turgut Kut, Kütüphaneler Dosyası.

17	Âsâr-ı nefîseden ma'dud yazı ve resim ve buna mümâsil sâir levhâların adedi?	Kütübhânede âsâr-ı nefîseden yazı ve resim ve levhâ mahfuz değildir.
18	Şart-ı vâkıf hakkında ma'lumât-ı mücmele?	Kütüb-i mevkûfe mütevelli kâimmekâmı tarafından her sene Muharrem ibtidâsında ta'dâd edilecek, zâyi' olan kütübden dolayı hâfız-ı kütüb azledilmeyüp bedeli tazmîn itdirilmek kütüb-i mevkûfe taşraya çıkarılmayup câmi'-i şerîf derûnunda mutala'a olunmak ve i'âre ve isti'âre câiz olmayup hâfız-ı kütüblüğü dahi imâm-ı evvel olanlara müfevvaz olmak üzere meşrûtdur.
19	Kaç hâfız-ı kütüb vardır?	Bir hâfız-ı kütüb vardır.
20	Hademe bevvâb ve müstahdemîn-i sâiresi var mıdır?	Câmi'-i şerîfin bevvâbı vardır, kütübhâneye mahsus başkaca hademe ve bevvâb yokdur.
21	İsmi, tarih mahall-i velâdet-i hâfız-ı kütüb ve müstahdemîn-i sâirenin her birinin ismi ve tarih ve mahall-i vilâdeti ayrı ayrı yazılacak ve tezkire-i Osmâniyeleri görüldükde beyân kılınacakdır.	Hâfız-ı kütübün ismi Ahmed Burhân, târih-i vilâdeti 1292, mahall-i velâdeti Za'feranbolu'nun Babsultan mahallesidir. Tezkire-i Osmâniyesi görülmüşdür.
22	Hidmeti asâleten ve vekâleten olduğı?	Hâfız-ı kütüb müftî-i esbâk imâm-ı evvel Hacı Mustafa Âsım Efendinin sülb-i kebîr oğlu Ahmed Burhâneddin Efendi olup mûmâ ileyh pederinin vefatıyla cihât-ı sâire ile ma'an uhdesine tevcîh olunmak üzere mazbata-ı mahalliye bi't-tanzîm ve Nezâret-i celîleye ba'de't-takdîm kable't-tevcîh işret mes'elesinden dolayı 326 senesi Nisanında uhdesindeki cihâtın ref'ine buraca i'lâm verilmiş ise de ınde't-temyîz nakz ve i'âde olunarak mürafa'a-i şer'iyyeye mübâderetle henüz muhâkemeleri hitâm bulmadığı cihetle mûmâ ileyh asâleten ve vekâleten îfâ-yı vazîfe itmektedir.
23	Derece-i tahsîline sûret-i ta'yînine dâir ibrâz eylediği evrâk-ı müsbitenin cins ve tarihleri ve nereden verildiği icâzetnâme, şehâdetnâme i'timatnâme gibi evrâk-ı müsbitesi görülecek görüldüğü beyân olunacaktır.	Hâfız-ı kütüb mûmâ ileyh pederi müftü merhûmdan icâzetnâme ahz idüp ders okutmağa iktidârı vardır. Za'ferânbolu Mekteb-i Rüşdî şehâdetnâmesi dahi vardır. Bunlardan icâzetnâmenin tarihi 2 Zilhicce 322 ve Mekteb-i Rüşdî şehâdetnâmesi dahi 15 Temmuz tarihleriyle müverrâhdır. Her ikisi dahi görülmüşdür.
24	Kefâletnâme vermiş midir kefâlet-i müteselsile midir yoksa kefâlet-i münferide-i mâliye midir? Nerede ve hangi tarihte ve kaç kuruşluk kefâlet vermişdir?	Kefil ciheti müşârun ileyhin vakfiyesinde muharrer olmadığı cihetle te'âmülü bu vecihledir.
25	Hâfız-ı kütüblükten ma'ada kütübhânede veya hâriçde başka bir hizmeti veya uhdesinde başka bir cihet var mıdır?	Şimdi mukâvelât muharriridir.
26	Hizmet-i devlete duhûl tarihi?	15 Mart 327 tarihidir.
27	Me'mûriyet-i sâbıkası?	Zonguldak mukâvelât muharriridir.
28	Bugünki hizmet-i hâfız-ı kütüblüğe veya bevvâblığa tarih-i ta'yîni?	Mukâvelât muharriri olup asâleten veyâ vekâleten îfâ-yı vazîfe etmekde olan mûma ileyhin cihât-ı sâire ile ma'an hâfız-ı kütüblüğe ta'yîni 3 Saferü'l-hayr 322 senesidir.
29	Hidmet-i mukâbilinde nerelerden ve ne nâm ile kaç kuruş almaktadır? Muvazzahan beyânı.	Senevî müşârun ileyhin vakfından iki yüz kırk kuruş ma'a zam vazîfesi vardır.

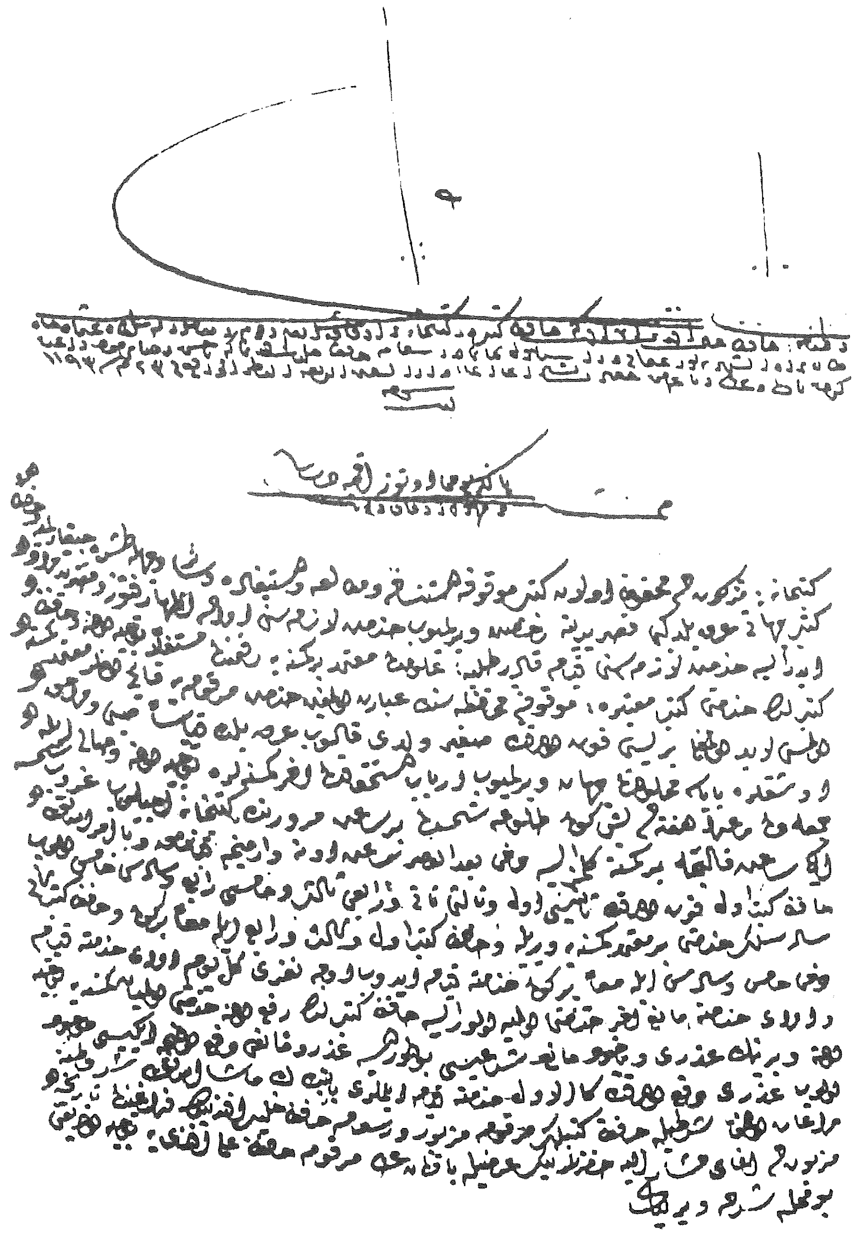
30	Kütübhâne nâmına muhassesât var mıdır? Mahrukât vesâire bedeli muvazzahan beyânı.	Kütübhânenin muhassesât ve mahrukâtı yoktur.
31	Kütübhâne haftada kaç gün kaç saat açılmaktadır?	Haftada iki gün sekiz sa'atle açılmaktadır.
32	Hâfız-ı kütübü müte'addid olan kütübhânelerde her gün kaç hâfız-ı kütüb bulunuyor.	Müte'addid hâfız-ı kütüb yokdur.
33	Kütübhânenin ahval-ı hâzırası ve îzâhâtı hakkında mütala'ât.	Kütüb-i mevkûfesi muntazam bulunan kütübhânenin bir kat daha te'yid-i intizâmı içun ibtidâ-i emirde câmi'-i şerîfden hârice kârgir bir kütübhâne inşasıyla küllü yevmin küşâde bulundurulmak ve vakfın vâridâtı tezyîd-i vezâife müsâ'it olduğundan hâfız-ı kütüblük vazîfesinin ya tezyîdi veyâhud ma'aşâta tahvîli ile idâre edilmek ve mahrukât vesâire bedeli olarak bir mikdâr tahsisât i'tâsıyla hademe ve bevvâb ta'yîn olunmak gibi emr-i idârenin te'mîn edilmesi ve câmi'-i şerîfden hârice inşa olunduğu takdîrde Türkçe kitâblar celb ve hâriçten iâne sûretiyle de külliyetli kütüb vakf olunacağı emr-i meczûm bulunduğu ve şu suretle istifâde-yi âmmeyi mûcib olacağı mutala'asındayım. Fî 1 Temmuz sene 329.

EK: VII*

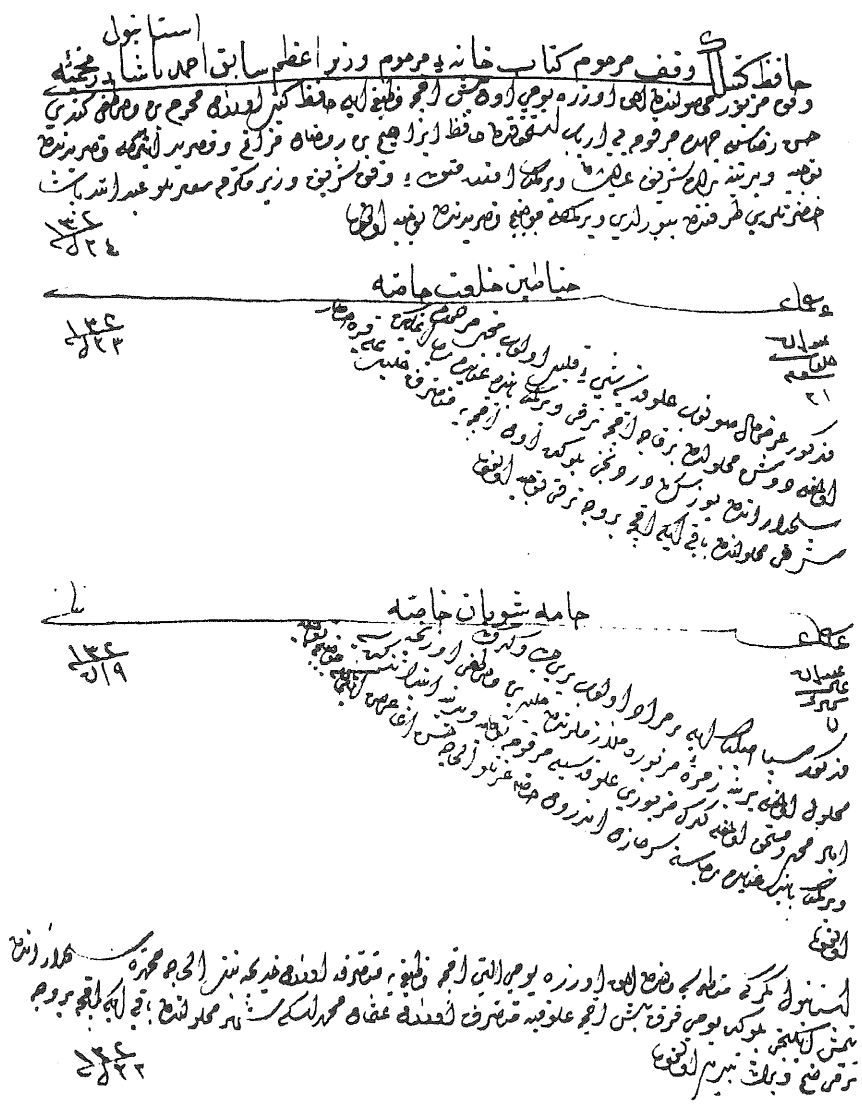
*. BOA. Cevdet Maârif 2821.

EK: VIII*

* VGMA 52, s. 46.

EK: IX*

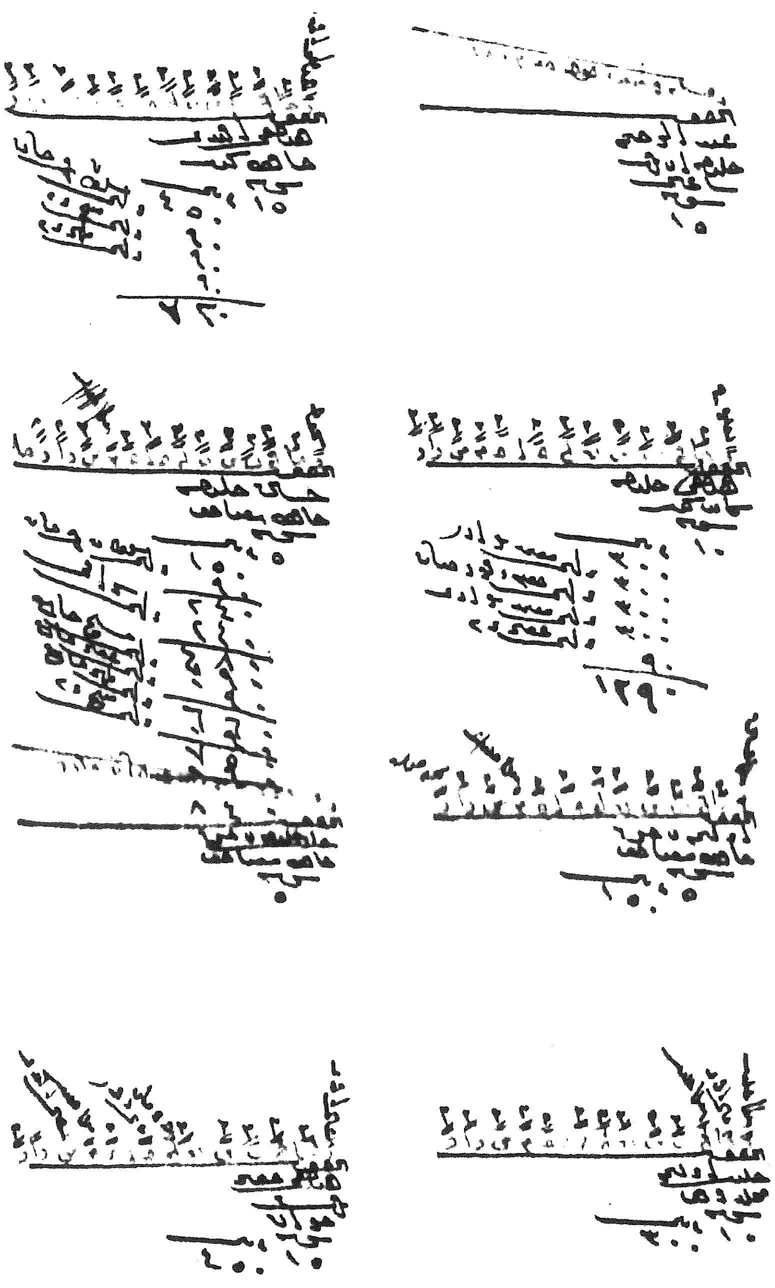
* BOA. Ruus 30, s. 92.

EK: X*

* C. Evkaf 6541.

EK: XI*

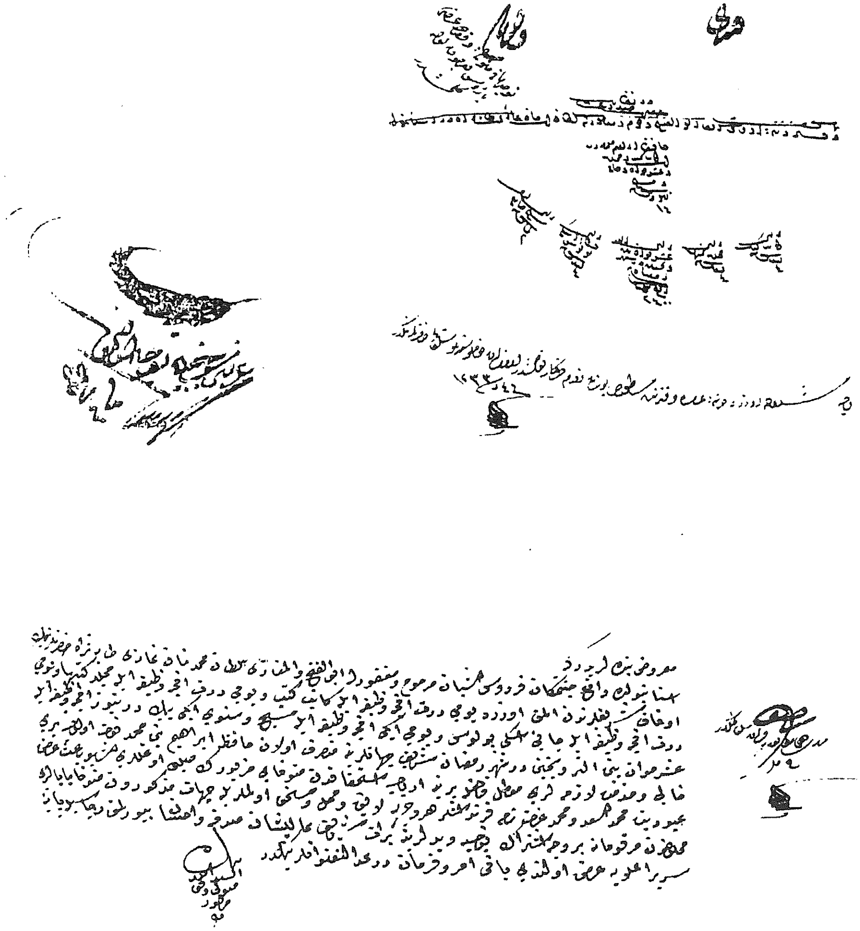
*. BOA. Sül. 2674.

EK: XII*

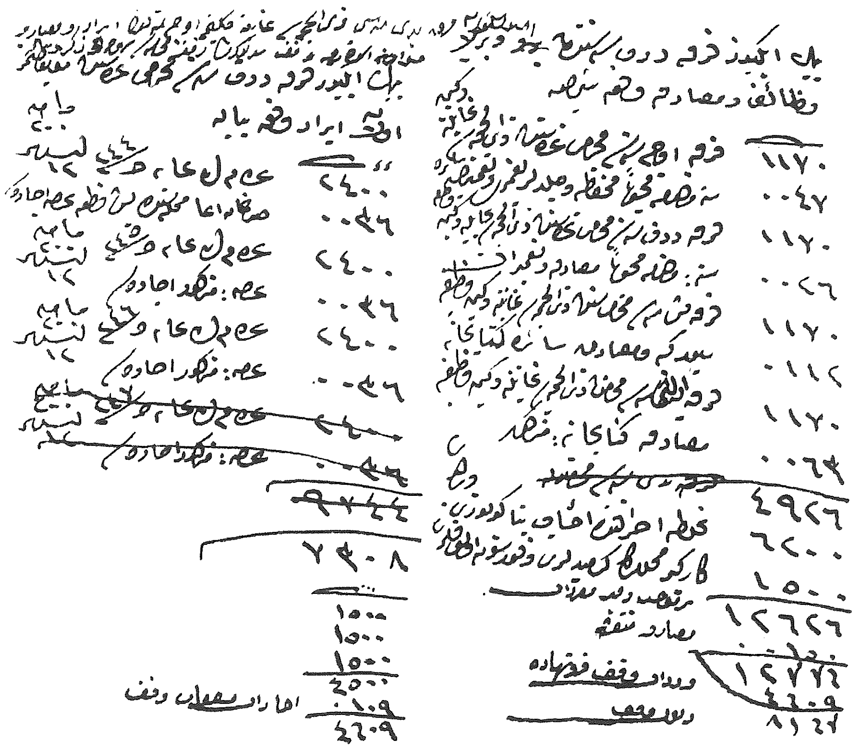

* Cevdet Maârif 360.

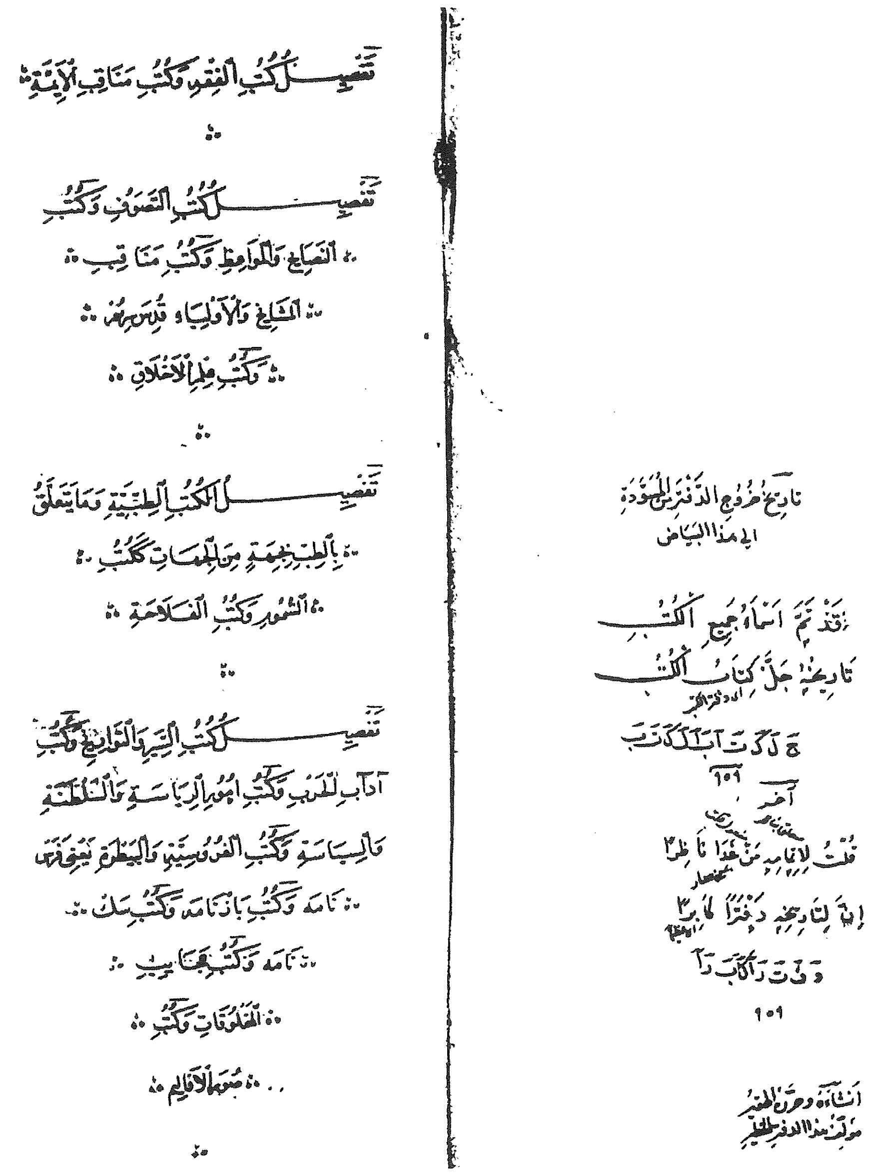
EK: XIII*

* Cevdet Maârif 7991.

* İ. Erünsal Arşivi, Râşid Efendi Dosyası.

تفصيل كتب الفقه وكتب مناقب الأئمة

تفصيل كتب التصوف وكتب النصائح والمواعظ وكتب مناقب المشايخ والأولياء قدس سرهم وكتب علم الأخلاق

تفصيل الكتب الطبية وما يتعلق بالطب جملة من الجهات كتب الشعر وكتب الفلاحة

تفصيل كتب السير والتواريخ وكتب آداب الحرب وكتب امور الرياسة والسلطنة والسياسة وكتب الفروسية والبيطرة ... نامه وكتب بازنامه وكتب ... نامه وكتب عجائب ... الملفوظات وكتب صور الأقاليم

* Magyar Tudomanyos Akademia Kelen Gyüjtemeny, Törük F. 59.

تفصيل الدواوين العربية الكثيرة
المنظومة بالعربية وكتب الخطب والكتب
المجمعة وكتب الامثال وكتب الرسل والانشاء
والسياقة والارقام وكتب
علم العروض وعلم القوافي
والشعر والمعمى

تفصيل الدواوين الفارسية
والكتب المنظومة بالفارسية

تفصيل الدواوين التركية والمغولية
والكتب المنظومة بالتركية والمغولية

تفصيل كتب علم المعاني

تفصيل كتب علم الصرف والنحو

تفصيل كتب اللغة
العربية والفارسية وغيرهما

تفصيل كتب علم التعبير وكتب
علم الفراسة وكتب علم الكيمياء وكتب علم
الاحجار وكتب الرمل وكتب الفال وكتب
علم النيرنجات وكتب الطلسمات
وكتب السيمياء وكتب العزايم
وكتب علم الجفر وكتب
الصناعات العجيبة
وكتب الحيل
وكتب الصيد

تفصيل كتب علم النجوم
وكتب علم الهيئة وكتب علم الحساب
وكتب علم الهندسة وكتب
علم الموسيقى وكتب
اللهو كالشطرنج

تفصيل كتب الحكمة الاسلامية
وكتب علم الجدل وكتب
المنطق وكتب الحكمة الفلسفية

تفصيل الكتب المترجمة
من التورية والزبور والانجيل

قانون [illegible] شده

بعض قانون بوكه كتابلردن هر جلده كه برندن زياده
اولا كه اول متن برا اولا دفترده اول جلده بر تفصيل
درج اولنور لكن كاه اولور كه بر كتابك ايكي جهة اولور
بر جهتنه نظر برفندن و برجهته نظر فن آخرده درج اولنر
بداية الهداية كبي كه لكن هم مسايل تصوف وار دور هم مسايل
علم فقه وار دور پس بونك كبي كتابك كاه اولور كه ايكي
جهتي كوزتلنور برفندن درج اولنور كاه اولور كه هر بر

جهتله مقصود اولدقنه بنا هر برفندن استنك احتمال الجلدين
بعض نسخه برفندن و بعض آخر اول بر آخر فندن درج اولنر
مثلا بداية الهداية كبي كه امام غزالي حضرتنه منسوبدر بعض
نسخه سي علم تصوفدن و بعض نسخه سي علم فقهده درج اولندي
بر كاغذ دخي بودر كه بر جلدده متعدد كتابلر اولسه هر
قنقي كتاب كه زياده معتبردر و مطلوب اولمقنه احتمال
زياده دريه خود قليل الوجود كتابدر اكا نظر ادب
اول جلد اول كتاب مذكورك فن نوعي كتابلري جمله
سندن درج اولنر لكن كاه اولور كه اول جلدده
اولن متعدد كتابلرك مذكور كتابدن غيري دخي اول
كتاب مذكور كبي مطلوبيتده و قلت وجودده معتبر اولور
پس بونك كبي اولحق اختيار مرجح در اتفاقا جلد دخي
اولسه كه اول متعدد كتابلر بعينها مثلا دخي اولسه
جايزكه اول كتاب مذكورك غيري اولان كه اول
دخي انك كبي معتبر اوله اكا نظر ادب اول كتاب سبيله
اسننه دي احتمال ور لدكي آجلدن انك فن نوعي
كتابلري جمله سندن درج اولنه يعني بعض نسخه آخر ده
بعض نسخه بوندن درج اولنه بر كاغذ دخي بودر كه
صايسر كتاب كه دفترده بر اسلوب خاص اوزرينه واقع

اولنیدر کتابک متقلبندن دخی نظمندن بعینه اولـ
اسلوب خاص اوزره واقع اولنندر مثلا بر کتابدن کتاب
الاحیاء تمامی یازلسه دفترده دخی بعینه ایله یازلر
آکر کتابدن کتاب احیاء علوم الدین واقع اولسه دفترده
دخی بعینه ایله یازلر آکر کتابدن کتاب احیاء العلوم واقع
اولسه دفترده دخی بعینه ایله یازلر آکر کتابدن احیاء
العلوم واقع اولسه لفظ کتاب سوزر دفترده دخی بعینه
ایله یازلر آکر کتابدن احیاء واقع اولسه لفظ کتاب سوزر و
لفظ علوم سوزر دفترده دخی بعینه ایله یازلر الا منکر که
تذدة ایله و یا خود سهو ایله اوله   لکن کتابک جلد
متعدد اولسه خط دفتر خط کتابه ضروری مغایر اولر
مثلا دفترده کتاب الهدایة فی مجلدین یازلسه هر مجلدک
ظهرینه بر خط اولرکه هر بری اول خطک دفترده کی
خطه مغایردر مثلا جلد اولدن المجلد الاول من کتاب
الهدایة یازلر جلد ثانیدن المجلد الثانی من کتاب الهدایة
یازلر الف لام ایله که عهد خارجی ایچوندر زیاده دفترده
لفظ مجلد مذکوردر نکره اولدیغی حالده فی مجلدین
لفظندن ضمننده لام تعریف اول منکر مذکوره اولنه
اشارتدر اما مجلد لفظ دفترده دخی و ظهر کتابدن

معرف یازلمز منکر یازلسه مثلا مجلدین کتاب الهدایة
یازلسه بو بر مجلددر غیر مجلدات مرتبطه یوقدر دیمک
اولور   لکن کاه اولورکه تذدن ایله لفظ مجلد معرف
یازلر دفترده دخی و هم کتابده مثلا المجلد الثانی کبی
دخی المجلد الاخیر من الهدایة کبی بونلک کبیلرک دخی
مجلدات مرتبطه سی بولنمشدر بته که منکرا ملحق وقت
ایله یدی   بر قانون دخی بودر که کتب منظومه عربیه
هر قنده دواوین عربیه ده درج اولنه و کتب منظومه
فارسیه هر قنده دواوین فارسیده درج اولنه و
منظومه ترکیه هر قنده دواوین ترکیده درج اولنه
منثوراتده درج اولنمز لکن کاه اولور کتاب منظومه
تنبوک کتابلرا ارا سنده غایت معتبر اولور کانه ذکر قنده
لیس بو کلکیب کتاب کتب منثوره فنده درج اولور قصیده
شاطبیه کبی علم قراتده و دخی معلوم اولاکه شروح قصاید
و شروح کتب منظومه شول جهتله که مقصود اصلی کتاب
منظومدر منظوماتده درج اولنمز و دخی شول
جهتله که شرحکندر کتاب منثوردر کتب منثوره ده درج
اولنور و لکل وجهة هو مولیها   و دخی معلوم
اولاکه کاه اولورکه بر کتاب مستجمک بعض نسخه سی

مستجماتدن درج اولنور بعض نسخه سی کتب قبیلک
کتابلرنده درج اولنور نحو المحکی کبی الکزی مستجماتدن
درج اولنمشدر و بعض نسخه سی کتب تعلیقدن درج المثلذ
کتب نصایح ارا سنده اشتراک احتمالی اولدیغندن لکن بو جهله
اولمق غایتده آز در نادر در   بر قانون دخی بودر که
هر خط که ظهر کتابدن بر خود متقلبدن یازلمشدر دفترده
یازلمق اولنمز فوقنده مداد احمر ایله بت یازلدی و آخرینه
تم مداد احمر ایله اوج صفر وضع اولنور لکن بر کتاب ایکی
مجلدده اولسه دفترده یازلان کتابدن یازلنه صورت خطدن
مغایر اولور معنیدن مغایر اولمز مثلا دفترده کتاب الهدایة
فی مجلدین یازلر اول لندن بت احمر و آخرندن و الیکی مجلدندن
للمجلد الثانی یازلر و کذلک اذا کرر المجلدات نمت القوانین
الدفتریة   قانون بخزن
اولمدرکه هر مخزنک اوزرینده دفترده فهرست اولان
تفاصیل بعینه یازلر و دخی هر تفصیله اولان کتابلرک
نفایسی ایچون بر مکان تعیین نفایسی ایچون بر مکان آخر
تعیین اولنمیه اوزرینده نفایس مخزن ایکی یا غیر نفایس
مخزن ایکی یازلمه تا که هر مخزنده اولان کتبه جنس لردن
بر بر نه قاریشمیه کتب اسلامیه نک بر حافظی دین رعایتی تا جنند

EK: XV*

[1] Tarîhü hurûci'd-defteri mine'l-müsveddeti ilâ hâzâ'l-beyâz:

Kad temme esmâü cemî'i'l-kütübi
Ta'rîhühü celle kitâbü'l-kütübi (ey defterü'l-kütübi)
959

âhar

Kultu li-itmâmihi men gadâ nâzıren
İnne li-ta'rîhihî defteren kabîren (ey azîmen)
959

Enşeehu ve harrerehu'l-hakîr
Mü'ellifü hâzâ'd-defteri'l-hatîr

[2] Tafsîlu Kütübi'l-fıkhi ve Kütübi menâkıbi'l-eimmeti

*

Tafsîlu Kütübi't-tasavvufı ve Kütübi'n-nesâyihi ve'l-mevâ'izi ve Kütübi'l-meşâyihi ve'l-evliyâi kuddise sırruhu ve Kütübi 'ilmi'l-ahlâk

*

Tafsîlu Kütübi't-tıbbiyyeti ve-mâ yete'allaku bi't-tıbbi mine'l-cihâti, ke-Kütübi's-sümûmi ve Kütübi'l-felâhati

*

Tafsîlu Kütübi's-siyeri ve't-tevârihi ve Kütübi âdâbi'l-harbi ve Kütübi umûri'r-riyâseti ve's-saltanati ve's-siyâseti ve Kütübü'l fürûsiyyeti ve'l-baytarati yâ'nî feres-nâme ve Kütübi bâz-nâme ve Kütübi seg-nâme ve Kütübi 'Acâyibü'l-mahlûkâti ve Kütübi suverü'l-ekâlîm

*

[3] Tafsîlü'd-devâvîni'l-'arabiyyeti ve'l-Kütübi'l-manzûmeti bi'l-'arabiyyeti ve Kütübi'l-hutabi ve Kütübi'l-müsecca'âti ve Kütübi'l-emsâli ve Kütübi't-teressüli ve'l-inşa'i ve's-siyâkati ve'l-erkâmi ve Kütüb-i 'ilmi'l-'arûzi ve 'ilmi'l-kavâfî ve'ş-şi'ri ve'l-mu'ammâ

*

Tafsîlu'd-devâvîni'l-fârisiyyeti ve'l-kütübi'l-manzûmeti bi'fârisiyyeti

*

Tafsîlu'd-devâvîni't-Türkiyyeti ve'l-Moğoliyyeti ve'Kütübi'l-manzûmeti bi't-Türkiyyeti ve'l-Moğoliyyeti

*

* Magyar Tudomanyos Akademia Kelen Gyüjtemeny, Törük F. 59.

Tafsîlu Kütüb-i 'ilmi'l-me'anî
Tafsîlu Kütüb-i 'ilmi's-sarfi ve'n-nahvi

*

Tafsîlu Kütübi'l lugati'l-'Arabiyyeti ve'l-Fârisiyyeti ve gayrihimâ

*

[4] Tafsîlu Kütüb-i 'ilmi't-ta'bîr ve Kütüb-i 'ilmi'l-firâseti ve Kütüb-i 'ilmi'l-kimyâ ve Kütüb-i 'ilmi'l-ahcâri ve Kütübi'r-remli ve Kütübi'l-fâli ve Kütüb-i 'ilmi'n-nîrincâti ve Kütübi't-tılsımâti ve Kütüb-i-simyâi ve Kütübi'l-'azâyimi ve Kütüb-i 'ilmi 'l-cifri ve Kütübi's-sınâ'ati'l-'acîbeti ve Kütübi'l-hiyeli ve Kütübi's-sihri

*

Tafsîlü Kütüb-i 'ilmi'n-nücûmi ve Kütüb-i 'ilmi'l-hey'eti ve Kütüb-i 'ilmi'l-hisâbi ve Kütüb-i 'ilmi'l-hendeseti ve Kütüb-i 'ilmi'l-mûsikî ve Kütübi'l-lehvi ke'ş-şatranci

*

Tafsîlu Kütübi'l-hikmeti'l-İslâmiyyeti ve Kütüb-i 'ilmi'l-cedeli ve Kütübi'l-mantıki ve Kütübi'l-hikmeti'l-felsefiyyeti

[5] Tafsîlu'l-kütübi'l-mütercemeti mine't-Tevrâti ve'z-Zebûri ve'l-İncîl

Kânûnu'd-defteri ve şevâzzihî

Bir kânun bu ki kitâblardan her cümle ki bir fen ya dahi ziyâde ola ki anuñ mahzeni bir ola defterde ol cümle bir tafsîlde derc olunur. *Mine'ş-şevâz:* Lâkin gâh olur ki bir kitâbda iki cihet olur bir cihetine nazar bir fende ve bir cihetine nazar fenn-i âharda derc olunur; *Bidâyet'l-Hidâye* gibi ki anda hem mesâ'il-i tasavvuf vardur hem mesâil-i 'ilm-i fıkıh vardur. Pes bunuñ gibi kitâbuñ gâh olur dâyim bir ciheti gözlenür, bir fende derc olunur gâh olur ki her bir [6] cihet ile maksûd olduğına binâen her bir fende istetmek ihtimâli eclinden ba'zı nüsha bir fende ve ba'zı âhar ol bir âhar fende derc olınur. Mesela *Bidâyetü'l-Hidâye* gibi ki İmâm Gazâlî hazretine mensûbdur, ba'zı nüshası 'ilm-i tasavvufda ve ba'zı nüshası 'ilm-i fıkıhda derc olındı. Bir kânun dahi budur ki bir cildde müte'addid kitâblar olsa her kankı kitâb ki ziyâde mu'teberdür ve matlûb olınmasına ihtimâl ziyâdedür ya hod kalîlü'l-vücûd kitâbdur, aña nazar idüp ol mücelled ol kitâb-ı mezkûruñ fenninüñ kitâbları cümlesinde derc olunur. *Mine'ş-şevâz:* Lâkin gâh olur ki ol cildde olan müte'addid kitâblarun mezkûr kitâbdan gayrısı dahi ol kitâb-ı mezkûr

gibi matlûbiyetde ve kıllet-i vücûdda mu'teber olur pes bunuñ gibi olıcak ihtiyâr müreccahdur. İttifak bir cilt dahi olsa ki ol müte'addid kitâblar bi-'aynihâ anda dahi olsa câyiz ki ol kitâb-ı mezkûruñ gayrı olan ki ol dahi anuñ gibi mu'teber ola aña nazar idüp ol kitâb sebebiyle istene diyü ihtimâl virildügi ecilden anuñ fenninüñ kitâbları cümlesinde derc olına. Ya'ni ba'zı nüsha anda ve ba'zı nüsha bunda derc oluna.

Bir kânun dahi budur ki her ism-i kitâb ki defterde bir uslûb-ı hâs üzerine vâki' [7] olmışdur kitâbuñ maklebinde dahi zahrında bi-'aynihî ol uslûb-ı hâs üzerine vâki' olandur. Mesela bir kitâbda *Kitâbu'l-İhyâ* 'ibâresi yazılsa defterde dahi bi-'aynihî eyle yazılur. Eger kitâbda *Kitâbu İhyâ-i 'Ulûmu 'd-dîn* vâki' olsa defterde dahi bi-'aynihî eyle yazılur. Eğer kitâbda *İhyâü'l-'ulûm* vâki' olsa lafz-ı *Kitâbsuz* defterde dahi bi-'aynihî eyle yazılur. Eğer kitâbda *ihya* vâki' olsa lafz-ı *Kitâbsuz* ve lafz-ı *'ulûmsuz* defterde dahi bi-'aynihî eyle yazılur. İllâ meger ki nedret ile veya hod sehvile ola. *Mine'ş-şevâz:* Lâkin kitâbuñ cildi müte'addid olsa hatt-ı defter hatt-ı kitâba mugâyir olur. Mesela defterde *Kitâbu'l-Hidâye* fi mücelledeyn yazılsa her mücelledüñ zahrında bir hat olur ki her biri ol hatuñ defterdeki hatta mugâyirdür. Mesela cild-i evvelde el-mücelledü'l-evvelü min *Kitâbi'l-Hidâye* yazılur. Cild-i sânîde el-mücelledü's-sânî min *Kitâbi'-l-Hidâye* yazılur; elif lam ile ki 'ahd-i hâricî içündür. Zîra defterde lafz-ı mücelled mezkûrdur nekire olduğu hâlde. Fi mücelledeyni lafzınuñ zımnında lâm-ı tâ'rîf ol münekker-i mezkûr olana işâretdür. Amma mücelled lafzı defterde dahi ve zahr-ı kitâbda [8] mu'arref yazılsa, münekker yazılsa. Mesela mücelledün min *Kitâbi'l-Hidâye* yazılsa bu bir mücelleddür, gayrı mücelledât-ı murtabıta yokdur dimek olur. Lâkin gâh olur ki nedret ile lafz-ı mücelled mu'arref yazılur defterde dahi ve hem kitâbda. Mesela el-mücelledü's-sâni gibi. Dahi el-mücelledü'l-ahîr mine'l-*Hidâye* gibi. Bunuñ gibinüñ dahi gayrı mücelledât-ı murtabıtası bulınamamışdur. Nitekim münekker olduğu vakt eyleyidi.

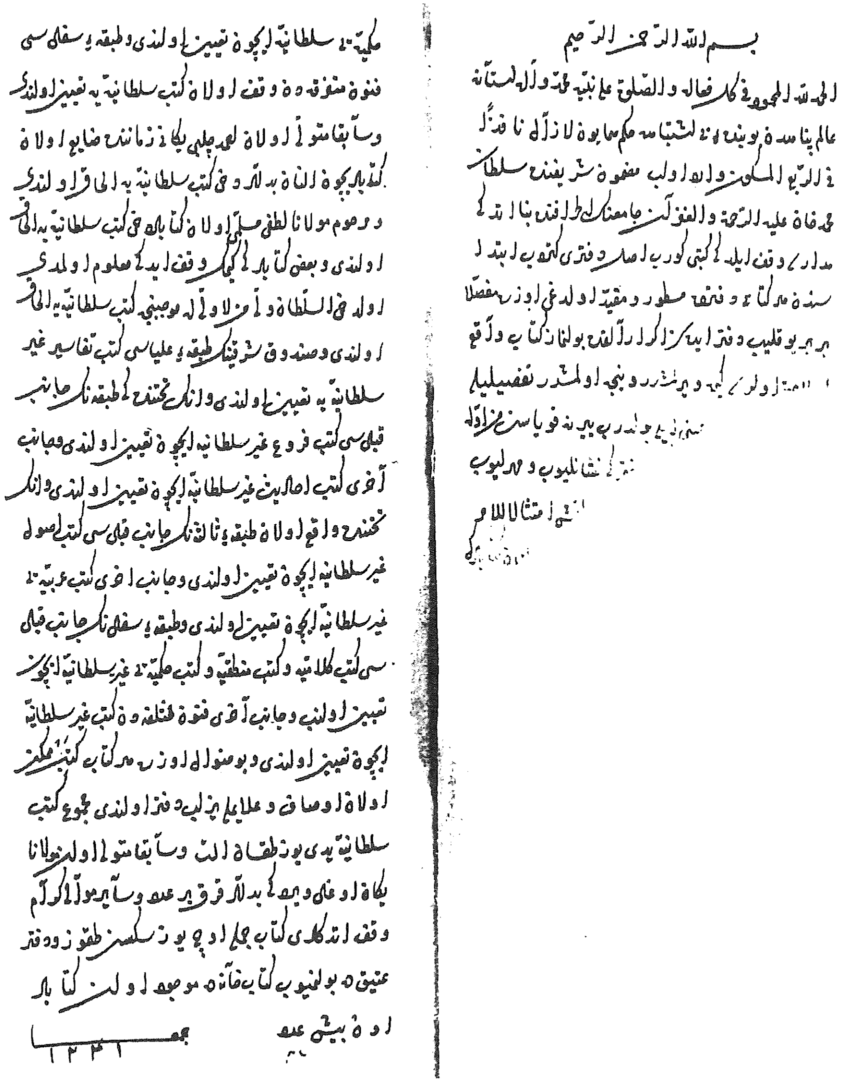
Bir kânun dahi budur ki Kütüb-i manzûme-i 'arabiyye her fenden, devâvîn-i 'arabiyyede derc olına. Ve Kütüb-i manzûme-i farisiyye her fenden, devâvîn-i fârisiyyede derc olına. Ve Kütüb-i manzûme-i türkiyye her fenden, devâvîn-i türkîde derc olına. Mensûrâtda derc olınmaz. *Mine'ş-şevâz:* Lâkin gâh olur kitâb-ı manzûm, fenninüñ kitâbları arasında gâyet mu'teber olur. Ke-ennehu rükn-i fendür. Pes bunuñ gibi kitâb, Kütüb-i mensûre fenninde derc olunur. *Kasîde-i Şâtibî* gibi 'ilm-kırâ'atda. Ve dahi ma'lûm ola ki şurûh-ı kasâ'id ve şurûh-ı kütüb-i manzume, şol cihetle ki maksûd-ı aslî kitâb-ı manzûmdur, manzûmâtda derc olınur. Ve dahi şol

cihetle ki şerh kendü kitâb-ı mensûrdur, Kütüb-i mensûrede derc olur. Ve liküllin vichetün hüve müvellihâ*. Ve dahi mâ'lûm ola ki gâh olur ki bir kitâb-ı müseccâ'un bâ'zı nüshası [9] müsecca'âtda derc olınur, bâ'zı nüshası kendü fenninüñ kitâblarında derc olınur. *Nesrü'l-le'âlî* gibi. Ekseri müsecca'âtda derc olındı ve bâ'zı nüshası Kütüb-i nasâyihde derc olındı. Kütüb-i nasâyıh arasında istenmek ihtimali olduğıçün. Lâkin bu veçhile olmak gâyet de azdur, nadirdür.

Bir kânun dahi budur ki her hat ki zahr-ı kitâbda yahud maklebde yazılmışdur; defterde yazılıcak evvelinüñ fevkine midâd-ı ahmer ile bütte yazıldı ve hem âhirine midâd-ı ahmer ile üç sıfır vaz' olunur. Lâkin bir kitâb iki mücelledde olsa defterde yazılan kitâbda yazılana sûret-i hatda mugâyir olur, ma'nâda mugâyir olmaz. Mesela defterde *Kitâbu'l-Hidâye* fi mücelledeyn yazılur, ve evvelinde bütte ahmer ve âhirinde sıfr-ı ahmer konılur. Amma kitâbuñ evvel mücelledinde el-mücelledü'l-evvel min *Kitâbi'l-Hidâye* yazılur. Ve ikinci mücelledinde el-mücelledü's-sâni yazılur. Ve kezâlik izâ eksere'l-mücelledât. Temmeti'l-kavânîni'-d-defteriyye.

Kânûn-ı mahzen-i kütüb oldur ki her mahzenüñ üzerinde defterde fihrist olan tefâsîl bi-'aynihî yazılur. Ve dahi her tafsîlde olan kitâblaruñ nefâyisi içün bir mekân ve gayr-ı nefâyisi içün bir mekân-ı âhar tâ'yîn olınur. Üzerinde nefâyis mahzeni idügi ya gayr-ı nefâyis mahzeni idüği yazıla tâ ki her mahzende olan güneşe çıkarıldukda birbirine karışmaya. Kütüb-i İslamînüñ ri'âyeti dîn ri'âyetine râci'dür.

* Herkesin yöneldiği bir yönü vardır (Bakara suresi 148).

* BOA. D. HMH. SFTH. no: 21941/B.

EK I: Fâtih Câmii Kütüphanesi Katalogunun Mukaddimesi

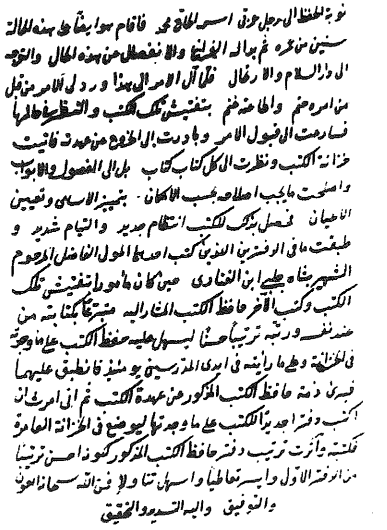
Bi'smi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm

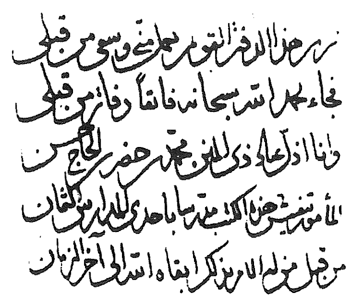
(1b) El-hamdü li'llâhi'l-mahmûdi fi külli fi'âlihi ve's-salâtü 'alâ nebiyyihi Muhammedin ve âlihi. §sitâne-i âlem-penâhdan bu bende-i bî iştibâha hükm-i hümâyûn -lâ-zâle nâfizen fi'r-rub' i'l-meskûn- vârid olup mazmûn-ı şerîfinde Sultân Mehemmed Hân-'aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân-Câmiinüñ etrâfında binâ itdügi medârise vakfeyledügi kütübi görüp asıl defteri getürdüp ibtidâsından her kitâbı defterde mastûr ve mukayyed olduğı üzre mufassalan bir bir yoklayup defter idesin. Eğer aralıkta bulınmaz kitâb vâki' olacak olursa kime virilmişdür ve nice olmışdur tafsiliyle .... ile buldurup yirine koyasın. Min evvelihi .... nişânlayup ve mühürleyüp ...... imtsâlen li'l-emri .... kitâblaruñ..........

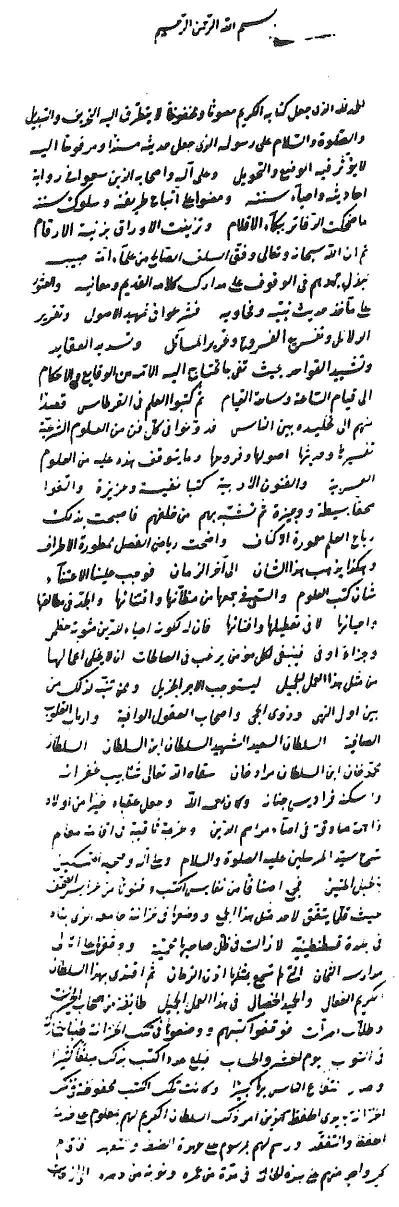
(2a) hikemiyye-i Sultâniyye içün ta'yîn olındı. Ve tabaka-i süflâsı fünûn-ı müteferrikadan vakf olan kütüb-i Sultâniyyeye ta'yîn olındı. Ve sâbıka mütevelli olan Ahmed Çelebi Yegânî zamanında zayi' olan kitâblar içün alınan bedeller dahi kütüb-i Sultâniyyeye ilhâk olındı. Ve merhûm Mevlânâ Lütfi müsellemi olan kitâblar dahi kütüb-i Sultâniyyeye ilhâk olundı. Ve ba'zı kitâblar ki kimüñ vakfı idügi ma'lûm olmadı ol dahi *es-sultânu veliyyü men-lâ veliyye lehü* mûcebince kütüb-i Sultâniyyeye ilhâk olundı. Ve sanduk-ı şarkînüñ tabaka-i 'ulyâsı kütüb-i tefâsîr-i gayr-ı Sultaniyyeye ta'yîn olundı. Ve anuñ tahtındaki tabakanuñ cânib-i kıbelisi kütüb-i furû'-ı gayr-ı Sultâniyye içün ta'yîn olundı. Ve cânib-i âharı kütüb-i ehâdîs-i gayr-ı Sultâniyye içün ta'yîn olundı. Ve anuñ altında vaki' olan tabaka-i sâlisenüñ cânib-i kıbelîsi kütüb-i usûl-i gayr-i Sultâniyye içün ta'yîn olundı. Ve cânib-i âharı kütüb-i 'arabiyye-yi gayr-ı Sultâniyye içün ta'yîn olundı. Ve tabaka-i süflânuñ cânîb-i kıbelîsi kütüb-i kelâmiyye ve kütüb-i mantikiyye ve kütüb-i hikemiyye-yi gayr-ı Sultâniyye içün ta'yîn olunup ve cânib-i âharı funûn-i muhtelifeden kütüb-i gayr-ı Sultâniyye içün ta'yîn olundı. Ve bu minvâl üzere her kitâb ketb mümkin olan evsâf ve 'alâyimle yazılup defter olundı. Mecmu'-ı kütüb-i Sultâniyye yedi yüz toksan altı ve sâbıkâ mütevellî Mevlânâ Yegân oğlı virdügi bedeller kırkbir 'aded ve sâyir mevâli-i kirâm vakf itdükleri kitâb cümle üç yüz seksen tokuz ve defter-i 'atîkde bulunmayup kitâbhânede mevcûd olan kitâblar onbeş âded. Cem'an 1241.

* BOA. D. HMH. SFTH. no: 21941/B.

EK: XVII*

* TSA. 9559.

EK: XVII*

Bismillâhirrahmanirrahîm**

Yüce Kitabını bozulup değiştirilmeye imkân bırakmıyacak şekilde koruyup muhâfaza eden Allah'a hamd olsun.

Hadis-i şerifini asılsız sözlerin ve yersiz ifâdelerin ulaşamıyacağı surette yükseltip kendine mâleden Rasûl-i ekremine ve onun hadislerini rivâyet edip sünnetini ihyâ etmek için uğraşan, yolunca gidip sünnetine sarılan âl ve ashâbına, defterler kalemlerin gözyaşıyla güldüğü, kâğıtlar yazıların güzelliği ile süslendiği müddetçe salât u selâm olsun.

Allah taâlâ, Habîbi'nin ümmetinden olan selef-i sâlih âlimlerini, Kelâm-ı kadîm'in muhtevâsını ve manasını anlamak ve Nebiyy-i muhtereminin hadislerinin asıllarına ve rûhuna vâkıf olmak için var güçleriyle çalışmaya muvaffak buyurmuştur. Onlar da, ümmetin muhtaç olduğu mesele ve hükümleri hâlledecek şekilde ilmin asıllarını te'sis edip delillerini yerleştirmeye, dallara ayırıp problemlerini tespit etmeye, inanç esaslarını yerine oturtup temellerini yükseltmeye ve sağlamlaştırmaya başlamışlardır. Daha sonra ilmi bir daha kayb olmayacak şekilde halk arasında yerleştirmek üzere kâğıtlara yazmışlar; böylece tefsiri ve hadisiyle, usûlü ve fürûuyla birlikte şer'î ilimlerin her dalında ve bunların dayandığı arabî ilimlerle edebî dalların her birinde nefîs ve değerli kitaplar yazmışlar, sâde ve vecîz eserler meydana getirmişlerdir. Halefleri de onların yolunda gittiği için ilim sarayının dört bir yanı mâmur olmuş, kitap bağının her köşesi sulanıp yeşermiştir. Bu hâl kıyamete kadar da böyle gidecektir. Hâl böyle olunca ilmî eserlerle ilgilenip onlara îtina etmek, bulundukları yerleri araştırıp toplamaya gayret etmek, onları kendi hâllerine bırakıp yok olmaları için değil, okunup ihyâ edilmeleri için uğraşmak bize gerekli olmuştur. Bu gayret dini ihyâ etmek olduğu için sevabı çok ve mükâfatı hesapsızdır. Böylesine güzel bir işi yapmak ve pek çok sevabı elde etmek için her mü'minin sâlih amellere özenmesi îcâb eder. Bu işin önemini kavrayan zeki, anlayışlı, son derece akıllı ve sâf bir gönle sâhip olanlardan biri de sa'îd ve şehid sultan, sultan oğlu sultan, sultan Murad Han oğlu sultan Mehmed Handır. Allah onu mağfiret yağmurlarıyla yıkasın ve Firdevs cennetine koysun. İlâhî rahmete erişmesini ve âhiretinin dünyasından daha hayırlı olmasını niyâz ettiğimiz sultan Mehmed Han'ın dinî vecîbeleri ihyâ hususunda büyük bir himmeti ve -Kendine ve Kur'ân-ı Kerîme yapışan âl

* TSA. 9559.

** Bu önsözün güzel Türkçesini M. Yaşar Kandemir hocamıza borçluyum. Kendilerine teşekkür ederim.

ve ashâbına salât u selâm olsun- Seyyidü'l-mürselîn efendimizin şeriat esaslarını yaşatmak hususunda hudutsuz bir gayreti vardı. Bu sebeple pek nefîs nice eserleri, çeşitli ilimlere dâir nâdîde kitapları çok az insana nasip olacak şekilde topladı ve onları -elân sâhibinin himâyesinde bulunan- İstanbul'da yaptırdığı câmiinin kütüphanesine koydu ve bir benzerini kimsenin duymadığı, kendi eseri olan Semâniye Medreseleri talebesine vakfetti. Kıymetli işler yapan ve övgüye değer hususiyetleri olan Sultan'a bu güzel işinde tâbi olan hayır sâhibi ve iyi işler yapmak isteyen bazı kimseler, kıyâmet gününde sevaba ortak olmak düşüncesiyle kitaplarını bu kütüphaneye koydular. Böylece kitapların sayısı çoğaldı ve halkın istifadesi arttı. Bu kitaplar, o kıymetli Sultanın emriyle kitapları koruma arayıp-sorma ve inceleme hizmetlerine karşılık kendilerine maaş bağlanan memurlar vasıtasıyla adı geçen Kütüphane'de muhâfaza edildi. Bu memurlardan her biri hayatlarının bir müddetini ve devirlerinin nöbetini, hâfız-ı kütüblük Hacı Mehmed adlı bir Arab'a geçinceye kadar devam ettirdiler. O da bu hal üzre bir süre bu görevde kaldı. Daha sonra bu zât da ister-istemez işleri bırakıp âhiret yolunu tutunca, emri kesin ve itâati vacib olan [Sultan] tarafından bu kitapları gözden geçirme ve teftiş vazifesi bana verildi. Bu işi derhal kabul ettim ve kütüphaneye gelip kitapları bölümlerine ve başlıklarına varıncaya kadar birer birer elden geçirdim. İmkânım nisbetinde kitap ve müellif isimlerini tespit ederek gerekli tashihleri yaptım. Böylece kitaplar yeni bir düzene girdi ve mükemmel bir hale geldi.

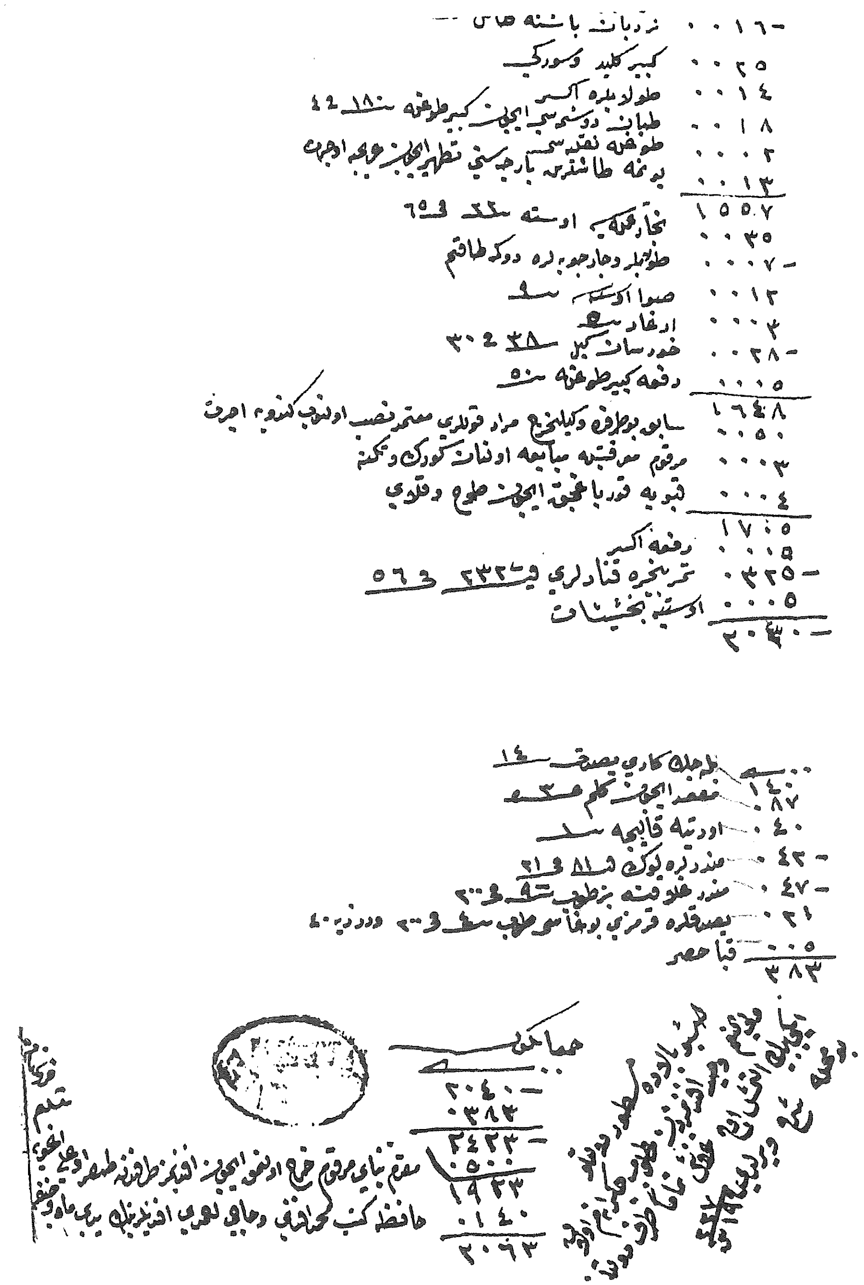
Birini Şah Çelebi İbnü'l-Fenârî diye tanınan merhumun bu kitapları teftişle görevlendirildiğinde yazdığı, diğerini ise adı geçen hâfız-ı kütübün [Hacı Mehmed] lütfederek, kitapların muhafazasını kolaylaştırmak için güzel bir şekilde düzenlediği iki defteri, teftiş sırasında kütüphanede bulduğum ve müderrislerin elinde gördüğüm kitaplarla karşılaştırdığımda tam bir mutabakat halinde olduklarını müşahede ettim. Böylece adı geçen hâfız-ı kütüb vazifesini hakkıyla yapıp kitapların mesuliyetinden kurtulmuş oldu.

Şimdi ise bana, kütüphane-i âmiresine konmak üzere, kitapları bulduğum şekliyle gösteren yeni bir defter hazırlamam emredildi. Bu defteri hazırlarken, birinci defterden daha iyi düzenlendiği ve kitap alıp-vermede daha kolaylık sağladığı için adı geçen hâfız-ı kütübün [Hacı Mehmed'in] hazırladığı ikinci defterin şeklini tercih ettim.

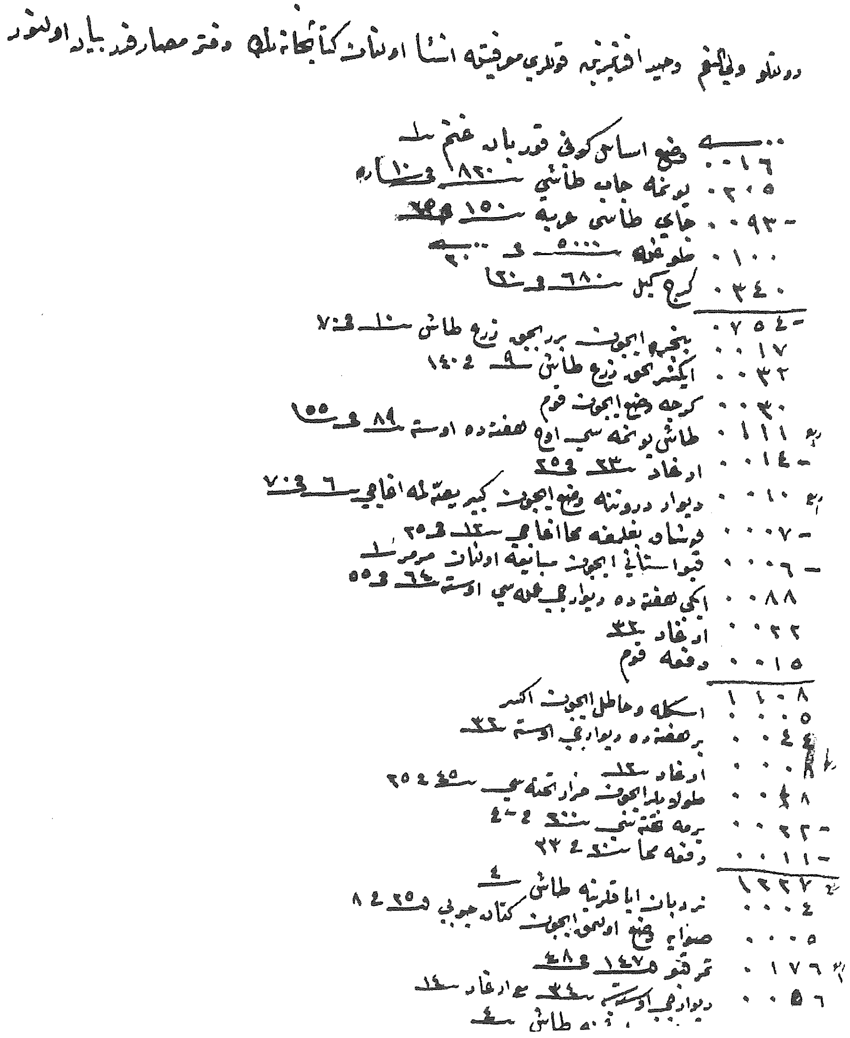
Yardım ve tevfik Allah'tandır. Doğru yola sevk etmek ve hakikate ulaştırmak ona mahsustur.

Bu kitapların teftişiyle görevli ve Semâniye medreselerinden birinde müderris Muhammed b. Hızır b. el-Hac Hasan

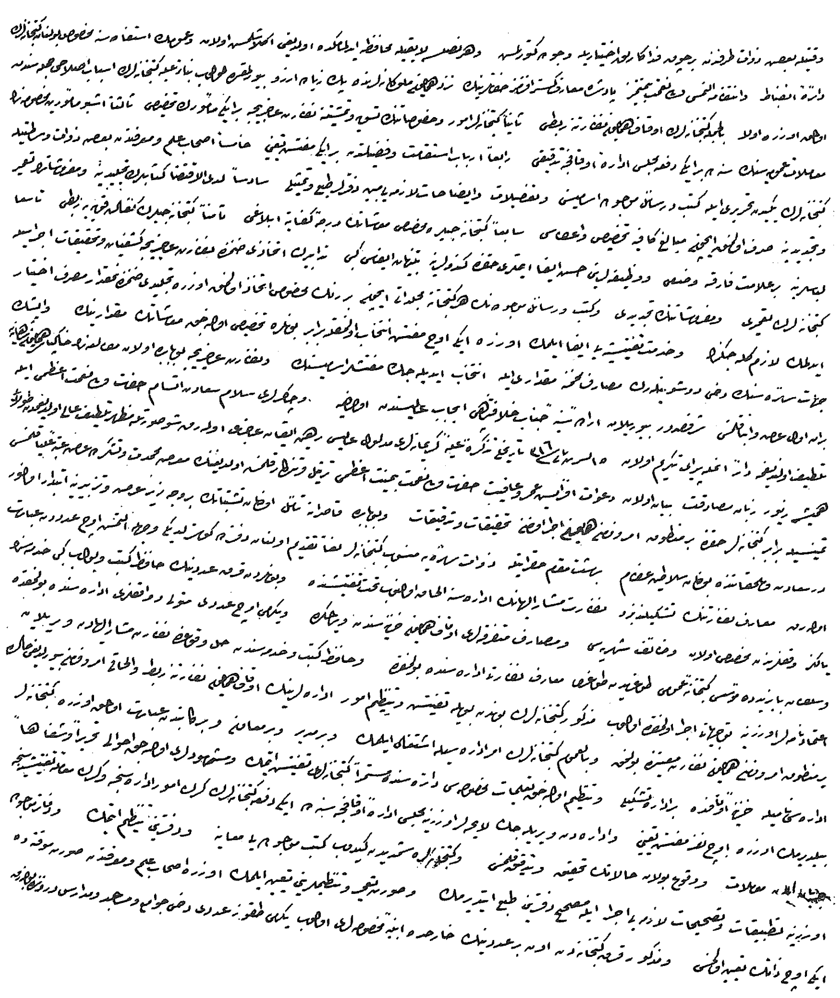
EK: XVIII*

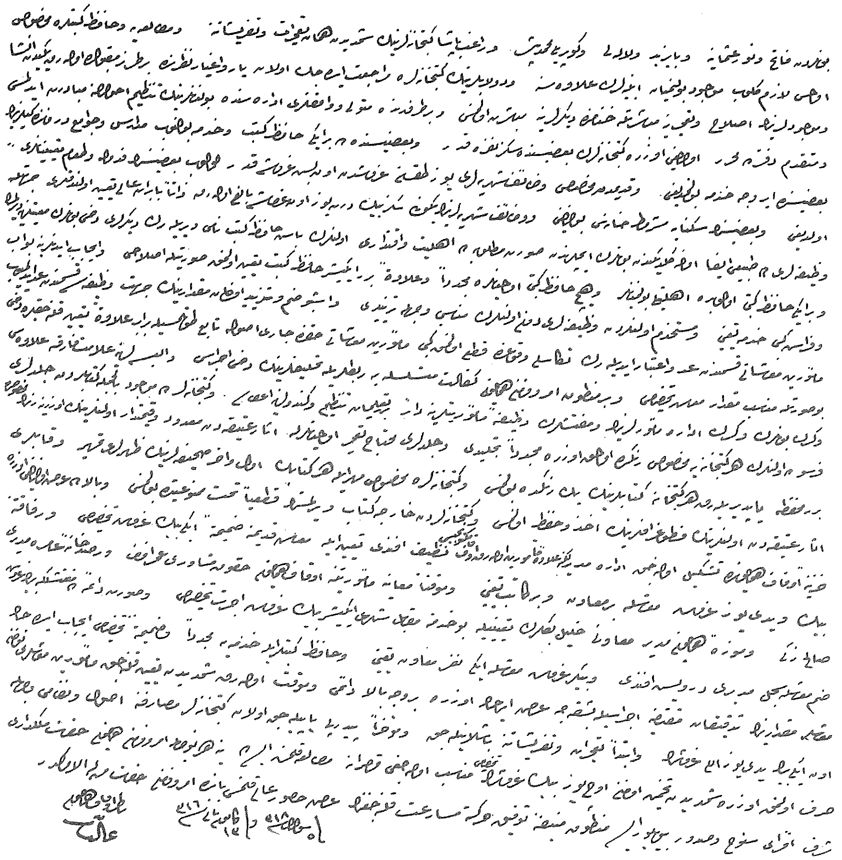
* BOA. DBŞM. 7965.

EK: XIX*

* BOA. Y.MTV 211/5.

EK: XIX*

Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyun

Mektûbî Kalemi

Aded

Vaktiyle ba'zı zevât tarafından birçok fedâkarlık ihtiyârıyle vücûda getirilmiş ve her nasılsa lâyıkıyla muhâfaza edilmemekte olduğu anlaşılmış olan ve umûmun istifâdesine mahsûs bulunan kütübhânelerin dâire-i inzibat ve intizâma alınması velînîmet-i bî-minnetimiz pâdişâh-ı ma'ârif-küster efendimiz hazretlerinin nezd-i hümâyûn-ı mülükânelerinde pek ziyâde arzu buyrulmakda olup binâen-aleyh kütübhânelerin esbâb-ı ıslâhı cümlesinden olmak üzere evvela bi'l-cümle kütübhânelerin evkâf-ı hümâyûn nezâretine rabtı sâniyen, kütübhâneler umur ve husûsâtının tesviye ve temşiyetine nezâret-i âcizîce bir iki me'mûrun tahsîsi sâlisen, işbu me'mûrîn-i mahsûsanın mu'âmelât-ı umûmiyesinin senede bir iki def'a meclis-i idâre-i evkâfca tedkîki, râbi'an erbâb-ı istikâmet ve fazîletten bir iki müfettiş ta'yîni hâmisen, ashâb-ı ilim ve ma'rifetden ba'zı zevât vesatatıyla kütübhânelerin yeniden tahrîri ile kütüb ve resâil-i mevcûde esâmisini ve tafsîlât ve izâhat-ı lâzımeyi mübeyyin defterler tab' ve temsîli sâdisen, lede'l-iktizâ kitâbların teclîdine ve mefrûşâtın ta'mîr ve tecdîdine sarf olunmak için mebâliği-ı kâfiye tahsîs ve i'tâsı sâbi'an, kütübhânecilere mahsûs ma'âşatın derece-i kifâyete iblâğı sâminen, kütübhânecilerin kefâlet-i kaviyyeye rabtı tâsi'an, libâslarına bir alâmet-i fârika vaz'ı ve vazîfelerini hüsn-i îfâ etmeleri hakkında kendilerine tenbihât îfâsı gibi tedâbirin ittihâzı zımnında nezâret-i âcizîce keşfiyât ve tahkîkât icrâsıyla kütübhânelerin ta'mîri ve mefrûşâtının tecdîdi ve kütüb ve resâil-i mevcûdenin her kütübhâne mücelledâtı için bir reng-i mahsûs ittihaz olunmak üzere teclîdi zımnında ne mikdâr masraf ihtiyâr edilmek lâzım geleceğinin ve hidmet-i teftîşeyi îfâ eylemek üzre iki üç müfettiş intihâb olunmakla beraber bunlara tahsîs olunacak ma'âşâtın mikdârının ve işin cihât-ı sâiresinin dahî düşünülerek mesârif-i muhammene mikdârı ile intihâb edilecek müfettişler esâmîsinin ve nezâret-i âcizîce bu bâbda olan mütala'anın hâk-i pây-ı hümâyûn-ı şâhâneye bir an evvel arz ve inbâ' kılınması şeref-sudûr buyrulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî

* BOA. Y.MTV 211/5.

îcâb-ı âlîsinden olduğuna ve çâkerleri selâm-ı sa'âdet ittisâm-ı hazret-i velî nîmet-i a'zamî ile taltif olunduğuma dâir enmile-pîrâ-yı terkîm olan on beş teşrîn-i sânî sene 316 târihli tezkire-i aliyye-i kerîmâneleri medlûl-ı âlîsi rehîn-i îkân-ı âcizî olarak şu suretle mazhar-ı taltîf-i âlî olduğumdan dolayı hemîşe zîver-i zebân-ı musadakat-beyân olan da'avât-ı efzâyiş-i ömr ü âfiyet-i hazret-i velî nîmet-i bî-minnet-i a'zamî tertîl ü tizkâr kılınmış olduğunun ma'raz-ı mahmedet ve teşekkürde arz-ı atabe-i ulyâ kılınması temennisi ile berâber kütübhâneler hakkında ber-mantûk-ı emr ü fermân-ı hümâyûn icrâ olunan tahkîkât ve tedkîkat ve bu bâbda kasırâne te'emmül olunan teşebbüsâtın ber vech-i zîr arz ve tezbîrine ibtidâr olunur.

Dersaâdet ve mülhakâtında bulunan selâtin-i izâm-ı behişt-makâm hazerâtıyla zevât-ı sâireye mensûb kütübhâneler leffen takdîm olunan defterde gösterildiği vechile altmış üç adedden ibâret olarak Ma'ârif Nezâreti'nin teşkîlinden beri nezâret-i müşârunileyhânın idâresine ilhâk olunup taht-ı teftîşinde ve bunlardan kırk adedinin hâfız-ı kütüb ve bevvâb gibi hademesinin yalnız vakıflarından muhasses olan vezâif-i şehriyyesi ve mesârif-i müteferrikaları Evkâf-ı hümâyûn hazînesinden verilmekte ve yirmi üç adedi mütevellî ve vâkıfları idâresinde bulunmakta ve Sultan Bâyezîd'de müesses kütübhâne-i umûmî doğrudan doğru Ma'ârif Nezâreti idâresinde bulunmakta ve hâfız-ı kütüb ve hademesinden hal' vuku'unda nezâret-i müşârun-ileyhâdan verilen i'timâdnâmeler üzerine tevcihâtı icrâ olunmakta olup mezkûr kütübhâneler bundan böyle teftîş ve tanzîm-i umûr-ı idârelerinin Evkâf-ı hümâyûn Nezâreti'ne rabt ve ilhâkı emr ü fermân buyrulduğu halde ber-mantûk-ı emr ü fermân-ı hümâyûn nezâret ma'iyyetinde bulunmak ve bi'l-umum kütübhânelerin emr-i idâresiyle iştigal eylemek ve bir müdür ve bir mu'âvin ve bir kâtibten ibâret olmak üzere kütübhâneler idâresi nâmıyla Hazîne-i evkâfda bir idâre teşkîli ve tanzîm olunacak ta'lîmât-ı mahsûsası dâiresinde müstemirren kütübhâneleri teftîş etmek ve meşhûdları olacak ahvâli tahrîren ve şifâhen bildirmek üzere üç nefer müfettiş ta'yîni ve idâreden verilecek lâyihalar üzerine Meclîs-i idâre-i evkafca senede iki def'a kütübhânelerin gerek umûr-ı idâresince ve gerek mu'âmele-i teftişiyesince cereyan eden mu'âmelât ve vukû' bulan hâlâtın tahkîk ve tedkîk kılınması ve kütübhânelere şimdiden gidip kütüb-ü mevcûdeyi mu'âyene ve defterini tanzîm etmek ve defâtir-i mevcûde üzerine tatbikât ve tashihât-ı lâzımeyi icrâ ile musahhah defterini tab' ettirmek ve sûret-i ta'mîr ve tanzîmlerini ta'yîn eylemek üzere ashâb-ı ilim ve ma'rifetten sûret-i muvakkatada iki üç zâtın ta'yîn olunması ve mezkûr kırk kütübhâneden on

bir adedini hâriçte ebniye-i mahsûsaları olup yirmi dokuz adedi dahî cevâmi' ve mesâcid ve medâris derûnunda bulunarak bunlardan Fatih ve Nur-ı Osmâniye ve Bâyezîd ve Lâleli ve Köprülü Mehmed Paşa ve Râgıp Paşa kütübhânelerinin şimdiden hemen ta'mîrât ve tefrîşâtına ve mütala'aya ve hâfız-ı kütüblere mahsûs olması lâzım gelip mevcut bulunmayan ebniyelerin ilavesine ve dolaplarının kütübhânelere müraca'ât edecek olan yâr u ağyâr nazarında bir tarz-ı makbûlde olarak yeniden inşa ve mevcûdlarının ıslâh ve ta'mîrine mübâşeretle hıtâmında diğerlerine mübâşeret olunması ve bir taraftan da mütevellî ve vâkıfları idâresinde bulunanlarının tanzîm-i ahvâline mübâderet edilmesi ve mütekaddem defterde muharrer olduğu üzere kütübhânelerin ba'zısında sekiz nefere kadar ve ba'zısında da bir iki nefer hâfız-ı kütüb ve hademe bulunup medâris ve cevâmi' derûnundakilerinin ba'zısında ayrıca hademe bulunmadığı ve kadîmden muhassas vezâif-i şehriyeleri yüz doksan kuruştan on beş kuruşa kadar olup ba'zısının fodla ve ta'âm ta'yînatları olduğu ve ba'zısının süknâya meşrût hânesi bulunduğu vezâif-i şehriyelerinin yekûnu sekiz bin dört yüz on kuruşa bâliğ olarak zâten bâ-berât-ı âlî ta'yîn oldukları cihetle vazîfeleri de tabi'î îfâ olageldiği bunların içlerinden sûret-i matlûbede ehliyet ve iktidârı olanların baş hâfız-ı kütüb nâmı verilerek diğerleri dahî ma'iyyetlerine verilmek ve bir iki hâfız-ı kütüb olup da ehliyetli bulunmayanlar ve hiç hâfız-ı kütübü olmayanlara müceddeden ve ilaveten birer ikişer hâfız-ı kütüb ta'yîn olunmak sûreti ile ıslâhı ve îcâb edenlerine bevvâb ve ferrâş gibi hademe ta'yîni ve müstahdem olanlardan vazîfeleri dûn olanların münâsib-i vechile tezyîdi ve işbu zam ve tezyîd olunan mikdârının cihet-i vazîfesi kısmından addedilmeyip me'mûrîn ma'âşâtı kısmından add ve itibar edilerek tekâsül vukû'unda kat' olunmak gibi me'mûrîn ma'âşâtı cârî usûle tâbi' tutulmasıyla berâber ilaveten tayin kılınacaklara dâir bu sûretle münâsip mikdâr ma'aş tahsîsi ve ber-mantûk-ı emr ü fermân-ı hümâyûn kefâlet-i müteselsileye rabtlarıyla tahlîflerinin dahî icrâsı ve elbislerine alâmet-i fârika ilavesi ve gerek bunların ve gerek idâre me'mûrlarının ve müfettişlerinin vazîfe-i me'mûriyetlerine dâir birer ta'limât tanzîm ve kendilerine i'tâsı ve kütübhânelerde mevcut bi'l-cümle kitâblardan cildleri fersûde olanların her kütübhâneye mahsûs renkde olmak üzere müceddeden teclîdi ve cildleri muhtâc-ı ta'mîr olmayanlardan âsâr-ı atîkadan ma'dûd ve kıymetdâr olanlarının üzerine reng-i mahsûsda birer muhafaza yaptırılarak her kütübhâne kitâplarının yek renkde bulunması ve kütübhânelere mahsûs mühür ile her kitabın evvel ve âhir sahîfelerinin zahırları temhîr

ve kapları âsâr-ı atîkadan olanlarının fotoğraflarının ahz ve hıfz olunması ve kütübhânelerden hârice kitab verilmesinin katiyen taht-ı memnûiyette bulunması ve bâlâda arz olunduğu üzere hazîne-i evkâf-ı hümâyûnda teşkîl olunacak idâre müdürlüğüne ilave-yi me'mûriyet olarak evkâf mektupçusu Nazif Efendi ta'yîn ile ma'aş-ı kadîm ile zamîmeten iki bin kuruş tahsîsi ve refâkatine bin ve yedi yüz kuruş ma'aşla bir mu'âvin ve bir kâtip ta'yîni ve muvakkaten mu'âyene me'mûriyetine evkâf-ı hümâyûn hukuk müşâviri Ömer Efendi ve Rasathâne-i Âmire müdürü Salih Zeki ve müze-i hümâyûn müdür mu'âvini Halil Beylerin ta'yîniyle bu hizmete mukâbil şehrî ikişer bin kuruş ücret tahsîsi ve sûret-i dâimede müfettişliğe bin kuruş zam ma'aşla sicil müdürü Derviş Efendi ve bin kuruş ma'aşla iki nefer mu'âvin tayini ve hâfız-ı kütübler ile hademeye müceddeden ve zamîmeten tahsîsi icab edecek ma'aşlar mikdârının tedkîkât-ı mukteziye icrâsıyla başkaca arz edilmek üzere ber-vech-i bâlâ dâimî ve muvakkat olarak şimdiden ta'yîn kılınacak me'mûrîn ma'aşları bulunan on iki bin yedi yüz elli kuruşun ve ibtidâen ta'mîrât ve tefrişâtına başlanılacak ve muahharan peyder pey yapılacak olan kütübhâneler mesârifine usul ve nizâmı vecihle sarf olunmak üzere şimdiden tahmîn olunan üç yüz bin kuruşun tahsîsi münâsip olacağı kâsırâne mütâla'a kılınmış ise de yine her ne vecihle emr ü fermân-ı hümâyûn-ı hazreti mülük-dârî şeref-efzâ-yı sünûh ve sudûr buyrulur ise mantuk-ı münîfine tevfîk-i harekete müsâra'ât kılınacağının arz-ı huzûr-ı âlî kılınması bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

5 Şevval 1318

13 Kânunisani 1316

Nâzır-ı Evkâf-ı Hümâyûn Gâlip

BİBLİYOGRAFYA

I. BELGELER

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a. Mühimme Defterleri

2; 6; 14; 16; 26; 27; 31; 35; 41; 49; 51; 55; 64; 110; 127; 133; 152. Mühimme-i Mısır 1; Mühimme-i Mısır 13.

b. Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)

22; 626; 557; 665; 869; 994; 1018; 1357; 2056; 3160; 4792; 4973; 5019; 5064; 5070; 5102; 5103; 5170; 5179; 5305; 5455; 5456; 5457; 5465; 5467; 5645; 5761; 6483; 6888; 7706; 7957; 9771; 9950; 10 238; 10 346; 10 357; 10360; 10 395; 10 350; 10 177; 12 435; 14 521; 18 258; 19 342; 19 432; 19 633; 19 318.

c. Tapu-Tahrir Defterleri

1. BOA Tapu-Tahrir Defterleri

75; 386; 398; 670; 1070; 1126; 1135.

2. Ankara Tapu Kadastro Arşivi Tapu-Tahrir Defterleri

564; 1101; 1113; 1123; 1131; 1134; 1135.

3. Belediye ktp. (Atatürk Kitaplığı) Tapu-Tahrir Defterleri

Mc. 0. 61; Mc. O. 64; Mc. O. 70; Mc. O. 91; Mc. O. 116/1; Mc. O. 117/1.

d. Kamil Kepeci Tasnifi

Kepeci Ruus 217; Kepeci-Ruus 222; Kepeci no. 806; Kepeci; Haremeyn Muhasebesi 3304; Kepeci 7 500; Kepeci 7120; K. Kepeci 1863; Kepeci Müteferrik 7412; Kepeci-Masraf-ı Şehriyârî no. 7097; Kepeci Mâliye Ahkâm Defteri. 67.

e. BOA. Divan Ruus Defterleri
1; 3; 6; 8; 9; 13; 14; 16; 25; 28; 29; 30; 32; 33; 34; 35; 37; 38; 40; 42; 43; 55; 63; 64; 66; 78; 80; 82; 84; 85; 89; 91; 92; 92; 96; 166; 187; 188; Mükerrer; 93; 94; 102.

f. BOA. EV. HMH
746, 2663, 5928; 7392; 8264, 8289; 8322; 8346.

g. BOA. DBŞM
2546; 7965.

h. DBŞM. MHF
12517; 12 748; 13 242; 13 293. 13 293/A.

i. BOA. Hatt-ı Hümâyun
16 090; 16 161; 18 713; 26 913; 30 925.

j. BOA. Cevdet Tasnifi
Cevdet-Evkaf: 711; 2226; 7392; 8348; 9591; 10 344; 12 299; 12 894; 13 507; 14 590; 19 610; 20 804; 24 177; 24 290; 29 601.
Cevdet-Maârif: 46; 98; 100; 101; 103; 141; 340; 355; 360; 402; 404; 410; 557; 580; 583; 631; 1175; 1471; 1689; 1870; 2025; 2044; 2301; 2334; 2342; 2343; 2598; 2821; 2900; 2947; 3481; 3519; 4012; 4591; 4804; 5043; 5465; 5728; 5825; 5850; 6581; 6585; 6640; 6775; 6969; 7057; 7087; 7621; 7730; 7991; 8093; 8213; 8474; 8613; 8817; 8903.
Cevdet-Dahiliye: 6615; 7738; 8797.
Cevdet-Saray: 540.
Cevdet-Belediye: 4479.
Cevdet-Maliye: 2036; 24548.

k. BOA. İbnülemin Tasnifi
İbnülemin-Evkaf: 97; 718; 2989; 3109; 3194; 5990; 6486.
İbnülemin-Hatt-ı Hümâyun: 388; 503; 586.
İbnülemin- Muharrerât-ı Hususiye: 76; 98.
İbnül-emin-Tevcihat: 890; 1010; 1691; 2531.

l. BOA. Diğer Tasnifler
BOA. Atik Şikayet Defteri 28; MF. ALY. 32/77, 84, 87; MF. ALY. 54/4, 5; MF. ALY. 80/1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11; MF. ALY. 93/92; MF. ALY. 102/28; A. AMD. 2/74 (Bâb-ı Âsâfî); AMKT. 2423/9; A. MKT. MHM 65/12; 240/13; MKT. NZD. 197/75; A. MTZ (05), 32-C/366; Ali Emiri Tasnifi, Fâtih

Devri no. 70; Ali Emiri, III. Mustafa 5844; Ayniyat Defteri 118; Ayniyat Defteri no. 421; Fekete Tasnifi no. 1694; HH. VRK. 67/52; D. AMH. 25 312; D. HMH 1216/21 ve 80; D. HMH. 1173/5, 15-17; D. HMH. SFTH. no. 21 941/B; H. HMD. 1322 (9.1); Haremeyn, Dosya I; İ. BH. 1317 B. 14; İ. DH. 74064; İ. MVL. 21180; İ. MVL. 100/2163/1-9; İ. MF. 1311 M. 11; MB. İ. 11/105; Müteferrik 89, s. 114b-ll5a; DH. MUİ. 113/57; MV. 185/20; DH. KMS. 1/4. Sül. 26; Sül. 2564; Sül. 2861; Sül. 2864; Sül. 2874; Sül. 2918, ; Sül. 3261; Sül. Sultan I. Mahmud Dosyası; Sül. Haremeyn Dosyası I; Şura-yı Devlet Evkaf 126/4; Şura-yı Devlet 568; Şura-yı Devlet 209/9; Y. PRK. MF. 5/63.; Y.A. Hus. 1311. 2. 15.; Y.A. Res. 25/36; Y.A. Res. 44/27.; Y.E. 14/2045/126/10.; Y.EE. no. 6/1; Y. A. HUS. 304/76; MF. KTU 1/19, 39, 51, 52, 87, 89; MF. KTU 2/49, 63, 95; MF. KTU 3/22, 90, 91; MF. KTU 4/44, 120, 119; MF. KTU 5/15, 35, 37, 57, 78, 94, 100; MF. KTU 6/31, Lef 2; 35, 51, 64, 96; MF. KTU 7/11 lef 3, 41, 71, 75, 77, 85, 87, 100 Lef 1; MF. KTU 8/15, 90, 104, 150, 153, 157; MF. KTU 9/2, 27.

B. Topkapı Sarayı Arşivi (TSA)

a. Defterler
TSA. D: 12; 21; 23; 305; 486; 500; 817; 1021; 1067; 1767; 2002; 2362/2; 2184; 2184; 2211/1; 2362/10, 12; 2362/9; 2363/8,10, 12; 2993; 3153; 3228/4 ve 8; 3305; 3306; 3307; 3310; 3311; 3312; 4057; 4155; 4801; 6090; 7003; 7080; 7081; 8228; 8555; 8594; 9101; 9291; 9559; 9710; 9802; 9940; 10294; 10524; 11510; 11924.

b. Evraklar
TSA. E: 137/44, 45, 46; 174/58, 63, 70, 105; 463/2; 474/7; 861/1, 5, 11, 12; 1767; 2803/1; 2885/17, 19, 30; 5596; 6345; 8101.

C. Şer'i Siciller (ŞS)

a. İstanbul Müftülüğü Şer'i Siciller Arşivi

1. Ahi Çelebi Mahkemesi
19 ; 29; 64; 78; 163; 210; 240; 480.

2. Bab Mahkemesi
3; 14; 25; 26; 29; 39; 57; 61; 70; 82; 98; 99; 157; 238; 431; 446; 488; 518.

3. Balat Mahkemesi
2; 44; 76.

4. Beşiktaş Mahkemesi
158; 162; 197.

5. Davud Paşa Mahkemesi
95; 129; 150.

6. Evkaf-ı Hümâyun Muhasibliği
5; 7; 102.

7. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği
8; 25; 27; 46; 50; 51; 57; 63; 74; 83; 107; 109; 110; 115; 130; 138; 149; 164; 171; 213; 229; 233; 261; 283; 315; 317; 357; 371; 375; 418; 608; 629; 638; 647; 665; 668; 708; 791; 796.

8. Eyüp Mahkemesi (Havass-ı Refi'a)
212; 228; 287; 300; 304; 394; 426.

9. Galata Mahkemesi
17; 122; 485; 503; 518; 584; 705.

10. İstanbul Kadılığı
13; 22; 79; 90; 122.

11. Kasımpaşa Mahkemesi
19; 107.

12. Kısmet-i Askeriyye
2; 8; 12; 27; 105; 180; 339; 417; 531; 533; 540; 647; 689; 834; 925; 1190; 1335; 1366; 1414; 1435; 1456; 1498; 1598; 1623; 1658; 2080.

15. Mahmud Paşa Mahkemesi
43; 62.

16. Mahfel-i Şer'iyye
21.

16. Mülğa Beledi Kassamlığı
1.

13. Rumeli Sadareti
3; 8; 21; 129; 131; 161; 188; 189; 196; 197; 250; 323; 337; 448; 491; 531.

14. Üsküdar Mahkemesi
148; 287; 383; 389; 538; 564; 716.

b. Ankara Milli Kütüphane Şer'î Siciller. (BOA.'ne nakledilmiştir)

1. Adana ŞS: 5; 33; 58.

2. Afyon ŞS: 504; 514; 548 (A-51); 555 (A-57); 591.

3. Ankara ŞS: 175; 226.

x. Bergama ŞS: 2

4. Bolu ŞS: 951.

5. Bursa ŞS: A. 35; A. 45; A. 43; A. 81; A. 82; A. 83; A. 91; A. 94; A. 107; A. 124; A. 141; A. 143; A. 156; A. 180; B. 26; B. 41; B. 63; B. 89; B. 107; B. 135; B.208; B. 352; C. 67; E. 113.

6. Çankırı ŞS: 73.

X. Dımaşk ŞS: Evâmir-i Sultaniyye 4.

7. Diyarbakır ŞS: 355.

8. Edirne ŞS: 27, 104; 337.

9. Edremit ŞS: 1256.

9. Gâziantep ŞS: 39, 96, 142.

9. Hama ŞS: 49.

10. Ilgın ŞS: 261.

xx. Isparta ŞS: 170.

11. İzmir ŞS: 6, 7.

12. Kastamonu ŞS: 3; 17; 19; 20; 35; 38; 50; 58; 74; 75; 81; 85; 87; 88; 101; 103; 109; 133.

XX. Kayseri ŞS: 175.

13. Konya ŞS: 12; 13; 19; 32; 62; 67; 74; 86; 91; 100; 151.

XX. Kudüs ŞS: 203

16. Kütahya ŞS: 33.

14. Manisa ŞS: 113.

15. Merzifon ŞS: 1.

16. Nevşehir ŞS: 2.

17. Samsun ŞS: 1755; 1757.

17. Sivas ŞS: 14; 32; 54.

18. Sivrihisar ŞS: 1, 4, 23.

19. Trabzon ŞS: 157.

20. Uşak ŞS: 7.

D. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

6; 19; 20; 29; 38; 39; 47; 52; 64; 67; 71; 74; 75; 76; 79; 82; 86; 87; 87; 90; 93; 98; 187; 188; 583/3; 502; 570; 571; 572; 574; 578; 579; 580; 580; 581/1; 582/1; 582/1; 585; 591; 623; 624; 625; 626; 628; 628; 629; 630; 631; 632; 632/8; 633; 634; 638; 639; 641; 642; 720; 730; 731; 732; 733; 734; 735; 736; 737; 738; 739; 740; 741; 742; 743; 744; 745; 746; 747; 987; 988; 1395; Dolap 1628.; Dolap 49; Haremeyn 14; Haremeyn X; Kasa 8; Kasa 47; Kasa 103; Kasa 108; Kasa 157; Kasa 159; Kasa 169; Kasa 175; Kasa 187; Kasa 188; Kuyudat-ı Evâmir-i âlişân Tabi-i Kalem-i Muhasebe-i Haremeyn no. 316.

Sultan Ahmet câmiinin Vazife defteri, VGMA 71.

Valide Sultan evkafının Hazine Defteri, VGMA 67.

Köprülü Kütüphanesi'nin Vazife Defteri VGMA 75; 76.

Nevşehirli İbrahim Paşa evkafının Hazine Defteri, VGMA 64.

Hacı Beşir Ağa evkafının Hazine Defteri, VGMA 19.

Hekimzâde Ali Paşa evkafının Hazine Defteri, VGMA 74, 79.

Galata Sarayı Kütüphanesi'nin Vazife Defteri, VGMA 87.

Sultan Osman evkafının Hazine Defteri, VGMA 52, 98.

Mehmed Ragıb Paşa evkafının Hazine Defteri, VGMA 82.

Laleli Sultan Mustafa'nın Bostancılar Ocağında kurduğu Kütüphanenin Hazine Defteri, VGMA 93.

Abdülhamid evkafının Hazine Defteri, VGMA 86.

Laleli medresesindeki Kütüphanenin Hazine Defteri VGMA 93.

Defter-i irad u mesârifât-ı evkaf-ı şerif-i merhum Sa'id Halet Efendi, tevkii-i sâbık, VGMA 746, s. 113-114.

Hazine-i Evkaf-ı Sultan Ahmed Hân-ı sâlis: VGMA., Defter 90.

E. İzmir Vakıflar Müdürlüğü Arşivi

İzmir Vakıflar Müd. Defter II, s. 4.
İzmir Vakıflar Müdürlüğü, II. Defter, s. 43-44.
İzmir Vakıflar Müdürlüğü, II. Vakfiye Defteri, s. 40-45.

F. İSAM. Arşivi

Pertevniyal Valide Sultan Evrakı, Dosya 1/1, Belge 2; Dosya 1/4; Dosya 1/6, Belge 1.

II. VAKFİYELER

Selçuklu vezirlerinden Sahip Ata'nın Sivas'taki medresesinde kurduğu kütüphanenin (678/1280) tarihli vakfiyesi: VGMA. 604, s. 67-72.

Kütahya'da İshak Fakih'in kurduğu medrese kütüphanesinin, 725/1325 tarihli vakfiyesi: VGMA. 608, s. 296

II. Murad'ın Edirne'de yaptırdığı dârülhadisin 838 tarihli vakfiyesi, TSA, D. 7081.

Umur Bey'in Bergama'daki medresesinin ve Bursa'daki câmiin 843 tarihli vakfiyesi, VGMA 591, s. 181-182.

Umur Bey'in vakfettiği kitapların vakıf kaydı, Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, Ulu Câmi no. 435, s. 1a.

İshak Bey'in Üsküp'deki imaret, medrese ve hamamının 848 tarihli vakfiyesi, VGMA 632/8, s. 428-431.

Visali diye maruf Muhammed b. Şeyh Hasan'ın İstanbul'da Sur dibinde kurduğu zaviyenin 858 tarihli vakfiyesi, VGMA 625, s. 141.

Umur Bey'in Bursa, Bergama ve Edremid'deki hayratının 859 tarihli vakfiyesi, Belediye Ktp. Mc. Vakfiye no. 38.

Molla Yegân diye maruf Mevlânâ Mehmed b. Armağan'ın Bursa'da yaptırdığı mescidine vakfettiği kitaplarına dâir 865 tarihli vakfiyesi, Bursa ŞS. A. 156, s. 24-27.

Fâtih Külliyesi vakfiyesi, Türk-İslâm Eserleri Müzesi 2202; BA, Ali Emiri Tasnifi, Fatih Devri no. 70.

Fâtih Külliyesi'nin II. Bâyezid tarafından 887 tarihinde hazırlattırılan vakfiyesi. Süleymaniye ktp. Nuri Arlases Koleksiyonu no. 242.

Abdürrahim Karahisarî'nin Afyon'daki mescidinin ve kitaplarının 888/1483 tarihli vakfiyesi, Afyon ŞS. 514, c. 94b-96a; VGMA. 487, s. 128-131.

Şeyh Vefa vakfiyesiyle ilgili 890 tarihli hüccet, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Muhasipliği 102, s. 150b-151b.

II. Bâyezid'in Edirne'deki külliyesinin 895 tarihli vakfiyesi, Belediye ktp. Mc. 0.61.

Mevlânâ Kıssahan Muslihiddin Mustafa'nın Kandıra'nın Çavlı Hacı köyündeki iki mescidi ve kitapları için 902 tarihli vakfiyesi, VGMA 579, s. 218-229.

II. Bâyezid'in Amasya'daki külliyesinde kurduğu kütüphanenin 903 tarihli vakfiyesi: VGMA. Kasa 127; VGMA. 2113, s. 179.

Konya'da Fakih Dede Zaviyesi'nde mevcut kütübün vakfiyesi: Ankara Tapu-Kadastro Arşivi, 906 Tarihli Tapu-Tahrir Defteri no. 1126, s. 47b-48a.

Abdullah Yakup Paşa'nın Selanik'teki hayratının 912 tarihli vakfiyesi, VGMA 740, s. 305-312.

Makbul İbrahim Paşa Selanik'te kiliseden çevrilen Ayasofya Câmii'nde kurduğu kütüphanenin (937/1531 tarihli vakfiyesi: VGMA. 581, s. 84.

Barbaros Hayreddin Paşa'nın İstanbul'daki dârülhadis ve medresesinin 941 tarihli vakfiyesi, VGMA 571, s. 183-187.

Gâzi Hüsrev Bey'in Saraybosna'daki külliyesinde kurduğu kütüphanenin 943/1535 tarihli vakfiyesi: *450 Godina Gâzi Hüsrev-Begove Medrese u Sarajevu*, Sarajevo 1988, s. 235-239.

Sinan Bey ve Mehmed b. Sinan'ın Bursa'da vakfettikleri kitapların 943/1536 tarihli vakfiyesi, VGMA 578, s. 318 ve VGMA 629, s. 401-405.

Şeyh Sinan b. Abdülmu'în el Erdebilî'nin Ayasofya'da yaptırdığı tekkesine vakfettiği kitapların 946 tarihli vakfiyesi: VGMA. 571, s. 1-4.

Sadrazam Lütfi Paşa Dimetoka'daki hayratının (950/1544 tarihli vakfiyesi: VGMA 532/1, s. 96-102. Ümit Kılıç, "Sadrazam Lütfi Paşa'nın Dimetoka Vakfı", *OTAM*, 22 (Ankara 2007), s. 115'ten naklen.

el-Hac Hoca Pîr Ahmed Çelebi b. Mahmud'un Bursa'daki Dâye Hatun Mahallesi'ndeki mektebine vakfettiği kitapların Gurre-i Receb 953 tarihli vakfiyesi: BŞS. A-43, s. 40a. Bu vakfiyeden şu çalışma vasıtasıyla haberdar oldum: Hâle Demirel, *Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İlk Yarısında Bursa Vakıfları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi 2006, s. 77.

Sofu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki dârülhadisinde kurduğu kütüphanenin 954 tarihli vakfiyesi, VGMA 988, s. 51-64.

Es-Seyyid İbrahim b. Mehmed Amasî'nin Afyon ve İstanbul'da ve Eyüp'teki evleri ve kitapları için 955 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 50, s. 45-47.

Üsküdar'da Mihrimah Sultan Câmii, mekteb, medrese ve imâretinin 956, 965 ve 978 tarihli vakfiyeleri, Süleymaniye ktp. Es'ad Efendi 3752/2; VGMA. 635/2, s. 62-136.

Şehzâde Mehmed Câmii vakfiyesi, TSK, EH. 3003, s. 100b-106a.

Ali b. Receb'in Yenice-i Vardar'daki câminin ve kitaplarının 962 tarihli vakfiyesi, ŞS. Rumeli Sadareti 3, s. 37a-39b.

Bedreddin Mahmud'un Kayseri'deki mescid, mekteb, hamam ve kitaplarının 966 tarihli vakfiyesi, VGMA 582/1, s. 24-32; ve 978 tarihli eki, VGMA 582/1, s. 37-40.

Ahmed Ağa b. Abdulkadir eş-şehîr bi-Feridun Ağa'nın İstanbul'da Sur dahilindeki dârüttalim ve mektebinin 967 tarihli vakfiyesi, VGMA 570, s. 197-206.

Alâaddin b. Abdurrahman'ın 970 tarihli ev, para ve kitap vakfı, ŞS. Balat Mahkemesi 2, s. 5a-b.

Lamii Çelebi'nin oğlu Ahmed Çelebi'nin vakfettiği dört kitap için düzenlettiği 971 tarihli vakfiyesi: Bursa ŞS. A. 81, s. 237-238.

Kanunî Süleyman devri müderrislerinden Kasım b. Hâbil'in Fâtih Câmii'ne 971 tarihli kitap vakfı, ŞS. Balat Mahkemesi 2, s. 81b-82a.

Yorganî Dede'nin İstanbul'da Gül Câmii yakınındaki zaviyesinin 972 tarihli vakfiyesi, ŞS. Rumeli Sadareti 8, s. 55a-b.

Şeyhülislâm Hamid Efendi'nin Süleymaniye Câmii'ne vakfettiği kitapların 972 tarihli vakfiyesi, VGMA 572, s. 9-14.

Ferruh Kethüda'nın Balat'taki câmiinin 973 tarihli vakfiyesi, VGMA 570, s. 59-61; ŞS. Kısmet-i Askeriye 2, s. 26-30.

Semiz Ali Paşa'nın İstanbul'daki hayratının 973 tarihli vakfiyesi, VGMA 585, s. 16-20.

Safiyye binti Mehmed Efendi'nin Bursa'daki bazı emvali ile kitaplarını vakfettiğine dâir 975 tarihli vakfiyesi, Bursa ŞS. A. 94, s. 185a.

İsmihan Sultan'ın Eyüp'teki medresesinin 976 tarihli vakfiyesi, VGMA 572, s. 139-149.

II. Selim'in İzmir'deki medresesinin 977 tarihli vakfiyesi, VGMA 741, s. 83-85.

Pertev Paşa'nın İzmit'teki câmiinin 978 tarihli vakfiyesi, Beyazıt Umumi Ktp. 5157; VGMA. 740, s. 16-40

Bursa'da Câmi-i Atik'e 978 tarihinde bağışlanan kitapların vakfiyesi, Bursa ŞS. A. 180, s. 132a-133b.

Atâullah Efendi'nin Birgi'deki dârülhadisinde kurduğu kütüphanenin 979/1571 tarihli vakfiyesi: VGMA. 607, s. 292-296.

Şeyh Mehmed Çelebi b. Şeyh Yakup'un Bursa'daki Şeyh İlâhi zaviyesine vakfettiği kitapların 980 tarihli vakfiyesi, Bursa ŞS. A. 107, s. 174.

Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın İstanbul ve Bergos'taki hayratının 981 ve 982 tarihli vakfiyeleri, VGMA 572, s. 27-63 ve VGMA Kasa no. 103.

Lala Mustafa Paşa'nın Ilgın'daki külliyesinin camiinde kurduğu kütüphanenin 985/1577 tarihli vakfiyesi: Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi 7710. (Ilgın Bölümü). Tahsin Samur, *Ilgın'da Türk Devri* Yapıları, Konya 1992, s. 39'dan naklen.

II. Selim'in Selimiye Câmii'nde kurduğu kütüphanenin 987 tarihli vakfiyesi, VGMA Kasa no. 169.

Fâtih Sultan Mehmed'in Eyüp Câmii, medresesi ve imareti için hazırlattığı vakfiyenin 990 tarihli sureti, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 46, s. 78-88.

II. Selim'in başkadını ve III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan'ın (Atik Vâlide Sultan) Üsküdar'da, Toptaşı'nda 991/1583 tarihinde yaptırdığı külliyede, kurduğu kütüphanenin Rebiülâhir 990/1582 tarihli vakfiyesi: VGMA, D. 1766. Nina Cichocki, *The Life Story of the Çemberlitaş Hamam: From Bath to Tourist Attraction*, University of Minnesota 2005, Basılmamış doktora tezinden naklen.

Anadolu Kazaskeri Mehmed Efendi b. Abdullah Molla Çelebi'nin Fındıklı'da câmii içinde kurduğu kütüphanenin 992 tarihli vakfiyesi, VGMA 624, s. 8-10.

Hemşire-zâde Mehmed Çelebi'nin Bursa'da Ulucâmii'nde bir dolaba koyduğu kitapların 993 tarihli vakfiyesi, Bursa ŞS. A. 143, s. 239-241.

Sinan Paşa'nın hayratının 994 tarihli vakfiyesi, BOA, Sül. Haremeyn Dosyası I.

Sinan Paşa'nın İstanbul'daki vakıflarının 996 tarihli vakfiyesi, VGMA. 629, s. 523-534.

Köse Hüsrev Paşa'nın Van'daki külliyesinde kurduğu kütüphanenin 975 (?) tarihli vakfiyesi: VGMA. 582, s. 2-7.

Mesih Paşa'nın İstanbul'da Eski Ali Câmii'nde kurduğu kütüphanenin 994 tarihli vakfiyesi. VGMA 746, s. 83-85.

Mehmed Ağa'nın İstanbul'da Çarşamba semtindeki câmiinde kurduğu kütüphanenin 999 tarihli vakfiyesi, TSK, EH. 3028.

Büzürg Ağa diye bilinen Abdurrahman b. Mustafa'nın Yorganî Emir Zaviyesi'nde bir hâfız-ı kütüblük ihdasıyla ilgili 11 Receb 1001 tarihli vakfiyesi, ŞS. Rumeli Kazaskerliği 21, s. 13a-b.

Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey'in Cihangir Câmii'ne vakfettiği kitapların 1002 tarihli vakfiyesi, ŞS. Galata Mahkemesi 17, s. 187-188.

Şeyhülislâm Zekeriyya Efendi'nin İstanbul'daki dârülhadis ve türbesinin 1002 tarihli vakfiyesi, VGMA 571, s. 163-165; Bursa ŞS. B. 63, s. 94a-98a.

Gazanfer Ağa'nın İstanbul'daki medresesinin 1004 tarihli vakfiyesi, VGMA 571, s. 11-22.

Vezir Ahmed Paşa b. Mahmud'un Halep'teki dârülhadisinde kurduğu kütüphanenin 1 Muharrem 1004 tarihli vakfiyesi: VGMA. 608, s. 177-178.

Halil Ağa b. Ali'nin Erzurum'daki medresesine vakfettiği kitapların 12 Zilkade 1006 tarihli vakfiyesi: VGMA. 582, s. 90-93.

Mustafa Dede'nin Midilli'deki zaviyesinin 1010 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 8, s. 105-106.

Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Üsküdar'daki câmiine vakfettiği kitapların 1014 tarihli vakfiyesi: İstanbul Müzeler ve Türbeler Müdürlüğü Defter no. 117.

Hadım Hâfız Ahmed Paşa'nın Fâtih'te kurduğu medrese ve kütüphanesinin 29 Zilhicce 1015 tarihli vakfiyesi, TSA. D. 6972. Mustafa L. Bilge, "İstanbul Fatih'teki Hâfız Ahmed Paşa Külliyesi'nin Vakfiyesi", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, c. I, yay. haz. Hatice Aynur-Bilgin Aydın-Mustafa Birol Ülker, İstanbul 2014, s. 295-327'den naklen.

Lütfullah Efendi'nin Bursa'daki Sultan Murad Medresesi'ne bağışladığı kitapların 1016 tarihli vakıf kaydı, Bursa ŞS. B. 26, s. 127a.

Kaçanikli Mehmed Paşa'nın Üsküp'te türbesinde kurduğu kütüphanenin 1017/1608 tarihli vakfiyesi: VGMA. 633, s. 21-25. Vakfiyenin metni için bkz: Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Vakıf ve İktisat, İktisat ile İlgili Vakıf Belgeleri ve Vakıf İktisadi Teşekkülleri*, Ankara 2014, s. 21-30.

Ali Çavuş'un dedesi Mehmed Ağa'nın Yanya varoşunda bina ettiği câmi ve hankaha bağışladığı kitapların 1019 tarihli vakfiyesi, VGMA 633, s. 150-153.

Şeyh Hüseyin Efendi'nin Kırım'daki medresesinde 1021 tarihinde kurduğu kütüphanenin vakfiyesi: Kırım ŞS. 1, s. 28-29.

Darüssaâde Ağası Hacı Mustafa Ağa b. Abdülmennan'ın İstanbul'da Petnahor köyünde yaptırdığı câmiin ve kurduğu kütüphanenin 1024 tarihli vakfiyesi, VGMA 733, s. 139-148.

Darüssaâde Ağası Hacı Mustafa Ağa b. Abdülmennan'ın İstanbul'daki Akbıyık Câmii'ne vakfettiği kitapların 1025 tarihli vakfiyesi, VGMA 733, s. 150-152.

İsmail b. Mehmed'in, babası Yorganî Emir Dede'nin Gül Câmii yakınındaki zaviyesine vakfettiği kitapların 1026 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 27, s. 35-38.

Rumeli Kazaskeri Ali Efendi'nin Şehzâde Mehmed Câmii'ne vakfettiği ev, para ve kitapların 1031 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 25, s. 2-6; 7-12.

Mekke Kadısı Abdurrahman Efendi'nin Medine'de Karabaş ribatında kurduğu kütüphanenin 1031 tarihli vakfiyesi: İdaretü'l-Evkaf bi'l-Medine no. 20. Hammâdî Ali Muhammed et-Tunisî, *el-Mektebâtü'l-Âmmeti bi'l-Medineti'l-Münevvere, Mâdihâ ve Hâdirühâ*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiâtü Melik Abdülaziz, Cidde 1981, s. 46'dan naklen.

Bursa'da Temenye Mahallesi'ndeki zaviyesinde bir kütüphane kuran Şeyh Hüsameddin Efendi'nin 1031 tarihli vakfiyesi, Bursa ŞS. B. 41, s. 160a.

Selim Ağa el-Kırımî'nin İstanbul'daki İsmail Ağa Zaviyesi'ne 1034 tarihli vakfı, ŞS. Üsküdar Mahkemesi 148, s. 48b.

Halil Paşa'nın Üsküdar'da yaptırdığı cami ve kütüphanenin 1038 (1629) tarihli vakfiyesi: Sül. Küt. Tercüman Bölümü 46. Meltem Aydın, "Halil Paşa ibn Pirî Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, no. 37, Ankara 2012, s. 5'ten naklen

Mehmed Efendi b. Hasan Efendi'nin Şehzâde Mehmed Câmii'ne 10 Receb 1043 tarihli kitap vakfı, VGMA 730, s. 110-112.

Edirne'de Âşık Efendi Muallimhânesi'nde okunmak için vakfedilen kitapların evâil-i Zilhicce 1046 tarihli kaydı. Edirne ŞS. 27, s. 1a.

Yahya Efendi'nin babası Şeyhülislâm Zekeriyya Efendi'nin medresesine 1047 tarihli ek vakfiyesi, İÜK, İbnülemin 3151.

Tokadî Şeyh Mahmud Efendi'nin Üsküdar'daki Halil Paşa Türbesi'ne vakfettiği 53 kitabın 15 Zilhicce 1055 tarihli vakfiyesi, VGMA. 18, s. 37.

Darüssaâde Ağası Ahmed Ağa b. Ali'nin Mostar'daki dershanesine vakfettiği kitapların Muharrem 1064 tarihli vakfiyesi, VGMA. 575, s. 8-11.

Darüssaâde Ağası Ahmed Ağa b. Ali'nin memleketi olan Mostar'da yaptırdığı medresesine bağışladığı kitapların 1066 tarihli vakıf kaydı: ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 50, s. 74a.

Şems Paşa'nın Aydın'ın Köşk kazasındaki câmiinde kurduğu kütüphanenin 1069 tarihli Vakfiyesi: Süleymaniye Ktp. Es'ad Efendi 3886, s. 1-24.

Köprülü Mehmed Paşa'nın Bozcaada'daki câmiinin 1070 tarihli vakfiyesi, Köprülü ktp. Vakfiye no. 1.

Şeyh Ramazan Efendi'nin Urfa'daki tekkesinde kurduğu kütüphanenin 1072/1661 tarihli vakfiyesi: Tapu-Kadastro Arşivi, Ruha tahrir defteri no. 1131, s. 1b.

Kale Tezkirecisi Ebubekir Efendi b. Kaptan Hasan Paşa'nın Fatih Câmii'ndeki bir dolaba koyduğu 120 kitabın Gurre-i Ramazan 1072 tarihli vakfiyesi: VGMA. 747, s. 200-201.

Hatice Turhan Sultan'ın 1073 tarihli Yeni Câmi Vakfiyesi, Süleymaniye Ktp. Yeni Câmii 150 / 1; VGMA 744, s. 112-135.

Hatice Turhan Sultan'ın Yeni Câmi Külliyesi'nde kurduğu kütüphanenin 1076 tarihli vakfiyesi, VGMA 744, s. 23-42.

Mustafa Efendi'nin, kitaplarını Cibali'deki Üsküblü Câmii'ne vakfettiğine dâir 1077 tarihli vakfiyesi, ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 19, s. 36b-37a.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Merzifon'daki câmiinin 1078 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 63, s. 24-28; VGMA. 641, s. 119.

Kızanlık'da Kadı Hüseyin Efendi'nin kitaplarını kendisine ve soyundan gelenlerle ulemâya vakfettiğine dâir 10 Cemâzielâhir 1080 tarihli vakfiyesi, VGMA 625, s. 78.

Abbas Ağa b. Abdüsselam'ın İstanbul'daki dârülkurrasının 1080 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 63, s. 16-22.

Hacı-zâde Mustafa Efendi'nin Süleymaniye Câmii'ne vakfettiği kitapların 1082 / 1671 ve 1086 / 1676 tarihli vakfiyeleri: VGMA. Kuyudat-ı Evâmir-i Âlişân, Tâbi-i Kalem-i Muhasebe-i Haremeyn no. 316, s. 233; VGMA. Kuyudat-ı Evâmir-i Âlişân, Tâbi-i Kalem-i Muhasebe-i Haremeyn no. 316, s. 231-232 ve 234; ŞS. Bab Mahkemesi 25, s. 184b-185a.

Mahmud Efendi b. Abdullah'ın kitaplarını Konya'da İplikçi Câmii'ne vakfettiğine dâir 1083 tarihli vakfiyesi, ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 29, s. 24a-b.

Sâbık Rumeli Kazaskeri Abdülkadir Efendi'nin kitaplarını Karagümrük'teki tekkesine vakfettiğine dâir 1086 tarihli vakfiye, ŞS. Kısmet-i Askeriyye 8, s. 62a-b.

Reisülküttâb Mustafa Efendi b. Abdülvehhâb'ın Şeyh Ferhad Mahallesi'ndeki medresesi talebesine vakfettiği kitapların 1087 tarihli vakfiyesi, ŞS. Bab Mahkemesi 26, s. 103b-105b.

Mustafa Efendi'nin 1093 tarihli ikinci vakfiyesi, ŞS. Bab Mahkemesi 29, s. 129b-131a; VGMA 581 / 2, s. 315-319.

Fâzıl Mustafa Paşa'nın 1089 tarihinde düzenlettirdiği Köprülü Kütüphanesi vakfiyesi, Köprülü ktp. Vakfiye no. 4.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Merzifon'daki câmiinde ve İncesu'daki medresesinde kurduğu kütüphanelerin Safer 1089 tarihli vakfiyesi: Tapu-Kadastro Arşivi 1101, s. 83-113; VGMA. 641, s. 50-79.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın İstanbul'daki medresesi ve kütüphanesi için hazırlattığı 1092 tarihli vakfiyesi, VGMA 641, s. 90-98.

Şeyh Ali Efendi b. Sâlih el-Esirî'nin Ayasofya Câmii'nde bir dolaba konulmak üzere 1092 tarihinde vakfettiği kitaplar, ŞS. Rumeli Sadareti 129, s. 81b-82a.

Valide Sultan-ı Cedîd Câmii İmamı Davud Efendi'nin, Mihrimah Sultan Câmii'ne vakfettiği kitapların 1093 tarihli vakfiyesi, ŞS. Üsküdar Mahkemesi 287, s. 89b-90a.

Halil Paşa Câmii İmamı Mehmed Efendi'nin görev yaptığı câmiye vakfettiği kitapların 1093 tarihli vakfiyesi, ŞS. Rumeli Sadareti 131, s. 22a-b.

Rumeli Kazaskeri Mustafa Efendi b. Abdülhalim Efendi'nin İstanbul'da Koğacı Dede Mahallesi'ndeki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1094 tarihli vakfiyesi, VGMA 987, s. 288-293; ŞS. Bab Mahkemesi 39, s. 214a-216a.

Gaznevî el-Hac Mahmud Efendi'nin İstanbul'da tesis ettiği sıbyan mektebinde kurduğu kütüphanenin 15 Şevval 1095 tarihli vakfiyesi: ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 83, s. 35-38

Sâbık Anadolu Kazaskeri Mehmed Efendi'nin kitaplarını amcasının oğlu Süleymaniye Müderrisi Ali Efendi'ye verdiğine dâir 1097 tarihli vakfiyesi, ŞS. Kısmet-i Askeriyye 12, s. 109b.

Zülfikar Ağa'nın Ayasofya Medresesi'ne vakfetmiş olduğu 59 cilt kitabın 1097 / 1686 tarihli vakfiyesi: VGMA Dolap 97, no. 1583.

Fatma Hatun binti Abdurrahman'ın İstanbul'da Akbıyık Câmii'ne konulmak üzere vakfettiği kitapların 1098 tarihli vakfiyesi, VGMA 630, s. 1211-1213.

Mahmud Efendi b. Süleyman'ın, Süleymaniye Câmii'ne bir dolaba konulmak üzere vakfettiği kitapların 1099 tarihli vakfiyesi, ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 64, s. 46b-47a.

Müftüzâde Abdullah Efendi'nin babası Şeyhülislâm Minkarî-zâde Yahya Efendi'nin Üsküdar'daki medresesine vakfettiği kitapların 1099 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 74, s. 175-181; VGMA. 608, s. 204-209; ŞS. Rumeli Sadareti 143, s. 73b-77a.

Mustafa b. Mehmed el-Âmidî'nin Gaziantep'te kurduğu kütüphanenin Safer 1101 tarihli vakfiyesi: Gaziantep ŞS. 39, s. 99-100.

Sâbık İstanbul Müftüsü Musli Efendi b. Şeyh Ahmed Efendi'nin babasının adına Anadolu'da Sahil kazasına tâbi Yakub köyünde yaptırdığı câmiin ve bağışladığı kitapların 1103 tarihli vakfiyesi, ŞS. Bab Mahkemesi 57, s. 169b-170a.

Abdurrahman Efendi b. Hüseyin Efendi'nin Valide Sultan Türbesi'ne vakfettiği kitapların 1106 tarihli vakfiyesi, ŞS. Bab Mahkemesi 61, s. 88b-89a.

Şeyhülislâm Mehmed Efendi'nin Ladik'te medresesinde kurduğu kütüphanenin 1107 tarihli vakfiyesi: ŞS. İstanbul Kadılığı 22, s,. 50-51.

Mukabeleci Mehmed Efendi'nin İstanbul'da Şehzâde Sultan Câmii'ne vakfettiği kitapların vakıf kaydı: ŞS. İstanbul Kadılığı 22, s. 66a-b.

Abdülvehhab Çelebi b. Şeyh Veli'nin İstanbul'da Kemankeş Ahmed Ağa Mahallesi'ndeki Ahmed Ağa Mescidi'nin imam evinde kurduğu kütüphanenin 1096 ve 1107 tarihli vakfiyesi, VGMA 623, s. 219-223.

Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin 1111 tarihli vakfiyesi, VGMA 571, s. 112-134.

Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın 1112 tarihli vakfiyesi, Süleymaniye ktp. Yazma Bağışlar 2272; VGMA 502, s. 1-12.

III. Ahmed'in Hatice Turhan Sultan Câmii'ne vakfettiği kitapların Muharrem 1116 tarihli vakfiyesi: ŞS. Rumeli Sadareti 161, s. 19b-25a.

Salih Paşa b. Ebubekir Paşa'nın Sakız Adası'nda kurduğu medreseye vakfettiği 121 kitabın 17 Zilhicce 1116 tarihli vakfiyesi, VGMA. 623, s. 82-83.

Şeyhülislâm Mehmed Efendi b. Ali'nin Sultanahmet'te Kabasakal'da yaptırdığı medresenin ve kitaplarının 1117 tarihli vakfiyesi, ŞS. Bab Mahkemesi 82, s. 50b-53a; VGMA. 571, s. 91-92.

Mehmed Efendi b. Veliyüddin'in Galata'da yaptırdığı câmi, mekteb ve dârülhadisin 1117 tarihli vakfiyesi, VGMA 734, s. 43.

Elçi İbrahim Paşa'nın Travnik'teki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1117/1705 tarihli vakfiyesi: Aliya Bejtiç, *Elçi Hadzi Ibrahim-Pasin Vakuf u Travniku*, Sarajevo 1942, s. 27-29.

Numan Paşa'nın Selanik'teki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1118 tarihli vakfiyesi, VGMA 744, s. 391-395.

Çorlulu Ali Paşa'nın 1120 tarihli vakfiyesi, VGMA, Kasa 188.

Mehmed Ağa b. İbrahim'in Kemah kazasındaki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1129 tarihli vakfiyesi, VGMA 730, s. 86-88.

Galata Kadısı Hıfzî İbrahim Efendi'nin İstanbul'da Kara Mustafa Paşa Câmii'ne koyduğu kitapların 8 Receb 1117 ve 20 Zilkade 1120 tarihli vakfiyeleri: Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 115, s. 101-103; 105-106; VGMA 623, s. 76.

Kenzî Hasan Efendi'nin Manisa'daki câmiinin yanında kurduğu kütüphanenin 1122/1710 tarihli vakfiyesi: VGMA. 583, s. 52-53.

Kastamonu'da ulemâdan Mehmed Efendi b. el-Hac Ahmed Efendi, 1123/1711 tarihinde 200 cilt kitabını kendine, çocuklarına ve Kastamonu ulemâsına vakfettiğine dâir vakfiyesi: Kastamonu ŞS. 17, s.237-242.

Hacı Abdurrahim Efendi'nin Konya'da Zincirli Medrese'de kurduğu kütüphanenin 1124/1712 tarihli vakfiyesi: VGMA. 580, s. 119.

Topkapı'da, Fatma Sultan Mahallesi'nde oturan Rabia Hatun'un vakfettiği 12 kitap ve 50 kuruşun gurre-i Cemâzielâhir 1124 tarihli vakfiyesi, ŞS. Bab Mahkemesi 98, s. 68a-b.

Sakızlı Ahmed b. İbrahim'in Medine'deki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1125/1713 tarihli vakfiyesi: VGMA. 730, s. 25-30.

Ni'metî-zâde el-Hac Mehmed Efendi'nin Kastamonu'da vakfettiği kitaplarla ilgili (1127/1715) tarihli vakfiyesi: Kastamonu ŞS. 20, s. 44-45.

III. Ahmed'in Anabolu'daki medresesine vakfettiği kitapların 1127 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 110, s. 78.

Şehid Ali Paşa'nın İstanbul'da Üskübî Mahallesi'ndeki konağında kurduğu kütüphanenin 1127 tarihli vakfiyesi, VGMA 628, s. 639-646; ŞS. Rumeli Sadareti, 188, s. 128-132.

Şehid Ali Paşa'nın İstanbul'da Vefa'da kurduğu kütüphanenin 1128 tarihli vakfiyesi, ŞS. Rumeli Sadareti 189, s. 47a-50b; VGMA 628, s. 646-650.

Abdurrahim. Efendi b. Mehmed Efendi'nin Fâtih Câmii'nde bir dolaba konulmak üzere vakfettiği kitapların 1129 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 107, s. 99-102; Edirne ŞS. 104, s. 22b-23a.

III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'nda kurduğu kütüphanenin 1132 tarihli vakfiyesi, VGMA 90, s. 1-8; TSK, Y. 75.

Abdullah Paşa b. Şehid Mustafa Paşa'nın Diyarbakır'da yaptırdığı dârülkurranın 1133 tarihli vakfiyesi, Köprülü ktp. vakfiye 5; VGMA. 583, s. 224-227; VGMA. 587, s. 77-100.

Mehmed Emin Efendi'nin kitaplarını Fâtih Câmii'ne bağışladığına dâir 1134 tarihli vakfiyesi: ŞS. Rumeli Sadareti 197, s. 42b.

Cârullah Veliyüddin Efendi 1134 tarihli vakfiyesiyle Fâtih'teki medresesinde kurduğu kütüphanenin vakfiyesi: ŞS. Rumeli Sadareti 196, s. 7-8. 1151 tarihli zeyli: VGMA 736, s. 80-81.

Sâlih Efendi'nin, amcası Mehmed Efendi b. Himmet'in Fâtih'te Halil Paşa Câmii'nde kurduğu kütüphaneye yaptığı 1135 tarihli ek vakfiye, VGMA 629, s. 685-686.

III. Ahmed'in 1138 tarihli Yeni Câmii Kütüphanesi vakfiyesi, Süleymaniye ktp. Yeni Câmii 1200.

Tersane Emini Ahmed Ağa'nın Üsküdar'da Ahmediye'de yaptırdığı külliyede kurduğu kütüphanenin 1139 tarihli vakfiyesi, VGMA 574, s. 11-14.

Muhammed el-Halilî'nin Kudüs'te kurduğu kütüphanenin 1139 tarihli vakfiyesi, Kudüs ŞS. 221, s. 333-345. Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Şerefüddin el-Halilî, *Tarihü'l-Kuds ve'l-Halîl*, yay. haz. Muhammed Adnan el-Bahît, Nûfan Recâ es-Sevarye, London 2004, s. 33-40'tan naklen.

Ahmed Efendi b. Şeyh Ramazan'ın Antep'te babasının yaptırdığı medreseye vakfettiği kitapların Receb 1140 tarihli vakfiyesi, VGMA. 1966, s. 162-165.

Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın Şehzâdebaşı'ndaki dârülhadis, kütüphane ve sebili ve Nevşehir'deki medresesinin 1141 tarihli vakfiyesi, VGMA 38, s. 87-93.

Vezir Osman Paşa b. Abdurrahman Paşa'nın Haleb'deki câmi, mekteb, medrese ve kütüphanesinin 1142 tarihli vakfiyesi, VGMA 731, s. 145-152.

Emir Hoca demekle maruf eş-Şeyh Abdulkadir Efendi'nin Atik Valide Câmii'nde bir dolaba koyduğu kitapların 1143 tarihli vakfiyesi, ŞS. Üsküdar Mahkemesi 383, s. 58b-59a.

Hacı Beşir Ağa'nın İmamı Azam Hazretleri'nin Bağdat'taki âsitânelerine vakfettiği kitapların 1146 tarihli vakfiyesi, VGMA 735, s. 169.

Atik Valide Dâruşşifası'nda Tabib-i Sânî Mehmed Efendi b. Şeyh Mustafa'nın kitaplarını Şeyh Câmii şeyhine vakfettiğine dâir 1147 tarihli vakfiyesi, ŞS. Üsküdar Mahkemesi 389, s. 49b-50a.

Hacı Beşir Ağa'nın Eyüp'teki medrese, muallimhane ve kütüphanesinin 1148 tarihli vakfiyesi, VGMA 736, s. 1-11.

Kayseri'de Ali Efendi b. Mehmed Efendi'nin kitaplarını kendisine ve neslinden gelenlere vakfettiğine dâir 1148 tarihli vakfiyesi: VGMA 731, s. 182.

Cihan-zâde el-Hac Mehmed Ağa'nın Aydın Güzelhisarı'nda Ramazan Paşa Mahallesi'ndeki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1149/1736 tarihli vakfiyesi: VGMA. 736, s. 27-39.

Köprülü-zâde Hâfız Ahmed Paşa'nın kitaplarını amcası Fâzıl Ahmed Paşa'nın kütüphanesine (Köprülü Kütüphanesi) vakfettiğine dâir 1150 tarihli vakfiyesi, VGMA 76, s. 42-43.

Ahmed Çelebi b. Süleyman'ın kendisine ve ulemâya vakfettiği kitaplarına dâir 1150 tarihli vakfiyesi, ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 78, s. 12a-b.

Hekimoğlu Ali Paşa'nın Davud Paşa'daki câmi ve kütüphanesinin 1151 tarihli vakfiyesi, VGMA 736, s. 67-76.

Mustafa Ağa b. el-Hac Ali Ağa'nın Edremit'deki medresesine vakfettiği kitapların 1152 tarihli vakfiyesi, VGMA. 731, s. 8-9.

Babüssaâde Ağası Ahmed Ağa'nın Yugoslavya'da, Bugoyna'daki mektebinde kurduğu kütüphanenin 1145 ve 1151 tarihli vakfiyesi, VGMA 624, s. 196-201, 205.

I. Mahmud'un Ayasofya'da kurduğu kütüphanenin 1152 tarihli vakfiyesi, VGMA Kasa no. 47.

I. Mahmud'un Ayasofya'da kurduğu kütüphanenin 1154 tarihli ek vakfiyesi: VGMA 638, s. 7-10; 1165 Tarihli ek vakfiyesi: VGMA 639, s. 62.

Defterdar Sadullah Efendi'nin Ayasofya Câmii'ne vakfettiği kitapların 1151 ve 1158 tarihli vakfiyeleri, VGMA 740, s. 131-137; 147-151.

Hacı Beşir Ağa'nın Medine'de yaptırdığı medreseye vakfettiği kitapların 1152 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 130, s. 267.

Morevî Mustafa Efendi b. el-Hac Hüseyin Ağa'nın İzmir'de yaptırdığı medresenin 1152 tarihli vakfiyesi, VGMA 736, s. 217-218.

Osman Efendi'nin Atina'da Fethiye Câmii kurbunda bina ettiği on hücreli bir dershaneli medresenin 1153 tarihli vakfiyesi, VGMA Kasa no. 157.

Şeyh Mehmed Rıza Efendi b. Şeyh İbrahim Efendi'nin Davud Paşa'da, Ali Paşa Câmii'ndeki kütüphaneye vakfettiği kitapların 1153 tarihli vakfiyesi, VGMA 629, s. 37-41.

Şeyh Ahmed Efendi b. Şaban'ın Selanik'te, Saray-ı Atik Mahallesi'ndeki zaviyesinde kurduğu kütüphanenin (1154/1741 tarihli vakfiyesi: VGMA. 743, s. 392.

Atıf Efendi Kütüphanesi'nin 1154 tarihli vakfiyesi, Atıf Efendi ktp. 2858; VGMA 735, s. 241-257.

Reisülküttab Mustafa Efendi'nin 1154 tarihli vakfiyesi, VGMA 736, s. 201-218.

Reisülküttab Mustafa Efendi'nin Kastamonu'daki hayratının 1159 tarihli vakfiyesi: Kastamonu ŞS. 103, s. 26-28.

Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin oğlu Şeyhülislâm Mustafa Efendi'nin babasının vakıfları için yaptığı 1155/1742 tarihli ek vakfiye: VGMA. 737, s. 25-32.

Kesriyeli Ahmed Efendi'nin Kesriye'de yaptırdığı medresenin 1157 tarihli vakfiyesi, VGMA 737, s. 109-111.

Köprülü Hâfız Ahmed Paşa'nın babası Numan Paşa'nın Girit'teki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1157 tarihli vakfiyesi, BOA. Sül. 2918; VGMA 626, s. 528-530.

Halil Efendi b. İbrahim'in Feyzullah Efendi Medresesi Kütüphanesi'ne vakfettiği kitapların 1157 tarihli vakfiyesi, ŞS. Balat Mahkemesi 44, s. 44a-45a; VGMA. 624, s. 461-463.

Darbhane Katibi Ömer Efendi'nin kitaplarının Âtıf Efendi Kütüphanesi'ne vakfedildiğine dâir 1157 tarihli vakfiye, ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 163, s. 57b-60a.

Şerif Halil Paşa'nın Şumnu'da kurduğu kütüphanenin 1157 tarihli vakfiyesi, VGMA 737, s. 115-119. Vakfiyenin faksimile olarak neşri için bkz: Herbert W. Duda, *Balkantürkische Studien*, Wien 1949, s. 115-126.

Aydın Bozdoğan Mukataası Voyvodosu Mehmed Ağa'nın Bozdoğan'daki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1157/1744 tarihli vakfiyesi: VGMA. 737, s. 139-143.

Hacı Beşir Ağa'nın Cağaloğlu'ndaki câmi, medrese, zaviye ve kütüphanesinin 1158 tarihli vakfiyesi, Süleymaniye ktp. Hacı Beşir Ağa 682, s. 105b-118a.

Rakka Valisi Vezir Ahmed Paşa'nın Ruha'da (Urfa) medresesi (Rıdvaniye medresesi) yanında kurduğu kütüphanenin (1159/1746 tarihli vakfiyesi: VGMA. 737, s. 212-226.

Bedel-zâde Ahmed Ağa'nın İzmir'deki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1159/1746 tarihli vakfiyesi: VGMA. 578, s. 211-212; İzmir ŞS. 7, s. 19.

Reisülküttab Mustafa Efendi'nin 1160 tarihli ikinci vakfiyesi, VGMA 738, s. 137-146; Kastamonu ŞS. 133, s. 2-19. Zeyilleri: VGMA. 738, s. 147-149; 738, s. 160-164.

Halil Efendi b. Ahmed'in Erzurum'daki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1160/1747 tarihli vakfiyesi: VGMA. 600, s. 183.

Damad Mehmed Efendi'nin Yenişehir-i Fenâr'da (Teselya Yenişehiri) kurduğu kütüphanenin 1160/1747 tarihli vakfiyesi: VGMA. 624, s. 126-127.

Yazıcı-zâde İbrahim Paşa b. Mustafa'nın Erzurum'daki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1161 tarihli vakfiyesi, VGMA 624, s. 45-53.

Derviş İsmail Paşa'nın zevcesi Hatice Hanım'ın Arnavud Belgrad'ında kocasının yaptırdığı zâviyenin avlusunda kurduğu kütüphanenin 1162/1749 tarihli vakfiyesi: VGMA. 738, s. 31-32.

Hüseyin Beyefendi b. Vezir Mustafa Paşa'nın Bozok kazasının Divanlı köyünde babasının yaptırdığı câmide kurduğu kütüphanenin 1163 (1750) tarihli vakfiyesi: VGMA. 624, s. 101-103.

Kâtip-zâde Ahmed Reşid Efendi'nin İzmir'de Câmi-i Atik Mahallesi'ndeki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1163/1750 tarihli vakfiyesi: VGMA. 587, s. 247-251.

Fâtih Câmii İmamı Yusuf Efendi'nin kitaplarını 1163 tarihinde Fâtih Kütüphanesi'ne vakfettiğine dâir vakfiyesi: ŞS. Rumeli Sadareti 250, s. 26a-27b.

Filibevî Osman Ağa'nın Filibe'de Câmi-i Kebir Mahallesi'ndeki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1164 tarihli vakfiyesi, VGMA 629, s. 445-449.

Çıldır Valisi Hacı Ahmed Paşa'nın Ahıska'daki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1165/1752 tarihli vakfiyesi: VGMA. 1629, s. 1-56.

es-Seyyid Mustafa Efendi'nin Tokat'ta Ali Paşa Câmii'nde kurduğu kütüphanenin 1165 tarihli vakfiyesi: Ali Açıkel, Abdurrahman Sağırlı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler*, c. I, Tokat 2005, s. 273-276.

Es'ad Paşa el-Azm'ın babası İsmail Paşa el-Azm'ın Şam'daki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1165 tarihli vakfiyesi: Salahaddin el-Müneccid, *Kitabu Vakfi Es'ad Paşa el-Azm, Hâkimü Dımaşk*, Beyrut 1980.

Vezir-i azam Mustafa b. Abdurrahman Paşa'nın Eyüp'te Şeyh Murad Zâviyesi'nde ihdas eylediği hâfız-ı kütüblük cihetinin 1166 tarihli vakfiyesi, VGMA 739, s. 4-5.

Sâliha Hanım'ın Karagümrük'te, Mesih Hasan Paşa Mahallesi'ndeki mektebinde kurduğu kütüphanenin 1166 tarihli vakfiyesi, VGMA 626/2, s. 532-535.

Yeğen Ali Paşa'nın Güzelhisar'daki medresesinin 1166 tarihli vakfiyesi, VGMA 738, s. 67-70.

Halebî diye meşhur es-Seyyid Ahmed Tâhâ-zâde'nin Halep'teki medresesinde (Medresetü'l-Ahmediyye) kurduğu kütüphanenin 1166 tarihli vakfiyesi: Kâmil el-Bâlî el-Halebî eş-şehîr bi'l-Ğazzî, *Kitâbu Nehrü'z-Zeheb fî Tarihi Haleb*, c. 2, neşredenler: Şevki Şa's, Mahmud Fâhûrî, Haleb 1992, s. 47-52.

Emin-i Mutfak Halil Efendi'nin memleketi Kayseri'de yaptırdığı kütüphanesine vakfettiği kitapların 1167 tarihli listesi, VGMA 735, s. 97-99.

İzmir Müftüsü Ahmed Said Efendi'nin İzmir'de evinin yanında kurduğu -kütüphanenin 1167/1752 tarihli vakfiyesi: VGMA. 739, s. 117-121.

Kahire'de Sultan Mahmud'un kurduğu mektep, sebil ve kütüphanenin 1167 tarihli vakfiyesi, VGMA. 639, s. 29.

Dârüssaade ve Harem-i Şerif Muhasebecisi Derviş Mustafa Efendi'nin Sultan İbrahim'in Girit Adası'nın Kandiye şehrinde yaptırdığı câmiye vakfettiği kitapların 1167 tarihli vakıf kaydı, VGMA. 739, s. 73.

Mehmed Es'ad Efendi b. Şeyhülislâm İsmail Efendi'nin Yavuz Selim civarındaki medresesine vakfettiği kitapların 1168 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 149, s. 83-88; VGMA. 745, s. 381-385.

Cihan-zâde Abdülaziz Efendi'nin Aydın Güzelhisarı'nda Köprülü Mahallesi'ndeki medresesinde kurduğu kütüphanenin (1168/1754 tarihli vakfiyesi: VGMA. 739, s. 101-102.

Nuruosmaniye Külliyesi'nin 1169 tarihli vakfiyesi, VGMA, Dolap 49. Ali Öngül, bu vakfiyenin Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan nüshasını neşretmiştir: *Sultan III. Osman Vakfiyesi*, Manisa 2003.

Mehmed Emin Ağa b. el-Hac Mustafa Efendi'nin Edremid'deki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1169 tarihli vakfiyesi, VGMA 626, s. 528-530.

Şeyh Abdullah Efendi'nin Kasımpaşa'daki Câmi-i Kebir'e vakfettiği kitapların 1172 tarihli vakfiyesi, VGMA 739, s. 174-175; 192-194.

Hacı Numan Efendi'nin, Sivas'ta 1172/1758-1759'da yaptırdığı çeşme ve kütüphanenin vakfiyesi: VGMA. 588, s. 242-245.

Afyon'da Na'lband-zâde Ahmed Efendi'nin kitaplarını kendisine ve neslinden gelen kimselere vakfettiğine dâir 1173/1760 tarihli vakfiyesi: Afyon ŞS. 548 (A-51), s. 56-57.

Solakbaşı Mehmed Ağa b. Hasan'ın Divane Ali Mahallesi'nde yaptırdığı câminin altındaki bir odada kurduğu kütüphanenin 1173/1760 tarihli vakfiyesi: VGMA. 626, s. 639.

Hüseyin Ağa b. Süleyman Ağa'nın Bursa'da Kavaklı Mahallesi'nde Nakşibendî hankahı civarında yaptırdığı mescidin ve vakfettiği kitapların 1174 tarihli vakfiyesi, VGMA 578, s. 36-44.

Hüseyin Ağa'nın 1194 tarihli ek vakfiyesi, VGMA 578, s. 73-75.

Veliyüddin Efendi'nin Âtıf Efendi Kütüphanesi'ne vakfettiği kitapların 1175 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 164, s. 381b-384b.

Sadrazam Kethüdası Mehmed Emin Ağa'nın *Buhârî* ve şerhlerinden oluşan 22 ciltlik bir koleksiyonu Ayasofya Câmii'ndeki I. Mahmud Kütüphanesi'nin dışına yerleştirdiği bir dolaba koyduğuna dâir 21 Ramazan 1176 (5 Nisan 1763) tarihli vakfiyesi: VGMA. 626, s. 702.

Arpa Emini Ali Ağa b. Hüseyin'in Tırnova'daki câmi, mekteb, kütüphane ve çeşmesinin 1176 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. 8a-11b. 13 Zilkade 1179 tarihli zeyli, VGMA. 624, s. 506.

Ragıp Paşa Kütüphanesi'nin 1176 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 171, s. lb-6b; VGMA 82, s. 2-9.

Bağdat Valisi Hâfız Mustafa Paşa'nın Arapgir'deki medrese ve kütüphanesinin 1177 tarihli vakfiyesi, TSA, E. 137.

Şeyh Abdülkerim Efendi'nin, Eyüp'teki Şeyhülislâm Mustafa Efendi'nin medresesine vakfettiği kitapların 1178 tarihli vakfiyesi, ŞS. Eyüp Mahkemesi 212, s. 19a.

Sarı Abdurrahman Paşa'nın Diyarbakır Ulucâmii avlusunda yaptırdığı kütüphanenin 1179/1765 tarihli vakfiyesi: VGMA. 626, s. 671.

Sâbık Erzurum Kadısı Mehmed Zihni Efendi'nin Alaşehir'deki Şeyh Sinan Câmii'ne vakfettiği kitapların 1181 vakfiyesi, ŞS. Bab Mahkemesi 238, s. 79b-80a.

Ser-mîve-i hâssa Süleyman Ağa b. Hüseyin'in Konya'nın Kıreli kazasına bağlı Çavuş köyündeki medresesine vakfettiği kitapların 1181 tarihli vakfiyesi, ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 240, s. 34b.

Yeniçeri Ağası Hüseyin Ağa'nın Karaferye'de tamir ve tecdid ettiği İsa Bey Mescidi'nde kurduğu kütüphanenin 7 Receb 1181 tarihli vakfiyesi, VGMA. 626, s. 95.

Şeyhülislâm Veliyüddin Efendi'nin 1182 tarihli vakfiyesi, VGMA 745, s. 79-107.

Tırnovalı Tosun-zâde Mehmed b. Halil'in 2 cilt kitabını Tırnova'da Medrese-i Atik'e, 21 cilt kitabını da Osman Ağa Medresesi'ne vakfettiğine dâir 1182 tarihli vakfiyesi, VGMA 988, s. 78.

Şeyh Hacı Hüseyin Efendi'nin Adana'da Gence-zâde Medresesi'nde kurduğu kütüphanenin 1184 tarihli vakfiyesi, Adana ŞS. 5, s. 85-87.

Ömer Efendi'nin kitaplarını "İslâmbol'da ve Belgrad Kalesi'nde muhtaç olanlara vakfettiğine dâir 1185 tarihli vakfiyesi: ŞS. Rumeli Sadareti 323, s. 22b-23b.

Mehmed Ağa'nın Haseki Sultan Câmii'ne vakfettiği kitapların 1185 tarihli vakfiyesi, VGMA 578, s. 115-116.

Ayasofya'da Cuma Vâizi İbrahim Efendi'nin Eyüp Câmii'ne vakfettiği kitapların 1185 tarihli vakfiyesi, ŞS. Eyüp Mahkemesi 228, s. 9b-10a.

Sehâ Ali Efendi'nin Köstendil sancağının Rodos'ta kazasındaki medrese ve kütüphanesinin 1185 tarihli vakfiyesi, VGMA 741, s. 135-138.

Zeynelâbidin Ağa'nın Larende'deki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1186/1772 tarihli vakfiyesi: VGMA. 484, s. 458-459.

Abdullah Kantemiri'nin kütüphanesinin 1188 tarihli vakıf kaydı: Kemura Şejh Sejfudin *Imena Dzamija, Medresa Mekteba I Drugih Javnih Zgrada,* Saraybosna, t. y. s. 173-176.

Muhammed Beg Ebû'z-zeheb'in Kahire'deki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1188 tarihli vakfiyesi: Abdüllatif İbrahim, *Dirâsât fi'l-Kütüb ve'l-Mektebâti'l-İslâmiyye,* Kahire 1962, cüz 5, s. 19-35.

III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı'ndaki kütüphanesinin 1188 tarihli vakfiyesi, VGMA Kasa no. 187.

Çıplak Hasan Ağa'nın Drama / Yenice Karasu'daki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1189 / 1775 tarihli vakfiyesi: VGMA. 988, s. 145-146.

Safiye Molla kadının kocasından kalan kitapları Ragıp Paşa Kütüphanesi'ne bağışladığına dâir Zilkade 1190 tarihli vakfiyesi: Rumeli Sadareti 337, s. 43-44.

Halil Ağa b. Hibetullah'ın Balat'ta Hoca Kasım Mahallesi'ndeki mescidine hâfız-ı kütüb tayin ettiğine dâir 1191 tarihli vakfiyesi, ŞS. Balat Mahkemesi 76, s. 59b.

Gedik Ahmed Paşa'nın Afyon'daki kütüphanesine soyundan gelen Ahmed Paşa-zâde Ahmed Bey'in vakfettiği 400 cilt civarındaki kitapla ilgili 1191 tarihli vakıf kaydı. Afyon ŞS. 555 (A-57), s. 28-34.

Es-seyyid Ömer Ağa'nın Filibe'de Anber Kadı Câmii'nin doğusunda kurduğu kütüphanenin 1193 tarihli vakfiyesi, VGMA 629, s. 31-32.

Sadrazam Karavezir Mehmed Paşa'nın Niğde'nin Arabsun köyünde yaptırdığı medresesine vakfettiği kitapların 1194 tarihli vakfiyesi, VGMA 742, s. 62-74; Süleymaniye ktp. Yazma Bağışlar 2570.

I. Abdülhamid'in İstanbul'da kurduğu külliyesinin 1195 tarihli vakfiyesi, VGMA Kasa no. 159.

Es-seyyid Ahmed Efendi'nin İzmir'de Kasap Hızır Mahallesi'ndeki Yakup Bey / Hisar Câmii'nde kurduğu kütüphaneye vakfettiği kitapların 1189 ve 1196 tarihli vakfiyeleri, VGMA 742, s. 5-8 ve VGMA 744, s. 55-61.

Cezzâr Ahmed Paşa'nın Akkâ'daki câmiinin yanında kurduğu kütüphanenin 1196 tarihli vakfiyesi: Musa Ebû Deye, *Vakfiyyetü Ahmed Paşa, el-Cezzâr,* Nablus 1998.

Şeyh Hüseyin Efendi'nin kitaplarının câmiü'l-Ezher'e vakfedildiğine dâir 1197 tarihli vakfiye, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 213, s. 15a-b.

Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın Isparta'daki kütüphanesinin 1197 tarihli vakfiyesi, VGMA 628, s. 547-554. Zeyli: VGMA. 628, s. 595-600.

Hacı Selim Ağa'nın Üsküdar'daki mektebinin ve kütüphanesinin 1197 tarihli vakfiyesi, VGMA 578, s. 118-150.

H. Hamid Paşa'nın Burdur'da Çeşmeci-zâde Medresesi'nde kurduğu kütüphanenin gurre-i Receb 1198 tarihli vakfiyesi: VGMA. 628, s. 609-610.

Koru-yu Hümâyun Ağası İsmail Ağa'nın Filibe'de medresesinde kurduğu kütüphanenin 1198 / 1784 tarihli vakfiyesi: VGMA. 630, s. 1063-1064.

Medenî el-Hac Mehmed Efendi'nin Süleymaniye Câmii'ndeki kütüphaneye kitaplarını vakfettiğine dâir 1199 tarihli vakfiyesi. ŞS. Kısmet-i Askeriye 533, s. 91b-92a.

Afyon'da Mehmed Efendi b. Receb'in Ak Mescid Mahallesi'ndeki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1199 / 1785 tarihli vakfiyesi: VGMA. 610, s. 63-64.

Ümmühan Hanım'ın kocası Mehmed Efendi b. Receb ile birlikte Afyon'da yaptırdıkları medrese ve kütüphanenin 27 Şevval 1199 tarihli vakfiyesi: Mustafa Karazeybek vdğr. Afyonkarahisar Vakıf Eserleri, c. I, Afyonkarahisar 2005, s. 328'den naklen.

Şeyh Şerif Ahmed b. Halil'in Tophane'deki Kadirî tekkesine vakfettiği kitapların 1201 tarihli vakfiyesi, ŞS. Galata Mahkemesi 485, s. 74b-75a.

Müderrisîn-i kirâmdan Şevki Hüseyin Efendi'nin Mesih Paşa-yı Cedid Mahallesi'nde Saliha Hanım Mektebi yanındaki kütüphaneye vakfettiği 8 ciltlik Tibyân Tefsiri için düzenlettiği Gurre-i Rebiülevvel 1200 tarihli vakfiyesi, VGMA. 626, s. 286-287.

Atıf Efendi'nin oğlu Ahmed Beyefendi'nin babasının kütüphanesi için yaptığı ek vakfiye: ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 229, s. 56a-b.

Abdullah Münzevî'nin Bursa'da Ulucâmii'ye vakfettiği kitapların 1201 tarihli vakfiyesi, Bursa Eski Eserler Kütüphanesi; Bursa ŞS. B. 352, s. 87-120.

Halil Efendi'nin babası Kâtip-zâde Ahmed Reşid Efendi'nin İzmir'deki medresesi kütüphanesine vakfettiği kitapların 1201 / 1786 tarihli vakfiyesi: VGMA. 608, s. 149-150.

Çelebi Mehmed Efendi b. Yahya Ağa'nın İstanbul'da Dülger-zâde Câmii yanında kurduğu kütüphanenin 1203 tarihli vakfiyesi, VGMA 743, s. 499-505.

Yusuf Ağa b. İsmail'in Hanya Kalesi'ndeki medrese ve kütüphanesinin 1203 tarihli vakfiyesi, ŞS. Davud Paşa Mahkemesi 95, s. 19b-20a.

Teke Sancağı Mütesellimi Devletlü el-Hac Mehmed Ağa bin el-Hac Osman Ağa Hazretleri'nin 1204 tarihli vakfiye kaydı: Hasan Moğol, *Teke Sancağı Şer'iyye Sicili-1 (1223-1232/1807-1817),* Mehter Yayınları 1996, s. 180-189'dan naklen.

Ahmet Ağa'nın Rodos'ta kurduğu kütüphanenin 1208 tarihli vakfiyesi, VGMA 743, s. 79-97; Milli Kütüphane Yazmaları B. 260; s. 1-164b. Muharrem 1211 / Temmuz 1797 tarihli ek vakfiyesi: Milli Kütüphane B. 260, s. 165b-187b; VGMA. 743, 153-162. Oğlu Ahmet Fethi Paşa'nın vakfiyesi: VGMA. 747, s. 235-236.

Veliyüddin-zâde Mehmed Emin Efendi'nin Medine'de Harem-i Şerif'te kurduğu kütüphanenin 1208 tarihli vakfiyesi, VGMA 743, s. 97-109.

Kebkî-zâde Hâfız Mehmed Efendi 1208 tarihli vakfiyesiyle Diyarbakır'daki Câmi-i Kebir'de Hamdi-zâde Ömer Bey Kütüphanesi'ne (1200 / 1785) vakfettiği kitapların vakfiyesi: Diyarbakır ŞS. 355, s. 30-31.

Şeyh Neccâr-zâde Mustafa Rıza Efendi ve Mehmed Sıddik Efendi'nin Beşiktaş'taki türbelerinde vârisleri tarafından kurulan kütüphanenin 23 Zilkade 1208 tarihli vakfiyesi, ŞS. Kısmet-i Askeriyye 647, s. 72a-b.

Yusuf Ağa Kütüphanesi'nin 1209 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 261, s. 53-56; VGMA 630, s. 1090-1094. Ek vakfiyesi ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 261, s. 57-58. Günlük 15 akçe ücretle bir bevvab ve ferrâş tayin ettiğine dâir 15 Zilhicce 1217 tarihli vakfiyesi: ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 283, s. 36-39.

Akkirmânî es-Seyyid Mustafa Efendi'nin ulemânın istifadesi için Kastamonu'da bir emin yerde muhafaza adilmek şartıyla vakfettiği kitapların 1209 tarihli vakfiyesi: Kastamonu ŞS. 69, s. 67-69.

Yusuf Agah Efendi'nin Trapoliçe'deki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1210 tarihli vakfiyesi, VGMA 629, s. 378-379.

Feyzullah Efendi'nin soyundan gelen Şerif Ümmügülsüm Hanım'ın Feyzullah Efendi Kütüphanesi'nin tamirine harcanmak üzere bir miktar gelir tahsis ettiğine dâir 9 Cemâzielâhir 1210 tarihli vakfiyesi: VGMA. 743, s. 452-453.

Sır Kâtibi İbrahim Efendi b. Mahmud'un kitaplarını Amasya'da Emir İmam Kütüphanesi'ne vakfettiğine dâir 1210 tarihli vakfiyesi, ŞS. Eyüp Mahkemesi 287, s. 30b-31b; ŞS. Eyüp Mahkemesi 300, s. 23-25; VGMA. 745, s. 373-381.

Celvetî şeyhlerinden Mehmed Hasib Efendi'nin Üsküdar'daki zâviyesine vakfettiği kitap ve eşyanın 1210 tarihli vakfiyesi, ŞS. Üsküdar Mahkemesi 538, s. 75b-76a.

Şeyh Mehmed Efendi'nin Nazilli'de Câmi-i Atik'te kurduğu kütüphanenin 1211 tarihli vakfiyesi, VGMA 629, s. 468.

Sır Kâtibi İbrahim Efendi b. Mahmud'un daha önce vakfettiği kitapların isimlerinin, yazı cinslerinin, satır sayılarının ve de değerlerinin belirtildiği Şevval 1212 tarihli ikinci vakfiyesi: ŞS. Eyüb Mahkemesi 300, s. 23-25.

Mustafa Efendi b. Ahmed'in Amasya'ya bağlı Kedeğra'daki câmi ve zâviyesinde kurduğu kütüphanenin 1212 tarihli vakfiyesi, VGMA 579, s. 90-92.

Mustafa Efendi b. Seyyid Fethullah'ın Süleymaniye Câmii'ne vakfettiği kitapların 1212 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 233, s. 82b.

Eyüp'te, Eyüp Câmii ikinci imamı ve Hekim Kutbiddin mektebinin hocası Abdullah Efendi b. Mehmed Sâlih'in kitaplarını hoca olduğu mektebe vakfettiğine dâir 1212 tarihli vakfiyesi, ŞS. Eyüp Mahkemesi 304, s. 46a-b.

Şeyh Mustafa Hulusi Efendi'nin Balat'taki câmi, mekteb ve kütüphanesinin 1212 tarihli vakfiyesi, ŞS. Kasımpaşa Mahkemesi 107, s. 85-91; VGMA 629, s. 544.

Valide Sultan Kethüdası Yusuf Ağa'nın Konya'daki kütüphanesine vakfettiği 269 cilt kitapla ilgili düzenlettirdiği 1212 tarihli ek vakfiyesi, VGMA. 630, s. 1116-1121.

Keban'da Yusuf Ziya Paşa'nın câmi, mekteb ve kütüphanesinin 1212 tarihli vakfiyesi, VGMA 579, s. 50-52.

Yusuf Ziya Paşa'nın 24 Zilhicce 1234 Tarihli ek vakfiyesi: ŞS. Rumeli Sadareti 448, s. 36b-37a.

Hüseyin Ağa'nın Antep'teki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1214 tarihli vakfiyesi: VGMA. 609, s. 89.

Reisülküttâb Mehmed Râşid Efendi'nin Kayseri'deki kütüphanesinin 1212 tarihli vakfiyesi, VGMA 579, s. 65-71 ŞS. Rumeli Kazaskerliği 410, s. 76a-79a.

Manisa'da Karaosmanoğulları'ndan Atâullah-oğlu Hacı Osman Ağa'nın kurduğu Nişancı Paşa Kütüphanesi (1212/1798), VGMA. 743, s. 529-531.

Zeynüddin-zâde Hacı Ali Efendi'nin Akhisar'da yaptırdığı Kütüphanenin 1213 tarihli vakfiyesi, VGMA Kasa no. 8; VGMA. 579, s. 123-126, 305-306.

Çoruk-zâde Hacı Ahmed Efendi'nin Kastamonu'daki kütüphanesine damadı Huzur-zâde Hasan Efendi'nin vakfettiği kitapların 1213/1799 tarihli vakfiyesi: Kastamonu ŞS. 71, s. 22-26. Ek vakfiyesi: Kastamonu ŞS. 74, s. 81-82.

Âşir Efendi'nin İstanbul'daki kütüphanesinin 1214 tarihli vakfiyesi: Süleymaniye ktp. Âşir Efendi 473.

Mehmed Emin Efendi'nin Biga sancağına tabi Çan kazasındaki medresesinde kurduğu Kütüphanenin 1215 tarihli vakfiyesi, VGMA 629, s. 309-313.

III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan'ın Galata Sarayı Kütüphanesi'nde mübarek gecelerde sakal-ı şerif ziyareti düzenlenmesi ve bu işi yapacak kütüphanecilere ek ücret verilmesine dâir 1215 tarihli vakfiyesi, VGMA, Kasa 175, s. 46-48.

Debbağ-zâde İbrahim Efendi'nin Kılıç Ali Paşa Medresesi'ne vakfettiği kitapların 1216 ve 1219 tarihli vakfiyeleri, ŞS. İstanbul Kadılığı 85, s. 6b-18b; Süleymaniye ktp. Kılıç Ali Paşa 1049, 1050; VGMA 629, s. 759-778.

Meyve-i ter gümrüğü kâtibi Nüzhet Osman Efendi, amcası Mustafa Efendi'nin vakfettiği kitaplarla birlikte kendi kitaplarını da İzmir'deki Yakup Bey/Hisar Câmii'ndeki kütüphaneye bağışladığına dâir 1217/1802 tarihli vakfiyesi: VGMA. 579, s. 549-550.

Çöteli-zâde el-Hac Ahmed Ağa'nın Harput'ta Kurşunlu Câmii Medresesi'nde kurduğu kütüphanenin 1217/1802; 1219/1804 ve 1225/1810 tarihli vakfiyeleri: VGMA. 582, s. 407-408.

Şeyh Hacı Mehmed Efendi'nin Adana'daki (Şeyhoğlu) medresesinde kurduğu kütüphanenin 1219/1804 tarihli vakfiyesi, VGMA. 591, s. 115. Alkan, Mustafa, *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi,* Basılmamış Doktora Tezi, Gâzi Üniversitesi, Ankara 2004, s. 237'den naklen.

Sâbık Selanik kadısı Ahmed İshak Efendi'nin İstanbul'da zâviyesinde kurduğu kütüphanenin 1220 tarihli vakfiyesi, VGMA 6, s. 657; VGMA 629, s. 663-665.

Mehmed Asım Bey'in Köprülü Kütüphanesi'ne yaptığı para ve kitap vakfının 1220 tarihli vakfiyesi, VGMA 580, s. 13-15.

Hafîd Efendi'nin 1220 tarihli vakfiyesi, Süleymaniye ktp. Hafîd Efendi 486.

es-Seyyid İsa Efendi'nin Kütahya'da Yıldırım Bâyezid Câmii'nin bitişiğinde kurduğu kütüphanenin (1220/1805) tarihli vakfiyesi: VGMA. 579, s. 646-648.

Mehmed Emin Efendi'nin babası Hacı Selim Ağa'nın Üsküdar'daki kütüphanesine ek vakfiyesi, ŞS. Üsküdar Mahkemesi 564, s. 80.

Antep Voyvodası İbrahim Bey'in Seydi Ahmed Medresesi'nin yerinde yaptırdığı medresede kurduğu kütüphanenin 1222/1807 tarihli vakfiyesi: VGMA. 579, s. 407-408.

Hatice Hanım'ın İzmir'de Müftü Câmii ve medresesi yakınında yaptırdığı kütüphanenin 1221 tarihli vakfiyesi, İzmir Vakıflar Müdürlüğü II. Vakfiye defteri, s. 40-45; VGMA. 733, s. 9-12.

Tahir Paşa-zâde Mehmed Said Paşa'nın Prizren'de Mehmed Paşa Câmii yakınındaki medresesi yanında yaptırdığı kütüphanenin (1222/1807 tarihli vakfiyesi: VGMA. 481, s. 441.

Dergâh-ı alî kapıcıbaşılarından, Eğridir Mütesellimi Yılanlı-oğlu Şeyh Ali Ağa'nın, Eğridir'de yaptırdığı medresenin avlusunda kurduğu kütüphanenin 1223/1808 tarihli vakfiyesi: VGMA. 743, s. 11-16.

Galata'da seccade-nişin Abdülkadir Bey b. sadrıazam-ı esbak Mehmed Paşa'nın kitaplarını ve altmış kuruş nakdini Bab Mahkemesi'ne vakfettiğine dâir 1223 tarihli vakfiyesi, ŞS. Galata Mahkemesi 584, s. 63b-64a.

Kastamonu'daki Candaroğlu İsmail Bey'in medresesine Rebiülevvel 1225 tarihinde Hasan Efendi b. Mehmed'in 205 cilt kitap vakfettiğine dâir vakfiyesi. Bkz: Kastamonu ŞS. 81, s. 65-66.

Eyüp'te Selâmi Efendi tekkesi kütüphanesinin 1225 tarihli vakfiyesi, VGMA 630, s. 886-892.

Vahid Paşa'nın Kütahya'daki kütüphanesinin 1226 tarihli vakfiyesi, VGMA 579, s. 700-712; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 315, s. 137a-b.

Bahçekapı'da Valide Sultan Mektebi'nde muallim-i sıbyan olan Mustafa Efendi b. Veliyüddin'in kitaplarını Valide Sultan Kütüphanesi'ne vakfettiğine dâir 1227 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 317, s. 73a-b.

Abdullah Behçet Efendi'nin Afyon'da İmaret Câmii civarında tarihinde kurduğu kütüphanenin 1227/1812 tarihli vakfiyesi. Afyon ŞS. 555, s. 50-55. Mustafa Karazeybek vdgr. *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri*, c. I, Afyonkarahisar 2005, s. 328-329'den naklen.

Saçaklı-zâde Abdullah Efendi'nin Afyon'da (Karahisar-ı Sâhib) İmaret Câmii yakınında yaptırdığı kütüphanenin 1227 tarihli vakfiyesi: Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği* II, s. 210 ve 251.

Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Kavala'daki medrese ve kütüphanesinin 1228-1240 tarihli vakfiyeleri, VGMA 580, s. 273-284.

Vezir Hazinedar-zâde Süleyman Paşa'nın Samsun'un Çay kazasındaki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1228 tarihli vakfiyesi, VGMA 733, s. 41-52; Samsun ŞS. 1755, s.71b-78a.

Lala İsmail Efendi'nin Hamidiye Kütüphanesi'ne vakfettiği kitapların 1229 tarihli vakfiyesi, VGMA 746, s. 343-345.

Hâfız Sâlih Efendi'nin 1229/1814 tarihinde Çoruk-zâde el-Hac Ahmed Efendi'nin kütüphanesine vakfettiği kitapların vakıf kaydı: Kastamonu ŞS. 85, s. 175.

Anadolu Kalemi Kisedarı Derviş Mustafa Efendi'nin de Eyüp Câmii Kütüphanesi'ne vakfettiği kitapların 27 Muharrem 1230 tarihli vakfiyesi: VGMA. 580, s. 101-102.

Hatice Sultan b. Mustafa Han'ın Unkapanı'ndaki Şazelî tekkesine vakfettiği kitapların 1231 tarihli vakfiyesi, ŞS. Eyüp Mahkemesi 394, s. 2a-3a ve 426, s. 19a-20a.

Mehmed b. Abdüllatif'in Balıkesir'de Selahaddin Mahallesi'nde yaptırdığı kütüphanenin 1231 tarihli vakfiyesi, VGMA 580, s. 74a-b.

Toygar-zâde es-Seyyid Mehmed Efendi b. es-Seyyid Ahmed'in Ankara'da kurduğu medrese ve kütüphanenin 1231 tarihli vakfiyesi, VGMA 631, s. 37.

Ahmed Paşa b. Süleyman Paşa el-Celilî'nin Musul'da Şit Nebi Câmii'nin yanında yaptırdığı medresesinde kurduğu kütüphanenin 1231/1815 tarihli vakfiyesi: VGMA. 580, s. 82-83.

Hacı İlyas Ağa'nın Kuşadası'nda Öküz Mehmed Paşa Câmii yanında kurduğu kütüphanenin 1233/1818 tarihli vakfiyesi: VGMA. 746, s. 86-92. Ek vakfiyesi için bkz: VGMA. 747, s. 53.

Veziriazam Derviş Mehmed Paşa'nın Burdur'daki kütüphanesinin 1233 tarihli vakfiyesi, ŞS. İstanbul Kadılığı 122, s. 37a-38a.

Burdur'daki Derviş Mehmed Paşa Kütüphanesi'ne Şeyh Ali Emin Efendi ve kardeşleri Şeyh Süleyman Reşit Efendi ve Şeyh Hüseyin Es'ad Efendi zengin koleksiyonlarını bağışladıklarına dâir 1233/1818 tarihli vakfiyeleri: VGMA. 597, s. 153-154.

Selanik'te, Seyfullah câmii ve medresesinde, ser-bevvaban-ı dergâh-ı âli Evrenos-zâde Sırrı Selim Bey'in kurduğu kütüphanenin 1233 tarihli vakfiyesi, VGMA 987, s. 115-120.

Bursa'da Şeyh Ahmed el-Ğazzî Zâviyesi'nde Abdüllatif el-Ğazzî'nin kurduğu kütüphanesinin 1234 tarihli vakfiyesi, Türk Tarih Kurumu ktp. Y. 665, s. 1b-6b.

Erzurum Valisi Sarı Abdullah Paşa'nın kızı Âmine Hanım'ın İstanbul'da Galata'da yaptırdığı mektebe vakfettiği kitapların 1234 tarihli vakfiyesi, VGMA 631, s. 53-55.

Arapgir'de Matbah-ı Âmire emini Osman Ağa'nın kurduğu kütüphanenin 1235 tarihli vakfiyesi, VGMA 629, s. 103-104. . Bu vakfiyenin 1240 ve 1249 tarihli zeyilleri için bkz: VGMA. 629, s. 111-112; 122

Müftü Hamza Efendi b. İshak'ın Atina'da dershane haline getirdiği evinde kurduğu kütüphanenin 1235 tarihli vakfiyesi, VGMA 978, s. 129-132.

Müftü Abdullah Efendi'nin Erzincan'da Cuma Mahallesi'ndeki câmi ve medresesinin yanında tesis ettiği kütüphanenin vakfiyesi, VGMA 988, s. 78.

Mehmed Said Halet Efendi'nin Galata'da mevlevihanesinde yaptırdığı kütüphanenin 1235 ve 1237 tarihli vakfiyeleri, Süleymaniye ktp, Halet Efendi 837/1-2; VGMA 746, s. 116-121; 157-161; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 357, s. 1b-7b.

Rumeli Kazaskeri İsmail Efendi b. Ömer Efendi'nin ceddi Şeyhülislâm Yahya Tevfik Efendi'nin Fâtih'teki medresesine vakfettiği kitapların 1239 tarihli vakfiyesi, VGMA 581/2, s. 434.

Silistre'de Halil Ağa-zâde Abdullah Ağa'nın kütüphanesinin 1239 tarihli vakfiyesi, VGMA 746, s. 255-259. Damadı el-Hac Yusuf Ağa b. Abdullah'ın gurre-i Muharrem 1269 tarihinde düzenlettirdiği ek vakfiye: VGMA. 747, s. 203.

Nişastacı Hasan Efendi b. Süleyman'ın şeyhülislâm-ı sâbık Cedîde Mehmed Efendi'nin Ayasofya yakınındaki medresesine vakfettiği kitapların 1240 tarihli vakfiyesi, ŞS. Davud Paşa Mahkemesi 95, s. 85a-b.

Burdur'da Şeyh Mustafa Efendi Kütüphanesi'nin 1241/1826 tarihli vakfiyesi: VGMA. 580, s. 331.

Süleyman b. Osman Efendi'nin Burdur'da Şeyh Mustafa Efendi Kütüphanesi'ne yaptığı kitap vakfının 27 Şaban 1241 tarihli vakfiyesi: VGMA. 580, s. 327-328.

Abdülbaki-zâde Mehmed Ağa'nın da Kastamonu'da Namazgâh Medresesi yanında yaptırdığı beş odalı bir binanın odalarından birinde kurduğu kütüphanenin 1241 tarihli vakfiyesi: Kastamonu ŞS. 93, s. 134-135.

Yahya Paşa'nın Musul'da Numaniyye Câmii yanındaki Yahya Paşa Medresesi'nde kurduğu kütüphaneni 1241 / 1825-1826 tarihli vakfiyesi: VGMA. 582, s. 332-333.

Şeyh Mustafa Kabulî Efendi'nin Edirne'deki tekkesinde kurduğu kütüphaneye vakfettiği 205 cilt kitabın 1241 / 1826 tarihli vakfiyesi: Edirne ŞS. 337, s. 74a-b.

Necip Paşa'nın Tire'de yaptırdığı kütüphanenin 29 Şaban 1244 tarihli vakfiyesi: Ali İhsan Yıldırım, *Necip Paşa Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, c. I, Tire 2003, s. 15-31.

Kızıl Hasan-zâde el-Hac Osman'ın Osmancık kazasındaki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1245 / 1830 tarihli vakfiyesi: VGMA. 580, s. 347.

Şeyh Mehmed Murad Efendi'nin Murad Molla Kütüphanesi'ne vakfettiği 360 cilt kitabın 1248 tarihli vakfiyesi: ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1334, s. 76b-84a.

Diyarbekir Valisi İshak Paşa ve kayınvalidesi Ümmü Gülsüm Hanım'ın Harput'taki Zahriyye Câmii'nde kurdukları kütüphanenin 5 Şaban 1248 tarihli vakıf kaydı: Elazığ (Harput) ŞS. 398, s. 118b.

Cezire-i Midilli Muhafızı Kulaksız-zâde Mustafa Ağa'nın bu adadaki Hüdaverdi Reis Câmii'nin yanında inşa edilmiş olan kütüphanenin hâfız-ı kütübüne yıllık 100 kuruş ücret tayin ettiğine dâir 7 Muharrem 1248 tarihli vakfiyesi: VGMA. 581, s. 229-230.

Diyarbakır'da Ragıbiyye Kütüphanesi'nin 1249 / 1833 tarihli vakfiyesi: VGMA. 593, s. 57-58.

Gediz'de Sırrı-zâde Mehmed Sırrı Efendi'nin medresesinde kurduğu kütüphanenin 1249 / 1833 tarihli vakfiyesi: VGMA. 580, s. 403.

Şeyh Mehmed Murad Efendi'nin Murad Molla Kütüphanesi'ne vakfettiği kitaplar için düzenlettirdiği Gurre-i Receb 1249 tarihli vakfiyesi: ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1334, s. 89b-91a.

İstanbul Kadısı Gedosî Mehmed Efendi'nin Kastamonu'nun Gedos kazasındaki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1249 tarihli vakfiyesi, VGMA 580, s. 490-492.

Soma Kazası Voyvodası Bilal Ağa b. Hasan Ağa'nın İzmir Kırkağaç'taki medresesinde kurduğu Kütüphanenin Ramazan 1249 tarihli vakfiyesi, Milli Kütüphane A. 852, s, 4b; VGMA. 580, s. 389. 25 Zilhicce 1253 tarihli ek vakfiyesi: VGMA. 581, s. 301

Mekke-i Mükerreme Kadısı Âşir Efendi-zâde Mehmed Bahaeddin Efendi'nin 1250 tarihli vakfiyesi, Süleymaniye ktp. Hafîd Efendi 487; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 421, s. 60a-61b.

Mekke-i Mükerreme Kadısı Mehmed Rağıb Efendi'nin Fâtih'teki I. Sultan Mahmud Kütüphanesi'ne vakfettiği kitapların 1251 tarihli vakfiyesi, ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 418, s. 49a; VGMA. 582, s. 286.

Medine-i Münevvere'de Mustafa Ağa'nın kurduğu kütüphanenin 1251 tarihli vakfiyesi, VGMA 746, s. 379.

Samsun'da Abdullah b. Süleyman Paşa'nın kurduğu kütüphanenin 1251 tarihli vakfiyesi, VGMA 733, s. 110-114.

Harir Nâzırı Ömer Lütfü Efendi'nin İzmir'deki Şadırvan Kütüphanesi'ne vakfettiği kitaplarla ve kütüphanenin hâfız-ı kütüblerine tayin ettiği ücretle ilgili 1251 tarihli vakfiyesi: VGMA. 746, s. 368.

Bafralı Ahmed Revnakî'nin Fâtih Kütüphanesi'ne vakfettiği kitapların 1251 tarihli vakfiyesi: ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1398, s. 87b-90a.

Şeyh İsmail Hakkı Hazretleri'nin, Beşiktaş'ta Neccar-zâde Mustafa Rızaeddin Efendi'nin dergâhına vakfettiği kitapların 1252 tarihli vakfiyesi, VGMA 581 / 1, s. 55-56.

Dahiliye Nâzırı Mehmed Said Pertev Paşa'nın Üsküdar'da, Çiçekçi'de Selimiye Nakşibendi dergâhında kurduğu kütüphanenin 1252 tarihli vakfiyesi, VGMA Kasa no. 108; VGMA 740, s. 16-44.

Süleyman Bey'in Sivas'taki Şemseddin-i Sîvâsî Zâviyesi'ne 1252 tarihli vakfiyesiyle bağışladığı kitapların vakfiyesi: ŞS. Rumeli Sadareti 491, s. 68b-69a; BOA. İ. MVL. 100 / 2163-9.

El-Hac Süleyman Efendi'nin Karagümrük'teki Ali Paşa-yı Cedîd Medresesi'nin bir odasına konulmak üzere vakfettiği kitapların Cem. II. 1255 tarihli vakfiyesi: ŞS. Galata Mahkemesi 705, s. 38a.

Durud Dede demekle meşhur es-Seyyid Abdullah Efendi'nin Ankara'da Şükrüye Câmii'nin yanındaki kütüphaneye vakfettiği kitapların Şevvâl 1256 tarihli vakfiyesi: VGMA. 581 / 1, s. 239-241.

Şeyh Halil Efendi'nin kitaplarını Üsküdar'da Bayramî tekkelerinden Divitçilerdeki Salı Tekkesi'ne vakfettiğine dâir Rebiülahir 1256 tarihli vakfiyesi: ŞS. Davud Paşa Mahkemesi 129, s. 6a.

Mustafa Paşa Babiç'in Bosna Visoko'daki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1256 / 1840 tarihli vakfiyesi: Osman Laviç, "Mustafa-Paşa Babiç i Njegova Rukopisna Ostavştina", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, c. XXXIV, Sarajevo 2013, s. 59-81.

Un Kapanı tüccarlarından es-Seyyid Ahmed Ağa'nın Atıf Efendi Kütüphanesi hâfız-ı kütüblerine yıllık 30 kuruş ek ücret ve kütüphanenin ısıtılması için de 500 okka kömür tahsis ettiğine dâir 1257 / 1841 tarihli vakfiyesi: VGMA. 581, s. 40.

Mehmed Fazli Efendi'nin Urfa'da babasının yaptırdığı Medrese-i İbrahimiyye'de kurduğu kütüphanenin 1257 / 1841 tarihli vakfiyesi: VGMA. 605, s. 234-235.

Mehmed Ârif Efendi'nin Tosya'da Kargı Mahallesi'nde yaptırdığı câmi ve kütüphanenin Cemâzielahir 1258 tarihli vakfiyesi: ŞS. Davud Paşa Mahkemesi 129, s. 13b; VGMA. 581, s. 96.

Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin Diyarbakır'da Câmi-i Kebir'deki Mes'udiyye Kütüphanesi'ne vakfettiği kitaplarla ilgili Safer 1259 tarihli vakfiyesi: ŞS. Mahmud Paşa Mahkemesi 43, s. 40.

Safvetî Paşa'nın Bâb-ı Âli civarındaki Nakşibendi tekkesinde kurduğu kütüphanenin 1261 tarihli vakfiyesi: VGMA 581 / 1, s. 210-215.

Mirza Mehmed Said Paşa'nın Rusçuk'taki medresesinde kurduğu kütüphanenin Muharrem 1262 tarihli vakfiyesi: VGMA 581 / 2, s. 277-278.

Hazinedarzâde Osman Paşa'nın Trabzon'da 1262/1846 tarihinde Ortahisar Câmii'nde kurduğu kütüphanenin vakfiyesi: Trabzon ŞS. 157, s. 29b-33b.

Bilal Ağa'nın İstanbul'da Kılıç Ali Paşa Medresesi'ndeki kütüphaneye kitap vakfıyla ilgili 1262 tarihli vakfiyesi: VGMA 747, s. 90-93.

Şeyh Mehmed Murad Efendi'nin İstanbul Çarşamba'daki Dârülmesnevî Kütüphanesi'ne vakfettiği 455 cilt kitabın 1262 tarihli vakfiyesi: VGMA 581, s. 402-417.

Meclis-i Vâlâ-yı Ziraat Nâzırı Mustafa Kânî Bey'in 288 kitabını vakfettiğine dâir Safer 1262 tarihli vakfiyesi: ŞS. Mahmud Paşa Mahkemesi 62, s. 23a-25b; VGMA. 581, s. 242-244.

Es'ad Efendi'nin İstanbul'da Yerebatan'da kurduğu kütüphanenin 1262/1846 ve 1264 tarihli vakfiyeleri: VGMA 632, s. 403-413.

Manisa, Turgutlu'da Hacı Hüseyin Ağa'nın kurduğu kütüphanenin 1262/1846 tarihli vakfiyesi: VGMA. 592, s. 8.

Hâcegân-ı Divan-ı Hümâyun'dan Abdullah Beyefendi'nin Bursa'daki İsmail Hakkı Kütüphanesi'nin hâfız-ı kütübünün ücretine yıllık 60 kuruş ilave yaptığıyla ilgili 17 Cemâzielâhir 1263 tarihli vakfiyesi:VGMA. 582, s. 427.

Bağdat Valisi Davud Paşa'nın (1774-1851) bu şehirdeki Haydarhane Medresesi'nde kurduğu kütüphanenin vakfiyesi: VGMA. 580, s. 450-455

Atâullah Efendi'nin 122 cilt kitabını Mihrişah Sultan'ın Eyüp'teki türbesinde kurulmuş olan kütüphanesine vakfettiğine dâir Cemâzielâhir 1264 tarihli vakfiyesi: ŞS. Kısmet-i Askeriyye 1623, s. 86b-89a.

Mehmed Besim Efendi'nin 57 cilt kitabını Nevşehir'de Damad İbrahim Paşa'nın yaptırdığı câmiye vakfettiğine dâir Cemâzielevvel 1265 tarihli vakfiyesi: ŞS. Beşiktaş Mahkemesi 158, s. 10a.

Müderris Osman Efendi'nin 108 kitabını Fâtih Medreselerinden Kurşunlu Medresesi'ne vakfettiğine dâir Şaban 1266 tarihli vakfiyesi: ŞS. Bab Mahkemesi 431, s. 37b-38b; Ek vakfiyesi ŞS. Bab Mahkemesi 446, s. 85b-86a.

Mehmed Tayfur Ağa'nın Fâtih Câmii'ne vakfettiği kitapların 1264-1266 tarihli vakfiyeleri: VGMA 747, s. 125-135.

Ömer Efendi'nin Akşehir'deki İmaret Câmii'ne vakfettiği 455 cilt kitabın 1266 tarihli vakfiyesi: VGMA 747, s. 143-144.

Ahmet Rif'at Efendi'nin vefatından sonra Köprülü Kütüphanesi'ne konulmak üzere vakfettiği 247 cilt kitabın 1267 tarihli vakfiyesi: VGMA 632, s. 284-288.

Bezm-i âlem Vâlide Sultan'ın İstanbul'daki mektebinde kurduğu Kütüphanenin 1267 tarihli vakfiyesi: VGMA 634, s. 123-133.

Müderris Mustafa Efendi'nin İstanbul'da Gazanfer Ağa medresesine vakfettiği kitapların Şaban 1267 tarihli vakfiyesi: ŞS. Davud Paşa Mahkemesi 129, s. 33-34.

Ayasofya vâizi Mehmed Râşid Efendi'nin Kocamustafa Paşa'daki câmiinin bitişiğinde yaptırdığı kütüphanenin 1268 tarihli vakfiyesi: VGMA 747, s. 333-343; Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 474.

Mehmed Hüsrev Paşa'nın Eyüp'te Bostan İskelesi'nde kurduğu kütüphanenin 1270 tarihli vakfiyesi: VGMA 747, s. 213-215.

Afyon'da Dilaver Mehmed Paşa'nın 1255/1839 tarihinde yaptırdığı yaptırdığı hankahta, hankahın şeyhi Aşık Paşa tarafından kurulan kütüphaneye Turunçzâde Ali Bey'in vakfettiği birkaç kitabın gurre-i Muharrem 1271 tarihli vakfiyesi: VGMA. 616, s. 188-19

Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'in Medine'de kurduğu kütüphanenin 1271 tarihli vakfiyesi: VGMA 747, s. 208-234.

Mehmed Besim Efendi'nin daha önce vakfettiği 57 cilt kitabıyla 34 cilt kitabını Nevşehir'de Damad İbrahim Paşa'nın yaptırdığı câminin avlusunda inşa ettirdiği kütüphaneye vakfettiğine dâir Şevvâl 1271 tarihli vakfiyesi: ŞS. Beşiktaş Mahkemesi 162, s. 13b.

el-Hac Mehmed Ağa b. Halil'in Ünye'de kurduğu kütüphanenin 1271/1854 tarihli vakfiyesi: VGMA. 582, s. 334-335.

Molla Bey diye tanınan İbrahim Edhem Bey'in Kütahya'nın Balıklı Mahallesi'nde inşa ettirdiği câmi, medrese ve kütüphanenin Muharrem 1272 tarihli vakfiyesi: Kütahya ŞS. 33, s. 50-52; VGMA. 582, s. 352-353. Kütüphaneye koyduğu kitapların listesi: Kütahya ŞS. 33, s. 27.

Salacak Câmii İmamı Halil Efendi'nin Kütahya'nın Simav kazasındaki Medrese-i Cedîde'ye 75 kitabını vakfettiğine dâir Receb 1274 tarihli vakfiyesi: ŞS. Rumeli Sadareti 531, s. 17a-17b.

Fâtih Câmii Kütüphanesi'ne Beypazarî el-Hac Mehmed Şükrü Efendi'nin kitaplarını vakfettiğine dâir 26 Şevval 1275 tarihli vakfiyesi: VGMA. 582, s. 506.

Söğüt kazasında Câmi-i Kebir İmamı el-Hac Ali Efendi'nin kurduğu kütüphanenin 1276/1859 tarihli vakfiyesi: VGMA. 582, s. 540-541.

Bedesten tüccarlarından Ahmed Efendi b. Hüseyin Sultan Ahmed Medresesi'ne bağışladığı kitaplarla ilgili 1276/1859 tarihli vakfiyesi: VGMA. 570, s. 117.

Kaygulu-zâde Şeyh Hasan Efendi'nin Bursa'nın Harmancık kazasındaki babasının zâviyesine vakfettiği kitapların 15 Rebiülahir 1278 tarihli vakfiyesi, VGMA. 583, s. 103-104.

es-Seyyid İbrahim Ağa'nın 198 cilt kitabını Afyon'daki Gedik Ahmed Paşa Kütüphanesi'ne vakfettiğine dâir Zilkade 1280 tarihli vakfiyesi: Afyon ŞS. 591, s. 1-3.

Vecihî Paşa-zâde Kemal Paşa'nın hanımı Şerife Hanım Ayaş'ta Bünyamin Câmii'nin yanındaki kütüphaneyi tamir ettirdiğiyle ilgili 1280/1863 tarihli vakfiyesi: VGMA. 604, s. 205.

Mehmed Vahîd Efendi'nin Atıf Efendi'nin İstanbul Vefa'da yaptırdığı kütüphaneye ek gelir sağlayan Cemâzielevvel 1281 tarihli vakfiyesi: ŞS. Üsküdar Mahkemesi 673, s. 69b-70b; VGMA. 616, s. 175-176. Gurre-i Cemâzielâhir 1284 tarihli ek vakfiyesi: ŞS. Üsküdar Mahkemesi 681, s. 41a-b.

Selim Bey'in Medine'de kurduğu kütüphanenin 1281-1282 tarihli vakfiyeleri: VGMA 747, s. 314-319.

Adana'da Dergâh-ı âli Kapucubaşısı Hasan Ağa'nın kurduğu kütüphanenin 1282/1865 tarihli vakfiyesi: VGMA. 584, s. 122.

Harput'taki medresesinde Yusuf Kâmil Paşa'nın kurduğu kütüphanenin 1283/1866 tarihli vakfiyesi: VGMA. 607, s. 240.

Es-Seyyid Mustafa Efendi bin Hasan'ın Fâtih Câmii Kütüphanesi'ne vakfettiği kitapların Cemâzielâhir 1284 tarihli vakfiyesi: ŞS. Mahfel-i Şer'iyye 21, s. 31b.

Ahmed Nazif Efendi b. Yahya'nın Medine'deki Tekye Nâzırı el-Hac Hüseyin Ağa Medresesi'ne vakfettiği kitapların 1284 tarihli vakfiyesi: VGMA. 747, s. 324-325.

Vecîhî-zâde İsmail Sadık Kemâl Paşa'nın Sultanahmet'te Düğümlü Baba Dergâhı'nda kurduğu kütüphanenin Cemâzielâhir 1285 tarihli vakfiyesi: VGMA. 570, s. 35-38.

Urfa'da Sakıp Efendi'nin Sakıbiyye Medresesi'nde kurduğu kütüphanenin 1286/1870 tarihli vakfiyesi: VGMA. 609, s. 93-96.

el-Hac Mehmed Emin Efendi'nin Urfa'da kurduğu kütüphanenin 1286/1870 tarihli vakfiyesi: VGMA. 585, s. 37-40.

Erzurumda Ahıskalı Mehmed Dede'nin Zeynel Câmii'nde kurduğu kütüphanenin 1286/1870 tarihli vakfiyesi: VGMA. 586, s. 151-153.

Medine'de Harem-i Şerif şeyhi Mehmed Emin Efendi'nin kurduğu kütüphanenin 1287/1870 tarihli vakfiyesi: VGMA. 590, s. 73. Kayınvalidesi Şerife Hatice Hanım'ın kütüphane personeline ek gelir için yaptığı 11 Şaban 1292 tarihli vakfiyesi: ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 638, s. 135a-b.

Mehmed Said Paşa'nın 449 cilt kitabını Mekke'de Harem-i Şerîf Kütüphanesi'ne vakfettiğine dâir Muharrem 1289 tarihli vakfiyesi: ŞS. Evkaf-ı Hümâyun 629, s. 117b-120a; VGMA. 575, s. 53-56.

Cennetîzâde Mustafa Bey b. Feyzullah Bey'in Saraybosna'da vakfettiği kitapların Şev. 1289 vakfiyesi: Sejfudin Kemura, "Sarajevske dzamije i druge javne zgrade turske dobe", *Glasnik Zemaliskog muzeja*, XXIII, (1911), s. 414-418.

Pertevniyal Valide Sultan'ın Aksaray'da Valide Câmii'nde kurduğu kütüphanenin 1289 tarihli vakfiyesi: VGMA 634, s. 161-168; VGMA. Defter 45.

Silistre Nâzırı-zâde Abdullah Ağa'nın kızı Şerife Hatice Hanım'ın, dedesi Abdullah Ağa'nın İstanbul'da Sinan Ağa Câmii civarında yaptırdığı kütüphanenin hâfız-ı kütüblerinin aylık ücretlerine kırkar kuruş ilave yaptırdığına dâir 1289/1872 tarihli vakfiyesi: VGMA. 608, s. 283.

Şeyh Mehmed Sırrı Efendi'nin Fâtih Sofulardaki Rifâî dergâhında kurduğu kütüphanenin 1290 tarihli vakfiyesi: VGMA. 747, s. 394. Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği*, c. II, s. 317'den naklen.

Tavşanlı'da Koca Mustafa-zâde el-Hac Süleyman Ağa'nın kurduğu kütüphanenin 1293/1876 tarihli vakfiyesi: VGMA. 587, s. 166.

Şeyh Ahmed Rasim Efendi'nin Yedikule'de Ramazan Efendi dergâhına vakfettiği kitapların Safer 1294 tarihli vakfiyesi: ŞS. Bab Mahkemesi 488, s. 172.

Hacı Bıyık-zâde Hafız Sadık Efendi Kastamonu'daki medresesinde kurduğu kütüphanenin 1294/1877 tarihli vakfiyesi: VGMA. 595, s. 5.

Osman Ağa b. İbrahim'in Kastamonu'nun Taşköpri kazasında Kara Mustafa Paşa Câmii civarında yaptırdığı medrese ve kütüphanenin Rebiülahir 1294 tarihli vakfiyesi: ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 647, s. 43; VGMA. 587, s. 164.

Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin bin Derviş Ahmed Baba'nın Kastamonu'daki Nakşibendî tekkesindeki kurduğu kütüphaneye vakfettiği kitapların Muharrem 1277 tarihli vakfiyesi: Kastamonu ŞS. 121, s. 13-16.

Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin Efendi'nin çeşitli kitap vakıfları ile ilgili vakfiyeleri: VGMA 587/3-1, s. 62-67.

Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin Efendi'nin Of kazasındaki kütüphanesinin 1285, 1294 ve 1302 tarihli vakfiyeleri: VGMA 585, s. 191; VGMA 590, s. 37-61.

Şeyh İbrahim Edhem Efendi'nin Şehremini'ndeki tekkesinde kurduğu kütüphanenin (1289/1872 tarihli vakfiyesi: VGMA. 575, s. 57-59.

Şeyh Ahmed Safi Efendi'nin Şehremini Cafer Ağa Mahallesi'ndeki câmide bir dolaba konulmak üzere vakfettiği kitapların 1295 tarihli vakfiyesi: VGMA. 570, s. 175.

Mehmed Rüşdi Paşa'nın hanımı Emine Nedime Hanım'ın kocasının Mekke'de yaptırdığı kütüphanenin hâfız-ı kütüblerine yaptığı yıllık 600 kuruş zamla ilgili vakfiyesi: VGMA. 608, s. 167.

Diçin (Viçin ?) Efendi b. Bedros 21 Receb 1299 tarihinde Beyoğlu'nda Banka Altı Caddesi'ndeki Ermeni Katolik Kilisesi ve hastahanesinin bulunduğu yerde kendi adına yaptırdığı kütüphanenin vakfiyesi: VGMA. 570, s. 189; ŞS. Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 668, s. 76-77

Salepçioğlu'nun Kemeraltı Câmii'nde kurduğu kütüphanenin 1301/1883 tarihli vakfiyesi: VGMA. 596, s. 17-18

Gümüşhanevî Ahmed Ziyâeddin Efendi'nin kendi te'lifi olan yedi eserin matbu 18.580 cilt nüshasını İstanbul'da Fatma Sultan Câmii avlusundaki iki katlı binada muhafaza edilmek ve bu eserleri okuyan kişilere verilmek üzere Cemâzielâhir 1303 tarihinde düzenlettiği vakfiye: ŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi 480, s. 56.

Mor Ali Efendi'nin Sivas'taki zâviyesinde kurduğu kütüphanenin 1301 tarihli vakfiyesi: Sivas ŞS. 54, s. 143-147.

Girit Hanya'daki mevlevihanede kurulan kütüphanenin 1302 tarihli vakfiyesi: VGMA. Defter 988, s. 249-254. İsmail Kara, *Hanya/Girit Mevlevihânesi*, İstanbul 2006, s. 110-121'den naklen.

Hacı Ali Rıza Efendi'nin de Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'ne vakfettiği bir miktar kitabın 1305/1888 tarihli vakfiyesi: VGMA. 571, s. 67.

Hasırcıbaşı Aziz Mahmud Efendi'nin Medine'deki Mahmudiye Kütüphanesi'nin hafız-ı kütüplerine vakfettiği 50 kuruşun 21 Rebiülahir 1308 tarihli vakfiyesi, VGMA. 572, s. 74.

Ali Rıza Efendi'nin Isparta'nın Yalvaç kazasında yaptırdığı kütüphanenin Şevval 1309 tarihli vakfiyesi: ŞS. Bab Mahkemesi 518, s. 10-12.

Hasan Hüsnü Paşa'nın Eyüp'te kurduğu kütüphanenin 1309, 1316 ve 1318 tarihli vakfiyeleri: VGMA 571, s. 249-251, 255; VGMA 572, s. 85-89; VGMA. 572, s. 88-89.

Ömer Fevzi Efendi'nin Beytülmal Kassamlığına ait Mahkeme-i Teftiş'te bu mahkemenin kâtiplerinin istifadesi için 5 Şevval 1311 tarihli vakfiyesiyle küçük bir koleksiyondan oluşan kurduğu kütüphanenin vakfiyesi: VGMA. 572, s. 68.

Şeyh Ahmed Nâilî Efendi Hekimoğlu Ali Paşa'daki dergâhında kurduğu kütüphanenin 1312/1894; 1328/1910 tarihli vakfiyesi: VGMA. 572, s. 227.

Fatıma Hanım'ın Kabasakal Sinan Ağa'da vaki Kadiri dergâhına vakfettiği kitapların (1314/1897 tarihli vakfiyesi: VGMA. 573, s. 69.

Konya'da Zaferiye Medresesi'nde Hoca Ahmed Efendi'nin kurduğu kütüphanenin 1315/1898 tarihli vakfiyesi: Konya ŞS. 109, s. 9. Bu vakfiyeye şu eser vasıtasıyla ulaşılmıştır: İzzet Sak, *Kadı Sicilleri Işığında Konya'da Yapılan Vakıflar*, Konya 2012.

Yedi-Sekiz Hasan Paşa'nın Çorum'da Câmi-i Kebir yanında yaptırdığı kütüphaneye vakfettiği 622 cilt kitabın Safer 1315 tarihli vakfiyesi: ŞS. Beşiktaş Mahkemesi 197, s. 4-6.

Kasideci-zâde Süleyman Sırrî Efendi Âşir Efendi Kütüphanesi'ne vakfettiği 1024 kitabın 1316/1899 tarihli vakfiyesi: VGMA. 574, s. 33-34.

Taşköprü'de Küçük Ali-zâde Ahmed Efendi'nin kurduğu kütüphanenin 1321/1903 tarihli vakfiyesi: VGMA. 593, s. 173.

Ömer Âli Bey'in Balıkesir'de medresesinde kurduğu kütüphanenin 13 Safer 1321 tarihli vakfiyesi: Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, Yazma Eserler no. 758; VGMA. 592, s. 195; Nesimi Yazıcı, "Ömer Âli Bey'le İlgili Bazı Değerlendirmeler", *T.T.K. Belleten* c. LXX, no. 258 (2006), s. 624'ten naklen.

İnegöl'deki medresesinde Ahmed Nuri Efendi'nin kurduğu kütüphanenin 1322/1904 tarihli vakfiyesi: VGMA. 618, s. 40.

Halep/Maarretü'l-numan'da (1325/1907) ve Beşiktaş'ta (1325/1907) Sayyad-zâde Ebü'l-Hüdâ Efendi'nin kurduğu kütüphanelerin vakfiyesi: VGMA. 596, s. 131-132; VGMA. 596, s. 169.

Şeyh Abdurrahman Efendi Mardin'deki dergâhında kurduğu kütüphanenin 1327/1909 tarihli vakfiyesi: VGMA. 604, s. 232.

Bağdad'da Kethüda el-Hac Mehmed Emin Efendi'nin kurduğu kütüphanenin 1328/1910 tarihli vakfiyesi: VGMA. 600, s. 223-224.

Tercan kazasının Karakulak köyündeki medresesinde Hacı Said Efendi'nin kurduğu kütüphanenin 1329/1911 tarihli vakfiyesi: VGMA. 600, s. 115.

Hacı Mahmud Efendi'nin Yahya Efendi Dergâhı'na vakfettiği 6570 aded kitabının 12 Safer 1330 tarihli vakfiyesi: VGMA. 574, s. 61-63; Alime Şahin, *İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Kütüphane Yapıları Üzerine Bir Araştırma ve Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 340, Yıldız Teknik Üniversitesi 1997.

III. KÜTÜPHANE KATALOGLARI

Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'daki dört külliyesine verdiği kitapların listesi: BOA, Ali Emiri Tasnifi, Fâtih Devri no. 70.

Fâtih Câmii Kütüphanesi'nin 968 tarihli kataloğu: TSA, D. 9559.

Fâtih Sultan Mehmed Kütüphanesi'nin 1155 tarihli sayım defteri: Süleymaniye ktp. Yazma Bağışlar 244.

I. Mahmud'un Fâtih Kütüphanesi kataloğu: Süleymaniye ktp. Yazma Bağışlar 241, 242, 243; Türk - İslâm Eserleri Müzesi 2216; TSA, D. 3310; El defteri: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar 252.

Şehzâde Mehmed Câmii'ndeki kitapların listesi: TSK, EH. 3003.

959/1552 Tarihli Defter-i Kütüb (Saray Kütüphanesinin Kataloğu): Magyar Todomanyos Akademia Künyvtara Keleti Gyüjtement, Török F. 39.

Selim'in Edirne'deki külliyesinde bulunan kütüphanenin 980 tarihli kataloğu: VGMA 1395, s. 91-114.

Turhan Valide Sultan'ın Yeni Câmi'de kurduğu kütüphanenin kataloğu: Türk-İslâm Eserleri Müzesi 2218; Milli Kütüphane 06 Mil. Yz. C 26; El defteri: Süleymaniye ktp. Yazma Bağışlar 2740.

Hâfız Ahmed Paşa'nın Fâtih'teki medresesinde kurduğu Kütüphanenin kataloğu: Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2274.

Karaçelebi-zâde Hüsameddin Efendi'nin Şehzâde Mehmed Câmii'ne vakfettiği kitapların kataloğu: Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2730.

Tatar Abdullah Efendi Fatih Câmii'ndeki dolaplarda muhafaza edilmek üzere vakfettiği kitapların 20 Zilhicce 1130 tarihli listesi. ŞS. Kısmet-i Askeriyye 27, s. 41 a-b.

Fâzıl Ahmed Paşa'nın Köprülü Kütüphanesi'ne vakfettiği kitapların kataloğu: Köprülü Kütüphanesi 2462, 2463.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Divanyolu'ndaki medresesinde kurduğu kütüphanenin kataloğu: Beyazıt Umumi ktp. 21 346.

Feyzullah Efendi Kütüphanesi kataloğu: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi 2196.

Şehid Ali Paşa'nın Vefa'daki kütüphanesinin kataloğu: Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2876, 2878.

Damad İbrahim Paşa Kütüphanesi kataloğu: Süleymaniye ktp. Yazma Bağışlar 2269; VGMA. 13.

III. Ahmed'in Topkapı Sarayı Kütüphanesi kataloğu: TSMK. 3679.

III. Ahmed'in Yeni Câmi Kütüphanesi kataloğu: Süleymaniye ktp. Yazma Bağışlar 2742, 2743, 2745, 2746; El defteri: Yazma Bağışlar 2744.

I. Mahmud'un Ayasofya Kütüphanesi kataloğu: Süleymaniye ktp. Ayasofya, Fihrist 1, 2, 3; Türk - İslâm Eserleri Müzesi 2215.

Ayasofya Kütüphanesi defteri: TSA, D. 3312.

Hacı Beşir Ağa'nın Cağaloğlu'ndaki kütüphanesinin kataloğu: Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2278.

Kadızâde Mehmed Efendi'nin Şehzâde Mehmed Câmii'ne vakfettiği kitapların 1161 tarihinde yapılan sayımıyla ilgili defter: VGMA 731, s. 49-54.

Galata Sarayı Kütüphanesi kataloğu: Süleymaniye ktp. Ayasofya, Fihrist 4, 5.

Galata Sarayı Kütüphanesi'nin 1253 tarihli nakil defteri: Süleymaniye ktp. Ayasofya, Fihrist 6.

Nuruosmaniye Kütüphanesi kataloğu: Nuruosmaniye Kütüphanesi, Fihrist l, 2, 3, 6.

Ragıp Paşa Kütüphanesi kataloğu: TSA, D. 3307; Ragıp Paşa ktp. 4111.

III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı Kütüphanesi kataloğu: TSA D. 3305.

III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'nin 1247 tarihli defteri: VGMA, Defter 642, s. 103-145.

III. Mustafa'nın Laleli Medresesi'nde kurduğu kütüphanenin kataloğu: Süleymaniye ktp. Laleli 3792; Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2732.

Veliyüddin Efendi Kütüphanesi kataloğu: Beyazıt Umumi ktp. Veliyüddin Efendi 3290.

Atıf Efendi Kütüphanesi kataloğu: Âtıf Efendi 2860.

Çelebi Abdullah Efendi Kütüphanesi kataloğu: Süleymaniye ktp. Yazma Bağışlar 2277.

Âşir Efendi Kütüphanesi kataloğu: Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2720, 2722, 2725. El defteri: Süleymaniye ktp. Yazma Bağışlar 2721.

Halet Efendi Kütüphanesi kataloğu: Süleymaniye ktp. Halet Efendi 838.

İzzet Mehmed Paşa-Safranbolu'daki kütüphanesinin Receb 1212/Aralık 1797 tarihli kataloğu: BOA. EV. HMH. 7392.

Pertev Paşa Kütüphanesi kataloğu: Süleymaniye ktp. Yazma Bağışlar 2431.

Pertevniyal Valide Sultan'ın Aksaray'daki câmiinde kurduğu kütüphanenin kataloğu: Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 2275, 2736, 2737.

Darüssaâde Ağası Mehmed Tayfur Ağa'nın Fâtih Câmii Kütüphanesi'ne vakfettiği kitapların 1266/1849 tarihli kataloğu: Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 245, 246.

Bafralı es-seyyid Ahmed Revnakî Efendi'nin Fâtih Câmii Kütüphanesi'ne vakfettiği kitapların 1266/1849 tarihli kataloğu: Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 251.

Tırnovalı Mehmed Hilmi Efendi'nin Fâtih Kütüphanesi'ne vakfettiği kitapların kataloğu: Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 249.

Mekke şeriflerinden Abdülmuttalib b. Gâlib'in Mekke'de Mecidiye Kütüphanesi'ne vakfettiği kitapların kataloğu: BOA. EV. 32721.

IV. KİTAP VE MAKALELER

Abade, Abdülhamid, *el-İkdü'l-Lâmi' bi-Âsari Bağdad ve'l-Mesacid ve'l-Cevâmi'*, yay. haz. İmad Abdüsselam Rauf, Bağdad 2004.

Abbas, İhsan, *Buhûs ve Dirâsât fi'l-Edebi ve't-Tarih*, c. I, Beyrut 2000.

Abbot, G. E., *The Tale of a tour in Macedonia*, London 1903.

Abbot, Nabia, *Studies in Arabic Literary Papyri II*, Chicago 1967.

Abdullah eş-Şerîf-Muhammed Muhammed et-Tavîr, *Târihü'l-Mektebât ve'l-Vesâ'ik ve'l-Mahtutati'l-Libye*, Beyrut 1998, s. 99-113.

———, "et-Tatavvuru't-Tarihî li'l-Mektebât fi Libya", *el-Mecelletü'l-Arabiyye li'l-Ma'lumât*, c. II, no. 2 (Tunus 1981), s. 93-114.

Abdullah Sâlih b. İsa, "el-Mektebetü'l-İslamiyye fi Mısr fi'I-Asri'l-Fâtimî", *Âlemü'l-kütüb*, c. VI, no. 4 (1985), s. 504-507.

Abdurrahman Hibrî, *Enîsü'l-Müsâmirîn*, çev. Ratip Kazancıgil, Edirne 1996

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, c. I, yay. haz. Kâzım Arısan, Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995.

Abdülbasit Bedr-Mustafa Ammâr Monla, *Mahtutâtu Mektebeti Beşir Ağa bi'l-Medineti'l-Münevvere*, Medine 2001.

Abdulkadiroğlu, Abdülkerim, *Kastamonu'da Bayramîlik ve Şemsizâde Ailesi*, Ankara 2005.

Abdüllatîf İbrahim, "Mektebetü Osmaniyye, Dirâsetün Nakdiyye ve Neşr li-Rasîdi'l-Mektebe", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb*, c. XX, no. 2 (Kahire 1958), s. 1-35.

———, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962.

Abdülvehhab, Hasan, "el-lnâyetü bi'l-Kütübi ve Cem'iha fi'l-İfrikiyyeti't-Tunisiyye", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabi*, c. 1, no. 1 (Kahire1955), s. 72-90.

Acar, Şinasi, "Tavşanlı Zeytinoğlu Halk Kütüphanesi: Bozkırda Bir Gülistan", *Antik ve Dekor*, no. 26, İstanbul 1994, s. 52-55.

———, *Tavşanlı Zeytinoğlu Halk Kütüphanesi*, İstanbul 2007.

Acun, Hakkı, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999.

———, Türk Kültür Varlıkları Envanteri Manisa-İlçeleri, Ankara 2013.

Açıkel, Ali, Abdurrahman Sağırlı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler*, c. I, Tokat 2005.

Adıvar, A. Adnan, "İstanbul'un Fethi Sırasında Kültür Vaziyeti", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, no. 6 (1954), s. 1-14.

———, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1943.

Afşar, İrec, "Fihrist-i Kitâbhâne-i Sadrüddin-i Konevî", *Tahkikât-ı İslâmî*, c. X, no. 1-2 (Tahran 1374/1996), s. 477-502.

Afyonkarahisar Kütüğü, yay. haz. İbrahim Küçükkurt vd., c. I, Afyon 2001.

Agoston, Gabor, "16-17'nci Asırlarda Macaristan'daki Osmanlı Aydınları", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul 23-28 Eylül 1985, Tebliğler III. Türk Tarihi* c. I İstanbul 1986, s. 1-9.

———, "Budin'de Osmanlı Medreseleri ve Müderrisleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 58 (1989), s. 141-150.

Ağaoğlu, Sami, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar. XVI.-XVIII. Yüzyıllar (Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları)*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2003.

Ahmed M. El-Masry, *Die Bauten von Hâdim Sulaimân Pascha (1468-1548)*, Berlin 1991.

Ahmed Nazif, *Mir'ât-ı Kayseriyye veya Kayseri Tarihi*, yay. haz. Mehmet Palamutoğlu, Kayseri 1987.

Ahmed Refik, "Damad İbrahim Paşa Zamanında Ürgüp ve Nevşehir", *TTEM*, no. 80 (İstanbul 1340H), s. 156-185.

———, "Fâtih Devrine Âit Vesikalar", *TOEM*, no. 49-62 (1337H), s. 49-62.

———, *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930.

———, *Lâle Devri*, İstanbul 1331.

———, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, İstanbul 1333.

———, *Âlimler ve Sanatkarlar*, İstanbul 1924.

———, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı: 1553-1591*, İstanbul 1935.

Akalan, A. Recai vd, *Tarihten Günümüze İskilip*, İskilip t. y. s. 82.

Akar, Azâde, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dâir Bir Araştırma", *Vakıflar Dergisi*, VIII (1969), s. 284-286.

Akbatu, Şinasi - Grace Martin Smith, "Notes on the Küçük Hüseyin Efendi Tekke / Mosque in Istanbul", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, c. 27, no. 1 (Harvard 2003), s. 19-22.

M. Sadık Akdemir, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Isparta (Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat)*, Isparta 2008.

Akgündüz, Ahmed, "Osmanlı Hukukunda Vakfın Konusunu Teşkil Eden Mallar ve Kitap Vakfı", *Osmanlı Devleti'nde Bilim Kültür ve Kütüphaneler*, yay. haz. Özlem Bayram vd. Ankara 1999, s. 63-77.

———, -Said Öztürk-Yaşar Baş, *Darende Tarihi*, İstanbul 2002.

Akdoğan, Seyit, "İnebey Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi", *Bursa'nın Tarihî Mahalleleri*, c. I, yay. haz. Neslihan Dostoğlu, Yusuf Oğuzoğlu, Aziz Elbas, Bursa 2011.

Akmaydal, Hüdavendigar, "Zonguldak Safranbolu Vakıf Eserleri ve Cinci Hanı", *VIII. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara 1991, s. 255-274.

Aköz, Alâaddin, "Konya Mevlevî-hânesinin 1596 ve 1602 Yıllarına Âit Muhasebe Bilânçoları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. 2, no. 2 (1996), s. 311-335.

Akpınar, Hüseyin, "İlimler Tasnifinde Mûsikînin Yeri", *İstem*, yıl 3, no. 5 (Konya 2005), s. 191-201.

Aksakal, Ali, "Vahit Paşa ve Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi", *Vahit Paşa'nın Sesi*, c. XV, no. 15 (kütahya 1990), s. 10-13.

Aksan, Virginia, *An Ottoman Statesman In War and Peace: Ahmed Resmi Efendi 1700-1783*, Leiden, 1995.

Aksu, Fehmi, "Yazma Kitaplar", *Ün*, c. III, no. 28 (Isparta, 1936), s. 394.

Aktan, Ali, *Kayseri'nin 1910'lu yıllarda Yayımlanan İlk Gazetesi Erciyes (Metin ve Değerlendirme)*, Kayseri 2009.

Aktaş, Cahit, "Belgeler Işığında Kengırı (Çankırı) Kütüphanelerine Genel Bir Bakış", *Çankırı Araştırmaları* no. 2 (2007), s. 135-152.

Aktepe, M. Münir, "Kara Osman Oğlu Hacı Osman Ağa'ya Âit İki Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, c. X (1973), s. 161-174.

———, "Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya Aid İki Vakfiye", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. XI (1960), s. 149-160.

———, "İzmir Suları Çeşme ve Sebilleri ile Şadırvanları Hakkında Bir Araştırma", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 30 (İstanbul 1976), s. 135-200.

———, "İzmir Şehri Osmanlı Devri Medreseleri Hakkında Ön Bilgi", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 26 (1972), s. 97-118.

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993.

Alaybeyli, Naci "1910'da Osmanlı Kütüphaneleri", *Müteferrika*, no. 25 (İstanbul 2004), s. 37-50.

Albayrak, Hüseyin, *Trabzon Orta Hisâr ve Çevresi*, Ankara 1998.

Aldoğan, Ayşen, "Şehit Ali Paşa Kütüphanesi", *Türkiyemiz*, no. 35 (İstanbul 1982), s. 1-7.

Ali Canip, "Konya Müzesindeki Kütüphane", *Hayat*, c. III, no. 56 (Ankara 1927), s. 62-63.

Ali Emîrî, "Kitâbeler Zayi'âtı", *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası"*, no. 1 (1334), s. 8-15.

Ali Haydar, Tertîbü's-Sunûf fî Ahkâmi'l-Vukûf, İstanbul 1337.

Alikılıç, Dündar, "Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî ve Kurduğu Kütüphaneler", Hidayet Yavuz Nuhoğlu Armağanı, yay. haz. İshak Keskin ve dgr. İstanbul 2009, s. 51-63.

Alkan, Mustafa, *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi*, Basılmamış doktora tezi, Gâzi Üniversitesi, Ankara 2004.

Allana, Ghulam Ali, "Development of Libraries During the Fatimid Caliphate in Egypt", *Sind Quarterly*, c. 14, no. 4 (1986), s. 31-37, 51-56.

Alpay, İ. Birol, "I. Sultan Abdülhamid Külliyesi ve Hamidiye Medresesi", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, c. 8 (1979), s. 1-22.

Altan, Mustafa Haşim, "Die Bibliotheken im Türkisch-zypriotischen Bundesstaat", *Biblos* Jg. 28 (1979), s. 306-309.

Altun, Ara, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi, Bir Deneme", *Kütahya*, 1981-1982. s. 171-700

Altun, Abdullah, "Ziya Bey Kütüphanesi ve Yusuf Ziya Başara", *Sultanşehir*, c. I, no. 2 (Sivas 2007), s. 86-89.

el-Âlûsî, Sâlim, "Vesâ'ikü'l-Evkaf (el-Vesâ'ikü'l-Vakfiyye), *Mecelletü'l-Mecma'i'l-Iraki*, c. 53, no. 1 (Bağdad 2006), s. 227-247.

Anbartepe, Zehra, "Hüsameddin Bursevi ve Tekkesi", Bursa araştırmaları, yıl 7, sayı 27, Bursa 2010, s. 30-34.

Arel, Ayda, "Müderris Cihan-zade Abdülâziz Efendi ile Aydın Güzelhisarı'ndaki Camisi ve Diğer Vakıfları Hakkında" *Sanat Tarihi Defterleri*, no. 10 (İstanbul 2006), s. 91-108.

el-Arnavut, Muhammed Muvafık, "Vakfiyetün mine'l-Balkan fi'l-Luğati'l-Arabiyye min Muntasifi'l-Karni's-Sâdis 'Aşer", *Dirâsâtün Târihiyye*, no. 41-42, Dımeşk 1992, s. 134-154.

———, "Vakfu Ferîd fi'l-Bosna ve'l-Hersek 'alâ Tedrisi Mesnevii Celâleddin Rûmî, *el-Evkâf*, no. 18, Küveyt 2010, s. 133-148.

Arslan, Yüksel, "Çankırı Dârüs-siyade Zâviyesi", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, no. 2 (Çankırı 2007), s. 43-47. (Çankırı 2007), s.

el-Asalî, Kamal J., "The Libraries of Ottoman Jerusalem", *Ottoman Jerusalem the Living City: 1517-1917*, yay. haz. Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, London 2000.

el-Aselî, Kâmil, "Dûrü'l-Kütüb fi'l-Kudüs", *el-Mecelletü'l-Arabiyye li'l-Ma'lûmât*, c. II, no. 1 (Tunus 1980), s. 13-28.

———, "el-Mektebetü'l-Hâlidiyye fi'l-Kudüs", *Risâletü'l-Mektebe*, Amman 1980, s. 5-10.

Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 2004.

Aslanapa, Oktay, *Turkish Art and Architecture*, London 1971.

Assâf, Muhammed Hüseyin, "el-Medreseti'l-Mustansiriyye fi Bağdad", *Faysal*, c. 51 (1981), s. 112-117.

Aşık Çelebi, *Meşa'irü'ş-şu'ara*, ed. G. M. Owens, London,1971.

Atâ'î, *Hadaikü'l-Haka'ik*, c. I, İstanbul 1268.

Atabek, Ömer Fevzi, *Afyon (Vilâyeti) Tarihçesi*, yay. haz. Turan Akkoyun, Afyon 1997.

Atak, Hüseyin-Kenan Kahraman, *Geçmişten günümüze İnegöl*, İnegöl 1992.

Atalay, Talip, "Kıbrıs'ta Vakıf-Eğitim İlişkisine Genel Bir Bakış", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. II (Diyarbakır, 2000), s. 273-301.

Atâullah, Hızır Ahmed, *Beytü'l-hikmeti fi asri'l-Abbâsiyyîn*, Kahire, t. y.

Atçeken, Zeki, "İplikçi (Altun-Aba) Medresesi'nin Bilinmeyen Bir Yönü ve Osmanlılar Zamanında Bakım ve Kullanılması", *Vakıflar Dergisi*, c. XXII (1991), s. 315-321.

Ateş, İbrahim, "Mescid-i Nebevî'nin Yapıldığı Günden Bu Yana Geçirdiği Genişletme Girişimleri", *Vakıflar Dergisi*, c. XXIV (1994), s. 5-50.

Avner, Giladi, "Three Fatâwâ on "Lending Libraries" in North Africa and Spain", *Arabica*, c. XLIV/1, Leiden 1997, s. 140-143..

Avvâd, Gorgis, *Hazâinü'l-kütübi'l-kadîme fi'l-Irak*, Beyrut 1986.

Aybaş, Tekin, *Toplu Kataloglar ve Türkiye Uygulaması*, Ankara, 1979.

Aydın, Mahir, "Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri", *Belleten* c. LVI, no. 215 (1992), s. 69-166.

Aydın, Meltem, "Halil Paşa ibn Pirî Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, no. 37, Ankara 2012, s. 1-30.

Aydüz, Salim, "Topkapı Sarayı Sultan III. Ahmed Kütüphanesi'ndeki Felsefe/Fen Bilimleriyle İlgilyi Eserler Üzerine Bir Değerlendirme", *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı, Osmanlı'nın İzinde*, c. I, yay. haz. Feridun Emecen ve dgr. İstanbul 2013, s. 201-228.

el-Aysâvî, Fatıma, "Mektebetü'l-Câmi'i'l-Kebîr bi-Miknâs", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 43, no. 1 (Kahire 1999), s.51-59.

Aynur, Hatice, "I. Mahmud'un (ö. 1754) Kütüphaneleri ve Tarih Manzumeleri", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, c. I, yay. haz. Hatice Aynur-Bilgin Aydın-Mustafa Birol Ülker, İstanbul 2014, s. 681-734.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul 1966.

———, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi Mehmed ve II. Sultan Murad Devri*, İstanbul 1972.

———, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Yugoslavya*, c. III/3, İstanbul 1981.

———, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk*, İstanbul 1982.

Azamî, M. M., *Studies in Early Hadith Literature*, Indiana 1978.

Babacan, Hasan, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Vakfiyesi ve Merzifon'daki Vakıflarına Dâir Bazı Bilgiler", *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu (8-11 Haziran 2000, Merzifon)*, Ankara 2001.

Babinger, Franz, "An Italian Map of the Balkans, Presumably Owned by Mehmed II, The Conqueror (1452-53), *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Sudosteuropas und der Levante*, c. II, München 1966, s. 170-179.

Bağışkan, Tuncer, *Ottoman, Islamic and Islamised Monuments in Cyprus*, Nicosia 2009.

Baki, Edip Ali, *Mısırlıoğlu Abdurrahim Karahisari*, Afyon 1953.

el-Baklî, Muhammed Kandil, "el-Mektebetü'l-Arabiyye ve Fehârisühâ", *Mecelletü Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye*, c. 50 (Kahire 1982), s. 48-154.

Baltacı, Cahid, *XV., XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.

Balty-Guesdon, M. -G., "Le Bayt al-Hikma de Baghdad", *Arabica*, c. XXXIX, no. 2, Leiden 1992, s. 131-150.

Barkan, Ömer Lûtfi, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Âit Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XXIII, no. 1-2 (1963), s. 239-296.

———, "Fâtih Câmii ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına âit Muhasebe Bilançoları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XXIII, no. 1-2 (1963), s. 297-341.

———, "Ayasofya Câmii ve Eyüp Türbesinin 1489-1491 Yıllarına âit Muhasebe Bilançoları" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XXIII, no. 1-2 (1963), s. 342-379.

———, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiat Hareketleri", *Belleten*, c. XXXIV, no. 136 (1970), s. 557-607.

———, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Te'sislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, c. I, no. 2 (1965), s. 235-377.

———, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına âit Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* c. XV (1954), s. 251-329.

———, -Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri (953 (1546) Tarihli,* İstanbul 1970.

———, "Süleymaniye Câmii ve İmareti Tesislerine âit Bir Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)", *Vakıflar Dergisi,* c. IX (1971), s. 109-161.

———, "İstanbul Saraylarına âit Muhasebe Defterleri", *Türk Tarih Kurumu Belgeler,* c. IX, no. 13 (1979). s. 1-380.

Barne, John Robert, *Evkaf-ı Hümayun; Vakıf Administration Under The Ottoman Ministry For Imperial Religious Foundations 1839 to 1875,* (Basılmamış Doktora Tezi, University of California, 1980), s. 150-159.

Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan,* yay. haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981.

Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları,* yay. haz. Nuri Sağlam, İstanbul 2001.

Bavdier, Michel, *Histoire Generalle du Serrail et de la Cour du Grand Seigneur Empereur des Turcs,* Paris 1626.

Bayar, Muharrem, "Türk Kültür Hayatında Vakıf Kütüphanelerinin Yeri ve Bir Vakfiyenamenin Tahlili Üzerine İncelemeler", *Türk Kültürü,* c. XXXIV, no. 401 (1996), s. 537-545.

Baykal, İsmail, "Fâtih Sultan Mehmed'in Hususi Kütüphanesi ve Kitapları", *Vakıflar Dergisi,* c. IV (1958), s. 77-79.

———, "Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplıkları", *Güzel Sanatlar,* c. VI (İstanbul 1949), s. 75-84.

Baykal, Kazım, *Bursa Anıtları,* Bursa 1950.

Baykara, Tuncer, *İzmir Şehri ve Tarihi,* İzmir 1974.

———, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya,* Ankara 1985.

Bayrak (Ferlibaş), Meral, Halep'te XVIII. Yüzyıla Ait Bir Vakıf Örneği: Vezir Osman Paşa Külliyesi", *Türk Kültürü İncelemeleri,* no. 22, İstanbul 2010, s. 27-84.

Bayrak, Kâmuran, *Kadı Ömer Efendi,* Rûznâme-i Sultan Mahmud Han I *(1160/1747-1163/1750),* Basılmamış mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi 1972.

Bayraktar, M. Sami, "Tire'de Necip Paşa Kütüphanesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* no. 11 (2003), s. 1-17.

———, "Türk Kütüphane Mimarisi", *Türkler,* c. XV, ed. by Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek (Ankara 2002), s. 388-394.

Bayraktar, S., Nail, "Amca-zâde Hüseyin Paşa Kütüphanesi", *İstanbul Ansiklopedisi,* c. II(1959), s. 799.

———, "19. Yüzyılda Vakıf Kütüphane Geleneğinden Örnekler", *Osmanlı Devletinde Bilim Kültür ve Kütüphaneler,* yayına hazırlayanlar: Özlem Bayram vd. Ankara 1999, s. 79-86.

Bayraktar, Nimet, "İstanbul'daki Vakıf Kütüphaneler ve Süleymaniye Kütüphanesi ", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,* c. XV, no. 3 (1966), s. 134-138.

———, "İstanbul'da Kadınlar Tarafından Kurulmuş Kütüphaneler", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,* c. XII, no. 3-4 (1963), s. 85-94.

———, "Hamidiye Kütüphanesi Yaprak Sayım Defteri", *Leman Şenalp'e Armağan: Milli Kütüphanemizin İlk Kütüphanecisi,* hazırlayanlar: İrfan Dağdelen vd. İstanbul 2006, s. 91-93.

———, "Tanınmamış Bazı Kütüphane Koleksiyonları", *Türklük Bilgisi Araştırmaları,* c. XXVII, no. 1 (Harvard 2003), s. 209-216.

———, "Üsküdar Kütüphaneleri", *Vakıflar Dergisi,* c. XVI (Ankara 1982), s. 45-59.

Bayram, Mikail, "Anadolu Selçukluları Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler", *Dünden Bugüne Konya'nın Kültür Birikimi ve Selçuk Üniversitesi,* Konya 1999, s. 1-59.

———, "Sadru'd-din Konevî Kütüphanesi ve Kitapları", *Marife,* c. I, no. 2 (Konya 2001), s. 179-186.

———, *Selçuklular Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler,* İstanbul 2008.

Bayram, Sadi, "Beyhan Sultan Vakfiyeleri, Tezyinatları ve Türk Tezhib Sanatındaki Yeri", *XI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler,* c. III (Ankara 1994), s. 1127-1139.

———, "Safranbolulu İzzet Mehmet Paşa Vakfiyesi ve Kütüphanesi", *I. Ulusal Tarih İçinde Safranbolu Sempozyumu (4-6 Mayıs 1999,),* Ankara 2003, s. 49-62.

———, "Sultan II. Beyazid'in Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Bulunan Vakfiyelerindeki Tezyinat ve Kültürümüzdeki Yeri", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi,* Bildiriler c. I (Ankara 1991), s. 345-357.

Baysal, Jale, "Turkish Publishing Activities Before and After The New Alphabet", *Anatolica,* c. VIII (1981), s. 115-131.

Badr, Hamza Abd al-Aziz -Daniel Crecelius, "The Awqaf of al-Hajj Bashir Agha in Cairo", *Annales Islamologiques,* c. XXVII (1993), s. 291-308.

Baycar, Yüksel A., *II. Mahmud'un Kızı Mihrimah Sultan'ın Sûr-ı Hümâyunu,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi 2006.

Behrens-Abouseif, Doris, "Qayıtbay's Foundation in Medina, the Madrasah, the Ribat and Dashishah", *Mamlük Studies Review,* c. II (Chicago 1998), s. 61-71.

Bejtiç, Aliya, *Elçi Hadzi Ibrahim-Pasin Vakuf u Travniku,* Sarajevo 1942.

Benjelloun-Laroui, Latifa, *Les Bibliothèques au Maroc,* Paris 1990.

Berker, Aziz, "Mora İhtilâli Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası", *Tarih Vesikaları,* c. II, no. 12 (İstanbul 1943), s. 473-480.

Berksan, Emine, *II. Mustafa ve III. Ahmet'in Valideleri Emetullah Gülnûş Sultan ve Vakıfları,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İ. Ü. İktisat Fakültesi 1998.

Berkey, Jonathan, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo,* Princeton 1992.

Beşerî, Sa'd b. Abdullah, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi Asri Mülûki't-Tavâ'if fi'l-Endelüs,* Riyad 1993.

el-Beşerî, Sa'd Abdullah Sâlih, *el-Hayatü'l-ilmiyye fi asri'l-Hilâfeti fi'l-Endelüs,* Mekke 1997.

Beşirli, Mehmet, *XIX. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iyye Siciline Göre, H. 1200-1255; M. 1785-1839)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 1993.

Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi*, İstanbul 1995.

Bi'l-Arabî, es-Sıddık, *Fihrisü Mahtûtâti Hizâneti İbni Yusuf bi-Merâkeş*, Beyrut 1994.

———, "Hizânetü İbni Yusuf ve Mahtûtâtuhâ. Nazratün Tarihiyye", *el-Mahtûtâtü'l-Arabiyye fi'l-Garbi'l-İslâmî*, Dârü'l-Beydâ 1990, s. 77-93.

Bilge, Mustafa Lütfü, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.

———, "Haseki'de Bayram Paşa Külliyesi Vakfiyesi", *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı, Osmanlı'nın İzinde*, c. I, yay. haz. Feridun Emecen ve dgr. İstanbul 2013, s. 269-294.

———, "İstanbul Fatih'teki Hâfız Ahmed Paşa Külliyesi'nin Vakfiyesi", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, c. I, yay. haz. Hatice Aynur-Bilgin Aydın-Mustafa Birol Ülker, İstanbul 2014, s. 277-330.

Bilgili, Ali Sinan, "Devletlik Pir; Şeyh Safiyüddin-i Erdebilî Vakfı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli* no. 49 Ankara 2009, s. 47-94.

Bilici, Faruk, "Birgivî Mehmed Efendi'nin Koruyucu meleği: Atâullah Efendi. Osmanlı Ulemasının Dayanışması", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, İstanbul 12-15 Nisan 1999*, İstanbul 2001, s. 249-265.

———, "Les bibliothèques vakıf-s à Istanbul au XVIe siècle, prémices de grandes bibliothèques publiques", *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, no. 87-88 (Aix-en-Provence 1999), s. 39-59.

———, "Support Économique de l'Islam Orthodoxe: Le Vakf de Atau-llah Efendi (XVI-XX siécles), *Anatolia Moderna* c. X, Paris 2004, s. 1-51.

Binebine, Ahmed-Chouqui, *Histoire des Bibliothèques au Maroc*, Rabat 1992.

Birinci, Ali, "Abdurrahman Nâcim", *Müteferrika*, no. 8-9 (1996), s. 109-116.

Birnbaum, E., "The Ottomans and Chagatay Literature", *Central Asiatic Journal*, c. XX (1976), s. 157-190.

Bosworth, C. E., *İslâm Devletleri Tarihi*, çev. E. Merçil - M. İpşirli, İstanbul 1980.

Bozcu, Mustafa Murat, *Burdur İlinde Türk Mimarisi*, Burdur 2013.

Böcüzâde Süleyman Sami, *Kuruluşundan Günümüze İsparta Tarihi*, İstanbul 1983.

———, *Isparta Tarihi*, yay. haz. Hasan Babacan, Isparta 2012.

Budak, Ali, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, İstanbul 2004.

Burdur, [Heyet], İstanbul 1955.

Burton, Richard F., *Personal Narrative of a Pilgramage to el-Medinah and Meccah*, c. II, London 1855.

Busse, Heribert, *Chalif and Grosskönig, Die Buyiden im Iraq, (945-1055)*, Weisbaden 1969.

el-Câbirî, Halid Muhsin Hassan, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi'l-Hicaz Hilale'l-Asri'l-Memlûkî*, London 2005.

Can, Mustafa, "Selçuklular Devri Konya Kütüphaneleri Tarihçesi", *Selçuk Üniversitesi, Selçuk Dergisi*, c. II, no. 1 (1986), s. 45-58.

———, "Sadreddin Konevî'nin Eserleri ve Kütüphanesi", *Selçuklu Araştırmaları Merkezi Selçuk Dergisi*, no. 4 (Konya 1989), s. 113-127.

———, "Cumhuriyetten Önce Konya Kütüphaneleri", *Yeni İpek Yolu*, no. 1 (Konya 1998), s. 63-76.

Canatar, Mehmet, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 1009 (1600) Tarihli*, İstanbul 2004.

———, "Edvâu 'alâ Ba'di'l-Vesâ'iki'l-Osmaniyyeti'l-Hâssa bi'l-Mektebeti'l-'Ammeti fi Dımaşk", *Proceedings of the International Symposium on Bilad al-Sham During the Ottoman Era, 26-30 September 2005*, İstanbul 2009, s. 173-181.

Canozan, Ali Şahin, "Numan Efendi Kütüphanesi ne Oldu", *Revak*, no. 1, Sivas 1990, s. 66-67.

el-Ceberti, Abdurrahman b. Hasan, *'Acâ'ibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, c. I, yay. haz. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim, Kahire 1997.

Cengiz, Ahmet , *Karaman Tarihi (XVIII. Yüzyıl)*, Konya 2014.

Cerasi, Maurice, *The Istanbul Divanyolu*, Würzburg 2004.

Cichocki, Nina, *The Life Story of the Çemberlitaş Hamam: From Bath to Tourist Attraction*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Minnesota 2005.

Cinlioğlu, Halis, *Osmanlılar Zamanında Tokat, dördüncü kısım*, Tokat 1973.

Conrad, Lawrence I, "The Khalidi Library", *Ottoman Jerusalem the Living City: 1517-1917*, ed. Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, London 2000.

Cora, Adnan, "Gümüşhaneli Hacı Ahmed Ziyaeddin Efendi'nin Of (Uğurlu)'da Kurduğu Kütüphane", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, c. I, Trabzon 2007, s. 505-513.

Crecelius, Daniel, "The Waqf of Muhammad Bey Abu Al-Dhahab in Historical Perspective", *International Journal of Middle East Studies*, c. 23 (1991), s. 57-81.

Cunbur, Müjgan, "Fâtih Devri Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, VI (1957), s. 1-16.

———, "Vakfiyelerine Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. XI/1-2 (Ankara, 1962), s. 3-21.

———, "Türk Kütüphaneciliğinin Tarihî Kökenleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. XII/3-4 (Ankara, 1963), s. 105-116.

———, "Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfiyesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. I, no. 1 (1963), s. 203-217.

———, Tanzimatın Kütüphaneciliğimize Etkileri", *Belleten* XXVIII/112 (1964), s. 691-700.

———, "Münif Paşa Lâyihâsı ve Değerlendirilmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. II, no. 2-3 (Ankara, 1964), s. 223-231.

———, "I. Abdülhamid'in Vakfiyesi ve Hamidiye Kütüphanesi", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. XXII (1964), s. 17-69.

———, "Tarihimizde Anadolu'da Kütüphane Kurma Çabaları", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. XV, no. 3 (1966), s. 129-133.

———, "Kanuni Devrinde Kitap Sanatı, Kütüphaneleri ve Süleymaniye Kütüphanesi", Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, c. XVII, no. 3 (1968), s. 134-142.

———, "Şeyhülislâm Veliyüddin Efendi Vakıfları ve Kütüphanesi", Necati Lugal Armağanı, Ankara 1968, s. 165-189.

———, "Kayseri'de Raşit Efendi Kütüphanesi ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, c. VIII (1969), s. 185-195.

———, "Lâle Devrinde İstanbul Kütüphaneleri", *Türk Kültürü* c. IX, no. 100 (Ankara 1971), s. 363-368.

———, "Osmanlı Çağı Türk Vakıf Kütüphanelerinde Personel Düzenini Geliştirme Çabaları", *VII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara, 1973), s. 675-688.

———, "Selçuklu Devri Konya Kütüphanesi", *Selçuk Üniversitesi, Selçuk Dergisi*, c. II, no. 1 (1986), s. 37-44.

———, "Osmanlı Dönemi'nde Kurulan Orta Doğu Kütüphaneleri", *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, c. I (Ankara 2001), s. 167-171.

el-Cübûrî, Yahya Vehîb, *el-Kitâb fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998.

———, *Beytü'l-hikmeti ve Dûrü'l-İlm fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye*, Beyrut 2006.

Çakar, Enver, "16. Yüzyılda Halep'te Bir Osmanlı Vakfı: Hüsreviye Külliyesi", *Vakıflar Dergisi* 41, Ankara, s. 67-96.

Çavdar,Tûba R., "Bursa Kütüphaneleri", *Kütüphanecilik Dergisi, Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları*, no. 2 (İstanbul 1989), s. 101-117.

———, "Nineteenth Century Ottoman Libraries", *TASG NEWS*, no. 41, London 1995, s. 34-37

———, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi 1995.

———, "Ali Emiri Efendi ve Kütüphanesi", *Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nden Bir Seçme. Ali Emiri Efendi ve Dünyası: Fermanlar, Beratlar, Hatlar, Kitaplar*, İstanbul 2007, s. 35-43.

Çayırdağ, Mehmet, "Kayseri'de Pervane Bey Medresesi", *Vakıflar Dergisi*, no. 26 (Ankara 1997), s. 225-236.

———, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri 2001.

———, "Kayseri'de Kitabelerinden XV. ve XVI. Yüzyıllarda Yapıldığı Anlaşılan İlk Osmanlı Yapıları", *Vakıflar Dergisi*, c. XIII (Ankara 1981), s. 549-551.

———, "Kayseri'de Vakıf Kütüphaneleri ve Matbah Emini Hacı Halil Efendi Kütüphanesi", *Vakıflar Dergisi*, c. XX (Ankara 1988), s. 265-288.

Çelik, Yüksel, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa-II. Mahmud Devri'nin Perde Arkası-*, Ankara 2013.

Çelikkol, Zeki, *Rodos'taki Türk Eserleri ve Tarihçe*, Ankara 1992.

Çetin, Atilla, "II. Abdülhamid Devrinde Kütüphanelere Dâir Yayımlanmamış Birkaç Belge", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, c. 13 (1985), s. 277-283.

———, "Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti Arşivinin Kurulması İçin Bir Teşebbüsü", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, no. 8-9, İstanbul 1980, s. 87-95.

Çetin, Nihad M., "Râşid Efendi Kütüphanesi'nin Kuruluşuna Dâir", *Kubbealtı Akademi Mecmuası* c. 4, no. 2 (İstanbul 1975), s. 62-65.

Çetinalp, Özden, "Atıf Efendi Library in Vefa", *Rölöve*, c. I (Ankara, 1968).

Çetinkaya, H. Sibel, "Medrese Kütüphanelerine Nevşehir'den İki Örnek", *Sanat Tarihi Dergisi*, c. XIV, no. 2 (İzmir 2005), s. 1-15.

———, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri (İstanbul Dışındaki), Anadolu Selçuklu Döneminden Cumhuriyet Dönemine Kadar*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi 2006. Kitaplaştırılmış hali için bkz: Ünalan, Hacer Sibel.

Çetintaş, Ömer Hamdi, *Çorum'dâ Bulunan Bazı Tarihî Eserlere Ait Kitabeler*, Diploma Çalışması, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2000.

Çevik, Hikmet, *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1949.

———, Osman Gümüşçü, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, Ankara 2002.

Çınar, Hüseyin, "Antep Şehrinde XVIII. Yüzyılda Kurulan Medreseler ve Vakıfları", *Cumhuriyetin 75. Yılına Armağan. Gâziantep*, yayına hazırlayan: Yusuf Küçükdağ, Gâziantep 1999. s. 173-186.

Çifçi, Fâzıl, *Kastamonu Câmileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Ankara 1995.

———, *Hazret-i Pir Şeyh Şaban-ı Veli*, Kastamonu 2005

Çiftçi, Cafer, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Bursa 2004.

D. Hamd Ahmed Abdullah Yusuf, *Min Âsârina'l-Arabiyyeti ve'l-İslamiyyeti fi Beyti'l-Makdis*, cüz 2, Kudüs 2000.

Dağlı, Muhtar Yahya, *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mani Katarları*, İstanbul 1948.

Dallaway, Jacques, *Constantinople Ancienne et Modern, et Description des Côtes et Isles de l'Archipel et de la Troade*, traduit de l'Anglais par André Morellet, tome premier, Paris 1797.

Dâniş-Püjûh, Muhammed Taki, "Gencûr u Bernâme-i o. Nigâhî be-Vakfnâmehâ-yı kitâbhânehâ, Şerâ'it be-Emânet-giriften-i Kitâbhâ ve Hukuk ve Mezâyâ-yı Kitâbdârân-ı Güzeşte ve Usûl-i Vezâ'if-i ânân", *Hüner ü Merdüm*, no. 124-125, Tehran 1973, s. 37-41. Davud Çelebi el-Musulî, *Kitabu Mahtutati'l-Musul*, Bağdad 1346/1927.

ed-Debbâğ, Âişe, *el-Hareketü'l-Fikriyye fi'l-Haleb fi'n-Nısfi's-Sânî mine'l-Karni't-Tâsi'-'aşer ve Matla'i'l-Karni'l-'Işrîn*, Beyrut 1972.

Defter-i dervişan. / Abdülbaki Nasır Dede, 1221 / 1804. -- [y.y.] : Yazma, [t.y.] 119 vr. Fotokopi nüshadır. İSAM. 018112.Eser, Şeyh Ali Nutku Dede tarafından yazılmaya başlanmış vefatı üzerine müellif tarafından tamamlanmıştır.

Defter-i İn'âmât ve Tasaddukat... Belediye Kütüphanesi (Atatürk Kitaplığı), Mc. O. 71.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât,* haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995.

Della Valle Pietro, *Viaggi*, Venice, 1657.

Demir, Şule, *Abdullah Münzevî ve Ulucâmi Kütüphanesi,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi 1999.

Demirağ, Banu, *Manolya Ağacının Kökleri: Dün Bursa,* İstanbul 2000.

Demirci, Mustafa, "Antik Yunan Kitaplarının Abbasiler Bağdat'ına Yolculuğu", *İslamiyat,* c. VII/2 (Ankara 2004), s. 43-60

Dener, Halit, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi,* İstanbul 1957.

Denizli, Hikmet, *Sivas Tarihi ve Anıtları,* Sivas t.y.

Deny, J. , *Sommaire des Archives Turques du Caire,* Caire 1930

Devlet-âbâdî, Aziz, *Kitâbhânehâ-yı Azerbeycan,* Tebriz, ty.

Divan, Muhammed Rüstem, "el-Mektebât fi'l-'âlemi'l-Arabi ve'l-İslami fi'l-asri'l-vasit", *el-Mevrid,* c. IX/4 (1981), s. 284-291.

Dietrich, Albert, "Zur Geschichte einiger Anatolischer Bibliotheken: Afyon, Akşehir, Çorum, Amasya", *Istanbuler Mitteilungen,* c. 17 (1967), s. 306-311.

Diez, Heinrich Friedrich von, *Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften, Sitten, Gebräuchen und Alterthümen, Religion und Regierungverfassung aus Handschriften und eigenen Erfahrungen,* Berlin 1811.

Dihiş, Abdüllatif b. Abdullah, "Neş'etü'l-mektebeti'l-islamiyye ve tatavvuruha hatta evâhiri'l-asri'l-Abbasi", *el-Arab,* no. 7-8 (1986), s. 489-496.

ed-Dîk, Mahmud, "Ba'dü'l-Melâmihi's-Sekafiyyeti min Hilâli Sicillâti'l-Mehâkimi'ş-Şer'iyyeti Hilâle'l-Ahdi'l-Osmani's-Sânî", *A'lâmü'l-Mu'temerü'l-Evvel li'l-Vesâ'iki ve'l-Mahtûtâti fî Libya, Vâkiühâ ve Âfâkü'l-Ameli Havlehâ,* Züleytan 1988, s. 279-300.

ed-Diveci, Said, "Medârisü'l-Mevsıl fi'l-Ahdi'l-Osmanî", *Sümer,* c. XVIII (Bağdad 1962), s. 1-62.

ed-Diveci, Said, *Tarihü'l-Mevsıl,* Musul 1982.

Djilo, Hasan, "Islamic Manuscripts in Macedonia", *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilization in the Balkans, Sofia, April 21-23, 2000,* İstanbul 2002, s.45-48.

Dobraca, Kasım, *Katalog Arapskıh, Turkısh ı Perzıjskıh Rukopisa,* Sarajevo, 1963.

Doğan, Abdurrahman, *Kütahya Erguniyye Mevlevîhanesi,* İstanbul 2006.

Doğru, Halime, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı,* Eskişehir 2005.

Droulia, Loukia, "Les Foyers de Culture en Grèce Pendant la Domination Ottomana: Les Cas des Bibliothèques", *Le Livre dans le Sociétés Pré-Industrielles,* Athènes 1982.

Dündar, Abdülkadir, *Çorum Câmi ve Mescidleri,* Ankara 2004.

———, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimarî Eserleri,* Ankara 1999.

———, "Çorum Şehri ve Mimari Yapıları", *Dinî* Araştırmalar, c. 9, no. 27, Ankara 2007, s. 185-222.

Düstûr, Tertib-i sânî, c. VI (İstanbul 1331), s. 575.

Dwight, H. G. *Constantinople Old and New,* London 1915.

Ebu Deye, Musa, *Vakfiyyetü Ahmed Paşa, el-Cezzâr,* Nablus 1998.

Eche,Youssef, *Les Bibliothèques Arabes,* Damas 1967

Eckman, Janos, "Die Tschaghataische Literatur" *Turcicae Fundamenta,* ed. Louis Bazin, Wiesbaden 1964, s. 304-402.

Edde, Anne-Marie, *La Principaute Ayyoubide d'Alep (579/1183-658/1260),* Stuttgart 1999.

Ekrish, Abdurrahman, "Books and Libraries in the Iberian Peninsula", *Arab Journal for Librarianship and Information Science,* c. 10, no. 1 (London 1990), s. 20-27.

el-Ekva', İsmail b. Ali, "et-Türâsü'l-Fikri fi Gâbiri'l-Yemen ve Hâdirihi", *Mecelletü'l-Mecmâi'l-Lugati'l-Arabiyye'l-Ürdüni,* c. IV, no. 11-12 (1981), s. 77-91.

———, *el-Medârisü'l-İslamiyye fi'l-Yemen,* Beyrut 1986.

Elezovic, Glisa, *Turski Spomenici,* c. I/2, Belgrade, 1952.

Elisseef, Nikita, *Nûr Ad-Din, un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569/1118-1174),* Damas 1967.

Emecen, Feridun, "Korkut, Şehzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* c. 26, s. 206-207.

Emin, Hüseyin, *Tarihü'l-Irak fi'l-Asri's-Selçuki,* Bağdad 1965.

Emsen, Şemim, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,* c. IX, no. 1-2 (Ankara,1960), s. 14-35.

Erdem, Yahya, "İsmail Sâib Sencer'e Dâir", *Müteferrika* 44, İstanbul 2013, s. 5-20.

Erdoğan, Abdülkadir, "Kanuni Süleyman Devri Vezirlerinden Pertev Paşa ve Eserleri", *Vakıflar Dergisi,* c. II (1942), s. 233-243.

———, *Şeyh Vefa, Hayatı ve Eserleri,* İstanbul 1941.

Erdoğan, M., "İstanbul'da Kütahyalı Bir Şeyh Ailesi Seyyid Ebû Bekir Dede ve Ahfâdı", *İstanbul Araştırmaları,* no. 7 (İstanbul 1998), s. 125-169.

Erdoğru, M. Akif, "Murad Çelebi Defteri: 1483 Yılında Karaman Vilâyetinde Vakıflar I ", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* c. XVIII, no. 1 (2003), s. 119-160.

Eren, İsmail "Mithat Paşa'nın Niş'de Kurduğu Modern Türk Kütüphanesi" *Türk Kültürü,* c. 5, no. 56 (Ankara 1967), s. 50-54.

Ergin, Osman Nuri, "Belediye Teşkilâtı Karşısında İki Müessese", *Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Şehir Emâneti Mecmu'ası,* c. 5, no. 50 (1928), s. 65-70.

———, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi,* İstanbul 1939, s. 17-28

———, *Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi,* İstanbul 1937.

———, *Türkiye Maârif Tarihi,* c. I, İstanbul 1939.

———, *Fâtih İmareti Vakfiyesi,* İstanbul 1945.

Erkoçoğlu, Fâtih, "Gerede'de Osmanlı'dan Kalma Vakıflar ve Tarihî Eserler", *Geçmişten Günümüze Gerede Sempozyumu,* Gerede 2000, s. 81-103.

Eroğlu, Bahtiyar, *"Bazı Örnekleri İle Anadolu'da Tarihi Türk Kütüphane Mimarlığı"*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 1990.

Ersoy, Osman, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara 1963.

Erten, S. Fikri, *Tekelioğulları*, İstanbul 1955.

Erünsal, İsmail E., "Türk Edebiyatı Tarihine Kaynak Olarak Arşivlerin Değeri", *Türkiyat Mecmuası*, c. XIX (1980), s. 213-222.

———, "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları I: II. Bâyezid Devrine âit Bir İn'âmât Defteri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, c. X-XI (1981), s. 303-342.

———, "Fâtih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütfi Hakkında Birkaç Not", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. XXXIII (1982), s. 57-78.

———, *Kütüphanecilikle İlgili Metinler ve Belgeler I*, İstanbul 1982.

———, "Catalogues and Cataloguing in the Ottoman Libraries", *Libri* 37/4 (Copenhagen 1987), s. 333-349.

———, "Şehid Ali Paşa'nın İstanbul'da Kurduğu Kütüphaneler ve Müsadere Edilen Kitaplar", *Kütüphanecilik Dergisi, Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları*, no. 1 (1987), s. 79-88.

———, Türk Kütüphaneleri Tarihi *II; Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 1988.

———, "959/1552 Tarihli Defter-i Kütüb", *Erdem* c. IV, no. 10 (1988), s. 181-193.

———, "The Establishment and Maintenance of Collections in the Ottoman Libraries: 1400-1839", *Libri*, c. 39, no. 1 (1989), s. 1-17.

———, "İslâm Dünyasında Bir Kütüphane Türü Olarak Darü'l-İlimlerin Ortaya Çıkışı", *Prof. Dr. Osman Ersoy'a Armağan*, Ankara 1990, s. 68-74.

———, *Kütüphanecilikle İlgili Metinler ve Belgeler II*, İstanbul 1990.

———, "The Catalogue of Bâyezid II's Palace Library", *Kütüphanecilik Dergisi, Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları*, no. 3 (1992), s. 55-66.

———, "The Oldest Extant Ottoman Library Catalogue", *61st IFLA General Conference*, Booklet 7 (1995), s. 58-62.

———, "Yazma Eserlerin Kataloglanmasında Karşılaşılan Güçlükler I: Eser ve Müellif Adının Tespiti", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı* (Ankara 1995), s. 233-243.

———, "Fâtih Câmii Kütüphanesi'ne âit En Eski Müstakil Katalog", *Erdem* c. IX, no. 26 (Ankara 1996), s. 659-664.

———, "Şeyh Vefâ ve Vakıfları Hakkında Yeni Bir Belge", *İslâm Araştırmaları Dergisi/The Journal of Islamic Studies* no.. 1 (İstanbul 1997), s. 47-64.

———, "Ottoman Foundation Libraries in the Age of Reform: The Final Period", Libri, vol. 54, Munich 2004, s. 247-255.

———, "Evkaf Nâzırı Hammâde-zâde Halil Paşa'nın İstanbul'da mevcut Vakıf Kütüphanelerinin Islahı ve Bir Mekânda Toplanması Konusundaki Çalışmaları", *Türk Kütüphaneciliğinden İzdüşümler: Nail Bayraktar'a Armağan I (Hatıra ve Bilimsel Makaleler)*, hazırlayanlar: İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen, Nergis Ulu, İstanbul 2005, s. 90-98.

———, "Fetihten Sonra İstanbul'da Kurulan İlk Vakıf Kütüphanesi ve Vakfiyesi", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan*, yay. haz. Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul 2006, s. 391-403.

———, "Tanzimat Sonrası Türk Kütüphaneciliği ile İlgili Belgeler, *Osmanlı Araştırmaları*, XXXI, İstanbul 2007, s. 229-339.

———, Ottoman Foundation Libraries: Their History and Organization, *Osmanlı Araştırmaları*, XXX, İstanbul 2007, s. 31-86.

———, "The legacy of the Ottoman library in the libraries of the Turkish Republic", A. Oğuz İcimsoy ile, *Libri* 58, Munich 2008, s. 47-57.

———, "Molla Lütfî: Hakkındaki İthamlar ve Şikâyet Mektupları", Türklük Araştırmaları Dergisi, XIX, [Prof. Dr. Mücteba İlgürel'e Armağan] İstanbul 2008, 179-196.

———, *Ottoman Libraries: A Survey of the HistorDevelopment and Organization of Ottoman Foundation Libraries*, (edited by Cemal Kafadar – Gönül Alpay Tekin), Turkish Sources LXXXIV, Published at the Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, 2008. XXIV+253.

———, "The Egyptian Contribution to the Reforms in Ottoman Vakf Libraries (Foundation libraries) in the Late Tanzimat Period", *Proceedings of the International Conference on Egypt during the Ottoman Era, 26-30 November 2007 Cairo, Egypt*, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, İstanbul 2010, s. 231-239.

———, "II. Abdülhamid dönemi Türk kütüphaneciliği ve kütüphaneleri." *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul, 2012, s. 273-295.

———, "Osmanlılar'da Kütüphaneler ve Kütüphanecilik Anlayışı, Geçmişten Günümüze Anadolu Kütüphaneleri, yay. haz. Bülent Yılmaz, Ankara 2013, s. 181-206.

———, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, İstanbul 2013.

———, "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?", *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, İstanbul 2014, s. 31-82.

———, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, İstanbul 2014.

Etiz, Nihat, "Zeynel Zâde Kütüphanesi", *Ülkü*, III. seri, no. 3 (Ankara 1949), s. 9-10.

el-Evâmir ve'l-Mükâtebât es-Sâdire min 'Azizi Mısr Muhammed Ali, yay. haz. E. D. Rauf Abbas Hamid, Kahire 2006.

Evkaf Nâzırı Hammâdezâde Halil Hamdi Paşa Tarafından Evkaf Hakkında Sadarete Takdim Edilen Lâyiha Suretidir, İstanbul, t. y.

Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli, İstanbul 1335.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 1, haz. Gökyay, Orhan Şaik, İstanbul 1996.

Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, c. 3, haz. S. Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, İstanbul 1999

Eyice, Semavi, "İstanbul, İstanbul'un Tarihî Eserleri", *İslâm Ansiklopedisi*, c.V/2, s. 1214/111-114.

———, "Burmalı Minare Câmii ve Türbesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. VI, s. 444-445.

———, "Eski Kütüphane Binaları Hakkında", *Türk Yurdu*, sayı 267 (1957), s. 728-732.

———, "İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Câmi'i ve onun Osmanlı Mimarisindeki Yeri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 5, no. 8 (İstanbul 1958), s. 153-182.

———, "Kaybolan Bir Tarihî Eser: Şeyh Murad Mescidi", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 15 (İstanbul 1967), s. 111-130.

———, "Yok Olmaktan Kurtarılan Bir Eser: İstanbul'da Hafız Ahmed Paşa Külliyesi", *Sanat Tarihi Araştırmaları*, yay. haz. Mustafa Denktaş, Osman Eravşar, Konya 2007, s. 227-246.

Eyüpgiller, Kemâl Kutgün, *Bir Kent Tarihi: Kastamonu*, İstanbul 1999.

el-Ezher: Tarihuhu ve Tatavvuruhu, Kahire 1403.

Fahruddin Falih, "et-Ta'lim fi Zilli Devleti'l-Memâlik", *Âdâbu'r-Râfidîn*, c. X (1979) s. 381-403.

Fajic, Zejnil, "Originali i Prepisi Vakufnama Sacuvanih do Danas", *Anali Gâzi Hüsrev-Begove Biblioteke*, c. IX-X (Sarajevo 1983), s. 25-32.

———, "Biblioteka Abdullah-Efendije Kantamirije", *Anali Gâzi Hüsrev-Begove Biblioteke*, c. XII-XIV (Sarajevo 1987), s. 15-36.

Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri, Ankara 1938.

Fekete, Lajos, "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi", çev. Sadrettin Karatay, *Belleten*, XXIX (1965), s. 615-638.

Feridun Bey, *Münşe'ât-ı Selâtîn*, c. I, İstanbul 1274.

Fernandes, Leonor, "Mamluk Politics and Education: The Evidence from Two Fourteenth Century Waqfiyya", *Annales Islamologiques*, c. XXIII (Caire 1987), s. 87-98.

Feyzioğlu, Nesrin, "Müzik Malzemesinin Oluşum ve Biçimlenmesinde Matematiğin Rolü", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, no. 13 (2004), s. 95-104.

Filan, Kerima, Başeski Şevkî Molla Mustafa, *Rûznâme*, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi 1999/Baskı: *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dâir Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, Sarajevı 2011.

Fisher, Sydney Nettleton, *The Foreign Relations of Turkey 1481-1512*, Urbana 1948.

Flügel, "Ueber eine Bibliothek zu Rhodus", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, c. VI (1852), s. 541-544.

Forbes, Edward -T. A. B. Spratt, *Travels in Lycia, Milyas, and the Cibrratis*, c. II, London 1847.

Fortna, Benjamin C., Imperial Classroom, Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire, Oxford University Press 2002.

Fredrick de Jong-Jan Just Witkam, "The Library of *al-Şaykh* Khâlid al-Şahrazûrî al-Naqşibendî (d. 1242/1827). A Facsimile of the Inventory of his Library", *Manuscripts of the Middle East*, c. 2 (Leiden 1987), s. 68-73.

Gacanin, Sabaheta, "Libraries as Part of the Islamic Cultural Heritage in Bosnia Herzegovina", *Proceedings of the Third International Congresss on Islamic Civilization in the Balkans (1-5 November 2006) Bucharest, Romania*, c. I, yay. haz. Halit eren, Sadık Ünay, İstanbul 2010, s. 136.

Galland, Antoine, *İstanbul'a âit Günlük Hatıralar (1672-1673)*, c. I, çev. N. S. Örik, Ankara, 1949.

Gânim, Ahmed Selim, "Vakfü'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye ve Dirâsetü fi'l-Enmâti ve'd-Delâleti", *Evkaf*, no. 12 (Küveyt 2007), s. 15-36.

Gâzioğlu, Ahmet C., *The Turks in Cyprus*, Marlow 1990.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr, Fâtih Sultan Mehmed Devri 1451-1481*, c. II, yay. haz. M. Hüdâi Şentürk, Ankara 2003.

Genç, Mehmet-Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, c. II, İstanbul 2006.

Gençboyacı, Melek, "Cumhuriyetten Günümüze Millet Kütüphanesi", *Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nden Bir Seçme. Ali Emiri Efendi ve Dünyası: Fermanlar, Beratlar, Hatlar, Kitaplar*, İstanbul 2007, s. 45-54.

Ghanem, I. E., *Zur Bibliothekgeschichte von Damascus 1115-1516*, Bonn 1969.

Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of Khwarazamshahs*, Karachi 1978.

Goodman, L. E., "Translation of Greek Materials into Arabic", *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, yay. haz. M. J. L. Young ve dgr. Cambridge 1990, s. 477-497.

Goodwin, Godfrey, *History of Ottoman Architecture*, London 1971.

Göçek, Fatma Müge, *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Oxford, 1987.

Gökbilgin, M., Tayyib, "Köprülüler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. VI (1955), s. 892-908.

———, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952.

———, "Süleyman I", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XI (1970), s. 99-155.

Gökçen, İbrahim, *Manisa Tarihinde Hayırlar ve Vakıflar (H. 1060, Miladî 1650'den sonra)*, İstanbul 1950.

Gökman, Muzaffer, *Kütüphanelerimizden Notlar*, İstanbul 1952.

———, *Murat Molla. Hayatı, Kütüphanesi ve Eserleri*, İstanbul 1943.

Gökmen, Ertan, "Kırkağaç Kazası Eğitim Kurumları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, no. 180, İstanbul 2009, s. 87-100.

———, Turgutlu Hüseyin Ağa Kütüphanesi", *Sosyal Bilimler Dergisi* c. IX/1, Manisa 2011, s. 79-86.

Gökoğlu, Abdülbaki, *Paphlogonia-Pagflagonya*, Kastamonu 1952.

———, "Konya'da Mevlânâ Dergâhının Arşivi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XVII, no. 1-4 (1960), s. 156-178.

———, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik,* İstanbul 1953.

Gulâm-Rıza Fedâyî Irakî, "Evvelü kitâb ve mektebe fi târihi'l-İslâm", *Mecelletü'l-Ulûm ve'l-İnsâniyye,* c. III, no. 3-4 (Tahran 1992), s. 45-54.

Guyaş, Paul, *Halk Kütüphanelerinin Suret-i Te'sisi ve Usul-i İdaresi* (İstanbul 1925), çev. Ahmet Saffet, Hamit Zübeyir Koşar'ın önsözü (Tıpkıbasımı: İsmail E. Erünsal, *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler,* c. II (İstanbul 1982), s. 411-412).

Güler, Mustafa, "Şahsultan ile Zalmahmut Paşa Vakfiyesi", *Eyüp Sultan Sempozyumu V, Tebliğler,* İstanbul 2002, s. 210-217.

———, "Üsküdar'da Zülfikâr Efendi İbn Abdurrahman Vakfiyesi", *II. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri,* c. I, İstanbul 2005, s. 191-197.

Gülsoy, Ersin, "Osmanlı İdaresinde Kandiye", *Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri (21 Mayıs 2001), Bildiriler,* İstanbul 2002, s. 99-132.

Gültepe, Necati "Vakıf Kütüphaneciliğinin Müesseseleşmesi", *Türk Yurdu* c. VIII/6 (Ankara, 1987), s. 22-32.

Gün, İsmail - Ahmet Özdemir, *Söke Tarihi ve Coğrafyası,* Aydın 1941.

Günay, Nilüfer Alkan, "Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi", *T. T.K. Belleten* , LXXVI, no. 277, Ankara 2012, s. 793-816.

Günay, Vehbi, "Bergama Yeşil (yeni) Medrese ve II Numaralı Şer'iye Sicilinde Yer Alan Kitaplar", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi,* c. XIII (İzmir 1998), s. 209-230.

Gündoğdu, Raşid, "Millet Kütüphanesinin Kuruluşu Hakkında Bir Layiha", *Arşiv Dünyası,* no. 12, İstanbul 2009, s. 113-117.

Güner, Ahmet, "Büveyhi Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* no. XIII-XIV (İzmir 2001), s. 35-63.

———, "Sâbûr b. Erdeşîr ve Dârü'l-İlmi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* no. XIII-XIV (İzmir 2001), s. 65-92.

Güner, Hamza, *Kütahya Câmileri,* Kütahya 1964.

Güneş, İhsan, Kemal Yakut, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir,* Eskişehir 2007.

Güran, Tevfik (haz.), *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı,* Tarihi İstatistikler Dizisi cilt 5, Ankara 1997.

Gürbüz, Adnan, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Kayseri/İncesu Vakıfları", *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000),* Kayseri 2000, s. 229-235.

———, *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 1993.

Haarmann, Ulrich, "Mamluk Endowment Deeds As A Source For the History of Education in Late Medieval Egypt", *Al-Abhath,* c. XXVIII (Beyrut 1980), s. 31-45.

Hadika, no. 40, s. 320, İstanbul, T. Sânî 1286.

Hadzıosmanovıc, Lamija, *Biblioteke u Bosnı ı Hercegovini Za Vrıjeme Austrougarske Vladavine,* Sarajevo 1980.

Hafâcî, Muhammed Abdü'l-Mün'im, *el-Ezher fî Elfi Âm,* c. I, Beyrut 1988.

el-Hâfız, Muhammed Muti', *Dârü'l-Hadîsi ez-Ziyâ'iyye ve Mektebetühâ bi-Salihiyyeti Dımaşk,* Beyrut 2006.

Hakses, Ali Rıza, *Muğla Menteşe Büyükleri,* Muğla 1999.

el-Hâlidî, Velid, "el-Mektebetü'l-Hâlidiyye fi'l-Kudüs", *Fihrisü Mahtutâti'l-Mektebeti'l-Halidiyye el-Kudüs,* haz. Hızr İbrahim Selâme, Kudüs 2006, s. 24-29.

Halm, H., "Al-Azhar, Dâr al-'İlm, al-Rasad. Forschungen- und Lehranstalten der Fatimiden in Kairo", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras,* yay. haz. U. Vermeulen ve D. De Smet, Leuven 1995, s. 99-109.

Hammer, Joseph Von, *Topographische Gesammelt auf Einer Reise in die Levante,* Wien 1811.

Hamid eş-Şafi'î Deyyâb, "Mektebetü'l-Mescidi'l-Aksa el-Mübarek", *Mecelletü Mektebeti'l-Melik Fehd el-Vataniyye,* c. 10, no. 1 (Riyad 2004), s. 180-252.

Hammâde, Muhammed Mahir, *el-Mektebat fi'l-İslam,* Beyrut 1998.

Hârisî, Adnan Muhammed Fâyiz, *İmâretü'l-Medrese fi Mısr ve'l-Hicâz: Fi'l-Karn 9h-15m, Dirâse ve Mukârene,* Mekke 1418/1997.

Haritani, Mahmud, "Fi Haleb Hazâ'inü Kütübi Âmire ve Ülemâü Abâkire ve Eserü zâlike fi Hareketi't-Tercüme", *Ebhâsü'l-Mu'temeri's-Seneviyyi's-Sâdis li-Tarihi'l-'ulûmi İnde'l-Arab,* haz. Halid Magut, Haleb 1984, s. 93-104.

Hartmann, Angelika, *an-Nâsır li-Dîn Allâh (1180-1225),* Berlin 1975.

Hasan Behçet, *Kıbrıs Türk Maârif Tarihi (1571-1968),* Lefkoşa 1969.

Hasan Nasrullah, *Tarihü Baalbek,* Beyrut 1984.

Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihü'd-Devleti'l-Fatimiyye,* Kahire 1981.

Hasan, Zeki Muhammed, *Künûzu'l-Fâtimiyyîn,* Kahire 1937.

Hasandedic, Hafzija, "Muslimanske Biblioteke u Mostaru", *Anali Gâzi Hüsrevbegove Biblioteke,* c. I (1972), s.107-112.

Hasandedic, Hivzija, *Spomenici Kulture Turskog Doba u Mostaru,* Sarajevo 1980.

———, "Zaduzbine Cejvana Kethode u Hercegovini", *Prilozi,* c. 5, Sarajevo 1954-1955, s. 275-286.

Haskan, Mehmet Nermi, *Eyüpsultan Tarihi,* İstanbul 1996.

———, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar,* İstanbul 2001.

Hathaway, Jane, "Exiled Chief Harem Eunuchs as Proponents of the Hanafî Madhhab in Ottoman Cairo", *Annales Islamologiques,* no. 37, Kahire 2003, s. 191-199.

———, "The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of 'Abbas Agha", *Journal of Economic and Social History of the Orient,* c. XXXVII (1994), s. 293-317.

Hatidza Çar-Drnda, "Neki Legati Osman-Şehdijine Biblioteke", *Anali Gâzi Hüsrevbegove Biblioteke,* c. XV-XVI (Sarajevo 1990), s. 243-252.

Hazar, Ahmet Turan, "Ulema ve Câmileriyle Kilis Medreseleri", *Vakıflar Dergisi, Vakıflar Dergisi,* c. XXV, s. 285-290.

el-Hazmâvî, Muhammed Mâcid, "Vakfiyetü Ahmed Paşa el-Cezzâr fi 'Akkâ. Dirâse ve Tahlil. 1200/1786", *el-Mu'temeretü'd-Düveli's-Sâbi' li't-Târihi Bilâdi'ş-Şâm*, c. III, yay. haz. Adnan el-Bahit, Amman 2009, s. 237-261.

Heffening, W. [J. D. Pearson], "Maktaba", *Encyclopedie of Islam²*, c. VI, s. 197-198.

Heinz, Wilhelm, "Die Kultur der Tulpenzeit des Osmanischen Reiches", *Wiener Zeitschrift für die Kunde Des Morgenlandes*, Band 61 (Wien 1967), s. 62-116.

Herzfeld, Ernst, "Damascus: Studies in Architecture III," *Ars İslamica*, c. XI-XII (1946), s. 1-71.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998.

Hızlı, Mefail, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998.

———, "Yenişehir'de Bir Osmanlı Üniversitesi: Şehzade Süleyman Paşa Medresesi", *Bursa Araştırmaları*, yıl 7, sayı 25, Bursa 2009, s. 58-60.

Hillenbrand, Robert, "Medieval Cordoba as a Cultural Centre", *The Legacy of Muslim Spain*, yay. haz. Salma Khadra Jayyusi, Leiden 1992.

Hinz, Walter, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1948.

Hitti, P., *History of the Arabs*, London 1970.

Honigmann, E., "Nur-ed-Din", *İslâm Ansiklopedisi*, c. IX (1964), s. 361-362.

Hümâyûn-Ferruh, Rükneddin, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ez-sadr-ı İslâm tâ Asr-ı Künûnî*, Tehran 1347.

Hümâyûn-Ferruh, Rükneddin, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ve Kitâbhâneha-yı Umûmî*, c. I, Tehran, t. y.

Hüreydî, Ahmed Abdülmecid, "Veliyüddin Cârullah ve Bernâmicü Kırâatihi", *Annales Islamologiques*, c. XVI (Caire 1980), s. 1-57.

Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmî*, I, İstanbul 1281.

Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi* c. I, İstanbul 1327.

Hüseyin Vassaf, *Kemâl-nâme-i İsmail Hakkı (Bursevî Biyografisi)*, yay. haz. Murat Yurtsever, Bursa 2000.

———, *Bursa Hatırası*, yay. haz. Mustafa Kara, Bilal Kemikli, Bursa 2010.

Irmak, Yunus, *III. Mustafa Rûznâmesi (H. 1171-1177/M. 1757-1763)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 1991.

Işıltan, Fikret, "Me'mun", *İslâm Ansiklopedisi*, c. VII (1957), s. 693-700.

Işın, Ekrem, "Yenikapı Mevlevihanesi'nin İki Vakfiyesi", *İstanbul Araştırmaları*, no. 3 (İstanbul 1997), s. 89-118.

Işkî Mustafa b. Ömer Kilisî, *Ta'tirü Ercâi'd-Devleti'l-Mecdiyye*, Istanbul Universitesi Kütüphanesi, T.Y. 1490

Itzkowitz, Norman, "Health, Educations, and Welfare-Ottoman Style", *Midway*, c. 8, no. 3 (Chicago 1968), s. 59-68.

Ivanova, Svetlana - Zorka Ivanova, "Nineteeth-Century Vaqf Archives", *Le Vaqf dans le Monde Musulman Contemporain (XIXe-XXe Siecles*, yay. haz. Faruk Bilici, İstanbul 1994, s. 185-198.

İbnü'l-Hayyat, "Mektebetü Câmil'l-Karaviyyin 'abre't-Tarih", *el-Mecelletü'l-Mağribiyye li't-Tevsik ve'l-Ma'lûmât*, no. 3, (1985), s. 9-25.

İbnü'n-Neccâr, *Tarihü'l-Medineti'l-Münevvere*, Medine 1422.

İbrahimgil, Mehmet Z. ve Neval Konuk, *Kosova'da Osmanlı Mimarî Eserleri*, c. II, Ankara 2006.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, yay. haz. Hümeyra Zerdeci, İstanbul 2010, s. 821.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Institutions of Science Education", *The Oxford Encyclopedia of Philosophy, Science and Technology in Islam*, c. I, yay. haz. İbrahim Kalın, Oxford 2013, s. 386-396.

İmad Abdüsselâm Ma'ruf, "Evvelü Muhaveletü li-Fehreseti'l-Mahtutât fi'l-Irak", *el-Mektebetü'l-Arabiyye*, no. 1, Bağdad 1981, s. 11-20.

İmad Abdüsselâm Raûf, *el-Musul fi Ahdi'l-Osmanî: Fetretü'l-Hükmü'l-Mahalli 1139-1249/1726-1834*, Musul 1395/1975.

İmamüddin, S. M., "Hispano-Arab Libraries, Books and Manuscripts", *Journal of the Pakistan Historical Society*, c. VII, no. 2 (1959), s.101-119.

———, *"Some Leading Muslim Libraries of the World"*, Bengladesh 1983.

İnalcık, Halil, " The Policy of Mehmed II Towards the Greek Population of Istanbul and Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, c. XXIII-XXIV (1968-1969), s. 231- 249.

———, *Osmanlı İmparatorluğu: Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003.

———, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, çev. Norman Itzkowitz ve Colin Imber, London,1973.

———, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgiliBelgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *T.T.K. Belgeler*, c. X, no. 14, Ankara 1981, s. 1-90.

İnâye, Gâzi Hüseyin, *Menâhicü'l-bahsi'l-ilmî fi'l-İslâm*, Beyrut 1990.

İnce, Kasım, *Uşak'ta Türk Mimarisi*, Isparta 2004.

İnciciyan, P., Ğ., *XVIII. Asırda İstanbul Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1956.

İnkaya, Feyhan, "Sadrazam Koca Râgıb Mehmed Paşa Kütüphane, Sıbyan Mektebi ve Türbesi", *Sinan Genim'e Armağan, Makaleler*, yay. haz. Oktay Belli, Belma Barış Kurtel, İstanbul 2005, s. 383-397.

İpşirli, Mehmet, "Buk'a", *DİA*. VI, s. 386.

———, "Fenârîzâde Muhyiddin Mehmed Şah", *DİA*. XII, s. 340-341.

İsfendiyaroğlu, Fethi, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul 1952.

İskenderânî, Muhammed, "el-Medresetü ve'd-Devle fi'l-Asreyni'l-Fatimî ve'l-Eyyûbî", *el-İctihâd*, no. 4, Beyrut 1989, s. 141-162.

İskit, Server R. , *Türkiyede Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1939.

İsmail, İsmail Ahmed "Medresetü's-Sultan Kayıtbay fi'l-Mescidi'l-Haram", *el-Arab*, c. XIV, no. 1-2 (Riyad 1979-1980), s. 85-90.

İstanbul Ahkâm Defterleri/İstanbul Vakıf Tarihi, hazırlayanlar: Ahmet Tabakoğlu v.d., c. I, İstanbul 1998.

İzzeddin, Muhammed Kemaleddin, *el-Hareketü'l-İlmiyye fi Mısr: Devletü'l-Memâliki'l-Çerâkise*, Beyrut 1990.

İzzi, *Tarih*, İstanbul 1199.

Jacobs, Emil, *Untersuchungen zur Geschichte der Bibliothek im Serai zu Konstantinopel*, Heidelberg 1919.

Jahn, Karl, "Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. IV, no. 3-4 (İstanbul 1971), s. 29-33.

Jasser, Lamia, "Medreseler: el-Medâris", *Halep'te Adım Adım Osmanlı'nın İzinde: Halep'te Osmanlı Döneminde İnşa ve Tadil Edilen Mimari Eserlerin Envanteri*, yay. haz. Ahmet Özpay, Halil İbrahim Yakar, Gaziantep 2010.

Jidejian, Nina, *Tripoli Through the Ages*, Beirut 1980.

Johnson, Elmer D., *A History of Libraries in the Western World*, New York 1965.

Kabir, Mafizullah, "Libraries and Academies During the Buwayhid Period-946 A.D. to 1055 A.D", *Islamic Culture*, c. XXIII, no. I, (1959), s. 31-33.

———, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, Calcutta 1964.

Kafescioğlu, Çiğdem, *The Ottoman Capital in the Making: The Reconstruction of Constantinople in the Fifteenth Century*, Basılmamış Doktora Tezi, Harvard University 1996.

el-Kahtânî, Râşid b. Sa'd, " Mecmu'atü'l-Kâdı Muhammed İsmet el-Celâlî el-Mevkufe 'alâ Mektebeti Şeyhülisâm Arif Hikmet", *ed-Dâre*, c. 35/2, Riyad 1430, s. 169-200.

Kaleşi, Hasan "Yugoslavya'da İlk Türk Kütüphaneleri", *Türk Kültürü*, IV, no. 38 (1965), s. 40-43.

———, "Ishak Çelebi von Bitola und seine Stiftungen", *La Macédonia et les Macédoniens dans la Passé*, Skopje 1970, s. 149-162

———, *Najstarıjı Vakufskı Dokumentı u Jugoslavıji Na Arapskom Jezıku*, Pristina 1972.

———, "Oriental Culture in Yugoslav Countries from the 15th Century till the end of the 17th Century", *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries* (Prague 1978), s. 359-404.

———, Mehmed Mehmedovski, *Tri Vakufnami na Kacanikli Mehmed Paşa*, Skopje, 1958.

Kalhussien, Omar, *Halep Hüsrev Paşa Medresesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2011.

Kandil, Yusuf, "el-Mektebât fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye, Beytü'l-hikmeti Enmüzecen", *Beytü'l-Hikmeti'l-Abbâsiyye*, c. I, Bağdad 2001, s. 284-304.

Kanık, Mahmut, *Dört İklimden Esintiler*, Ankara 2004.

Kankal, Ahmet, *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*, Ankara 2004.

Kapusuzoğlu, S. Burhan, "Bozok İlmiye Tarihinde Medreseler, Zâviyeler ve Tekkeler", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, Yozgat 2000, s. 377-392.

Kara, İsmail, *Hanya/Girit Mevlevihânesi*, İstanbul 2006

———, *Gümüşhanevî Halifelerinden Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce Rize'deki Tekkesi*, İstanbul 2004.

———, "Şeyh Osman Niyazi Efendi", *Journal of the History of Sufism*, no. V, Paris 2008, s. 107-134.

Kara, Mustafa, "Bursa Cizyedârzâde Zâviyesi ve Kütüphanesi", *Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, yay. haz. Hasan Basri Öcalan, Bursa 2004, s. 247-260.

———, "100 Yıllık Bir Mektup ve Kütüphanelerimiz: Rusya Mektubu", *Bursa Araştırmaları*, no. 23, Bursa 2009, s. 45.

Karabulut, Ali Rıza, *Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesindeki Türkçe, Farsça, Arapça Yazmalar Kataloğu*, Kayseri 1982.

Karakaş, Mahmut, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Ankara 1995.

———, *Şanlıurfa ve İlçelerindeki Kitabeler*, Ankara 2001.

Karaöz, Sadık, *Manisa İli Kütüphaneleri*, Ankara 1974.

Karatay, Rahmi Namdar, "Bursada Omurbey Vakıfnamesi ve Yeni Bulunan Mühim Bir Vesika", *Uludağ, Bursa Halkevi Dergisi*, no. 35 (1941), s. 15-20.

Karatay, Zafer, "Bahçesaray", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. IV (1991), s. 482-483.

Karazeybek Mustafa vdgr., *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri*, c. I, Afyonkarahisar 2005.

Kardiç, Fikret, "Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi", *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996, s. 458.

Kataye, Selmân, "el-Mektebâtü fi Haleb", *Âdiyyâtü Haleb*, c. II (Halep 1976), s. 170-215.

Kayaoğlu, Hülya Dilek-, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi", *İstanbul Kütüphaneleri*, İstanbul 20010, s. 72-77.

Kayaoğlu, İsmet, "Beşir Ağa Vakfı", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, c. XI, no. 15 (1986), s. 77-87.

———, "Candaroğlu İsmail Bey Vakfiyesi", *X. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, c. III, Ankara 1991, s. 1041-1047.

Kazan, Hilâl, *XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi*, İstanbul 2010.

el-Kebisî, Muhammed Abdullah, *Ahkâmu'l-Vakf fi'ş-Şeriati'l-İslamiyye*, Baghdad 1977.

Kehhâle, Ömer Rıza, "Mahtûtâtu Dâri'l-Kütübi'z-Zahiriyye bi-Dımaşk", *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtûtati'l-Arabî*, c. I, no. 1 (Kahire 1955), s. 3-10.

Kemura, Sejfudin, "Sarajevske dzamije i druge javne zgrade turske dobe", *Glasnik Zemaliskog muzeja*, c. XXIII, (1911), s. 391-435.

Kenderova, Stoyanka, "A propos des donateurs des livres à la bibliothèque d'Osman Pazvantoğlu à Vidin", *Sociétés et cultures musulmanes d'hier e d'aujourd'hui*. Yay. haz. Meropi Anastassiadou, Paris 1996, s. 182-185.

———, "La Littérature Arabe Representée dans les Bibliothèques de *Wakf* en Bulgarie au XIXe Siècle", *Across the Mediterranean Frontiers: Trade, Politics and Religion, 650- 1450*, yay. haz. Oionisius A. Agius ve Ian Richard Netton, Turnhout, Brepols 1997, s. 395-409.

———, Zorka Ivanova, *From the Collections of Ottoman Libraries in Bulgaria During the 18th-19th Centuries*, Sofia 1999.

———, "Les lecteurs de Samakov au XIXe siècle", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, no. 87-88 (Aix-en-Provence 1999), s. 61-75.

———, "De la Bibliothèque Privée à la Bibliothèque Publique-Les Inscriptions de la Donation du Livre à Titre de Waqf", *Studies in Arabic and Islam, Proceedings of the 19th Congress, Union Européenne des Arabisants et Islamists, Halle 1998*, Paris 2002, s. 71-80.

Kepeci, Kamil, *Bursa Şer'iyye Sicilleri Kütüphaneler Defteri*, Ekrem Hakkı Ayverdi Koleksiyonu.

el-Kermî, Said, "Dûru'l-Kütüb ve Fâ'idetühâ, Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi Dımaşk", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-Arabî*, c. I (Damas 1969), s. 8-12.

Keskioğlu, Osman, "Bulgaristan'da Bazı Türk Vakıfları ve Abideleri", *Vakıflar Dergisi*, c. VII (1968), s. 136-137.

———, "Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, c. XIX (1985), s. 25-30.

Khan, Kabir Ahmad, "Library Movement in the Muslim world", *Islamic Culture*, c. 56, no. 4 (1982), s. 303-316.

———, "As-Sâhib ibn Abbad as a Writer and Poet", *Islamic Culture*, c. XVII, no. 2 (1943), s. 176-205.

Khoury, R.G., "Une description fantastique des fonds de la bibliotheque royale, Hizanat al-kutub au Caire", *Proceedings of the Ninth Congress of the Union Europeenne des Arabisants et Islamisants*, ed.. Rudolph Peters, Leiden 1981, s. 123-140.

Kılıç, Ümit, "Sadrazam Lütfi Paşa'nın Dimetoka Vakfı", *OTAM*, 22 (Ankara 2007), s.109-123.

Kiel, Machiel, "Hrazgrad-Hezargrad-Razgrad: The Vicissitudes of a Turkish Town in Bulgaria", *Turcica*, c. 21-23 (Paris 1991), s. 495-563.

———, "The Date of Construction of the Library of Osman Pasvantoğlu in Vidin", *Etudes Balkanique*, no. 2 (Sofia 1980), s.116-119.

Kisâî, Nurullah, *Medâris-i Nizâmiyye ve Te'sîrât-ı İlmî ve İctimâ'î-i ân*, Tehran 1374.

Koç, Havva, "Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1993, s. 311-312.

Kodaman, Bayram, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara 1988

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Nasreddin Hoca'nın Şehri Akşehir*, İstanbul 1945.

———, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964,

Korkmaz, Adem, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği (1869-1872), *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi*, no. 49, İstanbul 2010, s. 113-178.

Korkmaz, Şerif, *H. 1255-1264 (M. 1839-1947) Tarihli Çorum Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara 1995.

Korkusuz, M. Şefik, *Cumhuriyet Öncesi Diyarbekir'de Maârif*, İstanbul 2009.

Köker, Hüseyin Sıdkı, "Vakıflar Tarihinde Tosya", *Vakıflar Dergisi*, c. V (1962), s. 257-273.

Köprülü, Orhan, "Feyzullah Efendi", *İslâm Ansiklopedisi*, c. IV (1964), s. 593-600.

Köşklü, Zerrin, "18. Yüzyıl Kütüphanelerinden İki Örnek: İstanbul Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi ve İstanbul Feyzullah Efendi Kütüphanesi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 15, Erzurum 2000, s. 15-20.

———, "Nevşehir / Gülşehir Karavezir Mehmet Paşa Külliyesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, no. 7 (2001), s. 75-92.

Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, Grekçeden çeviren: Charles T. Riggs, Princeton 1954.

Kuban, Doğan, *İstanbul Yazıları*, İstanbul 1998.

Kubilay, Ayşe Yetişkin, "18 ve 19. Yüzyıl İstanbul Vakıf Kütüphaneleri Üzerine Tipolojik Bir Değerlendirme", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı: Uluslarüstü Bir Miras Uluslararası Kongresi*, İstanbul 1999, s. 149-153.

———, "Eyüp'teki Müstakil Vakıf Kütüphanelerinin Mimarisi (Genel Bir Değerlendirme)", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla IX. Eyüpsultan Sempozyumu, Tebliğler (13-15 Mayıs 2005)*, İstanbul 2005, s. 246-257.

Kucur, Sadi S., *Sivas Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları-Vakfiyelere Göre*-Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 1993.

Kunt, İ. Metin, "The Vaqf as an Instrument of Public Policy: Notes on the Köprülü Family Endowments", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, ed. by Colin Heywood and Colin Imber, İstanbul 1994, s. 189-198.

Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, c. 1, Ankara 1969.

———, "Orta Anadolu'da Klasik Osmanlı Mimarisi Çağının Sonlarında Yapılan İki Külliye", *Vakıflar Dergisi*, c. IX (1971), s. 239-247.

———, "Zâl Mahmud Paşa Külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Hümaniter Bilimler*, c. I (İstanbul 1973), s. 65-81.

———, "Üsküdar'da Mihrimah Sultan Külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Hümaniter Bilimler*, c. III (İstanbul 1975), s. 43-72.

Kurmuş, Ömer S., "Bursa'da Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphaneleri", *Evliyaları ve Âbideleriyle Şehirler Sultanı Bursa*, Bursa 2003, s. 211-217.

———, M. Akif Erdoğru, *Çukurova Tarihinin Kaynakları*, Ankara 2000.

———, "Ramazanoğulları'nın Vakıfları", *X. Türk Tarih Kongresi*, c. III, Ankara 1991, s. 1013-1034.

Kurtoğlu, Mehmet ,"Şair Sakıb Efendi, Hayatı, Vakfiyesi ve Vakfettiği Kitaplar", *Vakıflar Dergisi*, no. 35, Ankara 2011, s. 107-154.

Kut, Günay ve Nimet Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Ankara, 1984.

———, "Sultan I. Mahmud Kütüphanesi (Ayasofya Kütüphanesi)", *Osmanlı Devleti'nde Bilim Kültür ve Kütüphaneler*, hazırlayanlar: Özlem Bayram v. d. Ankara 1999, s. 99-128.

———, *Supplementary Catalogue of Turkish Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 2003.

Kutbuddin el-Hanefî, *Tarihü'l-Kutbî*, Mekke 1950.

Kuyulu, İnci, *Kara Osmanoğlu Ailesine âit Mimarî Eserler*, Ankara, 1992.

Küçük, Mustafa, "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Bosna-Hersek'teki Osmanlı Mirası", *Prilozi*, c. 51 (Sarajevo 2003), s. 163-196.

Küçük, Sezai, *Mevleviliğin Son Yüzyılı*, İstanbul 2003.

Küçükdağ, Yusuf, "Kilis Mevlevihanesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Osmanlı Araştırmaları*, c. XXIV (2004), s. 257-287.

———, "Mahmud Dede Zâviyesi Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, c. XXII (1991), s. 83-90.

Küçükerman, Önder, "Âtıf Efendi Kütüphanesi", *Mimarlık*, yıl VIII, no. 75 (İstanbul 1970), s. 9-14.

Küçükkalfa, Ahmet "Kütüphanelerde Aydınlatma, Kandiller ve Tavana Asılı Diğer Semboller", *Folklor, halkbilim dergisi*, c. 4, no. 2-3 (İstanbul 1984), s. 47-50.

———, "Atıf Efendi Kütüphanesi", *Vakıflar*, Istanbul, t. y. s.61-64.

———, "Ayasofya Kütüphanesi", *İlgi*, c. 17, no. 37 (1983), s. 13-17.

———, "İstanbul Vakıf Kütüphaneleri", *Vakıflar*, Istanbul, t. y. s. 51-70.

———, "Ragıp Paşa Kütüphanesi", *Vakıflar*, Istanbul, t. y. s. 54-60.

———, "Şehid Ali Paşa Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. XXXIII, no. 3 (1984), s. 132-148.

———, "Yenikapı Mevlevihanesi Kütüphanesi", *Vakıflar*, İstanbul, t. y. s. 68-69.

Kürkçüoğlu, Kemal Edib, *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara 1962.

Kütükoğlu, Mübahat S., "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, c. VII-VIII (İstanbul 1977), s. 277-392.

———, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara 2000.

Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, haz. Rıdvan Canım, Ankara 2000.

Laviç, Osman, "Rukopisi Karadoz-Begove Biblioteke u Mostaru", *Anali Gazi Hüsrev-Begove Biblioteke*, c. 29-30, Sarajevo 2009, s. 143-162.

Leeuwen, Richard Van, *Wakfs and Urban Structures*, Leiden 1999.

Leiser, Gary, "The Endowment of the Al-Zahiriyya in Damascus", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, c. XXVII, no. 1 (1984), s. 33-55.

Lentz, Thomas W. -Gleen D. Lowry, *Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Washington 1989, s. 159-236.

Levend, Agah Sırrı, *Gazavatnameler*, Ankara 1956.

Lewis, Bernard, *The Muslim Discovery of Europe*, New York 1982.

The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, c. I, çev. Charles Thornton Foster, F. H. Blackburne Daniel, Cambridge 2012.

Lowry, Heath W. -İsmail E. Erünsal, *Aslına Dönüş: Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Kavala Kasabası ile Bağları, Mimari Eserler, Kitabeler ve Belgeler*, İstanbul 2011.

———, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa's Kapı Kethüdası Mehmed Necib Efendi and Necib Paşa endower of the Necip Paşa Kütüphanesi in Tire were the same individual", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, c. II, yay. haz. Hatice Aynur-Bilgin Aydın-Mustafa Birol Ülker, İstanbul 2014, s. 797-806.

Lyons, Jonathan, "Bayt al-Hikmah", "Bayt al-Hikmah", *The Oxford Encyclopedia of Philosophy, Science and Technology in Islam*, c. I, yay. haz. İbrahim Kalın, Oxford 2013, s. 90-94.

Lutfullah b. Hasan et-Tokatî er-Rûmî, *Risâletü fi'l-Ulûm*, takdim ve ta'lik: Refik el-Acem, Beyrut 1994.

Mackensen, R. S., "Four Great Libraries of Medieval Baghdad", *Library Quarterly* 2 (1932), s. 295

———, "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda"; *AJSL* 51 (1934-1935), s. 83-113.

———, "Arabic Books and Libraries in the Umaiyad Period", *The American Journal of Semitic Languages*, c. 52 (1935-1936), s. 245-253 ve c. 53 (1935-1937), s. 239-250.

———, "Arabic Books and Libraries in the Umaiyad Period-Concluded", *The American Journal of Semitic Languages*, c. 54 (1937), s. 41-61; c. 56, s. 149-157.

Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umumiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilatı ve İcraatı*, İstanbul 1338.

Mahmud Fâhûrî, "el-Mektebât fî Haleb mine'l-Asri'l-Osmânî ile'l-yevm", *Âdiyaâtü Haleb*, c. 8-9, Halep 1998, s. 365-372.

Mahmud, Ali es-Seyyid Ali, "Mektebâtü'l-Kuds fi Asri Selâtini'l-Memâlik", *Mecelletü'l-Mektebât ve'l-Ma'lumâti'l-Arabiyye*, c. IV, no. 4 (London 1984), s. 5-11.

Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Leiden 1906.

———, *The Rise of Colleges*, Edinburgh 1981.

———, *The Rise of Humanism in Classical Islam and the Christian West*, Edinburgh 1990.

el-Makkarî, Ahmed bin Muhammed, *Nefhü't-tîb*, yay. haz. İhsan Abbas, c. 1, Beyrut 1968.

Makrizî, *El-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr fi Zikri'l-Hıtati ve'l-Âsâr*, yay. haz. Eymen Fu'âd Seyyid, London 1416.

Marcus, Abraham, *The Middle East on the Eve of Modernity, Aleppo in the Eighteenth Century*, New York 1989.

Maróth, Miklós, "The Library of Sultan Bayezid II", in *Irano-Turkic Cultural Contacts*, yay. haz. Eva M. Jeremiàs (Piliscsaba 2003), s. 111-132.

Maruf, Naci, "Ülemâü Mustansiriyye", *Mecelletü Külliyeti'l-Adab*, c. I (1959), s. 274-328.

Masashi, Haneda, "Gâzâniyya in Tabrîz", *The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam*, c. II, Tokyo, s. 283-29.

Masry, Ahmed M., *Die Bauten von Hâdim Sulaimân Pascha (1468-1548)*, Berlin 1991.

Maria Mavroudi, "Translations From Greek into Arabic at the Court of Mehmed the Conqueror", *The Byzantine Court: Source of Power and Culture, Papers From The Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, Koç University Press 2013, s. 195-207.

Meclis-i Meb'usân Zabıt Ceridesi, Devre I, İctima Senesi 2, c. VI (Ankara, 1986), s. 67-68, 87.

Meclis-i Meb'usanın Yüzsekizinci İctimâ Zabıtnamesi, Takvim-i Vekayi', yıl 2, no. 544 (18 Mayıs 1326), s. 2137.

Mehmed Behcet, *Kastamonu Âsâr-ı Kadîmesi*,İstanbul 1341.

Mehmed Refik, "Enderun-ı Hümâyûn Kütüphanesi", *TOEM*, no. 7, İstanbul 1332, s. 236.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. I-IV, İstanbul 1308-1315.

Melchert, Christopher, "The Destruction of Books by Traditionists", *al-Qantara* XXXV/1, Madrid 2014, s. 213-231.

Memiş, Mehmet, "Rızvaniye Câmii ve Külliyesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. III, Şanlıurfa 1997, s. 329-347.

Memişoğlu, Hüseyin, "Bulgaristan'ın Vidin Şehrinde Halil ve İbrahim İkiz Kardeşlerin Kurdukları Kültür Vakfı ve Onun Şefkat Kıraathanesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 169 (2007), s. 205-217.

Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey, edited from Manuscript Journals, by Robert Walpole, London 1817.

Menchinger, Ethan L., "The Sefaretname of Ahmed Vasıf efendi to Spain", *International Journal of History Studies*, c. 2/3, Samsun 2010, s. 351-367.

Meniş, Abbas Key, "Kitâbhânehâ-yı İran der-Devre-i Tîmuriyân", *Dâniş*, no. 42 (İslâmâbâd 1995), s. 102-112.

el-Menunî, Muhammed, "el-Ulûm ve'l-Adâb ve'l-Fünûn ala Ahdi'l-Muvahhidin", Tetvan 1950.

———, *Fehârisü Mahtutati'l-Hizâneti'l-Haseniyye*, Rabat. 1983.

———, "Nemâzicün min Enzimeti'l-Hizânâti'l-Umûmiyyeti bi'l-Mağribi'l-Vasît", *Kabesün mine'l-Mahtûtâti'l-Mağribî*, c. II, Beyrut 1999, s. 632-650

Merçil, Erdoğan, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 393-399.

Meriç, R. Melül, "II. Sultan Bâyezid Zamanı Binaları, Mimarları, Sanat Eserleri ve Sanatkarları", *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, II (Ankara, 1958), s. 5-76.

Meservey, Sabra F. *Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam*, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton 1966.

Mes'udî, *Murûcu'z-zeheb* c. II, Kahire 1349.

Metz, A., *el-Hadaretü'l-İslamiyye fi'l-Karni'r-râbi'i'l-hicri*, çev. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde, Beyrut 1967.

el-Mezînî, Abdurrahman b. Süleyman, "Vakfiyyetü'ş-Şeyh Muhammed 'Âbid es-Sindî el-Ensârî, *'Âlemü'l-Mahkûtât ve'n-Nevâdirât"*, c. 13/2, Riyad 2008, s. 316-402.

———, "Vesikatü vakfi kütübi fi'l-Mektebeti'l-Mahmudiyye fi'l-Medineti'l-münevvere", *ed-Der'iyye*, c. 2, no. 8 , Riyad 1420, s. 111-115.

Mızrak, Remzi, "Şanlıurfa'da Tarih Boyunca Kurulan Kütüphaneler", *Türk Kütüphaneciliği*, c. XV, no. 2 (Ankara 2001), s. 178-185.

Minorsky, V., *A Catalogue of the Turkish Manuscripts and Miniatures*, Dublin 1958.

Miscellaneous Works of John Greaves, Professor of Astronomy in the University of Oxford: Many of which are now First Published, London 1737.

Moğol, Hasan, *Teke Sancağı Şer'iyye Sicili-1 (1223-1232/1807-1817)*, Mehter Yayınları 1996.

Muallim Cevdet, *Zeyl ala fasli'l-ahiyyeti'-fityâni't-Türkiyye fi Rıhleti İbni Batuta*, İstanbul 1932.

el-Mubayyidîn, Mühenned Ahmed Sâlim, *Ehlü'l-Kalem fi'l-Hayâti's-Sekafiyyeti fi Medineti Dımaşk Hilâle'l-Fetreti 1121-1172/1708-1758*, Dımaşk 2005.

Muhammed bin Abdülvehhâb el-Miknâsî, *Rihletü'l-Miknâsî*, yay. haz. Muhammed Bu-Kebût, Beyrut 2003.0

Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtutât ve Hazâ'inühâ fi Haleb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. I, cüz 1 (Kahire 1955), s. 8-36.

Muhammed Hasan Abdülkerim el-İmâdî, *Horasan fi'l-Asri'l-Gaznevî*, Yermuk 1997.

Muhammed Kürd Ali, "el-Kütüb ve'l-mektebât fi'ş-Şam", *el-Muktataf*, c. 74 (1929), 505-506.

———, *Hıtatü'ş-Şâm*, c. 5, Dımaşk 1927.

Muhammed Râğıb et-Tabbâh, "Dûru'l-Kütüb fi Haleb Kadîmen ve Hadîsen", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-Arabî*, c. XV, no.7-8 (Dımaşk 1937), s. 299-310.

Muhammed Züheyr el-Bâbâ, "el-Medresetü'z-Zâhiriyye ve Mektebetühâ", *Mecelletü Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye bi-Dımeşk*, c. 71/1 (Dımaşk 1996), s. 181-195.

Muhibbî, *Hülâsatü'l-Eser fî A'yâni'l-Karni'l-Hâdî 'Aşer*, c. III, Beyrut (1284 baskısından tıpkıbasım).

Muhlis, Abdullah, "Hizanetü Ali'l-Mağribi fi Trablusşam", *Mecelletü Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabi*, XVIII, no. 3-4 (1943), s. 123-130.

———, "Kitâbu Tahriri't-Tahbîr fî İlmi'l-Bedi'", *Mecelletü Mecma'i İlmiyyi'l-Arabî*, c. 22, no. 11-12 (Bağdat 1947), s. 524-531.

Muhtarüddin, Ahmed, "Mahmud b. Ali el-Ustadar ez-Zâhiri", *Mecelle-i 'ulûm-i İslamiyye*, c. I, no. 1, (1960), s. 123-146.

Mujezinoviç, Mehmed ve Mahmud Traljiç, "Gâzi Husrev-Begova Biblioteka", *450 Godina Gâzi Hüsrev-Begove Medrese u Sarajevu*, Sarajevo 1988, s. 187-199.

Musa Ebû Deye, *Vakfiyyetü Ahmed Paşa, el-Cezzâr*, Nablus 1998.

Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet*, yay. haz. Ahmet Öğreten, Ankara 2002.

Mustafa, Şâkir, "Âl-i Kudâme ve's-Sâlihiyye", *Havliyyâtü Külliyeti'l-Âdâb*, c. 3 (Küveyt 1982), s. 7-105.

Mutlu, N. Yücel-Talat Alkan, "Dâru'r-Râha Vakfı'nın Gelirleriyle Ziyâ Başara Tarafından Yaptırılan Bir Kültür Mirası, Eski Adıyla Dâru'r-Râha Kütüphanesi, Yeni Adıyla Ziyâ Kütüphanesi", *Hayat Ağacı*, no. 10, Sivas 2008, s. 44-48.

Müderrisoğlu, Fâtih, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, c. XXV (Ankara 1995), s. 67-124.

Müderrisoğlu, Mehmed Emin, *Akhisarlı Türk Büyükleri ve Eserleri*, İzmir 1956.

Müdürşâneci, Kâzım, "Kütüphane-i Şâpur b. Erdeşîr", *Kitâb ve Kitâbhâne der-İslâm*, Meşhed 1995, s. 84-94.

Mülayim, Selçuk, "Osmanlı Kütüphane-i Umumisi", *X. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Prof. Dr. H. Örcün Barışta'ya Armağan (3-6 Mayıs 2006)*, Ankara 2009, s. 529-538.

Müller, Mrs. Max, *Letters From Constantinople*, London 1897.

Müneccid, Mustafa Behcet, "et-Ta'lim fi'l-Endelüs fi'l-karni'l-hamis li'l-Hicri", *Âdâbu'r-Râfideyn*, X (1979), s. 239-270.

Mürsî, Zenûbe Nâdî, "Edvâün 'Ala Ba'di Mezâhiri'l-Hadareti fi Medineti Isfahan fi'l-Ahdi'l-Büveyhî", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb, Câmiâtü'l-Kahire*, c. 58, no. 4 (Kahire 1998), s. 185-240.

Naci Bakırcı, "Mevlânâ Müzesi İhtisas Kütüphanesinin 1926 Yılında Kuruluşu, Yusuf Ağa Kütüphanesinin Buraya Nakli", *X. Milli Mevlâna Kongresi, Tebliğler I*, Konya 2002, s. 301-305.

Nagata, Yuzo, *Tarihte Ayanlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1997.

Nakavî, Nakib, "Seyrî der-Kitâbhanehâ-yı İslâmî", *Mişkât*, no. 21 (Meşhed1367/1989), s. 158-178.

Nametak, Fehim, "Vazniji Legati u Rukopisnom Fondu Gâzi Hüsrev- Begove Biblioteke u Sarajevu", *Anali Gâzi Hüsrev-Begove Biblioteke*, c. 13-14 (Sarajevo 1987), s. 7-14.

Nashabe, Hisham, *Muslim Educational Institutions*, Beirut 1989.

Nâsır Abdullah Sultan el-Berekâtî, "et-Tatavvuru't-Tarihî li-Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkiyyi'ş-Şerîf", *el-Usûr*, c. II, no. 2 (London 1987), s. 321-334.

Nayır, Zeynep "İstanbul Haseki'de Bayram Paşa Külliyesi", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, s. 397-410.

Nehrevâlî, Kutbüddin, *Kitâbu'l-İ'lâm bi-A'lâmi Beyti'llâhi'l-Harâm*, haz. Wüstenfeld, Göttingen 1274.

Neşrî, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, c. I, haz. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen, Ankara 1949.

en-Neşşâr, es-Seyyid, *Târihü'l-Mektebât fi Mısr: el-Asrü'l-Memlûkî*, Kahire 1993.

———, *Mektebetü Mescidi'l-Mahallî fi'l-Asri'l-Osmanî*, İskenderiye 1997.

Nexhipi, Lutfi, *XV-XVI. Asırlarda Makedonya'da Kültür ve Medeniyet*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2006.

Nuaymi, Abdülkadir b. Muhammed, *ed-Dâris fi Tarihil-Medâris*, Dımaşk 1948.

Numanî, Şibli, *Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi*, çev. Yusuf Karaca, İstanbul 2002.

Nur binti Hasan bin Abdülhalim Karut, "Vezâ'ifü Nâzırü'l-Vakf fi'l-Fıkhi'l-İslâmî", *Evkaf*, c. 3, no. 5 (Safed 2003), s. 135-179.

O'leary, De Lacy, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, Delhi 1923.

O. F. Akimushkin, "The Library-Workshop (Kitâbkhâna) of Baysunghur-Mîrzâ in Herât", *Manuscripta Orientalia*, c. III, no. 1 (Helsinki 1997), s. 14-24.

Okiç, M. Tayyib, "Gâzi Hüsrev Beğ ve Onun Saraybosna'daki Câmiine Bir Minare Daha İlave Edilmesine Dâir Bir Vesika", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 463-499.

———, "Saraybosna Gâzi Hüsrev Beğ Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu", *İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Ankara, 1964), s. 143-154.

Oral, M. Zeki "Mevcut Vesikalara Göre Burdur Kütüphaneleri ve Kitap Vakfiyeleri Vesikaları", *Belleten*, c. XXIV, no. 94 (1960), s. 233-261.

Orhunlu, Cengiz, "Fındıklı Semtinin Tarihi Hakkında Bir Araştırma", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. VII, no. 10 (1954), s. 61-78.

Ortaylı, İlber, "Midhat Paşa'nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar (Edirne 8-10 Mayıs 1984)*, Ankara 1986, s. 227-233.

Oruç, Hatice, "Gazi Hüsrev Bey'in Saraybosna'daki Vakıfları", *T.T.K. Belleten*, c. LXXIII/268, Ankara 2009, s. 645-670.

———, Kayhan Orbay, *"Filibe'de Şehâbeddin Paşa Vakfı 1632-1641 (1041-1051), Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, no. 18, İstanbul 2011, s. 19-58.

Osmanlı Arşivi Dâire Başkanlığı, *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) I*, Tıpkıbasım, Ankara 2003.

Osmanlı Arşivi Dâire Başkanlığı, *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) I*, Tıpkıbasım, Ankara 2001.

Osmanzâde Tâ'ib, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, İstanbul 1271.

Öcalan, Hasan Basri, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü*, Bursa 2000.

———, "Bursa'da Temennâ (Temenye) Dergâhı Vakfiyesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* c. 9, no. 9 (2000), s. 453-460.

———, "Kitaplar ve Dergâhlar", *Bursa'da Dinî Kültür*, yay. haz. Mustafa Kara, Bursa 2011, s. 301-315.

———, "Gökdere'den Pınarbaşı'na Dergâhlar", *Bursa'nın Tarihî Mahalleleri*, c. I, yay. haz. Neslihan Dostoğlu ve dgr. Bursa 2011, s. 248-258.

———, *Melamet Zindanında Bir Nakşî*, Bursa 2012.

Önal, Ahmed, *18. Yüzyıla Âit Buyruldu Mecmuası (Türk Tarih Kurumu Y. 70- Değerlendirme, Transkripsiyon)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2006,

Önder, Mehmet, *Mevlânâ Şehri Konya*, Ankara 1971.

Önge, Yılmaz, "Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi", *Yusufağa Kütüphanesi Tarihçe Teşkilat ve Kataloğu Konya*, [y.y., t.y.], s. 9-11.

Öngül, Ali, *Sultan III. Osman Vakfiyesi*, Manisa 2003.

Örenç, Ali Fuat, *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, İstanbul 2006.

Öten, Aliye, *Lütfi Paşa Tarihi'nde İmar ve İnşâ Faaliyetleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ün. İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2008.

Öz, T., *Zwei Stiftungsurkunden des Sultan Mehmed II, Fâtih*, İstanbul 1935.

Özalp, Ömer Hakan, *Tuhfe Şârihi Hayatî Ahmed Efendi, Şiirleri, Kütüphanesi ve Tehâfüt-i Müstahrecesi*, İstanbul 2010.

Özalp, Tahsin, *Sivrihisar Tarihi*, Eskişehir, 1960.

Özcan, Abdülkadir, "Kanuni Devri Vezirlerinden Sofu Mehmed Paşa'ya ve Sofya'daki Külliyesine Dâir", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya 21-23 Nisan 2000*, İstanbul 2002, s. 267-276.

Özcan, Özcan, *Kadı Ömer Efendi, Mahmud I. Hakkında 1157/1744-1160/1747 Arası Ruznâme*, Basılmamış mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi 1965.

Özdemir, Rıfat, "Osmanlı Mahkemelerinde Zaman Ölçümü", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 143 (İstanbul 2003), s. 69-104.

———, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1986.

———, "Osmanlı Döneminde Dinî ve Sosyal Yapıların İnşâsı ve Tamiratı Üzerine", *Fırat Havzası Sanat Tarihi sempozyumu*, Elazığ 1992, s. 167-185.

Özdoğan, Kazım, *Kayseri Tarihi*, Kayseri, 1948.

Özergin, M. Kemal, "Timurlu Sanatına Dâir Eski Bir Belge, Tebrizli Ca'fer'in Bir Arzı", *Sanat Tarihi Yıllığı*, c. VI (İstanbul 1976), s. 471-518.

Özger, Yunus, *XIX. Yüzyılda Bayburt*, İstanbul 2008.

Özgüdenli, Osman G., "Bir İlhânlı Şehir Modeli: Rab'i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler", *Turco-Iranica, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 207-234.

———, "Şeyh Safîu'd-dîn Erdebîlî'nin Türbesinde Bulunan Kitaplar", *Turco-Iranica, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 375-387.

———, "XIV. Yüzyılda Tebrîz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu", *Turco-Iranica, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 173-206.

———, "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak", *T.T.K. Belleten* LXX, no. 258 (Ankara 2006), s. 501-522.

Özgül, M. Kayıhan, *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politekniği: Münif Paşa*, İstanbul 2005.

Özkarcı, Mehmet, "Niğde-Bor Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi", *Türk Tarih Kurumu Belleten* c. LXIII, no. 236 (1999), s. 95-122.

Özkaya, Yücel, "Anadoludaki Büyük Hanedanlıklar", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, c. LVI, no. 217 (Ankara, 1992), s. 809-845.

———, "XIX. Yüzyılda Bolu'da Sosyal Yaşantı ile İlgili Belgeler", *XI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. IV, Ankara 1994, s. 1745-1751.

Özoran, Beria Remzi, "Kıbrıs'ta Sultan Mahmut Kütüphanesi", *Türk Kültürü*, c. VIII, no. 92 (1970), s. 513-515.

Özönder, Hasan, *Konya Mevlânâ Dergâhı*, Ankara 1989.

Özsoy, Ülkü, "Şeyhülislam Zekeriyya Efendi ve Yahya Efendi Vakfiyeleri Üzerine", Türklük Bilgisi Araştırmaları, Harvard 1998, s. 159-169.

Öztekin, Özge, *XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Toplumsal Hayatın İzleri: Divanlardan Yansıyan Görüntüler*, Ankara 2006.

Öztürk, İsmail Fehmi, *Darende Tarihi*, Düzce 1962.

Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995.

Öztürk, Said, "Sultan I. Mahmud'un Ayasofya Kütüphanesi ve Ayasofya Vakfı", *I. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu*, İstanbul 2009, s. 156-168.

Pamuk, Ş., *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 2000.

Parmaksızoğlu, İsmet, "İstanbul Kütüphanelerine Dâir", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. VI, no. 3 (1957), s. 109-118.

———, "Manisa Kütüphaneleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, VIII, no. 1 (1959), s. 17-22.

———, *Kıbrıs'ta Sultan İkinci Mahmud Kütüphanesi*, Ankara, 1964.

———, "Türk Kütüphanelerinde Gelişmeler", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXIII, no. 2 (1974), s. 87-93.

Patrick, Mary Mills, *Under Five Sultans*, London 1930.

Pedersen, J., "Mescid", *İslâm Ansiklopedisi*, c. VIII (1960), s. 1-86.

———, *The Arabic Book*, Princeton 1984.

Pektaş, Kadir, "Az Tanınan Bir Osmanlı Eseri: Fâtih'de Es'ad Efendi Medresesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, no. 4 (1998), s. 128-140.

Peremeci, Osman Nuri, *Tuna Boyu Tarihi*, İstanbul 1942.

Pertusier, Charles, *Promenades Pittoresques dans Constantinople et sur les Rives du Bosphore*, c. I, Paris 1815, s. 219.

Pinto, Olga, "Feth b. Hakan", çev. H. D. Yıldız ve Neyire Milani, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 27 (1973), s. 41-58.

———, "The Libraries of the Arabs During the Time of Abbasids", *Islamic Culture*, c. III, no. 2 (1929), s. 210-243.

Pippidi, Andrei, *Visions of the Ottoman World in Renaissance*, London 2012.

Polat, İlhan, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Yugoslavya'da Kurulan Türk Kütüphaneleri*, Mezuniyet tezi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kütüphanecilik Bölümü, Ankara, 1969.

———, "Saray-Bosna'da Gâzi Hüsrev Bey Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. XVIII, no. 4 (1969), s. 244-248.

Porter, Sir James, *Turkey; Its History and Progress*, c. II, London 1854, s. 173-174.

Qasimi, A. S., "Libraries in the Early Islamic World", *Journal of the University of Peshawer*, no. 6 (1958), s.1-12.

Raby, Julian, "Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium", *Dumbarton Oaks Papers*, c. 37 (1983), s. 15-34.

———, "East and West in Mehmed the Conqueror's Library", *Bulletin du Bibliophile*, no. 3(Paris 1987), s. 297-321.

Rahîmî, Gulam Faruk Nilâb, *Seyr-i Târihî Kitâbhânehâ der-Afgânistan*, Tehran 1361.

Rahimov, Ebûlfez, "Safevîlerin Türkiye'ye Hediye Gönderdiği Kitaplar", *Türk Kültürü*, c. XXXIII, no. 386 (1995), s. 344-352.

Râşid Tarihi, c. IV, İstanbul 1282.

Recebi, Muhammed Hasan, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381.

Reindl-Kiel, Hedda, "The Vakf of Moralı Beşir Ağa in Argos", *Monuments, Patrons, Contexts: Papers on Ottoman Europe Presented to Machiel Kiel*, yay. haz. M. Hartmuth, A. Dilsiz, Leiden 2010, s. 128.

Reyhanlı, Tülay, *Osmanlılarda Külliye Mimarisinin Gelişmesi* (Basılmamış Doktora Tezi, Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 1974).

Rıdvan Nâfiz ve Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Sivas Şehri*, Ankara 1928.

Ribera, Julian, "Bibliôfolos y Bibliotecas en la Espana musulmana", *Disertaciones y Opuscules* I, Madrid 1928, s.181-218.

———, "el-Mektebat ve Hüvâtü'l-Kütüb fi İsbanya'l-İslamiyye", çev.Cemal Muhammed Muhrız, *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, IV-V (Kahire, 1958-1959), s. 77-96; 69-101.

Roman, Stephan, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990.

Roper, Geoffrey, "Ahmad Fâris al-Shidyaq and the Libraries of Europe and the Ottoman Empire", *Libraries & Culture*, c. XXXIII, no. 3 (Summer, 1998), s. 233-248.

———, *World Survey of Islamic Manuscripts*, c. I-II, London 1992-1993.

Sâ'atî, Yahya Mahmud, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988.

———, *Vad'iyyetü'l-Mahtutâti fi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Su'udiyye ilâ 'Âm 1408*, Riyad 1993.

Saban, Süheyl, "Cevânibü mine'l-Hayati'l-'İlmiyyeti fi Mekketi'l-Mükerremeti min Hilâli Ba'di'l-Vesâ'iki'l-Osmaniyye", *ed-Der'iyye* , c. 4, no. 34-35, Riyad 2006, s. 345-357.

Sabev, Orlin, "Novi Arhivni İzvori za Osmanski Biblioteki v Bulgarskite Zemi prez XVII-XIX vek" *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilization in the Balkans, Sofia, April 21-23, 2000*, İstanbul 2002, s. 223-239.

———, "Ottoman Medreses in Rusçuk-Rousse", *Melanges Prof Machiel Kiel*, haz. Abdüljelil Temimi, Zaghouan 1999, s. 507-528.

———, "Private Book Collections in Ottoman Sofia, 1671-1833 (Preliminary notes)", *Etudes Balkaniques*, no.1 (2003), s. 34-82.

———, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, İstanbul 2006.

———, "Bir Hayrat ve Nostalji Eseri: Şumnu'daki Tombul Camii Külliyesi ve Banisi Şerif Halil Paşa'nın Vakfettiği Kitap Kataloğu", *Enjeux politiques, economiques et militaries en mer noire:XVe-XXIe siécles): etudes à la memoire de Mihail Guboğlu*, yay. haz. Faruk Bilici, Ionel Cândea, Anca Popescu, Braila 2007, s. 557-583.

———, "Bulgaristan'da Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinden Bir Örnek: Sofya Müftüsü Ebubekir Efendi Kütüphanesi (1777), *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 2012, s. 297-303.

Sabuncuoğlu, M. İhsan, *Çorum Tarihine ait Derlemelerim I-II: Maarif Hayatımız*, Çorum 2008.

Sağlamtunç, Tülin, "Türkiye'de Kütüphane Binaları", *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış*, yay. haz. Mehmet Ölmez, İstanbul 1997, s. 329-341.

Sak, İzzet, *Şer'iyye Sicillerinde Bulunan Konya Vakfiyeleri*, Konya 2005.

al-Sakkar; Sami, "The Mustansiriyyah Madrasah and its Role In Islamic Education", *Arabian and Islamic Studies*, London 1983, s. 118-130.

Salahaddin el-Müneccid, *Kitabu Vakfı Es'ad Paşa el-Azm, Hâkimü Dımaşk*, Beyrut 1980.

Sâlnâme-i Hicâz, İstanbul 1309.

es-Sâmirî, İhsan Zennûn, *el-Hayatü'l-İlmiyye, Zemenu's-Samâniyyîn*, Beyrut 2001.

Samur, Sebahattin, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Şam*, Kayseri 1999, s. 197-199.

Samur, Tahsin, *Ilgın'da Türk Devri Yapıları*, Konya 1992.

Sarıahmetoğlu, Nesrin, *Azeri-Ermeni İlişkileri*, Ankara 2006.

Sarıcaoğlu, Fikret, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi, Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001.

Sarıkaya, Yaşar, *Abû Sa'îd Muhammad al-Hâdimî (1701-1726)*, Hamburg 2005.

Sarısözen, Uğur, "Numan Efendi Kütüphanesi Vakfiyesi Işığında Vakıf ve Vâkıf", *Hayat Ağacı*, no. 4 (Sivas 2005), s. 48-52.

Savaş, Saim, *XVI. Asır'da Anadolu'da Alevilik*, Ankara 2013.

Saydam, Abdullah, "Osmanlı'nın İstihdam Politikasına İlişkin Bir Örnek", *Toplumsal Tarih*, no. 131 (İstanbul 2004), s. 84-89.

Sayılı, Aydın, "Alauddin Mansur'un İstanbul Rasathanesi Hakkındaki Şiirleri", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, XX, no. 79 (1956), s. 411- 428.

———, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese)", *Araştırma (D.T.C.F. Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi)*, c. I (Ankara 1963), s. 5-69.

———, *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*, 2. bs. Ankara 1988.

Scattolin, Guiseppe, "The Oldest Text of Ibn al-Farid's Dîvân? A Manuscript of Yusufağa Kütüphanesi of Konya", *Quaderni di Studi Arabi*, c. 16 (Rome 1998), s. 143-163.

Sefercioğlu, Necmettin, "Union Catalogs in Turkey in the Nineteenth Century", in *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü XXV. Yıl Anı Kitabı (1954-55/1979-1980)* (Ankara, 1981) s. 91-101.

———, "Osmanlı Döneminde Kütüphane Katalogları", *Osmanlı Devleti'nde Bilim Kültür ve Kütüphaneler*, haz. Özlem Bayram v. d. Ankara 1999, s. 143-152.

Sehi Bey, *Heşt Behişt*, ed. Günay Kut, Harvard 1978.

Selâme, Hızr, "el-Mektebetü'l-Büdeyriyye bi'l-Kudüs", *Dirâsâtü Türâsiyye*, Kudüs 1986, s. 54-62.

———, *et-Türâsü'l-Arabi'l-Mahtût fî Filistin ve Fehârisihi*, Kahire 2001.

———, *Fihrisü Mahtûtâti'l-Mektebeti'l-Hâlidiyye el-Kudüs*, London 2006.

Serezli, Esat, "Halet Efendi Kütüphanesi", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, no. 66 (1947), s. 12-14.

———, "Nur-u-osmaniye Kütüphanesi", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, no. 76 (1948), s. 19-20.

Serhan, Mansur Muhammed, *el-Mektebât fi'l-'usûri'l-İslâmiyye*, Bahreyn 1997.

Sevgi, Ahmet, "Nedim'in Nevşehir ile İlgili Tarihleri Üzerine", *Yedi İklim*, c. IV, no. 36 (İstanbul 1993), s. 29.

Sevim, Ali, "Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan (Kayıp Uyûnü't-Tevârîh'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) Sıbt İbnü'l Cevzî", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, c. XIV, no. 18 (Ankara 1992), s.1-261.

es-Seyyid, Abdülaziz Sâlim, "Mecâmi'ü ilmiyyeti İslâmiyye ve mektebâtü 'ala ğırâri Mektebeti'l-İskenderiyye", *el-Müerrihü'l-Arabî*, no. 49 (Bağdad 1994-1995), s. 44-54

Seyyid, Eymen Fu'âd, *el-Kitâbü'l-Arabiyyi'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997.

———, *el-Kitabu'l-Arabi'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. 2, Kahire 1997.

———, "Hizânetü Kütübi'l-Fâtimiyyîn. Hel Bakiye minhâ Şey'ün?, *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 42/1 (Kahire 1998), s. 7-32

———, *Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye: Tarihuhâ ve Tatavvuruhâ*, Kahire 1996.

Seyyid, Fuad, "Nassânı Kadimani fi İ'âreti'l-Kütüb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, c. IV/1, (1958), s. 125-136.

———, "Atıf Efendi Vakfiyesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. VI (1955), s. 132-144.

es-Seyyid en-Neşşâr, *Mektebetü Mescidi'l-Mahallî fi'l-Asri'l-Osmanî*, İskenderiye 1997.

Sh. Inayatullah, "Bibliophilism in Medieval Islam", *Islamic Culture*, XII, no. 2 (1938), s. 154-169.

Shatzmiller, Maya, *The Berbers and the Islamic State: The Marînî Experience in Pre-Protectorate Morocco*, Princeton 2000.

———, "Islamic Institutions and property rights: The Case of the Public Waqf", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, c. 44, no. 1 (Leiden 2001), s. 44-74.

Shaw, Stanford J., *History of Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. I, Cambridge 1976.

Sibai, Mohamed Makki, *Mosque Libraries: An Historical Study*, London 1987.

Sievert, Henning, *Zwischen arabischer Provinz und Hoher Pforte, Beziehungen, Bildung und Politik des osmanischen Bürokraten Râğıb Mehmed Paşa (st. 1763)*, Würzburg 2008.

Sketches of Turkey in 1831 and 1832 by an American, New York, 1833.

Somel, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, Leiden 2011.

Soysal, Özer, *Cumhuriyet Öncesi Dönemi Türk Kütüphaneciliği* (Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara University, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, 1973)

———, *Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa*, c. I-VI, Ankara 1998-1999.

Sözen, Metin, Türk *Mimarisinin* Gelişimi ve *Mimar Sinan*, İstanbul 1975.

Spies, O., "Die Bibliotheken des Hidschas", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, c. XC (1936), s. 96-98.

Staffa, Susan Jane, *Conquest and Fusion. The Social Evolution of Cairo A. D. 642-1850*, Leiden 1977.

Stajnova, Mihaila, "Ottoman Libraries in Vidin", *Etudes Balkaniques*, c. II (Sofya, 1979), s. 54-69.

———, *Osmanskite biblioteki v Bılgarskite zemi XV-XIX vek. Studii.* Sofia 1982.

Staniç, Radomir - Meliha Sandzaktar, "Konzervacija Karadoz-Begove Medrese u Mostaru", *Naşe Starine*, c. XI (Sarajevo 1967), s. 87-100.

Stanley, Tim, "The Books of Umur Bey", *Mukarnas*, c. 21 (Leiden 2004), s. 323-331.

Stavrides, Theoharis, *The Sultan of Vezirs: The Life and Time of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Paşa Angeloviç (1453-1474)*, Leiden 2001.

Stillman, Norman A., " Vaqf and the Ideology of Charity in Medieval Islam", *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth*, c. I: *Hunter of the East: Arabic and Semitic Studies*, yay. haz. Ian Richard Netton (Leiden 2000), s. 357-372.

Su, Kâmil, "Eski İstanbul Kütüphaneleri ve Bir İstatistik", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. XXIV, no. 3 (1975), s. 205-216.

Subhi, *Tarih*, İstanbul 1198.

Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında*, c. II, İstanbul 1959.

Sûzî Çelebi, Araştırma-İnceleme, derleyen: Osman Baymak, Prizren 1998.

Sümer, Mürsel, "189 Yıl Önce Antalya'da Kurulan Bir Vakıf Kütüphanemiz; Mütesellim (Müsellim) Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. 35, no. 1 (1986), s. 33-37.

Sürün, Mustafa, *İstanbul Şeyh Vefa Camii Haziresi (Mezar Taşları Tipolojisi Üzerine Bir Deneme)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2006.

Şahin, Alime, *İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Kütüphane Yapıları Üzerine Bir Araştırma ve Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul 1997.

Şahin, Bekir, "Katalogda Yer Almayan ve Ortaya Yeni Çıkan Burdur Şer'iye Sicili", *I. Burdur Sempozyumu : Bildiriler*, Burdur 2007, s. 50-54.

———, "The Library of Sadruddin Qunavi", *Journal of the Muhyiddin Ibn Arabi Society*, c. 49, Oxford 2011, s. 147-153.

Şahin, Salih, "Sarıhatipzâde Seyyid el-Hac Numan Efendi", *Kültür Tarihimizde Sivaslı Bir Âile-Sarıhatizâdeler"*, yay. haz. Alim Yıldız, Sivas 2011, s. 179-232.

Şahin, Soner, *Değişim Sürecinde Osmanlı Mimarlığı: III. Ahmet ve I. Mahmut Dönemi (1703-1754)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi 2008.

eş-Şantî, İsâm Muhammed, "el-Mektebetü'l-Hâlidiyye fi'l-Kudüs", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 53, no.1, Kahire 2009, s. 101-117.

Şarman, Özdemir, *Bursa Yenişehir 1301-2001*, Bursa 2001.

Şehsuvaroğlu, B., N., *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız* İstanbul 1953.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y., "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesine Bir Bakış", *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c. I, İstanbul 1961, s. V-IX.

Şemdanîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi, Mür'i't-Tevârih, II/A, yay. haz. M. Münir Aktepe, İstanbul 1978.

Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Şerefüddin el-Halilî, *Tarihü'l-Kuds ve'l-Halîl*, yay. haz. Muhammed Adnan el-Bahît, Nûfan Recâ es-Sevarye, London 2004.

Şeşen, Ramazan, Mustafa Haşim Altan, Cevat İzgi, *Kıbrıs İslâm Yazmaları*, İstanbul 1995.

———, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1987.

eş-Şeyh Abdülkadir Bedran, *Münâdemetü'l-Etlâl ve Müsâmeretü'l-Hayâl*, Dımaşk 1986, s. 120-121.

Şidyak, A. Faris, *Kenzü'r-Reğâ'ib fi Müntehebâti'l-Cevâ'ib*, cüz'ü'l-evvel, İstanbul 1288.

Şimşek, Halil İbrahim, *Osmanlı'da Müceddidilik (XII/XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2004.

Şimşek, Mehmet, *Amid'den Diyarbekir'e Eğitim Tarihi*, İstanbul 2006.

Şukriç, Nijaz, "Gazi Husre Begova Biblioteka", *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke* IX-X, Sarajevo 1983, s. 291-304.

et-Tabbah, Muhammed Rağıb, "Dûru'l-Kütüb fi Haleb Kadimen ve Hadisen", *Mecelletü Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabi*, XV, no. 7-8, (1937), s. 299-310.

Tâcu't-Tevârih, c. I-II, İstanbul 1279.

Takvîm-i Vekayi', no. 2556.

Takvim-i Vekayi', yıl 2, no 544 (18 Mayıs 1326), s. 2126- 2127.

Talas, Es'ad, "Dûru Kütübi Filistin ve Nefâisü Mahtutatiha", *Mecelletü Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabi*, c. XX (1976), s. 234-239.

Tamer, Vehbi, "Fâtih Devri Ricâlinden İshak Paşa'nın Vakfiyeleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, c.IV (1958), s. 107-124.

Tanındı, Zeren, "Bibliophile Aghas (Eunuchs) at Topkapı Sarayı", *Mukarnas*, c. 21 (Leiden 2004), s. 333-343.

Tanman, M. Baha, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Tarihî Eserlerinden Fındıklı'da Hatuniye Külliyesi", *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı*, Konya 1993, s. 139-161.

———, "Küçük Efendi Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. V (1994), s. 150-151.

———, "Mesnevîhane Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. V (1994), s. 408-409.

———, "Mirzazâde Câmii ve Kütüphanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. V (1994), s. 475.

———, "Murad Molla Tekkesi ve Kütüphanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. V (1994), s. 516-518.

Tarih-i Atâ, c. I, İstanbul 1291.

Tarih-i Cevdet, c. II, İstanbul 1309.

Tarih-i İsmail Asım Efendi, İstanbul 1283.

Tarih-i Peçevî, c. I, İstanbul 1283.

Tarrâzî, Filip di, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hâfikeyn*, c. I, Beyrut 1947.

Tashkandy, Abbas Saleh, *A Descriptive Catalogue of the Historical Collection of the Scientific Manuscripts at the Library of 'Ârif Hikmat in Medina, Saudi Arabia*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Pittsburgh 1974,

Taşkın, Mehmet, "Vahid Paşa ve Kütüphanesi", *Yedi İklim*, c. X, no. 68 (İstanbul 1995), s. 86-88.

Taşköprîzâde, *eş-Şeka'ikü'n-Nu'maniyye*, haz. Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1985.

Tayşi, Mehmed Serhan, "Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi ve Feyziye Medresesi", *Türk Dünyası Araştırmaları* no. 23 (İstanbul 1983), s. 9-100.

Tâzî, Abdülhâdî, *Câmiü'l-Karaviyyin* c. I-II, Beyrut 1972-1973.

Tedmürî, Ömer Abdü's-selâm, "Dârü'l-İlm fî Trablusu'ş-Şâm Hilâle'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî", *'Âlemü'l-Fikr*, c. XII, no. 3 (Safed 1981), s. 257-300.

Tedmürî, Ömer Abdü's-selâm, "Mektebetü Benî 'Ammâr fi Trablusi'ş-Şam el-Müsemmâ Dârü'l-İlm", *el-Fikrü'l-İslamî*, c. III, no. 10 (Safed 1972), s. 73-84

———, *Lübnan, mine's- siyâdeti'l-Fatimiyye hattâ's-sukuti bi-yedi's-Salibiyyîn*, Trablus 1994.

Tekeli, İlhan, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993. *İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993

Tekin, Şinasi, "1729 Yılında Vakfedilmiş Bir İstanbul Medresesinin Öğretim ve İdare Kadrosu Hakkında", *Türk Kültürü*, VI/71 (1968), s. 836-839.

———, "Binbir Gece'nin İlk Türkçe Tercümeleri ve Hikayelerdeki Gazeller Üzerine", *Türk Dilleri Araştırmaları*, no. 3 (İstanbul 1993), s. 239-255.

Tekindağ, Şehabettin, "İstanbul; Türk Devri", *İslâm Ansiklopedisi*, c. V/2 (1950), s. 1199-1214.

———, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1979, s. 11-12.

———, "İstanbul'un tarihî topoğrafyası ile alâkalı vakıf ve tahrir defterleri", *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1967, s. 304-311.

———, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961.

Temir, Ahmet, *Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1959.

et-Tıba', İyâd Halid, "et-Türâsü'l-Arabi'l-Mahtût fi Beyti'l-Makdis", *Buhûsü'l-Mu'temeri'd-Düvelî Havle'l-Kudsi fi'l-'Ahdi'l-'Osmanî*, İstanbul 2012, s. 37-53.

Tietze, A., *Mustafa Ali's Counsel For Sultans of 1581*, Vienna, 1979.

Toderini, Giambattista, *De la litterature des Turcs, traduit de l'Italien en Français par l'Abbe De Cournand*, c. II, Paris 1789.

———, *Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı)*, çev. Ali Berktay, İstanbul 2012.

Toköz, Ali, "II. Abdülhamid Tarafından İngiltere Müzesine Hediye Edilen Kitap ve Fotoğraflara Teşekkür", Arşiv Dünyası, no. 9, İstanbul 2007, s. 122-123.

Topal, Mehmet, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme, Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 2001.

Truhelka, Ciro, " Dubrovnik Arşivi'nde Türk-İslâm Vesikaları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, c. I (İstanbul 1955), s. 39-68.

Tunçel, Mehmet, "Türkiye'de Mimarî Mirası Koruma Anlayışı ve Koca Sinan Eserlerinden Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesindeki Gölgesine Bir Bakış", *Sanat Tarihi Dergisi*, c. VII (İzmir 1994), s. 185-226.

et-Tunisî, Hammâdî Ali Muhammed, *el-Mektebâtü'l-Âmmeti bi'l-Medineti'l-Münevvere, mâdihâ ve hâdirühâ*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiâtü Melik Abdülaziz, Cidde 1981

Turan, Ahmet Nezihi, " Bir Biyografi İnşâ Denemesi: Kızlarağası Yusuf Ağa", *İslâmiyât*, c. II, no. 4 (Ankara 1999), s. 145-162.

———, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, no. 9, İstanbul 2003, s. 1-16.

Turan, Osman, "Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyyesi ve Hayatı", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, c. XI, no. 42 (1947), s. 202.

———, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, c. XII, no. 45 (Ankara 1948), s. 17-171.

———, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969.

Turan, Ömer - Mehmet Z. İbrahimgil, *Balkanlardaki Türk Mimarî Eserlerinden Örnekler*, Ankara 2004.

Turan, Şerafettin, Hoca Sâdeddin efendi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XVIII (1998), s. 196-198.

———, "Sinan Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, c. X (1996), s. 670-675.

Turgut Kut Özel Arşivi, Kütüphaneler Dosyası.

Tuş, Muhittin, *Sosyal ve Ekonomik Açıdan Konya*, Konya 2001.

Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Maârifimiz ve Servet-i Milliyemiz Felâketlerimizin Esbâbı*, İstanbul 1329.

Türek, Ahmed İhsan, "Ragıp Paşa Kütüphanesi Vakfiyesi", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, I, no. 1 (Erzurum 1970), s. 65-78.

Türk, Gönül Gülşen, *Tasavvuf Kültüründe Derviş-Kitap Münasebeti ve Tekke Kütüphaneleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi 1995.

Türkay, Cevdet, "İstanbul Kütüphaneleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. XIII/74-76 (İstanbul 1974), s. 69-74.

———, "İstanbul Kütüphaneleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XII, no. 69 (1973), s. 30-35.

Türkmen, Hüseyin, "Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nin Türk Kütüphanecilik Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri İstanbul 12-15 Nisan 1999*, derleyen: Hidayet Yavuz Nuhoğlu, İstanbul 2001, s. 643-652.

Türkoğlu, Sabahattin, *Ayasofya'nın Öyküsü*, İzmir 2002.

Ubicini, M. A., *Letters on Turkey*, Fransızcadan çeviren: Lady Easthope, London 1856.

Uluç, Lâle, "Ottoman Book Collectors and Illustrated Sixteenth Century Shiraz Manuscripts", *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* no. 87-88 (Aix-en-Provence 1999), s. 85-107.

Uluç, Lâle, *Türkmen Valiler Şirazlı Ustalar Osmanlı Okurlar. XVI. Yüzyıl Şiraz Elyazmaları*, İstanbul 2006.

———, "On Altıncı Yüzyılda Osmanlı-Safevî İlişkileri Çerçevesinde Nakkaşhânenin Önemi", *Doğu-Batı*, yıl 13, no. 54 (Ankara 2010), s. 23-59.

———, "Vezir-i Azam Sinan Paşa'dan Gelen Kitabdır-sene 999", *Gelenek, Kimlik-Birleşim: Kültürel Kesismeşeler ve Sanat (Prof. Dr. Günsel Renda'ya Armağan)*, yay. haz. Zeynep Yasa Yaman, Serpil Bağcı, Ankara 2011, s. 245-252.

Uluçay, Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1980.

Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara 2003.

Usta, Veysel, "Geçmişten Günümüze Trabzon Kütüphaneleri", *Müteferrika*, no. 8-9 (1996), s. 125-136.

Uykucu, Kürşat Ekrem, *İlçeleriyle Birlikte Muğla Tarihi*, İstanbul 1968.

Uysal, A. Osman, *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimarî Eserleri*, Ankara 2006.

Uzluk, Feridun Nafız, *Fâtih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Ankara 1958.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Nizâm-ı Cedîd Ricâlinden Kethüdazâdeler", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, c. XX, no. 79 (1956), s. 485-525.

———, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1969.

———, "Değerli Vezir Gedik Ahmed Paşa", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, c. XXIX, no. 115 (1965), s. 491-497.

———, *Kitabeler*, İstanbul 1929.

———, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965.

———, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1948.

———, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara 1945.

———, "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hiref (Sanatkarlar) Defteri", *Türk Tarih Kurumu Belgeler* XI, no. 15 (1981), s. 23-76.

———, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Ankara 1972.

———, *Osmanlı Tarihi*, c.II, Ankara 1972

———, *Osmanlı Tarihi*, c. 4 / a,Ankara 1978.

———, "Osmanlı Tarihinde Gizli Kalmış veya Şüphe ile Örtülü Bazı Olaylar ve Bu Hususa Dâir Vesikalar", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, c. XLI, no. 163 (1977), s. 507-554.

———, "Sultan Korkut", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, c. XXX, no. 120 (1966), s. 539-601.

———, *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932.

Ülker, Muammer, "Amasya'da Beyazıt Kütüphanesi", s. 146, *Beyazıt Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında*, İstanbul, 1984, s. 145-147.

Ünal, Hüseyin Rahmi, *Birgi (Tarihi, Tarihî Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları)*, Ankara 2001.

Ünalan, Hacer Sibel, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012.

———, "Üsküdar'da Kütüphane Mimarisi", *Sanat Tarihi Dergisi* XIX/2 (2010), s. 55-84.

Ünsal, Behçet, "Türk-Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi", *Vakıflar Dergisi* c. XVIII (1984), s. 95-124.

———, "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, c. II (İstanbul 1969), s. 6-61.

Ünver, Süheyl, *Hekimbaşı Ömer Efendi, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1955.

———, *Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946.

———, "Mahmud Paşa Vakıfları ve Ekleri", *Vakıflar Dergisi*, c. IV (1958), s. 65-76

———, "Anadolu Selçukluları Zamanında Umumi ve Hususi Kütüphaneler", *Atatürk Konferansları II*, Ankara 1970, s. 3-27.

———, Ayasofya Dosyası, Süleymaniye Kütüphanesi.

———, *Fâtih Aşhanesi Tevzi'nâmesi*, İstanbul 1953.

———, *Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946.

———, "Fâtih'in Tuğrasıyla Bir Kitap Vakfı Hakkında", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. IX, no. 1-2 (1960), s. 7-9.

———, "İkinci Selim'e Kadar Osmanlı Hükümdarlarının Hususi Kütüphaneleri Hakkında", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952, s. 294-312.

———, *İstanbul Rasathanesi*, Ankara 1965.

———, "Sadrazam Karamanlı Mehmed Paşa'nın Eyüp Sultan Medresesi Kütüphanesine Vakfettiği İki Kitaba Dâir", *Konya*, no. 74-77 (Konya, 1945), s. 3-4.

———, *Tıp Tarihimiz Yıllığı*, İstanbul 1966.

Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi, Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte*, hazırlayan Mesut Aydıner, İstanbul 2007.

Vakufname iz Bosne I Hercegovine XV-XVI Vijek, Sarajevo 1985.

Vardar, Kadriye Figen, "Süleymaniye Câmii Kütüphanesi Tunç Şebekesi", *Arkeoloji ve Sanat*, c. 24, no. 111(İstanbul 2002), s. 46-49.

Varlık, Mustafa Çetin, *Germiyan Oğulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara 1974.

Varthema, Ludovico di, *The Travels of Ludovico di Varthema in Egypt, Syria, Arabia Deserta and Arabia Felix, in Persia, India, and Ethopia, A. D. 1503 to 1508*, translated from Italian by John Winter Jones, London 1863, s. 26.

Vasıf Tarihi, I, Cairo 1246.

Vehbi, *Sûrnâme, Sultan Ahmed'in Düğün Kitabı*, yay. haz. Mertol Tulum, İstanbul 2007.

Veli, Tâhâ, *el-Mesâcid fi'l-İslâm*, Beyrut 1988.

Veziroğlu, Nuri Güngör, *Eğirdir Ansiklopedisi ve Hamidoğlu Tarihi*, Isparta 2005.

Vırmiça, Raif, *Kosova'da Osmanlı Mimarî Eserleri*, c. I, Ankara 1999.

———, *Sûzî ve Vakıf Eserleri*, Ankara 2002.

Volney, C., *Travels Through Syria and Egypt, in the Years 1783, 1784 and 1785*, c. II, London 1788.

von Diez, Heinrich Friedrich, *Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften, Sitten, Gebräuchen und Alterthümen, Religion und Regierungverfassung aus Handschriften und eigenen Erfahrungen*, Berlin 1811.

Vrolijk, Arnaud, "The Leiden Edition of Tabari's Annals", *Quaderni di Studi Arabi*, c. 19, Roma 2001.

Vryonis, Speros, "Byzantine Constantinople and Ottoman Istanbul", *The Ottoman City and It's Parts, Urban Structure and Social Order*, haz. Irene A. Bierman, Rifa'at A. Abou-El-Haj, New York 1991, s. 13-52.

Walker, Paul E., *Exploring an Islamic Empire: Fatimid History and its Sources*, London 2002.

Wasserstein, David, "The Library of al-Hakam II al-Mustansır and the Culture of Islamic Spain", *Manuscripts of the Middle East*, no. 5 (Leiden 1993), s. 99-105.

Wiet, Gaston, "Recherches sur les bibliothèques egyptienne aux Xe et XIe siècles", *Cahiers de Civilization Medievale*, c. 6 (1963), s. 1-11.

Wilkins, M. Lesley, "Islamic Libraries to 1920", *Encyclopedia of Library History*, ed. A. Wiegand Wayne ve Donald G. Davis, New York 1994, s. 299.

Witkam, Jan Just, "List of Books in Arabic Manuscripts", *Manuscripts of the Middle East*, no. 5 (Leiden 1993), s. 123-136.

Wittek, P., "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına", çev. Halil İnalcık, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, c. VII, no. 27 (1943), s. 557-589.

Yakut el Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VII, Kahire 1936.

Yaman, Talat Mümtaz, *Kastamonu Tarihi, XV'inci Asrın Sonlarına Kadar I*, İstanbul 1935

Yayla, Mustafa, "Hâdimî, Ebû Sa'îd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XV (1997), s. 24-26.

Yazıcı, Nesimi, "Ömer Âli Bey'le İlgili Bazı Değerlendirmeler", *T.T.K. Belleten* c. LXX, no. 258 (2006), s. 619-694.

Yazıcıoğlu, Hulusi, *Safranbolu Tarihine âit Belgeler ve Kaynaklar*, Ankara 1998.

Yediyıldız, M. Asım, "Bayramzâde Zekeriyya Efendi'nin (1514-1593) Vakfı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12, no. 1 (Bursa 2003), s. 153-166.

———, "Mabed ve Kitap: Ulucami Kütüphanesi", *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, Ankara 2009, s. 285-293.

———, *Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, Ankara 2003.

Yenal, Şükrü "Topkapı Sarayı Müzesi Enderun Kitaplığı", *Güzel Sanatlar, c.* VI (1949), s. 85-90.

Yenişehirlioğlu, Filiz Çalışlar, "Yanya", *Mübadil Kentler: Yunanistan*, yay. haz. Müfide Pekin, İstanbul 2012, s. 189-224.

Yeşil, Abdülbaki, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Hiç bilinmeyen Vakfiyesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 2 (Isparta 1996), s. 264-270.

Yeşil, Mustafa, "Kilisli Vahid Paşa Kütüphanesi", *Ülkü*, c. 3, no. 25 (1949), s. 17-18.

Yıldırım, Ali İhsan, "Vakıf Tire Necip Paşa Kütüphanesi", *Vakıf ve Kültür Dergisi*, c. I, no. 1 (Ankara 1998), s. 36-39.

———, *Necip Paşa Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, c. I, Tire 2003.

Yıldırım, Selahattin, "Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dârü'l-hadisi", *1. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, yay. haz. Levent Doğan, Edirne, t. y. s. 681-723.

———, *Vakıfnâme-i Şehzâde-i Civânbaht Hazret-i Sultan Selîm-tâle Bekâuh- (II. Selim Vakfiyesi)*, İstanbul 2004.

Netice Yıldız, "The Vakf Institution in Ottoman Cyprus", *Ottoman Cyprus: a collection of studies on history and culture*, yay. haz. Michalis N. Michael, Matthias Kappler, Eftihios Gavriel, Wiesbaden 2009, s.117-160.

Yılmaz, Hasan Kâmil, "Hüdâyî Kütüphanesi", *İLAM Araştırma Dergisi*, c. I, no. 1 (İstanbul 1996), s. 85-91.

———, "Vakfiyelerin Dilinden Hüdâyî Mahmud Efendi Vakfı", *II. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, c. I, İstanbul 2005, s. 173-181.

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara 1995.

Yiğit, İsmail, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 11-12 (1997), s. 27-45.

Yiğitbaşı, Süleyman Sükutî, *Eğridir-Felekâbâd Tarihi*, İstanbul 1972.

Yola, Şenay, *Schejh Nureddin Mehmed Cerrahi und sein Orden (1721-1925)*, Berlin 1982.

Yolalıcı, M. Emin, "Trabzon Vilâyetinde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, no. 5 (Ankara 1994), s, 435-473.

———, "Maârif Salnamelerine Göre Canik Sancağında Eğitim ve Öğretim Kurumları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, no. 10, Samsun 1997, s. 321-345.

———, *XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nın (Samsun) Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1998.

Yoltar, Ayşin -Yıldırım, "A 1498-99 Khusraw va Shirin: Turning the Pages of an Ottoman Illustrated Manuscript", *Mukarnas*, c. 22 (Leiden 2005), s. 95-109.

Yücel, Erdem, "Amca-zâde Hüseyin Paşa Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, c. VIII (1969), s. 249-266.

———, "Ayasofya kitaplığı", *Türkiyemiz*, c. XIV, no. 42 (İstanbul 1984), s. 12-17.

Yücel, Yaşar, *XIII-XV. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu Tarihi, Çoban-Oğulları Beyliği-Candar-Oğulları Beyliği*, Ankara 1988.

Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585- 1683)*, Sivas 1998.

Yüksel, İ. Aydın, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, İstanbul 1995, s. 219-281.

———, *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Sultan Süleyman Devri (926-974/1520-1566)*, İstanbul 2004.

Yüksel, Murat, *Çukurova'da Türk İslâm Eserleri ve Kitabeler*, Adana, t. y.

———, "Kara Timurtaşoğlu Umur Bey'in Bursa'da Vakfettiği Kitaplar ve Vakıf Kayıtları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, c. XXXI (1984), s. 134-147.

Yüngül, Naci, "Trabzondaki Haznedarzâde Abdullah Paşa Çeşmesi", *Vakıflar Dergisi*, no. 19 (1985), s. 261-266.

Zağrut, Muhammed İbrahim, "Mektebetü'l-Emeviyyîni'l-İslâmiyye fî Kurtuba ve Te'sirühâ'l-Fikrî fî Şu'ubi Ğarbi Ûrubba", *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye*, no. VI, (Riyad 1986), s. 335-353.

Zebîdî, Muhammed Hüseyin "el-Merâkizü's-Sakafiyye fi'l-Irak fi'l-Karneyni'r-Rabi' ve'l-Hamisi'l-Hicrî", *el-Müerrihü'l-Arabi*, c. 20 (1981), s. 202-220.

———, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, c. II, Beyrut 1405.

Zettersten, K. V., "Nur-ed-Din", *İslâm Ansiklopedisi*, c. IX, (1964), s. 358-361.

Zirozeviç, Olga, "İslamiyet ve Hıristiyanlığın Beraber Yaşamının Bir Örneği: Prizren Şehri", *XI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. V, Ankara, 1994, s. 2115-2123.

DİZİN